

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ
ANABİLİM DALI**

**OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAN TÜRKİYE
CUMHURİYETİ'NE: “KİŞİSEL İKTİDAR”DAN “GAYRİ-
ŞAHSİ İKTİDAR”A**

Doktora Tezi

Fatma Eda ÇELİK

Ankara-2017

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ
ANABİLİM DALI**

**OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAN TÜRKİYE
CUMHURİYETİ'NE: “KİŞİSEL İKTİDAR”DAN “GAYRİ-
ŞAHSİ İKTİDAR”A**

Doktora Tezi

Fatma Eda ÇELİK

Tez Danışmanı
Prof.Dr. Koray Karasu

Ankara-2017

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ
ANABİLİM DALI

Fatma Eda ÇELİK

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDAN TÜRKİYE
CUMHURİYETİ'NE: "KİŞİSEL İKTİDAR" DAN
"GAYRİ-ŞAHSİ İKTİDAR" A

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: ..... Prof. Dr. Koray Karasu .....

Tez Jürisi Üyeleri

Adı Soyadı

Prof. Dr. Özer Ergene
Prof. Dr. Cenk Reyhan
Prof. Dr. Filiz Zabcı
Prof. Dr. Koray Karasu
Yrd. Doç. Dr. Ömer Zengin

İmzası

Tez Sınavı Tarihi: 21/12/2017

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (.21./ 12../2017.)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin

Adı ve Soyadı

Fatma Eda Çelik -

İmzası

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	3
Birinci Bölüm: Toplumsal İlişkilerin Yönetiminin Merkezileşme ve Değişim Süreçlerini ve Biçimlerini Açıklamak için Yeni Bir Yöntemsel Çerçeve.....	12
1.1. <i>Yönetsel Alandaki Değişimi Açıklamak için İnceleme Nesnesinin Yeniden Tanımlanması .....</i>	34
1.2. <i>Cumhuriyet'in Kuruluş Yıllarını Değişimle Açıklamak .....</i>	78
İkinci Bölüm: İmparatorluğun Oluşum Sürecinde “Padişahlığın” Bir Devlet Başkanlığı Biçimi Olarak Ortaya Çıkışı.....	111
2.1. <i>Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet Başkanlığı: Padişahlık.....</i>	113
2.1.1. <i>I.Dönem: Soylulaşma ve Vassallık İlişkisi Olarak Beylik ve Bey.....</i>	118
2.1.2. <i>Feodal Topraklar Üzerinde.....</i>	120
2.1.3. <i>Aşiret ve Aşiret'ten Beylik'e Geçiş: Topluluk-üstü Yönetici olarak Bey'in Ortaya Çıkışı.....</i>	145
2.1.4. <i>Beylik'in Devletleşmesi .....</i>	156
2.1.4.1. <i>“Sultan” Unvanının Alınması.....</i>	159
2.1.4.2. <i>Yurdluk ve Zaviye'lerden Tımar Sistemi'ne .....</i>	160
2.1.4.3. <i>Beyliğin Toplum-Üstü Niteliğinin Pekışmesi.....</i>	173
2.2. <i>II.Dönem: Devletlerin Hâkimi ve Sultanların Sultanı olarak “Evrensel” Yönetim: İmparatorluk ve Padişahlık .....</i>	182
Üçüncü Bölüm: Yeni Bir Merkezileşme Biçimi Olarak II. İmparatorluk'ta Değişen Konumuyla “Padişahlık”	201
3.1. <i>Tımar Sisteminin Çözülüşü ve Yeni Sınıfsal Dinamikler.....</i>	203
3.2. <i>Yeni Bir Merkezileşme Biçimi Olarak II. İmparatorluk .....</i>	234
Dördüncü Bölüm: II. İmparatorluğun Krizinden Doğan Yeni Bir Devlet Başkanlığı Biçimi Olarak “Padişahlık”	278
4.1. <i>Kapitalistleşme Süreçlerinin Derinleştirdiği Feodal Toplumsal İlişkilerin Krizi ve “Zorunluluk Olarak Pazar”ın Oluşumu .....</i>	278
4.2. <i>“Zorunluluk Olarak Pazar” Koşulları Olgunlaşırken Osmanlı'da Mülk Sahibi Sınıflar .....</i>	286
4.3. <i>Nizam-ı Cedid: Ancien Régime ile Yeni Düzen Arasına Sıkışma ve Ancien Régime İçinde Yeniden Doğma Çabaları.....</i>	305
4.4. <i>Çözülüş ve “Geç Kapitalistleşme” Kısacasında III. İmparatorluk.....</i>	349
Beşinci Bölüm: Değişim Sürecinde Niteliksel Kırılmanın Somutlaştığı Organ Olarak Devlet Başkanlığı: “Padişahlık” versus “Cumhurbaşkanlığı”	399
5.1. <i>19. Yüzyıl: Toplumsal İlişkilerin Örgütlenmesinde Niteliksel Dönüşüm .....</i>	399
5.1.1. <i>“Zorunluluk olarak Pazar”ın Koşullarında Ortaya Çıkan Ticaret Sermayesi ve Mali Sermaye.....</i>	406
5.1.2. <i>Müslüman Osmanlı Mülk Sahibi Sınıfların En Güçlü Omuru: Eşraf.....</i>	419
5.1.3. <i>1870'den sonra Sermaye İhracı ve Düyyân-ı Umûmiyye.....</i>	431
5.2. <i>III. İmparatorluğun Kriz ve Yeniden İnşa Momentleri .....</i>	438

5.2.1. “Gayri-Şahsi İktidar” ile “Genelleşmiş Kişisel İktidar” Arasında Yeni Bir Uğrak olarak Meşrutiyetin İlanı	438
5.2.2. II. Abdülhamid: “Genelleşmiş Kişisel İktidar”ın Karşı Devrimi	451
5.2.3. II. Meşrutiyet: Jön Türkler ve İttihat ve Terakki’nin Önünü Açtığı “Gayri-Şahsi İktidar”	465
5.3. 1923 Devrimi: “Kişisel İktidar”ı Tahtından Eden Devrim	485
5.3.1. Çözülen İmparatorluk “Mülk”ü Üzerinde Ortaya Çıkan Üçlü İktidar.....	486
5.3.1.1. İşgal Yönetimi: İtilaf Devletlerinin Geçiş (Interim) Hükümeti.....	492
5.3.1.2. İstanbul Hükümeti: İtilaf Devletleri Himayesinde Bir Restorasyon	497
5.3.1.3. Ankara Hükümeti: Anadolu’da Bağımsızlıkçı ve Ulusalcı Yeni Bir İktidar Odağı	504
5.3.2. Büyük Millet Meclisi: Fay Hattı “Devlet Başkanlığı” Tartışmasından Geçen Ulusal Egemenliğin Kuruluşu	519
SONUÇ.....	582
KAYNAKÇA.....	592
ÖZET	616
ABSTRACT	617

GİRİŞ

Türkiye’de hem merkezî hem yerel yönetim pratiğini belirleyen ve rejime rengini çalan bir gelenek olduğu kanısı hâkimdir.¹ Bu hâkim bakış açısına göre, siyaset bilimi literatüründe güçlü devlet geleneği ve yönetim bilimleri alanında bürokratik devlet geleneği olarak adlandırılan bu gelenek, düşünsel ve kurumsal özellikleriyle bir sürekliliği ifade etmektedir. Bu geleneği var eden ve pratiği öncelediği varsayılan “zihniyet”te bir süreklilik olduğu kadar, geleneğin kurumlara yansıyan görünümünde de bir süreklilik olduğu varsayılmaktadır. Geleneğe rengini veren süreklilik olgusu kadar monolitik biçimidir de. Toplumdan yapısal olarak bağımsız ve ona karşıt, hatta onunla çatışma halinde, kendini yukarıdan dayatan, “öznel”, tek ve süreklileşmiş bir yönetim geleneğinden söz edilmekte; yönetsel yapı ve düşünce böylelikle tek tipleştirilmiş bir “yönetim geleneği” kavramsallaştırmasının içine hapsedilmektedir. Merkeziyetçi olarak nitelendirilen bir yönetim “zihniyeti” de, söz konusu yönetim düşüncesini ve yönetsel yapıyı hem kurarak hem de sürekli aynı biçimde yeniden üreterek, bu geleneği var etmektedir.

“Mahalli yönetime katılma ve mahalli yönetim “aniden ortaya çıkan olay[lar] değil, kökenleri daha önceki geleneksel uygulamaya kadar uzanan oluşum[lardır]. Toplum hayatının ve yönetim sisteminin reorganizasyonu ve modernleşmesi demek olan Tanzimat döneminde yöneticiler bu kurumu yasallaştırmakla merkezi iktidarın egemenliğini sağlamlaştırdı, yaygınlaştırmayı amaçlamışlar ve bunda büyük ölçüde başarı da göstermişlerdir. Tanzimat reformlarıyla ortaya çıkan, yasallaşmış ve kurumsallaşmış mahalli yönetim geleneği bu nedenle özünde merkezi hükümet kadrolarının merkeziyetçi eğilimlerini taşımaktaydı ve (...) bu eğilim günümüze kadar süregelmiştir.”²

Süreklilik mitiyle tarihsel bağlamından, devlet-toplum ikiliğiyle toplumsal bağlamından koparılmış, böylelikle hem yönetim düşüncelerinden hem de yönetsel yapılardan “soyutlanmış” veya onlara “aşkınlştırılmış” bu “ideal” yönetim geleneği, yönetim düşüncelerini ve yönetsel yapıları, bugün ve geçmişte ortaya çıktıkları özgün biçimleriyle sorunsallaştırmamızı, incelememizi ve açıklamamızı engellemektedir. Bu engelleyiş hem yöntemsel hem de tarih kurgusal kökenlere sahiptir. Toplumsal gerçekliği empirik bir metodolojiye dayanarak, tarih dışı bir perspektifle, birbiriyle çatışma halindeki değişmez yapılar bütünü olarak açıklamaya ve anlamaya çalışmak, sorunun, yöntemsel boyutunu; bu yöntemden yola çıkarak 600 yılı aşkın Osmanlı ve 94

¹ Metin Heper, *Türkiye’de Devlet Geleneği*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010.

² İlhan Tekeli ve İlber Ortaylı, *Türkiye’de Belediyeciliğin Evrimi*, Belediyecilik Araştırma Projesi, Türk İdareciler Derneği, Bilimsel Araştırma Dizisi: 2, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1978, s.6-7.

yıllık Türkiye tarihini sürekli güçlü devlet-tahakküm altındaki toplum ikiliği üzerinden okumak da tarih kurgusal boyutunu oluşturmaktadır.³

Bu “yönetim geleneği tezi”nin sosyal bilimler ve tarih alanındaki hegemonik ağırlığından dolayı, yönetsel yapı ve yönetim düşüncelerini sorunsallaştırmak istediğimiz taktirde, söz konusu engeli aşmak için, öncelikle böyle bir gelenek soyutlamasının nasıl “ideal” olarak kabul edildiği, bu soyutlamadan başka bir “soyutlama”nın mümkün olup olmadığı ve böyle bir ihtimalin nasıl bir yöntemsel kabul ile yaratılabileceği soruları cevaplanmalıdır. Tezin Birinci Bölümü’nde bu sorulara cevap aranacaktır. Yöntemsel olarak araştırma evreninin dayanak noktalarını değiştirecek bu cevap arayışı, yönetsel yapı ve yönetim düşüncesinin, E.P. Thompson’un adlandırdığı biçimde sürekli somut’la diyalog halinde olacak bir kuramsal çözümleme çerçevesinde sorunsallaştırılmasının mümkün olup olmadığını açıklığa kavuşturmak için gereklidir.⁴ Tarihsel devinimi içinde farklılaşan, ancak “güçlü devlet geleneği”nin hegemonik söylemi tarafından tek tipleştirilen yönetsel yapı ve düşüncelerin, tarihsel olarak özgül ve biçimsel olarak özgün hallerinin ortaya çıkarılabilmesi ve incelemeye konu edinilebilmesi ancak böyle mümkün olabilecektir.

“Güçlü devlet geleneği” tezinin yöntemsel sorgulaması, onun inceleme konusu düzeyine çıkarmadığı yönetsel yapı ve düşüncelerin özgül ve özgün biçimleriyle incelemeye konu edilmesiyle tamamlanabilir. Bu nedenle, eleştirel bir yöntemsel sorgulamayı kendine çıkış noktası edinen bu tez, “güçlü devlet geleneği” tezinin “zihniyet” kavramı özelinde “idealleştirdiği” “merkeziyetçi” yönetsel yapı ve düşüncüyü belirli bir tarihselliğin ürünü biçimler olarak görülmesini sağlamayı hedeflemektedir.

Söz konusu “idealleştirme”nin ardında, İmparatorluk ve Cumhuriyet devletlerinin ortak tek bir “merkezî” örgütsel forma, bürokratik bir forma sahip olduğu kabulü yatmaktadır. Devletin tek bir biçime indirgenmesi, bir, merkezî bir görünüme sahip bir devlet örgütlenmesinin başka formları olabileceği; iki, bu özgül ve özgün formların başka bir içeriğinin olabileceği önermesinin baştan göz ardı edilmesiyle mümkün olabilmektedir. Tam tersinin mümkün olduğunu gösterebilmek, yönetsel yapı ve düşüncenin kendi devinimi içinde incelenmesiyle mümkündür. “Merkezî” olanı betimlemek veya görünen biçimleriyle “merkezî” olanları karşılaştırmak yerine,

---

³ Demet Dinler, bu yönetim geleneğinin, tarih ve sosyal bilimler alanları için nasıl hegemonik bir analitik araç haline geldiğini göstererek yöntemsel bir eleştiri getirmiştir. Demet Dinler, “Türkiye’de Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisi”, *Praksis*, Sayı 9, 2003, s.17-54. Cenk Reyhan ve Nizam Önen ise, bu yöntemsel eleştiriye tarihsel bir perspektife oturtmuş ve nasıl tarih kurgusal bir okuma yapıldığını örnekleriyle resmetmişlerdir. Nizam Önen ve Cenk Reyhan, *Mülkten Ülkeye – Türkiye’de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, İletişim Yayınevi, İstanbul, 2011, s.15-113.

⁴ E.P. Thompson, *Teorinin Sefaleti*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1994, s.42-45.

oluşum-değişim süreçlerine, yani “merkezileşme süreçleri”ne bakmak gerekir. Ancak böylelikle, çelişkili ve özgün bütünlüğü içinde farklı yönetsel yapı ve düşünce biçimleri görünür hale getirilmiş olur.

Bu tez, Osmanlı ve Cumhuriyet tarihi içinde imparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecinin böyle bir özgül biçimlenme, yani özgün bir merkezileşme süreciyle örtüşüp örtüşmediğini araştırmak için yola çıkmıştır. Bu nedenle, süreklilik-kopuş ikilemi üzerinden tartışılan bir döneme, Cumhuriyet’in kuruluş yıllarına odaklanılmıştır.⁵ Özgüllüğün varlığı, oluşum sürecinin, özel olarak da özgün bir değişim süreci olan devrim sürecinin içinde aranmaya çalışılmıştır.

Yönetsel yapı ve düşünceyi oluşum süreci içinde görebilmek için, hem değişim yazınında hem de idare tarihi çalışmalarında şimdiye kadar izlenen kimi ön kabullerin de sorgulanması ve aşılması gerekmiştir. Birincisi, dönemleme sorunudur. Devrim süreçleri, neredeyse tarih ve sosyal bilimler literatürünün tamamında, siyasal kuruluş süreçleri olarak kabul edilip yönetsel yapı ve düşüncedeki kuruluşun, yani literatürde adlandırıldığı biçimiyle kurumsallaşmanın onu izlemesi gerektiği düşünüldüğünden, Cumhuriyet’in yönetsel kuruluş yıllarının 30’lu yıllar olduğu varsayılmış; devrim yıllarının 30’ları önceleyen tartışma ve oluşumlara konu olmadığı öngörülmüştür. Siyaset-yönetim ayrılığı kabulünün ve kurumsallaşmanın çelişkili bir oluşum sürecinin parçası olmadığı varsayımının ürünü bu öngörüler,⁶ kanımca doğrudan 20’li yıllardaki yönetsel yapı ve düşünceyi araştırma konusu haline getiren çalışmalarca yanlışlanmıştır. Bu çalışmalardan biri de, bu tezin yazarının da parçası olduğu, Ankara Üniversitesi Yönetim Bilimleri alanında yürütülmüş bir TİDATA (Türkiye Cumhuriyeti İdare Tarihi Araştırması) projesi olan *Açıklamalı Yönetim Zamandizini: 1919-1928*’dir.⁷ Yönetsel yapı ve düşüncenin bir tarihselliğin ürünü olduğu kuramsal önkabülüne dayanan bu çalışma, yönetsel yapı ve düşüncenin yönetsel olaylara yansıyan somut biçimler olduğunu ve bu somutlukları içinde çelişkili bir oluşum sürecinin parçası olduklarını göstererek, 20’li yılları idare tarihi çalışmalarının görüş alanına sokmuş ve yeni devletin yönetsel kuruluşu incelemeye devrim yıllarından başlanması gerektiğini göstermiştir.

⁵ ODTÜ Gelişme Dergisi / Metu Studies in Development, Special Issue on Transition From the Ottoman Empire to The Turkish Republic (1876-1939), Cilt 39, Sayı 1, 2012.

⁶ Örsan Ö. Akbulut, *Siyaset ve Yönetim İlişkisi – Kuramsal ve Eleştirel Bir Yaklaşım*, TODAİE Yayın No: 327, Ankara, 2005, s.74-106, 142-147; Örsan Ö. Akbulut, “Siyaset Biliminin Siyaseti”, Amme İdaresi Dergisi, Cilt 44, Sayı 4, Aralık 2011, s.1-32; Örsan Ö. Akbulut, “Türkiye’de Kamu Yönetimi İncelemesini Tanımlayan Bir Kavram Önerisi: Ölçücülük-Ideametric”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 39, Sayı 4, Aralık 2006, s.159-193.

⁷ Nuray Ertürk Keskin (Ed.), *Açıklamalı Yönetim Zamandizini: 1919-1928*, Cilt I-II, Türkiye Cumhuriyeti İdare Tarihi Araştırması (TİDATA), AÜ SBF Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Sayı: 8, Ankara Üniversitesi Yayınları, Sayı: 360, Ankara, 2012.

Bu tez de, bu yeni dönemleme önerisi üzerinden şekillenmiş; kendine bu yeni dönemleme önerisini başlangıç noktası yapmıştır.

İkincisi, yönetim bilimi alanında merkezileşme süreçlerini inceleyen çalışmalar, ademi merkezileşme karşısında merkezileşme yönünde atılan adımlarla idarî usul ve esasta önemli bir değişimin olduğunu iddia etmişler ve bunu göstermek yönünde gelişkin ürünler vermişlerdir.⁸ Söz konusu çalışmalarda yerel yönetimler merkezle ilişkileri göz önünde bulundurularak tanımlanmış ve merkezileşme merkez ile yerelin bütünlüğü içinde ele alınmıştır.

Ulus-devletin oluşum sürecinde merkezileşmenin önemini vurgulayarak merkez ile yerel arasındaki ilişkilerin yeniden tanımlanmasının yönetsel alanda önemli bir değişimi ifade ettiğini belirten böyle çalışmalar olmasına rağmen, merkezileşme sürecinin bir ögesi ve sonucu olan “merkez”in kendisi yönetim bilimciler tarafından benzer ilgiyi görerek incelenmemiştir.⁹ Yönetim bilimcilerin ilgi alanına yürütme, idare veya bürokrasi başlıkları ile giren ve merkezî yönetim / genel idareyi somutlamak için kullanılan kavramlar ise, çoğu zaman merkez-yerel karşıtlığı üzerinde yükseldikleri için bir süreç olarak merkezileşme içinde “merkez”in niteliksel ve kurumsal özelliklerini açıklamaktan uzak kalmışlardır. Kaldı ki, bu kavramlar “merkez”i siyasal ve yönetsel bir bütün olarak devletin bir parçası olarak görmemekte; “merkez” ile “yerel”i ontolojik olarak birbirinden ayırdıkları gibi siyasal ile yönetseli de birbirinden ayırmaktadırlar. Dolayısıyla, bürokrasi, idare veya yürütme ile ifade edilen bütün, “merkez”in ancak bir parçasını ifade eden kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır. “Merkez”in merkezileşmenin bir ögesi olarak ele alınmaması, merkez ile “yerel”in kuruluşundaki eş zamanlılığın da gözden kaçırılmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla, “merkez”, belli bir sürecin sonunda kurulan bir yapı olarak görülmemekte; “merkez”de ortaya çıkan değişiklikler dışsal ve bir yapının yerini yenisinin alması şeklinde anlaşılmaktadır. Yapının neden o formu aldığı ise sorgu dışı bırakılmaktadır.

“Merkez”deki değişimin de görüş alanına girmesi için, merkezileşme olgusunu bir kez daha ama bu sefer farklı bir içerikle tanımlamamız gerekmektedir. Merkez ile yerel

---

⁸ Birgül Ayman Güler, *Yerel Yönetimler – Liberal Açıklamalara Eleştirel Yaklaşım*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006; Nuray Ertürk Keskin, *Türkiye’de Devletin Toprak Üzerinde Örgütlenmesi*, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2009. Yönetim bilimleri alanı dışından da bu alana önemli katkılar yapılmıştır. Cenk Reyhan, *Osmanlı’da İki Tarzı İdare – Merkeziyetçilik Ademi Merkeziyetçilik*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2007; Nizam Önen ve Cenk Reyhan, a.g.e.

⁹ Sonay Bayramoğlu’nun çalışması bu açıdan istinai bir özellik sergilemektedir. Bkz. Sonay Bayramoğlu, *Yönetişim Zihniyeti – Türkiye’de Üst Kurullar ve Siyasal İktidarın Dönüşümü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005. Kapitalistleşme süreçleri ve ulus-devletin oluşumunda merkezileşme olgusunu mercek altına alan başka bir çalışma da Koray Karasu’ya aittir. Bkz. Koray Karasu, “Topraktan Bağımsızlaşma ve Merkezizleşme Tartışmaları Çerçevesinde Kamu Örgütlenmesi”, *TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu Bildirileri*, 13-14 Ekim 2016, TÜCAUM, Ankara, 2016, s.26-48, s.28-33.

yönetim ilişkisini bir bütünlük içinde ele alan Birgül Ayman Güler, ilişkinin doğasını şöyle tarif etmiştir:

“[E]n katı merkezi devlet örgütlenmelerinde en çok olmak üzere, merkezi otorite gücünü ve varlığını yerel otoriteye rağmen ve ona karşı durarak değil, aksine onun gücü ve varlığıyla organik ilişkisinden almıştır. ... Yerel yönetim, merkezi yönetim yoksa var olamaz; çünkü bir merkez yoksa ‘yerel’ olanın kendisi ‘merkez’ olur ya da eriyip kaybolur. ‘Yerel’ merkezine göre tanımlandığı için, bunda yaratılacak herhangi bir değişiklik, aynı zamanda ‘merkez’de de değişikliğe neden olur. ... Üstelik bu, merkezi yönetimin niteliklerinde ya da iç yapısında bazı şeyleri değil, merkezin yerini de değiştirmek anlamında bir etkidir.”¹⁰

Merkez ile yerel ilişkisinin tanımlanması ve bu tanımdan doğru sonuçların çıkarılması, öncelikle “merkez” ile “yerel”in birbiriyle çatışma içinde olan iki ayrı entite olarak algılanmadığının anlaşılmasına bağlıdır. Bunlar, eş zamanlı ama ayrı ayrı kurulmuş yapılar da değildirler. “Merkez” ile “yerel”, merkezileşme sürecinin iki ayrı görüngüsüdür. Aynı şey ademi merkezileşme süreci için de geçerlidir. Bu durumda da “merkez” ile “yerel” arasında kurulan ilişkinin biçimi ve niteliği değişmektedir. Ancak, her iki durumda da bir “merkez” vardır.¹¹ Merkezileşme kavramına geri dönecek olursak, hem siyasal coğrafya açısından hem de toplumsal bir süreç olan merkezileşme, sonunda aldığı form itibarıyla “merkez” ve “yerel”i bir bütünün parçaları olarak içinden çıkarır, diyebiliriz. Bu tanım, “merkez” ve “yerel”i oluşturan toplumsal süreçlerin farklı olmadığını da öngörür. Bu nedenle, bu iki görüngü arasında nasıl bir öncelik ve sonralık ilişkisi yoksa, bir aşağılık yukarılık ilişkisi de yoktur.

“Merkez” ile “yerel” arasındaki ilişkinin doğru şekilde ortaya konması “merkez”in tanımlanmasında gerekli bir düzeltidir. Ancak, yine de “merkez”in oluşum dinamiklerini tam anlamıyla ortaya koymak için yeterli değildir. Toplumdaki sınıflaşma süreçleri ve devletin oluşumu göz önünde bulundurulmadan, “merkez”in tanımlanması mümkün değildir. Çünkü, merkezileşme süreci, toplumda ortaya çıkan iktidar ilişkilerinin yürüngesindedir. Dolayısıyla, öncelikle toplumsal ilişkilerin örgütlenme sürecinde, sınıflı toplumlarla birlikte ortaya çıkan iktidar ilişkilerinin çözülmesi, bu ilişkiler içinde yönetimin nasıl bir özgün form olarak ortaya çıktığının ortaya konulması ve bu iktidarlaşma süreçlerinde “merkez”in nasıl bir sömürü ve tahakküm momenti olarak belirdiğinin gösterilmesi gerekmektedir. Tez, yönetsel sorgulamalar

¹⁰ Birgül Ayman Güler, a.g.e., s.14, 17.

¹¹ Ademi merkezileşme (yerinden yönetim) usulünün üniter ve federal devletlerde değişmekte olduğu ve iki ayrı tür yerinden yönetim usulünden bahsetmekte olduğumuz unutulmamalıdır. Birgül Ayman Güler, “Çerçeve Sunuş”, *TMMOB Yerel Yönetimlerde “Dönüşüm” Sempozyumu*, 17-18-19 Ekim 2007, Ankara, http://www.tmmob.org.tr/resimler/ekler/b8e1af0cb3aca1a_ek.pdf, (21.06.2012) s.29-39, s.37. Ancak, bu durumda dahi ortaya çıkan ‘merkez’ ile ‘yerel’ belirli bir merkezileşme/ademi merkezileşme sürecinin ürünüdür.

bölümünden başlayarak, bütünü boyunca, bu bağlamda ele alınacak bir “merkez”in aldığı özgün formlara yoğunlaşmayı önüne koymuştur.

Merkezileşmenin tarihsel görünümü “merkez”in de çok önemli bir niteliksel dönüşüm yaşadığını göstermektedir. Bir başka ifade ile, “merkez”in kendisindeki değişim idarî esas ve usuldeki değişiminin bir diğer boyutudur. İdarî usul ve esastaki değişimin fay hattı buradan geçmektedir. 20’li yıllar çalışmalarına da rengini veren Meclis-İcra Vekilleri Heyeti, Meclis-Meclis Reisi, Meclis-Başkumandanlık, İcra Vekilleri Heyeti-Encümenler, şûra sistemi-heyet karşıtlık ve çatışmaları hep “merkez” diye tanımlayacağımız bütün içinde gelişmiş; bir başka deyişle, bu alanların her biri “merkez” içindeki çatışmaların birer görünümü olmuştur. “Merkez”, çatışmasız bir şekilde değil; tam tersine kuruluş mücadelesinin en keskinleştiği uğraklarda biçimlenmiş; yeniden kurulmuştur.

Üçüncüsü, “merkez”in özgüllüğünün ve özgünlüğünün ortaya konulabilmesi için, onun özgüllüğünü ve özgüllüğünü yansıtan biçimin, nasıl bir değişim sürecinin ürünü olduğunu ve bu süreç içinde yoğunlaşan çelişkilerin söz konusu biçimi mümkün kılacak şekilde nasıl çözüldüğünü açıklamak gerekmektedir. Bu açıklama, ancak “merkez”in değişiminde, değişimin fay hattının nereden geçtiğine ilişkin soruya cevap bulmakla mümkündür. Hangi yönetsel olayın çatışmanın merkezinde durduğunu gösteren 1919-1928 yılları arasını kapsayan *Açıklamalı Yönetim Zamandizini* çalışması olmuştur.¹² Tez önergesi hazırlık aşamasında yönetsel olayların seçiminde dayanak noktası olacağı belirtilen bu çalışma, temel unsurun belirlenmesinde ön açıcı olmuştur. 1919-28 yılları arasındaki dönemi, siyasal, yönetsel ve fikri boyutlarını kapsayacak şekilde birincil kaynaklardan izlemeyi sağlayan bu çalışmanın sonucunda, “merkez”i belirleyen bütün çatışmaların “devlet başkanlığı” tartışmasından geçtiği tespit edilmiştir.

1918-1924 döneminde yoğunlaşan Meclis-i Mebusan’ın feshi, yeniden açılması ve işgal kuvvetlerince dağıtılması; 1920 yılında Ankara’da İstanbul Hükümeti’nden bağımsız yeni bir Meclis’in açılması ve Büyük Millet Meclisi Hükümeti’nin kurulması; Büyük Millet Meclisi’nin konvansiyonel karakteri; Meclis Hükümeti’ni oluşturan İcra Vekilleri Heyeti’nin görev ve yetkilerinin belirlenmesi sorunu; İcra Vekilleri Heyeti’yle bağlantılı yürütme kuvvetinin organlaşması problemi; yürütmenin organlaşmasında İcra Vekilleri Heyeti Reisi ile Meclis Reisi’nin yönetsel konum, görev, yetki ve sorumlulukları meselesi vb. olay ve tartışmalar, fay hattının “merkez”in kuruluş sürecinden, özel olarak da toplumsal ilişkilerin merkezileşme ve yoğunlaşma sürecinin

---

¹² Nuray Ertürk Keskin (Ed.), a.g.e.

son aşaması ve dolayısıyla devletleşmenin son halkası olan “devlet başkanlığı” probleminden geçtiğini göstermektedir.

Benzer dönemi inceleyen çalışmalar da, çatışmaların söz konusu olaylarda yoğunlaştığını tespit etmektedirler. Ancak bu çalışmalar, sorunu ya salt metodolojik bireyci yöntemsel konumlanma sonucu kişisel bir probleme indirgemekte ya da yapısal bir problem olduğunu tespit ettikleri durumda da salt bir hükümet problemi olarak görmektedirler. Kişisel problem tespiti, konvansiyonel nitelikteki Büyük Millet Meclisi karşısında ve onun üstünde, Mustafa Kemal Paşa’nın “diktatörlüğü”nü kurması ve “güçlü devlet geleneği”nin onun pratiği özelinde yeniden üretilmesi değerlendirmelerine dayanmaktadır.¹³ Hem emperyalizme karşı bir bağımsızlık savaşı hem de bir “iç savaş” olan Kurtuluş Savaşı’nın nasıl bir iktidar mücadelesi sonucunda, böylesi kişisel görünümlü bir problemin ortaya çıkardığı ise, hiç sorunsallaştırılmamaktadır. Sorunu, salt bir hükümet problemi olarak gören çalışmalar ise, anayasa hukuku, idare hukuku, siyasal rejim ve siyasal sistemler tartışmalarının içinden bakarak dar bir idari alan tanımına dayanan bir hükümet problemi tespiti yapmaktadırlar.¹⁴ Bu tespitler de, Meclis’in konvansiyonel karakterini oluşturan yasama ve yürütme kuvvetlerinin birliği olgusuna ve onları bir bütün olarak merkezileştiren Büyük Millet Meclisi’nin özgünlüğüne uzak kalmakta; bu özgünlük içinde neden böyle bir problemin ortaya çıktığını açıklayamamaktadırlar.

Meclis Reisi ve Başkumandan olarak Mustafa Kemal Paşa’yı öne çıkaran süreçte, İstanbul Hükümeti’nden ayrılmakla birlikte, Büyük Millet Meclisi’nin hükümetin ve devletin başı olarak Padişah’tan başka ve bağımsız bir “devlet başkanlığı” makamı ve/veya organı yaratmadıklarını; bundan özel olarak imtina ettiklerini görmemektedirler. İstanbul Hükümeti’nin varlığında ayrı bir hükümetin, Ankara Hükümeti’nin yaratılmasının “ikili iktidar” koşullarını ortaya çıkardığını da göremeyen bu çalışmalar, bu eksikten beslenerek yeni bir devlet ve Mustafa Kemal Paşa özelinde yeni bir “devlet başkanlığı” makamının ortaya çıkma sorunu yaşadığını ve bu sorunun bir saltanat ve hilafet makamı olan Padişahlık karşısında ortaya çıkan bir problem

¹³ “B.Daver Başkumandanlık Kanunu ile bahşedilen delegasyonun yasama delegasyonu olduğu kanısındadır. Daver, Başkumandan’ın alacağı olağanüstü tedbirleri BMM’ye arz mecburiyetinin olmamasını, teşrii tasarruf olarak yorumlamış, kanunun Mustafa Kemal Paşa’yı eski Roma cumhuriyetlerinde olduğu gibi muayyen bir müddetle kanuni diktatör haline getirdiğini ileri sürmüştür.” Bülent Daver, *İera Organının İstisnai Yetkileri Bakımından Fevkalade Hal Rejimleri: Türkiye’de Yabancı Memleketlerde*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1961, s.119-120. Rıdvan Akın, *TBMM Devleti (1920-1923)-Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001; Ahmet Demirel, *Birinci Meclis’te Muhalefet-İkinci Grup*, İletişim Yayınları, İstanbul, 4.Baskı, 2007, 25-28.

¹⁴ Ergun Özbudun, “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinin Hukukî Niteliği”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 2, 1985, s.475-503; Ergun Özbudun, *1921 Anayasası*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1992; Şeref Gözübüyük, *Yönetim Hukuku*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2004; Cem Eroğul, *Anatüzye Giriş*, İmaj Yayınevi, Ankara, 2000.

olduğunu da tespit edememektedirler. Hükümet sorunu olduğu tespitinde birleşenler ise, neden bir hükümet sorununun özel olarak “devlet başkanlığı” probleminde yoğunlaştığını sorunsallaştırmamaktadırlar. Bu noktada, siyasal rejim ve siyasal sistem veya üretim tarzı değişikliklerini ifade eden geçiş dönemlerinin, yapısalcı kavrayışının özgül olay ve özgün biçimleri örten karakteri karşımıza çıkmakta ve benzer siyasal rejim ve sistemlerde neden farklı biçimlerde “devlet başkanlığı” makam ve organlarının örgütlendiği sorusunun şimdiye kadar hiç sorulmamış olması belirleyici hale gelmektedir.¹⁵

Oysa, birincil el kaynakların yol gösterdiği ve Sıddık Sami Onar ve Niyazi Berkes gibi, kimi önemli hukukçu ve sosyologların işaret ettiği haliyle, bu dönem Saltanat’tan Cumhurbaşkanlığı’na geçişin tarihsel özgüllüğüyle belirlenmiş ve bu özgüllük en açık ifadesini idarî yapıdaki köklü değişimde, bir Cumhurbaşkanlığı makamının yaratılmasında bulmuştur.¹⁶ Sıddık Sami Onar’ın sözleriyle ifade edilecek olursa, “Devlet reisliği bakımından Türkiye Cumhuriyeti ile Osmanlı İmparatorluğu arasında çok mühim ve esaslı bir fark olduğu ve iki devrin arasındaki farklardan en mühiminin bu noktada belirdiği tabiidir.”¹⁷ Bu tez, kimi yazarlarca saptanmış ancak henüz ayrıntılarıyla açılmamış ve açıklanmasına yardımcı olacak yeni bir kavramsal çerçeve geliştirilmemiş bu tarihsel gerçekliği açıklamaya odaklanmış ve bu açıklamayı mümkün kılacak “devlet başkanlığı” kavramını geliştirmeyi amaçlamıştır.

Dördüncüsü, her değişim momentinde olduğu gibi, özgün bir “devlet başkanlığı” makamı olarak Cumhurbaşkanlığı’nın oluşum momentini açıklamak için de, söz konusu momenti geçmiş, şimdiki zamanı ve geleceği içinde görmek gerekir.¹⁸ Çünkü, belirli bir an’ın, moment’in akıp giden zaman içinde soyutlanmasına neyin neden olduğu ve bu soyutlamanın içeriğine, yani soyutlananın neden özgün bir biçim olarak görüldüğüne ancak sürecin bütünlüklü analizi açıklık getirebilir. Soyutlanan an, sadece kuramsal bir ayrıştırma olduğu; gerçekte ise, akıp giden zamandan ayrıştırılamayacağı için bu böyledir. Bu nedenle, Cumhurbaşkanlığı’nın bir makam olarak ortaya çıkışı,

---

¹⁵ Devlet başkanlığının farklı biçimlerinin görüş alanına sokulmasına izin vermeyen bu yaklaşım bugün her biri modern devlet olarak tanımlanabilecek devletlerden neden bazısının hala devlet başkanlığı makamında kralların olduğunu, monarşilerin devam ettiğini; bazısının başkanlık veya yarı-başkanlık sistemlerini tercih ettiklerini açıklayamamaktadır. Dahası, biçimsel gibi görünen bir değişikliğin neden bugün ülkemizi Anayasa değişikliğine kadar götürdüğünü izah edememektedir. Bu zaaf, kuruluş sürecinde dahi devlet başkanlığındaki değişimin salt iki devlet başkanlığı biçimi arasındaki tercihten kaynaklandığı yanılgısından ve toplumsal ilişkilerin örgütlenme biçimi, bir başka deyişle devlet ve toplum (sınıf) arasındaki ilişkilerin kuruluş biçimine yoğunlaşılmasından kaynaklanmaktadır.

¹⁶ Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Çev. Ahmet Kuyaş, YKY Yayınları, İstanbul, 2003, 31, 32.

¹⁷ Sıddık Sami Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, Cilt 1, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1960, s.558, 563, 599.

¹⁸ Bertell Ollman, *Diyaletğin Dansı - Marx’ın Yönteminde Adımlar*, Çev. Cenk Saraçoğlu, Yordam Kitap, İstanbul, 2011, s.32.

Saltanat'tan Cumhurbaşkanlığı'na geçiş süreci kadar, Saltanat makamı ve organının dönüşümünün de göz önünde bulundurularak incelenmesi gereken bir süreçtir.

Nasıl ki, “güçlü devlet geleneği” tezi çerçevesinde 700 yılı aşkın bir süre boyunca, merkezî devletin değişmeden kaldığı düşünülmüşse, bu zaman kesitinin en önemli parçasını oluşturan Osmanlı Devleti'nin ve onun organlarının da değişmediği, en azından niteliksel bir değişime uğramadığı varsayılmıştır. Osmanlı toplumunun ve devletin değişmezliğine ilişkin tarih dışı değerlendirmelerin yöntemsel ve kuramsal eleştirisine dayanan bu tez ise, benzerleri gibi, Osmanlı toplumunun devingenliğini kabul edecek; bu devingenliğin toplumsal ilişkilerin örgütlenme tarzında ve dolayısıyla yönetim alanında, devlette de kimi değişim momentleri yarattığını ortaya koyacaktır. Bu değişim momentlerinin, Osmanlı merkezî devletin kurucu unsuru olarak görülen “kadir-i mutlak” Padişahın ve Padişahlığın 600 yılı aşkın bir süre boyunca hiç değişmeden kaldığını varsayımını geçersiz kıldığını ve dahası ona merkezî olmakla birlikte her uğrakta değişen özgün biçimini verdiğini göstermeye çalışacaktır. Bir örgüte işlevini kazandıran ve bu şekilde örgütün önemini belirleyen, örgütün devletin bir parçası olarak toplumsal ilişkilerin örgütlenmesindeki yeri ve üstlendiği rol olduğuna göre, Padişahlık makamının (saltanat ve hilafet makamları) da toplumsal ilişkilerin örgütlenme tarzındaki değişime paralel bir dönüşüm izlediğini gösterecektir.

Padişahlık makam ve/veya organının kuruluşundan çözülüşüne kadar içinden geçtiği değişim momentlerinin bütünlüklü olarak ortaya konulması, hem bir “devlet başkanlığı” makam ve organı olarak Padişahlığın yeniden tanımlanmasını hem Cumhuriyet'in kuruluş yıllarına giden süreçte neden ve nasıl bir kriz dinamiği haline geldiğini açıklamayı hem de krizin aşılmasında özgün biçiminin nasıl bir etkisinin olduğunun ortaya konulmasını sağlayacaktır.

Genel hatlarıyla burada ortaya konulmaya çalışılan bu yöntemsel ve kuramsal eleştiri çerçevesinde, tezde, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti'nin “güçlü devlet geleneği” veya “bürokratik devlet geleneği” tezinin savunageldiğinin ötesinde bir “merkezî” yönetim pratiği olduğu ve bu pratiği en açık şekliyle “devlet başkanlığı” makam ve organının dönüşümü üzerinden ortaya koymanın mümkün olduğu gösterilecektir. Ve dahası, böylelikle, Cumhuriyet'in kuruluş sürecinin, “devlet başkanlığı”nı daha önceki momentlerden farklı bir niteliksel kopuşa götürdüğü; bunun da toplumsal ilişkilerin örgütlenme tarzındaki değişimin parçası olduğu açığa çıkarılacaktır. Böylece, merkezî devlette kopuş niteliğinde bir değişim olduğu gibi, toplumsal ilişkilerin bütünü de etkileyen bir devrimci kopuş olduğu önermesi ete kemiğe bürünme şansı bulacaktır.

Birinci Bölüm: Toplumsal İlişkilerin Yönetiminin Merkezileşme ve Değişim Süreçlerini ve Biçimlerini Açıklamak için Yeni Bir Yöntemsel Çerçeve

Gerek pozitivist gerek hermenötik bakış açısı, empirik temelli “şeyleştirilmiş” ve “fetişleştirilmiş” bir toplumsal gerçeklik yaratır.¹⁹ Toplumsal gerçekliğin bize görüldüğü haliyle bir görüngü veya içinde somutlaştığı maddi nesnelerle özdeş bir biçim olduğu kabul edilir; bu görüngü veya biçimin ya gerçekte ve doğallığında – evrensel, tarih dışı nitelikte – bir olgu olduğu varsayılır ya da sübjektivist bakış açısıyla içindeki özün yorumunu dışa vuran bir değer olduğu kabul edilir.²⁰ Gerçeklik ister nesnel ister öznel temelli kurulmuş olsun bir “şey”e indirgenir. “İdeal” olan da “maddi” olan da ayrı birer varlık olarak görülür, şeyleştirilir.²¹ Bu “şey” ayrı, statik ve bağımsız bir varlık kazanır.²² Değişim sorununa odaklanan çalışmalar, toplumu ya nesnenin ifadesi bir sistem ve yapı olarak ya da öznenin tahakküm biçimi veya onun yaratımı bir kültürel bütün olarak ele alırlar. Her ikisinde de farklılaşan olguların-değerlerin ayrıkışı bir aradalığı üzerinden kurulan tipolojiler söz konusudur. Analizde toplum, öncelikle empirik temelli bir tipolojiye, bir “şey”e indirgenmiş olur. Epistemolojik düzeyde olgusal seçilimin nesnel bakış açısıyla mı öznel bakış açısıyla mı yapıldığına bakılmaksızın empirik temelli bir bütün inşa edildiği görülür. Weber’in “saf” ideal-tipleri ve Marx’ın pozitivist ellerde bir tipolojiye dönüşen “üretim tarzları” “empirik gerçekliğin birebir betimlemesi” olarak karşımıza çıkar.²³ Toplum da analitik bir kategoriye dönüşür.²⁴ Toplumsal gerçekliğin bu şekilde anlaşılması ve toplumun empirik temelli inşasından sonra, bu toplumu incelemek için hangi birimin esas alınacağı da işin ontolojik kurulum boyutunu değiştirmez. Çünkü analiz birimi ister indirgenemez bir bütün olan toplumun kendisi veya üretim biçimi olarak ister bireyler olarak seçilmiş olsun, isterse analiz toplumsal kolektifler, kişiler ve eylemleri, niyetleri ve değerleri üzerinden yapıyor olsun toplumu oluşturan parçalar da aynı analitik,

¹⁹ Pozitivist ve sübjektivist gelenekte de ortak bir empirisist ontolojik kabul mevcuttur. Roy Bhaskar, *Natürallizmin Olanaklılığı*, Çev. Vefa Saygın Öğütle, Pratika Kitap, Ankara, 2013, s.20; Sübjektivist gelenek – (transcendental) idealizm, bilimin empirist açıklama tarzını reddetse de, örtülü şekilde varlığın empirik kabulünü benimser. Bilginin görüngüyü birebir yansıtmadığını söylerken bile, görüngüyü referans alırlar; bunun insan aklınca yeniden kurgulandığını savunur. Roy Bhaskar, *A Realist Theory of Science*, Routledge: Taylor & Francis Group, London and New York, 2008, a.g.e., s.18.

²⁰ Derek Sayer, *Soyutlamanın Şiddeti [Tarihsel Materyalizmin Analitik Temelleri]*, Çev. Gül Çağalı Güven, Habitus Yayıncılık, İstanbul, 2012, s.13, 66-67; Norman Geras, “Essence and Appearance: Aspects of Fetishism in Marx’s *Capital*”, *New Left Review*, Vol I, No. 65, 1971, s.69-70; Roy Bhaskar, *Natürallizmin Olanaklılığı*, a.g.e., s.80.

²¹ Derek Sayer, a.g.e., s.123.

²² A.g.e., s.68.

²³ Derek Sayer, *Capitalism and Modernity – An Excursus on Marx and Weber*, Routledge, London & New York, 1991, s.107.

²⁴ Derek Sayer, *Soyutlamanın Şiddeti*, a.g.e., s.42.

statik, tek yönlü, (zamansal açıdan) tek boyutlu, bağımsız, dışsal görünüm ve sonuçlarıyla analize yansır.²⁵

Pozitivist ve hermenötik gelenek toplumun ve onun bileşenlerinin nasıl böyle bir görünüm aldığına bakmaksızın görüngüyü tek gerçeklik olarak kabul eder; hatta görüngüyü fetişleştirir.²⁶ Toplumsal gerçeklik “maddi” olan veya “ideal” olana indirgenir. Bunun ontolojik nedeni, görüngünün “gerçek nesnelere gönderme yapan” tek gerçeklik olduğunun düşünülmesidir.²⁷ Dolayısıyla, toplum kavramsallaştırması ve takip eden analizlerin hepsi empirik (deneyimsel, ortak duyuşsal) gerçeklik alanında yapılmış olur. Toplumsal yapı ve özne, birer tipoloji olarak kavramsallaştırılmalarının da gösterdiği gibi, bir takım empirik “gerçek”ler, “şey”ler, olgu-değerler toplamı olarak karşımıza çıkar. Modern toplum, anayasa, parlamenter sistem, siyasal partiler, seçim sistemi, rasyonel bürokratik aygıt, gelişkin yerel yönetimler, sanayi burjuvazisi vb.’den oluşan bir “olması gerekenler” listesi üzerinden tanımlanır. Kapitalist üretim tarzının da, burjuvazi, işçi sınıfı, üretimde özel mülkiyet vb. bileşenlerinden oluştuğu varsayılır. Söz konusu bileşenlerin yokluğu ise, tipolojiye uygunsuzluk olarak görülür ve Türkiye sürekli belirli bir tipolojiye yakınsama halinde betimlenir. Batılı anlamda, yani tipolojiye uygun şekilde, bir parlamenter sistemin kurulamamış olması veya devletten bağımsız, bir “sanayi” burjuvazisinin görülmemesi Türkiye’nin toplumsal yapısının modern veya kapitalist olarak tanımlanmasını engeller; bu analizler bizi hep Türkiye’yi “geçiş sürecinde”, “arızı”, “sui generis” bir biçimde tanımlamaya iter. En fazla ve en gelişkin haliyle, analitik ile somut yapılar veya üretim tarzı ile toplumsal oluşumlar (formasyonlar) arasında bir ayrım gözetilmesi gerektiği; ilkinin gerçekliğin “idealize” edilmiş biçimi olduğu, somutluğu – somutta yer alan olgu-değerlerin her birini olduğu gibi kapsayamayabileceği ve farklılıkların bu ikiliklerden faydalınarak oluşturulacak bir artılar-eksiler tablosu ile gösterilebileceği düşünülür.²⁸ Toplumsal yapı ve özne, empirik gerçeklik alanında tanımlandığı gibi, bunlardaki değişim de aynı şekilde empirik temelli analiz edilir. Değişimin bir “değişen şey”ler görünümü vermesinin nedeni budur. Yapı ve özne, bir kez bir “şey” veya “şey”ler bütünü olarak tanımlandı mı, bunlardaki değişim de bir takım “şey”lerin başka bir takım “şey”lerle yer değiştirmesi olarak görünür. Tipolojilerin, şeyleştirilmiş toplumsal bütünlerin ve bunları oluşturan

²⁵ A.g.e., s.42-45; Roy Bhaskar, a.g.e., s.49,50,53; Bertell Ollman, a.g.e., s.19.

²⁶ Andrew Collier, *Critical Realism – An Introduction to Roy Bhaskar’s Philosophy*, Verso, London & New York, 1994, s.7-12.

²⁷ Derek Sayer, a.g.e., s.82; Collier, görünüm (appearance) ile gerçeklik (reality) arasındaki farka işaret eder. Andrew Collier, a.g.e., s.6-7.

²⁸ Wilbert E. Moore, “İşlevselcilik”, Tom Bottomore ve Robert Nisbet (Ed.), *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2010, s.359-404, s.381-382; Derek Sayer, *Capitalism and Modernity*, a.g.e., s.107; Derek Sayer, a.g.e., s.36.

bileşenlerin yer değiştirdiği düşünülür. Geleneksel toplumdan modern topluma veya feodal / ATÜTçü üretim tarzından kapitalist üretim tarzına geçileceği; geleneksel toplumlara özgü güçlü merkezi bürokrasinin yerini kurumsal özerkliğe sahip çevre ile merkez arasında sağlanacak bir uyuma bırakacağı, şer'i hukuk'un yerini medeni hukuk'a terkedeceği, milletler sisteminin yerini ulus-devletin alacağı, zihniyetlerin yer değiştireceği vb. beklenir.²⁹ Değişim anı da empirik olarak tespit edilmeye çalışılır; değişim ya bir olaya ya bir düzenlemeye ya da bir kuruma indirgenir. An'ın bir olayla özdeşleştirilmeye veya bir takvim yaprağına sıkıştırılmaya çalışılması, öncesinin ve sonrasının sadece neden ve sonuç olarak görülmesi bundan kaynaklanır. Değişim anının bir kurumsal farklılaşma veya devlet aygıtının el değiştirmesi olarak anlaşılmasının nedeni budur.

Bu düşünme tarzının mutlak kabul edilmesi ise, “maddi” ve “ideal” olanın bir soyutlama olduğunun unutulmasından; bir başka deyişle, dolaysız yani soyutlama faaliyetinden bağımsız empirik gerçekliğe gönderme yapılabileceğinin varsayılmasından kaynaklanır.³⁰ Gerçekliğin tüm özgül ve empirik biçimlerinin “soyut” bir olgu-değer ile kavranabileceği varsayımı soyutlama faaliyetinin kendisini görünmez kılar. Oysa bir şeyi “nasıl anladığımız büyük ölçüde onu nasıl soyutladığımıza göre belirlenir”.³¹ “bizim beş duyumuzla algıladığımız özellikler, doğanın bir parçası olarak, gerçekten varolurken hem zaman hem de mekân bağlamında bir şeyin nerede bitip öbür şeyin nerede başladığını bize gösteren kavramsal ayrımlar bir dizi toplumsal ve zihinsel inşadır.”³² Soyutlama, bu toplumsal ve zihinsel inşa sürecinde, “parçayı bütünden ‘çekip almak’ ve onu geçici olarak tek başınaymış gibi algılamaktır.”³³ Pozitivistler, insan eyleminin yöneldiği “nesne”yi; sübjektivistler ise, insan eyleminin kaynağındaki “özne”yi çekip alır ve diğerini dışarda bırakır; bu dışarda bırakma işi, yani eylemin tek bir boyutunun öne çıkarılması “şeyleştirme”/“fetişleştirme” faaliyetinin ilk adımını oluşturur.³⁴

---

²⁹ İlkay Yılmaz, “Osmanlı-Türk Tarih Yazımında Temel Eğilimler”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Yıl: 2012/1, Cilt: 11, Sayı: 21, s.123-126.

³⁰ Derek Sayer, a.g.e., s.85, 87; Bu sorun, pozitivist ve hermenötik geleneğin bağımsız olarak varolan bir gerçeklik (geçişsiz alan/nesne) ile kendisini anlamaya ve açıklamaya çalışan bilgi (geçişli alan/bilgi/düşünce ve düşünce nesnesi) arasındaki ayrıma ve her ikisinin de bir gerçeklik düzlemi olarak karşımıza çıktığı gerçeğine riayet etmemesinden kaynaklanır. Jonathan Joseph, “Eleştirel Gerçekçiliğin Marksizme Faydalı Olabileceği Beş Nokta”, *Praksis*, Sayı 1, 2001, s.149-170, s.155.

³¹ Bertell Ollman, a.g.e., s.48.

³² A.g.e., s.31-32.

³³ A.g.e., s.47.

³⁴ Hume ve Berkeley üzerinden “deneyimlenen nesneler” ile “deneyimlenen özne”nin ayrı ayrı dışarıda bırakılmasına ilişkin açıklama için bkz. Andrew Collier, a.g.e., s.42; “bir yüklem sinisice bağımsız bir özneye dönüşmesi” Derek Sayer, a.g.e., s.85.

Soyutlama faaliyetinin yarattığı bu yanılsamadan kurturabilmek için öncelikle, dünyanın-toplumun bizzat kendisinin bir durumu veya özelliği olan “gerçek” ile bu gerçekliğe dayanan “gerçek” ifadeler arasında,³⁵ bilimizden bağımsız ve eyler durumunda “geçişsiz” (*intransitive*) alan ile geçişli (*transitive*) alan arasında,³⁶ “kendisini bize sunduğu biçimiyle dünya” olarak “gerçek somut” ile “soyutlamayla usta yeniden oluşturulan ve kavranan” “düşüncedeki somut”³⁷ arasında bir ayırım yapmak gerekir. Toplumsal gerçeklik ile ilgili soyutlamaların ister bir nesne ister bir özne olarak görülsün kendilerinden menkul bir varlıkları olmadığı görülmelidir.³⁸ Toplum, ancak gerçek yani özgül ve somut empirik (görgül) biçimlerde varolur.³⁹ Toplumsal olan, görüldüğü somut empirik biçimi ise, ancak belli bir zaman ve uzam bağlamında kazanır; dolayısıyla, özgüldür: biçimleri – “içerikleri tarihsel olarak özgüldür ve geçerlilikleri tarihsel olarak kuşatılmıştır.”⁴⁰ Zaman ve uzama bağlı olmayan ve yalnızca bir yönüyle bize yansıyan “şey”lerin ise, gerçek bir varlıkları yoktur ve birer soyutlamadan ibarettirler. Dolayısıyla, araştırmaya öncelikle somuttan ve onu bize olduğu gibi sunabilecek, “soyut” formlarından sıyrabilecek tarihsel bağlamdan başlamalıyız. Sınıf, der E.P. Thompson, “insanlar tarafından kendi tarihlerini yaşarken tanımlanır ve sonuçta, bu onun tek tanımıdır.”⁴¹ Dolayısıyla, “bir sınıfı – veya herhangi başka bir toplumsal görüngüyü tanımlamak, son tahlilde, onun tarihini yazmaktır.”⁴²

Şeyleştirme, yukarıda gördüğümüz gibi, özne ile nesne’nin birbirinden ayrılmasıyla başlar. Bu ilk uğraktan sonra özne ile nesne arasında kurulacak her türlü ilişki dışsal ve “şey”leştirmeye müsaittir. İnsanlarla “şey”ler arasındaki ilişkiler, ilişkinin dışarıda bırakılan tarafına göre ya nesnel ya da öznel bir karaktere sahip olacaktır; toplumsal olan ya “nesne”nin (maddi olan) ya da “özne”nin (bilinç-değer) niteliğine göre şekillenecektir. Oysa tarihsel olarak bakıldığında üründen önce insan, faaliyetin ürününden önce insan faaliyeti ve “ürünler”le insanlar arası ilişkilerden önce insanlar

³⁵ Andrew Sayer, *Method in Social Science – A Realist Approach*, Routledge, New York, 2010, s.47.

³⁶ Roy Bhaskar, a.g.e., s.30-31.

³⁷ Bertell Ollman, a.g.e., s.47.

³⁸ Derek Sayer, a.g.e., s.82.

³⁹ E.P. Thompson, Althusser’i “ampirikle diyalog ile ampirisizmi”, yani görüngüleri verili kabul etmeyi, duyumsal olarak algıladığımız görüngüler üzerinden açıklama üretmeyi, içerikle biçimi birbirine eşitleyen soyutlama tarzını birbirine karıştırmakla eleştirir. E.P. Thompson, a.g.e., s.42.

⁴⁰ Derek Sayer, a.g.e., s.44; Ampirik olan’ı tarihsel bağlamından koparmak, ampirik’i tarihselliğinden ayrı konumlandırmak, eninde sonunda ampirik olan’ı, empirik veya gözlemsel bir bilgiye indirgemek olacaktır; oysa ikincisi her halükârda ancak “düşüncedeki soyut” kategorisine girebilir. Ayrıntılı açıklama için bkz. Andrew Sayer, a.g.e., s.47.

⁴¹ E.P. Thompson, *The Making of the English Working Class*, Harmondsworth, Penguin Books, 1968, s.11’den aktaran Derek Sayer, a.g.e., s.44

⁴² A.g.e., s.44.

arası toplumsal ilişkiler gelir.⁴³ O halde toplumu gerçekçi (realist) bir şekilde soyutlamaya önce somuttan başlamalı; somutla onu ete kemiğe büründürmedikçe görüngünün hep bir yanıyla düşünmeye devam edeceğimizi bilmeliyiz.

Öncülümüz insandır; “ama, herhangi bir düşlemsel yalıtılmışlık, (toplum dışılık, y.n.) ve değişmezlik (tarih dışılık, y.n.) içindeki değil, belirli koşullar altındaki gerçek, ampirik olarak gözlemlenebilir gelişme süreci içindeki insandır (...) karşılıklı ilişkilerin koşullandırdığı gerçek, faal insandır.”⁴⁴ “Birey”ler gibi toplum’dan önce varolduğu düşünülen, hem doğayla (madde) hem de toplumla (diğer birey-insanlarla) ilişkisi sonradan kurulan “bilinç”li ama “bilinci”nden, “eylemi”nden ayrıştırılabilecek insan değil. “Birey” soyutlamasına eşitlenebilecek insan değil. Aksine, yukarıdaki tanıma sadık kalındığında, insan dediğimizde öncelikle “gerçek”, “somut”, “yaşayan”, “etkin” insan’dan bahsedildiği açıktır.⁴⁵ İkinci olarak bahsedilen “toplumsal bir varlık”, “toplumsal ilişkiler içerisinde”ki insan’dır.⁴⁶ Çünkü insan, gerçek yaşamın yeniden üretimi için gerekli olan yaşamın maddi gerekliliklerini ve gereksinimlerini (işbirliği-işbölümü çerçevesinde) diğer insanlarla birlikte “üretici” faaliyette bulunarak karşılaşmış ve karşılaşmaktadır.⁴⁷ “Üretimde insanlar yalnız doğayla ilişkiye girmezler. Üretimi ancak belirli şekilde işbirliği yaparak ve faaliyetlerini karşılıklı mübadele ederek gerçekleştirirler. Üretmek için, birbirleriyle belirli bağlantılara ve ilişkilere girerler ve ancak bu toplumsal bağlar ve ilişkiler içindir ki, doğayla üretimi doğuracak ilişkileri meydana gelir.”⁴⁸ Bu hiçbir şekilde toplumun insanlardan önce ve onlardan bağımsız, onların da varoluşlarını koşullayan ayrı bir varlık olarak ortaya çıktığı anlamına gelmez.⁴⁹ Sadece tarihsel olarak baktığımızda insanın, gerçek yaşamını ancak bir toplululuğun üyesi olarak, onun içinde yeniden üretebildiği ve dolayısıyla ancak “sürekli ürettikleri ve yeniden ürettikleri karşılıklı ilişkiler” içinde anlaşılması gerektiğini gösterir.⁵⁰ Üçüncü olarak ise, “faaliyetleri ve içinde yaşadıkları maddi

⁴³ Marx’ın *Kapital III*’te savunduğu argümanın temelinde, “mülkiyetin bireylerin şeylerle – en azından öncelikle değil, ancak sonuç olarak – ilişkisi olmayıp, bir toplumsal ilişki olduğu düşüncesi vardır. Derek Sayer, a.g.e., s.89-92.

⁴⁴ Marx, 1992: 42-43’ten aktaran Metin Özügürlü, *Anadolu’da Küresel Fabrikanın Doğuşu: Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi*, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2008, s.36.

⁴⁵ Derek Sayer, a.g.e., s.121; İnsan’ın “etkin” olma özelliği insan’ın, doğayla ve diğer insanlarla etkileşime eylemde/faaliyette bulunarak, bir başka deyişle, eyleyerek/eylem halinde geçtiğini gösterir ve bu onu diğer canlılardan ayırır: “İnsan kendisini türsel bir varlık olarak, belli bir çeşit, nitelik ve hızdaki eylemleri aracılığıyla gösterir ki, bu eylemler sadece insanoğlu tarafından gerçekleştirilebilir.”; “Yaşamın bütün alanlarında insanı oluşturan şey onun etkinliğidir”. Bertell Ollman, *Yabancılaşma – Marx’ın Kapitalist Toplumdaki İnsan Anlayışı*, Çev. Ayşegül Kars, Yordam Kitap, İstanbul, 2008, s.147, s.166.

⁴⁶ Bertell Ollman, a.g.e., s.176-177.

⁴⁷ A.g.e., s.166-175.

⁴⁸ Karl Marx, *Wage Labour and Capital*, CW 9, 1847b, s.211’den aktaran Derek Sayer, a.g.e., s.47.

⁴⁹ A.g.e., s.131-132.

⁵⁰ Karl Marx, 1858a: 712’den aktaran Derek Sayer, a.g.e., s.132; İnsan Robinson Cruiso gibi önce doğayla ilişkiye girmiş ve faaliyetinin sonucu olarak diğer insanlara ihtiyaç duymuş değildir; ya da,

koşullar' (Marx, 1846a:31) – başka şeylerin yanı sıra bilinçli olan ve kavrayışları temelinde eylemde bulunan gerçek” insan’dan bahsedilmektedir.⁵¹ İnsan, maddi ve düşünsel faaliyet veya üretim ile bir bütündür: “Düşünce ve varlık bir tek uzayda barınırlar, ki bu uzay biziz. (...) Gerçek’i düşünürken bile, kendi elle tutulur gerçekliğimizi de yaşarız.”⁵² Duyumsallık, insan’ın doğa’yla / maddi olan’la kurduğu iletişimin öznel (özne’ye ait) tarafını bir kenara atarak, duysal olanı “nesne”yle özdeş hale getirmiş ve insan’ın bilinçli, düşünsel, aktif yanını göz ardı etmiştir.⁵³ İdealizm ise, düşüncüyü gerçek insan’dan soyutlayarak ayrı bir varlık olarak görmüş; insanın ve eyleminin nesnel karakterini görmezden gelmiştir.⁵⁴ Dördüncü ve son olarak, dünyayı ve toplumu bizzat kendi etkinliği ile değiştiren ve eylemliliği dolayısıyla kendisini de değiştiren insan’dan bahsedilmektedir.⁵⁵ Değişim insanın varoluşuna ve içinde bulunduğu toplumsal ilişkilerin bütününe içkindir.⁵⁶ İnsan önce “doğası” veya “bilinci”, “değerleri” ile varolan sonra da değiştiren ve değişen bir varlık değildir. Zaten hiçbir varoluş bu şekilde gerçekleşmez; varlıklar her daim değişim halindedir; dolayısıyla değişme ile varlıklar birbirinden ayrılamaz. Aksi halde insanın belirli toplumsal ilişkiler

---

üretim araçlarının ilk biçimlerinden biri olan toprağın toplumsal (komunal) mülk edinilmesi sonucu bir toplumun doğuşuna tanıklık etmemiştir. Toplum, insan’ın doğayla girdiği iletişimin sonucu zorunlu olarak ortaya çıkmış bir şey değildir; tam tersine insan toplumsal bir varlık olarak bu eylemini gerçekleştirmiş; bu eylemi toplumsal hareketi içinde oluşturmuştur. Ayrıntılı örnekler için bkz. A.g.e., s.93-101.

⁵¹ A.g.e., s.121-122.

⁵² E.P. Thompson, a.g.e., s.62.

⁵³ “Kaba”/mekanik/burjuva materyalizmin temel hatası, “insan pratiğini [eylemini] nesne olarak ele almaması”dır. Nazım Güveloğlu, “Birey ve Toplum” İkiliğine Karşı Tarihsel Materyalizmin Nesnesi Olarak Toplumsal İlişkiler”, *Praksis*, Sayı: 1, 2001, s.171-182, s.180. “Feuerbach Üzerine Tezler, 1. Şimdiye kadarki tüm materyalizmin – Feuerbach’ınki dahil – başlıca kusuru, nesnenin [*Gegenstand*], gerçekliğin, duysallılığın [*Sinnlichkeit*], *duysal insan faaliyeti*, *pratik* [*Praxis*] olarak değil, öznel olarak değil; yalnızca *nesne* [*Objekt*] ya da *sezgi* [*Anschauung*] biçiminde kavranmasıdır. Etkin yönün, materyalizmin tersine, idealizm tarafından – ama yalnızca soyut olarak, çünkü idealizm gerçek, duysal faaliyet bu biçimiyle doğal olarak tanımaz – geliştirilmiş olmasının nedeni budur. Feuerbach, duysal nesneler, düşünsel nesnelerden [*Gedankenobjecte*] gerçekten ayrı nesneler ister; ama insan faaliyetin kendisini *nesnel* faaliyet olarak kavramaz.” Karl Marx, “Feuerbach Üzerine Tezler”, Friedrich Engels, *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*, Çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara, 1979, s.61-64, s.61.

⁵⁴ “Feuerbach Üzerine Tezler, 2. Nesnel hakikatin insan düşüncesine atfedilip atfedilemeyeceği sorunu, bir teori sorunu değil, *pratik* bir sorundur. İnsan, hakikati, yani düşüncesinin gerçekliğini ve gücünü, bu dünyaya aitliğini [*Disseitigkeit*] pratikte kanıtlamalıdır. Pratikten yalıtılmış bir düşüncenin gerçekliği ya da gerçeksizliği konusundaki tartışma, tamamıyla *skolastik* bir sorundur.” Karl Marx, a.g.e., s.62.

⁵⁵ “Dünyamızın değişimi de insanın etkinliği nedeniyle”, “insan etkinliği dünyayı değiştirmeyi hiçbir zaman bırakmaz.” Bertell Ollman, a.g.e., s.169; “Marx, ‘Dış dünya üzerinde böyle bir eylemde bulunup dünyayı değiştirerek insan, aynı zamanda kendi doğasını da değiştirir. Uyuklamakta olan güçlerini geliştirir ve onları emirlerine uymaya mecbur eder’ der. Bu ifadede insanın ‘doğası’ hem güçlerini hem de bu güçlerin kendilerini gösterdikleri nesneleri içeren bir anlam taşır.” Karl Marx, *Kapital* I, s.177’den aktaran A.g.e., s.171; İnsan faaliyeti, toplumsal işbölümü içinde devinir ve toplumsal ilişkileri oluşturur: “Tropik toplumlardaki gibi yaşamı devam ettiren ve sadece var olan koşulları yeniden üreten çalışma ile, daha ileri giden ve bu koşulları değiştiren çalışma arasındaki bağ, toplumsal işbölümüdür.” Bertell Ollman, A.g.e., s.171.

⁵⁶ Bertell Ollman, *Diylektiğin Dansı*, a.g.e., s.55-56.

içinde nasıl eylediği, eylerken toplumsal ilişkileri ve kendisini maddi ve düşünsel temelde nasıl bir yeniye, ne'ye dönüştürdüğü anlaşılamaz.

Toplum soyutlanırken, toplumun ya bireylerden bağımsız ayrı bir gerçekliği ifade etmediği ve ancak bireylerin ve iradelerinin-davranışlarının toplamı olarak tanımlanabileceği ya da bireyden ayrı, dışsal ve belirleyici bir olgu olarak kavramsallaştırılabileceği savunulmuştur. Dolayısıyla, toplum tanımlanırken ya doğrudan insan etkinliğinin ürünü olarak görülmüş ya da insan etkinliğinden tamamen bağımsız kılınmıştır. Bu tanımlama şekli özellikle değişim süreçlerinde belirginlik kazanmıştır. Klasik Kemalist ve Sol Liberal Türkiye yorumlarında asker ve bürokrat özelinde bireysel davranış ve zihniyetin dönüştürücülüğüne özel bir vurgu yapılmakta; toplumun ve kurumların inşasında bilinçli insan etkinliği öne çıkarılmaktadır.⁵⁷ Modernleşme Okulu'nun Türkiye tezleri, Sol Liberal Tezler, İslâmcı-Muhafazakâr Tezler, Çoklu Modernite Tezleri açısından insanın düşünsel etkinliğinin ürünü olarak değer, zihniyet temelli bir kültürel bütün olarak ya da yapıntı-kurgu olarak görülmektedir.⁵⁸ Sol Kemalist, Bağımlılık Okulu ve Dünya Sistemi eksenindeki yorumlarda ise, insan etkinliği ya yok denecek kadar silikleşmekte ya da devinimi uluslararası iktisadi sistem, uluslararası işbölümü, üretim tarzı vb. toplumsal yapılar içine massedilmektedir.⁵⁹

Bizzat yeni bir toplum soyutlaması ve kavramsallaştırması yapmak istediğimizde öncelikle gideceğimiz somut, bize, bir tipoloji olarak toplumun gerçekte varolmadığını gösterir. Ne kadar empirik temelli olursa olsun, yani ne kadar olgu-değer görgül gerçeklerinden oluşturulmuş olursa olsun bir tipoloji olarak toplum ve onu oluşturan

⁵⁷ Klasik Kemalist analizler için bkz. Bedia Akarsu, *Atatürk Devrimi ve Temelleri*, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 1997; İlhan Arsel, *Aydın ve "Aydın"*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997; İlhan Arsel, *Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına – Şeriat Devletinden Layık Cumhuriyet'e*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, No. 378, Ankara, 1975; Suna Kili, *Atatürk Devrimi – Bir Çağdaşlaşma Modeli*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011. Sol Liberal Türkiye tezleri için bkz. İdris Küçükömer, *"Batılılaşma" – Düzenin Yabancılaşması*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2007; Şerif Mardin, *İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s.18.

⁵⁸ Metin Heper, a.g.e.; "Osmanlıların yeniliklere cevap verme konusunda yaşadığı başarısızlığın – hatta Osmanlı'nın topyekün gerileyişinin – izahı kısmen de olsa, yerleşik İslam uygarlığı çizgisi dahilinde Osmanlıların devraldığı zihinsel tutumda bulunabilir." Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2008, s.49; Sabri Ülgener, *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1951; Mahmut Tezcan, "Çoklu Modernlikler Sosyolojisi ve Türkiye", *Sosyoloji Konferansları*, Sayı: 2017-1, s.315-331.

⁵⁹ Sol Kemalist ve Bağımlılık Okulu tezlerinin değerlendirilmesine ilişkin bkz. Gökhan Atılğan, *Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar – Yön-Devrim Hareketi*, TÜSTAV Yayınları, İstanbul, 2002; Mustafa Türkeş, *Kadro Hareketi – Ulusçu Sol Bir Akım*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999; Haldun Gülalp, *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*, Yurt Yayınları, Ankara, 1987. Dünya Sistemi'nin Osmanlı-Türkiye tezlerine ilişkin bir değerlendirme için bkz. Fuat Ercan, *Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik*, Bağlam Yayınları, Ankara, 2001; Oğuz Oyan, *Feodalizm ve Osmanlı Tartışmaları*, İmaj Yayınevi, Ankara, 1998. Dünya-Sistemi bakış açısıyla yazılmış çalışmalar için bkz. Huri İslamoğlu-Inan (Ed.), *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987.

bileşenlerden bahsederken bağımsız birer varlık olarak empirik gerçeklik parçalarına atıf yapılamayacağı görülür.⁶⁰ İnsan faaliyeti bunu açığa çıkarır. Toplum / toplumsal olan ile insan, bir diğerine indirgenemeyecek ve bir diğeriyle açıklanamayacak birer ontolojik gerçekliktir; ancak birbirlerinden ayrı ve bağımsız entiteler değildirler. Dolayısıyla, gerçek mevcudiyetleri bir arada düşünölmelerini gerektirir. İnsan etkinliğinin toplumsal niteliğı ile toplumun, gerçek yaşamın yeniden üretimi için insanlar arası ilişkiler aracılığıyla yeniden üretimi birbirinden ayrı düşünölemeyecek gerçeklerdir.

Toplum, “daima önceden hazır, kişilerin dışında varolma kapasitesine sahip”tır ama “bireylerin yeniden-ürettiğı veya dönüştürdüğü ve bireyler böyle yapmadıkça” varolamaz. Toplum, “insan failliğinin hem daimî koşulu (maddî etken) hem de sürekli yeniden üretilen *neticesidir*. Ve praksis [insan faaliyeti] de, hem çalışma, yani *bilinçli* üretim hem de üretim koşullarının (genelde bilinçsiz) *yeniden-üretimi*, yani toplumdur. İlkine yapının ikiliğı olarak, diğerine de praksisin ikiliğı olarak atıfta bulunulabilir.”⁶¹

Toplum bir “şey”, kendi içinde homojenleşmiş monolitik bir bütün, bir “yapı”, empirik verilerin sabit bir bileşeni olarak bir tipoloji; pozitivist yasanın bileşenlerinden biri, mekanik bir öncöl, belirleyici etken; “maddî” üretimin, üretim tarzı olarak tezahürü gibi değil, somut insanlar arası ilişkilerin ifadesi olarak görölmelidir.⁶² Somut gerçeklik alanında toplum herhangi bir “yapı”, tipoloji ve insan faaliyetinin öznelliğinden ayrıksı bir “maddî” olan olarak karşımıza çıkmaz. Toplum, insan faaliyetiyle devinen ve insan faaliyetinin ilişkisel devinimini sağlayan bir koşul ve netice olarak karşımıza çıkar.

“Bütün üretim, *belirli bir toplum biçimi içindeki* birey tarafından, *bu konumu aracılığıyla* doğanın temellüküdür.”⁶³ ve her daim özgül işbirliği-işbölümü (faaliyet) biçimleri içinde gerçekleşmiştir dedikten sonra hem “maddî” üretimin toplumsal ilişkileri gerektirdiğini hem de toplumsal ilişkilerin temelinde üretimin yattığını kabul etmiş oluruz. Üretimin toplumsal ilişkilerin eksenini oluşturduğunu söylemek iktisadi indirgemecilik ve toplumsal ilişkilerin farklı formlarını göz ardı etme eleştirisiyle karşılaşabilir. Bu eleştiri ancak “maddî” olanın toplumsaldan koparıldığı, yani piyasa, teknolojik gelişim veya “maddî” üretim-emek süreci, üretim araçları ve üretim yetisi olarak üretici güçlerin gelişiminin toplumsaldan soyutlandığı durumlarda geçerli olabilir.⁶⁴ Oysa “maddî” üretimin önkoşulunun yaşamın yeniden üretimi olduğu;

⁶⁰ Derek Sayer, a.g.e., s.45.

⁶¹ Roy Bhaskar, a.g.e., s.58, 60.

⁶² Derek Sayer, a.g.e., s.91.

⁶³ Karl Marx, *Grundrisse*, 1857, s.97’den aktaran Derek Sayer, a.g.e., s.48.

⁶⁴ “[İ]nsanların doğayla üretken ilişkileri veya emek süreci ve kendi aralarındaki üretken ilişkileri veya toplumsal üretim ilişkileri arasındaki bağlantı, dışsal ve rastlantısal değil, içsel ve zorunludur. Her türlü verili ampirik bağlamda, (özgül, tarihsel bir biçimiyle) biri, (özgül, tarihsel bir biçimiyle) diğeri

üretimin - üretici faaliyetin nihai sonucunun ürün değil toplumun kendisinin, toplumsal ilişkiler içindeki insanoğlunun yeniden üretimi olduğu; üretim sürecindeki üretim araçları üzerindeki mülkiyet ilişkilerini de özgül toplumsal ilişkilere katılım süreçlerinin, yani temellük etme sürecinin kendisinin belirlediğini kavradığımız zaman “maddi” olanın toplumsal ilişkilerden ayrı düşünölemeyeceğini görürüz.⁶⁵ Marksizmin analitik kavramlarının üzerindeki fetişi de bu yolla kaldırabilir ve toplumsal ilişkilerin üretim eksenli biçimlenişini yeni bir tarzda görünür kılabiliriz. Örneğin üretici güçler klasik tanımı itibarıyla üretim araçları ve emek yetisinin bir toplamıdır. Bu tanımla üretici güçler, üretici faaliyetin ürünleri olan, üretimin içinde somutlaştığı nesneleri ifade eden üretim araçlarına ve üretime yönelik zihinsel ve fiziksel kapasitenin, kapasite sahibi olan gerçek insandan koparıldığı emek yetisine indirgenir.⁶⁶ Oysa üretici güç, “üretken emek olarak, değer ortaya koyan faaliyet olarak emek”tir; yani toplumsal işbirliği-işbölümü içinde üretici faaliyette bulunan toplumsal insanın kendisidir.⁶⁷ Vurgulamak gerekir ki, insan ancak toplumsal ilişkiler içinde üretici güç haline gelir; içinde bulunduğu toplumsal ilişkiler ile bir üretici güç olarak insan içsel ilişkilidir; dahası, insanın içinde bulunduğu toplumsal ilişkiler onu üretici güç haline getirdiğine göre, toplumsal ilişkilerin kendisi de bir üretici güçtür.⁶⁸ Dolayısıyla, üretim ilişkilerini belirleyen üretim araçları üzerindeki mülkiyet de, bu sahiplikte somutlaşsa da ona indirgenemeyecek bir şekilde “başkalarının emek yetisini dağıtma kudreti”ni, temellük etmek için toplumsal emek-üretici güç üzerinde denetim kurmayı ifade eder.⁶⁹ Üretim ilişkileri, insanların gerçek yaşamlarını yeniden üretmeleri için gereken tüm toplumsal ilişkiler ve bu yeniden üretim üzerindeki denetimi ifade eden tüm “hâkimiyet ve bağımlılık ilişkileri”yle birlikte varolur.⁷⁰ Böylelikle, birincisi, üretim ilişkileri ile toplumsal ilişkiler arasında bulunduğu savunulan ikilik ortadan kalkmış olur. Gerek yönetim yazınında gerekse değişim yazısında karşımıza sıkça çıkan “ekonomik ve toplumsal ilişkiler” ifadesinin terkedilerek sadece toplumsal ilişkiler ifadesinin kullanılmasının ikisinin de doğasına daha uygun olduğu anlaşılır. İkincisi, üretici güçler

---

gerektirir. Bunlar temelde ayrılabilir ilişkiler olmayıp, bir ve aynı ilişkiler takımının farklı ‘yanları’ndan ibarettir. (...) zorunluluk mantıksal değil, görgüldür.” Derek Sayer, a.g.e., s.49.

⁶⁵ A.g.e., s.92.

⁶⁶ A.g.e., s.52.

⁶⁷ Karl Marx, *Grundrisse*, Penguin Books, Harmondsworth, 1973, 1858a, s.274’ten aktaran A.g.e., s.73.

⁶⁸ Bireylerin “üretici güçlerini oluşturan güçler, ancak karşılıklı ilişkide ve bu bireylerin karşılıklı bağımlılığında gerçek güçler olabilmektedirler.”; “yaşamın üretimi ... çifte bir ilişki olarak ortaya çıkar: bir yandan doğal, öte yandan toplumsal bir ilişki olarak. Toplumsaldan, hangi koşul altında, hangi tarzda ve ne amaçla olursa olsun, birden çok bireyin elbirliğini anlıyoruz. Bunu takip edecek olan, belirli bir üretim tarzının veya sanayi aşamasının, daima belirli bir elbirliği tarzıyla veya toplumsal aşamayla birleşeceğidir ve işte bu elbirliği tarzının kendisi, bir üretken güçtür.” Karl Marx ve Frederich Engels, *The German Ideology*, Moskova, Progress, 1968, 1846a, s. 83-84, 41’den aktaran A.g.e., s.72-73, 53.

⁶⁹ A.g.e., s.92, 94, 100.

⁷⁰ Karl Marx, *Capital*, C.3, Moskova, Progress, 1971, 1865a, s.618’den aktaran A.g.e., s.90, 100.

Üretim sürecinin “maddi” boyutuna indirgenmeyeceği için üretici güçler ile üretim ilişkileri-toplumsal ilişkiler arasındaki dışsallık ortadan kalmış olur. Yaygın biçimiyle savunulduğu gibi, değişim sürecinde üretici güçlere verilen öncelik ve bunların gelişiminin önünde dışsal bir faktör olarak engel teşkil eden üretim ilişkileri algısı ciddi darbe almış olur. Bu durum üretim ilişkilerine öncelik verilen soyutlama biçimi için de geçerlidir. “Maddi” retim ilişkilerinin yapısalcı anlamda kuşatıcı ve baskılayıcı doğasının karşısına insanın devingen ve dönüştürücü üretici gücü çıkmış olur. Üretici güçlerin ancak belirli üretim ilişkileri-toplumsal ilişkiler içinde var olduğu görüldüğü zaman değişim sürecini anlamak için bunların bir aradaki devinimine bakmanın elzem olacağı anlaşılır. Örneğin, “retim ilişkilerindeki değişimler[in] teknolojiadaki gelişmeleri getir[diğini], tersi[nin ise,] doğru” olmayacağını görmek ancak bu ikisinin içsel ve zorunlu gelişimi görüldüğü zaman anlaşılır.⁷¹ çünkü teknolojik gelişmeler ancak insanın da bir üretici güç olmasını sağlayan ve bu nedenle üretici güçler arasında sayılabilecek toplumsal ilişkilerin tahakküm kurulmasını kolaylaştıracaağı bir aşamada gekeleşebilir. Üçüncüsü, iktidar ilişkileri de maddi üretim sürecinden ve toplumdan yalıtık, dolayısıyla onların üstünden kendini gekeleştiren bir ilişki biçimi olarak değil, tam tersine üretim ilişkilerine içkin şekilde yeniden tanımlanma imkânı bulur. Weberyan anlamda iktidarın, ekonomik alandan ve dolayısıyla sömürü ilişkilerinden bağımsız bir siyasal tahakküm alanı ve siyasal ilişkiler üzerinden tanımlanmasından böylelikle vazgeçilebilir; sömürü ilişkilerinin tahakküm ilişkilerini içsel ve zorunlu olarak gerektirdiği görülmüş olur.⁷²

Toplum, somut olarak “maddi” veya “ideal” bir yapı veya yapılar bütününe karşılık gelmediği gibi, “maddi ve ideal, toplumsal dünyada, ancak her ikisinin de ‘soyutlanması’ veya şeyleştirilmesi pahasına ayrılabilir; bir başka deyişle, toplumu oluşturduğu düşünülen “maddi” yapılar veya “ideal” yapılar toplumsal ilişkilerin bir

⁷¹ A.g.e., s.60, s.53-64. İngiltere’de tarım kapitalizminin gelişme süreci buna örnek gösterilebilir. Erken bir dönemde çiftçiliğin geleneksel köy cemaati düzenlemelerinden, toprağın ortak mülkiyet kullanım biçimlerinden uzaklaşması ve piyasa koşullarına göre kiralanen toprak üzerinde büyük toprak sahibi, kiracı ifti ile ücretli emekçi arasında kapitalist mülkiyet ilişkilerinin oluşması toprak sahipleri ve kiracı çiftçileri ağır rekabet koşullarında ayakta kalmak için birim başına düşen çıktıyı, yani verimliliği arttırıcı yenilikçi teknik ve yöntemler bulmak zorunda bırakmıştı. Wood, bu süreci üretim ilişkilerindeki değişme teknolojik ilerlemeyi zorlamıştır şeklinde özetler. Ellen Meiksins Wood, *İşyan Borusu – Kapitalizmin Yükselişi ve Siyasal Teori (1509-1688)*, Epos Yayınları, Ankara, 2008, s.33-36.

⁷² Weber’in ekonomik sömürü ve siyasi tahakküm arasında kurduğu ilişki ve siyasete verdiği öncelik için bkz. Anthony Giddens, “Max Weber Düşüncesinde Siyaset ve Sosyoloji”, *Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori* içinde, Metis Yayınları, İstanbul, 2001, s.23-62, s.38; “Marx’ta, Callinicos’un da vurguladığı üzere (1998: 70), sömürü, tahakkümün temel amacı değil, bizzat onu açıklayan şeydir. Bir başka deyişle tahakküm, ancak sömürü dolayımından geçerek açıklanabilir.” Vefa Saygın ğtle ve Güney eğin, *Toplumsal Sınıfların İlişkisel Gerçekliği – Sosyo-Tarihsel Teorinin ‘Sınıf’la İmtihanı*, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2010, s.54.

yönünün soyutlanmasıyla elde edilmiş bütünlerdir.⁷³ Somuta gittiğimiz zaman nasıl insanın eylemi ile düşüncesini birbirinden ayıramıyorsak, fikir sahibi insanlar ile kurumlar inşa eden ve değiştiren insanları da, yani özne, öznenin eylemi, düşüncesi, bilinci ve niyeti ile yapıyı; düşünce ile yapıyı; düşünürler ile siyasal, hukuki, yönetsel yapıları biçimlendiren ve onlara yön veren insanları birbirinden ayıramayız.⁷⁴ Toplumsal ilişkiler de, ne sadece öznelinden ayrılabilceği iddia edilen nesnelliğin ifadesi “maddi” ve “ekonomik” ilişkilerden ne de “üstyapısal” hukuki, siyasal, yönetsel, ideolojik, kültürel ve ahlaki ilişkilerden oluşur. Toplumsal ilişkileri oluşturan iktisadi, siyasi, idari, hukuki, ideolojik, kültürel ve ahlaki ilişkiler empirik olarak birbirlerinden ayrı gözlenemez ve kavranamaz.⁷⁵ Bu ilişki biçimlerinin ontolojik olarak birbirinden ayırtılamayacağı, E.P. Thompson’a atıfla açıklanabilir.

“[H]ukukun nazikane bir ‘düzey’le sınırlı kalmayıp, akla gelebilecek her düzeyde olduğunu gördüm; üretim tarzının ve üretim ilişkilerinin kendileriyle örtüşmüştü (mülkiyet hakları, tarımsal uygulamaların tanımları) ve aynı anda Locke felsefesinin içinde mevcuttu; ideoloji kılıfında peruk ve cübbe giymiş olarak yeniden belirerek yabancı kategorilere düşüncesizce tecavüz ediyordu; din ile kotilyon dansına giriyor, Tyburn’daki tiyatrodan ahlak dersi veriyordu; siyasetin bir koluydu ve siyaset de onun kollarından biriydi; kendi özerk mantığının çetrefilliklerine tâbi bir akademik disiplindi; gerek yöneticilerin gerek yönetenlerin öz-kimliğinin tanımlanmasına katkıda bulunuyordu; her şeyden çok da, alternatif hukuk kavramlarının kapıştığı sınıf mücadelesi için bir arena sağlıyordu.”⁷⁶

Şimdiye kadar önemini vurgulamaya çalıştığımız somuta gitmek bize, bir şeyin algılanan (duyumsal-empirik) özelliklerinin veya aynı anlama gelecek şekilde bir şeyin gerçekliğinin soyutlanmasıyla belirginleştirilen sınırlarının, o şeyin ontolojik doğasına özdeş olmadığını veya gerçeklikte bu haliyle verili olmadığını gösterdi.⁷⁷ Bir başka açıdan empirik temelli toplumsal gerçeklik inşasının çatısını oluşturan deneyimlemenin kendisinin de bir soyutlama süreci olduğunu, “soyut” bilginin deneyimlenenle ve deneyimleyenle (onun düşünce, bilinç, algı, niyet ve amaçlarıyla) özdeş olmadığını gösterdi. Bunu bize gösteren ve araştırma boyunca sadık kalacağımız tarihte olduğu ve ortaya çıktığı biçimiyle empirik olan’la, somut olan’la kurulan diyalog olacaktır.⁷⁸

Somut empirik olan’la kurulacak diyalog gerçekliğin, soyutlamaların sınırlarıyla sınırlı olmadığını anlamamızı sağladığı gibi toplumsal ilişkilerin hali hazırda ne gibi değişik biçimler almış olduğunu da gösterecektir. Bu öncelikle araştırmaya, yani yeni

⁷³ Derek Sayer, a.g.e., s.123, 87.

⁷⁴ Alex Callinicos, *Tarih Yapmak – Toplum Kuramında Etkinlik, Yapı ve Değişim*, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2009, s.20.

⁷⁵ Derek Sayer, a.g.e., s.85.

⁷⁶ E.P. Thompson, *The Poverty of Theory*, Londra, Merlin, 1978, s.288’den aktaran A.g.e., s.79.

⁷⁷ Bertell Ollman, a.g.e., s.67.

⁷⁸ E.P. Thompson, a.g.e., s.42-45.

bir soyutlama faaliyetine başlarken toplumsal biçimleri (sosyal formları) dert edinmek demektir.⁷⁹ Somut empirik toplumsal biçimleri – ve elbette ki toplumsal olayları da – birer illüzyon, aldatmaca olarak görmek yerine nesnel gerçekliğin görüngüleri olarak kabul etmek anlamına gelir.⁸⁰ Dahası belirli bir soyutlama faaliyetinden önce, yani toplumsal olan’ın belli bir biçime indirgenmesi veya toplumsal olan’a belli bir anlam yüklenmesinden önce toplumsal olan’ın varolduğu biçimiyle ele alınmasını ifade eder. Çünkü toplumsal olan “soyut” ifadelerden önce gelir ve kendini ancak somut bir biçimde ortaya koyar. Bu somut biçimi göz ardı etmek veya araştırmaya buradan başlamak, onu olduğu haliyle değil olduğu düşünülen haliyle karşımıza çıkarır. Ulus, devlet, piyasa, meta, bürokrasi, ordu gerçek birer toplumsal biçim olarak sorunsallaştırılmalıdır.⁸¹ Bu öncelikle toplumsal gerçekliğin belirli bir toplumsal biçime indirgenerek bütün zamanlara genellenmesinin önüne geçilmesi demektir. Tarih dışı birer kategori olarak mutlaklaştırılan toplumsal biçimlerin (sosyal formların) ancak belirli zamansal ve uzamsal kesitlerde karşımıza çıktığını göstermek; toplumsal biçimlerin çeşitlenmekte olduğunu açığa çıkarmak anlamına gelir. Böylelikle bunlar verili kabul edilmek yerine diğer toplumsal biçimler gibi birer toplumsal biçim olarak görülebilir ve diğerleriyle karşılaştırılarak veya diğerlerinden farklılaştırılarak özgün içerikleri bulunabilir.⁸² Özgüllüklerini belirginleştirecek şekilde farklı kavramlarla ifade edilmeleri sağlanabilir. Bu vesileyle örneğin gerek devleti görüş alanına alan disiplinlerin genelinde gerekse değişim yazısında bütün zaman ve mekânlar için kullanılan bürokrasi kavramının açıklayıcılığını kaybettiği görülecektir. Çünkü farklı toplumsal ilişkilerin, merkezileşme dinamiklerinin farklı örgütlenme biçimleri ortaya çıkardığı; bürokrasinin de bunlardan sadece biri olduğu anlaşılacak ve dahası bürokrasinin özgünlüğü de araştırma konusu haline getirilebilecektir.⁸³

⁷⁹ Derek Sayer, *Marx's Method – Ideology, Science and Critique in Capital*, The Harvester Press, Sussex / Humanities Press, New Jersey, 1979, s.107-113.

⁸⁰ Norman Geras, a.g.e., s.77.

⁸¹ Marx artı-değer üzerine yürüttüğü çalışmalarına fiyat’ın “kapitalizmin sıra dışı bir görüngüsü” olması gerçeğinden başlar; çalışmalarında genel olarak “kapitalizmin genellik düzeyinde insanların etkinliklerine ve ürünlerine ait niteliklerin kapitalizmde aldığı biçimlerle ilgilenir.” Bertell Ollman, a.g.e., s.104.

⁸² Derek Sayer, a.g.e., s.110-111.

⁸³ Prusya’daki uluslaşma / merkezileşme / kapitalistleşme sürecinde merkezi devlet-bürokrasi yapılanmasını önceleyen kameral yapıların bir geçiş formu olarak tespiti, bu formun kendisini önceleyen ve sonralayan diğer biçimlerle farklarının ortaya konulması ve dolayısıyla geçiş sürecinde üç ayrı örgütlenme tipinin gösterilmesi de bunun açık bir örneğidir. Bkz. Fatma Eda Çelik, “Bir Yönetel Reform Deneyimi ve Düşüncesi Olarak Kameralizm”, Necat Akyıldız vd. (Ed.), *18. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Kamu Yönetiminde Reform, Bildiriler Kitabı*, KAYFOR VI, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, TODAİE, Yayın No: 350, Ankara, 2009, s.143-158; Yönetim bilimleri disiplininin Avrupalı köklerini görüş alanımız içine almamızı sağlayan çalışmasında Karasu, bu dönüşüme, dönüşümle birlikte yönetme faaliyetinin kazandığı farklı biçimlere ve biçimsel değişimle birlikte yönetimin ayrı bir inceleme nesnesi olarak disiplinler bir ayrışmayı gündeme getirdiğine vurgu yapmıştır. Daniel W.Martin’e referansla devlet otoritesinin ve yürütmenin, yönetim (*administration*), devlet (*état*) ve devlet idaresi (*gouvernement*) şeklinde üçlü

Bir adım daha ileri gittiğimizde diyebiliriz ki, ancak gerçek toplumsal biçimlerden başlamak ve onları sorunsallaştırmak bize, toplumsal gerçekliğin neden bu biçimi aldığı sorusunu sordurabilir. Çünkü gerçekte olduğu gibi toplumsal biçimlerin bir anda belirivermediği, bir başkasına dönüştüğü ve böylelikle farklılaştığı görüldüğü zaman böyle bir soru sorulabilir ve bu soruya doğru cevap verilebilir. Gerçekçi (realist) ontolojik kabullere sahip olanlar için kilit önemdeki soru budur. Onlar görüngülere sabitlenmek ve görüngüler – ki olaylar, düzenlilikler, niyetler, değerler, anlamlar da dahil olmak üzere – üzerinden açıklamalar geliştirmek yerine, bu görüngülere mevcut biçimlerini veren nedir sorusunu sorarlar.⁸⁴ Aslolanın gerçekliğin neden başka türlü değil de böyle görüldüğünü ve bizim neden bir başkası gibi değil de böyle algılandığımızı açıklamak olduğunu savunurlar.⁸⁵ Bu savununun arkasında, empirik gerçekliği de oluşturan ancak onun gibi somut-gözlemlenebilir olmayan reel bir gerçeklik alanı kabulü yatar.⁸⁶ Bu iki gerçeklik alanı ontolojik olarak birbirinden ayrılabilir iki ayrı “şey” olmadığı gibi, asla tek bir gerçeklik alanına, somuta yansıdığı biçime de indirgenemez.⁸⁷ Somut, gerçekliğin sonal ve görünen boyutunu oluştururken; reel, “şeylerin son hallerine geliş süreçlerini ve içlerinde bulundukları etkileşimsel zemini”, yani somutun “nasıl” oluştuğunu/olageldiğini ifade eder.⁸⁸ Gerçekçi soyutlama süreci bir şeyin “nasıl” oluştuğunu/olageldiğini “ne” olduğunun parçası haline getirir; “nasıl” sorusuna cevap verilmeden o şeyin “ne”liğinin açıklanamayacağını savunur.

“Nasıl” sorusu ontolojik olarak birbirinden ayrı düşünülemeyecek iki boyutu, varoluşun tarihsel ve ilişkisel boyutunu içinde barındırır. Ancak bu yolla gerçekliğin sürekli bir değişim ve etkileşim içinde nasıl ilişkilendiğinin – yapılandığının keşfi mümkün olabilir.⁸⁹ Çünkü toplumsal gerçeklik *değişim ve etkileşim içinde yapılan*a gelmekte; bu yapılanışın kendisi toplumsal gerçekliğe *yeni bir biçim* kazandırmaktadır.

---

ayrışmaya uğradığını göstermiştir. Koray Karasu, “Kamu Yönetimi Disiplininin Kökenine İlişkin Bir Not”, *II. Kamu Yönetimi Forumu Bildirileri*, Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara, 2004, s. 225-242 (Aynı yazı *Kamu Yönetimi Dünyası*, Yıl 5, Sayı 20, Ekim-Aralık 2004, s.3-11 künyeli dergide yayımlanmıştır.), s.227, 231.

⁸⁴ Derek Sayer, a.g.e., s. 114. Görüngüyü öze/içerikle bir tutarak sadece görüngüler düzleminde analiz yapılmasını Ollman “sadece görünümlerden oluşan kapsam soyutlamaları”nın fetişizmi besleyeceğini, Bhaskar da analizin sadece bu düzlemde yapılmasının yasayı “evrensel empirik genellemelere” indirgeyeceğini belirterek eleştirmiştir. Biri, bu durumu yabancılaşma / gerçekliğini çarpıtma, diğeri ise yasanın gerçeklik alanının daraltılması olarak değerlendirmiştir. Bertell Ollman, a.g.e., s.82; Roy Bhaskar, *A Realist Theory of Science*, s.46.

⁸⁵ Bertell Ollman, a.g.e., s.16, 30, 217-218; Andrew Collier, *Critical Realism*, a.g.e., s.7-12.

⁸⁶ Andrew Collier, a.g.e., s.6-7, 42-45.

⁸⁷ Roy Bhaskar, a.g.e., s.46-47.

⁸⁸ “Bir yandan bir şeyin nasıl işlediğini veya ortaya çıktığını keşfederken aynı zamanda bu veya bu tür şeylerin ancak bu mevcut biçimiyle işleyip ortaya çıkabilmesini sağlayan sistemi daha iyi kavramak” Bertell Ollman, a.g.e., s.34, 31, 217.

⁸⁹ A.g.e., s.34, 46.

Bu genel varsayımdan ilişkisel gerçekçi ontolojiye ilişkin yol gösterici birkaç çıkarım yapılabilir. Birincisi, toplumsal gerçeklik varoluşuna içkin bir değişimin ürünüdür. “Şey”ler kendilerinin dışında bulunan bir başka “şey”in dışsal etkisi ile onun kendilerine kattıkları ile değişip varolmaz; değişim olarak algıladığımız bizzat “şey”lerin kendisidir.⁹⁰ Toplumsal gerçekliğin oluşum süreci içinde aldığı ve alacağı bütün farklı biçimler değişimin bu içsel hareketinin göstergesidir.⁹¹ Toplumsal gerçekliğin belli bir zaman ve mekânda aldığı anlık biçim, bu gerçekliğin içinde bulunduğu oluşum sürecinin bir uğrağıdır. Değişim de bir neden veya itki değil bu sürecin kendisidir. Aslolan “şey”ler değil “süreç”tir. Süreç ise olaylar arasında kurulmuş düzenlilikler bütünü değil somut tarihsel akışın kendisidir.⁹² Toplumsal gerçeklik ancak içinde varolduğu bu süreç içinde incelenbildiği takdirde “gerçekten oldu[ğu] gibi ve gerçekten cereyan etti[ği] gibi” soyutlanabilir. Toplumsal olan’ın aldığı biçimin tarihsel, zamana ve mekâna göre değişen özgül ve geçici bir niteliğe sahip olduğu; tarihsel olarak belirlenmiş bir içerik’ten bağımsız bir biçimlenmenin mümkün olmadığı anlaşılır.⁹³ “Nasıl” sorusuna verilecek ilk cevap, ancak toplumsal olan’ın mevcut biçimine nasıl bir tarihsel süreç içinde kavuştuğunun keşfiyle verilebilir.

İkincisi, toplumsal gerçeklik ilişkisel bir bütün olarak yapılanmıştır. Şimdiye kadar empirik düzlemde toplumsal gerçekliğe denk düşecek ve dolayısıyla onu açıklayacak “yapı” veya “yapılar” aramanın görüngüye ve dolaylı olarak onun anlamına indirgenmiş bir soyutlama faaliyeti ürününü somut gerçekliğe dayatmak olacağını söyledik. Şayet bu kabulden vazgeçmeyecek isek, burada empirik düzlemde görünür halde bulabileceğimiz bir “yapı” arayışında olmadığımız kesindir. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi birbirinden ayrı gibi görünen ve her biri tek başına bir kendilik gibi algılanan tüm toplumsal formlar ontolojik olarak ilişkilidir; bir başka deyişle gerçekte birbirinden yalıtık olan hiçbir şey yoktur. Yukarda E.P.Thompson’dan yaptığımız alıntıda olduğu gibi somut gerçekliği incelerken bir toplumsal formun nerede bitip diğerinin nerede başladığını bulmak güçleşir; devlet “siyasal bir faktör” olduğu gibi “ekonomik bir faktör”dür de; kuram yeri geldiğinde “maddi bir güç” biçimini alır.⁹⁴ Empirik düzlemdeki bu iç içe geçmişlik, bir biri içinde ergimişlik görüntüsü “içlerinde bulundukları etkileşimsel zemini”n ürünüdür.⁹⁵ Empirik gerçeklik alanında

⁹⁰ A.g.e., s.56.

⁹¹ A.g.e., s.88.

⁹² Marx ve Engels, 1964, s.57’den aktaran A.g.e., s.56.

⁹³ Norman Geras, a.g.e.

⁹⁴ Bertell Ollman, *Yabancılaşma*, a.g.e., s.57.

⁹⁵ Burada kesinlikle görüntü ile bilgi arasında bir örtüşme olacağı, pozitivist ve hermenötik geleneğin görüntüyü tek yönlü, atomist olarak deneyimledikleri için ürettikleri bilgi ile görüntünün uyumadığını ama bizim çok yönlü bakış açımızla görüntü ile bilgiyi uyuşturacağımızı söylemiyoruz. Bu örtüşmenin

kavrayamadığımız, en fazla sezinleyebildiğimiz ve yer yer şüpheye düştüğümüz bu etkileşimsel zemin reel gerçeklik alanına aittir. Toplumsal gerçekliğin temel taşı olan bu etkileşimsel zemin, ne gözlemlenebilir olguların ve/veya olgulararası düzenliliklerin bir epifenomeni ne de insan aklının / zihninin kurgusu olan soyut bir “yapı”dır. Bizim bilgi, deneyim ve algılama yetilerimizden bağımsız olarak varolan *gerçek bir yapılanışın* ifadesidir.⁹⁶ Toplumsal bütüne mevcut biçimini kazandıran ilişkilerin kurulma süreci ve anlık tezahürüdür.⁹⁷ Toplumu oluşturan toplumsal formların içsel ilişkili yapılanışdır. Toplumun, onu oluşturan belirli öğeler ancak bu şekilde ilişkilendiği – yapılandığı için mevcut işleyişine ve biçimine sahip olmasıdır.⁹⁸ Toplumsal bütünlüğün “parçalarının yani gerçek dünyanın etkileşim halindeki olay, süreç ve koşullarının yapılaşmış karşılıklı bağımlılığı olarak” ortaya çıkmasıdır.⁹⁹ Bu, bütünün içsel ilişkili yapılandığını ifade etmekle birlikte ilişkilenenin, etkileşimin ve/veya bağlantıların, yani parçaların birleşme şeklinin mekanik, dışsal, zorlama, sonradan kurulmuş değil içsel, hem pozitif hem negatif etkileri itibarıyla karşılıklı, özgül ve zorunlu olduğu anlamına gelir.¹⁰⁰ İlişkiler gerçekten böyle kurulmuş ve ancak böyle kurulabilecekleri için böyle kurulmuşlardır. İlişkiler hem organik bir bütünün yapı taşları hem de tarihsel bir sürecin ürünüdürler.¹⁰¹ Dolayısıyla, bu ilişkiler biçimi doğurarak ve işleyişi olanaklı hale getirerek onlara reel bir temel oluşturan mekanizma(lar) ve yapı(lar)dır.¹⁰² Bu ilişkilerin özgül mekanizma ve yapılarda somutlaşıyor olması da bir zorunluluk ve olanak olarak

---

olduğunu iddia edecek olsaydık öncelikle görüntünün ötesinde bir gerçeklik alanı (*transphenomenality*) – yani reel alan olduğu kabulünden vazgeçmemiz gerekirdi. İkinci olarak da bilginin görüntüyü açıklarken onu yansıttığını iddia etmemiz, yani onunla dahi çelişebilecek bir açıklamanın (*counter-phenomenality*) mümkün olmadığını savunmamız kaçınılmaz olurdu. Bkz. Andrew Collier, a.g.e., s.6-7. Oysa biz görüngüyü (*phenomen*) *explanda* olarak alırken onun mutlaka bir *explanan* ile ve “onu oluşturan özsel ilişkilerini” ortaya koyan bir *explanan* ile açıklanması gerektiğini düşünüyoruz. Derek Sayer, a.g.e., s.113-114. Ama bu öz/içerik-biçim arasında bir derinlik farkı olmakla birlikte asla mutlak bir ayrılık olduğu anlamına da gelmez; çünkü bir şeyin içeriği onun “nasıl” böyle bir biçim aldığından da göstergesidir. Bertell Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, a.g.e., s.82.

⁹⁶ Roy Bhaskar, reel gerçeklik alanında karşımıza çıkan bu bütünlüğü “gerçek yapı(lar)” olarak adlandırmıştır. Ancak yapılanmış, farklılaşan ve sürekli değişen bir dünyayı ifade etmek için bu kavrama başvurduğu için ben yapılanış sözcüğünün daha uygun olacağını düşündüm. Elbette söz konusu olan bir yapıdır; ama gerçekçi bakış açısının aktif ve doğurgan yapı anlayışının farkını ifade etmek için yapılanış sözcüğü tercih edilmiştir. Aksi sabit ve sınırları belirli yapısalcı bakış açısına uygun yapı anlayışına kapı aralamaya müsaittir. Roy Bhaskar, a.g.e., s.15.

⁹⁷ Bütünü var eden içsel ilişkiler hem bir süreç olarak oluşum aşamasındadır – yapılanmaktadır hem de bir uğrak olarak bütünün anlık görünümünü vermektedir – yapılanmıştır. Bütün (yapı) bu hareketi içinde anlaşılmalıdır. Bertell Ollman, a.g.e., s.69.

⁹⁸ A.g.e., s.34.

⁹⁹ A.g.e., s.164.

¹⁰⁰ Bertell Ollman, *Yabancılaşma*, a.g.e., s.44-45, 47, 51.

¹⁰¹ Hem içsel hem tarihsel bir zorunluluktur. Mantıksal değil doğal bir zorunluluktur; bir başka deyişle nesnel bir zorunluluktur. Bkz. Roy Bhaskar, *Natüralizmin Olanaklılığı*, a.g.e., s.30.

¹⁰² Andrew Collier, a.g.e., s.6; Roy Bhaskar, a.g.e., s.29, 32-33.

tarihselliğinin göstergesidir; belli bir tarihsellik içinde özgül biçimlerini ve işleyiş şekillerini kazanır ve değişim sürecinin koşul ve olanaklarını oluşturur.¹⁰³

Üçüncü ve bütünleyici son çıkarıma geçmeden önce bu iki önemli çıkarımın ara sonuçlarına değinmek yerinde olacak. Bu sonuçlar, bütünlük ve ilişkisellik kavrayışını tamamlayan bütün-parça ilişkisinin ve parçanın nasıl kavramsallaştırılacağına dairdir. Bütünlük, “içsel ilişkili parçalardan oluşuyor gibi” kavranır ve “bu parçaların genişletilebilir olduğunu yani her bir parçanın içine girdiği tüm ilişkileri içerecek bir şekilde görüldüğünde bütünlüğü temsil edebileceği” öngörülür.¹⁰⁴ Birincisi, bütünün organik kavranışı yeknesaklığından değil parçalar arasındaki ilişkiyel kuruluş ile parça ve bütün arasındaki ilişkinin içsel olmasından kaynaklanır. Bu nedenle, parça-bütün ve parça-parça ilişkileri keskin sınırlar içine hapsedilmiş bir karşıtlık ilişkisi değil karşılıklı bağımlılık ile gerçekleşen bir varoluş ilişkisidir. Aralarında ontolojik ikilik olmadığı gibi birine özgü gibi görünen bir niteliğin “aynı birliğin farklı yönleri”-“ortak unsurların bir yüzü” olduğu fark edilir.¹⁰⁵ Örneğin, Marx sermayenin ancak sermaye-emek ilişkisi üzerinden ve dahası bu ilişkinin kavrama içselleştirilmesi koşuluyla tanımlanabileceğini göstermiştir. Sermaye, artığa el koyma ilişkisi üzerinden “ücretli emeği sömüren ve yeni sömürü için yeni ücretli emek arzı bulma koşulu dışında çoğalamayan bir mülkiyet çeşidi” olarak tanımlanmıştır.¹⁰⁶ İşçiyi de değişken sermaye olarak tanımlamıştır.¹⁰⁷ Maddi “şey”lerin hangi koşullarda sermaye niteliği kazandığı da yine bu ilişkiyel bütünlük içinde anlaşılabilir: “(...) sahibi olan çiftçi tarafından kullanılan makine sermaye olmaz; ama çiftçi makineyi çalıştırması için bir adam tutuyorsa makine o zaman sermaye olur.”¹⁰⁸ Dolayısıyla, parça da ancak içinde bulunduğu ilişkiler bütünü içinde görüldüğü zaman onları da kapsayacak şekilde kavramsallaştırılabilir. Bu da onun kendisinin de bir ilişki olduğunu gösterir.¹⁰⁹

Parçanın ilişkiyel bütünlüğü içinde görülüp kavramsallaştırılmasını tamamlayan ve asla ondan ayrı düşünölemeyecek şey, bütünün kendisinin de ancak parça-parça ve

¹⁰³ Bertell Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, a.g.e., s.36.

¹⁰⁴ A.g.e., s.163.

¹⁰⁵ Bertell Ollman, *Yabancılaşma*, a.g.e., s.43, 48.

¹⁰⁶ Karl Marx ve Friedrich Engels, *Komünist Manifesto*, Samuel Moore (çev.), Chicago, 1945, s.33’ten aktaran Bertell Ollman, a.g.e., s.42.

¹⁰⁷ Karl Marx, *Kapital I*, s.209’dan aktaran Bertell Ollman, a.g.e., s.43.

¹⁰⁸ Max Hirsch, *Democracy versus Socialism*, New York, 1901, s.80-81’den aktaran Bertell Ollman, a.g.e., s.45.

¹⁰⁹ “[B]irbirlerine dışarıdan bağılı olarak görme eğiliminde olduğumuz parçaların her biri, varlıklarının içsel unsurları olarak bünyelerinde barındırdıkları birer ilişki” – ilişki kümesi üzerinden anlam kazanır. Bertell Ollman, a.g.e., s.44.

parça-bütün arasındaki bu içsel ilişkiler ile var olduğunun görülmesidir.¹¹⁰ Dolayısıyla, toplumsal gerçeklikle ilgili incelemelerin konusu bir bütün olarak toplum değil “ilişkisel” olarak kurgulanmış bütün olarak toplum ve basitçe özne değil “toplumsal ilişkiler içerisinde insanın kendisi”dir.¹¹¹ Toplum statik bir görünüme veya onun algılanışına indirgenebilecek bir bütün, bir “yapı” olmadığına; sabit kategorik sınırlar içinde tanımlanamayacağına göre birer toplumsal biçim – üretim tarzı olarak karşımıza çıkan feodalizm ve kapitalizm kavramları da böyle bir yapıyı ikame edecek şekilde kullanılamaz. Feodalizm ve kapitalizm birer üretim tarzı olarak ancak toplumsal ilişkilerin özgül bir şekilde yapılaştığı ayrıksı bütünlükler olarak ele alındıkları takdirde açıklayıcılık kazanır. Dolayısıyla toplum özgün bir toplum biçimi-üretim tarzı olarak soyutlanacağı zaman üretim tarzının mevcut tanımından değil onu da var eden üretim ilişkilerinden-toplumsal ilişkilerden başlamak gerekecektir. Bu ilişkilerin özgüllükleri içinde ortaya konulması hem toplumun hem de içinde bulunduğu değişim sürecinin niteliksel özelliklerinin ve belirleyici uğraklarının keşfini mümkün kılacaktır. Herhangi bir şeyi özgül kılan şey diğer şeylerle paylaştığı ortak unsurlarda fark yaratan özelliklerdir. Feodalizm ile kapitalizmin ortak paydası ilk artığın üretilmesi ile olanaklı hale gelen işbölümü, bununla eş zamanlı olarak emeğin (ürününün) bir biçimi olarak özel mülkiyetin eşitsiz bölüşümünün yani artığın çekilip tek elde toplanmasının ortaya çıkardığı sınıflı toplum ve/veya sınıf ilişkileridir.¹¹² Toplumsal ilişkilerin artık ürüne eşitsiz el konulması doğrultusunda şekillenmesidir. Sınıfsal ilişkiler de bu özgün toplumsal ilişki biçimini ifade etmektedir.¹¹³ Bunun iki ayağı vardır: birincisi, artığın çekilme sürecini ifade eden sömürü ilişkileri; ikincisi, mülkiyet tanımına da içkin olduğu belirtilen artığın eşitsiz bölüşüm koşullarını belirleyen “başkalarının emek yetisini dağıtma kudreti” olarak ifade edebileceğimiz tahakküm ilişkileridir.¹¹⁴ Feodalizm ve kapitalizm söz konusu sömürü ve tahakküm ilişkilerinde (sınıf ilişkilerinde) ifadesini bulan toplumsal ilişkilerin özel-özgül birer biçimidir. İkisini birbirinden ayıran ise, artığa el koyuluş biçimidir.¹¹⁵ Feodalizmde doğrudan üreticiler üretim araçlarının mülkiyetine sahipken, kapitalizmde işçi mutlak olarak

¹¹⁰ Bütünün diğer soyutlama biçimlerinde olduğu gibi *a priori* bir önceliğinin, belirleyiciliğinin ve değişmezliğinin olmadığını gösteren bütünün bu ilişkisel kavranışdır. Ayrıntı için bkz. Bertell Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, a.g.e., s.165.

¹¹¹ Bertell Ollman, *Yabancılaşma*, a.g.e., s.44.

¹¹² A.g.e., s.250-263.

¹¹³ A.g.e., s.319.

¹¹⁴ İlişkiler, hep “hakimiyet ve bağımlılık ilişkileri” olarak karşımıza çıkmaktadır. Karl Marx, 1865a:617’den aktaran Derek Sayer, *Soyutlamanın Şiddeti*, a.g.e., s.90, 92.

¹¹⁵ Feodalizm-kapitalizm karşılaştırması için bkz. Maurice Dobb, *Kapitalizmin Dünü ve Bugünü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.10-12, 24-28; İşıya Üşür, a.g.e., s.378, 394-395, 433-435, 450; Oğuz Oyan, a.g.e., s.7-26.

mülksüzleştirilmiş, üretim araçlarının mülkiyetini kaybetmiştir. Bu nedenle, ilkinde artığa üretim sürecinin bitiminde artık-ürün olarak el konulurken, ikincisinde üretim süreci esnasında artı-değer olarak el konulmaktadır. İlkinde serf-lord, köylü-sipahi/bey ilişkisi kurulurken, ikincisinde emek-sermaye ilişkisi belirleyici olmaktadır. İlişkilerin kuruluş biçimleri nedeniyle, ilkinde siyasi zor artık çekiminde olmazsa olmaz haline gelmekte, süreç bir çeşit “siyasal birikim” biçimini almakta; ikincisinde ise iktisadi zor öne çıkmaktadır.¹¹⁶

Üçüncüsü, parçaların karşılıklı bağımlılık içinde ilişkileneceği ve bütünü oluşturması aralarında hem bir karşılıklı besleme hem de bir karşıt konumlanma/gelişme ilişkisi olduğunu gösterir.¹¹⁷ Parçalar bu beslenme ve karşıtlık çerçevesinde aynı ilişkinin farklı kutbunu oluşturmakta ve tek bir sürecin değil iç içe geçmiş süreçlerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bunun adı parçalar arasında cereyan eden ancak bütünün iç yapılanmasını belirleyen ve asla salt dışsal unsurlar arası çatışmaya indirgenemeyecek bir *çelişkili* ilişkilene-yapılanma sürecidir veya ilişkinin ve bütünün kendisinin ontolojik olarak çelişkili olmasıdır. Yapılanışın bu özelliği farklı konumların olduğunu ve bu konumların antagonistik nitelik taşıdığını gösterir. Bu noktada yapı-özne ilişkisi farklı bir yoruma kavuşabilir. Yapı ile özne birbirlerine dışsal varolmadıkları gibi, özne de ne kendi dışında varolan ve verili olarak karşısında bulunduğu bir yapıya eklenmeye, onu oluşturan parçaları işgal etmeye ve o parçalara (veya yapının bütününe yani önceden tayin edilmiş tarihsel yönüne) özgülenmiş belirli işlevlere uygun bir pratik geliştirmeye girişir ne de sadece mevcut yapıya ilişkin yorumlarına veya geçmiş düşünsel/kültürel birikimine göre tamamen öznel bir pratik geliştirir.¹¹⁸ Öznenin kendisi ve eylemi yapılaşmış bir bütün içine doğan ve onun içinde devinen bir konumun ifadesi ve yer yer onun kişiselleşmiş halidir. Bu genel önermeyi şöyle açabiliriz: Bir, öznenin pratiği bir konum alıştır. İki, bu konum alış ilişkilene sürecinin doğurduğu “konumlanmış pratikler” üzerinden gerçekleşir.¹¹⁹ Yani, ilişkilene süreci işlediği sürece belirli konumlar yaratır; özne kendini bu konumların içinde bulur; bu konumlar onun pratiğinin nesnel koşullarını oluşturur.¹²⁰ Ancak öznenin bu konumlanış içinde gerçekleştirdiği pratiği de ilişkilene sürecinin üretimi ve yeniden üretimini, değişimini ve dönüşümünü sağlar.¹²¹ Üç, bu “konumlanmış pratikler” bütünün içsel

¹¹⁶ Brenner’in “siyasal birikim” kavramına atıfla Colin Mooers, *Burjuva Avrupa’nın Kuruluşu*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2000, s.52-53 ve İşaya Üşür, “Ek Bölüm: Geçiş Tartışmaları”, Maurice Dobb, *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*, Belge Yayınları, İstanbul, 1992, ss.355-452, s.450.

¹¹⁷ Bertell Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, a.g.e., s.35-39, 87-89.

¹¹⁸ Roy Bhaskar, a.g.e., s.66.

¹¹⁹ A.g.e., s.67.

¹²⁰ Toplumun bir koşul olması da bu bağlamda anlaşılmalıdır. A.g.e., s.58.

¹²¹ A.g.e., s.57.

ilişkilerinin çelişkili doğasını yansıtan antagonistik bir niteliğe sahiptir. Bu özellikleri nedeniyle “toplum *içerisindeki* farklı (ve antagonistik) çıkar ve çatışmaların ve dolayısıyla da sosyal yapıdaki çıkar güdümlü dönüşümlerin olanaklılığını yerli yerine yerleştirmeyi sağlamış olur.”¹²² Mücadeleyi ve mücadele dinamiklerini üzerlerinden geçtikleri fay hatlarını belirgin hale getirerek yansıtır. Sınıf ile bireysel ve/veya örgütlü öznenin düşünce ve eyleminin sınıfsal niteliği işte reel düzlemin bu “konumlanmış pratikleri”ni ifade etmek için kullanılabilir.

“Sınıflar özgül zatiyetler olarak var olup, düşman sınıflar bulmak gayesiyle çevrelerine bakınıp sonra mücadeleye girmezler. Aksine insanlar kendilerini belirlenmiş güzergâhlar içinde yapılanmış bir toplumda bulurlar; sömürüyü deneyimler ve kendilerini uzlaşmaz çelişkili noktalarında tasvir ederler ve bu sorunlar ekseninde mücadeleye girerler. Kendilerini işte bu mücadele aracılığıyla bir sınıf olarak fark ederler; sınıf bilinci bu fark edişin bilgisine sahip olmaları anlamına gelir. Sınıf ve sınıf bilinci daima gerçek tarihsel sürecin sonunda yer alır, başında değil.”¹²³

Değişim sürecine ilişkin buradan çıkarılabilecek dersler vardır. Kişiler ele alınsa bile pratiklerinin ne gibi “konumlanmış pratikler” olduğu açığa çıkarılmalıdır. Değişim yazınında birbirinden yalıtık ele alına gelen ve bu nedenle de aralarındaki karşıtlık bir türlü anlaşılamayan kişiler düşünce ve eylemleriyle bir bütün olarak bu “konumlanmış pratikler” çerçevesinde değerlendirilmelidir.¹²⁴ Kaldı ki, değişimin siyasal önderleriyle toplum arasındaki bağ da ancak bu şekilde kurulabilir; onların düşünce ve eylemlerinin sınıfsal niteliği ancak pratikleri toplumsal ilişkiler içinde konumlandırıldığı zaman anlaşılabilir; onların doğrudan hangi sınıfın üyesi oldukları ile değil.¹²⁵ Kişisel gibi görünen tutum ve davranışların “konumlanmış pratikler”den beslenmesi gibi değişim sürecinin kaynağını oluşturan düşünsel birikim de ancak bu “konumlanmış pratikler” içinde dönüşerek/başkalaşarak nesnel bir güç haline gelir. Hiçbir düşünsel birikim mevcut toplumsal ilişkilerde karşılığı olmaksızın değişim sürecine kaynaklık edemez. Düşünsel birikim hiçbir şekilde ilk ortaya çıkış haliyle varlığını koruyarak değişim sürecini etkileyemez. Düşünsel birikim ve toplumsal ilişkilerin mevcut yapısı arasındaki karşılıklı ilişkinin ifadesi olan “konumlanmış pratikler” her ikisini de dönüştürerek

---

¹²² A.g.e., s.67.

¹²³ E.P. Thompson, 1995: 136’dan aktaran Vefa Saygın Ögütü ve Güney Çeğin, a.g.e., s.79-80.

¹²⁴ Aksi örnekler Türkiye’nin değişim yazınında sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Toplumsal ilişkiler çerçevesinde biçimlenen konumlanma noktalarına yer verilmediği zaman karşıtlıkların kişiselleştirildiğine rastlanır sıklıkla. Bkz. Ahmet Demirel, a.g.e; Emin Karaca, *Birinci Meclis’te Muhafifler*, Altın Kitaplar, İstanbul, 2007.

¹²⁵ Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.106.

değişim sürecine kaynaklık eder. Aksi ister nesnelci ister öznelci kaynaklardan beslenmiş olsun idealizmdir.¹²⁶

Dördüncüsü, soyutlama bu ontolojik kabul üzerinden yükseleceğinden bütünü anlaşılması için soyutlanacak parçaların yeniden soyutlanabileceği ve farklı genellik düzeylerine göre farklı bütün-parça kombinasyonlarının ortaya çıkabileceği görülür.¹²⁷ Bir parçanın çekilip alınması veya yeni bir parçanın oluşturulması bütünü oluşturan ilişkilerin daha iyi anlaşılmasını sağlayacak ise, bir alan diğer alanlardan yapay bir şekilde – analitik olarak – ayrıştırılabilir. Altyapı ve üstyapının toplumsal bütünlüğü açıklayacak şekilde bütünden ve birbirlerinden ayrıştırılmaları buna örnek gösterilebilir. Ama bunun kendisi soyutlama faaliyetinin özü düşünüldüğünde başlı başına mutlak ve alternatifsiz olarak düşünülemez. Soyutlamanın genellik düzeyi ise, sabit gibi görünen bütün ve parçaların aslında soyutlamaya bağlı olarak değiştiğini gösterir; hangisinin bütün hangisinin parça olarak alınacağı, sınırın nereden çizileceği soyutlama faaliyetinin işidir. Bu iş, en yalın haliyle genelin-genellemenin mi yoksa tikelin-özgül olanın mı daha makbul olduğu tartışmasını aşan, her birinin birer genellik düzeyi olarak araştırmanın ufkunu genişletmesini sağlayan bir iştir. Örneğin, bir toplumu incelerken genel olarak üretim ilişkilerinin özellikleri göz önünde bulundurulabileceği gibi özgül bir üretim biçimi olarak kapitalizm de göz önünde bulundurulabilir. Kişiler kadar sınıflar da farklı genellik düzeylerini ifade ettikleri akılda tutularak analizlere dahil edilebilir. Atatürk somut bir figür olarak değişim süreci içindeki düşünce ve eylemleriyle resmedilirken sınıflar mücadelesinin seyri içinde özgün sınıfsal konumu ile de ele alınabilir.

Bu uzun aradan sonra nihai olarak üçüncü çıkarıma geçebiliriz. Toplumsal ilişkiler değişip dönüşmektedir. Bu öncelikle toplumsal yapıya ilişkin bir çıkarımdır. Toplumun durağan ve *a priori* belirlenmiş bir “yapı” olarak ele alnamayacağını, topluma mevcut görünümünü sağlayan şeyin toplumsal ilişkilerin devinimi olduğunu ifade eder.¹²⁸ Böylelikle, analiz birimimiz olan süreç ve ilişkiler bir arada ve ancak bir arada incelenebilirse bir açıklayıcılığa sahip olurlar sonucuna varılabilir.¹²⁹ Çünkü bir yandan

---

¹²⁶ Düşünsel geleneğin doğrudan 1920’ler Türkiye’sini nasıl etkilediğine ilişkin iki örnek kaynak gösterilebilir. Bkz. Doğu Perinçek, *Kemalizmin Felsefesi ve Kaynakları*, Kemalist Devrim 5, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006; Erik Jan Zürcher, “Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları”, Tanıl Bora ve Murat Gültekingil (Ed.) *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Cilt 2 – Kemalizm, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.44-56.

¹²⁷ Bertell Ollman, *Yabancılaşma*, a.g.e., s.52; Bertell Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, a.g.e., s.95.

¹²⁸ Bertell Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, a.g.e., s.61.

¹²⁹ “Marx’ın soyutlamaları şeyler değil süreçlerdir. ... tüm temel süreçleri kapsayan sistemsel ilişkilerdir.” Belli bir üretim tarzının “ikili hareketini (onun tarihsel ve organik hareketini) [böylelikle] aynı soyutlamalar içinde bir araya getirmiş” oluruz. “Yani gerçeklikte birleşik olan bir şeyi düşüncede de birleştirmiş” oluruz. A.g.e., s.61-62.

toplumun mevcut görünümü ve o görünümü veren ilişkilerin her ikisi de tarihsel olarak özgüldür; yani tarihsel olarak geçicidir.¹³⁰ Böyle olduğu içindir ki özgül bir görünüm ortaya çıkmaktadır. Ancak diğer yandan bu özgül görünüm de ilişkisel olarak belirlenmiştir; yani toplumun mevcut halini alması rastlantısal bağıntılar ve/veya rastgele bir arada duran tikeller sonucu değil, somut olarak süreç içinde ilişkilenenin bu şekilde gerçekleşmiş olmasından kaynaklanmıştır. Bu kuramsal yani *a priori* bir belirlenim değil, *özgül bir belirlenim/nedensellik*dir.¹³¹ İnsanı tarihin asıl devindirici gücü olarak kabul ettiğimize göre ikinci çıkarım, toplumun belli bir süreç içinde ilişkilenesinin öznesinin yapısal olana içkin ama kendi özgül eylemi ve düşüncesiyle aktif insan olduğu yönünde olacaktır. Çıkarımların üçüncüsü ise, değişim sürecinin kendisine ilişkindir. Değişim tali değil birincil dereceden belirleyici görüldüğü an, bir yapı'dan başka bir yapı'ya, bir bütün'den başka bir bütün'e, bir toplumsal düzen'den bir başkasına geçiş olarak anlaşılmıştır. Süreklilik-kopuş tartışmaları üzerinden bu keskin geçiş anı tayin edilmeye çalışılmıştır. Özne de bu süreç içinde ya görünmez kılınmış ya da sürece dışsal bir unsur olarak dahil edilmiştir. Oysa bu sadece görüngüsel olarak doğrudur; geçiş bu görüntüyü veren ise toplumsal ilişkilerin dönüşümüdür. Bu, süreklileşmiş ve karmaşık dönüşümün “sadece belirli bir kısmına odaklanmaya ihtiyaç” duyduğumuz zaman gözümüzü dikeceğimiz bir gerçekliktir; o vakit onu, içinde bulunduğu bütünlüklü dönüşüm sürecinden ontolojik olarak ayıramayacağımızı vurgulamak ama o anın özgül önemini belirtmek için bir “uğrak”, bir “biçim”, bir “belirlenim” olarak adlandırarak inceleyebiliriz.¹³²

Bu genel önermeden çıkarılabilecek birinci sonuç, değişim sürecinin anlaşılması için verili anların değil toplumsal ilişkilerin bütünlüklü dönüşümünün aslolan olduğudur. Sadece toplumsal yapının “nasıl” işlediğini değil “nasıl” dönüştüğünü anlamak için de toplumsal ilişkilerinin bütününe bakmalıyız. Bir toplumdaki değişim “uğrak”larının niteliği, aldıkları özgül “biçim”in anlamı ve neden o “belirli” anda o biçimi aldıkları ancak sürecin (geçmiş-bugün-yarın) içinde toplumsal ilişkilerin “nasıl” biçimlendiği ile anlaşılabilir.¹³³ Bu nedenle diyebiliriz ki, parça-bütün (tikel-tümel, uğrak-süreç, tekil olaylar-genellemeler), biçim-içerik/öz, neden-belirlenim arasında

¹³⁰ Derek Sayer, a.g.e., s.44.

¹³¹ Mutlak determinizm de mutlak belirsizlik (contingency) de toplumsal yapının “sonsuz sayıdaki, indirgenemez biçimde rastlantısal, kestirilemez ve keyfi biçimlerde kendisini yeniden” ürettiğini varsayar. Bu yapıda mutlak deterministik bağıntılar *a priori* / kuramsal düzeyde kurulur ve “yapı” bir yasa gibi bütünü tarihsellikten bağımsız bir şekilde üstten belirler. Diğer yanda ise indirgenemez bir özgüllük/tikellik ve nedensel çoğulculuk nedeniyle bunların hiçbir şekilde bir araya gelemeyeceği saf bir olumsuzluk ve keyfilik tablosu öngörülür. Dolayısıyla her iki akıl yürütmede de “özgül belirlenme ve nedensellik” de tarihsellik, koşullar vb. de devre dışı bırakılır. Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.109-125.

¹³² Bertell Ollman, a.g.e., s.62.

¹³³ Bertell Ollman, *Yabancılaşma*, a.g.e., s.19, 49-50; Bertell Ollman, *Diyaletğin Dansı*, a.g.e., s.57-58.

mutlak bir karşıtlık değil gerçeklik/soyutlama düzeyi farkı vardır; her ikisi de gerçekte bir arada devinmekte aynı anlama gelmek üzere oluşmakta ve gerçekliğin bir yüzünü oluşturmaktadır. Mesela geçiş süreci tartışmaları içinde feodalizmden kapitalizme ne zaman geçildi sorusuna cevap verebilmek için, farklı biçimleri ve bunların ortaya çıkış anlarını tespit etmek yeterli değildir. Öncelikle bu iki toplumsal ilişki bütününe birbirinden ayırt eden sömürü ve bağımlılık ilişkilerini görünür kılmak, sonrasında da bunların dönüşümünü izleyerek hangi uğrakta niteliksel bir farklılaşma yaşadıklarını ortaya koymak gerekmektedir. Çünkü bu ilişkilerin dönüştüğü anda dahi henüz “biçim” değişmemiş ancak farklı bir içerik kazanmış olabilir.¹³⁴ Örneğin, değişim anında mevcut devlet de yeni devlet de merkezi nitelikte olabilir; ancak, bunların merkezileşme sürecinde dışarda bıraktıkları unsurlar ve dolayısıyla merkezin niteliği farklılaşmış olabilir. Feodal merkezi devlet, mutlakiyetçi devlet ve modern merkezi devlet arasında kategorik farkların olduğu ancak her bir merkezi biçim’in toplumsal ve tarihsel bağlamına yerleştirilerek açıklanması ile mümkün olacaktır. Bu da, tek bir “biçim”i ele almak için bile toplumsal ilişkilerin bütünündeki dönüşümü görünür kılmının zorunlu olduğunu gösterecektir. Çünkü ancak ilişkilerde bir değişim olduğu görüldüğü oranda “biçim”in eski içeriğini korumadığı anlaşılabilecektir. Dolayısıyla, “nasıl” sorusu parça/bütün, biçim/içerik’in bir arada bütünlüklü dönüşümüne bakmak zorundadır. Bununla bağlantılı çıkarılabilecek ikinci sonuç, yapı ile süreç, yapı ile tarih arasında bir karşıtlığın olmadığı, ikisinin arasında bir ilişki kurmasının da ötesinde “süreçlerin yapısallığı”ndan söz etmenin daha açıklayıcı olacağıdır.¹³⁵ Değişen, toplumsal ilişkilerdir dediğimiz zaman, bir yandan, belli bir süreç içinde ve ancak onun içinde inceleyerek açıklayabileceğimiz şekilde toplumsal ilişkiler oluşmakta, yapılaşmaktadır; diğer yandan, sürecin de söz konusu toplumsal ilişkiler fay hattını izleyen bir yapılaşma içindedir demiş oluruz. Sınıf mücadelesinin, yapısal olarak sınıf’tan ve sınıf bilinci’nden önce geldiğini savunmak bu noktaya denk düşer.¹³⁶ Her ikisi de sınıf mücadelesinin, yani bir sürecin ürünüdür; ancak, aynı zamanda bu süreç de sömürü ve bağımlılık ilişkilerine ilişkin deneyimlerin sınıfsal olarak yaşanmasından dolayı bir sınıf mücadelesidir ve sınıf oluşumlarına yol açmaktadır. Üçüncü sonuç, “içlerinden birini belirleyen olarak seçme[nin] ancak incelenmekte olan sorunun özel bir halkasını öne

¹³⁴ Ellen Meiksins Wood, “Bir Oluşum ve İlişki Olarak Sınıf”, Ellen Meiksins Wood, *Kapitalizm Demokrasîye Karşı – Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s.111.

¹³⁵ Wood, E.P. Thompson’un yöntemini açmıyarak, “süreçlerin yapısallığı”nı ortaya koymuştur. Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.97-99.

¹³⁶ A.g.e., 103.

çıkarak mümkün olabil”dir.¹³⁷ Yani aslolarak bu soyutlama aşamasıdır. Bütünü anlamak için, bütünü zihninizde farklı biçimde parçalamak ve bunu uygun konumlanma noktaları bulmak için yapmaktır.¹³⁸ Tezin, Türkiye’de değişim sürecini anlamak için “yönetme” edim ve mekanizmasındaki değişime bakmak gerekiyor savunu bu buna örnektir. Devlet, siyasal, iktisadi, ideolojik yapı/alanların ötesinde kendimize başka bir konumlanma noktası seçtiğimizin göstergesidir. “Biçim”i sorunsallaştırmak açısından da bu bereketli bir zemindir. Hep merkeziyetçi “biçim”in, yönetim mekanizmasının sabit tutularak çözümlemelerin yapıldığı yazın karşısında “biçim”i sorunsallaştırmak ayrıca bir zorunluluktur.

1.1. Yönetmel Alandaki Değişimi Açıklamak için İnceleme Nesnesinin Yeniden Tanımlanması

Yönetim bilimleri alanında “kimlik bunalımı” tartışmalarıyla su yüzüne çıkan disiplin içi kriz, inceleme nesnesinin yeniden tanımlanması uğraşına kilitlenmiş ve ancak bu yolla krizden çıkılabileceği düşünülmüştür. İnceleme nesnesinin yeniden tanımlanması ihtiyacı, alanın kendini bir disiplin ve aynı anlama gelmek üzere bir bilim olarak var edebilmesinin mümkün olup olmadığını sorgulamak ve pozitif anlamda bu yönde bir “yeniden” kuruluş çabası harcamak anlamına gelmektedir. Bu, bir yanıyla, diğer disiplinlerden alana yöneltilen “bilim olamama” ithamına cevap üretme niteliği de taşır. Çünkü diğer disiplinlerden kendini ayıramayan bir disiplin olarak diğer disiplinlerin inceleyemediği bir alanı inceleme kabiliyetine sahip olan bir çalışma alanının, ancak bu özellikleri taşıması halinde disiplin/bilim olabileceği düşünüle gelmiştir. Bilim olma uğraşı diğer disiplinlere karşı verilen bir sınav niteliğindedir. Bu bakış açısı kaynağını sosyal bilimler alanında 19.yy’da yaşanan ayrışmadan almaktadır. Ayrışmanın doğası, her bir inceleme nesnesine tekabül edecek ayrı bir bilim alanının doğuşunu mantıki bir zorunluluk haline getirmiştir. Bu nedenle, disiplinler, inceleme nesne ve yöntemlerini belirginleştirmek için konu ve alanlarını “yeterince” daraltmak ve “iyi” tanımlamak durumundadırlar.

Eğer bilim tarihi başka türlü yaşanmış olsaydı, aynı anlama gelecek şekilde bilimleşme süreci başka bir içeriğe sahip olsaydı farklı biçimler alabilecek bu sürecin öncelikle bu haliyle şüpheyle karşılanması gerektiği açıktır. Çünkü bilimleşme süreci – bütün disiplinleri kapsayacak şekilde – gerçekliği toplumsallığından ve tarihselliğinden kopararak bir “nesne”ye indirgeme ve soyutlama faaliyetini perdeleyerek toplumsal gerçekliğin tek bir soyutlanmış biçimini genelleştirme/evrenselleştirme süreci olarak

¹³⁷ Bertell Ollman, *Yabancılaşma*, a.g.e., s.49; Bertell Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, a.g.e., s.60.

¹³⁸ Bertell Ollman, *Yabancılaşma*, a.g.e., s.52.

yaşanmıştır. Dolayısıyla, tarih ve felsefe (teori) ile yolların ayrılması toplumsal gerçekliğin bir “şey” olarak incelenmeye başlanmasının da tarihi olmuştur. Sürece yöneltlen eleştiriler ise özne-nesne ayrımını ve empirik gerçekliği veri kabul ederek, “özne” ve özneliği benzer ontolojik zaaflar üzerine inşa ettiklerinden süreci aşıcı bir özellik sergileyememişlerdir. Onlar da bu sefer başka bir uçtan özne’yi ve tikel’i çekiştirerek ve bunu da, sanki bu çekip almanın kendisi bir soyutlama faaliyeti değilmiş gibi görmezden gelerek “özne”nin düşüncesi ve eylemi ile öznel anlamlandırma ve dönüştürme pratiklerini toplumsal ve tarihsel bütünlüğünden koparmışlardır. Gerçeklik bu sefer de içeriği tikel, düşünsel, kültürel, siyasal, ideolojik olarak belirlenen öznel inşa sürecinin ürünü bir “şey”e dönüşmüştür. Ontolojik ikiliklerin her iki alanda da alabildiğine egemen ve birbirine rakip olarak, birbirini ürete gelmesi işte bu ortak ontolojik zaaftan kaynaklanmıştır. Sürecin çıktısı, toplumsal gerçekliğin aralarında ontolojik yarıklar olduğu düşünülen varlıklar üzerinden açıklanması ve anlaşılması olmuştur. Disipliner ayrışmaların temelinde de işte bu gerçek yatmaktadır. Dolayısıyla, bilim olma yeterliliği kazandıracak inceleme nesnelerinin bu yarıklara denk gelecek şekilde tanımlanması kaçınılmaz görünmektedir.

İnceleme nesnesinin belirlenmesi yöntem bağımlı bir sorudur. Yöntemimiz incelediğimiz toplumsal gerçekliği nasıl soyutlamamıza (açıklama veya anlamlandırma) izin veriyorsa, toplumsal gerçekliği, onun izin verdiği sınırlar içinde aynı anlama gelmek üzere ontolojik kabuller içinde soyutlarız. Empirisist bakış açısının egemen olduğu nesnelci yaklaşım ile öznelci yaklaşım toplumsal gerçekliği aralarında yarıklar olan ayrı ontolojik varlıklar üzerinden ve bu varlıkların karşılıklı konumlanmaları, birbirini önceleyip belirlemeleri üzerinden görmemize neden olmaktadır. Dolayısıyla, kendisi de bir toplumsal gerçeklik formu olan yönetim bağımsız bir varlık gibi görünmekte; “şeyleştirilmekte”dir. Her bir “şeyleştirme” aynı zamanda bir “indirgeme” faaliyetidir. Yönetisel gerçekliğin de hep bir “şey”e indirgendiğini görüyoruz.

Yönetisel gerçeklik olabildiğine kapsayıcı görünmekle birlikte en genel anlamıyla toplumdan ve diğer toplumsal ilişki formlarından – örneğin iktisadi ilişkiler – soyutlanarak “devlet”e veya “devlet aygıtı”na indirgenmektedir.¹³⁹ “Bürokrasi” zaman zaman bu devlet aygıtının tarih boyunca aldığı biçimin genel adı karşılığında kullanılmakta; bu aygıtı yönetenlere de genel olarak “bürokrat” adı verilmektedir.¹⁴⁰

¹³⁹ Birgül Güler, “Nesnesini Arayan Disiplin: Kamu Yönetimi”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 27, Sayı 4, Aralık 1994, ss.3-19.

¹⁴⁰ Nermin Abadan, *Bürokrasi*, AÜ SBF Yayınları, No. 92, Ajans-Türk Matbaası, 1959; Türkiye tarihi yazınında bürokrasi ve bürokrat adlandırmalarına sıkça rastlanmaktadır. Erkan Tural, *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi – II. Meşrutiyet Dönemi’nde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlamenterler*, TODAİE

“Bürokrasi” ve “bürokrat” genel bir yöneten-yönetilen ayrımını karşılamak ve/veya belirginleştirmek için kullanılmaktadır.¹⁴¹ Tarihsel ayrımların belirginleştiği ve yönetimin modern devlete özgü bir yönetsel olgu olarak karşımıza çıktığı durumlarda ise, “kamu yönetimi” veya “idare” adı altında “hükümet” içinde konumlandırılmaktadır.¹⁴² Bu, geniş anlamıyla yönetimin devlet’in bir işlevi (fonksiyonu) olarak görüldüğünü gösterir. İşlevin geniş veya dar tanımları yönetsel olan’ın alanını da daraltmakta veya genişletmektedir. Doğrudan genel bir alanı yönetme işlevi verilerek adalet yönetimi, maliye yönetimi gibi isimlendirmelere aracılık edebildiği gibi sadece tek bir “kamu hizmeti”ni yürütme işlevi verildiği durumlar da olmakta, bu sefer de “yerel hizmet birimleri” veya “kamu hizmeti kurum ve kuruluşları” ile aynı anlamda kullanılmaktadır.¹⁴³ “Örgüt” en genel anlamıyla “devlet aygıtı”ndan bir “hizmet kuruluşu”na kadar bütün yönetsel birimleri ifade etmek için kullanılmakta; en yaygın haliyle formel yaklaşımların çekirdeğini oluşturmakta; onlar tarafından analiz birimi olarak tercih edilmektedir.¹⁴⁴ Bu örgütsel düzlem üzerinden kamu-özel ve yönetsel-siyasal ayrımları yapılmakta; kamusal ile yönetsel olan’ın karşıtı da benzer örgütsel ve/veya formel sınırlar içinde tanımlanmaktadır. Kamu örgütlerinin karşısına işletmeler, kamu örgütlerinin yönetimi karşısına işletme yönetimi; bürokrasinin / idare’nin yönetiminin karşısına siyasal olan’ın yönetimi konmaktadır. Bu karşıtlık her iki alanın “örgütsel” deneyimlerini paylaşması gerektiğini salık veren örneklerde de devam etmektedir. Böylelikle yönetim, *işlevsel (fonksiyonel) bir mekanizma ve bu mekanizmayı çalıştırma faaliyeti (süreci)* olarak tanımlanmaktadır. Pozitivist yaklaşımın hatlarını belirlediği bu yönetim kavramsallaştırması, öznelci bakış açısı tarafından

---

Yayınları, Ankara, 2009; Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

¹⁴¹ Türklerin tarih boyunca kurdukları devletlere ve Osmanlı’daki sınıf sistemine referansla – ki burada referans kaynağı Halil İnalcık’tır – bürokrasi ve bürokrat tabakalaşma sonucunda ortaya çıkan yöneticilerin genel adı olarak kullanılmaktadır. Özellikle “Türklerde İlk Tabakalaşma Ögeleri”, “Bürokrasi”, “Toplumsal Sınıfların Osmanlı Modelleri”, “Osmanlı İmparatorluğu’nda ‘Sınıf’ Bilinci”, “18. ve 19. Yüzyıllardaki Gelişmeler” adlı altbölümleri için Bkz. Şerif Mardin, *Türkiye’de Devlet ve Siyaset*, Bütün Eserleri 6, Makaleler 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.80-115.

¹⁴² Woodrow Wilson, “The Study of Administration”, *Political Science Quarterly*, Cilt 2, Haziran 1887, s.197-222. Özellikle yönetim hukuku / idare hukuku ve anayasa hukuku alanındaki kaynaklar bu yaklaşımın içinde yer almakta; yönetimi “idare” adı altında yürütme organı içine yerleştirmektedirler. Bkz. Yavuz Sabuncu, *Anayasaya Giriş*, İmaj Yayınevi, Ankara, 2003, s.199-201.

¹⁴³ Yönetimin “icra işlevi” ve kolları olarak adlandırılmasının tarihsel gelişimi için bkz. Can Umut Çiner, “Fransız Yönetim Düşüncesinin Gelişimi: Polis Biliminden Örgüt Bilimine”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 42, Sayı 1, Mart 2009, s.1-22.

¹⁴⁴ G. Morgan, “Paradigms, Metaphors, and Puzzle Solving in Organization Theory”, *Administrative Science Quarterly*, No.25, 1980; Selami Sargut, “Kamu Örgütleri Kuramını Arıyor: Kurumsal Bir Yaklaşım”, Burhan Aykaç, Şenol Durgun ve Hüseyin Yayman (Ed.), *Türkiye’de Kamu Yönetimi*, Yargı Yayınevi, Ankara, 2003, s.239-254. Burhan Aykaç, “Yönetimin İyileştirilmesi ve Örgütsel Değişim”, Burhan Aykaç vd. (Ed.), a.g.e., s.255-297; Modern ve post-modern yaklaşımlar arasındaki farklara dikkat çeken ancak yine de analiz birimi olarak “örgüt”ü veri kabul etmeye devam eden bir çalışma için bkz. Yılmaz Üstüner ve Fuat Keyman, “Globalleşme, Katılımcı Demokrasi ve Örgüt Sorunu”, Burhan Aykaç vd. (Ed.), a.g.e., s.299-317.

yadsınmamakta verili kabul edilmekte ve öznelci bir şekilde yeniden yorumlanmaktadır. Bu mekanizma ve sürecin, “yöneticinin” elinde toplumla girdiği özel “diyalog” sonucunda belirginleşen “misyonunun”, “algısının”, “değerlerinin”, “deneyimlerinin” ışığında şekilleneceği düşünülmektedir.¹⁴⁵ Bu sürece katılımı arttırmak ve farklı değer, kabul ve deneyimlerden yararlanmak fırsatı da kamu yöneticisinin bir vasfı olarak görülmektedir. Böylelikle yönetim kültürel formlardan beslenen bir “yönetim sanatı” halini almaktadır.

İnceleme nesnesinin belirlenmesi yöntem bağımlı bir sorun olduğuna göre – ki aksi mevcut sınırları daraltıp genişletmekten öteye geçemeyecektir – farklı bir yöntemsel sorgulama ve konumlanmaya ihtiyaç vardır. Sorgulama zeminimiz bizi doğrudan ontolojik temelli yeni bir inşaya taşıyabilecek ilişkiyel gerçekçi yaklaşım olacaktır. Bu yaklaşımın tercih edilmesi salt eleştirel konumlanışı nedeniyle değil, ontolojik temelli sorular sordurabilme kapasitesine sahip olmasındandır. Yönetisel olan’ı toplumsal ve tarihsel bağlamının içine yerleştirmeden, hatta biraz iddialı olacak ama belirli bir toplumsal ve tarihsel bağlam içinde yönetisel olan’ın ontolojik bir karşılığı olup olmadığını yani yönetisel gerçekliğin olup olmadığını sorgulamadan işe başlayamayız. Bu soru aldığı ve alacağı biçim ne olursa olsun yönetisel olan’ı verili kabul edip onu toplumsal ve tarihsel bağlamının içine yerleştirip açıklama sorunsalından farklıdır. Çünkü eğer biz belirli bir toplumsal ve tarihsel bağlamın kendi oluşum süreci içinde ve onun parçası olarak yönetisel gerçekliğin varoluşunu göremiyor isek, salt disiplinler kabuller nedeniyle bir inceleme nesnesi olarak yönetisel olan’ın varlığında ısrar edemeyiz. Söz konusu başlangıç sorumuz aynı anlama gelecek şekilde şöyle de formüle edilebilir: Toplumsal bütünü anlaşılmaması için “yönetim” yeni bir parça olarak soyutlanabilir mi? Sorgulamamız hep bu soru üzerinden gidecek ve cevaplarımız da hep toplumsal tarihsel bağlamın aldığı empirik biçimleri kapsamaya çalışacak. Çünkü gerçekliğin bilgisini üretmek için gerçekliğe yaklaşımdan başka şansımız yok.

Başlangıç noktamız insanın gerçek “yaşamın üretimi” için – ki bunun içine bütün üretimin önkoşulunu oluşturan “kendini üretme” de dâhildir¹⁴⁶ – “doğa”yla (kendi

¹⁴⁵ Gary S. Marshall ve Orion F. White, “The Blackburg Manifesto and the Postmodern Debate: Public Administration in a Time Without a Name”, *The American Review of Public Administration*, Vol. 20, No. 2, 1990, s.61-76, s.63, 66-67.

¹⁴⁶ “Üretimin varolabilmesi ile kendini üretebilmenin sarmallığı, kendini üretmenin gerçekliği açısından kavranıldığında, kendini üretme, üretimin önşartı olarak belirir.”; Tanrıça “Ayısıt, bilindiği üzere, sadece üretim’in yaratıcısı değil, kendini-üretme’nin, soyu sürdürmenin, çocuk sahibi olmanın da yaratıcısıdır. Yine Ayısıt, sadece ‘soyu sürdürme tanrıçası’ olarak düşünülmelidir: o, beşerî özelliklerin, iyiliğin, insanın varoluşunun da kollayıcısıdır.” Ümit Hassan, *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2011, s.55, 67-68; Sibel Özbudun, “Friedrich Engels ve Ailenin, Özel Mülkiyetin, Devletin Kökeni Üzerine”, http://sibelozbudun.blogspot.fr/2013/07/friedrich-engels-ve-ailenin-ozel.html#.U2hn2IF_s24 (6.5.2014).

ürünleri de dahil – dolayısıyla doğrudan ve dolaylı) ve diğer insanlarla kurduğu ilişkidir. Bu ilişkinin toplumsal karakterini “hangi koşul altında, hangi tarzda ve ne amaçla olursa olsun, birden çok bireyin elbirliğini” ifade eden işbirliği belirlemiş; bir başka deyişle yaşamın üretiminin toplumsal boyutu bu işbirliğinde somutlaşmıştır.¹⁴⁷ İşbirliği ile “örgütlenme” eş anlamlıdır ve tarihsel olarak ilk insan topluluklarında cisimleşmiştir: “Örgütlenme, insan topluluklarının neredeyse içgüdüsel yaşama ve ihtiyaçları karşılama eyleminde belirir. Örgütlenmede insanların belli bir işi görmek üzere bir araya gelişini ve ortak hareketlerini sağlayan hareket tarzı, işbirliğidir.”¹⁴⁸ İnsanların bu ilk, doğal ve kendiliğinden örgütlenmeleri, bir başka deyişle ortaklaşa (komünal) eylemli birliktelikleri, toplayıcılık-küçük boyutlu avcılık geçim biçimince şekillenen dönemde (Yukarı Paleolitik ve Mezolitik) ana tarafından kan akrabalığına – ana soy çizgisine, anaerkilliğe – dayanan “gens örgütü”nü ifade eder.¹⁴⁹ Üretimin belli bir işbirliği çerçevesinde örgütlenmesinin bu ilk örneği, üretimin ilk koşulunun insanın kendini üretmesi olduğunu da gösterir şekilde ve onu sağlayacak biçimde belli bir ana’dan gelenlerin oluşturduğu kan akrabalığına dayanmış ve böyle olduğu sürece klan, kabile ve kavim gibi farklı büyüklüklere ulaştığı durumda bile özelliklerini korumuştur.¹⁵⁰ Örgütlenme topluluk olarak örgütlenerek varolma anlamına gelmiş; örgüt bir bütün olarak topluluk haline gelmeyi ifade etmiştir: “ol’mayı mümkün kılan *kutsallık*, varoluşla özdeşleşen *kandaşlık*, yaşamayı örgütleyen *kurallar*, kesin bir bütünsellik göstermiştir.”¹⁵¹ Bu dönemde görev bölüşümünün kadın-erkek arasında (cinsiyetler üzerinden) yapılıyor olması ya da belli kişilerin büyü-sihir işiyle uğraşmaları veya genç ve yaşlıların farklı kapasitelere sahip olmaları dahi bunların her birinin topluluğun eşit unsuru olarak görülmesinin, bir bütün olarak bütün işlere katılmasının önüne geçmemiştir.¹⁵² Yaşamın üretiminin işbirliği temelli olması demek aynı anlama gelmek

¹⁴⁷ Karl Marx ve Frederich Engels, *The German Ideology*, Moskova, Progress, 1968, 1846a, s.41’den aktaran Derek Sayer, a.g.e., s.53.

¹⁴⁸ Birgül Ayman Güler, *Türkiye’nin Yönetimi – Yapı*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2011, s.23.

¹⁴⁹ Ümit Hassan, a.g.e., s.22, 25, 27, 199; İlk insan topluluğu olan gens örgütü ile insanın sürü halindeki yaşam biçimini – her ne kadar bunun da asgari düzeyde bir örgütlülük olduğu belirtilse de – birbirinden ayrı düşünmek ve bizim aslen ilkinde yoğunlaştığımızı vurgulamak yerinde olacaktır. Gordon Childe, *Tarihte Neler Oldu?*, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2009, s.44-49; Alâeddin Şenel, *İlker Topluluktan Uygur Topluma – Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*, AÜ SBF Yayınları, No. 504, Ankara, 1982, s.92-97.

¹⁵⁰ Bu gens örgütünün Eski Türklerdeki adı soy-oymak-ok teşkilatıdır. Üretimin teknik bir üretim sürecine ve verimliliğe indirgenmemesi gerektiğinin kanıtıdır; çünkü kadın-ana sadece bereketin değil aynı zamanda varolabilmenin simgesidir. Ümit Hassan, a.g.e., 23-26, 55-56, 195, 197-200.

¹⁵¹ A.g.e., s.140.

¹⁵² Bunun örneklerine eski Türklerde de rastlanmaktadır. “kadın ve erkek, yaşlı ve genç, herkes ortaklaşa rakı içmek üzere” toplandığı rakı içme kültürü buna örnek gösterilebilir. Aynı zamanda “Şaman da, bütünlüğü devam ettiren bir uzmanlaşma ürünü olarak görünür. Şamanlık, işbölümünün [işbirliğinin] bir biçimine hayatıyet kazandırırken, kabile üyeliğinin olağan işlerini de sürdürür. Kadın ya da erkek şaman, her şeyden önce kabile üyesidir. Kutsallığın gerektirdiği kamusal işlere zamanlarının tamamını

üzere eşit olunması ve farklılaşmanın-tabakalaşmanın olmaması; topluluğun ayakta kalması için doğaya başat olunmasıdır.¹⁵³ Farklılaşmanın-tabakalaşmanın olmadığı bu ilk insan topluluklarında da bir iktidarlaşma (erikleşme) gerçeğine rastlanır; ancak, bu iktidar olma hali sadece doğa karşısında kolektif bir iktidar olma mücadelesini ve bu mücadeleyi sekteye uğratabileceği düşünülen topluluğun bütünlüğünü bozma karşısında bir güç olma biçimini ifade eder.¹⁵⁴ “Heyet”ler ve “önder”ler geçici, görevsel ve doğaya başat olma amaçlıdır; bunun dışındaki iktidar ilişkileri baskılanır.¹⁵⁵ İlk düşünce (büyü-sihir) de bu bütünlüğün kurulma ve devam ettirilme sürecinde belirir.¹⁵⁶ Toplumun ve yaşanılan yerin bir bütün olarak kutsal olduğuna inanılır; kültler toplumla, yaşanılan yerle, hayatla özdeşleşmenin ve onun bütünlüğünü sağlamanın hem ifadesi hem aracıdır; ama asla ne büyü-sihir (totem olarak) ne de büyücü toplumun dışında ve/veya üstünde görülmemiştir.¹⁵⁷ Bu kültürlerin varlığı aynı zamanda yaşamın kurallarını da ifade eder. Topluluk olmanın ve aynı anlama gelmek üzere yaşamın ortak ve doğal kuralları mevcuttur; dolayısıyla örgütlenmeyle birlikte düşünüldüğünde üstten dayatılan değil birlikte devinilen bir kurallılık hali mevcuttur.¹⁵⁸ Özetle gens örgütünde geçim biçimi, işbirliği-örgütlenme, örgüt, topluluk, yaşanılan-örgütlenilen yer, inanç sistemi (sihir-büyü) gerçeklikleri birbiriyle örtüşür.¹⁵⁹ Bunlar arasında zamansal ve mantıksal bir fark aramaktan ziyade bunların aynı bütünlüğün kuruluş sürecinin formları olduğunu düşünmek gerekir.

Genel kabul gören yapısalcı-ekonomist (teknolojist) bakış açısı gens örgütünün işbirliğine dayanan bu toplumsal-düşünsel örgütleniş biçiminin yapılan işlerin artması ve çeşitlenmesi, toplumda ve toplumlar arasında daha karmaşık bir işbirliğini gerektirmeye başlaması ve biriktirilen artı ürünün artması gibi aslen nicel gelişmeler

---

ayırılmazlar. Hattâ, görevlerini dikkate aldığımızda, şamanların çalışmalarının küçük, bir bölümünü toplum kutsallığının gerektirdiği işlere ayırdıklarını söylemek yanlış olmayacaktır.” A.g.e., s.114, 133, 66.

¹⁵³ Bunun için yine eski Türklerin inanış biçimlerinden örnekler verilebilir. “Kutsallığın güneş ve ay kökenli olması ... sonuç olarak üretime dönüktür, topluluk içindir, kolektif bir eylemin gerekliliğini içerir; yağmur yağdırılacak ya da güneşin açması sağlanacaktır.” A.g.e., s.110.

¹⁵⁴ “Anahanlıkta *khanlık*, fark yaratmayı önleyici bir erktir, fark yaratmak üzere işlevsellik göstermez; fark, babahanlık marifetiyle, erkek erkiyle gelişir.” A.g.e., s.79. Burada gözden kaçmaması gereken bir diğer husus da, doğaya egemen olmanın metodolojik bireycilerin ifade ettiği gibi bireysel temelli olmaması, toplumsal temelli olmasıdır.

¹⁵⁵ Alâeddin Şenel, a.g.e., s.94-95.

¹⁵⁶ Soyut ve genel düşüncenin ilk nüveleri resim içinde ve büyüyle paralel olarak gelişmiş; her ikisini de geçim kaynaklarının daha bol ve devamlı olmasını sağlama gayreti biçimlendirmiştir. Gordon Childe, a.g.e., s.52-53.

¹⁵⁷ Ümit Hassan, a.g.e., s.67, 78-99; Sibel Özbudun, *Ayinden Törene – Siyasal İktidarın Kurulma ve Kurumsallaşma Sürecinde Törenlerin İşlevleri*, Anahtar Kitaplar, 1997, s.35-41.

¹⁵⁸ Bu doğal kurallılık halinin önemi bozulduğu ana odaklandığımız zaman anlaşılacaktır. Töz ve tör(e) kavramlarının evrimi için bkz. Ümit Hassan, a.g.e., s.119-148.

¹⁵⁹ Örneğin, Oğuzların farklı kollarını ifade etmek için kullanılan “Bozok” ve “Üçok” kelimelerinde geçen “ok” sözü boy, soy anlamındadır ve aynı anda bir örgüt-topluluk adı olarak kullanılmıştır. A.g.e., s.27; İlk toplumsal örgütlenmeyle birlikte ilk yerleşme birimleri olan köyler de ortaya çıkmıştır; tarıma geçilmeden önce de köylerin karşımıza çıkmasının nedeni budur. Gordon Childe, a.g.e., s.57.

sonucu değiştiğini savunur.¹⁶⁰ Bu nedenle k sulama tarımı (bahçe ve çapa tarımı) ve hayvan ehlileştirme sadece bir geçim biçimini farklılaşması olarak ele alındıktan sonra değişimi gösteren kırılma noktasını bulmak için çiftçiliğin ve hayvan yetiştiriciliğinin (gelişkin sulama tarımı - karma çiftçilik) daha yüksek bir aşamasını beklemek gerekir. Sulamayı kontrol edecek şekilde sosyal örgütlerin birleştirilmesi işbirliğinin yüksek aşamasını, savaş (tutsak alarak) alıştırmanın yüksek aşamasını, zanaat ve ticaret gibi ikinci endüstrilerin gelişimi verimlilik artışının yüksek aşamasını, saban ve tekerlek üretim araçlarının yüksek aşamasını ifade eder. Kırılma noktası “kendi kendine yeterli” topluluktan “daha fazlasını üreten topluluğa” geçiş şeklinde betimlenir. Böylelikle mülkiyete konu olacak ve sınıfsal farklılaşmalara temel oluşturacak artı-ürün teknik bir verimlilik çıktısı olarak görünür. Toplumun ortak çıkarı ve ilerleme rotası ile uyumlu addedilerek bunu mümkün kılan kolektiflik-dayanışmanın meslekler arası uzmanlaşmayı; kentin kırdan, kadının erkekten farklılaşmasını, yani işbölümü aşamasını ve onun çevresinde örgütlenen soyut bir kral ve rahipler sınıfının, ekonomik ve düşünsel yönetimi bir ekte toplayan yeni yönetim biçimini ortaya çıkardığı düşünülür. Peki işbirliğinin faaliyetlerde ortaya çıkardığı çeşitlenme “nasıl” olup da bir farklılaşma ve bağımlılık ilişkisine yani işbölümüne evrilmiş, aynı sürecin diğer yüzü olan faaliyetlerin ürünleri “nasıl” sadece birikmeyip eşitli biçimde biriktirilip özel ellerde yoğunlaşmış, yani özel mülkiyet halini almış, faaliyet salt doğaya başat olma mücadelesi iken “nasıl” insanın insan üzerindeki hakimiyetine ve insanın insanın faaliyetinin ürününü mülk edinmesine dönüşmüş ve bu dönüşüm yaşanırken kendini “nasıl” diğer insan faaliyetlerinden bağımsızlaştırmış, soyutlamış ve hatta onların üstünde bir konum almıştır?

Bu bakış açısının tamamlayıcısı olan mülkiyetin araçsal kavranışı süreci anlamamızı perdelemektedir. Çünkü geçim biçiminin değiştiği, küçük ölçekli tarım ve hayvancılığa geçildiği Neolitik dönemin ilk evresi de dâhil olmak üzere toprak ve hayvanların – faaliyetlerin ürünlerinin ve özel mülkiyetin doğuşuyla birlikte adlandırıldığı haliyle üretim araçlarının – zel kişilerce biriktirilip temellük edilmeye başlanmasından önceki dönem özel mülkiyet yokluğu üzerinden topyekn mutlak eşitlikçi, mutlak tabakasız bir

¹⁶⁰ Her ne kadar Gordon Childe, insan topluluklarının gelişimini açıklamada artı-ürüne özel bir önem verse de değişimi aslolarak bu minvalde grmştir. alışması bu bakış açısının ileri bir versiyonu olarak görülebilir. Bu nedenle bu bakış açısı özetlenirken aksi belirtilmediği takdirde paragraf boyunca onun çalışmasının ilgili bölümlerinden yararlanılacaktır. A.g.e., s.79-104. Bu bakış açısı aslen toplum içindeki gelişim ve farklılaşmalara odaklanmış; iktidar, yönetim ve devleti söz konusu gelişim aşaması içinde konumlandırmıştır. Ancak tezleri bu nn de “oluşumunu” açıklamak yerine “belirişini” betimlemek şeklinde kalmıştır. Bu eksiklik üzerinden yrneeği için bu tez tercih edilmiştir. Ancak bu lnn toplumsal olanın dışından ve/veya üstünden doğrudan belirişine ilişkin başka örnekler de mevcuttur. Bunların kısa bir zeti zbudun’un çalışmasında bulunabilir. Sibel zbudun, a.g.e., s.53-58.

toplulukla özdeşleştirilerek tasvir edilmektedir. Evet hala ortaklaşa yaşamın çerçevesini çizdiği işbirliği bu dönemde,¹⁶¹ insanların toprak ve hayvanları ortaklaşmalarını sağlamış; toprak ve hayvanlar üzerinde ancak (geçici) mülk ve kullanma hakkı iddia etmelerine izin vermiştir.¹⁶² Ancak antropoloji alanındaki çalışmalar bu topluluk görünümünde henüz özel mülkiyet belirmeden önce çoban toplulukları için gelişkin avcılık-hayvan ehlileştiricilik, çiftçi toplulukları için küçük sulama tarımı, yarı-göçebe tarla açma tarımı döneminde (Yukarı Paleolitik'ten Neolitik'in ilk dönemine kadar geçen süre) farklılaşmaların yaşandığını ve bu farklılaşmaların özel mülkiyetin ve toplumsal iktidarın temelini oluşturacak “embriyonik eşitsizlikleri” ifade ettiğini göstermektedir. Farklılaşma durağan “statü” gruplarının belirmesi şeklinde değil insanların faaliyetlerinin ayrışması ve birbirini gerektirir yani birbirine bağımlı hale gelmesi şeklinde yaşanmıştır. Dolayısıyla henüz özel mülkiyet biçimlenmeden önce bu ayrışma ve ayrılmış faaliyetler üzerine kurulu yeni bir elbirliği şekli, işbölümü doğmuştur.¹⁶³ Öncelikle erkek ve kadının yürüttüğü faaliyetler üzerinden yaşanan bu farklılaşmalar iki faaliyet türünün birbirinden koparılması ve ilkinin ikincisinin *faaliyetini temellük etmesi, yönlendirmesi ve üzerinde iktidar kurması* şeklinde yaşanmıştır.

“Kanımızca, babahanlığa bu geçişin ön şartları kolay gelişmez. ‘Aşağı Avcılık’ ile ‘Yukarı Avcılık’ tanımlarının gerisinde yatan fark, babahanlık gelişiminin ön şartları şeklinde düşünülecek net ipuçları vermez. ‘Mızrak, kargı’nın icadı gerçek bir devrimse de, kanımızca, av-‘ev’ ayrımının kesinliği yoluyla kadın’ı ‘madun’ bırakmanın sebebi olmaz. Asıl, avlanan hayvanın öldürülmeye(bile)rek ‘ev’e getirilmesi ve ehlileştirilmesi, anahanlığın değişiminin ön şartı olarak düşünülmelidir. Kadın’ın toplayıcılığı ve gereğinde (av özelliğine uygun olarak) av’a iştiraki devam ederken, yine kadın, çocuğu ve bu çocuklar içerisinde *geleceğin avcıları* erkek çocukları büyötmeye devam eder. Ne zaman ki, hayvanlar ehlileşmeye ve ‘süröleşme’ye başlar, diyebiliriz ki işte o zaman, ‘ev’ alanı (barınma mahalli) ‘mânen’ – kadın aleyhine – bir ölçüde daralır. Erkek, sürünün yetiştiricisi ve sahib’i ... olur. ... Sürünün ve savaş-ışi’nin ‘sahib’i erkek, erkin olması süreci sonunda ‘han’lığını ilân edecektir.”¹⁶⁴

Claude Meillassoux’ya göre “toprak, doğal ürünlerin doğrudan temellüküne dayanan avcı toplayıcılar için ‘emek nesnesi’, insan emeğinin istikrarlı teminine dayalı, hemen tüketil(e)mediği için denetlenmesi gereken

¹⁶¹ Zanaatsal bir uğraşı olarak beliren ve bu dönemin sembollerinden biri olarak gösterilen çömlekçilik alanındaki işbirliği tasviri buna güzel bir örnektir: “Köyün tüm kadınları birlikte çalışırlar, söyleşirler ve bilgi alıp verirler. Birbirlerine yardım da ederler. Uğraşı kamusaldır, kuralları da toplumsal deneyin sonuçlarıdır. Tarih öncesi çağlarda da bir neolitik köyde bulunan tüm kap kacak yeknasak bir benzerlik, bir örneklik yansıtır. Kişisel değil, toplumsal geleneğin damgasını taşır.” Gordon Childe, a.g.e., s.74.

¹⁶² Derek Sayer, a.g.e., s.94.

¹⁶³ Yabancılaşmayı mümkün kılan ve onu anlatan bu ayrışmanın yaşanmış olmasıdır. Bkz. Bertell Ollman, a.g.e., s.254.

¹⁶⁴ Sahib, sahb köklü “koruyuculuk” anlamına gelen sahâbet’ten türemiştir. Babaerki yaşamın babacı-korumacı özelliği sahiplik ile bir arada gelişmiş görünmektedir. Ayrıca, ana soy çizgisinin ana soyundan gelen erkek üzerinden baba soy çizgisine geçtiğini özellikle vurgulanmalıdır. “erkek” herhangi bir erkek (baba) değil, dayı’dır.” Ümit Hassan, a.g.e., s.133-134, 125.

toplumsal bir ürünün, yani ‘hasadın’ söz konusu olduğu, bu nedenle daha istikrarlı grup yapıları gerektiren hortikültüralistler [küçük ölçekli sulama-çapa tarımcıları] içinse ‘emek aracı’dır. Böylelikle avcı-toplayıcılar, istikrarlı toplumsal ilişkileri gereksinmezken, toprağı ve onu işleyecek kalıcı bir işgücünü gereksinir hortikültüralistler üretim ve yeniden üretimin bünyesinde gerçekleştiğı istikrarlı akraba grupları (soy grupları, klanlar, kabileler vb.) hâlinde örgütlenme eğilimindedir. Akraba (soy) grupları yalnızca ürünlerin değil, aynı zamanda *potansiyel işgücü olarak çocukların da üreticileri olan (genç) kadınların emekleri ve bedenleri üzerinde denetim sağlamanın locus’udur*. Böylelikle kadın ile erkek arasındaki biyolojik farklılıkların (doğurganlık, fiziksel güç...) toplumsal eşitsizliklere tercüme edilmesinin zemini, hortikültüralistlerde açığa çıkmaktadır. Kadınlık-erkeklik ve gençlik-yaşlılık gibi biyolojik farklılıklar sosyal-kültürel anlamlar yüklenerek siyasal-toplumsal konum farklılaşmalarına temel oluşturacaktır.”¹⁶⁵

İnsanın besin (tarımsal ve hayvansal gıda) üreticisi haline gelmesi sadece doğaya başat olması değil, aynı zamanda doğayı kendi emeğıyle biçimlendirmesi, kendi emeğini ekleyerek ona değer katmasıdır.¹⁶⁶ İnsan doğaya emek kattığı andan itibaren doğa artık salt “doğal” formuyla varolmuyor; insanın kendi yaşamının üretimi için sürekli emek katılarak dönüştürülmesi gereken bir hal alıyordu. İnsanların sürü ve toprağı bırakıp gitmemelerinin nedeni tam olarak da buydu.¹⁶⁷ Onları avcılık-toplayıcılık aşamasındaki gibi doğada oldukları haliyle bulamayacaklarını görmeleri idi. Bu nedenle toplumsal ihtiyacın üstünde üretimin gerçekleştirildiğı ve bu artık ürünün biriktirildiğı dönemin öncesinde de korumanın ve biriktirmenin kendi başına bir anlamı vardı; üretimin döngüselliliğinin yani yeniden üretimin sağlanması.¹⁶⁸ Bu andan itibaren toprak ve sürü üretim aracı olarak karşımıza çıkacak; *sahiplenilen* bir hal alacaktır.

¹⁶⁵ İtalikler bana aittir. Claude Meillassoux, Femmes, Greniers et Capitaux, Editions Maspero, Paris, 1975’ten aktaran Sibel Özbudun, “Friedrich Engels ve Ailenin, Özel Mülkiyetin, Devletin Kökeni Üzerine”, a.g.e.

¹⁶⁶ Marx’a göre, “Değer emektir”; değer, “genel toplumsal formu içinde maddeleşmiş emektir.” Karl Marx, *Artı-Değer Teorileri*, s.52’den aktaran Bertell Ollman, a.g.e., s.275. Farklı toplumsal koşullar altında özgül formlar almış olmakla birlikte insanın bütün üretici etkinliklerinin ortak unsurudur. Bkz. A.g.e., s.264-304. ”en elverişli yöreler emekle elde edilmiş ... insan gücünden oluşan sermaye bu topraklara katılmıştı ... Bu sermaye insanları toprağı bağlamıştı. Bu işlerin tümü işbirlikli (kolektif) uğraşıları ... Toplumun gücü, artık üretim besinlerin birikiminden oluşan bir sermaye gerektiriyordu.” Gordon Childe, a.g.e., s.81.

¹⁶⁷ “İlk devrimin etkisiyle insanlar çoğaldıkça bu tür kaynaklar ender ve değerli varlıklar olmaya başlamıştı. / ... bu doğal vadilerin *verimli* işlenmesi, kalabalık işçi kitlelerinin *birleşik çabalarını* gerektiriyordu. Besin veriminin artması demek, *toprağı hazırlama işinin güç ve yorucu olması* demektir. Yıllık selleriyle hem su hem toprak sağlayan Nil ırmağı, güvenceli ve bereketli bir *geçim kaynağı*ydı. Oysa selin vardığı vadi gibi, dizi dizi bataklık ve kamışlı ormanlardı. Temizlenmesi, arındırılması çetin işti: bataklıklar, kanallar kurutulmalı, kıyılarda sel sularının taşması önlenmeli, dikenler temizlenmeli, içinde dolanan yaban hayvanları öldürülmeliydi. Böylesine *ağır işler ve engellerle bir avuç insan baş edemezdi*. Bir avuç yaşanabilir ve ekilebilir toprak, alın teriyle, kanla, canla geliştirilmek zorundaydı. Böylesine güçlüklerle elde edilen *toprak, kutsaldı*; böylesine çabayla yaratılan tarlalardan kimse isteyerek ayrılamazdı. İrmak her yıl bereketini yenilediğinden, ayrılmak için bir gerek de yoktu. [İtalikler bana aittir]” Gordon Childe, a.g.e., s.80.

¹⁶⁸ Üretici güçlerin gelişmesiyle birlikte ortaya çıkan ürün fazlası sadece bir sonraki hasat veya doğuma kadar geçinmeyi sağlamak amacıyla biriktirilmiştir. A.g.e., s.65.

Dolayısıyla kadın ve erkek faaliyetlerinden başlayarak toplumsal farklılaşmalar¹⁶⁹ besin üreticiliği döneminde ortaya çıktıkları için toplumsal eşitsizlik ve hâkimiyet ilişkisine dönüşme potansiyeli taşımışlardır. Erkeğin çoban topluluklarında doğrudan sürünün sahibi olarak, çiftçi topluluklarında ise tarla açma faaliyetinin aktif örgütleyicisi olarak¹⁷⁰ üretim sürecinde ağırlık kazanması, başta yaşamın yeniden üretilmesi (işgücü olarak görülen çocuğun doğumu) olmak üzere üretim sürecini doğrudan belirleyen bütün faaliyetler üzerinde erkeğin eşgüdümleyici ve denetleyici karar alma gücünü arttırmıştır.¹⁷¹ Bu, özel mülkiyetin temelini oluşturacak “başkalarının emek yetisini dağıtma kudreti”nin ilk defa diğer insanlardan (öncelikle kadın ve çocuklardan) ayrı bir insan grubunun, erkeğin eline geçmesidir. Artık ürünün bölüştürülmesinden önce onun temelini oluşturacak “üretim çalışmalarının” *yönlendirilmesi* bu dönemde biçimlenmiştir.¹⁷² Aynı zamanda, bu durum özel mülkiyetin ve sınıfların ortaya çıkmasından önce babaerkilliğin kandaşlık-ortaklaşalık ilişkileri devam ederken, onun içinde koruyucu, sahiplenici ve hükmedici bir baba figürüyle karşımıza çıktığını gösterir. Yani özel mülkiyetin ve sınıflaşmanın dinamikleri topluluk içinde filizlenmiş; hâkimiyet ilişkileri topluluk dışından bir dayatma ile değil topluluk içinde babaerkilliğin gelişimiyle birlikte “bir kesimin ‘soylulaşması’, ve yine o kesim içerisinde bir ‘kişi’nin toplum üzerine tırmanarak yükselmesi” sonucu oluşmuştur.¹⁷³ Marx’ın belirttiği haliyle kapitalizme kadar özel mülkiyetin “ortaklaşalık formlarını” koruması da ancak bu

---

¹⁶⁹ Ana belirleyici unsur olduğu için genişçe ele aldığımız cinsiyetler arasındaki farklılaşmaya, çocuklar ve yaşlıların dahil olduğu farklılaşma örnekleri de dahil edilebilir. Çünkü aynı dönem çocuk önemli bir üretici güç haline gelmeye başlamış; yaşlılar ise üretim sürecinin uzun süreli bilgi birikimini ellerinde bulundurmaları nedeniyle önem kazanmışlardır. A.g.e., s.57; Alâeddin Şenel, a.g.e., s.162.

¹⁷⁰ Alâeddin Şenel, a.g.e., s.161.

¹⁷¹ “Geçim kaynakları (topraklar ve büyükbaş hayvanlar) topluluğun bütünü tarafından tasarruf ediliyor olsa da, daha karmaşıklaşan toplumsal ve siyasal yaşamı yönetmeye yönelik, biçimlenmekte olan siyasal pozisyonlar [köy başı, soy önderi, “Büyük Adam” (Polinezya toplumları), “Leopar Postlu Adam” (Nuerler) vb.] -göreve getirilme süreçleri genellikle kadınların da katıldığı oydaşma süreçleri içerisinde işlemekle birlikte- münhasıran erkekler tarafından işgal edilmektedir. İktisaden olmasa da siyaseten ayrıcalıklı bu pozisyonların şefliklerde kalıcı ve temellük ve tevarüs edilebilir bir biçim edindiği, Stanley Diamond (1979), Morton Fried (1960), Elman Service (1975), Marshall Sahlins (1960) gibi Marksist esinli antropologlar kuşağı tarafından açıkça gösterilecektir.” Sibel Özbudun, “Friedrich Engels ve Ailenin, Özel Mülkiyetin, Devletin Kökeni Üzerine”, a.g.e.

¹⁷² Mülkiyetin temelini “emek ürünleri” olarak gören yaklaşım için bkz. Alâeddin Şenel, a.g.e., s.175, 205.

¹⁷³ Ümit Hassan, a.g.e., s.122. Hâkimiyet ilişkilerinin (toplumsal iktidarın) kökeni Openheimer’a dayanılarak çoban topluluklarının çiftçi toplulukları üzerinde yağma ve istila ile egemenlik kurmasına da dayandırılmıştır. Bkz. Alâeddin Şenel, a.g.e., s.65, 168-172-197, 210. Neolitik Çağ’ın ilk döneminden başlayarak yerleşik küçük sulama tarımı yapan topluluklar, yarı göçebe tarla açma tarımı ile uğraşan topluluklar ve hayvan yetiştiriciliğinde uzmanlaşan göçebe çoban topluluklarının (dönemin sonuna kadar avcılıkla uğraşan topluluklar da dahil) oluşması ile aralarında geçim biçimi farklılıkları olan toplulukların ortaya çıktığı, topluluklar arası bir işbölümünden de bahsedilebileceği doğrudur. Ancak herhangi bir eşitsizliğin ve artık ürünün tanınmadığı koşullarda çoban toplulukları için artı ürüne doğru böylesi bir yönelimin oluşması beklenemez.

yapılanış sayesinde mümkün olabilmiştir.¹⁷⁴ Çünkü topluluk içinde sivrilen “baba” topluluktan ayrı bir varlığa sahip değildir; tam tersine onun içinden onu *yönlendiren-yöneten* unsurdur. Toplumsal iktidarın nüveleri toplumun tam içinde olduğu içindir ki, toplumun üstünde ve soyut bir olgu halini aldığı anda, siyasal bir form kazandığında dahi toplumun (yeniden) üretimini yönlendirmeye devam edecek ve bunu toplumun bütününe yararına, “ortak çıkar” adına yaptığını söyleyebilecektir.¹⁷⁵

Bir diğer önemli toplumsal farklılaşma da topluluk içinde küçük sulama tarımı ve hayvan besiciliği yapmadan ama bu faaliyetlerin ürünleri ile beslenen iki faaliyet türünün ortaya çıkmasıdır. Bunlardan biri topluluklar arasındaki farklılaşmaların doğurduğu ticaret diğeri de madenciliktir. Demek ki, artık ürünün biriktirilmesinin bir diğer önemi de erken bir dönemde faaliyetler arası işbölümünü mümkün kılmış olması, bunları ayrı ancak birbirine bağımlı etkinlikler olarak varetmesi ve hepsinden önemlisi de bazı faaliyet alanlarını ve bu faaliyetleri yürüten insanları doğrudan artık ürün üreten faaliyetlerden ve insanlardan bağımsızlaştırmasıdır.¹⁷⁶ Bu bağımsızlaşma, toplumsal iktidarı elinde bulunduran organların artık ürünün sınırlı sayıda kişinin elinde yoğunlaşmaya başlamasıyla birlikte daraldığı bir dönemde, bir yandan “nasıl” üretim sürecini, aynı anlama gelmek üzere artığa el koyuluş sürecini *yönlendirmeye* devam ettiğini bir yandan da “nasıl” toplumun üstünde ve soyut bir form alabildiğini açıklar.¹⁷⁷ Çünkü artığın bölüştürülmesi işi daha eşitsiz bölüşüm ortaya çıkmadan önce üretim faaliyetlerini *yönlendirmenin* ana teması olmuştur.¹⁷⁸ Bu yönlendirme faaliyetinin doğrudan üretim süreçlerinden ayrışması onun soyut ve toplumdan ayrık bir siyasal form almasına, devlette cisimleşmesine olanak verecektir. Kafa ve kol emeğinin

¹⁷⁴ “Antik dünyanın çoğunda bir insanın toprak üzerinde mülkiyet iddiasında bulunabilmesi için toprağı kullanması gerekliydi. Orta Çağ’da otlaklar sıklıkla köy halkının ortak malıydı. Modern dönemde ise bunlar gibi ‘antika gelenekler’ geride kalmıştı.” Karl Marx ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, R. Pascal (çev.), Londra, 1942, s.65’ten aktaran Bertell Ollman, a.g.e., s.257-258.

¹⁷⁵ “[İ]lkel toplulukların temel birimi olan ‘koruyucu klan’ nasıl üyelik karşılığında korunma sağlıyorsa, aynı şekilde, bu geleneği maden çağı koşullarında tekrarlayıp kişileştiren savaş şefi de, hem süel önder ve hem de mülk sahibi olarak, astlarına, hizmetleri ve kayıtsız bağlılıkları karşılığında korunma ve refah sağlamaktadır.” Kurthan Fişek, *Yönetim*, Paragraf Yayınları, Ankara, 2005, s.60.

¹⁷⁶ “İkinci devrimin başarılması için gerekli olan birleşik sermayenin gerçekleştiği de ileri sürülmüştür. Sermaye birikimi için toplumun bir bölümünün besin sağlama işinden ayrılarak, verimi arttıran işlerde, ikinci endüstrilerde, taşıt işlerinde, ticaretle ve yönetimde çalışması gerekir. Bu da ancak, kendi besin sağlamayan üyelerin geçimi için besin üretimi artığı bulunmasıyla gerçekleşebilir. Bundan başka, yerel olarak bulunmayan hammaddelerin takası için de üretim artığı gereklidir.” Gordon Childe, a.g.e., s.97, 83-97.

¹⁷⁷ Ayrışma öncesinde daha iç içe geçen ve zamanla birbirinden uzaklaşan süreçler şeklinde gerçekleşmiştir. Ayrışma esnasında karşımıza çıkan toplumsal gerçeklik hem ayrışmanın doğasını hem de gebe olduğu toplumsal formları anlamamızı kolaylaştırır. Örneğin çiftçi topluluklarda küçük sulama tarımından büyük sulama tarımına geçişi örgütleyen din adamları (rahipler)’dir. Alâeddin Şenel, a.g.e., s.196, 205-206; Devletin “toplumsal işlevlerini yetirmesi[nin] toplumsal işbölümüne ve bazı toplumsal grupların, diğerlerinin artı-ürününe el koymasına” dayandığını ve bu nedenle “toplumsal ya da kamu gücü biçiminde – artı-ürüne el koymanın ve bunu örgütlemenin ilk sistematik oluşumu” olarak tanımlanabileceğini dile getiren bir çalışma için bkz. Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.33-62.

¹⁷⁸ Gordon Childe, a.g.e., s.97.

ayrışması olarak bahsedilen işbölümüyle asıl anlatılmak istenen şey de budur.¹⁷⁹ Artık ürünün yoğunlaşması da bu *yönlendirme* faaliyetinin organ ve kişilerini toplumun hiyerarşik üstü haline, yani toplumun üstünden ona yön veren konumuna getirecektir.

Söz konusu farklılaşmayı bir bağımlılık ve eşitsizlik unsuru haline getiren ise, Neolitik dönemin ikinci yarısında toplumun, ihtiyacının ötesinde bir üretim artışı vermeye başlaması olmuştur. Neolitik dönemin ilk yarısında başlayan tarım ve hayvancılık faaliyetleri (paralel faaliyetlerle birlikte) ile gelişen işbirliği-işbölümü biçimleri insanoğlunu, doğaya daha az bağımlı ama kendi işbirlikli ve üretken eylemine dayanarak doğaya daha fazla başat olmaya ve doğayı dönüştürme eylemine daha fazla düzen vermeye itmişti. Giderek hem doğal olaylar hakkında artan bilgi birikimi (bitki çeşitleri, mevsimler, seller) hem doğayı dönüştürerek daha etkin aletler yapma becerisi (saban, tekerlek, hayvan koşumu, kayık vb.) hem bir yandan baskılayıcı bir yandan da kolaylaştırıcı birer unsur olarak nüfus ve gereksinim artışı (besine ve onu üretecek toprak ve hayvana duyulan ihtiyaç) ile üretim daha fazla insanın elbirliği ile *yönlendirilir* hale gelmişti.¹⁸⁰ Bu ilkel topluluklarda beliren “toplumsal artık üretme gizilgücü”dür.¹⁸¹ Bu gizilgücü harekete geçiren ve ona yeni bir form veren ise, toplumsal farklılaşma olmuştur. Çünkü tarih “teknik” bir üretkenlik artışının bir anda bir yoğunlaşma ve eşitsizlik ortaya çıkarmadığını, bunların iç içe gelişen süreçler olduğunu gösterir; teknik gibi görünen bir süreç aslen toplumsaldır. Üretim fazlası aslen “teknik” olarak adlandırılan, ancak toplumsal örgütlenme biçimindeki değişime tekabül eden işbirliği biçimindeki dönüşüme paralel ortaya çıkmış; kendisi geliştikçe işbirliğinin “gerçek” işbölümüne dönüşmesinin koşullarını da hazırlamıştır. Dahası söz konusu üretim artışının eşitsiz şekilde bölüşülmesinin ve artık ürünün sınırlı kişinin-grubun elinde yoğunlaşmasının “embriyonik” zeminini de bu toplumsal farklılaşma oluşturmuştur. Bu ikisinin birlikte gelişimidir ki, artık ürünü yoğunlaşarak biriktirilen ürün fazlası – artı ürün haline getirmiş; işbirliğini “gerçek” işbölümüne dönüştürmüştür.¹⁸² “Başkalarının emek yetisini dağıtma kudreti”, ürünle birleşerek artık ürünün özel kişilerce mülk edinilmesini sağlamış; ortak mülkiyetin yerini özel mülkiyetin almasına neden olmuştur. Temellük etme ile artık-ürünü ayrılmaz şekilde bir

¹⁷⁹ *Alman İdeolojisi*’nde “gerçek işbölümü” olarak bahsedilen maddi ve zihinsel emek ayrışmasının çok daha erken bir dönemde embriyonik olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Devletin ortaya çıkışıyla birlikte bir form kazanmış ve oluşumunu tamamlamıştır diyebiliriz. Ayrışmanın ilk teorileştirilmesine ilişkin bkz. Karl Marx ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, Sol Yayınları, Ankara, 1992, s.36-44, 76-79.

¹⁸⁰ Gordon Childe, a.g.e., s.79-101.

¹⁸¹ Şenel’in çalışmasında kavramın özgün hali şu şekildedir: “toplumsal artı üretme gizilgücü (potansiyeli). Alâeddin Şenel, a.g.e., s.176.

¹⁸² “Üretilen ilk artık, iş bölümünü olanaklı kılar; daha çok artık ise iş bölümünü zorunlu hale getirir ve bu döngüde kısılıp kalan iş bölümünün bütün başarıları, iş bölümünün genişlemesine yol açar.” Bertell Ollman, a.g.e., s.254.

araya getiren tutamak noktası ise, işbölümüyle de paralel bir seyir izleyen üretim araçları (sürü ve toprak) üzerindeki özel mülkiyetin gelişimidir. Sürü ve toprağı özel mülkü yapabilenler ile doğrudan üreticilerin birbirinden ayrılmış; toplumsal farklılaşmalar artık ürünün eşitsiz bölüşümü, yani artığın çekilip tek elde toplanması ile toplumsal eşitsizliğe dönüşmüştür. Toplumsal ilişkilerinin bu şekilde artığa eşitsiz el koyuş ile şekillenmesi yeni bir form almasına ve sınıf ilişkileri olarak adlandırılmasına neden olacaktır. Sınıf ve sınıflı toplum elbette bir soyutlamayı ifade etmektedir; ancak bu andan itibaren toplumsal ilişkilerin aldığı yeni biçimin somutlaştığı bir ifade olduğu için tercih edilmektedir.¹⁸³ “Genel” sınıf kavramı artı ürüne özel mülkiyete konu olacak şekilde el konuluğunun gerçekleştiği bütün toplumsal ilişki biçimlerinin ortak özelliklerini ve asgari bileşenlerini vurgulamak için kullanılmaktadır.¹⁸⁴

Örgütlenmenin (komünal birliktelik, kandaşlık) işbölümü biçimleri içinde çözüldüğü ve toplumsal (yeniden) üretimin *yönlendirilmeye* başlandığı bu dönem bir toplumsal ilişki biçimi olarak örgütlenmenin yerini “yönetim”in aldığı dönemdir. İnsanın doğal yaşam üzerinde işbirlikli (ortaklaşa) egemenlik kurma ve dönüştürme faaliyetinin yerini bunu gerçekleştirmenin yolunu da kapsayacak şekilde insanın insan üzerinde egemenlik kurma faaliyeti, yönetsel faaliyet almış; insanın üretken-dönüştürücü faaliyeti ile yönetsel faaliyeti birbirinden ayrılmaya başlamıştır. İster işbölümü üzerinden görülen erken dönem farklılaşmalar ister sınıflaşma dinamikleri olsun her iki şekilde de katmanlaşmış bir topluluk’un (örgüt’ün) yönetiminden söz edildiği açıktır.¹⁸⁵ Ancak henüz topluluk-üstü bağımsız bir form almamış; tam anlamıyla topluluktan soyutlanmamıştır.¹⁸⁶ (Faaliyeti ve ürünü) temellük etme mücadelesi üzerinden topluluk içi bir iktidarlaşma (erikleşme) mücadelesi

¹⁸³ A.g.e., s.320. Bütün toplumsal ilişkilerin sınıf ilişkilerine indirgediği hele ki kapitalizmle birlikte sınıfın özgün bir formda belirişine kadar bunun böyle olduğunu iddia etmek hatalıdır. Sınıf’ın bir soyutlama olarak tercih edilmesi ise şöyle açıklanabilir: “Bireylere, sınıflara veya türlere bir ontolojik öncelik atfetme fikri bunlar arasında mutlak bir ayrım olduğunu varsaymak anlamına gelir ki, bu da insanı farklı genellik düzeylerine düşen niteliklere sahip bir ilişki olarak kavrayan Marx’ın anlayışının reddettiği bir şeydir. Bu düşünüş biçimlerinden herhangi birisi diğerinden daha gerçek veya daha asli değildir. Buna rağmen sınıf hâlâ Marx’ın insanları ele alırken tercih ettiği soyutlama olarak kalıyorsa bunun tek nedeni açıklamaya çalıştığı görüngülerin türünün, aralığının ve hepsinden öte genellik düzeylerinin sınıfla zorunlu bağlar taşımasıdır.” Bertell Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, a.g.e., s.101. “Sınıflı toplumda sınıf belirleyici rolünü ‘üretim koşullarının mülkiyetini elinde bulunduranların bu dönemde ortaya çıkan işbölümü ve üreticilerle doğrudan ilişkisi’ aracılığıyla oynar.” Marx, 1959b, 772’den aktaran Bertell Ollman, a.g.e., s.107.

¹⁸⁴ “Sınıflı toplumda sınıf belirleyici rolünü ‘üretim koşullarının mülkiyetini elinde bulunduranların bu dönemde ortaya çıkan işbölümü ve üreticilerle doğrudan ilişkisi’ aracılığıyla oynar.” Karl Marx, 1959b, 772’den aktaran Bertell Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, a.g.e., s.107. Kölecilik, feodalizm ve kapitalizm gibi farklı toplumsal ilişki biçimlerinin tümünü karşılayan bir sınıflı toplum kavramının yaratılmasına aracı olur. Zaman içinde aldığı özgün biçimlerden bağımsız olarak kapsam olarak daha geniş bir genellik düzeyini ifade eder. A.g.e., s.82-83, 96

¹⁸⁵ Ümit Hassan, a.g.e., s.288.

¹⁸⁶ A.g.e., 221-222.

yaşanmaktadır. Sürecin bir anda yeni formların yeni bir içerikle belirmesi şeklinde yaşanmadığı; mekânsal ve zamansal farklar bir yana yenilerin eskilerle iç içe geçişine şahit olunduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu mücadelenin çok keskin ve uzun soluklu olduğu ve geleceğe ilk örgütlenme pratiğinden çok fazla şeyin taşınması pahasına yaşandığı görülecektir.¹⁸⁷

Göçebe çoban toplulukların özel koşulları nedeniyle, bu topluluklarda daha uzun sürmüş ve dolayısıyla daha rahat gözlenebilen bu dönem için kandaş örgütlerde (gens) - örgütlenme döneminde ortaya çıkmış *khan* (kan, han, hakan, ka(ğ)an) kelimesinin dönüşümüne bakılabilir.¹⁸⁸ Kökenini gens'den (klan'dan) alan *khan* kelimesi ilk başta çoğul anlamlı olup toplulukla özdeşleşen – onu vareden herşeyi onun bütünselliğini yansıtırmasına karşılıkamaktadır.¹⁸⁹ Topluluğun örgütlülüğünün, bütünlüğünün ve kutsallığının (toplumsal bütünlüğün kutsanmasının) simgesi, koruyucusu ve taşıyıcısı olan şaman da ortak kökenli “kam” kelimesi ile adlandırılmaktadır. Şamanlar “kandaş örgütlenmede eşitler arasında sosyal görevli” olarak görüldükleri için söz konusu bütünselliğin-kutsallığın kişi(ler)de somutlaşması, ortaklaşa örgütlenmeye – işbirliğine zarar verici bir unsur olarak değil tam tersine eşitlikçi ve eşitleyici bir yetke olarak görülmektedir.¹⁹⁰ Kutsallık – doğal yasallık “kabile örgütünde kamu'nun kararı, törenin [töz'ün] gereğinin bütünsel bir uygulanaşı”dır.¹⁹¹ Şamanların yanı sıra el düzeyinde örgütlenmiş bu toplulukların bir de yine *khan* (kan) kökünden türemiş “han” adı verilen şefleri vardır. Soylu değildirler.

Babahanlığın-ilk toplumsal katmanlaşmanın gelişmesiyle bu iki “sosyal görevli” bir yandan işbölümü çerçevesinde “uzmanlaşmış” bir yandan da “eşitler arası birinciliğe” yükselmiş, soylulaşmış ve toplumun ilk yönetsel formunu oluşturmuştur. Yönetsel faaliyet topluluk içinde ama onunla özdeşliğini yitirerek belirmiştir; dolayısıyla yönetsel oluş kişiselleşmeyle – soylulaşmayla aynı anlama gelmiştir. Bütün topluluğun silahlı olduğu, “askeri demokrasi” olarak adlandırıldığı bir dönemde bu kişiselleşme – soylulaşma savaşı *yönlendirme* işi'ni de ayrıştırıcı bir özelliğe sahip

¹⁸⁷ A.g.e., s.217.

¹⁸⁸ Göçebe çoban toplulukların özgün koşulları için bkz. Alâeddin Şenel, a.g.e., s.155, 169-197. *Khan* kelimesinin dönüşümü için Ümit Hassan'ın çalışmasından yararlanılmıştır; bu paragraf boyunca yapılacak açıklamalarda aksi belirtilmediği taktirde çalışmanın ilgili bölümlerine atıf yapıldığı göz önünde bulundurulmalıdır. Bkz. Ümit Hassan, a.g.e., 199-283.

¹⁸⁹ *Khan* kelimesinin karşıladığı anlamlar şöyle örneklenebilir: el ölçeğinde “bir arada bulunan insanların örgütlülüğü”, tüm kutsal simgeler, şamanların hizmet ettiği “tanrı”lar, Kan-Han-Kağan-Dağ-Kandaşlık kültürleri bütünselliği vb. örgüt, inanç, topluluk, yer ve ad'ların bütünü. Bkz. A.g.e.

¹⁹⁰ A.g.e., s.79, 207.

¹⁹¹ A.g.e., s.276.

olmuştur.¹⁹² Vurgulamak gerekir ki, “kutsallık yönelimli” ve “toplulukla birlikte topluluk adına karar verme ve uygulama yönelimli” ikili bir yönetim söz konusudur.¹⁹³ Şaman “barış şefi”, *khan* (han) ise “savaş şefi”dir. Babahanlık artı ürünün temellük edilmesi ile birleştiğinde ise, yönetsel faaliyetin bu unsurları pekişecektir. Akraba soylardan (klan) gelenlerin oluşturduğu topluluğun kandaşlık birliği çözülmeye başlayacak; topluluk “akbudun”-“karabudun” örneğinde olduğu gibi öncelikle ikili katmanlar halinde eşitsiz bir şekilde bölünecektir.¹⁹⁴ Bu, hem cedd kültüründe cisimleştiği haliyle soy’un erkek-baba’ya bağlanması hem de kabile içindeki soy’lardan birinin diğerine üstün gelerek onu tahakkümü altına alması şeklinde yaşanacak; soy’un başındaki, aynı anlama gelmek üzere topluluğun başındaki erkek-kişi(ler) soylulaşacaktır.¹⁹⁵ Soylu erkek-kişi’nin sürekli artı ürün ile beslenmesinin mümkün olması ile başlangıçta öncesinde seçimlik, sorumlu, görevsel sonrasında da geçici olan *khan*’lık (şeflik) kalıtsal bir hal alacaktır.¹⁹⁶ *Khan* hem üretimin hem savaş’ın yönlendiricisidir. Üretimi “düzenleme”, onu sağlayacak koşulları yaratma sorumluluğu, üretim ile bölüşüm iç içe olduğuna göre artı ürünü bölüştürme işi *khan*’a aittir.¹⁹⁷ Bütün topluluğun silahlı olduğu ve savaştığı bir toplulukta oluşmaya başlayan süel hiyerarşinin tepesindeki kişi(ler)dir.¹⁹⁸ Bu süreç aynı zamanda ak şaman – kara şaman ayrımının da ortaya çıktığı ve şamanlığın kişiselleştiği bir süreçtir.¹⁹⁹ Topluluk düşüncede de bir bütün olmaktan çıkmakta; somut topluluk-(kutsal) düşünce bütünlüğünün yerini soyut düşünce, topluluktan soyutlanmış düşünce almaktadır. Topluluğun bir bütün olarak kutsallığının simgesi totem’in tabu’ya dönüşmesi, yeraltının-yerin-göğün kuşatıcı kutsal figürün “tengri” olarak sadece kutsal gök halini alıp diğerleri üzerine çıkması bu

¹⁹² Friedrich Engels, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, Çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, Ankara, 1990, s.169.

¹⁹³ Bu ikili yönetsel yapının bir anda birbirinden ayrılmadığı, iki ayrı kişi tarafından temsil edilmediği anlaşılıyor. Çünkü çalışmalar “kökeni kutsallık olan örgütlenmede sivrilen kişi, ikili bir karakter göstermeye başlıyor” şeklinde açıklamalar da getiriyorlar. Hatta bunların ayrı kişilerde temsil edilmeye başladıklarında dahi ortak bir kökeni paylaşmaya devam ettikleri anlaşılıyor: “Khan’ (kan, han), sırf inançsal ‘han’, dünyadaki yönetici han olacaktır. Tabii ki, aslında, dünya (yeryüzü) yöneticisi babahan – insan han, geçmişteki varlığını ‘kanıt’layarak kendisini kutsayacak ve toplum-üstü kişileşmesini ‘meşru’laştıracaktır.” Ümit Hassan, a.g.e., 207, 208, 81.

¹⁹⁴ Halil Bertay, “İktisat Tarihi: Osmanlı Devletinin Yükselişine Kadar Türkler’in İktisadi ve Toplumsal Tarihi”, Sina Akşin (Ed.) *Türkiye Tarihi*, Cilt 1: Osmanlı Devletine Kadar Türkler, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s.23-138, s.100.

¹⁹⁵ Cedd kültürü için bkz. Ümit Hassan, a.g.e., s.130-131.

¹⁹⁶ A.g.e., s.131; Kurthan Fişek, a.g.e., s.58, 60.

¹⁹⁷ “Dikkate değer nokta, üretimi sağlayacak koşulların yaratılmasında, efsanenin Oğuz ceddini görevli kılmış olmasıdır. Üretimi ‘düzenleme’ yükümlülüğü, Köprülü’nün deyişiyle ‘hükümdar’ın, doğru terimle kandaş başkan’ın üzerindedir. Örnek, üretim ↔ örgütlenme, üretici ↔ şef içiçeliğini net olarak ortaya koymaktadır.” Ümit Hassan, a.g.e., s.106.

¹⁹⁸ Kurhan Fişek, a.g.e., s.62; Henüz herkesin silahlı olduğu bu dönemde “bütün ataerkil aile ocaklarının başları yağmadan daha fazla pay alıp zenginleşmek için mücadele” etmektedir; dolayısıyla hem bir hiyerarşi hem bir soylulaşma-zenginleşme mücadelesi vardır. Halil Bertay, a.g.e., s.74.

¹⁹⁹ Ümit Hassan, a.g.e., s.69.

ayrışma, soyutlanma ve katmanlaşmanın örnekleridir.²⁰⁰ Bu andan itibaren büyü-sihir kural koyucu ve yasaklayıcı bir hal almıştır.²⁰¹ “Hüküm”ün uygulayıcısı ile özdeşleşmesi zaman içinde bir sonraki dönemin “hükümdarlık” anlayışının temelini oluşturacaktır; ikili yönetim içinde “hüküm” uygulayıcının kim olduğuna ilişkin mücadele de zaman içinde birini diğerinin ast’ı haline getirecektir.

Yönetimin pekişmesi hem kabileler-üstü bir form alması hem kişiselleşmenin güçlenmesi ile gerçekleşecektir. Kabilede gelişen soyluluk-kışı sivrilmesi kabile içinde kalmayıp, kabileye üstünlükle yetinmeyip kabileler-üstü bir biçim almıştır. Kabile birliklerini ifade eden federasyon ve konfederasyonlar, bir hâkim kabile-tâbi kabile ilişkisi üzerine bina edilmiştir. *Khan* (ka(ğ)an) artık birden çok kabilenin başındaki kişi için kullanılmaktadır. Kabile birliklerinin ilk formunda yönetsel “heyet” gevşek ve değişkendir; bu nedenle çabuk kurulup çabuk dağılabilmektedir.²⁰² Bu gevşek formuna rağmen, kabile birlikleri kandaşlığın çözülüş zeminini kuvvetlendireceklerdir. Kabile birliğine mensubiyet ve giderek soylu heyet’e bağlılık, aynı soy’dan gelenlerin oluşturduğu kandaşlık birliğinin yerini alacaktır. Kan birliği yerini “kan birliği fikri”ne, yani arada bir kan birliği varmış gibi bir arada oluş düşüncesine bırakacaktır.²⁰³ Bu, kandaşlık ilişkisinin yeni bir içerikle yorumlanması ve kullanılmaya başlanmasıdır. Bu yapıyı güçlendiren ve ona “devlet” biçimine evrilme gizilgücünü kazandıran kabile birliği şefliğinin giderek kişiselliğini arttırmasıdır. Bu dönemde iç içe geçmiş dört sürecin izleri görülür. Birincisi sınıflaşma dinamiklerinin hızlanması, sınıfsal farkların derinleşmesi ve artı ürünün giderek daha az elde toplanır hale gelmesidir.²⁰⁴ İkincisi bu sürecin kişiselleşme ve toplumdan soyutlanma düzeyini arttırması, seçilmiş kişilerin giderek daha kalıcı bir hal alması ve yarı-bağımsız kurulsallaşma süreci içine girmesidir.²⁰⁵ Bu dönemde askeri demokrasinin çözüldüğü, silah kullanma ve savaş işinin tekelleştiği, topluluğun geniş ölçekte silahsızlandığı koşullarda cebir/zor tekelinin oluşmaya başladığı görülür. Çok doğru bir ifadeyle “sınıf mücadelesi, askerlikten tecrit edilme üzerinde yükselir.”²⁰⁶ Üçüncüsü *khan*’ların (şeflerin) bir önceki dönemde kurul içinde eşitler arasındaki birinciliği ifade ederken giderek mutlak ve salt birinciliği ifade

²⁰⁰ Totem’den tabu’ya geçiş süreci tekleşmeyle birlikte soyutlaşma sürecidir; çünkü somut veya somuta daha yakın totemlerin her birinin yerine geçecek bir tabu’nun yaratılma süreci bunu gerektirir. A.g.e., s.81-142.

²⁰¹ Childe büyü-sihir’in yönetsel formların daha ilk formlarıyla ortaya çıktıkları erken Neolitik dönemden itibaren kural koyucu ve yasaklayıcı bir hal aldıklarını gösterir. Gordon Childe, a.g.e., s.75.

²⁰² Halil Berktaş, a.g.e., s.82-87.

²⁰³ Türklerdeki “şiar”, Araplardaki “assabiyet” düşüncesi bunun göstergesidir. Ümit Hassan, a.g.e., s.170. Bu aynı zamanda tabu’nun güçlenmesi ve toplulukla özdeşleşen totemlerin daha soyut ve kabileler arasındaki ortaklaşacılığı ifade eden tabu’ya yerini bırakmasına anlamına gelecektir.

²⁰⁴ Halit Berktaş, a.g.e., s.94-95.

²⁰⁵ Ümit Hassan, a.g.e., s.276.

²⁰⁶ Halil Berktaş, a.g.e., s.96.

eder hale gelmesidir. *Khan* kelimesinin ünvânlaştığı, tek bir kişiye özgülenmiş bir ad olarak kullanılmaya başlandığı bu dönem, “soylulaşması”na rağmen hala topluluğun kandaşlık birliğini ifade eden kurul’un (Kurultay’ın) gücünün bu kişi lehine kırılmaya, sembolik yetkili bir karar merciine dönüştürülmeye ve karşılığında salt bu kişinin “soyluluğun” yüceltilmeye çalışıldığı bir dönemdir.²⁰⁷ Silahlı gücün bu kişinin maiyetine geçtiği, ordulaştığı; mevcut töre ve geleneklerin yerini *Khan* Yasası’na bıraktığı görülür. *Khan* giderek hükümdarlaştırmaktadır. Dördüncüsü kutsal gök’ün Ulu Gök Tengri (tek tanrı-vari) halini almasıdır. Khan’a “evrensel” *khan*’lığını şaman Ulu Gök Tengri vermekte; onu kutsamakta ve mutlaklaştırmaktadır.²⁰⁸ Bunun yönetsel faaliyette yansıması yine ikili karaktere sahip bir şekilde kutsallığın-maneviyatın *khan*’da (hakan) cisimleşmesi, dünyeviliğin ise onun muavininin (yuruğ) elinde olmasıdır.²⁰⁹ Beşincisi yerleşik ve/veya yarı-yerleşik yaşama geçilmesidir.²¹⁰ Yerleşik yaşama paralel olarak tarım ve zanaat üretimine geçildiği görülmektedir. Dolayısıyla artı ürün artışının ve devamlılığının sağlanmasında, artı ürüne el koyuş mekanizmalarının sürekli ve sistematik hale gelmesinde yerleşik yaşama-çiftçiliğe geçişin büyük payı olmuştur.²¹¹ Bununla birlikte, yer bağı kan bağına önüne geçecek ve kandaşlıktan farklı bir toplumsal birlikteliğin temellerinin atılması kolaylaşacaktır.²¹²

Bu uzun örneğin de gösterdiği gibi erken devlet bir anda ortaya çıkmamıştır. İlkel komünal topluluktan devlet’e / siyasal örgüt’e geçiş doğrudan değildir. Artı-ürün, sınıflı toplum ve devlet arasında herhangi bir açının, zaman farkının olmadığı iddia edilemez. Artı ürünün eşitsiz bölüşümü, artı ürüne el konulması ile mümkün olmuştur. Dolayısıyla, sömürü ilk ortaya çıktığı andan itibaren bir iktidar ilişkisidir ve sınıf ilişkileri kavramı ile soyutlanabilir. Ancak bu ilişki uzun süre topluluk içi kalmış;

²⁰⁷ Söz konusu kırılma noktasının denk geldiği tarihsel kesit Cengiz Han Konfederasyonu ve özel olarakda 1206 Kurultay’ıdır. Bu dönemin ayrıntılı betimlemesi için bkz. Ümit Hassan, a.g.e., 220-242.

²⁰⁸ A.g.e., s.220.

²⁰⁹ Toplumsal önderlik tekleşirken, şaman’ın dünyevi eşit karşısındaki gücünü kaybettiği ve kutsallığın yönetsel erk’le bütünleştiği görülür. “[K]utsallığın gereğini yerine getirme görevi” artık *khan*’ındır. Şaman tarafından kutsanmaya devam etse de asıl kutsal olan kutsayan değil kutsanandır artık. Böylece yönetsel olan salt kutsallıktan kutsal-dünyeviliğe doğru evrilecek; dünyevi olan kutsanacaktır. Sümerlerdeki benzer bir gelişme için bkz. Sibel Özbudun, *Ayinden Törene*, a.g.e., s.69-70. Hakan’ın kutsallığa sınıksız bağlı olması dünyevi yönetimde muavinini öne çıkaracaktır. Reşat Genç, yuruğ’un (muavin) Karahanlılardaki vezir’in kökeni olduğunu ileri sürmüştür. Bkz. Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1981, s.168-172.

²¹⁰ Ümit Hassan, a.g.e., s.282.

²¹¹ “Yerleşik tarım ve zanaat üretiminin tâli kaldığı, ticaretin sadece aristokratların olabilen servet göstergelerini kapsadığı koşullarda, özel mülkiyet, kan bağına dağıtacak ve devlete temel olabilecek bir sınıf farklılaşmasını yaratacak ölçüde gelişmiyor; göçebe ortakçılığın oynak ilişkileri ..., yönetim ve vergi mekanizmalarının istikrar kazanmasını önliyordu.” Halil Berktaş, a.g.e., s.94. Çiftçi toplulukları ile çoban toplulukların artı ürün üretme kapasitelerine ilişkin bir karşılaştırma için bkz. Alâeddin Şenel, a.g.e., s.157, 163, 168-194. Artı ürün – verimlilik artışında çiftçiliğin ve bu alandaki buluşların yeri açısından bkz. V. Diakov, *İlkçağ Tarihi 1 – Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan*, Yordam Kitap, İstanbul, 2008, s.20-74; Gordon Childe, a.g.e., s.80-94.

²¹² Alâeddin Şenel, a.g.e., s.163.

topluluktan kendini ayırıp topluluk-üstü bir biçim alması zaman almış ve hatta bu durumda bile topluluk içi karakterinin kimi yönlerini geleceğe devretmiştir. Denebilir ki, iktidar siyasal bir form kazanmadan, “toplumdan ayrı bir organ gibi” görünmeden önce toplumsal ilişkilerin aldığı yeni biçiminin bir ögesi olarak ortaya çıkmıştır.²¹³ İktidar öncelikle toplumsal niteliklidir. O halde “yönetim” sıklıkla iddia edildiği gibi “şey”lerin eşgüdümlemesi-planlanması değil üretken insan faaliyetinin üzerinde iktidar kurularak onun ve “şeyleşmiş” ürünlerinin belli bir merkeze (kişi, grup, sınıf)-hedefe (artı ürüne el koyuluş) yönlendirilmesidir.²¹⁴ Teknik ve eş düzeyli bir ilişki değildir. Kendisi de bir insan faaliyeti olan “yönetim” en başından beri diğer insan faaliyetlerinin (ürünleri de dahil) hiyerarşik bir ilişki dahilinde yönetilmesidir. Bu insan faaliyetlerinde toplumsal (yeniden) üretim merkezi öneme sahiptir; ancak bu “yönetim”in üretim sürecine indirgenebileceği anlamına gelmez. Üretim toplumsal ilişkilerin (yeniden) üretimiyle bağlantılı olduğu içindir ki, onunla birlikte değerlendirilmeli; üretim sürecinin yönetilmesinden değil toplumun yönetilmesinden ve bu yönetsel faaliyette de üretimin merkezi rol oynadığından bahsedildiği unutulmamalıdır. Toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinin de hiyerarşik bir nitelik kazandığı göz önünde bulundurulmalıdır. Dolayısıyla, yönetsel gerçekliğinin ne’liğine ilişkin sorumuza verilebilecek ilk cevap, “yönetim”in toplumsal iktidarın somutlaştığı “örgütleyici” insan faaliyeti olduğudur. Bu insan faaliyeti “nesnel” olduğu kadar “öznel”-düşünsel niteliktedir. Düşüncenin toplulukla özdeş olduğu “saf” kutsallıktan tanrı-vari inanç biçimlerine geçiş, topluluğun hiyerarşik nitelik kazanmasına ve düşüncenin merkezileşmesine (bilginin tekelleşmesi ve düşüncenin büyücü-rahiplerle özdeşleşmesi) paralel yaşanmıştır.²¹⁵ Denebilir ki, ikinci cevap “yönetim”in hep “yönetim düşüncesi” ile birlikte varolageldiği ve düşüncenin de toplumsal ilişkilerin kuruluş biçiminden beslendiğidir. O halde inceleme nesnemiz öncelikle toplumsal ilişkilerin örgütlenmesi ve bu örgütlenme faaliyetinin somutlanma biçimlerini görebileceğimiz değişim anları veya değişim halindeki toplumsal ilişkilerin örgütlenmesi olmalıdır.

Cevaplarımızın ikinci boyutunu devlet’e, siyasal iktidar’a, siyasal örgüt’e geçiş oluşturmaktadır. Geçişten önce görüldüğü gibi “yönetme” faaliyeti topluluğa içkindir;

²¹³ Marc Abélès, *Devletin Antropolojisi*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2012, s.69.

²¹⁴ Bilimsel Yönetim Okulu’nun “eşyanın yönetimi” anlayışı için bkz. Kurthan Fişek, a.g.e., s.69-72.

²¹⁵ Bu görüşü destekleyici bir örnek de Mısır’dan verilebilir. Mısır bilgi’nin nasıl merkezileştiğini-tekelleştiğini gösteren güzel bir örnek sunmaktadır. Güneş takvimi, 365 günden oluşan bir selle önceki arasındaki zamanı ifade eden bir takvimdir. Sirüys’a göre selin başlangıcını haber verir ve hasatın ne zaman kaldırılması gerektiğini gösterir. Bu bilgi Mısır’da devlet yetkisinin önemli kaynaklarından biri olmuş; paylaşılmamış; firavunları ekine başat konumuna getirmiştir. Başatlık bu vesileyle sadece insanın doğaya başatlığı olmaktan çıkmış bu bilgiye sahip olanların doğa ve diğer insanlar üzerindeki başatlığına dönüşmüştür. Gordon Childe, a.g.e., s.100-101.

topluluğun yönetimi ile üretimin yönetimi iç içedir. Geçiş yönetsel faaliyetin topluluktan soyutlandığı (yalıtıldığı, yabancılaştığı ve üstünde bir görünüm verdiği) bir eğilimi ifade etmiştir. “Toplumun içinden çıkan, ama onun üzerine yerleşen ve ona giderek daha da yabancı hale gelen bu iktidar, devlettir.”²¹⁶ Yönetsel faaliyetin bu yeni biçimi, toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinin siyasal bir form aldığını gösterir. Yönetim düşüncesinin yalıtılması da ideolojik bir forma işaret eder. Siyasal form, toplumsal ilişkilerin örgütlenmesi-yönlendirilmesi faaliyetinin *bağımsızlaşan* organlar eliyle yapılacağını gösterir ve bu organlarla özdeşleşir.²¹⁷ “eskiçağ devletlerinde, üretim ile politika [üretken faaliyet ile üretimi yönlendirici faaliyet] arasında keskin bir ayırım vardı; üreticilerin yönetici ve hatta yurttaş olarak hiçbir siyasi rolü yoktu. Devlet bağımlı işgücünü denetlemek üzere örgütlenmişti ve her şeyden önce de bazı insanlar, diğerlerinin emeğine ya da ürünlerine devlet aracılığıyla el koyuyordu.”²¹⁸ Artı ürüne el koyanların yönetsel mekanizmayı bu şekilde ayrıştırmaları, toplumun yöneticiler ve tebaa ilişkileri üzerinden ikili ve siyasal örgütlenmenin “tepeden” bir görünüm kazanmasına neden olmuştur.

Altı çizilmesi gereken nokta artı ürüne el koyanlar ile yönetenlerin aynı kişiler olduğudur. Kendilerini toplumdan yalıtmakla birlikte, artı ürüne ancak yönetici olarak, siyasal zor – iktisat dışı zor yoluyla el koyabilmeleri nedeniyle, yani el koyuş mekanizmasının bu özgün biçimi nedeniyle, siyasal ile iktisadi (üretim) arasında alansal bir ayrışma yaşanmamıştır. İktisadi artığa el koyuş siyasal bir form kazanmıştır. Bu el koyuş tarzı kapitalizm öncesi üretim tarzlarında belirleyici olacak bir toplumsal ilişki biçiminin şekillenmesine neden olmuştur. Artı ürüne “siyasi” araçlarla (siyasi, hukuki ve askeri baskı araçlarıyla) el konulacak; “geleneksel bağlar ve görevler artı-emeğin devlete ya da toprak beyine angarya, rant, vergi ve benzeri yollarla devrini” sağlayacaktır.²¹⁹ Söz konusu artık çekme mekanizması, doğrudan üretici ile artığa el koyan arasındaki ilişkinin “siyasal” karakteri, aldığı özgül biçimlere rağmen baki kalacaktır. Örneğin ATÜT’çülerin iddialarının tersine devlet, toplum karşısında yeknesak-tarafsız bir artığa el koyucu değil; bu özgün artığa el koyuş mekanizmasının daha merkezi ve yoğunlaşmış halini ifade etmekte; Avrupa’nın uzun feodalizm

²¹⁶ “[T]oplumdan doğan, ama onun üstünde yer alan ve gitgide ona yabancılaşan bu güç, devlettir.” Friedrich Engels, a.g.e., s.156. Orijinal metnin Türkçe’ye çevirisinde kimi anlam kayıpları olduğu düşünüldüğünden Devletin Antropolojisi’ndeki çeviri tercih edilmiştir. Friedrich Engels, 1884, 156’dan aktaran Marc Abélès, a.g.e., s.93.

²¹⁷ “Toplumun gücü karmaşık kurumlar aracılığıyla örgütlenmiştir ve bu, kan bağlarına dayanan örgütlenmeden üstündür.” Örneğin, “toplumsal sorunların çözümünde, biçimsel özel baskı araçları” ortaya çıkmıştır. Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.46.

²¹⁸ Ellen Meiksins Wood, *Yurttaşlardan Lordlara – Eskiçağdan Ortaçağa Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi*, Çev. Oya Köymen, Yordam Kitap, İstanbul, 2008, s.30.

²¹⁹ Ellen Meiksins Wood, *Kapitalizm Demokrasiye Karşı*, a.g.e., s.44.

yüzyıllarında görülen kimi örnekleriyle çakışmaktadır.²²⁰ Hatta ilişkinin, aldığı farklı biçimlere rağmen “siyasal zor” yoluyla kuruluyor olması, “insanlar[ın] kendilerini ya da başkalarını toplumsal bağlarından ayrı düşüneme[melerine]; ayrıcalıklarını ve yükümlülüklerini belirleyen bağlar[ı] hiçbir zaman unut[amamalarına]” neden olmuştur.²²¹ Devlet dahil olmak üzere bütün artı ürüne el koyanlar sınıfsal ilişkilerden bağımsız görünmek yerine kapitalizme nazaran onunla daha fazla özdeş görülmüştür. Feodalizm için “soylu bir insan her zaman soylu; halktan biri de her zaman halktan biri olarak kalır; bunlar diğer ilişkilerinden ayrı olarak, benliğinin ayrılmaz bir niteliğidir” dendiği gibi,²²² Celalî İsyancıları ile özdeşleşen Köroğlu “Benden selam söyleyin Bolu Bey’ine” derken Bey kelimesini sadece despot karşılığı olarak değil zenginliğe el koyan kişi manasında da kullanmaktadır.²²³

Yönetme(k) faaliyeti siyasal bir form olarak toplumdan ayrı, onun üstünde ve dolayısıyla daha soyut bir biçim almış olsa da, artı ürüne el koyuş biçiminin “siyasal” zora dayanıyor olması nedeniyle üretimin yönetimi ile toplumun yönetimi birbirinden ayrılmamıştır. Artı ürüne el koyan ile doğrudan üretici arasındaki ilişkinin “siyasal” zora dayalı karakterini ve “siyasal”ın niteliğini belirleyen ise, bu ilişkinin önkoşulunun “komünal [topluluk] örgütlenme” olmasıdır.²²⁴ Artı ürüne el konulmasına, özel kişilerce mülk edinilmesine yani üretim koşullarına sahip olunmasına (hem üretim ilişkisi hem mülkiyet ilişkisi biçimi olarak) izin veren koşul, mülk sahibinin topluluğun üyesi olması, ancak üyesi olarak temellük edebilmesi²²⁵ ve temellükü mümkün kılan “toplumun bir kesiminin diğeri üzerinde etkili hakimiyeti”nin gerçekleşmiş olmasıdır.²²⁶ Mülkiyet ilişkisinin bu biçimi nedeniyle ki, hizmet-mülk (toprak ve insan)-mülk sahibi arasında ve topluluğa-toprağa bağlılık-üretici arasında birbirini gerektiren, birbirine özdeş bir iç içelik ilişkisi ortaya çıkmıştır. Bu, mülkiyet ilişkisinin ortaklaşa karakterinin bir başka ifadesidir.

“Mülk sahibi ile toprak arasında hâlâ, yalın bir maddi zenginlik ilişkisinden daha yakın bir ilişki görünüşü vardır. Toprak, toprak sahibi ile kişileşir: Onun rütbesine (...) onun ayrıcalıklarına, yargılama yetkisine, siyasal konumuna sahiptir (...) Aynı şekilde, toprak mülkiyetinin egemenliği, doğrudan doğruya sadece sermayenin egemenliği olarak görünmez. Ona bağlı olanlar için toprak, kendi yurtları gibidir. Bu, sınırlı bir ulusallık tipidir (...) Aynı şekilde, toprağı işleyen kimseler ücretli gündelikçiler durumunda

²²⁰ Oğuz Oyan, a.g.e., s.141-172.

²²¹ Bertell Ollman, *Yabancılaşma*, a.g.e., s.324.

²²² Karl Marx ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, s.77’den aktaran A.g.e., s.324.

²²³ Köroğlu’yla ilgili bu çıkarımların temel dayanakları için bkz. Pertev Naili Boratav, “Kör-Oğlu” maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, s.908-914, s.909.

²²⁴ Derek Sayer, a.g.e., s.96.

²²⁵ A.g.e., s.97, 103.

²²⁶ Karl Marx, *Theories of Surplus Value III*, Progress, Moskova, 1971, s.400’den aktaran A.g.e., s.104.

değillerdir; ama serfler olarak bizzat kısmen [toprak sahibine ait] mülktürler.”²²⁷

“Siyasal” zora izin veren bu ortaklaşalık ilişkileri içinde bir “kişisel bağımlılığın” gelişmiş olmasıdır.²²⁸

“Tarımsal üretimin belirlediği tüm kapitalizm öncesi toplumlarda olduğu gibi, feodal toplum tiplerinde de üretim ilişkileri esas olarak toprak üzerinde düğümlenmiştir. Toprak ise feodalitede *genelde* hiç kimsenin *bireysel* ve *mutlak* mülkünü oluşturmamaktadır. Hakim sınıflar piramidinin en üstünden en altına kadar çeşitli düzeylerdeki feodal zümreler toprak üzerinde belirli haklar iddia etmektedirler. En güçlülerin, piramidin zirvesindeki kral veya sultanın, geniş alanlar üzerindeki fiili olmayan *üstün mülkiyet hakları*, büyük-küçük toprak beylerinin daha doğrudan ama çeşitli hizmetlere bağlı olduğu için gene mutlak olmayan mülkiyet haklarıyla çakışmaktadır. (...) Üretici köylünün hakları, en azından bir yararlanma ve kullanma haklarından başlayarak mülkiyet hakkını da içerecek kadar farklı mekân ve zamanlarda sonsuz bir çeşitlenme göstermektedir. Bu farklılıkların özdeki birliği ise, doğrudan üreticinin toprak üzerinde *fiili bir tasarruf* hakkının olduğudur. ... Toprak fiilen köylü ailesinin tasarrufunda olduğu için (ve ayrıca iş araçları köylünün *mülkiyetinde* olduğundan), ve *işte tam da bu yüzden*, köylünün *kişiliği üzerinde sınırlı* da olsa bir *mülkiyet hakkı*, bir tahakküm kurulması zorunlu olmaktadır. (...) bağımlılığın derecesi ne olursa olsun, kişisel bağımlılık ilişkileri, kişisel özgürlüğün sınırlandırılması zorunlu olmaktadır; insanın toprağa bağlanması (...) gerekmektedir. (...) iktisat dışı zor unsurların rolünü işte bu çerçevede değerlendirmek gerekir.”²²⁹

Kapitalizm öncesi yönetme(k) faaliyetinin siyasal-ideolojik bir form kazanmış olmasına rağmen bu eylemden ve onun taşıdığı toplumsal-iktisadi içerikten bağımsızlaştığını söyleyemeyiz. O halde, yönetim’i içinde bulunduğu toplumsal ilişkilerin tarihsel bağlamını göz önünde bulundurarak tanımlama ve nesnenin sınırlarını da buna göre çizme zorunluluğu içinde olduğumuz söylenebilir. Yönetim’in (yönetme faaliyet ve araçları) ancak siyaset dolayımı ile açıklanabileceği görüşü bu nedenle sorgulanmalı; ancak kapitalizme özgü tarihsel koşullarda tartışılabilir bir biçimin genellenmesinin yaratabileceği sorunlar göz önünde bulundurulmalıdır.²³⁰ Bir başka deyişle, daha üst bir yabancılaşma düzeyinde bağımsız bir varlık kazanacak siyasal alan-siyaset bilimi’nin inceleme nesnemizin “toplumu yönetme faaliyeti” olarak

²²⁷ Karl Marx, *1844 Ekonomi Politik ve Felsefe Elyazmaları*, Martin Milligan (Çev.), Moskova, 1959, s.61-62’den aktaran Bertell Ollman, a.g.e., s.324-325.

²²⁸ Derek Sayer, a.g.e., s.104.

²²⁹ Oğuz Oyan, a.g.e., s.8-10.

²³⁰ Kamu yönetimi’ni siyaset dolayımı ile açıklamaya çalışan bir çalışma için Akbulut’un kitabından faydalanılabilir. Akbulut, yönetsel olan’ı tanımlarken kapitalist toplumsal ilişkilerin biçimlenişini veri almaktadır. Ancak öncesine ilişkin bir sorgulamaya kapı aralanmaması bu tanımın genellenme riskini içinde barındırmaktadır. Örsan Ö. Akbulut, *Küreselleşme Ulus-Devlet ve Kamu Yönetimi*, TODAİE Yayınları, Ankara, 2007, s.12-13.

görülmesini perdeleyebilecek bir kapasitesiye sahip olduğu ve bunun onun oluşumuna için bir gerçeklik olduğu unutulmamalıdır.

İlki örgütlenme'den evrildiği, ikincisi topluluk üzerinde tahakküm kurduğu, üçüncüsü de siyasal-ideolojik bir form kazandığı yönetsel oluşum süreçlerinin dördüncüsü kapitalizmin gelişimiyle yaşanmıştır. Kapitalist üretim-mülkiyet ilişkilerinin özgünlüğü emek-değer kuramıyla soyutlanan üreticinin emeğine üretim süreci içinde doğrudan/dolaysız (“siyasal” zor dolayımı olmadan) el konulmasıdır.²³¹ Artığa ürün üzerinden değil yaratılan emek-yaratılan değer üzerinden el konulması, üretme ve el koyma uğraklarının birbirinden ayrı oluşuna son vermiştir. Değer üretilirken el konulan bir şey halini almıştır. Bunun önkoşulu üreticinin “mutlak” biçimde üretim araçlarının mülkiyetini kaybetmesi, mülksüzleşmesi; artı-değere el koyanın ise üretim araçları üzerinde “mutlak özel mülkiyet hakkı”na sahip olmasıdır.²³² Çünkü ancak bu koşulda üretici artı-emeğinden vazgeçme pahasına emek yetisini de yeniden üretecek üretim (emek üretme) sürecine razı olacak, üretim araçlarını kullanabilmek için emeğinin bir kısmından “gönüllü” olarak vazgeçecektir. Emek-yetisi ve emeğin ürünü birer “meta” olarak alınıp satıldıkları, ancak değişime konu oldukları zaman bir değer kazandıkları sürece üretim bu şekilde devam edebilecektir. Üretim ve el koyma ilişkisinin özgünlüğü, üretim sürecinin ve bununla bağlantılı olarak “meta”ların değişim alanı olarak piyasa'nın kendisini, “siyasal” zor'a ihtiyaç duymadan işleyen bir “iktisadi” zor (güç)-zorunluluk (koşul) haline getirmiştir.²³³ El koyulmanın “değer” olması bir yandan el koyuş anını, yani üretim sürecini merkezi konuma getirmiş; diğer yandan, insanın içinde bulunduğu diğer toplumsal ilişkilerinden bağımsız bir şekilde, üretim süreci içinde “yabancılaşmış emeğe” el konulması anlamına geldiğinden el koyuş anını diğer toplumsal ilişkilerden soyutlamıştır. El koyulan şey, el koyuluşa konu faaliyetler ve bu dolayısıyla kurulan bağımlılık ilişkisi soyutlanmakta; çeşitli formlarda cisimleşse de özel mülkiyet bile bir soyutlama olarak karmışıza çıkmaktadır.²³⁴

Üretim ve el koyma ilişkilerinin özgünlüğü, diğer üretim tarzlarında olduğu gibi kapitalist toplumsal ilişkilerin de bütününe etkilemiştir. Birincisi, iktisadi olan'a

²³¹ Emek yetisini (gücünü) – “emek üretebilme potansiyeli”, “zihinsel ve fiziksel yetenekleri”, yani üretici olarak kendini – ücret karşılığı satan üreticinin, ürettiği toplam emek'ten, ücrete karşılık gelen emeğinin dışında ödenmeyerek el konulan miktarı artı-emeği, yani artı-değeri oluşturur. Önemli olan zaman-birim hesaplamaları üzerinden artı-emek, değer üretmek olduğu için, asıl üretilen zenginliktir; birebir ürünle eşitlenmez ve dolayısıyla artı-değer artı-ürünün yerine geçer; emek yetisi ortaya çıkan ürün gibi bir meta'ya dönüşür. Satılan emek yetisi, el konulan onun ürettiği emek'tir. Kişi, kendi faaliyetine yabancılaşır. Ayrıntılı analizi için bkz. Bertell Ollman, a.g.e., s.270-274.

²³² Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.44.

²³³ A.g.e., s.58.

²³⁴ Bertell Ollman, a.g.e., s.325.

(üretim, tüketim ve bölüşüm ilişkilerinin bütünü) kendiliğinden işleyen bütünlüklü bir yapı, özerk bir alan, bağımsız bir varlık (işleyiş ve ölçek itibarıyla soyutlanabilirlik) görüntüsü kazandırmıştır. Bunun bir diğer ifadesi, iktisadi alanın belirleyici hale gelmesidir. Artı-değere doğrudan üretim sürecinde el konulduğundan üretim süreci, yani üretimin örgütlenmesi, üretim-çalışma koşulları, yani işbirliğinin düzenli ve sürekli hale getirilmesi toplumsal ilişkilerde belirleyicidir.

“Sermaye birikiminin ‘soyut’ yasaları kapitalisti ne yapmak zorunda bırakıyorsa ve işgücü piyasasının kişisel olmayan yasaları [sermaye birikimi yasası] neyi olanaklı kılıyorsa, o gerçekleşiyor. Bu da sermayenin üretimin üzerinde şimdiye dek görülmedik ölçüde denetimi anlamına geliyor. (...) Bunun anlamı da işgücü sürecinin sıkı denetimi, hatta iç yasal kurallarla belirli bir iş zamanı içerisinde azami artı-değeri sağlayacak zorunlu işgücü zamanının azaltılmasıdır. (...) üretimin aşırı uzmanlaşmaya ve işbirliğine dayanan niteliği ve azami artı-değer elde etmeye yönelik sömürü ilişkisi nedeniyle ‘yönlendirici otorite’ güçlenir. (...) Üretim araçlarının üstündeki mutlak mülkiyetiyle sermayenin elinde yeni ve saf ‘iktisadi’ [kişisel olmayan] baskı araçları vardır. (...) Sermayenin iş sürecini denetimi bir ölçüde doğrudan baskıcı bir güce *sahip olmamasıyla* koşullanmıştır. *Üretimde* artığı çoğaltmak amacıyla iş sürecinin karmaşık ve hiyerarşik bir sistemle denetlenmesi, artı-değere el koyuşta baskıcı gücün yerine geçer. (...) Başka hiçbir üretim sisteminde çalışma bu kadar disiplinli ve *örgütlü* değildir; hiçbir üretim sisteminde mülk sahiplerinin talepleri, bu kadar doğrudan yerine getirilmez.”²³⁵

Üretimin *yönlendirilmesi* görüldüğü üzere kapitalizmde özel bir öneme sahiptir. Dahası diğer toplumsal ilişkilerden bağımsızlaşabilme kapasitesine sahip olduğu için de ayrı olarak ele alınabilir hale gelmiştir. Yönetimsel faaliyet ilk kez kapitalizmde *üretim sürecinin yönetimi* ve *toplumun yönetimi* olmak üzere ikili bir bölünmeye bu yoldan giderek ulaşacaktır. *Kameral* bilimlerle uğraşanların, kendilerini daha önceki siyasal yönetim tarzlarından ayırıştırma, teknik bir süreç yönetimini öne çıkarma ve bu uğraşı sürekli olarak üretim ölçeğinde verme gayretleri yönetimsel faaliyetin üretim sürecini eksen alan ayrı örgütlenmesine ilk örnek olarak gösterilebilir.²³⁶ Bunu Almanya’daki İşletme Okulu ve ABD’deki Bilimsel Yönetim Okulu izlemiştir.

İktisadi alanın kazandığı yeni görünümün bir diğer ifadesi de, bireylerin bütün toplumsal bağ, sorumluluk ve yükümlülüklerinden bağımsızlaşarak, “bağımsız” / “özgür” bireyler olarak özel alanı, sivil toplumu oluşturuyor olarak görülmeleridir.²³⁷

“Eski düzeni izleyen yükümlülükler, duygu ve özel bağlılıklar da benzer biçimde kaybolmuştur; üretim dışında kalan herhangi bir toplumsal ilişkiyi

²³⁵ Ellen Meiksins Wood, *Kapitalizm Demokrasiye Karşı*, a.g.e., s.55, 56, 57.

²³⁶ Fatma Eda Çelik, a.g.e.

²³⁷ Adam Smith’in piyasa koşullarında özgür bir birey olarak mübadeleye girdiğini düşündüğü insan ile Hegel’in sivil toplumundaki özgür birey böylece aynı sürecin iki ayrı yüzü olarak bütünleşmiş olur. Bkz. Alex Callinicos, *Toplum Kuramı – Tarihsel Bir Bakış*, Çev. Yasemin Tezgiden, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s.71.

hak olarak görmek olanaksızdır. Kapitalizmde işçi, fabrika dışında “özgür” bir insan olduğuna; toplumsal gereksinimleri ve görevleri olmayan bağımsız bir varlık olduğuna inanır. Ona göre, üretici olma niteliği, üretimdeki günlük işinin tamamlanmasıyla biter. Kapitalist için de durum budur. İşçi ve kapitalist, eşdeğerlerin mübadelesini tamamlar tamamlamaz ikisi de kendisini diğerine herhangi bir şekilde bağlı hissetmez. Toplumsal ilişkiler, toplumsal ilişkilerin var olmadığına inanılan bir bağlamda” biçimlenir.²³⁸

Sınıf, siyasal bağımlılık ilişkileriyle örtüşen ve kişisel statü ayrıcalıklarına bağlı ifade edilen konumundan bu bağımsızlaşma sayesinde çıkmış ve yeni bir içerik kazanmıştır.²³⁹ Sınıfın tanımlayıcı özelliği olan sömürü (işbölümü) sürecindeki bağımlılık ilişkisi siyasal ve diğer toplumsal görünümünden arınmıştır. Sınıf, Weber’in sıkça eleştirdiği haliyle “saf” bir iktisadi görünüm kazanmıştır.²⁴⁰ Diğer yandan, kapitalizm öncesi dönemde iktisadi bağımlılıklarla örtüşen toplumsal bağlar serbest kalmış, çözülmüş ve yerine yenisi konmamıştır. Tahakküm ilişkileri de dahil olmak üzere “sivil toplum”da toplumsal ilişkilerin hakim olmadığı veya sadece üretim sürecinde geçerli olduğu ve toplumsal ilişkilerin “özgür” yani birbirine bağlı olmayan “eşit” bireyler arasındaki ilişkiler haliyle varolduğu izlenimini veren bu toplumsal gerçekliktir.²⁴¹ Ancak “tanımlanmış”-“tanınmış” toplumsal bağların olmaması, toplumda hiçbir toplumsal bağın, insanları birbirlerine bağlayan ilişkilerin olmadığını göstermez. Toplumsal ilişkilerin üretiminde işbölümü koşullarının devam ediyor olması, diğer toplumsal ilişki biçimlerinde olduğu gibi, “toplumsal bağ”ların oluşacağını gösterir. Yalnız kapitalizmde insanların işbölümüne “kişisel olmayan” “nesnel” gerekçelerle giriyor olmaları bu bağları “nesnel bağımlılık” dairesinde vareder. Kişiler, üretim-el koyma-geçinme sürecine “kişisel bağımlılıkları” kanalıyla değil mülkiyet ilişkilerinin bütün ortaklaşalık formlarını kaybettiği, mutlak özel mülkiyet biçimini aldığı koşullarda bütün toplumsal bağlarından soyutlanmış “birey”ler olarak “değişim değerleri” kanalıyla girmek zorundadırlar.²⁴² Yani, birincisi işbölümü sürecine

²³⁸ Bertell Ollman, a.g.e., s.325-326.

²³⁹ “Devletin varlığı her zaman sınıfların varlığına işaret eder; ama bu önerme özellikle iktisadi güç ile siyasi gücün birbirinden ayrılmadığı, özel mülkiyetin gelişmemiş olduğu ve devlet ile sınıfın bütün olduğu durumlarda, doğrudan üreticiler ile artı-ürüne el koyanlar arasındaki bütün sınıfsal farklılıkları içeren bir tanımlamayı gerektirir.” Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.47. Bu kavramsallaştırma ihtiyacı, kapitalizm öncesi sınıf yapısının ve sınıf ilişkilerinin diğer toplumsal ilişkilerle daha bütünleşik şekilde gelişmiş olduğunu da gösterir. Kaldı ki, mülkiyetin “mutlak” değil “koşullu” oluşu el koyma sürecinde onu güçlü kılan zemini oluşturur: toprak sahibinin “toprağa koşullu sahip olmasının koşulu onun devletin bir parçası olması ve bu işlevi nedeniyle de artı-ürüne el koyma gücünü elinde bulundurmasıdır.” Sınıf kendini siyasal olarak örgütlediği içindir ki artığa el koyabilmektedir. A.g.e., s.53.

²⁴⁰ Anthony Giddens, “Marx, Weber ve Kapitalizmin Gelişmesi”, *Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori*, a.g.e., s.63-87, s.74, 75-77; Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.47-49.

²⁴¹ Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.49; Bertell Ollman, a.g.e., s.323-324.

²⁴² “Birbirlerine kayıtsız bireylerin karşılıklı ve her yönlü bağımlılığı, toplumsal bağlarını biçimlendirir. Bu toplumsal bağ değişim değerinde ifadesini bulur (...) her bireyin diğerinin etkinliği üzerinde veya toplumsal zenginlik üzerinde uyguladığı iktidar, kendisinde, değişim değerinin, yani paranın sahibi olarak

birer “birey” olarak, toplumsal olarak birbirlerinden yalıtılmış, aralarında onları bu sürece girmeye zorlayan herhangi bir bağ olmadan girerler. İkincisi, muhtaç oldukları “nesne”lerden (meta, para, sermaye) yoksun kalma korkusuyla bu sürece dahil olurlar.²⁴³ Üçüncüsü, kendileri de muhtaç oldukları nesneler gibi bir “değişim değerine” sahip oldukları için bu sürece girebilirler. Dolayısıyla, yeni “toplumsal bağ” bu “nesne”lerde maddeleşen ve insanlara “nesnel” koşulları şeklinde görünen bir bağ halini alır.²⁴⁴ “Nesne”lerde cisimleştiği için de toplumsal ilişkileri “soyut”laştıran/”fetişleştiren”, yani tarafları katıldıkları toplumsal ilişkilere “yabancı”laştıran bir gerçeklik halini alır. Ama işbölümü süreci ve onun yarattığı taraflaşmalar, karşılıklı bağımlılık ilişkileri “nesnel” bir formda da olsa baki kalır. İşte, bu özgün koşullar altında sınıf, “tanımlanmış”-“tanınmış” toplumsal bağlardan ayrı biçimlenen bu toplumsal ilişkilerin içerdiği “soyut” bağımlılık ilişkilerini, çelişki ve antagonizmaları ifadenin aracı olur.²⁴⁵ Sınıf “toplumsal bağ” ifade eden ayrı bir varlık halini alır: “işbölümünün kurduğu işbirliği koşulları ‘ayrık bireyler karşısında bağımsız bir varoluş’ kazanır ve ‘onlara yabancı [ama aynı zamanda zorlayıcı] bir bağ’ haline gelir.”²⁴⁶ Toplumsal ilişkilerin gayri şahsi, dolaysız ancak “konumlanmış pratik”ler şeklinde biçimlendiğinin göstergesi olur. Bir başka deyişle, sınıf, “ancak başka bir sınıfa karşı ortak bir savaşımlı sürdürmek zorunda oldu[ğu] sürece bir sınıf oluşturur”.²⁴⁷ Antagonizma içinde varlık kazanır. Kuramsal olarak sınıfı bu haliyle ayırt edici olan, toplumsal ilişkilerin bütünü kuşatan ve “tanımlanmış” toplumsal bağlardan ayrı “soyut” bir sınıf kavramsallaşmasına olanak ve ihtiyacın doğmuş olmasıdır. Sınıf, artık Weber’in savunduğu haliyle sabit bir toplumsal tabakalaşma biçimi olarak tanımlanamaz hale gelir ve ancak toplumsal ilişkilerin bütünü kesen bir bağımlılık ilişkisinin ve bu ilişki ile birlikte devinen bir deneyimlenme sürecinin ifadesi olarak tanımlanmaya ihtiyaç duyar.²⁴⁸ Böylelikle kapitalizmin sınıfını “nesnel” ve kavramsal olarak “genel” sınıftan ayırıştıran gerçeklik kavranmış olur.²⁴⁹

---

bulunur. Birey kendi toplumsal kudretinin yanı sıra toplumla bağına da cebinde taşır.” Karl Marx, *Grundrisse*, 1858, s.156-157’den aktaran Derek Sayer, a.g.e., s.145, 138.

²⁴³ Bu süreç Marx tarafından “nesnelerin şiddeti” olarak adlandırılmıştır. Açıklama için bkz. Bertell Ollman, a.g.e., s.327.

²⁴⁴ Derek Sayer, a.g.e., s.145-146.

²⁴⁵ Sınıf’ın kapitalizmle birlikte daha kapsayıcı ancak daha soyut bir içerik kazanması bu şekilde gerçekleşir. Somut durumla ilişkisi ve sınıf soyutlaşmasının zorluklarına açıklık getirmeye çalışan bir çalışma için bkz. Bertell Ollman, “Marx’s Use of ‘Class’”, *The American Journal of Sociology*, Vol.73, No.5, 1968, s.573-580.

²⁴⁶ Bertell Ollman, *Yabancılaşma*, a.g.e., s.326, 334; Bertell Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, a.g.e., s.82-87, 96, 101, 106-107.

²⁴⁷ Karl Marx ve Friedrich Engels, 1849a: 69’dan aktaran Derek Sayer, a.g.e., s.146.

²⁴⁸ Bertell Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, a.g.e., s.85-86.

²⁴⁹ Bertell Ollman, *Yabancılaşma*, a.g.e., s.201, 323-327.

Üretim ve el koyma ilişkilerinin özgünlüğünün ikinci boyutu kendini “siyasal” olan’ın özelleşmesi-bağımsızlaşması-soyutlaşması şeklinde ortaya koyar.²⁵⁰ “İktisadi” ile “siyasi”nin ayrışması, iktisadi alana özgülenen üretim ilişkilerinin bağımsız kuruluşu nedeniyle “siyasal” olanı yardımcı bir unsur olarak dışarda bırakması ile değil üretim eksenli şekillenen toplumsal ilişkilerin bir bütün olarak kendini ancak bu ayrışma üzerinden varedebilmesi nedeniyle gerçekleşir.²⁵¹ Dolayısıyla bu özgün *tahakküm – yönetme biçimi* onu oluşturan toplumsal ilişkilerin ve özel olarak da özgül sınıf ilişkilerinin analizi ile anlaşılabilir.

El koyma-mülk edinme süreci yukarıda gördüğümüz gibi “başkalarının emek yetisini dağıtma kudreti”ni elinde bulundurma, yani temellük etmek için toplumsal emek-üretici güç üzerinde denetim kurma yoluyla gerçekleşir. Kapitalizmin özgüllüğü ise bu süreci dolaysız hale getirmesidir. Bir başka deyişle, “insanlar (ve emekleri) üzerindeki denetim, şeylerin [doğrudan iktisadi alan’a konu “nesne”lerin] üzerindeki denetim aracılığıyla gerçekleştirilir.”²⁵² Bu nedenle, burjuvazi toplumsal iktidarını “kişisel bağımlılık” ilişkileri üzerinden değil tarihte ilk kez “nesnel bağımlılık” ilişkileri üzerinden kurma fırsatı bulur. Bu, burjuvaziye toplumu bir “zümre” olarak değil bir “sınıf” olarak yönetme gücü verir. “Sınıf” olarak *yönetmek* işbölümü tarafından belirlenmiş sınıfların tahakküm ilişkisinin taraflarını oluşturduğu koşullarda *doğrudan, kişisel* bağımlılık ve hükümlanlık ilişkilerine ihtiyaç duymadan “soyut bireyler olarak birbirine karşı dolaylı ve gayri şahsi olarak güç uygulama[ya] olanak veren (...) ‘toplumsal bağ’” üzerinden hâkimiyet kurmaktır.²⁵³

Bu hâkimiyet ilişkisi biri “sivil” diğeri “siyasi” iki yeni “toplum”un oluşma süreci ile çakışır. Toplumsal ilişkilerin yeni bir form alma, toplumsal örgütlenmenin yeni bir biçim alma veya toplumun yeni bir biçimde örgütlenme süreci ile hâkimiyet ilişkilerinin yeni bir biçim alma süreci birbiriyle örtüşür. Geçiş sürecinde “sivil toplum” ortaya çıkar. Mülkiyet’i [aynı zamanda temellük etme sürecini] “eski ‘siyasal ve toplumsal süslemelerinden ve çağrışımlarından özgürleştiren’ süreç, bireylerin üyelikleri vaktiyle toprağın tasarrufu veya zilyedliğe dayanan topluluklardan gitgide kopmaya başladığı

²⁵⁰ “Bizatihi siyasal yapı ancak özel alanların bağımsız bir varoluş kazandığı yerde hasıl olur. Ticaret ve gayri menkulün henüz özgür olmadığı ve bağımsız hale gelmediği yerde, siyasal yapı da henüz var olmaz (...) Bizatihi *devlet* soyutlaması ancak modern çağlara aittir, çünkü özel yaşam soyutlaması ancak modern çağlara aittir. *Siyasal* devlet soyutlaması modern bir üründür.” Karl Marx, 1843b: 32’den aktaran Derek Sayer, a.g.e., s.136.

²⁵¹ Buradaki ince ayrımın anlaşılabilmesi için Derek Sayer’in ve Ellen Meiksins Wood’un çalışmalarının karşılıklı analizi gerekir. Bkz. Derek Sayer, a.g.e., s.135-151; Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.42-61.

²⁵² Derek Sayer, a.g.e., s.145.

²⁵³ A.g.e., s.144-145.

süreçle aynıdır: yani aileden, klandan, *Herrschaftsverhältnisse*'den."²⁵⁴ Yeni toplum, "sivil toplum", toplulukların çözüldüğü ve bu topluluklardan "bağımsızlaşan" bireylerin aralarında "tanımlanmış"- "tanınmış" "toplumsal bağ"lar olmadan bir araya geldiği "soyut" bir toplumdur. Aralarında "siyasal" (aynı zamanda ideolojik, dinsel, kültürel vb.) "toplumsal bağ"lar olmadan, sadece aralarında tesis edilmiş hukuki/formel eşitliğe dayanarak "özel" çıkarlarını karşılıklı savunabilen ve birbirleriyle "özgür"ce temas kuran, mübadeleye giren "birey"lerin alanıdır.²⁵⁵ Siyasal niteliği ortadan kalkmıştır.²⁵⁶ Özel, iktisadi, bireysel çıkarlar alanı olarak soyutlanmıştır. Bu soyutlamayla bireyin çıkarı ile bütün bireylerin komünal çıkarları arasındaki çelişki, gerçek bireysel ve komünal çıkarlardan uzaklaştırılması ve özel çıkarların "soyut" bir "birey" ve "eşitlik" anlayışı çerçevesinde eşitlenmesi ve komünal çıkarın oluşturulmasında eş düzeyde etkili olduğunun benimsenmesi ile perdelenmiş olur.²⁵⁷ "İktisadi alan"la örtüşen "sivil toplum", üretimin taraflarını, artığa el koyanlar ile doğrudan üreticileri "eşit" bireyler olarak "eşit" bir düzeye taşıyarak aralarındaki çıkar farklarının üstünü örter. Bu farkların "siyasal" savunusunu, yani hâkimiyete içkin boyutunu bu alanın dışına taşır.²⁵⁸ Bu alanın "bağımsızlığı"nı kimi düzenlemeleri bu alana özgüleyerek garanti altına alır.²⁵⁹

Burjuvazinin toplumsal hâkimiyetinin bir yanı "sivil toplum"da, özel alanda "bağımsız bireylerin" hukuki (soyut, biçimsel) eşitliğinin sağlanması temelinde bireysel çıkarların "eşit" olduğunun iddia edilebilmesi ise, diğer yanı da "siyasal toplum"da, kamusal alanda herkesin eşit birer birey, "yurttaş" olarak karar alma sürecine katılımının ve böylelikle "genel çıkar"ın üretiminin sağlandığının savunulabilmesidir.²⁶⁰ İnsanların farklılaşmış maddi konumları arasındaki "siyasal" "toplumsal bağ"ın çözünmesi ile gerçek toplumdan ve gerçek toplumsal çıkardan soyutlanarak "birey" biçimini alan insan, "yurttaş" olarak "siyasal toplum"da "kamusal" / "ortaklaşa" bir varoluş edinir; bireysel çıkarını "komünal çıkar"la uzlaştıracak bir zemin bulur.²⁶¹ Komünal çıkarın, özel çıkarlara "aşkın" (ideal) bir şekilde, "genel", "evrensel", "soyut" ve "merkezi" bir formda kurulması; herkesi "yurttaş" olarak içine alan "ortak çıkar"ın

²⁵⁴ A.g.e., s.137.

²⁵⁵ A.g.e., s.138. Hegel'in "sivil toplum"u ile Adam Smith'in piyasa-sivil toplum'u bu "soyut" toplumu yansıtır. Alex Callinicos, a.g.e., s.71.

²⁵⁶ Karl Marx, 1843c: 165-166'dan aktaran Derek Sayer, a.g.e., s.140.

²⁵⁷ Karl Marx ve Fredrich Engels, 1846a: 44-45'ten aktaran A.g.e., s.144.

²⁵⁸ Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.59.

²⁵⁹ Ticaret Kanunu, İş Kanunu gibi iktisadi alana özgü düzenlemeler, Medeni Kanun gibi sivil hayatın bütününe ilgilendiren düzenlemeler özleri itibarıyla bu ayrılığı yansıtır ve korur.

²⁶⁰ Derek Sayer, a.g.e., s.141.

²⁶¹ Amerikan ve Fransız devrimlerinin düşünsel boyuttaki en belirgin göstergesi ve savunusunun neden *Evrensel İnsan ve Yurttaş Hakları Beyannameleri* olduğu ve birey olma ile yurttaş olmanın neden eş tutulduğu böylelikle anlaşılmış olur.

ve buna dayalı “soyut” bir egemenlik-karar alma süreçlerine katılım anlayışının oluşturulması ile bu mümkün olur.²⁶² Denebilir ki, birey soyutlaması ile toplumun bir bütün olarak algılanmasını ve komünal çıkarların bütün bireyleri kapsamasını sağlayan “halk”, “millet”, “ulus”, “vatan”, “siyasal devlet”, “kamu”, “genel hukuk”, “anayasa” soyutlaması tek ve aynı sürecin parçalarıdır.²⁶³ Birey “soyut” / “idealize edilmiş” bir “sivil toplum”un, yurttaş da “soyut” / “idealize edilmiş” bir “siyasal toplum”un “hayali bir egemenliğin sanal üyesidir”, öznesidir.²⁶⁴

İnsan “birey” olarak toplumsal ilişkilerinden, “yurttaş” olarak da bu toplumsal ilişkilere içkin tahakküm ilişkilerinden soyutlanmış olmaktadır. Bir başka deyişle, toplumsal ilişkileri belirleyen tahakküm ilişkileri toplumsal olandan “siyasal” adı altında soyutlanmıştır. Böylelikle sömürüye içkin tahakküm ilişkileri “siyasal”ın konusu olmaktan çıkarılmış; iktisadi alan’ın, üretimin, üretim sürecindeki denetimin, teknik ve mahalli süreçlerin konusu haline getirilmiş; toplumsal tahakküm ise üretim-el koyma sürecinden soyutlanarak daha fazla toplum-üstü, sınıflar-üstü, bağımsız ve kişisel olmayan bir biçime kavuşmuştur.²⁶⁵ Bu iki alanın yanıltıcı varlığı ve ikisinin de “soyut” yeniden inşası nedeniyle ilkinde sömürü ve her ikisinde de tahakküm ilişkileri perdelenerek daim kılınmıştır.²⁶⁶ Siyasal-ideolojik “alan”ın özerk-özgürlük alanı görünümü herkesin özellikle bu alanın oluşumuna ve dolayısıyla “genel çıkar”ın oluşturulma sürecine katıldığı izlenimini vermekte; alanın toplumsal ilişkiler (burada özellikle de sınıf ilişkileri itibarıyla) ile bağlarını koparmaktadır.²⁶⁷ “Soyutlanmış” bu görünüme odaklananlar için iktidar, sadece siyasal alan’da kurulan ve toplumsal iktidar boyutuyla ya görünmez ya da ayrıksı bir hal almaktadır. Toplumsal mücadeleler siyasal alan içinde cereyan eden iktidar mücadelelerine indirgenmektedir. Bu nedenle de iktidar olmak ya herhangi bir sınıf, kişi, zümre ele geçirmeden önce “özel” çıkardan yalıtılmış

²⁶² Kant idealizminin burjuva sınıf hakimiyetine en büyük katkısı olan “soyut” / “ideal” egemenlik algısı buradan türer. Değerlendirme için bkz. Bedia Akarsu, a.g.e.; Rukiye Akkaya Kia, *Bir Ders Konusu Olarak “Devlet” – ya da Genel Kamu Hukuku Dersinin Kökenleri*, Beta Yayınları, İstanbul, 2013, s.64, 66-67.

²⁶³ Derek Sayer, a.g.e., s.141.

²⁶⁴ Karl Marx, 1843c: 154’ten aktaran A.g.e., s.143.

²⁶⁵ “Baskılama anının” “el koyuş anından” ayrışması ile aynı anda iktisadi alanın kendine özgü “siyasal”, “hukuki” ve denetsel mekanizmalarının olması bu şekilde açıklanabilir. Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.44, 59.

²⁶⁶ Bertell Ollman’ın kapitalist toplum-sınıf’a ilişkin çözümlemeleri, ikincisinin özgür gibi gösterilir birincisinde sömürünün daim kılındığı şeklinde de anlaşılabilir. Ancak bu kabul bile “siyasal” alanı “iktisadi” alanın bir işlevi haline getirebileceği için eksiklidir. Bertell Ollman, a.g.e., s.323-327.

²⁶⁷ Siyasal olan’ın toplumsal bağlarından koparılmasının ve toplumsalın üstünde egemen kılınmasının iki uç örneğinden birini Weber diğerini ise Laclau-Mouffe vermiştir. Bkz. Ellen Meiksins Wood, *Sınıftan Kaçış-Yeni ‘Hakiki’ Sosyalizm*, Şükrü Alpagut (Çev.), Yordam Kitap, İstanbul, 2011, s.45, 75-108.; “Genel çıkar”ın kurulduğu alan olarak görülmesinde feodal dönemde hükümdar ve hizmetkârlarının, yani “siyasal ulus”un özel işi olan bir yönetme faaliyetinin devlet’in-siyasal alan’ın “sivil yaşamın tek tek her ögesinden İDEAL BİÇİMDE bağımsız halkın yurttaş genel sorunun alanı olarak” kurulması nedeniyle her bireyin “genel” işi, “genel” işlevi olarak görülmesidir. Derek Sayer, a.g.e., s.141.

“nesnel” bir devlet aygıtının ele geçirilmesi; ya sınıfların, zümrelerin bir mücadele alanı olan bu devlet aygıtında egemen hale gelmeleri; ya da eş düzeyde görülen toplumsal güçlerin siyasal söylem düzeyinde eklemlenmesi olarak görülebilmektedir.²⁶⁸ Her durumda toplumsal tahakküm boyutu geride tutulmakta ya da resme sonradan dahil edilmektedir. Ancak burjuvazinin, “tanınmış”-“tanımlanmış” toplumsal bağlar olmadan, bağımsız ve eşit “sivil toplum”da “gayri şahsi” sınıf ilişkileri üzerinden hâkimiyet kurması gibi, bu “sivil toplum”un tümünün eşit yurttaşlar olarak “kamusal”-“siyasal” alanda, “genel çıkar” alanında (özellikle Meclis’ler eliyle) temsil edildiğini düşündüğü “gayri şahsi” bir devlet’te “burjuvazinin kamusal olarak iktidarını örgütlediği” görüldüğünde bu “soyut” devlet biçiminin özgül bir sınıf hâkimiyeti biçimi olduğu anlaşılabılır.²⁶⁹ Böylelikle işbölümünün ürettiği özel çıkarlar ve genel çıkar arasındaki çelişki, bir grubun-sınıf’ın “özel” çıkarının toplumun “genel” çıkarı olarak gösterilmesi ile perdelenebilmektedir.²⁷⁰ Burjuvazi, “özel” sınıfsal çıkarını “iktisadi” alanda siyasal bir karşı karşıya gelişe mahal vermeden; “siyasal” alanda da toplumun “genel” çıkarı olarak göstererek savunabilmekte; toplumsal ilişkilerin mevcut yapısını bu biçimde yeniden üretebilmektedir.

Burjuvazinin “özel” çıkarını toplumun “genel” çıkarı olarak gösterebilmesi, burjuvazinin (düşünsel ve nesnel) iradesinin sonucu değildir. Sınıfın kapitalist üretim ilişkileri içinde özgül kuruluşu ve bu “nesnel” zemin üzerinden biçimlenen sınıf mücadelesinin ürünüdür; yani bir kez daha söylemek gerekirse tarihsel olarak, sınıfın bir ilişki ve süreç olarak “oluşumu” tarafından belirlenmiştir. Burjuvazinin “özel” çıkarını “genel” çıkar olarak göstermesi, oluştuğu ve bir sınıf olarak toplumsal ilişkiler üzerinde hâkimiyet kurduğu sürecin koşulu ve ürünüdür. Sivil toplumun kendini dış ilişkilerinde bağımsız bir “millet” olarak ve içeriye dönük “ulus-devlet” olarak örgütlemesi, yani “soyut” ve “gayri şahsi” bir örgütlenme-yönetim biçiminin kurulmuş olması, burjuvazi için sınıf olarak örgütlenmenin ve sınıf mücadelesinin biçimi olmuş; “genel çıkar” bu yabancılaşmış sınıf hâkimiyeti biçiminin ifadesi haline gelmiştir.²⁷¹

Kapitalistleşme sürecinde oluşum halindeki bir sınıfın, burjuvazinin sınıf hâkimiyetini ve/veya kamusal iktidarını biçimlendiren başlıca iki tarihsel uğrak olmuştur. Birincisi, modern bir sınıf olarak burjuvazinin Avrupa’daki erken dönem oluşumu merkezîyetçi devletlerle veya siyasal iktidarların merkezileşme süreçleriyle

²⁶⁸ Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.75-108.

²⁶⁹ Derek Sayer, a.g.e., s.135-146,

²⁷⁰ Karl Marx ve Friedrich Engels, a.g.e., s.70-74.

²⁷¹ Derek Sayer, a.g.e., s.146, 150.

örtüşmüştür.²⁷² Avrupa’da iki ayrı merkezileşme pratiği yaşanmıştır; biri, İngiltere’nin “Kral Parlamento’da” tanımlamasıyla özetlenen merkezileşme süreci; diğeri ise, Kıta Avrupa’sının Mutlakiyetçi Devlet pratiğidir. Burjuvazi için bir diğeri tarihsel uğrak ise, kişiselleşmiş bir hiyerarşi içinde “parsellenmiş iktidar”lar üzerinden artı-ürüne el koyan ve Hükümdar’ın genel hâkimiyet alanı içinde bu “parsellenmiş iktidarı” dolayısıyla bir zümre oluşturan feodal beylerden farklı olarak ulusal ölçekte iktisadi ve siyasi olarak örgütlenmek zorunda kalmış olmasıdır. Kendine ayrılmış bir hâkimiyet alanı olmayan ve bu nedenle tek güvencesi kapitalist üretim ilişkilerini – pazarı toplumun bütününe yaymak olan burjuvazi, zorunlu olarak iktisaden hâkim olduğu alanı “ulusal pazar” olarak bütünleştirmiştir.²⁷³

İngiltere, Tudor monarklarının yönetimi altında erken bir dönemde ada üzerinde merkezileşmiş bir feodal krallık kurmuştu. Bu krallığın belirgin özelliği *Commonwealth* adı verilen üniter bir toplumsal bütünü temsil eden ve “vergi koyabilen büyük feodal soyluların oluşturduğu” Parlamento’dan ve Taç’tan menkûl tek bir iktidar merkezinin, “ortak” bir hukuk sisteminin ve kendisine tâbi bir kilisenin olmasıydı.²⁷⁴ Bu feodal krallık İç Savaş öncesinde uluslaşma sürecinin tamamlanmasını sağlamış; ancak, bunu kendi merkezileşme sürecini tamamlamadan veya “sürekli bir orduya”, “gelirleri toplayacak düzenli bir sisteme” ve “ülkenin her köşesine ulaşabilecek bir idari aygıt” sahip bir Mutlakiyetçi Devlete dönüşmeden yapmıştır.²⁷⁵ Aynı dönem, paralel bir gerçeklik olarak İngiltere’de tarım kapitalizminin boy verdiği ve İç Savaş öncesi toplumsal ilişkiler bütününe kapitalizm yönünde değiştiği bir dönem olmuştur. Büyük toprak sahipleri ile kiracı çiftçiler arasında yapılan kira sözleşmelerinde cisimleşen bu yeni üretim ve mülkiyet ilişkisi, “doğrudan üreticileri, rekabetçi bir kira sistemi

²⁷² Kentli orta sınıflara verilen bir ad olarak burjuvazi, egemen “burjuva paradigması”na göre kapitalistlerle özdeş kullanılmaktadır. Ancak henüz kapitalizmin özgün dinamikleri ortaya çıkmadan, kırdan ve kentte kapitalist sınıflar oluşmadan önce de burjuva sınıfı mevcuttur. Dolayısıyla ikisini eş anlamlı olarak kullanmak yanıltıcı olacaktır. Biz ortaçağlarda da mevcut olan bir sınıf olarak burjuvaziye veri alıcaz; bu sınıfın, ortaçağlarda mevcut olan toprak sahipleri ve köylüler gibi kapitalizmin gelişimiyle birlikte değiştiğini kabul edeceğiz. Ellen Meiksins Wood, *Eski Rejimler ve Modern Devletler Üstüne Tarihsel Bir Deneme – Kapitalizmin Arkaik Kültürü*, Yordam Kitabevi, İstanbul, 2007, s.15, 22-23. Bu tanım itibarıyla kapitalizmin kırsal alanda gelişmeye başladığı İngiltere’nin toprak sahibi ve kiracı çiftçilerini burjuva adı altında toplamak zor gözükmemektedir. Ancak özellikle toprak sahiplerinin de ikiye bölündüğü, diğeri sınıf ve fraksiyonlarla devrim sırasında aynı mücadele hattında yer aldıkları düşünülünce bu kavramın İngiltere’yi de kapsayacak şekilde kullanılabileceği görülmektedir. Burada temel referans noktamız Christopher Hill’dir. Christopher Hill, *1640 İngiliz Devrimi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005; Harvey J. Kaye, *İngiliz Marksist Tarihçiler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s.151, 153, 155, 160-161. Bu noktada ortaçağlar itibarıyla tarihsel kökenleri hangi farklı sınıf ve fraksiyonlara dayanıyor olursa olsun, kapitalistleşen, kapitalistleşme sürecinin önünü açan devrimlerin öncüsü egemen sınıfları nitelemek için burjuvazi kavramından faydalanılacaktır.

²⁷³ Karl Marx ve Friedrich Engels, 1846a: 79’dan aktaran Derek Sayer, a.g.e., s.146.

²⁷⁴ Ellen Meiksins Wood, *İsyen Borusu*, a.g.e., s.19, 21-24.

²⁷⁵ Burada altını çizmek gerekir ki, Mutlakiyetçi Devlete dönüşmemek Taç’ın kendi iradesinin ürünü değildir; bu yönde attığı adımın İçsavaş sonrası tamamen gündemden düşmesi merkezileşmenin özgüllüğünün sınıf mücadelesinin dinamiklerinden kaynaklandığını gösterir. Bkz. A.g.e., s.41-49.

aracılığıyla geçim araçlarına dolaysız, pazar dışı yoldan ulaşabilme olanağından yoksun” bırakmış; yani kendisi de pazar koşullarına göre belirlenen ve rekabetin kaynağı olan kiranın ödenmesi için ürünün satışında pazara girmeyi bir zorunluluk haline getirmiştir.²⁷⁶ Söz konusu yeni mülkiyet ilişkileri ilk kez İngiltere’de “ulusal pazar”ın oluşmasını sağlamıştır.²⁷⁷ Buna toprakta ve onu takiben zanaatta küçük meta üretimi eşlik etmiştir. İkisinin birleşimi rekabet koşullarında ayakta kalmak için birim başına çıktıda artış zorunluluğu, toprak sahibi aristokrasi-kiracı çiftçi-ücretli emek üçlü mülkiyet ilişki biçiminin pekişmesi, toprak temerküzü ve mülksüzleşme olmuştur.²⁷⁸ Merkezileşmenin bu özgün biçimi ve erken dönem kapitalistleşme süreci, “merkezi devlet ile özel mülkiyet arasında bir işbirliği”ni, “Yasalar[ın] ve yargı[nın] giderek daha çok merkezileş[mesiyle], aristokrasi[nin] zenginlik için daha çok ve sadece iktisadi sömürü biçimlerine dayan[masını]” beraberinde getirecekti.²⁷⁹

Devrim, bu süreci pekiştirmiştir. Hanedanlığını korumayı ve güçlendirmeyi hedefleyen monarşiye feodal bağlarla bağlı klasik aristokrasi, saray görevlileri, Anglikan kilisesi ve Hanedanlık tekellerini ellerinde tutan denizasıra tüccarlar ile kapitalist mülkiyet ilişkilerine giderek daha fazla bağımlı hale gelen büyük toprak sahipleri-aristokrasi, küçük ve orta kiracı çiftçiler karşı karşıya gelmiştir.²⁸⁰ Bu aynı zamanda Taç ve Parlamento’nun, feodal ve kapitalist toplumsal ilişkilerin, kilise ve kilise reformunun, hanedanlık bağları ile bağlı bulunan Fransa destekçisi ve Fransa karşıtı bir dış politikanın da karşı karşıya gelişidir. Bir iktidar mücadelesini ifade eden bu karşı karşıya geliş o zamana kadar doğrudan karar alma süreçlerinin içinde yer alan, yani yönetici sınıfları oluşturan insanların ötesine geçerek bütün “ulus”u İç Savaşın tarafı olarak seferber etmek zorunda kalmıştır. İç Savaşın iki tarafı da seferberliği geniş kitleleri bir yandan seçmen olarak Parlamento’da temsil sistemine diğer yandan “ulusal” orduya dahil ederek örgütlemiş; “ulusal” ölçekteki bu siyasi ve askeri örgütlenme ile aynı zamanda kendini “ulus”un temsilcisi olarak örgütlemiştir. İç Savaş örgütlenmeleri hem mücadele edilen tarafa karşı hem de kendi içinde bir örgütlenmedir. İç Savaşın belli bir uğraşında seferber olan küçük üreticiler, köylüler ve el işçileri ile mülk sahibi sınıflar arasındaki uzlaşmaz çıkarlar, ilk grubun tasfiyesini ikincisinin de tecritini

²⁷⁶ Colin Mooers, a.g.e., s.45-48.

²⁷⁷ Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.20.

²⁷⁸ A.g.e., s.32-37.

²⁷⁹ Ellen Meiksins Wood, *Özgürlük ve Mülkiyet - Rönesans’tan Aydınlanma’ya Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi*, Çev. Oya Köymen, Yordam Kitap, İstanbul, 2012, s.29. Bu işbirliğini mümkün kılan tarihsel gerçeklerden biri de, İngiliz aristokrasisinin erken bir dönemde askerden arındırılmış ve merkezi devletin henüz merkezi ordusunun olmadığı bir dönemde bile baskı gücü bakımından üstünlüğü elde etmiş olmasıdır. Ellen Meiksins Wood, *İsyan Borusu*, a.g.e., s.24.

²⁸⁰ Ellen Meiksins Wood, *İsyan Borusu*, a.g.e., s.42-49.

beraberinde getirmiş ve tarafların konsolidasyonunu sağlamıştır.²⁸¹ Burjuvazinin egemen sınıf haline gelişi, yani oluşumunun bir parçası olarak toplum üzerinde kendini siyaseten egemen bir sınıf olarak örgütleyişi sınıf mücadelesinin bu iki boyutlu hattından geçmiştir. İngiltere’de burjuvazi sınıf mücadelesinin bu tasfiye-tecrit hattından geçerken diğer mülk sahibi sınıflarla “Kral Parlamento’da” olarak ifade edilen merkezi devletin restorasyonunda buluşmuştur. Bu, beraberinde Parlamento’nun mutlak üstünlüğünün kabulünü, ordunun parçalanmasını, kilise reformunu ve Fransa karşıtı Protestan bir dış politikayı getirmiştir.

İngiltere’de devrimin Restorasyon ile sonuçlanmış olması, merkezi devletin Taç ve Parlamento’dan oluşan anayasal bir monarşi olarak örgütlenmeye devam etmesi, yani merkezi devletteki biçimsel süreklilik bir değişim momenti olarak devrimi ve merkezi devlette niteliksel bir değişim olup olmadığını tartışmalı hale getirmiştir.²⁸² Merkezi devlette biçimsel bir süreklilik olmasına rağmen, İç Savaş’tan önce başlayan bir niteliksel değişim sözkonusudur ve bu değişim devrim ile pekişmiştir. Bu, kapitalist toplumsal ilişkilerin örgütlenme tarzını bütünleyen bir merkezi devlet oluşumudur. Öncelikle denebilir ki, “İngiltere devleti, artık vergi ve görev satışı gibi yollarla köylü uyruklardan ekonomik artık çekmesi için aristokrasinin bir aracı olmaktan çıkmıştı.”²⁸³ Kıta Avrupa’sında feodalizmin krizine tepki olarak doğmuş, bir yandan feodal “siyasal birikimi” garanti altına alan diğer yandan bunun devamı için bürokrasisi ve baskı aygıtı ile “kendi yeniden üretimi” için siyasal zor ile artık çekmeye devam eden merkezi devletten farklılaşmıştır. Artık çekme biçiminin tümünden farklılaştığı, yerini iktisadi zor’a bıraktığı bir toplumsal ilişkiler bütününde “siyasal zor” buharlaşmamış ama niteliksel bir değişim yaşamıştır. Birincisi, merkezi devlet “eski”yi değil bu yeni toplumsal ilişkileri güvence altına alan siyasal iktidarı ifade eder. İlişkilerin doğası “özel mülkiyetin, ortaklaşa mülkiyetten kurtarılması”na dayandığı, yani siyasal hiyerarşik bağlarla kurulan “ortaklaşa” mülkiyet ilişkilerinin çözülerek yerini siyasal toplumsal bağlardan “özgür” insanların “bireysel” temellük edilme biçimlerine bıraktığı için, merkezi “devlet, sivil toplum yanında ve onun dışında özel bir varlık kazanmıştır.”²⁸⁴ İlişkilerin doğası gereği merkezi devlet “dışardan”, İngiltere örneğinde olduğu gibi bir “gece bekçisi” rolüne bürünerek “burjuvaların dışarıda olduğu kadar içeride de

²⁸¹ Brian Manning, “Onyedinci Yüzyıl İngiltere’inde Sınıf ve Devrim”, *International Socialism*, Sayı 3:28 (Bahar, 1988), s.50’den aktaran Colin Mooers, a.g.e., s.190.

²⁸² Ellen Meiksins Wood’un *Kapitalizmin Arkaik Kültürü* adlı kitabı esas olarak bu kavrayışın biçimlenişini sorunsallaştırmıştır. Bkz. Ellen Meiksins Wood, *Kapitalizmin Arkaik Kültürü*, a.g.e.

²⁸³ Colin Mooers, a.g.e., s.192.

²⁸⁴ Karl Marx ve Frederich Engels, a.g.e., s.106-107.

mülkiyetlerini ve çıkarlarını karşılıklı olarak güvence altına almak üzere” örgütlenmiştir.²⁸⁵

İkincisi, ilk dönemlerinde hala daha çok egemen sınıfların doğrudan temsiline dayansa da giderek doğrudan temsil özelliğini kaybettiğini bildiğimiz merkezi devlet, “kişisel” temsilin yerine “gayri şahsi” temsili koymuş; böylelikle, siyasal iktidarın doğrudan egemen sınıfın elinde olmadığı durumda egemen sınıfın “kamusal gücü” haline gelmiştir.²⁸⁶ Bunu “sadece krala tabi ‘özgür’ insan”ların “ortak çıkarı”nı temsil eden Parlamentoyu egemen sınıfların savunduğu “özel mülkiyetin [hukuki yollardan garanti altına alınmasının] kamusal yüzü” haline getirerek başarmıştır.²⁸⁷ “Siyasal zor” artık “soyut” ve “dolaylı” bir “kamusal” devlettir. Devletin toplumdan “soyut”lanması, egemenliğin “soyut” hukukun üstünlüğü ilkesine dayalı bir sistem üzerine kurulmasını beraberinde getirmiştir. Hukuki düzenlemeler egemenliğin kuruluş aracı ve sınıflar mücadelesinin nesnesi haline gelmiştir.²⁸⁸ Sınıf mücadelesi “soyut” ve “şekilsel” görünen bu hukuki alanda verilir; ama toplumsal ilişkileri doğrudan etkiler hale gelmişti. E.P. Thompson bu süreci şöyle özetliyor:

“Bürokratik ve ussallaştırıcı işlevleri açısından bakıldığında zayıf olan bu devlet, aslında üretimin yardımcı bir aygıtı olarak alındığında son derece güçlü ve etkiliydi: Ticari emperyalizme giden yolu açmış, kırsal alana çitleme sürecini dayatmış ve hem bankacılık ve fon yoluyla, hem de daha açıktan kendi memurlarının asalakça sızdırmalarıyla sermayenin birikimini ve hareketini kolaylaştırmıştır. Bu yüzyılın bütün renklerini bağrında toplayan “genel aydınlık”ı sağlayan, zayıflık ile gücün oluşturduğu bu özgül bileşimdi (...)”²⁸⁹

Üçüncüsü, hukukun üstünlüğü ilkesi ile burjuvazinin özel mülkiyet üzerindeki iddiaları korunur ve genişletilirken, “kapitalizm öncesi koşullar altında asla mümkün olmayacak bir biçimde, sınıf sömürsünün gerçek doğası *maskele*”nebiliyordu.²⁹⁰ Merkezi hukuk-devletin “soyut”luk düzeyi sayesinde burjuvazi “özel çıkarı”nı “genel çıkar” olarak gösterebiliyor; yapılan hukuki düzenlemeler “özel çıkarı” perdeleyecek şekilde Tanrı katına çıkarılıyor, tapınılacak bir şey haline getiriliyordu.²⁹¹

²⁸⁵ A.g.e., s.107.

²⁸⁶ Colin Mooers, a.g.e., s.199, 202.

²⁸⁷ Ellen Meiksins Wood, *İsyen Borusu*, a.g.e., s.31; Ellen Meiksins Wood, *Özgürlük ve Mülkiyet*, a.g.e., s.32.

²⁸⁸ Hukukun nasıl sınıf mücadelesi alanı haline geldiğine ilişkin en açık örnekler Christopher Hill tarafından sunulmuştur. Hukuk reformu talebi, mülk sahibi sınıfların hukuku kendi çıkarlarının aracı haline getirmelerine, eşitsizliği bu düzlemde de devam ettirmelerine karşı öne sürülen bir taleptir. Bkz. Christopher Hill, *Dünya Altüst Oldu – İngiliz Devrimi’nde Radikal Düşünceler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s.297-305.

²⁸⁹ E.P. Thompson, “Onsekizinci Yüzyıl İngiliz Toplumu”, s.162’den aktaran Colin Mooers, a.g.e., s.199.

²⁹⁰ A.g.e., s.202.

²⁹¹ Christopher Hill, a.g.e., s.301.

Dördüncüsü, İngiltere'nin "gece bekçisi" devleti sanılanın aksine vergi yoluyla artık çekme sürecinin dışında kalmamış; "yaşlı fahişe" lakabını hakedercesine bunu devam ettirmiştir. Ancak, artık vergi aristokratları dengeleyecek ve hatta onlara rakip oluşturacak bir iktidarın finansmanı için kullanılmamaktadır. Toplumun yoğunlaşmış ve örgütlü-meşru zoru olarak merkezi devlet, bu yağmacı tarımsal ve ticari kapitalizm döneminde bizzat kendisi bir ganimet ve ganimetlere ulaşma aracı haline geliyordu. İngiliz merkezi devleti, siyasal iktidarın "ilkel birikim denen şeyin temel unsuru" olduğunu gösteren ilk örnektir.

"Bizzat toprak sahibi sınıflar vergiye rıza gösterdikleri ve Toprak Vergisi oranını Parlamento'da belirledikleri için, en ufak bir tereddüt bile duymadan daha yüksek vergi arayışı içinde olabilirlerdi; zira vergi olarak ödedikleri zaten makam biçiminde ya da – şayet hükümete borç verilmişse – faiz biçiminde kendilerine dolaylı olarak geri dönmekteydi."

Beşincisi, İngiliz İç Savaşı, devletin, sadece devrimden sonra değil, devrim esnasında da egemen sınıflar açısından belirleyici bir role sahip olduğunu gösterir. Mücadele eden sınıflar arasındaki ve kendi içlerindeki "siyasi örgütlenme"lerin sınıfların görelî güçlerini, kapasitelerini belirlediğini ortaya koyar.²⁹² Feodal krizle birlikte ortaya çıkan köylü ayaklanmalarının erken dönemde bastırılmasından, toprakların Fransa'dan farklı olarak küçük köylülükten koparılmasından ve özel mülkiyete konu olmasından başlayarak çitleme hareketi ve toprağın toplulaştırılması sırasında mülk sahibi sınıflar mülksüzlerin devlet eliyle bastırılmasına çok şey borçludur.²⁹³

Kıta Avrupa'sında ise, bu süreç Mutlakîyetçi Devletlerin egemen olduğu bir dönemde başladı. Mutlakîyetçi Devlet, feodalizmin krizine karşı bir tepki olarak doğmuş; "siyasal birikimi" "daha etkin askeri örgüt kurma veya daha güçlü artık çekme" eğilimi doğrultusunda merkezileştirmiş; böylelikle toprak sahiplerinin sömürme ve emeği baskılama problemini aşma yönünde atılmış bir adımdır.²⁹⁴ Feodal "siyasal zor"un merkezileşmiş halini ifade eder. Feodal dönemde "mülk sahibi sınıfların zenginliği (...) doğrudan üreticilerden artı-emeklerini (...) alabilmek için doğrudan zora – siyasal, yargısal ve askerî ('ekonomi-dışı') güçlerin uygulanmasına – bağımlı" olduğundan toprak sahiplerinin sömürü sorunu "siyasal zor" tekellerinin monarşik

²⁹² Ellen Meiksins Wood, *Kapitalizm Demokrasiye Karşı*, a.g.e., s.41-42; Harvey J. Kaye, a.g.e., s.100-102.

²⁹³ Harvey J. Kaye, a.g.e., s.102.

²⁹⁴ H.K. Takahashi, "Tartışmaya Bir Katkı", M. Dobb, P. Sweezy, C. Hill, K.H. Takahashi, R. Hilton, *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s.60-97, s.84; Brenner'in "siyasal birikim" kavramına atıfla Colin Mooers, a.g.e., s.52-53 ve İşaya Üşür, a.g.e., s.450.

devlete terkedilmesi ile aşılmaya çalışılmıştır.²⁹⁵ Aristokratik hanedanlardan birinin “parsellenmiş iktidarlar” üzerinde hâkimiyet kurması biçiminde gerçekleşmiştir.²⁹⁶ Fransa’da bu sürece, köylü isyanlarında doğrudan üreticilerin *manor*ları (*demesneleri*) terketmesi, büyük toprak sahiplerinin *reservelerinin* küçülmesi, *domanial* toprakların yerini *senyörel* toprakların almaya başlaması, köylü çiftlerinin artması, aynı rant biçiminin yerini daha çok para ranta bırakması, doğrudan işletmeciliğin yerine kiraya verme-kira sözleşmesi uygulamalarının geçmesi gibi feodal nitelikli tepkiler eşlik etmiştir.²⁹⁷ Gerek toprağın kıtlığı ve topraksız köylülerin fazlalığı gerekse köylü isyanlarının toprağın mülkiyetini köylülükte bırakacak kadar güçlü veya bastırılammış olması nedeniyle küçük köylülük ve geçimlik tarım baskın hale gelmiştir.²⁹⁸ Mutlakiyetçi Devlet, küçük köylülükten vergiler yoluyla artık çekmenin ve bu çekilen artığı “makam satışı” aracılığıyla toprak sahipleriyle paylaşmanın aracı ve bu özelliği nedeniyle toprak aristokrasisine rakip haline gelirken, feodal sömürü ilişkilerinin devamını da garanti altına almıştır.²⁹⁹

Mutlakiyetçi Devlet, “siyasal birikim”in merkezileşmiş ve yoğunlaşmış hali olmakla birlikte; bunu da yapmasına izin veren tarihsel olarak özgün bir biçime sahip olmuştur.

Mutlakiyetçi Devlet “bireyi bir bütün olarak devletten ayırıyor ve onun meslek birliğinin bir bütün olarak devletle *özgül* ilişkisini, onun ulusun yaşamına genel ilişkisine dönüştürüyordu, tıpkı *özgül* sivil faaliyeti ve durumunu, onun genel faaliyet ve durumuna çevirmesi gibi. (...) devletin birliği ve aynı zamanda bu birliğin bilinci, iradesi ve faaliyeti, devletin genel iktidarı, aynı şekilde halktan ve hizmetkarlarından yalıtılmış bir hükümdarın *özgül* işi olarak görünmesi”ne neden oluyordu.³⁰⁰

Her ne kadar Fransa’da “ulus”un iktisadi, siyasi ve adli birliği 19.yy’ın ikinci yarısına kadar sağlanamayacak ve Mutlakiyetçi Dönem için bütünleşmiş bir “ulus”un ortaya çıktığından söz edilemeyecek olsa da, devletin adli-siyasi yerel otoritelerden bağımsız bir tüzel kişilik kazanması ve bunu yaparken kendini kamu’nun “genel refahı”ndan, dolayısıyla kamu’nun bütününden sorumlu atfetmiş ve onunla özdeşleştirmiş olması nedeniyle bu dönem için “soyut” ulus ve devlet’in embriyonik

²⁹⁵ Ellen Meiksins Wood, *İsyan Borusu*, a.g.e., s.19-20.

²⁹⁶ Ellen Meiksins Wood, *Özgürlük ve Mülkiyet*, a.g.e., s.32.

²⁹⁷ Oğuz Oyan, a.g.e., s.53-55; İşıya Üşür, a.g.e., s.442.

²⁹⁸ K.H. Takahashi, a.g.e., s.75; Colin Mooers, a.g.e., s.49, 94-95; Harvey J.Kaye, a.g.e., s.102.

²⁹⁹ Ellen Meiksins Wood, *Özgürlük ve Mülkiyet*, a.g.e., s.25-26.

³⁰⁰ Gerçi Derek Sayer’in dediği gibi Marx’ın feodal siyasal yapının bir biçimine ilişkin bu değerlendirmesi anakronik, yani kapitalizme özgü bir biçimin genellenmesi gibi görülebilir. Ancak Marx’ın bu biçimi feodal dönemin bütününe yayılmış bir olgu olarak görmediği ve Hegel’in aşkın devletini çıkarsadığı Mutlakiyetçi döneme özgülediği düşünüldüğünde çubuğu biraz bükteği söylenebilmekle birlikte anakronik olduğu ileri sürülemez. Karl Marx, *Yahudi Sorunu*, 1843, s.165-166’dan aktaran Derek Sayer, a.g.e., s.139.

oluşumundan bahsetmek mümkündür.³⁰¹ Bu “soyut” devlet Fransa için kralla, Almanya içinse polis devlet’le özdeş, merkezileşmiş idari aygıtta cisimleşmiştir.³⁰² Bölünmez “egemenlik”, “kamu”, “hizmet”-“kamusal görev”, “halk konseyi”-“meclis”, “anayasa” anlayışı hep bu “genel refahın babası” “Bir”e tabi olmaya göre belirlenmiştir.³⁰³ Birliğin ana çatısını feodal rantın devlet eliyle vergilendirilmesi, bir başka deyişle “vergilendirme sistemiyle merkezileştir[ilmesi]” oluşturmaktaydı.³⁰⁴ Devlet, vergi sistemi aracılığıyla merkantilist dönemin ticari gelişmelerinde de önemli bir rol oynar ve dışarıya karşı bir ortak çıkarı oluşturur hale gelmişti.³⁰⁵ “Ulus”-“Halk” ise, bu dönemde henüz İngiltere’dekinden farklı olarak “özgür” bireylerin toplamını değil, loncalar, zümreler, eyaletler ya da kentler gibi kolektif tüzel kuruluşların birliğini ifade etmekteydi.³⁰⁶ Yeni olan bunların parçalı yapılarının, bu biçimleri korunmakla birlikte bir araya getirilmekte olduğudur. Özet olarak, bir yandan siyasi, idari, mali, iktisadi, adli ve toplumsal alanda birlik sağlama yönünde adımlar atılırken, bir yandan da bütün bu alanların kesiştiği toplumsal ilişkilerin yönetimi “özel”, “bağımsız”, “yukardan” bir iş haline gelmeye ve bir “araç”, “mekanizma” olarak idari aygıtta toplanmaya başlıyordu.

Hükümdarın feodal sınıf mücadelesi içinde iktidarını merkezileştirmesinin devlete kazandırdığı yeni biçim burjuvaziye toplumsal hâkimiyetini kurarken zemin hazırlayacaktır. Burada zeminden kastedilen hükümdarın feodal sınıflar karşısında aldığı bağımsız konumun burjuvaziye yaklaşmasına olanak sunması değil, bir yönetsel “biçim”in burjuvazi tarafından sınıf mücadelesinde önce bir ikili iktidar biçimi yaratma, sonrasında ise iktidarını oluşturma yönünde “siyasal örgütlenme” zemini hazırlamasıdır.

Mutlakîyetçi Devlet’in feodal ilişkileri tahkim etmesi nedeniyle burjuvaziyi kapitalistleşme yönünde değil, feodal toprak rantı ve “makam satışı” ile zenginleşme yönünde bir eğilime sürüklediği; bu nedenle de toplumsal ilişkiler düzeyinde devrimci

³⁰¹ Robert D. Miewald, “The Origins of Wilson’s Thought: The German Tradition and the Organic State”, Jack Rabin ve James S. Bowman (der) *Politics and Administration: Woodrow Wilson and American Public Administration*, Marcel Dekker, INC., New York, 1984, s.17-31; Fransa’daki bu yeni tüzel kişilik oluşumunu Elias bütün örnekleriyle çok güzel özetler. Bkz. Norbert Elias, *Uygurluk Süreci*, Cilt 1-2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007. Örsan Ö. Akbulut, *Siyaset ve Yönetim İlişkisi*, a.g.e., s.20-23; Mark Neocleous, *Toplumsal Düzenin İnşası: Polis Erkinin Eleştirel Teorisi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2006, s.1.

³⁰² Çoğu zaman bu “yeni” devletin yönetsel mekanizmasına “bürokrasi”, “bürokratik aygıt” denmektedir; ancak, Mutlakîyetçi Dönem için kapitalizme özgü bir biçim olan “bürokrasi”nin henüz geliştiğini söylemek mümkün değildir. Onun için temel dayanak noktam Mutlakîyetçi Devlet’in yönetsel yapısının geçiş formundaki bir idare olduğudur. *Kameral* yapılarla ilgili çalışmamda bu sorunsalı ortaya koymaya çalışmışım. Bkz. Fatma Eda Çelik, a.g.e.

³⁰³ Ellen Meiksins Wood, *Özgürlük ve Mülkiyet*, a.g.e., s.179, 181, 184-185, 189.

³⁰⁴ A.g.e., s.192; Bu nedenle, idare aygıt “hazine” ile özdeş hale gelmişti. Sıddık Sami Onar, a.g.e., s.118-119.

³⁰⁵ E.K. Hunt, *İktisadi Düşünce Tarihi*, Dost Yayınevi, Ankara, 2005, 47-49.

³⁰⁶ Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.183.

dönüşümleri engellediği ve siyasal devrimin etkisini sınırladığı doğrudur.³⁰⁷ Ancak, bunun burjuvaziye tam anlamıyla atıl, dış gelişmelerle belirlenen, devrim değil reform veya “yukardan” değişim taraftarı haline getirdiği hatalıdır. Öncelikle burjuvazi de kendini diğer feodal sınıflar gibi Mutlakiyetçi Devlet’in de parçası olduğu feodal toplumsal ilişkilerin içinde bulmuş; bunlar gerek krize girdikçe ve çözüldükçe gerekse yeni oluşmakta olan kapitalist toplumsal ilişkilerle çatışmaya başladıkça kendini sınıfsal olarak yeniden konumlandırmış ve yeni toplumsal ilişkilerin parçası yeni bir sınıf olarak ortaya çıkmıştır. Ne burjuvaziye sınıf mücadeleleriyle şekillenen dışında bir bilinç veya yapısal bütünlük ne de toplumsal ilişkilerin bir parçasını oluşturan Mutlakiyetçi Devlete sınıf mücadelelerinin konumlanmalarını ve devrimini aşan, değişmez bir belirleyicilik atfetmek doğrudur. Sınıf mücadelesinin bir parçası olan devrimci dönüşümler sırasında burjuvazi de diğer sınıflar gibi Mutlakiyetçi Devlet’in zaman zaman içinde ve onun kimi biçimsel özelliklerini koruyarak zaman zaman da dışında ve onu dönüştürerek yer almıştır. Bu etkileşimin bir boyutu burjuvazinin sınıf mücadelesinde diğer sınıflar karşısındaki “siyasal örgütlenmesi” ise, diğer bir boyutu da kendi iç kompozisyonunu da farklılaştıran üretici güçlerin ve üretim ilişkilerinin değişimidir.³⁰⁸ Bu bileşenlerin özgüllüğü değişimin niteliğini; sınıf ittifaklarını; sınıf mücadelesinin şiddetini ve siyasal zorun derecesini; toplumsal ilişkilerin yönetim biçimi olarak Mutlakiyetçi Devletin dönüşümünü, geleceğe devrettiklerini, sınıflarla ilişkisini belirlemiştir.

Fransa’da burjuvazi, aristokrasinin kemikleşmiş toprak ve makam sahipliği ilişkilerine dışarıdan ve sürekli bu kemikleşmenin baskısını hissederek katılmış; hatta bu nedenle 1789 Devriminde temel savunusu makamların yeteneğe göre herkese açılması olmuştur.³⁰⁹ Britanya’nın üretim ilişkilerinin değişimi ile sağladığı askeri üstünlüğü ve *ancien régime*’in servet edinme biçimleri arasında sıkışan Üçüncü Tabaka, 1789 Devrimi’nde hem devletin mali yükünü sırtlanmak istememiş hem de Mutlakiyetçi Devlet’in merkezinde olduğu “özel birikim”den, aristokrasi ve monarşi karşısında daha fazla pay talep etmiştir..³¹⁰ Burjuvazinin bu talebinde temel itkiyi “özel birikim”den daha fazla pay almak oluşturmakla birlikte, “özel birikim” mekanizması burjuvazi

³⁰⁷ Bu iddia genel olarak George Comminel ve Ellen Meiksins Wood aittir. Yazarların İngiltere’deki kapitalistleşme sürecinin özgünlüğü üzerindeki vurguları başka ülke deneyimlerinde çubuğu yanlış yöne bükme yoluna açmış görünmektedir. Ellen Meiksins Wood, *Kapitalizmin Arkaik Kültürü*, a.g.e., s.25; Colin Mooers, a.g.e., s.114-121.

³⁰⁸ Üretici güçlerin göz ardı edilmemesine ilişkin vurgu için bkz. Colin Mooers, a.g.e., s.121.

³⁰⁹ A.g.e., s.82-84, 97.

³¹⁰ Derek Sayer ve Philip Corrigan, “Revolution Against the State: The Context and Significance of Marx’s Later Writings”, *Dialectical Anthropology*, Cilt 12, Sayı: 1, 1987, s.65-82, s.71-72. Devrimin aristokrasinin de üstlenmek istemediği mali bunalım ve feodal bir kurum olan *Etats Généraux*’un toplanmasıyla başladığı düşünüldüğünde, aristokrasinin de devrimin ön gününde devleti yeniden ele geçirmek istediği görülür. Eric Hobsbawm, *Devrim Çağı 1789-1848*, Dost Kitabevi, Ankara, 2008, s.68. Ancak tarih burjuvazinin talebi yönünde gerçeğe yaklaşmıştır.

açısından Mutlakiyetçi Devlet aygıtının makamları ile sınırlı değildir. Bunu da içine alan ancak topraktan başlayan bir rant çekme mekanizmasından pay istemektedir burjuvazi.³¹¹ 1789'un "ılımlı" liberal burjuvazisi için temel talep aristokrasi karşısında, yani diğer bir mülk sahibi sınıf karşısında eşitlik ve bunun anayasa ile güvence altına alınması olmuştur.³¹² Monarşinin devamına ve hatta Meclis'te Üçüncü Tabaka'nın bir zümre gibi toplu olarak temsiline ses çıkarmamasının temel nedeni de budur. Bu nedenle, 1789 Devrimi aristokrasinin siyasi ve iktisadi ayrıcalıklarına yönelmiş; "soyluların imtiyazlarına dayanan hiyerarşik topluma karşı" insanların eşit ve özgürlüğü savunan *İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi* yayınlanmış ve "feodalizmi lağveden", toprak örgütlenmesini belirleyecek yeni bir teritoryal birlik yönünde düzenlemeler yapılmıştır.³¹³ Dolayısıyla, feodal dönemden miras Mutlakiyetçi Devlet'in merkezi niteliği baki kalmakla birlikte, ilk değişim merkezileşmenin yeni bir biçim almaya başlaması ile yaşanmıştır. Merkezi devlet artık diğer hanedan, zümre ve tüzel kişiliklerin üstünde ve onlar karşısında hâkimiyet kurmaya çalışan bir tüzel kişiliği değil; kendi dışında hiçbir tüzel kişiliğin örgütlenmediği ve "yurttaş"ların hiçbir bağ olmadan altında örgütlendiği bir "ulusal birliği", Cumhuriyeti ifade ediyordu. 1789 Devrimi "resmi" olarak bunu kabul etmişti.

1789'da başlayan devrim 1789-99 yılları arasında devam etti. Fransız Devrimi'ne ana karakterini veren, yeni merkezileşme sürecini ve merkezi devleti belirleyen bu dönemde yaşanan çetin sınıf mücadeleleri oldu.³¹⁴ Cumhuriyet "resmi"leşmiş, resmen ilan edilmişti; ama monarşi varlığını devam ettiriyordu. Aristokratik ayrıcalıklar kaldırılmıştı; ama senyörlük resimleri kira sözleşmelerine dahil edilerek korunmuş ve topraktaki mülkiyet haklarına dokunulmamıştı. Bu süreçte burjuvazinin kendi içinde yaşadığı farklılaşmalar sınıf-içi çelişkiler doğurdu; burjuvazinin bir kesimi aristokrasinin yanında yer alarak "ılımlı bir reform" politikası izlenmesini savundu. Diğer bir kesimi ise, Üçüncü Tabaka'nın parçası olan daha geniş halk kitleleri yanında yer aldı ve daha "devrimci" bir programı sahiplendi. Fransız Devrimi'nin bu özgül on yılı, burjuvazinin sınıf egemenliğinin kurulduğu merkezileşme sürecinin niteliğini ve

³¹¹ "Soylu malikâneleri toprağın ancak beşte birini, kilise arazileriye – bölgelere göre değişmekle birlikte – yüzde 6'sını kapsıyordu. Örneğin, toprağının beşte biri ortak arazi olan Montpellier piskoposluğunda köylüler çoktan toprağın yüzde 38-40'ına, burjuvazi yüzde 18-19'una, soylular yüzde 15-16'sına, kilise ise yüzde 3-4'üne sahipti." Eric Hobsbawm, *Devrim Çağı*, a.g.e., s.67. "onyedinci yüzyılın başlarından itibaren burjuvazinin elindeki zenginlik, giderek çoğalarak toprağa ve makam alımlarına akmaya başladı. (...) 'burjuvazinin feodalleşmesi' (...) Hepsini olmamakla birlikte, burjuvazinin zenginliğinin büyük kısmı, soyluların servetleriyle özünde aynı niteliği kazandı. Toprak rantlarının ve mükâfatların oluşturduğu özel mülkiyet, onsekizinci yüzyılın sonlarında bütün zenginliğin yaklaşık %80'ini oluşturuyordu." Colin Mooers, a.g.e., s.76-77.

³¹² Eric Hobsbawm, a.g.e., s.69-70.

³¹³ A.g.e., s.69; Colin Mooers, a.g.e., s.90.

³¹⁴ Colin Mooers, a.g.e., s.90-92.

mekanizmasını belirleyecekti. Birincisi, burjuvazi devrime katılan geniş halk kitlelerine “genel oy” hakkı vererek 1792’de Ulusal Meclis’i topladı; onların katıldığı ve Meclis’in temel dayanağı haline gelen “yurttaş” ordusunu kurdu; monarşiye son vererek tüm insanları birer “yurttaş” olarak “siyasal ulus”un parçası haline getirdi. Geniş halk kitlelerinin farklı çıkarları ve devrime katılırken farklı siyasal talepleri olmasına rağmen, burjuvazinin siyasal programını “yurttaş” katılımı ile “eşitlik, kardeşlik ve özgürlük” sloganı altında tekleştiren bu “ulusal” “siyasal örgütlenme” ile burjuvazi devrim sırasında geniş kitleleri “soyut” bir birliğe örgütlemiş oldu. Rousseaucu “genel irade” kavramının merkezinde durduğu “cumhur”un “cumhuriyeti” ve onun için giderek radikalleşen cumhuriyet savunucularının, cumhuriyetçilerin ortaya çıkışı buna en güzel örnektir.³¹⁵ İkincisi, burjuvazi aristokrasiye karşı savaşında aristokrasinin henüz dokunulmamış mülkiyet haklarını ortadan kaldırarak topraklarını satmaya başladı; bütün feodal resimleri kaldırdı. Bunu yaparken de gücünü “siyasal örgütlenmesi”nden aldı. Üçüncüsü, sınıfsal çıkarlarıyla çatıştığını gördüğü noktada da bunlara zarar vererek devrimi daha “ileri” taşınması muhtemel geniş halk kitlelerini temsil eden “sol” kanadını tasfiye etti. Böylelikle, “siyasal örgütlenmesi”nin sınıfsal karakterini pekiştirdi. Dördüncüsü ve en önemlisi, burjuvazinin hanesine yazılan, devrim sürecinde örgütlü bir “özne” gibi görünmesini sağlayan ve siyasal egemenliğini kuran bu sürecin doğrudan sınıf katılımıyla değil siyasal temsilcileri aracılığıyla yaşanmış olmasıdır.³¹⁶ Burjuvazinin sınıf egemenliğinin karakteristiğini belirleyecek bu özgül gelişim, siyasal olan’ın “ulus”un temsili ile daha da soyut hale geldiği ve sınıfın siyasal temsilcilerine yer açması bu uğrakta gerçekleşmişti. Böylece merkezileşme de merkezi devlet de bu sınıf egemenliğinin “soyut” özgül formuna daha da yakınsamıştı. Gramsci, yıllar sonra bu durumun altını çizmek için burjuva sınıfının siyasal temsilcisi Jakobenleri şu sözlerle özetleyecekti:

“Jakobenler ‘öncü’ parti işlevlerini ölümüne mücadele ederek kazanmışlardır; kendilerini Fransız burjuvazisinin düz anlamıyla ‘dayatmışlar’, böylece onları, en kuvvetli burjuva çekirdeğin dahi kendiliğinden benimsemek isteyeceği pozisyondan çok daha ileri bir konuma, tarihsel öncüllerinin meydan verdiğindense daha da ileri konuma itmişlerdir (...) Eğer Jakobenlerin kendi ellerini ‘zorladıkları’ doğruysa, bunun her zaman gerçek tarihsel gelişme yörüngesinde gerçekleştiği de doğrudur. Çünkü onlar bir burjuva yönetim kurmakla, yani burjuvazinin egemen sınıf olmasını sağlamakla kalmamışlar, daha da ileri giderek, burjuvaziyi ulusun önder, hegemonik sınıfı haline getiren burjuva devleti

³¹⁵ Ellen Meiksins Wood, *Özgürlük ve Mülkiyet*, a.g.e., s.216-237.

³¹⁶ Burjuva sınıfının iki siyasal temsilcisi Jirondenler ve Jakobenler ile aralarındaki sınıf-içi ayrımlar için bkz. Eric Hobsbawm, a.g.e., s.77-83.

yaratmışlardı. Başka bir ifadeyle, yeni devlete sürekli bir temel kazandırmışlar ve birleşik bir modern Fransız ulusu yaratmışlardı.”³¹⁷

Napolyon’un Restorasyon Dönemi’nin karşı-devrimci niteliği, diğer liberal kurumlar karşısında orduyu güçlendirışı ve kendine bağlı bir merkezi devlet yaratmak için icat ettiği “resmi soyluluk” Mutlakiyetçi Devlet mirasının değişmeden kaldığı izlenimini vermekte; devrimin merkezi devlette çok az şey değiştirdiğini düşündürmektedir. Oysa burjuvazinin ihtiyacını hissettiği iktisadi istikrarı ve genişlemeyi güvence altına alacak şekilde bir yandan *sans-culotte* adı verilen kentli küçük üreticiler ile ücretli emekçileri baskılayan, diğer yandan köylülüğü kendine bağlayan Napolyoncu merkezi devlet bunları yapma gücünü sadece kendini büyütme, ülkenin bütününe kapsayacak şekilde yaygınlaştırmaya değil, aynı zamanda yaptığı kamusal iş ve düzenlemeleri daha “soyut” ve dolayısıyla hukuki hale getirmeye borçludur.³¹⁸ *Code Civile*, kendi ve diktatörlüğü ortadan kalksa da baki kalacak ve burjuva sınıf egemenliğinin güvencesi olacaktır.

Fransa deneyimi bu dönemler boyunca “ulus”un dışarıya karşı kuruluşunun da özgün bir örneğidir. 1789 Devrimi kapitalist gelişmenin yarattığı “ulusal rekabet”in baskısını hisseden ilk devrimdir. Bu tarihten itibaren Fransa karşı-devrimin diğer ülkeleri de kapsayacak şekilde örgütlenmesi ile burjuvazinin genişlemeci iktisadi politikaları ihtiyacı karşısında salınmış ve bu iki dinamiğin belirlediği savaşlar içinde bulmuştur kendini. Dolayısıyla hem feodal geçmişe geri dönmek hem de gelişmekte olan yeni toplumsal ilişkileri yaşatmak için daha keskin bir milliyetçi tonla dışındaki ülkeler karşısında “ulus”u kurmak zorunda kalmıştır.³¹⁹ Bunu yaparken hem içerde “ulus” olarak kaynaştırdığı halk kesimlerinin tümünü kapsayan bir “yurttaş ordusu” kurmuş hem de savaş sırasında bütün “ulus”u ve ulusal kaynakları kapsayan bir topyekûn seferberlik hali icat etmiştir.

Napolyon dönemini izleyen on yıllar, egemen sınıfın sınıf-içi mücadeleleriyle geçmiştir. Bu mücadeleleri aşarak “siyasal zor”u restore edecek son hamleyi Louis Bonaparte yapmıştır. Bonapartist Devlet, sıklıkla anlaşıldığı haliyle toplumdan ve sınıflardan bağımsız sınıf güçleri arasında bir denge durumu, egemen sınıflardan ziyade köylülüğün temsilcisi, kendine özgü bir çıkarın savunusunu yürütecek kadar özerk bir devlet değildir.³²⁰ Sınıf “aracı” görüntüsünü kaybetmiştir; ancak, bu haliyle de bir görüngüden ibarettir. Daha doğrusu bu görüngüyü ona veren gerçek anlamda sınıflardan

³¹⁷ Antonio Gramsci, “Jakobenizm Üzerine”, Eric J. Hobsbawm, *Fransız Devrimi’ne Bakış – İki Yüzyıl Sonra Marseillaise’in Yankıları*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2009, s.167-174, s.168, 172.

³¹⁸ Eric Hobsbawm, a.g.e., s.84-87, 200-202; Derek Sayer ve Philip Corrigan, a.g.e., s.72.

³¹⁹ “Ulus”un savaşla dışarıya karşı kuruluşu için bkz. Eric Hobsbawm, a.g.e., s.70, 76- 78, 84-86.

³²⁰ Colin Mooers, a.g.e., s.61-62, 110-111.

bağımsız olması değil, ancak bu “soyut” devlet formuyla, bu derecede bir “soyutlanma” ile burjuvazinin genel çıkarlarına uygun bir sınıf egemenliğini üstten ve hatta burjuvaziye bile dayatacak şekilde üstten kurabilmiş olmasıdır.³²¹ Böylelikle, Fransa’da 1860’larla birlikte burjuvazinin “siyasal örgütlenmesi” “soyut” devlet formunda kendini ifade eder hale gelmiştir. Bu saatten sonra merkezileşme salt yönetsel mekanizmanın büyümesi ve yaygınlaşması anlamına gelmez.

Her ne kadar farklı gelişme dinamiklerine ve siyasal rejimlere sahip olsalar da ele aldığımız ülke deneyimleri, kapitalist toplumsal ilişkilerin oluşmaya başlamasıyla bu toplumsal ilişkilerin yönetiminde de değişimin gündeme geldiğini göstermiştir. Devlet ve değişim yazınında modeller üzerinden yaşanan süreçlerin empirik farklılıklarına çubuğu bükme yaygın bir tutumdur; oysa gösterilmeye çalışıldığı gibi toplumsal ilişkilerin yönetiminde ortak bir eğilim mevcuttur ve önemli olan bu eğilimi ülke deneyimlerinin özgüllüğü içinde ortaya koyabilmektir.³²² Kapitalist toplumsal ilişkilerin “soyut” meta üretimi ile belirlenen özgün doğası ve “nesnel” görünümü, toplumsal ilişkilerde egemen hale gelmeye başlayan burjuvaziye bir “sınıf” gibi yönetme kabiliyeti kazandırmıştır. Modern “sınıf” oluşumunun bu “soyut” biçimi, burjuvaziye hem sınıf- içi farklılıkları hem de sınıf mücadelesindeki çelişkileri “özel” çıkarını “genel” çıkar olarak göstererek aşma şansı vermiştir.³²³ Bu durum, toplumsal iktidarı belirleyecek sınıf mücadelelerini daha “soyut” “siyasal örgütlenme” biçimlerine yöneltmiş ve siyasal iktidarın cisimleştiği devlete daha oluşum aşamasından başlayarak sınıfsal karakterini perdeleyerek daha “soyut”, “özerk”, “kamusal”, “hukuki” bir görünüm kazandırmıştır. Feodalizmde kişiler arası ve doğrudan olan “siyasal zor” yerini “soyut” ve dolaylı biçimlere bırakmıştır. Toplumsal ilişkilerde iktidar “ulusal çıkar”, “kamu yararı” vb. ile dolaylanmıştır.

Bağımsız bir çıkara ve alana sahip “özerk” devlet görünümü, toplumsal ilişkilerin “tepeden”, “araçsal” ve “merkezi” şekilde belirlenmesi açısından maddi bir güç yaratmıştır. Birincisi, burjuva devrimlerindeki “tepeden” görünüm sadece geç kapitalistleşmiş ülkelere değil diğer burjuva devrimlerine de genellenebilir niteliktedir. Siyasal iktidarın “tepeden” ve “araçsal” görünümü devrimlere de böyle bir nitelik kazandırmıştır. Bir sınıf olarak burjuvazinin doğrudan parçası olan kişiler iktidara

³²¹ Derek Sayer ve Philip Corrigan, a.g.e., s.72.

³²² Burjuva devrimlerini modellemenin en gelişkin örneklerinden biri için bkz. Nicos Poulantzas, *Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar*, Belge Yayınları, İstanbul, 1992, s.179-193. Poulantzas ve diğer kuramcıların vurguladığı burjuva devrimlerinin biçimsel farklılıkları olabileceğini kabul etmekle birlikte, bunların “özgül” farklılıklar olduğunu ve bu farklılıkların ötesinde bir genellemeye gidilerek burjuva devrimlerini, tarihte diğer değişim süreçlerinden ayıran niteliksel farklar olduğunu ve bu nedenle özgün bir biçim olarak burjuva devriminin çalışılabileceğini düşünüyorum.

³²³ Bertell Ollman, a.g.e., s.335-341;

gelmediği halde iktidarın bir sınıf tarafından ele geçirildiği görüntüsünü de veren bu gerçekliktir.³²⁴ İkincisi, bu biçimleniş, siyasal iktidarı, devleti somut olarak da “toplumun yoğun örgütlü gücü” haline getirmiş ve bu gücün tek bir merkezden ve üstten toplumsal ilişkileri belirleyecek şekilde kullanılmasını sağlamıştır.³²⁵ Tüm “yurttaş”ları bünyesine katan “ulusal ordu” ve tüm “yurttaş”ların oyuyla belirlenen “ulusal meclis” artık onlara yabancı ve onları üstten belirleyen bir niteliğe sahiptir. Bu devletin her daim bürokratik bir örgütlenmeyle kendini var etmesi de gerekmez; ancak, geniş bir bürokratik örgütlenmeye yaslandığında da bunun tek başına “patronaj” ilişkilerini ifade ettiği iddia edilemez. Üçüncüsü, devlet aygıtının “özelleşmesi” anlamına da gelen bu biçimleniş, devletin salt “araçsal” bir görüntü vermesine neden olmaz aynı zamanda onun “özerk” bir yapıya kavuşmasını da sağlar. Siyasal temsilciler ve bürokratlar bu aygıtın yöneticileri olarak kendilerine bağımsız bir yer edinirler. Ancak, bu toplumsal sınıflar gibi, onlarla eş düzeyde bir “yönetici sınıf”ın veya devlet memurlarının iktidarı elinde bulundurduğu, devletin sınıfsal bir nitelik ile değil bürokratik bir nitelikle veya bürokratların sınıfsal aidiyetleri ile tanımlanması gerektiği anlamına gelmez.³²⁶ Burjuva egemenlik anlayışının siyasal temsiliyet ve bürokratik uygulama alanlarını “genel çıkar” adına kendinden bağımsızlaştırdığı ise bir gerçekliktir; ve bu gerçeklik zaman zaman iktidarı elinde bulunduran öznelere ve öznel müdahaleyi belirleyici kılmıştır.³²⁷ Yalnız bu gerçeklik dahi devrimini hâkim toplumsal ilişkiler, sınıf ilişkileri içinde gerçekleştirmiştir. Dolayısıyla, genel olarak devletin özel olarak da onu doğrudan yöneten kişilerin sınıfsal niteliğini belirleyen mevcut toplumsal ilişkiler karşısında aldıkları konum olmuştur.

---

³²⁴ Yanlış anlaşılmasın için vurgulamak gerekir ki, burada altı çizilmeye çalışılan husus burjuvazinin toplumsal ve siyasal iktidarı alması için devlet aygıtının doğrudan bu sınıfa mensup kişilerce ele geçirilmesi gerekmez. Hatta ele alınan örnekler bir sınıf olarak burjuvazi ile siyasal temsilcileri-bürokratik uygulayıcıları arasındaki açının kapitalizmin gelişimiyle birlikte açıldığını, ama bunun burjuvazinin bir “sınıf” olarak yönetimini pekiştirdiğini göstermektedir. Dolayısıyla, Çağlar Keyder’in Türkiye’deki dönüşüm süreçleri içinde DP’li yılları burjuvazinin iktidara geliş tarihi olarak ele almasının arkasında yatan temel kabul, yani devlet aygıtının bürokratlar karşısında burjuvaların eline geçişi hatalı bir saptamadır. Çağlar Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009., s.147-174.

³²⁵ Marks, *Capital*, c.1, s.751’den aktaran E.K. Hunt, a.g.e., s.302. “Marx’ın da Hegel eleştirisinde ileri sürdüğü üzere, ‘genel çıkar’ diye bir şey yoktur. Toplumun ‘genel çıkarı’ olmadığı gibi sermayenin de ‘genel çıkarı’ yoktur; bu, tamamıyla bir soyutlamadır. Mevcut olan tek şey, çatışan çıkarların belli bir çözümüdür. Tikel sermayelerin tikel çıkarlarının dışında duran bir şey olarak sermayenin ‘genel çıkarı’, devletin bir koşulu olarak var olamaz. O, daha çok, tikel sermayeler arasındaki çelişkinin belli bir çözümünün sonucudur.” demektedir Clarke. Simon Clarke, “Devlet, Sınıf Mücadelesi ve Sermayenin Yeniden Üretimi”, Simon Clarke (Ed.) *Devlet Tartışmaları – Marksist Bir Devlet Kuramına Doğru*, Ütopya Yayınevi, Ankara, 2004, s.225-247, 228-229. Ancak, bir kez bir çözüme ulaştığı zaman artık tek elden bir güç haline gelmektedir.

³²⁶ Korkut Boratav, “Türkiye’de Devlet, Sınıflar ve Bürokrasi: Çağlar Keyder’in Düşündürdükleri”, *Marksizm ve Gelecek*, Sayı: 3, 1990, s.62.

³²⁷ Derek Sayer ve Philip Corrigan, a.g.e., s.74.

Vurgulamak gerekir ki, devletin bu şekilde “soyutlanmış” ve “yabancılaşmış” olması salt ideolojik bir kurgu değildir; “sınıf mücadelesinin gelişmesinden kaynaklanan ve sınıfsal tahakkümün kolektif bir gereği olan tarihsel bir gerekliliktir.”³²⁸ O nedenle, devlet bir sınıf mücadelesi biçimi olarak tanımlanabilir.³²⁹ Geçiş sürecinde bu tanım üretim araçlarının egemenliği üzerinde mücadele eden mülk sahibi sınıflar ve daha fazla artı-ürün/artı-değer (geçiş sürecinde kapitalist ilişkiler tam olarak olgunlaşmamış olabileceği için her ikisi de olabilir) çekmek için mülk sahibi sınıflar ile doğrudan üreticiler arasındaki ilişkilerde cisimleşir.³³⁰ “İlkel birikim” süreciyle özdeşleşen bu dönemde, mülksüzleştirme ve genişleme bu mücadelelerin somut ifadeleri olarak belirir. Bu süreçte “toplumun yoğunlaşmış ve örgütlü zoru” olan devlet ilkel birikimin temel unsuru haline gelmiştir.³³¹

Bu bölüm yönetim gerçekliğini tanımlar ve incelerken farklı soyutlama düzeylerine ihtiyacımız olduğunu göstermiştir. Yönetim gerek disiplin gerek değişim ve Türkiye’de değişim yazını içinde bürokrasi, kamu yönetimi, yürütme organı veya daha genel olarak devletle özdeş kullanılmakta; yönetim denince birer inceleme nesnesi olarak doğrudan bu kurumlar veya bunları işler hale getiren kişiler akla gelmektedir. Birer “nesne” olarak yönetsel kurumlar ile birer “özne” olarak siyasal temsilciler, örgütler ve memurlar yönetim düşüncesi ve yapısını incelerken ele alınması gereken bir soyutlama düzeyini oluşturur; ancak, yönetsel gerçekliğin bu düzeyle sınırlı tutulması indirgemeci ve toplumsal boyutunu göz ardı edici bir bakış açısı yaratacaktır. Bölüm boyunca açıklamaya çalıştığımız gibi yönetim gerçekliği “yönetme edimi” ile özdeş başka bir soyutlama düzeyine muhtaçtır. Kesinlikle psikolojist bir sapma olarak anlaşılmaması gereken bu düzey, yönetim dediğimiz zaman, sadece onun içinde somutlaştığı yapı ve öznelerden bahsetmediğimizi, bir bütün olarak toplumsal ilişkilerin yönetilmesi edimi ile ilgilendiğimizi gösterir.

Yönetimin ancak bu düzeyde kavramsallaştırılmasıyla ki, birincisi, toplum/sınıf ile yönetsel birimlerin kurduğu ilişkiler sonradan ve dışsal olmaktan çıkacak; yönetim bu ilişkilerin kurulma biçimini de ifade eder hale gelecektir. Feodal ilişkiler “siyasal birikim” üzerinden biçimlendiği için sömürücü sınıfın doğrudan yönetici sınıf konumuna geldiği, bu sınıfın mensuplarının hukuki-siyasal statüler ile toplumsal

---

³²⁸ Simon Clarke, a.g.e., s.231, 240.

³²⁹ A.g.e., s.242.

³³⁰ A.g.e., s.233, 235; E.K. Hunt, a.g.e., s.300-302.

³³¹ Karl Marx, 1867a: 737’den aktaran Derek Sayer, a.g.e., s.151. Devletin sermayenin üretimi ve yeniden üretimi sürecindeki rolü sadece ilkel birikim süreciyle sınırlı değildir; ancak, diğer dönemlerde biçim değiştirdiği görülmüştür. Bkz. Simon Clarke, a.g.e.

iktidarlarını güvence altına aldığı görülecektir.³³² Kapitalist ilişkiler ise, sömürücü sınıf-yönetici sınıf özdeşliğini, dolayısıyla egemen sınıfın ancak bir siyasal varlığa, yönetici sınıf türdeşliğine sahip olarak yönetme özelliğini yok edecek; artığa dolaysız şekilde üretim sürecinde el konulması nedeniyle üretim sürecindeki yönetim ile bu ilişkilerin yeniden üretimini sağlayacak yönetim birbirinden ayrılacaktır. Sıklıkla kullanılan “yönetici sınıf” kavramının kapitalist ilişkiler söz konusu olduğunda ne kadar hatalı olduğu; bunun ancak artığa yönetici olma vasfı ile el konulabilen bir başka toplumsal ilişki biçimi için geçerli olabileceği, yönetsel yapıda olduğu kadar yönetenler ile egemen sınıf arasındaki ilişkinin de daha dolaylı hale geldiği görülecektir.³³³ Her yurttaşa eşit mesafede ve onların eşit temsiline dayanan bir modern devlet ortaya çıkarken, bu devletin kararları devleti elinde tutan ayrı ve türdeş bir egemen veya yönetici sınıfın çıkarlarına göre değil toplumsal ilişkilerdeki sınıfsal konumlanmalara göre belirlenmekte, devlete kimin sahip olduğu değil sınıfsal niteliği belirleyici hale gelmektedir.³³⁴ Dolayısıyla, bir toplumun yönetsel yapı ve düşüncesini incelerken şu sorular akılda tutulması gereken sorular haline gelmektedir: Toplumsal ilişkiler nasıl yönetilmektedir? Nasıl bir yönetsel mekanizma ile yönetilmektedir? Kimler tarafından yönetilmektedir?

İkincisi, kapitalizmdeki iktisadi alan-siyasal alan ayrımının toplumsal ilişkilerin yönetimine içsel görülmemesi, ayrımın yapısal olarak devleti-bürokrasiyi ve sınıfsal olarak bürokratları türev bir varoluşa ve ikincil bölüşüm ilişkilerine tabi kılışının sınıf mücadelelerinin doğasından kaynaklandığı ve egemen sınıfın ekonomik ilişkilere indirgenemeyecek toplumsal ilişkileri ancak böyle yönetebildiği gözden kaçabilir.³³⁵

Üçüncüsü, ancak toplumsal ilişkileri yönetmek olarak yapılacak bir tanımlama ile siyaset-(kamu)yönetim(i) ikiliği aşılmış olacaktır. Kapitalizme özgü bürokratik yapılanma bu ikiliği her daim üretime eğilimi taşısa da, seçilmişler ile atanmışların

---

³³² Brenner’in “siyasal birikim” kavramına atıfla Colin Mooers, a.g.e., s.52-53 ve İşıya Üşür, a.g.e., s.450.

³³³ Korkut Boratav’ın Keyder eleştirisi esas olarak bu hat üzerine inşa edilmiştir. Bkz. Korkut Boratav, a.g.e.

³³⁴ Devlet adına karar verme yetkisine sahip yöneticiler, yani bürokratların sınıfsal niteliği ve egemen sınıf arasındaki ilişki için bkz. Sungur Savran, “Sınıfları Haritalandırmak: Sınıflar Birbirinden Nasıl Ayrılır?”, Sungur Savran, Kurtar Tanyılmaz, E. Ahmet Tonak (Ed.) *Markizm ve Sınıflar – Dünyada ve Türkiye’de Sınıflar ve Mücadeleleri*, Yordam Kitap, İstanbul, 2014, ss.25-67, s.33-37.

³³⁵ Devletin ikincil görüngüsü ile toplumsal ilişkilerin yönetimindeki merkezi rolü arasındaki gerilim verimli ve mutlaka yapılması gereken bir tartışmaya işaret etmektedir. Bir başka çalışmanın konusu olabilecek kadar geniş bir tartışmaya kapı aralayacağından bu aşamada daha derinlikli bir analize girmek mümkün görünmemektedir. Tartışmaya çerçeve oluşturacak kaynaklar için bkz. Örsan Ö. Akbulut, *Küreselleşme, Ulus-Devlet ve Kamu Yönetimi*, a.g.e., s.10-13; Korkut Boratav, a.g.e.; Birgül Ayman Güler, *Yerel Yönetimler – Liberal Açıklamalara Eleştirel Yaklaşım*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006, s.39; Sungur Savran, a.g.e., s.35.

devlet adına karar alma yetkisininde ortaklaştıkları yönetim gerçekliğinin toplumsal ilişkiler bağlamında tanımlanması ile görünür olacaktır.³³⁶

Dördüncüsü, yönetimin bir edim olarak tanımlanması yönetim yazınında hâkim olan olgu-değer ayırımını ortadan kaldıracak; yönetmek eyleminin öznesiz ve nesnesiz olamayacağı gerçeği üzerinden yönetsel yapı ve düşüncenin ancak bir arada görüldüğü takdirde bütünlüklü bir yönetim incelemesinin mümkün olduğunu gösterecektir. Fâilin eylemini düşüncesinden ayırmamız ne kadar imkânsızsa, yönetme edimini de toplumsal ilişkilerde aldığı konumlanmış pratikten ayırmamızın o kadar imkânsız olduğu görülecektir.

Yönetim'in "yönetme edimi" ile tanımlanması, bir gerçeklik olarak yönetim'in toplumsal ilişkilerle birlikte nasıl oluştuğunu ve dönüştüğünü, bunlarla birlikte nasıl farklı biçimler aldığını gösterecek; yönetim yapı ve düşüncesinin tarihsel-özgül boyutunu da görünür kılacaktır. Dolayısıyla, ilk düzeyi de her zaman incelemelerimizin parçası yaparak yönetimi hep daha genel düzeyde soyutlamaya çalışacağız. Böylelikle, Türkiye'nin 20'li yıllarındaki değişim sürecinde yönetim yapı ve düşüncesinde değişen nedir veya tez bağlamında fay hattı nerden geçmiştir sorusuna, toplumsal ilişkilerin yönetiminde değişen nedir sorusu ile cevap bulmamız mümkün olacaktır.

1.2. Cumhuriyet'in Kuruluş Yıllarını Değişimle Açıklamak

İster nesnel ister öznel ontolojik kabullerden yola çıkılsın Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu analiz eden çalışmaların ortak paydası, değişimin bir "ideal bütün"den başka bir "ideal bütün"e geçiş şeklinde kavranmasıdır. Geçişin düzçizgisel-mekanik ilerlemeci bir "evrim" yasasını takip ettiğini savunan analizler ile böyle bir düzenliliğe indirgenemeyeceğini iddia eden "olumsal" kültürel tikelik çözümlemelerinin her ikisi için de geçerlidir bu. Her ikisi de değişime konu olan toplum ile değişimin ürünü olan toplumu "verili" formalist bir kalıba dökmekte; kendi içinde statikleştirirken, diğerine dışsallaştırmaktadır. Geleneksel toplum-modern toplum, feodalizm-kapitalizm, ATÜT/feodal/"kendine özgü"-azgelişmiş/bağımlı (kapitalist) ülke çiftlerinin her biri, söz konusu ikiliği ifade etmektedir. Bir kez analizler bu ikilikler üzerine yerleştirildi mi, değişimin kaynakları ile yönü ve/veya (maksat dışı) sonuçları da sabitlenmektedir. Dolayısıyla, birincisi, tarih-dışı bir öz/içeriğe sabitlenen bu tipolojiler arası geçiş

³³⁶ Son dönemlerde Amerikan siyaset bilimi ve kamu yönetimi yazınında kararın ve "kamu politikası"nın bütüncül ve açıklayıcı bir kavram olarak baskın hale gelmesi bu gerilimin aşılabileceği bir toplumsal gerçeklik olduğunu gösterir. Bkz. Fatma Eda Çelik, "Çalışma Alanı Olarak Kamu Politikası: Tarihsel ve Düşünsel Kökler Üzerine", *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 41, Sayı 3, Eylül 2008, s.41-72. Savran, devlet adına karar alma yetkisine sahip bürokratların çok geniş faaliyet, görev alanlarına sahip olabileceklerini göstermiştir. Liberal yazın içinde tartışmalı bir konu olan silahlı kuvvetlere de bu bağlamda ve tüm doğallığı ile bürokrasinin içinde yer vermiştir. Sungur Savran, a.g.e., s.33.

genellenmeye, bir başka deyişle modellenmeye müsait hale gelmektedir. Yazında en çok tartışılan konu Türkiye’de geçişin hangi ülke modeline benzediğidir.³³⁷ Bonapartizm üzerinden Fransa modeline benzetenler ile ordunun ve bürokrasinin rolü üzerinden Prusya-Japonya modeline benzetenler, geçişi hep bir “ideal”, doğal ve kendiliğinden geçiş modeli olarak gördükleri İngiltere ile karşıtlık kurmaktadırlar. Böylelikle geçişler de tipolojileştirilmektedir. İkincisi, toplum ve geçiş tipolojilerine uymayan empirik veriler açıklanmaksızın “özgücülük”, biz bize benzecilik adına eklektik bir şekilde analizlere dahil edilmesidir. Denebilir ki, Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu hep bir modele indirgenmeye çalışılmakta; indirgenemediği noktada da özgücülük bir kaçış yolu olarak tercih edilmektedir.

Geçişin “ideal bütün”lerinin bileşenleri bu bütünlerin taşıyıcıları olarak karşımıza çıkar. Pozitivistlerin altyapısı, teknolojik gelişim ölçütleri, üretim biçimleri, üretici güçleri, altyapısı, sınıf yapıları; öznelcilerin iradî eylem ve yorumları, üstyapısı, ideolojisi, kültürü, siyasal kurumları, sınıf bilinci hep “verili” halleriyle, en “olgun” biçimleriyle tipolojileri var eder; bir sonrakinin gelişini belirler. Bu nedenle, birincisi, değişimin ürünü toplumun bileşenlerinin geçişi mümkün kılacak şekilde mevcut olup olmadığına bakılır. Yapısal ve düşünsel-siyasal olarak gelişkin burjuvazi arayışı bu nedenledir. Kurallara uygun şekilde burjuvazinin olmayışı geçişi sakatlayan bir durumdur; ya geçişin olmadığına ve başka bir forma geçiş yapıldığına kanaat getirilir; ya da bu boşluğun başka bileşenlerce doldurulduğuna. İkincisi, pozitivist ve öznelcilerin kurucu unsur olarak farklı bileşenlere öncelik vermeleri, nesnel belirlenim ile öznel belirlenim süreçlerini birbirinden ayırdığı gibi bunları açığa çıkaran somut bileşenlerin de gerçekte ayrık ikilikler olarak görülmesine neden olur. Nesnel belirlenim söz konusu olduğunda, iktisaden gelişkin, bir başka deyişle yeterli sermaye birikimine sahip bir burjuvazi olmadığı için üretici güçlerin gelişme düzeyinin üretim ilişkilerini dönüştürme kapasitesinde olmadığı ve hatta bunun bir sınıf olarak burjuvazinin iktidara talip olmasını veya sınıf mücadelesi temelinde bir değişim sürecinin yaşanmasını engellediği iddia edilir. Öznel olarak ise, pozitif veya negatif göndermeleriyle laiklik ilkesinde cisimleşen aydınlanma düşüncesi veya toplumsal yaşamın “tepeden” bir zihniyetle

---

³³⁷ Geçişin Bonapartizm üzerinden Fransız modeline benzetildiği çalışmalar için bkz. Kurthan Fişek, “The Bonapartist Origins and Failing of Central and Provincial State Administration in Turkey: A Case Study in Administrative Transplantation”, *UNESCO – Meeting of Experts on the Adaptation of Public Administration and Management to Different Socio-cultural Contexts*, Tangier, Morocco, 26-30 September 1977, SS-77/CONF. 605/12, Paris, 28 July 1977; Taner Timur, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi, Ankara, 1997, s.25-26, 65-72. Prusya örneğine benzeten bir makale için bkz. Mustafa Bayram Mısır, “Meşrutiyetten Cumhuriyete: Kapitalizme Prusya Tipi Geçiş”, *Praksis*, Sayı: 5, 2002, s.217-255. Almanya ve Japonya modeline benzeten bir çalışma için bkz. Murat Belge, *Militarist Modernleşme – Almanya, Japonya ve Türkiye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

kuruluşu öne çıkar. Bu iki belirlenim süreci arasında nerdeyse hiç bağ kurulmaz.³³⁸ Her ne kadar koşulları etkilediği düşünülse de ekonominin bağımsız bir kulvarda ilerlediği, devletin de başta bürokratik aygıt ve sonrasında genel olarak uluslararası ilişkilerin bir parçası olma hasebiyle gündeme gelen ülkeyi yönetmek için bu sürece dahil olduğu, ona “dışardan” müdahale ettiği savunulur. İkisinin de belirleyiciliği ayrı bir gelişim ve etkiye sahiptir. Dolayısıyla, ekonomi-devlet, iktisadi alan-siyasal/ideolojik alan, altyapı-üstyapı arasında öngörülen ontolojik ayrım pekişmiş olur. Dahası değişim hep bir “yukarıdan”-“aşağıdan” kısılcasına takılı tartışılmaya devam eder. Bu ikilikler en fazla birbirleri ile olan “dışsal” karşılıklı etkileri itibarıyla yan yana gelir. Etki dışsal ve zamandaş olmadığı için doğan boşluk çoğu zaman “özgücülük” ve “iradecilik” ile doldurulur. Burjuvazinin devlette kendine yer bulamamasının asker-sivil bürokrasiyi öne çıkardığı önermesi buna örnektir.

Bir kez tipolojiler ve bileşenleri ontolojik olarak ayrı görüldü mü, bunlar arasında bir bağ işlevi gören geçiş de ayrı bir bütün olarak görülür. Pozitivist ve öznelcileri birleştiren empirik bakışın tezahürüdür bu. O nedenle hep “değişimi açıklama”ya yönelirler. Değişimi açıklamaktan kasıt, aradaki boşluğu dolduran “an”ı göstermektir. Değişim bir olay, bir karar, bir kurum, bir özne, bir sınıf, bir düşünce, bir yorumdur onlar için. Her daim ayrıksı, toplumsal tipolojilere dışsal bir olgu veya deneyimdir. O nedenle hep bu anı bulmaya ve bu anın niteliksel özelliklerini tespit etmeye çalışırlar. Tartışmaların süreklilik-kopuş ikiliği üzerinden seyri bu nedenledir.

Uzun yöntemsel tartışmalardan sonra, değişime ilişkin egemen bakış açısını sorgulamak adına ikinci sorumuzu sorabiliriz: değişimi nasıl soyutlayacağız ve kavramsallaştıracacağız? Birincisi, değişim, “evrilen ve etkileşim içinde olan toplumsal ilişkilerin safhaları”dır ve bu toplumsal ilişkilerden koparılmadan ele alınmalıdır.³³⁹ Değişim “neden” olarak soyutlanarak bir “şey”e indirgenmiş, yani bir olay, tarih, kurum, kişisel deneyimde somutlaşmış dışsal bir belirleyen olarak görülmemelidir. Yukarıda toplumu tanımlarken kullandığımız bir alıntı, değişimi anlamaya çalışırken de bize yardım edebilir; hatta ikisinin iç içe geçmiş ve tek bir bütünlüğün ayrı yüzleri

³³⁸ Bu iki belirlenim biçimini aşma iddiasıyla yola çıkan örneklerde bile söz konusu ikiliğin örtük şekilde yeniden üretildiği görülmektedir: “söz konusu sürecin bir yandan süreklilikleri bir yandan kopuşları barındıran yapısıdır. Bu noktadaki süreklilik, birikimin kendisidir. Yaşanan sürecin kopuş olarak tanımlanabilecek yanlarını ise, birikim sürecinin farklılaşan aktörlerinde ve devletin, birikimin sürekliliğini güvence altına almak için hayata geçirdiği, Tanzimat, Islahat, 1867 Nizamnamesi gibi zamana ve mekâna göre farklılaşabilen düzenlemelerde aramak gerekmektedir. ... başat amaç bağımsızlık ya da otoriter bir yönetim yapısı oluşturmak değil, sermaye birikiminin sürekliliğini sağlayacak bir zemin yaratmaktır.” Tolga Tören, “Sermaye Birikimi: Osmanlı İmparatorluğu’ndan Cumhuriyet’e Geçiş Sürecini Anlamada Bir Anahtar”, *Toros Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 1, 2013, s.138-164, s.24, 25.

³³⁹ Bertell Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, a.g.e., s.59.

olduğunu gösterebilir. Toplumu, “insan fâilliğinin hem daimî *koşulu* (maddî etken) hem de sürekli yeniden üretilen *neticesi*” olarak tanımladığımız zaman değişimi de onun bir parçası olarak görmüş ve ancak bir soyutlama faaliyetinin sonucunda onu bir uğrak, belirlenim ve biçim olarak bu toplumsal ilişkiler bütününden ayrılabilceğimizi kabul etmiş oluruz.³⁴⁰ Böylelikle, değişimin kaynağı bir “şey” olmaktan çıkar, toplumsal ilişkilerin mevcut halleriyle yapılanmış olmaları, yani bir “koşul”-“belirlenim” halini alır. Bir başka ifadeyle, yeni “ilişkiler[in], kendilerini önceleyen [ve onlardan mantıksal olarak ayrı olduğu iddia edilemeyecek] ilişkilerin içinde gerçek birer olasılık olarak (geçici işsel ilişkiler olarak) zaten var” olduklarını görmek anlamına gelir.³⁴¹ Değişimin sonucu da bir “şey” olmaktan çıkar, mevcut ilişkilerin dönüşerek aldığı “yeni biçimi” ifade eder. Bu haliyle değişim, geçmişiyile bağları olmayan, onlardan mutlak bir kopuş içinde beliren yeni bir biçim değil, mevcut ilişkilerin “çelişkili” yeniden yapılanması içinde oluşan yeni toplumsal bütünü ifade eder. Değişim “an”ı da bir “şey” olmaktan çıkar, “bir şeyin, o ana kadar belli bir süreklilik içinde seyreden ve bu nedenle değişmiyormuş gibi görünen toplumsal ilişkilerin değişmeye başladığı izlenimini veren bir “uğrak”-“belirlenim” adını alır.³⁴² Bu üç haliyle de değişim hem bir ilişki hem de bir süreçtir. O halde, değişimi, toplumsal ilişkilerin “nasıl” yapılanmakta olduğunu göstererek ve bunun hangi “süreç”ler halinde gerçekleştiğini ortaya koyarak kavramsallaştırabilir ve soyutlayabiliriz. Bir başka deyişle, değişimi, toplumsal ilişkilerin değişmiyormuş görüntüsü altında yapılanmakta olduğu ve farklı biçimler aldığı “süreç”leri soyutlayarak kavramsallaştırabiliriz.

Değişimin bir ilişki ve süreç olarak soyutlanma gerekliliği, Türkiye’deki değişim sürecini incelerken bize hangi soruları sorduracak ve beşinci bölümde bu sorular temelinde hangi cevapları arattıracaktır? Halide Edib 20’li yıllardaki değişim sürecini değerlendirdiği satırlarda, sadece değişim anına yoğunlaşılmasını ve büyük resmin görülmeyişini eleştirir.

“1925’ten itibaren yapılan inkılâpların yerleşmesinde âmil olan şeyin sadece tedhiş vasıtaları olduğuna dair zaman zaman ortaya atılan iddia da tamamen yanlıştır. İnkılâp zihniyetinin bir asırdan fazla bir müddetten beri sürüp gitmekte olduğu tarihî bir hakikattir. II. Abdülhamid saltanatının uzun yılları müstesna, bu zihniyetin hayli cezrî ve mühim tezahürleri de olmuştur. Sebebi ne olursa olsun, güya, memleketimizde ilk defa Ortaçağ’dan yeni devre geçmiş, hiçbir kökü olmayan topraklarda, sırf tedhiş sayesinde birtakım cezrî reformlar yapılmış gibi bir neşriyat ortaya atmak, reformlarımızın lehine değil, aleyhine ve milleti küçülten bir propaganda olmuştur. Amerikanvari bir propaganda ile, bacağına şalvar, başında sarık,

³⁴⁰ Roy Bhaskar, a.g.e., s.58; Bertell Ollman, a.g.e., s.62.

³⁴¹ Bertell Ollman, *Yabancılaşma*, a.g.e., s.51.

³⁴² Bertell Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, a.g.e., s.32.

belinde yatağan, korkunç ve iptidai Şarklı bir milletin, birdenbire değiştirilmiş olduğu fikrini yaymaya çalışanlar da maalesef hâlâ vardır. ... muharririn büyük anası dahi kırk küsur yıl evvel bu kadar gülünç bir kıyafetle gezmemişti. ... İnkılâplarımızın uzun bir temel ve hazırlanma devri olması, Mustafa Kemal Paşa'nın kudret ve zekâsını küçültmek değil, daha fazla büyütür. Çünkü, Mustafa Kemal Paşa, bu reformlardan evvel, hiç şüphesiz, mazimizi, iç temayüllerimizi göz önünde tutmuş, ileriye doğru giden insiyakımızı seçecek bir deha göstermiştir. ... Cumhuriyet inkılâpları, masallardaki sihirbaz sopalarıyla değişen hayaller değildir. Az çok, muhakemeye, tatbikinde kusurlu ve eksik dahi olsa, milletin son asırdaki tekâmülünü bilen ve ileriye gören bir düşünüşe dayanır.”³⁴³

Kendisine eleştirilerimiz saklı kalmak kaydıyla, eğer herşey, böyle bir izlenim vermekle birlikte her dönem sıfırdan kurulmuyorsa Halide Edib'in bu satırları 20'li yıllar öncesinde koşulların belli bir süreç dahilinde olgunlaşmış olduğuna dair bir vurgudur. Bize 20'li yılları da içine alan ve o günleri hazırlayan “süreç” nedir ve neden belli dönemlerde daha belirgin değişim “an”larını içermektedir sorusunu sordurur. 20'li yıllardaki değişim sürecini sorunsallaştırabilmek öncelikle onun içine doğduğu Osmanlı toplumunu ve bu toplumun yaşadığı dönüşümleri görmeyi gerektirir.

Halide Edib, 20'li yıllardaki değişimin nasıl bir topluma doğduğunu, artık eski haliyle varolan bir Osmanlı toplumundan bahsedilemeyeceğini çok güzel tasvir etmekle birlikte, sürekli empirik olana bakmasının verdiği bir körleşmeyle, empirik olanı, bu biçimiyle görünür kılan toplumsal ilişkilerdeki dönüşümü es geçmektedir. Oysa sormamız gereken bir diğer soru da burada yatmaktadır. Wood, *Kapitalizmin Arkaik Kültürü*'nde İngiliz toplumunun dönüşümünü incelerken Halide Edib'in bahsettiği İngiltere'deki modernleşme sürecinin tedrici ve muhafazakâr doğasına atıfla tasfir ettiği ve önerdiği süreklilik içinde dahi dinamik, bir başka deyişle değişmekte olan toplumsal ilişkiler görür.³⁴⁴ Ona değişmiyormuş izlenimini veren; ancak, belli bir “an”da görünür hale gelen toplumsal ilişkilerin izini sürer. Dolayısıyla, sorulması gereken bir diğer soru şudur: Osmanlı toplumunda toplumsal ilişkiler “nasıl” devinmektedir?

Toplumsal ilişkileri süreçler içinde görme veya süreçler içindeki toplumsal ilişkileri görme uğraşı, bizi, sosyal bilimci ve tarihçilerin değişimin nasıl incelenmesi gerektiğine kafa yorarken defalarca karşılaştıkları bir diğer sorun alanına taşır. Bu sorun alanı, değişimi nasıl soyutlayacağız ve kavramsallaştıracamız sorumuzun ikinci boyutunu oluşturur. Kuram ve tarih, yapı ve süreçler, genel ile tikel, yasa ile özgül arasında nasıl bir ilişki kuracağız? Buraya kadar yapılan bütün yöntemsel tartışmalar bu soruyu da

³⁴³ Halide Edib Adivar, *Türkiye'de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri*, Can Yayınları, İstanbul, 2009, s.205-206.

³⁴⁴ Ellen Meiksins Wood, *Kapitalizmin Arkaik Kültürü*, a.g.e.

cevaplamak; bir yandan, yapı ile yasa-modellerin incelenen döneme giydirilmesine karşı çıkmak; diğer yandan da, hiçbir belirlenim-nedensellik olmadan “olumsal” olarak varolan tikelliklerin betimlene durmasını eleştirmek içindi. Kuram ve tarih arasında nasıl bir ilişki kurulabilir sorusuna, bu iki yoldan birini seçerek, yani nomotetik-ideografik ayrışmasının bir tarafını tutarak değil; bu ikisini besleyen ontolojik sorunu aşarak cevap verilebileceğini göstermekti.

Yukarıda belirttiğimiz gibi pozitivizmin statik ile dinamik arasında yaptığı ayrım nedeniyle, toplumun statik görünümü ile ilgili genellemeler “yapı”, dinamik görünümüyle ilgili genellemeler “yasa” olarak soyutlanmakta; her iki düzlemde de bu genellemelerin empirik olan’ı ve onların arasındaki düzenlilikleri yansıttığı düşünülmektedir. Hermeneutik gelenek ise, iki düzlemde de genelleme yapılamayacağını; çünkü empirik olan’ın herhangi bir düzenlilik içinde değil, kendi tikelliği içinde varolabileceğini iddia etmekte; bu nedenle deneyimin doğrudan betimlenmesini öne çıkarmakta idi. Dolayısıyla her ikisinde de varoluş ve nedensellik empirisist kabullere dayanmakta; ikisinin değerlendirilmesinde de nomotetik-ideografik ayrımı tali kalmaktaydı.³⁴⁵ Toplumun nasıl kavramlaştırılabileceği tartışılırken nesnellik adına bir analitik bütün, soyutlama olan “yapı”nın özgül toplumsal ilişki formlarını ve insan faaliyetini ikame edemeyeceği savunulmuştu. Ancak tam tersinin de doğru olmadığı, tikellerin herhangi bir belirlenimden yoksun olarak bir arada durduklarının da iddia edilemeyeceği dile getirilmişti. İlk kabulümüz somut’tan, empirik olan’dan başlamak ve onu ele alırken kuramı bir “klavuz çizgisi” olarak görmektir.³⁴⁶ Kuramın bir “klavuz çizgisi” olarak görülmesi vurgusu önemliydi; çünkü kuramın incelemenin sonuna kadar somut’la diyalog halinde kalması gerektiğini ve en önemli görevinin ondaki içsel ilişkileri açığa çıkarmak olduğunu ifade ediyordu. Ancak toplumsal ilişkilerin “nasıl” yapılanmakta olduğunu ifade eden, onun mekanizmasını gösteren bu içsel ilişkiler empirik olan’a indirgenemez ve bu haliyle genellenemezdi; çünkü belli bir zaman ve mekânda öyle tezahür etmiş olması hep öyle olacağı anlamına gelmezdi. Belli bir tarihsellikte söz konusu özgül formları doğurmuş olan bu içsel ilişkiler, başka koşullarda başka biçimler alabilirdi. Dolayısıyla “nasıl” böyle bir görünüm almıştır diye baktığımız içsel ilişkiler aslolan ve genellenebilir olardı.³⁴⁷ Ancak işte tam da özgül

³⁴⁵ Roy Bhaskar, a.g.e., s.20.

³⁴⁶ “Klavuz çizgisi” kavramına başvurduğumuz Sayer, kuramın sınırlılıklarına ve gerçek tarihteki özgül biçimlerin her birini kapsayamayışına vurgu yapmaktadır. Derek Sayer, a.g.e., s.28-33.

³⁴⁷ Ollman’ın sistem tarihten önce analiz edilir derken kastı tam da budur. Bkz. Bertell Ollman, a.g.e., s.34. Benzer vurgu Roy Bhaskar’ın “doğurgan mekanizmalar”ında da vardır. Bhaskar bu mekanizmaların reel gerçeklik düzlemine ait olduğunu altını çizerek, Bhaskar, yapının empirik olan’a indirgenemeyeceğini şu sözlerle açıklar: “Deneysel etkinliğin nesneleri olaylar ve bunların birleşimleri değil, somutta vukû bulmuş olay örüntülerinin normal olarak dışında olan (ve nedensel yasaların reel temelini oluşturan)

olan'la arasındaki bu ilişki nedeniyle bu genelleme mutlak kabul edilemez ve kuram “kılavuz çizgisi” olarak kalmaya devam ederdi.³⁴⁸

Toplumu, yapı'yı soyutlarkenki kabüllerimizin, genellemenin dinamik boyutunu ifade eden nedensel “yasa”lar için de geçerli olduğunu savunabiliriz. Tarih çalışmalarında süregelen nomotetik-ideografik çatışmasında ya değişimin genellenebileceği ve “sabit olay birleşimleri”ni takip eden “yasa”larca yönlendirildiği dile getirilmiş ya da bu tür birleşimlerin olmadığı kabulüyle fenomenlerin kendi tikellikleri içinde belirlenimsiz halde, “olumsal” biçimde ortaya çıktığı kabul edilmiştir.³⁴⁹ Sabit olay birleşimlerinin olmadığı durumlarda, yani empirik olan'ın değişimin kaynağı ve sonucu olarak ortaya çıkmadığı durumlarda pozitivistler ilgili olayı genelleme dışı bırakmış veya istisna olarak kabul etmişlerdir. Hermeneutik ise baştan “nesnel” belirlenimi, yapısal zorunluluğu yadsımakta; empirik olan'ın ortaya çıkışını, çeşitliliğini “öznel” davranış, niyet ve tercihlerin iradeciliğine ve bunların tikel oluşuna bağlamaktadır. Oysa değişim bir ilişkilene, yapılanma süreci olduğuna; “yapı” bu sürecin bir uğrağı olarak görülebileceğine göre, bu sürecin kendisi de onda tezahür ettiği halde empirik olan'a indirgenemeyen ve bir eğilimi yansıtan bir içsel ilişkilene, dönüşüm yasası olarak soyutlanabilir. Bu noktada yasa, artık mutlak olan'ı değil bir eğilimi yansıtır; “yapı”ların belli bir “evrim” çizgisi içinde birbirini takip etmesini değil toplumsal ilişkilerin oluşumunu ve bu oluşumun mekanizmasını ifade eder.³⁵⁰ Bu nedenle, birincisi, “yapı” ile “yasa” birbirinden ayrıştırılmamış; içsel ilişkilerin oluşumu bütünlüklü bir süreç içinde görülmüş olur. İlkinde belli bir toplum tipinin içsel ilişkileri gibi görünen şeyin, nasıl devindiği ve dönüşerek başka bir yapının içsel ilişkilerini oluşturduğu böylelikle ortaya konulabilir.³⁵¹ İkincisi, zorunluluk,

---

yapılar, doğurgan mekanizmalar vb.dir. ... nedensel yasalar ile olay örüntüleri arasında ontolojik bir ayrım yapıldığı noktada, bu bizim, olay örüntülerinin değişmez-olmayan karakterine karşılık nedensel yasaların evrenselliğini kabûl etmemizi mümkün kılar.” Roy Bhaskar, a.g.e., s.29.

³⁴⁸ “Marx'ın yasaları da dünyanın yapısıyla ilgilenirse de bunu ispat temelinde yapar ve ortaya çıkan bulgular tarafından daima değiştirilir. Sonuçta, Marx'ın öne sürdüğü yasalar her zaman geçerli olacak basit bir formülle özetlenemezler. ... Bu gibi yasalar, adına konuştukları özgül ilişkiler grubunun içerdiğinden daha fazla zorunluluk ifade etmezler. Yasaların belirsizliği, ilişkilerin durumundaki belirsizliktir. Ancak, söz konusu ilişkilerin önceden işaret ettiği olası tüm gelişmeler yasanın içinde yer verilirse, o zaman yasanın kendisinin zorunlu olduğu söylenebilir. Bir faktörün yaşadığı her şey, o faktörle ilgili yasanın zorunlu işleyişidir. Bu nedenle Marx'ın bulgularına yasalar renk vermezler, yasalar karakterlerinin tamamını Marx'ın bulgularına borçludur. ... Bir faktörde birbirine bağlanan ilişkiler bir gelişme tipini diğerlerinden daha olası yapar ve Marx da sıklıkla sadece bu gelişme tipini işaret etmek için ‘yasa’ terimini kullanır. Bu anlamıyla ‘yasa’ demek, ‘eğilim’ demektir.” Bertell Ollman, *Yabancılaşma*, a.g.e., s.51.

³⁴⁹ Roy Bhaskar, a.g.e., s.29, 35, 37-42.

³⁵⁰ Bertell Ollman ve Roy Bhaskar'ın belirtilen kaynaklarına ek olarak tarihsel gelişmenin “evrim” kuramı çerçevesindeki yorumlarına ilişkin Marksist bir eleştiri sunan Callinicos'a bakılabilir. Bkz. Alex Callinicos, a.g.e., s.46-65, 158-166.

³⁵¹ “Tarihçiler, bana sorarsanız tamamen haklı olarak, tek bir ilişkiyi ya da ilişkiler bütünü, incelenmekte olan toplumun (ya da toplum tipinin) merkezi ve özgül ilişkisi olarak görmeyi, ele alınan

yapıların belli bir sıra çizgisi boyunca birbirlerini izlemesi, belirli empirik olay, olgu ve davranışların “neden” ve “sonuç”ları oluşturması şeklinde değil, içsel ilişkilerin organik ve tarihsel olarak ancak böyle kurulabilecekleri için böyle kurulabildikleri içsel ve özgül bir zorunluluk haline gelir. Nedensellik ve belirlenim şematik, kuramsal ve sonradan dayatılan bir mantığın değil, insanların kendi tarihlerini yapış biçimlerinin veya bir başka soyutlama düzeyinde söyleyecek olursak sınıflar mücadelesinin aldığı özgül biçimlerin ürünüdür.³⁵² Üçüncüsü, değişimin kaynağı, sürecin nedeni olarak yapının dışından gelen, ona dışsal bir şey veya kimse değil, yapılanmanın kendi iç çelişkileridir. Değişimin yönü de, belli bir evrimsel gelişim çizgisi doğrultusunda ona önceden tayin edilmiş bir hedef “biçim” değil, söz konusu çelişkilerin çözülerek aldığı yeni yapılanıştır. Çelişki yapıya ve süreçlere içkindir; dahası onların ana devindiricisi çelişkidir.³⁵³ Değişimin “nedeni” ve “sonucu” veya değişimin kendisi gibi görünen şey, aslında bu çelişkili içsel yapılanma sürecinin kendisidir. Değişimi bir olasılık ve zorunluluk olarak içinde barındırır.³⁵⁴ Dördüncüsü, sürecin çelişkili içsel ilişkileneşini bulup çıkarmak, yaşanan değişim sürecini diğer ülke deneyimleriyle modeller ve modellere özgü empirik sabitler üzerinden karşılaştırma geleneğini de yerinden edecektir. Sabit düzenliliklerin veya belirli davranış, zihniyet kalıplarının farklı deneyimlerdeki halleriyle bulunmayışından kaynaklı biz bize benzerlik olarak ifade edilen özgücülük ile tipolojilerin dışında kalan deneyimleri anlatan patolojik gelişimciliğin kuramsal beslenme kanallarını kapatan, değişimin içsel bütünlüğünü kurmayı zorlaştıran zararı da bertaraf edilmiş olacaktır.

İlerki bölümlere yol gösterecek sorular sormaya devam edersek, bu noktada sorulabilecek soru şudur: Türkiye’de değişim sürecini incelerken feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmaları bize ışık tutabilir mi? Biz bize benzerizci tutum bu soruya toptan olumsuz cevap vermekte; feodalizm ve kapitalizm kavramlarının bizdeki

---

malzemenin geri kalanını da bunun çevresinde toplamayı uygun bulacaklardır. ... Anlaşılan, yapı bir kez kurulunca artık onun kendi tarihsel hareketi içinde görülmesi gerekmektedir. ... Bu durumda, toplumun tarihsel değişim ve dönüşüm sürecinde yaşadığı gerilimler, tarihinin, birincisi, toplumun yapılarının dengelerini aynı anda hem kaybetmeye hem de yeniden kurmaya eğilimli olduğu genel mekanizmayı, ikincisi, toplumsal tarihçilerin geleneksel ilgi alanları (örneğin, kolektif bilinç, toplumsal hareketler, entelektüel ve kültürel değişimlerin toplumsal boyutu gibi) olan fenomenleri ortaya koymasını sağlayacaktır.” Eric Hobsbawm, *Tarih Üzerine*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2009, s.99.

³⁵² A.g.e., s.17, 78.

³⁵³ Bertell Ollman, *Diyaletğin Dansı*, a.g.e., s.38-40, 89-92.

³⁵⁴ “Tümevarım yasalarına benzer şekilde Marx’ın yasaları da ampirik araştırmalara dayanır. Ancak, tümevarımın aksine onun yasaları, birbirleriyle ve çevrelerini kuşatan koşullarla bağları olumsal olan bağımsız olgularla ilgilenmez. Marx’ın ekonomi politik için ‘yasa, şanstır’ demesi gibi, burada da ilişkilendirilen unsurlar arasında, güncel olarak araştırmayla ortaya çıkarılanlar dışında bir bağ bulunmamaktadır. Oysa ki Marx, keşfettiği ilişkilerin, kendilerini önceleyen ilişkilerin içinde gerçek birer olasılık olarak (geçici içsel ilişkiler olarak) zaten var olduklarını düşünür.” Bertell Ollman, *Yabancılaşma*, a.g.e., s.50-51.

toplumsal yapıyı tanımlamaktan uzak olduğunu, dolayısıyla da dönüşümün bu iki toplum tipi üzerinden anlaşılamayacağını iddia etmektedir. Neredeyse teorinin tarihle ve özellikle Türkiye tarihiyle uyumsuzluğu gibi bir sorunla bizi baş başa bırakmaktadırlar. Geçiş tartışmaları içinden konuşmayı tercih edenler ise, diğer ucu oluşturmakta ve Türkiye'de arizi çıktıkları da olsa üretim tarzı veya zihniyetle özdeşleşen bu iki toplum tipi arasındaki geçişin ötesinde özgül bir değişimin yaşanmadığını savunabilmektedirler. Türkiye'de değişim süreci kitapta yazıldığı gibi yaşanmış; bunun ötesinde tarihsel araştırmaya ihtiyaç duyuracak özgünlükte bir değişim süreci gerçekleşmemiştir. Bu savunulardan birincisine içsel ilişkiler genellenebilir; ikincisine oluşum halindeki ilişkileri belirleyen sınıf mücadelesi özgüldür diye cevap verebiliriz. Cevabımız, benzer soruları sorarak ve benzer cevapları arayarak geçiş tartışmalarına katkı koyan Marksist yazın içinde konumlandırılabilmesi için geçiş tartışmaları yol gösterici midir sorusuna evet cevabını verebiliriz. Dobb-Hilton-E.P.Thompson-Brenner çizgisini takip eden Marksist yazın, feodalizm ve kapitalizm kavramsallaştırmalarına zemin oluşturan üretim tarzını “üretim araçlarının mülkiyet biçimini ve üretim süreciyle bağlarının sonucunda insanlar arasında oluşan toplumsal ilişkileri” öne çıkaracak şekilde tanımlar.³⁵⁵ Üretim tarzı, onlara göre siyasal ve kültürel olan'ı dışlayan veya ikincilleştiren bir üretim tekniğine, onun edilgen yansımaya indirgenemez; bunları da kapsayacak şekilde bir toplumsal ilişki biçimi olarak formüle edilmelidir.³⁵⁶ Dobb bu ilişkinin “üretim koşullarına sahip olanlar ile doğrudan üreticiler arasındaki ilişkiler”de, yani artığın çekilip alınma, artık emeğe el konulma biçiminde somutlaştığını ifade eder.³⁵⁷ Bu ilişkiler sınıf ilişkileridir.³⁵⁸ Kısacası, bu ekol “sınıf ilişkilerine ve sınıf mücadelelerine bütünsellikleri içinde vurgu” yaparak bize toplumların içsel gelişme dinamiklerini çıkarabileceğimiz ve farklı deneyimleri bu çıkarımlar üzerinden karşılaştırabileceğimiz bir klavuz sunar. Empirik olanları birebir örtüştürme arayışında değildirler; farklı biçimlerde tezahür de etseler ilişkilere odaklanılması gerektiğini söylerler. Altını çizmek gerekirse, iki ayrı toplumsal ilişki biçimini ifade eden feodalizm ve kapitalizmi, belirli dönemlerde ortaya çıkmış olan somut biçimlerine indirgmeden

---

³⁵⁵ Harvey J. Kaye, a.g.e., s.63.

³⁵⁶ İşaya Üşür, “Ek Bölüm: Geçiş Tartışmaları”, Maurice Dobb, *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*, Belge Yayınları, İstanbul, 1992, ss.355-452, s.375-379.

³⁵⁷ Maurice Dobb, *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*, a.g.e., s.34.

³⁵⁸ Brenner, sınıf ilişkilerinin iki vechesini de vurgular. İlki, “doğrudan üreticilerin kendi aralarındaki, yani, dolaylımsız üretim süreci içinde birbirleriyle, araçlarıyla ve toprakla olan ilişkileri” olarak “yatay ilişkiler”; ikincisi ise, “içsel olarak çatışmacı mülkiyet ilişkileri”, “artığın çekilip alınması ilişkisi” olarak “dikey ilişkiler”dir. İşaya Üşür, a.g.e., s.447; Robert Brenner, “Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe”, T.H. Aston ve C.H.E. Philpin (Ed.), *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985, s.10-63, s.10-11, 26.

bu ilişkilerin “genel” özelliklerinin ortaya konulabileceğini, bu bağlamda “genel” bir eğilimin, “genelleme”nin açıklayıcılığından yararlanılabileceğini dile getirirler.³⁵⁹ Feodalizmde emeğe emek rant (angarya), ayni rant (ürün rant), para rant (son ikisi vergi olarak adlandırılır) biçimlerinde el konulmuş olduğunu; biçimsel özellikleri değişse bile bu üç rant türünün de aynı artık çekme, yani aynı feodal ilişki biçimi altında sınıflandırılabilceğini söyleyerek biçimsel özelliklerin ötesine geçmiş ve hatta biçimsel olanı içeriğini öne çıkararak tanımlamışlardır.³⁶⁰ Bu nedenle, ilişkilerin bizi biçimleri belirleyen içeriğe götüreceğini savunmuşlardır. Söz konusu içsel ilişkilerin toplumlarda farklılık gösterdiğini kabul etmiş, bunun da sınıf mücadelesinin seyrinden yani yapılanma sürecinin kendisinden kaynaklandığını ileri sürmüşlerdir.³⁶¹ Özellikle geçiş sürecinde ortaya çıkan farklılıkları veya geçişin söz konusu deneyim çerçevesinde yarattığı özgünlüğü anlamak için, bir sınıfın toplumsal ilişkilerde egemen hale gelme mücadelesini ifade eden ilkel birikim sürecine ve yollarına bakılması gerektiğini savunmuşlardır.³⁶² Sınıfın, tezimizin konusu tarihsel dönem itibariyle burjuvazinin ilkel birikim sürecindeki kapasitesini, diğer sınıflar karşısındaki gücünü anlamak için özellikle mülksüzleştirme ve genişleme süreçlerindeki mücadeleye yoğunlaşılması gerektiğini dile getirmişlerdir. Sınıfların oluşum dinamiklerini de, geçmişten getirdikleri yapısal özelliklerinin yanı sıra bu süreçlerde aramaktan yana olmuşlardır. Sermayenin eski emek biçimlerini kendisine eklemlemeyi seçmesi veya onları dönüştürmesi, ilkel birikim sürecindeki tepkisinin şiddeti vb. bu sürecin özgüllüğünden kaynaklandığını vurgulamışlardır.³⁶³ Osmanlı’da toplumsal ilişkiler “nasıl” deviniyordu ve yeni haliyle “nasıl” devinmeye başladı sorusuna feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmaları içinde cevap aramak için şu sorular sorulabilir: Osmanlı toplumunda artığa el koyma süreci hangi uğrakta farklı bir biçim almaya başlamıştır? Bu süreçte sınıflar mücadelesinin tarafları kimlerdir ve yöntemleri ne olmuştur?

Sorularımızı geliştirmeye devam ederken, sorulması gereken bir diğer soru da feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmalarının konusu olan ülke deneyimlerinden daha geç bir dönemde şekillenen Türkiye örneğinin kapitalizmin dönemsel ve mekânsal farklılıklarıyla da şekillenen özgüllüğü es geçilmeden tartışılıp tartışılmayacağıdır. Yukarıda anlatmaya çalıştığımız üzere “genelleme”nin özgüllüğü dışlaması gerekmez; bu ikisini bir arada düşünmeyi sağlayacak bir yöntemsel kavramlaştırma mümkündür. Bu sorudaki dert ise biraz farklıdır. Geçiş tartışmaları aslolarak erken kapitalistleşme

³⁵⁹ Sungur Savran, “Azgelişmişlik: Eşitsiz ve Birleşik Gelişme”, *11.Tez*, Sayı:3, 1986, ss.49-72, s.58.

³⁶⁰ Oğuz Oyan, a.g.e., s.8, 12, 157-158.

³⁶¹ Sınıf mücadelesine özel vurgu için bkz. E.P. Thompson, a.g.e., s.42, 46, 48.

³⁶² İşaya Üşür, a.g.e., s.381; Harvey J. Kaye, a.g.e., s.65.

³⁶³ Harvey J. Kaye, a.g.e., s.103.

deneyimlerini göz önünde bulundurmıştır.³⁶⁴ İngiltere ve Fransa tartışmalarda merkezi ağırlığa sahiptir; tartışmalara katkı koyanlar arasında Almanya ve Japonya'yı ele alanlar olmakla birlikte bunlar tartışmalara ana rengini vermemiş; tartışmaların temel sorunsallarını belirlememiştir. Dönemsel olarak 19.yy öncesine ve mekânsal olarak da Batı Avrupa'ya yoğunlaştığı görülmektedir. Oysa Osmanlı toplumundaki değişimin de yoğunlaştığı geç kapitalistleşme pratikleri 19.yy'da yaşanmaya başlanmıştır.³⁶⁵ 19.yy hem ulus-devletler hem de dünya ölçeğinde kapitalist ilişkilerin niteliksel dönüşüme uğradığı ve kapitalist ilişkiler içinde kalmakla birlikte eğilimlerin değiştiği bir yüzyıldır. Bu nedenle, geçiş yazını içinde tartışmaya katkı koyan ikinci kuşak, eğilimleri netleştirmek için kapitalist ülkelerde sermaye birikim süreçlerini; kapitalistleşmekte olan ülkelerde ise, bu süreçlerle bağlantılı eklemleme süreçlerini sorunsallaştırmış ve kavramsallaştırmıştır.³⁶⁶ Yeni sorularımız şunlardır: Tıpkı erken kapitalistleşme örneklerinde olduğu gibi geç kapitalistleşme örnekleri de kendi özgünlükleri içinde incelenebilir mi? Bu özgünlükler onları kapitalistleşme dinamiklerinden ayıran özgüllükler midir, yoksa tam da bu dinamiklerin dünya çapında yeni bir biçim almalarının mı ürünüdürler?

Geç modernleşme örnekleri aslen II. Dünya Savaşı'ndan sonra çalışılmaya ve teorize edilmeye başlanmıştır.³⁶⁷ Türkiye değişim yazını da ağırlıklı olarak bu dönemde şekillenmiştir. Dönemsel ve mekânsal farklılıkların “verili” olarak ortada olduğu bir dönemde bu farkların üstünden atlayarak teori üretmek mümkün değildir. Sorun bu farklılıkların nasıl yorumlanacağı noktasında düğümlenir. Bir taraf bu farklılıkların yapısal değil empirik olduğunu savunurken, diğer taraf yapısal olduğunu iddia eder. Modernleşme Okulu'nun hâkim olduğu ilk görüşe göre diğer geleneksel ülkelerde olduğu gibi sosyo-ekonomik kurumsal farklılıklar ve zihniyet farkları mevcuttur. Bu nedenle geçiş süreci Türkiye'si ikili bir yapı sunar. Ancak bu ikilik “evrimci” gelişim yasası içindeki zaman farkının sonucudur ve Batı ile aynı yoldan gidilerek aşılabilmesi mümkündür. Bu farklar geleneksel toplumlara içkin olan geçiş öncesi Türkiye'nin

³⁶⁴ M. Dobb vd., *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, a.g.e.

³⁶⁵ ABD, Almanya, İtalya, Japonya, Çin, Latin Amerika ve Osmanlı'da kapitalistleşme dinamikleri 19.yy'da yoğunlaşmıştır. Eric Hobsbawm, *Devrim Çağı*, a.g.e., 123-146; Eric Hobsbawm, *Sermaye Çağı (1848-1875)*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998, s. 21-39, 97-113.

³⁶⁶ Brenner'de cisimleşen ikinci kuşak Bağımlılık Okulu ve Dünya-Sistemci yaklaşıma karşı argümanlar geliştirmiştir. Harvey J. Kaye, a.g.e., s.83-104.

³⁶⁷ Geoff Eley, “Review: Capitalism and the Wilhelmine State: Industrial Growth and Political Backwardness in Recent German Historiography, 1890-1918”, *The Historical Journal*, Cilt 21, Sayı 3, Eylül 1978, s.737-750, s.739; Melih Ersoy, “Çevre Toplumsal Formasyonlarda Ulusal Ekonomiler ve Kentsel Sanayi Sektörünün Yapısına İlişkin Modeller”, Çağatay H.Keskinok ve Melih Ersoy (Der.) Üretim Tarzlarının Eklemleme Üzerine, *Birey ve Toplum Yayınları*, Ankara, 1984, <http://www.melihersoy.com/wp-content/uploads/2012/04/%C3%87evre-Toplumsal-Formasyonlarda-Ulusal-Ekonomiler-ve-Kentsel-Sanayi1.pdf> (12.02.2015), s.1.

özgünlükleri olarak görülür; geçişin gelişime engel olan bu özgünlükleri ortadan kaldırarak modern Türkiye'ye geçişin sağlanacağı düşünülür. Geçiş sürecinin özgüllüğü gibi görünen şeyler de aslen geleneksel toplumların ürünüdür. Geçişin değil geçiş öncesinin özgünlüğünden söz edilebileceğine göre, ne geçiş sürecinin ne de geçiş sürecinin içine doğduğu dünyanın özgünlüğünden bahsedilmez. Diğer taraf ise, ülkenin içine de yansıyan bu ikiliğin aslen dünya ölçeğindeki bir yapısal ikiliğin sonucu olduğunu söyler. Bağımlılık Okulu, Dünya-Sistemciler ve Düzenleme Okulu bu görüştedir. Dünya kapitalist sisteminin dönemsel ve mekânsal bir özgünlüğe sahip olduğunu kabul ederler. Ancak Dünya-Sistemciler ve Düzenleme Okulu bu özgünlüğün dünya ölçeğinde bir özgünlük olduğu görüşündedirler. İlki için Türkiye gibi çevre veya yarı-çevre ülkeler dünya-ekonomisiyle yapısal olarak bütünleşiktir; ikincisi de dünya kapitalizmiyle sistemik bir bütünleşme içinde olduğunu düşünür. Bu bütünleşme anlarına konsantre olurlar. Kapitalizm dünya ölçeğinde eşitsizlikler ve bölgesel farklar üretse de bunlar aslen merkez veya bir bütün olarak sistem tarafından üretilir. Ülkenin içsel dinamiklerinin özgünlüğü, bir başka deyişle belirleyiciliği ortadan kalkar. Ülke dışardan bir belirlenim altına girer ve değişim sürecinin tek belirleyeni de budur. İlkinde birbirine “eklenmiş” üretim tarzlarının birbirlerinden ayrı ve çatışma içinde ama yan yana duracakları, bütünleşmenin tamamlandığı bölgelerde bu görüntünün ortadan kalkacağı görüşü hâkimken, ikincisinde belki daha da sert bir uluslararası işbölümünün değişmezliği ve değişmezlik içinde devinim söz konusudur. Bağımlılık Okulu iç dinamiklere verdiği önem itibarıyla onlardan ayrılır. Batı Avrupa'nın gelişim yasası azgelişmiş ülkelere genellemez derler, ancak bunu azgelişmiş ülkeler için ayrı bir gelişme yasası üreterek yaparlar.³⁶⁸ Dolayısıyla aralarındaki farklara rağmen Modernleşme Okulu, Dünya-Sistemciler ve Düzenleme Okulu, yani Weberci kurumsalcı-kültürelci geçiş tezleri ile Pozitivist Marksizm tezleri geçişi bir yasanın yeniden üretimi şeklinde yorumlarlar.³⁶⁹ Gelişmek ve gelişmemek, kapitalistleşmek ve kapitalistleşmemek yasanın takip edilip edilmediğine veya nasıl takip edildiğine indirgenmiştir.

Birinci nokta, değişme yazınının geç modernleşme-kapitalistleşme örneklerinin özgünlüklerini zamansal ve mekânsal, yani tarihsel özgüllükler olarak görmemeleri; bu özgünlükleri geleneksel toplumlara veya azgelişmiş-çevre “yapı”lara özgü, onlara içsel ve değişmez addetmeleridir. Bu ülkelere aynı “model” elbisenin biçilmiş olması, değişimlerine aynı “model” elbisenin biçilmesi anlamına gelmektedir.

---

³⁶⁸ Sungur Savran, a.g.e., s.54.

³⁶⁹ A.g.e., s.52.

“Ian Roxborough, ‘azgelişmiş’ toplumların analizinde ‘aşırı-genelleştirmenin’ yaratacağı problemlere dikkat çekmekte ve aşırı-genelleştirmeye dayanan modellere iki temel itiraz yöneltmektedir: (i) ‘Azgelişmiş’ toplumlar arasındaki farklılaşmaların büyüklüğü, tüm bu toplumları tek bir modelle tanımlamayı olanaksız kılar; (ii) Böyle bir model toplumsal süreci iki açıdan tarih-dışı bir analize tabi tutar. Bir yandan gelişmenin gerçekleştiği uluslararası bağlamın önemini azaltır, diğer yandan değişen ekonomik yapının sınıf yapısında ortaya çıkardığı değişimleri dikkate almaz. ‘Üçüncü Dünya’yı benzer birimlerden oluşmuş bir yapı olarak alan yaklaşımlar, bu ülkelerin farklılaşan ve çeşitlenen tarihlerini gözden kaçırmaz.’”³⁷⁰

İkinci nokta, bu ülkelerdeki değişimin kapitalistleşme süreci ile bağının kurulmaması veya ancak kapitalist ülkelere eklemlenme dolayımı ile kurulmasıdır. Bu durum ikili yapı tezlerinin “model”lerde olduğu gibi “yasa-modeller”de de tekrarlanmasına neden olmaktadır. Modern toplumlara özgü sosyo-ekonomik kurumlar veya kapitalist ülkelere özgü üretim tarzı dışarıdan gelen bir “ihraç ürünü” ya da kuralları ülke dinamiklerinden bağımsız belirlenen bir “sistemik kapan”dır.³⁷¹ Kapitalistleşme bu ülkelerin değişim süreçlerine içkin değildir. Bu ülkeler kapitalistleşmezler, en fazla kapitalist bir “yapı”ya eklemlenirler. O nedenle uzun geçiş süreci bitene kadar daimî olarak ikili yapı görüntülerini muhafaza eder veya tek taraflı olarak dışardan belirlenmeye devam ederler.

Feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmaları ise, sürecin adını öncelikle kapitalistleşme olarak koymamızı sağlar. *Geç kapitalistleşme* olarak tanımlayacağımız süreç, erken kapitalistleşme süreçlerine benzer şekilde hem ilkel birikimin hem de sermaye birikiminin temel dinamiklerine sahiptir. Bu özelliği ile geç kapitalistleşme hem sürecin hem de yeni toplumsal ilişkilerin adıdır. Geçiş sürecine ve geçiş süreciyle ortaya çıkan topluma hâkim olduğu iddia edilen ikili yapı’lar ise, kapitalistleşmenin hareketi içinde görülememesinin sonucudur. Hareketi içinde kapitalistleşme sahip olduğu bütün farklılıklar ve çelişkilerle ortadadır. Bir momentini çekip aldığımız, onu dondurduğumuz zaman göreceğimiz bu olabilir; ancak yine de o tüm farklılık ve çelişkileriyle hareket halinde dönüşmektedir. “Bununla birlikte, sürecin nispeten ‘geç’ başlamış olması, birikimin dinamiklerinin ortaya çıkma biçimlerinde farklılaşmalara ve özgül belirlenimlere yol [açmıştır]. Kısacası söz konusu olan, hem **geç** kapitalistleşme,

³⁷⁰ Ian Roxborough, *Theories of Development*, The Macmillian Press, London, 1979, s.x’ten aktaran Melda Yaman Öztürk, *Geç Kapitalistleşme Sürecinde Kriz – Türkiye 1979 Krizi*, Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008, s.90.

³⁷¹ Dünya-Sistemci tezler ve Düzenleme Okulu açısından azgelişmiş bir ülkenin kapitalizmle hangi uzun dalga ve birikim rejiminde karşılaştığı önemlidir; geçişi onun yasası belirleyecektir. Bu aşırı nesnel belirlenimciliğe-yapısalcılığa “sistemik kapan” adını verebiliriz. Örneğin Haldun Gülalp, Türkiye’deki değişim sürecini bir bütünleşme stratejisi bağlamında kavramaya çalışmaktadır. Bütünleşmeyi etkileyen belirleyici uğrağın dünya çapında yeni bir birikim rejimine yol açan 1929 Bunalımı olduğunu belirtmektedir. Haldun Gülalp, a.g.e., s.22-28, 59-60.

hem de geç **kapitalistleşme**dir; yani kapitalist gelişmenin özgül bir biçimidir.”³⁷² Türkiye’deki değişim sürecini kendi özgünlüğü içinde incelemek yapısal veya özsel olarak ona içkin görülen, ona özgü özelliklerden yola çıkarak değil, toplumsal ilişkilerin dönüşümünü kendi özgüllüğü içinde ele almakla mümkündür. Geç kapitalistleşme feodalizmden kapitalizme geçiş-ilkel birikim ile sermaye birikiminin belli bir düzeye ulaştığı dünya kapitalist sistemine eklemlenme süreçlerinin özgül bir bileşimidir.

Birincisi, feodalizmden kapitalizme geçiş denirken bir çözülen bir de oluşum halinde iki ayrı toplumsal ilişkiden ve süreçten bahsedilmektedir. Geçiş tartışmalarına feodalizmin piyasa ilişkileri (uluslararası pazar, dış-ticaret) ile dönüştüğü ve aynı zamanda kapitalizme yol açtığı yönündeki yaygın görüş hâkimdir. Feodalizmi çözen kapitalizmi kuran piyasadır görüşüne karşı, Dobb bu iki sürecin ve içsel dinamiklerinin örtüşmek zorunda olmadığını göstermiştir.³⁷³ Çözülme, geçiş, gelişme eş zamanlı ancak ayrı süreçler olarak ortaya çıkabilir. O halde şu soruların ayrı ayrı önemi ve ayrı ayrı cevapları vardır: Osmanlı’da feodalizmin çelişkileri nelerdi? Feodalizmin krizini nasıl dönemleyeceğiz? Kapitalistleşmeyi nasıl dönemleyeceğiz? Kapitalistleşmenin temel dinamikleri ve bileşenleri nelerdi?

İkincisi, Türkiye’de kapitalistleşme “tek ülkede kapitalizm” koşullarında değil, sermayenin dünya ölçeğinde genişlediği ve diğer ülkeleri kendine eklemlediği koşullarda yaşanmıştır. Kapitalistleşmenin eklemlenme yoluyla başlamış olması, dışarının içeriği dolaysız olarak belirlediği anlamına gelmez. Öncelikle iç dinamik sınıflı toplum, burjuvazi vb. olmadığı için değil kapitalist ilişkiler içerde değil ondan önce dışarda geliştiği için ilk itkinin kaynağı olamamıştır. İç dinamiğin varlığı ve belirleyiciliği ortadan kalkmamıştır. Ancak İngiltere deneyiminden sonraki bütün deneyimler geçirir ve kapitalist ilişkilerin belirlediği bir dünyaya doğmuş, onunla çatışmış ve hem bu deneyim hem de bu deneyimin değiştirmeye başladığı toplumsal ilişkiler tarafından belirlenmişlerdir. Dolayısıyla, henüz kapitalizm, emperyalizm olarak adlandırılan ve Türkiye deneyiminin de içine doğduğu döneme adını veren bir aşamaya gelmeden önce “mutlak” iç-dış ayrımı ve bunlara yüklenen nedensellik açıklamalarının önceliği anlamını yitirmiştir.

“Marx, onsekizinci yüzyılı, İngiliz kapitalizminin egemenliğinde bir dünya pazarının ve ticaretinin geliştiği, ‘birbirlerinden ayrı ulusların eski dışlayıcılıklarının ortadan kalktığı’, gerçek anlamda bir dünya tarihi olarak tarif edilebilecek şeyin başlangıç noktası olarak görmüştür. Dünya tarihi

³⁷² Melda Yaman Öztürk, a.g.e., s.23-24.

³⁷³ Kapitalizmi dönemleme sorunu ve “küçük meta üretimi”nin feodalizm ile kapitalizm arasındaki geçiş dönemini ifade ettiğine yönelik Dobb ile Sweezy arasındaki tartışmalara Dobb’un cevabının önemi bu noktadadır. Bkz. İşaya Üşür, a.g.e., s.440-445

denen şeyin doğuşunun, aynı zamanda çoğu gelişmiş ülkenin üretim güçleri ve ilişkilerinin, daha az gelişmiş olanlar üzerinde derin etkiler yaratması gibi bir anlamı da olmuştur.”³⁷⁴

Sermaye sürekli genişleme eğilimindedir.³⁷⁵ Bu, sermayenin sürekli daha fazla artı-değer üretmek için emek üretkenliğini arttırarak ve dolayısıyla üretici güçleri geliştirerek organik bileşimini yükseltme eğiliminde olduğunu gösterdiği gibi, mekânsal olarak yayılarak sömürü alanını genişletme eğiliminde olduğuna da işaret eder. Sermayenin bu hareketi “artık emek açlığı içinde tüm dünyaya yayıl[masına] ve dünya pazarını kurarken süreçleri birleştir[meşine]” vesile olmuştur.³⁷⁶ Ancak kapitalizmin önce bir bölgede gelişmeye başlaması ve bu bölgede sermaye birikiminin belli bir düzeye ulaşmış olması hem bu birleşmeyi hem de bu birleşmeye konu olan geç kapitalistleşme dinamiklerini eşitsiz hale getirmiştir. Eşitsiz ve birleşik gelişme yasası olarak adlandırılan bu eğilim, uluslararası eşitsizliğe ve bağımlılık ilişkilerine vurgu yapmakla kalmaz; “tek ülkede kapitalistleşmenin” artık eşitsiz ve birleşik bir karaktere sahip olacağını gösterir. Eşitsizliğin ulus-devlet sınırlarını kesen farklı bölgelerde yoğunlaşabileceğini ve kapitalizme geçişin toplumsal ilişkiler alanında farklı eşitsizlikler doğurabileceğini ifade eder.³⁷⁷ Bu durum, kapitalizme geçişin biçimini değiştirdiği gibi, yani aynı geçişi farklı yoldan mümkün hale getirdiği gibi, eşitsizlikler de kararsız bir denge içinde özgül kırılğanlıklar ve olanaklar yaratabilir.³⁷⁸ Eşitsiz ve birleşik gelişme, iç ve dış ayrımını ortadan kaldırmamış; ancak ikisinin arasında sınıf yapısının belirleyici olduğu diyalektik bir ilişki ortaya çıkarmıştır.

“... dünya pazarı bir bölgede gerçekleştirilen üretim türünü, özellikle de kullanılan üretici güçlerin düzeyini ve niteliğini, belirleyemez; sadece dünya pazarının etkisi, bölgenin sınıf yapısınca belirlendiği ölçüde olanaklıdır bu tür bir belirleme. Öte yandan, bir bölgenin üretici güçler düzeyini o bölgenin dünya pazarındaki yerinin belirlemediğini, tersine dünya pazarındaki yeri belirleyen üretici güçlerin – emek üretkenliğinin – gelişme düzeyi olduğunu ileri sürmek Wallerstein’in bütün usyürütmesiyle çelişecektir. Üretici güçlerin gelişmesi ise bu güçlerin içinde geliştirildiği ya da geliştirilmediği sınıf yapısına bağlanacaktır. ... sınıf yapılarının, bir kez yerleştiğinde, iktisadi gelişmenin veya azgelişmenin seyrini bütün bir tarih boyunca gerçekte belirleyiş biçimi [ve] sınıf yapılarının bizatihi kendilerinin

³⁷⁴ Colin Mooers, a.g.e., s.83.

³⁷⁵ Burada “sermaye”den kasıt, genel olarak sermaye, yani “soyut birikimin temel dinamikleri, mekanizması” olarak sermayedir. Melda Yaman Öztürk, a.g.e., s.130, 45, 73.

³⁷⁶ Sungur Savran, a.g.e., s.64.

³⁷⁷ A.g.e., s.66-68.

³⁷⁸ Metin Çulhaoğlu, Lenin’in “zayıf halka”ları ortaya çıkardığını söylediği bu durumu şöyle özetler: “Sistemin bütünündeki eşitsiz gelişme, kendi eşitsiz gelişmesinin ulaştığı dengeler kırılğan, temsil ettiği eklemlenmeler eğreti olan toplumsal formasyona (formasyonlara) birikerek” yansır. Metin Çulhaoğlu, “Eşitsiz Gelişme: Bir Tartışma Çerçevesi”, *Gelenek*, Sayı: 84, s.14, 2005.

ortaya çıkışını, sonuçları sadece piyasa güçleri aracılığıyla kavranamayacak sınıf mücadelelerinin ürünleri olarak” değerlendirilmelidir.³⁷⁹

Geç kapitalistleşen ülkelerde değişimi belirleyen bu üçlü fay hattıdır: birleşik, eşitsiz gelişme ve sınıf mücadelesi.

Birleşik gelişme geç kapitalistleşen ülkelerde iki görünüme sahiptir: bir, emperyalist yayılmacılık, yani erken kapitalistleşmiş ülkelerde biriken sermayenin kendini yeniden üretebilmek için mekânsal genişlemesi; iki, genişleyen sermayenin (para, meta, üretken) kapitalist üretim ilişkilerinin tohumunu atarak bu ülkeleri kendine eklemlemesi. Yani birleşik gelişme ve eklemlenme süreçlerinin iki yüzü vardır: biri emperyalizm, diğeri kapitalistleşme. Biri diğerini dışlamadığı gibi, bütünlüklü bir değerlendirme için madalyonun iki yüzünü oluşturan bu iki unsur da daima bir arada ele alınmalıdır. Bu noktada ön açıcı soru şudur: değişim sürecinin emperyalizm cephesinden görünümü nedir ve kapitalistleşme cephesinden görünümü nedir? Emperyalizmin ve kapitalistleşmenin birbirini bütünleyen iki unsur olduğu bunların somut örneklerde bir arada görülmesiyle mümkündür.³⁸⁰

Emperyalizm-kapitalizm ilişkisinin değişim süreçleri açısından önemi şu noktadadır. Eğer kapitalistleşme süreçleri bir yana bırakılır ve sadece emperyalizm görünür kılınırsa, herşeyin emperyalist merkez tarafından belirlendiği, değişim sürecinin de tek taraflı olarak bu merkez tarafından başlatıldığı gibi yanlış bir algı ortaya çıkabilir. Nasıl ki değişen ülke merkez’in uzantısı olarak görülüyorsa, değişimin kendisi de onun ihtiyaç, dinamik veya yönelimlerinin sonucu olarak değerlendirilir. Değişimin yokluğu veya sadece iradi bir müdahale olarak varlığı – ki bu da merkez’le uyumlu olmak zorundadır – tezleri bu körlükten beslenmektedir.³⁸¹ Kapitalistleşme süreçlerinin görülmemesinin bir diğer çıktısı ise, emperyalizmin kapitalizme özgü yayılmacı bir sömürü biçimi olduğunun görülmeyerek salt “siyasi formlar” olarak sömürge veya yarı-sömürge çözümlemelerine kapının aralanmasıdır.³⁸² Bu kapının

³⁷⁹ Robert Brenner, “Kapitalist Gelişmenin Kökenleri: Yeni-Smith’çi Marxizmin Eleştirisi”, *11.Tez*, Sayı 3, 1986, s.10-27, s.22, 11.

³⁸⁰ Emperyalizm ve kapitalistleşme arasındaki ilişki bir parça-bütün ilişkisi değildir; daha ziyade zıtların iç içe geçmişliğine benzer, yani “aynı ilişkinin farklı kutbunu oluşturmak”adırlar. Kapitalist-işçi ilişkisinde olduğu gibi sermayenin farklı görünümelerini ifade eder. Sermayenin yeniden-üretimi dünyaya yayılması ve dünya pazarını bu yeniden-üretime bağlı olarak dönüştürmesi nedeniyle bu böyledir. Zıtların iç içe geçmişliği için bkz. Bertell Ollman, *Diylektiğin Dansı*, a.g.e., s.35.

³⁸¹ Örnekler için bkz. Melda Yaman Öztürk, a.g.e., s.92.

³⁸² Sömürge ve yarı-sömürge kavramlaştırmalarındaki asıl sorun siyasal bir form olarak tanımlanmalarıdır. Sömürü ve bağımlılık ilişkilerinin temelde siyasal zor dolayımıyla kurulduğunu ifade ederler. Bunun kökeninde sömürge kavramının kapitalizmden önce yüzyıllar boyunca “siyasal birikim”e karşılık kullanılması yatar. Dolayısıyla sömürge ve yarı-sömürge kavramları kapitalist ve emperyalist ilişkilerin “ekonomik zor” boyutunu perdelemekte, onun da ancak bu dolayım ile kurulabildiğini iddia etmektedir. Erken emperyalizm dönemi bir önceki sömürge süreçleriyle iç içe geçmiş ve dahi kapitalist ilişkiler bu “siyasal formları” kullanmış olsalar da yeni bir yayılmacılık türü olarak emperyalizmin somutlanabilmesi için kapitalist ilişkileri öne çıkaracak bir kavramsal çerçeveye ihtiyaç vardır. Ancak

aralanmasında sömürünün “servet”e el koyma, onu merkez’e transfer etme olarak tanımlanmasının ve transfer mekanizmasının bütün çağlara genellenebilecek bir ticari ilişki – “eşitsiz mübadele” – dolaşım alanı – pazar üzerinden kurulmasının payı vardır. Sermayenin yeniden-üretimi ile pazar’ın “zorunluluk olarak pazar” haline gelişinin görülmeyişi belirleyicidir.³⁸³ Feodal ilişkilere içsel bir ticari ilişki olan ve lüks tüketim mallarının ticaretine dayalı uluslararası pazarın (uzun mesafe ticaretinin) mamul ürün-hammadde mübadelesine dönüşmesinin arkasında pazarın niteliksel dönüşümü yatar. Kapitalist ilişkiler üretim ve dolaşım alanını birbirine bağladığı andan itibaren, pazar metanın yeniden-üretimi için girmek zorunda kaldığı bir alan haline gelmiştir. Erken kapitalistleşme sürecindeki ticaretin etkisinden farklı olarak, geç kapitalistleşen ülkeler bu “zorunluluk olarak pazar”a girerler. Dolayısıyla pazara girişin doğrudan kapitalist ilişkilerle tanışma açısından farklı bir etkisi vardır. Bu durum, geç kapitalistleşmeyi bir bölgenin diğer bir bölgeyi sıfır-toplamlı sömürüsü üzerinden biçimlenen sömürgeleşmeden ayırır.³⁸⁴ Kaldı ki, sömürge ve yarı-sömürge kavramları pazar’ın ekonomik-zor’a dayanan doğasını görmeyi engelledikleri, siyasal mekanizmaları mutlaklaştırdıkları için sorunlu ifadelerdir.³⁸⁵ Uluslararası pazarın değişen doğasının anlaşılabilmesi değişim momentinin emperyalist fetih ve eşitsiz siyasal güç ilişkileri üzerinden temellendirilmesine ve eklemlenmenin çelişkili doğasını belirleyecek ilkel birikim sürecinin görülememesine yol açacaktır. Oysa fetih ve dünyanın emperyalist güçlerce paylaşımının arkasında “sermayenin sürekli genişleme ve artık-değer üretme

---

bunu yaptıktan sonra emperyalizmin kapitalist ilişkiler dahilinde neden bu “siyasal form”lara ihtiyaç duyduğu sorusuna yoğunlaşılabilir ve “ekonomik zor” içeriği ile yeniden yorumlanabilir. Bu çerçeveyi oluşturmak için bkz. Sungur Savran, *Türkiye’de Sınıf Mücadeleleri*, 1908-1980, Yordam Kitap, İstanbul, 2010, s.50-53; Ellen Meiksins Wood, *Sermaye İmparatorluğu*, Epos Yayınları, Ankara, 2006.

³⁸³ Mooers’in şu sözleri Değişim süreçlerinde piyasa ilişkilerini belirleyici olarak gören bütün tezler için yapılmış bir açıklama niteliğindedir: “Gerek Sweezy’nin, pazarın farklı toplumsal koşullar altında ve farklı toplumsal sınıflar üzerindeki etkileri arasında bir ayrım yapamayışı, gerekse Wallerstein ve Frank’ın onaltıncı yüzyılda ticaretin büyümesinin kendi başına batının kapitalist gelişmesine neden bir güvence oluşturmadığını ya da doğulu ekonomileri neden kapitalist yöne çekemediğini anlayamamış olmalarının kökeninde, farklı toplumsal dönemlerde ‘pazar’ın aldığı tarihsel olarak benzersiz biçimleri birbirinden ayırt edememek gibi ortak bir başarısızlık yatmaktadır.” Colin Mooers, a.g.e., s.28. “Pazar, kapitalist olmayan toplumlarda da kesinlikle vardır ve köylüler, kendi artık ürünlerini satmak ve kendilerinin üretmediği ürünleri satın almak için sık sık pazarlara girerler. Ama en temel yaşam ve yeniden üretim araçlarının elde edilmesinde pazara-bağımlı üreticiler ve elkoyucular için Pazar, ne bir ‘düzenleyici’ olarak ne de bir zorunluluk olarak işler.” “Kapitalizmde hem üreticilerin hem mülk edinenlerin pazara bağımlı olması, bunların rekâbet, birikim ve emeğin verimliliğin artırılması kurallarına (imperative) bağımlı oldukları anlamına gelir ve rekâbetçi üretimin varolmanın temel şartını oluşturduğu bütün sistem, bu kurallar tarafından yönetilir.” Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.29, 21.

³⁸⁴ Melda Yaman Öztürk, a.g.e., s.133.

³⁸⁵ Türkiye için kullanılan Yarı-sömürge “politik bağımsızlığa sahip olmakla birlikte, modern devlete özgü bazı işlevsel alanlarda yetkileri emperyalizme devretmiş ülke demektir.” Ulusal paranın yönetimi ve devlet maliyesinin düzenlenmesi gibi yetkilerin devredilmesinin Türkiye’nin “bağımlı” kapitalistleşmesinde belirleyiciliği yadsınamaz. Ancak hem ekonomik bağımlılık hem de siyasal bağımsızlık eksikliği sürekli merkantil döneme özgü siyasal zor’un belirleyiciliği üzerinden tanımlanmaya devam ettikçe uluslararası pazar’ın uluslararası kapitalizme evrilen doğası ve geç kapitalistleşmenin bu minvalde biçimlenen özgün biçimi anlaşılamaz. Sungur Savran, a.g.e., s.52.

zorunluluğunun somut gerçeklikte büründüğü ifade” olan rekabet yatar.³⁸⁶ Feodal dönemde daha fazla toprağa sahip olmak için, merkantilist dönemde doğal kaynaklar için yapılan fetih kapitalist ilişkilerin hâkim olduğu dünyada artık artı-değeri arttırma amacıyla ve mutlaka onunla bağlantılı şekilde yapılıyor demektir. Bu durum, siyasal zor’un olmadığını değil niteliğinin ve kullanım amacının değiştiğini gösterir.

Birleşik gelişme bir yanı sermaye birikimi, öbür yanı ilkel birikim olan birikim süreçleri tarafından şekillenmiştir. Sermaye birikimi, “genelleşmiş meta üretimi”, “sermayenin genişletilmiş yeniden-üretimi” veya “sermaye döngüsü” olarak ifade edilir.

“Sermayenin döngüsüyle kastedilen, artık-değerin üretken sermayeye dönüştürülerek üretimin gerçekleştirilmesi ve sonuç olarak dolaysız üretimle el konulan artık-değerin tekrar üretime yatırılmasıdır ... Sermayenin döngüsü, para sermaye ile başlar. Kapitalist, para sermayeyi, üretimi gerçekleştirmek üzere üretim araçları ve emek-gücü satın alarak, üretken sermayeye dönüştürür. Bir sonraki süreç, yeni değerlerin yanında artık-değerin yaratıldığı, dolaysız üretim sürecidir. Bunun ardından, üretim sürecinde yaratılan yeni değerlerin, meta sermaye biçimindeki sermayenin, yani artık-değer yüklü metaların, paraya dönüşerek realize olması gerekir. En sonunda, artık-değeri içeren para sermaye yeniden üretken sermayeye dönüşerek, genişlemiş üretimi başlatmalıdır. ... Toplam süreç, kendisini üretim ve dolaşım süreçlerinin [birinci ve üçüncü uğrak ile ikinci uğrağın] birliği olarak ortaya koyar. Üretim süreci dolaşım sürecinin, dolaşım süreci üretim sürecinin aracısı olur. Her devrede ortak olan, değer kendini genişletmesinin belirleyici amaç, itici güç olmasıdır (Marx, 1992, s.95).³⁸⁷

Erken kapitalistleşen ülkelerin iç pazarı ve uluslararası pazar bu itici güçle biçimlenmiştir. Üretim ve dolaşım sürecinin birliğinin neden “zorunluluk olarak pazar”ı ifade ettiği, ancak para sermaye, üretken sermaye ve meta sermayenin sermaye döngüsü tarafından nesnel olarak birbirine bağlanmış olduğu görüldüğü zaman anlaşılabilir. Ancak üretim ve dolaşım birliği, çelişkili bir birlikteliktir. Çünkü sermaye döngüsü bu ikisini bir araya getirdiği gibi, kullanım ve değişim değerlerinin ayrışması üzerinden bu iki süreci hem mekânsal hem de zamansal olarak ayırıştırır.³⁸⁸ Dolayısıyla her bir sermaye biçimi hem sermaye döngüsünün bir uğrağı hem de sınırıdır. Daha somut olarak ifade edecek olursak, erken kapitalistleşen ülkeler bu döngüde yaşanan tıkanmalar nedeniyle aşırı birikim krizlerine girmişler ve meta sermaye ile para sermayenin dünya ölçeğinde genişleyerek kendini gerçekleştirmesi-genişletmesi yoluna yönelmişlerdir. Marx’ın kâr oranlarında düşme eğilimi olarak formüle ettiği ve

³⁸⁶ Uluslararası pazardaki rekabetçi dönem ve emperyalist dönem ayrımlarını yatayına kesen bir ifade ve itkidir rekabet. Melda Yaman Öztürk, a.g.e., s.45.

³⁸⁷ A.g.e., s.74-75.

³⁸⁸ A.g.e., s.75.

döngüdeki kırılmalarla somutlaşan gelişmeler emperyalist yayılcılığı başlatmıştır.³⁸⁹ Dünya ölçeğindeki paylaşım savaşlarına varan rekabet bu döngünün sağlanmasının yakıcılığı tarafından belirlenmiştir. Emperyalizmin dünya ölçeğindeki yayılması dış ticaret yoluyla meta sermayenin (mamul madde-hammadde), sermaye ihracı (borç ve doğrudan yatırım) yoluyla da para sermayenin kendini gerçekleştirme ihtiyacının ürünüdür. Altını çizmek gerekirse emperyalizmin eklemlenme süreçlerinde geç kapitalistleşen ülkelerle kurduğu ilişki bu iki kanaldan birden gerçekleşmiştir.³⁹⁰

Erken kapitalistleşen ülkelerin krizleri emperyalizm dönemini başlatmıştır. Kapitalizmin kendini ulus-devlet sınırları içinde yeniden-üretmesini engelleyen koşulların, sermayenin yeniden-üretimi için emperyalist yayılcılığa yöneldiği kabul edildiğinde erken kapitalistleşen ülkelerin sömürgeci, yarı-sömürgeci ve sömürgeci olmayan, rekabetçi ve tekelci yayılcılığının hepsini birden emperyalist dönem içine yerleştirmek zorunlu hale gelecektir. Bu sınıflandırma, emperyalist yayılcılığın biçimsel farklarının önemsiz görüldüğünü değil, ancak kapitalist toplumsal ilişkiler içinde anlaşılabilceğini vurgulamak açısından önemlidir. Kaldı ki, beşinci bölümde eklemlenme süreçlerinde ortaya çıkan bu biçimsel farkların kapitalistleşme ve sınıf mücadelesi anlamında önemli farklar yarattığı görüldüğünde emperyalist yayılcılığın biçimlerinin kapitalist niteliğinin tespit edilmesinin ne kadar aydınlatıcı ve yardımcı olduğu görülecektir.

Emperyalist yayılcılığa yol açan krizler farklı dönemleri kapsayacak şekilde erken kapitalistleşmiş ülkelerdeki kapitalist ilişkilerin yeniden-üretimi sorunu nedeniyle yaşanmıştır. Bu yeniden-üretim sorununu kâr oranlarının düşme eğilimi olarak adlandırılan sermaye birikimi sürecindeki tıkanmalar oluşturmuştur. Kâr oranlarının düşme eğilimini şu şekilde özetlemek mümkündür: “Artık-değeri arttırmak için hayata geçirilen bir yöntemin, sermayenin bileşimini ve artık-değer oranını yükseltirken, değişmeyen sermayenin değerini arttırdığı durumda, artık-değer/değişmeyen sermaye oranı azalır ve dolayısıyla artık değer/(değişmeyen sermaye + değişen sermaye) oranı

---

³⁸⁹ Emperyalist yayılcılık sadece eksik tüketimden kaynaklı ve tekellere özgü değildir. Hobson’un başlattığı eksik tüketim tezlerinin eleştirisi için bkz. Anthony Brewer, *Marksist Emperyalizm Teorileri – Eleştirel Bir Analiz*, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2011, s.101-121; Melda Yaman Öztürk, a.g.e., s.33-47. Emperyalizmin sadece tekeller ve tekelci dönemle özdeşleştirilmesi, 1870’den sonra İngiltere’de tekellerin belirleyici olmamasına karşın sermaye ihracının neden arttığını açıklayamaz. Erkin Özalp, “Lenin’in Emperyalizm’i Üzerine”, *Gelenek*, Sayı: 64, Haziran 2001, <http://erkinozalp.blogspot.fr/2012/02/leninin-emperyalizmi-uzerine.html> (05/03/2015). Sermaye döngüsündeki farklı tıkanma noktalarına göre farklı biçimler alabilecek emperyalizmi de böylelikle kapitalizme özgü bütünlüklü bir süreç olarak tarif edebiliriz.

³⁹⁰ Çağlar Keyder eklemlenmenin hem ticaret hem para sermaye üzerinden gerçekleştiğini belirtir. Ancak Keyder’deki meta ve para sermaye döngüsü – yani üretimle bağlantılı olarak değil salt dolaşım süreciyle ilişkili olarak ele alınır. Bu nokta itibariyle eksiklidir. Çağlar Keyder, a.g.e., s.56, 76-77.

demek olan kâr oranı düşebilir.”³⁹¹ Sermayenin kendi kendini yeniden üretmesinin koşulu daha fazla artı-değer elde etmek iken ve sermaye daha fazla artı-değer elde etmek için üretici güçleri geliştirir, yani sermayenin teknik/organik bileşimini değiştirirken değişmeyen sermayenin arttığı, değerlendirildiği oranda, yani emek üretkenliğinin-sömürünün arttığı oranda artı-değerin artmaması uzun vadede kâr oranlarını düşürür. Kâr oranlarının düşmesi erken kapitalistleşmiş ülkeleri emek-gücünün ucuz, hammaddenin işlenmemiş, altyapı yatırımlarının henüz başlanmamış veya sınırlı olduğu, yani daha fazla kâr elde edebilecekleri ülkelere doğru genişlemeye yöneltmiştir.³⁹² Böylelikle, Osmanlı’nın bütünleşme sürecinin neden 19.yy’da ve Sanayi Devrimi sonrasında yoğunlaştığına da daha farklı ve kapitalist ilişkiler içinden cevap verilebilir.³⁹³ Emperyalist ülkelerin neden özellikle bu dönemde genişleme eğilimi içine girdikleri ve giderek artan oranda ülkeleri kendi sermaye birikim döngülerine eklemleyecek şekilde hareket ettikleri anlaşılabilir. İkinci olarak, emperyalizmin rekabetçi ve tekeli dönemlerinin sermaye türleri ve örgütlenme biçimleri değişmekle birlikte aynı oranda sermayenin doymak bilmez kâr hırsından kaynaklandığı ve geç kapitalistleşen ülkeleri kapitalist bir içerikle “bağımlılaştırdığı” görünür hale gelir.

Emperyalist yayılcılığın, kapitalist ilişkilere içkin olduğu netleştirildikten sonra, siyasal zor’la kurduğu ilişki ve bu nedenle aldığı farklı biçimler görüş alanımız içine girebilir. Sermayenin farklı türlerinden ve sermaye döngüsündeki tikanıklıkların farklı uğraklardan kaynaklanmasından dolayı ortaya çıkan biçimsel farklardan (meta ihracı veya sermaye ihracı) ayrı olarak siyasal zor da emperyalizme farklı biçimler verir. Bu nedenlerin birinin diğerini dışladığı değil, bir arada varolabileceği düşünülmelidir.

“Kapitalist olmayan sınıfların ekonomik gücü, yalnızca ekonomi-dışı güçleri, doğrudan siyasî, askerî veya hukukî güçlerinin büyüklüğü oranında

³⁹¹ Melda Yaman Öztürk, a.g.e., s.51.

³⁹² Orhan Kurmuş, tekeli emperyalizm çağında genişlemenin nasıl kârlar yarattığını şu şekilde özetlemiştir: “Geri kalmış ülkelerin sömürsünde en büyük rolü, metropol ülkelerde egemenliğini kuran dev tekellerin uzantıları olan şirketler üstlendi. Bu şirketler kendi ülkelerinde elde edebileceklerinden daha yüksek kârlar sağlıyorlardı. Örneğin 1878 yılında Fransa’da ülke içinde faaliyet gösteren şirketlerin ortalama % 4,1 kâr dağıtmasına karşılık yabancı ülkelerde yatırım yapan Fransız şirketleri ortalama % 5,5 kâr dağıtıyorlardı. 1903 yılında bu oran % 3,1 ve % 4,2, 1911 yılında ise % 3,4 ve % 4,6 idi. İngiltere’de ise İngiliz demiryolu şirketleri ortalama % 4,7 kâr dağıtırken, yabancı ülkelerde yatırım yapan İngiliz şirketlerinin dağıttığı kâr % 5’in altına düşmüyordu. Anonim şirketler yolu ile yabancı ülkelere ihraç edilen sermaye, devlet maliyesinden plantasyonlara kadar çok geniş bir alanda kullanılıyordu.” Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul, 2007, s.68. Ancak bu noktada geçerken düşülmesi gereken önemli bir not vardır. Erken kapitalistleşen ülkelerin bu yayılcı-sömügeci karakteri daimi değildir, kendi dışlarındaki ülkeleri sömürmeden yaşayamayacakları söylenemez. Bağımlılık Okulu ve Dünya-Sistemcilerin eksik tüketimci emperyalizm tezlerinden farklı olarak iddiamız emperyalist genişlemenin sermayenin yeniden-üretimi ile doğru orantılı olduğu, yeterince sömüremediği bunalım dönemlerinde daha kârlı yatırım olanakları arayışına girdiği ve genişleyebileceği alanlara yöneldiği yönündedir. Erkin Özalp, a.g.e.

³⁹³ Çağlar Keyder, a.g.e., s.11; Şevket Pamuk, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014, s.9-11.

genişleyebilir; ve sömürücü sınıfların birikimi, gerçekte ne kadar artık üretilirse üretilsin, onların ekonomi-dışı güçlerinin doğrudan üreticilerden alabileceği miktarda sınırlıdır. Kapitalist emperyalizm ile kapitalist olmayan emperyalizm arasında da benzer bir fark vardır. Eski sömürgeci imparatorluklar, topraklara ve bağımlı halklara ‘ekonomi-dışı’ zor araçlarıyla, askerî fetih yoluyla, sık sık da doğrudan yöneterek hükmettiler. Kapitalist emperyalizm ise yönetimini, borç silâhı da dahil olmak üzere pazar güçlerini manipüle ederek, ekonomik araçlarla [kredi, yardım, doğrudan yatırım vb.] sürdürebilir.”

Ancak, “kapitalizmin siyasî ve askerî hâkimiyet sınırlarının ötesine genişlemesinin ilk ve en temel koşulu, pazar zorlamalarının henüz giremediği yerlere ekonomik ilkelerin empoze edilmesiyle götürülmesi ve bulunduğu alanlarda da varlığının devam ettirilmesidir. ... Sermayenin ekonomik gücü, askerî ve siyasî gücün erişemeyeceği yerlere kadar genişleyebilirdi, ama bunu kapitalist ekonominin ‘yasalarının’ yaygınlaştırılması olmadan ya da yaygınlaştırılınca kadar yapamazdı. Ve bu, hem ülke içindeki sınıf ilişkilerinde hem de emperyalist egemenlikte ekonomi-dışı yardımı gerektiren bir şeydir.”³⁹⁴

Emperyalizm geç kapitalistleşen ülkeleri sermaye-döngüsü içine almak ve değişen koşullarda yeniden eklemlenmek için ekonomi-dışı zor’a ihtiyaç duymuştur. Bu tarihsel bir gerçekliktir. Eklemlenme sürecindeki sınıf mücadelelerinin seyrinin başka türlüüne izin vermediği söylenebilir. Nasıl kapitalizm kendinden önceki sömürü ilişkilerini kullanmış ve ilkel birikim süreçlerinde ekonomi-dışı zor’a daha fazla başvurmuşsa emperyalizm de, bunu yaparken emperyalizm öncesi eski “bağımlılık” ilişkilerine başvurmuştur. Örneğin sömürgecilik emperyalizmden eski bir “bağımlılık” ilişkisi biçimi olmakla birlikte emperyalizmin erken dönemlerinde ve hatta I.Dünya Savaşı gibi emperyalist rekabetin yoğunlaştığı dönemlerde başvurulan bir tahakküm biçimi olmuştur.³⁹⁵ O halde Osmanlı’nın kapitalizme eklemlenme sürecinde sınıf mücadelesi ekseninde emperyalizmin nasıl bir biçim aldığı, bu biçimin “bağımlılık” ilişkilerini nasıl etkilediği, geç kapitalistleşme sürecinde ne gibi çelişkiler doğurduğu ve geç kapitalistleşme yönünde nasıl bir rekabet baskısı yarattığı soruları sorulmalıdır.

Birleşik gelişmenin diğer boyutunu, emperyalizmin kendine eklemlendiği ülkelerdeki kapitalistleşme süreçleri oluşturur. Birleşik gelişme kapitalist ilişkileri başlatmıştır. Pazara açılma, kapitalist ülkelerin “eşitsiz mübadele”den yararlanarak ticaretten kâr elde etmeleri ve kendi birikim olanaklarını arttırmaları, kendi tarımsal işletmelerini

³⁹⁴ Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.24, 32.

³⁹⁵ Kapitalizmdeki gibi siyasal zor’u dolaylı hale getirene kadar emperyalizm doğrudan veya yarı-doğrudan tahakküm biçimlerine başvurmuştur. Ancak kapitalist ilişkilerin “nesnel” doğası gereği emperyalizm tahakküm biçimlerini dolaylı, soyut ve tarafsız hale getirmeye çalışmıştır. Bugün askeri müdahalelerin bile tek bir ülke tarafından değil, kurumsallaşmış ülkeler topluluğu üzerinden yapılıyor olması buna örnek gösterilebilir. Özetle denebilir ki, “ekonomi-dışı” zor ortadan kalkmamakla veya eski biçimleriyle devam etmemekle birlikte farklı bir içerik kazanmış ve iktisadi zor’un önünü açıcı bir içerik kazanmıştır. A.g.e., s.16-17, 29-34.

kurmaları, borç-alacak ilişkisi vb. sadece emperyalist ülke-geç kapitalistleşen ülke arasında bir “bağımlılık” ilişkisi değil, aynı zamanda ülke içindeki toplumsal ilişkileri de dönüştüren bir ilişki biçimidir. Marx’ın dediği gibi, “Kapitalist üretim süreci, böylece, bütünlüklü, bağlantılı bir süreç olarak görünür; sadece metaları, sadece artı-değeri üretmekle kalmaz, fakat ayrıca kapitalist ilişkilerin kendisini de üretir ve yeniden üretir; bir tarafta kapitalisti, diğer tarafta ücretli işçiyi [üretir]”³⁹⁶ Bu, bütünlüklü olarak toplumsal ilişkilerin dönüşüm sürecidir. Toplumsal ilişkiler kadar onları yönetme biçimi de değişecektir. Kapitalizme özgü yeni sınıfların oluşumu, sınıf mücadelesinin taraflarının farklılaşması, yeni bir merkezileşme-ademi merkezileşme sürecinin işlemeye başlaması, merkezi devletin niteliğinin değişmesi vb. gibi bu sürecin parçası olarak karşımıza çıkar.

Birleşik gelişmenin bu boyutu doğası gereği hep eşitsiz gelişim dinamiğiyle birlikte varolmuştur. Gelişmenin eş zamanlı bir rekabet ile başlaması ve “bağımlı” bir ilişki üretmesi nedeniyle bu böyledir. Rekabet iki aşamalıdır. İlk aşamayı toplumsal ilişkilerin henüz dönüşmeye başlamadığı ancak dışsal bir toplumsal ilişkinin yarattığı rekabetçi baskının hissedildiği aşama oluşturur. İngiltere’nin önce Avrupalı rakiplerini sonra da bir bütün olarak Batı’nın dünyayı “kendi kapitalist ekonomisinin rekâbetçi baskısına maruz” bıraktığı andan itibaren karşı karşıya olunan bir rekabettir bu.³⁹⁷ Osmanlı’nın Batı’nın ekonomik, teknik, askeri üstünlüğünü görmesi ve onu taklit etme yoluna girmesi veya İttihatçıların ve sonrasında Mustafa Kemal’in aklındaki Batı modeli ve pozitivizmin çizdiği yolu takip ederek ona ulaşma, Batı gibi olma isteği olarak adlandırılan gelen gelişme momenti aslen bu rekabetçi karşı karşıya geliştire. Toplumsal ilişkileri dönüştürme yönünde bir itki yaratmıştır. İkinci aşama ise, kapitalistleşmeye başlanması ile dahil olunan uluslararası işbölümü içinde yaşanan rekabet baskısıdır. Bu baskı hem emperyalist ülkelerden hem de kendisi gibi geç kapitalistleşmekte olan ülkelerin alanlarını genişletme edimleri ile karşılaşılacak bir baskıdır. Birinci Dünya Savaşı’yla gündeme gelen yeniden-paylaşım mücadelesi bu iki boyutu da en yalın haliyle görünür kılmıştır. Osmanlı bir yanında İtilaf Devletlerinin baskısını diğer yanında Yunanistan ve Ermenistan’ın yayılmacı baskısını bulmuştur. Rekabetin yanında “bağımlılık” da bu gelişme biçiminin bir bileşenidir. Hilferding 19.yy koşullarında “bağımlılık”ın nasıl bir birleşik ve eşitsiz gelişme dinamiği olduğunu şöyle özetlemiştir:

“Sermaye ihracatı, özellikle endüstriyel ve finansal sermaye türlerini kabul ettiğinden beri, tüm eski sosyal ilişkileri geçersiz kılma ve tüm dünyanın kapitalizme doğru kayma prosedürlerini hızlandırdı. Kapitalist gelişim her

³⁹⁶ Marx, 1997a, s.724’ten aktaran Melda Yaman Öztürk, a.g.e., s.128.

³⁹⁷ Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.35.

ülkede birbirinden bağımsız olarak gerçekleşmedi, bunun yerine *kapitalist üretim ve sömürü ilişkileri sermayenin yanı sıra yurtdışından ithal edildi* ve bu ithal etme seviyesine en gelişmiş ülkede bile çoktan ulaşılmıştı. [İtalikler bana aittir.]”³⁹⁸

Bir kez daha söylemek gerekir ise, Osmanlı toplumu için süreç rekabet-bağımlılık ilişkileri içinde biçimlenen bir kapitalistleşme ve aynı zamanda bir geç kapitalistleşme sürecidir. Süreç ikisinin de dinamik, çelişki ve özgünlüklerini içinde barındırmıştır. Bu durum, Marx’ın kapitalistleşmenin yolunu açan ilk günah olarak adlandırdığı ilkel birikim süreci için de geçerlidir.³⁹⁹ Kapitalistleşme süreci Osmanlı’da da erken kapitalistleşen ülkelerdeki gibi ilkel birikim süreci ile başlamış veya aynı anlama gelmek üzere ilkel birikim kapitalistleşme sürecini başlatmıştır. Ancak diğer geç kapitalistleşen ülkeler gibi Osmanlı’da süreç feodal üretim ilişkileri içinde edinilen servetin “kendiliğinden” sermayeye dönüşmesi şeklinde değil, çoktan sermaye biçimini almış meta ve paranın, yani sermayenin serveti sermayeye dönüştürmesi şeklinde gerçekleşmiştir.

Bu farkın ilk elden anlamı, ilkel birikimin birleşik ve eşitsiz gelişim sürecine içkin, eklemlenme süreciyle birlikte yaşanmış olmasıdır. Dördüncü ve Beşinci Bölümlerde somut örnekleriyle ortaya koyacağımız ilkel birikim, doğrudan üreticilerin üretim araçlarından koparılma (mülksüzleşme), üretim araçlarının özel mülk haline gelmesi (hukuki-iktisadi), üretim araçlarını özel mülk edinme, feodal üretim ilişkilerinin kişisel-geleneksel bağımlılık biçimlerinin yerini değişim-pazar ilişkilerinin alması, paranın yaygınlaşması momentlerini kapsayan üretim araçlarının, emek-gücünün ve “servet”in metalaşma sürecidir. Hem mülkiyet hem üretim ilişkilerinde değişimi ifade eder. Üretim araçlarına (toprak, hammadde), doğrudan artık-ürüne veya nakdileştirilmiş şekilde “servet”e el koyma süreci ilkel birikime içkin olmakla birlikte, ilkel birikim bu sürece indirgenemez. El konulanların sermayeye dönüşmesi, üretim süreci içinde sermayeyi de yeniden üretmesi, meta-sermaye biçimini almış, pazarda bir meta olarak dolaşıma girmiş ve yeniden para-sermayeye dönüşmüş olması gerekir. Metalaşma hukuki bir özel mülkiyet biçimini değil, onu da tamamlayan bu sermaye-döngüsünü ifade eder ve ancak onunla birlikte son biçimini alır. O nedenle ister İngiltere gibi “devrimci yoldan” üretici-tacir eliyle ister Batı Avrupa’nın genelinde yaygın olduğu haliyle tacir-üretici kanalıyla olsun sermaye döngüsünü başlatacak üretim sürecine ihtiyaç vardır. İlkel birikim üretim süreci olmadan düşünülemez.

³⁹⁸ Rudolf Hilferding, *Finance Capital: A Study of the Latest Phase in Capitalist Development*, Routledge & Kegan Paul, Londra, 1981, s.322’den aktaran Anthony Brewer, a.g.e., s.116.

³⁹⁹ Karl Marx, *Kapital – Ekonomi Politikinin Eleştirisi, Cilt 1: Sermayenin Üretim Süreci*, Çev. Mehmet Selik ve Nail Satılğan, Yordam Kitap, İstanbul, 2011, s.686-689.

Eşitsiz gelişimin doğası gereği üretim sürecini başlatan sermaye formları ve üretim örgütlenmesi değişebilir. 19.yy'da "servet" in sermayeye dönüşümünü sağlayan ve erken kapitalistleşme dönemlerinde karşımıza çıkmayan iki temel unsur vardır: bir, emperyalist tacir-üretici; iki, emperyal finans-kapital (üretici). Metaların realizasyonu için dış ticaret bütün kapitalistleşme süreçlerinde üretime eşlik etmiş olsa da ve erken dönem kapitalistleşme örneklerinde edinilmiş "servet" tacir-üretici tarafından üretime yatırılmış, üretim sürecine sokulmuş olsa da 19.yy Osmanlısında tacir-üretici için bunlardan farklı bir durum vardır. Öncelikle bu tacir-üretici uluslararası pazarda hareket eden, "zorunluluk olarak pazar"a ve emperyalist genişlemeye bağımlı bir tüccar-üreticidir.⁴⁰⁰ Üretim ve dolaşım aşamaları birbirine bağlanmış, ticari kâr "rekâbetçi üretimdeki üstünlük" ilkesine, yani "rekâbetçi üretim için belirli ortak koşullar koyacak kadar bütünleşmiş bir pazarda büyük emek üretkenliği ve maliyet-kâr oranı tarafından" yaratılmaya başlanmıştır.⁴⁰¹ Bunun anlamı, tâcir-sermayesi genişlemek zorunda olduğu kadar ürününü de rekâbet edebilecek konuma getirme zorunluluğunda olmasıdır. Meta ihracı kapitalizm öncesi yayılma biçimlerinin kriterleri ile değerlendirilemez. Diğer dönemlerden daha çok üretimin verimliliği baskısı altındadır. Tâcir-sermaye ile karşılaşan Batı Anadolu tarımının gelişimini incelerken bu baskının izlerini bulacağız.

Emperyal finans-kapital ise, 19.yy'ın ikinci yarısında erken kapitalistleşmiş ülkelerde sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşmesinin geldiği son aşamayı ifade etmiştir. Kâr oranlarının düşme eğilimi 1870'ten sonra erken kapitalistleşen ülkelerde tekelleşme ve geç kapitalistleşen ülkelerde sermaye ihracı eğilimlerini arttırmıştır.⁴⁰² Tekelleşme ve sermaye ihracı finans-kapital'in iki ayrı yüzüdür. Sürecin bir boyutunu erken kapitalistleşen ülkelerde endüstriyel ve finansal sermayenin birbirine bağlı ve bağımlı halde üretimin ölçeğini büyütecek şekilde yoğunlaşması ve merkezileşmesi

---

⁴⁰⁰ Takahashi bu durumu özetlemekle kalmaz; kapitalist dönemde tacirlerin elindeki "servet" in nasıl bir niteliksel değişime uğramış olduğunu da gösterir. Dobb ve Sweezy'nin tartışmasına Marx'ın sıklıkla başvurulan ilgili alıntısı ile katkı koyar. "Çözülmesi, yalnız kapitalizmöncesi toplumda bağımsız bir varlığa sahip olan ticari ya da tefeci kapitalin niteliğini veya kanunlarını ve kapitalist üretimin gelişmesi sırasında bu ticaret kapitalinin hangi süreçle endüstri kapitaline bağımlı kılındığını söz konusu etmektedir. Bu, yalnızca biçimsel ve adsal (nominal) bir değişiklik, yani tacirin endüstrici olması sorunu değildir. Bu nedenle 'iki yol' kuramı (yani, 1- 'üretici, bir tacir ve kapitalist durumuna gelir' – 'gerçekten devrimci olan yol budur' –; 2- 'tacir doğrudan bir yolla üretime hâkim olur', tacir bir endüstrici durumuna gelir, 'onu [eski üretim biçimini] muhafaza eder ve kendisine başlangıç olarak kullanır', 'fakat zamanla 'gerçek kapitalist üretim biçimi için bir engel durumuna gelerek bu biçimin gelişmesi ile çöker') incelenirken, bütün bunlar kuramda olduğu kadar tarih bakımından da bir tüm olarak anlaşılmalıdır. Metinde biraz daha yukarıda, 'Toplumun kapitalizmöncesi aşamalarında ticaret endüstriyi yönetir. Modern toplumda ise, bunun tersi doğrudur' denilmekte ve 'ticaret kapitalinin endüstri kapitaline bağımlı kılınması' sorunu ortaya atılmaktadır. Ve uyumsuzluk konusu olan pasajdan sonra, 'Üreticinin kendisi bir tacirdir. Ticaret kapitali artık dolaşım sürecinden başka bir iş yapamaz ... Bundan böyle ticaret endüstriyel üretimin hizmetkârı olur' denilmektedir." H.K. Takahashi, "Tartışmaya Bir Katkı", a.g.e., s.87-88.

⁴⁰¹ Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.68.

oluştururken, diğer boyutunu bu yoğunlaşan ve merkezileşen sermayenin mekânsal olarak genişleyerek ulusal sınırları aşması oluşturur.⁴⁰³

Sorulması gereken soru şudur: sermayenin bu emperyal genişleme sürecinden Osmanlı'nın payına düşen ne olmuştur? Bu soruya madde madde şöyle cevap verilebilir.⁴⁰⁴ Bir, emperyalist yayılmayı koşullayan sermaye formu değişerek, meta sermayenin ağırlığı azalarak, yerini daha çok para-sanayi sermayesine bıraktı. Buna kısaca sermaye ihracı diyoruz. İki, para-sanayi sermayesi, yani finans-kapital kendini üretebilmek için önce Osmanlı İmparatorluğu'na borç vermeye, sonra da edebileceği yatırım alanlarına yöneldi. Üç, sermaye formundaki bu değişiklik meta ihracına dayalı ilk dönemdeki mamul mal-hammadde ticaretinin değişmesine neden oldu. Limanlar ile iç bölgeleri birbirine bağlayacak ulaşım (demiryolu), sulama tesisi, maden ocağı yatırımları ile o zamana kadar üretime açılmamış alanlar üretime açıldı ve “hammadde” üretimi daha verimli hale getirildi. İhraç edilen ürünlerin miktarı ve çeşiti arttı. Bu metalaşmamış alanların metalaşması ve henüz pazarla-kapitalist ilişkilerle karşılaşmamış alanların bu toplumsal ilişki biçimi ile karşılaşması anlamına geliyordu. Bunun yanı sıra, işlenmiş “hammadde” ve bu “hammadde”nin işlenme şekli üretkenlik-kâr açısından önemli hale geldi. Salt “hammadde” ihracatının yerini işlenmiş hammaddenin alması, hammadde kaynaklarının ülke sınırları içinde kâr getirecek şekilde işletilmesine ihtiyaç duyuyordu. Dört, finans-kapitalin üretimi arttıracak altyapı yatırımlarına yönelmesi elindeki sermaye fazlası ile hammadde ihtiyaçları arasında bir bağ kurmasını sağladı. Ve bunu ülke sınırları içinde yapabilme kabiliyeti kazandı. İhraç edilen “hammadde”den öte bunun işlenmesinden de kâr elde eder hale geldi. Beş, işletme biçiminin değişmesi üretici güçlerin gelişmesi ve üretim ilişkilerinin değişmesi anlamına geliyordu. Böylece emperyalizm kanalıyla kapitalizmin gelişmesinin ön şartı gerçekleşmiş oldu. Altı, bu durum bir eşitsiz gelişme dinamiği olarak üretimin basit meta üretimi aşamasını yaşamadan daha büyük ölçekli üretim ve hatta fabrika üretimi üzerinden şekillenmesine neden oldu.⁴⁰⁵ Yedi, elde edilen kârın transferi ve ülke içinde yoğunlaşmaması hem ilkel birikim hem sınıf oluşumu açısından daraltıcı bir baskı yarattı. Sekiz, sermaye ihracının emperyalizm açısından kârlı alanlara yönelmesi, ülkenin bütününe yayılmaması bölgesel eşitsizliği veya aynı anlama gelmek üzere kapitalizmin eşitsiz gelişiminde bölgesel unsurun rolünü arttırdı. İç pazarın oluşumu ve kapitalist ilişkilerin ülke geneline yayılmasında engelleyici bir unsur haline geldi.

⁴⁰³ Sermayenin ve siyasal iktidarın yoğunlaşma ve merkezileşme eğilimleri için bkz. Sonay Bayramoğlu, a.g.e., s.177-182, 193-197.

⁴⁰⁴ Orhan Kurmuş, a.g.e., s.65-81.

⁴⁰⁵ Sungur Savran, “Azgelişmişlik: Eşitsiz ve Birleşik Gelişme”, a.g.e., s.67.

Emperyalizmin meta ve sermaye ihracı ile başlayan ilkel birikim süreci, eşitsiz gelişim yasasını takiben kendi özgül çelişkilerini de biriktirdi. Birincisi, emperyalist rekabetin en kızıştığı yüzyılda ve coğrafyada kapitalist ilişkilerin içine girmesiydi. Bu dönüşümün temposu kadar eşitsizliklerini ve yıkıcılığını da arttırdı. Rekabet baskısı-kapitalist ilişkilerin gelişimi daha sıçramalı ve kopuşlara gebe bir değişim süreci yarattı.⁴⁰⁶ Bu durum yer yer sürekliliğin üstünü örtebilecek bir görünüm ortaya çıkardı. Ancak bu noktanın değişim süreci içindeki özgül önemi bağımsızlık sorununu (siyasal ve iktisadi) temel fay hattı haline getirmiş olmasıdır. İkincisi, toplumsal ilişkilerin bütününe kapsayacak şekilde alanlar arası farklı gelişim tempolarının ortaya çıkmasına ve alanlar arasındaki açının büyümesine neden oldu. Siyasal ile iktisadının, sınıf bilinci ile sınıfsal yapının ontolojik ayrılığı görünümü fikri en çok geç kapitalistleşen ülkelerde olduğu gibi Osmanlı’da da bu gerçeklikten beslenmiş olsa gerek. Üçüncüsü, alanlar arasındaki gelişim farkları çelişkileri derinleştirdiği gibi değişim dinamiklerini de belirginleştirdi. Fransa ve Almanya örneklerinden daha belirgin ve yakıcı şekilde burjuvazinin gelişimi siyasal iktidarı örgütlenme sorunu etrafında düğümlendi.⁴⁰⁷ Burjuvazinin toplumu dışarıya karşı bağımsız bir “millet” ve içerde de bir “ulus-devlet” olarak örgütlenme sorunu, Türkiye özgüllüğünde bağımsızlık ve ulus-devlet olma sorunlarını erken dönem geç kapitalistleşme örneklerinden daha fazla iç içe geçirdi.

Birleşik ve eşitsiz gelişimi toplumsal ilişkiler boyutuyla görünür hale getiren sınıf ve sınıf mücadelesidir. Soyutlama düzeyini somuta yaklaştıran, toplumsal ilişkilerin çelişkili konumlanmasını sunarak değişim dinamiklerini belirginleştiren, değişim sürecindeki öznel boyutun farklı düzeylerde ele alınmasını sağlayan bir kavramsal çerçeve sunar.⁴⁰⁸ Birleşik ve eşitsiz gelişimin toplumsal ilişkileri nasıl yeni karşıtlıklar, “konumlanmış pratikler”, deneyimler yaratarak dönüştürdüğünü ve mücadelelerin fay hattının geçeceği özel uğrakları belirlediğini ancak bu kavramsal çerçeve içinde anlayabiliriz.

Bu kavramsal çerçevenin açıklayıcılığını sınayabileceğimiz beş nokta vardır. Birincisi, feodalizmden kapitalizme geçiş tartışmalarının analiz birimi olan “sınıf” kavramının açıklayıcı olup olamayacağıdır. Değişim yazınında sınıfsal görünüm hem bir toplumun feodal veya kapitalist olup olmadığını hem de “sınıf”ın yapısal (ekonomik) ve düşünsel (siyasal, ideolojik) gelişkinlik düzeyi ile geçiş sürecinde dönüştürücü rol oynayıp oynamadığını göstermek için kullanılır. Burada asıl sorun, bir soyutlama olan “sınıf”ın

---

⁴⁰⁶ A.g.e., s.67.

⁴⁰⁷ Sungur Savran şu noktanın altını çizmektedir: “iktisadi gerilik ancak siyasal iktidarın daha güçlü ve baskıcı niteliğiyle ödünlenebilir.” A.g.e., s.68.

⁴⁰⁸ Bertell Ollman, *Diyalektiğin Dansı*, a.g.e., s.83-86.

gerçekte bire bir yansımalarının aranmasıdır. Adı sanı ve cismi feodal bey, serf, burjuva olan birileri veya bir grup insan aranıyor gibidir. Yazının en gelişkin örneklerinden birindeki şu tasvir ve çıkarımları bu konudaki tekabüliyet arayışını açıklamamıza yardımcı olacaktır. Taner Timur, geçiş sürecindeki Türkiye'nin sınıfsal görünümünü ve ona denk düşen üretim tarzını şu şekilde tasvir eder:

“Milli Mücadele esnasında Anadolu prekapitalist bir üretim düzeyinde olup, kapitalizmi geliştirecek devrimci bir burjuvazi mevcut değildir. Egemen sınıflar, işçileri, orta ve yoksul köylüleri çeşitli mekanizmalarla sömüren feodal ağalar, tüccarlar, tefeciler ve cılız sanayiciler koalisyonudur. Bunun dışında doğu ve güney doğu Anadolu'da aşiret ilişkileri de mevcuttur. ... Kuvayı Milliye müfrezelerini daha ziyade subaylar ve eşraf örgütlemişlerdir. Daha az sayıda olmakla beraber sivil memuriyetten gelme Kuvayı Milliye kumandanlarına da rastlıyoruz. ... Bütün bu iç çelişkilerine rağmen Milli Mücadelemizi küçük burjuvazi ve yarı feodal ağalar öncülüğünde bir savaş olarak tanımlayabiliriz. ... Öncü küçük burjuvaziye gelince, bunlar da bir kısmı itibariyle işbirlikçi Osmanlı Devleti'ne başkaldırmış asker-sivil aydınlardan, diğer kısmıyla da Anadolu tüccarından teşekkül etmektedir. Milli Mücadelenin askeri kadrosu incelenirse, başta Mustafa Kemal olmak üzere liderlerin çok büyük çoğunluğunun orta halli veya fakir ailelerden geldikleri görülür. Bunlar, objektif koşulların belli bir zorlaması olmadığı için, Milli Mücadelenin başından itibaren egemen sınıflarla bir ittifak aramışlardır.”⁴⁰⁹

“Sınıf”ı ve “üretim tarzı”nı tarihin bir uğrağındaki görünümleri ile ele almanın bu satırlardan yola çıkarak birkaç sonucu olmaktadır. Birincisi, kitabı ve “olgun” halleriyle tasvir edildiği gibi bir feodal bey ve burjuvaziye rastlanamamaktadır. Yazının diğer örneklerinde burjuvazinin yokluğu veya yeterli bilince sahip olmayışı şeklinde yorumlanan bu görünüm, bu örnekte yerini gelişkin formlarına ulaşamamış, onun öncesindeki yapısal bir durumu anlatan yarı-feodal ve küçük burjuvaziye bırakmıştır. Feodal ve kapitalist sınıflar oluşumları içinde değil, belli bir formla sınırlı olarak görüldükleri için gelişkin halindeki bir üretim tarzının sınıfsal konumlarından birine indirgenmektedir. Burjuvazi yoktur, küçük burjuvazi vardır. Küçük meta üretiminin ve pre-kapitalist ilişkilerin içinde biçimlenen oluşum halinde bir burjuvazi yoktur, olmayan kapitalizmin veya gelişimi önünde engeller olan kapitalizmin küçük burjuvazisi vardır. İkincisi, üretim ilişkileri içindeki konumlarından yola çıkılarak yapılan birer soyutlama olan burjuva ve küçük burjuva kavramları özgül formların açıklanması için değil, ya onların yanında ya da onların karşısında kullanılmaktadır. Diğer ülke deneyimlerinde gördüğümüz gibi, toprak sahipleri, bankerler, tüccarlar, tacir-imalatçılar, tekelleri ellerinde bulunduranlar, küçük topraklı çiftçiler, meslek sahipleri, zanaatkârlar, bürokratlar vb. vardır. Bunların feodal veya burjuva gibi adlarla adlandırılmalarına

⁴⁰⁹ Taner Timur, a.g.e., s.15, 16, 18, 19.

neden olan sınıfsal konumları, yani kapitalist toplumsal ilişkilerdeki yerleri olmuştur. Feodal toplumsal ilişkiler içinde yer alan ve başka statülere denk düşen eski dönem iktisadi fâillerinin bir kısmı kapitalist ilişkiler içinde burjuvalaşmış, bir kısmı ise proleterleşmiştir. Oysa bu örnekte olduğu gibi eşraf hiçbir zaman toplumsal ilişkileri içinde değerlendirilip burjuva olarak adlandırılmamakta, ya ayrı bir sınıf olarak ele alınmakta ve burjuvazinin yokluğunda egemen sınıf olarak görülmekte, ya da burjuvazinin gelişmemiş halini ifade eden küçük burjuva olarak adlandırılmaktadır. Her iki halde de “sınıf”ın tarih dışı kavramsallaştırılmasına yaslanılmış veya özgül formlar ile kavramlar yan yana ancak açıklayıcılıktan uzak kullanılmış olmaktadır. Üçüncüsü, burada sınıfların hem en gelişkin formlarıyla tarih sahnesine çıkacakları hem de ancak bu koşulda dönüştürebilecekleri kabulü vardır. Burjuvazi “olgun” biçimiyle tarih sahnesine çıkmadığı için devrimci addedilmemekte; boşluğu bir ittifaklar-koalisyonlar toplamı ile doldurulmaktadır. Dördüncüsü, “sınıf”ların “olgun” formlarında olmayışı nedeniyle, yani üretim ilişkilerinin o anki durumları nedeniyle değil “üretim tarzı” pre-kapitalist olarak nitelendirilmektedir. Değişim öncesinde “olgun” formlarına kavuşamamış bir “sınıf” ve “üretim tarzı”, değişimi engelleyen ve niteliğini değiştiren doğaları ile Türkiye’yi üretim tarzları arasındaki klasik “evrimci” geçişten yoksun bırakmaktadır. Beşincisi, pre-kapitalist bir tipolojinin geçiş sürecinin yerine geçirilmesi, feodal ilişkilerin çözülüşünü ve yeni toplumsal ilişkilere dönüşümünü perdelemektedir. Oysa yöntemsel sorgulamalarımız ışığında sorulması gereken soru, burjuvazinin toplumsal ilişkiler içindeki hangi iktisadi fâilleri kapsadığı ve değişim esnasında dahi oluşmaya devam edip etmediğidir. Bu sorulara ancak sınıfları artı-değere el koyma mekanizmasındaki konumları itibarıyla tanımlarsak cevap verebilir; feodal toplumsal ilişkilerin kapitalist toplumsal ilişkilere dönüşümünde mevcut olanların nasıl konumlandığını ve yeniye nasıl oluşturduklarını görünür hale getirebiliriz. Bu iki soruya bir de, burjuvazinin oluşurken ve egemen sınıf haline gelirken hangi “siyasal örgütlenme” biçimlerinden faydalandığı eklenebilir. Böylelikle sınıf ile devlet ilişkisi dışsal değil, içsel-zorunlu bir ilişki olarak kurulabilir.

İkinci nokta, “sınıf” gibi kapitalist ilişkilerin nesnelğine uygun bir kavramsallaştırmanın geçiş süreçlerini hazırlayan ve geçişi belirleyen toplumsal dönemler ile tabakaları açıklayıp açıklayamayacağıdır. Weber’in statü kavramı salt ona özgü değil genel bir sorunsalın işaretidir. Feodal ilişkilere özgü “siyasal birikim”nin yerini kapitalist ilişkilerin “ekonomik-zor’a dayalı sömürü”nün alması tabakalaşmaların özellikle geçiş süreçlerinde birbirine tekabülîyet problemini karşımıza çıkarmaktadır. Osmanlı’nın askeri, adli, mülki sınıfları ile kapitalist ilişkilerin “sınıf”ları arasında

yaşanan, doğrudan konumuzla ilgili bir sorundur bu. İlkinde artığa ekonomi-dışı zor dolayımıyla el konulur ve tabakalar buna göre belirlenirken ikincisinde tabakalaşma ekonomik-zor üzerine bina edilmektedir. Bu tekabüliyet problemini çözecek bu tabakaların birbirine bire bir eşlenmesi, eşitlenmesi değil, artığa el koyma ilişkisinin değişimi ile önceden farklı statülere sahip kişilerin ne yönde konumlandıklarının, burjuvalaşma-kapitalleşme yönünde mi yoksa proleterleşme yönünde mi bir eğilim içinde bulunduklarının tespitidir.

Üçüncü nokta, tarihte önemli rol oynamış kişiler karşısında “sınıf”ın toplumsal ilişkilerin değişiminde açıklayıcılığını koruyup korumadığıdır. Değişim yazınının kişileri öne çıkaran geleneksel tutumu bizi böylesi bir handikapla baş başa bırakır. Bu handikapı aşmanın yolu bireyler ile sınıfların gerçekliğin iki ayrı genellik düzeyinde soyutlanmış biçimi olduğunun görülmesidir.⁴¹⁰ Kişi Atatürk ile burjuvazinin temsilcisi Atatürk, bir bireyin iki ayrı genellik düzeyinde, ancak aynı nesnellik kriterleri çerçevesinde incelenmesinin mümkün olduğunu gösterir. Bunun için genellikle yapıldığı üzere kişilerin sınıfsal kökenlerine değil toplumsal ilişkiler içindeki konumlarına, aldıkları kararların bu ilişkiler içinde hangi sınıftan yana konumlandığına bakmak gerekir. Atatürk gibi asker-sivil bürokratların genel olarak küçük burjuva kökenlere sahip oldukları tespiti üzerinden değişimin ve kurdukları devletin küçük burjuva niteliklere sahip olduğunun iddia edilmesi yerine kişilerin toplumsal ilişkileri biçimlendiren mücadelelerdeki “konumlanmış pratiklerine” bakılır.

Dördüncü noktayı aydınlatacak soru ise şöyle formüle edilebilir: birleşik ve eşitsiz gelişme bağlamında emperyalizmle kurulan ilişki “sınıf” kavramsallaştırmasının dışında mıdır? Osmanlı’da ilkel birikimin emperyalizm kanalıyla, meta ve sermaye ihracı ile başladı ve onunla iç içe gelişti. Üretim araçlarının (toprak) metalaşması ve üretim ilişkilerinin değişiminde emperyalizm belirleyici bir rol oynadı. Ancak bu, sömürge ülkelerde olduğu gibi kolonyel bir sömürgeci sınıf eliyle değil, emperyalizmin kapitalist ilişkilerine eklemlenmiş burjuva sınıfı aracılığıyla oldu. Tarımda ve sanayide sadece mülkiyet ilişkileri ve üretim örgütlenmesi değişmekle kalmadı, üretimin taraflarını ifade eden sınıflar da dönüşmeye, kapitalistleşmeye-proleterleşmeye başladı. Eşraf, esnaf, köylü, tüccar gibi toplumsal kesimler kapitalist ilişkilerin tarafı haline geldikçe sınıfsal nitelikleri de değişmeye başladı. Burjuva sınıf oluşumu bu hattan ilerledi. O halde bir, eklemlenme nasıl üretim tarzları arasındaki bir ekleme ilişkisi değilse sınıflar arasında da bir ekleme ilişkisi değildir. Dönüştürücü olmayan bir eklemlenmeden bahsedemeyiz. Nasıl ve ne yönde dönüştüğü sorusuna ise ancak kendi özgüllüğü, somut tarihselliği

---

⁴¹⁰ Bertell Ollman, a.g.e., s.93-103.

içinde cevap verilebilir. Ancak şu aşamada denebilir ki, Türkiye devriminin toplumsal kökenlerinin karikatürü haline gelmiş emperyalistler + emperyalizmle ilişkilere sadece aracılık fonksiyonuyla eklenmiş tüccar ve bu kapitalist ilişkilerin dışında kalmış eşraf, esnaf ve köylü tasviri gerçekçi değildir. Aracılık ve ilişkinin kendisinin parça ile bütün arasındaki ilişki gibi dışsal değil içsel kurulduğunun kabulü ilişki kurulan düzlemin ve ilişkinin taraflarının değişim-dönüşüm içinde olduğunu gösterecek ve bunun ne'liğine ilişkin cevaplar bulmamızı sağlayacaktır.

Beşinci nokta, birleşik ve eşitsiz gelişme fay hattına oturmuş feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde “sınıf”ın ancak toplumsal ilişkilerin sınıf mücadeleleri ekseninde ele alınması ile açıklayıcılığa kavuşacak olmasıdır. Bu, hem “sınıf”ın üretim ilişkilerini eksenine alan bir toplumsal düallite üzerinden biçimleniyor olması hem de değişim ile sınıf arasındaki bağın ancak bu düzlemde kurulabiliyor olması nedeniyle böyledir. Burada Türkiye açısından gözden kaçırılmaması gereken nokta, salt feodalizmden kapitalizme geçişin sınıf mücadeleleriyle karşı karşıya kalınmadığı, birleşik ve eşitsiz gelişimin ulus-dışı sınıfsal karşıtlıkların, ittifakların ve mücadelelerin de değişim sürecinin parçası haline geldiğidir.

Değişimi incelemenin bir süreç soyutlaması olduğu ve sürecin ancak toplumun içinde devindiği içsel ilişkilerin dönüşümünü yansıtacak genişlik ve çok katmanlılıkta soyutlanması halinde değişimin kendisini vereceği iddia edildi.⁴¹¹ Bu değişimi içsel ilişkiler mekanizmasını ortaya koyacak tarihsel bağlamı içine yerleştirmekti. 20’li yıllardaki yönetsel yapı ve düşünce değişimi sadece 20’li yılların olay, olgu ve kişileri ile yönetsel alana bakılarak açıklanamazdı. 20’li yılların yönetsel yapı ve düşüncesindeki değişimi açıklamak için onu tarihsel bağlamı içine yerleştirmek gerekiyordu. Bunun birbirinden ayrılması mümkün olmayan iki boyutu vardı. Biri, Osmanlı toplumunu biçimlendiren ilişkilerin dönüşümünü görebileceğimiz geniş bir zaman kesiti; diğeri ise, yönetsel olan’ı diğer toplumsal ilişkilerle birlikte görmemizi sağlayacak çok katmanlılıktı. Onun için değişimin feodalizmden kapitalizme geçiş süreci olarak soyutlanması, bu süreçte de özel bir uğrak olarak emperyalizme eklemelenme-kapitalist ilkel birikim sürecinin ağırlıklı olarak ele alınması gerektiği dile getirildi.

Tam bu noktada karşımıza çok önemli bir sorun çıkmaktadır. Değişimin bir süreç ve ilişki olarak soyutlanmasında bir “an” diğerinden ayrılabilir mi? Ayrılabilirse bir “an”ı diğerlerinden ayıran bir “uğrak” ve “belirlenim” haline getiren nedir? Hobsbawm, bu konuda şunları söylemektedir: “tarihte başka etkenler hiçbir zaman eşit değildir. Tarih,

⁴¹¹ Eric J. Hobsbawm, “Toplumsal Tarihten Toplumun Tarihine”, *Tarih Üzerine*, a.g.e., s.85-112, s.105.

eşit olmayan şeylerin eşit olan şeylerle ilişkisini araştırması *gereken* inceleme alanı olarak tanımlanabilir.”⁴¹² Dolayısıyla, tarih “neyin ne *olduğunun* araştırıldığı – hatta neyin ne *olduğunun* seçildiği” bir araştırma faaliyetidir. Hobsbawm’a göre belirleyici “an”ın seçimi bir yalıtma ve dolayısıyla bir soyutlama işidir. Soyutlamayı zamansal olarak birbirinden ayırmış iki uğrak arasındaki ilişkiyi ifade eden nicelik/nitelik diyalektik ilişkisi üzerinden yaptığımız zaman, niceliksel olarak değişiminin süreklileştiği bir tarihsel kesitin belirli bir noktasında “sürecin görünümüne ve işleyişine sinen niteliksel bir değişim”in gerçekleştiğini görebiliriz.⁴¹³ Bu noktada görünüm aynı kalsa da içeriği değişmiş veya hem görünüm hem de içerik değişmiş olabilir. Her iki halde de ayrı bir toplumsal ilişki bütünüyle karşı karşıya olduğumuz, yani niteliksel olarak farklı bir bütüne sahip olduğumuz kesindir. Onun için bu “an”ı iki süreç arasındaki farklılaşma sürecini ifade edecek şekilde kopuş olarak adlandırabiliriz. O halde değişim süreci içinde özel bir değişim momentini olarak “devrimci durumu” ve “devrimi” ayrı bir “an” olarak soyutlamamız mümkündür.

Değişim sürecinde “devrim anı”nın ayrı olarak ele alınması, bir “an” olarak soyutlanması burjuva devrimi yazınında tartışmalar yaratmıştır. Fransız Devrimi’nin revizyonist yorumu ile başlayan bu tartışmalarda “an”ın soyutlanması problematiği ile özne’nin o “an”daki rolü sorunu iç içe geçer.⁴¹⁴ Bu iki ögeyi bir araya getiren “iktidarın el değiştirmesi” problemidir. Bir sınıfın kendi kaderini değiştirmek için başka bir sınıfın elindeki iktidarı alması sorunudur. Sorular bu noktada düğümlenir: “Öznelci” revizyonist sapma burjuvazinin iktidarı alabilecek bilince sahip olmadığı, 1789 öncesi ve sonrasındaki gelişmelerin burjuvaziye özel olarak öne çıkarmadığını dile getirir.⁴¹⁵ “Nesnel” bakış açısı ve hatta teorik katkılarından faydalandığımız Wood bile modernleşmenin veya kapitalizmin kendine mahsus devrim yasaları ile değişimin açıklanması gerektiğini savunur. Wood, değişimi açıklamak “bir egemen sınıfın, diğer bir sınıfı devrimci biçimde yenmesine bakmayı değil, sömürenler ile sömürülenler arasındaki süregelen ilişkilerin incelenmesini” gerektirir demektedir.⁴¹⁶ Toplumsal ilişkilerin değişmediği koşullarda “tepeden”, devlet eliyle ve siyasal müdahalelere ihtiyaç duyulduğunu eklemektedir.⁴¹⁷ Ancak bu bile değişimi yaratmayabilir. Ha keza 1789’da Fransa’da siyasal bir devrim olmuş ama toplumsal ilişkiler aynı kalmıştır. İster

⁴¹² Eric J. Hobsbawm, “Tarih İlerleme Kaydetti mi?”, a.g.e., s.67-84, s.83-84.

⁴¹³ Bertell Ollman, a.g.e., s.37.

⁴¹⁴ Revizyonist yorumun hem genel bir değerlendirmesi hem de kapsamlı bir eleştirisi için bkz. Eric J. Hobsbawm, *Fransız Devrimi’ne Bakış*, a.g.e.

⁴¹⁵ Eric J. Hobsbawm, a.g.e., s.10-15.

⁴¹⁶ Ellen Meiksins Wood, *Kapitalizmin Arkaik Kültürü*, a.g.e., s.25.

⁴¹⁷ A.g.e., s.47, 70.

başarılı ister başarısız olsun Wood “burjuva devrimi” kavramsallaştırmasının salt işlevselci bir mantığı olduğunu düşünür ve toplumsal değişimi siyasal olan’dan bu noktada ayırır.

Yapısalcı sapma olarak adlandırabileceğimiz bu iki ayrı yorum üç sorunlu noktada birleşmektedir. Birincisi, değişimin, tarihlerini kendileri yapan insanların düşünce ve eylemlerinin ürünü olduğunun görmezden gelinmesidir. Sınıf bu faaliyetlerin toplumsal ilişkilerdeki çelişkileri yansıtacak şekilde soyutlanmasıdır. Devinen insan faaliyetinden yalıtılmış düşünce veya mekanizma değildir. İkincisi, başta siyasal-kültürel ve toplumsal olmak üzere ontolojik ikiliklere kapı aralanmasıdır. Bir değişim momenti olarak soyutlanabilecek “devrim anı” üstyapı-altyapı, siyasal/yönetmel-toplumsal, kültürel/ideolojik-toplumsal, sınıf bilinci-sınıfsal yapı, yukardan-aşağıdan olan’lar birbirinden ayrılarak incelenemez. Bu ontolojik ayrışma her daim birinin diğerini belirlemesi gerçeğini doğurur, devrime niteliğini belirleyen tarafın verdiğinin iddia edilmesine neden olur ve toplumsal ilişkilerin bunların “devrimci an” da dahil olmak üzere birlikte devindiği gerçeğinden bizi uzaklaştırır. Toplumsal bütünlüğünün ve temelini görünmesini imkânsızlaştırır. Üçüncüsü, değişim “an”ının diğerinden ayrılmasının imkânsız görülmesi, “belirlenim”in işlevselcilik olarak yaftalanarak terkedilmesidir. Böylelikle “belirlenim”in yapı’lar arası bir ilişkiye indirgenmesinin de önü açılmıştır. Herhalükarda değişim katı bir yapısalcılığın içine hapsedilmektedir. Yapısal sapmanın uç yorumu, bu ontolojik ikilikleri takiben kopuşların olmadığı kabulü üzerinden devrimlerin sonrasında da değişimin toptan reddi veya her türlü değişimin darbeye indirgenmesi olmuştur.⁴¹⁸

Hobsbawm ise, Fransız Devrimi üzerinden devrimin de savunusunu yaptığı çalışmasında “devrimci an”ını burjuvazinin iktidarı almaktan başka şansının kalmadığı bir sıkışma anı olarak betimler. Burjuvazi, zihinsel ve yapısal olarak tam olarak gelişmiş bir “an” olduğu için değil gelişiminin önündeki engelleri yıkmaktan başka şansının olmadığı bir “an” olduğu için iktidarı istemekte ve aldığı halde de devrim yapmış olmaktadır. Burada vurgu kapitalizmin gelişiminden kapitalizmin çelişkili gelişimine ve sınıf mücadelesine kayar; biriken çelişkilerin sınıf mücadelesini yoğunlaştırdığı ve iktidarı almanın bunu aşmanın tek yolu haline geldiği gerçeğini öne çıkarır. “Nasıl eski rejim 1789’da devrim olmadan yıkılamazdıysa, ilerleme halinde olduğuna inanılan eski rejimi restore etme girişimleri de yine ancak bir devrimle boşa çıkarılabilirdi.” diyerek

---

⁴¹⁸ Foucault’un “İnsanların kendi tarihlerini yapmadığı, ama tarih tarafından sürüklenip götürüldüğü” tezi bilinçli faillığe ve değişime olan inancın toptan yitimidir. Alex Callinicos, *Tarih Yapmak*, a.g.e., s.25. Değişimin darbeye indirgendiği bir çalışma için bkz. Curzio Malaparte, *Darbe-i Hükümet San’atı*, Günder Yayıncılık, Ankara, 1963.

bu “an”ı somutlayan Hobsbawm iki süreç arasındaki bu “an”ın kaçınılmaz, ikisinden de farklı ve niteliksel olarak sıçratıcı bir kopuşu ifade ettiğini belirtir.⁴¹⁹ Hobsbawm’ın bu yorumu, Marx’ın *Kapital*’de dile getirdiği “İlkel birikim tarihinde bütün devrimler çığır açıcıdır ve sermaye sınıfının oluşumu boyunca manivela işlevi görürler.” görüşüyle uyumludur.⁴²⁰ Bu noktada Türkiye özelinde sorulabilecek soru, değişim sürecinin hangi “an”ında burjuvazinin toplumsal ilişkilerin örgütlenme tarzını değiştirmekten başka şansının kalmadığı ve bunu başarabildiğidir. 20’li yıllar beşinci bölümde ayrıntılarıyla ele alındığında görüleceği üzere bu özgüllekle menkuldür.

---

⁴¹⁹ Eric J.Hobsbawm, a.g.e., s.40.

⁴²⁰ Karl Marx, *Kapital*, Cilt I, s.876’dan aktaran Harvey J. Kaye, a.g.e., s.65.

İkinci Bölüm: İmparatorluğun Oluşum Sürecinde “Padişahlığın” Bir Devlet Başkanlığı Biçimi Olarak Ortaya Çıkışı

Toplumsal ilişkilerin örgütlenmesi sınıflı toplumlarda sömürü ve tahakküm ilişkileri bağlamında gerçekleşiyor ve sınıflı toplumlardaki bu örgütlenme tarzı “yönetme edimi”nin somutlaştığı yönetsel yapı ve düşüncüyü öne çıkarıyorsa toplumsal değişim aynı zamanda “toplumsal ilişkilerin yönetiminde değişim”dir. Toplumsal ilişkilerdeki değişim sürecinin yoğunlaştığı ve niteliksel olarak başkalaştığı momentin onun bütünlüğünü ifade eden örgütlenme tarzında, sınıflı toplumlar özelinde “yönetimi”nde değişim olacağı açıktır. Bu bağlamda, beşinci bölüm de dâhil dört bölüm boyunca “Türkiye Cumhuriyeti’nin 20’li yıllardaki kuruluş sürecini belirleyen toplumsal ilişkilerin değişimi hangi yönetsel yapı ve düşüncede yoğunlaşmış ve görünür hale gelmiştir?” sorusuna cevap aramaya çalışacağız. Bu soru içinde şu ek soruları barındırmaktadır: Bir, toplumsal özgüllükleri ve detaylarıyla ele alacağımız geçiş süreci, feodal toplumsal ilişkilerin hâkim olduğu Osmanlı’dan kapitalist toplumsal ilişkilerin hâkim olduğu Türkiye’ye doğru gelişmiş ise, bu iki ayrı toplumsal ilişkiyi belirleyen, onların *mütemmim cüz’i* olan örgütlenme tarzı nedir? İki, geçiş sürecinde toplumsal ilişkilerin eskisi gibi örgütlenememesine yol açan çelişkiler nelerdir? Üç, eskisi gibi örgütlenemeyen toplumsal ilişkiler tarihsel olarak nasıl bir örgütlenme tarzını gündeme getirmiştir? Dört, 20’li yıllardaki yönetsel yapı ve düşüncedeki değişimi araştırdığımıza göre, bu örgütlenme tarzının somutlaştığı yönetsel organ ve bu organa karşı “konumlanmış pratikler” nelerdir?

Bize “Türkiye Cumhuriyeti’nin 20’li yıllardaki kuruluş sürecini belirleyen toplumsal ilişkilerin değişimi hangi yönetsel yapı ve düşüncede yoğunlaşmış ve görünür hale gelmiştir?” sorusunu sorduran içine doğduğu 200 yıllık geniş bir zaman kesitine yayılan geç kapitalistleşme sürecinin dinamikleri ve bu dinamiklerin 20’li yıllarda niteliksel bir kırılma, devrim ile buluşmuş olmasıdır. Ama daha önemlisi bu kırılmayı mümkün ve görünür kılan 1918-28 yılları arasında yaşanan somut gelişmelerdir. Bu somut gelişmeler üzerine yapılan kronolojik bir çalışma, *Açıklamalı Yönetim Zamandizini: 1919-1928*, değişimin hangi yönetsel yapı ve düşüncede yoğunlaşmış olduğunu görmemizi sağlamıştır.⁴²¹ Kırılmanın somutlaştığı yönetsel yapı ve düşünce, değişim sürecinin çelişkilerini, mücadelelerini, taraflaşmalarını görünür kılan bu çalışmanın sunduğu somut gerçeklikten çıkarılmıştır. Devrim sürecinde yönetsel yapı ve düşüncüyü belirleyen mücadelelerin devlet başkanlığı etrafında yoğunlaştığı görülmüştür. Altını

⁴²¹ Nuray Ertürk Keskin (Ed.), a.g.e.

özenle çizmek istediğim nokta, devlet başkanlığının araştırmaya başlarken seçtiğim bir örneklem olmaması, somut-tarihsel verilerle kurulan “diyalog” sonucu öne çıkan bir gerçeklik olmasıdır.

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi ile Osmanlı İmparatorluğu’nun fiilen egemenliğine son verilmiş; 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul’un resmen işgali ile kağıt üzerinde egemenliği devam ettirilen Osmanlı İmparatorluğu’nun başkenti bağımsız yönetsel kararlar alma gücünü tamamen kaybetmişti. Osmanlı İmparatorluğu’nun bağımsız olarak aldığı son karar 28 Ocak 1920 tarihinde Osmanlı Meclis-i Mebusan’ı tarafından kabul edilen Mîsak-ı Milli’ydi. İşgalin Osmanlı İmparatorluğu’nun devlet organları içinde kalarak karar almayı imkansız hale getirmesi ve işgalden hemen sonra Anadolu ile İstanbul arasındaki tüm resmi haberleşmenin kesilmesi ile aradaki idari bağın koparılması Anadolu’da örgütlenmekte olan milli mücadelenin ayrı bir iktidar odağı haline gelmesine neden oldu. Resmi haberleşmenin kesilmesinden sonra Heyet-i Temsiliye “zaruri olan tedabirin temini için bilumum vilayat-ı umumiyede rüesa-yı memurin-i mülkiye ve askeriye’nin Heyet-i Temsiliye ile muhafazayı irtibat bulunmaları” yönünde bir karar alarak İstanbul ve Anadolu idarelerini birbirinden ayırmış ve Anadolu’nun idaresini resmen eline almıştı.⁴²² 23 Nisan 1920 günü Ankara’da Büyük Millet Meclisi’nin toplanması ile ilan edilen bu iktidar yasama, yürütme ve yargı yetkilerini tek elde toplayan yönetim organına da kavuşmuş ve Osmanlı İmparatorluğu sınırlarında olgunlaşan *üçlü iktidarın* tarafı olduğunu göstermişti.

İşgal İstanbul’da iki ayrı iktidar ortaya çıkardı: biri mevcut, resmen egemenlik hakları korunan ve Anadolu hareketine karşı tek meşru dayanak noktası olan Osmanlı İmparatorluğu’nu temsil eden İstanbul Hükümeti, diğeri işgal kuvvetlerinin işgal organı Üçlü Yüksek Komiserlik. Üçlü iktidarı oluşturan ise, değindiğimiz gibi Ankara Hükümetiydi. Üçlü iktidar “bağımsız” devlet sorununu gündeme getirmiştir. İktidarın hangi sınırlar içinde sağlanacağı, hangi bölgeleri (azınlık ve etnik toplulukları) kapsayacağı, hangi organlar eliyle yönetileceği temel tartışma konusu olmuştur. 600 yıllık bir imparatorluğun çözülme sürecinde biriken çelişkiler, yönetimin yoğunlaştığı ve merkezileştiği organ olan devlet başkanlığını öne çıkarmış; iktidar mücadelesinin fay hattı devlet başkanlığı tartışmalarından geçmiştir. Devlet başkanlığı bir iktidar ve “bağımsız” devlet sorunu haline gelmiştir.

---

⁴²² *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Gnkur.Yay., Sayı: 22, Belge No: 568, Sayı: 82, Belge No: 1796’dan aktaran Mehmet Özdemir, “İstanbul’un İşgalini Takip Eden Dönemde Türk Milletinin Egemenlik Haklarını Ele Almasına Yönelik Çalışmalar”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XVI, Sayı: 46, 2000, 89-116, s.95.

20'li yılların devlet başkanlığı tartışmaları ilk başta sorduğumuz dört soruyu bütünlemekte; “Türkiye Cumhuriyeti’nin 20’li yıllardaki kuruluş sürecini belirleyen toplumsal ilişkilerin değişimi hangi yönetsel yapı ve düşüncede yoğunlaşmış ve görünür hale gelmiştir?” sorusuna ancak süreklilik ve kopuş diyalektiği içinde cevap verilebileceğini göstermektedir. Bir yandan, 1923’e kadar Osmanlı’da hiçbir şey değişmemiştir görüşünü çürütürcesine değişim dinamiklerinin biriken çelişkileri olmasaydı acaba devlet başkanlığı böylesi bir tartışma konusu olur muydu sorusunu; diğer yandan, eğer her şey tedrici bir değişim halindeydi ve devlet başkanlığı dahil bütün yönetsel yapı zaten büyük oranda değişmişdiyse neden 20’li yıllarda devlet başkanlığı öne çıktı sorusunu akla getirmektedir. Dolayısıyla devlet başkanlığının toplumsal ilişkiler içinde gelişimi ve 20’li yıllarda konusu olduğu mücadele yakından incelenmeyi gerektiriyor.

2.1.Osmanlı İmparatorluğu’nda Devlet Başkanlığı: Padişahlık⁴²³

Tartışmasız bir doğru gibi tekrarlanı geldiği haliyle, Osmanlı siyasal ve toplumsal düzeninin *explanan*’ı “kadir-i mutlak padişah”tır. Halil İnalcık, Weber’in “sultanizm” kavramına atıfla Osmanlı İmparatorluğu’nu patrimonial devlet olarak nitelendirdiği, ülkedeki herşeyin sultanın babadan kalma mülkü olarak görülmesinden kaynaklanan kişisel, keyfi karar alma gücünün devlet dâhil bütün toplumsal örgütlenmeyi belirlediğini söylediği makalesiyle bu kabulün en gelişkin örneği olarak kabul edilmiş ve temel referans haline gelmiştir.⁴²⁴ “Sultanizm” kavramlaştırması merkezinde

⁴²³ Padişahlık kelimesi günümüz Türkçesinde kullanılmakla birlikte, Osmanlı metinlerinde ve hatta Osmanlı’yı konu alan metinlerde rastlanan bir sözcük değildir. Ferit Develioğlu’nun Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgatında ve Tarama Sözlüğünde padişah kelimesinden ayrı bir “padişahlık” sözcüğüne yer verilmemiştir. Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitabevi*, Ankara, 2007; Türk Dil Kurumu, www.tdk.gov.tr (12/06/2016). Güncel Türkçe Sözlük’te bulunan “Padişahlık” kelimesinin Türkçe dil bilgisi kurallarına uygun şekilde sonradan türetildiği anlaşılmaktadır. Bu özellikleri itibarıyla kelimenin Osmanlı devlet başkanlığını tanımlamak için kullanılması uygun bulunmayabilir. Ancak kelimenin kullanımında esin kaynağı olan Niyazi Berkes’in duyduğu ihtiyaca benzer bir ihtiyaçtan dolayı bu kelimenin kullanımına karar verilmiştir. Berkes, “padişah” ve “padişahlık” sözcüklerinin eş zamanlı olarak bünyelerinde sultan-halife ve sultanlık-halifelik özelliklerine atıfta bulunduklarını dile getirmektedir. Bu nedenle “padişahlık” yapacağımız tanımlama itibarıyla bu iki yetki ve özelliğin bir makamda aynı anda mündemiç olduğunu ve padişahın da bu çifte yetki-niteliğe sahip olduğunu göstermek için kullanılabilir yegâne kelimedir. Ayrıca anlam bütünlüğü içinde padişah-padişahlık kelime çifti sultan/halife-saltanat, hükümdar-hükümdarlık, imparator-imparatorluk kelime çiftleriyle de uyumludur. Onlarda olduğu gibi anlam ve şekil bütünlüğünü koruyarak egemenlik yetkisini kullanan kişi ile egemenlik biçimini bir arada göstermeye uygundur. Devlet başkanlığının tarihsel seyrini izlemeye imkân verecek, biçimsel farklılıkların görülmesini sağlayacak makam-organ ilişkisini ifade gücüne de sahiptir. Niyazi Berkes, a.g.e., s.25-34.

⁴²⁴ Halil İnalcık, “Comments on ‘Sultanism’: Max Weber’s Typification of the Ottoman Polity”, *Princeton Papers in Near Eastern Studies*, Sayı 1, 1992, s.49-72. Halil İnalcık, “Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber’in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi”, *Dünü Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, Sayı VII, 1994, s.5-26. Sultanizm kavramının Şerif Mardin ve Metin Heper kanalıyla hâkim paradigma haline getirilmesine ilişkin bkz. Ali Rıza Güngen ve Şafak Erten, “Approaches of Şerif Mardin and Metin Heper on State and Civil Society in Turkey”, *Journal of Historical Studies*, Sayı 3, 2005, s.1-14. Özellikle not etmek gerekir ki, İnalcık makalesinde kişisel-patriyarkalizin yerini önce merkezi-kurumsal bir patrimonializme, sonrasında da belirli kural ve yeteneklere dayalı görece rasyonel ve özerk bir bürokratik

padişah'ın yer aldığı merkeziyetçi, otoriter, despotik, ceberrut, geleneksel bir devletin ve onun hâkimiyetindeki toplumsal düzenin somutlaştırılması için kullanılır. Bu kavramlaştırma 600 yıl boyunca değişmediği kabul edilen şer'i, teokratik düzenin kurucu figürü olarak görülen padişah algısı ile de uyumludur.⁴²⁵

Osmanlı siyasal ve toplumsal düzeninin “sultanizm” kavramı ile açıklanması üç noktada ciddi tahrifat yaratacak güçtedir. Birincisi, Berkes'in ifadesiyle “devlet toplumdan gelmez”, “Siyasal egemenlik toplumsal köklerden gelmez; toplumun üstüne Tanrı tarafından (gerçekte fetih ve güç yoluyla) dışarıdan oturtulur.” anlayışının yaygın kabulüne yol açar.⁴²⁶ İdealist ve iradeci bakış açısıyla siyasal-ideolojik alan ontolojik olarak ayrı bir belirleyen haline gelir. Değiş(eme)me sorunu da negatif ve pozitif içerikleriyle bu belirleyene bağlanır. İkinci olarak, yukarıda açıklamaya çalıştığımız kapitalist topluma özgü birey ve bireycilik kavrayışı metodolojik bireyci yöntem vasıtasıyla çözümlemelerin merkezine yerleşir. Siyasal olan'ın belirleyiciliği bireyci bir içerik kazanır. “Birey”in olmadığı kaynaşmış bir toplumda bu kadar güçlü bir “birey” padişah'ın nasıl ortaya çıktığı, gücün toplum üzerinde tekleşmesinin ifadesi olan bu bireyselliğin neyden kaynaklandığı açıklanamaz hale gelir. Değişimin metodolojik bireyci yorumlarına kapıyı aralar, “birey” Atatürk'ün “birey” padişahın yerini aldığı kolayca iddia edilebilir hale gelir. Üçüncüsü, toprak ve toprak üzerindeki insanların padişah'ın mülkü olduğu görüşü kendine zemin bulur. Toprakta devlet mülkiyetinin olduğu ve özel mülkiyetin ise (sınırlı ve istisnai durumlar dışında) olmadığı, toplumsal sınıflardan değil ancak padişah tarafından belirlenen zümrelerden, “sınıf”lardan, statü gruplarından söz edilebileceği iddia edilebilir.⁴²⁷ Toplumsal tabakalaşma *berâtlar* yoluyla padişah iradesine bağlanır. Devleti yöneten *kulların* üzerinde mutlak hâkimiyete sahip olduğu dile getirilebileceği gibi, daha uç örneklerde görüldüğü gibi bütün toplumun padişahın *kulları* statüsünde olduğu bile savunulabilir.⁴²⁸

Kısacası “sultanizm” kavramı Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal ve tarihsel çözümlemesinin yapılması önünde engeldir. Birinci bölümde yürüttüğümüz yöntemsel tartışmaların ışığında bize çıkış yolunu gösterecek doğru soru ise şudur: Bu görüntüyü yaratan ama bu görüntüye teslim olmamızı engelleyecek şey nedir? Padişahın tekliği, egemenliğinin mutlak ve bölünemezliği veridir; ancak bu, “nasıl” bir toplumsallaşmanın

---

hâkimiyete bıraktığını söylemesine ve tarihi verilerden yola çıkarak Weber'i bu noktalardan eleştirmesine rağmen makalenin salt “sultanizm” vurgusu öne çıkarılmış, gerisi görünmez kılınmıştır. Bkz. Halil İncalcık, a.g.e., s.56, 63, 68.

⁴²⁵ İlhan Arsel, a.g.e.

⁴²⁶ Niyazi Berkes, a.g.e., s.31, 32.

⁴²⁷ Halil İncalcık, a.g.e., s.51-59.

⁴²⁸ ATÜT'ü savunan yazarlar buna örnek gösterilebilir. Bkz. İdris Küçükömer, a.g.e., s.35-40

ürünü-göstergesidir? Devletin merkezîyetçi olması veridir; ancak bu, “nasıl” bir merkezîleşmenin ürünü-göstergesidir? Padişahın toprak üzerindeki yüksek mülkiyet hakları veridir; ancak bu, (özel) mülk temelli “nasıl” bir ilişkilenemenin, bağlanmanın ürünü-göstergesidir? Padişahın örf’i yetkileri kadar şer’i yetkileri de olduğu veridir; ancak bu, “nasıl” bir tahakküm ilişkisinin ürünü-göstergesidir?

Marksistler idealize edilmiş, gerçekliği görmelerini zorlaştıran bir durumla karşılaştıkları zaman perspektifin değiştirilmesi gerektiğini ifade etmek için, Marx’ın baş aşağı duran Hegel’i (diyalektiği) ayakları üstüne oturttuğu gibi biz de toplumsal gerçekliği görmemizi sağlayacak şekilde bakış açımızı değiştirmeliyiz derler. Burada altını üstüne getirmekten kasıt “ideal” üstyapıyı kendinden menkul doğasıyla açıklamayı bırakıp onu, ona temel oluşturan toplumsal ilişkiler bütünü içinde görünür kılmaktır. Onun için bizim de yapacağımız anlamaya ve açıklamaya toplumsal ilişkilerden başlamak, “ideal” üstyapıların “nasıl” bir ilişkilenemenin ürün-göstergesi olduğunu göstermektir.

Tezin temel sorunsalı üzerinden ilerleyecek olursak, devlet başkanlığının 1920’lerde bir devlet sorunu, iktidar sorunu haline gelmesinde imparatorluğun padişahın makamında konsolide olmasının, işgal kuvvetleri ile ilişkilerin bu konsolidasyon sayesinde devam etmesinin ve Anadolu’daki örgütlenmenin bu iktidarı karşısına alan bir arayış olmasının payı olduğunu söyledik. Devlet başkanlığının da bu bağlamda görüş alanımız içine girdiği bir gerçektir. Peki devlet başkanlığı neden tartışma konusu haline gelmiştir? Padişah iddia edile geldiği gibi 600 yıldır değişmeden gelen ve toplumsal ilişkilerin değişimini baskılayan bir kurumsallaşmanın ifadesi olduğu için mi, yoksa bizzat kendisi değişen toplumsal ilişkilerde çelişkilerin yoğunlaştığı bir organ olduğu için mi devlet başkanlığı mücadele alanı ve dolayısıyla tartışma konusu olmuştur? Bu soruyu cevaplamanın yolu Osmanlı “ideal” üstyapısının toplumsallığını ve tarihselliğini (değişimini) ortaya koymaktır. Belirtmek gerekir ki, onu bütünlüğü içinde görünür kılmak bu soruyu cevaplamanın da tartışmasız tek yoludur; ancak, bütünlüğü içinde Osmanlı devlet başkanlığını ele alışımızın sınırlarını da bu soru belirlemektedir. Yani burada Osmanlı devlet başkanlığı bütün boyutlarıyla değil toplumsal ilişkilerin değişimiyle birlikte aldığı yeni biçimler-roller (içerik anlamında) itibarıyla görüş alanımız içinde olacaktır.

Bu bağlam içinde bir çerçeve çizmemiz gerekirse, şu noktalar öne çıkacaktır. Birincisi, hiçbir yönetsel yapı ve düşüncüyü toplumsal ve tarihsel bağlamından kopararak tanımlayamayacağımız, bütün yer ve zamanlar için geçerli bir tanım bulamayacağımız gibi padişahlık kurumu için de genel geçer bir tanımlama yapamaz ve

incelemeye bu tanımla başlayamayız. Ancak, onu toplumsal ve tarihsel bağlamına göre konumlandırabileceğimiz ve tanımlayabileceğimiz bir çerçeve sunabiliriz. Bu çerçeve onu içine yerleştireceğimiz yönetsel ve toplumsal bütün, onu soyutlama biçimimizdir. Birinci bölümde belirttiğimiz gibi, “yönetim” toplumsal ilişkilerin yoğunlaşma biçimi (mülkiyet ilişkileri ve sınıf ilişkileri bağlamında bir sömürü ve tahakküm ilişkisi olarak iktidar sorunu) ve merkezileşme biçimi (doğrudan ve dolaylı sömürü-tahakküm ilişkisi olarak toprak üzerinde örgütlenme biçimi, ölçek ve soyutlanma-yabancılaşma sorunu)’dir.⁴²⁹ Osmanlı’da bir makam-organ olarak padişahlık, saltanat-hilâfet (monarşi) bileşimi şeklindeki bir iktidar (egemenlik) biçimini, merkezi imparatorluk ise toprak üzerinde örgütlenme biçimini ifade eder. Diğer imparatorluklarda olduğu gibi saltanat yetkisi hükümdar, imparator olan ve sultan-hâlife olarak adlandırılan padişahın elindedir. Padişah-padişahlık saltanat-hilâfet makam ve organını ifade eder. Bu makam ve organın içeriğini ise değişen toplumsal ilişkiler, onların yoğunlaşma ve merkezileşme biçimleri belirler.

İkincisi, yine birinci bölümde belirttiğimiz gibi yoğunlaşma ve merkezileşme süreçleri toplumsal ilişkilerin yapılaşma biçimini ifade eden üretim tarzı ve değişme momentlerini soyutladığımız geçiş süreçleri içinde incelenebilir. Hem ilişkilerin yapılaşma biçimi hem de değişimi kavrayabilmek için sömürü ve tahakküm ilişkilerini görünür kılan üretim ilişkileri üzerine yoğunlaşmak gerekir. Yani artığın çekilip alınması ilişkisi olarak tanımlanabilecek mülkiyet-sınıf ilişkileri ön plana çıkarılır. Bu yapılırken “başkalarının emek yetisini dağıtma kudreti” olarak insan faaliyetlerini temellük etme edimi ile insan faaliyetlerinin ürününü (doğa, üretim araçları, artı-ürün) temellük etme edimi bir arada görülmüş ve incelenmiş olur. Temellük etme edimi Brenner’in sınıfsal yapı ve sınıf ilişkilerini belirleyen “yatay ilişkiler” ve “dikey ilişkiler” bütünü içinde düşünülmelidir.⁴³⁰ İlki dolaylı üretim süreci içinde doğrudan üretici ve doğrudan üreticinin emek yetisini kontrol edenin üretim araçlarıyla ve bu dolayısıyla ayrı gruplar olarak kendi içlerinde kurdukları ilişkiyi, ikincisi de artığın çekilip alınma ilişkisini, yani mülkiyet ilişkilerini, sömürü ve tahakküm ilişkilerini ifade eder. Osmanlı’da esas olarak toprak ve toprağın işlenmesi ile ortaya çıkan artı-ürün temellük edilir. Dolayısıyla, bütün toplumsal ilişkiler (üretim ilişkileri) toprak üzerinde, topraktan elde edilen artığın çekilip alınması üzerinde düğümlenmiştir.⁴³¹ Ayrıntılarıyla

⁴²⁹ İktidarın yoğunlaşma ve merkezileşme eğilimlerinin kavramsal çerçevesinin çizilmesinde Bayramoğlu’nun çalışmasından yararlanılmıştır. Bkz. Sonay Bayramoğlu, a.g.e., s.177-182, 193-197.

⁴³⁰ Robert Brenner, “Agrarian Class Structure ...”, s.10-11, 26.

⁴³¹ Oğuz Oyan, a.g.e., s.8. “Elimizdeki en erken resmî Osmanlı bilançosu 1527-8 yılına (...) aittir. Bu resmî kaynaktan görülen, merkezi hazine için 5 milyon ve timar gelirleri için de 3,6 milyon düka altını rakamları” diğer belgelerle de tutarlıdır. Bu tutara vakıf ve mülk arazilerin dâhil olmadığı ve toplam tarım

değerlendireceğimiz bu ilişkileri feodal ilişkiler olarak adlandıracağız.⁴³² Toplumsal ilişkilerin feodal karakterini somutlamaya çalışırken, üretim araçlarına göre sınıfların konumlanmalarını ifade eden “yatay ilişkiler”in temel üretim aracı olan toprak üzerinde nasıl bir bağımlılık ve mülkiyet biçimini ortaya çıkardığını, mülkiyet ilişkilerini ifade eden “dikey ilişkiler”in de nasıl bir sömürü ve tahakküm biçimini mümkün kıldığını göstermeye çalışacağız. Temellük etme ilişkilerinin değişen biçimlerinin yoğunlaşma ve merkezileşme süreç ve biçimlerini nasıl belirlediğini açıklığa kavuşturacağız.

Üçüncüsü, yönetsel tartışmalar içinde belirttiğimiz gibi mülkiyet ilişkileri toplumsal niteliğinden ayrı düşünülemez. Sömürü ve tahakküm ilişkilerini en geniş toplumsal biçimlenişleri içinde ele almak gerekir. Örneğin, toprak üzerindeki egemenlik hakkı toprağın “kılıç hakkıyla” fethedilmiş olmasına dayanmakta; ancak bu egemenlik hakkının güvencesi ve devamlılığı da toprağın köylü reaya tarafından “şenlendirilip” tarıma açılması koşuluna bağlı görülmekteydi.⁴³³ Toprak üzerindeki sınıfsal yapı “kılıç hakkı” ve “şenlendirme” kavramlarında ifadesini buluyordu. Toprak üzerinde egemenlik hakkına (çıplak mülkiyet) sahip olan ile toprağı işleyen (tasarruf hakkına sahip olan) bir birinden ayrılmış olduğu bu düşünsel temelde ifade ediliyordu. Ayrıca padişahın mutlak hâkimiyetinin kaynaklarından birinin örfi diğerinin şer’î hukuk olması, yani toplumsal ilişkilerin düzenlenmesinde bu iki kaynağın da esas alınması; daire-i

---

arazisinin %10’u da bu arazilerin oluşturduğunu göz önünde bulundurursak topraktan elde edilen gelirlerin Klasik dönem Osmanlı merkezi bütçesi içindeki payının önemi görülecektir. Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (1300-1600), Cilt 1, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, s.119, 182. Tımar sistemi aslen Rumeli ve Anadolu Beylerbeylikleri’nde geçerlidir; bu nedenle bunların dışında kalan geniş İmparatorluk topraklarından elde edilen gelirlere bütçede farklı kalemler altında yer verildiği anlaşılmaktadır. Örneğin gayri müslimlerin oturduğu Girit, Sakız, Midilli, Kıbrıs gibi adalar *haracî* topraklar, müslümanların oturduğu Hicaz ve Basra toprakları *öşrî* topraklar olarak sınıflandırılmış, fetihten önceki sahiplerinin mutlak mülkü kabul edilerek buralardan sadece haraç ve öşür alınmıştır. Muzaffer İlhan Erdost, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı İmparatorluğunda Mülkiyet İlişkileri*, Onur Yayınları, Ankara, 2005, s.26, 22. Tımar sisteminin uygulandığı eyaletler dışında kalan salyaneli, mümtaz eyaletlerden yıllık sabit bir gelir alınmaktaydı. 16.yy’da bağlanan Kürdistan eyaletinde 5 sülaleye bağımsızlıkları korunarak verilen *hükümet* topraklarından elde edilen gelirin tümü aşiret beyine bırakılmıştır. Nuray Ertürk Keskin, *Türkiye’de Devletin Toprak Üzerinde Örgütlenmesi*, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2009, 94-102. Örnekler çoğaltılabilir ancak merkezi gelir ve tımara esas toprak örgütlenmesi dışında kalan topraklarda da üretim ilişkilerinin toprak üzerinde düğümlendiği, toprağın temel gelir kaynağını oluşturduğu görülmektedir. Ayrıca sınıf mücadelesinin de aslen toprak üzerinde cereyan ettiği anlaşılmaktadır: “yerel kadı sicillerinin gösterdiği gibi, bu dönemde bile sipahi’lerle köylüler, vergi miktarları, vergilerin toplanma tarzı konusunda, toprak tasarrufu, tapu ve tapu transferleri konusunda sürekli çatışma halindeydiler.” Halil İnalcık, a.g.e., s.111.

⁴³² Osmanlı’daki üretim ilişkilerini “kendine özgü” olarak nitelendiren Halil İnalcık bile bu ilişkilerin aslen feodal niteliğe sahip olduklarını belirtmektedir. “Özellikle Asya İmparatorluklarında vergilendirmenin ekonomi üzerinde belirleyici bir etkisi vardı ve kırsal toplumda kişisel statünün temeliydi. Sultan adına çıkarılan kanunnâmelerde, emek hizmetlerinin, yani angaryaların ya da nakdî karşılıklarının, köylülerin yani reaya’nın ‘köle’ (*kul*) veya ‘bağımlı tebaa’ statüsü ile bağlantılı olarak yorumlanması ilginçtir. (...) Bu hizmetlerin hepsine birden, kulluk denirdi. Bu bir *kul*’un mensubu olarak, Osmanlılarda reaya köylüsü köleleştirilmiş sayılmadığından, bir ‘bağımlı köylü’ tipi olarak *kul*’un yükümlü olduğu resimler anlamına gelir. Bununla birlikte, *sipahi*’lerin köyde oturup toprak tasarrufu ve vergi tahsilâtını bilfiil kontrol ettiği Osmanlı *timar* rejimi, feodal bir toplumun ana çizgilerini taşıyordu.” Halil İnalcık, a.g.e., s.109-110.

⁴³³ A.g.e., s.145, 150-153, 163.

adalet anlayışının padişahın korumakla yükümlü olduğu devletin temelini oluşturduğunun düşünülmesi, padişahın cihan sultanı olarak adlandırılması vb. buna örnek gösterilebilir.⁴³⁴

Mülk kavramının evrimi bu üç boyutun bir arada görülmesini sağlayabilir.⁴³⁵ Kavramın toplumsal ilişkilerin değişik biçimlerinde nasıl farklı anlamlar kazandığını gösterir ve toplumsal ilişkilerin değişen doğasına vurgu yapmamızı sağlayabilir. Aynı zamanda değişen koşullarda dahi aynı kavramın kullanılmaya devam ettiğine, ancak farklı bir içerikle karşımıza çıktığına işaret edebilir. Toplumsal ilişkilerin örgütlenme biçimi ile onun farklı taraflar ve genel olarak nasıl kavrandığına ilişkin fikir verebilir. Mülkiyet ilişkilerini somutlaştırmamıza yardımcı olabilir. Ancak herşeyden önemlisi padişahın mevcut toplumsal-mülkiyet ilişkileri içindeki konumunu görmemizi sağlayabilir. Çünkü *mülk* kavramı, mülkiyet, toprak üzerinde örgütlenme ve merkezileşmeyi bir arada ifade ede gelmiştir. Aklımızdakini somutlamak için şöyle başlangıç örnekleri verilebilir. “Toprak ve reaya sultanındır”da ifadesini bulan mülk kavramı ile has arazi sultanın mülküdürdeki mülk kavramı arasındaki farkın görülmesi feodal mülkiyet ilişkilerinin somutlaştırılmasına yardımcı olabilir. 1858 tarihli Arazi Kanunnamesinden önce de toprağın alınıp satıldığını, mülk edinildiğini ancak üzerinde sınırlı mülkiyet hakkına sahip olunduğunu; bu kanunun ise tam bir kırılma ifade ettiğini anlatmanın bu kavramın seyrini göstermekten daha yalın bir yolu yoktur.

2.1.1. I.Dönem: Soylulaşma ve Vassallık İlişkisi Olarak Beylik ve Bey

Osmanlı Beyliğinin kuruluşu ile ilgili farklı yönetsel temellere dayalı birçok araştırma yapılmış ve çeşitli tezler geliştirilmiştir.⁴³⁶ Bu tezler batıya göç biçiminde gerçekleşen yoğun nüfus hareketleri (Moğol Cengiz Han akınlarıyla yoğunlaşan), Bizans-Hristiyan etkileşimi sonucu ortaya çıkan “yepyeni bir ırk”, Türk-Müslüman unsurların devlet geleneği, Kutsal Savaş motivasyonu ile biçimlenen gaza ve gazilik,

⁴³⁴ Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, YKY Yayınları, İstanbul, 2006, s.76-77, 71-72, 63.

⁴³⁵ Özellikle belirtmek gerekirse, mülk kavramının evriminin ciddi bir etimolojik ve tarihsel araştırmayı gerektirdiği şüphesizdir. Formasyon ve tezin öncelikleri itibarıyla böyle bir iddia taşıyıyorum. Belki böyle bir ihtiyaca dair kapı aralanmış olabilir. Ancak benim burada yapmak istediğim ve yapabileceğim bu kavram üzerinden toplumsal ilişkilerdeki-mülkiyet ilişkilerindeki değişimi somutlamak ve aynı kavramla ifade edilen mülkiyet ilişkilerinin aslında nasıl farklılaştığını göstermektir. Yönetimin “mülk” kavramıyla ilişkisini kuran ve “mülk”ü bu çerçevede kavramsallaştıran ilk özgün çalışma olarak bkz. Koray Karasu, “İdarenin Mülkle Bağının Kurulması: Mülkileşme”, Erkan Tural ve Selim Çapar (Ed.), *1864 Vilayet Nizamnamesi*, TODAİE Yayınları, Ankara, 2015, s.345-368.

⁴³⁶ Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu ile ilgili kaynaklara ulaşmayı kolaylaştıracak bir referans kaynak için bkz. Oktay Özel ve Mehmet Öz (Ed.), *Söğüt’ten İstanbul’a – Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, İmge Kitabevi, Ankara, 2005.

ahilik ve kolonizatör dervişler, uç toplumu argümanları etrafında yoğunlaşmaktadır.⁴³⁷ Kuruluş sürecinde her birinin doğruluk payı ve etkisi olduğu kabul edilmekle birlikte, tezlerin çoğuna sirayet eden tek bir “neden”in öne çıkarılmış olması ve empirisist bakış açısı söz konusu “neden”lerin bir arada ve ilişkisel olarak ele alınmasını, toplumsal ilişkilerin bütünlüğü içinde bu “neden”lerin konumlandırılmasını engellemektedir.

Bu zaaf kuruluş sürecinde toplumu görünmez kılan devletin ortaya çıkışına ilişkin iki yorum ile bizi baş başa bırakmaktadır. Birincisi, devletin, Türk-İslam devlet geleneğinin tarihsel sürekliliği sonucunda doğal olarak kurulduğunu ve kendisinden önceki güçlü devletlerin devamı-ardılı-varisi olarak belirdiğini savunan görüştür.⁴³⁸ Bir “devlet kurma” geleneğine yaslanılmakta ve toplumsal ilişkilerden bağımsız olarak devletin kurulduğu varsayılmaktadır. Bu yorum devletin idealleştirilmesine, toplumsal ilişkilerden yalıtık ontolojik bir bütün olarak görülmesine kapı aralamıştır. Ayrıca birinci bölümde belirttiğimizden farklı olarak devlet oluşumu, örgütlenme biçimleri arasındaki niteliksel farklar göz ardı edilmiş; Beylik bir idari organ olarak bağlı olduğu devlete karşı bağımsızlığını ilan ettiği anda kurulan bir devlet gibi görülmüştür. Beylik ile devlet arasında niteliksel ve biçimsel bir fark gözetilmemiş; en fazla onun “küçük” bir devlet olduğu söylenerek devlet oluşumu evrimci-nicel bir gelişim olarak görülmüştür. İkincisi, henüz gelişmemiş bir toplum, aşiret yapısını varsaymakta; beylikten devlete, devletten imparatorluğa evrimi siyasal fırsat ve boşlukların doldurulmasına bağlanmaktadır.⁴³⁹ Bu noktadan hareketle önce ATÜT, sonra da Sol Liberal tezler Bey’in (özel olarak da kurucu Osman Bey) bütün toplumsal yapı üzerinde baskın ve hatta tek belirleyen unsur haline geldiğini savunmuşlardır.⁴⁴⁰ Bu savunu,

⁴³⁷ Oktay Özel ve Mehmet Öz, “Giriş”, Oktay Özel ve Mehmet Öz (Ed.), a.g.e., s.13-35, s.21-32; Halil İncalcık, *Devlet-i ‘Aliyye – Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s.3-43.

⁴³⁸ Fuat Köprülü ile özdeşleşen bu yorum için bkz. Oktay Özel ve Mehmet Öz, “Giriş”, a.g.e., s.22; Halil Berktaş, a.g.e., s.78.

⁴³⁹ Bu bakış açısını Gibbons’un oryantalist tezine kadar geri götürmek mümkündür. Onda “kabileden devlet çıkmaz”, ancak Bizans etkisiyle Osmanlı Devletleşmiştir görüşü ATÜT ve Sol Liberal tezlerde yerini kabilenin toplumsal gelişmemişliğine vurguya ve bu boşluğun metodolojik bireyci bir yaklaşımla doldurulmasına bırakmaktadır. Gibbons’un görüşleri için bkz. Oktay Özel ve Mehmet Öz, “Giriş”, a.g.e., s.22; Halil Berktaş, a.g.e., s.81. İncalcık da, tipik patrimonyal devletçikler olarak tanımladığı beylikler içinde Bey’i benzer şekilde öne çıkarmaktadır. Halil İncalcık, *Devlet-i ‘Aliyye - I*, a.g.e., s.10. Yalnız İncalcık’ın temel farkı Bey’in ve Beylik’in ortaya çıkışını Türk-İslam devlet geleneğine bağlamakta, bu noktada Fuat Köprülü’ye yakınsamakta; hatta denilebilir ki iki yorumun sentezini yapmaktadır. Halil İncalcık, a.g.e., s.13.

⁴⁴⁰ “Bu süreçte rol oynayan Osman Bey etkenini nasıl ihmal ederiz? O Osman Bey ki, belgesi bulunmayan bir Osmanlı öntoplumundan gelmiştir ve bileğinin gücü, zekâsının kıvraklığı, gözüpekliği, yanında topladığı *client*’i (savaş beyleri, gaziler, alpler ve dervişler) ve elinin açıklığı (üleştiriciliği) sayesinde Osmanlı Beyliği’ni kotarmıştır. Vurguladığım her nitelik ve fiil onun mükemmel bir *Big Man* (Sahlins, 1963; Godelier, 1982, et. al.) tipolojisini temsil ettiğini kanıtlar (Divitçioğlu, 1999). (...) Bu da yetmez: Ayrıca bu taslağın mükemmelliğe erişebilmesi için Osman Bey’i başlarına getiren Türkmen tirelerinin (ya da oba birliğinin) sosyal yapısının ‘başkanlık’ sistemine müsaade edip etmediğini de araştırmak gerekir. (...) Türkmen boyları kesili uruk yapısı gösterip, tirelere ayrılıyorlardı. ... tireler

Bey'in metodolojik bireyci bakış açısıyla kimi karakteristik özelliklerin taşıyıcısı olarak bireyselleştirilmesine ve devletin Bey'in konumuna indirgenerek tanımlanmasına neden olmuştur. Beylik'in kuruluş döneminde Bey'in konumunun, tekliğinin idealleştirilmesi ile merkezi-ceberrut devlet geleneği arasında böylelikle bir süreklilik kurulmuştur.

Söz konusu yorumların çizdiği çerçeve bir makam-organ olarak padişah-padişahlığın oluşumunu bize vermekten uzak, onu salt yapısal süreklilik ve işlevsellik üzerinden açıklamaya el verir nitelikte bir çerçevedir. Beylik Dönemi ve kurumlarının anakronik yorumudur. Oysa henüz bu makam-organın olmadığı bir dönemi incelemek ve onun olmadığı koşullarda toplumsal örgütlenmenin “nasıl” olduğuna cevap vermek bize hem niteliksel-biçimsel farklılıkları hem de tarihsel kökenleri gösterebilir.

Osmanlı Beyliği kabile konfederasyonları kurma aşamasına gelmiş ve Cengiz Han Konfederasyonu ile siyasal bir form almaya başlamış Türk-Moğol kabilelerinin içinden çıkan bir boy olarak 13.yy'da Anadolu'ya gelmiş ve yerleştiği coğrafyada Bizans, Anadolu Selçuklu ve İlhanlı (Moğol) İmparatorluklarının gelişkin toplumsal örgütlenmeleri ile karşılaşmıştır. Osmanlıların kurduğu beylik kendi kabile örgütlenmeleri ile Anadolu'nun feodal toplumsal örgütlenmesi üstünde yükselmiştir. Bu iki boyutlu toplumsal örgütlenmeyi ve 13.yy koşullarını anlamadan beylik örgütlenmesini ve devlete geçişi anlayamaz ve açıklayamayız. 13.yy Anadolu'su iddia edildiğinin aksine gelişkin toplumsal örgütlenme formlarına sahip bir coğrafyaydı, aynı anlama gelmek üzere farklı düzeylerde de olsa hem Türkmen aşiretleri hem de yerleştikleri topraklardaki toplumlar sınıfsal dinamiklere sahipti.

2.1.2. Feodal Topraklar Üzerinde

Fethedenlerin fethedilen topraklardaki toplumsal ilişkilerden etkilenmemeleri düşünülemez; hatta bu ilişkilerin gelişkinlik ve yerleşiklik düzeyi göz önünde bulundurulduğunda dönüştürücü bir güce sahip oldukları bile söylenebilir.⁴⁴¹ Bir

---

arasında sosyal farklılık ortaya çıkmaz, her biri bağımsız olup ötekilere eşittir. (...) bu olgu (...) başkanlık sisteminin yerleşmesine engel olur. Öyle ise, kesili toplumlar da siyasal erk boşta; sahibi yoktur. (...) bu siyasal erk ve otorite boşluğudur ki, Osman Bey, alp ve gazi *client*'i tarafından doldurulmuş, Türkmen savaşçıların yardımıyla da, Osmanlı Beyliği gün ışığına çıkmıştır.” Sencer Divitçioğlu, “Osmanlı Toplumunun Kuruluş Sürecini Açıklama Yolunda Kullanılacak Tikel Bir ‘Model’”, *Ortaçağ Türk Toplumları Hakkında*, YKY Yayınları, İstanbul, 2004, s.37-42, s.39-40.

⁴⁴¹ Feodal ilişkilerin biçimlenmesinde Roma ve Cermen etkileşiminde hangisinin belirleyici olduğuna ilişkin *Alman İdeolojisi*'nin yorumu öğreticidir: “Ele geçirme, ayrıca, ele geçirilen nesne tarafından da koşullandırılır. (...) Çok erkenden kendini gösteren bu üretim zorunluluğu, oraya yerleşen fatihlerin benimsedikleri ortaklaşa biçimin, bu fatihlerin orada buldukları üretici güçlerin gelişme evresine uygun düşmesi gereğini doğurmaktadır ve eğer bu hemen meydana gelen bir durum değilse, topluluk biçimi, üretici güçlerdeki değişikliklere uygun olarak değişikliğe uğramalıdır. Büyük istilaları izleyen dönemlerde, her yerde önemli görüldüğüne inanılan olayın açıklaması buradadır: Gerçekten de uşak efendi ile fatihler, ele geçirilen ülkenin dilini, kültürünü ve törelerini çabucak kabul ettiler. Feodalite, Almanya'dan hiç de hazır olarak getirilmemiştir, ama fetihçiler yönünden, fetih sırasında bile, ordunun askerî örgütlenişinde kökeni vardır, bu örgütlenme fetihten sonra ele geçirilen ülkelerde bulunmuş olan

Türkmen boyu olan Osmanlılar da Anadolu'ya geldiklerinde yerleşik feodal ilişkilerle karşılaşmış; Bizans, Selçuklu ve İlhanlı İmparatorluklarının egemen kıldığı toplumsal ve siyasal ilişkilerin içine girmiş; tarihsel araştırmalarda sıklıkla vurgulandığı gibi onlardan etkilenmişlerdir. 13.yy Anadolu'sunda siyasal hâkimiyetin zayıf ve parçalı karakterine bakarak bu etkileşimin sınırlı olduğunu ve Osmanlı Beyliği'nin bir boşluğa doğduğunu söylemek yanlış olur. Böylesi bir yorum, bu imparatorluklar altında gelişmeye devam etmiş, sistematik hale getirilmiş (örgütlenmiş) toplumsal ilişkilerin, imparatorlukların yönetsel çatısı ortadan kalktığında buharlaştıklarını iddia etmektir. Oysa etkileşimin ana kanalı doğrudan imparatorluklarla kurulan ilişkinin ötesinde yerleşik feodal toplumsal ilişkilerin içine girilmesidir; beylikleşme, devletleşme ve imparatorluklaşma süreçlerinde aslolarak bu ilişkilerin ağırlığı olduğu görülmektedir.

Etkileşimin ağırlık noktası kadar etkileşime girilen toplumlardaki ilişkilerin niteliği de tartışma konusu olmuştur. Çoğunlukla bu toplumların doğu monarşilerine özgü siyasal ve iktisadi yapılanma içinde oldukları, Bizans *pronoia*'sının-*thema*'sının ve Türk-İslam ikta sisteminin feodal ilişkilerden farklı olduğu iddia edilmiştir.⁴⁴² Toplumsal ilişkilerin feodal niteliği tartışılırken sıklıkla düşülen hata, bu ilişkilerin (merkezi) siyasal-yönetsel örgütlenme biçimine bakılması, bu örgütlenme biçiminin feodal ilişkilerin bir biçimi olarak ortaya çıkabileceğinin kabul edilmemesidir.⁴⁴³ Oysa Sümer, Mısır ve Antik Yunan uygarlıklarından başlayarak, Pers ve Sasani İmparatorlukları, Arap bedevi topluluklarının İslâmî gelişimi ve Abbasi Halifeliği, Geç Roma-Bizans dönemleri ve Anadolu Selçuklu Devleti gibi Akdeniz ve Ortadoğu'da hâkimiyet kurmuş topluluk ve toplumlar incelendiğinde feodal ilişkilerdeki gelişimin dönemsel ve mekânsal özgünlüğü ve bu özgünlük içinde tarihsel olarak merkezi feodal örgütlenmelerin mümkün olduğu ortaya konabilir. Doğu Akdeniz ve Ortadoğu'nun geri kalmışlığı üzerine bina edilen doğu despotizmi söyleminin anakronik ve toplumsal ilişkilerden bağımsız yorumunun aşılması yönünde de bir adım atılmış olur.

üretici güçlerin etkisi altında gelişmiştir ve ancak o zaman tam anlamıyla feodalite haline gelmiştir.” Karl Marx ve Frederich Engels, *Alman İdeolojisi*, a.g.e., s.101.

⁴⁴² Çağlar Keyder, a.g.e., s.15-22.

⁴⁴³ Avrupa'da, feodal ilişkiler hâkimken ortaya çıkan Habsburg Hanedanlığı (16.yy) ve sonrasında kurulan mutlak monarşiler bu iddianın aksine tarihsel kanıtlardır. Ancak bu iddiayı sahiplenilenlerin çoğunlukla bu örnekleri de feodal ilişkiler içinde değerlendirmedikleri, merkantalizmle feodal ilişkilerden bağımsızlaşan ve kapitalist sınıfın yanında olan özerk bir merkezi devlet algısına yaslandıkları görülmektedir. Bunun için tatmin edici cevabı Oğuz Oyan, feodal ilişkileri dönemleyerek vermiş; her bir dönemin kendi özgünlüğü içinde değerlendirilmesinde ısrarcı olmuştur. Oğuz Oyan, a.g.e., s.11-55, 162. Biz Oğuz Oyan'ın bu vurgusuna dönemsel farklılıklar kadar mekânsal farklılıkların da göz önünde bulundurulması gerektiği iddiasını ekleyeceğiz. Özgünlüğün zamansal boyutu kadar mekânsal boyutunun da olduğunu, Batı Avrupa dışındaki feodal oluşumların incelenmesinin iddiamızı kuvvetlendireceğini ileri süreceğiz.

Birinci Bölüm’de gördüğümüz gibi, çiftçi toplulukları da birer ilkel komunal topluluk olarak tarımsal faaliyeti ortaklaşacılık temelinde örgütlemişler, toprağı ortak mülkleri olarak görmüşlerdir. Ortaklaşa (komunal) mülkiyetten özel mülkiyete geçiş, kandaşlık-ortaklaşalık ilişkileri içinde biçimlenen farklılaşmanın-tabakalaşmanın sonucu ortaya çıkmış; komunal mülkiyet içinde (geçici) özel mülkiyet biçimlerinin belirmesi ile görünür olmuş; temellük etme ediminin ortaklaşa faaliyet içinde biçimlenmesi gibi (geçici) özel mülkiyet de uzun süre ortaklaşa mülkiyet içinde varolmuştur. Kandaşlık-ortaklaşalık ilişkilerinin çözülmesiyle ortaya çıkacak özel mülkiyet ve sınıflar, bu aşamadan geçerek ve ortaklaşa mülkiyet biçimlerini uzun süre koruyarak varlık kazanacaklardır. Geçişin özgünlüğü nedeniyle, birincisi, (geçici) özel mülkiyet edinen kabile şefi, bir topluluğun üyesi olduğu için mülk edinme hakkına sahip görüldüğünden üyesi olduğu kabile de onunla birlikte zenginleşmiş, soylulaşmış ve diğer kabileler üzerinde hâkimiyet kurmuştur.⁴⁴⁴ Soylulaşmanın topluluk içinden bir şef ve onun mensup olduğu soylu bir ailenin, kalıtsal (ırsî) hanedanın belirmesi şeklinde yaşanmasında bu oluşumun etkisi olacaktır. İkincisi, özel mülkiyete geçiş-soylulaşmanın seyri toplumsal ilişkilerin bir hamilik-mahmilik ilişkisi şeklinde örgütlenmesine neden olmuştur. Himaye ilişkisinin toplumsal ilişkilerin genel örgütlenme biçimi olduğu görülmektedir. Topluluğun “kapalı” ilişki bütünü içinde bir kişinin “hiyerarşik” olarak üstte çıkması ve topluluğun üyelerini kendine bağlı hale getirmesi bu oluşumda belirleyicidir. Soylulaşma-sınıflaşmanın kişiselleşme kadar kişisel bağlarla bütün toplumun belli bir “hiyerarşi” dahilinde üstteki bir kişiye bağlanma olduğunu da gösterir. “Hiyerarşi”yi oluşturanın topluluk-toplum içindeki bu kişisel bağlanma mekanizması olduğunun kanıtıdır. Roma İmparatorluğu’nda *patrici-pleb*, *imparator-magistralık* veya Pers İmparatorluğu’nda *kral-satrap* ilişkilerinin oluşumu da niteliksel olarak bu ilişki biçiminin ürünü olacaktır.⁴⁴⁵ Üçüncüsü, özel mülkiyetin yanı sıra ve ondan ayrı olarak ortaklaşa mülkiyette özel tasarruf (zilyed)

⁴⁴⁴ Karl Marx, “Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler”, *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, Sol Yayınları, Ankara, 1977, s.15, 29’dan aktaran Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.100.

⁴⁴⁵ Daha çok Pers, Sasani, Arap monarşilerinin altındaki bağlı örgütlenmelere özgülenen himaye ilişkisinin Roma İmparatorluğu’nun erken dönemleri göz önünde bulundurulduğu zaman daha genel bir ilişki biçimi olduğu anlaşılmaktadır. “Patriciler = en büyük toprak sahipleri” denklemi, genel olarak bakıldığında geçerliydi ve bir aile Patrici haline gelip, böylelikle siyasi imtiyazlardan yararlanan küçük çevreye erişim hakkı elde ettiğinde, doğal olarak Plebler karşısında konumunu konsolide etmek ve geliştirmek için her türlü fırsata sahip olacaktı. Patriciler, tabii ki, her zaman sayıca azlardı: ‘366 sonrasında bazıları çok küçük olan yalnızca yirmi bir klan [*gentes*] tasdik edilmişti, o tarihten önce tasdik edilenlerin sayısı da daha fazla değildi’ (Brunt, *SCRR* 47). Bununla birlikte, Patricilerden bazıları çok sayıda sıradan pleb “mahmi”ye (*clientes*) sahipti: Bunlar Patricilere her iki tarafı da ilgilendiren ve hiçe saymanın saygısızlık olarak görüldüğü yükümlülükler içeren kişisel bağlarla bağlı insanlardı.” G.E.M. de Ste. Croix, *Antik Yunan Dünyasında Sınıf Mücadelesi*, Çağdaş Sümer (çev.) Yordam Kitap, Ankara, 2014, s.423.

biçimleri belirlemiştir.⁴⁴⁶ Tasarruf, özel temellük etme biçimlerinin ortaklaşa mülkiyet içinde geliştiğinin en belirgin ifadesidir. Toprağın mülkiyetinin özel kişilere geçmediği durumda bile, artı-ürünün özel temellükünü mümkün kılacak bir özel kullanım hakkının oluştuğunu gösterir. Dördüncüsü, geçiş, ortaklaşa mülkiyet ile (geçici) özel mülkiyetin özgün biçimlerde bir arada bulunmasına neden olmuştur. İlerleyen dönemlere de aktarıldığı haliyle, toprağın gerçek sahibi-ismi sahibi, çıplak mülkiyeti-tasarrufu/zilyedliği ayrımları bu eş zamanlılığı/iç içe geçmişliği belgeler.⁴⁴⁷ Beşincisi, geçiş döneminde ortak mülkiyet ile (geçici) özel mülkiyetin iç içe geçişi, topluluğun sınıflı topluma çözünmesini belirlemiş; bir aradalığın aldığı özgün biçimler tempo ve geçiş farkları yaratmıştır. Bu farklılıkların ürünü aldıkları özgün biçimler saklı kalmak kaydıyla, Akdeniz ve Ortadoğu’da erken yüzyıllarda toplulukların sınıflı toplumlara çözündüğü görünmüştür. Altıncısı, söz konusu ortaklaşacılık formlarının biçim değiştirmekle birlikte sınıflı toplumlara da aktarıldığı görülmektedir. Kapitalizmin “mutlak özel mülkiyetine” kadar özel mülkiyet “ortaklaşalık formları”nı korumuştur.⁴⁴⁸ “Ortaklaşalık formları”nın korunmasında tasarruf biçimleri kadar himaye ilişkilerinin de payı olmuştur. Feodal toplumsal ilişkiler ve devlet oluşumu süreçlerinde bu gerçeğin izini sürmek mümkündür.⁴⁴⁹

Akdeniz ve Ortadoğu uygarlıklarına ve imparatorluklarına baktığımız zaman, Sümer (kent-devletleri) ve Mısır uygarlıkları ile Antik Yunan kent-devletlerinden başlayarak bu çözülmenin sınıflaşma yönünde gerçekleştiğini, toprak sahipliğinin toplumsal ilişkileri koşulladığını görürüz. Sümer, Mısır ve Antik Yunan köy topluluklarından

⁴⁴⁶ “Ev ve avlusunun özel mülk olması yanında, ortaklaşa mülk olan ekilebilir toprak, zaman zaman komün üyeleri tarafından bölüşülür, üyeler bu toprakları ayrı ayrı işler ve ürünler özel olarak mal edinilir.” Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.98.

⁴⁴⁷ Marx’ın *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*’ndeki Asya biçimi, Antik biçim ve Cermen biçiminden yola çıkarak Erdost ortak mülkiyet ve özel mülkiyetin eş zamanlı varlığına ilişkin bir tasnif yapar. Asya biçiminde toprak komünal mülkken birey sadece toprağın zilyedi olabilmiş; Antik biçimde ortaklaşa toprak mülkiyeti olarak devlet mülkü ile özel mülk birbirlerinden ayrı yan yana bulunabilmiş veya Cermen biçiminde komünal mülkiyet özel mülkiyetin sadece tamamlayıcısı olarak görülmeye başlanmıştır. Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.101. Ortak mülkiyetten özel mülkiyete geçişte ayrı bir aşama olduğunu kabul ediyoruz; ancak, Asya, Antik ve Cermen biçimlerinin aynı zamanda varolmadıklarını ve farklı üretim-mülkiyet ilişkileri içinde biçimlendiklerini düşünürsek böyle yalınkat bir sınıflandırma yapmak bizi yanılgıya düşürecektir. Dahası, daha derinlemesine analizlere ihtiyaç duymakla birlikte denebilir ki, Antik Yunan bir geçiş biçimi olmaktan çok, sınıflı toplumun ilk biçimlerinden biri olarak görünmektedir. Asya biçimi devletle birlikte varolduğu andan itibaren farklı bir analize tabi olmayı hak etmektedir. Sınıf ve devlet oluşumunu görmezden gelerek, salt feodal üretim ilişkileri öncesi biçimler adıyla bu biçimlere başvurmak imkânsız görünmektedir. Böyle bir ihtiyaç varsa dahi bu sınıflandırma bu ihtiyaca cevap vermemektedir.

⁴⁴⁸ Karl Marx ve Friedrich Engels, *Alman İdeolojisi*, R. Pascal (çev.), Londra, 1942, s.65’ten aktaran Bertell Ollman, *Yabancılaşma*, a.g.e., s.257-258.

⁴⁴⁹ Benzer iz takibi kölecî toplum için de yapılabilir. Başka çalışmaların konusu olabilecek bu takip için, bu izin sadece feodalizme özgü olmadığını göstermek için bazı örnekler verilebilir. İsokrates, “tam siyasi haklara sahip yurttaş topluluğu, *politeuma*, ‘her açıdan polis’in efendisidir; *politeuma* ve *politeia* özdeşdir.” derken demokraside öne çıkardığı genel çıkarda görülen halk-devlet özdeşliği buna örnektir. G.E.M. de Ste.Croix, a.g.e., s.363.

farklı sınıflı toplumlara işaret eder; geçiş döneminde beliren “başkalarının emek gücünü temellük etme kudreti”, artık-ürün ve taşınabilir malların mülk edinilmesi, (geçici) mülk ve tasarruf etme biçimleri bu dönemde yerini başta toprak olmak üzere üretim araçlarının mülkiyetine bırakmıştır.⁴⁵⁰ Toprak sahipliğinin, yani toprakta özel mülkiyetin (ve paralelinde özel tasarrufun) gelişimi sınıflı toplumun temelini oluşturmuştur.⁴⁵¹

Bu toplumlarda birkaç koldan sınıf oluşumunun ve sınıf-içi katmanlaşmanın⁴⁵² izlerini sürmek mümkündür. Mülk sahibi sınıflar ile halk birbirinden keskin bir şekilde ayrılmıştır; bu ayrım, “çalışmadan yaşayabilenler” (toprak sahipleri, aristokrasi) ve mülksüzler, yönetenler (yurttaş meclisi-oligarşi-tiranlık, rahip-krallar-(komutan)kral, tanrı-kral (firavun) ve üretenler (köle, köylü), şehir (*polis*, kent-devleti) ve kır (*chōra*, köy) ayrımlarına denk düşmektedir.⁴⁵³ İlkine doğru sürekli bir artık-ürün aktarımı, sömürü söz konusudur. Örneğin, Mısır’ın tanrı-kralı firavun’un siyasal-yönetimsel ve dini (ideolojik) gücü tek bir merkezde yoğunlaştırması, insan gücünün de merkezileştirebilmesi anlamına gelmiştir. Nil boyunca temellük edilen emek-yetisi M.Ö 3000’lerde devasa piramitlerin yapılabilmesine imkân vermiştir.⁴⁵⁴ Bu toplumlarda sınıf-içi katmanlaşmanın da ortaya çıktığı görülmektedir. McNeill, “Sümer ülkesinin ‘her zaman’ tek bir tanrı ve tek bir kralın yüksek yöneticiliği altında birleşmiş olduğu yönünde resmi bir propaganda” vardı dedikten sonra hem Sümer’de hem de Mısır’da uzaktan kontrol edilmesi zor yerel güçlerin de gelişmiş olduğunu söyler.⁴⁵⁵ Hatta Mısır’ın orta krallık döneminde firavun’un karşısında yerel hükümdarlıklar, aynı zamanda rahip de olabilen yerel toprak beyleri ve şeflerin güçlendiğinden bahseder.

⁴⁵⁰ Ste.Croix, özgür olmayan emeği de üretim araçları içinde sayar. Kölelik, serflik ve borç esareti, zorunlu emek hizmetinin bağımlılık derecesi, toprağa bağlı olduğu durumlarda bile doğrudan mülk edinilmeleri böyle bir tanımlamaya yol açmış olabilir. A.g.e., s.150.

⁴⁵¹ ATÜT tartışmalarına konu olan Asya biçiminde ise, toprağın özel mülkiyetinden değil ortak mülkiyetinden söz edilebilir. Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.102-105. Cicero, “tüm servet edinme yolları arasında hiçbir şey agricultura’dan daha iyi, daha kazançlı, daha tatlı, özgür bir insana daha yaraşır değildir.” derken “bir çiftlikte *çalışmaktan* değil, bir çiftliğe *sahip olmaktan* söz etmektedir.” G.E.M. de Ste.Croix, a.g.e., s.162-163.

⁴⁵² “[T]üm bu kişiler ‘mülk sahibi sınıfın’ daha da kesin bir üyesi olan yüzlerce dönüm toprak ve köle sahibi bir Roma senatörününkinden çok daha farklı bir dünyaya aittiler; ama ilgili üretim tipi kadar *başkalarının emeklerinin sömürülmesinin gerçekleştiği ölçek* de bir kişinin mensup olduğu sınıfa karar verilirken göz önüne alınmalıdır.” G.E.M. de Ste.Croix, a.g.e., s.155.

⁴⁵³ Her *polis*’in artı-ürün aldığı, kendini besleyen ve kendisine bağlı bir *chōra*’sı vardı. *Chōra* adı verilen kırsal alan, “imparatorluk ve şehir yönetimleri tarafından sıra dışı bir etkinlikte sömürülüyor ve denetim altında tutuluyordu.”; İskender, “Tıpkı bir çocuğun süte ihtiyaç duyması gibi, der, bir şehir de tarım alanları ve onlardan elde edilecek bol miktarda ürün olmadan büyüyemez ya da yüksek bir nüfusu besleyemez.”, “Şehirle kırsal kesim arasındaki temel ilişki her zaman aynı kaldı: Söz konusu ilişki, esasen karşılığında çok az fayda sağlayan bir sömürü ilişkisiydi.” Bu sömürü ilişkisi şehirli aristokrasinin, toprak sahiplerinin köylülerden aldığı rant ve vergi tahsildarlarının aldığı vergi biçiminde gerçekleşiyordu. A.g.e., s.25-37, 129, 154, 353-413. Alâeddin Şenel, a.g.e., s.230-239.

⁴⁵⁴ William H. McNeill, *Dünya Tarihi*, Alâeddin Şenel (çev.), İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002, s.55-58.

⁴⁵⁵ A.g.e., s.44-45, 58-59.

Sınıf oluşumunun ve sınıf-içi katmanlaşmanın temelinde özgür olmayan-bağımlı emek sömürüsü vardır.⁴⁵⁶ Emek yetisinin dahi üretim aracı gibi görünmesine neden olacak şekilde toprak dışındaki üretim araçlarının kısıtlılığını göz önünde bulundurduğumuz zaman, mülk sahibi sınıfların, mülk sahipliğinin devamını sağlayabilecek miktarda “hatırı sayılır bir artığı özgür olmayan emek vasıtasıyla çekmeleri dışında doğrudan elde etmelerinin hiçbir yolu yoktu.”⁴⁵⁷ Antik Çağ’a egemen olan özgür olmayan-bağımlı emek çeşitli biçimlerde karşımıza çıkar. Her ne kadar eski Yunan’da insanlar özgür ve köle olarak ikiye ayrılmış görünse de, emek yetisinin eski Yunan da dâhil olmak üzere Akdeniz ve Ortadoğu coğrafyasının bütününde farklı biçimler aldığı görülmektedir.⁴⁵⁸ Kölelik, serflik, borç esareti ve zorunlu emek hizmeti özgür olmayan-bağımlı emeğin aldığı biçimlerdir. Hatta bu dönemde doğrudan olmasa da bağımlı bir emek türü olan kiralık (ücretli) emeğe de rastlanır.⁴⁵⁹ Bununla birlikte “sahip olsalar da olmasalar da, geçindikleri tarımsal üretim araçlarını tasarruf” eden, “kendi geçimliklerini kendi üretim faaliyetlerinden” çıkaran ve “kolektif olarak kendi geçimleri ve yeniden üretimleri için gerekli olandan fazlasını” üreten (küçük) köylülük sanıldığıının aksine bir özgür emek biçimi olarak mevcut ve hatta yaygındır.⁴⁶⁰ Ancak her üretim tarzının “en önemli ayırt edici özelliği, *üretken emeğin ağırlıklı kısmının nasıl harcadığı* değil, üretim koşullarını kontrol eden *hâkim mülk sahibi sınıfların*, kendi aylak varlıklarını mümkün kılan *artık çekimini nasıl sürdürdükleri*” olduğundan, birincil üreticilerin artık çekimini nasıl güvenceye aldıklarına bakılmalıdır.⁴⁶¹ Bu durumda Antik Yunan, sonrasında da Makedonya ve Roma İmparatorlukları için köle emeğinin; Sümerlerde ve Küçük Asya ile Ortadoğu’nun genelinde serflikin egemen olduğu söylenebilir. Bu farklılaşmada ne özgür olmayan emek-özgür emek ne özel mülkiyet-kolektif mülkiyet ne merkezi yönetim-ademi merkezi yönetim ayrımı belirleyici olmuştur; görüldüğü gibi her ikisi de özgür olmayan-bağımlı emek biçimleridir ve toprakta özel mülkiyet aşamasının ürünleridir.

Emeğin bağımlı kılındığı, üretim araçlarının mülk edinildiği özel temellük koşullarında ortaya çıkan iki biçim, serflik ve kölelik, Antik Çağ’da iki farklı mülkiyet biçiminin olduğunu gösterir. Bu iki mülkiyet biçimi emeğin bağımlılık biçimi, üretim aracı olarak toprağın tasarruf biçimi ile mülk sahibi sınıflar arasındaki kişisel bağımlılık biçimi açısından bir farklılaşmaya işaret eder. Bu farklılaşma da aslolarak komünal

---

⁴⁵⁶ A.g.e., s.175-226.

⁴⁵⁷ A.g.e., s.151-152, 79.

⁴⁵⁸ A.g.e., s.182.

⁴⁵⁹ A.g.e., s.233-245.

⁴⁶⁰ A.g.e., s.271, 79-80, 152.

⁴⁶¹ A.g.e., s.77.

mülkiyetin özel mülkiyete çözülme aşamasındaki “ortaklaşalık formları”nın aldığı yeni biçimler ile ilgilidir. Ancak bunların hiçbirisi çözülmenin olmadığı, birinin komünal mülkiyet aşamasında kaldığı ve ancak diğerinde özel mülkiyetin geliştiği yönünde bir yorumun kanıtı olarak gösterilemez. Bu durum verili iken, sınıflı toplumların gelişiminde bu farkın incelenmesi ise, sömürü ilişkileri ve toplumsal ilişkilerin yönetimi konusunda ortaya çıkan farklı biçimler hakkında bize fikir verecektir.

İlk ortaya çıktığı biçimiyle serflik, bir topluluğun emek ve toprak üzerinde üstün mülkiyet hakları iddia etmesinin ürünüdür. Topluluk özel mülkiyete ve sınıflı topluma geçiş aşamasında olduğu için, bu hakka dayalı temellük topluluk içinde mülkün sınırlı ellerde toplanmasına, bir soylular sınıfında mülkün yoğunlaşmasına ve merkezileşmesine yol açmakla birlikte, sömürünün temel koşulu olan topluluk üyesi olarak sömürme baki kalmıştır. Bu nedenle sömürünün nesneleri olarak karşımıza çıkan emek ve toprak topluluğun bileşeni olarak görülmüştür. Ancak bu birliktelik komünal topluluktan farklı olarak gerçek bir birliktelik değil, soyut yani ismi bir birlikteliktir.⁴⁶² “Tapınak hizmetkârları” ve “tapınak toprakları” örneğinde olduğu gibi emeğin ve toprağın “kutsal” tapınağa ait olduğu, bu nedenle özel mülkiyetin parçalanamayacağı düşünülmüştür.⁴⁶³ Tarımsal faaliyetle uğraşmayan topluluklar da, fethettikleri bölgelerdeki tarımsal faaliyetin devamını ancak tarımla uğraşan köylüleri yerlerinde bırakarak, ancak onları köylerindeki veya çiftliklerindeki topraklara bağlayıp bu suretle artığa zorla el koyarak sağlayabilmişlerdir.⁴⁶⁴ Her iki örnekte de toprağın özel mülkiyeti doğrudan üretici olmayanların elinde iken ve emek toprağa bağlanmak suretiyle bağımlı hale getirilmişken toprağın mülk sahipleri adına işletilmesi söz konusudur.⁴⁶⁵ Bu özellikleri itibariyle, serflik Birleşmiş Milletler 1956 Konvansiyonu’ndaki biçimiyle “tasarruf eden kişinin hukuk, gelenek ya da anlaşma sonucunda başka birisine ait olan bir toprakta yaşamak ve çalışmak zorunda olduğu; toprak sahibine karşılıklı ya da karşılıksız bazı belirlenmiş hizmetler borçlandığı ve statüsünü değiştirmekte özgür olmadığı toprak tasarrufu” şeklinde tanımlanabilir.⁴⁶⁶ Bu tanım emeğin temellük biçimi ile toprak tasarrufunun eş zamanlı görülmesini ve birbirini koşulladığını da gösterir. Rantın türü ise değişebilir; sabit bir ayni ve nakdi rant biçimini alabileceği gibi mahsulden pay (ortakçılık), hizmet (askerlik) ve zorunlu emek hizmeti (angarya) biçimini de alabilir; ancak herhangi birine indirgenmez.⁴⁶⁷

⁴⁶² Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.103-105; G.E.M. de Ste. Croix, a.g.e., s.198.

⁴⁶³ G.E.M. de Ste. Croix, a.g.e., s.201.

⁴⁶⁴ A.g.e., s.204, 212.

⁴⁶⁵ A.g.e., s.212.

⁴⁶⁶ A.g.e., s.179.

⁴⁶⁷ A.g.e., s.265, 275.

Kölelik ise, serflikten farklı olarak toprağın özel mülkiyetinde olduğu gibi emeğin de mülk edinilebileceğini; kişinin üzerindeki mutlak mülkiyet haklarına bağlı olarak emeğinin (ve diğer faaliyetlerinin) efendisi tarafından kontrol edilebileceğini ve sömürülebileceğini ifade eder.⁴⁶⁸ Tarihte sadece Antik Yunan, Makedonya ve Roma İmparatorluklarında görülen bu biçim özel mülkiyetin toprak üzerindeki emeği köleleştirerek tekeline aldığı bir döneme denk düşer. Serfliğin egemen olduğu alanlarda da söz konusu özel mülkiyet ilişkilerinin serfliği çözücü, köylüyü baş vergisi alınan özgür köylü veya köle statüsüne dönüştürücü bir rol oynadığı görülmüştür.⁴⁶⁹

Serflikte emek mülk statüsüne düşecek kadar bütün haklarını kaybetmediği için, toplum bir “ortaklaşalık formu” olarak varlığını koruyabilmişlerdir. Kölelikte ise emek mülk olarak görüldüğü için toplum “ortaklaşalık formu”nu yitirmiş; geniş anlamıyla bütün mülk sahibi sınıfları içine alan “yurttaşlık” bir “ortaklaşalık formu” olarak toplum’un yerini almış, kölelik cinsinden bağımlı emeği toplumun dışına atmıştır. Toplumun bir “ortaklaşalık formu” olmaktan çıkması topraktaki özel mülkiyeti pekiştirmiş, toprağı “ortaklaşalık formu” olmaktan çıkarmıştır. Toplum ve toprağın birer “ortaklaşalık formu” olarak varlığını koruduğu örneklerde dahi, sınıflaşma-soylulaşma toplum ile özdeş bir “ortaklaşalık formu”na değil o toplumun içinden çıkan soylular ve kral (hanedan) üzerinden kurulan bir “ortaklaşalık formu”na izin vermiştir. Benzer şekilde “yurttaşlık” üzerinden yaratılan demokrasi ve cumhuriyet kurumları da eşitsiz koşulların “ortaklaşalık formları” olarak karşımıza çıkmıştır. İster toplumu (köylüler de dahil) ister “yurttaşları” kapsadığını iddia edilerek kurulsun “ortaklaşalık form”ları sınıflı toplumda özdeşliği değil, sömürünün dolayım kanalını oluşturmuştur.⁴⁷⁰ İlkinde toprak, ülke, devlet ne kadar kral’a ait görünüyorsa o kadar soylulara ve mülk sahiplerine aittir, ikincisinde de ne kadar yurttaşlara ve *demos*’a ait görünüyorsa o kadar aristokrasiye ve mülk sahiplerine aittir. Bu nedenle “ortaklaşalık formu”nun kral üzerinden kurulduğu örneklerde, toplum ve toprak üzerinde bir tür himaye ilişkisi biçimi olan vassallık ilişkisine dayalı özel tasarruf biçimi yaygınlık kazanmıştır; ancak Antik Yunan veya Makedonya İmparatorluğu’nda olduğu gibi her zaman özel mülkiyet

---

⁴⁶⁸ A.g.e., s.178.

⁴⁶⁹ A.g.e., s.206.

⁴⁷⁰ “Yunan şehirlerinin Roma hâkimiyetine girmesinden önce en önemli statü biçimi, sadece oy verme hakkını ve siyasi makamlara gelme ihtimalini sunmakla kalmayan, aynı zamanda bir *polis*’in bölgesinde tapulu toprak sahibi olmayı da mümkün kılan yurttaşlıktı.” “*Dēmokratia*, “*demos*”un ... yönetimiydi. Bu ya tüm yurttaş topluluğu (ve onların Meclisi) ya da yoksullar, alt sınıflar biçiminde iki ana anlamda kullanılan bi sözcüktü. Her yerde yurttaşların çoğunluğu ya mülksüz ya da çok az mülke sahip olduğu için, mülk sahibi sınıf, *dēmokratia*’nın dar anlamıyla *demos*’un yönetimi olduğundan ve aslında yoksulların zenginler üzerindeki hâkimiyeti anlamına geldiğinden şikayet ediyordu.” A.g.e., s.130, 360.

ile eş zamanlı olarak varolmuştur, zaman içinde özel mülkiyete dönüştürülme kapasitesine sahip olmuştur.⁴⁷¹

Antik Çağ uygarlıklarının bir diğer özelliği de, özellikle kent-devletlerinin hâkimiyet altına alınmasıyla oluşan krallık, konfederasyon ve imparatorluk devlet biçimleriyle belirginlik kazanan “dolaylı kolektif emek sömürüsü”dür.⁴⁷² Hemen söylemek gerekirse, ne merkezi devlet örgütlenmesi ne devletin ayni veya nakdi vergi olarak merkeze çektiği rant iddia edildiği gibi Doğu Akdeniz’e, Ortadoğu’ya özgüdür. Batı Akdeniz’i merkez alan Atina Konfederasyonu, Makedonya ve Roma İmparatorlukları ile Doğu’da kurulan Sümer, Akad, Babil, Asur Krallıkları ve Pers İmparatorluğu aynı prensipler üzerinde yükselmişlerdir.⁴⁷³ Kent-devletleri üzerinde hâkimiyet kurma biçimi ister merkez + koloniler ister merkez + vassallar biçiminde olsun merkez’e, merkez’in görevlendirdiği valiler (özel toprak mülkine sahip aristokratlar veya yerel’e toprak beyi olarak yerleşen fetihçiler de olabilirler) aracılığıyla rant aktarımı söz konusudur. Merkezi hâkimiyeti sağlayacak donanma veya ordu’nun gelirlerinin merkezi olarak karşılanması ve bu hâkimiyetin merkezi olarak yönetilme ihtiyacı, bu rant aktarımını zorunlu hale getirmiştir.

Merkezi ve emperyal niteliği devletin toplumsal-sınıfsal biçimlenişine aykırı, ondan ayrıksı ve salt kendi çıkarları olan bir devlet, ayrı bir ontolojik varlık yaratmamıştır. Tam tersine bir devlet biçimi olarak imparatorluk mülk sahiplerinin toplumsal gücü daha da kişiselleştirmelerinin, merkezileştirmelerinin ifadesi olmuştur; kral maiyeti veya imparatorluk aristokrasisi olarak toplumsal gücü merkezileştirmeleri, toplum üzerinde “kolektif bir güç” haline dönüştürmeleri, devleti, kent-devletleri ve diğer mülk sahipleri üzerinde bir konuma taşıırken yeniden dağıtım mekanizmasıyla artık-üründen daha fazla pay alınmasının yolu açılmıştır.⁴⁷⁴ İmparatorluk bir “siyasal birikim” biçimi olarak – ki “siyasal birikim” tarihte farklı koşullar altında ademi merkezi nitelikte de örgütlenmiştir – “siyasal olan”ın, siyasal-hukuki hak ve imtiyazların artığa ulaşmada, onun bölüşümünde bir fark yarattığı koşullarda ortaya çıkmıştır.⁴⁷⁵ Bu nedenle, görevlendirme, hak ve imtiyaz dağıtımı, toprakların yeniden dağıtımı için ve müsadereye karşı verilen mücadele sınıfsal bir karakter taşır; daha fazla artık çekilebildiği koşullarda doğrudan sömürünün yanında merkezi hâkimiyet ile rant

⁴⁷¹ “Helenistik dönemde, fiiliyatta hayatları süresince aslında mutlak mülkiyete sahip olan; fakat toprağı askerî hizmet ifa etme koşuluna bağlı olarak ellerinde tutan ve vârislerine kralın tasdiki olmadan devredemeyen kişiler. (Pratikte, bu tür araziler sonunda mülklere denk hale geliyorlardı.” A.g.e., s.274.

⁴⁷² Alâeddin Şenel, a.g.e., s.238.

⁴⁷³ G.E.M. de Ste. Croix, a.g.e., s.157, 367-514; William McNeill, a.g.e., s.63-64, 66, 82-86, 88-102.

⁴⁷⁴ G.E.M. de Ste. Croix, a.g.e., s.132, 265.

⁴⁷⁵ A.g.e., s.130.

arasında bir bağ kurulduğuna işaret eder.⁴⁷⁶ Doğrudan üreticiden çekilen bir rant olmadığı ve siyasi bir örgütlenme dolayımını içinde barındırdığı için bu sömürü biçimine “dolaylı kolektif emek sömürüsü” diyebiliriz.⁴⁷⁷

Her koşulda bu sömürü tarımsal artığın çekilmesine dayanır. Artık çekme mekanizması yerelden merkeze farklı düzeylerde tarımsal artıktan pay alınması üzerine kurulmuştur; o nedenle statü veya zümreler ile artık çekimi arasında doğrudan ve hatta güvence altına alınmış bir bağ ortaya çıkmıştır. Toprak sahipliği senatörlük, magistralık gibi merkezi ve valilik, satraplık gibi yerel makamlara ulaşmada belirleyici olduğu kadar, bunlar arasındaki himaye ilişkilerine dayanan “hiyerarşi” de yeniden dağıtımdan alınan payı belirlemektedir.⁴⁷⁸ Artık çekme ile siyasi olan, merkez ile yerel iç içe geçmiş görünmektedir. Artık çekme işi de toprağın özel mülkiyetine (Roma valisi) veya özel tasarrufuna (Pers satrapı) sahip yöneticilere bırakılmıştır.⁴⁷⁹ Bu noktada işgal-kolonizasyon’un yönetimi söz konusudur. Her iki durumda da merkezden atama şeklinde görülen, imparatorluğun yönetim birimleri haline gelecek bölgelerin kralın maiyeti tarafından işgal edilmesi ve ilhakı mümkün kılacak yönetsel mekanizmanın kurulmasıdır.⁴⁸⁰ Roma ve Pers İmparatorluklarının yayılcı kuruluşlarındaki temel itkinin toprak açlığı olduğu, gerek vali gerekse satrapların kişisel mülk edinme istek ve

⁴⁷⁶ Pers ve Roma İmparatorluklarının, Antik Yunan’a göre daha fazla rant çekme kapasitesine sahip olduğu görülmektedir. Bunun temelinde topraktan daha fazla servet elde edilmesinin payı vardır: “Küçük Asya’nın batı sahillerinde ve yakınındaki adalarda bulunan en önemli şehirlerden bazılarının, (...) anakara Yunanistanı’ndan daha zengin olma yoluna çoktan girmiş olduğudur.” Pers Kralı’nın “zenginliği, Yunan standartlarına göre muazzamdı ve satraplarının bazıları o günkü herhangi bir Yunanlıdan defalarca kat daha zengindi.” A.g.e., s.157, 158, 160. “Eski Atina’dan farklı olarak aristokrasinin kolektif gücü, toprakların görülmedik ölçüde oligarşinin elinde yoğunlaşması için yeterliydi ve Roma egemen sınıfının başlıca kariyeri toprak edinmek ve mülklerinin iradesiydi. Eyaletlerdeki emperyal hizmetler bile mülkiyetlerini arttırmak için tebaayı yağmalama vasıtasıydı.” Ellen Meiksins Wood, *Yurttaşlardan Lordlara*, a.g.e., s.130.

⁴⁷⁷ G.E.M. de Ste. Croix, a.g.e., s.264-267.

⁴⁷⁸ “Helenistik ve Roma dönemlerinde, Asya’daki şehirlerin önde gelen aileleri hiçbir zaman olmadığı kadar büyük bir zenginliğe sahiptiler ve Roma idaresinin en güçlü destekçileri arasındaydılar. Büyük oranda dikkat çekici servetleri sayesinde erken *Principate* döneminde yavaş yavaş da olsa Roma senatosuna girmeye başladılar; fakat içlerinden çıkan senatör ailelerin sayısı ikinci yüzyılda durmadan arttı ve Hadrian’ın hükümdarlığı döneminde ‘Doğulular’ senatör olma ve hatta praetörlük ve konsüllük gibi en yüksek mevkilere ulaşma şansı bakımından neredeyse Batılılarla eşit hale geldiler. ... ‘Doğulu’ senatörler arasında, Geç Cumhuriyet ve erken *Principate* dönemlerinde, Küçük Asya’nın ya da Suriye-Filistin’in eski hanedanlık ailelerine mensup, kimi zaman büyük servetlere sahip ve evlilik yoluyla birbirlerine sıkıca bağlanmış çok önemli bir grubun varlığını gözden kaçırmamalıyız. ... *Principate* döneminde, bazı Romalılar, iç savaşların ardından müsadere edilmiş toprakları geniş çapta dağıtabilen imparatorlukların, özellikle de Augustus’un cömertliği sayesinde büyük servetler edindiler.” A.g.e., s.159-160.

⁴⁷⁹ Vassallığın ilk türünün Perslerde görüldüğü kaydedilmiştir. William McNeill, a.g.e., s.97.

⁴⁸⁰ Pers İmparatorluğu’nun merkezinde kral ve sarayı (yüzyılı itibarıyla maiyeti) bulunmaktaydı, ilk satraplar bu saraydan seçilen, kralın arkadaşları ve geniş ailesine mensup kişilerdi. Andrew R. Meadows, “The Administration of the Achaemenid Empire”, J.Curtis ve N.Tallis (Ed.) *Forgotten Empire: The World of Ancient Persia*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-California, 2005, s.181-188, s.183.

edimlerinin de bu açılığı doyurmakla yakından ilişkili olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁸¹ İşgalin ikinci boyutu ve sınıf-içi tabakalaşmanın dayanak noktası işgal edilen bölgelerdeki “yerel” mülk sahibi sınıflar olmuştur. Vali ve satraplar ile bazen birlikte bazen de onlardan bağımsız olarak “yerel” mülk sahibi sınıfların kolektif yönetim, kolektif sömürü mekanizmasına katıldıkları görülmüştür.⁴⁸² Bu yöneticiler, toprak üzerindeki üretim süreci ile doğrudan hiç bağı kalmamış merkez yöneticiler olabileceği gibi henüz bağı devam eden yerel yöneticiler de olabilir. Böylelikle mülk sahipliğini temel alan bir kolektif sömürü ve yönetim “hiyerarşi” oluşmuş; kral da bu “hiyerarşi”nin en üstünde yer alan kişi olarak Persler tarafından “kralların kralı”, Romalılar tarafından “evrensel” imparator olarak görülmeye ve adlandırılmaya başlanmıştır.⁴⁸³ Özetle, “dolaylı kolektif emek sömürüsü”nün yarattığı makamlar ile toprak arasındaki bağ kopmamış; imparator hiçbir zaman bütün toprakların sahibi ve hâkimi olmamış, mülk sahibi sınıflar “hiyerarşisi” içinde birinci olmuştur. İmparatorluklar içinde farklı doğrudan ve dolaylı sömürü biçimlerine rastlanmıştır; bunların herbirinin olduğu gibi imparatorluk çatısı altında kapsanmaya çalışılması imparatorlukları görece özerk, denetlenmesi zor, gevşek örgütlenmeler haline getirmiştir.

Geç Antik-Erken Orta Çağ gelecekte Osmanlı İmparatorluğu’nun kurulacağı Akdeniz Dünyası’nda artığın çekilip alınmasını mümkün kılan bütün toplumsal ilişkilerin değişmeye başladığı, doğrudan üretici ile mülk sahibi sınıfların üretim aracı olan toprakla ilişkilerinin yeniden belirlendiği, temellük (artık-ürüne el koyma) ilişkilerinin ekonomi-dışı dolayım kazandığı bir dönem olmuştur. Her ne kadar serflik Akdeniz ve Ortadoğu’da ilk toprak tasarruf ve emek örgütlenme biçimi olarak belirmiş,

⁴⁸¹ “Cumhuriyet dönemi sona ererken ve yerine emperyal devlet geçerken (geleneksel olarak bunun, Augustus Caesar’in İÖ 27’deki yönetimi sırasında olduğu kabul edilir), Roma egemen sınıfı, sömürü, anavatanda yaptıkları yolsuzluklar – topraklarından, yoksul kiracılardan, tefecilikten, gayrimenkul alım satımından, devlet ihalelerinden vb. – ve genişleyen imparatorluğu sistematik biçimde yağmalayarak, akıl almaz oranlarda özel servet edinmişlerdi. İmparatorluğu yönetim biçimi, Roma aristokrasisinin görülmemiş ölçüde yağmacılık yapmasına ve her yeri haraca kesmesine izin veriyordu. Genel valilik makamı (prokonsül), cebi doldurmanın ve en önde gelen Romalı oligarkların, özel ordular kurarak kişisel güçlerini sağlamlaştırmalarının en iyi vasıtasıydı. İmparatorluğun en azından bir süre için, köylüler dahil yurttaşlarının vergi yükünü azaltarak, emperyal tebaaya yüklemek avantajı da vardı. Kuşkusuz bu, Roma’daki halkın huzursuzluğu tehlikesini azaltıyordu ama köylülerin ödediği bedel, topraklarının artan oranlarda aristokrasinin elinde toplanması oldu.” Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.128.

⁴⁸² “İmparatorluğun bazı bölümleri, diğerlerine göre Roma’nın daha doğrudan idaresi altında olmakla beraber bu kadar büyük alanlara yayılan toprakların idaresi, aşağı yukarı kendi yöneten şehirler (...) ağı olmaksızın mümkün olamazdı; bu da, yerel aristokrasinin büyük çaplı sınıfsal bir federasyonu anlamına geliyordu.” A.g.e., s.130. Pers İmparatorluğunda bu iki yönetim biçiminin de aynı anda görüldüğü özellikle vurgulanmıştır. Bazı bölgelerde sadece “yerel” kralların kontrolüne dayanıldığı, buralardan sadece haraç (*tribute*) alındığı belirtilmiştir. Andrew R. Meadows, a.g.e., s.183.

⁴⁸³ Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.114. Hristiyanlığın “evrensel” imparator düşüncesinin yaratılmasındaki işlevi için bkz. Levent Kayapınar (Ed.) *Bizans Tarihi*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını, No: 2298, Açıköğretim Fakültesi Yayını, No: 1295, Anadolu Üniversitesi Yayınevi, Eskişehir, 2013, s.41-42. Ortadoğu’da imparatorun tekleşmesinin, kişiselleşmesinin pekişmesi ile “evrensel” hâkimiyet ve tek tanrıcılık arasındaki bağa ilişkin bkz. William McNeill, a.g.e., s.97-118.

Makedonya ve Roma İmparatorlukları zamanında belirli bölgelerde varlığını korumuş olsa da daha sonra Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altına girecek coğrafyada bu döneme kadar hâkim üretim tarzı köleci üretim tarzıydı. Oysa bu dönem, Roma İmparatorluğu zamanında başlayan, Bizans (Doğu Roma) İmparatorluğu'yla belirginlik kazanan, Sasani ve İslam-Arap İmparatorlukları'yla etkileşim halinde olgunlaşan emeğin toprağa bağlanması (serflik) – şartlı (dereceli, çok başlı) mülkiyet haklarının, toprağa bağlama yoluyla temellük etme ilişkilerinin geliştiği bir dönem olacaktı.⁴⁸⁴ Köylünün toprağa bağlanması ve vassallık ilişkileri çerçevesinde topraktan artık çekimi ile askeri hizmeti birbirine bağlayan feodal ilişkiler de bu zemin üzerinden boy verecekti.⁴⁸⁵ Geçiş ilk önce Bizans topraklarında belirginlik kazanacak; imparatorluk merkezi yönetim mekanizmasının korunduğu koşullarda ve hatta bu koşulları gerçekleştirmenin zorunlu koşulu olarak feodal ilişkiler ortaya çıkacaktı.⁴⁸⁶

Roma İmparatorluğu'nda 3.yy sonu ve 4.yy başında ortaya çıkan, özellikle bölünme ve mali-idari reformlar nedeniyle siyasi kriz karakterine bürünen krizin temelinde “*mülk sahibi sınıfın köle emeğinden aynı kâr oranını elde edemez hale gelmesi* ve yaşam standardının düşmesini engellemek için, Roma hâkim sınıfının, (...), *daha mütevazı özgür nüfusun sömürü oranını arttırmaya* yönelmesi” vardı.⁴⁸⁷ Mülk sahibi sınıflar bir yandan köle emeğinde karşılaştıkları yakıcı problemlerden biri olan yeniden üretim sorununu çözmek için köleleri “evde yetiştirme”ye ve giderek onları *köle-colonus* adı verilen “kiracı/ortakçı gibi tarım toprağında bulunan köle” haline getirmeye çalışırken; diğer yandan, küçük köylülüğün durumunu rant, zorunlu hizmetler ve vergiler ile yasal haklarındaki gerilemeler yoluyla kötüleştirmiş; borç esareti gibi kanallardan *serf-colonate* (*serf-colonus*) statüsüne düşmeye mahkum hale getirmişlerdi.⁴⁸⁸

Sömürü oranının arttırılması için özgür emeğin giderek artan oranda toprağa bağlanmasının yanında 2.yy'da başlayan Kavimler Göçü bu süreçle eş zamanlı önemli bir başka gelişme daha ortaya çıkarmıştı. Bu gelişmenin bir boyutunu göç ile birlikte Roma İmparatorluğu'nun eyaletler üzerinde kurduğu yönetimin zayıflaması, sınırların korunmasını yakıcı bir ihtiyaç haline getiren *lejyoner*lerden oluşan imparatorluk

⁴⁸⁴ Oğuz Oyan, a.g.e., s.7-11.

⁴⁸⁵ Askeri hizmet/gelir karşılığı verilen toprak anlamındaki *benefice/fief* (Osmanlı'da alacağı ad itibariyle dirlik) ile vassallık arasında kurulan bağ feodal ilişkilere özgün biçimini vermiştir. İşaya Üşür, a.g.e., s.386; G.E.M. de Ste. Croix, a.g.e., s.340-343.

⁴⁸⁶ Feodal ilişkilerin Bizans'taki gelişimi literatürdeki yaygın kanının aksine feodal ilişkilerin Batı'ya ve ademi merkezîyetçi yönetim biçimlerine özgülenemeyeceğinin kanıtıdır. Merkezi yönetim ile feodal ilişkiler arasındaki tarihsel bağın daha belirgin şekilde ortaya çıkarılabilmesi için Bizans tarihine bakmak ve hatta derinlemesine bu tarihi çalışmak gerekli görülmektedir. Bu, bir eksiklik ve görev olarak karşımızda durmaktadır.

⁴⁸⁷ G.E.M. de Ste. Croix, a.g.e., s.297.

⁴⁸⁸ A.g.e., s.294, 304, 311.

ordusunu beslemek için gereken “dolaylı kolektif emek sömürüsü”nün, merkezi artık çekiminin sekteye uğratılması oluşturunuyordu.⁴⁸⁹ Diğer boyutu da göçebe ve yarı-göçebe kabilelerin iskânı problemi idi. Zaman içinde bu iki sorunun iç içe geçtiği görülür. İskân edilen kabile üyelerinin bir kısmı mülkiyet hakkıyla veya kira sözleşmeleri ile toprak elde ederken, bir kısmı ise, salt kiracı veya *coloni* haline gelmiştir.⁴⁹⁰ Bu kanal, serfleşme sürecinde özgül bir uğraktır. Çünkü at sırtında sürekli savaşma potansiyeline sahip kabileleri iskân ederek imparatorluk, “potansiyel asker olan yetişkin çiftçiler” yaratmış; kabileleri yerleştirme sorunu onların askeri tecrübelerinden yararlanarak çözme yolunu seçmişti. Böylelikle artığın merkeze çekilmesi ile beslenen imparatorluk ordusu yanında taşraya yayılmış geniş bir askeri örgütlenme oluşmuştur: “Kiracı haline gelen yerleşimcilerin tümü ve (daha küçük bir ölçekte de olsa) mülk sahibine dönüşenlerin büyük bir kısmı, *hem ordu için asker hem de yetişkin iş gücü sağlıyordu ve bunların maliyetleri Grekoromen ekonomi üzerinde herhangi bir yük oluşturmuyordu.*”⁴⁹¹

Diokletianus ve Büyük Konstantin vergi reformlarından (4.yy) önce köle ve özgür köylü toprağa bağlanmaya, serfleşmeye başlamıştı. Yani doğrudan üreticinin üretim aracı olan toprakla kurduğu ilişki değişmiş; özellikle özgür köylü üzerindeki sömürü toprağa bağlanma dolayımı ile arttırılmıştır. 6.yy’a gelindiğinde Roma İmparatorluğu topraklarında serflik hâkim emek örgütlenmesi haline gelmiş olacaktı.

“Sadece sözleşmeli kiracılar değil, Roma İmparatorluğu sathındaki vergi defterlerine kaydedilmiş *tüm çalışan tarımsal nüfus*, kalıtsal bir temelde toprağa bağlanmış ve böylece serfliğe – ya da (tapu sahibi köylüler söz konusu olduğunda) yarı-serflik adını verdiğim şeye (...) geçmiştir. Nüfus sayımında bu şekilde kaydedilmiş olan *tapu sahibi köylü* (yani toprağının mutlak sahibi olan mülk sahibi köylü), arazisi ne kadar küçük olursa olsun ve bir başkasından toprak kiralamış olsun veya olmasın, *köyüne* bağlanmıştır. *Sadece sözleşmeli bir kiracı* olan köylüyse, isminin toprak beyinin sayım kayıtlarında yer alması *kaydıyla bir colonus* olarak kiraladığı *çiftlik* ya da *arazi*’ye bağlanmıştır.

(...)

Tapulu toprağa sahip olmayan; fakat sadece kiracı olan köylünün durumu yaşadığı bölgeye göre değişmektedir. Şöyle ki,

- a) bazı bölgelerde (en azından Mısır ve muhtemelen Filistin ve Galya Prefecture’lüğünün bazı eyaletlerinde) tapu sahibi gibi sayım kaydında köyünün altına yazılmış ve köyüne bağlanmıştır. Fakat,
- b) diğer bölgelerde (muhtemelen en çok Küçük Asya, Ege Adaları, Trakya ve Illyricum’da) toprak beyinin sayım kaydına işlenmiş ve böylece kiralamış olduğu çiftlik ya da araziye bağlanmıştır.”⁴⁹²

⁴⁸⁹ Levent Kayapınar, a.g.e., s.36.

⁴⁹⁰ G.E.M. de Ste. Croix, a.g.e., s.311-318.

⁴⁹¹ A.g.e., s.317.

⁴⁹² A.g.e., s.319-320.

Toprağa bağlanma-serfleşme süreci köylülük içinde yeni bir tabakalaşma-sınıflaşma eğilimini de beraberinde getirmiştir: “Aslında ellerinde toprakları (genellikle ya *res privata*’dan kiralanan imparatorluk topraklarını ya da kilise mülklerini) bizzat işlemeyen, fakat çalışan kiracılara (*coloni*) kiralayan, uygun bir tabirle ‘baş kiracılar’ adını verebileceğimiz kişiler, hiç de toprağa bağlanmamıştır.”⁴⁹³ Bu “baş kiracılar”ın kendilerine ait küçük birer çiftlikleri de olduğu görülmüştür.

Roma İmparatorluğu ile Sasani ve Arap-İslam İmparatorluklarının yakın iletişim içinde bulunduğu ve ilerde Osmanlı İmparatorluğu’nun kurulacağı Rumeli ve Anadolu topraklarına daha yakından bakacak olursak, Bizans İmparatorluğu’nda gelişen feodal ilişkilerin kimi özgünlüklere sahip olduğunu görürüz. Bunlardan ilki, Akdeniz ve Ortadoğu’da hâkimiyet sağlamış Sasani İmparatorluğu ve Arap-İslam (Emevi ve Abbasi) Halifeliği’nde olduğu gibi merkezi yönetimi, imparatorluğu koruyabilmiş olmasıdır. Merkeziyetçilik Bizans’a sonradan ve reformlar aracılığıyla girmiş bir yönetim biçimi değildir. Hatta Ste. Croix, bunun, *Principate* döneminden itibaren genel bir eğilim olduğunu; “imparatorların yönetiminin, sadece Geç İmparatorluk [Bizans] döneminde değil, fakat aynı zamanda (gerçekliğin üstünü örtmeye dönük daha fazla girişimle de olsa) *Principate* döneminde de, en başından beri (...) otokratik bir karaktere sahip olduğunu” gösterir.⁴⁹⁴ Roma İmparatorluğu, imparatorluğun merkezini Doğu’ya, İstanbul’a kaydırma stratejisi ile sahip olduğu merkezi yönetim biçimini korumayı amaçlamış; Batı’da koruyamayacağını gördüğü merkezi idareyi Doğu’ya kaydırarak korumuş; merkezi idareyi koruması imparatorluğun siyasal bütünlüğünü korumasını sağlamıştır.⁴⁹⁵ Giderek Roma’nın başkent statüsünü kaybetmesi ve topraklarını tehdit altında gören, hatta kaybetmekte olan Romalı zengin toprak sahiplerinin, aristokratların, kendilerine toprak dağıtılarak İstanbul’a ve Anadolu’ya gelişlerinin sağlanması da imparatorluk merkezini Doğu’ya kaydırma stratejisinin bir parçasını oluşturmuştur.

İkincisi, Bizans’ın kendinden önceki Sasani İmparatorluğu’ndan da etkilenecek (ve her ikisinin bileşik etkisiyle Abbasi Hilafetinin kuruluşuna öncülük ederek) serfliği, merkezi yönetim-imparatorluk çatısı altında “dolaylı kolektif emek sömürüsü” ile birleştirmesidir. Köylünün toprağa bağlanması süreciyle eş zamanlı olarak toprak mülkiyeti/zilyedliği-(askeri) hizmet bağının kurulmasıyla mülk sahibi sınıf da, “doğrudan sömürü” yerine giderek bir himaye biçimi olan vassallık ilişkisi dolayımıyla kurulan bir merkezi “siyasal birikim” mekanizmasının parçası haline getirilmiştir.

⁴⁹³ A.g.e., s.324.

⁴⁹⁴ A.g.e., s.416, 470-514.

⁴⁹⁵ Levent Kayapınar, a.g.e., s.38-44.

Köylü tebaa statüsüyle toprağa, şehir ve kasabalarda zanaatkârlar loncalarına, toprak sahipleri de (askeri) hizmet ile vassallık ilişkileri içindeki mevkilerine bağlanmışlardır. “Siyasal birikim”, siyasal/zümresel bağılıklar oluşturmuştur.

Roma İmparatorluğu’nda uzun yıllar süren iç savaş doğrudan üreticiden daha fazla artık çekme ve bu artığı paylaşma mücadelesi olmuş; senatör (ve vali) oligarşisinin artan zulmü ve salınmak istenen vergiler üzerinden kopan kıyamet imparatorluk topraklarındaki bu mücadelenin aldığı biçimler olmuştur. Bu mücadeleyi belirleyen sömürü o kadar keskinleşmiştir ki, toprağı işleyecek ve askere alınacak insan gücü tükenmeye ve yeniden üretim koşulları ortadan kalkmaya başlamıştır.⁴⁹⁶ “Doğrudan sömürü” sürdürülemez hale gelmiştir. Devlet, “dolaylı kolektif emek sömürüsü”nün bel kemiğini oluşturan vergiyi çekemez ve aracılığıyla sağladığı siyasi birliği sağlayamaz hale gelmiştir.⁴⁹⁷ “Dolaylı kolektif emek sömürüsü” de sürdürülemez hale gelmiştir. Fetihlerle elde edilen ve mülk sahibi sınıflara dağıtılan yeni topraklar da doğal sınırına ulaştığında, hatta Kavimler Göçü ile elde bulunan topraklar dahi tehdit edilmeye başlandığında toprak üzerindeki mücadele daha da keskinleşmiş ve öncesinde beliren sömürü mücadelesi şiddetlenmiştir.

Sömürünün mevcut biçimlerde sürdürülememesine karşı iki biçimlendirici tepki ortaya çıkmıştır: 1. Serfleşme, 2. Mutlak Monarşi. Kısa vadede sömürü oranını düşürecek ancak yeniden üretim sorununu ortadan kaldıracak, uzun vadede ise, emek sömürüsünün özgür köylülere yaygınlaştırılıp yoğunlaştırılması ile sürdürülecek serfleştirme süreci bu koşulların ürünü olarak ortaya çıkmıştır.⁴⁹⁸ Serfleştirme “doğrudan sömürü”nün biçimini değiştirmiş, devamını sağlamıştır. Sınıf-içi mücadele ise, Sezar ve sonrasında gelen imparatorlar tarafından bastırılmış; bölüşüm ilişkileri (vergi ve toprak), ordu ile mevki-makam dağıtımı (görevlendirme) imparatorun tekeline geçmiştir.⁴⁹⁹ İlerleyen yıllarda kolektif yönetim’in ifadesi ve organı olarak Cumhuriyet ve Senato geri çekilirken, mülk sahibi sınıfın topraktan edindiği zenginlik ve imparatorluk hizmetindeki mevkileri arasında kurulan gelir/hizmet bağı ile hem sınıflaşma zümreleşmeyle iç içe geçen bir süreç haline gelmiş hem de vassallık ilişkileriyle merkezi imparatorluğa bağlı, imparatorun kişiliğinde cisimleşen yeni bir

⁴⁹⁶ G.E.M. de Ste. Croix, a.g.e., s.452-453.

⁴⁹⁷ Özellikle İtalya’ya vergi salma girişiminin nasıl bir direnişle karşılaştığını görmek için bkz. A.g.e., s.457. Diokletianus ve Konstantin ile 6.yy vergi reformları sınıflar arası ve sınıf-içi bu iki boyutlu sınıf mücadelesinin ürünü olmuştur. Diokletianus dönemindeki (3./4.yy) vergi düzenlemelerine şöyle bir örnek verilebilir; bakımsız devlet toprakları, işlenmek üzere özel toprak sahiplerine zorla tevcih edilmiş; toprak sahiplerinden kendilerine verilen bu topraklar karşılığında vergi vermeleri istenmiştir. Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Fikret Işıltan (Çev.), TTK Yayınları, Ankara, 2011, s.37.

⁴⁹⁸ G.E.M. de Ste. Croix, a.g.e., s.296-297.

⁴⁹⁹ A.g.e., 443-470.

kolektif yönetim biçimi ortaya çıkmıştır.⁵⁰⁰ Makyavel, yıllar sonra bu durumu şöyle özetleyecektir: “Malzeme, yasalar onu elde avuçta tutmaya yetmeyecek kadar mutlak ve karşı konulmaz güce sahip bir monarkinki gibi üstün bir kuvvete sahip olmak da gereklidir.”⁵⁰¹ Sömürünün devamı için tüm devletten ve tüm bölüşüm ilişkilerinden sorumlu bir imparator ortaya çıkmış; bu imparator imparatorluğun siyasi birliğini/bütünlüğünü sağlayacak şekilde bütün mülk sahibi sınıfları makamlar, emekçi sınıfları da toprağa bağılılıkları üzerinden ve devletleri de tabi devletler statüsüyle himayesi altına almıştır. *Servitus* sözcüğü, bu üç grubun da himaye ilişkileri çerçevesinde siyaseten imparatora ve dolayısıyla imparatorluğa tabi hale geldiklerini ifade etmek için kullanılmaya başlanmıştır.⁵⁰² Siyaseten tabiyet imparator ve imparatorluk (devlet) karşısında herkesin eşit statüye sahip hale gelmesini değil, toplumsal hiyerarşideki yerleri dahilinde devlete karşı konumlanmalarını ifade ediyordu. Himaye ilişkilerinin en üste imparatoru alacak şekilde kurulması üzerinde yükselen bu yeni kolektif yönetim biçimi, toplumsal ilişkilerin “hiyerarşik” eşitsizliğini güvenceye aldığı, onları siyaseten dondurduğu ölçüde mülk sahibi sınıfların “dolaylı kolektif emek sömürü”lerini güvenceye alıyordu. Şu iki örnek mülk sahibi sınıfların kolektif sömürü ve kolektif yönetimlerini bu biçim altında üretmekte olduklarını özetler niteliktedir. Bir, imparator “onu sorgusuz sualsiz takip etmeye gönüllü olanları, ister soylu (mavi kanlı) aristokratlar isterse nouveaux riches {yeni zenginler} olsunlar kendi araçları olarak kabul ederdi. Bir kez kendisini tatmin eden bir rejim yarattıktan sonra artık daha fazla değişim olmamalıydı. “İç savaşlar sırasında *nobiles*’e karşı savaştı. Muzaffer ve artık meşru bir lider olduğundaysa onların dostu ve hamisi haline geldi (Syme, *RPM* 7).”⁵⁰³ İki, sadece imparator ve hanedanı değil, aristokrasi de tüm yüksek makamları tekelinde tutmaya devam etmiş; bu makamlar aracılığıyla gelen toprak

⁵⁰⁰ Senatörler, “ister eski aristokrat ailelerden, ister yeni memuriyet asillerinden olsun, büyük arazi sahipleri idiler.” *Gloriosi, illustres, spectabiles, clarissimi* adı imparatorluk unvanlarını almaları, hizmet mevkilerini elde etmeleri yani imparatorluk memuriyetine girme hakkı kazanmaları toprak sahipliğinden elde ettikleri servete bağılıydı. 4.yy’da 2000 civarında senatör vardı ve çoğu çiftliklerinde yaşamakta idi. Georg Ostrogorsky, a.g.e., s.35.

⁵⁰¹ Niccolò Machiavelli, *The Discourses [on the First Decade of Livy]*, Penguin Classics, 1970’den aktaran G.E.M. de Ste. Croix, a.g.e., s.483.

⁵⁰² “Josephus, senatörlerin imparatorları tyrannoi, yönetimlerini ise douleia (siyasi tabiiyet, kelimesi kelimesine “kölelik”) olarak gördüklerini ..., halkınsa (*dēmos*) imparatorlarda Senato’nun açgözlülüğü (*plenexia*) karşısında bir tehdit ve kendilerine bir sığınak (*kataphygē*) bulunduğunu belirtiyordu.” “400 yılına gelindiğinde Claudian, artık üstün bir *Princeps*’in yönetimi nosyonunu *servitium* (tam siyasi tabiiyet, kelimesi kelimesine “kölelik”) olarak görüp reddederken, ‘Özgürlük hiçbir zaman iyi bir *kralın* yönetiminde olduğundan daha fazla takdir edilmemiştir,’ diyerek devam edebiliyordu (*Stil*.III.1130-15).” A.g.e., s.458, 476, 432-433.

⁵⁰³ A.g.e., s.456.

ihdasları üzerinden daha da zenginleşmiş ve makamların kalıtsal hale gelmesi ile toplumsal ilişkilerdeki gücünü garanti altına almıştır.⁵⁰⁴

Üçüncüsü, yeni bir kolektif yönetim biçimi olarak imparatorun kişiliğinde cisimleşen imparatorluğun, toprağın yönetiminde yeni “ortaklaşalık formları” ortaya çıkarmasıdır. Bizans’ta toplumsal örgütlenmenin küçük arazi sahipliğine/küçük köylülüğe dayandığı, en büyük toprak sahibinin devlet olduğu, devletin küçük köylülüğü büyük toprak sahiplerine karşı koruduğu ve bunu da vergi tabanını korumak için yaptığı görüntüsünü yaratan aslen devletin sınıfsal bir niteliğe sahip olmaması değil, merkezi feodalizmin bu “ortaklaşalık formu”dur.⁵⁰⁵ Devletin denge unsuru olarak rol aldığı düşünülen küçük köylü ve büyük toprak sahipleri arasındaki mücadele, aslen “üstün mülkiyet hakları” ile mülk sahibi sınıfın mülkiyet haklarının korunarak, küçük köylülüğün vergi (ve diğer rant biçimleri) dolayısıyla toprağa bağlanması mücadelesidir. Birincisi, mali önlemler hep toprak sahipleri lehine genişletilmiş; küçük köylünün yasal hakları elinden alınarak artan oranda toprağa ve dolayısıyla toprak sahibine bağımlı hale gelmesi sağlanmıştır.⁵⁰⁶ Özel mülkiyet imparatorun “mutlak mülkiyet hakkı” lehine ortadan kalkmak şöyle dursun, toprak toplulaşmaları kanalıyla güçlenmiştir. Roma hukuku iki kategori altında özel mülkiyeti tasnif etmiştir: kilise ve özel mülkiyete ait topraklar ile hükümdarın özel mülkü (*patrimonium principis veya episkepsis*) olan topraklar.⁵⁰⁷ Yapılan “üstün mülkiyet hakları” ile bir himaye biçimi olan vassallık ilişkileri dahilinde bu toprak sahiplerinin “siyasal birikim”, “dolaylı kolektif emek sömürüsü” “hiyerarşi”sine dahil edilmeleridir. Hem büyük hem orta toprak sahipliğinin devam edişi, ancak kimi makam-unvan biçimleri ve gelir/(mali) hizmet bağıyla imparatorluk “hiyerarşi”sine bağlı hale gelmeleri bunun göstergesidir. Bu himaye ilişkileri üzerinden yaratılan bir “ortaklaşalık formu”dur.⁵⁰⁸ İkincisi, aşağıda açıklayacağımız askerî hizmet/gelir bağı üzerinden tehsis edilen ayrı bir devlet toprak mülkiyetinin (*ager publicus, demosiake*) yaratılmasıdır.⁵⁰⁹ Bu toprakların rakabesi (*abusus, dominium eminens*, çıplak mülkiyeti) devlete ait iken, tasarruf (*usus*) ve intifa (*fructus*, yararlanma) hakları asker-köylü ve köylüye devredilmiştir.⁵¹⁰ Böylelikle, imparatorun özel mülkü üzerinde değil, imparatorluk (devlet) “ortak” mülkü üzerinde bir özel tasarruf biçimi yaratılmıştır. İkinci

⁵⁰⁴ A.g.e., s.360, 374, 460.

⁵⁰⁵ Levent Kayapınar, a.g.e., s.210; Georg Ostrogovsky, a.g.e., s.254.

⁵⁰⁶ G.E.M. de Ste. Croix, a.g.e., s.321, Levent Kayapınar, a.g.e., s.133.

⁵⁰⁷ İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi*, TODAİE Yayınları, Ankara, 1979, s.23.

⁵⁰⁸ Ste. Croix, büyük toprak sahiplerinin daha çok mali hizmet bağıyla, kendilerine küçük askeri araziler dağıtılan köylü-askerlerin ise askerî hizmet bağıyla vassallık ilişkilerine içinde yer aldıklarını belirtmiştir. Bu ayrım, mülkiyet ve sınıf ilişkileri açısından önemlidir. G.E.M. de Ste. Croix, a.g.e., s.365.

⁵⁰⁹ Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.13; İlber Ortaylı, a.g.e., s.23.

⁵¹⁰ Halil İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, a.g.e., s.148.

“ortaklaşalık formu” da bu imparatorluk mülkleridir. İmparatorluk “ortaklaşalık formu” tüm toprakların imparatora ait olduğu değil, onun ayrı mülkü yanında devlete ait toprakların da olduğu ve yeni kolektif sömürü, yönetim ilişkilerinin bu topraklar üzerinden şekillendiğini ifade etmiştir.

Dördüncüsü, “ortaklaşalık formu” olarak imparatorluk (devlet) mülkiyetindeki toprakları öne çıkaran köylünün bu topraklar üzerinde *pronoia* denilen çift yerine bağlanması ile bu toprakların *thema* adı verilen askeri hizmet birimlerine bölünerek askeri hizmet ile toprak intifasının (zilyedliğinin) birleştirilmesidir.⁵¹¹ İmparatorluk (devlet) mülkü olan topraklar üzerinde köylüler bir yandan serfleştirilip çift yerleri üzerinden köylülerine bağlanırken, diğer yandan bu topraklar bir askerî hizmet vassallık ilişkisi üzerinden *thema* adı verilen kolordu-eyalet askeri-mülki birimlerine ve onların altlarında yer alan askeri arazilere/hizmet birimlerine bölünmüştür. Bizans’ın bu sistemi sürekli savaş halinde olduğu ve kendisine karşı bir varoluş mücadelesi verdiği Sasanilerin toprak örgütlenmesini örnek alarak kurduğu düşünülmektedir.⁵¹² Sasanilerde de köylüden *goft-i gav* denen çift-yeri üzerinden vergilendirildiği, *padhgos* adı verilen thema benzeri bir eyalet birimi üzerinden toprakların ve hizmetin örgütlendiği görülmektedir. *Padhgos*’ların başında hükümdar ailesinden gelen, kral naibi ve kumandan statüsünde bir *padhgosban* adı verilen yöneticiler bulunmaktadır; *padhgosban*’ı vassallık ilişkileri içinde *marzban* (marzbanlık, uçbeyliği, *margrave*), *azat* (şövalye), *dikhan* (köy, köy reisi) izlemektedir. Bu sistemde toprağın artığın çekilmesi ve doğrudan üreticiyle kurulan ilişkide kilit rolü *dikhan*’ların oynadığı anlaşılmaktadır. Bizans da, Sasanilerdeki bu mülki-askeri örgütlenmeye benzer şekilde *thema* örgütünü kurmuştur. Thema’ların başında askeri ve sivil yetkilere sahip askeri vali *strategos*, onun altında da asker-köylü *stratiotes*’ler bulunuyordu.⁵¹³ Bu sistemin toprak örgütlenmesinde temelini imparator tarafından köylü arazisi yanında tevcih edilen askeri araziler oluşturuyordu: “İrsî ordu hizmetini yüklenmek karşılığında askerlere, sonraki kaynaklarda askerî arazi adı verilmiş olan, evlâtlarının tevarüs edebilecekleri arazi parçaları tevcih olunmuştu.”⁵¹⁴ Göçer ve yarı-göçer savaşçılar gibi iskân edilen *stratiotes*’ler, *stratiotes* mülklerinden sağladıkları iâşe ve donatım ile çağrıldıkları zaman savaşa katılıyorlardı. *Stratiotes* mülkleri, köylü arazisi yanında sadece savaşanlara tahsis edilmiş askerî arazilerdi.⁵¹⁵ *Stratiotes*’lerin “baş kiracılar” gibi büyük

⁵¹¹ İlber Ortaylı, a.g.e., s.21-24.

⁵¹² A.A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, A. Müfid Mansel (Çev.), Cilt I, Ankara Maarif Matbaası, 1943, s.288’den aktaran İlber Ortaylı, a.g.e., s.22, 9-12.

⁵¹³ Georg Ostrogovsky, a.g.e., s.89-144.

⁵¹⁴ A.g.e., s.90.

⁵¹⁵ A.g.e., s.124.

toprak sahipleri ile doğrudan üreticiler arasında bir sınıf olduğu anlaşılmaktadır.⁵¹⁶ *Thema* örgütü sayesinde Bizans askerî örgütlenmesini ve onun ihtiyacı olan askerî hazineyi kuvvetlendirmiş; 6. ve 7.yy'lardaki buhranlara çözüm bulmuştur. Bununla ilişkili olarak zaman zaman büyük toprak sahiplerinin kaybettiği mülkler aleyhine imparatorluk mülklerinin genişlediği de görülmüştür.⁵¹⁷ Özetle, *thema* sistemi toprak ile askerî hizmet üzerinden kurulan bir vassalık ilişkisinin biçimlenmesinde kilit rol oynamış; imparatorluğun feodal ilişkilerinde belirleyici bir unsur haline gelmiştir.

Türk-İslam Devletlerindeki *ikta* ve Osmanlı İmparatorluğu'nda *tımar* sistemleri ile Bizans imparatorluk toprak mülkiyeti (*ager publicus*) ve onun üzerinde kurulan *thema* sistemi arasında bir etkileşim ve devamlılık olduğu görülmektedir. Bunun konumuz açısından önemi erken Orta Çağ'dan başlayarak serflik ve feodal ilişkilerin merkezi örgütlenmesinde kimi benzerliklerin olduğu veya aynı anlama gelmek üzere merkezi feodal devletlerin (imparatorlukların) bu dönemden başlayarak şekillenmiş olduğudur. Bu devletlerin genel karakteristiğinin ortaya konulması, toplumsal ilişkilerin merkezi yönetiminin veya merkezileşmenin tarih dışı ve bütün zamanlara genellenebilecek özellikler üzerinden değil, bilhassa feodal ilişkilerin merkezileşmesine özgülenebilecek özelliklerle açıklanmasını sağlayacaktır. Merkezileşmenin karakteri bu devletlerdeki devlet başkanlığının biçim ve niteliğini de ortaya koyacaktır. Tezimizin kapsamı böyle geniş çaplı bir çözümleme yapmaya izin vermese de, Osmanlı İmparatorluğu'na da devrettiğini gördüğümüz kimi ortak özellikleri kısaca ortaya koyabiliriz.

Birincisi, ilkel komünal topluluktan (klan) topluma (kabile, kabile federasyonu, devlet) geçiş aşamasında feodal ilişkileri de belirleyen sınıflaşma sürecinin soylulaşma şeklinde yaşanmış olması nedeniyle, farklı biçim ve yoğunluklarda da olsa yönetim hep soyluların, yani mülk sahiplerinin elinde, soyluların tekelindedir. Merkezi feodal devletin (imparatorlukların) ilk aşamasında karşımıza çıkan kolektif karar alma organları soylular yönetiminin göstergesidir. Roma'da temelini *curia*'da bulan Senato, Halife'ye bîat (bey'at) edilmesi esnasında da karşımıza çıkan Araplardaki kurul benzeri örgütlenmeler ve Türklerdeki Kurultay soyluların kolektif yönetim organlarıdır.⁵¹⁸ Bir riyaset (başkanlık) çevresinde örgütlenen bu kurullarda önceleri "eşitler arasında birinci" olan başkan iktidarın yoğunlaşması (mülkiyetin daha az kişinin elinde

⁵¹⁶ *Stratiotes*'lerin toprağı doğrudan ekme oranlarının bilinmesi bu iddiayı kuvvetlendirecektir.

⁵¹⁷ A.g.e., s.125.

⁵¹⁸ Levent Kayapınar, a.g.e. s.29-31; Ümit Hassan, *İbn Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, No. 405, Sevinç Matbaası, Ankara, 1977, s.181-182, 232; Ümit Hassan, *Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler*, a.g.e., s.220.

toplanması) mücadelesinin sonucunda “tek ve mutlak birinci” haline gelmiştir.⁵¹⁹ Soylular içinden soyluların üstü bir konuma yükselme-tekleşme, kişiselleşmenin pekişmesiyle ve soylular ile kurulan kişisel bağların aristokratların süzereni, sezarların sezarı, kralların kralı, şahların şahı, hürmüzlerin hürmüzü adlandırmalarında olduğu gibi himaye ilişkilerine dayanan “hiyerarşik” bir biçim almasıyla gerçekleşmiştir.

İkincisi, imparatorluğun başında bulunan kişi ister kral ister imparator ister halife ister sultan ister şah olarak adlandırılınsın “tek ve mutlak birinci” haline geldiği andan itibaren toprak üzerinde üretilen artık-ürünün bölüşümü üzerindeki mücadelede belirleyici bir iktidara sahip olmuş demektir. Artık-ürünün bölüşümü toprağın yeniden-dağıtımına anlamına geldiği gibi doğrudan üreticiden (doğrudan ve dolaylı yollardan) artık-çekimini de kapsamıştır. Bölüşüm ilişkileri başta olmak üzere imparator tek kanun koyucu sıfatıyla kanunî, ordunun başkumandanı sıfatıyla askerî (ordu), en yüksek hâkim sıfatıyla adlî, toplumsal düzenin “evrensel” koruyucusu sıfatıyla dinî olmak üzere toplumsal ilişkilerin yönetimi tekeli (iktidarı) ele geçirmiş ve toplumsal örgütlenmeleri kendi şahsında merkezileştirmiştir.⁵²⁰ Roma ve Pers İmparatorluklarından başlayarak, biri istisnai olarak köleci toplumsal ilişkilere dayanmakla birlikte imparatorun güçlenmesiyle bölüşüm ilişkilerinin merkezine yerleşen imparatorluk yönetimi benzer bir role sahip olmuştur.

Üçüncüsü, Roma İmparatorluğu’nda daha geç bir dönemde olmakla birlikte toplumsal ilişkilerin feodal karakter kazanması, yani toplumsal ilişkilerin toprağa bağlanma dolayımıyla kurulur hale gelmesi toprağın “ortaklaşalık formu” görünümü almasına ve sınıflı toplumda bu formun en üstte imparatorun bulunduğu bir mülkiyet ilişkisi görünümü kazanmasına neden olmuştur.

Feodal ilişkilerin gelişkin olduğu geç bir dönemde bedevîlikten (topluluk) hazerîliğe (toplum) geçen Arap-İslam toplumlarında “ortaklaşalık formu”nun söz konusu feodal karakteri açıkça gözlemlenmektedir. İnalçık, Bizans ve Sasani etkisi altında biçimlenen İslam hukuku mülkiyet anlayışını özetlerken bu durumu net bir biçimde ortaya koyar: “fethedilen toprakların Müslümanların, ya da İslâm devletinin, elden çıkarılması yasak *ortak mülkiyeti* sayılması anlamında fay’ al-muslimîn (fey’ el-müslimîn) kavramı, İslâmiyyet’in ilk yüzyılında Bizans ve Sâsânî etkisi altında kesin kurumsal biçimini aldı.”⁵²¹ Peki bu nasıl gerçekleşti ve hangi farklı biçimlerde hayat buldu? Ortak mülkiyet ilk biçimini sınıflı topluma dönüşmekte olan Arap-İslâm toplumunda

⁵¹⁹ Ümit Hassan, İbn Haldun’dan hareketle bir “ortaklaşalık formu” olan asabiyyet içinde beliren riyaset, hükümdarlık ve otorite’yi ve aralarındaki ayrımı tartışmaktadır. Bkz. Ümit Hassan, *İbn Haldun*, a.g.e., s.214-222.

⁵²⁰ Georg Ostrogovsky, a.g.e., s.28.

⁵²¹ Halil İnalçık, a.g.e., s.145.

bedevilikten hazerîliğe geçiş aşamasında aldı. Bedevilik döneminde zaptettiği toprağı ortak mülk edinen ve ortak tasarrufunda bulunduran topluluğun içinde özel mülkiyetin belirmesiyle toprağın mülkiyeti ve tasarrufu toplumsal “hiyerarşi” dahilinde asker-kişilerin (gazilerin) ve onların üstü olan fatih-imam’ın/Halife’nin mülkiyetine ve tasarrufuna geçti.⁵²² Bu aşamada fethedilen topraklar Peygamber, Halife ve maiyetinin (askerlerine) özel mülkü olarak paylaştırılıyordu.⁵²³ Toprakların ilk başlarda sadece öşri ve haricî topraklar olarak paylaştırılması ve Halife Ömer döneminde ilk uygulamasını bulan *iktâ*’nın *tekmil* (özel mülkiyet) niteliğinde olması, yani devletin toprağı sahibinden ve çocuklarından alamaması bunun göstergesidir.⁵²⁴ *İktâ* bu ilk aşamada özel mülk statüsündedir.⁵²⁵ Devlet oluşumu belirginleştikçe, yani *Hulef’a-l Râşidin* (Dört Halife) döneminde Halifenin seçimle değil giderek daralan bir soylu heyeti tarafından onanması biçimini aldıkça *iktâ* da başka bir biçim almaya başlamıştır.⁵²⁶ *İktâ* uygulamasını başlatan Halife Ömer, “toprağın rikab’ı [rakabesi] daima bizimdir” diyerek toprak üzerindeki yüksek mülkiyet hakkını Allah’ın vekili olmaktan kaynaklanan bir hak olarak fatih-imam’a/Halife’ye vermiştir.⁵²⁷ Bu hak toprak üzerinde Halife’nin egemenlik hakkı, “kamusal otoritenin başı” olmaktan kaynaklı hakkı idi; toprak devlet hazinesi olan *Beytülmal-i müslimîn*’e ait sayılıyordu.⁵²⁸ Halife Osman döneminde ise, Halife Ömer dönemindeki “ümmetin feyi anlayışından vazgeçilerek feyin devletleştirilmesi görüşü benimsenmiş; böylece daha önce uygulama dışı bırakılan savâfî arazilerin *iktâ* edilebilmesine imkân sağlanıp geliri gazilere dağıtılan topraklar *iktâ* yoluyla halifenin yakınlarına verilmiştir.”⁵²⁹ Yalnız sonrasında olacağı gibi her iki uygulamada da bu topraklar mülk arazinin dışındaki topraklardır ve özel olarak mirî arazi olarak adlandırılmaktadırlar.⁵³⁰ *İktâ* ikinci aşamada toprakta özel mülkiyetin yanında beliren bir devlet (kamu) mülkü biçimini almaya başlamıştır. Fethedilen topraklar fatihler cemaatinin, bütün Müslümanların veya cemaatin vücut bulduğu devlet

⁵²² Ümit Hassan, a.g.e., s.233-236.

⁵²³ Yılmaz Kurt, “Osmanlı Toprak Yönetimi”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.59-73, s.59.

⁵²⁴ Halil Cin, “Osmanlı Toprak Hukukunda Miri Arazinin Hukuki Rejimi ve Bu Arazinin TMK. Karşısındaki Durumu”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 22-23, Sayı 1-4, 1965-66, s.745-798, s.753; Yılmaz Kurt, a.g.e., s.59.

⁵²⁵ Toprakların Bizans İmparatorluğu’nun 6. ve 7.yy’larında olduğu gibi icar, satış ve *iktâ* yoluyla özel mülk sahiplerinin eline geçmesi hem oluşmakta olan yeni bir mülk edinme biçimini hem de bu mülkiyet biçiminin özel mülkiyetle geçişkenliğini gösterir. Mustafa Demirci, “İktâ” maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.43-47.

⁵²⁶ Coşkun Üçok ve Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi Ders Kitabı*, İkinci Baskı, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, No. 455, Sevinç Matbaası, 1981, s.51-55.

⁵²⁷ Halil İnalçık, a.g.e., s.146.

⁵²⁸ Ümit Hassan, a.g.e., s.236; İlber Ortaylı, a.g.e., s.32.

⁵²⁹ Mustafa Demirci, “İktâ” maddesi, a.g.e., s.43.

⁵³⁰ Halil Cin, a.g.e., s.749; İlber Ortaylı, a.g.e., s.44-45;

ve aynı anlama gelmek üzere fatih-imam'ın/halife'nin mülkü olarak görülmesi,⁵³¹ bu “ortaklaşalık formu”na işaret eder. Vurgulamak gerekir ki, bu form fethedilen ve özel mülk statüsü taşımayan topraklarla sınırlıdır. Emeviler döneminde Halife'nin ırsî nitelik kazanarak mutlaklaşmasıyla oluşan Ümeyye Hanedanlığı toprakları hanedanlık mensupları arasında pay etmeye başlamıştır. Bu dönem aynı zamanda *Beytülmal*'in tüzel kişiliğini yitirmesi ve bağlı arazilerin hükümdar hassı haline gelme aşamasıdır.⁵³² *İktâ*'lar, bu dönemde, giderek *iktâ-temlik* (özel mülkiyet) biçimini kaybederek hükümdara hizmet bağıyla bağlı olanların hükümdar(lık) mülkleri altındaki özel tasarrufları haline gelmeye başlamıştır.⁵³³ Abbasiler döneminde ise, *iktâ*'lar ile askeri hizmet arasında Sasanilerin *padghos* ve Bizanslıların *thema* sistemine benzer, Selçuklulara da intikal edecek bir ilişki kurulmuştur. Toprak gelirini toplama yetkisinin kumandanlara bırakıldığı bu sistemde *iktâ*, *askeri-iktâ* biçimini almıştır. *Askeri-iktâ* aynı zamanda hükümdar tarafından merkezden sadece hanedan üyelerine değil hükümdarın merkezinde durduğu ayrı bir imparatorluk (devlet) örgütlenmesinin *erkân*, *umerâ* (merkez-divan) ve *emîr ül-umerâ*'larına (eyalet-vali) dağıtılan *iktâ*'ların da ifadesidir.⁵³⁴ Böylece son haliyle *iktâ* hem hizmete hem memuriyete kaim hale gelmiştir: “İktâ, arazii emîriyyenin yani devlete ait olan arazinin yalnız senevî vergi veya hasılatı öşriyesinin bir hizmet mukabilinde her hangi bir şahsa ferağı demektir; *iktâ* memuriyetle ve hizmetle kaim olduğu için icabında bu arazinin öşür ve resmi hazinece de idare edilir veya başka birine de verilebilirdi.”⁵³⁵

Padghos, *thema* veya *iktâ* kamu (devlet mülkiyeti)-sivil (özel mülkiyet) ayrımının olmadığı bir dönemde siyasal iktidarın ve siyasal iktidarı elinde bulundurmaktan kaynaklanan mülkiyet haklarının toplumun “ortak malı”ymışçasına örgütlenmesinin ve özel tasarrufunun oluşturulmasının biçimiydi. Doğrudan üreticiler ile mülk sahiplerinin kesin bir biçimde ayrıştığı bu sistemde, doğrudan üreticiler “ortak mal” olarak görülen toprağa bağlanırken, mülk sahipleri de (veya memuriyet dolayısıyla mülk sahibi haline gelenler de) bir himaye ilişkisi ile hükümdar(lığ)a bağlanmaktaydılar. Himaye ilişkileri toprak tevcihine bağlı vassallık ilişkisine dönüşmüş, yeni bir biçim almıştı.

Dördüncüsü, hem Roma İmparatorluğu'nun hem Arap-İslâm İmparatorluğu'nun gelişimine baktığımızda himaye veya vassallık ilişkileri çerçevesinde tekleşen hükümdarın iktidarının zamanla hükümdarın şahsında cisimleşen bir imparatorluğa

⁵³¹ Halil İnalçık, a.g.e., s.146.

⁵³² A.g.e., s.45.

⁵³³ Mustafa Demirci, “İktâ” maddesi, a.g.e., 43, 44.

⁵³⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s.1-3.

⁵³⁵ A.g.e., s.17.

dönüştüğünü görürüz. İbn Haldun'un *mülk-devlet* kavramlaştırmasının gösterdiği gibi klanın kandaş örgütlenmesinde ortaya çıkan riyasetin (başkanlık) toplumu bir *asabiyyet* çevrevesinde örgütlenme, yönlendirme ve onların üzerinde *hüküm* kurma gücüne kavuştuğu anda tekleşmesi ile ortaya çıkan ilk hükümdar, zamanla kendi bağımsız askeri ve mülki örgütünü (devlet, imparatorluk) kurarak toplumdan daha fazla soyutlanarak onun üzerinde daha mutlak bir otorite haline gelmiş, hükümdarlık biçimini almıştır.⁵³⁶ Devlet oluşumunun bu iki evresini ayırt etmek devlet başkanlığının biçimini ve niteliğini somutlamak için elzemdir. Osmanlı İmparatorluğu bağlamında beylikten devlete, devletten imparatorluğa geçişte (devlet) başkanlığ(ın)ın aldığı biçimleri anlamak için de burada yapılacak ayrımın büyük yararı olacaktır. Hükümdarın hükümdarlığa, imparatorun imparatorluğa, halifenin hilâfete, sultanın saltanata dönüşümü iktidarın artık tek bir kişinin değil o kişi etrafında örgütlenmiş ayrı bir askeri ve mülki örgütün, imparatorluk devletinin elinde olduğunu gösterir. Hükümdarın mutlakiyeti salt hükümdarın tek ve mutlak olduğunu değil, imparatorluk devletinin kendisine bağlı kişi ve örgütler üstünde tek ve mutlak olduğunu ifade eder. Hükümdarın iktidarını toplumdan soyutladığının veya toplum üzerinde hâkimiyet kurduğunun göstergesi olan hükümdarın “mülk”ü, “köle”si, askeri (ordusu), hazinesi, kanunu, adalet divanı, naibi, vekili, valisi, varisi hükümdarlığın yani devletin “mülk”ü, “köle”si, ordusu, hazinesi, kanunu, adalet divanı, naibi, vekili, valisi, varisi haline gelir.⁵³⁷ Önce devletin merkezi hanedan ve saray’dır; zamanla bunun etrafında örgütlenen ayrı bir merkezi devlet teşkilâtı oluşmuştur. Hükümdar iktidarının kendi örgütünü oluşturma gücü, merkezden kendi kararı doğrultusunda makamlara yaptığı atamalarla, kendi himayesinde olacakları bizzat kendisinin belirlemesiyle pekiştirmiştir.⁵³⁸ Ancak zamanla bunlar devletin makamları biçimini almıştır. Himaye ilişkileri çerçevesinde oluşturulan bu makamların ilk “memuriyetler” olarak adlandırılma gelmeleri bunun ürünü olabilir.⁵³⁹

Hükümdar’dan hükümdarlığa geçişi açıklayıcı bir örnek Sasani İmparatorluğu’nda ortaya çıkan ve Abbasiler tarafından geliştirilen vezâret makamıdır.⁵⁴⁰ Hükümdarın icrai, teşrii ve kazai yetkilerini vekâleten kullanacak, onun vekili olacak kişi olarak ortaya çıkan *vazurg framâhâr* (“hükümdârın mührünü taşıyan mutlak vekil”) veya

⁵³⁶ Ümit Hassan, a.g.e., s.203, 215, 256-258.

⁵³⁷ G.E.M. de Ste. Croix, a.g.e., s.458, 486, 491, 505.

⁵³⁸ A.g.e., s.461.

⁵³⁹ “Memuriyet” kelimesi ayrı bir devlet örgütlenmesinin makamlarını ifade etmesi açısından açıklayıcı olabilir. Ancak imparatorluk döneminde bile asıl devlet örgütlenme biçiminin himaye/vassallık ilişkilerine dayandığı gerçeğini perdeleyeceği için kullanılması tarafımızca yanıltıcı görülmüş ve tercih edilmemiştir.

⁵⁴⁰ İlber Ortaylı, a.g.e., s.10-11

vezir zamanla yetkilerini hükümdardan alan merkezi devlet teşkilâtının başı haline gelmiş; hükümdar adına devletin merkezi teşkilâtını yönetmeye başlamıştır.⁵⁴¹ Bu gelişme, hükümdarın sarayı ile merkezi devlet teşkilâtının ayrılması, merkezi devlet teşkilâtının saraydan bağımsız daire ve divanlar tarafından yönetilmeye başlanmasıyla eş zamanlı bir gelişme olmuştur. Ayrışma vezirin güçlenmesi, kendine ait sarayının oluşması, *iktâ*'larının artması ve yönetsel işlevlerinin, sayısının ve teşkilâtının artması ile birlikte yaşanmıştır. Bu gelişmenin konumuz açısından önemi şudur; vezâret makamının güçlenmesi ve hükümdarın sarayının yönetim fonksiyonlarını yitirmeye başlaması veya paylaşmak zorunda kalması devlet başkanı olarak hükümdarın zayıfladığı, devlet başkanlığında ismi ve fiili iki ayrı sahipliğin ortaya çıktığı gibi yorumlanabilir. Ancak doğrusu hükümdarın merkezinde durduğu bir hükümdarlığın ancak ayrı bir devlet örgütlenmesi kanalıyla kurulabilmiş olmasıdır; vezir bunun göstergesidir. Hükümdar da bu kanalla devlet başkanı, hâkim olduğu topraklarda örgütlü bir devletin başkanı haline gelmiştir.

Yukarıdaki tablo bir topluluğun geçici başkanlığından toplumun başkanlığına oradan da devletin başkanlığına gelişimin merkezi imparatorluklarda “nasıl” yaşandığını ortaya koyar. Devlet başkanlığının gelişiminin birbirinden ayrı üç uğrağının tespiti kişiselleşmenin, tekleşmenin devlet oluşumu ile birlikte artık sadece kişiselleşme olarak yorumlanamayacağını, o kişinin şahsında bütün devleti ifade ettiğini gösterir. Hükümdarlığın, yani egemenliğin kaynağı hala bir kişi, yani hükümdar ve hanedanı olmakla birlikte fiili yönetimin devlete geçtiği anlamına gelir.⁵⁴² Bu İbn Haldun'un *mülk-devlet* tespitini yaptığı aşamadan bu devletin daha gelişkin formu imparatorluğa kadar böyledir. Dolayısıyla tartışmaya yer bırakmayacak şekilde iktidarı elinde bulunduran kişinin merkezinde gelişen “ortaklaşalık formları” artık devletle özdeştir. Toprak üzerindeki mirî toprak örgütlenmesi hükümdarın “mülk”ünü değil, devletin “mülk”ünü ifade eder; devlet teşkilâtını oluşturan hükümdarın “köle” veya azatlıları da devletin kullarını.

Beşincisi, merkezi feodal imparatorluk örgütlenmesinin tek bir merkezden kurulup yönetilmediği; idari teşkilâtının modern devletlerde olduğu gibi “idarenin bütünlüğü” esasına dayanmadığı bir merkeziyetçilik biçimidir. Kabile konfederasyonları döneminden başlayarak imparatorluğa kadar uzanan devlet oluşumu süreci, mülk sahiplerinin çevresinde başlayan ayrı toplumsal örgütlenmelerin bir merkezde toplandığını, hepsinin üstünde hâkim güç haline gelmenin her birini himaye ilişkileri

⁵⁴¹ T.H., “Vezîr” maddesi, *İslam Ansiklopedisi*, a.g.e, s.309-314.

⁵⁴² İbn Haldun'un egemenlik-siyasal otorite ve siyasal iktidar ayrımları bu gerçeğe işaret etmektedir. Ümit Hassan, a.g.e., s.260-263.

kanalı ile bir merkeze bağlamaktan geçtiğini gösterir. Ancak her bir toplumsal örgütlenmenin merkeze bağlanma biçimi toplumsal ilişkilerin içinde biçimlenen iktidar ilişkileri ile ilgili olmuştur;⁵⁴³ farklı himaye türlerini ortaya çıkarmıştır. İktidarını kurduğu egemenlik-yetki alanının (*memalik*) niteliğini de bu ilişkiler belirlemiştir.⁵⁴⁴

Bu noktada söz konusu merkezi feodal imparatorlukların iki temel bağlanma biçimi yarattığı anlaşılmaktadır. Bu iki temel biçim de toprağa bağlı olduğu için vassallık ilişkisi olarak adlandırılabilir – ki biz de şimdiye kadar bu özelliği vurgulamak için bu şekilde adlandırdık; ancak kurulan iktidar ilişkisinin niteliği bu ilişkileri farklılaştırmıştır. Merkezi feodal imparatorluklarda Avrupa adem-i merkezi feodal örgütlenmelerinden farklı olarak imparatorluk mülkünde olan, yeniden-dağıtımının merkezden yapıldığı ve denetlendiği topraklardan oluşan bir egemenlik alanı oluşturulmuştur. *Thema* ve *iktâ* uygulamaları bu niteliklere haiz eyaletlerde uygulanmış ve bu yolla merkezi artık çekimi sağlanmıştır. Bunun oluşturulabilmesi Bizans örneğinde gördüğümüz gibi hem sömürü ilişkilerinin devamını tehdit eden koşulların ortaya çıkması hem de ciddi sınıf mücadeleleri sonunda gerçekleştirilebilmiştir. Özgür köylünün toprağa, mülk sahiplerinin de hizmet dolayımı ile imparatora bağlanmaları kendiliğinden ve merkezin tek taraflı inisiyatifi ile gerçekleşmemiştir. İkinci himaye (bağlanma) biçimi ise, Roma İmparatorluğu’nda İmparatora, Arap-İslâm ve Türk-İslâm devletlerinde Halife’ye veya Sultan’a bağlı devletler, emîrlükler (emâretler), beylikler şeklinde ortaya çıkmıştır.⁵⁴⁵ Kendine ait bir egemenlik alanında (*memlikat*) hâkimiyetini koruyan bir devletin, bu hâkimiyet alanının ve hâkimiyetinin-yetkilerinin tanınarak, kabul edilerek bağlanması söz konusudur. Kılıç zoru bu devletler üzerinde iktidarın sınırlı ölçüde sağlanmasına izin vermiş; sınıf mücadelesi bir pat durumu yaratmıştır denebilir. Bu nedenle, Ariel Salzmann’ın erken modern dönem devletlerine dair yaptığı tanımlama imparatorluk örgütlenmeleri ve merkezlerinin sınırlı gücünü göstermek için uygundur; merkezi feodal devlet örgütlenmesi “bir ‘ülkeler’ salkımı olarak değil çok sayıda merkez ve çeşitli sınırlar içeren kümeler” şeklinde tanımlanabilir.⁵⁴⁶ Bir merkez’in diğerleri üzerinde kurduğu hâkimiyetin derecesi, feodal ilişkiler içinde

⁵⁴³ Özer Ergenç, merkeziyetçiliğin, egemenliğin tesisi ve egemenliğin tesis edildiği yerin koşullarıyla ilgili olduğunu belirtmiştir. “Osmanlı’da Merkeziyetçi ve Adem-i Merkeziyetçi Eğilimler”, İsenbike Togan ve Özer Ergenç’le Yapılan Söyleşi, *Osmanlı Araştırmaları* (www.os-ar.com), 11 Haziran 2000, Ankara, <http://www.os-ar.com/modules.php?name=Encyclopedia&op=content&tid=501340&query=%F6zer%20ergen%E7> (30/4/2015).

⁵⁴⁴ “Osmanlı’da Merkeziyetçi ve Adem-i Merkeziyetçi Eğilimler”, a.g.e.; Ariel Salzmann, *Modern Devleti Yeniden Düşünmek – Osmanlı Ancien Régime’i*, Ayşe Özdemir (Çev.), İletişim Yayınları, 2011, İstanbul, s.78.

⁵⁴⁵ Ümit Hassan, a.g.e., s.259-264; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.14-16.

⁵⁴⁶ Ariel Salzmann, a.g.e., s.80.

düşündüğümüz zaman toprak üzerindeki bölüşüm ilişkilerindeki iktidarı da imparatorluğun merkezîyetçilik ölçütü haline gelmektedir. İmparatorluk örgütlenmeleri içinde sıklıkla ortaya çıkan merkezîyetçi ve adem-i merkezîyetçi salınımların bundan kaynaklandığı söylenebilir.

2.1.3. Aşiret ve Aşiret'ten Beylik'e Geçiş: Topluluk-üstü Yönetici olarak Bey'in Ortaya Çıkışı

Beylik örgütlenmesinin birinci boyutunu kabile örgütlenmesi oluşturur. Bu bölüme de giriş olması niyetiyle Birinci Bölümde “Yönetmel Alandaki Değişimi Açıklamak için İnceleme Nesnesinin Yeniden Tanımlanması” altbaşlığında ayrıntılı şekilde ele aldığımız gibi kabile örgütlenmesi, ilkel komünal topluluktan siyasal örgüt'e / devlet'e geçiş aşamasında topluluk örgütlenmesi içinden çıkarak oluşmuş, onun üzerinde tahakküm kurulmasını sağlayan bir yönetmel formdur.⁵⁴⁷ Burada ele alacağımız Osmanogullarının toplumsal örgütlenmesi, dönüşümünü Orta Asya Türk-Moğol klan, kabile ve kabile konfederasyonları üzerinden tartıştığımız bir yönetmel oluşumun ürünüdür. Temel niteliklerini bu oluşum sürecinde kazanmıştır. Referans noktamızı bu altbaşlık olarak belirledikten sonra, tekrara düşmek pahasına özetlememiz gerekir ise, kabile örgütlenmesi kandaşlık-ortaklaşalık ilişkilerinin, yani ortak mülkiyet ilişkilerinin çözüldüğü; babaerkilliğe geçişle birlikte ortaya çıkan farklılaşma/tabakalaşma, özel mülkiyetin belirginleşmesiyle birlikte sınıflaşma dinamiklerinin görüldüğü bir topluluk örgütlenmesidir. Ancak tam da bu dinamikler nedeniyle artık topluluk olmayan bir topluluktan veya topluluktan topluma geçiş sürecinden bahsedildiği unutulmamalıdır. Topluluk içinde mülkiyet ve sınıf ilişkileri önce klan (*oba*) içinde o klanın emek yetisini temellük etme kudretini ele geçiren ataerkil savaş şefinin (ve büyücü-rahip barış şefinin) ve sonrasında da klan içindeki bu ataerkil aile ocaklarından bazılarının diğerleri üzerinde hâkimiyet kurmaları ile ortaya çıkmıştır. Sınıflaşma topluluk içi bir tabakalaşma ilişkisidir ve kabile örgütlenmelerinde bir kesimin “soylulaşması”, soylulaşan aileler içinde de soylu bir “kişi”nin hem kendi boy'u hem de diğer boy'lar üzerinde hâkimiyet kuracak şekilde yükselmesidir.

Kabile örgütlenmesi ile ilgili bilgilerimizi tazeledikten sonra Osmanlı Beylik örgütlenmesine daha yakından bakabiliriz. “Aşiret”leri kandaş bir topluluğu değil, farklılaşmış/tabakalaşmış yani sınıfsal oluşumun başladığı bir kabileyi ifade ediyordu.⁵⁴⁸ Yani “aşiret” veya “boy” olarak adlandırala gelse bile sınıflaşmanın düzeyi itibarıyla Osmanogulları “aynı beye bağlı topluluklardan”, yani soylu bir aşirete bağlı

⁵⁴⁷ Kabilе örgütlenmesi ile ilgili referanslara belirtilen altbaşlıkta yer verildiği için, burada bir kez daha bu kaynaklara referans verilmemiştir. Söz konusu referanslar için Birinci Bölümе bakılabilir.

⁵⁴⁸ Halil Berktaş, a.g.e., s.78-80, 87, 100, 109.

aşiretlerden (boy'lardan) oluşuyordu.⁵⁴⁹ Osman Gâzi çevresinde ganimet ve kutsal savaş için toplanan alpler, nöker/yoldaşlar ve gâzilerin “mutlaka kan akrabalığına dayanan bir klandan, boydan gelmesi şart değil[di]. Daha ziyade dışardan gelen ‘garîbler’, ganimet için savaşımaya gelen yabancılar, kullar olabilir[di].”⁵⁵⁰ Bu pasaj beylik örgütlenmesinin ana çatısını kurmamızı sağlayabilecek zenginliktedir. Sorular sorarak ilerleyebiliriz. Ganimet nedir? Burada ganimet yazarın ne niyetle kullandığından bağımsız olarak sadece düşmandan yağma sonucu gaspedilen para, mal vb. değildir. Göçebe (çoban) ve yarı-göçebelerin (çoban-köylü) taşınabilir malları mülk edinme sürecini ifade eder. Göçebe bir topluluk halinde yaşarken aile emeğini temellük etmeye ve bu dolayısıyla sürüyü mülk edinmeye başlayan aile ocağının başı için, savaş o andan itibaren bir mülk edinme ve mülk edinmek için tahakküm kurma mücadelesine dönüşmüştür. Anadolu Selçuklu Devleti’nin, Moğol akınlarından kaçan Oğuz boylarını vergi kaynağı olarak gördüğü tarım alanlarından uzak tutmak için *uç*’lara yönlendirdiğini biliyoruz.⁵⁵¹ O halde Osmanoğulları yarı-göçer de olsalar ilk başlarda ganimetleri toprakla ve tarımsal üretimle ilişkili değildi. Ancak zamanla köyler kurarak yerleşik hayata geçmeye başlamalarından da beklenebileceği gibi topraktan elde edilen artı-ürün onlar için belirleyici haline gelmiştir. Akçe, sürü ve esir gibi taşınabilir mallardan alınan pay, yerini *yurdluk* veya *zaviye* (toprak) edinmeye bırakmış; ilki sönümlenmemekle birlikte servetin asıl kaynağı toprak ve ondan elde edilen artı-ürün haline gelmiştir.⁵⁵² O zamana kadar taşınabilir malları ganimet olarak mülk edinen Osmanoğulları için yerleşik yaşama, tarımsal üretimden pay almaya geçiş mülk edinme, artı-ürüne el koyma biçiminin değişmesi demektir. Taşınabilir mallar ile taşınamaz mallardan ve onun üzerinde yapılan üretimden alınan pay ile pay alma yöntemi doğaları gereği birbirlerinden farklıdır. İşte toplumsal örgütlenmelerinin feodal karakter kazanması, artı-ürüne el koyma sürecindeki bu değişime, feodal nitelikli ilişkilerin gelişimine dayanmaktadır.

Sınıflaşma-soylulaşma dinamiklerini somutlamak için atfa ilişkin ikinci bir soru daha soralım: Alpler ve gâziler kimlerdir? Klanda (*obada*) önceleri herkes silahlı, herkes savaşçı idi. Temellük etmenin savaşla iç içe geçmesi, yani yağmanın, kendi klanından, savaş ganimetlerinden, savaşta boyunduruk altına alınan diğer kabilelerden özel pay almanın yolunun zor tekeline elinde bulundurmaktan geçmesi, ataerkil aile ocağı başlarının daha fazla pay almak ve diğerleri üzerinde hâkimiyet kurmak için kendi

⁵⁴⁹ Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.141.

⁵⁵⁰ Halil İnalçık, *Devlet-i ‘Aliyye - I*, a.g.e., s.10.

⁵⁵¹ A.g.e., s.4.

⁵⁵² Metin Kunt, a.g.e., s.15-144, s.46, 62-64.

aralarında savaşmalarına, hâkimiyet elde ettikçe de soylulaşarak hâkimiyetleri altındaki toplulukları silahsızlandırıp onları üretimlerinden düzenli pay alacak şekilde tebalaştırmalarına ve bu artı-üründen beslenen silah tekeline ellerine almalarına neden oldu.⁵⁵³ Soylulaşma ataerkil aile ocağı başlarının, çevrelerinde kendilerine bağlı özel bir maiyet oluşturarak aristokratlaşmalarıyla eş zamanlı ilerledi. Cengiz Han Konfederasyonunda da *noyon* adı verilen soylulara bağlı bir askeri maiyete, *nöker*'lere rastlanmaktadır.⁵⁵⁴ Bu savaşçılar giderek kendi kandaş topluluklarına aidiyetlerini yitirerek, savaş şefi'ne, yani bir kişi'ye bağlanmaya başladılar. O kişinin maiyetini oluşturdular. Kandaşlık bağı yerini "kişisel bağımlılık ilişkisi"ne bıraktı.⁵⁵⁵ Kandaşlığın çözülüp topluma özgü yeni bir "ortaklaşalık formu"nun kurulmasında Selçukluların "aşiret tesanüdü"nü çözücü zorunlu iskân, *iktâ* dağıtım politikasının ve bunun sonucunda özel mülkiyetin taşınamaz mallarda (toprakta) gelişiminin, yani feodal mülk edinme ilişkilerinin oluşmasının etkisi oldu.⁵⁵⁶ Bazı boyların diğerlerine göre soylulaşması savaş ve barış şeflerinin de içinde bulunduğu, klan örgütlenmesi halindeyken toplulukla özdeş, "eşitler arasında sosyal görevli" olan kurulların giderek soylulardan oluşmasına neden oldu.⁵⁵⁷ Bunlar soylulaşan boy'ların şefleriydi.

Böyle bir "soylu" yönetimin gelişkin bir örneğine daha önce Cengiz Han Konfederasyonu'nda rastlanmıştır. Cengiz Han Konfederasyonu sırasında sadece soylulardan oluşan değil, ama aynı zamanda içinde belli bir soy'un diğerlerinden daha üstün görüldüğü bir Kurultay ortaya çıkmıştı. Böylece *khan* (kan, han, hakan, ka(ğ)an) denilen savaş şefi, barış şefini de geride bırakarak kendi soy'unu diğer soy'ların üstünde kalıtsal (irsî, kalıcı, değişmez) olarak kurma gücüne sahip olmuştu. O artık "eşitler arasında birinci" değil "mutlak ve salt birinci" statüsünü elde etmişti. *Khan* kelimesi unvanlaşarak, tek kişiye özgü bir ad olarak kullanılmaya başlanmıştı. Töre ve gelenek çeşitliliği yerini tekleşen *Khan* Yasasına bırakmıştı. Bu süreç toplulukla özdeş kutsallığın tanrı-vari inanç sistemlerine dönüşmesi, tekleşerek topluluk ve dünya üstü bir karakter kazanmasıyla eş zamanlı gerçekleşmişti. Barış şefi şaman *khan*'ın gerisinde kalmakla birlikte, şaman *khan*'ı kutsayarak Ulu Gök Tengri'nin *khan*'a bahşettiği "evrensel" *khan*'lığı ona vermekte ve onu mutlaklaştırmaktaydı. Onun mutlaklaştırılmasının diğer bir ayağı da kutsallığı *khan*'da cisimleştirecek şekilde, dünyeviliğin onun muavini *yuruğ*'a verilmesiydi.

⁵⁵³ Halil Berktaş, a.g.e., s.74-75.

⁵⁵⁴ A.g.e., s.77.

⁵⁵⁵ A.g.e., s.99.

⁵⁵⁶ A.g.e., s.78-79.

⁵⁵⁷ Ümit Hassan, *Eski Türk Toplumu Üzerine İncelemeler*, a.g.e., s.79, 207.

Osman Gâzi önceleri “Kastamonu *uc* emîri Çoban oğullarının emri altında (...) Bizans’a karşı en uzak serhadde savaşıyan bir boy-beyi aynı zamanda bir alp idi.”⁵⁵⁸ Çevresinde yukarıda belirtildiği gibi bir maiyet vardı. Kendisi kişisel olarak Anadolu Selçuklu Devleti’nin bir *uç emîr*’ine (uç bey’ine) bağlıydı. Ancak Osman Gâzi’nin zamanla başka beyleri ve dolayısıyla boy’ları kendisine bağlayarak boy beyleri üstünde bir bey haline geldiğini görüyoruz. İnalçık, şu betimlemesiyle görüşümüzü pekiştiriyor: “Osman’ın Köse Mihal ve Samsa Çavuş ile işbirliği yaptığı Mudurnu-Göynük ‘doyum’ [ganimet] seferi (...) Başlangıçta Aygıt Alp, Turgut Alp, Konur Alp, Hasan Alp, Akça Koca, Samsa Çavuş gibi *uc* liderleri bağımsız hareket ediyorlardı. Zamanla onlar, Osman Gazî’nin ‘yoldaş’ları oldular”.⁵⁵⁹ Bey’lerin fazlalığı henüz yerleşik yaşama geçilmeden önce yarı-göçer Türkmen aşiretleri olarak yaşarken dahi sınıflaşma ve soylulaşmanın önemli bir düzeye ulaştığını gösterir. Hem savaş hem de işbirliği ile bu beyler kendi aralarında ittifaklar kurarak birleşmektedir. Akınlar düzenledikleri ve yerleşmeye başladıkları alanların Bizans ve Selçuklu hâkimiyeti altındayken ulaştıkları sınıflaşma ve soylulaşma düzeyi bu ittifakları, kabile konfederasyonlarının ilk zamanlarından farklı olarak daha istikrarlı hale getirmiş; dahası bir soy’un başındaki kişinin diğer soy’lar üstünde kişisel hâkimiyet elde etme sürecini kısaltmış, kabile konfederasyonunun başındaki bey’in yönetimini egemen yönetsel biçim haline getirmiştir.

Bu noktada çıkarılabilecek en önemli sonuç, boy’un başında bulunan sonra da bir beylik kurarak onun başına geçen yöneticinin konum ve niteliğine ilişkindir. Bu kişi boy-beyliğinden itibaren süel hiyerarşinin tepesindeki soy’un, hanedanlık karakteri kazanacak ailenin başındaki kişidir.⁵⁶⁰ Sınıflaşma ve soylulaşma düzeyine göre süel hiyerarşinin tepesindeki soylular kurulunun giderek tekleşmesi ile belirgin hale gelen tek soy-aile, tek kişi yönetimi, yönetme ediminde hem kişisel bağları hem de bu tek kişi’yi öne çıkarmıştır. Kişi, kapitalizmin toplumu atomize ederek ortaya çıkardığı “birey” değil, sınıflaşma-soylulaşmanın yönetim edimini tek elde yoğunlaştırmasının ürünü bir şahıstır. Dolayısıyla “birey”in kimi karakteristik özelliklerinden dolayı değil sınıflaşma-soylulaşmanın sonucu olarak topluluk-toplulun yönetimini eline aldığı söylenebilir.

⁵⁵⁸ Halil İnalçık, a.g.e., s.10; Bu aşamada dahi boy’ların bey’i mi yoksa tek bir boy’un bey’i mi olduğu tartışmalıdır. Sadece bir boy bey’i dahi olsa aşireti’nde sınıflaşma-soylulaşma ilişkilerinin geliştiği; daha üstünde bir soy’un hâkimiyetini tanıyan boy’ları hâkimiyetine katma eğiliminin olduğu ve bunu da kısa denebilecek bir sürede gerçekleştirdiği anlaşılmaktadır.

⁵⁵⁹ Halil İnalçık, a.g.e., s.10, 11.

⁵⁶⁰ Kurthan Fişek, *Yönetim*, a.g.e., s.62; Metin Kunt, a.g.e., s.28.

Feodal toplumsal ilişkilerin yönetimi içinde şekillenen devlet oluşumu, merkezi devlet teşkilâtının, modern anlamıyla bürokrasinin kurulması ile değil süel hiyerarşiyi oluşturan bu kişisel bağların süreklilik kazanması ile başlamıştır. “Şef ile hizmet yüklenen arasında ‘feodal dönemin tanıdığı en güçlü sosyal bağlardan birini’ oluşturan feodal *anda*, *and içme* (*commendatio*, *hommage*, *mannschaft*) ile ölünceye kadar süren bir bağıllık, *yoldaşlık* ilişkisi kurulmuştur.⁵⁶¹ *Alp* ve *ahî* kendi kabilesinin kandaşlık bağlarından bağımsız bir *gâziyân* örgütüne soylu bir kişiye bağlanarak, onun hizmetkârı ve silâh arkadaşı olarak katılmış ve kendine bağlı olanları da ona bağlamıştır. Bu bağlanma biçimi gelişme çağının *tımar* ve *kul* sistemlerine vücut verecek; tımarlı sipahiler ve şeyh-ahî-yiğit, şeyh-derviş-tâlib silsileleri ile yeniçeriler, *bey-kulları* (*gulâm-i mîr*), tımarlı sipahilerin hizmetkârı *gulâmlar* kökenlerini bu hiyerarşik ve kişisel bağlanma biçiminden alacaktı.⁵⁶² Bağlanma eşitler arası bir sözleşmeden farklı olarak bağlanılan kişinin iktidarını tanımak veya bağlanan kişi üzerinde iktidar kurmak şeklindeydi. O nedenle bağlanma bir *vassal-süzeren* ilişkisi, *biat-şükran/ihsan*, *boyun eğme-bahşetme* ilişkisi idi.⁵⁶³ Bağlanma ilişkisi hizmet/gelir kaynağı (başta toprak olmak üzere) dolayısıyla kuruluyordu. Verilen *yurdluk* veya *zaviye*, unvan ve çeşitli nişanlarla - yazılı kültürün gelişmesiyle bu *berat*, *menşur* gibi şekiller alacaktır - onanıyor ve garanti altına alınıyordu. *Yurdluk* ve aynı şekilde verilen *zaviye* bey’in ili, “bir göçer-ev grubunun reisine özerklikle verilen bir arazi ünitesi” şeklindeydi.⁵⁶⁴ Gâzilik ve Beyliğe geçiş döneminde bunun karşılığı askerî hizmetti.

Bu bağlanma ilişkisi, hem boy’lar üzerinde hem hanedanın çekirdeğini oluşturacak soy içinde gerçekleşen, bir iktidar mücadelesi, bölüşüm ilişkilerine kimin karar vereceğine dair bir iktidar mücadelesiydi. “Bölgedeki siyasi hayatın dinamikleri[nin], köyler kadar küçük birimler, (hiçbir büyük konfederatif bir yapıda eklemlenmeyen) küçük kasabalar, göçebe aşiretler ve derviş toplulukları ya da manastırlardaki dinî topluluklar ve onlara bağlı mülkler tarafından” şekillendiği koşullarda, bağlanma daha çok ittifaklar üzerinden gerçekleşiyor ve soylular arasında “eşitler arasında birincilik” ilişkisi görünümü alıyordu.⁵⁶⁵ Aşiretçiliğin, “iyi tanımlanmamış sınırlara ve kabilevî olan haricinde yalnızca gelişmemiş otorite yapılarına sahip bulunan beylikler arasında

⁵⁶¹ Marc Bloch, *La société féodale, la formation des liens de dépendance*, Paris, 1968, s.210-217’den aktaran Halil İnalçık, a.g.e., s.32.

⁵⁶² Halil İnalçık, a.g.e., s.29, 33; Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kolonizatör Türk Dervişleri”, *Vakıflar Dergisi*, Cilt II, Ankara, 1974, s.279-304’ten yeni basım *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.133-153.

⁵⁶³ Ömer Lütfi Barkan, a.g.e., s.139.

⁵⁶⁴ Halil İnalçık, a.g.e., s.28.

⁵⁶⁵ Cemal Kafadar, *Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu - İki Cihan Âresinde*, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2010, s.212.

epeyce bir savaşı paylaştı” olarak resmedilebileceği bir yüzyılda bunun ötesinde bir yönetsel gerçekliğinin olduğunu düşünmek hayalcilik olurdu.⁵⁶⁶ “Aşiret”lerin çoğunun savaşı olduğu, henüz “ortaklaşlık formları”nın tam anlamıyla çözülmediği ve sınırların gevşek, geçişken olduğu düşünüldüğünde bu durum normaldi.⁵⁶⁷ Ancak köylü toplumlarında yerleşik yaşamın ve tarımsal faaliyetin gelişkin olduğu, Bizans’ın bölgede varlığını koruduğu, İlhanlı ve Memlûk Devletlerinin vassallık ilişkileri ile sınırlı da olsa bölgeyi yönetimleri altında tuttuğu, Sırp Krallığı ve Venedik gibi Latin yayılcılığının göz diktiği, Karamanoğulları gibi beyliklerin Selçuklu saltanatı üzerinde hak iddia ettiği bir coğrafya, henüz gelişmemiş toplumsal ve yönetsel örgütler için rahatça yaşanabilecek değil, bir an evvel yaşama koşullarının oluşturulması gereken bir ateş kapanı gibiydi.⁵⁶⁸ Bu iki ayrı toplumsal ve yönetsel örgütlenme tarzının Anadolu topraklarında karşı karşıya geliş çelişkileri yoğunlaştırıyor; değişime giden yolu kısaltıyordu. Tek bir kişi üzerinden kurulan bağıllık ilişkilerini bir yandan kırılanlaştıran bu yapı, bir yandan da ancak diğerleri üzerinde mutlak hâkimiyet kurmanın bir yolu olarak tekleşmeyi öne çıkarıyordu. Akıncı (savaşı) beyler üzerinde hâkimiyet kurulamamasını ölümcül hale getiriyordu. Osmanlı gâziliğini bir beyliğe sıçratan “gizil güç” burada saklı olsa gerek. O nedenle, gazilik ve beylik dönemini bey’ler üzerindeki hâkimiyet mücadelesi belirlemiştir.⁵⁶⁹ Bağıllığın en başından beri *yurdruk* veya *zaviye* tevcihi üzerinden gerçekleştirilmesi, bu mücadelenin de aslolarak bir bölüşüm mücadelesi olduğunu gösterir. Osman Gâzi döneminde bu mücadelenin Osman’ın soyu yönünde sabitlendiği, toprağın ve boy’ların yönetiminin Osman’ın ailesine geçtiği anlaşılmaktadır.⁵⁷⁰ Bağıllık ilişkilerinin de “Osman’ı takip edenler” şeklinde bir dönüşüme uğramasının da gösterdiği gibi “eşitsiz ortaklar” biçimini aldığı görülmektedir.⁵⁷¹

Osmanlı soyunun diğer boy’lar üzerinde hâkimiyet kurma mücadelesinin bir boyutunu da, Osman’ın kendi soyu içinde bir “bey” olarak tekleşmesi mücadelesi oluşturmuştur. “Eşitler arası birincilik”ten “tek ve mutlak eşitliğe” geçiş mücadelesidir

⁵⁶⁶ A.g.e., s.220.

⁵⁶⁷ Kunt, şu betimlemesi ile Osmanoğullarının bu dönemde henüz topluluktan topluma geçiş aşamasında olduklarına ilişkin güzel bir dayanak sunmaktadır: “Anadolu’da da ahilik, şehirli tüccar ve esnaf halkın mesleklere ya da iş kollarına göre loncalara dağılması değil de, bütün şehri ya da kasabayı içeren bir birlik halinde bütünleşmesi olarak gelişti.” Ayrıca sınırların gevşekliğini ve geçirgenliğini de şöyle betimlemektedir: “Bazı yörelerde yaylalar Türkmenlerin, ovalar Hristiyan veya Müslüman köylülerin, kasabalar Bizanslı komutanların elindeydi.” Metin Kunt, a.g.e., s.24, 27, 34.

⁵⁶⁸ Colin Imber, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650: İktidarın Yapısı*, Çev. Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s.6-23; Kafadar’ın uç beyliklerinin özerkliğinin abartılmaması gerektiğine ilişkin vurgusu da bu tabloyu destekler niteliktedir. Cemal Kafadar, a.g.e., s.213.

⁵⁶⁹ Tarihsel ayrıntı ve tasvirler için Kafadar’ın çalışması yol göstericidir. Bkz. Cemal Kafadar, a.g.e.

⁵⁷⁰ Metin Kunt, a.g.e., s.28-29.

⁵⁷¹ Cemal Kafadar, a.g.e., s.23, 210.

bu ve bu dönemde başladığı anlaşılmakla birlikte devletleşme süreci tamamlanana kadar son biçimini alamayacaktır.⁵⁷² Demek ki, süel hiyerarşinin başındaki “kişi”nin tekleşmesi bir an’ın değil, bir sürecin ve verilen mücadelenin ürünüdür. Eski Türk-Moğol ve Selçuklu *ülüş* geleneğinin Anadolu Beyliklerinde hâlâ hâkim olduğu da göz önünde bulundurulduğunda, Osman ve sonrasında Orhan’ın fethedilen toprakları gâzilere olduğu gibi oğullarına da bölüştürmesi, *yurdluk* olarak vermesi ve en büyük oğlu *uç*’ta görevlendirmesi anlaşılabilir.⁵⁷³ Ancak toprakların oğullar arasında *üleştirilmesi* ve yönetimin aynı soy’dan gelen kişilerin elinde bulunması geleneğinin tartışmasız kabul edildiği ve diğer beyliklerde olduğu gibi uygulandığı anlamına gelmez. Tam tersine bu örgütlenme biçimi Osman Gâzi döneminden başlayarak bütün Beylik Döneminde soy içindeki iktidar mücadelesinin ana başlığını, kendi soy’unun ileri gelenlerine boyun eğdirme mücadelesinin fay hattını oluşturacaktı.⁵⁷⁴ “Osmanlıların veraset sisteminde *unigeniture* – topraklarını her taht değişiminde tek bir varisin tam denetimi altında bir bütün olarak muhafaza etme – ilkesi uygulamasının” daha ilk veraset uygulamasında, tahtın Orhan’a geçişinde dahi uygulandığının anlaşılması *ülüş* geleneğine karşı bir örgütlenme mücadelesi verildiğini gösterir.⁵⁷⁵ Bu uygulama ilerde yönetimin soy’un ileri gelenleri tarafından paylaşılmasına karşıt bir örgütlenme biçiminin de ortaya çıkmasına yol açacaktır.⁵⁷⁶

İkinci sonuç, bir boy-beyliği, gâzilik olarak örgütlenen Osmanoğullarının bu süreç sonunda uç beyliği haline gelmesidir. Bu süreçte ölçekten bağımsız olarak kabileden kabile konfederasyonuna doğru bir geçiş yaşandığını söyleyebiliriz.⁵⁷⁷ Bu, toplumsal birliğin ötesinde bir yönetsel birliğin kurulduğu ve bu birliğin bağılı olduğu devlet tarafından tanınmaya başladığı anlamına gelir.

1288 yılında Karacahisar’ın fethiyle gâzilikten uç beyliğine, Osman Gâzi’nin kendi adına hutbe okutması ve Anadolu Selçuklu Devleti sultanının bir *menşûr*la Osman Gâzi’yi beyliğe ataması üzerine söylenen rivayet bunun göstergesidir.⁵⁷⁸ Ancak bu bir rivayettir ve Anadolu Selçuklu Devleti’ne bağlı bir *emîr* (bey) olarak atandığına ilişkin resmi bir belge yoktur. Bu rivayet daha çok *emîrlik* iddiası taşındığını ve diğer “aşiret”ler üzerinde hâkimiyet kurma mücadelesinin başladığını gösterir. Osman’ın

⁵⁷² Metin Kunt, a.g.e., s.35.

⁵⁷³ Halil İncalcık, a.g.e., s.27.

⁵⁷⁴ A.g.e., s.26-27.

⁵⁷⁵ Cemal Kafadar, a.g.e., s.206.

⁵⁷⁶ Osman Gâzi, kardeşi Gündüz Alp ve kendi oğulları başta olmak üzere yönetimin kendi soy’undan gelenlerle paylaşmaktadır. Metin Kunt, a.g.e., s.28-29.

⁵⁷⁷ Berktaş’ın kabile konfederasyonu tanımlaması için bkz. Halil Berktaş, a.g.e., s.82-83.

⁵⁷⁸ Halil İncalcık, a.g.e., s.12, 13. *Menşûr*, açılmış demektir; pâdişah tarafından vezirlik, beylerbeylik veya bir serdarlığa tayine ilişkin *beratın* adıdır. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1945, s.285.

dönemi boyunca “gâzi” unvanını kullanması, “bey” unvanının ise ilk defa oğlu Orhan Gazi’nin vakfiyyesinde karşımıza çıkması, Osman Gâzi’nin bu iddiaya sahip olmakla birlikte Anadolu Selçuklu Devleti’nin *emîri* (beyi) olmadığını gösterir.⁵⁷⁹ Doğrusu henüz bu tarihte Osmanoğullarının, siyasal bağlılık şemalarının da gösterdiği gibi Anadolu Selçuklu toplumsal örgütlenmesinin en küçük ve en alt birimlerinden birini oluşturduğudur.

“Selçuklu Devleti kadrosunda, sınır bölgelerinde, Kastamonu ve Ankara’da sultanın menşûru ile atanmış ‘sipah-bed’ veya ‘sipeh-sâlâr’ unvanı ile emîrlere vardı. Onların emrinde sınırın en ileri kesimlerinde yerel Türkmen *uc* beyleri, gazâ faaliyeti gösterirlerdi. Osman Gazî bu *uc* beyliğinden biri, Kastamonu bölgesi sipah-sâlârı olan Çoban oğullarına bağlı idi (Pachymeres). Demek ki, Osman için o zaman şöyle bir hiyerarşi mevcuttu: Osman, Kastamonu emirine, o da Selçuklu sultanına, Sultan da İran’daki İlhan’a [Moğol] bağımlı idi. Siyasî otorite, bu bağımlılık zinciri içinde meşruluk kazanırdı.”⁵⁸⁰

Uç beyliği iddiasının toplumsal ve yönetsel boyutlarıyla geçerlik kazanması, yani hem kendine bağlı beyler hem de kendi üstündeki beyler tarafından tanınması, Osmanoğullarının resmi vassallık ilişkileri içinde *emâret* (beylik) statüsünü elde etmesine bağlıydı. Bağımsız bir devletin bağımlısı bir *emâret* (beylik) olabilmek için sultanın *menşûru* ile atanmış olmak, çağı itibarıyla aynı anlama gelmek üzere *menşûru* hak edecek toplumsal güce, örgütlülüğe kavuşmuş olmak gerekmektedir. *Emâret* düzeyinde toplumsal örgütlenmenin iki ayağı olduğu anlaşılmaktadır; biri, kendine bağlı beyler, diğeri ise, bu beyler de dâhil olmak üzere feodal bir siyasal örgütlenmenin parçası olabilmek için gereken topraktan düzenli vergi alınmasını temin edecek şekilde örgütlenmiş olmak. Gâzilikten beyliğe geçişte ikinci ayağın beyler üzerinde hâkimiyet kurmak kadar önemli olduğu anlaşılmaktadır. Anadolu Selçukluları göçebe ve yarı-göçebeleri uç'lara yönlendirmekte, yerleşik yaşamı ise *iktâ* gelirlerinin toplandığı emâretler biçiminde örgütlemektedir.⁵⁸¹ Dolayısıyla, geçiş aşamasında feodal ilişkilerce belirlenen yerleşik yaşama geçiş belirleyicidir. Hristiyanların *istimâlet* politikası ile, yani hoşgörüyle kendine kazanma ve yerlerinde bırakma politikasının arkasındaki temel motivasyon da bunu kanıtlar niteliktedir: “Toprağı yurdruk olarak alan Osmanlı alpleri ve yoldaşları, geçimleri için Rum köylüsünün yerlerinde kalmasına muhtaçtı. *İstimâlet* politikası zorunlu idi.”⁵⁸² Çünkü bir devletin bağımlısı olabilmek çağı itibarıyla toprak gelirlerini güvenceye alabilmek, en azından yerleşik yaşama geçme aşamasında olmak demektir. Gâzilik iken ganimet’e el koyma biçiminde gerçekleşen temellük etme

⁵⁷⁹ Halil İncalcık, a.g.e., s.12.

⁵⁸⁰ A.g.e., s.12.

⁵⁸¹ Halil Bertay, a.g.e., s.78-79; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Medhal*, a.g.e., s.132, 14.

⁵⁸² Halil İncalcık, a.g.e., s.13.

biçiminin devletin gelirinde sürekliliği sağlayacak, merkeze aktarılabilir nitelik kazanabilecek şekilde artı-ürün biçimini almış olması gerekiyordu.

Osman Gâzi'nin beyleri kendi çevresinde toplaması, diğer Türkmen beyleri karşısında bağımsız konumunu ifade edecek şekilde 1299 yılında kendi adına hutbe okutması, kendi kanununu (*töre*) ilan etmiş olması, yerleşik yaşamın korunmasını ve teşvik edilmesini bir politika haline getirmiş olması, *yurdluk* ve *zaviye* tevcih ediyor olması, toprak üzerinde örgütlenmenin ilk ayağını ifade eden *kadı* (ulemadan bir kişiyi değil bir *fakih*'i) tayinini gerçekleştirmesi daha Osman Gazi döneminde uç beyliğinden beyliğe doğru geçişi mümkün kılacak koşulların olgunlaştığını gösterir.⁵⁸³ 1299 yılında Bilecik-Yarhisar'ı alarak, 1300-1304 “doyum” seferlerini düzenleyerek, 1302 yılında Bizans'a karşı Paflagonya (Kastamonu) zaferini kazanarak hem toprak ele geçirerek hem tekfurlar (Bizans beyleri) da dâhil beyler üzerinde hâkimiyetini pekiştirmiş olması bu iddiayı kuvvetlendirir. Halil İnalcık'ın 1302 tarihinin Osmanlı Beyliğinin resmi kuruluş tarihi olarak kabul edilebileceği yönündeki görüşü de bu hâkimiyet koşullarının olgunlaştığı tezine dayanır.⁵⁸⁴ Ancak hâkimiyet koşullarının olgunlaşmasına bir üst-feodal (devlet) tarafından tanınma resmen eklenmemiştir.

Osmanoğullarının gâzilikten beyliğe geçişi resmi tanınma ile değil öncelikle fiili hâkimiyet şeklinde gerçekleşmiştir. Anadolu Selçuklu Devleti'nin son sultanının 1302 yılında ölmesi ve her zaman bir üst-feodale bağlı olmuş Selçuklu Devleti'nin o zaman için bağlı olduğu İlhanlı (Moğol) Devleti'nin 1335/1336 yılında dağılması Anadolu'daki siyasal-yönetmel birliğin bozulmasına, hâkimiyetin zayıflamasına neden olmuştur.⁵⁸⁵ Bu durum, Osmanoğullarının beyliğe evrim koşullarını ortadan kaldırmamış ama biçimini değiştirmiştir. Bir kabile konfederasyonu gibi örgütlendiği görülen Osmanoğulları, bağımsız bir devletin *emâreti* (beylik) olarak siyasal birliğini kurmak yerine, 13.yy Anadolu'sunda hali hazırda birer *emâret* olan diğer beyliklerin bağımsızlaşması gibi, bağımsız bir beylik (*emâret*) olarak tarih sahnesine çıkma şansı bulmuştur. Bu süreç beyliğe geçiş aşamasını hızlandırmış; beyliğe geçiş ile devletleşme süreçlerini de iç içe geçirmiştir. Örneğin *emâret* örgütlerinde *emîr*lerin “sultan” unvanını alması bağımsız devletin sultanına meydan okuma, kendini ona eş koşma gibi görülebilecekken Orhan Gazi “bey” ve “sultan” unvanlarını almıştır. Özetle, beyliğe

⁵⁸³ A.g.e., s.13; Metin Kunt, a.g.e., s.29.

⁵⁸⁴ A.g.e., s.17.

⁵⁸⁵ Colin Imber, a.g.e., s.10; Metin Kunt, a.g.e., s.34; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008, 296-301, 306. Osmanlı Beyliğinin diğer Anadolu Beyliklerinden daha geç kurulmuş olması da bunun göstergesidir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1969, xii.

geçişin Osman Gazi döneminde başladığı ve Orhan Gazi zamanında tamamlandığı, 13.yy'ın özgün koşullarının beyliği devletleşme aşamasına sıçratıldığı söylenebilir.⁵⁸⁶

Üçüncü sonuç, “kutsallığın”, aşiretten beyliğe geçiş boyunca Bey'in toplumsal hâkimiyetinin güçlenmesine eşlik ettiği ve onu pekiştirdiğidir. Birinci Bölüm'de görüldüğü üzere totem'den tabu'ya geçiş olarak özetlenen ilk yönetim düşüncesi “kutsallık” üzerinden belirmiştir. Sümerler, Mısırlılar, Asurlar, Akadlar, Persler'de olduğu gibi rahip-kral ve tanrı-krallardan başlayarak tek tanrılı dönemin mutlak krallarına kadar “kutsallık” temsilen veya özdeş olarak yönetici(lerin), yönetimin bir özelliği olarak görülmüştür. Ortaçağ Türk kabile konfederasyonlarında da *khan*'ın tekleşmesiyle “kutsallık” ile topluluk arasındaki özdeşliğin kaybolması arasında bir koşutluk yaşanmış; *khan*'ın (kağan, han) gücünü, erkini (= kut) Ulu Gök Tengri'den aldığı düşünülmüştür. “Göktürk hükümdarının, kendisini doğrudan doğruya Tanrı sayan Mısır Firavunu ile Tanrı'nın en büyük hizmetkârı olan baş rahip Sümer hükümdarı arasında bir yer almakta olduğu” tespit edilmiştir.⁵⁸⁷ Göçebe ve yarı-göçebe karakterleri, artıktan ancak savaş yoluyla pay alabilecek bir topluluk örgütlenmesine sahip olmaları nedeniyle *khan*'ın tekleşmesi barış şefi (*şaman*) karşısında da bir tekleşme anlamına gelmiştir. Türk-Moğol kabile konfederasyonlarında dini otoritenin değil savaş otoritesinin tekleştiği ve “kutsallığı” onun elinden aldığı söylenebilir. Özdeşleşme barış şefinde değil savaş şefinde ve bir dolayım ile yaşanmıştır. Topluluktan topluma geçiş koşullarının da benzerliği nedeniyle, Türk-Moğol kabile konfederasyonlarında yönetimin “kutsallığı” ile Arap bedevilerin hazerileşmesi sonucu ortaya çıkan “kutsallık” arasında daha açık bir benzerlik vardır. Riyâsetten (başkanlık) hilâfete geçişin ilk zamanlarında halifenin tanrısal iradenin değil, Allahın resulünün yani Peygamberin İslam cemaatinin başındaki vekili, o günün ifadesiyle “Peygamberin yeryüzündeki gölgesi” olarak görülmesi; halifelğe seçimle gelinmesi; halifenin cemaatin komutanı ve *imam*'ı olarak adlandırılması bedevi (göçebe-askeri) topluluk örgütlenmesinin İslamiyetin ilk yıllarında “kutsallık” ile yönetici/yönetim arasındaki ilişkiyi belirlediğini göstermektedir.⁵⁸⁸ Topluluktan topluma geçişte göçebe ve yarı-göçebe kabilelerin “kutsallık” anlayışındaki dönüşümü yansıtan tek tanrıcılığı Türkler ve Araplar farklı yüzyıllarda benzer şekillerde yaşamış ve İslamiyet geçişin katalizörü haline gelmiştir.⁵⁸⁹

⁵⁸⁶ Halil İnalcık, a.g.e., s.17, 44-45.

⁵⁸⁷ Coşkun Üçok ve Ahmet Mumcu, a.g.e., s.19.

⁵⁸⁸ İlber Ortaylı, a.g.e., s.34-35.

⁵⁸⁹ “İslam hukuku ... göçebelikten yerleşikliğe geçen bir ulusun hukuku olmuştur.” Coşkun Üçok ve Ahmet Mumcu, a.g.e., s.40; Halli Bertay da Türk-İslam devletlerinin kuruluşunda sunniliğin önemine işaret etmektedir. Halil Bertay, s.113-115.

Beylikleşme döneminde yönetimin “kutsallık”la özdeşleşerek toplum üstüne çıkışı ve tek bir kişinin şahsında cisimlenişi, alplik ve gaziliğin, İslami gazâ düşüncesinde kaynaşması yoluyla gerçekleşmiştir. Bu kaynaşmada kolonizatör Türk dervişlerinin akıncı, işgal edilen toprakları yerleşime açıcı, göçebe ve yarı-göçebeleri yerleşik hayata geçirici, yerleşik hayattaki toplumsal düzeni dini öğretiler çerçevesinde örgütleyici rollerinin büyük payı vardır.⁵⁹⁰ Onlar alplik ile gaziliğin, savaş şefi ile barış şefinin kendilerinde birleştiren “İslâm şövalye ve misyonerleri”dir.⁵⁹¹ Kolonizatörler mevât arazinin şenlendirilip tarıma açılmasını, köyler kurulmasını ve göçebe, yarı-göçebe Türkmenlerin yerleşik hayata geçirilmesini toprağın bir derviş tarafından mülk edinilmesinin ve mülk edinilen topraklarda yaşayan köylülerin emeğinin temellük edilmesinin parçası olarak görmekteydiler. Kolonizasyon dervişlerin kendilerine vakıf olarak verilmiş köylerin, kasabaların ve şehirlerin (çiftlik, tımar, bağ, bahçe, değirmen vb.) gelirleriyle kurdukları zaviyeleri ve bu zaviyeler etrafında örgütledikleri köylü ve esnaf topluluklarını ifade ediyordu. Toprağın temellükü bir yandan alpler-oğullar-yurdruk üzerinden gerçekleşirken diğer yandan da ahî-derviş-zaviye üzerinden gerçekleşiyor; Osmanlı yönetici zümresi, soylu mülk sahibi sınıfları daha ilk kuruluş yıllarında ikili bir karakter kazanarak ortaya çıkıyordu.⁵⁹² Soylulaşmanın diğer boyutunu da zaviye çevresindeki vakıf arazilere sahip derviş ve âlimler oluşturuyordu. Köy’de imam, kaza’da kadı, şehir’de vali, devlet örgütlenmesinin daha üst kademelerinde vezir olabiliyor; bulunduğu yerin beyi gibi davranıyordu.⁵⁹³ Kendilerine bağlı neferler, fityanlar ile emniyet ve menzil vazifesi de görüyordu.⁵⁹⁴ Şehir ve kasabalarda esnaf örgütlenmesinin başı, *pirî* oluyor; esnafı teşkilâtlandırıyor ve *berât* ile otoritesini tescilleyebiliyordu.⁵⁹⁵ Şehir ile toprak örgütlenmesi bağını kuruyor, topraktan elde edilen artı-ürünü şehirdeki esnaf loncası örgütlenmesi ile birleştiriyordu. Ayrı bir sınıf olarak esnafın ve ayrı bir yönetici zümre olarak “ilmiyye sınıfı”nın kökleri bu zaviye-vakıf örgütlenmesi çevresinde belirginleşiyordu.

Dervişler vakıf arazileri ile soylulaşırken, toplum birliğini soyluluk çevresinde örgütleyiyor, toplum ile “kutsallık” arasında ve soyluluk içinde tekleşen Bey ile “kutsallık” arasında yeni bir bağ kuruyor, onu topluluğa yabancılaştırıcı ve topluluk üstü bir iktidarın temsilcisi durumuna getirecek şekilde kutsuyorlardı. Dervişler

⁵⁹⁰ Ömer Lütfi Barkan, a.g.e.; Halil İnalçık, a.g.e., s.17-42.

⁵⁹¹ Ömer Lütfi Barkan, a.g.e., s.135.

⁵⁹² Halil İnalçık, a.g.e., s.22-28.

⁵⁹³ A.g.e., s.34, 37.

⁵⁹⁴ Ömer Lütfi Barkan, a.g.e., s.147; Halil İnalçık, a.g.e., s.37.

⁵⁹⁵ “[H]er esnaf kendi usta ve idarecilerini kendisi seçerdi. Seçimden sonra kethüdâ, yiğit-başı, pâdişah berâtı aldıktan ve devlet bürolarında saklı defterlere kaydolunduktan sonra loncada gerçek otorite ve yetki sahibi olurdu.” Halil İnalçık, a.g.e., s.41.

yerleştikleri bölgenin tarikat lideri ve onunla iç içe geçmiş şekliyle cemaat beyi ve kabile reisiydiler.⁵⁹⁶ Araplardaki *asabiyyet*'in yaratılmasında olduğu gibi *fütüvvet* (gazâ-savaş birliği, misyon birliği) ile kandaşlık birliğini çözerek yerine geçecek “kan birliği fikri”ni, arada bir kan birliği varmış gibi bir arada oluş düşüncesini yaratmaya, yani topluluk birliği yerine toplum birliğini kurmaya hizmet ediyorlardı.⁵⁹⁷ Yerleştikleri topraklarda bu birlik hem Hristiyan toplumuna karşı bir birlik hem Selçuklulara karşı bir birlik (Babaî isyanları) düşüncesi yaratmak anlamına geliyordu.⁵⁹⁸ Kabile şefi olarak güçlenmeleri bağlı oldukları kişileri ve nihayetinde Bey’i de güçlendiriyor ve onlara bağlılığı arttırıyordu. Bunun yanı sıra kabile birliği şefliğini kutsayan, kabile konfederasyonundaki birliği güçlendiren de onların ritüelleri idi. Babaî dervişlerinden Vefâiyye halifesi Ahî Şeyhi Ede-Bali’nin irşadı ve beline gazâ kılıcını bağlaması ile Osman “gazî” olmuş ve gazâ akınlarına başlamıştır.⁵⁹⁹ Osman’ın “gazî” unvanını almasıyla birlikte bir kısmı da eski Selçuklu emîrleri olan gazî boy beyleri onun bayrağı altında toplanmaya başlamışlardır. Şeyh Ede-Bali ayrıca “Hânedâna Tanrı’nın dünya egemenliği bağışladığı hakkında çok rastlanan rüya motifi [ile] (...) Osman’a teberrükte bulunmuş, Tanrı’dan gazâ önderliği beşâreti vermiştir.”⁶⁰⁰ Rivayete göre bu beşâretten sonradır ki, Osman 1299’da kendi adına hutbe okutup, diğer Türkmen beyleri gibi bağımsızlığa hak kazanmış bir İslâm hükümdarı olduğunu göstermeye çalışmıştır.⁶⁰¹

2.1.4. Beylik’in Devletleşmesi

“Beylik” çoğu zaman yanlış şekilde “küçük devlet” veya “devletçik” olarak tanımlanmıştır. Bu tanımlama beylik örgütlenmesini Klâsik Çağ’ın imparatorluk örgütlenmesinden sadece niceliksel olarak ayırştıran, ancak ikisi arasındaki niteliksel farka hiç deyinmeyen bir tanımlamadır. “Beylik” ile “imparatorluk” arasında toplumsal ilişkilerin örgütlenme ve merkezileşme tarzı açısından hiçbir ayırım yapmaya müsaade etmemektedir. Bu tanımlamanın doğuracağı sonuçların kaçınılmazlığı kavramlaştırma esnasında “devlet oluşumu” sürecine körleşmekten kaynaklanmaktadır. Bu körleşme, “devletin oluşum” sürecini kuruluş an’ına; hutbe, sikke gibi göstergeleri olan bir irade beyanına indirgemekte; oluşum dinamiklerini göz ardı etmekte; devlet aygıtını verili biçimiyle gökten düşmüş, bir an’da belirivermiş gibi algılatmaktadır. Oysa o an’ın ve o biçimde ortaya çıkışının anlaşılması için oluşum sürecine bakmak ve yeni bir kavramsallaştırma sürecine ihtiyaç vardır. Söz konusu Osmanlı ve iddia edilen “ceberrut

⁵⁹⁶ Ömer Lütü Barkan, a.g.e., s.140, 144.

⁵⁹⁷ Ümit Hassan, a.g.e., s.170; Halil İnalıcık, a.g.e., s.37.

⁵⁹⁸ Ömer Lütü Barkan, a.g.e., s.139, 150.

⁵⁹⁹ Halil İnalıcık, a.g.e., s.19.

⁶⁰⁰ A.g.e., s.11.

⁶⁰¹ *Menâkıbnâme*’den aktaran Halil İnalıcık, a.g.e., s.13.

(merkezi) devlet” geleneği, özel mülkiyet karşısına dikilen devlet mülkiyeti ve “kişi”nin otokratik egemenliği olduğunda bu özellikle gereklidir. Sınıf oluşumu ile devlet oluşumu arasındaki bağın görülebilmesi, bu bağın Osmanlı’da nasıl özgün bir biçim aldığına ortaya konulabilmesi için de buna gerek vardır.

Devlet oluşumu, “yerleşik tarımın artı-ürününe sistemlice el koyma yöntemleriyle içiçe” bir gelişim sürecidir.⁶⁰² Yukarıda ayrıntılı şekilde tasvir edildiği gibi Osmanlıların hâkimiyet kurduğu coğrafyada bu süreç feodalleşmeyle birlikte yaşanmıştır. İlk biçimlerinde daha fazla “ortaklaşalık formu” taşıdığına aldanmaksızın söylenebileceği gibi, doğrudan üreticiyi “siyasal zor”-“iktisat-dışı zor” yoluyla toprağa bağlayarak emeğini temellük etme şeklini almıştır. *Yurdluk* ve *zaviye* yerleşimleri bunun örneğidir. Tekrar etmek pahasına denebilir ki, *yurdluk* ve *zaviye* bey’in ili, “bir göçer-ev grubunun reisine özerklikle verilen bir arazi ünitesi”dir.⁶⁰³ “Ekme bağ bağlanırsın / Ekme ekin eğlenirsin / Çek deveyi güt koyunu / Bir gün olur beğlenirsin” dizelerine de yansıdığı gibi doğrudan üretici için yerleşik yaşama geçmek *beğlenmek*, toprakla birlikte bir bey’e bağlanmaktır.⁶⁰⁴ Bey’e bağlanmanın sistematik hale geldiği, siyasal-ideolojik kurumsal bir form kazandığı ve bey’e mutlak şekilde toplum-üstü bir konum kazandırdığı koşullarda devlet oluşumu tamamlanmış demektir. Bir başka deyişle, devlet oluşumu “bağımlı köylülüğün üzerindeki sömürü ve tahakküm sisteminin billurlaşması” ile sonuçlanmış bir süreçtir.⁶⁰⁵ Feodalizmin alacağı özgün biçimler ise aslen sınıf mücadelesinin konusudur.⁶⁰⁶

Tarımsal artık-ürüne el koyma, bir başka deyişle artık-ürünün bölüşümü sürecinin iki boyutu vardır; biri, toprağın yeniden-dağıtımı; diğeri, doğrudan üreticiden (doğrudan ve dolaylı yollarla) artık-çekimi. Öncesinde *yurdluk-zaviye*, sonrasında tımar tevcihi-mülk temlikî biçimini alan toprağın yeniden-dağıtımı üzerine yoğunlaşılması, bölüşüm ilişkilerinin sadece sınıf-içi, feodal sınıflar arası ilişkiler boyutunun göz önüne alınması anlamına gelmektedir. Oysa sınıf-içi bölüşüm ilişkileriyle eş zamanlı gerçekleşen, ondan ayrı düşünülemeyecek ve hatta bu ilişkilerin temelini oluşturan bir başka boyut daha vardır; siyasal-zor aracılığıyla toprağa bağlanan doğrudan üreticiden doğrudan ve dolaylı artık-çekimi, yani doğrudan ve dolaylı emek sömürüsü. Beylik’in devletleşmesi, bölüşüm ilişkilerinin bu iki boyutunun sistemli hale gelmesi sürecidir. Bu ilişkilere yoğunlaşılma noktasını tersine çevirdiğimiz zaman bunu daha rahat anlayabiliriz. Yani ilişkilerin sınıflar arası boyutunu, sınıf-içi boyutunun öncesinde incelemeye

⁶⁰² Halit Berktaş, a.g.e., s.107.

⁶⁰³ Halil İncelik, a.g.e., s.28.

⁶⁰⁴ Cemal Kafadar, a.g.e., s.202.

⁶⁰⁵ Halit Berktaş, a.g.e., s.114.

⁶⁰⁶ A.g.e., s.110, 116.

başladığımız zaman bu iki boyutu bir arada görebiliriz. Bunu yaptığımız zaman, temel bir *motto* olarak diyebiliriz ki, bey'e bağlanma süreci olmasaydı bey'in bey'e bağlanma süreci de olmazdı.

Şayet feodal ilişkiler bağlamında devlet oluşumu, bey'in boylar ve soylular arasında tekleşmesi ve onların üzerinde hâkimiyet kurması, yönetim ilişkilerinin merkezinde duran “kişi” olarak mutlaklaşması, böylelikle topluluk-üstü bir karakter kazanması anlamına geliyorsa; bu, beyler topluluk (cemaat, aşiret) içindeki kandaşlık bağlarını tamamen çözerek doğrudan üreticinin emeğini tartışmasız temellük edebildikleri, topluluğun ortak mülkü gibi görünen toprak üzerinde özel mülkiyet haklarını tesis edebildikleri, yönetenlerle yönetilenleri birbirinden ayırabildikleri için böyledir. Beylerin kendi boylarında mülkiyet (emek ve toprak üzerinde temellük) ve yönetim ilişkileri bağlamında tekleşme, “kişiselleşme”, mutlaklaşma süreçlerine paralel şekilde Bey de kendi boyu ve diğer boylar üzerinde tekleşmiştir. Mülk'ün doğrudan üreticiden kopup artık-ürün biçiminde giderek daha az elde toplanmaya başlaması, yani sömürünün yoğunlaşması beyin tekleşmesinin öncelikli koşuludur. Ancak yoğunlaşmanın beraberinde merkezileşmeyi getirmesi zorunlu değildir.⁶⁰⁷ Üretim ölçeği ve üretici güçlerin gelişkinlik düzeyi göz önüne alındığında, adem-i merkeziyetçi bir örgütlenme de elbette mümkündür. Feodal ilişkiler açısından merkezileşmenin derecesini belirleyen sınıf-içi mücadele, Bey'in diğer beyler üzerindeki toplumsal iktidarındır. Anadolu Beylikleri döneminde olduğu gibi artık-ürünün daha yaygın ve birbirine görece daha eş güçteki beyler tarafından temellük edildiği koşullarda olduğu gibi bir bey diğer beyler üzerinde hâkimiyet kurmadan, yan yana yaşayabilir. Bey'in diğer beyler üzerindeki hâkimiyeti İlhanlılar (Moğol) döneminde olduğu gibi daha gevşek vassallık ilişkileri üzerinden kurulmuş olabilir. Osmanlı İmparatorluğu gibi “merkezi feodal” olarak tanımlayabileceğimiz devletlerde ise, bu mücadele Bey'in mutlak hâkimiyeti yönünde evrilmiştir.

Osman soyundan gelen Bey'lerin diğer beyler üzerinde mutlak hâkimiyet kurma mücadelesi, Orhan Bey'den başlayıp Fatih Sultan Mehmet'e kadar uzanan yüz yıldan fazla sürmüş uzun ve çok boyutlu bir mücadeledir.⁶⁰⁸ İlk ayağı 1302 yılında Anadolu

⁶⁰⁷ Birinci bölümde incelediğimiz gibi sermayenin yoğunlaşma ve merkezileşme eğilimi kapitalizm için genel bir eğilimdir. Yalnız aynı şeyi feodal ilişkiler için de iddia etmemiz, bu ikisinin birbirinden ayrılmazlığını savunmamız mümkün değildir. Kapitalizmde bu iki süreci zorunlu olarak bir araya getiren sermaye döngüsü, yani meta-para-meta ilişkisi, “zorunluluk olarak pazar”ın ekonomiyi bütünleştiren ve “nesnel” hale getiren koşullar feodal ilişkiler için söz konusu değildir. Feodal ilişkiler bağlamında yoğunlaşmada olduğu gibi merkezileşmeyi bu sürecin parçası haline getiren siyasal-zor'dur.

⁶⁰⁸ Arap vakâyinamelerinde Osmanlıları “emîru'l-ucât” (uç beyliği) olarak niteleme geleneği Fatih dönemine kadar sürmüştür. Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s.99; Uzunçarşılı da aynı dönemde Mısır ve

Selçuklu Devleti'nin 1335/1336 yılında ise İlhanlıların (Moğollar) dağılması sonucu, vassâllık ilişkileri ile Anadolu Beylikleri üzerinde kurulan hâkimiyetin ortadan kalkmasıdır. Bey üzerinde bir Bey kalmamıştır.⁶⁰⁹ Yukarıda belirttiğimiz gibi, diğer Anadolu Beylikleri ile aynı zamanda Osmanlı Beyliği'ni de bağımsızlaştıran ve Osmanlılar için beyliğe geçiş aşamasını hızlandıran, beylikleşme ile devletleşme süreçlerini iç içe geçiren öncelikle bu iki gelişmedir. Orhan Gâzi'nin, sunnî gelenek içinde “iktidar/hâkimiyet sahibi” anlamına gelen “sultan” unvanını alabilmesi de bunun göstergesidir.⁶¹⁰ Ancak bu unvanın alınmış olması, Beylik'in devlet haline geldiğini göstermez; mücadelenin büyüğünün ve devletleşme sürecinin bu tarihlerden sonra belirginlik kazandığını gösterir. “Bey'in sultanlaşması, padişahlaşması, siyasi gücü kesinlikle kendi elinde toplaması yüzyıl[dan fazla] sürecek bir gelişme”dir.⁶¹¹ Demek ki, Bey'in sultanlaşması gibi, Beylik'in de bir saltanat (devlet) haline gelmesi yüzyıldan fazla sürmüştür.

2.1.4.1. “Sultan” Unvanının Alınması

Orhan Bey'in unvanının tam hali “*sultân-ül-guzât va'l-mucâhidîn*”, yani gâzi beylerin sultanıdır.⁶¹² I.Murad'ın unvanı “*sultân-ı âzam*”, “*melik-ül-âdil-ül-gazi es-sultan gıyas-üd-dünya ve-d-din ebü-l-feth*”tir.⁶¹³ Selçukluların kullandığı haliyle “sultan” unvanını “*melik*” ve “*sultân-ı âzam*” şeklinde kullanan ilk kişi I.Murad'dır.⁶¹⁴ Bu unvanı kullanırken kullandığı ikinci unvan da Osmanlı Beyliğinin genişlemekte olduğunu ve bu genişlemenin dinin yayılmasına yardımcı bir genişleme olduğunu gösterir. I. Murad bu unvanların yanında ayrıca “Hüdavendigâr” ile halk arasında yaygınlaşan ve Osmanlı tarihi boyunca sadece padişahlara verilen “hünkâr” unvanlarını kullanmıştır.⁶¹⁵ Yıldırım Bayezid (I.Bayezid) “*sultan-ül-muazzam mevlâ mülûk-il-arab-ı vel-acem*” unvanını almıştır.⁶¹⁶ Unvanı Arapların ve Arap kavminden olmayanların ulu, büyük sultanı anlamına gelmektedir. Çelebi Mehmed (I.Mehmed) ilk defa “*es-sultan-ibn-üs-sultan*” unvanını kullanan ve kendisinden sonra gelenlere öncülük eden

---

İran'da hâkim olan devletlerin Osmanlıları için “Melik-i Rum İbn-i Osman” unvanını kullandıklarını, ancak Memlûklerin ortadan kalkmasından sonra Fatih'in vefatında “Melik-i Rum ve Kostantiniyye-i Uzmâ Sahibi Sultan-ı Muazzam-ı Müfahham” unvanını kullandıklarını belirtmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, a.g.e., s.232.

⁶⁰⁹ “(...) daha önce uç beyi olarak bir alt-feodali oluşturan ikta sahibi, siyasi bağımsızlığına kavuşmasıyla birlikte, birliğin en yüksek beyi olur, ve kendisini, toprakların mutlak sahibi olarak görür. Henüz bir uç beyi olarak anılacak olan Osmanlı beylerinin yaptıkları temlikler, bu bakımdan önem taşır.” Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.150.

⁶¹⁰ “Osmanlılarda Sultan Tabiri” için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.230-234.

⁶¹¹ Metin Kunt, a.g.e., s.35.

⁶¹² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.230; Halil İnalcık, a.g.e., s.20.

⁶¹³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.230.

⁶¹⁴ Bu unvanların Anadolu Selçuklu'daki kullanımları için bkz. Osman Turan, a.g.e., s.289, 306.

⁶¹⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.234; Cemal Kafadar, a.g.e., s.238.

⁶¹⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.231.

ilk beydir.⁶¹⁷ Unvanı sultanların sultanı anlamına gelmektedir. Bu unvanı taşıyan ilk *Akçe-i Osmanî* gümüş sikkeyi de Çelebi Mehmed kestirmiştir. II.Murad da “sultan” unvanını sikkelerin üstünde de kullanarak sürdürmüştür.⁶¹⁸

Osmanlı beylerinin ne Orhan Bey zamanında Anadolu Selçuklu Devleti’nden ne de Yıldırım Bayezid döneminde Abbasi Halifesi’nden (Memlûklar) bir unvan almadıkları anlaşılmaktadır.⁶¹⁹ Osmanlı beyleri, kendi hâkimiyetlerini kabul ettirme konusunda bir üst-feodalin icazetine değil “kılıç hakkı”na, yani kendi toplumsal iktidarlarına dayanmışlardır. Bu, beyliğin devletleşme sürecini uzatan bir unsur olarak görülebileceği gibi, ayrı bir devlet olarak ortaya çıkmasını mümkün kılan bir unsur olarak görülebilir. Her halükârda diğer beyler üzerinde iktidar kurma mücadelesini daha çetin ve vazgeçilmez hale getirdiği söylenebilir.

Hükümdarın basılmış nişanı (imzası) anlamındaki *tuğrâ*’ya da ilk Orhan Bey’de rastlanmıştır.⁶²⁰ *Tuğrâ*’nın I.Murad ile özdeşleştiğini ve onunla birlikte “babalarının adlarıyla birlikte yazılması” gibi şekli özelliklerini kazanmaya başladığını görürüz. *Tuğrâ*’lara Çelebi Mehmed’den sonra “han” unvanı da eklenmiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nun sonuna kadar kullanılacak “muzaffer dâima” ibaresi de ilk defa II.Murad zamanında *tuğrâ*’nın şekilsel özellikleri arasına girmiştir.

Beylik dönemi boyunca Osmanlı Padişahları “sultan” unvanını kullanmak ve *tuğrâ*’larına da bu unvanı çekmekle birlikte, bu unvanın çok farklı versiyonlarda karşımıza çıktığı ve ancak dönemin sonuna doğru kimi şekli özellikleriyle kalıcı bir biçim almaya başladığı görülmektedir. İlk bakışta dikkatimizi çeken bu biçimsel farklılaşmalar iktidar mücadelesinin yansımaları olabilir mi? Beylik’in devletleşmesi sürecindeki dalgalanmaları ifade ediyor olabilirler mi? Bu biçim ve süreçler hangi yönetsel mekanizmalarla gerçekleşmiştir?

2.1.4.2.Yurdluk ve Zaviye’lerden Tımar Sistemi’ne

Beyler üzerinde hâkimiyet kurma mücadelesi, beyler arası bir toprak paylaşımı ile toprak üzerindeki emeği kimin, ne oranda ve nasıl temellük edeceği mücadelesiydi.

⁶¹⁷ A.g.e., s.231-232.

⁶¹⁸ A.g.e., s.232.

⁶¹⁹ A.g.e., s.232-233.

⁶²⁰ “Pâdişâhların tuğrâları ahitnâme, nâme-i hümayun, ferman, menşur, berat vesairenin üsütne veya ortaya konurdu ... Son devirlerde berat, menşur, ferman, ahitnâme vesaire üzerine çekilen tuğrâ; paralarda ve defterhane defterlerinin (arazi, timar vesaire) başlarına da çekilmiş olup daha sonraki tarihlerde ise bir arma olarak senetlerle pullarda, bayraklarda, nüfus kağıdı, damga resmi kâğıdı üzerlerinde, binalarda, yapılan çeşme, cami, imaret kitâbeleri üzerinde de görülmek suretiyle umumileşmiştir.” Beylik dönemi tuğraları için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlı Hükümdarlarının Tuğraları”, *Saray Teşkilâtı*, a.g.e., s.237-239, s.239.

Mücadele fetih üzerinden gerçekleşiyordu.⁶²¹ Fetih, hem hali hazırda kurulu feodal mülkiyet ilişkilerinin kabulü ve feodal mülklerin yeniden-paylaşımı hem “aşiret”lerin yerleşik hale getirilip silahsızlandırılması ve toprağa bağlanması yoluyla kandaşlık ilişkilerinin çözülerek beyin (ailesi ile birlikte) “aşiret”-üstü bir mülk-sahibi askeri yönetici biçimini alması hem de toprağın ve emeğin askeri-siyasi zor yoluyla eşitsiz paylaşımıydı.⁶²² Fetih yoluyla biçimlenen bu bölüşüm ilişkisinin sistematik hale gelmesi ile, mülkiyet ilişkilerinin ve “toprak üzerinde örgütlenme”nin temeli olan askeri-mali-idari yönetim sistemi, yani tımar sistemi ortaya çıkmıştır.⁶²³

Bir, hem İslâm hukuku hem de göçmen “aşiret”lerin töresi “kılıç hakkıyla” fethetmiş olmayı “mağlupların şahısları ve toprak dahil mal varlıkları üzerinde galiplerin mutlak hak sahibi” olabilmesi olarak görüyordu.⁶²⁴ Toprak ve doğrudan üretici üzerindeki hak iddiası, toprağın mülkiyeti ve emeğin temellükü iktidarının “kılıç hakkıyla” ele geçirilmesinden kaynaklanıyordu. Toprak ve emek üzerindeki “mülk” iddiası, aslen iktidar-egemenlik iddiası idi. Osmanlı İmparatorluğu’nun temelini oluşturacak “toprak ve reaya sultanındır”, onun “mülk”üdür, onlar sultanın kullarıdır, şeklindeki kabul burjuva hukuku çerçevesinde bir mutlak özel mülkiyet ilişkisi değil, öncelikle bir iktidar ilişkisi ve bunun ifadesiydi.⁶²⁵ “Mülk” çağı itibarıyla “hükümdarlık, hükümdarlık onuru, hükümet etme, yürütme, ‘dünyevi’ otorite, devlet” anlamlarına geliyordu.⁶²⁶

Henüz kandaşlık bağları tam olarak çözülmemiş ve birbirine gevşek vassallık ilişkileriyle bağlı “aşiret”lerde, “mülk” beyin iktidarı demektir. Fetih bu “mülk” iddiasını kuvvetlendirmiş, “kılıç hakkıyla” yönetenler ile toprağa bağlı olanlar arasındaki iktidar ilişkisini perçinlemiştir. “Emeğin üzerindeki temellük kudretinin” sağlamlaşması, toprak üzerindeki özel mülkiyeti giderek kandaşlık bağlarında cisimleşen “ortaklaşalık form”larından yalıtılmış; toprak mülkiyetinin özel “kişi”ler elinde toplanmasına izin verecek, ortak mülkiyetten bağımsız bir “ortaklaşalık formu”nun yerleşmesine imkân vermiştir. Sınıflaşma-soylulaşma dinamikleri güç kazanmıştır. Beylik örgütü mülk-devlet’e geçiş biçimini almaya; mülk sahibi sınıfların özgül “dolaylı kolektif sömürü ve yönetim” biçimi ortaya çıkmaya başlamıştır.

⁶²¹ Savaş dışında başka yollarla da mülk edinilmiş olmasına rağmen, toprak üzerindeki paylaşım mücadelesinin asıl belirleyenin savaş olduğu ve savaşın kendi dışındaki mülk edinme biçimlerini de mümkün kılan bir yol olduğu anlaşılmaktadır. Diğer mülk edinme biçimleri için bkz. Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.143-144.

⁶²² Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.178; Metin Kunt, a.g.e., s.24; Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e., s.81.

⁶²³ “Toprak üzerinde örgütlenme” kavramı için bkz. Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.24.

⁶²⁴ Halil İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, a.g.e., s.145.

⁶²⁵ İnalcık’ın “kılıç hakkıyla” fethetmeyi Osmanlı sultanının toprak üzerindeki egemenlik kaynağı olarak görmesi de bunun göstergesidir. A.g.e., s.145, 147.

⁶²⁶ Hassan, “mülk”ü tanımlarken “devlet”i şöyle tanımlamıştır: “otorite’ye sahip, belli bir yönetimi sağlayan (ayrıca bu yönetimi sürdüren iktidardaki saltanatı da kapsayan) ve egemen olan siyasal örgütler”. Ümit Hassan, *İbn Haldun*, a.g.e., s.203, 256.

Beylerin toprak ve doğrudan üretici üzerindeki temellük kudretleri önceleri daha eşit düzeydedir. Bu nedenle iktidar, beylik ailesinin elinde olmakla birlikte diğer beylerle de paylaşılmıştır.⁶²⁷ Tarihçilerin bu dönemi adem-i merkeziyetçi feodalizm olarak görmelerinin altında bu gerçek yatar. Her ne kadar bütün Beylik toprakları üzerinde Bey ailesinin söz hakkı olduğu kabul edilmişse de, bu söz hakkı beylerin kendi toprakları ve doğrudan üreticileri üzerindeki “mülk” hakkı (mülkiyet ve yönetim hakkı) ile sınırlıdır. Bey’in diğer beylerin toprak ve “aşiret”leri üzerindeki “mülk” hakkı iddiası henüz zayıftır. O nedenle, bu dönemde toprakta özel mülkiyet belirgindir. Fethedilen toprakların akıncı beyler arasında paylaşılması, Bey’in payının “hâssa” mülkü olarak adlandırılması, Beylik ailesi üyelerinin *yurdluk* olarak pay alması, beylerin elindeki toprakların daha çok temlik edilmiş mülk ve vakıf topraklarından oluşması bunun işareti. ⁶²⁸ Bununla beraber, “kılıç hakkı” daha Osman Gâzi zamanından beri eşitsiz bir “kılıç hakkı”nı ifade etmekte, dolayısıyla Beyler arasında bir vassallık ilişkisi tesis edilmiş bulunmaktadır. Ancak bu vassallık ilişkisi henüz “üstün mülkiyet ve yönetim hakları” üzerinden kurulan ve Osmanlı’da tımar adını alacak bir vassallık ilişkisi değildir. Osman Gâzi’den beri dirlik dağıtıldığı belirtilse dahi, bu dirliklerin henüz Araplardaki *iktân*ın ilk biçimlerine benzer özellikler taşıdığı, özel mülk şeklinde sınıflandırılabilceği anlaşılmaktadır. Beylik dönemi, beylerin toprak ve emek üzerindeki “mülk”lerini koruma, Bey’in ise, bu “mülk”ler üzerinde “üstün mülkiyet ve yönetim hakkı” iddia etme mücadelesi tarafından belirlenecektir. Beylerin “mülk” kurma mücadelesi, köylünün toprağa bağlanma biçimi de dâhil olmak üzere emeğin temellük edilme biçimini ve dolayısıyla toprak üzerindeki mülkiyet biçimleri ile toprak rejim(leri)ni de belirleyecektir. Bu mücadele, Bey tarafından bakıldığı zaman, Bey’in mülk temlik ve mirî topraklar yaratarak dirlik dağıtımını üzerinde tekel kurma mücadelesi olarak da özetlenebilir. Yıldırım Bayezid’in Timur’la mücadelesi, beylerin topraklarının ilhak edildiği gerekçesiyle Timur yanında saf tutmaları, Ankara Savaşı yenilgisinden sonra beylere topraklarının geri verilmesi ve şehzadelere *yarlık* tevcihi bu mücadelenin en belirgin, en açık örneğidir. ⁶²⁹ Yıldırım Bayezid ve Çelebi Mehmed’in “merkeziyetçi imparatorluk girişimleri” olarak adlandırılan bu mücadele, aslen Bey’in vassallık ilişkileri üzerinde tekel kurma mücadelesidir.

⁶²⁷ Metin Kunt, a.g.e., s.29.

⁶²⁸ Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.178. “Bursa eyaletinin sonraki adı olan Hüdavendiğâr – ki ‘hükümdar’ demektir – bunun Orhan’ın kendisine ait topraklar olduğunu kanıtlar gibidir.” Colin Imber, a.g.e., s.234.

⁶²⁹ Halil İnalcık, *Devlet-i ‘Aliyye - I*, a.g.e., s.67-103.

İki, toprak paylaşımı hali hazırda feodal mülkiyet ve üretim ilişkilerinin kurulduğu topraklar üzerinde gerçekleşiyordu.⁶³⁰ Bir başka deyişle, toprakta özel mülkiyetin hâkim hale geldiği koşullarda ve özel mülkiyet paylaşımı şeklinde gerçekleşiyordu. Fetih sonrası ganimet paylaşımının önceleri *yurdluk-zaviye* ve sonrasında da tımar tevcihi biçimini alması, sömürü ve tahakküm ilişkilerinin feodal ilişkiler çerçevesinde kurulduğunu ve fetihlerin bu ilişkileri kuvvetlendirdiğini, sistematik hale getirdiğini gösterir. Fetihler, Bey ve Bey’e tâbi diğer beylerin komutasında gerçekleştiği gibi, ganimet de mevcut feodal iktidar ilişkileri dâhilinde pay ediliyordu. Daha Osman Gâzi zamanında “[Köse] Miha’le olan nispeten eşit düzeyde bir beraberlikten, yeni bir hiyerarşik yapı içerisinde vassallığa, tam bir eklemlenmeye uzanan ilişkinin, ‘Osmanlı fetih yöntemleri’de özellikle dikkate değer bir örüntünün başlangıcı olarak görülebileceğine” dikkat çekilmiştir.⁶³¹ Öncelik Bey ailesindeydi ve ganimet ağırlıklı olarak Bey ailesi içinde ve dirlik biçiminde paylaşıyordu: “Orhan’ın saltanatının sonuna gelindiğinde, devlet yönetiminin iki unsuru ortaya çıkmıştı. Biri kumandanların bu dönemde hâlâ hanedan mensuplarından seçilmesi, ikincisi dirlik bağışlanmasıydı ki, bu muhtemelen beraberinde askerî hizmet zorunluluğunu da getiriyordu.”⁶³² Orhan Bey döneminde aynı soydan gelen oğul, kardeş ve amcalara askeri hizmetlerine mukabil sancak ve *yurdluk* verilmesi, Orhan Bey’in büyük oğlu Süleyman’ın Rumeli’nin fetih, iskân, dirlik ve askeri yöneticiliğini alması buna örnek gösterilebilir.⁶³³ Bey ve ailesinden sonra sıra akıncı beyler (gâziler) ile Anadolu ve Rumeli’de beylik veya toprak sahibi beylere geliyordu. “Kuruluşunun ilk devirlerinde, yerel soylulara ya da bölgenin ileri gelenlerine, askeri hizmet karşılığı verilen” sipahi timarları gibi.⁶³⁴ 15.yy’ın ortalarına kadar bazı sancakların “Osmanlı fethinden önce orada hüküm sürmüş olan ailelerin veya hanedanların adlarını muhafaza” etmelerinden anladığımız kadarıyla büyük ölçekli mülkler yerel soylulara bırakılıyordu; bu soylular hem toprak

⁶³⁰ Osmanlı Beyliği, Anadolu Selçuklu Devleti tarafından kendine verilen iktâ ile doğrudan feodal ilişkilerin içine çekilmiştir: “Osman Bey’e emâret Selçuk hükümdarı Alâ-üd-din tarafından *fief* olarak verilmiştir.” Ömer Lütfi Barkan, “Malikane-Divani Sistemi”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, Cilt II, s.119’dan aktaran Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.23. Ayrıca Osmanlı Beyliğinin hem Anadolu’da hem de Rumeli’de mevcut yapıyı devraldığı belirtildiğine göre, bu ilişkileri kabul ettiği ve toprak paylaşımını bunun üzerinden gerçekleştirdiği öngörülebilir. A.g.e., s.23.

⁶³¹ Cemal Kafadar, a.g.e., s.216.

⁶³² Colin Imber, a.g.e., s.234.

⁶³³ “Orhan, beyliğe geçtikten sonra, 1331’de, ‘Bursa’yı bir oğlu Murat Han Gaziye, Karacahisar’ı ammisi oğlu Gündüz’e verdi’, ‘İnönü sancağını oğlu Murad Gazi’ye verdi kim ol kiçi [küçük] oğludur.”; “Amcaların ve kardeşlerin yurtluk alması, ‘uç beyliğinden sultana geçişle’ birlikte terkedilecek, devlet olarak güçlenmesiyle birlikte, devletin merkezileşmesi de daha duyumsanır olacaktır.” Halil İnalcık, “Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi”, *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, Cilt XIV, Sayı 1, s.84-85’ten aktaran Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.178-179; Colin Imber, a.g.e., s.234.

⁶³⁴ Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e. s.152.

hem yönetim birimleri (askeri-mali-idari) üzerindeki irsî haklarını 16.yy gibi geç zamanlara kadar koruyacaklardı.⁶³⁵ Gâzilere ve beylere verilen bu topraklar daha çok mülk arazi veya vakıf şeklinde temlik edilmiştir.⁶³⁶

Orhan Bey döneminde toprak paylaşımının aslen Beylik ailesi arasında gerçekleştiği göz önünde bulundurulursa, Bey'in kişisel hâkimiyetini arttırma mücadelesinde ilk yıllarda önceliğin aile içi hâkimiyet kurmak olduğu anlaşılır. Orhan Bey'in verasetine itiraz edilmemesi ve Orhan Bey'in de toprakları Türk-Moğol geleneklerinden farklı olarak oğulları arasında paylaştırmaması, mücadeleyi Bey lehinde tutacak *unigenture* uygulamasının daha o zamanlar benimsendiğini gösterir. Orhan Bey'in kardeşi Alaeddin'e ülkeyi bölüşmeyi değil, onun "çoban" kalmasını teklif ettiği yönündeki rivayet ile "şehzadelere tahsis edilen haslar, beylere özgü dirliklerden öte bir şey değildi; şehzadelerden birisi babasının yerini almak üzere tahta eriştiğinde diğerlerinin mal ve mülklerine el konulur ve en azından Orhan döneminden sonra, bertaraf edilirdi." şeklindeki alıntı miras olan toprağın ve "mülk" hakkının bölüşülmediğinin kanıtıdır.⁶³⁷ Daha sonraki yıllarda Yıldırım Bayezid da toprağın bölünmezliğini, taht mücadelesinde hiçbir şehzadenin önceliğinin olmadığı, kardeş katlini kabul ederek; Çelebi Mehmed Osmanlı sultanları en başından beri "yönetimde ortaklığı" reddetmişlerdir diyerek bu uygulamayı kuvvetlendireceklerdir.⁶³⁸

Toprak paylaşımının ikinci ayağını oluşturan, Bey ve Beylik ailesi dışındaki beyler (gâzi-beyler ve yerel beyler) arasındaki mücadele de, merkeze bağlanma biçimini ve "kolektif sömürü ve yönetim" in "taşra" örgütlenmesini belirlemiştir. Osman Bey'den beri toprakların "sancak" ölçeğinde bölüşüldüğü ve 14.yy'ın ikinci yarısından itibaren fethedilen toprakların "sancak" adı verilen idari-askeri birimlere ayrıldığı görülmektedir.⁶³⁹ Gâzi beylerin kendine bağlı tımarlı sipahilere kumandanlık ettiği askeri "mülk" alanı ve yerel beylerin kendi hanedanlık toprakları üzerindeki "mülk" alanı devletin idare alanına dönüşmüştür.⁶⁴⁰ Sancaklar, "çoğunlukla aynı anda ya da aynı kumandan eliyle Osmanlı devletine katılmış, bir dereceye kadar tabî veya idarî yöresel özellikleri olan, fakat en önemlisi ne merkezi güce rakip olabilecek kadar çok ne fazla önemsiz görülecek kadar az, belirli bir sayıda tımarlıyı besleyebilecek bölgeler

⁶³⁵ Imber, irsî mülkiyet ve yönetim haklarının 16.yy'da bölgesel ve istisna haline geldiğini, ancak kaybolmadığını da eklemektedir. Colin Imber, a.g.e., s.243-248.

⁶³⁶ Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.150.

⁶³⁷ Cemal Kafadar, a.g.e., s.230, 231.

⁶³⁸ A.g.e., s.229, 230.

⁶³⁹ Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.83-84.

⁶⁴⁰ Gâzi beylerin elindeki askeri "mülk"lerin "sancak"a dönüşümü için bkz. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete – 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, No: 154, Boğaziçi Matbaası, İstanbul, 1978, s.16-21. Yerel Beylerin "mülk"lerinin "sancak"a dönüşümü için bkz. Colin Imber, a.g.e., s.242-253.

olarak ortaya çıkmıştır.”⁶⁴¹ Gâzi beyler örneğinde olduğu gibi bir zümrenin âmiri olan veya yerel beyler örneğinde olduğu gibi kendi topraklarını “doğrudan yöneten” bir feodal bey olan beyler, “hükümdarın temsilcisi” statüsü kazanmışlardır.⁶⁴² 16.yy’a dayanan istatistiklerde dahi sancakbeylerinin kökeninin ümera ve vüzera oğulluğuna dayanması, bu idari birim ve makamın kökeninin askeri ve yerel “mülk” olduğunu gösterir.⁶⁴³ “Orhan Bey, “bütün askeri birliklerin komutanı”, “bütün beylerin, komutanların beyi” statüsünde ilk beylerbeyini atamıştır.⁶⁴⁴ İlk beylerbeyi idari görevleri de olan bir eyalet valisi değildir; sadece askeri statüdedir. Beylerbeyi’nin, I.Murad döneminde toprakla bağı kurulmuş ve toprak üzerinde örgütlenme birimi olan *beylerbeyilik* (eyalet) Anadolu ve Rumeli Beylerbeyilikleri yaratılarak ortaya çıkarılmıştır.⁶⁴⁵ Beylerbeyinin de toprakla bağının beylerbeyliği içinde kendine ayrılan “paşa sancağı” üzerinden kurulduğu görülmektedir.⁶⁴⁶

I.Murad döneminde bey kapısı (saray halkı) çoğaldığını ve diğer beyliklerdeki benzerlerinden daha büyük olduğunu görürüz.⁶⁴⁷ Bey gibi bütün dirliklerin sahibi beyler de *kapı* (has ve zeamet’lerde) ve *cebeli* (tımar’da) beslerlerdi, yani kendilerine ait askerleri vardı. Savaş esirlerinin ganimet olarak paylaşılmasından oluşan bu kapı ve cebeli’lerin bölüşümü, I.Murad döneminde Bey lehine iyice eşitsiz hale gelmiş ve Bey savaş esirlerinin 1/5’ini *pençik* olarak almaya başlamıştır.⁶⁴⁸ Savaştan elde edilen ganimetin eşitsiz paylaşımı ile Bey’in diğer beyler üzerindeki iktidarının kaynağı arasında doğrudan bir bağ olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu uygulamanın eş zamanlı olarak ilk merkez-kaç eğilimleri doğurduğu da tespit edilmektedir.⁶⁴⁹ II.Murad döneminde tüm dirlik sahipleri sadece savaş esirlerinin değil bütün “sözde-tutsak” Hristiyanlardan 1/5’lik *ispençe* (baş vergisi, esir) almaya başlayacak, bu uygulamanın kurumsallaşması ile sultanın ordusu (merkezi ordu) Yeniçeri ocağı kurulacaktı.⁶⁵⁰ Demek ki, Bey “kapısının artarak ‘yeniçeri’ diye bilinen bir düzene kavuşması (...), diğer bey ve komutanların kapılarına göre sultanın saray halkının daha da güçlenmesinin işaretiydi” veya yoluydu.⁶⁵¹

---

⁶⁴¹ Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete*, a.g.e., s.20.

⁶⁴² A.g.e., s.15.

⁶⁴³ A.g.e., s.59, 60.

⁶⁴⁴ A.g.e., s.35.

⁶⁴⁵ Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.90-91.

⁶⁴⁶ Metin Kunt, a.g.e., s.27.

⁶⁴⁷ Metin Kunt, a.g.e., s.46-50, 62-64.

⁶⁴⁸ J.A.B. Palmer, “Yeniçerilerin Kökeni”, Oktay Özel ve Mehmet Öz (Ed.), a.g.e., s.475-516, s.493.

⁶⁴⁹ Cemal Kafadar, a.g.e., s.233.

⁶⁵⁰ J.A.B. Palmer, a.g.e., s.493, 496, 498, 499, 500.

⁶⁵¹ Metin Kunt, a.g.e., s.46.

Dirlik dağıtımı değilse de, dirliklerin sistematik olarak dağıtıldığının ifadesi olan defter tutma sisteminin Yıldırım Bayezid zamanında başladığı, bu uygulama ile tımar sahiplerinin denetim altına alınmaya çalışıldığı; buna karşılık merkeziyetçiliğin sembolü olarak görülen bu uygulamaya cephe alındığı anlaşılmaktadır. 15.yy sonu Osmanlı kroniklerinden yapılan bir alıntı çarpıcıdır: “Hayreddin Çandarlı ile Kara Rüstem ‘Osmanlı sarayına girdikleri zaman, dünyaya nifak ve desise tohumlarını saçtılar: Hesap kitap defterlerini icat ettiler ve ceplerini parayla doldurmaya başladılar. [Çandarlı] Ali vezir olunca, ahlâksızlık aldı başını gitti.”⁶⁵²

Fetret Devri ve Çelebi Mehmed dönemi, Osmanlı Beyliği’nin “merkezi feodal” devlet olma yönünde verdiği en önemli sınavı olmuştur.⁶⁵³ Timur’un emîri olmak ve Bayezid’in beyi olmak üzerinden gelişen mücadele, asıl olarak feodal bağlanma ilişkilerine ilişkindir; mevzu bahis olan, bir, ayrı bir Bey olarak mı vassallık ilişkileri kurulacağı; iki, feodal beylerin gevşek vassallık ilişkileri ile mi, yoksa “merkezi feodal” devlete tımar merkezli vassallık ilişkileri ile mi bağlanılacağıdır. Timur “her tarafta Bayezid’in ortadan kaldırdığı küçük büyük hanedanlara ‘yarlıg’lar vererek” egemenliği altına almıştır; Timur’un “yarlıg” verdiği beyler arasında şehzadeler de vardır.⁶⁵⁴ Çelebi Mehmed, tımar sistemi ile “merkezi feodal” bağları konsolide etmiştir. Onun feodal beyler karşısındaki bu konumunu somutlayacak en iyi örnek ise, Osmanlı’nın en ünlü isyanlarından biri olan ve “merkeziyetçiliğin yerleşmemesi için” yapıldığı anlaşılan Şeyh Bedreddin isyanıdır; isyan doğrudan Çelebi Mehmed’in yerleştirmeye çalıştığı toplumsal örgütlenmeyi karşısına almıştır.⁶⁵⁵

II. Murad döneminde feodal ilişkilerin sistematik hale geldiğini ve Fatih’in kuracağı imparatorluğun temelini oluşturacak gelişkinlik düzeyine ulaştığını görürüz. Halil İnalcık, II. Murad dönemi belgelerine ve özellikle de 1432 tarihli Arvanid-ili tımar defterine bakarak bu kanıyı kuvvetlendirecek bir dönem özeti yapmaktadır: “Tımar sisteminin, örfi Osmanlı vergilerinin, askerî sınıflarla reâya statülerinin, özetle, 15. ve

⁶⁵² Fahir İz, *Eski Türk Edebiyatında Nesir*, İstanbul, 1964, s.564-568’den aktaran Colin Imber, a.g.e., s.260.

⁶⁵³ Halil İnalcık, a.g.e., s.71-103.

⁶⁵⁴ Timur, Anadolu’da Batı Avrupa feodalizmine benzer bir feodal örgütlenme oluşturmuştur: “Timur’un hükümrânlığı altında yeniden eski beyliklerini ele geçiren Candar oğulları, Karamanlılar, Germiyan, Saruhan ve Aydın beyleri, Osmanlı şehzâdelerinin başşehir kabul edilen Bursa’yı elde etme mücadelesine fiilen katıldılar. Onların bu mücadelelerdeki politikaları – Bizans, Eflak ve Sırbistan’inkiler gibi – Ankara Savaşı’ndan sonra oluşan statünün devam ettirilmesine yönelikti. Her bir Osmanlı şehzâdesi kendi adına onların otonomi veya bağımsızlıklarına saygılı davranacağını göstererek, destek veya tarafsızlıklarını kazanmaya çalıştı.” A.g.e., s.85, 77, 78.

⁶⁵⁵ Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e., s.165.

16.yüzyıllarda gördüğümüz devlet örgütleri ve kurallarının, tamamıyla o zamana kadar yerleşmiş bulunduğunu bu defter ortaya koymaktadır.”⁶⁵⁶

Üç, Beylik ailesi mensupları da dâhil olmak üzere “mülk” sahibi beyler ile Bey arasındaki mücadele Bey’in “üstün mülkiyet ve yönetim hakları”nın tanınması ile son bulmuştur. Altını kırmızıyla çizmek gerekir ki, bu kabul ne özel mülkiyeti ne de mülk sahiplerinin “mülk”ünü ortadan kaldırmıştır; özel “mülk”ün yanında yaratılan mirî arazi ile özel mülkiyet derecelendirilmiş ve mülk sahiplerinin “mülk”ü özgül “kolektif sömürü ve yönetim biçimi”nin parçası haline getirilmiştir. “Kolektif sömürü ve yönetim biçimi”nin temelini oluşturan Osmanlı toprak rejimindeki üçlü yapılanma, üç ayrı vassallık ilişki biçimi de bu dönemde belirginleşmeye başlamıştır. Osmanlı toprak rejimini salt *mirî arazi*’ye ve onun içinde bir tasarruf biçimi olan *tımar*’a indirgemek, Bey’in tekleşme ve merkezi feodal devletin oluşum sürecinden başlayarak merkezîyetçi-adem-i merkezîyetçi salınımlar olarak kendini gösterecek mülk sahibi sınıflar arasındaki sınıf mücadelesini, mirî arazi’nin bu mücadeledeki rolünü, mücadelenin çıktısı farklı mülkiyet ve emek örgütlenme biçimlerini, mirî arazi ile mülk arazi arasındaki geçişlerin temel dinamiğini görmeyi engelleyecektir. Bu, feodal ilişkilerin “merkezi yönetimi”nin de Osmanlı’da tek bir biçim aldığı yanlış algısına yol açacaktır. Oysa Osmanlı merkezîyetçi görünümünü sağlayan hâkimiyet mekanizmaları çeşitlidir ve Klâsik Çağ’dan sonraki aşamada merkezi feodalitenin çözülüşünü kolaylaştıran bir unsura dönüşecektir.⁶⁵⁷

Osmanlı merkezi feodalizmi üç ayrı vassallık ilişki biçimi çerçevesinde örgütlenmiştir; üç farklı merkeze bağlanma biçimi vardır. Merkeze bağlanma biçimlerinin İmparatorluk öncesindeki Beylik döneminde son hallerini aldıklarını söyleyemesek de, bu dönemde ortaya çıktıklarını söylememiz gayet mümkündür. Bu

⁶⁵⁶ Halil İnalcık, a.g.e., s.230.

⁶⁵⁷ Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.49-50; Yaşar Yücel, “Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkezîyet) Dair Genel Gözlemler”, *Belleten*, Cilt XXXVIII, Sayı 152, 1974, s.657-708, s.670-671, 697-699; “Osmanlı ülkelerinin meydana getirdiği toplumsal, iktisadi ve kültürel birlik, modern çağların imparatorluklarından çok, ilk ve orta çağlarda Akdeniz-Ortadoğu dünyasına hükmeden Roma, Bizans ve Abbasi imparatorluklarını andırır. Kurumlarının geçirdiği sarsıntı ve nihayet XVIII. yüzyılda başlayan çöküşü onun modern çağlara intibak edemeyişinin bir sonucudur ve imparatorluğun yerini bir sürü ulusal devlete bırakarak tarih sahnesinden çekilmesiyle de perde kapanmıştır.”; “[O]rtaçağ doğu devleti ‘büyük imparatorluk’tur. Bununla beraber ulaşım ve haberleşme teknolojisinin ıllıllığı, kontrol araçlarının yetersizliği (posta, bürokratik örgüt, para sistemi vs gibi) doğu monarşileri için bolca kullanılan bir tarifin, yani ‘merkezîyetçi-devlet’ tipinin aslında var olamamasına neden olmuştur. Köylü ve zenaatçı gruplar daima yerel kontrol gruplarının yönetimine bağlanmıştır. Yani bir başka deyişle, ortadoğu toplumlarında klasik feodalite ilk olarak ortaya çıkmış ve geç zamanlara kadar devam etmiştir. Ortaçağların başında Ortadoğu ve Doğu Akdeniz bölgesinde iki büyük monarşi vardır. Bizans ve Sasani İran’ı ... Bu iki imparatorluğun örgütlenmesinde ..., mali, idari kontrol görevi ve hatta bayındırlık ve ulaştırma gibi hizmetler kıtalar çapında örgütlenen bir merkez tarafından değil, daha küçük birimler tarafından yerine getirilmektedir.” Osmanlı İmparatorluğu gelenek olarak bu imparatorlukları devam ettirmiştir. İlber Ortaylı, a.g.e., s.81, 7-8, 1.

biçimleri şöyle özetleyebiliriz: 1. Mirî arazi üzerinden kurulan “üstün mülkiyet ve yönetim hakları” ile “tasarruf hakları” bağı, 2. Mülk sahibi sınıfın mülk arazi (emlâk, vakıf, divanî-malikâne) üzerindeki “mülk” hakkının tanınması ile kurulan bağ, 3. “yarı-bağımsız” siyasi yapıların (devlet, prenslik-voyvadalık vb.) “mülk” hakkının tanınması ile kurulan bağ.

Birincisi, mirî topraklar üzerinde “üstün mülkiyet ve yönetim hakları” ile “tasarruf hakları” arasında kurulan bağ tımar sistemi’nde cisimleşmiştir. Bu haklar ancak mülk sahibi sınıfların, Osmanlı özelinde “askerî sınıf”ın sahip olabileceği haklardır. “Bir ‘şey’[in] üzerinde aynı anda birden fazla kişi[nin] mülkiyet hakkına sahip” olduğu *mevâcib* mülkiyet biçimi “üstün mülkiyet hakları”nın temelini oluşturan mülkiyet derecelendirmesine yol açmaktadır.⁶⁵⁸ *Mevâcib* mülkiyet biçimi, özel mülkiyet biçimini ortadan kaldırmamakta; yalnız onun varolma biçimini belirlemekte, feodal toplumsal ilişkiler içinde aldığı biçimi tanımlamaktadır.⁶⁵⁹ Bu da aslen “emeği temellük etme kudreti”nin derecelendirilmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Emeği temellük etme sürecinde bir üst’ün otoritesinin kabul edilmesi, ast’ın özel mülkiyetini sınırlandırmakta ve onu bir tasarruf biçimine dönüştürmektedir. Toprağın *rakabe*’sinin (çıplak mülkiyet) sultan’da olması ve tımarlı sipahinin toprağı tasarruf etmesi bunun ifadesidir. Böylelikle “mülk”ü sultan’da olan topraklar üzerinde üst ve alt feodallerden oluşan kademeli bir yönetim kurulmuş; sabit payları oranında “hâss”, “zeamet” ve “tımar” birimlerine denk zümreler oluşmuştur.

Beylik dönemi sınıf-içi mücadele aslolarak toprakların mirî arazi’ye,⁶⁶⁰ özel mülk’ün tımar’a dönüştürülmesi üzerinden gerçekleşmiştir. Bey bir yandan kendi özel mülkü olan “hâss arazi”yi genişletir, kendini tekleştirecek, kendine toplum-üstü iktidar kazandıracak ve rakiplerine karşı kendini güçlendirecek kul sisteminin (saray ve ordu) mali temelini atarken; diğer yandan, mülk’leri tımar haline getirecek dirlik dağıtımını denetimi altına almaya çalışmıştır. Bu iki uğrak aynı sürecin iki ayrı yüzüdür. Bey’in topraktan aldığı özel pay’ın büyümesi, mirî arazi’deki toprakların tümü üzerinde “mülk” hakkı iddia edebilmesini sağlamıştır. Böylelikle mülk’ler dirliği (geliri) sipahiye

⁶⁵⁸ İşaya Üşür, a.g.e., s.389-390.

⁶⁵⁹ Muzaffer İlhan Erdost’un Osmanlı’da özel ve devlet mülkiyetinin bir arada olduğuna ilişkin iddiası, özel ve devlet mülkiyetinin Roma İmparatorluğu’ndaki *Principate* döneminde olduğu gibi sadece birbirinden ayrı ve yan yana bulunduğu şeklinde yanlış bir biçimde yorumlanabilir. Oysa mirî topraklar üzerinde Roma hukukunun birbirinden ayrı gördüğü bu iki mülkiyet biçimi iç içe geçmiştir. Benzer iç içe geçiş Batı Feodalizminde de görülmektedir. Oğuz Oyan, İşaya Üşür ve Coşkun Üçok-Ahmet Mumcu’nun belirttiği şekliyle, mirî topraklar üzerinde özel mülkiyet “üstün mülkiyet ve intifa-“gelirden yararlanma” hakları” çerçevesinde gelişmiştir. Ancak bütün özel mülkiyet’in tasarruf ilişkileri içine çekildiğini söylemek de yanıltıcı olur. Mülk araziyle özel mülkiyet üzerindeki mutlak haklar korunmuştur.

⁶⁶⁰ “Osmanlı sancaklarında en geniş ve en yaygın toprak kategorisi *beylik* veya *mirî* denilen topraklardı. Bu iki kelime de ‘hükümdara ait’, ‘sultanın tasarrufu altında’ anlamına gelir ve sultan işte bu toprakları *dirlik* olarak tebaasına tahsis ederdi.” Colin Imber, a.g.e., s.253.

birakılan tasarruf biçimine dönüştürülebilmüş, ölçeği küçültülebilmüş ve merkezi askeri-mali-idari örgüt'ün parçası haline getirilebilmiştir. Bu topraklar merkez tarafından doğrudan yönetilen salyanesiz eyaletlerin temelini oluşturacaktır.⁶⁶¹

Bu dönemde “sancak” idari birimi ölçeğinde topraklar “tahrir” edilip hâss, zeamet ve tımar arazilerine bölünmeye başlanmıştır.⁶⁶² Tımar (hâss, zeamet, tımar) sahipliği, özel tasarruf biçimini almış bir mülk sahipliğidir.⁶⁶³ Özel mülkiyet iki biçimde tımar, özel tasarruf biçimi haline getirilmiştir: birincisi, serbest tımar; ikincisi, serbest olmayan tımar. Bu ayrımın da gösterdiği gibi, özel mülkiyetin tımar’a dönüştürülme biçimi üst ve alt feodallerin oluşma süreci tarafından belirlenmiştir. Serbest tımar şeklinde “tahrir”, beylik veya prensliklerin kendi hanedan toprakları olan mülk arazilerden vazgeçmeleri, bu arazilerin mirî toprak statüsüne alınarak tasarruf haklarının kendilerine verildiğini ve dirlik tahsisi ile makam tahsisinin (sancak beyi) “Osmanlı sultanının iradesine bağlı olduğunu” kabul etmeleri sonucu ortaya çıkmıştır.⁶⁶⁴ Bir sancakta sancak beyine ait olmak üzere en az bir hâss bulunuyordu; onun yanında beylerbeyi, sultan, vezir ve Beylik ailesinden sultanların hâssları olabiliyordu.⁶⁶⁵ İlk dönemde hâss ve zeamet olarak verilen dirliklerin çoğu serbest tımar şeklindeydi.⁶⁶⁶ Bu tımarlar askeri hizmetin yanı sıra “mansıp”, yani devlet hizmeti, makam’a bağlanmıştı.⁶⁶⁷ Ayrıca, “bircümle hukuku şer’iye ve rüsumu örfiyesiyle ve *serbestiyet* üzere” verilmişti; yani “evkâf-ı selâtın min külli’l-vücüh serbest olub hâricden beylerbeyi ve sancakbeyi subaşıları tarafından kat’â dahi olunmak câ’iz değildi.”⁶⁶⁸ Yani üst feodaller özel mülkiyet haklarından vazgeçerken, “mülk” haklarını bırakmamışlar; “mülk” haklarının da mülkiyet hakları gibi derecelendirilmesini kabul etmiş; yani bu hakları “serbestiyyet” üzere kullanmaya devam etmişlerdir. Osmanlı “serbestiyyet” üzere kullanılan bu “mülk” haklarını

⁶⁶¹ Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.95.

⁶⁶² Metin Kunt, a.g.e., s.59-61; “... fetihten hemen sonra kurulan bir Osmanlı sancağı çoğu zaman Osmanlı öncesi bir beyliğin sınırlarını muhafaza ediyor ve genellikle eski rejimden arta kalanlarla yeni yerleşen veya göç etmeye zorlananlardan oluşan dirlik sahibi bir elit tabaka içeriyordu.” Colin Imber, a.g.e., s.244.

⁶⁶³ “Padişahlar, devlet topraklarından bir kısmını, üzerindeki çiftçilerle birlikte, bazı kişilere tamamen serbest mülk olarak vermişler, bir kısmının ise *gelirini*, hizmet karşılığı, bazı kişi ve kurumlara tahsis etmişlerdir. Malikâne, toprağın *mülkiyetinin*; tımar ise, *gelirinin* verilmesi yönünden, mülkiyet sahipliği bakımından birbirinden ayrılır.” Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.151.

⁶⁶⁴ Colin Imber, a.g.e., s.239.

⁶⁶⁵ Metin Kunt, a.g.e., s.61.

⁶⁶⁶ Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.26; Özer Ergenç, serbest tımar kapsamına giren dirlikleri şöyle özetlemektedir: “pâdişah hasları, vezîr, beylerbeyi, mal defterdarı, defter kethüdâsı, timâr defterdarı, mîrî âlem hâs ve zeâmetleri, icmal defterinde zeâmet olarak kayıtlı bütün icmalli zeâmetler, alaybeylerinin, dizdârların, çeri sürücülerinin, Dîvân katiplerinin, müteferrika ve çavuşların timârları” Özer Ergenç, *Osmanlı Klâsik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s.184.

⁶⁶⁷ Coşkun Üçok, “Osmanlı Devleti Teşkilâtında Tımarlar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 4, 1944, s.525-551, s.537.

⁶⁶⁸ Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.27; Özer Ergenç, a.g.e., s.184.

Bizans'ın yaptığı gibi makama bağlamıştır. Ancak “mülk” hakkının makama bağlanmasını kabul etmek, “mülk” hakkının derecelendirilmesini kabul etmenin yanı sıra yeni “mülk” haklarının makam dolayımıyla yaratılma yetkisinin de merkezi feodal devlete verilmesini kabul etmek anlamına gelecektir. Bizans'ta olduğu gibi Osmanlı'da da makam hem yerel üst feodallerin “mülk” haklarının tasdikini merkez'e bırakmış hem de yeni üst feodaller yaratmanın yolu olmuştur.⁶⁶⁹

Mirî topraklar üzerindeki ikinci özel tasarruf biçimi ise, serbest olmayan tımarlardır. Serbest olmayan tımarların verilme gerekçesi, biçimi, verildiği kişiler ve tasarruf hakları serbest tımarlardan farklıdır. Bu tımarlar daha çok mirasçısı olmayan, fetih sırasında statüsü bilinmeyen, sahibi belli olmayan ve hali hazırda tarım arazisi değilken *şelendirilerek* tarıma açılması için verilen topraklardır.⁶⁷⁰ Serbest olmayan tımarların hem beslenen asker sayısını artırma, göçebe-askerleri iskân etme hem mülk araziyi sınırlandırma amacıyla mirî arazinin genişletilmesi için verildiği anlaşılmaktadır. Osmanlı Beyliği daha bu dönemde yerel mülk sahiplerinin gücünü dengelemek için bu mülk sahiplerinin yanında beyliğin farklı bölgelerinden gelenlere dirlik vermeye başlamıştır.⁶⁷¹ Bu dirlik tevcihleri daha çok mülklerin bölünmesi, ölçeklerinin küçültülmesi, toprak üzerinde iddia edilen irsî hakların tırpanlanması şeklinde olmuştur. Sancak beyinin otorite alanının daraltılmaya çalışılması, subaşı ve kadıların görev alanı olan “belirli büyüklük veya nitelikteki köyler grubunun yönetim merkezi” kazalarla uyumlu bir tımar örgütlenmesinin yaratılması bu sürece eşlik etmiştir.⁶⁷² Ankara Savaşı'nda beylerin Timur'un safına geçmelerinde ve Fetret Devri boyunca ademi merkezîyetçi bir feodalizmin yaşanmasında bu biçimde verilen dirliklerin payı büyüktür.

Kendilerine serbest olmayan tımarlar tahsis edilenler, askerî zümrenin en alt rütbelerini oluşturan hafif süvarilerdi.⁶⁷³ Serbest tımar sahiplerinden farklı olarak *raiyyet* adı verilen doğrudan üretici ile doğrudan ilişkileri vardı. Ancak bir, tımarlı sipahiler de askerî zümreye mensuptu: “tımara hak kazanan kişi ancak askerî sınıftan olabilirdi.

⁶⁶⁹ Kunt, sancakbeylerinin kökenlerinin ilk dönemlerde daha çok ümera ve vüzerâ oğlu olarak işlendiğini; zaman içinde bu türden kökenlerde düşüş yaşandığını; ancak bu düşüşün aslen kökendeki farklılaşmadan değil meslek grubunun belirleyiciliğinin aile kökenine kıyasla daha önemli hale gelmesinden kaynaklandığını belirtmiştir. Metin Kunt, a.g.e., s.62.

⁶⁷⁰ M.Macit Kenanoğlu, “Mirî Arazî” maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.157-160, s.157.

⁶⁷¹ Imber'in bu uygulamaya dair verdiği en eski tarihli örnek 1431 tarihli ve Arnavutluk'taki “Saruhanlı” dirlik sahiplerine ilişkindir. Ancak Imber bu uygulamanın Yıldırım Bayezid dönemine kadar götürülebileceğini ve Ankara Savaşı öncesindeki temel huzursuzluk kaynağın bu uygulama olduğunu belirtir. Colin Imber, a.g.e., s.244.

⁶⁷² Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.85; Colin Imber, a.g.e., s.245-247, 250-251; Tımar tevcihleri de kazalara paralel olarak köy, çiftlik, mezraa sınırları gözetilip çizilmiştir. Halil İncalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, a.g.e., s.157.

⁶⁷³ Halil İncalcık, *Klasik Çağ*, a.g.e., s.118.

Reâyâyâ tımar vermek mutlak olarak yasaktı.” İki, tımarlı sipahilere dirlik tevcihinde de irsîyet, soy asaleti belirleyicidir: “Raiyet oğlu raiyete dirlik verilmediği gibi, reaya, sipahi gibi kılıç kuşanıp ata binemez. Bir kişiye ilk kez tımar verilmesi gerektiğinde, babasının tımar tasarruf edip etmemesine bakıldığı gibi, eğer babası tımar tasarruf etmemişse, ata ve dededen ‘sipahi-zade’ olup olmadıkları araştırılmaktadır.”⁶⁷⁴ Üç, tımar sahipleri çift-yeri ile toprağa bağlanmış küçük köylülükten farklı olarak devlet ile doğrudan bir kiracılık ilişkisine içine girmekte, raiyyet çiftliği yanında “kılıç yeri” adı verilen kendine ait bir arazinin özel tasarrufuna sahip olmakta, toprağı işlemek istemediği durumlarda “reaya çiftliklerinden tamamen farklı olarak, ... tamamen şahsi ve serbest bir anlaşma usulü ile arzu edilen bir şekilde” “kılıç yeri”ni kiraya verebilmekteydi.⁶⁷⁵ Dört, köylü gibi sadece kullandığı toprakların değil, kendine dirlik tahsis edilmiş sınırlar içindeki bütün toprakların özel tasarrufuna sahipti. Çayırılar, işlenmeyen ama köyün ortak mülkü olan alanlar (çorak topraklar, ormanlar, sular vb.) sipahiye aitti.⁶⁷⁶ Beş, köylü gibi ekmeye başlaması ve askerî hizmette bulunmazsa “askerî sınıf”a özgü ayrıcalıklarını kaybeder ve raiyyet statüsüne düşerdi.⁶⁷⁷ Altı, tımar sahibi devlete vergi ödemez, vergi mükellefi değildir. Mâlikâne-divânî sisteminde olduğu gibi kendine ait hisseler üzerinden öşrü paylaşabilir veya tımar arazisi üzerinden kendine ayrılmış dirlik payını alabilir. Her halükârda, tımar sahibi, “bir vergi tahsildarı [da] değildir, artı-ürünü [aynı veya nakdi] paylaşan bir alt-feodaldır.”⁶⁷⁸

Tımarlı sipahi ne köylüdür ne de memur. Köylü sadece toprağın kullanım hakkına sahipken, tımarlı sipahi toprağın özel tasarrufuna sahip bir alt feodal olarak onun toprağı *şenlendirmesini* sağlayan ve faaliyetlerini denetleyen, yani artık-ürününü temellük eden kişidir.⁶⁷⁹ Memur da değildi; hâss ve zeamet arazi sahipleri gibi bir bölüşüm ilişkisi mukabilinde topraktan dirlik alan bir alt feodaldi. Ancak toprakların küçük mülklere bölünmesi – reayanın çift-resmi ödediği topraklar anlamında değil özel tasarrufa konu küçük dirlikler anlamında – büyük toprakları elinde bulunduran serbest tımar ve mülk arazisi sahiplerini sıkıştıran, onları “kolektif sömürü ve yönetim”e bağlayan ve Bey’in “mülk” hakkını yaygınlaştıran bir role sahipti.

⁶⁷⁴ Ömer Lütfi Barkan, “Tımar” maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, s.316’dan aktaran Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.153.

⁶⁷⁵ A.g.e., s.47.

⁶⁷⁶ A.g.e., s.162.

⁶⁷⁷ Halil İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, a.g.e., s.159.

⁶⁷⁸ Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.149.

⁶⁷⁹ Tımarlı sipahi ile köylünün toprağı farklı şekilde tasarruf etmelerine ilişkin bkz. Halil İnalcık, a.g.e., s.150-154.

Serbest tımar da serbest olmayan tımar da köylü toprağa bağlıdır.⁶⁸⁰ Ancak bu iki tımar türünde köylünün toprağa bağlanma biçimi farklıdır. Mirî araziyle özdeşleşen raiyyet biçimiyle toprağa bağlanma serbest olmayan tımarlara özgüdür: “tapu, geçmişte bir noktada ‘tâbi kılınmış’tan türeyen ve öşür vermenin yanı sıra, çift resmi’nin ya da ispençe’nin ödenmesi gibi bazı kişisel yükümlülükleri de içeren belirli bir kulluk statüsüyle elele gidiyordu.”⁶⁸¹ “Feodal toprak mülkiyetinde, topra[ğın], çıplak olarak değil, üzerindeki *serf ile birlikte* satıl”masında olduğu gibi köylü de toprağın parçası olarak görülmüş; tımar olarak başkasına *ferağ* edildiği veya mülk olarak satıldığı koşullarda toprakla birlikte el değiştirmiştir.⁶⁸² Köylü, serbest olmayan tımarlarda, çift-hane üzerinden köyüne bağlanmıştır. Onun küçük ölçekli tarım faaliyetinin ardında tımarlı sipahinin küçük mülkiyeti, küçük dirlikler üzerinde emeği temellük etme kudreti vardır. Serbest tımarlarda ise, ekseriyetle mülk arazide olduğu gibi “ortakçı kullar” çalışmaktadır. Ortakçı kulluk mahsulden pay alma şeklindedir.⁶⁸³ Daimi ve irsî tasarruf hakkının yerini mahsulden pay alma biçimindeki bir kiracılığın alması, serfliğe daha yakın bir toprağa bağlanma şekli olarak yorumlanmıştır.⁶⁸⁴ Bu, “doğrudan yönetim”in “serbestiyyet” kazandığı arazilerde sömürünün yoğunlaştığının göstergesidir. Serbest olmayan tımarlar ise, Bizans örneğinde olduğu gibi köylünün yeniden üretimini sağlayarak ve “özgür” köylüyü toprağa bağlayarak daha uzun süreli sömürmenin yolu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Özetlemek gerekir ise, tımar sistemi bir yandan serbest tımar sahipleri kanalıyla mülk sahibi sınıfı “dolaylı kolektif sömürü ve yönetim”inin parçası yapmış diğer yandan da büyük ve küçük tüm mülk sahiplerinin “mülk” haklarını, yani özel mülkiyet ve “doğrudan yönetim” haklarını sınırlandırmıştır. Bunu dirlik ve makam aracılığıyla yapmıştır. “Merkezi feodal devlet”in “merkez”i ve “merkez”i elinde bulunduran Bey ve Beylik ailesi böylelikle tekleşmiş ve vassallık ilişkilerinin merkezine yerleşmiştir.

⁶⁸⁰ Melda Yaman Öztürk ve Nuray Ertürk Keskin, “Is ‘Reaya’ so Different from the ‘Serf’? A Comparative Analysis of The Relations of Production in the Ottoman Empire and Feudal Europe?”, Third European Congress on World and Global History, LSE, London, 14-17 April 2011, Yayımlanmamış Kongre Sunumu,

[http://research.uni-](http://research.uni-leipzig.de/eniugh/congress/fileadmin/eniugh2011/dokumente/East_and_West_yamanozturk_erturkkeskin_2011-03-31.pdf)

[leipzig.de/eniugh/congress/fileadmin/eniugh2011/dokumente/East_and_West_yamanozturk_erturkkeskin_2011-03-31.pdf](http://research.uni-leipzig.de/eniugh/congress/fileadmin/eniugh2011/dokumente/East_and_West_yamanozturk_erturkkeskin_2011-03-31.pdf) (12/02/2014), s.1-13

⁶⁸¹ Halil İnalcık, a.g.e., s.150.

⁶⁸² Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.146-147.

⁶⁸³ “[B]eğlikten [hazineden], vakıf idaresinden veya toprak sahibi hususi şahıstan aldığı tohumu, ekseriya işletme sermayesi de toprak sahibine ait olmak üzere eken biçen ve mahsulden tohum ve öşür çıkarıldıktan sonra geriye kalan kısmı beğlikle, vakıf idaresiyle veya toprak sahibi hususî şahısla ortaklaşa veya ikili birli, ikili üçlü bir şekilde paylaşan toprak işçisidir.” Ömer Lütfi Barkan, “XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak İşçiliğinin Organizasyon Şekilleri, Kulluklar ve Ortakçı Kullar”, *İktisat Fakültesi Mecmuası (İFM)*, Cilt I, Sayı 2, 1940, s.198-245, s.199-200.

⁶⁸⁴ Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.58, 161.

İkincisi, salyanesiz eyaletler içinde yer alacak olmalarına rağmen mirî toprak statüsünde olmayan mülk arazidir. Mülk, vakıf ve malikâne-divânî arazilerinin hepsinin birden adı olan mülk arazide mülk sahiplerinin “mülk” hakkı korunmuştur. Fethin ilk yıllarında Bey ve gâzi-beyler toprağı özel mülk olarak paylaşmış; fethettikleri yerlerdeki özel mülkiyet haklarını da korumuşlardır: “Kendileri ve silâh arkadaşları mülk sahibi olduğu gibi, Anadolu beyliklerini feth ve (bazan satın alarak) hüküm altına aldıklarında, ilk Osmanlı padişahları, buralardaki mâlikâne-divânî sistemi şeklindeki, şahsi mülk ve evlatlık vakıf şeklindeki toprakların mülkiyet şekillerini, genel olarak, aynen kabul ettiler. Özel mülk olan topraklar, haraci veya öşri topraklar adı altında sahiplerinin mülkü olarak bırakıldı.”⁶⁸⁵ Toprakta özel mülkiyetin hem öşri hem de haraci topraklarda korunmuş olması, Bey’in toprakta özel mülkiyeti korurken Müslüman ve Hristiyan ayrımı da yapmamış olduğunu, önceliğın mülk sahibi olmaya verildiğini gösterir. Beylerbeyi ve sancakbeyi’nin idari-mali ve askeri-inzıbatı gerekçelerle bu topraklara girme hakkı yoktu.⁶⁸⁶ Yani Bey tarafından *temlik* edilen, yani özel mülkiyet hakkı kabul edilen topraklarda mülk sahibinin “mülk” hakkı da korunmuştu.

Üçüncüsü, “yarı-bağımsız” siyasi yapıların “mülk” hakkının korunduğı topraklardır. Özellikle fethin ilk yıllarında yıllık bir haraç ve savaş zamanı askeri hizmet karşılığı fethedilen krallık, prenslik hanedanlarının yerlerinde bırakılması ile oluşmuştur.⁶⁸⁷ Bulgar Çarı ve Sırp Kralı’nın metbuluğı (bağılılığı) bu şekildedir. Bu dönemde “tabi devlet” statüsünde olan birçok memleketin zaman içinde statüsü değişmiş ve bu memleketler merkez tarafından doğrudan yönetilir hale gelmişlerdir. Yıldırım Bayezid’in son Bulgar çarını idam etirip bu memleketi bir beylerbeyine bağlaması bu duruma örnek gösterilebilir. Bulgar Çarlığı, Sırp Krallığı, Arnavutluk, Bizans İmparatorluğu haraçgüzâr devlet statüsünde olup sonradan doğrudan Osmanlı Beyliğinin parçası haline gelmişlerdir.⁶⁸⁸ Ancak Eflâk, Boğdan ve Erdel statülerini korumuştur.

2.1.4.3. Beyliğin Toplum-Üstü Niteliğinin Pekişmesi

Beyliğin toplum-üstü niteliğinin pekişmesi, “dolaylı kolektif sömürü ve yönetim” mekanizmasının şekillenmesi ile mümkün olmuştur. Bu mekanizmanın ilk ayağı yukarıda ayrıntılı bir şekilde açıkladığımız tımar sistemidir. Tımar sistemi, “doğrudan sömürü ve yönetim”i derecelendirerek Bey’in (başında bulunduğu Beylik ailesinin) “mülk”üne bağlamış; dirlik ve makam dolayımı ile beyleri “dolaylı kolektif sömürü ve

⁶⁸⁵ A.g.e., s.23-24.

⁶⁸⁶ Colin Imber, a.g.e., s.253.

⁶⁸⁷ A.g.e., s.237.

⁶⁸⁸ Metin Kunt, a.g.e., s.59.

yönetim”in parçası haline getirmiş; “dolaylı kolektif sömürü ve yönetim”in toprak üzerindeki askeri-mali-idari örgütlenmesini biçimlendirmiştir. Bey bu mekanizma ile beyleri “merkezi feodal devlet”e bağlamış; ancak kendisi de onların askeri ve mali hizmetleri, doğrudan üreticiyi temellük etme güçleri ile sınırlanmıştır. Bu nedenle, mekanizma daha ilk ayağı itibarıyla “ceberrut”, yani buradaki anlamı ile doğrudan herşeyin merkezden yönetildiği bir devleti değil, “dolaylı kolektif sömürü ve yönetim”i kendinde merkezileştiren bir devleti oluşturmuştur.

“Dolaylı kolektif sömürü ve yönetim”in ikinci ayağını Saray oluşturur. Saray, hem Bey ve Beylik ailesinin ikametgâhı hem de “mülk”ün yönetim merkezidir. Beylik ailesinin de “mülk”ün yönetiminin de Bey’de tekleşmesinin ifadesi ve mekanizmasıdır.

Beylik dönemi boyunca Saray’ın gelişimini izlemek, söz konusu tekleşme-merkezleşmenin “nasıl” bir seyir izlediğini görmemizi sağlayabilir. Çünkü Saray’ın daimi bir merkez haline geliş ve bu merkezin omurgasını oluşturacak idari organların oluşum süreci söz konusu tekleşme-merkezleşme süreciyle eş zamanlılık arzeder. Saray’ın tekleşmesi ve kurumsallaşması, Bey’in padişahlaşması ve mutlak monarşik yönetimin mekanizmalarına kavuşması demektir. Osman Bey’den itibaren bütün beylerin kendilerine ait “kapı”larının, yani “kapı halkı”, “kul”ları ve “saray”larının olduğu görülmektedir.⁶⁸⁹ I. Murad döneminde Bey kapısı, saray halkı diğerlerinden büyük ve güçlü hale gelmiştir. Fatih Sultan Mehmed’e kadar Saray’ın tek bir şehirde yerleşik bir merkez haline gelemediği anlaşılmaktadır.⁶⁹⁰ İznik, Bursa ve Edirne sırasıyla Osmanlı Beyliği saraylarının bulunduğu şehirlerdir; ancak Saray’ın bu şehirlerden birine taşınması diğer şehirdeki Saray’ın terkedilmesi anlamına gelmemiştir. Orhan Bey, Bursa’yı Beylik merkezi yaptığında İznik de merkez işlevini sürdürmüş; Bursa ve Edirne de aynı anda benzer işlevi görmüşlerdir. Ayrıca bu sarayların daha sonrakilere kıyasla birer “köşk” mahiyetinde olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁹¹ Ancak II. Murad döneminde Saray’ın “Ne zaman bir elçi gelse (hemen her gün bir elçi gelir), sultan kapıda divân kurar (‘il fait porte’ ‘Faire porte’ için Fransa’da ‘kralın huzuruna kabul edilmek’ denir.) Bizim ‘court du roy’ dediğimiz şeye Türkler ‘Padişah Kapısı’, derler.” şeklindeki tasvirinden anlaşıldığı üzere, II.Murad dönemine gelindiğinde “Bey kapısı” diğer “kapı”lardan ayrılmış; “padişah kapısı” olarak adlandırılmaya başlanmıştı.⁶⁹² 16.yy’da Saray’ın diğer “kapı”lardan ayrı varlığı, birçok farklı “kapı”yı

⁶⁸⁹ A.g.e., s.46.

⁶⁹⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.9-16.

⁶⁹¹ A.g.e., s.10; Howard Crane, “Anadolu Beylik Döneminde Mimari ve Himaye”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt VIII., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.30-37.

⁶⁹² Bertrandon de La Brocquière’in tasvirini Ch. Shefer (Ed.), *Le voyage d’outremer*, Paris, 1392, s.140’dan aktaran Halil İnalcık, *Klasik Çağ*, a.g.e., s.95.

içerebilmesine dayanacak; Saray birçok “kasr” ve “köşk”ü içinde barındıran, çeşitli “kapı”, daire, oda ve hânelerden oluşan bir yapı haline gelecektir.⁶⁹³ Tekleşme Saray dâhilinde “dolaylı kolektif sömürü ve yönetim” mekânizmasının kurumsallaşması ile pekişecektir.

Saray’ın “padişah kapısı” olarak tekleşmesinin bir ayağını Bey’e (Bey’in başında olduğu Beylik ailesine) ait askeri, mali ve idari kaynakların ve bunların yönetiminin tekleşmesi; diğer ayağını ise, beylerin “doğrudan yönetim”lerinden bağımsız bir “dolaylı kolektif sömürü ve yönetim” mekânizması oluşturur. Saray mimarisine baktığımız zaman ilkinin *Bâb-üs-saâde Kapısı*’nın temsil ettiğini görürüz. Bu kapı Saray’ın Enderûn (İç) kısmının kapısıdır; “burası padişah ile hanedanı ve harem hanımlarının, saray erkânının ve iç oğlanların, beyaz ve siyah hadım ağalarının ikametlerine mahsustur. (...) Padişahın hizmetine has olan saray erkânının ikametgâhı ile taşra erkânının ikametgâhlarını Bâb-üs-saâde ayırmaktadır.”⁶⁹⁴ Enderûn, Padişah’ın özel mülkü olan hâsslarından ve ona tahsis edilmiş kaynaklardan müteşekkil bir İç Hazine ile özel muhafız ve hizmetlilerden oluşmaktadır.⁶⁹⁵ Hanedan hânesinin yönetiminin kurumsal ve ayrı bir nitelik kazanarak tekleşmesi, “padişah kapısı”nın kimin tarafından yönetileceğinin kesinleştiğini gösterir. Diğer yandan, “padişah kapısı”nın hânesi çevresinde örgütlenmeye başlayan saray teşkilâtı ise, diğer beylerin “kapı”larının üstünde bir siyasal iktidar oluşumunun ifadesidir. Yeniçeri Ocağı ve Divân-ı Hümayûn birûn (dış) olarak adlandırılan bu saray teşkilâtının temel organlarıdır. Birûn, Bey’in “mülk”ünün diğer beylerin “mülk”lerinden bağımsızlaştığı (soyutlandığı) ve bütün beylerin kolektif toplum-üstü “mülk”ünü ifade eden ayrı bir yönetsel mekanizmadır. Bu özellikleri itibarıyla, “aşiret”lerin “fütüvvet bağı”ndan farklı bir “siyasal bağ”ın, yani devlet oluşumunun çekirdeğidir.⁶⁹⁶

⁶⁹³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.33-35.

⁶⁹⁴ A.g.e., s.22.

⁶⁹⁵ Mali kaynaklar için bkz. Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.32; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.77-78. Sarayın Enderun halkı için bkz. A.g.e., s.297-357.

⁶⁹⁶ “Örgütlenmiş ve hiyerarşiye sokulmuş ataerkil aile” ile kandaşlık bağından ayrı bir “ortaklaşalık formu” gelişmiş; somut bağ yerini soyut bir bağ’a, “kan birliği fikri”ne dayanan bir bağ’a bırakmıştı. Sınıflaşma-soylulaşma dinamiklerinin etkin olduğu bir toplumda yönetmek bu yeni ve soyut toplumsal bağ ile mümkün olmuştu. Bey’in (*Khan*) “aşiretler” üstü bir konuma gelmesi de soylulaşma-kişiselleşme düzeyinin artması ile gerçekleşmişti. Bey, böylelikle, bütün “aşiretlerin” hem bey hem topluluklarının üstünde bir “mülk”ün sahibi olmuştu. Devlet oluşumu kaynağını toplumsal iktidarın “mülk” biçiminden almıştır. Bir boşluğa doğmamış; ancak bu “mülk” biçiminin de siyasal-ideolojik farklı bir biçim alması ile ortaya çıkabilmiştir. Ancak bu haliyle toplumsal ilişkilerin yönetimi “toplumdan ayrı bir organ” gibi görünen devlet eliyle gerçekleştirilebilmiş; siyasal-ideolojik bir biçim alabilmiştir. Abélès’in Maine ve sözleşme kuramcılar arasındaki ayrımlar üzerinden yürüttüğü tartışma, ikinci bölümde ayrıntılı bir biçimde tartıştığımız bu geçiş sürecini destekler niteliktedir. Siyasal iktidar “doğa durumu”ndan doğrudan bir geçiş değildir; insan iradesinin ürünü “yapay” bir sözleşme ile de gerçekleşmemiştir; “siyasal bağ”ın kurulması ile gerçekleşmiştir. Bkz. Marc Abélès, a.g.e., s.25-38; Metin Kunt, “Siyasi Tarih (1300-1600)”, a.g.e., s.82.

“Aşiret” bağından ayrı bir “siyasal bağ”ın kurulmasının bir ayağını, Bey’in askeri gücünü tekleştirmesi, “aşiretler” üstü askeri tekeli eline alması oluşturmuştur. Osmanlı Bey’i bunu, beylerinin askeri gücünden ve “aşiret”lerinden bağımsız bir kaynağa, Kul Sistemi’ne dayanarak yapmıştır.⁶⁹⁷ Kaynağını savaş esirleri ve devşirme oğlanlarından alan kullar, emeği koşulsuz sömürülen köleler (veya ortakçı kullar) değil, sadece Bey’e bağlı oğlanlardır.⁶⁹⁸ Bey ile aralarındaki “siyasal bağ” onları Bey’in kulları yapmış; sadece devlete sadakatle bağlı askerler haline getirmiştir. Saray teşkilâtı (Enderûn ve Birûn) kullardan oluşmuş; Birûn’un askerî teşkilâtı olan Yeniçeri Ocağı da kullardan kurulmuştur. Feodalizmde Bey’in mutlak silah tekeli sağlanamadığını; ancak diğer beylerin silah tekelleri üzerinde üstünlük kurabilecek sadece kendisine bağlı bir ordu yarattığını görüyoruz. Tımarlı sipahiler bizzat kendilerine tevcih edilmiş dirliklerden gelir elde ederken, Yeniçeriler devlet (merkezi) bütçesinden *ulûfe* (maaş) almışlar; topraktan elde edilen artık-ürünü doğrudan bölüşen değil, devlet dolayımıyla ondan pay alan bir kesim olarak askerî zümrenin bir kolunu oluşturmuşlardır. Yeniçeriler savaşçı toprak beyleri değil, devletin “profesyonel” askerleridir. Yeniçeri Ocağı, merkezi devlet ordusudur. Askerî zümre içinde geçişler mümkündür. Padişah kullarına tımar tevcih edebileceği ve “çıkma” yoluyla onlara eyalet ve sancaklarda makam tahsis edebileceği gibi, bey soyundan gelen tımarlı sipahiler de kullarla karıştırılmamak kaydıyla Birûn’daki askerî sınıf içine alınabilirdi.⁶⁹⁹ Ancak bunlardan dâhil oldukları andan itibaren geldikleri değil, bulundukları statünün taşıyıcısı olmaları beklenirdi. Feodalizmde kurumsallaşma böylelikle inşa edilmiş olur; kurumlar devlet içindeki belli işlevlerin taşıyıcısı haline getirilirlerdi. İşlevler doğrultusunda kurumsallaşma, devletin, toplum-üstü oluşumunun biçimidir. Ancak sınıf mücadelesi zümreleri kestiği gibi, feodal kurumları da kesmiş; toplumsal ilişkiler her daim yeni yönetsel yapılara gebe olmuştur.

Saray’ın askeri-idari-adli-mali “mülk” yönetiminin merkezi organı Divân-i Hümayûn’dur. Divân-i Hümayûn en yüce mahkeme, en yüksek danışma ve karar mercii olan bir kurul-organdır.⁷⁰⁰ Türk-İslâm devletlerindeki *divan* (idare dairesi) ile Moğol-Türk konfederasyonlarındaki Kurultay’ın özgül bir bileşimidir.⁷⁰¹ Bu bileşimin Anadolu Selçuklu Devleti’nde özgül biçimini aldığı ve bu dolayısıyla Osmanlı Beyliği’ne geçtiği

⁶⁹⁷ Kul Sistemi için bkz. Halil İnalcık, *Devlet-i ‘Aliyye - I*, a.g.e., s.205-225; J.A.B. Palmer, a.g.e.

⁶⁹⁸ Pençik uygulamasından devşirme sistemine geçiş için bkz. Reşad Ekrem Koçu, *Yeniçeriler*, Doğan Kitap, İstanbul, 2015, s.21-34.

⁶⁹⁹ Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete*, a.g.e., s.69; Halil İnalcık, a.g.e., s.210.

⁷⁰⁰ Halil İnalcık, *Klâsik Çağ*, a.g.e., s.94; Mumcu, *privy council* (İngiltere), *le conseil du roi* ve *etats generaux* (Fransa), *reichstag* ve *reichskammergericht*’i (Almanya) Divân-i Hümayûn’a eş organlar olarak saymıştır. Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümayun*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2007, s.xvii.

⁷⁰¹ Ahmet Mumcu, a.g.e., s.xxviii-xxxii.

anlaşılmaktadır. Türk-Moğol konfederatif yönetim düşüncesine daha yakın olan Anadolu Selçuklu Devleti, idare ile kurul'u birleştirmiş; devlet işlerinin ortak karar alınan ve uygulanan bir kurul-organ eliyle yönetilmesini sağlamıştır.

Osmanlı'da Divân'ın ilk nasıl ortaya çıktığı tam olarak tespit edilememiştir. Genel kanı *divan* ile Kurultay'ın özgül bileşeni olduğu yönündedir; ancak Osmanlı'da hangi organ veya kurul(lar)ın dönüşümü ile bu sentezin ortaya çıktığı bilinmemektedir.⁷⁰² Tam bu noktada, dönemdaş başka bir kurul dikkatimizi çekmektedir: Padişah iradesi olmaksızın da toplanan, savaş kararı da dâhil olmak üzere iç ve dış meselelerde karar alan ve bütün devlet erkânının oluşturduğu, ancak Divân'dan farklı olarak bir idari organa (teşkilâta) sahip olmayan Meclis-i Meşveret.⁷⁰³ I.Murad'ın ölümü üzerine kendiliğinden toplanan ve Yıldırım Bayezid'in tahta çıkışına karar veren de bu meclis olmuştur. Bu meclisin varlığı ve toplanma biçimi, dönemi itibarıyla Divân'ın tek kurul olmayabileceğini ve kurul tipi örgütlenmelerin soylulardan oluştuğunu düşündürmektedir. Hatta II.Murad'a kadar belirli bir veraset usulünün olmadığı ve Bey'in nüfuzlu kişilerin intihabı (seçimi) ile başa geçtiği göz önünde bulundurulduğunda,⁷⁰⁴ Divân ortaya çıktığı dönemde Meclis-i Meşveret gibi soylular meclis(ler)inin hali hazırda mevcut ve ondan daha güçlü konumda olduğu iddia edilebilir.⁷⁰⁵ Divân'ın ilk yıllarında Bey ile Divân'ın görev ve yetkilerinin tam olarak ayrıışmamış olması, "hükümdarla divan arasında belirsiz bir yetki çekişmesi"nin varlığı Divân'ın da ilk ortaya çıktığı yıllarda kurul örgütlenmesine daha yakın olduğunu düşündürür.⁷⁰⁶ Divân'ın gelişimi mevcut kurullar üstü bir kurul-organ'ın yaratılma sürecine benzemektedir.

Divân'ın diğerlerinden farklı olarak organlaşması ve Bey'in yetkilerini "mutlak vekili" olarak kullanma yetkisine sahip vezir'in burada ortaya çıkması,⁷⁰⁷ bize Beylik Dönemi boyunca Divân'ın Bey'in yönetimini tekleştirme ve kurumsallaştırma rolü oynadığını göstermektedir. Bu oluşum sürecinin ilk uğrağı Orhan Bey'in vezir atamasıdır. Vezir ataması Enderûn ve Birûn yönetiminin, yani hanedan hânesi ile devlet idaresinin (toplumun yönetilmesi) birbirinden ayrıışması sürecinin başlangıcıdır. Bey

⁷⁰² Osmanlı'da Kurultay'ın toplanıp toplanmadığı net değildir. Divân'dan önce başka bir idari organ'ın olup olmadığı da bilinmemektedir. Divân'ın Orhan döneminde yapılan vezir ataması ile kendiliğinden geliştiği iddia edilmektedir. Bkz. A.g.e., s.1-2.

⁷⁰³ Mehmet V. Seyitdanlıoğlu, "Divan-ı Hümâyûn'dan Meclis-i Meb'usan'a Osmanlı İmparatorluğu'nda Yasama", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 6, Teşkilât, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.17-23, s.18; Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s.16-18.

⁷⁰⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.41.

⁷⁰⁵ Bu iddia, Kurultay düşüncesinin ve kurul tipi örgütlenmenin Divân içinde nasıl vuku bulduğunu açıklayıcı bir iddia olabilir.

⁷⁰⁶ Ahmet Mumcu, a.g.e., s.3-4.

⁷⁰⁷ A.g.e., s.2-4.

artık sadece kendi hânesinin değil, ondan bağımsız bir devlet yönetiminin de başkanıdır ve bu yetkisini “mutlak vekili” olan vezir eliyle hayata geçirecektir. Vezâret makamının oluşumunun aslen devleti ve devlet başkanını, yani Padişah’ın iradesini ve Divân-ı Hümâyûn’u kurumsallaştırdığına ilişkin en güzel örnek şu alıntıdır: “Osmanlı Devleti’nde siyasal iktidar ve buna bağlı örfî yasama ve tüm yürütme yetkisi padişah’tan çıkar. O bu yetkilerinin büyük bir bölümünü, vezir-i âzamı yoluyla kullanır. Fakat vezir-i âzam yetkilerini kullanırken *padişahın divanında* karara varmak zorundadır.”⁷⁰⁸ Bir kurul olan Divân’ın organlaşması da vezir eliyle gerçekleşecektir.

Divân’ın gelişiminde ilk uğrakla iç içe gelişen ikinci uğrak ise, vezirlerin *ulema*’dan seçilmesidir.⁷⁰⁹ Osman Gâzi’nin İznik’i fethinden sonra burada kurduğu ilk medreseden başlayarak medrese kurumu ilmiyye sınıfının kökenini oluşturacak,⁷¹⁰ özellikle Beylik döneminin ilk yıllarında Divân’ın omurgasını oluşturacak vezirler ve kazaskerler medrese tedrisatından geçenler arasından seçilecektir.⁷¹¹ “Mülk”ün en önemli kurul-organı olan Divân’ın Anadolu tarikatlarının ve zaviyelerin şeyh ve dervişlerinden değil de medreselerden yetişen ulemadan oluşturulması dikkat çekicidir. Beylik döneminin ilk yıllarında kadı olarak daha çok fakihlerin seçilmiş olmasına rağmen, Divân’la birlikte bu uygulamanın terkedilmeye başlanması da bir o kadar önemlidir. Bu durumun en yalın açıklamasını Ahmet Yaşar Ocak yapmaktadır. Ocak’a göre, ulemanın medrese müderrisliği ile devletin içine çekilmesi 11.yy’da içtihad kapısının kapatılarak Sünni İslâm çatısı altında ulema ile siyasal iktidarın eklemlenmesinin uzantısıdır.⁷¹² Medresede cisimleşen Sünni İslâm, heterodoks İslâm’dan farklı olarak yöneticinin ve dolayısıyla devletin topluluk-üstüne çıkarak kurumsallaşmasının düşünsel ve kurumsal

⁷⁰⁸ Ahmet Mumcu’nun Divân-ı Hümâyûn’un aldığı kurumsal biçimi ortaya koyan Fatih Kanunnamesi’nden yola çıkarak yaptığı bu çıkarım, vezir’in vezir-i âzam adını aldığı ve güçlendiği dönemde bile Padişah iradesi ile sınırlı olduğunu ve aslen onu hayata geçirmekle mükellef olduğunu göstermektedir. Bkz. A.g.e., s.16-17.

⁷⁰⁹ Alaeddin Paşa ve sonra gelenler medresede okumuş, kadılık yapmıştır. Bkz. Metin Kunt, a.g.e., s.36.

⁷¹⁰ İlk medrese Osman Gâzi tarafından İznik’te kurulmuş; İznik’i takiben fethedilen ve Osmanlı Beyliği’nin baş şehri olan Bursa ve Edirne’de de sırasıyla medrese açılmış; II.Murad ise, Tenimme ve Dârül’l-hâdis adını verdiği Edirne’deki medrese ile diğer medreseleri hiyerarşik bir teşkilât içine sokmuştur. Medrese hiyerarşisi Fatih Sultan Mehmed’in açacağı Sahn-ı Seman ve Kanuni Sultan Süleyman’ın kuracağı Süleymaniye medreseleri ile kurumsallaşacaktır. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s.1-38. İlmiye sınıfı, üç kategoriden oluşmaktadır: 1. Müderris (öğretim, ilim), 2. Müftü (ifta, fetva görevi), 3. Kadı (Kazai görevler) Şu aşamada bizim için önemli olan kadının görevlerinin adli (yargı) göreve indirgenemeyeceğini söylemeliyiz. Çünkü feodal örgütlenmede adalet ile infaz, yargı ile icra ve adalet ile mülki yönetimin ayrı değil, iç içe geçtiği görülmektedir. Dolayısıyla, kadı da sadece adli değil mali ve idari görevler de üstlenmiştir. İlber Ortaylı, *Hukuk ve İdare Adamı olarak Osmanlı Devleti’nde Kadı*, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 1994, s.12, 45.

⁷¹¹ Nişancı dahi önce ulema sonra kâtipler arasından seçilmiştir. Ahmet Mumcu, a.g.e., s.28.

⁷¹² Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e., s.110-135.

temelini oluşturmıştır.⁷¹³ Kurumsallaşmış İslâm tarzı Sünni İslâm, devletin kurumsallaşmasını sağlayan teşkilâtı oluşturanlar da ilmiyye sınıfına mensup olanlardır. İlmiyye sınıfı, “ruhani yetkilere ve otoriteye sahip” teşkilâtlanmış bir din adamları sınıfını ifade eder;⁷¹⁴ merkezi devletin omurgasını ilmiyye sınıfının oluşturması da zor’un siyasal-ideolojik nitelik kazanmasının göstergesidir. “Dolaylı kolektif sömürü ve yönetim” soyut “adalet” fikri üzerinden ve fiilen onun icracıları eliyle örgütlenmeye; “adalet” siyasal zor biçimini almaya ve iktidar “adalet”le özdeşleşmeye başlamıştır.⁷¹⁵ Bey’in halkın şikâyetlerini dinlemek ve onları çözümlmek için kendi huzurunda kurduğu divân, kurumsallaşarak Divân-ı Hümâyûn’a dönüşmüştür.⁷¹⁶

Merkezi devletin kendini teşkilâtlandırırken kurduğu ilk idari taksimat biriminin kadılık (kaza) olması da merkezi devlet teşkilâtının örgütlenmesinde ilmiyye sınıfının belirleyici olduğunun kanıtıdır.⁷¹⁷ Sancak askeri bir birim, kademe iken ve beylerin güçlü olduğu daireyi ifade ediyorken, kaza, merkezi devletin idari, mali ve adli örgütlenmesini oluşturmıştır. İlk dönemlerde medrese dışından gelen kadıların dahi, merkezdeki Kadiaskere (Kazaskere) bağlanmaları ile kadıların merkezi devlete bağlanması sağlanmıştır.⁷¹⁸ İlber Ortaylı kadı ile Osmanlı Devleti’nin idari ve toplumsal yapısının kendine özgü niteliği arasında özel bir ilişki olduğunu dile getirmiştir.⁷¹⁹ Bu özel ilişkinin bir ayağını kaza dairesinin mirî toprakların üzerinde örgütlendiği idari birim olması, diğer ayağını ise, serbest tımar, vakıf ve mülk arazi gibi “mülk” sınırları içindeki özel mülkiyet birimlerinin ve şehir örgütlenmelerinin kadı tarafından denetlenebiliyor olması oluşturur. Cemaatin lideri ve mülki yöneticisi olan kadının vüzera haslarını ve mukataa işlerini kontrol; vakıf tanzim, tescil, denetim; tekke ve

⁷¹³ Sünni İslâm, “araçları iyi oluşturulmuş, kurumları yerine oturmuş, ideolojik muhtevası iyi kurulmuş bir siyaset aracı haline” geldiği andan itibaren bu böyledir. Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e., s.81. Ayrıca bkz. Halil Berktaş, a.g.e., s.113-114.

⁷¹⁴ Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e., s.107.

⁷¹⁵ “Avrupa feodal toplumunda ortaçağ sonlarına gelindiğinde *Herrschaft*ın aslında büyük ölçede yargılama aracılığıyla örgütlendiği gerçeği ironiktir. Perry Anderson’ın sözlerini aktarırsak, ‘adalet iktidarın sıradan ismiydi’ (1974a: 153). Bu, Rodney Hilton’ı ... yargılama yetkisini açıkça feodal üretimin kilit toplumsal ilişkisi olarak saymaya yöneltti (1985); hiç şaşırtıcı olmayacak şekilde, belki, kendi önceki çalışmaları, 12.yüzyıla gelindiğinde, bütün feodal yönetici sınıf gelirinin yarısından çoğunun, arazi kirasından çok, yargı veya vergi kârları biçimini aldığını hesaplar (1976).” Derek Sayer, a.g.e., s.105. Demek ki, yargı yetkisinin yerel beyin elinde olmasına yoğunlaşmaktan çok bu yetkinin devletin örgütlenmesinde belirleyici olduğuna odaklanmak; Batı Avrupa’da adem-i merkeziyetçiliği güçlendiren bir öge iken, Osmanlı’da merkeziyetçiliği biçimlendiren öge olduğunu görmek önemlidir.

⁷¹⁶ Ahmet Mumcu, a.g.e., s.4.

⁷¹⁷ Mustafa Akdağ, *Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi 1453-1559*, TTK, Ankara, 1971, s.233-235, 334-335’ten aktaran Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.85.

⁷¹⁸ Bursa kadısı I. Murad döneminde Kadiasker unvanını almıştır. Kadının görevini yerine getirmek için merkezle doğrudan yazışma hakkı, yani arz yetkisi vardı. Amiri beylerbeyi veya sancakbeyi değil, Kazaskerlik dairesi idi. Kadı, kaza dairesi içinde “Bir hukuk adamı ve şer’i hâkim olarak daima bağımsız ve hükümdarın mutlak yetkiye sahip vekili” idi. İlber Ortaylı, a.g.e., s.12, 29, 18.

⁷¹⁹ 1. Kadının doğrudan merkeze bağlı olup, mahalli otoritelerden ve yöneticilerden bağımsız olması; 2. Kadının yargı yanında mali ve idari konularda da sorumlu olması; 3. Belirli bir hiyerarşi ve eğitimden geçmiş olması, görev süresinin belirli ve kısa olması. A.g.e., s.25.

zaviyeleri teftiş ve ayan ile eşrâfın yakından ilgilendiren narh tespiti ve lonca teftişi gibi önemli görevleri vardır.⁷²⁰ Özellikle Beylik döneminde devletleşmenin önemli bir ayağını oluşturan merkezi tımar dağıtımının aracı tahrir defterlerinin oluşturulmasında kadı önemli görevler almıştır.⁷²¹ Adalet-infaz, yargı-icra, maliye-idare ve daha da önemlisi şer'î ve örf'î kaza dairesinde iç içe örgütlenmiş; ontolojik olarak birbirlerinden ayrı görev alanları olarak görülmemişlerdir. Bu nokta itibariyle de, kadılık teşkilâtının mutlak monarşinin şer'î ve örf'î nitelikleri kendisinde birleştiren yapısına paralel bir örgütlenme içinde olduğu söylenebilir.

Üçüncü uğrak, I. Murad döneminde ulema kökenli Vezir Çandarlı Halil Paşa'nın askeri yetkileri kişiliğinde toplamasıdır.⁷²² Orhan Bey döneminde askerler Divân'da yer almazken, I. Murad'dan sonra seyfiyye sınıfı (askerî zümre) Divân'da yer almaya başlamıştır. Rumeli Beylerbeyi daha sonraları “küçük vezir” unvanı ile anılacak Divân-ı Hümayûn'a giren, beylerbeyilikten gelen ilk seyfiyye sınıfı mensubu vezirdir.⁷²³ Beylik döneminde vezirlerin sayısı da birden ikiye çıkarılmış ve birinci vezire *vezir-i âzam* denmeye başlanmıştır.⁷²⁴ Daha Fatih'ten önce merkez ve beylerbeyilik teşkilâtındaki makamlar için vezir unvanının kullanılmaya başlandığı görülmektedir.⁷²⁵ İlk başlarda sadece Divân'ın merkez teşkilâtını oluşturan vezir-i âzam ve kubbealtı vezirleri için kullanılan vezir unvanı, zamanla görev bağı kaybolan bir unvana dönüşmeye ve Kazaskerler dışındaki Divân üyesi askerî sınıf için kullanılan bir statü göstergesi haline gelmeye başlamıştır.⁷²⁶ Bu, görevsel ayrılıklardan bağımsız bir unvanlaşma süreci ile askerî sınıfın üst kesimlerinin, bir başka deyişle üst-feodallerin “kolektif yönetim ve sömürü” mekanizmasının parçası haline getirilerek bütünleştirildiklerinin göstergesidir. Bizans merkezi feodalizminde olduğu gibi, Osmanlı statü-makam bağı ile vassallık ilişkilerini merkezileştirmiş; makam dolayımıyla bu ilişkileri biçimlendirme kudretini merkezi iktidara vermiştir. Tımar sisteminin “mülk” derecelendirmesi de böylelikle merkezi bir bağlanma noktası bulabilmiştir. “Vezir rütbesinde bulunmayan

⁷²⁰ A.g.e., s.28-29.

⁷²¹ Halil İnalçık, *Devlet-i 'Aliyye - I*, a.g.e., s.220-222.

⁷²² Ahmet Mumcu, a.g.e., s.3.

⁷²³ A.g.e., s.25.

⁷²⁴ Uzunçarşılı, vezir-i âzam unvanının I. Murad döneminde kullanılmaya başlandığını söylemekte; ancak başka kaynaklar daha geç bir döneme II.Murad dönemine işaret etmektedir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1948, s.186; J.A.B. Palmer, a.g.e., s.496; T.H., “Vezîr” maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, s.309-314, s.313.

⁷²⁵ Uzunçarşılı, özellikle beylerbeyilikler söz konusu olduğunda görev ile unvanın karıştığını belirtmektedir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez*, a.g.e., s.186. Fatih dönemindeki eğilim göz önüne alındığında, bu karıştırmanın basit bir yanlış anlamadan ziyade görevden bağımsız bir unvanlaşma sürecinin işareti olduğu anlaşılmaktadır.

⁷²⁶ A.g.e., s.192; Nişancı, Yeniçeri Ağası ve Kaptan-ı Derya görevlerinden bağımsız vezir unvanını alacak Divan üyeleridir. Beylerbeyiliklerdeki “vezirlerin üstünde, belli bir yönetsel görevi olmayan, salt divan üyeliği yapan” Kubbealtı vezirleri denen bir vezirler sınıfı vardır. Ahmet Mumcu, a.g.e., s.22-39.

yöneticiler[in] Divan-ı Hümayun üyesi” sayılmaması ve vezir unvanına sahip olanların dirlik sahibi olması,⁷²⁷ “kolektif sömürü ve yönetim”in merkezi feodal devletle dolayımlandığını; ancak yine mülk sahibi sınıfı iktidara taşıdığını gösterir. “Siyasal birikim”nin biçimi olan zümreleşme de böylelikle hayata geçmiştir. İlmiyye (ehl-î şer) ve seyfiyye (ehl-î örf) sınıfının “dolaylı kolektif sömürü ve yönetim” mekanizmasının parçası olarak zümreleşmesi, zümrelerin Divân-ı Hümayûn içinde temsilleri ile mümkün olmuştur. Kalemîyye sınıfını oluşturan kâtipler ise, Divân-ı Hümayûn’un teşkilâtını oluşturmakla birlikte, üyesi değildirler.⁷²⁸ Kalemîyye sınıfının merkezi feodal devletin teşkilâtını idare ettiklerini ve bunların ayrı bir zümre oluşturduklarını söyleyebiliriz; ancak bu dönem için “dolaylı kolektif sömürü ve yönetim”in omurgasını oluşturduklarını iddia etmemiz mümkün görünmemektedir.⁷²⁹

Dördüncü uğrak, II.Murad döneminde teşrifat ve toplantı kurallarının belirginleşmeye, belirli bir yerde toplantıların süreklilik kazanmaya başlamasına paralel hükümdarın yanına girmenin zorlaşmasıdır.⁷³⁰ II.Murad Divân üyesi olarak toplantılara başkanlık etmeyi sürdürmekle birlikte, huzuruna kabulün zorlaştığı görülmektedir. Bu, Padişah ile Divân yönetiminin ayrılmaya başladığının göstergesidir. Fatih Sultan Mehmed, bu ayrışmanın akabinde Divân’a başkanlık etmeyi bırakacak ve Kanuni Sultan Süleyman da sadece kafesli pencere arkasında Divân görüşmelerini izleyecektir.⁷³¹ 16.yy’da Padişah Divân üyesi sayılmayacaktır. Bu gelişme, Padişah’ın yönetimden uzaklaştığına dair bir yozlaşma göstergesi değil, tam tersine devletleşme yönündeki genel eğilimin sonlandığının işaretidir. Hükümdarın mutlak otoritesi arttıkça kişiselleşme düzeyi yükselmiş ve doğrudan yönetimin daha az parçası olmaya başlamıştır. Devletin soyutlaşma düzeyi ve dolaylı yönetim mekanizmalarının gelişimi eş zamanlı olarak bu süreci izlemiştir. Hem Divan-ı Hümayûn gibi devlet organ-kurullarının hem de Padişah’ın görev ve yetkileri belirginleşmiştir. Divân toplantılarını vezir-i âzam başkanlığında yaparken, alınan kararların Padişah hükmü olabilmesi için

⁷²⁷ Kubbealtı vezirleri “Divan-ı Hümayun’da bulundukları için, savaşa katılmaları koşul olmayan dirlik sahiplerinden sayılırlar.” Ahmet Mumcu, a.g.e., s.26, 35. Demek ki, vezir-i âzam, beylerbeyiliklere atanan vezirler ve Kubbealtı vezirleri hizmet-makam dolayımıyla dirlik sahibi olan mülk sahipleridir.

⁷²⁸ A.g.e., s.42, 48.

⁷²⁹ Merkezi feodal devletin yönetimini, teşkilâtının idaresine indirgemek genel kabul görmektedir. Carter V. Findley’in çalışmaları bu kabulün gelişkin örnekleridir. Bununla birlikte, onun da belirttiği gibi 18.yy’da bile kalemîyye sınıfı ancak 1.500 kişilik bir toplama ulaşabilecek ve yerelin idaresinde yetkisi bulunmayacaktır. Carter V. Findley, *Kalemîyeden Mülkiyeye – Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011, s.22-24. Ama daha önemlisi, bu indirgemecilik merkezi feodal devletin toplum yönetimini açıklamamaktadır.

⁷³⁰ Ahmet Mumcu, a.g.e., s.5, 19.

⁷³¹ A.g.e., s.20-21.

önce arz edilmesi ve sonrasında da onun tuğrasının çekilmesi gerekmiştir.⁷³² Padişah mutlak karar mercii olarak Divân'dan ayrılmış; Divân da yetkilerini onun kurul-organi olmasından alarak toplanabilmiştir. Divân-ı Hümâyûn'un adli, mali, idari, askeri görevleri bünyesinde toplaması mutlak monarşinin göstergesidir.

Bey'in diğer beyler üzerindeki toplumsal iktidarı iki boyutlu Saray oluşumu ile siyasal bir biçim almış, yani devleti oluşturmuştur. Bu tablo bize, iddia edildiğinin aksine Saray'ın patrimonial bir otoritenin değil siyasal iktidarın, devletin ifadesi olduğunu gösterir. Saray, bir kişinin yönetimine indirgenemez; o, “siyasal birikim”nin biçimlendirdiği iktidar ilişkilerinin merkezileşmesinin, aynı anlama gelmek üzere, askerî (egemen) sınıfın zümrelerinin “dolaylı kolektif sömürü ve yönetim”lerinin ifadesidir. Padişah'ın şer'î ve örfî yetkileri tek elde toplayabildiği merkezi feodal devlet oluşumu buna örnektir: “Şer'i vergilerin asıl ayırdedici özelliği dinsel olmaktan ziyade, toprak üzerindeki üstün mülkiyet haklarının (toprağın kirasının) karşılığı sayılmasıdır. Örfi vergiler ise, köylünün kişiliği üzerinde timar beyinin sahip olduğu hakların karşılığıdır.”⁷³³ Bey'in tekleşmesi, sadece onun iktidarının değil mülk sahibi sınıfların toplum üstündeki iktidatlarının daim kılınması, toplumdan soyutlanarak daim kılınmasıdır. Bey'in hâkimiyeti, otoritesi kendinden menkul bir patrimonial hâkimiyet değil, feodal sınıfın toplumsal iktidarının merkezileşmiş biçimidir. Saray, devleti; Padişah da bu devletin başını ifade eder. Bir devlet başkanlığı olarak padişahlık böyle ortaya çıkar.

2.2.II.Dönem: Devletlerin Hâkimi ve Sultanların Sultanı olarak “Evrensel” Yönetim:

İmparatorluk ve Padişahlık

Beyliğin devletleşme süreci beyler ve topluluk(lar)-üstü bir yönetsel mekanizmanın gelişmesi ve bu mekanizmanın da Bey'in mutlak hâkimiyeti altına girmesi ile gerçekleşmiştir. Artık-ürüne el koyma sürecinin feodalleşme ile sistematikleşmesi, “siyasal birikim” mekanizmalarının belirginleşmesi ve bu iki süreci kesen kişisel vassallık ilişkilerinin gelişmesi ile Bey'in kişiselleşme-soyutlaşma süreci hız kazanmış; Bey “padişah” olarak “mülk”ün mutlak sahibi haline gelirken, “mülk” de daha soyut ve kolektif bir karakter kazanmaya başlamıştır. Bu süreci nihayete erdiren 15. ve 16.yy'daki imparatorluk inşası olmuştur. Merkezi feodal devlet Sasani, Abbasi, Bizans'ta ve hatta Batı Avrupa'daki Karolenj hâkimiyetinde olduğu gibi imparatorluk devlet biçimini almıştır. Elbette Osmanlı bir “geç zaman Ortaçağ devleti”dir, döneminin özellikleri diğer imparatorluklara kıyasla birer özgüllüktür; ancak “imparatorluğun

⁷³² Nişancı'nın padişah adına çektiği tuğra bu açıdan önemlidir. Padişah'ın Divân'ın kuruluş ve işleyişi üzerindeki yetkileri arasında ayrıca Divân'a yaptığı atamalar da sayılabilir. Bkz. A.g.e., s.27-33.

⁷³³ Oğuz Oyan, a.g.e., s.171.

feodal üretim ilişkileri temeli üzerinde oluşmasına hiçbir engel” olmadığı gibi, feodal üretim ilişkilerinin ortak karakteristiği farklı zaman ve mekânlarda benzer niteliklere sahip bir imparatorluk devlet biçiminin ortaya çıkmasına imkân vermiştir.⁷³⁴

İmparatorluk devlet biçiminin üç bileşeni öne çıkmaktadır. Birincisi, feodal merkezileşme sürecinin temelini çok-merkezli feodal örgütlenme oluşturmaktadır. Üretimin ve temellük ilişkilerinin toprağa bağımlı karakteri feodal toplumsal ilişkilerin dar, parçalı ve dolayısıyla çok merkezli örgütlenmesine neden olmuştur. Bağımsız küçük köylülerden ziyade göçlerle biçimlenen eski Roma İmparatorluğu topraklarının hem batısında hem doğusunda “aşiret”ler, “kabile”ler halinde toprağa bağlanma süreci bu örgütlenme biçimini pekiştirmiştir. Bu nedenle, Ariel Salzmann’ın ifadesiyle feodal toplumsal ilişkiler “bir ‘ülkeler’ salkımı olarak değil çok sayıda merkez ve çeşitli sınırlar içeren kümeler” şeklinde örgütlenmiştir.⁷³⁵

İkincisi, çok-merkezli feodal örgütlenmenin oluşumuyla eş zamanlı kişisel-hiyerarşik bağlanma, vassallık ilişkisinin oluşumudur. Sınıflaşma süreci bir yandan “mülk”ü yatay olarak parçalarken, diğer yandan derecelendirmekte, kademelendirmektedir. Bey’in “mülk”ünün diğer “mülk”ler üzerinde hâkimiyet kurması ile bu kademelenme süreci bir merkez oluşum sürecine evrilmektedir. Bey’in kendi “mülk”ünü daha fazla ve sürekli artık-ürün çekecek büyüklük ve biçimde örgütlemeyi başarması bu merkez oluşumun ilk ayağını oluşturmaktadır. Tımar sistemi, Osmanlı’da imparatorluk merkezinin diğer merkezler üzerinde hâkimiyetini sağlayacak şekilde artık-ürün çekme ve asker toplama örgütlenmesinin omurgasıdır. Bu sistem aynı zamanda “mülk”lerin, yani hem mülkiyet hem de iktidarın derecelendirilerek Bey “mülk”ü dolayısıyla merkeze bağlanmasını sağlamaktadır. Bu sayede Padişah “mülk”ü çevresinde bir merkezi alan oluşmuş olmaktadır. Tımar sisteminin hâkim olduğu ve imparatorluğun çekirdeği olarak belirtilen Anadolu ve Rumeli eyaletlerinin oluşumu bunun göstergesidir. Merkez oluşumunun ikinci ayağını oluşturan kademelenme biçiminde ise, merkezler Padişah “mülk”ü dolayısıyla değil, doğrudan merkeze bağlanmakta; yani diğer “mülk”lerin sahip olduğu mülkiyet haklarına ve temellük etme biçimlerine dokunulmadan iktidar kademelendirilmektedir.⁷³⁶ “Siyasal birikim” veya “dolaylı sömür” bağı sabit vergi veya hizmetler üzerinden kurulmaktadır. Özellikle Fatih Sultan Mehmed döneminden başlayarak merkeze daha çok “yarı-bağımsız siyasi yapı”ların “mülk”lerinin bağlanması

⁷³⁴ A.g.e., s.164.

⁷³⁵ Ariel Salzmann, a.g.e., s.80.

⁷³⁶ Mümtaz, salyaneli eyaletler ile yurtluk-ocaklık/hükümet sancaklar ve yıllar sonra imparatorluk çözüldüğünde bu topraklar üzerindeki egemen üretim tarzının hala “aşiret”leri temel aldığı göz önünde bulundurulduğunda, bu kademelenme biçiminin mülkiyet (temellük) ilişkilerine dokunmadığı anlaşılabacaktır.

bu kademelenme biçimini belirginleştirmiştir. Anadolu ve Rumeli’de imparatorluk merkezini oluşturan salyanesiz eyaletlerin dışında kalan, önceleri harâcgüzâr devletler adı verilen mümtaz eyaletlerin sayısının artması, bu eyaletlere salyaneli ve yurtluk-ocaklık/hükümet sancaklarının eklenmesi ile bu süreç tamamlanmıştır.⁷³⁷

“Mülk”ün üstünde ister doğrudan ister dolaylı hâkimiyet kurulmuş olsun, her iki biçimde de, imparatorluk merkezi, ulus-devlet merkezîyetçiliğinden farklı olarak “mülk”ün mutlak hâkimi değildir. Tüm yetkileri elinde toplayan bir mutlak monarşide tam tersi olması beklenebileceği halde, feodal merkezi devlet, yani imparatorluk ulus-devlet gibi “mülk”ün her köşesine uzanan bir devlet örgütlenmesine sahip değildir. Egemenliğin tek ve bölünmez iktidarının ifadesi olan kamu tüzel kişiliği ve bu kişiliğin iktidarını devlet içinde mündemiç olan kamu idare, kurum ve temsilcileri eliyle kullanması düşüncesi erken modern (geç feodal) ve modern dönemin mutlakîyetçi devlet ve ulus-devletine özgüdür; bu döneme genellenmesi yanlış olacaktır.⁷³⁸ Bu dönemin merkezîyetçiliği Abou-El-Haj’ın ifadesiyle diğer “mülk” sahiplerinin rıza gösterdiği ittifaklara veya Reyhan’ın ifadesiyle uzlaşmaya dayalıdır.⁷³⁹ İttifak veya uzlaşmayı padişahın mutlak iktidarı gibi gösteren ise, söz konusu ittifak ve uzlaşmanın padişahın başında bulunduğu hanedanın diğer “mülk” sahipleri üzerinde hâkimiyet kurması, aralarındaki sınıf-içi mücadelenin vassallık ilişkilerini ortaya çıkaracak şekilde sonuçlanması ile ortaya çıkmış olmasıdır.

Feodal devletin merkezîyetçiliği çok-merkezli feodal örgütlenmenin vassallık ilişkileri üzerinden bir merkeze bağlanmasına dayanır. İmparatorluk merkezi, söz konusu merkezleri kendine bağlarken onların “mülk” hakkını verili kabul etmekte,

⁷³⁷ Tımar sisteminin uygulandığı sancaklardan oluşan eyaletlere salyanesiz eyalet denmektedir. Salyanesiz eyaletler beylerbeyi-sancakbeyi-kadı-hazine defterdarı tarafından yönetilmektedir. Vergi (harâc) vermek suretiyle Osmanlı Devleti’nin koruması altına giren yarı-bağımsız siyasi yapılar mümtaz eyaletleri oluşturmuşlardır. Bu eyaletler savaş zamanında asker verme yükümlülüğünü taşımakla birlikte, iç işlerinde tamamen özerktirler. Yerel feodaller tarafından seçilen (16.yy’ın ikinci yarısından itibaren Osmanlı merkezi yönetimi tarafından belirlenen) voyvodalar eliyle yönetilmektedir. Eflak ve Boğdan Voyvodalıkları, Kırım Hanlığı, Erdel Krallığı, Kazak Hetmanlığı, Mekke Şefliği mümtaz eyaletlerdir. 16.yy’da karşımıza çıkan salyaneli eyaletler, merkeze her yıl salyane adı verilen sabit bir vergi ödeyen ve merkezden atanan bir vali (yeniçeri garnizonu-defterdar-kadı) tarafından yönetilen eyaletlerdir. Salyaneli eyaletler Mısır, Yemen, Habeş, Basra, Lahsa, Trablusgarp, Tunus, Cezayir ve Bağdat gibi haracî topraklardır. Yurtluk-ocaklık/hükümet sancakları ise, Beylerbeyilik sınırları içinde olmalarına rağmen bölgesel özerkliğe sahip Kürt aşiret topraklarıdır. Yönetimleri aşiret reisleri eliyle sağlanır; bu sancaklarda Padişahın kadı ve yeniçeri birliği bulunur. Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.95. Görüldüğü üzere, salyanesiz eyaletler dışındaki bütün eyaletlerde Padişah dışındaki “mülk” sahiplerinin değişen oran ve biçimlerde artık-ürün çekme-sömürü ve yönetim hakları korunmuştur. Daha doğrusu feodal sınıf-içi mücadele ancak bu koruma sınırları içinde bağlanmayı mümkün kılmıştır.

⁷³⁸ Sıddık Sami Onar, a.g.e., s.725-741, 751-759.

⁷³⁹ Rıfâ’at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğuşu – 16.Yüzyıldan 18.Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, İmge Yayınevi, Ankara, 2000, s.68; Cenk Reyhan, *Osmanlı’da Kapitalizmin Kökenleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008, s.115-116.

kendi “mülk” hakkını hiyerarşik olarak onlardan üstün kılmaktadır.⁷⁴⁰ İktidar ve mülkiyet kademelendirilirken diğer “mülk”lere derecesi sınıf mücadelesine göre değişmekle birlikte bir serbestiyet tanınmaktadır. Makam ve toprak dolayımı ile merkez tarafından kapsanan “mülk”ler, kendi idare dairelerinde (bölgelerinde) yetkilidirler. Bu “mülk”ler mülk arazi ve vakıf arazide olduğu gibi temlik edilmiş (mutlak mülkiyet hakları tanınmış) veya “yarı-bağımsız siyasi yapı”larda olduğu gibi özerklikleri kabul edilmiş birimler olabilir ve bu birimler kendilerine çizilmiş sınırlar içinde tam yetkili addedilmiş olabilirler. Bununla birlikte, tımar sisteminde olduğu gibi yetki alanları kademelendirilmiş olabilir; ancak bu durumda dahi tımarlı sipahilerin yetki alanları içinde serbestiyyeti vardır. Her durumda yetkilerin sınırını “hizmete tahsis edilmiş daireler-gelir alanları” belirlemektedir. Bir bütçeleme usulü olan “tahsisat” kavramından yola çıkarak açıklayacak olursak, gelirin idari yetki alanlarına, yani dairelere özgüldüğünü, gelir ve harcama açısından özerk birimler yaratıldığını görürüz. Çünkü “tahsisat”, “belirli gelirlerin belirli giderler için” ayrılması, “belirli fonksiyonları, faaliyetleri üstlendikleri düşünülen veya belirli program ve projeleri yürüten kamu idarelerine, faaliyete yönelik kaynak tahsis etme ve faaliyet esaslı maliyetlendirme anlayışı”dır.⁷⁴¹ Yetki alanları dâhilinde artık-ürünün yerinde temellük edilmesi ve/veya bölüşülmesi esas alınmış; elde edilen gelir yönetsel faaliyetler de dâhil olmak üzere buradaki toplumsal faaliyetlere (hizmete) tahsis edilmiş; geriye kalan toplam merkeze aktarılmış veya hiç aktarılmamıştır. Bu haliyle, imparatorluk yönetimi daha çok “çok sayıda özerk ya da yarı-özerk birimin bir merkezden yönetilme usulü” olarak tanımlanan adem-i merkeziyet usulüne yakınsamaktadır.⁷⁴² Ömer Lütfi Barkan, bu

⁷⁴⁰ Benzer yapılanma Karolenj vassallığı için de geçerli gözükmektedir: “Karolenj soyunun ilk hanedanları, etraflarında kendilerine bağlı silahlı birlikler oluşturarak ve *maimbour*’larını öteki şeflere de dayatarak, yavaş yavaş Frank halkının efendisi olmayı sağladılar.” Marc Bloch, *Feodal Toplum*, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2007, s.276. *Maimbour* sözcüğü Fransızca sözlükte Frank krallarının tebaaları üzerindeki koruyucu otoriteleri ve babaların veya annelerin çocukları üzerindeki otoriteleri olarak tanımlanmaktadır.

Larousse, <http://larousse.fr/dictionnaires/francais/mainbour/48690?q=mainbour#48605> (01/08/2013) Tanımları itibariyle sözcüğün “mülk” kavramına yakın bir içeriğe sahip olduğu görülmektedir.

⁷⁴¹ “Tahsisat” kavramı için bkz. Fatma Eda Çelik, “Bir Düzenleyici Reform Aracı Olarak Bütçe Kanunu – Mali Disiplin İçin Performans Yönetimi”, *Kamu Yönetimi Dünyası*, Yıl: 7, Sayı: 27, Temmuz-Eylül 2006, s.50-63, s.60; “Implementation Has Not”, *OECD Journal of Budgeting*, Volume 3, No.2, OECD, Paris’ten aktaran Ertan Erüz, “Yeni Mali Yönetim Yapısında Performans Esaslı Bütçeleme”, XX. Türkiye Maliye Sempozyumu, 23-27 Mayıs 2005, *Türkiye’de Yeniden Mali Yapılanma, Bildiriler Kitabı*, Pamukkale Üniversitesi İİBF Yayını, No: 1, Denizli, 2005, s.61-74, <http://maliesempozyumu.pamukkale.edu.tr/eeruz.pdf>.

⁷⁴² Birgül Ayma Gül, “Sunuş”, Cenk Reyhan, *Osmanlı’da İki Tarz-ı İdare – Merkeziyetçilik-Adem-i Merkeziyetçilik*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2007, s.9-15, s.10; İlber Ortaylı da geleneksel devletlerde merkeziyetçiliğin teknik olarak mümkün olamayacağını açıklayarak adem-i merkeziyetçilik usulünü öne çıkarmaktadır: “Geleneksel devletlerin yapısı taşra yönetimlerinde açık şekilde göze çarpar. Sosyo-ekonomik ve teknolojik etkenlerce belirlenen bu yapı, kural olarak, eski deyimle adem-i merkeziyetçilik, yeni deyimle yerinden yönetimdir. Bilindiği gibi, geleneksel toplumlarda, temel üretici eylem, ilkel araç ve yöntemlere dayanan tarım ve hayvancılıktır. Tarım teknolojisi öküz, saban ve kol

mekânizmayı şu sözlerle açıklamaktadır: “devletin müdahalesine kapalı idari-mali birimlere bölünmüş” bir imparatorluk.⁷⁴³ Biz merkezi devletin müdahalesinin sınırlı olduğunu ve temel müdahale kanalının da kanunnameler ile gelirleri sabit tutmak olduğunu söyleyeceğiz. Ancak imparatorluğun aslen idari-mali birimlere bölünmüş bir örgütlenme üzerinde yükseldiği tespiti açıklamalarımızı temellendireceği için çok değerlidir.

İmparatorluk merkezinin diğer merkezleri kendisine bağlaması “hizmete tahsis edilmiş daireler-gelir alanları” yaratma tekeli eline alması ile gerçekleşmektedir. Tahsisat/adem-i merkeziyet birimleri “merkez’e hizmet-gelir” bağı ile imparatorluğun parçası haline getirilmiş; ancak imparatorluğun içinde ergimemiş, tam tersine bu biçimin özgünlüğüne uygun biçimde özerk varlıklarını koruyarak imparatorluk merkezine bağlanmışlardır. “Hizmete tahsis edilmiş daireler-gelir alanları” yaratılması askeri hizmet özelinde vassallık bağına bir harâcgüzârlık veya tımar bağına dönüştürmüştür. Mümtaz, salyaneli ve hükümet/yurtluk-ocaklık sancaklarında sabit gelir veya askeri hizmet karşılığında “yarı-bağımsız siyasi yapı”ların feodal toplumsal ilişkileri yönetme hakları tanınmış; bu yöneticilerin han, voyvoda gibi sahip oldukları çeşitli unvanları korumaları sağlanmıştır. Beylik döneminde yerel bey “mülk”lerinin makam ve toprak bağıyla merkeze bağlanmaya başlanması, tımarın yetki alanı, tımar sahipliğinin bir makam-unvan haline getirilmesi ise tımar bağına örnektir. Tımar sahibi, kendi yetki dairesinde vergi dolayımı ile artık-ürünü bölüşen ve emeği temellük etmek için gerekli toplumsal örgütlenmeyi yapan feodal beydir.

Askeri hizmet karşılığı soylulara verilen tımarlardan ayrı olarak yönetim hizmetlerine ayrılmış tımarlar da yaratılmıştır. Sancakbeyi, beylerbeyi ve vezirlere verilen tımarlar bu tip tımarlara örnektir. Bu tımarlar Karolenj İmparatorluğu’nda “kral

---

emeğine; ulaşım teknolojisi deve ve katıra; kentlerdeki üretim de loncaların zanaat çalışmalarına dayanır. Görüldüğü gibi, üretim ve ulaşım da kullanılan enerji organik, yani bedenseldir. Bu koşullarda, uzun mesafeli ulaşımın çağdaş yoğunluktan uzak olması ne kadar doğalsa, yerel yönetim organlarının gerek yapı, gerekse işleyiş bakımından uzmanlaşma ve anonimleşmeden uzak olmaları da o derece kaçınılmazdır. ... yönetim, Osmanlı devletindeki gibi ‘aşırı kırtasiyecî’ olarak nitelense bile, kayıt sistemleri yönünden ayrıntılara girebilecek durumda değildir. En önemlisi, merkezî bir hazinenin bulunmayışı, hatta böyle bir hazine kurmanın olanak dışı oluşu, gelir ve harcamaları saptayıp toplayacak bir merkezçiliği olanaksız kılar. Kısacası, geleneksel devlet güçsüzdür, geniş alanda derinlemesine ve denetlenebilir bir örgüt kurma olanağından yoksundur.” İlber Ortaylı, “Türkiye’de Taşra Yönetim ve Yöneticiliğinin Evrimi”, Kurthan Fişek (Ed.) *Toplumsal Yapıyla İlişkileri Açısından Türkiye’de Mülkî İdare Amirliği – Sistem-Sorunlar*, Türk İdareciler Derneği Bilimsel Araştırma Dizisi, 1976, s.1-22, s.4; İmparatorluk çapında standartlaşmış bir para biriminin olmaması, Anadolu ve Balkanlar dışında mevcut para birimlerinin korunması, hatta Kırım’da sikkenin yerel hanlar adına darp edilmesi gibi örnekler de bunun kanıtıdır. Şevket Pamuk, “Osmanlı Para Düzeninin Gelişimi”, Halil İnalcık ve Donald Quataert (Ed.) *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarih*, Cilt 2 (1600-1914), Eren Yayınları, İstanbul, 2004, s.1055-1093, s.1066-1067.

⁷⁴³ Ömer Lütfi Barkan, “Osmanlı İmparatorluğu ‘Bütçe’lerine Dair Notlar”, *İFM*, Sayı: XV, 1954, s.245’ten aktaran Carter V. Findley, a.g.e., s.84.

tarafından verilen, kamu hizmeti olarak yaratılmış” “onursal fief”lere benzemektedir.⁷⁴⁴ Tımar sahipliği soyluluktan değil, devlet hizmetinde olmaktan, yani Padişah beratıyla onurlandırılmış olmaktan kaynaklanmaktadır. Bir başka deyişle, tımar sahipliği ister soylu ister kul olsun tımarın padişah tarafından tevcih edilmesine bağlanmıştır. Fatih döneminde ağırlığını arttıracak kul kökenlilerin tımar sahibi olması bu sayede mümkün olabilmiş; tımar sahipliğinin beslenme kanalını değiştiren bu uygulama soyluluğun karşısında padişaha bağlılığı ön plana çıkarmıştır.⁷⁴⁵ Yönetsel “hizmete tahsis edilmiş daireler-gelirler” üst-feodallığı Roma’nın senatör ve konsüllerinde, Batı Avrupa feodalizminin kontlarında olduğu gibi imparatorluk merkezi yönetiminin parçası olmakla eşitlemiştir. Bey’in beyi olmaktan, merkezi devletin beyi olmaya, yani “soyut” imparatorluğun beyi olmaya doğru bir sıçrama yaşanmıştır. Tam bu noktada şunu ısrarla vurgulamak gerekir ki, bizi ATÜT’çü tezlerden ayıran en önemli fark, bu sıçrama yaşanırken feodal beylerin emeğin temellüğündeki hâkimiyetlerini kaybetmedikleri, yalnız bunun dolayımı hale geldiğini ve bu vesileyle pekiştiğini görmek olacaktır. Artık-ürün çekme mekanizması bağımsız bir devletin eline geçmemiş; bu hakkı ancak devletin parçası olarak koruyabilen feodal beylerin elinde kalmıştır. Osmanlı klâsik çağında makam dolayımı, bağı sistematik hale getirilmiş; kuvvetlendirilmiştir.⁷⁴⁶ “Kolektif sömürü ve yönetim”e katılım makam’a bağlı olmaya endekslenmiştir.⁷⁴⁷ Konsolidasyon bu noktadadır.

⁷⁴⁴ Kral, “devletin temel görevlerini, özellikle de kontluklar, uç eyaletleri ya da dükalıklar gibi büyük toprakların yönetimini emanet ettiği kişilerle vasallık ilişkisiyle bağlanıyordu. Fakat eski Latince gelen ‘onurlar’ adını koruyan bu görevler, söz konusu dönemde ‘*beneficium*’lardan özenle ayrı tutulmuşlardı. Gerçekten de bunlar, diğer birçok niteliğin yanı sıra, özellikle çarpıcı bir nitelik dolayısıyla farklılaşmışlardı: Yaşam boyu sürmek üzere verilmiyorlardı. Bu göreve getirilenler, kendi hataları bulunmasa bile, hatta kendi yararlarına olmak üzere her zaman azledilebiliyorlardı. Çünkü görev değişikliği, bazen yükselme anlamına da geliyordu ... ‘Onurlar’, ‘*beneficium*’lar: IX. yüzyılın ilk yarısına ait metinlerde, kralın, herhangi bir bağımlı adamına dağıttığı lütuflar sayılırken, her zaman bu ikili ayırım yapılıyordu.” “Karolenj devletin en iyi zamanlarında bile, devlet içindeki rolleri gerçek anlamıyla memura çok yakın olan tüm krallık vasallarına ait *beneficium*’lar, ‘onurlar’ gibi kabul edilmeye başlanmıştı. Sonuçta, sözcük sıradan fief anlamına dönüştü ... Aslında ‘*beneficium*’ ya da fief olarak adlandı[rılan], gücün ve zenginliğin bölünemez kaynağı olarak, bütünüyle görevin kendisiydi.” Marc Bloch, a.g.e., s.332-333, 334.

⁷⁴⁵ Yıldırım Bayezid hem idari-askeri makamları hem de tımarları kullara vermeye başlamış; II. Murad döneminde kulların sayısı artmış; Fatih veziri âzamlığı da kullara açmıştır. Halil İnalcık, a.g.e., s.205-206. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi ne devlet makamları ne de tımar sahipliği tamamen kulların eline geçmiştir. İstatistiki veri için bkz. Metin Kunt, a.g.e., s.59-69. Benzer özellik Karolej İmparatorluğunda da vardır: “En azından Sofu Louis’nin hükümdarlığından itibaren, hiçbir saray görevi, hiçbir büyük komutanlık, hatta özellikle de hiçbir kontluk mertebesi, en geç bu görevi üstlendikten sonra olmak üzere ama muhakkak, ellerini birleştirmek suretiyle kralın vasalı olmadan elde edilemiyordu.” Marc Bloch, a.g.e., s.280.

⁷⁴⁶ “Daha önce ücret karşılığı çalışmış olan saray görevlisi ve askerler tımar sahipleri arasında azınlık teşkil ediyorlardı. İrsî dirliklere sahip olanlar için de aynı şey söylenebilir. Bunların çoğuna tımarları babalarından miras kalmıştır. Ama oğula miras yoluyla intikal eden babasının tımarı değil, herhangi bir tımarı sahip olmak hakkıydı.” Colin Imber, a.g.e., s.264.

⁷⁴⁷ 1531 tarihli ferman o tarihten itibaren ilk defa kendilerine tımar tahsis edilen tımar sahiplerinin beratlarını sultandan alma zorunluluğu getirilmiştir. A.g.e., s.267.

Yönetim hizmetlerine ayrılmış tımarlar belli bir idari yetki dairesi gözetilerek verilmiş; beylerbeyi ve sancakbeyi kontlar gibi hem ordu komutanı hem bölge yöneticisi yetkisine sahip olmuşlardır.⁷⁴⁸ Bu tımarların yetki dairesini diğerlerinden ayıran en önemli özellik, tımar sahibine ait hâss'ın alanını, yani mülkiyet-tasarruf alanını aşan bir yönetim, “mülk” alanı yaratılmış olmasıdır.⁷⁴⁹ Özel mülkiyet-özel tasarruf alanını aşan “mülk”, imparatorluğun hâkimiyet alanının oluşumuna ilişkindir. Karolenj İmparatorluğu nasıl yeni kontluklar yaratarak mevcut mülkiyet ilişkilerini kesen yeni imparatorluk “mülk” alanları yaratmışsa,⁷⁵⁰ Osmanlı İmparatorluğu da sahip olduğu tekeli kullanarak kendi “mülk” alanını biçimlendirmiştir.

Askeri hizmete tahsis edilmiş tımarlar ile yönetim hizmetine tahsis edilmiş tımarlar arasındaki bir diğer önemli fark da, yine kontluklarda olduğu gibi gelirin hizmet süresi ile sınırlandırılmış olmasıdır: “Yönetimsel görevler, geçici olma niteliğini sürekli olarak içlerinde taşırlar ve tayin, nakil, terfi ve görevden alma gibi değişken özellikler içerir. Bu görevler değiştiği ya da yer değiştirdiği zaman, bu hizmetlerin gelirlerini aldıkları dirlikler de değişir. (...) görevden alındıkları zaman dirliklerin gelirinden yoksun kalırlar.”⁷⁵¹ Soylularla askeri hizmet üzerinden bir birlik kurulmuş; soyluların “birliğin kendisine yüklediği ortak göreve [savaşa] katılmadığı zaman, birliğin soylu üyesi olmaktan da çıkacağı için, dirliğini de” kaybedeceği öngörülmüş iken, bu tımar sahipleri ile imparatorluk yönetim hizmetleri üzerinden bağ kurulmuş ve dolayısıyla hizmetin süresi bu bağ ile sınırlandırılmıştır.⁷⁵² Bu bağın gevşekliğini değil, siyasal dolayımın daha güçlü kurulmuş olduğunu gösterir. Bu zemin üzerinde yükselecek 17.yy'ın mücadelelerindeki kontluklara benzer kalıtsallık arayışı ve müsaderenin yaygın olmaktan ziyade sınırlı, seçici olması buradaki bağın da güçlülüğüne işaret eder.⁷⁵³

Sancakbeyliği, beylerbeyliği ve vezirlik arasındaki niteliksel farklar Osmanlı İmparatorluğu'nun, Karolenj İmparatorluğu'ndaki kontluklardan farklı özelliklere de sahip olduğunu gösterir. Bir başka deyişle, Osmanlı tahsis/adem-i merkezi idari-askeri-mali birimleri üç farklı şekilde örgütlemiştir. Feodal ilişkilerin temel örgütlenme ölçeği sancaktır ve tam da bu nedenle bu ölçek tımar sahipliği örgütlenmesi ile geçişkenlikler

⁷⁴⁸ Marc Bloch, a.g.e., s.656.

⁷⁴⁹ Bu özelliği ile beylerbeyilik ve sancakbeyliği Alman dükalıklarına benzemektedir: Fransa'da kontlar “kendilerine fief olarak verilen kontluklardan başka hiçbir yerde fiili iktidarlarını kullanamazlarken, Alman bir dük, hiç kuşkusuz gücünün büyük bir bölümünü kendisine ait ‘onursal’ fieflerden sağlasa da, bunlardan çok daha geniş bir toprağın en üst şefi olarak kalmayı sürdürüyordu.” A.g.e., s.662-663.

⁷⁵⁰ A.g.e., s.656-657.

⁷⁵¹ Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.152.

⁷⁵² A.g.e., s.152.

⁷⁵³ Rıfâ'at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.47, s.87.

arz eder.⁷⁵⁴ Sancakbeyliğinin hem oluşum süreci hem de özellikleri, sancağın askeri hizmete tahsis edilmiş tımarlar ile yönetsel hizmete tahsis edilmiş tımarlar arasında bir geçiş formu olduğuna işaret eder. Beylik döneminde bey “mülk”leri sancaklar üzerinden merkeze bağlanmış ve bu beyler uzun yıllar kalıtsal kimi mülkiyet ve idare haklarını korumakta ısrarcı olmuşlardır.⁷⁵⁵ Feodal merkezi devlet bu beylerin dirliklerini parçalama, “mülk” alanları dışında onlara dirlik tahsis etme veya dirliklere el koyma yoluna gitmiş; sancağı yönetsel hizmete tahsis edilmiş tımarlar biçiminde örgütlemeye çalışmıştır; buna mukabil tımar sahipleri de “mülk”lerini mülk veya vakıf araziye çevirerek kalıtsal olarak koruma yolunu seçmişlerdir. Kontluklar birer idari birim olarak kalıtsallık kazanırken,⁷⁵⁶ Osmanlı’da sancağın hizmete tahsis edilmiş tımar biçimine dönüşmesi nedeniyle feodal beylerin kalıtsallık arayışı idari birimler üzerinden değil kendi mülkleri üzerinden olmuştur. Ama tam da artık-ürünün çekildiği ve mücadelenin biçimlendiği “kendine yeterli” birim olması nedeniyle, sancak tahsis temelli örgütlenmenin temelini oluşturmuştur. Ortaylı bu durumu açık bir biçimde özetlemektedir: “(...) her Osmanlı sancağının merkeze belirli bir bedel ödemesi ve giderlerin vilayet bütçesinden karşılanmasında somutlaşan ‘mali yerinden yönetim’, hem defterdarın sancak düzeyindeki etkinliğini abartılmış biçimde karşımıza çıkarmakta, hem de klasik Osmanlı yönetiminin merkezilikten ne kadar uzak bir yönetim yapısına sahip olduğunu göstermektedir.”⁷⁵⁷ Sancakların parçalı ve çok-merkezli örgütlenmeyle uyumlu olduklarının bir diğer göstergesi ise, II.Bayezid döneminde çıkarılmaya başlanan “sancağın vergi mükellefi tebaasının tımar sahiplerine ödemekle yükümlü oldukları vergi, harç ve para cezalarının ayrıntılı bir listesini içeren” sancak (liva) kanunnameleridir.⁷⁵⁸ Sancak kanunnamelerinde, esas her sancağa göre değişen, yerel ölçekli feodal ilişkiler belirlemiş; imparatorluk merkezi bu ilişkilere kanunnameler aracılığıyla müdahale etmeye çalışmıştır.⁷⁵⁹ Çıkardığı kanunnameler ve bunları imparatorluk çapında merkezileştirme girişimi olan fermanlar bu çabasının sonuca ulaşmadığını, yerelliğin belirleyiciliğini koruduğunu ve 17.yy itibarıyla de sönümlenme eğilimine girdiğini gösterir.

Beylerbeyilik toplumsal ilişkilerin örgütlendiği bir idari birimden ziyade onların üstünde yer alan bir “denetim ve eşgüdüm” birimi olarak belirilmiş; yöneticisi vezir

⁷⁵⁴ Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.84; İlber Ortaylı, a.g.e., s.8-9.

⁷⁵⁵ Colin Imber, a.g.e., s.242-253.

⁷⁵⁶ Kontlukların kalıtsallık kazanma süreci için bkz. Marc Bloch, a.g.e., s.335.

⁷⁵⁷ İlber Ortaylı, a.g.e., s.13.

⁷⁵⁸ Colin Imber, a.g.e., s.261-263.

⁷⁵⁹ “Erken modern dönem merkezileşmesinin bir diğer önemli göstergesi de ‘Osmanlılaştırma’, yani livla kanunnameleri veya sancak kanunnameleri olarak bilinen yerel düzenlemeleri kanunlaştırma girişiminde ortaya çıkmaktadır.” Rıfâ’at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.38.

rütbeli bir asker-idareci olmuştur.⁷⁶⁰ Demek odur ki, beylerbeyilik, kontluk benzeri ilk yönetsel hizmete tahsis edilmiş tımar biçimidir. Yalnız kontluk toplumsal ilişkilerin örgütlenme ölçeğine uygun bir idari birim iken, beylerbeyilik bu ölçekle örtüşmeyen daha büyük alanları kapsamıştır. Bu özelliği itibariyle de kontlukların birleşimi dükalık veya baronluklara benzetilebilir. Beylik dönemi kapanır imparatorluk dönemi açılırken beylerbeyiliklerin (eyalet) sayısının artması ve tımar bağından bağımsız alanların da üst-örgütlenme birimi haline gelmesi beylerbeyiliğin yönetsel hizmet bağıni öne çıkarmış ve imparatorluğun temel yönetim birimi haline getirmiştir. Fatih Sultan Mehmed, beylerbeyini “görevli bulunduğu vilayetin tek mülkî ve askerî amiri durumuna” getirmiştir.⁷⁶¹

Kubbealtı vezirlerine ve vezir-i âzama yapılan tımar tahsisinin ise, merkezi devletin toprak üzerinde örgütlenmesi ile hiçbir bağı yoktur. Onlara tahsis edilen tımarlar merkezi yönetim hizmetleri ile ilişkilidir.⁷⁶² Bu özelliği itibariyle, vezirlere tahsis edilen tımarlar merkezi yönetimin en önemli bileşeni olan kadılara ve defterdarlara tahsis edilen gelirlere benzemektedir. Denebilir ki, merkezi yönetim hizmetlerinde toprak ile bağ zayıflatılmış veya koparılmıştır. Ancak gelirin tahsisat usulüne göre verilmesinden vazgeçilmemiştir. Yeniçeri Ocağı askerleri ve altı sipahi bölüğü gibi bazı merkezi devlet hizmetlilerine maaş verilmekteydi.⁷⁶³ Ancak hükümdarın mutlak yetkiye sahip vekili olarak herşeyi tasarruf etme kudretine sahip (mutasarruf, tam yetkili) olan, bu yetkiyi kendilerine-üstlendikleri yönetsel fonksiyona tahsis edilen yetki alanları (daireler) içinde gerçekleştiren ve merkezi iktidarın memâlik (ülke) genelinde örgütlenmesini sağlayan kadı ve defterdar gelirleri büyük oranda tahsisat usulüne bağlıydı.⁷⁶⁴ Kadılar, yevmiyelerine (tahmini rüsûm geliri) göre derecelendirilmiş kadılık dairelerine atanırlar; yani atamaları kendilerine tahsis edilen geliri esas alırdı.⁷⁶⁵ Buna mukabil kadılar bir berat resmi öderlerdi. Kendilerine tahsis edilen tahmini gelir ve berat resmi kadıların makamlarına yaptıkları yatırımı ifade ederdi. Sınırlı görev süreleri içinde kadılar bu tahmini gelire ulaşmaya ve berat resmini çıkarmaya çalışırlardı. Bunu, mahkeme işlemlerinden aldıkları resimlerde olduğu gibi hizmetleri, faaliyetleri karşılığı alacakları rüsûmla gerçekleştirirlerdi. Rüsûm geliri tahmini yevmiye gelirini aşabilir veya onun

⁷⁶⁰ “Beylerbeyilik hem **fiilî bir memurluk**, hem de Nişancı’nın beylerbeyi atanabilmesinden de anlaşılacağı gibi **başka memuruklarda bulunanlara verilen bir rütbedir**. [Kalın yazılar yazara aittir.]” İlber Ortaylı, a.g.e., s.12, 9.

⁷⁶¹ Orijinal metinde alıntı “kalın” yazılmıştır; yazının bütünlüğü içinde alıntının “kalın”laştırılmadan alınması tercih edilmiştir. A.g.e., s.12.

⁷⁶² Ahmet Mumcu, a.g.e., s.26.

⁷⁶³ Carter V.Findley, a.g.e., s.84.

⁷⁶⁴ Kadıların kendi dairelerindeki yetkileri için bkz. İlber Ortaylı, *Kadı*, a.g.e., s.14, 19, 20, 30.

⁷⁶⁵ Kadıların gelirleri için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, a.g.e., s.83, 88, 93-95, 111, 118, 136.

altında kalabilirdi.⁷⁶⁶ Ama esas olan faaliyetlere tahsis edilmiş bu gelirlerdi ve kadılar bu gelirlerini attırmaya odaklanmışlardı. Dolayısıyla yevmiyenin maaş, görev öncesi ödenen sabit bir tutar olarak adlandırılması doğru değildir; kadıların asıl gelir kaynağı faaliyetleri karşılığı aldıkları resimlerdi. Bu gelirlere ek olarak, yine tahsisat usulüne uygun şekilde, kendilerine vakıf gelirleri ve tekaüd maaşı yerine geçebilecek arpalıklar (toprak) tahsis edilirdi. Defterdarlara da hazineden maaş verilebildiği gibi maaş verilmediği durumlarda hâss verilmesi esastı; ayrıca onlarda gerçekleştirdikleri hizmetler mukabilinde gelir elde ederlerdi.⁷⁶⁷ Kadıların ve defterdarların kendi dairelerindeki mutlak vekâlet yetkileri ve muhtariyetleri bu usulün benimsenmesine neden olmuştur denebilir. Bugünden baktığımızda merkezi devletin kamu idarelerine benzer şekilde ayrı birer daire biçiminde örgütlenmesinin, tahsisat/adem-i merkeziyet bağını eş zamanlı ortaya çıkardığını – gerektirdiğini anlamamızı sağlar.

Osmanlı merkeziyetçiliğini açıklamaya çalışırken merkezi bürokrasi tanımı yapmak yanlış olacaktır. Çünkü ister merkez ister taşra yöneticileri olsun merkezi bütçeden maaş alan memurlar değil, kendilerine gelir tahsis edilmiş ve hizmetlerini bu gelir karşılığı ifa eden zümrelerdir.⁷⁶⁸ Tahsisat bölgesel bir yönetim usulü olduğu gibi, daire-gelir alanları doğrudan bir yöneticinin hizmetine tahsis edildiği için merkez ve taşra yöneticileriyle ilgili de bir usuldür. Tahsisat usulüne uygun olarak merkez ve taşra yöneticileri en merkeziyetçi olarak nitelenen dönemlerde bile hazineyi kendi kişisel zilyetleri olarak kullanma hakkını kendilerinde görmüşler, görevi “kâr amacıyla yapılan bir yatırım” olarak değerlendirmişler;⁷⁶⁹ terfileri liyakata ve kıdemden ziyade mevkiinin kazancına göre yapılmış, atamalara eşlik eden gelir ve emlak babadan oğula geçmiştir.⁷⁷⁰ Ayrıca hiyerarşik bağdan ziyade Padişah’a kişisel bağlılıktan (biat) kaynaklı kişisel temsili

⁷⁶⁶ “Kadıların muayyen maaşları olmayıp aidatları herhangi bir dâva münasebetiyle zuhurate bağlı olduğu için bunlardan maişetçe zarurette kalanlar yahut aldıklarını az görenler irtikâb ve irtışaya sapmışlardır.” A.g.e., s.84; Yaşar Yücel, “XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdari Yapısında Taşra Ümerasının Yeri Dair Düşünceler”, *Belleten*, Sayı: 163, 1977, s.495-506, s.503.

⁷⁶⁷ Defterdarlar “maliyece iltizam veya emanet suretiyle ihale edilen haslar kaç yük ise her yük başına imza hakkı olarak bin akçe ve hazineye para tesliminde bin akçede yirmi akçe *kesr-i munzam* ismiyle âidat alırlardı. Pâdişâha her nereden pişkeş gelse vezirlerle beraber defterdarlar da hisse aldıkları gibi haraç ve âdet-i ağnamdan da vezirlerle beraber defterdarların da hisseleri vardı.” İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez*, a.g.e., s.326-327.

⁷⁶⁸ Kalemîye ve mülkiye memurlarının karşılaştırması için bkz. Carter V. Findley, a.g.e., s.28.

⁷⁶⁹ Liva kanunnamelerini inceleyen Ebou-El-Haj, “en azından bazı mevkilerin maaş karşılığı belirli hizmet ve görevler olarak tahsis edilmesinden çok bir gelir kaynağı olarak görüldüğü izlenimini” edinmiştir. Ayrıca “kanunların ihlalinin doğan para cezaları (*cerayim*) sancak beyine ya da ihlalin vuku bulduğu timarin sahibi sipahiye gelir olarak tahsis edilmiştir. Pazar fiyatları, ölçü ve tartıların teftişinde sorumlu muhtesiplik, onaltıncı yüzyıl başlarında bir memuriyetin nasıl bir gelir kaynağı olarak görüldüğünün mükemmel bir örneğini oluşturur.” Rıfâ’at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.43, 65, 69-70. Uzunçarşılı da ilmiye sınıfı içinde yatay ve dikey geçişlerin ücretle bağlantılı olduğunu, 16.yy’da ücreti fazla olduğu için müderrisliğin kadılığa tercih edildiğini söylemektedir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, a.g.e., s.83.

⁷⁷⁰ Rıfâ’at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., 33, 43, 65.

ifade eden vekâlet bağı öne çıkmıştır. Vekâlet bağında belirli bir amaçla sınırlandırılmış özel yetki devrinden ziyade bir bölgenin ve bir yönetsel fonksiyonun bütünüyle devri, genel yetki devri söz konusudur.⁷⁷¹ Padişah beratıyla atanan kişi, onun adına ya tüm beylerbeyliğinin (eyaletin) genel sorumlusu (beylerbeyi, vali) ya bir kazanın tüm adli-mali-idari işlerinin sorumlusu (kadı) ya da bir sancağın bütününde mali işlerin sorumlusu (defterdar) olacaktır. Padişaha biatın yanı sıra zümrelerin kendi içindeki hamilik ilişkileri de makamları belirlemekteydi. Tımarlı sipahilik ve tımar tevcihinde komutanların ve özellikle de beylerbeyinin kararı, onlara yakınlık derecesi önemliydi.⁷⁷² İlmiyye sınıfına giriş ve sınıf içinde yükselme, yani hukuki ve akademik makamlara atanma da himaye ilişkilerine bağlıydı.⁷⁷³ Bu üç özellik zümreleri ve zümre-temelli liyakat sistemini pekiştirecektir.⁷⁷⁴

Merkezlerin ve merkezleri imparatorluk merkezine bağlamakla görevli olan kişilerin tahsisat usulüyle merkeze bağlandıklarını görmemek, 16.yy'ın ikinci yarısından itibaren nüveleri görülen, 17.yy ve 18.yy'a damgasını vuran adem-i merkezileşme eğiliminin köklerini ve feodal karakterini anlamayı zorlaştıracaktır. Oysa bu eğilim 16.yy'ın ikinci yarısındaki feodalizmin krizine feodal bir tepki olarak ortaya çıkmış; “klâsik çağ”a egemen olan feodal üretim ilişkileri ve yönetim usulleri içinden gelişmiştir. İltizam, makam satışı ve çiftliklerin gelişimi, kalıtsallık kazanıp malikâne sistemine dönüşmesi bu dönemin tahsisat usulü, adem-i merkezileşme eğiliminin bir boşluğa doğduğunu iddia etmek ya da iki dönemin feodal ve merkezileşme niteliğini yanlış yorumlamak anlamına gelecektir.

İmparatorluğun üçüncü, tamamlayıcı ve en önemli özelliği, bütün dünyevi varlıklar üstünde yer alacak “evrensel” bir iktidar kurarak, “mülk”ler üzerinde kurulan iktidarı

⁷⁷¹ Colin Imber, *Şeriat Kanuna – Ebussuud ve Osmanlı'da İslami Hukuk*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004, s.114. Beylerbeyi “hakimiyetin ‘vilaye’ [hükmetmek, idare etmek] (delegation) şeklinde sultanlara ve onlar tarafından da beylere verilmesi islami bir kurumdur.” Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.94. Kadıların islâm hukukunda yargı görevi niyabet usulüyle (uzak vilayetlerde Halife adına, Halifenin naibi olarak) tevcih edilmiştir. İlber Ortaylı, a.g.e., s.8.

⁷⁷² Halil İnalcık, a.g.e., s.214,-215, 222.

⁷⁷³ “Osmanlı ilmiye sınıfında Ebussuud’un kine benzer bir kariyer, her şeyden önce doğum ve hamiliğe bağlıdır. İleride bilim adamı ya da hukukçu olacak biri, genellikle ilk eğitimini babasından alır, dolayısıyla meslekteki ilk adım eğitilmiş bir hanede doğmaktır. Müdahalesi ilmi ya da hukuki kariyerde ilerlemek için son derece gerekli olan hamiyet kapıyı aralayan da, ailevi ya da mesleki bağlantılar aracılığıyla, yine bu hane halkıydı. Öğretim bir ölçüde kalıtsal ve ilerleme de hamiler aracılığıyla olduğundan, Osmanlı İmparatorluğu’ndaki en itibarlı hukuki ve akademik makamlar, 15.yy’ın sonlarında, genellikle rakip olan, birkaç ilim hanedanının tekeline girmişti.” Colin Imber, a.g.e., s.14.

⁷⁷⁴ Abou-El-Haj, “sınıf-temelli liyakat” kavramını kullanmaktadır. “Sınıf-temelli liyakat” kavramını Osmanlı “sınıf”larını Batı’nın “sınıflar sistemi”ne (estate system) benzeterek türetmiştir. Kapitalizmin sınıf kavramından farklılaştırmak için Osmanlı sınıf sistemi için zümre kavramını tercih ettiğimiz için ona referansla burada kavramı zümre-temelli liyakat şeklinde kullandık. Rıfa’at Abou-El-Haj, a.g.e., s.38-39, 66.

tekleştirmesi ve mutlaklaştırmasıdır. Beylik ailesinin diğer aileler üzerindeki hâkimiyetini kalıtsallaştıran (irsîleştiren), yani onu bir hanedan, Bey'i de vassallık ilişkileri içinde mutlak hâkim konumuna getiren Padişah (imparator) kişiliğinde mümtemiç olduğu ve ona toplum-üstü hâkimiyet sağladığı varsayılan “evrensellik” düşüncesidir. “Evrensellik” düşüncesinin tek ve mutlak karakteri kişiselleşmenin sonal biçimini almasıyla bir yönetim biçimi olarak somutlaşabilmiştir. Bu nedenle “evrensellik” düşüncesi ile mutlak monarşiler arasında güçlü bir bağ olduğunu söylemek yanlış olmaz. Ancak kişiselleşme, tekleşme ve mutlaklaşmanın aldığı bu son “evrensel” nitelikli biçim, her üç uğrağın toplum-üstü karakterini pekiştirdikçe somutla bağlarını zayıflatmış, onları daha soyut ve genel hale getirmiştir. “Mülk”ler üzerinde olduğu kadar diğer devletler üzerinde de bir ölçüde hâkimiyetini kurduğu ve dünya hâkimi haline geldiği düşünülen Padişah'ın iktidarı artık tek bir kişinin iktidarını değil onda cisimleşen bir imparatorluğun iktidarını ifade etmektedir. Bey'in ailesinden değil imparatorluğun hâkimi olan bir hanedandan bahsedilmektedir. Padişah'ın “mülk”ü kendi kişisel mülkü değil, imparatorluğun hâkimiyet alanı olan “mülk”ü karşılamaktadır. “Mülk”ün sahip olduğu ortaklaşalık formu zayıflamakta, mülksüzlerin reaya adında soyut bir bütün olarak ortaya çıkışı belirginleşmektedir. Dolayısıyla kişiselleşme, tekleşme ve mutlaklaşma, toplumsal iktidarın toplumdan soyutlandığı biçim olarak karşımıza çıkan siyasal iktidar-devlet, yani tarihsel özgüllüğü içinde imparatorluğa denk düşmekte; Padişah'ın bireysel gücünü değil merkezi feodal devletin iktidarını ifade etmektedir.⁷⁷⁵ Vassallık ilişkilerini aşan ve hatta onlara “aşkın” bir siyasal iktidar alanının oluşumu, toplumsal ilişkilerin “yukarıdan ve tek elden” merkezi feodal devlet mekânizması eliyle yönetimi bu şekilde mümkün olabilmıştır.

Devlet oluşumu sürecinin tamamlanmasında, merkezi feodal devletin, feodal siyasal oluşumlar da dâhil toplum-üstü “evrensel” nitelikli bir iktidar olarak ortaya çıkmasında saltanat ve hilâfetin büyük rolü olmuştur. Mülk sahibi sınıfların kendilerini toplumdan (kamu(ğ)dan) ayırttırmalarında kişiselleşme-soylulaşma kadar tekleşme ve mutlaklaşmanın payı olduğunu gördük. Tekleşme ve mutlaklaşmanın toplum-üstü bir görüntü almasında da dünyevi olandan kopuşun, ululaşmanın-ilâhlaşmanın etkili olduğu ortadadır. Devlet oluşumunda toplumdan soyutlanmanın uzun yüzyıllar “aşkın”laşma,

---

⁷⁷⁵ 17.yy'da “Devlet benim” diyen Fransa Kralı XIV. Louis ile Osmanlı Padişahını karşılaştıran Kunt, şöyle bir çıkarımda bulunmaktadır: “Bir bakıma Fransa kralından çok daha güçlü olan Osmanlı padişahı ise bu derece iddialı değildi. Osmanlı devleti sadece hükümdar, hattâ Osmanlı sülalesinden ibaret değildi; devletin önde gelen bütün yöneticilerinin toplamı sayılıyordu devlet. ... Eli kılıç ya da kalem tutan kâtip, ulema bütün ‘askerî’ sınıfın toplamından oluşuyordu Osmanlı devleti.” Metin Kunt, “Siyasî Tarih (1300-1600)”, a.g.e., s.132. Burada vurgunun devlet oluşumuna yapıldığı açıktır.

ilâhîleşme ile eş zamanlı geliştiği açıktır. Osmanlı İmparatorluğu'nda saltanat ve hilâfet bu gelişimin temel yapı taşları olmuştur.

Hilâfetin devri ve dinî bir kurum olarak varlığı sıkça tartışılmıştır.⁷⁷⁶ Ancak bu tartışmaların baskın gelmesiyle, hilâfetin de saltanat gibi bir hükümdarlık biçimi olduğu görülmemiştir. Oysa Arap topluluklarında devlet oluşumu İslâmiyetin gelişimi ile paralellik göstermiş ve hilâfet makamının şekillenmesi ile nihai biçimini almıştır. Halifeliğin önce Allah'ın resulü olan Peygamberin halefî, nâibi ve İslam cemaatinin imamı (reisi) olarak görülerek intihapla belirlenmesi; Emeviler döneminde fatih ordularının başı “*amir al-mu'minin*” daha ziyade dünyevi ve irsî iktidarına karşılık gelmesi; Abbasiler döneminde ise, Sasani mutlak monarşisine paralel bir gelişim sergileyerek Allah'ın yeryüzündeki gölgesi ve Allah'ın halifesi içeriğini kazanması, halifeliğin topluluğun riyasetinden devletin riyasetine geçişin kurucu unsuru olduğunu gösterir.⁷⁷⁷ Hilâfet dünyevi iktidarın ilâhi iktidarla tamamlanarak mutlaklaşmasını sağlamıştır. Dolayısıyla özgün biçimini kavuştuğu Abbasiler dönemi göz önüne alınacak olursa, hilâfet dinî vecibeler ile tebaanın mutlak itaatinin sağlandığı bir hükümdarlık biçimidir. Halifenin Mavardi tarafından özetlenen görev ve yetkileri de bunun kanıtıdır: “dîni müdafaa ve muhâfaza etmek, şer’î dâvalarda hüküm vermek, islâm mülkünü korumak, suçluları cezalandırmak, hududu muhâfaza için, asker bulundurmak, islâmı kabûl etmeyenlere ve yahut islâm hükümüne mutâvaat etmeyenlere karşı cihâd açmak, vergi tarh ve tahsili teşkilâtını kurmak, maaşları vermek, beytûlmâli idâre etmek, ehliyetli me’mûrlar tâyin etmek ve nihâyet hukûmet işlerinin teferruatına bizzat nezâret etmek.”⁷⁷⁸

10.yy’da hilâfetin İslâm cemaatinin bütünü üzerindeki siyasî iktidarını kaybetmesi, halifeliği önce dinî iktidar sahipliğine, sonra da “bircümle salâhiyet ve iktidarın meşru kaynağı” olma konumuna geriletmiştir.⁷⁷⁹ 10.yy hilâfet için Batı Avrupa’da Roma kilisesi ile krallıklar arasındaki dinî ve siyasî iktidar ayrışmasında olduğu gibi bir ayrışma yüzyılıdır; ancak hilâfet Roma kilisesinden farklı olarak İslâm cemaati üzerindeki dinî iktidarını devam ettirememiştir.⁷⁸⁰ Bunun başlıca nedeni, İslâm cemaati içinde halifeye biat etmeyen veya sadece meşruiyet kaynağı olarak gördüğü için biat eden bağımsız ve mutlak dünyevi iktidar sahibi sultanların ortaya çıkması, bu

⁷⁷⁶ Halil İnalcık, “Osmanlı Pâdişahı”, *A.Ü. SBF Dergisi*, Cilt XIII, Sayı: 4, 1958, s.68-79.

⁷⁷⁷ T.W. Arnold, “Halife” maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, s.148-155; İlber Ortaylı, *Türk İdare Tarihi*, a.g.e., s.35; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Medhal*, a.g.e., s.1-5, 14-16, 132-134.

⁷⁷⁸ T.W. Arnold, “Halife”, *İslâm Ansiklopedisi*, s.153-154; İmamın (yöneticinin) yerine getirmesi gereken bu yetki ve görevler “uygulanmasında başka hiç kimsenin rolü olmayan Allah hakkı kategorisine ait” görev ve yetkilerdir. Colin Imber, a.g.e., s.75.

⁷⁷⁹ T.W. Arnold, “Halife”, *İslâm Ansiklopedisi*, s.150.

⁷⁸⁰ Marc Bloch, a.g.e., s.649-654.

sultanların İslâm mülkünün bir parçası üzerinde saltanatlarını ilan etmeleridir.⁷⁸¹ Önceleri “başka bir valiye bağlı olmayan vali”, emaretin başındaki yönetici olarak karşımıza çıkan sultan, zamanla bağımsız bir devletin başındaki bulunan, bütün yetkilere sahip, hükmetme kudretini tek bir elde toplayan bir hükümdar biçimini almıştır.⁷⁸² Sultan ve saltanat kavramları 13.yy itibarıyla, özellikle de Memlûk hükümdarları ile tam siyasi istiklâli temsil eden bir mahiyet kazanmışlardır. Bu yüzyıldan sonra sultan hilâfet yetkisine, Allah’ın yeryüzündeki gölgesi olma vasfına dahi sahip bir hükümdar olarak görülmeye başlanmıştır.⁷⁸³ Halifeye biat, halifeden menşûr alma geleneği devam etse dahi bu dönemde belirleyici olan dünyevi iktidardır; hatta sultanlar kendi dünyevi iktidarlarının kaynağını Allah olarak göstermeye ve dinî yetkileri de bu suretle ellerinde toplamaya başlamışlardır. Bunun özgün örneği yukarıda da belirttiğimiz gibi Türk-İslâm devletleri olmuştur. Memlûk ve şii hilâfet biçimlerinden farklı olarak dünyevi iktidar dinî yetkileri mutlak olarak elinde toplamıştır.

Bizans İmparatorluğu, dini, dünyevi iktidarını “evrensel”leştirmek için kullanan ilk imparatorluktur.⁷⁸⁴ 3.yy krizlerinin hemen ardından 4.yy’da Bizans imparatorları topladıkları konsüller aracılığıyla monotheist bir din olan Hristiyanlığı yerleştirmeye ve ona uygun şekilde kendi iktidarlarını da tekleştirmeye çalışmışlardır. “Evrensel” iktidar iddialarının en önemli birleşeni olan “başında Roma imparatoru ve Hristiyan *oikumeni*’sinin reisinin bulunduğu” bir devletler hiyerarşisi kurmuşlardır.⁷⁸⁵ Konsüllerde belirlenen Ortodoks inancın yeryüzünde tek bir krallık ve imparatorluğun gözetiminde tek bir dini yorum olabileceği görüşüne uygun şekilde biçimlenen bu hiyerarşi, Bizans imparatorunun “Tanrı’nın yeryüzündeki krallığını onun adına yöneten kişi” olduğunu kabul etmiştir.⁷⁸⁶ İstanbul Patrikhanesi de buna uygun olarak diğer kiliselerin hiyerarşik üstü haline getirilmiştir. Bu, din ve devletin imparator hâkimiyeti altında birleştirilmesinin ilk adımıdır. Böylelikle, imparator tüm yetkileri kendinde toplayan mutlak hükümdar niteliğini güçlendirmiş; en yüksek hâkim, en büyük rahip, en yüksek komutan olma özelliğini pekiştirmiştir. Yine aynı yüzyılda Hristiyanlık resmi din olarak kabul edilmiş; diğer inanç ve dinler üstünde tek ve “evrensel” din haline

⁷⁸¹ J.H. Kramers, “Sultan”, *İslâm Ansiklopedisi*, s.24-28; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Medhal*, a.g.e., s.3, 14-16.

⁷⁸² Bir hükümdar unvanı olarak “sultan” ilk defa Büyük Selçuklularda karşımıza çıkmaktadır. J.H. Kramers, “Sultan”, *İslâm Ansiklopedisi*, s.25.

⁷⁸³ J.H. Kramers, “Sultan”, *İslâm Ansiklopedisi*, s.26.

⁷⁸⁴ Roma’da evrenselleşmeyi inceleyen çalışması için bkz. Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s. 23, 28, 34-35, 114, 121-132.

⁷⁸⁵ Georg Ostrogorsky, a.g.e., s.25-26.

⁷⁸⁶ Levent Kayapınar, a.g.e., s.9.

getirilmiştir.⁷⁸⁷ 6.yy din ve hukuk, kilise hukuku ve imparatorluk yasaları birliğinin kurulduğu; imparatorun hâkimiyeti altındaki kilisenin kanunları Hristiyanlaştırdığı yüzyıl olmuştur.⁷⁸⁸ Hukukun Hristiyanlaştırılması, hükümdarın hâkimiyetini pekiştirecek şekilde gerçekleştirilmiştir. “İmparatorluk kudretinin Tanrının himayesinden geldiğine” ve ancak onun elinde dinin güçlü bir araç olabileceğine dair görüş bunun kanıtıdır.⁷⁸⁹ Böylelikle kilise, bir yandan Roma Katolik kilisesinin bağımsız örgütlenmesinden ayrı olarak devlet içinde kurumsallaşırken, diğer yandan da, adalet ve eğitim alanlarında hâkimiyet elde etmiştir.⁷⁹⁰

Osmanlı, Abbasi ve Bizans örneklerine yakınsayarak “evrensel” imparatorluğu saltanat ve hilâfet makamlarının özgün bileşimi üzerine kurmuştur. Fatih’le başlayan fetih dönemi Osmanlı’yı çok sayıda prensliği, hanlığı, krallığı kapsayan; iktisadi, sosyal, yönetsel, siyasal, kültürel bölgesel farklılıklar barındıran geniş bir ülkeye; bunların üzerinde hâkimiyet kuracak bir imparatorluğa dönüştürmüştür. Fatih ve onu takip eden II. Bayezid, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemleri bu imparatorluk biçimine özgün içeriğini kazandıracak saltanat ve hilâfeti kurumsallaştırmıştır. Saltanat ve hilâfetin kurumsallaşması, ikisinin padişahlık makamında içerilmesi “emperyal ve manevi egemenlik iddialarını en net ve yetkin biçimde ifadelendir”miştir.⁷⁹¹

Osmanlı, İslâm âleminde hilâfet ve saltanatın ayrıştığı, güçlü bir saltanat geleneği yaratan Türk-İslâm devletlerinin hâkim olduğu bir yüzyıla doğmuş; bu nedenle, devletleşme süreci saltanat makamında somutlaşmıştı. Her daim şer’î (dini) dayanaklara sahip olmakla birlikte, kendini bağımsız bir devlet olarak kabul ettirme zorunluluğu mevcut hilâfet makamı ile arasına mesafe koymasını gerektirmişti.⁷⁹² Bu durum saltanat ve hilâfetin gelişimini ve gelişim kanallarını birbirinden ayırmış; feodal ilişkiler içinde gelişen dünyevi iktidarı ve onun hukuku olan örfî hukuku, imparatorluk hukukunu (kanun) ön plana çıkarmıştır. 15. ve 16.yy’lar boyunca saltanat sancak kanunnameleri ve genel kanunnameler aracılığıyla gelişim göstermiştir. İmparatorluk çapında tek ve genel hüviyete sahip kanun ise, Fatih, Yavuz Selim ve Kanuni dönemlerine ait ceza kanunnameleri olmuştur.⁷⁹³ II. Bayezid dönemi Osmanlı Kanunnamesi imparatorluk

⁷⁸⁷ A.g.e., s.41.

⁷⁸⁸ A.g.e., s.47.

⁷⁸⁹ A.g.e., s.47.

⁷⁹⁰ A.g.e., s.156, 162.

⁷⁹¹ Colin Imber, *Şeriattan Kanuna*, a.g.e., s.9.

⁷⁹² I. Bayezid’in Memlûk hâlifesinden menşûr aldığına ilişkin bilginin de doğru olmadığını göz önünde bulundurursak, Osmanlı Saltanatı aslen kılıç gücüne, yani dünyevi iktidarına dayandırırmıştır diyebiliriz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, a.g.e., 80-89, 189-200.

⁷⁹³ Halil İnalcık, *Devlet-i ‘Aliyye - I*, a.g.e., s.236.

hukukunun kanun derleme aşamasına geldiğinin göstergesi, sultani kanun yapabilme gücünün sembolü haline gelmiştir.⁷⁹⁴ Ayrıca saltanatın güçlenmesinin bir diğer göstergesi olarak saltanat makamı giderek kendini devletin diğer kurumlarından ve ricalinden ayıştırmıştır. Fatih'in Divân'a başkanlık etmeyi bırakması, huzuruna çıkmak için gereken teşrifat kurallarının ağırlaştırılması ve Osmanlı Kanunnamesinde veraset usulü olarak "kardeş katli"ne izin verilmesi bunun kanıtıdır.⁷⁹⁵

Hilâfetin gelişimi sultani kanun yapabilme gücünü, yani sultani iktidarı temel almıştır.⁷⁹⁶ Hilâfet saltanatı güçlendirecek ve "ideal"leştirecek şekilde en yüksek makamda içerilmiştir. Imber, "evrensel egemenlik" içeriğiyle hilafet makamında hak talep eden ilk Osmanlı padişahı olan Kanuni dönemindeki Şeyhülislam "Ebussuud'u Hilafet kuramına başvurmaya ve Osmanlı padişahına 'halife' unvanı vermeye iten şey[in], yöneticinin otoritesinin (...) haddinden fazla genişletilmesi" olduğunu söyler.⁷⁹⁷ Hilâfet makamının içerilmesinde, örfî ve şer'î örgütler ile örfî hukuk ve şer'î hukukun birliğinin sağlanmasında iktidarın yoğunlaştığı padişahlık makamı belirleyici olmuştur. Dünyevi iktidar öne çıkmıştır.

"Din u dawla" ile "Osmanlı Devleti'nde devlet ve din yan yana iki ayrı daire değildir; din dairesi devlet dairesinin bütünüyle içindedir, iki daire çakışır. Yani bu özdeşlikte devlet, dini içine alan, kuşatan büyük dairedir. Başka bir ifadeyle, Osmanlı resmi ideolojisi [dairenin içi, daire-i adalet] demek, devlet ve dinin, yahut siyaset ve İslam'ın ayrılmaz bir biçimde birbirini içine girdiği bir zihniyet demektir. (...) 'her şey devlet içindir, din de devlet içindir' şeklinde formüle etmek mümkündür."⁷⁹⁸

Hilâfet makamını saltanat makamı ile bütünleştirmenin temelini örfî hukuk ile şer'î hukuk birliğinin sağlanması, yani iki ayrı hukuk kaynağının uyumlu hale getirilmesi oluşturmuştur. Şeyhülislamlık adıyla bir fetva makamının oluşturulması ve Şeyhülislamın verdiği fetvalar yoluyla yapılan bu birlik inşası, "hukukun korumakla yükümlü olduğu [her şeyi kuşatan] ideal toplum"u ifade eden daire-i adalet düşüncesindeki dengeyi sağlamayı hedeflemiş ve bu dengenin sağlanmasında asli rolü Padişah'a vermiştir.⁷⁹⁹ "Adalet[in] padişahın bütün toplumsal unsurların çok üstünde

⁷⁹⁴ Uzun yıllar Fatih Kanunnamesi olarak bilinen ilk genel-derleme kanunnamenin II. Bayezid dönemine ait olduğu tespit edilmiştir. Colin Imber, a.g.e., s.56-60.

⁷⁹⁵ Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Siyaseten Katl*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2007; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.54; "Kardeş katli" ile sultanın hâkimiyetinin mutlaklaştırılmakta olduğu, daha sonra bu usulün kaldırılması ile yaşanmaya başlayan taht mücadeleleri döneminde anlaşılmıştır. Bu usulün kaldırılması ile sultanı baskı altında tutacak taht adayları ortaya çıkmış ve böylelikle onun mutlak otoritesi zayıflamıştır. Erdem Sönmez, *Ahmed Rıza – Bir Jön Türk Liderinin Siyasi-Entelektüel Portresi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, s.18-19, 22.

⁷⁹⁶ Colin Imber, a.g.e., s.118.

⁷⁹⁷ A.g.e., s.115.

⁷⁹⁸ Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e., s.73.

⁷⁹⁹ Colin Imber, a.g.e., s.38-40.

kalarak bunlar arasındaki dengeyi kurması ve sürdürmesi” olarak görüldüğü bir toplumda daire-i adalet bu nizamın kuruluş mekânizması olarak betimlenmiştir; cihanın “adaletle duracağı, bunu devletin sağlayacağı, devletin ise bir hükümdara (melik) ihtiyaç göstereceği, hükümdarın ordu olmadan iş göremeyeceği, orduyu ise ancak servetin (mal) toplayabileceği, serveti reayanın sağlayacağı, reayanın da ancak adil hükümdar sayesinde refaha ereceği” düşünülmüştür.⁸⁰⁰

Daire-i adalet olarak “ideal”leştiren toplumsal düzen (nizam) ancak “ideal”leştirilmiş bir kişi eliyle gerçekleştirilebilirdi. Sultanı kişiselleştirmenin ve ululaştırmanın, yani tekleştirmenin ve dünyevilikten “aşkın”laştırmanın son noktası olan saltanat ve hilâfet makamının bütünleştirilmesi, onu toplum üstü ve toplumsal çatışmalar üstü mutlak otorite haline getirmiştir. “Evrensel” hükümdarlığın inşasında hilâfet makamının oynadığı özel rol, onun Osmanlı’yla birlikte kazandığı yeni içerikle görünür hale gelir. Ebussuud Efendi, Sultan’ın otoritesinin Allah’ın resûlünden değil doğrudan Allah’tan geldiğini iddia ederek onu “evrenselleştirmenin”, “idealleştirmenin” en önemli adımını atmıştır.

“[Sultan Süleyman] Kuvvet ve Kudret sahibi [Allah’a] yaklaştı / O, Mülk ve Hâkimiyet Dünyasının Yaratıcısıdır / O’nun kulu [Sultan Süleyman] İlâhi Kudretle yüce kılındı / İlâhi Lütüfla şaşaa kazanan Halife / Gizli Kitab’ın emrini yerine getirir / ve onun Fermanlarını yerleşik dünyanın [tüm] bölgelerinde icra eder: / Şark ve Garp topraklarının Fatihi / Yüce Allah’ın ve O’nun Muzaffer Ordusunun Yardımıyla / Dünya Krallıklarının Sahibi, Allah’ın tüm İnsanlar üzerindeki Gölgesi, Arapların v Farsların Sultanlarının Sultanı / Sultan Kanunlarını Vaz eden / Osmanlı Hakanlarının Onuncusu / Sultan oğlu Sultan, Sultan Süleyman Han / ... / Saltanatının çizgisi zamanın çizgisinin Sonuna kadar devam etsin!”⁸⁰¹

“Saltanat-ı Seniyye” (siyasal iktidar) Fatih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman’ın saltanatları döneminde biçimlenmiş; iktidar onların döneminde “evrensel” bir nitelik kazanmıştır. Fatih’in İstanbul’u işgali, İstanbul’un fâtihine “imperium”, yani “bölünemez mutlak otorite” kazandırmıştır. Bizans’a da taşınan Roma imparatorluk geleneğindeki başkentte cisimleşen “evrensel” iktidar düşüncesi, işgalle birlikte Fatih’in “Romalıların imparatoru” olarak görülmesini sağlamıştır.⁸⁰² Bu geleneğin Roma Katolik Kilisesi-Papalık ile Batı Avrupa’daki krallar arasındaki mücadeleyi belirlediği, kralların imparatorluklarını engellediği ve Avrupa’daki merkezileşmenin önünde önemli bir engel oluşturduğu düşünüldüğünde

⁸⁰⁰ Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e., s.77.

⁸⁰¹ Ebussuud’un sözleri Süleymaniye Camii’nin kapısı üzerindeki kitabeden alınmıştır. Cevdet Çulpan, “İstanbul Süleymaniye Camii Kitabesi”, *Kanunî Armağanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, Dizi 7, No.55, s.291-9’dan aktaran Colin Imber, a.g.e., s.85.

⁸⁰² Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e., s.78-79.

İstanbul'un işgali ile pekişen merkezîyetçiliğin önemi daha iyi anlaşılacaktır.⁸⁰³ Fatih'in "Romalıların imparatoru" anlamına gelen Kayser unvanını kullandığına ilişkin bilgi aslen,⁸⁰⁴ Bizans'tan devraldığı başkentte cisimleşen ve bütün tebaanın üstünde ona "evrensel" hüviyet kazandıran bu geleneği sahiplendiğini göstermektedir. Resmi unvanı olan "Sultanü'l-Berreyn ve Hakanü'l-Bahreyn" (İki Karanın – Anadolu ve Rumeli – Sultanı, İki Denizin – Akdeniz ve Karadeniz – Hakanı) bunun kanıtıdır.⁸⁰⁵ Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi Osmanlı İmparatorluğu'nun üstünde manevi hak iddia edebilecek, ondan daha güçlü olabilecek Hilâfete son vermiştir.⁸⁰⁶ Hilâfetin devrinin bir rivayet olduğu anlaşılacakla birlikte, seferin kendisi tekleşmeyi pekiştirdiği ve I.Murad'dan beri kullanılmakta olan "halife" unvanını bu sefer gerçeğe yakın bir biçimde canlandırdığı için önemlidir.⁸⁰⁷ Resmi olarak kullandığı "Hâdim'ül-haremeyn-iş-şerifeyn" unvanı, onu İslâm âleminin hamisi yapmış ve padişahın sultan-halife biçimini aldığıının kanıtı olmuştur.⁸⁰⁸ Kanuni Sultan Süleyman, kullandığı "hâdimu beyt'illah ve'l-harem" (Mekke ve Medine hâdimi), "hilâfet'ül-kübrâ" (en yüksek hilâfet), "Halife-i Rûy-Zemin" (Dünya halifesi), "Halifet'ül-Müslimîn" (Müslümanların halifesi) gibi unvanlarla sultan-halife içeriğiyle padişahlık biçimini belirginleştirmiştir.⁸⁰⁹ Kanuni hilâfet düşüncesi ile saltanat düşüncesini birleştirmiştir. Ancak bundan daha önemlisi, bu iki geleneğin birleştirilmesini fiili bir dünya hâkimiyeti haline getirmek yönünde attığı adımlardır. Habsburg hanedanları ve Safevilerle yaptığı savaşlar sonrasında "Sezarların Sezarı" ve "Hüsrevleri Hüsrevi" unvanlarının Ebussuud tarafından kendisine verilmesi bunun göstergesidir.⁸¹⁰

İmparatorluğun oluşum sürecine ilişkin çıkarabileceğimiz sonuç, bu dönem itibarıyla soyutlanmanın tamamlandığı ve tam da bu nedenle artık bir devletten söz etmenin

⁸⁰³ Marc Bloch, a.g.e., s.649-654.

⁸⁰⁴ Halil İncalcık, "Osmanlı Pâdişahı", a.g.e., s.68.

⁸⁰⁵ Ahmet Yaşar Ocak, a.g.e., s.79.

⁸⁰⁶ T.W. Arnold, "Halife" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, s.151; İslâm fıkıh ve telâkkisine göre "hakimiyetin *vilâye*, yani *delegation* suretile sultanlara ve onlar tarafından da beylere tevcih" edildiği düşünülmüş; saltanat kaynağını halifeden alan ve dolayısıyla ancak onun tarafından tanınabilecek bir iktidar biçimi olarak görülmüştür. Halil İncalcık, a.g.e., s.69. Yavuz Sultan Selim'in Mısır seferi bu düşünceye de son vermiştir.

⁸⁰⁷ "Selim I. Kahire ulemâsını toplayıp, saltanatının meşruiyeti için, makam-ı hilâfetten icâzet talebi lâzım olup-olmadığını sormuş ve ulemanın böyle bir muameleye lüzum olmadığını söylemeleri üzerine, kendisinin bu hususta halife ile aslâ temâs etmemiş olduğu anlaşılmıştır." şeklindeki alıntıdan da anlaşılacağı üzere sultanın iktidarı icâzete gerek duyulmayacak şekilde fiilen kabul edilmiştir zaten. T.W. Arnold, "Halife" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, s.151.

⁸⁰⁸ Meseleyi, "Selim'in halife unvanını alıp almadığı meselesi olarak düşünmemelidir. Zira daha 13. ve 14. asırlarda bütün İslâm âlemi üzerinde *İmâm* ve *emîr-ül-mü'minîn* olarak bir tek halife görüşü terkedilmiş bulunuyordu. O zaman her Müslüman Sultanı, şeriatın koruyucusu olarak *halifet-ullâh* unvanını kullanabilmekte idi. ... Selim'de yeni olan şey, halife unvanını kullanmış olması değil, eski hilâfet alâmetlerini tasarrufu altına" almış olması, bu vesileyle "İslâm âleminin hâmisi ve en yüksek hükümdarı" olma iddiasında bulunmasıdır. Halil İncalcık, a.g.e., s.70.

⁸⁰⁹ A.g.e., s.70-71.

⁸¹⁰ Colin Imber, a.g.e., s.85-86.

mümkün olduğudur. Feodal toplumda bu, sultanın “aşkın”laştırılması, “ideal”leştirilmesi, “evrensel”leştirilmesi ile sağlanmıştır. Dolayısıyla feodal toplumda devlet başkanlığı sınıflaşmanın yarattığı bir kişiselleşmenin ürünü ve yansımasıdır. Egemenliğin kaynağının ilahi, Tanrısal olmasından öte kişisel, kişiyle özdeş olması belirleyicidir. Kişi “ideal”leştirildikçe güçlenmiş ve toplum üstü bir nitelik kazanmıştır. Bu sayede devlet “ideal”leştirilmiştir. Kanuni ile birlikte Divân-ı Hümâyûn’dan ayrılan, doğrudan yönetme faaliyetinden uzaklaşan, teşrifat kuralları ile devlet erkânıyla dahi arasına mesafe koyan sultanın sembolik görüntüsünün arkasında bu gerçek vardır. Semboliklik yönetimde rolünün azalmasının değil, değişmesinin göstergesidir. Sembolik gibi görünmesinin asıl nedeni soyutluk derecesinin artmış olmasıdır. Sultan artık bey olarak değil devletin başı olarak yönetmektedir. Aslen de doğrudan o değil, onun başında olduğu devlet yönetmektedir. Bu yapı 17. ve 18.yy devletini belirleyecektir.

Üçüncü Bölüm: Yeni Bir Merkezileşme Biçimi Olarak II. İmparatorluk'ta Değişen Konumuyla “Padişahlık”

Osmanlı'nın 16.yy'dan sonraki hiçbir yüzyılı değil ama 19.yy'ı, aralarındaki görüş ayrılıklarına rağmen değişim yazınındaki farklı yaklaşımların her biri tarafından tartışmasız değişim yüzyılı olarak adlandırılmıştır. Bu yüzyılın Cumhuriyet Türkiye'sinin kurulduğu 20'li yılları da doğrudan veya dolaylı olarak belirlediği kabul edilmektedir. Çünkü o zamana kadar genel bir durgunluğun, gerilemenin içinde olduğu varsayılan Osmanlı'nın bu yüzyılda “Avrupalılar ile karşılaşmanın yarattığı bir şok”la mevcut durumunun, geriliğinin farkına vardığı ve farkına varır varmaz da “modern” veya “kapitalist” olarak adlandırılan “yeni” topluma benzemek, onunla bütünleşmek-eklemlenmek için reform sürecini başlattığı düşünülmektedir.⁸¹¹

Bu bakış açısı, bir, dışsal dinamikleri temel belirleyen olarak almakla kalmamakta dışsal dinamiklerin içinde devindiği dünyayı da tektipleştirilmektedir. Batı-Avrupa, modern dünya (düşüncesi/zihniyeti) kavramlaştırmalarında olduğu gibi dünya-ekonomisi, dünya-sistemi, kapitalist veya emperyalist dünya düzeni kavramlaştırmalarında da benzer tipolojileştirme üzerinden ilerlenmekte, “yeni” toplum ekonomik, siyasal-idari, düşünsel bir “bütün” olarak görülmektedir. Aydınlanmış; laiklik, milliyetçilik, cumhuriyetçilik, demokrasi gibi fikirlerin beşiği; rasyonel bir bürokrasiye sahip, sömürgeleri olan; uluslararası pazara hâkim; ticareti ve sanayisi gelişmiş; iktisaden ve siyaseten bütünleşik ve güçlü bir dünya resmedilmektedir. Bu “bütün”le karşılaşana kadar Osmanlı da kendi “bütün”lüğünü korumuştur. Her iki dünya da çelişkilerden yoksun ve tarihsiz, devinimsizdir.

İki, karşılaşma anına kadar bu iki “bütün” ayrı ayrı var olduğu ve iç bütünlüklerini bozmadan korudukları için değişimin yönünü belirleyen “yeni toplum biçimi”nin (modern toplum veya üretim tarzı) eskiye meydan okuyarak onu ikame etmeye çalıştığı veya en fazlası ona ek'lendiği varsayılmıştır. Bu nedenle, değişim bir modele bakarak topluma yeni bir biçim verme, onu reforme etme uğraşı olarak görülmüştür. Reform da dinamiklerin dışsallığı nedeniyle söz konusu yeni formu bilen, ona bağlı aydın asker-sivil bürokratlar veya Batı'nın “aracısı-uzantısı-türetilmiş” sınıflar eliyle “tepeden” inmece tarzda gerçekleştirilebilen bir siyasal-idari program, eylem olarak değerlendirilmiştir. Süreç tamamlanana kadar söz konusu iki ayrı “bütün”ün toplum içinde çatışmalı şekilde bir arada ama birbirlerine kaynaşmadan var oldukları

⁸¹¹ Ortaylı, sanki Osmanlı'nın 19.yy öncesinde Avrupa ile hiçbir teması yokmuş ve Osmanlı bu yüzyıldan önce hiçbir değişim yaşamamış gibi bir varsayım üzerine inşa edilen bu genel görüşü “karşılaşmanın yarattığı şok” ifadesiyle hicvetmektedir. İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s.13.

düşünülmüştür. Tanzimat'ın ikili yapıları; süreklileşmiş eski-yeni, gerici-ilerici, geleneksel-modern çatışması; iki üretim tarzının birbirine eklemlenme sorunsalı hep bu bakış açısının çözümleme tarzının uzantıları olarak karşımıza çıkmıştır.

Üç, değişim hep bir neden-sonuç ilişkisi olarak kurgulandığı için 19.yy'da modernleşme-batılılaşma veya kapitalist üretim tarzı sonucuna ulaşamamış olması reforma konu modelin “tamamlanamamış” olduğu, en fazla ikiliklerin olduğu gibi 20.yy'a taşındığı çıkarımını beraberinde getirmiştir. Sürecin sürekliliğine çubuğu büktenler, başlayan ancak “sınırlı” kalan ve sorunsalları 20.yy'a taşınan ve yeni reformlarla aşılması gereken bir süreçten bahsederken, süreçteki kopuşa ağırlık verenler başarısızlığın 20.yy'da yeni niteliklere sahip bir reform sürecini gerektirdiğini ve Kurtuluş Savaşı ile 1923 Devriminin bu reform sürecine zemin hazırladığını savunmaktadırlar. Her iki yaklaşım da değişimin kaçırılmış, ertelenmiş olduğunu ve ister sürekliliğine ister niteliksel farkına çubuğu bükmüş olsunlar 20.yy'da “model”i tamamlayacak “yeni” bir reform sürecine ihtiyaç duyulduğunu düşünmektedir. Sonuç alınincaya kadar değişimi görmemek ve hatta değişim olmadığını savunmak noktasında hem fikirdirler. Böylelikle, 16.yy'dan sonra geçen 200 yılı görmeme veya bu yılların dinamiklerini sabitleme konusundaki eğilim 19.yy'a da taşınmış, 19.yy'un dinamikleri de sabitlenmiş olmaktadır. Değişim çelişkili bir şekilde devinen ve dönüşen toplumsal dinamikler üzerinden değil, reforma indirgenen bir değişim pratiği üzerinden çözümlenmektedir.

Söz konusu değişim düşüncesi, diğer toplumsal ilişkiler ve kurumlarda olduğu gibi, padişahlık kurumunun da gerilemeler yaşanmış olsa dahi 16.yy'da kurulduğu haliyle 19.yy'a ve oradan da 20.yy'a taşındığını salık vermektedir. Bu bakış açısı, “sultanizm”in kavramından türetilen 600 yıl değişmeden kalmış ve tek kişide yoğunlaşan “kadir-î mutlak” bir iktidar organının neden birden bire ve 1922'da saltanatın ile 1924'te de hilafetin kaldırılmasıyla değiş[tiril]mek zorunda kaldığını açıklayamamaktadır.

Değişim yazını yaklaşık yüz yıldır modernleşme-batılılaşma veya emperyalist-kapitalist dünyaya eklemlenme sürecini bu şekilde resmetmektedir. Bizler de siyah beyaz eski fotoğraflara bakar gibi bu resimlere bakmakta ve elden ele dolaştırmaktayız. Oysa Batı Avrupa ve Osmanlı toplumlarına özgülenen resimleri hareketlendirdiğimiz zaman gerçeğin suretine pek de uymadığını göreceğiz.

Osmanlı toplumunun ve kurumlarının değişimini yeniden kavramlaştırmak, değişimi “reform” üzerinden algılayarak toplum ve devleti ayrı, devleti kendi dışından aktörlerin müdahalesiyle dönüşen, toplumu da devletin değiştirdiği iki ayrı entite olarak

görmemekle mümkün olabilir. Bu da, ancak hem devletin hem de toplumun birbirinden yalıtılmadan toplumsal ilişkilerin örgütlenmesi bütünlüğünde görerek ve bütünü devinimini görünür kılarak sağlanabilir. Böylelikle, dondurulmuş yüzyıllar, toplum ve kurumlar devingen hale gelebilir ve içinde biriktirdiği çelişki ve değişim dinamikleri görülebilir. Bir iktidar organının, “devlet başkanlığı” olarak padişahlığın Klasik Çağ’da aldığı biçimden farklılaşarak nasıl devinmiş olduğu, toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinde nasıl bir konum aldığı ve bu değişim momentlerinde çelişkilerin birikimine nasıl katkı sunduğu anlaşılabilir. Bunun için, değişimi, görüntüdeki değişime ve belirli yüzyıllara indirgmeden Klasik Çağ sonrasını bütünüyle ve devinimi içinde ele almak gerekecektir. Klasik Çağ sonrası padişahlığın dönüşümünde de izdüşümünü görebileceğimiz üç ayrı dönem tespit etmek mümkündür. 1923 devriminin içine doğduğu koşulları da belirleyen bu dönemlerden her biri, ayrı ayrı üçüncü, dördüncü ve beşinci bölümlerde ele alınacaktır.

3.1. Tımar Sisteminin Çözülüşü ve Yeni Sınıfsal Dinamikler

20’li yıllar Türkiye’sine odaklanan değişim yazınına, “ideal tip”ini 16.yy’da alan padişahın biçimsel sürekliliği tezleri damgasını vurmuştur. Yazarlar değişim sürecini saptarken farklı zaman aralıklarını göz önünde bulundurmuş olsalar dahi, söz konusu biçimsel süreklilik tezlerinde ortaklaşmışlardır. Nasıl değişim süreci başlayana kadar hiçbir şekilde değişmemiş, durağan ve tek biçimli bir Osmanlı “tipolojisi” yaratılmışsa, devlet başkanlığı özelinde de değişim süreci başlayana kadar değişmeyecek bir padişah “tipolojisi” olduğu varsayılmıştır. Tarih yazını bu kabulü sorgulayan araştırma ve bulgular ışığında gelişir, yazın içinde eleştirel bir hat ortaya çıkarken; değişim yazınının omurgasını oluşturan siyaset bilimi ve kamu yönetimi eski kabulü tekrarlamaktan vazgeçmemektedir. O nedenle, çalışmanın tam da bu noktasında, yani 16.yy’ı kapatırken sorulması gereken soru şudur: padişahlık tarih boyunca aynı mı kaldı, yoksa biçimsel sürekliliğin⁸¹² perdelediği bağlamsal farklılaşmalardan söz etmek mümkün müdür?

Biçimsel süreklilik tezleri sadece “biçim”e bakıldığında dahi sorgulanır niteliktedir. Osmanlı Kanunnamesinde veraset usulü, oğulların uygun olanının saltanat makamına çıktktan sonra nizam-ı âlem’in devamı için kardeş katline hükmediyor; saltanat için

---

⁸¹² “Toplumun yapısı zaman içinde değişmiş olmasına rağmen, dış görünüşü en azından üç yüzyıl boyunca sağlam kalmıştır. Toplumun bu dış görünüşüne odaklanılması sahte bir süreklilik duygusu vermektedir. ... eski toplumsal formasyon ve iktidar yapısının hâlâ ayakta olduğu görünümünü vermektedir. ... sahte bir süreklilik izlenimi, büyük ölçüde idealize edilmiş bir geçmiş temelinde yaratılan modeller doğrultusunda kaleme alınan orijinal Osmanlı kaynaklarından edinilmektedir.” Rıfa’at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.93.

mücadeleyi meşrulaştırarak en iyi olanın tahta çıkmasını emrediyordu.⁸¹³ Oysa mücadelenin zeminini oluşturan sancağa çıkma usulü, Kanuni'den sonra hükümdarlığa namzet olan en yaşlı oğulla sınırlandırılmış; III.Murad ve III.Mehmed bu usule uygun şekilde sancaktan gelerek hükümdar olmuşlardı. I.Ahmed'in 1617 yılında ölümü üzerine yaşanan taht kavgası ise, veraset usulünü tamamen değiştirecek yönde gelişmiş ve "ekberiyet usulü"ne, yani Osman soyundan gelen en yaşlı erkeğin tahta geçmesi usulüne geçişin ilk adımı olmuştur. "Ekberiyet usulü"nün hâkim olduğu 17.yy'ın ikinci yarısında "sultanı sultan yapan ya da edenler[in], geçmişte olduğu gibi sipahiler ya da genellikle *askeri* sınıf üyeleri değil", saray ve kalemiyye sınıfı dışından gelerek devlet yönetiminde güç kazanan toplumsal tabakalar olduğu ve taht kavgalarının bu tabakalar arası rekabetten kaynaklandığı görülmüştür.⁸¹⁴

Veraset usulündeki değişimin yanı sıra, birûn teşkilâtını etkileyen değişiklikler de yaşanmıştır. 1654'te sadrazam dairesi fiziki olarak sultanın sarayından ayrılmış; Defterdar Kapısı da 1676 tarihinde saraydan farklı bir yere taşınmıştır.⁸¹⁵ Önceden Divân-ı Hümâyûn'da halledilmekte olan işler Paşa Kapısında görüşülüp halledilmeye başlanmıştır.⁸¹⁶ Paşa Kapısının güçlenmekte olduğunun bir diğer kanıtı da, Divân-ı Hümâyûn'un iç işleyişinden sorumlu ve padişahın tuğrasını çekerek kararların kanunlaşmasını sağlayan nişancının yerini sadrazamla doğrudan çalışan reissülküttabın almasıdır.⁸¹⁷ Bunun yanı sıra, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir dönem, sadrazamlığı aile tekeline dönüştüren Köprülü sülalesi nedeniyle Köprülüler Devri olarak adlandırılmıştır. Sadece sadrazam adını alan vezir-i âzam da değil, bütün vezirler 16.yy sonundan başlayarak kapı halklarını genişletmiş, statülerini babadan oğula geçirebilmiş ve devlet yönetimindeki güçlerini artırmışlardır.⁸¹⁸

Devletin oluşum sürecinde merkezi devletin omurgasını oluşturan, "kolektif sömürü ve yönetim"in dolaylı hale getirilmesini sağlayan iki kurumun, ilmiyye sınıfı ve Yeniçeri ocağının mensupları, yani ulema ve Yeniçeriler imparatorluğun merkezi ve taşra yönetiminde öne çıkmışlardır. Saltanat ve hilâfet makamlarının şer'î temelini

⁸¹³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, a.g.e., s.45-49.

⁸¹⁴ Rıf'a't Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.81, 72.

⁸¹⁵ Erdem Sönmez, a.g.e., s.14, 15.

⁸¹⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.51-52.

⁸¹⁷ "XVII. yüzyıl sonlarına doğru, Divan'ın yetkileri vezir-i âzam divanına geçince, reisülküttab vezir-i âzamin baş yardımcısı durumuna geldi. Buna karşılık nişancının önemi azaldı. Padişah tuğrasını çeken nişancının bu duruma düşmesi doğaldır çünkü işler artık vezir-i âzam divanında görülmektedir. Bu nedenle reisülküttab, vezir-i âzam adına buyrulmaları hazırlamaya da başlamış, padişahla vezir-i âzam arasındaki telhis yazışmasının düzenleyicisi durumuna gelmiş, dışişlerindeki görevi de artırmıştır." Ahmet Mumcu, a.g.e., s.42.

⁸¹⁸ Vezir ve paşa kapılarındaki oransal artış ve artan siyasi güçleri için bkz. Rıf'a't Ali Abou-El-Haj, "The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703: A Preliminary Report", *Journal of the American Oriental Society*, Sayı 94, 1974, s.438-447.

oluşturan şeyhülislam başta olmak üzere, 1550-1650 yılları arasında ilmiyye sınıfının devlet yönetimindeki gücü artmıştır.⁸¹⁹ Kaza idaresinde kadının otoritesinin azalmaya, kadı atamalarında vali ve şeyhülislamın belirleyici olmaya başladığı bu dönemde, bir yandan kadıların vakıflar aracılığıyla kasaba ve şehir yönetiminde oynadıkları rol artmış; diğer yandan ilmiyye sınıfının içindeki bir diğer grup, müftüler ve bu silsile üzerinden göreve gelen şeyhülislam önemli hale gelmiştir.⁸²⁰ Yeniçeri ocağı da sahip olduğu askeri işlevlerin ötesinde devlet yönetiminde rol oynamaya başlamıştır.⁸²¹ Taşradaki Yeniçeri serdarlarının Yeniçeri Ağasının mektubu olmadan atanabildiği ve Yeniçeri Ocağından kopmaya başladıkları bu dönemde, Belgrad Paşalığı'nda (Sırbistan) belirgin bir şekil aldığı gibi taşrada ve 1703 isyanında görüldüğü gibi İstanbul'da, yani merkezde Yeniçeriler güç kazanmış ve hatta yer yer yönetimi doğrudan ele geçirmişlerdi.⁸²²

Söz konusu biçimsel değişiklikleri görmezden gelerek, biçimsel süreklilik tezlerinde ısrarcı olmak anlaşılabilir değildir. Kaldı ki, bu biçimsel farklılaşmaya da içeriğini kazandıran 16.yy'ın sonundan başlayarak 17. ve 18.yy'a yayılmış bir bağlamsal farklılaşmadan söz etmek mümkündür. 17. ve 18.yy'ın temel dinamiklerinin kapısını 16.yy'ın başındaki iki gelişme aralar. Biri, yukarıda ayrıntılı olarak anlattığımız devletin “evrensel”leşerek ulaştığı soyutluk düzeyi; diğeri de, Celali İsyanlarıdır. Celali İsyanları ile ortaya çıkan sınıf geçişkenliği ve sınıf farklılaşması yeni sınıf oluşumlarının önünü açmış; “soyut” devlet de bu oluşumların “doğrudan kolektif sömürü ve yönetim” mekanizmasını oluşturacak şekilde yönetsel alana girmelerini mümkün kılmıştır.

16.yy'ın ikinci yarısından itibaren bütün Osmanlı İmparatorluğu'nu sarmış, 1603-1610 yılları arasında “Büyük Kaçgunluk” adını alacak kadar sarsıcı hale gelmiş Celali İsyanları, genellikle imparatorluktaki toplumsal ilişkilere dışsal faktörlerle açıklanmıştır. Amerika'dan akan altın ve gümüşün dünya çapında arttırdığı para arzı karşısında Osmanlı'nın yaşadığı para darlığı, para rejiminin istikrara kavuşturulamaması ve denetlenemeyen enflasyon tımar sistemindeki iktisadi darlığın başlıca sebebi olarak

⁸¹⁹ Erdem Sönmez, a.g.e., s.13.

⁸²⁰ Suraiya Faroqi, “Krizler ve Değişim 1590-1699”, Halil İnalcık ve Donald Quataert (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 2 (1600-1914), s.543-758, s.680-685; Yücel Özkaya, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyânlık*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994, s.32-39.

⁸²¹ Cemal Kafadar, “Janissaries and Other Riffraff of Ottoman Istanbul: Rebels without a Cause?”, Baki Tezcan ve Karl K. Barbir (Ed.), *Identity and Identity Formation in the Ottoman World: A Volume of Essays in Honor of Norman Itzkowitz*, The University of Wisconsin Press, Madison, 2007, s.117'den aktaran Erdem Sönmez, a.g.e., s.16.

⁸²² Bruce McGowan, “Âyanlar Çağı” (1699-1812), Halil İnalcık ve Donald Quataert (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 2: 1600-1914, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.761-884, s.787. İsyan, “Osmanlı toplumunu oluşturan çeşitli toplumsal grupların (özellikle ulema, ordu ve İstanbullu tacirler) ortak eylemlerinden kaynaklanmıştır.” Cebeciler ile Yeniçeriler ittifak yapmıştır. Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *1703 İsyanı – Osmanlı Siyasetinin Yapısı*, Çev. Çağdaş Sümer, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2009, s.22, 32, 39-41; Yücel Özkaya, a.g.e., s.40-45.

görülmüştür.⁸²³ Bir başka dışsal faktörlerle açıklama çabası da, dünya sistemci kuramdan gelmiştir. İslamoğlu, Keyder ve Faroqhi, toprak tasarruf biçimindeki değişimi “dünya pazarının Osmanlı’nın yerel kaynakları ve pazar ağı üzerindeki müdahalesinin bir sonucu olarak” değerlendirmişlerdir.⁸²⁴ Bu iki değerlendirme de 16.yy itibariyle dünyanın yeni bir pazar oluşumu içine girdiği ve bu oluşumun kapitalistleşme yönünde evrildiği önermelerine dayanmakta; dolayısıyla verilen “yanlış” tepkinin Osmanlı’yı sermaye oluşum süreçlerinden uzak tuttuğuna inanmaktadır. Oysa İkinci Bölüm’de tartıştığımız üzere bu yüzyıl itibariyle henüz dünya ölçeğinde sermaye döngüsü mevcut olmadığı için “zorunluluk olarak pazar”dan söz edemeyiz. 17.yy’ın ikinci yarısından başlayarak İngiltere ve Kuzey Avrupa’nın kapitalistleşen ekonomileri ile “zorunluluk olarak pazar”ın oluşum koşullarının olgunlaşmaya başladığını söyleyebiliriz; ancak uluslararası pazarın kapladığı ölçek ve derinlik itibariyle “zorunluluk olarak pazar” biçimini aldığı söylemek için henüz erkendir; bunun için en az bir yüzyıl daha beklememiz gerekecektir. Demek ki, uluslararası pazar hala feodal ilişkilere içkin bir pazardır ve devinimi de esasen feodal ilişkiler tarafından belirlenmekte, yani devinin kendisi ve devinime verilen tepkiler feodal nitelikli olmaktadır.⁸²⁵ Belirtilen sebepler ve bunlara eklenebilecek nüfus artışı, faizciliğin yaygınlaşması, ateşli silahların belirleyici hale gelmesi, uzun ve maliyetli savaşlar gibi bütün dinamikler feodal toplumsal ilişkilerin yeniden üretilmesi bağlamında bir etkiye sahip olmuştur.⁸²⁶ Dolayısıyla Celali İsyanlarını anlamak için asıl odaklanmamız gereken nokta bu toplumsal ilişkilerdeki yeniden üretim sorunu olmalı, diğer faktörler bu bağlamda değerlendirilmelidir.

1550’den sonra kendini belli eden üretimdeki düşüşten kaynaklı daimi kıtlık feodal ilişkilerin yeniden üretimi konusunda sorun yaşandığının açık göstergesidir.⁸²⁷ Kıtlık veya zahire darlığı yeterince artık ürün çekilemediğinin ifadesidir. Bu da feodal beylerin köylüyü eskisi gibi, feodal ilişkilerin devamını sağlayacak oranda sömüremediğinin kanıtıdır. O halde “sömürü ilişkileri”nin tıklandığı nokta neresidir, sorusu bize yol aldıracak yegâne sorudur.

⁸²³ Halil İnalcık, “Capital Formation in the Ottoman Empire”, *Journal of Economic History*, Cilt 1, Sayı 39, 1969, s.97-140’tan aktaran Rıfa’at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası*, a.g.e., s.36; Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası – “Celâli İsyanları”*, YKY Yayınları, İstanbul, 2013, s.34-42.

⁸²⁴ Rıfa’at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.36.

⁸²⁵ Dinamiklerin ve tepkinin feodal niteliğine vurgu yapan Veinstein, 17. ve 18.yy’da karşımıza çıkan örneklerle dayanarak “yapısal değişimlerin, tek başına ticaretin etkisiyle, gerekli koşullar onları mümkün kılmadan önce gerçekleşemediği fikrini uyandırıyor” demektedir. Gilles Veinstein, “Çiftlik Tartışması Üzerine”, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Ed.), *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s.35-56, s.53.

⁸²⁶ Celali İsyanlarının nedenlerinin genel bir özeti için bkz. Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.563-600.

⁸²⁷ 16.yy’daki hububat darlığı için bkz. Mustafa Akdağ, “Celâli İsyanları”, a.g.e., s.71-81.

Yukarıda gördüğümüz gibi, sarayın ve hanedanın gücünü belirleyen mirî topraklar, aslen fetih sırasında büyük toprak sahiplerinin mülkleri dışında kalan küçük toprak mülkiyetinin tımarlı sipahi zor'uyla toprağa bağlanması ve mülkiyetin tasarrufa dönüştürülmesi yoluyla yaratılmış; büyük toprak sahiplerinin elindeki mülk arazi de ya olduğu gibi ya da tımar ilişkileri içinde kendilerine tanınan “serbesttiyet” dâhilinde korunmuştu.⁸²⁸ Tımar ilişkileri padişahı bütün “mülk”ün fiili sahibi yapıyor, toprağın rakabesini devlete veriyor; onun altında üst ve alt feodallerden oluşan bir toprak tasarruf ilişkisi yaratıyordu. Devletin rakabesi altındaki topraklarda bölüşüm ilişkileri dirlik miktarlarının merkezi olarak belirlenmesine dayanıyordu.⁸²⁹ Doğrudan üreticiyi “sömürü ilişkileri” içinde tutma görevi aslen alt feodallerde, yani tımarlı sipahide idi. Köylünün yılda bir ödediği sabit miktarlı, nakdi bir vergi olan çift-resmini ve hâsıla üzerinden oransal ve ayni olarak alınan öşrü toplama yetkisi tımarlı sipahideydi. Topraktan merkeze çekilen artığın özünü bu vergiler oluşturuyor; alt feodaller vergi gelirleri üzerinden ranta ortak oluyorlardı. Hâss ve zeamet arazileri ise “serbestiyyet”e göre örgütlenmişler, buradaki resimler onlar adına voyvoda, mütesellim, muhassıl, subaşı ve zaîmler aracılığıyla toplanıyordu.⁸³⁰ Sadece üst feodallerin sahip olabileceği bu gelir kaynağı hem “tahsisat” usulüne uygun şekilde genel gelirlerden ayrılarak sahiplerine tahsis edilmiş hem de bu gelirlerin yönetimi genel idare dışına çıkarılmıştı.⁸³¹ Toprak gelirleri gibi “çeşitli vergi kalemleri üzerinde kurulmuş mukâta’alar” da serbest dirlikle verilmekteydi.⁸³² Tımar sistemi dışındaki bu gelirler iltizam usulü ile tahsil ediliyordu.⁸³³ 16.yy’ın ortalarında tımar sistemi ile iltizam usulü

⁸²⁸ Reayanın elindeki küçük mülk arazinin mirî sisteme içerilmesi için bkz. Özer Ergenç ve Hülya Taş, “Assessments on Land Usufruct and Ownership in Anatolia during the 17th and 18th Centuries”, *Ajames*, Sayı: 23-2, 2007, s.1-32; Özer Ergenç, “XVII. ve XVIII. Yüzyıl Anadolu’sunda Toprak Tasarrufu ve Mülkiyeti Üzerine Değerlendirmeler”, Özer Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet, Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012, s.215-245, s.219. Küçük mülkiyetin rakabesini devlete verir, onu bir tasarruf biçimine çevirirken üzerinden alacağı artığı fazlalaştırmak için araziye öşür arazisi şeklinde değil haraci arazi şeklinde tanımlaması, böylelikle “harac-ı mukasame”, yani oransal haraç almayı mümkün kılan düzenleme için bkz. Colin Imber, a.g.e., s.134-136. Abou-El-Haj, tımar sisteminin mülk sahibi sınıfla mutabakat içinde reayadan artık çekmenin yolu olduğunu söylemektedir. Rıfa’at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.38, 68-69.

⁸²⁹ Sultanın elindeki havâss-i hümayun denilen hâss arazi, ümera hâssları, zeamet ve tımar akçe cinsinden değer biçilmiş dirlik alanlarını ifade ediyordu. Halil İncalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, a.g.e., s.185.

⁸³⁰ Halil İncalcık, a.g.e., s.185; Yücel Özkaya, a.g.e., s.4, 15-18.

⁸³¹ Özer Ergenç, “Osmanlı’da ‘Serbest Dirlik’ Uygulamasının Boyutları ve Bunun Mâlî-İktisadî Faaliyetlerin Düzenlenmesindeki Yeri”, Özer Ergenç, a.g.e., s.206.

⁸³² Özer Ergenç, a.g.e., s.208.

⁸³³ Mehmet Genç, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000, s.101-154, s.102-103; İncalcık, mukâta’alı araziye “bir kira sözleşmesi temelinde toplayacağı öşürler karşılığı yalnızca toptan saptanan bir kira bedelini (maktu) ödemeyi kabul eden herhangi bir kişiye kiralanabilen topraklar” olarak tanımlamıştır. Halil İncalcık, a.g.e., s.150. Ergenç ise, mukâta’a’nın sadece toprak üzerinde olmadığını, toprak dışındaki gelir kaynaklarının da bu şekilde tasnif edildiğini belirtmektedir. Özer Ergenç, a.g.e., s.208. Demek ki, mukâta’a denince iltizam usulüyle gelirlerin toplandığı toprak ve diğer üretim birimleri üzerindeki gelir kalemlerini anlamak gerekiyor.

devlete ait vergi haklarını yarı yarıya bölüşür duruma gelmişlerdi.⁸³⁴ Tam bu noktada, gözden kaçmaması ve ara çıkarım olarak söylenmesi gereken, iltizamın “serbest dirlik”ler kanalıyla bu yüzyıla taşındığı ve sıfırdan yaratılmış bir uygulama olmadığıdır.

16.yy’da baş gösteren kıtlığın tımarlı sipahiler kanalı ile toprağa bağlanmış küçük köylü (raiyyet) çiftliklerinde yoğunlaştığı, bu çiftlikler açısından ve bu çiftliklerin yarattığı bir problem olduğu anlaşılmaktadır. “Çift resmi arza bağlanmıştır, öküze değil.” derken Barkan, üretim ve geçimlik ekonomi için raiyyet çiftliklerinin örgütlenmesinde aslen ortalama üretim ve kişi başına düşen ortalama üretime önem verildiğini dile getirmek istemektedir.⁸³⁵ Bu, üretimdeki düşüşün doğrudan vergi yükünü artıracak ve küçük köylülüğü geçim bunalımına sürükleyeceği anlamına gelir. Yapılan araştırmalar, 16.yy’ın ilk yarısından başlayan ve ikinci yarısında yoğunlaşan üretim düşüşü eğiliminin bölgesel farklılıklar olmakla birlikte üretimi asgari geçim düzeyinin altına çektiğini göstermektedir. Bu araştırmalar, Ortaçağ optimal verimlilik göstergelerinin 1’e 3 ile 1’e 5 arasında değiştiği Anadolu’da, söz konusu verimlilik oranlarının yakalanmasında sıkıntılar yaşandığını tespit etmektedir.⁸³⁶ Vergi yükümlülüklerinin sabit kaldığı ve hatta artırılmaya çalışıldığı, akçedeki değer kaybının nominal oranları artırdığı düşünülürse, bu üretim düzeyinde küçük köylü üzerindeki vergi yükünün artacağı açıktır.⁸³⁷ I.Selim zamanında başlayıp I.Süleyman’ın ilk on yılına kadar devam eden köylü ayaklanmalarının esasen vergiye direnç üzerinden şekillendiği, I.Süleyman’ın vergiyi artırmak için “arazi tahriri” gibi yöntemlere başvurmasının direnci artırdığı; 16.yy’ın ikinci yarısında çiftini işleyemeyen, işlediği çiftle karnını doyuramayan “garip yiğitlerin” çift-bozan olarak vezir, beylerbeyi ve sancakbeyi kapılarına “sekban” ve “levend” olarak kapılandığı göz önünde bulundurulursa, ağırlaşan vergi yükünün mirî arazinin tımarlarında bunalım ve isyan yarattığı anlaşılabacaktır.⁸³⁸ İlk Celali bölüklerinin küçük dirlik sahibi tımarlı sipahilerin öncülüğünde örgütlenmiş olması da bunun göstergesidir.⁸³⁹ Ayrıca toprağa el koymanın tımar birimleri düzeyinde gerçekleşmiş olması da bu görüşü destekler.⁸⁴⁰

⁸³⁴ “1527-28 yılında devlete ait vergi gelirlerinin %41,93’ü tımar sistemi içinde yer almaktadır. Esas itibari ile iltizam usulüne tabi farz edebileceğimiz padişah hasları ise toplam vergi gelirlerinin %51’ini teşkil etmektedir.” Mehmet Genç, a.g.e., s.104.

⁸³⁵ Ömer Lütfi Barkan, “Çiftlik”, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt III, s.392-397, İstanbul [Türkiye’de Toprak Meselesi, s.789-797]’den aktaran Mehmet Öz, “XV.-XVI. Yüzyıllar Anadolu’sunda Tarım ve Tarım Ürünleri”, *Kebikeç*, Sayı 23, 2007, s.111-128, s.115.

⁸³⁶ Mehmet Öz, a.g.e., s.123.

⁸³⁷ Mehmet Öz, “XVI. Anadolu’sunda Köylülerin Vergi Yüğü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma”, *Osmanlı Araştırmaları – Journal of Ottoman Studies*, Sayı XVII, İstanbul, 1997, s.77-90.

⁸³⁸ Mustafa Akdağ, a.g.e., s.14-16.

⁸³⁹ A.g.e., s.18.

⁸⁴⁰ Gilles Veinstein, a.g.e., s.45.

Celâlî İsyanlarını tetikleyen unsurun vergi mücadelesi olması, ilgiyi merkezi devlet ile tımarlı sipahiler arasındaki ilişkiye yoğunlaştırmış; özellikle “ceberrut devlet” geleneği ve ATÜT’çü tezlerdeki devlet zor’uyla artığa el koyma sürecine odaklanılmıştır. Ancak burada önemli olan nokta tımarlı sipahiler tarafından örgütlenen üretim ilişkilerinin devam ettirilememesi, söz konusu üretim ilişkileri içinde nüfus artışını da kompanse edecek bir üretim artışının sağlanamamasıdır. Bunun üç temel nedeni vardır. Birincisi, arz-vergi üzerine kurulu çift-hane ölçeğini korumak geçimlik tarımı devam ettirmenin yegâne yolu olarak görülmüşse de, fiiliyatta tarım işletmeleri çift-hane ölçeğinden farklı büyüklüklerde ve eşitsiz olarak bölünmüştür. “Köylüler, tasarruflarındaki arazinin büyüklüğüne göre *çift*, *nîm-çift*, *bennâk*, *caba*, *mücerred* gibi kategorilere ayrılmakta ve buna bağlı olarak da, bölgelere göre değişen miktarlarda *çift resmi* vb. vergileri ödemekteydiler.”⁸⁴¹ Çift-hane içindeki bu sınıfsal farklılaşma, zaman içinde veraset nedeniyle bir yanda toprak toplulaşması diğer yanda topraksız veya toprağı ancak “müşâ ve müştereklik üzere” süren köylüler yaratacak şekilde toprağın parçalanmasına yol açmıştır.⁸⁴² Çift-hanenin bölünmemesi ilkesi böylelikle fiiliyatta son bulmuştur.⁸⁴³ Reaya çiftliğinde olduğu gibi sipahi çiftliğinde de, veraset nedeniyle “kılıç yeri” çözülmüş ve ortadan kalkmıştır.⁸⁴⁴ Yeni tımar sahipliği hakkı kazanamayan eski sipahizade sayısı giderek artmıştır. Kısacası, basit bir nüfus artışı gibi görünen olgu gerçekte, mevcut üretim ilişkileri dâhilinde üretim sürecine katılamayan nüfustaki artıştır: “Bir yanda tasarruf edeceği toprağı olmayan reayanın, bir yanda ödenmemiş artı-emeğe elkoyma olanağı kalmayan sipahilerin çoğalması, bir başka deyişle toprak rantından yoksun *nüfus artışı*, tımar sistemini çözüştüren maddi etkenlerden biri olacaktır.”⁸⁴⁵

Ranttan yoksun kalışın ikinci nedeni ise, toprağa duyulan açlıktır. Fetihlerdeki yavaşlama, özellikle Avusturya (Habsburg Hanedanlığı) ve İran’la yapılan savaşlar sonunda imparatorluğun doğal sınırlarına ulaşması ve daha fazla toprak elde edememesi şeklindeki argüman savaş-toprak-maliye ilişkisinden önce, doğrudan elde edilen rantın azalmasıyla ilişkilidir.⁸⁴⁶ Üretkenlik verili iken, feodal ilişkiler içinde artık çekimine benzer emek yoğunluğuyla devam edebilmenin tek yolu sömürülen kaynağı yeniden

⁸⁴¹ Mehmet Öz, “XV.-XVI. Yüzyıllar Anadolu’sunda Tarım ve Tarım Ürünleri”, a.g.e., s.115.

⁸⁴² Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.205-206.

⁸⁴³ Mehmet Öz, a.g.e., s.116.

⁸⁴⁴ Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.207.

⁸⁴⁵ A.g.e., s.207.

⁸⁴⁶ Habsburg Hanedanlığı ve İran’la yapılan savaşların ve verilen kayıpların Osmanlı’yı neden bu derece “hassaslaştırdığını” soran Faroqhi’nin sorusuna verilebilecek en yerinde yanıt bu olsa gerek. Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.545-562.

dağıtmak ve bunu bir “siyasal zor” biçimi olan savaş yoluyla yapmaktır.⁸⁴⁷ Feodal ilişkiler içinde artığa el koyanlar, rantın devamı için üretici güçleri geliştirmek, yeni toprakları tarıma açmak yerine ya küçük köylülüğün daha çok çalıştırılması, yani emek yoğunluğunun artırılması ya da diğer feodallerin toprağının ele geçirilmesidir. Feodal dönemde savaş, “siyasal birikim”nin ayrılmaz parçasıdır. 16.yy’ın ikinci yarısından itibaren, savaşlardaki duraklama ve toprak kayıpları, bölüşülen ranta yeni kaynaklar eklenememesi ve mevcut kaynakların ranttan yoksun nüfus artışı karşısında giderek daha da sınırlı hale gelmesi sonucunu doğurmuştur. Temellük ilişkilerindeki kriz, bu nedenle, derinleşmiş ve eski biçimiyle sürdürülebilme kabiliyetini yitirmiştir.

Üçüncü nedenin geleneksel küçük ölçekli köylü işletmelerindeki üretim örgütlenmesi olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁴⁸ İmparatorluk merkezine rant çekmenin zorlaştığı koşullar, raiyyet çiftliklerine en yakın merkezi örgütlenme birimi olan taşra idarelerinin, yani eyalet ve sancakların üretim örgütlenmesini ve artık ürün çekme mekânizmalarını kontrol edemediğini gösterir. Feodal ilişkilerin örgütlenmesinde temel çelişki bu noktada düğümlenmektedir. Doğrudan üretici ile saray ve üst feodallerden oluşan taşra yöneticileri arasındaki mesafe, geleneksel olarak doğrudan üretici üzerinde tahakkümün kurulmasını, aracı olmadığı koşullarda imkânsız hale getirmiştir. Tımarlı sipahiler ve “serbest dirlik”lerdeki diğer görevliler, feodal bölüşüm ilişkileri çerçevesinde aracılık rolünü üstlenmişlerdir. Üretim sürecini örgütleyen de aslen bu araçlardır. Sancak kanunnameleri ve tahrir defterleriyle doruk noktasına ulaşan 16.yy merkezileşme düzeyi dahi üretim sürecinin yerel ölçekte örgütlenmesini ikame edememiş; hatta 17.yy arifesinde sönmüşlerdir. Ebussuud Efendi’nin artan mirî toprakların özel mülk haline getirilmesi işlemleriyle ilgili fetvalarının da gösterdiği gibi, üretim sürecinin önemli birleşeni olan toprağın temellük işlemleri aslen tımarlı sipahinin yetkili olduğu tapu (kira) sözleşmeleri aracılığıyla gerçekleştirilmektedir.⁸⁴⁹ Çift-hanenin parçalanmasını durdurabilecek tek unsur olan toprak mülkiyeti üzerindeki kontrol de bu nedenle ortadan kalkmıştır.⁸⁵⁰ Üretici güçlerin, emeğin ve diğer kaynakların kullanımı üzerinde

⁸⁴⁷ Brenner’in “siyasal birikim” bağlamındaki görüşlerini özetleyen bir kaynak için bkz. İşaya Üşür, a.g.e., s.449-451.

⁸⁴⁸ 16.yy krizi ile Avrupa feodalizminin üretim ölçeğindeki temel kriz dinamiklerine benzerlik göstermektedir. Avrupa feodalizminin üretim ilişkilerinden kaynaklı krizi için bkz. Rodney H. Hilton, “A Crisis of Feudalism”, T.H. Aston ve C.H.E. Philpin (Ed.), *The Brenner Debate – Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, s.119-137.

⁸⁴⁹ Halil İncelik, a.g.e., s.156; Colin Imber, a.g.e., s.139-143; Özer Ergenç, “Toprak Tasarrufu ve Mülkiyeti Üzerine ...”, a.g.e., s.232-241.

⁸⁵⁰ 1831’de sipahilere tazminat verilerek bütün tımarların devlete maledilmesiyle tımar sistemi son bulacaktır. Halil İncelik, “Tanzimat Nedir?”, Halil İncelik ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.) *Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2006, s.13-35, s.19. İlga

de yine doğrudan üreticiyle doğrudan temellük ilişkisi içine giren bu tabakalar dışında saray da dâhil olmak üzere üst feodallerin denetiminin sağlanamadığı anlaşılmaktadır. Mülk sahibi sınıfların, kendilerinden bağımsız doğrudan üreticilerin artık ürünlerini çekme konusunda ciddi sınırları vardı. Toprağın işlenmesi, tarım aletlerinin kullanımı, hayvan ve tohum tedariki vb. gibi konularda da üretim sürecine müdahil olamıyorlardı.⁸⁵¹ Saray ve üst feodallerin temellük ilişkilerindeki sınırları ve bu sınırlarla ters orantılı olarak artık ürüne bağımlılıkları temel çelişkilerden bir diğerini oluşturmuştur. Çelişki, üst feodallerin artık çekimine bağımlı oldukları ve dönemin enflasyonist koşullarında bu bağımlılığı daha derinden hissettikleri koşullarda, alt feodallerin topraktan kopması üzerinde yükselmiştir.⁸⁵² Yeni olan bu çelişki üzerinden boy verecektir.

Feodal ilişkilerin hâkim olduğu toplumlarda durgunluk, kapitalist ilişkilerde olduğu gibi üretici güçlerin geliştirilmesine dayanan sermayenin organik bileşiminde değişikliğe gidilerek verimliliğin ve dolayısıyla kârın artırılması ile aşılabilir bir olgu olmadığından, durgunluk dönemlerinde verilen yegâne feodal tepki yeni tarım alanlarının yaratılması, bunun sağlanamadığı koşullarda da vergi dâhil çekilen rantın artırılması şeklinde olmuştur.⁸⁵³ Burada ikili bir sınıf mücadelesinin yaşanacağı açıktır. Biri, artık ürünün çekildiği sınıfla artık ürünü çeken sınıf arasında; diğeri ise, artık ürünün bölüşümü temelinde artık ürünü çeken sınıf-içi mücadeledir. Küçük köylü ile sipahi arasındaki tımar bağının çözüldüğü koşullar, artık ürünün çekildiği sınıfla artık ürünü çeken sınıf arasındaki temellük ilişkilerinin biçim değiştirmesine neden olmuştur.⁸⁵⁴ Feodal beyler küçük tımar birimleri üzerinden örgütledikleri üretim ilişkilerini devam ettiremedikleri için, artık ürünü doğrudan temellük eden sipahi ile artık ürünü belli merkezi sınırlar içinde çekilen küçük köylülük arasındaki temellük ilişkisi çözülmüş, ikisi birbirinden ayrılarak açığa çıkmıştır. Sipahiler ile küçük köylülerin verdikleri tepki “kaçmak” yönünde olmuştur. “Büyük Kaçgun”un bir yönü küçük köylü statüsüne düşmekten sakınmak anlamına gelen, askerî sınıfa geçme olanağı sunan vezir ve paşa kapılarına kapılanmak şeklinde olmuş; diğeri yönü ise, özellikle küçük köylülük açısından küçük tarım alanlarını ellerinde tutmaya çalışırken

---

edilmese dahi küçük ölçekli tımarların ve tımarlı sipahilerin Celali İsyanları ile arttığı çekme güçlerinin kırıldığını söylemek mümkündür.

⁸⁵¹ Kriz sonrası bunun tersi yöndeki arayışlar için bkz. Özer Ergenç, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Anadolu’sunda Tarım Üretiminde Yeni Boyutlar: Muzâra’a ve Murâba’a Sözleşmeleri”, a.g.e., s.251.

⁸⁵² Oğuz Oyan, *Feodalizmden Kapitalizme, Osmanlı’dan Türkiye’ye*, Yordam Kitap, İstanbul, 2016, s.113.

⁸⁵³ Mustafa Akdağ, a.g.e., s.16; Rodney H. Hilton, a.g.e., s.122; 1566’dan sonra yayılma durmuş, feodal sömürü ve bölüşüm ilişkilerinin üzerinde şekillendiği yeni toprak elde imkanları azalmıştır. Rifa’at Ali Abou-El-Haj, *1703 İsyanı*, a.g.e., s.19.

⁸⁵⁴ Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.208.

borçlandıkları ve daha ağır sömürü koşullarında toprağı işlemek zorunda kaldıkları için toprağı bağlanmama, topraksız kaçak köylü statüsüne düşme şeklinde yaşanmıştır.⁸⁵⁵ İlk yön toprak üzerinde yeniden hâkimiyet kurmak isteyen feodal sınıf içindeki sınıf mücadelesini, ikinci yön ise, feodal sınıf ile küçük köylülük arasındaki mücadeleyi belirlemiştir. Bu iki mücadelenin de fay hattı toprak mülkiyeti, vergi sistemi, askeri sistem, üretim ölçeğı gibi başlıkları kapsayan feodal temellük ilişkilerinin toprak üzerinde yeniden örgütlenmesinden geçmiştir.

Mirî arazi üzerindeki ikili yapıdan biri olan tımar çözülürken, ortaya çıkan toprak toplulaşması ile sömürü ve tahakküm oranının arttırılması eğilimi mirî arazi içindeki “serbest dirlik” sahipleri, onlarla ilişki içindeki görevli, “eşrâf ve âyân” ile hali hazırdaki mülk ve vakıf arazisi sahiplerini harekete geçirmiş; bölüşüm ilişkilerinin güçlü tarafı olarak sınıf mücadelesine dâhil etmiştir. Mevcut kaynakların yeniden bölüşümü yönündeki kuvvetli basınç ve üst feodallerin artık çekimine bağımlılıkları, onları, temellük ilişkilerini devam ettirmek için bu ilişkileri “doğrudan” örgütleme ve emek yoğunluğunu artırma zorunluluğı ile karşı karşıya getirmiştir. Feodal özel mülkiyetin artışı yönünde bir eğilim açığa çıkmıştır. Mirî arazi özel mülkler lehine çözülürken, toprağı ellerinde toplulaştıranlar yeni toplumsal güçler değil, bir önceki dönemde toprağı “serbest dirlik” veya özel mülk olarak ellerinde tutan veya temellük ilişkilerine onlar aracılığıyla katılan kesimler, yani üst feodaller ile şehrin ileri gelenleridir. Daha 16.yy’ın ikinci yarısında büyük toprak sahiplerinin mirî araziye özel mülkleştirme ve büyük çiftlikler kurma girişimlerinde bulundukları görülmektedir.⁸⁵⁶ Üst feodaller maaşlarıyla nakit toplayabildikleri için değil,⁸⁵⁷ temellük ilişkilerini çok uzun zamandan beri iltizam usulüyle nakitleştirip para-servet yaratabildikleri için satın alma ve borçlandırma yoluyla toprak toplulaşması sürecine katılabilmişlerdir.⁸⁵⁸

Mirî arazinin özel mülkleştirilmesi hem özel mülk statüsündeki toprakların arttırılması hem de topraktan çekilen rantın iltizam usulüyle özelleştirilmesi yoluyla olmuştur. Özel mülk statüsündeki toprakların arttırılmasının bu dönemdeki ayrıksı yolu, mirî araziye çözüştüren bir yol, kanunen satışı yasaklanan tarım topraklarının mülk işlemi görmeye başlamasıdır. Tımar sahibinin izni ile gerçekleştirilen “hakk-ı tasarruf”

⁸⁵⁵ Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.565-566; Gilles Veinstein, a.g.e., s.43; 1603-1610 yılları arasında yoğunlaşan firârî döneme halk arasında “Büyük Kaçgunluk” denmiştir. Tepkinin niteliğine ilişkin en iyi adlandırma budur. Mustafa Akdağ, a.g.e., s.23.

⁸⁵⁶ Mustafa Akdağ, a.g.e., s.16.

⁸⁵⁷ Halil İnalçık, *Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, a.g.e., s.183.

⁸⁵⁸ 16.yy’dan da önce havâss-ı hümayûn, yani padişaha ait vergi gelirleri, çeşitli kademelerdeki devlet görevlilerinin hâss ve zeametlerine bağılı kimi gelir kaynakları iltizam usulüne tabi gelirler olarak görülmüştür. Özer Ergenç, “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliğı Üzerine Bazı Düşünceler”, a.g.e., s.97.

devirleri fiili “mülkiyet hakkı” devri, yani mülk satışı şeklinde işlem görmüştür.⁸⁵⁹ İmparatorluk bir yanda fiili işleyişi “yetki devri” ve “yerleşme borcu” olarak adlandırarak “o işlemin gerçekte bir satım olduğu gerçeğini” gizlemiş; böylelikle işlemin devamını sağlamıştır.⁸⁶⁰ Bunun yanı sıra, şehir ve kasabalardaki bağ, bahçe ve zeytinlikler “diğer menkul ve gayri menkul mülkler gibi ‘hakk-ı sarıh’, yani kesin hak oluşmuş bir mal gibi algılanmış”, mülk statüsünde değerlendirilmiştir.⁸⁶¹

Mirî arazinin özel mülkleştirilmesinin bir diğer yolu da, temliknamelerdeki artıştan anlaşıldığı üzere toprak temliğidir. 16.yy’ın ikinci yarısından başlayarak 17.yy’a yayılan şekilde başlıca toprak temliği üst feodallığını makam aracılığıyla sürdürenler kanalıyla, yani ehl-i örf eliyle gerçekleştirilmiştir: “farklılığın çözülüşü özellikle vezirlerin, paşaların ve saray gözdelerinin maiyetlerine devlet hazinesinden *dirlikler* tahsis edildiğinde kendini göstermektedir. Köyler ve mezraalar bir bütün olarak askerlere tahsis edilme yerine, saray mensupları için birer gelir kaynağına dönüştürülmüştür (özellikle hanedan mensubu kadın sultanlara paşmaklık, yüksek rütbeli memurlara, ekâbire ise *arpalık* olarak verilmiştir).”⁸⁶² Bunlara özel olarak altı-bölük halkını (kapıkulu süvarileri), genel olarak yeniçerileri eklemek mümkündür. İmparatorluk ordusunu oluşturan ve toprakla bağları olmayan bu tabakanın, toprak bölüşümü mücadelesine girişleri 1555 yılında “I.Süleyman[ın] yüksek tımar dirliklerini İstanbul’da ulûfelerinin son derecesine geldikleri için terfî ettirilmeyen yeniçerilere vermeye” başlaması ve kapıkulu kökenli bu tımar sahiplerinin Celâli olması ile mümkün olmuştur.⁸⁶³ Celâli İsyanları bu kesimlere terkedilmiş toprakların veya terkedilmiş olduğu iddia edilen toprakların mülkiyetini ele geçirme olanağı sunmuştur.⁸⁶⁴

Özel mülkleşmenin bir diğer yolu ise, feodal rantın önceden tahsil edilen belli bir nakit ödeme (maktu) karşılığı satılığa çıkarılması olarak adlandırılabilen iltizam usulüyle yürütülen mukataa alanlarının genişletilmesi ve bu mukataa alanlarının 1695 yılından itibaren “mu’accele ve mü’eccelesi ödendikten sonra kullananın âdetâ mülkü durumuna gelen arazi”, yani mâlikâne statüsü kazanması ile gerçekleşmiştir.⁸⁶⁵ Söz

⁸⁵⁹ Özer Ergenç, “Toprak Tasarrufu ve Mülkiyeti Üzerine ...”, a.g.e., s.230-241.

⁸⁶⁰ Colin Imber, a.g.e., s.142.

⁸⁶¹ Özer Ergenç, a.g.e., s.237.

⁸⁶² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.146-167.

⁸⁶³ Mustafa Akdağ, a.g.e., s.19.

⁸⁶⁴ İnalıcık mevat arazi statüsündeki toprakların mülkleştirildiği konusunda ısrarcıdır. Halil İnalıcık, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Ed.), a.g.e., s.15-34, s.21-22.

⁸⁶⁵ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumları ...”, a.g.e., s.96; Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.209; Özer Ergenç, “Osmanlı’da ‘Serbest Dirlik’”, a.g.e., s.208; Özer Ergenç, “Toprak Tasarrufu ve Mülkiyeti Üzerine ...”, a.g.e., s.229; Mehmet Genç, a.g.e., s.106-112, 115-119.

konusu mâlikâneler zaman içinde ya özel mülk statüsü kazanmış; ya da sahipleri tarafından müsadereden sakınmak, miras bırakma yolu açmak gibi nedenlerle güvenceye alınmak üzere vakıf haline getirilmişlerdir.⁸⁶⁶

Mukataa-mâlikâneler gibi mülk arazilerin de zamanla vakıf haline getirildiği görülmektedir. Vakıf arazi, feodal toplumsal ilişkiler içinde özel mülkün en güvenceli yolu olarak görülmüş ve benimsenmiştir. Vakıflarla ilgili çalışmalara esas teşkil eden Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ne göre, Osmanlı döneminde kurulup bugüne kadar ulaşan Türkiye sınırları içindeki vakıfiye sayısı 26.300'dür.⁸⁶⁷ Bu vakfiyelerin 776'sı 16.yy'a, 1663'ü 17.yy'a, 6000 civarı 18.yy'a ve 8980'i 19.yy'a aittir. Sınırlı arşiv verileri bile bize 17.yy'dan başlayarak vakıflarda kayda değer bir artış olduğunu göstermektedir.

Mukataa-mâlikâne ve vakıflar söz konusu olduğunda, değişimin sadece mülkiyet biçiminde olmadığı anlaşılmaktadır. Mirî arazinin özel mülk işlemi görmesi, zamanla özel mülk statüsü kazanması veya doğrudan temlik edilmesi süreçlerinden farklı olarak mukataa-mâlikâne sistemi ve vakıflar sadece toprağın değil, toprak üzerinden veya toprak dolayımıyla ya da başka kaynaklardan elde edilen vergilerin de özelleşmesine neden olmuştur.⁸⁶⁸ Devlet mukataayı vergilendirme hakkını devretmiş; bu devir, vergileri nakdileştiren iltizam usulü ile olduğu için mültezime "havale" edilen bu görev, onun tarafından ikincil mültezimlere "havale" edilebilmiştir.⁸⁶⁹ Bunun sonucunda rant paylaşımı nakdileşmiş, rant paylaşımına giren kişi ve tabaka sayısı artmış; bununla birlikte her "havale" önceden ödenmiş vergi gelirini karşılamak üzere artı-ürün çekimini

---

⁸⁶⁶ İnalçık, 19.yy'a gelindiğinde önceden mirî arazi veya mukataa statüsünde olan bazı arazilerin, tereke defterlerinde mülk arazi olarak kayıtlı olduklarını, eskiden statüleri ne olursa olsun artık özel mülk olarak kabul edildiklerini tespit etmiştir. Halil İnalçık, a.g.e., s.25; "Kurucu aile bu zenginlikten gelen kârın bir kısmı üzerinde bir takım kontrol mekanizmasını muhafaza etmiş, aynı zamanda da kendisi için sürekli bir gelir kaynağı elde etmiştir." Servet bu şekilde feodal ilişkilerin sınırları dâhilinde kalıtsallık kazanabilmiştir. Ayrıca ulemanın vakıf gelirlerinin idaresini ve şartnameleri yorumlama tekeli eline alması, vakıf sınırlarının belirlenmesindeki idari işlemleri yürütmesi kadıları vakıflar üzerinden bu servet paylaşımına ortak etmiştir. Rıfa'at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.83-84.

⁸⁶⁷ Nadir Özbek, "Vakıf Tarihi Çalışmaları Üzerine Notlar", *Tarih ve Toplum*, Sayı: 187, Temmuz 1999, s.60-62, s.60.

⁸⁶⁸ Mâlikâne olarak satılan gelir kaynaklarını Genç şu şekilde özetlemektedir: "Bunlar, *avarız ve nüzul bedelleri* ile gayrimüslimlerden alınan *cizye* hariç, akla gelebilecek vergi kalemlerinin hemen hepsini, maden işletmelerinden esnaf kethüdalığına, tuzlalardan damga resmine kadar, üzerinden devletin pay almak hakkını haiz bulunduğu bütün faaliyet şubelerine ait vergilerin hepsini ihtiva edebilirdi." Mâlikâne sistemi kabul edildikten 75 yıl sonraki 1774 yılında aldığı tablo ise vergi gelirleri içinde nasıl bir yekûn kapladığını göstermektedir: Baş Muhasebe Bürosu'na "bağlı mukataa sayısı %209 artışla 220'den 680'e çıkarken, bunlara tekabül eden gelir yekûnu da ... %88 oranında bir artışla ... yükselmiştir. Aynı süre içinde malikâne olarak satılmış bulunan vergi kalemleri %347 kadar bir artış[la] ... yükselirken, bu şekilde satılmış bulunan kalemlerin yıllık vergilerinin toplamı da ... %1400 gibi muazzam bir artış kayde[miştir.] 1697/98 yılında Baş Muhasebeye bağlı gelirlerin sadece %5,3'ü malikâne olarak satılmış olduğu halde, 1774'de bu nispet %43'e yükselmiştir." Mehmet Genç, a.g.e., s.119.

⁸⁶⁹ A.g.e., s.102-103; Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumları ...", a.g.e., s.96-97.

ençoklaştırma etkisi yarattığı için el konan artı-ürün fazlalaşmıştır.⁸⁷⁰ Bu nedenle, toprağın rakabesi devlette kalsa dahi, yani feodal toplumsal ilişkiler içinde kaldığı koşullarda dahi sömürü oranı yoğunlaştırılabilmiş, servet birikiminin önü açılmıştır. Dahası tam da iltizam sisteminin genelleştirilmesi buna izin verdiği için, artı-ürünün çekilmesi konusunda önce kazanılmış hakların kalıcılaştırılması yönünde, sonra da bunların mülk arazi ve vakıf araziye dönüştürülmesi yönünde adım atılabilmektedir.

Bu iki tip özel mülkleşme sürecine iki tip mülksüzleşme süreci eşlik etmiştir. İlki için “köylülerin herhangi bir sebeple kaçmasıyla ya da reayanın zorla sürülmesiyle boş kalan çiftlere el konulduğu ‘cismi mülksüzleşme’” diyebiliriz.⁸⁷¹ Cismi olarak mülksüzleşen köylüler, kaçak köylü olarak başkalarının tarlalarında ama bu sefer reaya statüsünün tanıdığı haklardan muaf daha ağır koşullarda çalışmak zorunda kalıyorlardı. İkincisini ise, “toprağı işleyen kişinin yerinde kaldığı, ama üzerine yeni ve daha ağır koşulların dayatıldığı”, reayanın “yalnız eskisi gibi devletin ve tımarlı sipahinin taleplerini değil, aynı zamanda ‘sahib-i alaka’ ya da ‘sahib-i çiftlik’ adı verilen yeni bir kişinin taleplerini de karşılamak zorunda” kaldığı “ismî mülksüzleştirme” olarak tanımlayabiliriz.⁸⁷² İlki küçük köylülüğün borçlandırılması, toprağının ipotek altına alınması ve sonrasında da el konulması; ikincisi de köylünün ortakçılık başta olmak üzere angarya, kölelik ve ücretli emek biçimlerinin de tespit edildiği sömürü oranının yoğunlaştırılması süreçlerini tetiklemiştir.

Toprağın mülkleşmesi ve köylünün mülksüzleşmesi süreçleri, tımar bağının (raiyyetlik bağı) çözülüşünü hızlandırmış; sipahi ile doğrudan üretici arasındaki doğrudan temellük ilişkisini ortadan kaldırmıştır.⁸⁷³ Üretici veya temellük eden olarak tarımsal faaliyetin içinde bulunmayan “askerî sınıf” ile şehirli ve kasabalıların toprak satın almaları veya mukataa-mâlikânelerin iltizamını almaları önünde engel kalmamıştır.⁸⁷⁴ 16.yy’ın ikinci yarısı ve 17.yy’da vezir ve paşa “kapı halkı”nın artışına da paralel olarak “askerî sınıf”ın topraklarını genişlettiği görülmüştür. “Askerî sınıf” toprak toplulaşmasıyla elde ettiği mülk arazi, “serbest” tımarlar ve mukataalar üzerinde daha büyük miktarlarda “kapı halkı” besleyebilir ve savaflara onlarla katılır hale gelmiştir.⁸⁷⁵ 17.yy’ın ikinci yarısından başlayarak 18.yy boyunca ise, mukataa

⁸⁷⁰ Mukataa uygulamasının ister verimlilik artışı ister salt rantiyer kalarak daha çok rant çekme şeklinde olsun çekilen artığı ençoklaştırma etkisi yarattığı tespit edilmiştir. Mehmet Genç, a.g.e., s.113.

⁸⁷¹ Gilles Veinstein, a.g.e., s.43.

⁸⁷² A.g.e., s.43.

⁸⁷³ Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.208.

⁸⁷⁴ Özer Ergenç, “Toprak Tasarrufu ve Mülkiyeti Üzerine ...”, a.g.e., s.241.

⁸⁷⁵ “Serbest tımar”ı geçmişten gelen bir özel tasarruf biçimi olarak saymanın yerindeliği burada karşımıza çıkmaktadır. Çünkü Kunt’tan aktararak Veinstein’in da belirttiği gibi, “Bazı yöneticilere, kendilerine tahsis edilmiş hassın küçük bir kısmını zaman sınırlaması olmaksızın vermek ya da Osmanlıca deyiimiyle

alanlarının genişletilmesi, birincil mültezim statüsündeki bu “askerî sınıf”ın iltizam haklarını ikincil mültezimlere giderek artan oranda “havale” etmesi ve mukataaların hisselerine bölünerek alınmasının mümkün olması nedeniyle mukataa-mâlikânelerde daha çok şehir ve kasabaların “eşrâf ve âyân”ı pay sahibi olmuştur.⁸⁷⁶ Tımar bağının çözülmesi ile artığı doğrudan bulunduğu kırsal alan içinden çeken tımarlı sipahinin yerini, kırsal alanla birlikte örgütlenmiş şehir ve kasaba merkezlerinde ikamet eden mülk sahibi sınıflar, yani vezir ve paşaların “kapı halkı”nın da dâhil olduğu “eşrâf ve âyân” almıştır.

İkincil mültezim olarak “eşrâf ve âyân”ın mukataa-mâlikâneleri ele geçirmesi, doğrudan temellük ilişkilerinde ortaya çıkan boşluğu doldurabilecek tek güç olmasından kaynaklanmıştır. Yerelde yaşayan ve “toprakla doğrudan bağlantısı” olan ancak aynı zamanda verginin iltizam hakkını alabilecek ve köylüyle tefecilik-borç ilişkisi kurup artı-ürün çekme sürecini dışardan finanse ederek örgütleyebilecek servet birikimine sahip tek toplumsal tabaka olduğu için bu böyle gerçekleşmiştir.⁸⁷⁷ Ancak vurgulamak gerekir ki, “eşrâf ve âyân” bir boşluğa doğmamış; kendilerini mukataa-mâlikâne sahibi yapacak servetlerini de aslen tarımsal faaliyetin temellüğünden elde etmişlerdir.⁸⁷⁸ Elbette 18.yy’ın sonunda kapsadıkları toplumsal tabakalar veya meslek grupları ile 15.yy’da kapsadıkları arasında bir açığı vardır; bu açığı farklı toplumsal tabaka-meslek gruplarının ikincil mültezimler haline gelmeleriyle ortaya çıkmıştır. Fakat 15.yy’da “eşrâf ve âyân” içinde belirtilen toplumsal tabakalar ile daha sonradan dâhil olanlar üretim ilişkilerine aynı konumdan dâhil oldukları; servet birikimlerini iltizam, mukataa-mâlikâne ve vakıf örgütlenmelerinde temellük eden (veya kadıların vakıflarda oynadığı

‘ber vech-i çiftlik’ olarak vermek”, ömrü boyunca elinde tutmasına sağlamak yönündeki uygulama 16.yy boyunca yaygınlaşmıştır. Kunt (1983, s.85-88)’den aktaran Gilles Veinstein, a.g.e., s.46; Rıfa’at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğuşu*, a.g.e., s.13.

⁸⁷⁶ Birincil mültezimler daha çok “yönetici elitten kimselere ve başkentte yaşayan saray gözdelelerine verilmekteydi.” Ancak ömür boyu geçerli iltizam hakkını ifade eden mâlikâneler, çoğu zaman birincil mültezimler tarafından işletilmiyor; ikincil mültezimlere ihale ediliyordu. Yerelde nüfuzlu kişiler ve hanedanlar ikincil mültezim olarak iltizam alıyorlardı. Gilles Veinstein, a.g.e., s.48; Âyânlar, “hemen her yerde önce mültezim olarak ortaya çıkmışlar, yavaş yavaş 18.yüzyılın sonlarına doğru malikâne sahibi olmaya başlamışlardır. Yalnız dikkati çeken nokta, bir malikânedeni tamamına nadiren sahip olmalarıdır. ... mukataa üzerinde kontrolü muhafaza etmek bakımından küçük bir hisseyi elinde bulundurmaya tercih etmekte oldukları düşünülebilir.” Mehmet Genç, a.g.e., s.115.

⁸⁷⁷ Gilles Veinstein, a.g.e., s.48.

⁸⁷⁸ Köylüyü borçlandıran, mülksüzleşmelerine neden olan rihaborlar (faizci-tefecî), “re’âyâ içersinde türeyen ve memleket âyânı denilen çavuş, zeamet, tımar sahibi gibi kişilerden ibarettiler.” “Siyasal birikim” koşullarında doğrudan temellükten ziyade artı-ürüne vergi aracılığıyla el koymanın baskın bir toplumsal ilişki olduğunu gördük. Dolayısıyla tahsildarların da benzer servet birikimine yakın mevkilerini ellerinde tuttuklarını ve buradan elde ettikleri servetle “eşrâf ve âyân”ın parçası haline geldiklerini söyleyebiliriz. “Örneğin, Tuzcu-oğulları âyân olmadan önce tahsildarlık yapmışlardı. Trabzon âyânından olan Şatır-zadeler de bütün âyânlar gibi kuvvet ve servetlerini devlet hizmetinde iken edindikleri gelir ile yapmışlardır. Örneğin, Trabzon âyanından Şatır-zade Ömer ve İbrahim Ağalar, cizye, avarız, nüzul gibi vergileri toplamaktaydılar. Daha sonra Trabzon âyanından Şatırzade Ömer, Trabzon Sancağı’nın ötedenberi yerli ve yurdlu hanedanından olması, tımar ve zeamet sahiplerinin seferde olmaları sebebiyle 1782-1783 seneleri tahsildarlığı da kendisine verilmişti.” Yücel Özkaya, a.g.e., s.9, 129.

rolde olduğu gibi) bölüşüm ilişkilerinden pay alan konumlarına borçlu olduklarından her iki grubu da “eşrâf ve âyân” içinde konumlandırmak mümkündür. Bundan daha önemlisi Osmanlı Klâsik Çağı’nda reayayla aynı statüye (zümre) sahip olduğu için reaya içinde konumlandırılırken, göz ardı edilen doğrudan üreticilerle arasındaki sınıfsal fark, servet birikimiyle açığa çıkmıştır.⁸⁷⁹ Bir başka deyişle, “eşrâf ve âyân”ın statüsünü onun yeni bir “sınıf oluşumu”nun öznesi olması çözmüş; onu reayadan ayıştırmış ve yeni toplumsal ilişkiler içinde doğrudan üreticiden ayrı konumlanan bir sınıf olarak ortaya çıkarmıştır.

Şehirlerin ileri gelenlerini, nüfuzlu kişilerini ifade etmek için kullanılan “âyân-ı vilâyet”, şehir âyânı, “âyân-ı memleket” veya “eşrâf ve âyân”, kasaba ve şehirlerde oturan “zengin tüccarlardan, esnâfın yaşlı ve güngörmüşlerinden, ulemâ, imâm, hatîb gibi tanınmış din adamları ile ünlü tarikat şeyhlerinden” oluşuyordu.⁸⁸⁰ Bunlar arasına daha 16.yy’da “askerî sınıf” içinde olanlar da dâhil olmuştu: oturak kapıkulları, yeniçeri serdarları, sipahi, kethüdayerleri, mültezimler, mukataa eminleri, azledilmiş veya tekaüd olmuş beylerbeyi ve sancakbeyleri, kadılar, müderrisler, müftüler, hanedan sahipleri ve müteferrikalar, çavuş, zeamet ve tımar sahipleri.⁸⁸¹ Farklı meslek grupları, “bir yandan devlet görevlisi ... bir yandan da şehirdeki üreticilerin ve ticâret erbabının lideri” konumunda oldukları için şehirde yaşayan ahaliden ayrı olarak adlandırılmışlardı.⁸⁸² Onları birleştirenin şeyin, toplumsal faaliyetlerde, sömürü ve tahakküm ilişkilerinde “başkalarının emek yetisini dağıtma kudreti”ni ellerinde toplamaları olduğu anlaşılıyor.

16.yy belgeleri üzerine yapılan çalışmalar bize, “eşrâf ve âyân”ın kırsal ve kentsel faaliyetlerin tümünün örgütlenmesinde fiili ve resmi görevleri olduğunu göstermektedir.⁸⁸³ “Eşrâf ve âyân”, avâriz hanesi birimlerinden avâriz vergisi toplayan “mahalle avâriz akçası” vakıflarını, sultan vakıflarını, para vakıflarını mütevellisi olarak

⁸⁷⁹ Reaya bir statü ama içinde farklı sınıflar var derken, Ergenç reayanın “ortak hak ve sorumlulukların kaynaştırdığı ayrı otonom birlikler olarak” algılanmaması gerektiğini vurgular. Statü ile sınıfın birbiriyle karıştırılmaması, birbirine indirgenmemesi yönünde bir uyarı yapılacaksa yaptığı Osmanlı reayası tasviriyle bunu en iyi şekilde yapar: “Re’âyâ denen yönetilenlerin tümü, hukuken ve sosyolojik olarak gerçekten birbirinden farklı sınıfların üyesi olarak karşımıza çıkar. ... her bir sınıfın birbirinden tamamen ayrılmadığını, iç bütünlüğünün ve düzeninin genel siyasal yapıya ters düşecek bir nitelik taşımadığını ... re’âyâdan olan bir birey, farklı özellikleriyle aynı anda birden fazla sınıfın üyesidir.” Özer Ergenç, “Osmanlı Şehir Tarihi Araştırmalarının Kuramsal Çerçevesi Nasıl Oluşturulabilir?”, a.g.e., s.33-34.

⁸⁸⁰ Özer Ergenç, “Osmanlı Klâsik Dönemindeki Eşrâf v A’yân Üzerine Bazı Bilgiler”, a.g.e., s.384.

⁸⁸¹ Yücel Özkaya, a.g.e., s.7-9; “Pek çok yerde yeniçeriler zengin mukataaların kontrolünü ele geçirdiler; bu da onların kentin siyasal yaşamına katılmasına ve İstanbul’daki komutanları karşısında bile belli bir manevra özgürlüğü kazanmasına imkân verdi. Refah düzeyi daha yüksek olan kentlerde konu edilen gelirler önemli meblağlar tuttuğundan, yeniçeriler ile kapıkulu sipahileri gibi diğer askerî ocakların üyeleri sık sık birbirleriyle rekabete girmiş olsa gerektir. Yeniçeriler ve diğer askerî zevat, bir yandan merkezi idarenin çıkarlarına karşı yerel çıkarları temsil eder duruma geldiler ...” Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.707.

⁸⁸² Özer Ergenç, a.g.e., s.386.

⁸⁸³ A.g.e., s.388-389.

yönetiyordu. Yönetimlerindeki vakıf gelirleri büyük oranda tarımsal faaliyetten elde edilen gelirlerdi.⁸⁸⁴ Köylerin gelirleri topyekûn vakfa vakfedilebiliyordu. Para-servetin biriktiği ve faizle (murahaba) borç vermek suretiyle artırıldığı para vakıflar da “eşrâf ve âyân”ın kontrolündeydi.⁸⁸⁵ Para vakıfların dışındaki rihaborlar (tefeci-faizci) “eşrâf ve âyân”ın parçasıydı. Kırsal alandaki faaliyetlerin örgütlenmesinde “eşrâf ve âyân”ın, başta vakıf gelirleri olmak üzere “serbet dirlikleri” ve mülklerini korumak adına karar hakkı vardı. Aynî vergilerin toplanmasında belirleyici olan hasad zamanının saptanmasında “âyân-ı vilâyet”in tanıklığına başvuruluyor; ancak ondan sonra mahsûl toplanıyor ve vergiler alınabiliyordu.⁸⁸⁶ Loncalara bağlı zanaatkâr ve tüccarların dükkân ve atölyeleri de bu vakıfların taşınmazları arasındaydı; zanaatkâr ve tüccarlar karşılığında vakfa yine vakıf tarafından belirlenen bir kira bedeli ödenmek zorundaydılar.⁸⁸⁷ Kasaba ve şehirlerdeki zanaat ve ticaret faaliyetlerini ilgilendiren, kadı ve muhtesibin sorumluluğundaki fiyat tespiti ve narh düzenlemelerinde “eşraf ve âyân”ın önemli rolü vardı. İktisadi faaliyetlerin örgütlenmesindeki rollerinin yanı sıra, şehrin asayiş ve adalet işlerinin yönetiminde de resmi görevlilerle birlikte görevleri vardı. Görüldüğü gibi, feodal ilişkilerin temelini oluşturan “siyasal birikim”nin iktisadi ve siyasalı birleştiren doğası, kasaba ve şehirlerde de bütün toplumsal faaliyetlerin iktisadi ve siyasi yönetimini birleştirmiş; artık çekimi ile karar verme süreçlerini iç içe örgütlemiştir. Kasaba ve şehirlerde bu örgütlenme “eşrâf ve âyân”ın kontrolündedir. “Eşrâf ve âyân”ın toplumsal ilişkileri yönetme iktidarı, içlerinden birinin “şehir kethüdası” olarak atanması ve “askerî sınıf” içinde kabul edilmesi ile resmiyet kazanmıştı.⁸⁸⁸ Vurgulamak gerekir ki, “şehir kethüdalığı” ve ilerki dönemde farklı biçimlerde karşımıza çıkacak resmi görevler, “eşrâf ve âyân”ın toplumsal iktidarının kaynağını devletten aldığını veya bir memuriyetten elde ettiğini değil, bağımsız bir tabaka olarak sahip olduğu toplumsal iktidarını, “siyasal birikim” koşullarında “askerî sınıf”a girererek koruma ve devam ettirme eğiliminden kaynaklanır.⁸⁸⁹ Asıl güçlerini toplumsal ilişkileri örgütleme iktidarından almaktadırlar.

⁸⁸⁴ Ergenç, şehirlerin kırsal alandan bağımsız tanımlanmasının mümkün olamayacağına vurgu yapmış; şehirleri etraflarındaki kırsal alanla bütünleşmiş yerleşim alanları olarak tanımlamıştır. Özer Ergenç, “Osmanlı Şehir Tarihi Araştırmaları ...”, a.g.e., s.29.

⁸⁸⁵ Cenk Reyhan, *Osmanlı’da Kapitalizmin Kökenleri*, a.g.e., s.151, 161-174.

⁸⁸⁶ Özer Ergenç, “Eşrâf v A’yân Üzerine ...”, a.g.e., s.389.

⁸⁸⁷ Onur Yıldırım, “Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşüm: 1650-1826”, *Toplum ve Bilim*, Sayı 83, Kış 1999/2000, s.146-177, s.161.

⁸⁸⁸ Özer Ergenç, a.g.e., s.385.

⁸⁸⁹ Tüccarlar iki yoldan “askerî sınıf” içine girmeye çalışmışlardır; bir, sancakbeyi kaymakamı olarak yönetime katılma örneğinde olduğu gibi taşra yöneticilerinin işlemlerine aracılık ederek; iki, büyük mukataaların iltizamını alarak. Ama en önemlisi, “eşrâf ve âyân” şehir kethüdası beratını alarak “askerî sınıf”ın parçası olmaya çalışmıştır. A.g.e., s.394, 385.

İltizam usulü yaygınlaşmaya başladığı dönemde, birincil mültezimler, yukarıda belirttiğimiz gibi “askerî sınıf” mensuplarıydı. Bunlar daha önce de “serbest dirliklere” ve mukataalara sahip olan, yani iltizam alma hakkına ve iktisadi gücüne daha önce de sahip olan, vergilerin gelirleri kendilerine tahsis edilmiş ve söz konusu vergileri görevlendirdikleri kişiler aracılığıyla toplayan hâss ve zeamet sahipleriydiler.⁸⁹⁰ Yani birincil mültezimleri oluşturan toplumsal tabaka, farklı kanallarla servet biriktiren bir tabaka değildi. Servetlerini feodal ilişkiler içinde ancak *serbestiyyet* üzere çektikleri artı-ürüne borçluydular. Artı-ürünün temellüğü konusunda *serbestiyyete* sahip olmakla birlikte, artı-ürünü doğrudan üreticiden çekmiyorlar; aracılar vasıtasıyla bunu gerçekleştiriyorlardı. Hâss arazi sahipleri gelirlerini *voyvoda*; beylerbeyi, “paşa sancağı” ve diğer dirliklerindeki artı-ürünü *mütesellimler* toplamaktaydı.⁸⁹¹ Tımar bağının kopmasıyla, tımar sistemi üzerine inşa edilmiş sancaklardaki dirlikler yoğun olarak el değiştirmeye başladı. Buradaki dirlikleri “arpalık” ya da “başmaklık” olarak ele geçiren “askerî sınıf”, saraya yakın kimseler, valide sultanların yakınları ve daha çok da vezir rütbesindeki kişiler, ele geçirdikleri yerlere *serbestiyyet* üzere sahip oldular ve buraları *mütesellim* ve *voyvodalar* vasıtasıyla yönetme geleneğini devam ettirdiler.⁸⁹² Ancak bu sefer artı-ürünün doğrudan temellüğü iltizam usulüyle görülmeye ve ikincil mültezimler de sürece iştirak etmeye başladılar.⁸⁹³ Böylelikle, “eşrâf ve âyân” mukataa-mâlikâne sistemi ile oluşturulan temellük ilişkilerine dâhil olabildi.

Tımar bağının kopması nedeniyle, yani “yeni oluşturulan mukâta’alar sebebiyle, ‘*serbest dirlikler*’ yaygınlık kazanmıştır. 1695’ten itibaren iltizâm usulünde *tahvilden* malikâneye geçilmesiyle, yönetim alanları eyaletten en küçük dirliğe kadar, bu yeni uygulamada mukâta’a bölgeleri olarak *serbestiyyet üzere* yönetileceklerdi. ... sipâhi ve diğer dirlik sahibine gelirleri tevcih edilen dirlikler, şimdi yeni mukâta’a alanları haline getirilmiş ve bu mukâta’a alanları *serbest* addedildiğinden *serbestiyyetin* sınırları, aşama aşama eyâlet içinde sancaklara kadar yükselmişti. Bazen bu sancaklar, Örf görevi nedeniyle *voyvodalık* diye adlandırılıyordu. Ama her bir voyvodalığın arkasında böyle bir mukât’a vardı. ... mukâta’aların her biri içinde de birtakım kademelenme oluyordu. ... *serbestiyyet* uygulaması kademeli bir biçimde en büyükten en küçüğe doğru sıralanmakta ve böylece bu uygulama içinde büyük dirlikler, büyük dirliklerin altında da daha ufak yetki alanları kendini” göstermekteydi.⁸⁹⁴

⁸⁹⁰ Özer Ergenç, “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumları ...”, a.g.e., s.97-98.

⁸⁹¹ Yücel Özkaya, a.g.e., s.15-16.

⁸⁹² Gilles Veinstein, a.g.e., s.46; Yücel Özkaya, a.g.e., s.17, 19, 20.

⁸⁹³ Yerel âyan “ile ihracat arasındaki ilişkiyi ayrıntılarıyla inceleyeceksek, her şeyden önce ihracat gelirlerinin âyânın servetinin tek kaynağı olmadığını akılda tutmamız gerek. ... pazarın sunduğu olanaklardan yararlandılarsa, bu, ticari mal üreticisi olmalarından çok, mütesellim, voyvoda, muhassıl ya da mültezim olmaları yüzündendi.” Gilles Veinstein, a.g.e., s.54; Kimlerin iltizam hakkına sahip oldukları ve kimlere iltizamın “havale” edilebildiğine baktığımız zaman bu tabakayı somutlaştırabiliriz. Bkz. Özer Ergenç, a.g.e., s.97-98; Mustafa Akdağ, a.g.e., s.48-49.

⁸⁹⁴ Özer Ergenç, “Osmanlı’da ‘Serbest Dirlik’ ...”, a.g.e., s.208-210.

Mukataa-mâlikâne sistemine geçişi sağlayan beratla, devlet “malikâneye konu olan vergi kaynağının şamil bulunduğu mekân veya mükellefler üzerinde, yani vergi matrahı ile alâkalı sahada, her türlü malî haklarla birlikte bir kısım idarî ve inzibatî hakları da malikâne sahibine devretmiş” olduğundan mümkün hale gelen bu yapı, birincil mültezimlerin “hukuki sahipliği” ile ikincil mültezimlerin “fiili sahipliğini” birbirinden ayırmış oluyordu.⁸⁹⁵ Mukataa-mâlikânelerin “fiili sahipliği” sahip olunan hususi askerî güç ve çeşitli resmi görevlerin ele geçirilmesi yoluyla korunmuştur. Celali İsyanları başladığında köyünden kopup gelen sipahi ve küçük köylüler, “sekban ve saruca” olarak vezir, beylerbeyi ve sancakbeyi kapılarına yazılmışken; bir kısmı da ilerleyen zamanlarda “askerî sınıf” dışındaki “eşrâf ve âyân”ın himayesine girmişlerdir.⁸⁹⁶ Askeri güç önce yereldeki vezir, beylerbeyi ve sancakbeylerinin; daha sonra da “eşrâf ve âyân”ın güçlenmesini sağlamış; iltizam aracılığıyla rant paylaşımında saraya ortak olan toplumsal tabakalar askeri güçleriyle bu durumu pekiştirmiştir. Sahip olunan mukataa-malikâneleri korumanın bir diğer yolu ise, resmi görevleri ele geçirmektir. Görev yerine gitmeyerek yerlerine mütesellim atayan ve görevlerini mütesellime devreden valilerden yararlanarak, “eşrâf ve âyân” öncelikle mütesellimlikleri ele geçirmeyi hedeflemiştir.

“Mütesellimlik görevi sırasında, servet ve emlaklarını arttıran kişiler, babadan-evlada geçecek bir bölge hakimiyetini kurmak ve bunu asırlarca devam ettirmekte güçlük çekmediler. XVIII. yüzyılın ilk yarısında çok az görülen ve henüz yeni yeni kuvvetlenen bu sülaleler, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında artık kolay kolay yıkılmayacak kadar kuvvetli ve devamlılık sağlamışlardır. Bu sülaleler ellerindeki serveti, malikânelerini, çiftliklerini arttırmakta, mütesellimlik, voyvodalık, muhassıllık gibi görevleri esnasında da nüfuzlarını iyice çevrelerine yaymaktaydılar. Zamanla, kendi yerlerine tayin olunan mütesellim artık bunlar yüzünden sancakta duramaz hale gelecekti. ... mütesellimler, icabında vezirlere rüşvet temin ederek yerlerini daha da kuvvetlendirmekte ve kendi çıkarları için durumu daha emin bir şekle sokmaktaydılar.”⁸⁹⁷

Karaosmanoğulları, Çaparzadeler, Kalyoncu Ali, Zennecizadeler, Müderriszadeler, Gaffarzadeler, Çalıkzadeler, Canıklizadeler, Tuzcuoğulları bu yolla sahip oldukları mukataalarını koruyan ve onları çoğaltarak birer hanedan haline gelen ailelere örnektir.⁸⁹⁸ 1726 yılında “hanedan sahibi” olan kişilerin sancakbeyi olmaları yönünde alınan kararla, “reis-i âyân” adıyla resmi bir makam ihdas edilmiş, resmi âyânlık örgütü

⁸⁹⁵ Mehmet Genç, a.g.e. s.109; Özer Ergenç, “Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumları ...”, a.g.e., s.98.

⁸⁹⁶ Mustafa Akdağ, a.g.e., s.16; Âyanların himayesine girişin 17.yy sonları ile 18.yy başlarında gerçekleştiği belirtilmektedir. Yücel Özkaya, a.g.e., s.10, 45.

⁸⁹⁷ Yücel Özkaya, a.g.e., s.128.

⁸⁹⁸ A.g.e., s.124, 128-138.

kurulmuştur.⁸⁹⁹ Mütessellimlik, reis-i ayanlık gibi resmi görevlere 18.yy'ın ikinci yarısından itibaren paşa rütbesi gibi rütbeler eklenmeye ve sancak sınırlarını aşan bölgeler tahsis edilmeye başlanmıştır.⁹⁰⁰ III.Selim, askeri ve mali destek için âyanları vali olarak atamak zorunda kalacaktır.⁹⁰¹ Tahsis edilen resmi görevler, “eşrâf ve âyân”ın fiili toplumsal gücünün ulaştığı boyutları ve imparatorluğun “dolaylı kolektif sömürü ve yönetim”ine dayatmakta olduğunu gösterir. “Eşrâf ve âyân”ın resmi olarak tanınması önce sancak sonra da eyalet düzeyinde güçlerini arttıracak; ancak, ilerde görüleceği gibi “dolaylı kolektif sömürü ve yönetim” mekanizması tarafından içerilmelerini sağlayamayacaktır.

İkincil mültezimlerin mukataa-mâlikânelerin “fiili sahipliğini” ve yer yer de gerçek sahipliğini ele geçirmeleri doğrudan temellük ilişkilerini etkilemiş görünmektedir. Birincil mültezim olan “askerî sınıf” üyesi büyük toprak sahipleri, daha çok İstanbul’da oturan, (özellikle makamlar kanalıyla) rant paylaşımındaki konumlarını korumaya ve feodal ranta odaklanan bir nevi “rentier” olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹⁰² Ancak köylüye verdiği borcu tahsil etmeye çalışan veya peşinen yatırdığı iltizam parasını üzerine kâr koyarak çıkarmaya çalışan tefeci (faizci, rihabor)-ikincil mültezim – ki yer yer bu iki kategori iç içe geçmektedir – doğrudan temellük ettiği artı-ürünü artırma baskısını daha çok yaşadığı için verimliliği artırmak amacıyla üretim ilişkilerini değiştirme yönünde bir eğilim sergileyebilmektedir.⁹⁰³ “Çiftlik”leşme üzerinden bir özel mülkiyet veya ticari tarım sorunu olarak görülen bu meselenin, sonuç odaklı yaklaşılmadığı zaman aslen feodal üretim ilişkileri içinde yeni biçim arayışları olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁰⁴

Ergenç, bu dönemin üretim örgütlenmesindeki değişiklikleri “mevcut üretim ve tasarruf ilişkileri içinde üretimi fazlalaştıracak yolların bulunması” olarak özetlemiştir.⁹⁰⁵ Nüfus artışı ve tarımda ticarileşme diye nitelendirilen dinamiklerin

⁸⁹⁹ 18.yy’da “resmi âyânlık örgütü Anadolu’nun [Üsküdar’dan Bağdad’a kadar olan bölge] dışındaki Suriye, Irak, Filistin, Mısır, Arabistan gibi yerlerde mevcut değildir. ... Esasen bunların özel idareleri olup, Arap kökenli yerli aileler buralarda, Türk ailelerine nazaran daha aktif ve ön plânda yer almaktadırlar.” 1726-40 arası âyânlık örgütü açısından hazırlık dönemi olmuş, 1740-70 arasında ise, bahsi geçen “hanedan aileleri” büyük oranda âyânlık örgütünü ele geçirmişlerdir. A.g.e., s. 139, ix, 13, 110-112, 121, 123.

⁹⁰⁰ A.g.e., s.138.

⁹⁰¹ Stanford J. Shaw, *Eski ve Yeni Arasında Sultan III.Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu (1789-1807)*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2008, s.107.

⁹⁰² Mehmet Genç, a.g.e., s.113.

⁹⁰³ Genç “hukuki” mâlikâne sahipleri ile “eşrâf ve âyân” arasında üretim örgütlenmesinin mücadele konusu olduğuna ilişkin örnekler vermiştir. Verilen örneklerde ikincisi, köylerin çiftlik yapılmasını isterken, ilki buna yanaşmamaktadır. A.g.e., s.114.

⁹⁰⁴ Gilles Veinstein, a.g.e., s.48, 53. Ayrıca bkz. Çağlar Keyder, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?”, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, (Ed.) *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, a.g.e., s.1-14.

⁹⁰⁵ Özer Ergenç, “Muzâra’a ve Murâba’a Sözleşmeleri ..”, a.g.e., s.255.

bunalımı derinleştirmesinin de ardındaki temel neden, elde edilen artık ürünün yetersizliğidir.⁹⁰⁶ Yukarıda belirttiğimiz gibi, bu yetersizlik öncelikle üst feodallerin üretim alanını örgütleyememesinden, tımar bağı ile küçük ölçekli örgütlenen tarımsal alanların yeterli verimi sağlayamamasından ve toprakların parçalanması ile topraksız köylülerin sayısındaki artışın bu durumu derinleştirmesinden kaynaklanmaktadır. İkincil mültezimin bu sürece dâhil olması, bu bunalımı, “sömürü ilişkilerini” değiştirerek ve derinleştirerek aşma yönünde bir eğilim yaratmıştır. Bunu para-servet ile köylü emeğini örgütleyerek, yani tımarlı sipahi-köylü ilişkisini mültezim-köylü ilişkisine dönüştürerek yapmıştır.

Mukataa-mâlikâne sisteminden önce ortaya çıkan muzâra’a ve murâba’a adlı iki örnek, “eşrâf ve âyân”dan önce de para-servetin, tam da para-servet olmasından kaynaklı olarak tarımsal faaliyeti benzer şekilde örgütleme eğilimi yarattığını göstermektedir. “Eşrâf ve âyân” kendilerinden önce başlayan bu eğilimi pekiştirecek, yer yer mukataa-mâlikâne sistemini “çiftlik” tipi örgütlenmelere taşıyacaklardır. Her üç örnekte de, üretim ilişkilerini değiştiren şey, belli miktarda bir toprağı tasarruf etme hakkını korumuş olsun veya olmasın üretimi başlatacak, tohum, ve hayvan tedarik edecek nakde sahip olmayan köylünün toprağı işlemlerini sağlayacak para-servetin tefeci-mültezimler tarafından sağlanmasıdır.⁹⁰⁷ Rihabor-mültezimlerin borç vermesi ile başlayan bu süreç, üretim araçlarına ve ürettiği ürüne sahip ancak toprağı işleyerek üretim araçlarını elinde tutma gücünden yoksun küçük köylülüğün hâkim olduğu koşullarda ortaya çıkmıştır.⁹⁰⁸ Çünkü emeğin henüz tarım kapitalizminde veya sanayi sermayesinde olduğu gibi ücretli emek biçimini almasıyla doğrudan boyunduruk altına alınamadığı durumlarda, para-servetin artık-ürüne el koymasının yolu böyle dışsal bir ilişkinin tesis edilmesidir.

Bu uygulamalar üretim birimlerini birleştirerek, köy içindeki sınıfsal farklılaşmayı temellük edenin lehine çevirmiş; farklı miktarlarda toprağı tasarruf eden köylü, kaçak köylü (çift-bozan) ve topraksız köylüyü aynı anda sömürme olanağı yaratmıştır.⁹⁰⁹

⁹⁰⁶ Wood’un kapitalistleşen İngiliz tarımı tasviri, artı-ürün/artı-değer artışının sağlanması halinde uluslararası pazarın veya nüfusun bunalımı derinleştirici unsurlar olmaktan çıkacağını, hatta bu alanlarda genişlemeye ihtiyaç duyulacağını göstermektedir. Ellen Meiksins Wood, *Sermaye İmparatorluğu*, a.g.e., s.98-103, 116-117, 121.

⁹⁰⁷ Özer Ergenç, a.g.e., s.248, 253.

⁹⁰⁸ Muzaffer İlhan Erdost, a.g.e., s.197; “küçük çiftçi tipi, kendi istihlâk edeceği miktarla, çoğunluğunu aynı olarak ödeyeceği vergilerin toplamını nadiren aşan bir istihsal hacmine imkân verdiği için, mahsulün az olduğu yıllarda yardıma muhtaç bir üniteyi temsil ediyordu. Bol mahsul yıllarında bile, pazar için istihsal kapasitesi çok düşük bulunan Osmanlı çiftçisi, artan ölçüde nakdileşen vergileri ödemek için ekseriya borçlanmak zorunda kalıyordu.” Mehmet Genç, a.g.e., s.107.

⁹⁰⁹ Örneğin muzâra’a sözleşmeleri, sadece para-servet tedarikini değil, aynı zamanda oldukça küçük parçalar üzerinde tarımsal faaliyet yapan veya topraksız olan köylülerin birleşik köy üretim birimi haline

Toprak toplulaşmasını hızlandıran bu sömürü biçimi, zamanla temellük ilişkilerini tektipleştirerek, küçük köylülüğün “ortakçı”, “yarıcı” ve diğer ikisinin yanında sınırlı da olsa “ırgad” biçimini almasına neden olmuştur.⁹¹⁰ Demek ki, mültezim-köylü arasında kurulan ilişki sınıfsal farklılaşmayı derinleştirmiş ve emeği yoğunlaştırarak sömürü oranını artırmıştır. Bu değişim köy içindeki eşitsizlik hatlarından geçtiği gibi, bölgesel eşitsizlik fay hatlarından da geçmiş; bölgesel farklılaşmaları doğurmuştur. 18.yy’ın sonuna gelindiğinde, 16.yy’da görülemeyecek güçlü “toprak ağası”/“âyân”-“ortakçı” tablosunun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Küçük köylülerin direnci, birincil mültezimlerin üretim ilişkilerinin değiştirilmemesi yönündeki tutumları ve hatta ikincil mültezimlerin mali ve ticari kaynaklardan beslenen para-servetin doğası gereği üretim sürecinin bütününe dönüştürmeyi değil ona uyumlu ortaklıklar geliştirmeyi tercih etmesi nedeniyle üretim ilişkilerinin ücretli emek-kapitalist ilişkisi yönünde çözülmesi mümkün olmamışsa dahi, küçük köylülük iddia edildiğinin aksine mevcut haliyle kalmamış “ortakçılık” köye hâkim rengini çalmaya başlamış; üretim ilişkileri değişmeye başlamış; kırsaldaki sınıf eşitsizliği derinleşmiş ve servet birikimi süreci bu kanaldan akmıştır.⁹¹¹ Kapitalizme özgü fiyatı “zorunluluk olarak pazar” tarafından belirlenen mutlak özel mülkiyet ortaya çıkmamış, özel mülkiyet feodal sınırlılıklarını korumuş olsa dahi, mukataa-mâlikâneler ve yer yer evrildikleri vakıflar mülkiyetin ve servetin feodal sınırlar içinde güvencesini sağlamıştır. Bu tablo 19. ve 20.yy’ın değişim olanak ve çelişkilerini besleyecektir.

Bir sınıf olarak alt-feodallerin, yani tımarlı sipahilerin çözüldüğü; toplumsal ilişkilerin yönetiminde vezir ve paşalar ile “eşrâf ve âyân”ın yeni toplumsal sınıflar olarak tarih sahnesine çıktığı bu süreçte, “dolaylı kolektif sömürü ve yönetim”in iki önemli kurumu ve bu kurumların şekillendirdiği iki zümre, yeniçeriler ve ulema da sınıf oluşumunu etkileyecek bir dönüşüm içine girmiştir. Tımar sisteminin çözülmesiyle, mülksüzleşme baskısı, nasıl küçük köylü ve tımarlı sipahiyi köyden kopararak bir yandan topraksız köylü, diğer yandan, sekban ve levend saflarına itmişse, aynı şekilde şehirlerin mülksüzleri ve Yeniçeri Ocağı ulufelileri arasına itmiştir. Baskının ortaya çıkardığı, Yeniçeri Ocağı ulufeliği üzerinden şekillenen ve yer yer iç içe geçen, Yeniçeri Ocağı’nın da dönüşümünü belirleyen iki eğilim, açıklamaları kolaylaştırmak adına birbirinden ayrılmalıdır.

---

getirilerek çalıştırılmalarını sağlamış; üretim miktarının en az iki katına çıkmasını mümkün kılmıştır. Özer Ergenç, a.g.e., s.252.

⁹¹⁰ Halil İnalçık, a.g.e., s.24-28, 34.

⁹¹¹ “Ortakçılığın” hâkim emek biçimi oluşuna dair bkz. Gilles Veinstein, a.g.e., s.49, 51.

Bu eğilimlerden biri, mülksüzleşmeye itilen küçük köylünün “askerî sınıf” içine girme, tımarlı sipahinin “askerî sınıf” içinde kalma baskısı altında 16.yy’ın ikinci yarısından itibaren paralı asker olmasıdır. Celâli İsyânlarında paşa ve bey “kapı”larına kapılanan, bey ve paşaların eyalet düzeyinden başlayarak iktidar mücadelesinin temel bileşeni haline gelmesini sağlayan, ateşli silahlarla donatılmış “sekban”lar, paralı askerlerin kökenini oluşturmuştur.⁹¹² III.Murad’ın saltanat yılları olan 1590’larda Safevi ve Habsburg hanedanlarına karşı yürütülen savaşlarda bu askerlerin Yeniçeri Ocağına bağlı sekban ve sarıca bölükleri adı altında kullanılmaya başlanmasıyla hem paşa ve vezir “kapı”larına resmi ve padişahın “kapı”sına denk bir statü verilmiş hem de o vakte kadar sadece devşirmelerin alındığı Ocağa “ecnebi”lerin, yani Müslüman ve Türk kökenlilerin girişi mümkün kılınmıştır.⁹¹³ “Sekban”ların ulufeli statüsü kazanması Yeniçeri Ocağı’nın vezir ve paşa “kapı”larından bağımsız örgütlenmesine son vermiş; vezir ve paşaların iktidar arayışlarında, kendi aralarında ve saray ile mücadelelerinde Ocak’taki “kapı”ların varlığını belirleyici hale getirmiştir. Tezcan’ın belirttiği gibi, kapıkulu sipahilerini de dahil ettiğimizde 17.yy’a gelindiğinde “Osmanlı ordusu [yeni kayıtlarla] genişlemek suretiyle vezirlerin elinde siyasi bir baskı grubuna dönüşmüştür.”⁹¹⁴

Yeniçeri Ocağı’nın dönüşümünde temel belirleyen vezir ve paşa “kapı”ları olmakla beraber, Ocağın Celâli İsyânlarını bastırmak için aktif şekilde kullanılması da Ocağın dönüşümünü belirlemiştir. Sınır, kale ve şehir muhafızı olarak görev yapan Yeniçeriler, Celâli İsyânlarını bastırmak için gönderildikleri eyaletlerin bir kısmında voyvoda, mütesellim statüsü kazanmış; bir kısmında da doğrudan yönetimi ele geçirmiş ve bulundukları eyaletlerin valisi durumuna gelmiş; “paşa” statüsü kazanmışlardır.⁹¹⁵ Bu durum, yeniçerilerin daha önceleri “çıkma” yolu ile beylerbeyliğine kadar yükselmelerine benzememektedir; “makam”ları ele geçirmeleri iktidar mücadelesi sonucunda kazandıkları bölgesel hâkimiyetlerini saraya kabul ettirme şeklinde tezahür etmiştir.

İster vezir ve paşa “kapı”larının parçası olarak ister onlardan bağımsız olsun, yeniçerilerin bölgesel “mütegallibelik”leri ile mültezim olarak artık çekiminden pay

⁹¹² Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge Studies in Islamic Civilization, Cambridge University Press, New York, 2010, s.141-145.

⁹¹³ Halil İnalcık, *Klâsik Çağ*, a.g.e., s.52-53, 92; Reşad Ekrem Koçu, a.g.e., s.70. Tezcan, savaşlar ile vezir ve paşaların kendi “kapı”larını ulufeli kaydettirmeleri arasında bir bağ olduğunu, ordunun teknik gerekliliklerden ziyade bu kayıtlar nedeniyle genişlediğini tespit etmiştir. Bkz. Baki Tezcan, a.g.e., s.180-181.

⁹¹⁴ Baki Tezcan, a.g.e., s.184.

⁹¹⁵ Halil İnalcık, a.g.e., s.56. Koçu, Bekir Subaşı’nın İran’la ittifak kurarak Bağdat’a vali olma girişimini detaylı bir şekilde resmetmiştir. Reşad Ekrem Koçu, a.g.e., s.67, 208-212.

almaya başlamaları eş zamanlı gerçekler olarak karşımıza çıkmaktadır.⁹¹⁶ Yer yer yeniçeriler mültezim olmuş, yer yer de mültezimler ulufeli statüsü kazanmak için uğraşmışlardır. Her iki durumda da “makam”lı olma ile iltizam usulü yoluyla artıktan pay alma arasında bir ilişki kurulmuş; “makam satışı”na yol açan bu durum “makam”ların özelleşmesine, yani belirli kişi-ailelerin elinde yoğunlaşmasına neden olmuştur.

İkinci eğilim ise, mülksüzleşme baskısı altında şehirlere doğru yaşanan göçtür. 16.yy’ın ikinci yarısında şehirler üzerinde hissedilen bu nüfus baskısı, imparatorluk ordusunun en önemli bileşeni Yeniçeri Ocağı’nda, onun garnizonlarında ve akabinde kentsel iktisadi faaliyetin örgütlendiği lonca teşkilatında köklü değişiklikler yaratmıştır.⁹¹⁷ Mülksüzleşme baskısı, bu yeni mülksüzleri, Yeniçeri Ocağı’na ulufeli yazılmaya veya şehrin zanaat ve ticaret hayatına katılmaya zorlamıştır. Bir zümrenin himaye ve dayanışmasından faydalanmak için Yeniçeri Ocağı’na yönelen mülksüzler, esame satışı ve *taslakçılık* ile Yeniçeri Ocağı’nın şişkinleşmesine neden olmuşlar.⁹¹⁸ Ancak ihtiyaç fazlası bu şişkinlik, zaman içinde ocağa kayıtlı olup savaşa gitmeyen ve askerlikle hiçbir ilgisi olmayan bir toplam ortaya çıkarmıştır. Bu durum, 17.yy başında devşirme-ulufe sisteminin çözünmesine ve asker olmayan yeniçerilerin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Bu süreç yeniçerilerin esnaflaşması veya esnafın yeniçerileşmesi süreci ile eşzamanlı yaşanmıştır.⁹¹⁹ Yeniçerilerin zabıta olarak loncaları denetleme rolü ve bundan dolayı esnafla yakın teması, sürecin İstanbul’da yoğunlaşmasına neden olmuş; yeniçerilerin esnaflaşması İstanbul özelinde cisimleşmiştir. 17.yy’da yeniçerilerin ulufelerini hazineye bırakmaları kaydıyla şeyh, kethüda, yiğitbaşı vb. olarak lonca idarelerine atanmaları yönündeki karar bu süreci hızlandırmıştır. Şam, Halep, Musul, Kahire gibi şehirlerde ise, esnafın yeniçerileşme eğiliminin ağırlıkta olduğu gözlenmiştir. Bu şehirlerde “eşrâf ve âyân” daha çok askerî korunma ve ayrıcalıklardan yararlanmak için ocağa kaydolmuş; buralarda ocağın esnafla bütünleşik paramiliter gücü baskın hale gelmiştir.⁹²⁰

Yeniçerilerin esnaflaşması lonca teşkilâtı içinde örgütlenen esnaf içi bölüşüm ilişkilerini derinden etkilemiş; eşitsizleri artırarak bu ilişkilerin eski biçimlerini korumasına engel olmuş ve yenilerinin doğmasında rol oynamıştır. İlk evrede şehre

⁹¹⁶ Yücel Özkaya, a.g.e., s.6, 10, 40-45; Baki Tezcan, a.g.e., s.184-190; Halil İnalcık, a.g.e., s.56.

⁹¹⁷ Cemal Kafadar, “Yeniçeriler ve Osmanlı Döneminde İstanbul’un Ayaktakımı: Yok Yere mi Asiydiler?”, Baki Tezcan ve Karl K. Barbir (Ed.) *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s.135-161, s.139-142.

⁹¹⁸ Reşad Ekrem Koçu, a.g.e., s.71-72.

⁹¹⁹ Onur Yıldırım, a.g.e., s.167-170.

⁹²⁰ Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.707-708, 716-717.

gelen mülksüzler bir yandan Yeniçeri Ocağı'yla bağlantı kurarken, bir yandan da lonca örgütünün dışında ama onun çevresinde yer alan “lumpenesnaf” olarak adlandırılabilir ikinci bir zanaatkâr-tüccar (seyyar satıcı) tabakası oluşturmuşlardı.⁹²¹ Loncalar, *hisbe/intisab* aracılığıyla kurulan esnaf olma tekeli ellerinde tuttukları müddetçe bu ilk evre aşılamamış ve yeniçeriler loncalarda örgütlenmiş esnaf içine girememiştir.

İkinci evrenin *hisbe/intisab* tekelinin kırılması üzerinden yürüyen mücadele ile başladığı anlaşılıyor.⁹²² Lonca tekelinin sarsılması üst düzey rütbelerdeki yeniçerilerin esnaf örgütü içine sızması, intisab kotalarında artış, *ehl-i hiref* denilen her bir zanaat dalı içinde yeni bir işbölümünün ortaya çıkması ve bu işbölümünün tanınması, mali baskı karşısında küçük çaplı loncaların büyüklere *yamak* olarak bağlanması ve loncalar arası birleşmeler, lonca alanı dışındaki mahallelerde dükkân ve atölye açılması ile gerçekleşmiştir. Lonca esnafı, tekelin kırılmasına karşı, nizamlar çıkararak ve gedik uygulaması ile karşı koymaya çalışmıştır.⁹²³ Mücadele ikili bir lonca örgütlenmesi ve üçlü bir üretim biçimi ortaya çıkarmıştır. Bu dönem loncaların başına atanan yeniçerilerin ve loncaların kendi içlerinden seçtikleri esnafın oluşturduğu “çift başlı” bir yönetim evresi olarak yaşanmıştır.⁹²⁴ Lonca tekelinin sarsılması ile üretim ve pazarlama lonca dışında kendine yaşam kanalları bulmuş; lonca içi esnaf (zanaat-ticaret) örgütlenmesinin yanında hali hazırda *hâce* adı verilen büyük tüccarın örgütlediği bir fason üretim (putting-out) ve lonca dışı esnafın örgütlediği bir zanaat-ticaret örgütlenmesi ortaya çıkmıştır.⁹²⁵

İkinci evredeki çözülüş, üçüncü evrede üretim sürecinde ve pazarlama aşamasında alınan vergi, atölye ve dükkânlardan alınan kiranın ve makamların mukataa-malikâne sistemi içine alınması ve *gedik* uygulaması ile hızlanmıştır. Lonca çatısı altında örgütlenmiş esnaf eliyle gerçekleştirilen zanaat imalatı vergilendiriliyordu. Vergi, hem üretim aşamasındaki işlemlerden hem de ürünün ticaretinden alınıyordu.⁹²⁶ Bu vergilerin önce iltizam, sonra da mukataa-malikâne sistemine tabi olduğunu

⁹²¹ Cemal Kafadar, a.g.e., s.143, 150.

⁹²² A.g.e., s.144, 150; Onur Yıldırım, a.g.e., s.153-157.

⁹²³ Onur Yıldırım, a.g.e., s.153, 164.

⁹²⁴ A.g.e., s.168.

⁹²⁵ Bu dönemde Halep özelinde fabrika tipi bir örgütlenmenin görüldüğü de belirtilmektedir. Ancak bu örnek imparatorluk ölçeğinde genellenebilir bir örnek olmadığı için dördüncü bir biçim olarak belirtilmesi mümkün gözükmemektedir. A.g.e., s.158-159.

⁹²⁶ Ankara’da sof ticaretinden alınan zarar-ı kassâbiye vergisi ile sofaların cendereden çekilmesi işlemi ertesinde damgalanması suretiyle alınan damga ve cendere mukataası buna örnektir. Özer Ergenç, “1600-1615 Yılları Arasında Ankara İktisadi Tarihine Ait Araştırmalar”, a.g.e., s.145-169, s.161, 163.

görüyoruz.⁹²⁷ Zanaatkârların kiracı oldukları vakıfların da mukataa-malikâne sistemine verilmeye başlanması ile zanaat imalatı üzerinden elde edilen mültezim gelirlerine verginin yanı sıra kira da eklenmiştir.⁹²⁸ 18.yy'da esnaf loncalarının şeyh, kethüda, yiğitbaşı vb. gibi idari pozisyonları da mukataa-malikâne yoluyla kiraya verilmeye başlanmış, yani makam satışına tabi kılınmıştır.⁹²⁹ Böylelikle bir, yeniçeriler lonca nizamlarına tabi olmadan lonca teşkilâtına girmenin yolunu bulmuşlardır. İki, mukataa-malikâne sisteminin, 18.yy'da sadece tarımsal faaliyetler alanındaki değil, zanaat ve ticaret alanındaki bölüşüm ilişkilerini belirlediği rahatlıkla söylenebilir. Para-servet lonca ölçeğindeki zanaat imalatı ve ticaretle mukataa-malikâne sistemi aracılığıyla ilişkiye girmiş; burada üretilen artı-üründen mukataa-malikâne sistemi aracılığıyla pay almıştır. Bu ilişki, mukataa-malikâne sisteminin iktisadi faaliyetleri “nakdileştiren”, para-serveti ençoklaştıran doğası ve mültezimlerin üretim ve ticaret örgütlenmesine müdahalelerinin yasaklanması nedeniyle “rentier” bir niteliğe sahip olmuş ve dışsal kalmıştır.⁹³⁰ Üretim ilişkilerini dönüştüren değil, üretim ilişkilerinin değişmediği koşullarda emeğin yoğunlaştırılması yönünde bir baskı yaratmıştır. Üç, mukataa-malikâne sisteminin yaygınlık kazanması iki yönlü olarak serveti sınırlı sayıda kişinin elinde yoğunlaştırmıştır. Birincisi, mültezimler; ikincisi, “uzun vadeli kiralama aktiyle dükkânlarının ve sabit sermayenin bilfiil sahibi” olan ustalar.⁹³¹ Dört, bu yoğunlaşma hali hazırda açığa çıkan üretim biçimlerini pekiştirmiş ve bunun yanı sıra lonca esnafının “gedik” senedi ile sabit sermayenin, yani üretim araçlarının mülkiyetini üzerlerine alması yönünde bir tepkinin gelişmesine yol açmıştır.⁹³² “Gedik” senedini elinde bulunduranların lonca dışında dahi dükkân ve atölye açabilmesi, lonca birliğini bozmuş, dolayısıyla lonca tekeli kırılmış; *ehl-i hirfe* ile ustalık bağı koparmış ve esnaflığı babadan oğula geçen bir meslek haline getirmiştir. “Gedik”in hisse senedi gibi alınıp satılmaya başlaması ile “gedik” borç karşılığı elden çıkarılabilir hale gelmiş; yoğunlaşma derinleşmiştir.

Yeniçeri Ocağının, devşirme-ulufe sisteminin ve loncaların çözülmesi, yeniçerilerin mültezimleşmesi ve esnaflaşması, bey ve paşalar ile esnafın tımar sistemi ve lonca

⁹²⁷ “Malikâne olarak satılan gelir kaynakları bütçede maktuat ve mukataat genel başlığı altında toplanan gelirlerdi. Bunlar, avarız ve nüzul bedellerin ile gayrimüslimlerden alınan cizye hariç, akla gelebilecek vergi kalemlerinin hemen hepsini, maden işletmelerinden esnaf kethüdalığına, tuzlalarından damga resmine kadar, üzerinden devletin pay almak hakkını haiz bulunduğu bütün faaliyet şubelerine ait vergilerin hepsini ihtiva edebilirdi.” Mehmet Genç, a.g.e., s.119.

⁹²⁸ Onur Yıldırım, a.g.e., s.161-162.

⁹²⁹ A.g.e., s.168.

⁹³⁰ Mültezimlerin kiralari keyfi arttırışları yönündeki vurgu, aslen kira bedelinin lonca esnafından bağımsız müzayede koşulları tarafından belirlendiği şeklinde yorumlanmalıdır. Bedelin belirlenişine ilişkin bkz. Mehmet Genç, a.g.e., s.120-124; Onur Yıldırım, a.g.e., s.163.

⁹³¹ Onur Yıldırım, a.g.e., s.162.

⁹³² A.g.e., s.163-166.

tarafından belirlenen toplumsal ilişkilerden bağımsızlaşmaya başlaması kentli yeni bir toplumsal tabakanın oluşum aşamasına işaret eder.⁹³³ Bu oluşum aşaması, Osmanlı Klâsik Çağı'nı somutlayan “siyasal birikim” biçiminin çözülmesiyle zümrelerin eski biçimlerini koruyamadıklarının ve çözünmeye başladıklarının bir diğer göstergesidir. Ancak tam da bu oluşum aşamasının gösterdiği gibi, zümreleri belirleyen “siyasal” toplumsal bağlar bir anda ortadan kalkmamış; sınıf ve tabakalar uzunca süre kendi arasında geçişkinleşen eski “zümre” bağları içinde devinmeye devam etmiştir. Yeniçerilerin 19.yy'ın başına kadar eski bağlılıklarını ve toplumsal örgütlülüklerini devam ettirmeleri, aynı şekilde lonca örgütlenmesinin devam etmesi; ancak bu “siyasal” bağların ötesinde bu iki kesimin iktisaden iç içe geçmesi bunun açık göstergesidir. Yeniçeriler esnafın örgütlediği iktisadi faaliyete eski örgütlülükleri dâhilinde, yani orta ve bölükler şeklinde katılır; kahvehane ve dükkân ile atölyelere mensup oldukları ortamın nişanını asarlardı.⁹³⁴ Daha da önemlisi, Yeniçerilerin “askeri”-“siyasal” bağlarını korumaları; yani hem mültezim hem de esnaf olarak fiilen askerlik yapanların sayısı azalsa dahi, tımar sisteminin çözüldüğü, önce vezirlerin sonra da âyânların güçlerini arttırdığı koşullarda askeri gücü elinde bulundurmaktan kaynaklanan “siyasal” konumlarını koruyarak mültezimleşmeleri ve esnaflaşmalarıdır. Bu durum Yeniçerilerin ikili bir görünüm kazanmasına neden olmuştur; biri, “merkezi” devlette güçlü bir siyasi “parti” veya “hizip” görüntüsü, diğeri “silahlı bir meclis-i şûra-yı ümmet” görüntüsü.⁹³⁵ Birbiriyle çelişik dahi olsa bu iki görüntünün ortaya çıkması, bize “zümre” yapısı çözülsede devam eden feodal toplumsal ilişkiler içinde ortaya çıkan yeni toplumsal tabakaların yine belirli “zümre”ler içinde devinmeye devam ettiğini ve yeni “zümre”leşmeleri beslediğini gösterir. Yeniçeriler, “eşrâf ve âyân”a dâhil edilebilecek bu yeni “zümre”yi temsil eder.⁹³⁶

Yeniçerilerle birlikte “dolaylı kolektif sömürü ve yönetim” mekanizmasının en önemli kurumlarından birini oluşturan ve dolayısıyla en önemli zümrelerinden biri olan ilmiyye sınıfı da bu dönemde köklü bir değişim yaşamıştır. İlmiyye sınıfının, yani ulemanın yaşadığı bu köklü dönüşümün ardında 16.yy'da yaşanan iki önemli

⁹³³ Cemal Kafadar, a.g.e., s.141-142.

⁹³⁴ A.g.e., s.141.

⁹³⁵ A.g.e., s.148, 161; Musa Çadırcı, “Namık Kemal’in Sosyal ve Ekonomik Görüşleri”, *OTAM Dergisi*, Sayı:2, 1991, s.39-52, s.41.

⁹³⁶ Yeniçerilerin durumu “eşrâf ve âyân”ı oluşturan kent soyluların “zümre” bağlarından kopmadığının, salt toplumsal bir güç olarak görülemeyeceğinin göstergesidir. Belki de kent soyluluğu kavramlaştırmaları bu bağlamda yeniden değerlendirilmeli; kent soyluluğunun oluşumunda “zümre” bağlarının çözülmesinin beklenmediği görülmelidir. Dolayısıyla her ne kadar 16.yy sonundan 18.yy'ın ilk yarısına kadar ve 19.yy'ın başında İstanbul'da patlak veren isyanlar Yeniçerilerin esnaf olmaktan kaynaklı taleplerine bağlanmıyorsa da, bu isyanları çıkarabilme kapasitesi onlara veren silahlı güç olma durumları analiz dışı bırakılamaz. Yeniçerilerin hem iktisadi hem siyasi bir güç olduğuna ilişkin yorum için bkz. Baki Tezcan, a.g.e., s.13. İsyancılar için bkz. Cemal Kafadar, a.g.e., s.140, 147-148.

gelişmenin büyük payı vardır. Birincisi, Şeyhülislam adını alacak İstanbul müftüsünün, en yüksek fetva makamı olarak Osmanlı toplumsal düzeninin “ideal”leştirilmesinde ve imparatorluğun “evrensel”leştirilmesinde özel bir rol oynamış ve bu role paralel ilmiyye sınıfının reisi unvanını kazanmış olmasıdır.⁹³⁷ İkincisi, Celali ayaklanmalarıyla benzer zamanlarda başlayan ve ilmiyye teşkilâtı içinde görev alma şansları giderek azalan medrese öğrencilerinin öncülük ettiği Suhte ayaklanmalarıdır.⁹³⁸

“Osmanlılarda dört ehl-i sünnet mezhebinden *hanevî* fikhî üzerine sorulan umumî ve hususî şer’î ve hukukî meselelere ait dinî hükümlere uyarak verilen” karara fetva, bu kararı veren kişiye de müftü denirdi.⁹³⁹ Camilerin bitişiğinde kurulan ve her biri harcamalarını kendilerine tahsis edilen gelirlerden karşılayan bir vakfın kurumu olan medreselerde eğitim gören suhtelerin (medrese öğrencisi) ilmiyye teşkilâtı içinde makam elde etmelerinin iki yolu vardı; biri, kadılık, diğeri, müderrislik (medrese hocalığı).⁹⁴⁰ İmparatorluğun ilk yıllarında, daha sonra Şeyhülislam adını alacak olan müftü bu yollardan birini takip ederek yükselmişler arasından tayin edilmiş; unvan ve maaş itibarıyla kazaskerlerin altında yer almış ve hiçbir zaman Divan üyesi olmamıştır.⁹⁴¹ Bu dönemde ilmiyye teşkilâtının en yüksek makamı, imparatorluğun temel örf’î, yani idari-adli-mali görevlerini bünyesinde toplayan kadılık teşkilâtının da en yüksek makamı olan kazaskerliktir. Merkezi teşkilâtın parçası olan müftünün yanı sıra, bir de taşrada kadıların yanında, onların baktığı davalarda bağlayıcı olmayan hukuk yorumları yapan müftüler yer almaktadır.⁹⁴² Müftülerin, kadılarınkine benzer bir teşkilâtı yoktu ve resmi bir makama sahip değillerdi. Fetvalarının infaz edilebilmesi için merkezde padişah kararı, taşrada kadı kararı gerekliydi.

Şeyhülislamın Osmanlı toplumsal düzeninin “ideal”leştirilmesi ve “evrensel”leştirilmesinde oynadığı önemli rolle birlikte, örf’î ve şer’î olan arasındaki hukuk birliğinin sağlanmasında *şeriat kanundan* belirleyici hale gelmiş ve bir fetva makamı olarak örgütlenen şeyhülislamlık adli-idari-mali bir makam olan kazaskerliğin önüne geçmiştir. Bu gelişmenin 17. ve 18.yy’larda gözlemlenen iki sonucu olmuştur. Birincisi, padişah iradesinin şer’î hukukla sınırlandırılmasıdır: “Padişah fermanı ... şeriata göre geçerli bir kararı geçersiz kılamaz. Padişahın halife olarak bile hukukun içeriği ve uygulamasına ilişkin otoritesi sınırlı kalmaktadır.”⁹⁴³ İkincisi padişahın

⁹³⁷ Colin Imber, a.g.e., s.9, 11-13; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, a.g.e., s.174.

⁹³⁸ Mustafa Akdağ, a.g.e., s.145-148.

⁹³⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.173.

⁹⁴⁰ Colin Imber, a.g.e., s.12-13; Mustafa Akdağ, a.g.e., s.146.

⁹⁴¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.175-177.

⁹⁴² Colin Imber, a.g.e., s.11-13.

⁹⁴³ A.g.e., s.122.

mutlak otoritesini imparatorluk ölçeğinde örgütlenmesini sağlayan kadılık teşkilâtı ve onun en yüksek makamı olan kazaskerliğin sınırlandırılmasıdır: Ebusuud, “sultanın yetkisini kadılarınki aleyhine genişlet[miş]; böylece, kadılar bazı alanlarda, Hanefi geleneğindeki kullanılabilir bir sürü görüş arasından seçim yapma yetkilerini kaybe[tmişlerdi.]”⁹⁴⁴ Şeyhülislam, fetva makamı olmasından kaynaklanan gücüyle özellikle 17.yy’a damgasını vuran padişah katllerine izin vermiştir.⁹⁴⁵ Kazaskerliğin sınırlandırılması örfî teşkilâtın başı olan veziriazamın bu alandaki yetkilerinin sınırlandırılması dolayısıyla olmuştur. 16.yy’ın ikinci yarısına kadar mevali (mevleviyet rütbesindeki kadılar), müderris ve müftülerin tertip ve telhisinden sorumlu olan veziriazamın yetkisi şeyhülislama verilmiştir.⁹⁴⁶

Bu gelişmelerle koştur bir diğer gelişme de Suhte ayaklanmalarıdır. Suhte ayaklanmaları, Anadolu ve Rumeli’deki medrese öğrencilerinin, icazet (diploma) almaları halinde bile ilmiye teşkilâtı içinde kendilerine yer bulmalarının zorlaştığı bir dönemde patlak vermiştir. Bir yandan çiftbozanlığın artması, diğer yandan ilmiye teşkilâtı içinde bir mansıp edinmenin giderek daha fazla hamiliğe bağlı hale gelmesi özellikle “ehl-i şer” vasıtasıyla “askerî sınıf”a dâhil olma şansı kazanabilen köylü çocuklarını tetiklemiştir.⁹⁴⁷ Belli başlı medrese merkezlerini içinde barındıran kasaba ve şehirlerde ortaya çıkmış olsa dahi, bu kasaba ve şehirlerin ana özelliğinin verimli bölgelerin geçişinde olması; suhtelerin tarımsal faaliyetle geçimlerini sağlayan ailelerinden, köylerinden kopmamış olmaları; isyanın kasaba ve şehir merkezlerinin ötesinde bir bütün olarak sancakları etkilemesi bu bağlantıyı görmemizi sağlar.⁹⁴⁸ Gelişkin bir sınıflı topluma doğan her isyan gibi, suhte ayaklanmaları da çok boyutlu ve eşitsiz tepkiler üretmiş; çünkü Celali isyanlarında olduğu gibi, toplumsal kesimleri benzer bir mülksüzleşme-mülk edinme mücadelesinin içine çekmiştir. Bu mücadele bir

⁹⁴⁴ A.g.e., s.121.

⁹⁴⁵ İslam hukuku çerçevesinde sorulan sorulara ulemanın verdiği cevapları, getirdiği yorumları ifade eden fetva, kendinden önce sorulan soruyla ilgili bir çözüm getirilmemişse “yasama değeri” taşır; içtihad kapısı kapanmış olmasına rağmen şer’i hukukla desteklenen bu yorumlar çoğu zaman yeni kuralların konulmasına vesile olmuştur. Ahmet Mumcu, a.g.e., 1603-1703 tarihleri arasında tahta çıkan 9 padişahın 6’sı siyaseten katledilmiştir. Baki Tezcan, a.g.e., s.1.

⁹⁴⁶ 1574 tarihinden itibaren “kırk akçeden yukarı Hâriç ve Dâhil müderrislikleriyle orduya tâyin edilecek kadılar ve vilâyet, sancak ve kaza müftüleri, imam, hatip ve müezzinlerin ve Konya’da post-nişin olan Çelebi Efendi’nin inhası üzerine Mevlevi şeyhlerinin ve mevali denilen büyük kadıların ve kazaskerlerin tâyinleri şeyhülislâmlara verilip kazaskerlere ibtidadan (yirmi akçeden) kırk akçeye kadar olan müderrisliklerle kaza kadılıklarının tâyinleri bırakılmıştı. ... Yapacağı tâyinler hususunda kanun üzere şeyhülislâm, vezir-i âzam ile görüşüp anlaştıktan sonra tâyin edilecek müderris ve mevalinin listesini bir telhis ile vezir-i âzama bildirip onun vasıtasıyla Pâdişahın iradesini alırdı.” İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.179-180.

⁹⁴⁷ Mustafa Akdağ, a.g.e., s.146; Ebusuud’un ilmiye teşkilâtını düzenlemeye ilişkin girişimleri makama girişte sorunlar yaşandığını gösterir; ancak, “Makama adaylık, ilmiye sınıfının yüksek rütbelilerinin kişisel ayrıcalığı olmaya” devam etmiş; adaylık kapısının açılmasında güçlü bir hamiye sahip olmak temel belirleyen olmuştur. Colin Imber, a.g.e., s.19, 14-16.

⁹⁴⁸ Mustafa Akdağ, a.g.e., s.152.

yanıyla topraksızlaşma-toprak toplulaşması eğilimiyle örtüşmüştür. Bir yandan suhte ayaklanmalarıyla Celali isyanlarının iç içe geçmesi, suhtelerle halkın özellikle diğer levend ve sekbanlar üzerinden kaynaşması, diğer yandan serbest tımar sahipleri ve ehl-i örfe mensupların suhteleri kendi askeri güçleri olarak kullanmaya çalışmaları veya suhtelerin bazı bölgelerin hâkimiyetini ele geçirmeleri buna örnektir. “Makamsızlar” topraksızlara, yani diğer mülksüzlere yaklaşıırken; isyanın öncülüğünü de üstlenen, toprak sahibi, “raiyyet oğlu raiyyet” suhteler de toprak toplulaşma mücadelesinde taraf olarak bu mücadelenin içine girmişlerdir.⁹⁴⁹ Ancak bu mülksüzleşme-mülk edinme mücadelesinin başka ve ayırt edici bir boyutu daha vardır. O da, ayrı bir zümre olarak ilmiyye sınıfının ve onun çeperindeki toplumsal tabakaların isyana katılması; isyana bu fay hattı üzerinden ama toplumsal ilişkilerin örgütlenmesindeki özgül konumları dolayısıyla katılmalarıdır. Bu katılımda özellikle kadılar ile naipler ve vakıf mütevellî ve nâzırları dikkat çekmektedir.

Kadı, imparatorluğun merkeziyetçi niteliğini belirleyen “kolektif sömürü ve yönetim”in dolaylı kuruluşunun ana unsurlarından biriydi. Ayaklanmanın daha başında, isyanı bastırmakta isteksiz davranan sancakbeylerine karşı kadılara gönderilen bir fermanla, imparatorluğun merkezi yönetimi tesis etmek için öncelikle kadılara dayanabileceğini düşündüğünü göstermektedir.⁹⁵⁰ Ancak nasıl Celali isyanları sancak ölçeğindeki örgütlenmeyi çözmüşse, suhte ayaklanmaları da kaza ölçeğindeki örgütlenmeyi çözmüştür.⁹⁵¹ Bu durumun iki sonucu olmuştur. Biri, kadıların güçlerini iyice kaybederek, vilayet ölçeğinde örgütlenen valilerin ve âyânın denetimine girmeleridir.⁹⁵² Diğer de, mücadelenin tarafı olmaları, kaza ile birlikte çözülen “makam”larının dışında servet edinme kanalları bulmaya çalışmalarıdır. Üst düzeydeki ilmiyye mensupları, yeterli mansıp olmadığı için alt derecedeki bir veya daha fazla kazanın kadılığını “aralık” olarak almaya başlamış; ancak “aralık”larına gitmeyerek gelirinin bir kısmını almak suretiyle iltizam usulüyle yerlerine naiplerini göndermişlerdir.⁹⁵³ Bu usul yeni salmaların salınması yolunu açmıştır. Kadılar makam gelirlerinin ötesinde başka gelir kaynaklarına da yönelmişlerdir. Bu kaynakların başında vakıfların geldiği görülmektedir. Vakıflar boşaldığında tevcihinin yapılmasında, vakıf

⁹⁴⁹ A.g.e., s.241, 243.

⁹⁵⁰ A.g.e., s.161-162.

⁹⁵¹ Örneğin, Kastamonu ve Bolu yöresindeki bir suhte ve celali isyanı, isyancılara “ümerâ ve kuzât (beyler ve kadılar) bu vilâyette mukim değillerdir, biz daim mukimleriz.” dedirtme noktasına gelmiştir. A.g.e., s.165, 175-179.

⁹⁵² Ayaklanmaların ancak vilayet ölçeğinde bastırılabilmiş olmasının ve toprak sahibi sınıfın kendini vilayet ölçeğinde konsolide etmesinin bunda payı olmuştur. Bkz. A.g.e., s.193; Yücel Özkaya, a.g.e., s.15, 19, 33, 36-37.

⁹⁵³ Hamiyet Sezer Feyzioğlu ve Selda Kılıç, “Tanzimat Arifesinde Kadılık-Naiplik Kurumu”, *AÜ DTÇF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:24, Sayı:38, 2005, s.35.

mütevellilerinin tayinlerinde, terekelerin yazılmasında, varislerin belirlenmesinde kadının arzı gerekiyordu.⁹⁵⁴ Kadı, bu işlemler sırasında aldığı resimleri artırmanın yanı sıra vakıf kuruculuklarını da üstlenmeye veya vakıf mütevelli ve nâzırlarını belirleme işini kazanca dönüştürmeye başlamıştır.⁹⁵⁵

Kadının “dolaylı kolektif sömürü ve yönetim” mekanizmasının taşıyıcı unsuru olarak sahip olduğu yetkilerdeki aşınmanın, kendisinin de dâhil olduğu bir yolsuzluk ve rüşvet dönemini açtığı savunulmuştur. Gelişmenin yolsuzluk ve rüşvete indirgenmesi, “makam”ın çözülmekte olduğu, kadının görev alanının geçişkenlik kazandığı, ilmiyye sınıfının yetki alanını muhafaza edemediği ve başka kesimlerle bu yetkileri paylaşmak zorunda kaldığı, elindeki mevcut makam ve rütbeleri de ancak bu paylaşım dolayımıyla elinde tutabildiği gerçeğinden bizi uzaklaştıracaktır. Faroqhi, bu durumu, ilmiyye sınıfının “sahip olduklarından oldukça farklı türde bir siyasal üstünlük sağlayan bir ‘taşra’ hareketiyle bağlar” kurdukları yönündeki tespitiyle özetler.⁹⁵⁶ Yukarıda, iltizam sisteminin yaygınlık kazanmasıyla birlikte topraktan artık çekmenin “merkezi” niteliğinde, feodal krizin hemen ardından geri döndürülemeyecek bir çözümlüş yaşandığını ve “taşra”nın toplumsal iktidarı bu çözümlüş sonunda kazandığını gördük. Demek ki, kadı da “dolaylı kolektif sömürü ve yönetim”in parçası olarak “merkezi” biçimde örgütlenmiş artık çekme mekânizmasından aldığı payı kaybettiğçe, bölüşüm ilişkilerine, “taşra” ölçeğinde örgütlenmekte olan artık çekme mekanizmasından pay alarak dâhil olmaya çalışmış ve son tahlilde bu yeni sisteme eklemlenmeyi başarmıştır. Suhtelerin güçlenmesinde, hatta yerelde iktidarı ele geçirmelerinde kadıların lehlerinde verdikleri kararların etkisi olmuş; bu yolla, daha Suhte ayaklanmaları döneminde kadılar “taşra”da toplumsal iktidarı ele geçiren kesimlerle doğrudan ilişki kurmaya başlamışlardır.⁹⁵⁷ Ulemaya tanınan vergi, müsadere ve siyaseten katl uygulamalarından muaf olma durumunu bu ilişkiler kanalıyla “yerel” bir güç haline gelmek için kullanmışlardır. Kadının “eşrâf ve âyân”ın parçası haline gelmesinde bu sürecin belirleyici olduğu anlaşılmaktadır.

Kadı üzerinden “merkez”inde padişahın durduğu idari-adli-mali yönetim ve ilmiyye sınıfının idari-adli-mali işlevleri gerilerken, ulema, bir yandan “merkez”inde şeyhülislam ve iftanın durduğu şekilde yeniden merkezileşirken; diğer yandan “yerel”de toplumsal ilişkileri örgütlemekte olan tabakalarla iç içe geçiyordu. 1550-1650

⁹⁵⁴ Yücel Özkaya, a.g.e., s.27, 39.

⁹⁵⁵ Hamiyet Sezer ve Selda Kılıç, a.g.e., s.40; Bahaeddin Yediyıldız, a.g.e., s.152.

⁹⁵⁶ Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.683.

⁹⁵⁷ Suhteler, “Anadolu âyanı ve kadıların birleştiklerinden, ayaklanmaları millî aristokratik ruhun ibir ifadesi halini aldı.” Mustafa Akdağ, a.g.e., s.280, 178-179, 185, 193, 245, 254, 274-278; Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.674.

döneminde özgün biçimini alan bu merkezileşme, ilmiye teşkilâtının merkez “makam”larının sınırlı sayıdaki birkaç ailenin elinde toplanmasına; *şeriatı* yorumlama ve uygulama tekeline sahip, “makam”larını oğullarına miras bırakabilen bir “*mevali* aristokrasisi”nin oluşmasına yol açmıştır.⁹⁵⁸ *Mevalinin* başında şeyhülislam gelmektedir. Yerelde ise, bu dönüşüm, “makam”a sahip ilmiye sınıfı mensuplarının yanı sıra “makamsız” ancak ilmiye sınıfının çeperinde ve onlarla birlikte toplumsal ilişkilerin şer’î örgütlenmesinde rolü olan tarikatlar kanalıyla gerçekleşiyordu.⁹⁵⁹ Mülâzemet (icazetten sonra alınan dânişmentlik derecesi), naiplik, müftülük ve fetva eminliği “makamının satışı” üzerinden medreselerden gelenlerin yerini “yerel” tabakalardan gelenler, önemli oranda da tarikat mensupları almıştır.⁹⁶⁰ Tekke, zaviye ve dergâhlarda örgütlenen tarikatlar, “makam satışı”ndan pay almakla birlikte tarih boyunca asıl gelir kaynaklarını oluşturmuş vakıfları güçlendirmek; vakıf kurucu, nâzır, müteveli ve mürtezika (çalışan) olarak vakıfları yönetmek suretiyle sahip oldukları mülkiyeti pekiştirdiler, servet biriktirdiler ve önemli bir toplumsal güç haline geldiler.⁹⁶¹ 18.yy vakıflarının kurucuları üzerine yapılan bir araştırma, “makam” sahibi ve “makamsız” ulemanın gücünün boyutlarını gösterir niteliktedir.⁹⁶² Araştırmaya göre, şeyhülislam, kazasker, kadı, müderris, müftü gibi “makam” sahiplerinin vakıf kurucuları içindeki oranı %15’tir. Başta Nakşibendiye ve Bektaşîye şeyhleri olmak üzere şeyhler %6,3’ünü, aralarında şeyh, imam, hatip ve müderrislerin de olduğu mürtezika da %17,43’ünü oluşturmaktadır.

Bu gelişmenin toplumsal örgütlenme açısından üç önemli sonucu olmuştur. Birincisi, “zümre” olarak ilmiye sınıfı çözülürken, iltizam ve vakıf aracılığıyla toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinde giderek daha önemli bir güç haline gelen bir kesim

⁹⁵⁸ Baki Tezcan, “The Ottoman *Mevali* as ‘Lords of the Law’”, *Journal of Islamic Studies*, Sayı 20/3, 2009, s.383-407, s.383-384, 388.

⁹⁵⁹ Tarikat örgütlenmesi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, “Zâviyeler: Dinî, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı XII, 1978, s.247-269.

⁹⁶⁰ 1591 “tarihinden itibaren öncelikle medreselerde eğitim ve öğretim bozulmuş hatır gönül işe karışmış, hak etmeyenlere unvan ve mansıplar verilmeye başlamıştı. Öyle ki, mollalar bile, mülâzemet kağıtlarını sattılar. Mülâzemet ise, ulema olmanın giriş kapısı olduğundan, bu bozulma, voyvoda, subaşı katipleri halktan kimselere para karşılığı mülâzim olma yolunu açtı. Bunlar, kısa yoldan kadı ve müderris olmaya başladılar.”; “Böylece hem müderrislik hem de kadılık için uyulması lazım gelen kurallar bozulduğundan bu görevler bütünü ‘... paye ve itibardan ibaret ...’ kaldı.”; “... kazanın bulunduğu yerin okur-yazar ya da imam ve hatip gibi kimselerine naiplik verilmeye başlanmıştır.” Hamiyet Sezer Feyzioğlu ve Selda Kılıç, a.g.e., s.33, 34, 35. Şeyhülislamlığın yanında “taşra”da bu dönemde müftülük ve fetva eminliği makamları güçlenmiştir. “... bu göreve ‘*İlmiye Sınıfı*’ndan değişik kişilerin atanması yanında, bazı tarikatların ‘*Post-Nişin Şeyh*’lerinin atandığını görmekteyiz. [Örnekler] Osmanlı ‘*Hukuk*’ ve ‘*Fetva*’ sistemi içinde, ilmî kudreti olan tarikat ehlinin ‘*Müftü*’ ve ‘*Fetva Emini*’ olabildiklerini çeşitli hukukî müşküllerin çözümünde etkili olabildiklerini açıkça göstermektedir.” Rifat Özdemir, “Osmanlı Devleti’nin Tarikat, Tekye ve Zaviyelere Karşı Takip ettiği Siyaset”, *OTAM Dergisi*, Sayı 5, 1994, s.259-310, s.277, 278, 279, 283.

⁹⁶¹ Rifat Özdemir, a.g.e., s.271-276, 286-287, 290.

⁹⁶² Bahaeddin Yediyıldız, “Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri 1700-1800”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Sayı:3, 1982, s.143-164, s.152-154.

“makam”lılarla iç içe geçmiştir. Bu iki kesimi de kapsayan yeni bir toplumsal tabaka oluşmaya başlamıştır. İkincisi, ulema da giderek kendi “hane”si olan, hem “merkez”de hem de “yerel”de önemli bir yönetsel gücü elinde bulunduran yeni bir yoğunlaşma ve merkezileşme yaşamıştır.⁹⁶³ Ulema artık sırf “makam”lıları ifade etmemekte; Yeniçerilerde olduğu gibi hem yeni bir toplumsal tabaka hem yeni bir “zümre” anlamı taşımaktadır. Bu “zümre” içinde bir yoğunlaşma ve merkezileşmenin olduğu da açıktır. Üçüncüsü, toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinde ulemanın artan önemi, devletin islami-sünni niteliğini pekiştirmiş; cemaatleşmenin (millet sistemi) önünü açmıştır.⁹⁶⁴ Cemaat örgütlenmesi idari yapıyı etkilediği oranda toplumsal örgütlenmeyi de biçimlendirmiştir. Reaya bir yandan cemaatler üzerinden örgütlenirken, bir yandan da “aynı mescîdde ibadet eden cemâ’atin ailleri ile birlikte ikamet eden”, kendi harcamalarını karşılayacağı bir avâriz akçesi vakfı sahip avâriz-hânesi birimleri, yani mahaleler üzerinden örgütlenmeye başlamıştır.⁹⁶⁵ Avâriz akçesi vakıflarının mütevellileri, mahallenin cami imamı bu süreçte belirleyici hale gelmiştir. Böylesi bir toplumsal örgütlenme bağlamında ulema “eşrâf ve âyân”ın parçası haline gelmiştir.

3.2. Yeni Bir Merkezileşme Biçimi Olarak II. İmparatorluk

Temellük ilişkilerindeki değişim toplumsal ilişkilerin örgütlenmesindeki değişimle eş zamanlı yaşanmıştır. Merkezinde padişahın durduğu “dolaylı kolektif sömürü ve yönetim” mekanizmasındaki dönüşüm bunu yansıtır. 17.yy boyunca imparatorluğun başta “merkeziyetçilik” olmak üzere kimi biçimsel özelliklerini korumakla birlikte içeriğinin büyük ölçüde değişmiş olması veya 18.yy’daki “ademi merkezileşme” eğiliminin salt biçimsel bir “merkeziyetçilik” karşıtlığından kaynaklanmaması bunun göstergesidir. Yeni “merkezileşme” ve “ademi merkezileşme” toplumsal ilişkilerdeki dönüşümün içinde devinen dinamiklerdir. Bu dinamikleri açığa çıkaran yeni sınıf ve tabaka oluşumları olmuştur.

16.yy’ın ikinci yarısı ve 17.yy’ın birinci yarısı sadece sipahi ile küçük köylü arasındaki tımar bağıını değil, aynı zamanda padişahın dirlikleri “makam” dolayısıyla,

⁹⁶³ Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.680-685.

⁹⁶⁴ “Bir bakıma tımar-dirlik sisteminin çözülmesi, aynî değil parasal vergilerin önem kazanması, müslüman olsun olmasın, bütün halkın devlet gözünde kişiler olarak değil, topluluklar olarak görülmesine yol açıyordu zaten. Avarız vergisi, ya da diğer parasal vergiler ve katkılar, şehirlerde esnaf loncaları ve gayr-i müslim cemaatler kanalıyla toplandığı gibi, çeşitli yükümlülükler kişilere değil köylere, cemaatlere, şehirlere toptan yüklenir olmuştur. Yeni çağ öncesi imparatorluklarda topluluk-cemaat yükümlülüğü zaten öteden beri yerleşmiş bir genektir ama, 18. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı düzeninde eskisinden çok daha fazla yer etmişti bu gelenek. ... giderek dinî cemaatler kendi hukuk ve eğitim sorunlarını da çözümlemeye başlayınca, gayr-i müslim halkın günlük hayatında devlet kurumları yerine dinî cemaatlerin içindeki ilişkiler gittikçe öne çıktı. Çeşitli dinî cemaatler ‘milletler’, yani dinî topluluklar olarak önemli bir örgütlenme süreci içine girdiler. ... 18. yüzyılın yeniliği, bir gayr-i müslim için kendi milletinin en önemli siyasal-toplumsal örgüt haline gelmesiydi.” Metin Kunt, a.g.e., s.62-63.

⁹⁶⁵ Özer Ergenç, *Osmanlı Tarihi Yazıları*, a.g.e., s.100, 21, 388.

yani tımar bağıyla kendi “mülk”üne bağladığı “zümre temelli liyakat”ı esas alan “dolaylı kolektif emek sömürüsü”nü de çözmeye başlamıştı. Bu dönemde padişah “mülk”üne biata dayanan “liyakat”ın, Osmanlı Kanunnamesine uygun atama sisteminin sona erdiğine ilişkin şikâyetlerin arttığını görüyoruz.⁹⁶⁶ Mustafa Âli’nin belirttiği gibi, bu dönem “Her memurun kendinden yukarıdaki makama göz diktiği ..., kadınlar[ın] sancak beyi olmaya çalış[tığı], sancak beyleri[nin] beylerbeyliğine imren[diği], beylerbeyi[nin] de vezirlik için mücadele et[tığı]” bir dönemdi.⁹⁶⁷ “Zümre”ler, yani “sınıf”lar arası geçişkenlik artmıştı.

Tımarlı sipahi ile doğrudan üretici arasında kurulan makam-dirlik bağı, bu ölçekte aynı anlama gelmek üzere doğrudan temellük ilişkisi çözüldükçe, üst feodaller ölçeğinde iki eğilim ortaya çıkmıştı. Biri, toprak toplulaşması; diğeri, artık-ürünün “servet sahip”leri tarafından tefecilik-borç ilişkisi dolayısıyla, yani dolaylı bir temellük ilişkisi kanalıyla çekilmesi idi. Bu ilişki, “serbest dirlik”lerle başlamış, iltizam uygulamasında cisimleşmişti.⁹⁶⁸ Toprak toplulaşmasıyla, servetin merkezileşme ve yoğunlaşma dinamikleri güçlenirken, temellük ilişkilerinin dolaylı hale gelişi toprağın doğrudan temellüğü ile bağı olmayan “servet sahipleri”nin artık-ürün çekiminden daha fazla pay almasına yol açıyordu. Bu iki eğilimin de feodal ilişkilere içkin olması “siyasal birikim”nin “merkezi makam”larını, “makam” dolayısıyla sömürü ilişkilerine katılımı kuvvetlendiriyor; “makam”lar üzerindeki rekabeti arttırıyor; ancak içeriğini değiştiriyordu. Servetin merkezileşme ve yoğunlaşma dinamikleri “makam”ların “merkezi” karakterini korurken, padişaha biat edenlerin “liyakat”ının belirlediği dirlikler üzerinden kurulan makam-dirlik bağı yerini önünü iltizam sisteminin açtığı, son tahlilde ister mülk arazi ister vakıf isterse mukâtaa üzerinden kurulsun “servet sahipleri”nin ulaşabileceği makam-servet bağına bırakıyordu.⁹⁶⁹ “Makam satışı” üzerinden somutlanan bu bağ, “makam”ın özelleşmesine, yani belirli kişi-ailelere özgülenmesine neden oluyordu. Bu bağ sadece tarımsal artığın çekildiği alanlarda değil,

⁹⁶⁶ Rıfâ’at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.72.

⁹⁶⁷ Cornell H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli – Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, s.209.

⁹⁶⁸ Hâss ve zeamet arazinin “serbest dirlik” şeklinde verilmesine ek olarak, bağ ve bahçelerin mülk edinilmesi, mülk-tarla, arpalık veya paşmaklık olarak vermek, “ber vech-i çiftlik” ve vakıf uygulamaları, daha 16.yy’da toprağın feodal ilişkiler çerçevesinde özel ellerde toplanmaya başladığının göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bkz. Gilles Veinstein, a.g.e., s.38-46; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler – Kent Mekânında Ticaret Zanaat ve Gıda Üretimi 1550-1650*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s.323-325; Yaşar Yücel, “Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyon ...”, a.g.e., s.671-675.

⁹⁶⁹ İltizam “makam”ı temellük ilişkilerine daha da bağlı hale getirmiştir. “Makam”ı kârlı bir yatırıma çevirmiş, “makam satışı”nı öne çıkarmış, elde etmek için makama yatırılan paranın kompose edilmesine yönünde bir baskı yaratmıştır. Yeni makam sahiplerinin giderek daha fazla servet sahibi kişiler olması ve servet birikimini sürdürmek için makam sahibi olmanın kaçınılmaz hale gelmeye başlaması bunun göstergesidir. Bkz. Rıfâ’at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.73-75.

esnaf örgütlenmesinde olduğu gibi zanaat-küçük ticaret alanı veya kadılık kurumu gibi alan ve kurumları da kapsıyor; toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinin bütününi etkiliyordu. Dolayısıyla, makam-dirlik bağı makam-servet bağına doğru çözüldükçe, “merkez”, “mülk”, “makam”, “liyakat” ve “zümre”ler de aynı yönde çözülüyor; ancak feodal ilişkiler içinde devinilmeye devam edildiği için bir yandan da yeniden biçimleniyordu.

Üst feodalleri toprak toplulaşması yönünde sıkıştıran sınıf mücadelesi, sınıf-içi bölüşüm mücadelesini körükledikçe, “askerî sınıf”ın tüm bileşenleri pay kapmak için bu mücadeleye dâhil olmuştur. Mücadelenin seyrini belirleyen gerçekliklerden biri, iltizam sistemi ile feodal artığın ve zamanla aldığı mukâtaa-mâlikâne biçimiyle birlikte feodal üretim araçlarının yeniden bölüşülmesi ise, diğeri de imparatorluğun 16.yy’da aldığı biçimdir. Nitekim “siyasal birikim”nin biçimi feodal toplumsal ilişkilerin çerçevesini belirlemektedir. Servetin merkezileşme ve yoğunlaşma dinamikleri “merkez”den belirlenen “makam”ların önemini korumasına neden olmakla birlikte, “merkez”in 16.yy’da aldığı biçim de sürecin şekillenmesinde etkili olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu’nun padişahın şahsında dahi olsa “evrensel” nitelikli bir iktidarı, tek bir kişinin iktidarını değil de onda cisimleşen bir imparatorluğun, yani merkezi feodal devletin iktidarını ifade eder hale gelmesiyle “dolaylı kolektif sömürü ve yönetim” mekanizmasının dolayım kanallarının kendisi ve kolektivitelyi oluşturan bileşenlerin her biri de önemli hale gelmişti. Bu nedenle, “kolektif sömürü ve yönetim” mekânizmasının dolayım kanalı olan padişah üzerinden kurula gelen temellük ilişkileri çözüldükçe, bu bileşenler, hem yeni sınıflaşma ve tabakalaşma eğilimlerinin hem de makam-servet bağının açığa çıkardığı yeni “zümre”leşme dinamiklerinin parçası olmuş; temellük ilişkilerinin bu yeni “zümre”ler dolayımıyla kurulmasına ve bu “zümre”lerin devlet içinde ayrı iktidar alanları yaratarak güçlenmesine zemin hazırlamıştır. Osmanlı’nın 200 yılına damgasını vuracak, padişah “kapısı”yla eş düzeyde “zümre”lerin ortaya çıkmasını sağlayacak bir “kapılar” iktidarının, dönemin diliyle ifade edilecek olursa “kapılar saltanatı”nın doğmasına neden olmuştur.

Vezâret ve vezirler (vüzerâ) “dolaylı kolektif sömürü ve yönetim” mekanizmasının bileşenlerinin başında gelir. “Siyasal birikim”nin padişahta cisimleşen “merkez” dolayımıyla kurulması, merkezi makamları ellerinde tutanları kolektivitelyenin asıl unsuru, “askerî sınıfın” üst kesimleri, yani üst-feodaller haline getirmişti.⁹⁷⁰ Vezâret, ümera’nın,

⁹⁷⁰ Burada anlatılmak istenen ATÜTçü tarzda bir artık çekimi değildir. Kesinlikle onunla karıştırılmaması gerekir. ATÜT, sömürüyü devlet aygıtını ellerinde bulundurmaktan kaynaklı güce indirger; sömürünün devlet aygıtını ellinde bulunduranlar tarafından gerçekleştirildiğini savlar. Oysa bu, olsa olsa bir görüntü olabilir; bu görüntü de, sömürünün “merkez”le dolayımlanmasıyla kaynaklanır ve sömürülenlerin feodal

“çıkma” ile belirlenen hiyerarşik örgütlenmenin en üstüydü; bu özelliğiyle hem merkez teşkilatının hem de eyaletlerin en üst makamıydı; bu iki teşkilat arasındaki geçişkenliğin göstergesi ve iki teşkilatın merkezileşmesinin son noktasıydı.⁹⁷¹ “Siyasal birikim”nin yoğunlaşma ve merkezileşme biçimi vezâret makamlarını öne çıkarmıştı. Vezârete atananların salt *pişkeşi* bile vezir unvanı ile servet sahipliğinin örtüştüğünün açık göstergesiydi; hanedan dışında hâsslardan en önemli payı alan kesim vezirlerdi ve bunlar “serbest dirlik” veya vakıf statüsüne sahipti, yani topraktan çekilen artığın önemli bir kısmı vezirlerde yoğunlaşıyordu; defterdar, nişancı ve kaptan paşaların da vezir unvanını almasıyla birlikte Kazasker dışında Divan-ı Hümâyûn vezirlerden müteşekkil bir kurum haline gelmişti; serdar veya serasker unvanıyla seferlere çıkabiliyor ve mıntıklarında azl ve tayin yetkisini ellerinde bulunduruyorlardı; kendilerine ait “iç ve dış halkı denilen kalabalık maiyetleri ve kendilerinin besledikleri askerî kuvvetleri”, “kapı halkları” vardı.⁹⁷² Vezirler arasından yükselen ve Kanuni döneminde sadrazam unvanını alan vezir-i âzâmın yetki ve servet bakımından ulaştığı düzey ancak hükümdarla kıyaslanabilecek seviyedeydi.⁹⁷³ İmparatorluk (merkezi feodal devlet) iktidarının oluşumu ile artan soyutluk derecesi de “siyasal birikim”nin gelişim dinamiklerini pekiştirmişti. Padişah doğrudan yönetme faaliyetinden uzaklaştıkça devletin yönetim mekânizmaları doğrudan yönetimi üstlenmeye, sadrazam başta olmak üzere vezirler, beylerbeyi (vali) ve sancakbeylerinin oluşturduğu ümera giderek daha çok öne çıkmaya başlamıştı.⁹⁷⁴ Şaşırtıcı derecede erken bir dönemde Sokollu Mehmed

---

karakterini değiştirmez. Vezir unvanını ilk alan kişilerden biri olan Çandarlı Halil Paşa, en önde gelen yerel soylulardan biridir. Soyun padişahla tescillenmesi ve padişah kapısına geçmesi ile bu kanaldan gelenlerin feodalleşmesi ve giderek feodal artığı en büyük oranlarda çeken tabakayı oluşturması normaldir. Nasıl ki, daha 15.yy’ın ilk yarısında sancak beyliği, beylerbeylik gibi zeâmet ve tımarlar, Padişah ve bey kullarına verilmeye başlanmışsa, hâsslar da “havâss-ı vüzera” adıyla Enderûn (devşirme) kökenli vezirlere verilmeye başlanmıştır. Bkz. Halil İnalçık, a.g.e., s.88; Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, s.91-92. Padişah üzerinden kurulan dolayım çözüldükçe, bu ilişkiler de daha açık bir şekilde ortaya çıkmış; üst-feodaller kendi kapılarını yaratarak açığa çıkmışlardır.

⁹⁷¹ Ümera ve şekillenmesinde etkili olan “çıkma” sistemi için bkz. Yaşar Yücel, a.g.e., s.662-663, 668; Halil İnalçık, a.g.e., s.89.

⁹⁷² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez*, a.g.e., s.168, 186-195; Gilles Veinstein, a.g.e., s.38-40.

⁹⁷³ Uzunçarşılı, sadrazamların yetkileri itibariyle hükümdar vaziyetinde olduklarını dile getirmiştir. İddiasını, (Enderûn, vezir, kazasker, şeyhülislam hariç) ilmiyye tevcihleri de dâhil atama yetkisini elinde bulundurmasına, 6.000 akçeye kadar olan tımarları padişaha arz etmeden verebilmesine, Divânı Hümâyûnu fiilen yönetmesine, serdar-ı ekrem olarak padişaha vekâleten sefere gidebilmesine ve seferdeyken divan toplayarak padişahın iradesi dışında kararlar alabilmesine dayandırmıştır. Sadrazamlara mîri araziden hizmeti karşılığında hâss tahsis edilmekte ve hâssları voyvodalar tarafından idare edilmekteydi. Uzunçarşılı, Rüstem Paşa’yı örnek göstererek sadrazamların daha Kanuni döneminde hükümdar kadar servete sahip olduklarını belirtmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.113-118, 158-164, 166-167. Tezcan da, Rüstem Paşa’nın servetinin, öldüğü vakit, hazinenin yıllık gelirlerinden fazla olduğunu kaydetmiştir. Baki Tezcan, a.g.e.

⁹⁷⁴ 16.yy’ın ikinci yarısında yetkinin vezir ve taşra yöneticilerinin “kapı”larına devri için bkz. Uroš Dakić, *The Sokollu Family Clan and the Politics of Vizierial Households in the Second Half of the Sixteenth Century*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Central European University, Comparative History, Interdisciplinary Medieval Studies, Budapeşte, Mayıs 2012, s.29-31.

Paşa'nın, sadrazamlığı zamanında elinde bulundurduğu atama yetkilerini, "makam satışı" usullerini kullanarak İbrahimzâdelere kadar uzanacak ailesinin de içinde bulunduğu geniş bir "kapı" kurması, sadrazam başta olmak üzere vezir ve paşa "kapı"larının daha geçiş döneminde oluşmaya, vezir ve paşaların "kapı"ları aracılığıyla yönetmeye başladıklarını göstermekteydi.⁹⁷⁵

Bey "kapı"sının, diğer bey "kapı"ları üzerinde mutlak hâkimiyetini kurma sürecinde, yani askeri gücün tekelleşme sürecinde ortaya çıkan kapıkulu asker ocakları, en yüksek "makam"ını vüzeranın elinde bulundurduğu seyfiyye sınıfının, tımarlı sipahilerden sonraki en önemli bileşeniydi. "Çıkma" adı verilen atama-yükseltme sistemi ile hem enderûn ve birûn örgütlenmesi içinde vezârete kadar giden üst "makam"ların hem de eyalet örgütlenmesindeki kaza-sancak-eyalet düzeyindeki "makam"ların yolu kapıkulu asker ocakları içinden gelenlere açıldı.⁹⁷⁶ Kapıkulu asker ocaklarını oluşturan kapıkulu sipahileri (altı bölük halkı), kuruluş itibarıyla bey oğullarından teşkil edilmiş sipah bölüklerine sahipti; 16.yy'ın ikinci yarısında bunlara *mülâzım* adıyla eminlik, mültezimlik, evkafa ait nezaret, mütevellilik ve kâtiplik verilmekteydi ve bu görevler 1591 yılında seferle sınırlı olmaktan çıkarılmıştı; Divan-ı Hümâyûn'daki vezirlerin dairelerinde hizmet eder ve *cizyedar* olarak onlara ait aidatları toplarlardı; 1576 tarihli bir kanundan da anlaşıldığı üzere altı bölük ağalarına zeamet tahsis edilmekte ve bundan gayri arpalıklar verilmekteydi; taşradaki voyvodalık görevlerini de büyük ölçüde kapıkulu sipahileri üstlenmekteydi.⁹⁷⁷ Yeniçeri Ocağı da kapıkulu asker ocaklarının yaya bölüklerinden oluşuyordu. Devşirme-ulufe sistemi üzerine bina edilmiş, ayrı bir iç örgütlenmeye ve komuta kademesine sahip olması, padişah ve sadrazamdan bağımsız bir başkumandan Yeniçeri Ağası tarafından yönetilmesi nedeniyle "dolaylı kolektif sömürü ve yönetim" mekânizmasında önemli bir yere sahipti.⁹⁷⁸ Kapıkulu asker ocakları, imparatorluk teşkilâtındaki önemli yerlerine rağmen, 16.yy'ın sonu itibarıyla kendi başına bir güç olma özelliğine sahip değildi. Ancak yukarıda Yeniçeriler, burada da kapıkulu sipahileri başlığında belirttiğimiz gibi 1590'larla birlikte aşağıdan "sekban ve sarıca bölükleri" ile beslenmeye ve üstten bey, vezir ve paşa "kapı"larını

⁹⁷⁵ Baki Tezcan, a.g.e., s.94-95; Padişah diğer beylerin "kapı"larına karşı kendi "kapı"sından, saray kullarından atama yapma yoluna gitmiş; ancak zamanla bu kullar da kendi "kapı"larını kurmaya başlamışlardır. Bu önermeyi tezinde Sokollu üzerinden işleyen Dakić, Sokollu'nun saray, merkez ve eyalet teşkilatlarına yayılan "kapı"sını betimlemektedir. Bkz. Uroš Dakić, a.g.e., s.40-61.

⁹⁷⁶ Halil İnalcık, a.g.e., s.89.

⁹⁷⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, Cilt II, TTK Basımevi, Ankara, 1988, s.157-159, 172-174; Erhan Afyoncu, "Sipahi" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.256-258.

⁹⁷⁸ Kapıkulu asker ocakları içinde Yeniçeri Ocağı için bkz. Reşad Ekrem Koçu, a.g.e., s.65-89.

oluşturmaya başlamaları ile sahip oldukları askeri gücü “siyasal birikim”den pay alan bir güce dönüştürme kapasitesi kazanmışlardı.

“Dolaylı kolektif sömürü ve yönetim” mekanizmasının bir diğer önemli bileşeni de ilmiye sınıfıydı. 16.yy sonu itibarıyla bu “sınıf” gücünü, aslen imparatorluğa “evrensel” niteliğini sağlayan, şeyhülislamın fetva yetkisine dayanan yeni kanunlaştırma sürecinden alır hale gelmişti. Bu süreç, örfî ve şer’î hukuk birliğinin sağlanması ile *kanundan* ziyade belirleyici hale gelen *şeriatı* yorumlama ve uygulama tekeli ilmiye sınıfına, özel olarak da onun en yüksek makamlarını elinde bulunduran *mevaliye* vermişti. Baki Tezcan’ın 1550-1650 tarihleri arasındaki *mevali* “makam”larının dökümüne dayanan çalışması, bu yüzyıllarda *mevali* “makam”larının sınırlı sayıdaki ailenin elinde yoğunlaştığını, bu aileler arasında akrabalık ilişkileri kurulduğunu, “makam”ın babadan oğula geçen bir karakter kazandığını göstermektedir.⁹⁷⁹ “Makam” miras bırakılabilir bir karakter kazanmıştı. Ancak daha önemlisi makam-servet bağı kurulmaya başlamıştı. “Makam”lar servetin yoğunlaştığı *mevalinin* elinde toplandığı gibi, yine onlar tarafından, kendilerine “kapı” oluşturacak şekilde satılıyordu. *Mevali*, görev süreleri kısa olmasına ve azledilebilmelerine karşın bekleme ve tekaüd dönemlerinde, hatta azledildikleri koşulda dahi servetlerini koruyabilecekleri ve hatta arttırabilecekleri bir gelir sürekliliğine kavuşmuşlardı. Vakıfları, arpalıkları, mukataaları, avarız gibi önemli vergileri toplama hakları üzerinden bölüşüm ilişkilerine doğrudan dâhil olabiliyor ve servet biriktirebiliyorlardı.⁹⁸⁰ Süreklilikte asıl belirleyici, servet birikimini sağlayan kaynakları ellerinde tutuyor olmalarıydı. Bu kaynakları naip ve ikincil mültezimlerle bölüşüyor, bu bölüşüm ilişkisi üzerinden “kapı”larını genişletiyorlardı. Medreselerdeki “makam” satışları da diğer bir “kapı” oluşturma yoluydu.⁹⁸¹ Servetin ve makamın yoğunlaşma kanalları, ulemanın bütününün katıldığı “sınıf”-içi bir bölüşüm ilişkisini beraberinde getirmişti. Kadı, müderris, müftü ve şeyhlerin, Suhte İsyanlarında dâhil olmaya başladıkları makam-servet bağına dayanan yeni bölüşüm ilişkileri bu süreçle paralellik taşıyor; yoğunlaşma kanalları iki süreci birleştiriyordu.

“Dolaylı kolektif sömürü ve yönetim” mekanizmasındaki önemleri, yazında çokça vurgulandığı gibi devlet içindeki işlevsel konumlarından değil “siyasal birikim”den aldıkları paydan gelen vüzera, ümera ve ulema, 16.yy’ın ikinci yarısına gelindiğinde bu payı makam-dirlik dolayımından çıkarıp doğrudanlaştırmının olanaklarını bulmuştu.

⁹⁷⁹ Döneme ilişkin veriler, mevalinin %47’sini 11 aileden gelen kişilerin oluşturduğunu, %79’unun birbirleriyle veya sarayla ilişkili olduklarını ortaya koymaktadır. Baki Tezcan, “The Ottoman *Mevali* as ‘Lords of the Law’”, a.g.e., s.393, 389-397.

⁹⁸⁰ Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, a.g.e., s.36-39.

⁹⁸¹ A.g.e., s.40-41.

Söz konusu tabaka, bu olanağa, bir, mirî araziye özel ellerde toplama kapasitesi nedeniyle sahipti. Toprağı, tımarlı sipahiden farklı olarak, “serbest dirlik”, mülk ve vakıf arazi olarak temellük edebilme hakkına sahip olduğu için, toprak toplulaşması sürecine mevcut mülklerini genişletme olanağına sahip olarak girmiş; hâss, mülk, vakıf ve özellikle 17.yy’ın ilk yarısında arpalık biçimini alan temlikname ve tahsislerden en çok yararlanan kesim olmuştu.⁹⁸² Ayrıca mülk ve mukataaları kendilerine servet biriktirme imkânı veren bu tabaka, borcu bir mülksüzleştirme ve toprak toplulaştırma aracı olarak kullanabilmişti. İki, borcun artık çekim sürecinde yaygınlaşmasıyla, köylüden artığı doğrudan temellük etme biçimi yerini para-servetin artık ürüne dolaylı el koyması biçimine bıraktıkça yaygınlaşma olanağı bulan iltizam sistemi, servetin yoğunlaştığı mülk sahiplerine birincil mültezim olma olanağı sunmuştu. Mukataa alanlarının genişletilmesi tımar arazi üzerinde başlamış; birincil mültezim statüsü kazanan bu tabaka, “voyvoda ve mütesellim”leri aracılığıyla mukataalara sahip olmuştu. Üç, bu tabaka, bir yandan dirlikleri ve mukataaları özel ellerde toplarken, iltizam sistemiyle birincil mültezim olarak kazandığı yeni statüyü “makam”ları özelleştirme, “makam”la servet arasında bağ kurma yönünde kullanabilmişti.⁹⁸³ Öncelikle birincil mültezim olan vüzera ve mevali, bunu, ikincil mültezimlik “makam”ları yaratarak, “makam”ları “makam satışı” dolayısıyla özelleştirerek, “makam”ları tekellerinde toplayarak ve bu “makam”ları kendi “kapı”larına tahsis etmek suretiyle “kapı”larını genişleterek ve güçlendirerek gerçekleştirmişlerdir.⁹⁸⁴ İltizam “kapı”ların biricik dolayım kanalı haline gelmişti. 17.yy boyunca devam eden bu süreç, merkez “makam”ların birer vüzera ve ulema “kapı”sı gibi örgütlenmesine yol açacaktır. “Kapı”ların oluşumu, “kapı”ları oluşturan ümerayı da ayrı bir güç haline getirmiştir. Ümeranın güçlenmesinin “kapı”lar dolayımıyla olduğu anlaşılmaktadır. Ancak “çıkma”

⁹⁸² Yücel’in tespitleri “arpalık”ın, “serbest dirlik” ile “mukataa” arasında bir geçiş formu olduğunu da düşündürmektedir. Üst-feodallerin 16.yy’ın sonu ve 17.yy’ın başındaki mülk edinme biçimleri için bkz. Yaşar Yücel, a.g.e., s.677-678; Yaşar Yücel, “XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdari Yapısında Taşra Ümerası ...”, a.g.e., s.505; Gilles Veinstein, a.g.e., s.38-47; Suraiya Faroqi, “Land Transfer, Land Disputes and Askeri Holdings in Ankara (1592-1600)”, *Mémorial Ömer Lûtfî Barkan*, Bibliothèque de L’Institut Français D’Études Anatoliennes D’Istanbul, Sayı: XXVIII, Librairie D’Amérique et D’Orient Adrien Maisonneuve, 1980, ss.87-99. Bu dönemde hâss tahsisine devam edilmiş; tımar alanlarının mukâtaalaştırılarak el değiştirmesine küçük dirliklerden başlanmıştır. Bkz. Eftal Batmaz, “İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları”, *AÜ DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 30, 1998, ss.39-50, s.43.

⁹⁸³ Üst-feodallerin elinde toprağın, 18.yy da dâhil olmak üzere, hâss, vakıf, mülk, arpalık, mukataa ve sonrasında mukataa-mâlikâne biçimlerinde toplandığını göz önünde bulundurduğumuz zaman, bir biçimin mutlak olarak sona erip yerini diğerine bıraktığını söyleyemeyiz. Toprağın mülk edinilme ve topraktan artığın çekilme biçimi, iltizamı ağırlıklı hale getirmekle birlikte, diğer biçimleri ortadan kaldırmamış; hatta zaman ve mekâna göre daha güvenceli mülk edinme biçimleri olarak varlıklarını korumuştur. Vakıf biçimi buna en net örnektir. Dolayısıyla, birincil mültezimler, aynı anda hem mukataa sahibi hem de diğer biçimlerdeki mülk sahipleri olarak karşımıza çıkabilmektedirler.

⁹⁸⁴ Rıfâ’at Ali Abou-El-Haj, “The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703 ....”, a.g.e.; Baki Tezcan, “The Ottoman Mevali ...”, a.g.e.

ile yükselme kanallarının açık olması ve “kapı”ların iltizam dolayımıyla oluşturulması, “kapı”ların “siyasal birikim”den pay almalarını sağlayabilecek “makam”lara ulaşmalarını sağlamış,⁹⁸⁵ daha önemlisi, Yeniçeriler örneğinde olduğu gibi bağımsız bir askeri güç olma özellikleri “kapı”lar mücadelesinde onları ayrı bir siyasi güç durumuna getirmiştir.⁹⁸⁶ 17.yy’da imparatorluk ordusu, önce ağırlıklı olarak kapıkulu süvarileri, sonrasında ise, Yeniçeriler ile ayrı bir siyasi güç, iktidar odağı haline gelmiştir.

İki eş zamanlı gerçeklik, sınıf oluşumu ve “kapı” oluşumu, vezir ve paşa “kapı”larını, ulemayı ve yeniçeriye ayrı birer “zümre” haline getirmiş görünmektedir.⁹⁸⁷ 17.yy’ın ilk yarısında görünür hale gelen bu “zümre”leşme süreci, temellük ilişkilerinin padişahın “mutlak” iradesinden bağımsızlaşmaya başladığını; “başkalarının emek yetisini dağıtma kudreti” tekliğini kaybettiğe ve parçalandıkça, toplumsal iktidarın da parçalandığını gösterir. “Siyasal birikim”nin içine girdiği yeni yoğunlaşma ve merkezileşme eğilimi,

⁹⁸⁵ Darling’in verilerine göre 1603 yılında mültezimlerin %64’ü, çoğu kapıkulu sipahilerinin ve saray kullarının oluşturduğu “askerî sınıf”tır. Linda T. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1550-1660*, E.J. Brill, Leiden, 1996, s.179’dan aktaran Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, a.g.e., s.187. “Çıkma” ile sancak beyi ve beylerbeyi olan kapıkulu süvarilerine tahsis edilen hâsslar, ulufelerinin yanında tahsis edilen arpalıklar ile özellikle 16.yy’ın ikinci yarısından itibaren cizye tahsilatını tekellerine alan kapıkulu süvarilerinin cizyedarlıktan elde ettikleri kazançlar için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, a.g.e., s.173-174, 158-159.

⁹⁸⁶ Yeniçerilere tahsis edilen dirlik ve mukataalardan, garnizonluk görevi sırasında onları “âyân”lığa kadar götüren gelir ve askeri kaynaklara ulaşma olanaklarından yukarıda ayrıntılı bir şekilde bahsedilmiştir. Bununla birlikte, “kapı”ların oluşumunun ilk zamanlarda daha çok kapıkulu süvarileri üzerinden gerçekleştiği, vüzera ve kapıkulu süvarilerinin birlikte hareket etme özelliğine daha erken zamanlarda sahip oldukları görülmektedir. Tam da bu nedenle, ilk şehir isyanlarında kapıkulu süvarilerinin daha fazla ağırlığı olduğu anlaşılmaktadır. Baki Tezcan, a.g.e., s.177-190. Başka bir çalışmanın konusu olabilecek ümera içindeki mücadele, II.Osman’ın katli (1922) ve sonrasında patlak veren Abaza Mehmet Paşa isyanının bastırılması, IV.Murad zamanında (1631) kapıkulu süvarilerine verilen mülazımlıkların ilga edilmesi, 1648 isyanında Yeniçerilerin kapıkulu süvarilerini yenilgiye uğratması, Köprülüler tarafından maiyet bulundurma haklarının ellerinden alınması, Abaza Hasan isyanında vezir-kapı kulu süvarilerine karşı yeniçerilerin kullanılması (1659) gibi uğraklar ile Yeniçerilerin esnaflaşma-esnafın Yeniçerileşme eğilimi göz önünde bulundurulduğunda 17.yy’ın ikinci yarısında Yeniçeriler aleyhine sonuçlanacaktır. Baki Tezcan, a.g.e., s.198, 209; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.160-161, 171; Cemal Kafadar, a.g.e., s.149-150; Halil İnalcık, *Devlet-i ‘Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-III, Köprülüler Devri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015, s.52-55.

⁹⁸⁷ Tezcan, vezir, *mevali* ve imparatorluk ordusunun ayrı birer “estate” haline geldiğini belirtmiştir. Baki Tezcan, a.g.e., s.185. Yoğunlaşma ve merkezileşme dinamikleri, vezir ve paşa “kapı”larının “merkez”inde vüzera ve ümeranın bulunduğu; ulema “kapı”larının “merkez”inde *mevalinin* bulunduğu bir görünüm arz etmiştir. Bu iki “zümre” “merkez”leri dışında geniş bir “kapı” toplamını kapsamışlardır. Kapıkulu sipahileri vezir ve paşa “kapı”larının parçası olmuş; ümera bu “kapı”lar üzerinden bölünmüştür. Ulema “sınıf”ına mensup kadı, müderris ve müftüler de mevali “kapı”larını oluşturmuş; bir bütün olarak ulema diye adlandırıla gelmişlerdir. “Zümre”lerin bütünlüğünü ifade etmesi açısından vezir ve paşa “kapı”ları ile ulema kavramları tercih edilmiştir. İmparatorluk ordusu, kapıkulu sipahilerinin ayrı bir “zümre”leşme dinamiği kazanamaması nedeniyle bütünlüklü olarak “zümre”leşememiş; “zümre”leşme sürecinde yeniçeriler yalnız kalmıştır. Bu nedenle de, imparatorluk ordusu yerine bir Yeniçeri “zümre”sinden bahsetmenin mümkün olacağı anlaşılmaktadır. Yukarıda belirttiğimiz bir gerçeğin ise, “zümre”leşme bahsinde bir kez daha vurgulanması yerinde olacaktır. Bu yeni “zümre”ler, “sınıf”ların iddia ettiği gibi belirli toplumsal kesimlerle hiçbir zaman tam bir örtüşme içinde olmamışlardır. Kapsanamama durumu, siyasal-yönetimsel bir başarısızlık nedeniyle değil, “siyasal birikim” ilişkilerinin, sınıf oluşumunu kapsayamaması gerçeğinden kaynaklanmıştır. Tam da bu gerçek nedeniyle, toplumsal kesimler ile “zümre”ler arasında birebir bir tekabülîyet ilişkisi aramak yanlıştır.

“kapı”ları servetin yeni yoğunlaşma kanalı haline getirmiş; toplumsal iktidarın “kapı”larda merkezileşmesine yol açmıştır. Padişapta cisimleşen “mutlak ve tek” “mülk” ve “merkez” karşısına, her bir “kapı”nın kendi yoğunlaşma ve merkezileşme süreçlerinin ürünü yeni “mülkler” ve “merkezler” çıkarmıştır. Egemen sınıf-içi bölüşüm ve iktidar mücadelesinin seyri, “askerî sınıf”ı “kapı”lar üzerinden bölmüş; egemen sınıf-içi mücadeleyi bir “kapı”lar savaşı haline getirmiştir. Bu durum, “dolaylı sömürü ve yönetim” mekânizmasının, dolayım kanallarının ve kolektif niteliğinin değişmekte olduğuna işaret eder. Dolayım kanalı “kapı”lara kaymağa, liyakat ve makam “kapı”lar üzerinden belirlenmeye başlamıştır. Egemen sınıfın “mülk” ve “merkez” üzerindeki kolektif hâkimiyeti parçalanmıştır.

Hanedan mücadelenin tarafı olarak bu sürece katılmıştır. Hanedanın, bölüşüm ve iktidar mücadelesinde konumunu koruyabilmek için, kendi “kapı”sını değiştirme, genişletme ve konsolide etme mücadelesidir bu aynı zamanda.⁹⁸⁸ Hanedanın diğer “kapı”lara karşı kendini konumlandırma süreci, “kapı”nın niteliğini de belirleyecek bir süreçle beraber yaşanmıştır. “Kapı”nın değişimi, padişah “kapı”sı olma özelliğini koruma ile hanedan üyelerinin “kapı”sı haline gelme arasında bir salınım şeklinde yaşanmış, bu salınım hanedanın iç çelişkisi haline gelmiştir. Toplumsal iktidarını, sadece diğer beyler üzerinde değil aynı zamanda kendi hanedanı üzerinde de kurduğu hâkimiyetten alan padişah “kapı”sı, “makam”ın servet dolayımıyla özelleşmesinin yansıması olarak, hanedan üyeliğinin özelleşmesi süreci ile karşı karşıya gelmiştir. Padişah “kapı”sı, hanedan üyelerinin servet kaynağı olan özel mülklerini genişletmeleri ve “kapı”ların oluşum sürecinde “makam” dolayımıyla kurdukları yeni “himaye bağları” üzerinden ayırışmış; “tek”liğini kaybederek hanedan üyelerinin kendi “kapı”ları kanalıyla “makam” ve taht kavgaları üzerinde belirleyici hale geldiği bir görünüm kazanmıştır.⁹⁸⁹

⁹⁸⁸ III.Murad döneminde devşirme kökenlilere duyulan şüphe ve onları ikame edecek yeni bir saray teşkilatlanmasına girişilmesi, vezir ve paşa “kapı”ları ile ulemanın birer iktidar odağı haline gelmeye başlamasına karşı sarayın bir iktidar odağı olarak güçlendirilmesi bunun göstergesidir. Darüssaâde Ağasının dairesi bu iktidar odağının merkezi haline gelmiş; bu daireden yetişenler sadrazamlığa kadar yükselmişlerdir. Bkz. A.g.e., s.56, 80, 100-104. Ancak bu süreçte Enderûn âmiri olan Babüssaâde Ağalığının sadrazamlık karşısında güçlendirilmesi, 1587 yılında Darüssaâde Ağalığının müstakil bir daire haline getirilmesi, hanedan “kapısı” güçlendirilirken, hanedan içinde de bir mücadelenin yaşandığını ve son tahlilde ortaya çıkan yapının salt padişah “kapısı” olamayacağının bu süreçte ortaya çıktığını gösterir. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, a.g.e., s.355; Carter V. Findley, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokratik Reform – Babîâli, 1789-1922*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s.57.

⁹⁸⁹ Halil İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarih*, a.g.e., s.185. Taht mücadelesiyle ilgili bkz. Feridun M. Emecen, “Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar”, *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan, Devlet ve Toplum*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s.37-60, s.45-47. Kösem Sultan’ın kendi “kapı”sı ile Yeniçerilerle kurduğu ittifak ve taht üzerindeki belirleyiciliğine ilişkin bkz. Reşad Ekrem Koçu, a.g.e., s.240-272.

Kanuni döneminde padişahın, “kapı”sını konsolide etmek için, harem üyelerinin vezirlerle ve diğer “makam” sahipleriyle hanedanlık (akrabalık) bağları kurmalarına izin vermesiyle başlayan süreç, harem üyelerinin temlik, vakıf ve mukataa gelirlerinin veya saray, ümera ve ilmiye “makam”larının tahsisi ile “himaye”lerindeki kişileri arttırmalarıyla devam etmiştir.⁹⁹⁰ Bu durum, diğer “kapı”ların oluşum sürecinde hanedanla kurdukları bağın belirleyici olmasından da anlaşılacağı üzere, yeniden biçimlenen saray çevresinin toplumsal iktidarını arttırmış; ancak, himaye ilişkilerinin padişah dolayımından uzaklaşmasına ve hanedan üyelerine kaymasına yol açmış; hanedan üyelerine “liyakati” öne çıkarmıştır. Padişah “kapı”sını güçlendirmeye çalışan III. Murad, III. Mehmed ve I. Ahmed dönemlerinde de bu eğilim devam etmiş; padişahın “kapı”sını, iktidarını hanedan üyeleri ve sarayda yarattığı yeni “makam” sahipleriyle paylaşmadan konsolide edemediği görülmüştür.⁹⁹¹ Bu durumun en belirgin göstergesi hareme mensup vâlîde sultanların ve diğer kadın sultanların öne çıkması olmuştur. Padişah hâsslarından onlara serbest mülk olarak kayd-ı hayat şartıyla tahsis edilen ve vakfa dönüştürülebilen “paşmaklık”lıkların tarihi seyri izlendiğinde bu durum net bir şekilde anlaşılacaktır.⁹⁹² 16.yy’a kadar “paşmaklık” adına rastlanmazken ilk defa Vâlîde Nurbanu Sultan ve Safiye Sultan’a padişah tarafından “paşmaklık” tahsis edilmesiyle bu tasarruf şekli gündeme gelmiş; 17.yy’da köy ve kasaba büyüklüğündeki mirî arazilerin tahsisinin yaygınlaşması ile uygulama 18.yy’da adın kullanımına son verilene kadar önemini korumuştur.⁹⁹³ “Kadınlar Saltanatı” denen, köklerini Hürrem Sultan döneminde bulan, III.Murad’ın saltanatıyla başlayan 1656 yılında Köprülü Mehmed Paşa’nın tüm yetkileri kendinde topladığı zamana kadar devam eden Nurbanu, Safiye, Kösem ve Turhan Sultanların yönetimi ile bu seyir büyük oranda çakışmaktadır.⁹⁹⁴ İncalcık’ın belirttiği gibi saray hiyerarşisinde kraliçe statüsünde olan vâlîde sultanların, bu statülerini kazanmalarında büyük oranda bu dönem kimin tahta geçeceğine karar vermeleri etkili olmuştur.⁹⁹⁵ Ayrıca, yine 16.yy sonlarında Haremeyn ve Selâtin vakıflarının idaresinin vâlîde sultana geçmesi ve sultanın bu yetkiyi

⁹⁹⁰ Uroš Dakić, a.g.e., s.33-36; Baki Tezcan, a.g.e., s.104-108.

⁹⁹¹ III. Murad, saray ve ümera içinde hanedana bağlı ayrı bir “kapı” yaratmak için “ecnebi”nin dâhil olabileceği “makam satışı”nı başlatmıştır. Baki Tezcan, a.g.e., s.104-107, 114; Reşad Ekrem Koçu, a.g.e., s.168.

⁹⁹² “Paşmaklık” yıllık geliri 100.000 akçeden fazla olan hâsslardan olup, padişahın anne, kız, kız-kardeş, eş ve hasekilerine kayd-ı hayat şartı ile verilmekteydi. T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu*, Yayın No: 135, Bion Matbaacılık, İstanbul, 2014, s.14.

⁹⁹³ Mehmet İspirli, “Paşmaklık”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.186-187.

⁹⁹⁴ “Kadınlar Saltanatı” için bkz. Halil İncalcık, “Harem Bir Fuhuş Yuvası Değil, Bir Okuldu”, M.Çağatay Uluçay, *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları*, Önsöz, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2001, s.7-15; Feridun M. Emecen, a.g.e., s.47-49; III.Murad saltanatında harem ve sarayın güçlendirilmesi yönünde atılan adımlar için bkz. Baki Tezcan, a.g.e., s.56.

⁹⁹⁵ Halil İncalcık, a.g.e., s.9, 11.

Darüssaâde Ağası (Haremağası, Kızlarağası) aracılığıyla kullanması, sadece o zamana kadar Enderûn'un âmiri olan Babüssaâde Ağasının yerine Darüssaâde Ağasının geçtiğini değil aynı zamanda saray yönetiminde haremın güç kazandığını da gösterir.⁹⁹⁶ “Liyakat”ın padişahıan hareme kayışında bu gelişmelerin etkisinin olduğu ve son tahlilde vâlide sultanların veziriazamların tayin ve azline etki edecek kadar güçlendiği görülür.

17.yy’ın ilk yarısında harem üzerinden belirgin hale gelen hanedan içindeki ayrışma ve hanedan üyelerinin kendi “kapı”ları üzerinden öne çıkışları, bir yandan, padişah dışındaki hanedan üyelerinin de bölüşüm ilişkilerinde aktif rol olmasını sağlamış; diğeryandan, diğery “kapı”larla rekabet eden bir güç olarak servetin hanedan elinde yoğunlaşmaya devam etmesini sağlamıştır. Bu iki özelliği itibariyle, hanedanın ayrı bir “zümre” haline geldiği söylenebilir.

Hanedanın da ayrı bir “zümre” olarak mücadeleye katılmasıyla, 17.yy hiçbirinin diğeryine üstünlük sağlayamadığı bir “kapı”lar savaşı biçimini almıştır. Savaş veraset tartışmalarıyla su yüzüne çıkmıştır. III. Murad’ın yeni bir teşkilâtlanmaya giderek sarayı, padişah “kapı”sı çevresinde güçlendirme girişimine karşı, III.Mehmed döneminde, ulemadan Sunullah Efendi, kapıkulu süvarileri ve haremden Safiye Sultan’ın desteklediği bir isyanla, bu konsolidasyonun cisimleştiği Bâbüssaâde ve Dârüssaâde Ağaları öldürtölerek taht değişikliğine gidilmesi sağlanmıştır.⁹⁹⁷ Bu isyanda, kapıkulu süvarilerinin Sunullah Efendi’yi tahta çıkarmayı düşünecek kadar cüretli davranması, hem ulemanın ve ümeranın gücünü hem de padişahın ötesinde hanedanın alternatifsiz, yani “mutlak” konumunun sona erdiğini gösterir. Bu ilk isyan, aynı zamanda, “kapı”ların, taht mücadelesinde iç içe geçtiklerinin ve birbirleriyle ittifaklar kurduklarının da kanıtıdır.

Veraset üzerindeki asıl belirleyici tartışma, ekberiyet usulünün, yani hanedanın en yaşlı üyesinin tahta çıkma usulünün gündeme gelmesi sırasında yaşanmıştır.⁹⁹⁸ Osmanlı İmparatorluğu’nun veraset usulünü değiştirecek bu kırılma anı, “kapı”ların tahta çıkış usulünü belirleyecek güce ulaştıklarını gösterir. I.Ahmed’in tahta çıkışından sonra, kardeşı Mustafa’nın katledilmemesi yönünde verdiği fetva ile Şeyhülislamlık makamında (mevali) bulunan Sadeddinzâde Esad Efendi, bir varisi hayatta bırakarak

⁹⁹⁶ Halil İnalçık, a.g.e., s.9-10; Darüssaâde Ağalığı 1594 yılında (III.Murad, Nurbanu Sultan dönemi) Bâbüssaâde Ağalığından ayrılarak, müstakil oluyor. Derecesi sadrazam ve şeyhülislamdan sonra gelen ağalığın gücü 18.yy ortalarına kadar sürüyor; bu tarihte ilk defa Sadrazam Köprölü Fazıl Mustafa Paşa’nın gücü ağayı azletmeye yetmiş; ancak ağalık kurumsal varlığını II. Mahmud dönemine kadar devam ettirmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.172-179.

⁹⁹⁷ Kapıkulu süvarileri ilk defa padişahı tahtan indirme talebiyle isyan çıkarmıştır. Baki Tezcan, a.g.e., s.65-70.

⁹⁹⁸ Ekberiyet usulü için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.46-49; Feridun M. Emecen, a.g.e., s.44.

hem tahttaki sultanın yaşamı boyunca dahi alternatifsiz olmadığını göstererek sultan-halife olarak yetkilerinin sınırlandırılmasını sağlamış hem de ekberiyet usulünün kapısını aralamıştır.⁹⁹⁹ I.Ahmed'in ölümünden sonra, o vakitki teamüllere göre oğlu Osman tahta çıkması gerekirken, yaşamasına ve zımnen veraset hakkı tanınan kardeşi Mustafa, en yaşlı üye olma vasfıyla Şeyhülislam Esad Efendi'nin verdiği başka bir fetva ile tahta çıkarılmıştır. Bu tahta çıkışı, Kösem Sultan da desteklemiştir.¹⁰⁰⁰ I. Mustafa'nın tahta gelişinin, *cülus* (tahta çıkış, tahta oturma) yerine *iclas* (tahta çıkartma) şeklinde kayda geçişi, Şeyhülislam Esad Efendi'nin, yani ulema "kapı"sının, fetva dolayısıyla kral tayin edici ve kanun koyucu rolünü açıkça göstermektedir.¹⁰⁰¹ I.Mustafa'nın Kösem Sultan "kapı"sıyla ittifak halinde tahta çıkarıldığı düşünülürse, bu usulün hanedanı da içerden böldüğü ve hanedandan da kendine destekçiler bulduğu görülecektir. Bu usulün kabulüyle, hanedan üyeleri, padişahın yetkilerinin sınırlandırılması yönündeki taleplerini açıkça ortaya koymuş oluyorlardı.

Padişah "kapı"sı, ekberiyet usulüne, yani kendi hanedan üyelerinin "kapı"ları da dahil bütün "kapı"ların tahtı belirleme yetkisine ve dolayısıyla padişahın "mutlak" yetkisini sınırlayan bir karar alma gücüne sahip olma durumuna, II.Osman'ın tahta çıkışıyla direnmiştir. II.Osman'ın tahta çıkışı ekberiyet usulü karşısında saltanatın babadan oğula geçme usulünün devamı niteliğindedir. II.Osman'ın tahta çıkışında etkili olan Sadrazam Ali Paşa, Dârüssaâde Ağası Mustafa Ağa ve hocası Ömer Efendi'nin padişah "kapı"sı dışındaki "kapı"larla bağı yoktur.¹⁰⁰² İlki, devşirme kökenli olmayıp III.Murad'ın kurduğu yeni saray teşkilâtı içinden yükselerek gelmiş bir sadrazam; ikincisi, I.Ahmed'den beri görevde olan bir Dârüssaâde Ağası; üçüncüsü ise, mevali "kapı"larından bağımsız bir vaizdir. Ali Paşa'nın ölümü üzerine sadaret makamına atanan Hüseyin Paşa da, özellikle vezirlere karşı yürüttüğü müsaderelerle padişah "kapı"sının konsolidasyonuna uyumlu hareket ettiğini gösterecektir. II.Osman'ın ilmiye teşkilâtı içinde Şeyhülislamıktan sonra en yüksek makam olan Kazaskerliğe yaptığı atama da dikkat çekicidir. Dârüssaâde "kapı"sından yetişen ve dolayısıyla ilmiye teşkilâtı dışından gelen Mullah Âli'yi Rumeli Kazaskeri olarak atanmış; Mullah Âli de, Şeyhülislamın vermediği kardeş katli fetvasını vermiştir.¹⁰⁰³ II.Osman, ayrıca, mevali "kapı"larının gücünü kırmak için Şeyhülislama verilmiş olan atama yetkilerini

⁹⁹⁹ Baki Tezcan, a.g.e., s.63-64, 70-71, 76.

¹⁰⁰⁰ Halil İnalcık, a.g.e., s.13.

¹⁰⁰¹ Baki Tezcan, a.g.e., s.47, 72. Ulema "kapı"larının ve özellikle Sadeddinzâde Esad Efendi'nin "kapı"sının yükselişi için bkz. Baki Tezcan, "The Ottoman Mevali ...", a.g.e.

¹⁰⁰² Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire*, a.g.e., s.116, 122, 133, 137.

¹⁰⁰³ Baki Tezcan, a.g.e., s.129-131.

de hocası Ömer Efendi'ye vermiştir.¹⁰⁰⁴ Ancak, II.Osman'ın “kapı”lar karşısındaki en cüretkâr adımı, kendi sonunu da getirecek Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması girişimi olmuştur.¹⁰⁰⁵ Yine bu dönemde dikkat çekici bir başka değişiklik de, haremın etkisinin kısa bir süreliğine de olsa kesilmiş olmasıdır.¹⁰⁰⁶ Bu dönem, “Kadınlar Saltanatı” ismiyle anılan dönem içinde hanedan üyeleri içinden bir “kapı”nın öne çıkmadığı tek dönemdir. Bütünlüklü olarak bakıldığı zaman, II. Osman, vezir ve paşa, ulema ve hanedan “kapı”larına ve Yeniçeriye karşı padişah “kapı”sını güçlendirmeye çalışmıştır diyebiliriz.

II.Osman'ın padişah “kapı”sını kuvvetlendirme yönünde attığı adımlar içinde ikisi öne çıkmaktadır. Birincisi, saltanat-hilafet “makam”ının kaynağının ve dolayısıyla yetkilerinin yeniden tanımlanmaya çalışılması; ikincisi ise, “kapı”ya ait yeni bir askeri gücün kurulma girişimidir. Ebusuud Efendi, Kanuni döneminde, saltanat-hilafet “makam”ının kaynağını, “makam”ı padişahla özdeşleştirecek şekilde tanımlamıştı. “Makam”ın, yani iktidarın kaynağı Allah'tı ve padişahın mutlak yetkileri kaynağın mutlaklığının ürünüydü. Baki Tezcan, II.Osman'ın babası I.Ahmed döneminde *Gencîne-i 'adâlet* eserinde bu tanımlama biçimine benzer bir biçimin ortaya çıktığını belgelemiştir.¹⁰⁰⁷ Eserde halife Peygamberin değil, Allah'ın halefi olarak tanımlanmakta, hilafet ile saltanat “makam”larını birbirine eşitlemekte, böylelikle sultanın başka bir güce ihtiyaç duymadan iktidarını kullanabileceğine hükmetmekteydi. Padişahın sahip olduğu iktidarın bu derece mutlaklaştırılması, mevalinin resmi örgütlenmesi ve resmi yorumu karşısına “halkın müftüleri” denen imam, hatip ve vaizlerin ve onların yorumlarının çıkarılabilmesi, yani padişah “kapı”sının mevaliden bağımsız vaizlerle belirli bir himaye ilişkisi kurabilmesi ile mümkün olmuştur.¹⁰⁰⁸ I.Ahmed döneminde vaiz Ömer Efendi'nin ilk defa bir şehzadenin, oğlu Osman'ın hocası olabilmesi ve sonrasında II.Osman döneminde imparatorluk yönetiminde oynadığı rol bunun açık göstergesidir. Bu yeniden tanımlamanın, örfî hukukun da şer'î hukuk tarafından kodifiye edildiği ve şer'î hukukun mevalinin tekeline geçtiği bir

¹⁰⁰⁴ A.g.e., s.129.

¹⁰⁰⁵ Reşad Ekrem Koçu, a.g.e., s.173-200.

¹⁰⁰⁶ II.Osman döneminde annesi Mahfiruz vâlide sultan olarak anılmamış ve imparatorluk yönetiminde diğer vâlide sultanlar gibi bir rol üstlenmemiştir. Feridun Emecen, “Osman II” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.453-456.

¹⁰⁰⁷ Baki Tezcan, a.g.e., s.128-129.

¹⁰⁰⁸ Sadrazam tayin ve azillerinde görüşlerinin alınmaya başlanmasıyla, III.Murad ve III.Mehmed dönemlerinde vaizlerin, özellikle de Ayasofya vaizinin etkisi hissedilmeye başlanmıştır. Yorumları sultana nasihat şeklinde veya imamete, hilafete ilişkin olduğu gibi, gündelik hayatın düzenlenmesine de ilişkin olmuştur. Vaizler, padişah “kapı”sıyla himaye bağları kurdukları gibi Yeniçeriler, hanedan üyeleri vb. gibi farklı kesimlerle de bağlar kurmuşlardır. Vaizlerin etkisinin artması, ulemanın resmi örgütlenmesi dışında bırakılmış şeyhlerin de güçlendiği bir döneme rastlamıştır. Bkz. A.g.e., s.75, 122-128.

dönemde, II.Osman’a “kanûn-u kâdim”in karşısına çıkma, kanunu kendi himayesindeki şer’î yorumla değiştirme gücü verdiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁰⁹

Osman’ın “kapı”sını güçlendirmek için attığı ikinci adım ise, mevcut imparatorluk ordusunu ikame edecek, kapıkulu ve yeniçeri ocağının yerine geçecek, Celâlilerle hareket eden sekbanlardan (paralı asker) oluşan yeni bir padişah “kapı”sı, yani yeni bir ordu kurma girişimi olmuştur.¹⁰¹⁰ Girişimin seyri, merkezî ve adem-i merkezî dinamiklerin yeniden yorumlanmasına imkan verecek zenginliktedir. II.Osman’ın böylesi bir işe merkezî “makam”ları ellerinde tutan ve bu “makam”lar aracılığıyla kendilerine kapıkulu ve yeniçerilerden “kapı”lar oluşturan vüzera ve ümeraya karşı giriştiği, onlara karşı adem-i merkezî güçlerin, dönemi itibariyle Celâli isyancılarının örgütlediği sekbanlardan devşirilecek bir ordu kurmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu girişimin içinde hazinenin ve dahası başkentin Levant’a taşınma planının olduğu görülmektedir. Girişimin tetiklediği isyan ve akabindeki ilk sultan katli sonrası çıkan Abaza Mehmet Paşa isyanının da gösterdiği gibi, Erzurum merkezli bir Celâli ve sekban gücü II. Osman’dan kapıkulu ve yeniçerilerin mesul tutulduğu isyanın öcünü almaya çalışmıştır.

Görüldüğü gibi, II. Osman padişah “kapı”sını konsolide etmek için vezir ve paşa “kapı”larına karşı kendine himayesindeki sadaret makamını ve saray teşkilâtını öne çıkarmaya çalışmış; ulema içinde mevali “kapı”larına karşı imam, hatip ve vaizlerden oluşan “halkın müftüleri”nin kapılarının önünü açmış; kapıkulu ve yeniçeriye karşı sekbanlardan oluşacak yeni bir “kapı” oluşturmaya çalışmış; hanedan içinde padişah “kapı”sından bağımsız bir “kapı”nın öne çıkmasına izin vermemiştir. Kendisine karşı çıkan isyanın bileşenleri ve II. Osman sonrasında ekberiyet usulünü baki kılmaları diğer “kapı”lar karşısında padişah “kapı”sının ilk büyük yenilgisini aldığını gösterir.¹⁰¹¹

17.yy’ın ikinci yarısına gelindiğinde iktidar Kösem Sultan “kapı”sı ve Yeniçeri ağaları ittifakının elindeydi; Yeniçeri ağaları sadaret makamı ve bazı eyaletlerin yönetimini ellerinde bulunduruyorlardı.¹⁰¹² IV.Mehmed’i de tahta bu ittifak çıkarmıştı.¹⁰¹³ Ancak “kapı”lar savaşının hanedanı içeriden kesen, hanedanın bütünlüğünü bozan ve “kapı”lar üzerinden bölünmesine yol açan doğası, aynı hanedanın üyelerinin iktidarda olmasının yeterli olmadığı bir durum yaratacak; bir vâlide sultanın “kapı”sı karşısına bir başka vâlide sultanın “kapı”sını çıkaracaktı. IV.Mehmed

¹⁰⁰⁹ A.g.e., s.175.

¹⁰¹⁰ A.g.e., s.140-163.

¹⁰¹¹ İsyanın ayrıntıları için bkz. Reşad Ekrem Koçu, a.g.e., s.173-200.

¹⁰¹² 1648 yılında önce I. İbrahim’in halledilmesi, hemen akabinde de IV. Mehmed’in tahta çıkarılması ve “Yeniçeri ağaları saltanatı” için bkz. A.g.e., s.240-272.

¹⁰¹³ Abdülkadir Özcan, “Mehmed IV.” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.414-418.

saltanatının üçüncü yılında vâlidesi Turhan Sultan ve saray ağaları, Kösem Sultan'ın II. Süleyman'ı tahta geçirip iktidarını devam ettirme planına karşı İstanbul halkındaki huzursuzluğu örgütleyerek önce Kösem Sultan'ı, sonra da yeniçeri ağalarını öldürerek IV. Mehmed uhdesinde iktidarı ele geçireceklerdi. II. Osman'ın katli ve IV. Murad'ın son kez padişah "kapı"sını güçlendirme girişiminden sonra, padişahın tek başına kendi "kapı"sını konsolide etmekte zorlandığı; hanedan "kapı"sının da aslolarak vâlîde sultan "kapı"ları ve diğer "kapı"larla kurdukları ittifaklar aracılığıyla konsolide edilebildiği anlaşılmıştı. Padişah adıyla anılmasına rağmen saltanatın, hanedan üyelerinin "kapı"larının ve diğer "kapı"larla ittifaklarının eline geçtiği görülüyordu. Dolayısıyla, padişah uhdesinde kalmak kaydıyla iktidarın fiilen el değiştirmesi mümkün olabilmıştı.

Turhan Sultan "kapı"sının saltanatı da uzun sürmeyecek; 1656 yılında bu sefer Yeniçeriler, Vak'a-i Vakvakıyye adı verilen bir isyanla saray ağalarını öldürerek tasfiye edecek ve Turhan Sultan "kapı"sının iktidarını sarsacaklardır. Hanedan "kapı"sının bütünlüğünü kaybettiği zaten görülmüştü; ancak bu isyanla ilk defa hanedan "kapı"larının da hanedanın devamında ve diğer "kapı"larla himaye ilişkisi kurmakta zorlandığı ortaya çıkmıştır. İsyanın akabinde, İstanbul fiilen mevali "kapı"ları ile yeniçerinin eline geçmiştir.¹⁰¹⁴ Vezir ve paşa "kapı"ları uzun zamandır hem İstanbul'da hem taşrada güçlenmiş; kimi vezir ve paşaların sadrazamlık kimilerinin de valilik talepleri bu durumu açıkça ortaya koyar hale gelmişti.¹⁰¹⁵ Kimi eyaletlerle de yeniçeriler, vezir ve paşa "kapı"ları gibi, iktidarı ellerine geçirmişti. İstanbul'da ve taşrada "sembolik" addedilebilecek bu gelişmeler, imparatorluk yönetiminin *de facto* hanedan "kapı"sının tekeline çıkmakta olduğunu gösterir.

Diğer "kapı"larla ittifaklar kurmak gibi, taşrada vezir ve paşa "kapı"larını birbirine karşı kullanmak ve böylelikle birini diğerine kırdırmak anlaşıldığı kadarıyla sıkça kullanılan bir yöntemdi.¹⁰¹⁶ Hanedan "kapı"sının korunmasının zorlaştığı bir evrede, Turhan Sultan'ın, benzer yöntemi merkezi teşkilât için de kullanmayı tercih ettiği; diğer "kapı"lara karşı bir vezir ve paşa "kapı"sıyla ittifak kurduğu anlaşılmaktadır.¹⁰¹⁷ Turhan Sultan bunu tarih kitaplarında betimlenen biçimiyle, 1656 yılında Köprülü Mehmed

¹⁰¹⁴ Baki Tezcan, a.g.e., s.221.

¹⁰¹⁵ Dâmâd-i Pâdişâhi Fazlı Paşa, Siyavuş Paşa, Deli Hüseyin Paşa gibi paşalar ile Anadolu'daki Celâli paşaların Köprülü döneminde verdikleri mücadele ve siyaseten katlleri, öncesinde ulaştıkları güçü gösterir. Halil İnalcık, *Devlet-i 'Aliyye - III*, a.g.e., s.27-29, 35-39, 49-60.

¹⁰¹⁶ Bu yöntem, rütbe vererek hayata geçirildiği için Celâli isyanlarında vezir ve paşa rütbesine sahip olanlar ile celâli paşalar iç içe geçmiş; bir dönem celâli olan bir paşanın akabinde imparatorluğun "resmî" vezir ve paşası olduğu veya tam tersi gözlenmiştir. Bkz. Baki Tezcan, a.g.e., s.144-152. Aynı kaynakta bir yandan halkın zorba valilerden yılıp çift bozan olduğu yazılırken, diğer yandan da zorbalara karşı atanan valilerden bahsedilmesi de bu durumla açıklanabilir. Örnekler için bkz. Mustafa Akdağ, a.g.e., s.21-26, 89-140, 265-268, 331-414.

¹⁰¹⁷ Baki Tezcan, a.g.e., s.215-216.

Paşa'ya olağanüstü sadrazamlık yetkileri tanıyarak ve sadaret “makam”ında Köprülüler Devrini açarak gerçekleştirmiştir.¹⁰¹⁸ Köprülü Mehmed Paşa'nın devşirmelikle başlayan, intisaplarıyla merkez teşkilât içinde sarayda, sadarete, ocaklarda ve taşrada sancak beyliği, beylerbeyliği, paşmaklıklar da dâhil voyvodalık ve mütesellimliklerle devam eden yükselişi, sadrazamlıktan önce kubbe vezirliği ve valilik “makam”larında son bulmuştu. Amasya'nın Vezirköprü kasabası voyvodasının kızı ile yaptığı evlilik ile toprakla ve artık-çekimiyle bağ kurmuş; konağını ve mülkünü Vezirköprü çevresine konuşturmuştu.¹⁰¹⁹ “Kapı”sını ve sadaret “makam”ını oğluna miras bırakacaktı. Bu özellikleriyle, Köprülü Mehmed Paşa, vezir ve paşa “kapı”larının kurucusudur ve “kapı”ların iktidara ilk gelişlerini temsil eder.¹⁰²⁰ Ancak tarih yazınında tasvir edildiğinin aksine, mutlak otoriteye sahip olduğu, “pâdişahların sorgulanmayan mutlak otoritesini devral”dığı şüphelidir.¹⁰²¹ Bir, dönemi ve “kapı”lar savaşının seyri itibarıyla, ne padişahın ne de hanedanın böyle bir otoriteye sahip olduğu tartışmalıdır. İki, yeniçeri ve kapıkulu sipahileri, Kadızâdeliler, diğer vezir ve paşa “kapı”ları, haracgüzâr Boğdan, Eflak ve Erdel ile girdiği mücadele, diğer “kapı”ların gücünü göstermektedir.¹⁰²² Üç, bu mücadeleler sırasında Köprülü Mehmed Paşa ile hanedanın hep yan yana durduğu, Köprülü'nün merkezi iktidarı hanedan uhdesinde konsolide etmeye çalıştığı görülmektedir. Köprülü Mehmed Paşa'yı bilhassa uğraştıran Abaza Hasan İsyanı'nın tasviri, sarayın, isyancıları “Pâdişah-i İslâm'a isyan” suçuyla suçlamaları ve onların da “Pâdişah-i âlemi irşâd ve vükelâsını te'dib” için buyuruldular yollamaları bunun en açık kanıtıdır.¹⁰²³ Dört, Abaza Hasan'ın söylediği rivayet edilen “Rumeli onların Anadolu bizim” sözleri de bu ittifakın sanıldığının aksine mutlak değil, kaygan bir zeminde olduğunu gösterir. Beş, padişah ve hanedan “kapı”ları Köprülü dışında diğer “kapı”larla

¹⁰¹⁸ Köprülü Mehmed Paşa'nın sadaret makamını kabulünde talep ettiği olağanüstü yetkiler şöyledir: “1. Huzûr-ı hümayûna yazılacak her hangi bir telhisin mutlaka infaz olunup, hilâfında emir verilmemesi; 2. küçük, büyük her rütbe ve me'mûriyet tâyin ve tevcihlerinde hiçbir te'sir ve müdâhale yapılmaması ve bu suretle devlete en yarar ricalin istihdamına imkân verilmesi; 3. vezirler ve diğer devlet erkânı arasından her hangi birinin fikir ve reyunin makbul tutularak, kendi istiklâline hâlel verilmemesi; 4. kendisi hakkında garezkâr kimselerin sözlerine bakılmaması.” M. Tayyip Gökbilgin, “Köprülüler” maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, 892-908, s.894.

¹⁰¹⁹ Köprülü Mehmed Paşa öldüğü vakit, Köprü dışında Limni, Yanova, Osmancık, Merzifon, Akhisar, Bilecik mülk köylerinin resim ve hasılatını vakfetmiştir. Mücteba İlgürel, “Köprülü Mehmed Paşa” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.258-260.

¹⁰²⁰ Rifa'at Ali Abou-El-Haj, *1703 İsyanı*, a.g.e., s.24, 26.

¹⁰²¹¹⁰²¹ Köprülü Mehmed Paşa'nın mutlak otoriteye sahip olduğuna ilişkin betimlemeler için bkz. Halil İnalcık, a.g.e., s.60-62.

¹⁰²² Uzunçarşılı, bir eserinde Köprülüler Saray'ın getirdiğini, sadarete gelişinde Turhan Sultan'ın himayesinin belirleyici olduğunu savunmuştur. Başka bir eserinde ise, Köprülü'ye tek başına ve mutlak bir iktidar atfetme noktasına daha çok yaklaşmıştır. Ancak, bu ikinci çalışmada ortaya koyduğu olayların seyri iki yorumun da dönem açısından uç yorumlar olabileceğini göstermektedir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez*, a.g.e., s.121. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III.Cilt, 1.Kısım: II.Selim'in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar, TTK Yayınları, XIII.Dizi, Sayı: 16, Ankara, 2003, s.367-397.

¹⁰²³ Halil İnalcık, a.g.e., s.51.

ittifaklar kurmaya devam etmişlerdir. Kadızâdeli Üstüvânî Mehmed Efendi'nin "hünkar şeyhi" olması ile kurulan ittifak buna örnektir.¹⁰²⁴ Hatta 1683 yılındaki Viyana bozgunundan sonra Köprülü Mehmed Paşa'nın damadı Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa'nın, hanedan ve saray ağalarının tertibi ile azl ve katedilmesiyle IV.Mehmed'in Köprülüler ile kurulan ittifakı bozması bunun en açık göstergesi olacaktır.¹⁰²⁵ Düşülebilecek bütün bu şerhlerle birlikte, Köprülü Mehmed Paşa'nın ilk defa bir vezir ve paşa "kapı"sını iktidara taşıdığı ortadadır. Ancak bu iktidar paylaşılan bir ittifakın ürünüdür. Bu nedenle, bir, evet, hanedan "kapı"larıyla kurdukları ittifaklarla I.Mustafa'nın tahta çıkarılmasında rol oynayan ulema ve Kösem Sultan döneminde rol oynayan yeniçeriler gibi Köprülüler de bu ittifakla vezir ve paşa "kapı"larına bir iktidar alanı açmıştır. İki, bu ittifak, padişah "kapı"sından sonra kendi başlarına "kapı"larını konsolide etmekte zorlanan hanedan "kapı"larına, hanedanın bütünlüğünü ve iktidarını koruma olanağı vermiştir.

Köprülüler Devri, birbiriyle doğrudan bağlantılı iki sorunun, hanedan "kapı"sının devamı ile "kapı" veya "kapı"lar saltanatının "nasıl" kurulacağı sorunlarının imparatorluk genel yönetimini belirleyecek şekilde gün yüzüne çıktığı bir evre olmuştur. O zamana kadar "kapı"ların meydan okumasıyla karşılaşan padişah ve hanedan "kapı"ları, ilk defa bir bütün olarak hanedan "kapı"sının devamı sorunuyla karşı karşıya kalmışlardır. Bu sorunun ortaya çıkış sürecini ve biçimini tespit edebileceğimiz kimi somut göstergeler mevcuttur. Bir, hanedan, ümera içinde vezir ve paşa "kapı"larından ve yeniçerilerden, ulema içinde de mevali "kapı"larından bağımsız ve bu "kapı"larla mücadele edebilecek güçte bir "kapı" oluşturmakta zorlanmaktadır. Köprülü Mehmed Paşa'nın sadarete geldiği 1656 yılından II. Mustafa'nın tahta çıktığı 1695 yılına kadar geçen sürede, hanedan "kapı"sının Köprülü "kapı"sıyla ittifakı bozduğu ve Köprülüler yerine başka sadrazamlar atadığı her dönem, hanedan kapıkulu ve yeniçeri ocaklarını seferber etmekte ve dolayısıyla askeri başarı kazanmakta zorlanmıştır.¹⁰²⁶ Özellikle Varadin'de savaş meydanındaki yeniçeri isyanı çarpıcıdır; IV.Mehmed'in sonunu getirmiş, Köprülü damadı Siyavuş Paşa'yı sadarete taşımıştır. Hanedan "kapı"sının mevali "kapı"ları karşısında gücünün ise, daha Köprülüler Devri başlamadan önce kırıldığı görülmektedir. IV.Mehmed, Fatih Sultan Mehmed'den sonra ilk kez sarayı İstanbul dışına, Edirne'ye taşımak zorunda kalmıştır.¹⁰²⁷ Mevali

¹⁰²⁴ Baki Tezcan, a.g.e., s.216; Abdülkadir Özcan, a.g.e., s.414.

¹⁰²⁵ Rifa'at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.21.

¹⁰²⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, Cilt III, a.g.e., s.458-468, 489-512, 556-557.

¹⁰²⁷ Padişahın kendi iradesiyle İstanbul'a gelme özgürlüğünü yitirdiği görülmektedir. Bu durum, IV. Mehmed döneminde kısmi bir karakter taşımış; II. Süleyman döneminde ise kesinleşmiştir. II. Süleyman, II. Ahmed ve II. Mustafa Edirne'de tahta çıkmışlardır. Köprülü Fazıl Mustafa Paşa döneminde 1690

“kapı”larının önemli bir bileşeni olduğu İstanbul’daki *de facto* iktidar nedeniyle, İstanbul hanedan “kapı”sının “merkezi”, payitahtı (başkenti) olma özelliğini kaybetmiştir.

İki, hanedan “kapı”sı merkeze rant çekmekte zorlanmaktadır. Servetin kaynağı toprağın paylaşılması, iltizam usulünün arttığı özel ellerde yoğunlaştırması nedeniyle servet, giderek artan oranda hanedan “kapı”sı dışında yoğunlaşmakta ve merkezileşmektedir. Bu durum 17.yy boyunca yavaş yavaş hanedanın mali bağımsızlığını kaybetmesine, yani hazine üzerindeki karar alma gücünü ve iç hazine tekeline yitirmesine yol açmıştır.¹⁰²⁸ Köprülü Damadı Siyavuş Paşa üzerinden Köprülülerin yeniden sadaret makamına getirilmelerinden önce, yaşanan mali kriz ve buna karşı alınmak istenen önlemlerin sonuç vermemesi sıkışmanın boyutlarını gösterir. Bu dönem, iç ve dış hazine boşalmış, çıkarılmak istenen “ımdadiyye” vergileri de ulemanın şiddetli tepkisiyle karşılaşmıştır.¹⁰²⁹ Bu başarısız hamle, hanedanın vergi salma iktidarının ne oranda sarsılmış olduğunun kanıtıdır.

Üç, 17.yy’ın ikinci yarısı hanedan iddialarının arttığı, hanedan karşısına çıkabilecek güçte ailelerin belirmesi ile bir nevi hanedanlar savaşının başladığı tespit edilmiştir. 17.yy boyunca I. Mustafa’nın tahta çıkarılmasında padişahın alternatifsiz olmadığının gösterilmesi, II.Osman’ın siyaseten katliyle padişahın bile halledilebileceğinin ortaya konulması gibi olaylarla padişah “kapı”sının gücünün kırılmasında olduğu gibi, hanedanın da alternatifsiz olmadığı gösterilmiştir. Bu arayışların 17.yy’ın ikinci yarısında yoğunlaşmasının, iddia edildiği gibi, hanedanın soyutluk düzeyi ve yerini herhangi bir ailenin alabileceği önermesinden çok, “kapı”ların bu dönem bir bütün olarak hanedan “kapı”sına dahi meydan okuyabilecek güce erişmelerinin payı olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰³⁰ Hanedan arayışlarına baktığımız zaman, ilk sırada adları zikredile

---

yılında İstanbul’a taşınan saray, 1691 yılında Sancak Vakası adı verilen yeniçeri isyanından sonra ale acele yeniden Edirne’ye taşınmıştır. A.g.e., s.497, 512, 520, 529; Tülay Artan, “XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne Başkent miydi?”,

<https://edirnesarayi.wordpress.com/2011/10/22/xvii-yuzyilin-ikinci-yarisinda-edirne-baskent-miydi-tulay-artan/>, (19.02.2016); Abdülkadir Özcan, “Köprülü Fazıl Mustafa Paşa” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.263-265.

¹⁰²⁸ Baki Tezcan, a.g.e., s.33, 182.

¹⁰²⁹ Uzunçarşılı, salınmak istenen “ımdadiyye”ye karşı ulemanın şöylesi bir tepki verdiğini belirtmiştir: “Kırk yıldır padişahlık edip havây-ı nefsine uyup beyt-ül-mal-i müslimîni manasız olarak kasırlara, âlî binalara sarfedeceğine bugünleri fikredip imsak etmek gerek idi, biz bir alay fıkara yız; arpalık olarak verdikleri kaza ölmeyecek kadar bile ihtiyacımıza yetişmez, nerede bulup verelim? İstanbul’da bu kadar hizmet ehli faizciler var, onlardan alın; bu âne değin ulemaya bu teklif olmamıştır. Ancak kitaplarımızı ateşe yakmak iktiza eyledi.” Bu tepki üzerine, yardım hatt-ı hümayûnunun geri alındığını eklemiştir. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.486.

¹⁰³⁰ Osmanlı İmparatorluğu’ndaki alternatif hanedan arayışlarına dikkat çekmesi açısından Emecen’in çalışması çok önemlidir. Ancak, hanedanın kolay ikame edilebilir hale geldiği, arayışların bu nedenle 17.yy’da arttığı önermesine ise, katılamayacağım. İddia ve arayışların özeti için bkz. Feridun M. Emecen, “Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar”, a.g.e.

gelen Kırım Hanı, İbrahimzâdeler, Civankapıcıpaşazâdeler, Köprülüzâdeler, “kapı”larının askerî ve mali gücü ile öne çıkmaktadırlar. Köprülü Fazıl Mustafa Paşa’nın Belgrad seferi için “kapı”sını Rumeli’de konuşlandırma, Kırım Hanı da dâhil diğer vezir ve paşaların sefere katılma ve savaşma biçimleri bu gücü açık şekilde ortaya koyabilecek niteliktedir.¹⁰³¹ Kösem Sultan’ın Bektaş Ağa ile evlenerek yeni bir soy oluşturma düşüncesinde olduğu, Köprülülerin (Merzifonlu Kara Mustafa Paşa) Venedik hükümeti benzeri bir idare kurmak istediği yönünde bugüne ulaşan rivayetlerin her biri, güçlü alternatiflere eklendiğinde, hanedanı ikame edecek ve imparatorluğu reforme edecek bir arayıştan ziyade, ona meydan okuyan yeni hanedanların ortaya çıktığı ve ona meydan okuyarak bir nevi hanedanlar savaşı başlattıkları görülmektedir.

Hanedan “kapı”sının diğer “kapı”lar üzerinde hâkimiyet kuramaması, toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinde iktidarı kaybetmekte olduğunun göstergesidir. Ancak bir devlet biçimi olarak imparatorluk yönetiminde, yani toplumsal ilişkilerin yoğunlaşmasının ve merkezileşmesinin hanedan dolayısıyla kurulduğu koşullarda, hanedanın iktidarı kaybetmesinin basit bir el değiştirme olarak yaşanmayacağı açıktır. Kaldı ki, “kapı”lardan herhangi birinin de diğerleri üzerinde mutlak bir hâkimiyet sağlayamadığı, “kapılar savaşı”nın bir “kapı”yı mutlak olarak öne çıkarmadığı, alternatif hanedan arayışlarının yeni bir hanedanı iktidara taşımadığı koşullarda bu durum daha da açık hale gelmiştir. Hanedan sorunu, imparatorluğun yönetimi sorununu, yani toplumsal ilişkilerin “nasıl” yönetileceği sorununu beraberinde getirmiştir. Somutlamak gerekirse, vezir ve paşa “kapı”larının hanedan “kapı”sından ayrışması, askerin merkezi sevk ve istihdamının, yani imparatorluk ordusunun merkezi örgütlenmesinin çözülüşünü beraberinde getirmiştir. Bu durum, 17.yy boyunca sonu alınamayan kapıkulu ve yeniçeri isyanlarıyla kendini açık etmiştir. Bu ayrışma, aynı zamanda, ümera üzerinden örgütlenen taşra yönetiminin, yani imparatorluğun toprak üzerindeki örgütlenmesinin de çözülme eğilimi içine girdiğini gösterir. Vezir ve paşa “kapı”larının kendi iktidar alanlarını yaratmaları, yani toplumsal ilişkileri kendi hâkimiyetlerindeki bölgeler üzerinden örgütlemeleri ve bu ilişkilerin kendilerinin “merkez”inde durduğu alanlarda yoğunlaşmaları bu çözülüşün temel dinamiğini oluşturur. Celâlî paşaların valilik talepleri ya da bizzat görevdeyken isyan eden valilerin varlığı bunun en açık göstergesidir. Mevali “kapı”larının ayrışması da, şer’î hukuku kanunun temeli kılmış; tahta çıkacak kişinin belirlenmesinde fetvayı önemli bir yönetim

---

¹⁰³¹ Fehmi Yılmaz, “The Life of Köprülüzade Fazıl Mustafa Pasha and His Reforms (1637-1691)”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XX, 2000, ss.165-221, s.183-202.

usulü haline getirmiş;¹⁰³² böylelikle hanedan “kapı”sının örfî kuruluşunun temellerini sarsmıştı. Hanedan “kapı”sının şeyh, vaiz, imam, hatip, yani “halkın müftüleri” adı verilen mevali “kapı”ları dışındaki ulema ile ilişki kurması bu meydan okumaya bir karşılık niteliğindeydi. Aynı dönem “ideal” padişah ile “ideal” düzenin (“nizam-ı âlem”) “nasıl” olması gerektiğine ilişkin “kanûn-u kâdim” ve “adalet” kavramları üzerinde duran siyasetnâme ve nasihatnamelerdeki artış bunun açık göstergesidir.¹⁰³³

Köprülüler Devri, “nasıl” sorusuna verilecek cevabın kapısını aralamıştır. Bu aralayış, tek taraflı, öznel ve bilinçli bir eylemden ziyade bu dönemde “kapı”lar savaşının ulaştığı özgül biçimin ürünüdür. Bu biçimin mihenk taşları, özgül biçimin çelişkili doğasını, hanedan sorununu hanedan olmadan çözememe hali ile doğrudan iktidara gelme olanakları arasındaki çelişkiyi ortaya koyar. Ayrıca, bu mihenk taşları, 1703 isyanı ve 1718-30 III. Ahmed-Nevşehirli Damad İbrahim Paşa döneminde açığa çıkacak yeni yönetim tarzının nüvelerini de içinde barındırır, bir çeşit geçiş formu olarak karşımıza çıkar. Bir, ilk defa bir “kapı”, bir vezir ve paşa “kapı”sı, hanedan “kapı”sının eşit ortağı olmanın ötesine geçmiş; öncesinde padişah “kapı”sının kırılan mutlak iktidarına benzer şekilde hanedan “kapı”sının mutlak konumuna son vermiş; “dolaylı kolektif sömürü ve yönetim” mekanizmasını merkezi ölçekte kendi “kapı”sı üzerinden doğrudanlaştırmının olanağını bulmuştur.¹⁰³⁴ Bu nedenle, diyebiliriz ki, devletin, harem kadınlarının elinden kurtarılması şeklinde özetlene gelen tarihi yorum, ardında bir vezir ve paşa “kapı”sı ile hanedan “kapı”sı arasındaki eşit ilişkinin ilki lehine bozulması gerçeğini barındırmaktadır.¹⁰³⁵ İlk defa iki “kapı” arasındaki denge, böylesi eşitsiz şekilde bozulmuş; ancak, bu durum, vezir ve paşa “kapı”sının hanedanlık iddiası ile hanedan “kapı”sını ikame etmesini beraberinde getirmemiştir. Dolayısıyla, hanedan “kapı”sının varlığı baki kalmıştır.

İki, Köprülü Mehmed Paşa’nın kişisel fikri olduğu belirtilen sarayın Edirne’ye taşınması olayı, hanedan “kapı”sını, “kapı”lar savaşının dışına düşürmüş; İstanbul’un *de jure* payitahtlık vasfını koruduğu, iktidarlarını tehdit edeceği endişesiyle hiçbir

¹⁰³² III. Mehmed, I. Ahmed, II. Osman ve IV. Murad’ın kardeş katli için teamülen değil, güncel koşulların yarattığı bir zorunluluk olarak fetva istemek zorunda kalmışlar. Fetva, mevali “kapı”ları için bir taht değiştirme aracı olarak kullanılmıştır. Baki Tezcan, a.g.e., s.42, 62, 63, 71.

¹⁰³³ “İslahat Lâyhaları” bölümü için bkz. Halil İnalcık, a.g.e., s.117-177; Rifa’at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası*, a.g.e., s.48-76.

¹⁰³⁴ Abou-El-Haj’ın hazırladığı 1683-1703 yıllarını kapsayan “Makam Sahipleri Listesi”, Köprülülere intisap etmiş “kapı”nın merkez ve eyalet idaresinde ulaştığı hacmi gösterir. Bkz. Rifa’at Ali Abou-El-Haj, *1703 İsyanı*, a.g.e., s.141-172; Köprülü Fazıl Musafa Paşa’nın ilk defa bir Darüssaâde Ağasını azlettirecek güce ulaşan sadrazam olması da önemlidir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.523.

¹⁰³⁵ Tezcan, hanedan “kapı”sının Köprülüler ittifakında küçük ortak olmayı kabul ettiğini belirtmektedir. Baki Tezcan, a.g.e., s.218; Abou-El-Haj, “Köprülülerin on yedinci yüzyılın ortasında ortaya çıkan ve devletin yönetilmesinde Osmanlı hanedanı ile rekabet eden bir unsur, bir ‘siyasi alt-yapı’ oldukları”na dair sözleri bu tespiti güçlendirir. Rifa’at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.51.

“kapı”nın İstanbul’dan ayrılmak istemediği koşullarda padişahın taht elden gider korkusuyla İstanbul’a gelememesi gibi bir durum doğurmuştur.¹⁰³⁶ Saray bütün işlevleriyle Edirne’ye taşınmış; ancak merkez teşkilatın diğer bütün unsurları İstanbul’da kalmıştır. Edirne’de hiçbir dini ve askeri törenin yapılmamış olması, saltanat törenlerinin de çok sınırlı kalması bunun göstergesidir. Bu durum, hanedan “kapı”sı açısından tam bir geri çekiliştir; Edirne’ye taşınmanın ilerleyen yıllarında İstanbul’a ancak Köprülü Fazıl Mustafa Paşa eşliğinde gelindiği göz önünde bulundurulursa, Köprülülerin himayesinin kabul edilişidir. Ancak, taşınma sayesinde ki, hanedan “kapı”sı yok olma tehdidinden kurtulmuş ve “kapı”lar üstü bir karakter edinebilme kapasitesine kavuşmuştur.

Üç, Köprülüler dönemi bir vezir ve paşa “kapı”sıyla özdeşleştirilmiş olsa dahi, daha ziyade “kapı”lar savaşında, bir bütün olarak vezir ve paşa “kapı”larının diğerleri karşısında güç kazanmaya başladığı bir dönem olarak görülebilir. Abou-El-Haj vezir ve paşa “kapı”larına odaklanan araştırmasında, 17.yy’ın ikinci yarısında merkezi hükümetteki ve taşradaki üst düzey dairelerin yarıya yakınının vezir ve paşa “kapı”larına bağlı, oralarda eğitilmiş ve söz konusu makamlara buralardan yükselmiş kişiler tarafından tutulduğunu tespit etmiştir.¹⁰³⁷ Vezir ve paşa “kapı”larından yükselenlerin en çok sadrazamlık, sipahiler ağalığı, baş baki kulluk, çavuşbaşılik, silahdar ağalık, defterdar başılık, reisülküttaplık gibi makamlarda oldukları görülmektedir.¹⁰³⁸

Dört, Köprülüler merkezi iktidarı doğrudan kullanmanın yolu olarak Kanuni Sultan Süleyman döneminden beri tedrici olarak padişah ve hanedan “kapı”larından ayrışmakta olan sadrazam “kapı”sını bulmuşlardır.¹⁰³⁹ 17.yy boyunca vezir hiyerarşisine uygun olmayan veya kubbe veziri olma şartını taşımayan sadrazam atamaları gerçekleşmiş; hangi “kapı”nın sadaret makamını belirlediği bütün yüzyıl boyunca önemli olmuş; sadaret makamı “kapı”ların ve kurdukları ittifakların mücadele ve iktidar alanı haline gelmişti.¹⁰⁴⁰ Ancak bu sefer, ilk defa bir “kapı” sadaret makamını doğrudan ele

¹⁰³⁶ Ayrıntılar için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.520-529; Tülay Artan, a.g.e.

¹⁰³⁷ Rıf’a’t Ali Abou-El-Haj, “The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703 ...”, a.g.e., s.438.

¹⁰³⁸ “Sivil bürokrasi” bütün devlet makamlarındaki en az yüzdeye sahipken, vezir ve paşa “kapı halkı” ile benzer yüzdeyi paylaşanlar saray, kapıkulları ve ordudur. Rıf’a’t Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.442-443.

¹⁰³⁹ Tülay Artan, Kanuni Sultan Süleyman döneminde veziriâzam “kapı”sının padişah “kapı”sından ayrışmasının ikindi divanı ile başladığını belirtir. Tedricen devam eden ayrışmanın Köprülülerden önceki en önemli halkası Derviş Mehmed Paşa (1653-54) döneminde karşımıza çıkar. Derviş Mehmed Paşa’nın sarayının, sadrazamın sürekli çalışma mekânı haline gelmesi bunun kanıtıdır. Tülay Artan, “The Making of the Sublime Porte near the Alay Köşkü and a tour of a Grand Vizierial Palace at Süleymaniye”, *Turcica*, Cilt. 43, ss.145-206, s.151, 146.

¹⁰⁴⁰ II.Osman vezir hiyerarşisine uygun olmayan bir atama yapmış; Serdar Lala Mehmed ve Kuyucu Murad Paşa vezaret dışında yükselerek sadaret makamına gelmişlerdi. Baki Tezcan, a.g.e., s.137; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez*, a.g.e., s.118.

geçirmiş; bu makam aracılığıyla bütün “kapı”sını uzun yıllar merkez ve eyalet teşkilatına hâkim kılmıştır. İlk defa bir “kapı” sadaret makamını sürekli bir iktidar aracı haline getirmiş ve kullanmıştır. Sadaret makamının ele geçirilmesi bir açıdan daha önemlidir; şöyle ki, o vakte kadar ulema, yeniçeri ve diğer vezir ve paşa “kapı”larının iktidar alanları imparatorluk yönetiminin belirli alanlarında özelleşmiş iken, ilk defa bir “kapı” genel yönetimi ele geçirmiş ve bu iktidarı imparatorluğun merkez organlarından biri aracılığıyla kurmuştur. Bu dönem, ayrıca imparatorluk genel yönetiminde sadaret makamının atama yetkisini de tekeline alarak kazandığı ağırlık ile saray çıkmaları ve kapı çıkmaları arasındaki rekabetin en üst düzeye ulaşmıştır.¹⁰⁴¹ Abou-el-Haj, 1683-1703 yılları arasında hanedanın dışında en az 40 kapının/40 ailenin bilfiil devleti yönetmekte olduğunu saptamıştır.¹⁰⁴²

Beş, başta Köprülüler olmak üzere vezir ve paşa “kapı”ları, makam tahsisini tekellerine aldıkları gibi mukataa ve vakıf tahsisini de tekellerine almış; müsadereden kaçınma yolları bulmuş ve gelir kaynaklarının toplulaşması hız kazanmıştır.¹⁰⁴³ Makam-servet bağının sadaret makamı aracılığıyla kurulması, vezir ve paşa “kapı”larının “kolektif sömürü ve yönetim” mekanizmasını doğrudanlaştıırken yeni bir dolayım kanalı yaratmalarına yol açmıştır.

Köprülüler Devri, 1680-1695 yılları arasında yoğunlaşan “maktu-mukataa” uygulamasının başladığı dönem olmuştur.¹⁰⁴⁴ Bu uygulamanın ortaya çıkmasında, savaşların yarattığı yıkım ve mali ihtiyaç kadar, artık büyük oranda vezir ve paşa “kapı”larını oluşturmakta olan kapıkullarının mukataaları kendi başlarına işletme taleplerinin de önemli rol oynamıştır. “Maktu-mukataa” uygulamasında, devlet tarafından belirlenen yüksek “muaccele” (peşin ödeme) bedelleri karşılığı mukataa işletmelerinin tasarruf hakkının fûruht (satış) edilmiş olması, mali bunalımları aşmak için vergi salmak yerine en önemli artık çekme ve asker besleme biçimi haline gelen mukataaların işletmelerinin devredilmeye başlanması bunu gösterir. İltizam ve malikâne sistemi arasında bir geçiş formu olduğu gözlenen “maktu-mukataa”ların, kendisinden sonraki dönemi de belirleyecek iki özelliği dikkat çeker. Bunlardan biri, işletme hakkının devriyle hem işletmenin tasarrufu hem de üretim örgütlenmesinde vezir ve

¹⁰⁴¹ Rifa’at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.77.

¹⁰⁴² Bu dönemin köklü ailelerinin listesi için bkz. Rifa’at Ali Abou-El-Haj, *1703 İsyanı*, a.g.e., s.136.

¹⁰⁴³ A.g.e., s.51, 69, 74; Rifa’at Ali Abou-El-Haj, “The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703 ...”, a.g.e., s.443-447.

¹⁰⁴⁴ Fehmi Yılmaz, a.g.e., s.213-218; Rahmi Deniz Özbay, “17.Yüzyılda İltizam Sisteminde Peşin Mukataa Satışlarından Malikâne Uygulamasına (1656-1658)”, *Uluslararası 7. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildiriler Kitabı*, Yalova Üniversitesi-İstanbul Üniversitesi, 30 Ekim-1 Kasım 2009, <http://docplayer.biz.tr/763397-Uluslararası-7-bilgi-ekonomi-ve-yonetim-kongresi-bildiriler-kitabi.html> (11/03/2016), ss.2108-2125.

paşa “kapı”larına “serbestiyet” tanınmasıdır. Böylelikle, iltizamın yarattığı gelirlerin tahsisi uygulamasının ötesine geçilerek, mukataaların yönetim haklarının özel kişilere tahsisinin önü açılmıştır. Dönemin sonlarına doğru sadarete gelen Fazıl Mustafa Paşa’nın “âyân ve halk arasında ahengi te’min etmek mülâhazası ile ... her beldede bir meclis-i âyân” açtırdığı yönündeki dikkat çekici bilgi, yönetim hakkının yerele devri eğiliminin, 18.yy’dan önce kendine özgü kurumlar da yaratarak belirginlik kazanmaya başladığını gösterir.¹⁰⁴⁵ Shaw, bu kurumların, âyânların, merkezi yönetimi ele geçirmeden etkilerini gösterebilecekleri birer araç olarak yaratıldıklarını söyler.¹⁰⁴⁶ Bu sözler, âyânla yönetimin paylaşılmasının yerel ölçekle sınırlandırılmak istendiğini gösterir. İki, iltizam sisteminin içinde kalınması, yani ortaklıklar ve havale sisteminin devam etmesi vezir ve paşaların mukataalar aracılığıyla çekilen artıktan pay almaya; merkezi bütçeye aktarılan “muaccele”ler de “kolektif sömürü ve yönetim”in imparatorluk dolayımı ile kurulmaya devam etmesini sağlamıştır. Kısacası, 18.yy’da ademi merkezileşme eğilimi güçlenirken, “merkez”in giderek kendinden daha özerk hale gelmeye başlayan bölgeler karşısında artıktan pay çekmek yönünde mücadele vermesinde, çelişkilerin “ademi merkezileşen” bölge ile “merkez” arasında kurulan ilişkilerde yoğunlaşmasında vezir ve paşa “kapı”larının merkezinde durduğu söz konusu servetin merkezileşme ve yoğunlaşma eğiliminin 17.yy’ın ikinci yarısında aldığı bu özgül biçimin, sadaret makamının bir dolayım kanalı haline gelmesinin büyük payı olacaktır.

Altı, tımarlı sipahilerden oluşan eyalet ordularının çözüldüğü, eyaletlerde seferberliğin bey “kapı”larına kapılanan paralı askerler sayesinde sağlandığı, imparatorluk ordusunda himaye ilişkilerinin vezir ve paşa “kapı”ları üzerinden yeniden kurulmakta olduğu bir dönemde sadarete gelen Köprülüler, özellikle Siyavuş Paşa ve Fazıl Mustafa Paşa dönemlerinde, yeniçerilerle de açık bir çatışma halini alacak şekilde “kapı” ordularını öne çıkaran ve imparatorluk ordusunu “kapı”ların askeri gücü üzerinden konsolide eden bir girişim içinde bulunmuşlardır.¹⁰⁴⁷ Viyana Kuşatması sırasında, Merzifonlu Kara Mustafa Paşa komutasındaki ordunun, 30.000 yeniçeri askerine karşılık büyük çoğunluğu bey “kapı”larından olmak üzere 155.000 eyalet askerinden oluştuğunun tahmin edilmesinin yanı sıra, yukarıda belirtilen “kapı”ların

¹⁰⁴⁵ “Meclis-i âyân”la ilgili bilgi için bkz. Tayyip Gökbilgin, “Köprülüler”, *İslam Ansiklopedisi*.

¹⁰⁴⁶ Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Volume I: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, s.221.

¹⁰⁴⁷ Özellikle Fazıl Mustafa Paşa dönemindeki yeniçeri yoklaması ve sayılarının azaltılma çalışmaları dikkat çekicidir. Fikret Sarıcaoğlu, “Siyavuş Paşa, Köprülü Damadı” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.313-315; Abdülkadir Özcan, “Köprülü Fazıl Mustafa Paşa” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.263-265.

seferber edilme ve savaş alanlarında kullanılma biçimi bu önermeyi destekler niteliktedir.¹⁰⁴⁸

Yedi, hanedan “kapı”sıyla kurulan ittifaka ve sadaret makamını doğrudan elinde bulundurmasına rağmen, Köprülüler, iktidarı zaman zaman imparatorluğun genel yönetiminde diğer “kapı”larla da paylaşmak zorunda kalmışlardır. Merkezi “makam”ları elinde bulunduranların *ad hoc* oluşturdukları veya oluşturmak zorunda kaldıkları, kurumsal bir yapılanma içinde olmayan Meşveret Meclisleri bunun en açık göstergesidir. IV. Mehmed’in tahtan uzaklaştırılması ve II. Süleyman’ın tahta çıkarılması sırasında kurulan meşveret buna örnektir.¹⁰⁴⁹ Ayasofya Camii’nde yapılan bu meşverete Sadaret Kaymakamı Fazıl Mustafa Paşa ve ileri gelen ilmiyye mensupları katılmıştır. Divan-ı Hümâyûn bu meşveretten sonra toplanabilmiştir.

II. Mustafa dönemi, hanedan “kapı”sının diğer “kapı”lar karşısında son mutlak iktidarını kurma denemesi olmuştur.¹⁰⁵⁰ Denemenin başarısızlıkla sonuçlandığını tescilleyen isyanın Edirne Vakası adını almasından da anlaşılacağı gibi Edirne’nin bu denemede özel bir rolü vardır. II. Mustafa’nın Edirne’de kalışının ve 1703 isyanı öncesinde Edirne’yi payitaht yapmak istemesinin ardında, hanedan “kapı”sının Köprülü himayesinde Edirne’de kalışından ve zaman içinde fiili iktidardan uzaklaştırılışından farklı olarak, mutlak monarşinin konsolidasyonu girişimi yatar.¹⁰⁵¹ Edirne, hanedan “kapı”sının İstanbul’daki “kapı”lar karşısında bağımsız bir konum alabileceği ve kendini konsolide edebileceği bir merkez olarak görülmüştür. Dolayısıyla, payitaht sorununun “sembolik” değil, “merkezi”, bir başka deyişle “merkezileşme” ile ilgili bir sorun olduğu açıktır.

İktidatlarını İstanbul’da yoğunlaştıran ve merkezileştiren mevali “kapı”larına karşı Feyzullah Efendi’yi Şeyhülislam olarak atayarak, yanına, Edirne’ye alması bunun açık göstergesidir.¹⁰⁵² Şeyhülislamlığının yanı sıra Feyzullah Efendi’nin geniş bir “kapı” kurmasına da izin vermiştir. Böylelikle, mevali “kapı”larının şer’î gücü tekellerine almalarını ve bu gücün “kapı”lar kanalıyla İstanbul’da merkezileştirilmesini önlemeye çalışmıştır. Vezir ve paşa “kapı”larına karşı müsadereyi yaygın ve etkin bir araç olarak

¹⁰⁴⁸ Askeri güçlerle ilgili veriler için bkz. Virginia Aksan, “War and Peace”, Suraiya N. Faroqi (Ed.), *The Cambridge History of Turkey*, Vol.3: The Later Ottoman Empire, 1603-1839, Cambridge University Press, Cambridge-New York, s.81-117, 2006, s.89, 91-92.

¹⁰⁴⁹ Fikret Sarıcaoglu, “Siyavuş Paşa, Köprülü Damadı” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.313-315.

¹⁰⁵⁰ Baki Tezcan, a.g.e., s.195.

¹⁰⁵¹ Tülay Artan, a.g.e.

¹⁰⁵² Baki Tezcan, a.g.e., s.219-220; “II. Mustafa’nın devlet işlerini kendi ellerine alma arzusu, Köprülü Mehmed tarafından kati bir şekilde oluşturulan ve yaklaşık yarım asırdır devam eden bir yönetim örüntüsünden vazgeçilmesi anlamına geliyordu.” Rifa’at Ali Abou-El-Haj, *1703 İsyanı*, a.g.e., s.69.

kullanmıştır.¹⁰⁵³ “Kapı”larını sadaret makamında merkezileştirmeleri karşısında da, Feyzullah Efendi’nin “hiçbir yüksek ya da düşük rütbelinin kendi onayı olmadan karar almasına izin vermeyecek şekilde, bürokrasi ve yönetim üzerinde fiili bir hakimiyet kurmasına” izin vermiştir.¹⁰⁵⁴ Feyzullah Efendi’nin yetkilerinin şeyhülislama tanınan yetkileri aşması, kendisine “sahibü’r-raeseteyn’ (iki reasetin, yani ilmiye ve merkezi idarenin sahibi)” lakabının verilmesini beraberinde getirmiştir.¹⁰⁵⁵ Buna paralel, sadaret makamında sarayın gücünü artırmak için “kapı çıkma”ları karşısında “saray çıkma”larını atamıştır.¹⁰⁵⁶ Hem vezir ve paşa “kapı”larını hem de yeniçerilerin iktidar alanını kesecek bir diğer girişim de, padişahın bizzat kendisinin sefere çıkması, dolayısıyla, askeri örgütlenmeyi doğrudan hanedan “kapı”sının sağlamaya çalışmasıdır.¹⁰⁵⁷ İstanbul’da önemli miktarda askeri güç konuşlandırılmış olmasına rağmen,¹⁰⁵⁸ Edirne’nin seferlerdeki merkezi konumu da bu vesileyle öne çıkmıştır. “Kapı”ların iktidar alanlarının sınırlandırılmaya çalışılmasının yanı sıra, hanedan “kapı”sının kendi örgütlenmesi de konsolide edilmeye çalışılmıştır. Bu noktada yeniden padişah “kapı”sının konsolidasyonu, hanedan “kapı”sının bütünlüğünün padişah “kapı”sının güçlendirilmesi ile sağlanması gündeme gelmiştir. II. Mustafa döneminde Has Oda’dan gelen Silahdâr Ağa Çorlulu Ali Paşa’nın öne çıkışı, bütün Enderûn nezaretinin onunla birlikte Silahdâr Ağa’ya verilmesi ve onun Enderûn ile Silahdâr Ağalığı yeniden düzenlemesi herşeyden önce bu konsolidasyon girişimini işaret eder.¹⁰⁵⁹ Silahdâr Ağa’nın en önemli görevinin hatt-ı hümayun ve telhisler üzerinden kurulan sadaret makamı ve saltanat makamı arasındaki iletişimi sağlamak olduğu düşünülürse genel idarede hanedan “kapı”sının iktidarını yeniden tesis etmek istediği de rahatça anlaşılabılır.

II. Mustafa’yı tahtan indiren 1703 isyanı ve III. Ahmed saltanatını biçimlendiren “kapı”lar koalisyonu ile Nevşehirli İbrahim Paşa sadareti II. İmparatorluğun 1703-1826 yılları arasını kapsayan ikinci dönemini, daha da önemlisi II. İmparatorluğun yönetsel biçimlenişini belirlemiştir. 16.yy’ın ikinci yarısından itibaren sömürü ve yönetim ilişkilerinin değişmesi sonucu ortaya çıkan II. İmparatorluk, 17.yy boyunca birbirine

¹⁰⁵³ Hammer (Baron Joseph von Hammer Purgstall), *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt 7 (Orijinal Cilt 13), Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1998, s.49-85; Abou-El-Haj, Köprülü servetinin Feyzullah Efendi’nin Köprülü vakıfları üzerindeki nezâreti ile kontrol altına alındığını dile getirmiştir. A.g.e., s.51.

¹⁰⁵⁴ A.g.e., s.14, 24, 80.

¹⁰⁵⁵ A.g.e., s.80.

¹⁰⁵⁶ A.g.e., s.77.

¹⁰⁵⁷ Tülay Artan, a.g.e; Rifa’at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.78-79, 84-85.

¹⁰⁵⁸ Rifa’at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.15.

¹⁰⁵⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*, a.g.e., s.323-342, 343-347; Şerafettin Turan, “Silâhdâr” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.191-193, s.192; Münir Aktepe, “Çorlulu Ali Paşa” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.370-371.

üstünlük sağlayamayan “kapı”ların iktidar mücadelesi, bir nevi “kapılar savaşı” şeklinde tezahür etmiş; imparatorluğun “kapılar saltanatı”na dönüşümü bir türlü özgül yönetsel biçimini bulamamıştır. İşte, 18.yy dönümündeki bu iki uğrak, “kapı”ların kolektif iktidarının geri dönüşsüz olduğunu tescillemiş; hanedan “kapı”sının ancak bu “kapı”larla ittifak halinde varolabileceğini göstermiş ve “kapılar saltanatı”nın yönetsel biçimini, yani “kapı”ların imparatorluğun “merkezi” iktidarını kullanma biçimini belirlemiştir.

II. İmparatorluğun ilk yarısında makam-servet bağıyla kurulan “kapı”lar, padişah ve hanedan “kapı”sından bağımsızlaşan himaye ilişkilerinin ortaya çıkmasına ve bu ilişkiler çerçevesinde ayrı örgütlenmeler kurulmasına yol açmıştır. “Dolaylı kolektif sömürü ve yönetim” mekanizmasının “kapı”lar üzerinden doğrudanlaştırılması ve kolektif karakterinin baskın hale gelmesi bu sayede mümkün olmuştur. Osmanlı soyluluğunun “aristokratikleşme”ye ve İmparatorluk yönetiminin “aristokratik” bir karakter kazanmaya başlaması bu gelişmelerin ürünüdür.¹⁰⁶⁰ İmparatorluk “merkez”inin “kapı”ların iktidar alanları üzerinden birden çok “merkez”e bölünmesi ve her “kapı”nın kendi merkezileşme dinamiğini yaratması da bu sürece paraleldir. İmparatorluk yönetiminde, imparatorluğa II. İmparatorluk adının dahi verilmesini gerektiren niteliksel bir dönüşüme yol açan bütün bu gelişmelere rağmen, 17.yy boyunca kolektif iktidarın kurulup kurulamayacağı, “nasıl” kurulacağı mücadele konusu olmanın ötesine geçememiş; ne bu kuruluş ne de biçimi belirginlik kazanmıştır.¹⁰⁶¹

1703 İsyanı ve III.Ahmed dönemi “kapı”lar koalisyonu ile Nevşehirli Damad İbrahim Paşa sadareti, “kapı”ların siyasal iktidarı kollektif olarak “nasıl” kullanacaklarını, “kapı”ların yönetim biçimini, yani “kapılar saltanatı”nın özgül biçimini belirlemiştir. Bu özgül biçimde, bu iki uğrağın tarihsel özgüllüklerinin ve iç çelişkilerinin damgası vardır. 1703 İsyanı, öncelikle, hanedan “kapı”sının diğer “kapı”lar üzerinde mutlak iktidarını yeniden kurma, yani mutlak monarşiyi konsolide etme girişimine karşı tüm “kapı”ları bir araya getiren, onların ittifakıyla örgütlenen ve “kapı”ların kolektif iktidatlarını sahiplendikleri ve örgütlemeye başladıkları bir isyan biçimindedir.¹⁰⁶² Her biri o zamana kadar ayrı birer iktidar alanı oluşturmaya, sömürü ve yönetim mekanizmasını kendi “kapı”sında yoğunlaştırmaya ve merkezileştirmeye

¹⁰⁶⁰ Baki Tezcan, a.g.e., s.47, 128.

¹⁰⁶¹ Bu nedenle, II. İmparatorluğun bu ilk dönemi daha çok bir *political interim* görüntüsü sergilemiştir. Ancak, “kapılar savaşı”nın 19.yy’a kadar imparatorluğu farklı biçimlerde de olsa belirlemeye devam ettiğini ve biçimsel sürekliliğine rağmen içeriğinde özgün bir değişiklik olduğunu göz önünde bulundurduğumuzda II. İmparatorluğun bu yüzyılı kapsayacak şekilde dönemlenmesi, dolayısıyla ilk döneminin bir geçiş dönemi olarak ele alınmaması gerekmektedir.

¹⁰⁶² Tüm özgül ayrıntıları için bkz. Rifa’at Ali Abou-El-Haj, a.g.e.

çalışmış vezir ve paşa “kapı”ları, mevali “kapı”ları ve yeniçeri ilk defa bu isyanda ittifak halinde hareket etmiş ve kolektif bir iktidar talebi geliştirmiştir. Gerek isyanın örgütlenmesine, gerek Edirne’deki padişaha taleplerini iletecek arzuhalin hazırlanmasına ve bu arzuhalî götürecekt heyetin oluşturulmasına söz konusu kolektif karakter damgasını vurmuştur. Adım adım bütün “kapı”ların bir araya gelmesinin yanı sıra, padişaha gönderilen arzuhal vezir, paşa, ulema, yeniçeri ağası, esnaf ve tüccar temsilcilerinin oluşturduğu ve Silivri’de toplanan bir meclisin ortak kararı sonucu ortaya çıkmış, 300 temsilcinin mührüyle kolektif olarak mühürlenmiştir.¹⁰⁶³ İki kişilik heyetin oluşturulma, heyetin tutuklanmasına karşı verilen tepki, yeni arzuhal ve heyetin hazırlanması sürecinde de mevcut ittifak korunmuştur.¹⁰⁶⁴ İttifakı pekiştiren ve siyasal iktidarın kolektif örgütlenmesi yönünde meclisten sonra atılan ilk adım, sadaret makamı, kaymakamlık ve ilmiyye teşkilatına resen yapılan atamalardır.¹⁰⁶⁵ Bu atamalar, Edirne’deki makamlara denk atamalar olarak tasarlanmış, kısmi bir seçim özelliği taşımış ve padişahatın atamaları tanınması istenmiştir.

İki, hanedanın geleceği ve monarşinin biçimi de bu isyan sırasında şekillenmiştir. Silivri’deki meclis, ilk başta kolektif iktidarın doğrudan örgütlendiği yeni bir iktidar alanının ortaya çıkmakta olduğu izlenimini vermiştir. Bu iktidar alanının, bağımsız gücünü korumak için hanedan değişikliğini bile gündeme getirdiği görülmüştür. Osmanlı hanedanına karşı Kırım Hanı veya İbrahimhanzâdelerin monarşinin başına geçirilmesi teklif edilmiştir.¹⁰⁶⁶ Kaldı ki, Giritli-Raguzalı doktor Francesco Dadich, bu dönem için “Osmanlı ileri gelenlerinin bir aristokrasi oluşturma düşüncesi içinde bulunduklarını, Venedik tarzı bir meşrutî idareyi arzuladıklarını da” belirtmiştir.¹⁰⁶⁷ Ancak, sadece II. Mustafa’nın değil, İstanbul’un da asıl planlarını halka açıklamamış olması, ikili iktidar sürecindeki bir pat durumu yaşandığını ve meşruiyet eksikliği nedeniyle karar vermek ve harekete geçmekte zorlanıldığını gösterir.¹⁰⁶⁸ Daha da önemlisi, “asiler arasındaki ittifakın II. Mustafa’nın yeterliliğinin sorgulandığı oturumun ardından parçalanmaya başladığına dair kanıtlar” bulunmasıdır.¹⁰⁶⁹ Gerçi bu pat durumunun aşılma olasılığının doğduğunu gösteren kanıtlar da vardır. Bu kanıtların en güçlüsü, ikili iktidarın iki tarafının Edirne yakınlarında karşı karşıya geldikleri anda, “kapı”ların teknik açıdan ve sayıca askeri üstünlüğe sahip olmalarıdır.¹⁰⁷⁰ Vezir ve paşa

¹⁰⁶³ Feridun M. Emecen, a.g.e., s.53; Rifa’at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.55, 57.

¹⁰⁶⁴ Rifa’at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.100-101.

¹⁰⁶⁵ A.g.e. s.103-104, 62, 67.

¹⁰⁶⁶ Feridun M. Emecen, a.g.e., s.53.

¹⁰⁶⁷ Feridun M. Emecen, a.g.e., s.52, 50-54.

¹⁰⁶⁸ Rifa’at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.104-105.

¹⁰⁶⁹ A.g.e., s.59, 63.

¹⁰⁷⁰ A.g.e., s.114-118.

“kapı”larının askeri örgütlenmeleri önemli bir üstünlüğe dönüşmüş görünmektedir. Ancak, tam da bu askeri güç ve bu gücün nihai çözüm için kullanılmak istenmesi vezir ve paşa “kapı”ları, yeniçeriler ve mevali “kapı”ları arasında bir ayrışmaya neden olmuş; ulema, belki de bu gücün kendisine karşı da kullanılabileceğini düşünerek, askeri zorla tahtın değiştirilmesinden yana olmamıştır.¹⁰⁷¹ Bununla birlikte, Şeyhülislam Feyzullah Efendi’nin ittifakın talep ettiği doğrultunun aksine teslim edilmeyerek güvenli bir yerde tutulmak üzere Edirne’den uzaklaştırılması, ilk heyetin tutuklanması, arzuhale cevap verilmemesi, atananların Edirne’ye çağırılması ve ittifaka karşı askeri hazırlığın başlatılması Edirne’nin direndiğini ve kendini İstanbul’a direnebilecek güçte hissettiğini gösterir.¹⁰⁷² Bu nedenlerle, zaman içinde İstanbul ve Edirne arasındaki pazarlığın taht veya hanedan değişikliği üzerinden değil de, II. Mustafa ve hanedanın İstanbul’a dönüşü üzerinden yürütülmeye başlandığı tespit edilmiştir.

1703 İsyanı, hanedan “kapı”sı ile “kapı”lar arasındaki iktidar mücadelesini geri dönüşsüz şekilde noktalamış; ancak, bu dualitenin aşılmasını sağlayamamıştır. İsyân “kapı”ların ve dolayısıyla İstanbul’un zaferiyle sonuçlanmış; III. Ahmed, “kapı”lar koalisyonunu tanıdığı ve bir daha Edirne’ye dönmek üzere tahtı ve hanedanı İstanbul’a taşımaya söz verdiği için tahta çıkarılmıştır.¹⁰⁷³ Ancak ikili iktidar koşulları “kapı”ların hanedandan bağımsız bir saltanat kuramayacakları gerçeğini beraberinde getirmiştir. III. Ahmed dönemi de bu dualiteyi beslemiştir.

“Kapı”lar isyandan zaferle çıkmışlardı; ancak siyasal iktidarlarını kuracak kolektif yönetsel yapıyı ortaya çıkaramamışlardır.¹⁰⁷⁴ “Kapı”ların kolektif bir yönetsel yapı oluşturamayacakları III. Ahmed’in ilk döneminde (1703-1718) belli olmuştu. Bu noktada, bir yüzyılı aşkın zamandır sahip oldukları farklı yoğunlaşma ve merkezileşme dinamiklerini aşacak veya eşgüdümleyecek bütünleşik bir yoğunlaşma ve merkezileşme süreci yaratamamalarının büyük payı vardır. III. Ahmed döneminde “kapı”lar arasındaki mücadelenin müsadereler ve “merkezi” atamalar üzerinde yoğunlaşması, “kapı”ların makam-servet kanalıyla sömürü ve yönetim mekanizmasını doğrudanlaştırmaktan vazgeçmemeleri bunun açık göstergesidir.¹⁰⁷⁵ Bu nedenle, toplumsal ve siyasal temelleri

¹⁰⁷¹ A.g.e., s.108.

¹⁰⁷² A.g.e., s.96-99, 113.

¹⁰⁷³ Tülay Artan, a.g.e.

¹⁰⁷⁴ Siyaset-yönetim ikiliği, siyasal rejim değişikliğine gidildiği halde yönetsel alanda sorunlar yaşandığı veya uzun süre yönetsel yapının kurulamamış olduğu izlenimini vermektedir. Abou-El-Haj ve Tezcan, 1703 İsyanı ve III. Ahmed dönemi ile bir siyasal rejim inşası içine girildiği konusunda hem fikirdir. Rifa’at Ali Abou-El-Haj, a.g.e.; Baki Tezcan, a.g.e. Tezcan bu yeni siyasal rejimin meşruti monarşik nitelikte olduğunu söylemektedir. İttifakın başarısı siyasal rejim değişikliğini beraberinde getirmiştir.

¹⁰⁷⁵ En önemli vezir ve paşa “kapı”larından olan Köprülüler yakınlığı ile bilinen Sadrazam Sohrablı Ahmed Paşa, Yeniçeri ağası Çalık Ahmed ve ulemaya yakın Sadrazam Moralı Hasan Paşa üzerinden

oluştugu ve gündeme geldiği halde aristokratların doğrudan yönettikleri Venedik tarzı bir meşrutî yönetim kurulamamıştır.

“Kapı”lar, İngiliz Parlamento geleneğinde olduğu gibi kralın merkezinde durduğu kolektif bir temsil mekanizması da yaratamamışlardır. Mutlak monarşiyi sınırlayacak “merkez”ler olma özelliklerini korumuş; ancak bunu meşrutî monarşiyeye evriltememişlerdir. 17.yy sonu ve 18.yy başındaki gelişmeleri, ne yekvücut olmuş aristokrasinin monarşiyile ittifakını ifade eden 1215 tarihli Magna Carta’nın ilanına ne de kapitalistleşen toprak soyluları ile tarım kapitalistlerinin parlamentoda monarşi karşısında önemli bir güç haline geldikleri 1640 ve 1688 İngiliz Devrim’lerine benzetmek doğru görünmemektedir.¹⁰⁷⁶

Osmanlı reform yazınında dile getirildiğinin aksine, III. Ahmed dönemi ile özdeşleştirilen “Lale Devri”nde (1718-1730) hanedan “kapısı” da, söz konusu yoğunlaşma ve merkezileşme sürecini tekeline alacak güce erişememiştir. Çağdaşı XIV. Louis’in Versay Sarayı’nı yaratarak aristokrasinin sahip olduğu “siyasal zor”u tekeline aldığı, feodal sömürü ve yönetim mekanizmasını yoğunlaştırdığı ve merkezileştirdiği, *ancien régime*’i reforme edecek Mutlakîyetçi Devlete göndermeyle, III. Ahmed’in Versay Sarayı’nı örnek alarak Sadâbâd Sarayı’nı inşa ettirdiği, sarayın ihtişamını yoğunlaşma ve merkezileşme yönünde kullandığı ve böylece (Batılılaşma yanlısı) reformcu bir merkezi devlet ortaya çıkarmaya çalıştığı dile getirilmiştir. Oysa son araştırmaların gösterdiği gibi, Sadâbâd Sarayı planları Versay Sarayı ziyaretinden önce yapılmıştır; dönemin İstanbul’undaki mimari dokusu Haliç boyunca birbirine rakip yalılarda boy atmış, servetin yoğunlaşması salt hanedan “kapı”sında değil bu yalılarda cisimleşmiştir.¹⁰⁷⁷ 1730 İsyanının da doğrudan bu yalıları hedef alması ve kundaklaması bunun kanıtıdır. Bununla birlikte, 1703 yılında II. Mustafa tarafından gerçekleştirilen son devşirme alımından sonra, bir daha devşirme alımı gerçekleştirilmemiş, saray makam-servet bağından bağımsız kendi “kapı”sını yaratma ayrıcalığını kaybetmiştir.¹⁰⁷⁸ Hanedan “kapı”sının sürekliliği, bu değişikliklerle birlikte daha çok makam-servet bağı ve diğer “kapı”larla bağ kurma kapasitesine dayanmaya başlamıştır. Bu nedenle, “kapı çıkma”larının ağırlığının daha da artmış olabileceği tahmin edilebilir.

---

görünür hale gelen mücadelenin detayları bu önermeyi doğrular. Bkz. Rifa’at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.121-128.

¹⁰⁷⁶ İngiltere’de monarşinin özgül kuruluşu için bkz. Ellen Meiksins Wood, *Özgürlük ve Mülkiyet*, a.g.e., s.26, 27-36. 1688 Devrimine benzetme ve savunusu için bkz. Baki Tezcan, a.g.e., s.217.

¹⁰⁷⁷ Selim Karahasanoğlu, “İstanbul’un Lale Devri mi? Tarih ve Tarih Yazımı”, D. Hut, Z.Kurşun ve A.Kavas (Ed.) Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı, 14-17 Aralık 2010, s.427-463, s.432-433; Tülay Artan, “Istanbul in the 18th Century: Days of Reconciliation and Consolidation”, Koray Durak (Ed.) From Byzantium to Istanbul: 8000 Years of a Capital, Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi, İstanbul, 2010, s.300-313, s.306.

¹⁰⁷⁸ Baki Tezcan, a.g.e., s.195.

Bütünleşik bir kolektif yapı (idari ve temsili) yaratılamamış olmasına rağmen, “kapı”lar çoğul “merkez”ler olarak varlıklarını korumuş ve yönetime katılmışlardır.¹⁰⁷⁹ “Kapı”ların kolektif bir yönetsel yapı kuramamasından hemen sonra, vezir ve paşa “kapı”larının iktidarı ele geçirmeleri ile Nevşehirli Damad İbrahim Paşa sadaretinde bir vezir ve paşa “kapı”sı olarak İbrahim Paşa “kapı”sının güçlenmesi süreci, 1730 İsyanı ile diğer vezir ve paşa “kapı”ları, mevali “kapı”ları ile yeniçeri içinden gelenlerin ittifakıyla sekteye uğramış; bu isyan, kolektif bir kurumsallaşma yaratamamasalar da, iktidarı kolektif olarak paylaşmak zorunda olduklarını göstermiştir.¹⁰⁸⁰

Söz konusu çoğul “merkez”li yapının varlığını devam ettirmesi ise, 18.yy’ın başlarında “parsellenmiş egemenlikler” adı da verilen bağımsız iktidar alanlarının ortaya çıkması için yeterli olmamıştır.¹⁰⁸¹ Makam-mukataa bağı üzerinden kurulan rakip iktidar alanları ve birbirini kesen himaye ilişkileri ilk dönemi de dâhil II. İmparatorluğu belirlemiş olmasına rağmen, 18.yy’ın başında bu iktidar alanları bağımsız bir örgütlülüğe kavuşmamışlardır. Bağımsız iktidar alanlarının ortaya çıkmayışı, merkezi ve yerel yönetimleri kesen ikili bir boyuta sahiptir. Birincisi, vezir ve paşa “kapı”ları, mevali “kapı”ları veya yeniçeri merkezi iktidarı (aynı anlama gelmek üzere genel yönetimi) bağımsız örgütleri aracılığıyla kullanan yapılar haline gelmemişlerdir. Örneğin, Batı Avrupa’yı tüm ortaçağ boyunca etkileyen kiliseye özgü bir egemenlik alan ve biçiminin ortaya çıkması durumuna Osmanlı 18.yy’ında tanık olunmamıştır.¹⁰⁸² İkincisi, Fransa ve Almanya’da feodal yapıyı belirleyen, devletin merkezileşmesi sürecinde bastırma veya ittifak kurma ile aşılabilen bölgesel aristokratik yönetimler, Osmanlı örneğinde ortaya çıkmamıştır.¹⁰⁸³ “Kapı”ların oluşumu Osmanlı soyluluğunun “aristokratikleşme”ye başlaması ve ayrı veya kolektif bir “aristokratik” yönetimin ortaya çıkma kapasitesinin belirmesi ile eş anlamlıdır. Celâli İsyanlarından sonra toplumsal ve siyasal olarak “aristokratikleşme” yönünde bir eğilim ortaya çıkmıştır. Ancak, temel iktidar ilişki biçimini belirleyen makam ve servetten ikisinde de kalıtsallık sağlanamaması ve gerek iltizam ve mukataa gerekse vakıf uygulamalarıyla kurulan bu

¹⁰⁷⁹ Baki Tezcan’ın mutlakiyetçiler ile meşrutiyetçiler (anayasacılar) arasındaki mücadeleyi tek bir “merkez” mi olacak, yoksa birden fazla mı “merkez” olacak noktasında somutlaması bu noktada anlam kazanmaktadır. Bkz. A.g.e., s.128.

¹⁰⁸⁰ Rifa’at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.129-131. Patrona Halil’in kişiliğinde bir halk ayaklanması olarak sunulan isyanın İbrahim Paşa “kapı”sı dışındaki vezir ve paşa “kapı”ları ile ulema ve yeniçeri gelenlerin oluşturduğu bir ittifak tarafından örgütlendiği ve yönlendirildiği tespit edilmiştir. Selim Karahasanoğlu, a.g.e., s.440-443; Tülay Artan, “18.Yüzyıl Başlarında Yönetici Elitin Saltanatın Meşruiyet Arayışına Katılımı”, *Toplum ve Bilim*, Kış 1999/2000, Sayı: 83, ss.292-322, s.297-298.

¹⁰⁸¹ Feodal toplumsal ilişkilere özgü bir örgütlenme biçimi olarak “parsellenmiş egemenlikler” kavramlaştırması için bkz. Ellen Meiksins Wood, *Yurttaşlardan Lordlara*, a.g.e., s.35.

¹⁰⁸² “Kiliseye Özgü Egemenlikler” için bkz. Marc Bloch, a.g.e., s.667-677.

¹⁰⁸³ Aksi örnekler için bkz. A.g.e., s.537-677. Prusya özel ve merkezileşme süreci için bkz. Fatma Eda Çelik, “Bir Yönetsel Reform Deneyimi ve Düşüncesi Olarak Kameralizm”, a.g.e.

ilişkinin örgütleri bağımsız kılacak şekilde “merkezi” dolayım kanallarını ikame edememesi nedeniyle bu süreç tamamlanamamıştır. Bu bağlamda, 1703 İsyanında ittifakın dağılmasında belirleyici olduğu daha önce de belirtilen “merkezi” atamalara ilişkin yeniçerinin tepkisi çarpıcıdır: “[Sultana ve sadrazama güvenmediğinizi söylüyorsunuz, fakat ne zaman paraya ihtiyacınız olsa onlara dönüyorsunuz ve onlar da sözlerini tutuyorlar. ...] *Menasıb* almak için kime başvuracaksınız? *Vilayet* ve *menasıb* vermek açıkça padişahın yetkisindedir. Buna göre, makam ve atamalardan azil de öyle. ... Ne padişahla ne de sadrazamla halledilecek bir davamız var.”¹⁰⁸⁴

Osmanlı İmparatorluğu’nun 18.yy’ını belirleyen erken modern devlet oluşumu,¹⁰⁸⁵ geleneksel “zümre”lerin sınıf oluşumuna paralel çözülüşüyle biçimlenmiş çoğul “merkezli” bir “kapılar saltanatı” üzerinde yükselecektir. Bu “kapılar saltanatı”, makam-servet bağıyla kendilerine “kapı”lar kuran mülk sahibi feodal sınıfların kolektif iktidarındır. “Aristokratikleşmiş” soyluluğun iktidarı idari veya temsili mekanizmalarla kullanması veya Mutlakîyetçi Devletin “siyasal zor”, yani “siyasal birikim” tekeli ele geçirerek ve mevcut tüzel kişiliklerin üstünde tek bir tüzel kişilik yaratarak mevcut tüzel kişiliklerin birliğini sağlaması örneklerine indirgemeyecek olursak, II. İmparatorluğun ikinci döneminde cisimleşen kolektif iktidarın, bu örneklerle de içkin olan erken modern devlet oluşumunun kimi temel özelliklerini taşıdığını görebiliriz.

Birincisi, bu kolektif iktidar, mülk sahibi sınıfların “doğrudan” iktidarındır. Mülk sahibi sınıflar, bu iktidara, “mülk” haklarını, yani özel mülkiyet ve “doğrudan yönetim” haklarını derecelendirip sınırlandıran padişahın (ve hanedanın) “üstün mülkiyet ve yönetim hakları”nın çözülüşü ve iltizam uygulaması ile “mülk” haklarının doğrudanlaştırılmaya başlanması sonucunda sahip olmuşlardır. Mirî arazilerin çözülüşü ile birlikte, “üstün mülkiyet ve yönetim hakları” çerçevesinde yaratılmış ayrı bir imparatorluk (devlet) toprak mülkiyet biçimi (*ager publicus*) çözülmüş; erken modern dönem devlet oluşumunun temel belirleyicilerinden biri olan, mülkiyetin devletten özelleşmesi süreci başlamıştır.¹⁰⁸⁶ İltizam, feodal toplumsal ilişkiler içinde hem rantın (vergilerin) hem de mülkiyetin özelleştirilme yolu olmuştur. Vakıflar bu sürece eşlik etmiş ve bu süreç, ziraat, zanaat ve ticaret alanlarındaki mülkiyet ve üretim ilişkilerinin bütününe dönüştürmüştür. 1695 yılındaki mâlikâne düzenlemesiyle, “mal” adı verilen yıllık vergi sabitlenmek ve sadece “muaccele” adı verilen peşin ödeme müzayedeye konu olmak kaydıyla, vergilendirme (artık çekme) hakkı kayd-ı hayat şartıyla

¹⁰⁸⁴ Silahdar, *Nusretname*, II, 207/295b, Aralık 1703’ten aktaran Rifa’at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.127.

¹⁰⁸⁵ Erken modern devlet oluşumu kavramsallaştırması için bkz. Ellen Meiksins Wood, *Özgürlük ve Mülkiyet*, a.g.e., s.19-27. Osmanlı özelinde kavramın tartışılması için bkz. Rifa’at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğası*, a.g.e., s.25, 81, 96; Baki Tezcan, a.g.e., s.193-198.

¹⁰⁸⁶ Mülkiyetin devletten özelleşmesi süreci için bkz. Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.23.

devredilmeye başlanmıştır.¹⁰⁸⁷ Bu uygulama çerçevesinde, intikal için yapılan müzayedede mâlikânecinin oğlu tercih ediliyordu. Mâlikâneci, mâlikânesini serbestçe satabilir, yani ferağ edebilirdi. Mâlikâne uygulaması, geniş idari ve inzibati yetkilerle yönetim hakkının da ihale edilmesi, serbestiyyet üzere hayatta oldukça tasarruf edilebilmesi (işletme) hakkını da veriyordu. Böylece, mülk sahibi sınıflar 1703 İsyanı öncesinde feodal toplumsal ilişkiler içinde “mülk” hakları kazanma, genişletme ve koruma imkânlarını büyük ölçüde arttırmışlardı. Mülkiyetin özelleşmesi, güvenceye alınması ve miras bırakılması yönünde önemli bir adımdı bu. Aynı zamanda, “kapı”ların üzerinde yükseldiği havale uygulamasını daha da sistematik hale getiriyor; yönetim alanları her biri mukataa alanını ifade eden voyvodalıklar üzerinden yeniden kademelendiriliyordu.

İmparatorluk “mülk”ünün merkezi İstanbul, aynı zamanda servetin de az sayıda mülk sahibinde yoğunlaştığı merkezdir ve 17.yy’a kıyasla tek merkezdir. Lale Devri’nin lüks, ihtişam ve savurganlıkla özdeşleştirilen görüntüsü, ne III.Ahmed’in saray yaşamının ne de Nevşehirli Damad İbrahim Paşa’nın kurduğu himaye ilişkilerinin bireyselliğiyle açıklanabilir. Bu görüntü ziyadesiyle dönemin yalı merkezli “elit toplumsal yaşamının bir parçası”,¹⁰⁸⁸ servetin İstanbul’daki vezir ve paşa yalı ve konaklarında yoğunlaştığının açık göstergesidir. Selim Karahasanoğlu’nun çalışması, Nevşehirli Damad İbrahim Paşa’nın dönemin vezir ve paşalarından daha büyük bir servete sahip olmadığını, ancak onun da içinde bulunduğu vezir ve paşaların 16.yy’a kıyasla başta has ve mukataa(-mâlikâne)lerden elde ettikleri gelirlerle servetlerini büyük oranda artırdıklarını gösterir.¹⁰⁸⁹ 1730 İsyanı da bu birikimi sona erdirmez, isyandan sonra servet birikimi başka vezir ve paşaların, ağaların ve ulemanın elinde varlığını sürdürür.

18.yy boyunca yapılan mâlikâne yatırımları, İstanbul’daki servet birikiminin boyutlarını ve mâlikâne sahiplerinin aslen İstanbul’da yoğunlaştığını gösterir.

“1741 senesine kadar imparatorlukta *malikâne* yatırımları (muaccele ödemelerine göre ölçülmüş haliyle) dörtte biri Mora ve Ege adalarında bulunmak üzere toplam 4,3 milyon kuruşa ulaşmıştır. Yatırımların üçte biri Balkanlar’daydı. İstanbul yatırımcılarının sayısı ve ortaklıkları 1768 senesinde 771 iken 1789 senesinde 963’e yükselmiş, malikâne piyasasındaki hisseleri bir bütün olarak toplamın yaklaşık üçte ikisinden (% 65) onda dokuzuna (% 87) çıkmıştır.”¹⁰⁹⁰

Arşiv bu yatırımcılar arasındaki eşitsizliği ve büyük farkı da ortaya koyar; mâlikâne sisteminin kendi içinde de bir yoğunlaşma ve merkezileşme yaşandığını gösterir.

¹⁰⁸⁷ Mehmet Genç, “Mâlikâne” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.516-518, s.516.

¹⁰⁸⁸ Selim Karahasanoğlu, a.g.e., s.439.

¹⁰⁸⁹ A.g.e., s.434-440.

¹⁰⁹⁰ Ariel Salzmann, a.g.e., s.150.

“Yaklaşık 1.000 malikâne yatırımcısı arasındaki farklılıklar, yüzyıl süresince tüm İstanbul siyasi seçkinleri arasında güç ve zenginlik bakımından ortaya çıkan tabakalaşmayı yansıtmaktadır. Osmanlı bürokrat ve askeri seçkinlerinin gerçek aristokratik tabakasını hissedarlar piramidinin en tepesinde yer alan bu küçük grup oluşturmuş görünür. 1787-88 seneleri arasında, aktif varlıkları 100.000 kuruşun üzerinde olan bu grup on dört şahıs ve aile ortaklıklarından oluşuyordu. İstanbul’a kayıtlı toplam bireysel yatırımcı sayısının sadece % 2’sini temsil ediyor olmalarına karşın ... merkezi devlet yatırımcılarının elinde bulunan malikâne hisselerinin yaklaşık % 30’u, imparatorluğun toplam malikâne yatırımlarının ise % 24’ünü teşkil etmekteydi. ...

Orta büyüklükteki yatırımcılar İstanbul’daki bütün mukataacıların % 10’undan daha fazla sayıda değildi. ... [Küçük yatırımcılardan] her on kişiden dokuzunun (% 88), daha büyük bir kurumsal yapıyla herhangi bir bağlantısı olmadan çalışmış olabilecekleri olasılık dışı görünür.”¹⁰⁹¹

Bu tablo, son kez, mukataa-malikâneler aracılığıyla yaratılan artığın birincil mültezimlerde yoğunlaştığını gösterir. Bunlar açıktır ki, hanedan üyeleri ile vezir ve paşalardır.¹⁰⁹² Vezir ve paşaların merkez ve yerel görevler arasındaki geçişkenliğin de büyük ölçüde bu gerçeği değiştirmede, bölgesel yoğunlaşma noktaları ortaya çıksa dahi servetin İstanbul’da yoğunlaşmaya devam ettiği görülmektedir. İltizam gelirlerinin ulema ve yeniçerinin maaşlarına mahsus ödenmesi ile onların da bu gelirlerden pay aldıkları bu gerçeğe eklenebilir.¹⁰⁹³ Yeniçerilerin doğrudan mukataa sahibi olabildikleri ise, yukarıda tüm ayrıntılarıyla hali hazırda ele alınmıştır. Ayrıca yine yukarıda belirtildiği gibi, ulemanın servetinin asıl kaynağı olan vakıflar da keskin bir sıçrama ile bu yüzyılda artmış; icareteynli vakıflarla mukataa uygulaması vakıfları da kapsar hale getirilmiş; dahası, icareteynli vakıflar alanındaki düzenlemelerle kiracıya tasarruf, intikal ve miras hakkı tanınmıştır.¹⁰⁹⁴ Demek ki, mukataa-malikâne uygulaması “kapı”ları birbirine bağlayan toplumsal ilişkilerin en önemli bileşenidir.

Mukataa-malikâne sistemiyle yaratılan artığın İstanbul “kapı”larının elinde yoğunlaşmasının ötesinde, bu sistemin mülk sahiplerinin iktidarı kullanma biçimlerini doğrudan etkileyen niteliksel önemi vardır. Birincisi, mukataa-malikâne alanlarıyla örtüşen mülkiyet ve yetki alanları yaratarak imparatorluk “mülk”ünü bu sınırlar

¹⁰⁹¹ Ariel Salzmann, a.g.e., s.159-160.

¹⁰⁹² Özellikle 1695 yılından sonra 1697 tarihli bir ferman bu konuyu aydınlatmak için çarpıcıdır. O tarihten önce tımar ve zeamet arazilerinin havass-ı hümayûna dahil edilerek, yeniden paylaşılması gündemdeyken, bu fermanla birlikte hanedan ve vüzerâ haslarının da malikâne şeklinde tahsisleri mümkün olmuştur. Fermana göre, “Vüzerây-ı izâm ve selâtin-i kirâm hazerâtı ve sâirlerinin mutasarrıf oldukları havâss bundan böyle isteklilere malikane olarak satılabilecekti. Ancak bu haslardan bazıları malikane olarak satılsalar bile yine has olarak kalmaya devam edecekti.” Bu fermanla dirliklerini malikâneye dönüştürmek isteyen tımar ve zeamet sahipleri gibi has sahipleri de haslarını malikâneye dönüştürme imkânı bulmuş. Bu tarihten sonra has arazinin malikâneleşme süreci hız kazanmıştır. Bkz. Eftal Batmaz, a.g.e., s.42.

¹⁰⁹³ Ariel Salzman, a.g.e., s.136-137.

¹⁰⁹⁴ Nazif Öztürk, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s.251-253.

üzerinden kesen yeni “mülk”leşme dinamikleri yaratmış olmasıdır. Bu yeni “mülk”leşme dinamikleri, servetin yoğunlaşma ve merkezileşme doğrultusuna göre biçimlenmiştir. 18.yy’ın ilk yarısında mevcut “merkezi” imparatorluk örgütlenmesini parçalayan değil, bir arada tutan bir eğilim sergilerken; ikinci yarısında kimi bölgelerde aynı eğilimi sürdürmüş, kimi bölgelerde ise, imparatorluk “mülk”ü karşısında ayrı iktidar alternatiflerine dönüşmüştür. İlk yarıdaki eğilim “merkezi” kolektif iktidarın temelini oluşturmuş; ikinci yarıdaki dönüşüm ise, merkezkaç kuvvetlerin etkisiyle merkez ile yerel arasında bir çatışma yaşandığı görüntüsünün ortaya çıkmasına neden olmuştur. İkinci yarıyı ilerde ele almak üzere şimdilik bir yana koyacak olursak, ilk yarı eğiliminin ardında, mukataa ve malikânelerin büyük ölçüde başta hanedan üyeleri ile vezir ve paşalar olmak üzere İstanbul’da ikamet eden birincil mültezimlerin elinde ve onların “kapı”larının idaresinde kalmasının payı olduğunu söyleyebiliriz. “Kapı”ların elindeki servet birikiminin düzeyi, makamların kalıtsallık özelliği kazanmaya başlamış olması, mukataa-malikâne tahsisinin “makam” sahipliğine bağlanması, “makam” tevcihinin “merkezi” niteliğini koruması, mukataa-malikâne olarak verilecek arazinin öncelikle havass-ı hümâyûna dâhil edilmesi geleneği servetin “merkez”de yoğunlaşmasını ve “merkez” eliyle dağıtılmasını pekiştirmiştir.¹⁰⁹⁵ Bunların yanında ve tüm bu uygulamaların yetmediği durumda “kapı”lara özel imtiyazlar tanınmıştır. Örneğin, III.Ahmed döneminde 1714’te reayanın ve padişah kızları hariç kadınların malikâne sahibi olması yasaklanmış; padişahın özel iznine bağlanmıştır.¹⁰⁹⁶ Bu eğilimi besleyen ve 18.yy sonunda birincil mültezimlerin direncinin temelini oluşturacak önemli bir diğer unsur ise, İstanbul’daki birincil mültezimlerin mukataa ve malikânelerinin mali açıdan avantajlı bir yatırım çeşitliliğine sahip; eyalet ölçeğini aşan, parçalı ve geniş bir coğrafyaya dağılmış olmasıdır.¹⁰⁹⁷ Servet “merkez”de yoğunlaşmaya devam ettiği için, içeriği değişmekle, yani “merkez” “kapı”ların kolektif iktidarını ifade eder hale gelmekle birlikte imparatorluk “merkezi” biçimini korumuş; imparatorluk “mülk”ü bütünlüğünü koruyabilmiştir.

İkincisi, yukarıda açıklandığı üzere feodal artık çekiminin mukataa ve malikâne sistemleri ile feodal kiraya dayanan para-rant biçimini alması, para-servetin artışı dışsal bir ilişki ile çekmesi anlamına gelmiştir. Mehmet Genç’in birincil mültezimleri “rentier” olarak tanımlaması da bu süreçle uyumludur ve İstanbul’daki mülk sahibi sınıfların doğrudan üreticiler ile dışsal bir ilişki kurmaya başladıklarını gösterir. Abou-El-Haj’ın “Osmanlı devletinin, hem toplumdan hem de ekonomiden ayrışarak, hızla modern türde

¹⁰⁹⁵ Ariel Salzman, a.g.e., s.140, 146-147; Eftal Batmaz, a.g.e., s.43.

¹⁰⁹⁶ Mehmet Genç, “Mâlikâne” maddesi, a.g.e., s.517.

¹⁰⁹⁷ Ariel Salzman, a.g.e., s.149.

bir özerkliğe doğru gittiği” yönündeki saptaması bizzat Osmanlı erken modern dönemini özetleyen bu yeni toplumsal ilişki biçiminin ifadesidir.¹⁰⁹⁸ Ancak yeni “mülk”leşme sürecinin “merkezi” niteliğini koruması, aristokratik yönetimlerde olduğu gibi yönetimi doğrudanlaştırmamış; yönetimin dolaylı niteliğinin devam etmesine neden olmuştur. Ancak artık bu dolaylılık mülk sahibi sınıfların padişah veya hanedanın dolayımı ile iktidarlarını kullandıkları anlamına gelmemekte; mülk sahibi sınıfların doğrudan iktidarının dolaylı biçimde kullanılabilecek olmasına işaret etmektedir. Makam-servet dolayımıyla oluşturulan “kapı”lar, iktidarın “nasıl” dolaylılaştırıldığıнын bir örneği iken, III. Ahmed döneminde özgün biçimini alacak imparatorluk yönetimi de bir başka örneği oluşturacaktır.

Erken modern devlet oluşumunun, mülk sahibi sınıfların iktidarı “doğrudan” kullanmaları özelliğinin yanı sıra, ona özgül biçimini veren ikinci özelliği ise, “mülk” yönetimini “doğrudan”laştırmanın yönetsel biçimlerinin oluşturulmasıdır. Bu yönetsel biçimler toplumsal ilişkilerin örgütlenme pratiklerine uygun şekilde “kapı”ların merkezileştiği dolayım kanalları üzerinden biçimlenecek; son tahlilde “merkezi” niteliğini korumuş ancak kolektif sömürü ve yönetimin dolayım kanallarını değiştirmiş, feodal toplumsal ilişkilerin çizdiği çerçevede erken modern döneme özgü bir özerklik ve temsiliyet ilişkisi üzerinde yükselen bir yapıya kavuşacaktır.

Mülk sahibi sınıflar için iktidarlarını “doğrudan”laştırılmalarının yolu, ilk olarak, “kapı”larının ve bir bütün olarak imparatorluk “mülk”ünün erken modern devlet oluşumuna özgü şekilde padişah ve hanedan “kapı”sından özerkleşmesinden geçmiştir. 16.yy’ın ikinci yarısından itibaren tedricen gelişen bu süreç, III. Ahmed döneminde son biçimini almıştır. Devşirme sisteminin bir uzantısı olan, padişahın kendi “kapı”sına sadık vezirleri imparatorluğun “merkez” yönetiminde görevlendirmesinin aracı olan kubbe vezirliği lağvedilmiştir.¹⁰⁹⁹ Vezirlerin padişah “kapı”sına tabiiyeti, bir başka deyişle kubbe vezirliği üzerinden padişah “kapı”sının himayesiyle var olma dönemi son bulmuştur. Vezir ve paşa “kapı”larının, padişah ve hanedan “kapı”sından özerkleşme ve onunla eşit koşullarda var olma imkânı böylelikle yönetsel ifadesini bulmaya başlamıştır. Ayrıca bu ilga, vüzera özelinde merkez-taşra ayrımının ortadan kalkmasına yol açmış; “kapı”ların taşradan merkeze kesintisiz örgütlenmesine imkân vermiş; kısacası, vezir (ve paşa) ile “mülk”ünü birbirine bağlamıştır.

¹⁰⁹⁸ Rifa’at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.25, 81, 96.

¹⁰⁹⁹ J. Deny, “Sadrâzam” maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, s.47; E.D., “Kubbe Wezîri” maddesi, *Encyclopedia of Islam*, a.g.e., Vol. V., s.299. 1703 İsyanı sırasında II. Mustafa’nın mealen dediği kaydedilen vezirlerim askerlerimle birlikte beni terk etti sözleri bu kapının nasıl açıldığını anlatır. Bkz. Rifa’at Ali Abou-El-Haj, *1703 İsyanı*, a.g.e., s.119.

Nevşehirli Damad İbrahim Paşa sadaretinde vezir ve paşa “kapı”ları ve hanedan “kapı”sı arasında kurulan akrabalık ilişkileri, Sokollu Mehmed Paşa’nın kendine ayrı bir “kapı” kurmak için hanedanla girdiği himaye ilişkisinden farklı olmuş; “kapı”ların hanedan “kapı”sıyla rekabet içinde ve eşit düzeyde bir ilişki kurmaya başladıklarını ve böylelikle iktidarlarını inşa ettiklerini göstermiştir.¹¹⁰⁰ Saltanatın “kendi meşruiyetini dayandırmaya çalışageldiği (1) köklülük, (2) kutsallık, (3) askeri önderlik, (4) zenginlik ve cömertlik değerlerini yansıtan sembollerle birlikte, hanedana yakınlık, ‘hanedan kadar’ zenginlik ve servet sahibi olma[k]” hanedan “kapı”sıyla “meşru” bir iktidar ortaklığı kurma iradesi ve eylemini ifade etmiştir.¹¹⁰¹ Hanedan “kapı”sının devamlılığının da bu ortaklığa dayanacağı tescillenmiştir.¹¹⁰² Nevşehirli Damad İbrahim Paşa, hanedan “kapı”sıyla kurduğu ilişkinin paralelinde kendi “kapı”sını güçlendirmiş ve diğer “kapı”larla ilişki kurmaya özen göstermiştir. Bu ilişkiler, en az hanedan “kapı”sı ile kurulan ilişki kadar önemli olmuş; kolektif sömürü ve yönetim mekânizmasının “kapı”lar arasında kurulan ittifak(lar) eliyle yönetileceğinin açık ifadesi olmuştur.¹¹⁰³ “Kapı”ların mülkiyet ve iktidarlarının sürekliliğini de bu ilişki biçimi güvence altına almıştır.¹¹⁰⁴

Özerkleşme ile kendilerine birer iktidar alanı yaratan “kapı”lar, kurulan bu ilişkiler ile iktidarın yeni biçimini belirlemiş ve bu biçim hem hanedan “kapı”sının hem de diğer “kapı”ların kolektif olarak toplumdan soyutlanmalarının özgül biçimi haline gelmiştir. Lale Devri İstanbul’unun tasviri, Sadâbâd Sarayı çevresinden başlayarak Haliç (Kağıthane) ve Boğaz boyunca inşa edilen köşkler, yalılar ve prens saraylarıyla bu kolektif iktidarın kendini gösterdiğini, “kapı”lara özgülünmüş bu görüntünün de geniş toplum kesimlerine dışında duracakları bir alan tayin ettiğini, böylelikle kolektif iktidarın kendini toplumdan soyutladığını en yalın biçimiyle ortaya koyar.¹¹⁰⁵ Sosyal mobilizasyonun sınırlı kaldığı bu yüzyılda, bu çevredeki yeni sosyalleşme biçimleri ve

¹¹⁰⁰ Vezir ve paşa “kapı”ları ile hanedan ve rical aileleri arasındaki evliliklere örnek için bkz. Tülay Artan, “18.Yüzyıl Başlarında Yönetici Elit ...”, a.g.e., s.294-301.

¹¹⁰¹ A.g.e., s.305.

¹¹⁰² A.g.e., s.299-300.

¹¹⁰³ Artan, bu ilişkiyi gözümüzde canlandırarak önemli bir örneği bizlerle paylaşır. 1720’deki bir sunnet düğününü resmeden iki gravürde belli bir hiyerarşi içinde ama ayrılmaz bir şekilde III.Ahmed’in çadırının yanında, Nevşehirli Damad İbrahim Paşa, damadı Kaptan-ı Derya Kaymak Mustafa Paşa ve Sadaret Kaymakamı Kethüda Mehmed Efendi’nin çadırları da resmedilmiştir. A.g.e., s.301, 303.

¹¹⁰⁴ Müsadereden kaçınma ve aile servetinin devamlılığı, iktidar gücü olan ailelerle akrabalık ilişkileri kurarak “kapı”nın genişletilmesi ve mukataalar aracılığıyla servetin hisselere bölünerek dağıtılması ile sağlanmıştır. Ariel Salzmann, a.g.e., s.155-156. Bu akrabalık ilişkileri bir yandan da farklı ailelerden gelen kişilerin her dönem kendilerine iktidarda doğrudan yer bulmalarına imkan tanımıştır. Köprülüler bunun en iyi örneğidir. Bkz. Tülay Artan, a.g.e., s.300-301, 307-308.

¹¹⁰⁵ Tülay Artan, “İstanbul in the 18th Century ...”, a.g.e., s.305-308, 311; Tülay Artan, “18.Yüzyıl Başlarında Yönetici Elit ...”, a.g.e., s.302-303, 308.

lüks tüketim kimlerin iktidarda olduğunu, kimlerin de bu iktidarın dışında durduğunu açıkça gösterecek biçimde şekillenmiştir.

“Kapı”ların iktidarlarını doğrudanlaştırmalarının ikinci yolu, imparatorluk “mülk”ünü doğrudan yönetmelerine imkân verecek yönetsel biçimlerin ortaya çıkmasından geçmiştir. “Kapı”lar arası ilişkiler ve toplumdan soyutlanma süreçleri bu yönetsel yapılarla somut birer biçim almıştır. Hanedan “kapı”sının varlığını koruduğu ve servetin “merkez”de yoğunlaşmaya devam ettiği koşullarda bu biçimler, “dolaylı kolektif sömürü ve yönetim mekânizması”nı çözücü değil, dönüştürücü olmuştur. Ortaya çıkan yönetsel biçimlerin ortak özelliği, “dolaylı kolektif sömürü ve yönetim mekânizması”nın dolayım kanallarını ortadan kaldırmaları değil, değiştirmeleri, (imparatorluk) “mülk”(ün)ün doğrudan yönetimine olanak verecek şekilde ikame etmeleridir.

Birincisi, padişah ve hanedan “kapı”ları dolayımıyla kurula gelmiş, 18.yy’da feodal toplumsal ilişkilerin temel örgütlenme biçimlerini yaratan makam-servet bağının dolayım kanalını doğrudan “kapı”ların yönetimine verecek şekilde Sadaret makamının Saray’dan ayrılması ve Babîâli’nin yönetim merkezi haline gelmesidir.¹¹⁰⁶ Köprülüler “kapı”sı Sadaret makamı dolayımıyla hem makam hem mukataa ve vakıf tahsisini tekeline almış; hatta mukataaların yönetim (işletme) haklarını sahiplerine devrederek yönetim hakkını da tahsis etmeye başlamış; mukataalardan, yani bir nevi “yerinden yönetim” uygulamasına öncülük yapmıştı. 17.yy’ın son on yılındaki malikâne düzenlemeleri, Sadaret makamının yetkilerini artırmış ve yetkili olduğu alanı genişletmiştir. Vüzera ve hanedan haslarının “ricâl-i devlet ve âyân-ı vilâyet”ten kimselere malikâne olarak satılmak üzere bütçeye dâhil edilmesi süreci buna en güzel örnektir.¹¹⁰⁷ Böylelikle Enderûn hazinesi bağımsızlığını tamamen kaybetmiş ve Sadaretin sorumluluğundaki Birûn hazinesi tarafından kapsanmış;¹¹⁰⁸ Sadaret makamının kontrolündeki malikâne alanı da alabildiğine büyümüş ve bu dolayım ile hasların yeniden paylaşımı gündeme gelmiştir. Sadaret makamı malikâne uygulamalarında sadece Saray karşısında değil diğer makamlar karşısında da tekleşmeye başlamıştır. Hem hanedan hem vüzera hasları sözleşmelerinde ulemanın sahip olduğu denetim yetkisi de, sadaret lehine elinden alınmıştır.¹¹⁰⁹ Salzmann, III.Ahmed dönemi boyunca ve özellikle de Nevşehirli Damad İbrahim Paşa döneminde

¹¹⁰⁶ Literatürde bu süreç Babîâli’nin “hükümet merkezi” haline geliş süreci olarak adlandırılır. Ancak siyaset-yönetim ve yasama-yürütme-yargı ayrımlarının gerçekleşmediği bir yüzyılda hükümet kelimesinin kullanılması, yerleşik dar anlamı itibarıyla uygun bulunmamıştır.

¹¹⁰⁷ Yücel Özkaya, a.g.e., s.51.

¹¹⁰⁸ Ariel Salzmann, a.g.e., s.127-137, 133.

¹¹⁰⁹ A.g.e., s.134.

bu uygulamaların ivme kazandığını saptamıştır. 17.yy'ın son on yılındaki ve 18.yy'ın ilk 30 yılındaki gelişmeler, tüm 18.yy boyunca hâkim olacak bir eğilim ortaya çıkarmış; 1840 yılına kadar “Bâb-ı Âli pek çoğu sonradan malikâne ya da esham usulüyle işletilen en büyük iltizamların gelirlerini” toplama yetkisini bu dönemdeki gelişmeler sonucunda elde etmiştir.¹¹¹⁰

Sadaret makamının mukataa-malikâne tahsis yetkisini eline alması, salt bir kurumun idari yetkilerini artırması anlamına gelmiyor; “mülk”ün yeniden paylaşımındaki ayrıcalıkların merkezi olarak kullanılmasına imkân sağlıyordu. Şöyle ki, Babîâlî'ye yakın olmak devlet ricali için, “en önemli iltizam müzayedelerine girme[k], kredi kullanma[k] ve bir memur adayını ihya yahut ifsat edebilecek görevlilerle ilişkiler kurabilme[k] anlamına geliyordu. Yüzyıl boyunca bu ayrıcalıkları tekelinde toplayan seçkin bir merkez olarak idare vezir düzeyinde yapılan atamalarla dengesizlik yaratacak biçimde genişleyecekti.”¹¹¹¹ Bu durum, hem vezir ve paşaların yönetsel gücünü arttırmış ve dolayısıyla birincil mültezimlerin servet biriktirmelerini sürekli kılarak dirençlerini daim kılmış hem de âyânın merkezi makamları elde etmesinin önünü açmıştır. Sadaret makamının bu ilişkileri merkezileştirmesi, ilişkilerde ortaya çıkan uyuşmazlıkların çözümünde İstanbul ulemasının ağırlığının da devam etmesinin güvencesi olmuş görünmektedir: “Miras anlaşmazlıklarının (genellikle mülkiyet hakları aile üyeleri ya da yabancılar tarafından gaspedilen kadınların açtığı davalar) hükme bağlanması; köylülerin toprak tasarruf haklarının bir ifadesi olan tapu sözleşmelerinin statüsünün belirlenmesi; sulama, toprağı işleme hakları ve köy dahilindeki özel mülkiyet meselelerinin çözüme kavuşturulması gibi konularda İstanbul karar veriyordu.”¹¹¹²

“Mülk”ün paylaşımının Sadaret makamında merkezileşmesi, merkezi ve merkezi makamları ellerinde tutanları güçlendirmekle de kalmamış; malikâne sisteminin sömürüyü dolaylı hale getiren işleyiş biçimi ile merkez ve taşranın sömürüden eş zamanlı pay almalarını sağlamış; bir yandan yetkiyi yerele devrederken diğer yandan mali bütünleşme üzerinden imparatorluğun yönetsel bütünlüğünün bir yüzyıl daha devam etmesini sağlamıştır.¹¹¹³ Sonuç itibariyle, şöyle bir tablonun ortaya çıkmasına neden olmuştur: “Eski Rejim, Mısır ve Irak'taki yarı-özerk sistemlere zımnen onay verip doğu sınırlarını yerinde tutmaya çalışırken, eyalet aktörlerinin yüksek finans ve

¹¹¹⁰ A.g.e., s.135.

¹¹¹¹ A.g.e., s.147.

¹¹¹² A.g.e., s.203.

¹¹¹³ Malikâne sisteminde merkezin önemini koruması, merkezin paylaşım ilişkilerine katılımı ve bütçedeki merkezi malikâne gelirleri için bkz. Mehmet Genç, “Mâlikâne” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.516-518.

saray bağlantılı bir ağ içinde kapana sıkıştırarak kent seçkinleri ve taşra ileri gelenlerinin desteğini muhafaza etti.”¹¹¹⁴

“Kapı”ların makam-servet bağıını Sadaret makamı dolayısıyla doğrudan kontrol etmeye başlamaları ile makamın Saray’dan ayrışması birbirini koşullayan eş zamanlı süreçlerdir. Sadaret makamının Saray’dan ayrışması, ikinci divanının ve sadrazam sarayının ayrıldığı zaman göz önünde bulundurulursa Kanuni Sultan Süleyman dönemine ve İbrahim Paşa’nın veziriazamlığına (1523-36) kadar götürülebilir.¹¹¹⁵ Ancak sadrazam “kapı”sının padişah ve hanedan “kapı”larından ayrışmaya başlaması, Sadrazam sarayının padişahın sarayı dışında resmi işlerini yürüttüğü “daimi bir ofis” halini alması 17.yy’ın ikinci yarısında Derviş Mehmed Paşa (1653-54) döneminde gerçekleşmiştir.¹¹¹⁶ Dolayısıyla, ancak bu dönemde Sadrazamın, “kapı”sına Saray dışında ayrı bir yetki alanı yaratma iradesi gösterebildiğini ve ayrışmanın aslen bu dönemde başladığını söyleyebiliriz. Divan-ı Hümâyûn’un yönetimdeki fonksiyonlarının azalmaya ve faaliyetlerinin büyük oranda “küçük divan modeli” ile Fatih Sultan Mehmed’den sonra Divan’a başkanlık yapmaya başlayan Sadrazamın ikametgâhına, sarayına taşınmaya başladığı dönem de bu dönemdir.¹¹¹⁷ Kanun yapım süreci Divan-ı Hümâyûn’un dışında kalmaya başlamıştır.¹¹¹⁸ Sadrazam’ın hem ikamet ettiği hem resmi işlerini yürüttüğü saraya, bu tarihlerde “Paşa Kapısı” veya “Bâb-ı Âsafi” denilmiştir. 17.yy sonlarında Divan-ı Hümâyûn’un yetkilerinin artık Sadrazam divanına geçtiğini, bununla birlikte divan toplantılarında Sadrazama yardım eden ve Divan-ı Hümâyûn’un yardımcıları olarak adlandırılan Reisülküttap ve Çavuşbaşı’nın da onun yardımcıları olarak çalıştıklarını görürüz.¹¹¹⁹

Ayrışma süreci, Nevşehirli Damad İbrahim Paşa’nın 1718-1730 sadaret yıllarında tamamlanmıştır.¹¹²⁰ Bu dönemden itibaren Sadaret makamına Babîâli denmiştir.¹¹²¹ Bunun açık göstergesi, Divan-ı Hümâyûn kalemlerinin Sadrazamın sorumluluğuna, onun sarayına geçmesi ve burada teşkilatlanmalarıdır. Nevşehirli Damad İbrahim Paşa’nın sadaretinden önce Sadrazam sarayında bu kalemlerden bahsedilmemekte ve 18.yy başında Edirne’den İstanbul’a dönüldüğünde bu kalemler Saray teşkilatı içinde geçmektedir. Ancak, Nevşehirli Damad İbrahim Paşa sadaretinde bu durum değişmiş;

¹¹¹⁴ Ariel Salzmänn, a.g.e., s.114.

¹¹¹⁵ Sadaret makamının Saray’dan ve Divan-ı Hümâyûn’dan ayrışma süreci için bkz. Tülay Artan, “The Making of the Sublime Porte ...”, a.g.e., s.150-151.

¹¹¹⁶ A.g.e., s.146-147, 154.

¹¹¹⁷ Muzaffer Doğan, “Divân-ı Hümâyûn’dan Babîâli’ye Geçiş”, Güler Eren (Ed.), *Osmanlı*, Cilt 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.199-210, s.200-201; Ahmet Mumcu, *Divan-ı Hümâyûn*, a.g.e., s.9-10.

¹¹¹⁸ A.g.e., s.50.

¹¹¹⁹ A.g.e., s.39, 42, 45.

¹¹²⁰ Tülay Artan, a.g.e., s.145, 189.

¹¹²¹ J. Deny, “Bâb-ı Âli” maddesi, *Encyclopaedia of Islam*, Vol. I, a.g.e., s.839.

sadece Divan-ı Hümâyûn yardımcıları Sadrazamın sarayına geçmekle kalmamış onların sorumluluğunda eski ve yeni kalemler teşkilatlandırılmıştır.¹¹²² Daha önce de kâtipler ve kalemler olmasına rağmen, bu kesimin “kalemiyye” adını alarak imparatorluk yönetimi içinde ayrı bir birim olarak örgütlenmesi; “kalem”lerin ayrı uzmanlık alanları üzerinden ayrışmaları ve örgütlülük düzeylerinin artması aslen bu ayrışma sonucunda belirginlik kazanmış; bu süreç ayrışma süreciyle kesişmiştir.¹¹²³ Divan-ı Hümâyûn teşkilâtı içindeyken birer yardımcı olan görevliler makam ve rütbe sahibi haline gelmiş; imparatorluk yönetiminde önemli sorumluluklar üstlenir hale gelmişlerdir. Sadrazamın yardımcısı Sadaret Kethüdası, bu dönem Sadaret makamından sonraki en üst düzey devlet görevlisi addedilmiş; Klasik Çağ’da padişah tarafından sadrazama havale edilen işler ona verilmiş; dahili örgütlenmenin bütün sorumluluğu ona bırakılırken taşradaki bütün yöneticilerin tayini ve idaresiyle görevlendirilmiş; mahalli masrafları düzenleyen tevzi defterlerinin idaresi de ona verilmiştir.¹¹²⁴ Kanun hazırlama ve diplomasi ile ilgili görevleriyle Reisülküttap, adli ve mali görevleriyle de Çavuşbaşı bu dönemde imparatorluk yönetiminde merkezi roller üstlenmişlerdir.¹¹²⁵ Bununla birlikte, Divan-ı Hümâyûn üyesi kubbe vezirleri, kubbevezirliği payelerini ve imparatorluk yönetimindeki “merkezi” konumlarını kaybetmişlerdir.¹¹²⁶ Vezir ve paşalar arasında değil, sadrazamla diğer vezir ve paşalar arasında hiyerarşik bir fark gözetilmeye başlanmıştır. Böylelikle, Saray, yönetimi merkezileştirdiği divanını ve kalemlerini kaybetmiş; yönetim Sadaret makamında merkezileşmeye başlamıştır. Saray içinde Birûn altındaki devlet örgütlenmesi ayrı bir hüviyet kazanmıştır.¹¹²⁷

Bu ayrışma Osmanlı erken modern devletinin temel taşı olacak; kendinden sonraki iki yüzyılı belirleyecektir. Avrupalıların Osmanlı devletini Babîâli ile özdeşleştirmeleri de tam da bu nedenle çok isabetlidir.¹¹²⁸ “Kapı”ların “mülk”ün yönetimini Sadaret makamı dolayısıyla ellerine almaları, zaman içinde bu makamın ayrı bir tüzel kişilik kazanmasına; “kapı”ların örgütlülüğünü aşan bir tüzel kişilik haline gelmesine yol açacaktır. Bunun altında “kapı”ların ayrı birer tüzel kişilik kazanmadan ancak ittifak halinde yönetebilmelerinin payı olduğu kadar, “kapı”ları örgütleyen merkezi makam sahiplerinin – ister birincil mültezim ister vakıf sahibi olsunlar – giderek sömürü sürecinden daha fazla dolaylı şekilde pay almalarının ve âyânların sömürü ve yönetim

¹¹²² Muzaffer Doğan, a.g.e., s.201.

¹¹²³ Sürecin ayrıntıları ve karşılaştırmalı bir okuma için bkz. Carter V. Findley, *Babîâli*, a.g.e., s.59-75.

¹¹²⁴ Muzaffer Doğan, a.g.e., s.201-202, 205.

¹¹²⁵ A.g.e., s.203-204.

¹¹²⁶ Halil İnalcık, “Wazîr” maddesi, *Encyclopedia of Islam*, Vol. XI, s.185-197, s.196.

¹¹²⁷ Carter V. Findley, a.g.e., s.57.

¹¹²⁸ A.g.e., s.3.

mekanizmasına bağımsız dâhil olma süreçlerinin “kapı”ların 17.yy örgütsel bütünlüğünü bozmasının da payı vardır. Böylelikle, Osmanlı erken modern devleti toplumdan ve ekonomiden özerkleşirken, dolayısıyla özerkleştiği Babiâli’yi de özerkleştirmiş ve erken modern devletini Babiâli ile özdeşleştirmiştir. 18.yy’ın sonuna gelindiğinde kalemiyye mensupları 1.000-1.500 kişi civarına ulaşmış; imparatorluğun hem merkez hem taşra örgütlerinde “efendilikten gelen paşa” modeli olarak adlandırılan kalemiyyenin kendi içinden gelen vezir ve paşalar görevlendirilmeye başlanmıştır.¹¹²⁹ Bu veriler, Babiâli’nin özerkleşmesinin “asker” vezir ve paşalardan ayrışma, yani Findley’in ifadesiyle “sivilleşme” anlamı da taşıdığını gösterir.

İkincisi, *ad hoc* toplanan Meşveret Meclislerinin 18.yy imparatorluk “merkezi” yönetiminin önemli bir parçası olarak belirginlik kazanmasıdır. 17.yy boyunca padişahın buyruğu olmadan toplanan bu meclislere, taht değişikliği ve ayaklanma zamanlarında şahit olunmuştu.¹¹³⁰ Köprülülerin büyük rolü olduğunu gösterdiğimiz IV. Mehmed’in tahtan indirilmesi ve 1703 İsyanı sırasında Silivri’de kurulan meclisler 18.yy arifesindeki son ve en önemlileriydi. Bu meclislerle “kapı”lar ayrı bir kolektif iktidar alanı yaratabildiklerini göstermişlerdi. Bunun açık göstergesi meclislerin egemenlik kaynağının kendi dışında olmaması ve “ittifak” kavramının bu kolektif iktidarı sembolize etmesidir: “Padişahın iradesi dışında yapılan bu toplantılarda alınan kararların yasallığı, şeyhülislâm fetvası bir yana bırakılırsa, ‘ittifak’ kavramına dayandırılmış[tı]. [IV. Mehmed’in tahta çıkarıldığı bir diğer mecliste de] İbrahim’in tahttan indirilme kararına itiraz edenlere ‘karar ittifakla alınmıştır, cumhura muhalefet caiz değildir’ denilerek karşılık verilmiş[tı].”¹¹³¹

Padişahın Divan-ı Hümayûn’u toplama gücünü kaybetmesi, Divan’ın yerini Babiâli’ye bırakması, “kapı”ların kolektif iktidarlarını Divan gibi “kurul-tipi bir organ”la değil Babiâli gibi “kurum-tipi bir organ” dolayısıyla kurdukları anlamına geliyordu.¹¹³² Kolektif bir idari yapı yaratamamış olmalarına rağmen, dolayısıyla iktidarlarını kurabilecekleri “kurum-tipi bir organ” yaratmışlardı. Divan’ın yerini böyle bir “kurum-tipi organ”ın alması, o vakte kadarki meclis oluşumlarına aykırı şekilde “kapı”ların temsiline olanak vermiyordu. 18.yy boyunca “kapı”ların bu boşluğu meşveret meclislerini toplamakta direnerek aştıkları görülmektedir. Yani, “kapı”lar “kurumsallaşmış” temsili bir organ yaratamamış olmalarına rağmen, karar alma sürecine katılmak istedikleri zaman bu tip bir *ad hoc* örgütlenme içine gitmişler;

¹¹²⁹ A.g.e., s.66, 117-118.

¹¹³⁰ Ahmet Mumcu, a.g.e., s.143-144.

¹¹³¹ Naimâ, IV, s.292’den aktaran A.g.e., s.144

¹¹³² “Kurul-tipi organ” kavramlaştırması için bkz. A.g.e, s.125-148. Ayrıca kurul ve kurum karşılaştırması için bkz. Sıddık Sami Onar, a.g.e.

Osmanlı erken modern dönemini belirleyen *ad hoc* bir temsil organı yaratmışlardır. Bu *ad hoc* feodal nitelikli temsil organının *medlij-i shûrâ*, *dâr al-shûrâ*, *medjlis-i meshweret* (*müshâwere*) ve *endjümen-i meshweret* gibi çeşitli adlar altında belirlediğini gösteren Carter V. Findley, Meşveret Meclislerinin zikredildiği kaynakları belirterek 18.yy boyunca bu meclislere sıkça rastlandığını belgelemiştir.¹¹³³ 18.yy boyunca toplanan Meşveret Meclislerine sadrazam, şeyhülislam, üst düzey kumandanlar, kalemiyye mensupları vb. katıldığı belirtildiğine göre, “kapı”ların bu meclisler aracılığıyla temsil edilmeye, karar alma süreçlerine katılmaya çalıştıklarını söylemek yanlış olmaz. İkinci Divanı’nın Sadaret Makamında toplanmasına ve Sadaret Makamının (Babîâli) “kolektif yönetim ve sömürü” mekanizmasının merkezi haline gelmesine rağmen, Meşveret Meclislerinin saray, Babîâli, Bâb-ı Meşihat (Şeyhülislam makamı), cephe komuta karargâhı ve eyalet merkezleri gibi çok çeşitli yerlerde toplandıkları tespit edildiğine göre, “kapı”lar güçlerini ve temsil yeteneklerini korumuşlardır. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı’nda toplanma sıklıkları ve etkinlikleri artmıştır. Findley, Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasına karar verilen 1826 Meşveret Meclisi’nin, bu tarz meclislerin sonuncu olduğunu belirtmiştir. Demek ki, Avrupa’daki kurul organlar gibi kurumsallaşamamalarına rağmen, Osmanlı’da feodal kurul tipi organların var olmadığını iddia etmek doğru değildir. Daha da önemlisi, kurumsallaşamamalarına rağmen, bu meclisler Sarayın ve Babîâli’nin bağımsız karar alma sınırlarını göstermiş; “kapı”ların karar alma gücünü merkezi olarak kullanmalarına izin vermiştir.

Üçüncüsü, askeri örgütlenmedeki dönüşümdür. “Siyasal birikim”nin askeri karakteri, imparatorluk yönetiminin bütünündeki dönüşüm ile askeri örgütlenmedeki dönüşümü eş zamanlı kılmış; 18.yy’a gelene kadar olduğu gibi bu yüzyılda da bu iki örgütlenme biçiminin birbirini koşturmasına neden olmuştur. Bu yüzyılın başında askeri örgütlenme, imparatorluk örgütlenmesinde olduğu gibi, çoğul “merkezli” bir görüntü sunmaktadır. Taşradan başlayarak “kapı”larını oluşturan sekbani, hem askeri-idari örgütlenmede hem de savaş alanlarında gerek doğrudan kendilerine bağlı gerekse düzenli ve merkezi ordunun parçası olarak (Yeniçeri Ocağı ve Kapıkuluna dışarıdan alımlar şeklinde) seferber eden vezir ve paşalar, askeri örgütlenmenin çoğul “merkezli” bir yapıda örgütlenmesine yol açıyorlardı. Bu çoğul “merkezli” askeri yapının, dolaylı da olsa tek bir merkeze bağlı kalmasını sağlayan ise, 16.yy’ın ikinci yarısından beri

¹¹³³ Carter V. Findley, “Madjlis al-Shûrâ” maddesi, *Encyclopedia of Islam*, a.g.e., Cilt V, s.1082-1096, s.1082-1083.

Sadrazam ve Sadrazam “kapı”ıydı.¹¹³⁴ Sadrazamın, bu gücü, imparatorluk ordusunu savaşta ve barışta, cephede ve imparatorluk genelinde, askeri, idari ve mali açıdan yönetmekten aldığı anlaşılmaktadır. III.Murad döneminde Yeniçeri Ağasının karşı çıkmasına rağmen Yeniçeri Ocağına dışardan adam alınması, yine aynı dönemde 1594 tarihli bir hükümle Yeniçeri ağalarının ve Yeniçerilerin Padişahın sefere katılmadığı durumda dahi Sadrazam’ın komutasında sefere katılmalarının emredilmesi ile başlayan süreç, Sadrazam’ın serdar-ı ekremligini pekiştirmişti.¹¹³⁵ 17.yy ortalarında Sadrazam Kemankeş Mustafa Paşa’nın taşra vezirlerinin serdarlık yaparken sahip oldukları azil, nasb, dirlik tevcihi gibi geniş yetkileri ellerinden almasıyla serdar-ı ekrem olarak Sadrazam tekleşmeye başlamıştı.¹¹³⁶ Köprülü “kapı”sının, diğer “kapı”ları kendi “kapı”sı etrafında seferber etmesi, Sadrazamın askeri örgütlenmedeki yerini ve diğer “kapı”lar karşısındaki üstünlüğünü belirlemişti. Sadrazam, seferdeyken divan kurup devr sırasında bizzat bulunmayanları mimleyerek ocakla ilişkilerini kesmek, atamalar yapmak gibi askeri örgütle ilgili kararlar alma yetkisine sahip olduğu gibi; ulufe kayıtlarını tutma, ulufeleri düzenleyip Padişahın onayına sunma, ulufeleri dağıtma ve Muhzır Ağa aracılığıyla diğer Yeniçeri işlerine bakma görev ve yetkisine sahipti.¹¹³⁷

Sadrazamın serdar-ı ekrem olarak tedricen üstlendiği görevler ve imparatorluk ordusu başta olmak üzere tüm askeri güçlerin seferber edilmesinde sahip olduğu yetki, Babîlî’nin oluşum sürecinde belirleyici olduğu gibi, Babîlî’nin “kapı”lar üstü oluşumu da askerin “merkezi” seferberlik biçimini etkilemiş görünmektedir. Birincisi, 18.yy’ın başında askeri örgütlenmenin sahip olduğu çoğul “merkezli” yapı, vezir ve paşalar düzeyinde sağlanan bir merkezileşme ile kolektif yönetime uyumlu hale gelmiştir. 1768-74 Savaşı’nın bileşimi ve örgütlenme tarzı, “kapı”ların “kapılı” veya “kapı halkı” adı verilen paralı askerlerinin yanı sıra, “miri levend” adı verilen ve giderleri doğrudan imparatorluk tarafından karşılanan paralı askerlerin belirleyici şekilde savaşa katıldıklarını göstermektedir.¹¹³⁸ İmparatorluk tarafından finanse edilen ve imparatorluk adına savaşa katılan askerlerin varlığı, Osmanlı İmparatorluğu’nun, askeri açıdan da, erken modern dönem devletinin soyutlanma, bir başka deyişle merkezileşme biçimine yakınsadığının kanıtıdır. Virginia Aksan, 1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı’nın “modern” bir orduya geçişte kritik bir dönüm noktası olduğu yönündeki

¹¹³⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, Cilt 1, Acemi Ocağı ve Yeniçeri Ocağı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Merkez*, a.g.e., s.158-162.

¹¹³⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kapıkulu Ocakları*, Cilt I, a.g.e., s.482, 687-688.

¹¹³⁶ Abdülkadir Özcan, “Serdar” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.551-552.

¹¹³⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.208-210, 384, 411, 416, 429.

¹¹³⁸ Virginia H. Aksan, “Whatever Happened to the Janissaries? Mobilization for the 1768-74 Russo-Ottoman War”, *War In History*, 1998, Cilt: 5, Sayı: 1, s.23-36, s.27-29.

tespiti bu nedenle gözden kaçırılmayacak önemdedir.¹¹³⁹ Ancak Babîâlî’de merkezileşen “kolektif sömürü ve yönetim” mekanizmasının dolaylı karakteri, askeri alanda da dolaylı olarak orduyu komuta eden vezir ve paşalar ile doğrudan sevkıyatı sağlayanlar arasında bir ayrışma ortaya çıkarmıştır. Bu ayrışma, 18.yy’ın sonunda belirgin hale gelen, askeri örgütlenmenin ikinci özelliğini oluşturmuştur. Bir bütün olarak askeri örgütlenme, hangi kaynaktan besleniyor olursa olsun, (idari ve mali açıdan) sevkıyatta, sevkıyatı doğrudan gerçekleştiren âyâna daha da bağımlı hale gelmiştir.¹¹⁴⁰ Bruce McGowan, yine 1768-74 savaşında su yüzüne çıkan ve derinleşen bu süreci, sanki ayan içinden bir savaş ayanı çıktı minvalindeki sözleriyle doğrular.¹¹⁴¹ McGowan’ın betimlemesi, vezir ve paşaların “kapı”lar üzerindeki kontrolü, “kapı”ların bütünleşik yapılarını bu çıkışla Rumeli başta olmak üzere kaybettiklerini; birincil mültezimlerle ikincil mültezimler arasında dönüşsüz bir ayrışmanın yaşandığını gösterir. Vezir ve paşaların ordunun komutasını bırakmama yönündeki dirençlerine rağmen, ordu bu sefer âyânlar düzeyinde çoğul “merkezli” bir yapı edinecek şekilde parçalanmıştır.¹¹⁴²

---

¹¹³⁹ A.g.e., s.36.

¹¹⁴⁰ A.g.e., s.28; Babîâlî 1726’dan sonra sancakbeyi, voyvoda, muhassıl veya mütesellim de olan âyânı muhatap almaya başlamış; ilk defa 1743 İran seferinde asker sevkıyatı için âyâna başvurmuştur. Fikret Adanır, “Semi-Autonomous Forces in the Balkans and Anatolia”, Suraiya N. Faruqi (Ed.), *Turkey*, a.g.e., s.157-185.

¹¹⁴¹ Bruce McGowan, a.g.e., s.786.

¹¹⁴² Virginia Aksan, “War and Peace”, a.g.e., s.97.

Dördüncü Bölüm: II. İmparatorluğun Krizinden Doğan Yeni Bir Devlet Başkanlığı Biçimi Olarak “Padişahlık”

4.1. Kapitalistleşme Süreçlerinin Derinleştirdiği Feodal Toplumsal İlişkilerin Krizi ve “Zorunluluk Olarak Pazar”ın Oluşumu

19.yy Batı Avrupa resminin eskizlerini 1814-15 Viyana Kongresi çizmiştir.¹¹⁴³ “Avrupa Konseri”ni sağlamak için kurulan ittifakın mimarı olan ülkelerin “büyük güçler” olarak adlandırılması ve bu barışın yeni “Avrupa Düzeni”ni ifade ettiğinin kabul edilmesi bütünleşik Avrupa algısını pekiştirmiş; İngiltere, Fransa, Avusturya, Rusya ve Prusya’dan oluşan bir Avrupa resmi ortaya çıkarmıştır. 18.yy’daki savaş yenilgilerinin devam etmesinin ardından Osmanlı İmparatorluğu’nun “büyük güçler” arasındaki dengeleri gözetken yeni bir diplomasi ve ittifak stratejisi benimsemesi de bu resmi belirginleştirmiştir.¹¹⁴⁴ “Büyük Güçler” resminin fırça darbelerinde bu devletleri iktisaden güçlü kılan korumacı politikaların ve teşviklerin belkemiğini oluşturan merkantilizmin ve onun fikren-cebren zeminini hazırlayan Mutlakiyetçi devletin izleri vardır.¹¹⁴⁵ Bu izlerin takip edilmesi Batı Avrupa modernleşmesini 16.yy’a götürmekte, temeline uluslararası pazarlarda ticari üstünlük, kaynak transferinde sömürgecilik ve kaynakların – özellikle siyasal zor tekeli elde tutmayı sağlayan askeri harcamalar için – verimli kullanılmasında mali başarıyı öne çıkarmaktadır. Resim bu başarının taşıyıcılığını ticaretin merkezi liman kentlerindeki kent soyluları ile devletin mali gücünü gözetken – dolayısıyla çıkarları onlarınkiyle kesişen mutlakiyetçi krallara, onların eliyle yeni bir biçim alan devlet aygıtına – merkeziyetçi devlete ve onun yürütme organı bürokrasiye vermektedir. 19.yy Sanayi Devrimi ve uluslararası pazarlardaki rekabet ile üstünlük bu kanallardan elde edilen sermaye birikimi ile mümkün olmuştur.¹¹⁴⁶ Mutlakiyetçi-merkantilist-sömürgeci gelişim ve sanayileşme 19.yy Batı Avrupa resmini ortaya çıkarmıştır.

Bu resmin tek kusuru üretim ilişkilerindeki dönüşümden azade evrimci-teknik bir kapitalistleşme süreci tasviri yapması değil; aynı zamanda bu tasvirin bu haliyle bütün 19.yy boyunca ve “büyük güçler”in tümünde geçerli olduğunu düşündürmesidir. Oysa Viyana Kongresi’nin çizdiği tablonun aksine Avrupa batısıyla doğusuyla Otuz Yıl

¹¹⁴³ Keith Hamilton ve Richard Langhorne, *The Practice of Diplomacy: Its Evolution, Theory, and Administration*, Routledge, London/New York, 1995, s.89-92. Oral Sander, *Siyasi Tarih – İlkçağlardan 1918’e*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003, s.175-183.

¹¹⁴⁴ Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, “XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789), *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.479-511. Metin Kunt, a.g.e., s.47-51.

¹¹⁴⁵ Bruce McGowan, a.g.e., s.763.

¹¹⁴⁶ Şevket Pamuk, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, a.g.e., s.54-57.

Savaşları (1618-1648) ve Westphalia Barışı'ndan (1648) beri savaş halindedir ve Kongre'nin çizdiği "Avrupa Düzeni-Barışı" da ancak 17 yıl dayanabilmiş, ardından Avrupa ardı arkası kesilmeyen savaşlarla ve iç savaşlarla çalkalanmıştır.¹¹⁴⁷ Teknolojik gelişmeler, Osmanlı'nın mağlubiyetleri, "büyük güçler"ın hırsları dışında savaşları; kuruluş-rejim değişikliği momentlerinin dışında iç savaşları görmeyen bu bakış açısı, savaşların içinde devindiği geniş bağlamı ve süreklilik-kopuş diyalektiği içindeki salınımını hiç dikkate almamaktadır.

Savaşların ardının arkasının kesilmemesinin temel nedeni aslen 17.yy'da başlayan ve belirli uğraklarda yoğunlaşan "uluslararası rekabet"tir.¹¹⁴⁸ Yalnız bu rekabet eşit güçler arasında ve sadece kendi ülkeleri dışındaki sömürge ve yarı-sömürgeler üzerinde yoğunlaşan bir rekabet değildir. Aslen Avrupa kıtasındaki üstünlük mücadelesi tarafından belirlenen, kapitalistleşme dinamikleri ile derinleşen feodal kriz ve *quasi* feodal-kapitalist çatışmanın savaş alanlarında cisimleşmiş / berraklaşmış halidir. Başlangıç noktasını feodalizmin 17.yy'daki krizinde bulur.¹¹⁴⁹ 17.yy krizi, sömürgeler üzerinde ticaret ve hammadde-tarımsal üretim tekeli sahipliğine ve bu tekeli askeri-siyasi yöntemlerle korumaya dayalı feodal yayılcılığın bir türü olan ilk dönem sömürgeciliğinin krizidir.¹¹⁵⁰ Sömürgelerden gelen Amerikan gümüşü gibi hammaddelerin azaldığı bir döneme (1610 sonrası) denk gelen kırılma anı, askeri-siyasi yöntemlerle sömürgeler üzerindeki tekelin sürdürülmesinin giderek maliyetli hale geldiği, üretici güçlerin gelişmesine izin vermeyen üretim ilişkileri içinde üretimin verimli hale getirilmesinin imkânsızlaştığı ve temel ihraç maddesi hammaddelerin akışkanlığına rağmen Avrupa'nın ihracatının sınırlandığı dönemle çakışmıştır. Fetih ve ilhak kadar ticari imtiyaz-tekeli, yani merkantil ticaretin de sürdürülemezliğini göstermiştir.¹¹⁵¹ Bunalımı derinleştiren olgu ise, sömürgeler ve merkantil ticaret yoluyla biriken servetin "iç pazar"ın oluşması veya üreticilerin üretim araçlarından koparılması olarak tanımlanan "ilkel sermaye birikimi"ni sağlayacak şekilde "kapitalist" yatırıma,

¹¹⁴⁷ 17.yy-19.yy boyunca Avrupa'nın merkezinde durduğu genel savaş durumunun kronolojik takibi için bkz. Oral Sanders, a.g.e., s.98-194, 233-339.

¹¹⁴⁸ Eric Hobsbawm, *Devrim Çağı*, a.g.e., s.33.

¹¹⁴⁹ 1620'lerde başlayan kriz, Otuz Yıl Savaşları ile derinleşmiş; 1640-70'ler arasında yoğunlaşmıştır. Eric Hobsbawm, "The General Crisis of the European Economy in the 17th Century", *Past&Present*, Vol.5, 1954, s.33-53, 38.

¹¹⁵⁰ Eric Hobsbawm, a.g.e., s.44-46; Ellen Meiksins Wood, *Sermaye İmparatorluğu*, a.g.e., s.51-56.

¹¹⁵¹ Feodal tekeli-imtiyazcı "sınırlandırılmış" pazar mantığına dayanan merkantilizm de şöyle tanımlanmıştır: "mübadele tekeli elinde tutmak ve azami altın ve gümüş girişini sağlamak üzere devleti denizası girişi ortak etmek". Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.44. Hobsbawm, sömürge ticaretinin durakladığı ve hatta gerilediği bu dönemde, Colbertyan merkantilizmin de kendisinden önce döneme öykündüğünü yazmaktadır. Eric Hobsbawm, a.g.e., s.36.

yani kendi kendini üreten sermayeye dönüştürülememesi olmuştur.¹¹⁵² Ticari ve mali sermayenin feodal üretim ilişkilerini dönüştürmeden, onun içinde kendini yeniden üretme kanalları bulabilme eğilimi bu durumu ağırlaştırmıştır.¹¹⁵³ “Dışarıya iş verme” temelindeki basit meta üretiminin ve ücretli emeğin sürekli feodal üretim ilişkilerinin baskın olduğu toplumsal ilişkiler tarafından – örneğin lonca imalatı – sınırlandırılması ticari ve mali sermaye kanalları dışındaki kapitalistleşme dinamiklerini de zayıflatmıştır.¹¹⁵⁴ Kapitalistleşme dinamiklerinin yavaşlatıldığı koşullar altında, feodal üretim ilişkileri çerçevesi içinde kalınarak üretimde verimliliğin arttırılamaması ve hatta keskin bir düşüşün yaşanması söz konusu bunalımı derinleştirmiştir.¹¹⁵⁵

17.yy krizinin içine doğduğu Avrupa’da özellikle son yüzyılda feodal sistemin kendi içinde yoğun bölgesel eşitsizlikler ortaya çıkmıştı.¹¹⁵⁶ Kriz, kıtayı söz konusu bölgesel eşitsizlikler bağlamında etkilemiş; bölgesel eşitsizlik dolayımı krize verilen tepkileri ve içinde devinilen dinamikleri farklılaştırmıştır. Temelde iki farklı eğilim ortaya çıkmıştır. Kriz, 16.yy’da kapitalistleşmeye başlayan İngiltere ve Kuzey Avrupa ülkelerinde imparatorlukları “burjuva devrimleri” karşısında daha kırılgan hale getirmiş; sınıf mücadelesinde kapitalist sınıfın elini kuvvetlendirmiştir.¹¹⁵⁷ 1640 İngiliz Devrimi ile dünya, krala karşı parlamento çatısı altında toplanan, tarımda kapitalistleşmenin bir araya getirdiği büyük toprak sahipleri ile kapitalist çiftçilerin (*yeoman*) siyasal iktidarı ele geçirmelerine tanıklık etmiştir.¹¹⁵⁸ Devrim, tarım kapitalizminin çözmekte olduğu feodal ilişkilerin kral tarafından Kıta Avrupası tarzı bir mutlakiyetçilikle konsolide edilmesine meydan okumuş ve kapitalist gelişmenin önünü açmıştır.¹¹⁵⁹ Aristokrasinin

¹¹⁵² Kapitalizmin henüz gelişmediği bir evrede kapitalist yatırım yapılmadığı için krize girildiğini söylemek anakronik ve işlevselci bir açıklama gibi görünebilir. Ancak bu problemin kapitalist ilişkilerin hiçbir şekilde ortaya çıkmadığı değil, yeterince yaygın hale gelmediği bir dönemin sorunu olduğu düşünüldüğünde böyle bir çözümleme yanlış olmaz. Kapitalizmin gelişmekte olduğu İngiltere, Kuzey Avrupa ülkeleri ve İtalya’da yanlış yatırım veya “iç pazar”ın genişletilmesi, derinleştirilmesi sorunu olarak karşımıza çıkan bu kriz, henüz kapitalist ilişkilerin gelişmediği veya yeterince derinleşmediği ülkelerde sermayenin ticaret veya mali sermaye biçiminde direnmesi ve ücretli emeği ortaya çıkaracak şekilde üretim ilişkilerini dönüştürememesi biçimini almıştır. Hobsbawm’ın “yanlış yatırım” olarak adlandırdığı olgu ise, feodal ilişkiler içinde kalınarak yapılması tercih edilen yatırımlardır. Örneğin, makam satışlarına, toprağa, lüks tüketim maddeleri üretimine, devletlere borç vermeye yönelik yatırımlar. Bu da çözümlemenin anakronik olmadığının bir diğer kanıtıdır. Eric Hobsbawm, a.g.e., s.40, 39-49.

¹¹⁵³ Doğu Avrupa’daki ikinci serfleşme dönemi bu eğilimin en uç örneğidir. A.g.e., s.43-44. Kapitalist gelişimde tüccar ve ticaret sermayesinin yeri için bkz. İşaya Üşür, a.g.e., s.443-444.

¹¹⁵⁴ Eric Hobsbawm, a.g.e., s.46-49.

¹¹⁵⁵ A.g.e., s.47.

¹¹⁵⁶ Bois, bölgesel eşitsizliklerin sadece kapitalist sisteme özgülenemeyeceğini, feodalizmin krizlerinde özellikle feodal üretimdeki eşitsizliklerden kaynaklanan bu tip bölgesel farklılaşmaların önemli olduğunu vurgulamıştır. Guy Bois, “Against the Neo-Malthusian Orthodoxy”, T.H. Aston ve C.H.E. Philpin, *The Brenner Debate – Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995, s.107-119, s.112.

¹¹⁵⁷ Eric Hobsbawm, a.g.e., s.38.

¹¹⁵⁸ Christopher Hill, *1640 İngiliz Devrimi*, a.g.e.

¹¹⁵⁹ “Devrim İngiliz kapitalizminin gelişimindeki rolünü, (var olmayan) feodal aristokrasiyi yıkarak değil, ama kapitalist temellük biçimlerine giderek daha fazla bağımlı hale gelen toprak sahibi sınıfla, hâlâ feodal

güçlü olduğu Fransa’da ise, 16.yy’da senyoraj gelirlerinde yaşanan keskin düşüşlere ve köylü ayaklanmalarına karşı “siyasal zor”la ve mevcut feodal hâkim sınıflar eliyle artığa el koymaya ve toplumsal düzeni sağlamaya devam etmek için imparatorluk vergi ve orduları temelinde mutlak monarşiler konsolide edilmiş; feodal bir tepki olarak feodal sınıflar Mutlakiyetçi devleti ortaya çıkarmıştı.¹¹⁶⁰ 14. Louis (1643-1715), IV. Henry’nin açtığı mutlakiyetçilik yolundan ilerlemiş; imparatorluk onun (hanedanın) sarayında ve ordusunda merkezileşmiştir.¹¹⁶¹ Mutlakiyetçi devlet, doğum günü kabul edilebilecek Westphalia Barışından itibaren sadece ülke içi bir konsolidasyon (merkezleşme) aracı değil, aynı zamanda dışarıya karşı da bir konsolidasyon (siyasal birlik) aracı olduğunu göstermiştir. Kutsal Roma-Cermen İmparatorluğu’nu parçalayan barış, Fransa’yı bütünleştirmiş ve güçlendirmiştir.¹¹⁶² Bu tarih, Kıta Avrupa’sında ayakta kalmak isteyen feodal devletlerin de Fransa karşısında “güç dengesi”ni sağlayacak konsolidasyona sahip olmaları gerektiğini gösteren tarih olmuştur.¹¹⁶³

Ortaya çıkan iki ayrı gelişim kanalı göz önünde bulundurularak, denebilir ki, 17.yy krizine neden olan feodal ilişkiler, İngiltere’de devrimle ortadan kaldırılırken, Fransa’da konsolide edilmiş ve Fransa için 1789’a kadar ötelenen bir kriz dinamiği haline gelmiştir. İngiltere ve Kuzey Avrupa ülkelerinin “uluslararası rekabet”e girişlerinde giderek kapitalist saikler – uluslararası ticaret yollarını tutan yerlerin ele geçirilmesi ve sömürge kaynaklarına kapitalist kâr çerçevesinde el konulması – belirleyici olacakken, Kıta Avrupası feodal mutlak monarşilerin kendilerini konsolide etmelerini sağlayan “güç dengesi” mücadelesi ile belirlenecektir.¹¹⁶⁴ Kapitalist gelişim dinamikleri de ikinci serflik uygulamalarını yaşayan Doğu Avrupa örneğinde olduğu gibi ya uzak bir tarihe ötelenecek, ya da içine sığdırılmaya çalışılan feodal ilişkiler için bir kriz dinamiği

---

geçmişinden kalan kişisel, babadan geçen yönetim kalıntılarına bağlı olan monarşi arasındaki gerilimi karar noktasına getirerek oynadı.” Ellen Meiksins Wood, *İsyen Borusu*, a.g.e., s.45.

¹¹⁶⁰ Guy Bois, a.g.e., s.113; Mutlakiyetçilik, “feodalizm bunalımını etkili kılmak için yoğunlaştırılmış bir güç sisteminden başka bir şey değildir.” K.H. Takahashi, a.g.e., s.84; Hobsbawm da Mutlakiyetçi devletlerin aslolarak iktisadi zayıflıktan kaynaklandığını dile getirmiştir. Eric Hobsbawm, a.g.e., s.37.

¹¹⁶¹ Oral Sanders, a.g.e., s.101.

¹¹⁶² A.g.e., s.98-101.

¹¹⁶³ A.g.e., s.103-105.

¹¹⁶⁴ Eric Hobsbawm, *Devrim Çağı*, a.g.e., s.65; Eric Hobsbawm, “The General Crisis ...”, a.g.e. Kapitalistleşen ülkeler ticaret yollarını ele geçirmek üzerinden mücadele vermenin yanı sıra, sömürgeciliği kapitalist kâr/verimlilik ve mülk edinme saiklerine dayandırmaya çalışmışlardır. Wood, bu bağlamda İrlanda örneğini şöyle yorumlar: “Politika sadece İngiliz yönetimini empoze etmek değil, İrlanda toplumunu ‘nakletmek’, yani toprağın daha verimli hale getirilmesini üstlenecek olan İngiliz ve İskoç sömürgecilerinin oraya yerleştirilmesi aracılığıyla dönüştürülmesiydi. Açıklanan niyet, İngiliz kırsal alanında kurulmakta olan toprak sahibi-kiracı ilişkisi biçiminin (İrlanda’ya) ikame edilmesiyle güney doğu İngiltere’nin toplumsal mülkiyet ilişkilerinin yeniden üretilmesi, böylece de İngiliz ticarî tarımının yeniden üretilmesiydi. Sonuçta öyle görünüyor olsa da niyetleri sadece İrlandalıları ‘uygarlaştırmak’ değil, aynı zamanda, İrlanda’yı ve o zamana kadar siyasî ve hukukî yollarla başarısız olmuş olan bütünleşme girişimlerinin ötesindeki bir biçimde bağımlı hale getirerek İngiltere ekonomisine katmaktı.” Ellen Meiksins Wood, *Sermaye İmparatorluğu*, a.g.e., s.96.

olmayı sürdürecektir. Avusturya'nın parçalı monarşik yapısı Birinci Dünya Savaşı'nın gerilim kanallarından birini oluşturacak, Rusya 1917'de son feodal krizi bir sosyalist devrimle karşılayacaktır.¹¹⁶⁵ Her halükârda Kıta Avrupa'sında "uluslararası rekabet" feodal temelli kalacak; İspanya Veraset Savaşlarında ve Polonya'nın paylaşımında olduğu gibi dışarda, diğer feodal devletlerden pay kapmaya çalışan mutlak monarşiler, içerde, gelişim dinamiklerini feodal ilişkiler çerçevesinde tutma mücadelesi vereceklerdir.¹¹⁶⁶ Feodal "uluslararası rekabeti" kızıştıran, feodal ülkelerin çelişkilerini katlayan ise başta İngiltere olmak üzere kapitalist ülkelerin varlığı olacaktır. Toplumsal ilişkilerin feodal tarzda örgütlenmesi yönündeki direnç hem tek tek ülkelerin içinde hem de ülkeler arasında gerilimlere neden olacaktır.¹¹⁶⁷ Bu durumun kendisi 18. ve 19.yy'da Kıta Avrupa'sını sarsan savaş-ıç savaş diyalektiğinin temelini oluşturacaktır.

"Uluslararası rekabeti" belirleyen bu direnç 18.yy'da temelde iki aktör, İngiltere ve Fransa arasında yaşanan neredeyse kesintisiz savaşlarda belirginlik kazanmıştır.

"İngiltere ile Fransa, aynı zamanda bir anlamda eski ve yeni rejimler arasında bir çatışmaydı. Çünkü, ticarete ve sömürgelerde kaydettiği hızlı ilerleme yüzünden İngiltere'nin düşmanlığını çeken Fransa, aynı zamanda sözcüğün klasik anlamında en güçlü, seçkin ve etkili bir aristokratik mutlak monarşiydi. Yeni toplumsal düzenin eskisi karşısındaki üstünlüğü, hiçbir yerde bu iki devlet arasındaki çatışmadan daha canlı bir örnek sunmamıştır. Çünkü İngiltere, belirleyici nitelikleri değişse de biri dışında bu savaşların tümünü kazanmakla kalmadı, bu savaşları görece daha kolay bir biçimde örgütledi, parasal olarak destekledi ve yürüttü. Fransa monarşisi, İngiltere'den daha büyük, nüfusu daha fazla ve potansiyel kaynakları bakımından daha zengin olmakla birlikte, bu savaşları yürütebilmek için çok büyük çaba harcadı."¹¹⁶⁸

Yedi Yıl Savaşları ve Amerikan Bağımsızlık Mücadelesinin ardından Fransa bu ağır yüke daha fazla dayanamadı ve 1789 yılında devrime yenik düştü. Burjuvaziyi iktidara taşıyan iki kriz başlığı da söz konusu "uluslararası rekabet"in yarattığı fay hattından geçiyordu.¹¹⁶⁹ Feodal toplumsal ilişkilerin çizdiği çerçeve içinde ticaret sermayesi kanalıyla gelişen kapitalizm, bir yandan burjuvazinin gücünü arttırıyor ama doğası gereği onu feodal toplumsal ilişkilere hapsediyordu. Yeterli gelişim kanalı bulamamasının yarattığı gerilimi körükleyen ise, iktisadi ve askeri anlamda kendinden kat be kat üstün duruma gelmiş İngiltere'yle girdiği rekabetti. "Geri kalmışlığını" ancak

¹¹⁶⁵ Oral Sanders, a.g.e., s.114-115; R.H. Hilton, "A Crisis of Feudalism", a.g.e., s.120.

¹¹⁶⁶ İspanya Veraset Savaşları ve sonunda imzalanan Utrecht Barışı (1713) için bkz. Oral Sanders, a.g.e., s.105-107; Hobsbawm, 18.yy sonundaki dünyayı tasvir ederken tarımsal üretimde, ticarete, imalatla feodal üretim ilişkileriyle uyumlu gelişim kanallarının açık olduğunu, hâkim sınıfların feodal sınıflar olduğunu ve "kâr, tacin altında" sözüne atıfla bu sınıfların monarşi çevresinde konsolide olduklarını vurgulamaktadır. Eric Hobsbawm, a.g.e., s.21-31.

¹¹⁶⁷ Eric Hobsbawm, "The General Crisis ...", a.g.e., s.46.

¹¹⁶⁸ Eric Hobsbawm, *Devrim Çağı*, a.g.e., s.34.

¹¹⁶⁹ Colin Mooers, a.g.e., s.82.

en yakın rakibi İngiltere'ye yetişip, onu aştığı takdirde giderebileceğini gören Fransız burjuvazisini, iktidara getiren bu dinamik, iktidarı aldıktan sonra da Demoklesin kılıcı gibi üstünde salınmaya ve eylemlerine yön vermeye devam edecekti. Bu nedenledir ki, daha devrimin külü soğumadan bu sefer burjuvazi 1792 yılında devrimin kendi önüne sereceğini düşündüğü uluslararası kazanımlarını toplamak için savaşa girdi.¹¹⁷⁰ Bu sefer iki devlet kapitalizmin yayılacağı uluslararası pazarları ele geçirmek için rekabet ediyorlardı. 1793-1815 yıllarına yayılan savaşın sonunda zımnen dünyayı paylaşmış oldular. İngiltere kendine açık denizlerde mutlak üstünlük getirecek bir başarı sağlamış; sömürge ve deniz aşırı pazarların denetimini tümüyle ele geçirmişti.¹¹⁷¹ Napolyon Savaşlarındaki Kıta Avrupası Sistemi, yani abluka ile başlayan Fransa'nın Avrupa pazarını İngiltere'ye kapama olgusu, savaşın sonucuyla pekişmiş ve Kıta Avrupa'sında mutlak üstünlük Fransa'ya geçmişti.¹¹⁷² Açık denizler-Kıta Avrupası şeklindeki zımnı paylaşım böylelikle gerçekleşmişti.

1793-1815 savaşları İngiltere ve Fransa için, toprakla monarşilerin konsolide edildiği feodal paylaşım savaşlarından farklı bir anlam taşımıştır.¹¹⁷³ Onlar için savaş artık gelişen kapitalizmlerine eklemlenecek yeni pazarlar arayışıdır. Toplumsal ilişkilerinin değişen doğası paylaşım savaşının niteliğini değiştirdiği gibi, paylaşım savaşının sunduğu imkânlarla kendini yeni bir eşiğe sıçratmıştır. İngiltere, 1780'lerde başlayan 1830/40'larda kendini dünya çapında hissettiren Sanayi Devrimine ivme kazandıran, kendisini "dünyanın atölyesi" durumuna getiren dünya pazarına sahip olmuştu. Mevcut "talebe bağlı olmayıp kendi pazarını yarattığı için büyük miktarlarda ve [emekten tasarruf ettiği için] giderek azalan maliyetlerle üretim yapacak makineleşmiş bir 'fabrika sistemi'ni ayakta tutma, yani dünya pazarlarını kendisinin merkezinde durduğu "sermaye döngüsü"ne eklemlene olanağı bulmuştu.¹¹⁷⁴

Sanayi Devrimi İngiltere için olduğu kadar dünya pazarları için de devrimci bir moment olmuştur. 19.yy'ın ilk yarısına kadar Doğu, hammadde ve mamul mallar cinsinden ihracatçı konumunu korumuşken, ilk defa bu yüzyılın başında ana ihracatçı,

¹¹⁷⁰ Eric Hobsbawm, a.g.e., s.76-78, 96.

¹¹⁷¹ A.g.e., s.95.

¹¹⁷² A.g.e., s.97.

¹¹⁷³ Ferro, İngiliz-Fransız rekabetinin aslolarak 19.yy'da belirginlik kazandığını belirtir: "İki güç odağının bir imparatorluk kurma amacıyla sürekli bir şekilde birbiriyle mücadelesi ancak emperyalist dönemde ortaya çıkmıştır. Daha sonra geriye yönelik bir tarih anlayışı, bu çatışmayı XVIII. yüzyıla kadar geri götürmüştür." Marc Ferro, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine – Sömürgecilik Tarihi (13.Yüzyıl – 20.Yüzyıl)*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002, s.110. Bu durum, ikisinin ancak paylaşım savaşının niteliği değiştiği vakit gerçek anlamda rakip olduklarını, kapitalizmin gelişiminin iki "büyük gücü" birbirine rakip hale getirdiğini gösterir.

¹¹⁷⁴ Eric Hobsbawm, a.g.e., s.41, 42, 51, 62; "Sermaye döngüsü" için ikinci bölümde yer alan ilkel sermaye ve sermaye birikimi ile ilgili açıklamalara bakılabilir.

ürettiği endüstri mallarına pazar bulan İngiltere olmuştur.¹¹⁷⁵ Kırılma momenti İngiltere'nin Doğu Hindistan Şirketi'nde yaşanan değişim izlenerek tespit edilebilir. İlk defa 19.yy'ın ilk yarısında şirketin ticari çıkarları, anakaradaki sanayi sermayesinin çıkarlarının gerisinde kalmaya başlamıştır. Şirketin o ana kadar ticari sermayeyi belirleyen pazarlar arasındaki fiyat, ürün vb. farklardan yararlanarak ucuza alıp pahalıya satma eğiliminin yerini İngiltere'nin mamul mallarını satma eğiliminin almaya başladığı gözlemlenmiş; Hindistan mamul madde üretemeyecek şekilde endüstrisizleştirilirken salt hammadde ihracatçısı konumuna itilmiştir.

Bu süreç bize göstermektedir ki, başta Dünya-Sistemci kuram olmak üzere kapitalist gelişmeyi ticaret sermayesindeki gelişmeler üzerinden izleyen değişim kuramcılarının iddialarının aksine, dünya pazarının kapitalist ilişkilerce belirlenmesi pazarın “sermaye döngüsü”nün parçası haline gelerek “zorunluluk olarak pazar” biçimini alması ile 16.yy'da değil 19.yy'da başlamıştır. Oluşum halindeki “zorunluluk olarak pazar” 19.yy'da pazarın kapitalist ilişkiler içinde devinmesiyle özgün biçimini almıştır. Ticaret sermayesinin sanayi sermayesinin boyunduruğu altına girmesiyle, ticaretin doğası değişmiş ve Avrupa ilk defa bu yüzyılda mamul mal ihracatçısı haline gelirken, sömürge veya az gelişmiş ülkeler birer hammadde ihracatçısına dönüşmüştür. Azgelişmiş ülke ticaret ve zanaatını etkileyen olgu, artık tek başına ticaret sermayesi değildir; asıl etkiyi “genelleşmiş meta üretimi”, “sermayenin genişletilmiş yeniden-üretimi” veya “sermaye döngüsü” dediğimiz mekanizma yapmaktadır. 19.yy “zorunluluk olarak pazar”da önce tarım ve imalat alanının, sonra da mali sektörün “sermaye döngüsü”nü oluşturacak şekilde pazarla (ticaret sermayesi) bütünleşme yüzyılıdır;¹¹⁷⁶ bütünleşme yolunda ilerlendikçe “zorunluluk olarak pazar”daki etki de bütünleşik hale gelmiştir. Bu, sadece sermayenin “zorunluluk olarak pazar”da bütünleşik devinimini değil, aynı zamanda kendine eklemlediği toplumsal ilişkileri de bütünleşik olarak dönüştürme eğilimini ifade eder. Ticaret, zanaat (imalat), tarım ve tefeci-mali sermaye feodal toplumsal ilişkiler içinde ne kadar ayrı örgütlenmiş olurlarsa olsunlar, “sermaye döngüsü” bu sektörleri “eşitsiz ve bileşik gelişim yasaları” baki kalmakla birlikte bütünleşik şekilde eklemleme eğilimi taşımaktadır.

Üretken sermaye ile pazarın bütünleşmesi, “Tüketim malları üreten bir üretici, pazarın, üretimini hızlı ve sürekli genişlemesine olanak verecek kadar büyük bir bölümünü ne zaman ele geçirecek?” sorusunu yakıcı hale getiren “büyük oranda tek bir

¹¹⁷⁵ A.g.e., s.44-45.

¹¹⁷⁶ Nail Satlıgan, *Emek-Değer Teorileri ve Dışticaret*, Yordam Kitap, İstanbul, 2014, s.105, 107-111, 115.

üretici ülkenin tekelinde bulunan bir *dünya* pazarı” ortaya çıkarmıştır.¹¹⁷⁷ 19.yy’ın ilk yarısında dahi “İngiltere imalat sanayiinde fiilî bir tekel konumunda bulunuyor, bu konumu sayesinde olağanüstü elverişli üretim koşulları altında üretim yapabiliyor, uluslararası rekabetin zoruyla metaların fiyatını bunların bireysel değerine, yani içerdikleri emek-zamana tekabül eden bir düzeye indirmek zorunda kalmadığı sürece kendi metalarını yurtdışında ulusal yeniden üretim değerlerinin üzerinde bir fiyatla satabiliyordu.”¹¹⁷⁸ “Zorunluluk olarak pazar”daki tekel eğilimi, İngiltere açısından, bir yandan, “sermaye döngüsü”nü gerçekleştirebilmek için ürettiklerini satabileceği pazarı elinde bulundurmak, diğer yandan da, bu pazarda değişim fiyatlarını kontrol ederek kendi üretim teknolojisinin üstünde azamî kârlar elde etmek anlamına geliyordu. “Meta üretiminin ve mübadelesinin genelleşmesi”, üretken sermayenin kendini gerçekleştirmek için “sermayenin içinde yatan ‘yayılmacı eğilim’in en üst kerte de açılıp serpilmesi”ni beraberinde getirmiştir.¹¹⁷⁹ Sermayenin merkezileşme ve yoğunlaşma sürecini derinleştirmiştir. “Zorunluluk olarak pazar”ın oluşum sürecinin tamamlanmasıyla, kapitalizm sadece kendine bir gerçekleşme kanalı açmamış; aynı zamanda yayılmacılığa kapitalist ilişkilere özgü biçimini verecek bir aşamaya, emperyalizm aşamasına evrilmiştir.¹¹⁸⁰

Emperyalizm, 1760-1870 yılları arasındaki ilk evresinde tarım ve imalat sektörü ile pazarın bütünleşmesine mukabil meta ihracı üzerinden gelişmiştir.¹¹⁸¹ Meta ihracı önündeki sınırlayıcı ticaret etkinliklerini ve feodal-merkantilist tekelci ayrıcalıkları ortadan kaldırarak ilerlemiş; tam da bu nedenle “serbest ticaret” düzenlemeleri ile özdeşleşmiştir. Mübadele ilişkilerinin önündeki engellerin kaldırılması kadar, üretim araçlarının (toprak) ve ürünlerin de mübadeleye konu olacak şekilde metalaştırıldığı bir dönemdir bu dönem. Tekellerin kırılmasının ve sömürge pazarlarının ticarete açılmasının yolu, bu dönemde, ekonomi-dışı zorun bölgesel olarak zayıflamasından geçmiş; emperyalist ülkeler serbest ticaret antlaşmalarıyla yeni pazar ve pazar koşulları yaratmanın yollarını aramışlardır.¹¹⁸²

Erken kapitalistleşen ülkelerdeki kâr oranlarının düşme eğilimi, 1870 yılından itibaren emperyalizmin ikinci bir evreye girmesine neden olmuştur.¹¹⁸³ Tekelleşme ve – meta ihracı devam etmekle birlikte – sermaye ihracıyla (sermaye yatırımı ve borç)

¹¹⁷⁷ Eric Hobsbawm, a.g.e., s.42.

¹¹⁷⁸ Nail Satlıgan, a.g.e., s.44.

¹¹⁷⁹ A.g.e., s.56, 104, 106.

¹¹⁸⁰ Yayılmacılığın özgül biçimleri için bkz. Ellen Meiksins Wood, a.g.e.

¹¹⁸¹ Harry Magdoff, *Sömürgecilikten Günümüze Emperyalizm*, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2006, s.27-29, 36.

¹¹⁸² A.g.e., s.41-44.

¹¹⁸³ A.g.e., s.48-51.

belirginlik kazanan bu evre, sanayi sermayesi ile mali sermayenin bütünleşmesi ve böylelikle yeni bir merkezileşme ve yoğunlaşma sürecine giren sermayenin kendini gerçekleştirmek için ulusal sınırları aşarak yayılması süreçleriyle birlikte yaşanmıştır. Kriz, uluslararası rekabeti körüklemiş; rekabet artışı, “zorunluluk olarak pazarın” örgütlenmesine imkân veren ekonomi-dışı zoru, yani askeri güç ve ilhak girişimlerini, sömürge fetihlerini ve yeniden paylaşım savaşlarını gündeme getirmiştir.¹¹⁸⁴

4.2. “Zorunluluk Olarak Pazar” Koşulları Olgunlaşırken Osmanlı’da Mülk Sahibi Sınıflar

Feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde dünya için çizilen eskizlerin benzeri Osmanlı için de çizilmiştir. Osmanlı’da toplumsal ilişkilerin dönüşümünde ticaretin, özel olarak da uluslararası pazarı belirleyen deniz aşırı ticaretin büyük payı olduğu düşünülmüştür. Bu görüş, Modernleşme Okulu’nun Türkiye tezlerinden ATÜT tezlerine, Bağımlılık Okulu ve Dünya-Sistemi teorisinin Türkiye tezlerinden kimi Marksist tezlere kadar yaygın kabul görmüştür. Aralarındaki farkları tek ve melez bir özete indirgemenin imkânsızlığı nedeniyle, bunlar arasından birini, gelişkin ve tarih yazınında da büyük oranda benimsenmiş bir yorumu, Dünya-Sistemi teorisinin Türkiye tezlerini seçerek piyasa ve ticaret burjuvazisi üzerinden resmedilen gelişme sürecini incelemeye çalışacağız.¹¹⁸⁵

16.yy’da ticaret yollarının değişmesi ve Avrupa’nın iktisadi-ticari üstünlüğü ele geçirmesi ile Osmanlı ticaretinin ve bununla bağlantılı olarak zanaatının gerilediği, Osmanlı’nın modernleşme veya kapitalistleşme sürecinin bu nedenle sekteye uğradığı ileri sürülmüştür.¹¹⁸⁶ Bu savununun altında, piyasa ve onun taşıyıcısı ticaret burjuvazisinin modernleşme-kapitalistleşme sürecinin asıl dönüştürücü güçleri olarak görülmesi yatar. Geleneksel veya feodal toplumsal ilişkiler arz-talep dengesinin

¹¹⁸⁴ A.g.e., s.49-50.

¹¹⁸⁵ Söz konusu çerçeveyi çizerken temel teorik metinlerimizi Colin Mooers, Robert Brenner, Örsan Akbulut ve Immanuel Wallerstein’in eserleri oluşturdu. Colin Mooers, *a.g.e.*; Robert Brenner, “Kapitalist Gelişmenin Kökenleri ...”, *a.g.e.*; Örsan Ö. Akbulut, *a.g.e.*; Immanuel Wallerstein, “Dünya-Sistemleri Kavramına Karşı Dünya Sistemi Kavramı: Bir Eleştiri”, Andre Gunder Frank ve Barry K. Gills (Ed.), *Dünya Sistemi – Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık mı?*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003. Osmanlı bağlamını somutlarken ise İslamoğlu-İnan ve Keyder’in çalışmalarından faydalanılmıştır. Huri İslamoğlu-İnan (Ed.), *a.g.e.*; Çağlar Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, *a.g.e.*

¹¹⁸⁶ “XVI. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nun dünya ekonomik cereyanları içindeki durumu, zengin bir hammadde alıcı olan Avrupa ile, çok bol ve hattâ ucuz bir işlenmiş mal satıcısı olan Şark’ın arasında bocalayan aracı olarak kabul edilebilir. Avrupa’dan altın ve gümüş geliyor, fakat, mukabilinde giden maddeler iaseyi, iç sanayii sarsıyordu. Şark’tan (yani Hint, Rusya ve İran’dan) alınan mal mukabilinde giden altın ve gümüş, Avrupa’dan kazanılardan daha fazla olduğu için, memlekette para darlığı artmaktaydı.” Mustafa Akdağ, *a.g.e.*, s.35-36; Huri İslamoğlu-İnan, “Introduction: ‘Oriental despotism’ in world-system perspective”, Huri İslamoğlu-İnan (Ed.), *a.g.e.*, s.1-26, s.9-11, 13, 15; Pazarın “yapısal” anlamda dönüştürücü bir güç haline gelişinin 18. ve 19.yy’a uzandığını düşünenler olmakla birlikte, ticarileşme ve uluslararası işbölümü olgusunun, yani ilk nedenselliğin ortaya çıkışı itibariyle dönüşüm sürecini 16.yy’dan başlatma eğilimi ağır basmaktadır. Cenk Reyhan, *a.g.e.*, s.72.

sömürücü baskısı altında hareket eden piyasa tarafından çözülmüş ve piyasa ilişkileri içinde devinen ilk “eşitsiz” uluslararası işbölümü ortaya çıkmıştır.¹¹⁸⁷ Bu süreçte, merkantilist önlemler alan Mutlakiyetçi devletler “eşitsiz mübadele” zemini olan uluslararası işbölümünü artıgın sürekli çekilmesini sağlayacak tekel oluşturma yönünde kullanmış ve kendi ticaret burjuvalarının – dolayısıyla kendi ülkelerinin – önünü açmışlardır.¹¹⁸⁸ Daha çok sermaye ve nitelikli emek kullanılarak gerçekleştirilen, dolayısıyla daha yüksek mübadele/değişim fiyatına sahip oldukları için daha çok kâr getiren Avrupalıların tekelindeki üretim görevleri (üretim faktörleri-emek denetim mekanizmaları), “eşitsiz mübadele”, bölgesel uzmanlaşma ve “artık transferi”nin (“artık maksimizasyonu”) zeminini oluşturmuştur.¹¹⁸⁹ Kapitalizm, “piyasada [mübadele alanında] kâr için üretime dayalı bir üretim tarzı”na indirgenmiş; temeline uluslararası işbölümündeki diğer ülkelerin “artık transferi” yoluyla sömürülmesi yerleştirilmiştir.¹¹⁹⁰ Doğu Avrupa’ya doğru genişleyen piyasa ilişkileri ve sömürgecilik döneminden başlayarak süreklileşen bu “artık transferi”, Avrupa’da ilkel birikimin ve sonrasında da sermaye birikiminin temel itkisi olmuş; dünyayı da çevre-yarı-çevre veya sömürge-yarı-sömürge ülkeler olarak “eşitsiz” bir şekilde bölmüştür.¹¹⁹¹

Dünya-ekonomisinin kuruluşu doğası gereği ikinci bir değişim sürecini, dünya-ekonomisi ile bütünleşme, yani periferileşme sürecini koşullamıştır. Merkez ülkelerdeki “kapitalist” gelişime, çevre ve yarı-çevre ülkelerde “azgelişmenin gelişmesi” eşlik etmiştir.¹¹⁹² Osmanlı dünya-imparatorluğunun dünya-ekonomisi tarafından kapsanması tarımın ticarileşmesi (pazara yönelik üretim yapan çiftlikler) ve devletin kontrol ettiği bir pazardan dünya-ekonomisinin dinamikleri tarafından belirlenen ve onunla eklemlenmiş “aracı” yabancı/azınlık tüccarların ağırlık kazandığı bir diğer pazara geçilmesi ile gerçekleşmiştir.¹¹⁹³ “Aracı kurumlar”ın veya ticaret burjuvazisinin eksikliği nedeniyle, bu bütünleşme sürecine ilk itkiyi, vergiler aracılığıyla artık çekimi mekanizmasına katılan ve ticaret ile piyasayı düzenleyen devlet (yönetici-hegemonik

¹¹⁸⁷ Robert Brenner, a.g.e., s.11-23; Immanuel Wallerstein, a.g.e., s.529-531.

¹¹⁸⁸ Colin Mooers, a.g.e., s.15-21.

¹¹⁸⁹ Robert Brenner, a.g.e., s.21; Huri İslamoğlu-İnan, a.g.e., s.8-9.

¹¹⁹⁰ Immanuel Wallerstein, “The Rise and Future Demise of the World Capitalist System: Concepts for Comparative Analysis”, *Comparative Studies in Society and History*, 1974’den aktaran Robert Brenner, a.g.e., s.18.

¹¹⁹¹ Andre Gunter Frank, kolonyal genişlemenin sermaye birikime ve sanayi devrimine katkısını ele almıştır. Örsan Ö. Akbulut, a.g.e., s.58-78, 83.

¹¹⁹² Huri İslamoğlu-İnan, a.g.e., s.7.

¹¹⁹³ A.g.e., s.9-11; Tüccar sınıfı “dünya pazarına yönelik ürünlerin dolaşımında rol oynayan kalabalık bir araçlar sınıfının varlığını gerektiriyordu. Bu ticaret burjuvazisi “köylü üreticiler ile yabancı sermaye arasındaki bağlantıyı kuran bir komprador sınıf”tır. Çağlar Keyder, a.g.e., s.30, 34, 64.

sınıf olarak bürokratlar) vermiştir.¹¹⁹⁴ Devlet, bu ilk itkiyi “reform”lar aracılığıyla vermiştir.¹¹⁹⁵ Ticaret burjuvazisi ve devlet, çıkarları birbirine yaklaştığı zaman uyumlu aksi halde çatışmalı ancak her halükârda eş zamanlı var olan iki kurucu aktör olarak bütünleşme sürecindeki yerlerini almıştır.¹¹⁹⁶ Bir ülkenin uluslararası işbölümü hiyerarşisi içerisindeki yerini ve çevrimsel döngülerden etkilenme biçimini bu bütünleşme süreci belirler. Bütünleşme süreci ile birlikte iç pazar dünya-ekonomisi içinde erimeye başlamış; Osmanlı uluslararası işbölümü içinde (karşılığında mamul mal aldığı) hammadde ihracatçısı bir çevre ülke konumunu almıştır. Tarımsal üretim “imalat sanayiine oranla daha az sermaye ve nitelikli emeğe ihtiyaç göster[diği] ve bu yüzden de toplam artıktan daha az pay al[dığı]” için Osmanlı dünya-ekonomisi içinde ancak çevre ülke olarak yer alma olanağına sahip olabilmıştır.¹¹⁹⁷ Hâkim emek-denetim mekanizmaları (düşük verimlilik ve ucuz emeği ifade eden ortakçılık, küçük köylülük) ile devlet mekanizmasının eşitsiz mübadeleye müdahale etme konusunda “zayıf” olması Osmanlı’nın dünya-ekonomisi içindeki hiyerarşisini pekiştirmiş ve sermaye birikim olanaklarını ortadan kaldırmıştır.¹¹⁹⁸

Tarih araştırmaları, son yıllarda, bu tablonun yarattığı ezberleri bozucu somut veriler sunmaktadır. Öncelikle, Osmanlı iç pazarı ve Osmanlı’nın kontrolündeki transit ticaret üzerine yapılan araştırmalar, Avrupa merkezli deniz aşırı ticaretin ne 16.yy’da ne 17.yy’da ne de 18.yy’ın ikinci yarısına kadar geçen sürede hacimce kendini hissettirdiğini ortaya koyar ve bu yüzyıllar için Osmanlı İmparatorluğu’nu Avrupa’ya bağımlı kılacak bir ticari genişlemenin söz konusu olmadığını belirtir.¹¹⁹⁹ Hobsbawm’ın argümanlarını Osmanlı özelinde desteklercesine Faroqi, özellikle 17.yy bunalımının Avrupa’yı böylesi bir genişlemeden alıkoymuş olduğunu tespit eder.¹²⁰⁰ Koşulların Avrupa’nın genişlemesine imkân verip vermemesinin ötesinde, 18.yy’ın ikinci yarısına

¹¹⁹⁴ Keyder, İslamoğlu-İnan ve Sunar’ın devletin bütünleşme sürecindeki işlevine ilişkin farklılaşan yorumları için bkz. Huri İslamoğlu-İnan, a.g.e., s.9, 20.

¹¹⁹⁵ Laik “bürokrasi, bütünleşmenin başlıca aracı olma imkânını kendisine tanıyarak sınıfsal ayrıcalığını gözetken bir reformizm biçimini benimsedi.” Çağlar Keyder, a.g.e., s.41.

¹¹⁹⁶ Çağlar Keyder, a.g.e., s.13.

¹¹⁹⁷ Robert Brenner, a.g.e., s.21.

¹¹⁹⁸ Periferileşme sürecinin emek-denetim mekânizmasını küçük köylülük ve ortakçılık şeklinde örgütlemesi, ticaretin “kâr”lı mamul mal-“ucuz” hammadde ikileminden kurtulamaması, devletin, üretim, bölüşüm ve artık çekim üzerindeki kontrolünü zayıflatmıştır. Dünya ekonomisi ile bütünleşme perspektifi olan Tanzimat devleti bile bu zayıflığı bertaraf edememiş; azınlık ticaret burjuvazilerinin yanında “zayıf” bir devlet olarak bütünleşme sürecindeki yerini almıştır. Devletin, bir yandan devletlerarası sisteme dâhil olarak dünya ekonomisiyle bütünleştirme girişimleri yanında eski idari-hukuki yapısını koruması, yani aynı anda iki ayrı işlev üstlenmesi çatışma nedeni olmuştur. Huri İslamoğlu-İnan, a.g.e., s.11, 20.

¹¹⁹⁹ Suraiya Faroqi, “Krizler ve Değişim 1590-1699”, a.g.e., s.607

¹²⁰⁰ Osmanlı’nın da dâhil olduğu mücadele ve müdahaleler nedeniyle, 17.yy’da Hint Okyanusu’nun “hiçbir büyük devletin hakimiyeti altında olmayan açık bir deniz olarak” kaldığı görülmektedir. İran ipeği (Levant ticareti) 17.yy boyunca Avrupa’ya Osmanlı üzerinden sevk edilmeye devam etmiştir. Yemen kahvesi de 18.yy’ın başlarına kadar Kahire üzerinden Avrupa’ya gitmiştir. A.g.e., s.607, 615, 629-632, 636.

kadar, İstanbul, Halep, Kahire gibi önemli ticaret merkezlerini elinde bulunduran, transit ticareti kendi bünyesindeki müslüman ve gayrimüslim tüccarlar aracılığıyla gerçekleştiren, ticaret yollarını koruyabilecek askeri ve siyasi (tekeli-kapitülasyon verme gücüne) güce sahip olan Osmanlı'nın "kendine ait bir potansiyeli [olduğunu]; atıl ve savunmasız [olmadığını]" iddia eder.¹²⁰¹ 18.yy'ın ikinci yarısına kadar, mevcut ticari genişlemenin limanlar ve kıyı şeridiyle sınırlı kaldığını, kıyı bölgelerden uzaklaşıldıkça Avrupa imalatının rekabet gücünü koruyamadığını ekler. 18.yy'ın ortasına kadar Akdeniz büyük oranda Osmanlı'nın ve Venedikli tacirlerin hâkimiyetinde kalmış; Fransa gibi ülkelerin Akdeniz ticaretinde rol oynamaya başlamaları 18.yy'ı bulmuştur.¹²⁰²

İki, 18.yy'da dahi iç ticaretin dış ticarete ağır bastığı ve transit ticaretin de ağırlıklı olarak müslüman ve gayrimüslim Osmanlı tüccarlarının kontrolünde olduğunu göz önünde bulundurduğumuz zaman, ticaret ile servet biriktiren sınıf ve tabakaların olmadığını iddia etmek imkânsız hale gelecektir.¹²⁰³ Burjuvazi kavramı, Wood'a atıfla ilk bölümde de belirttiğimiz gibi üretim ilişkilerinden bağımsız kullanıla geldiği, kavramlaştırmada kapitalist kâra değil ticari kazanca odaklanıldığı için ve dünya-sistemciler de bu bakış açısını sahiplendiklerine göre, ticari faaliyetle servet biriktiren bir ticaret burjuvazisinin olmadığı da söylenemez. Bir, Osmanlı'da da diğer toplumlarda olduğu gibi ticaret sermayesi feodal ilişkiler içinde varolmuş; ticarete yatırılan paranın başlıca kaynağı tarımsal artık olmuş ve kırsal alanla bütünleşik şekilde gelişen kent ile orada üretilen fazla bu bütünleşik toplumsal ilişkilerin parçası olarak ortaya çıkmış; bu yolla ticaret feodal ilişkiler içinde tüccarlar için bir servet biriktirme kanalı yaratmıştır.¹²⁰⁴ Dolayısıyla, rahatlıkla denebilir ki, henüz kapitalistleşme sürecinden de önce, ticaret, mülk sahibi sınıflar için bir servet biriktirme aracıdır. İki, 18.yy'da sahip oldukları pazar tekeli kaybetmemek için verdikleri mücadele Osmanlı mülk sahibi sınıfları açısından ticaretin sadece basit bir birikim aracı olmadığını, kazançlı ve azımsanamayacak bir birikim aracı olduğunu da gösterir. Levant ticaret yolunun

¹²⁰¹ A.g.e., s.655.

¹²⁰² A.g.e., s.649-655.

¹²⁰³ Faroqhi, bir örnekle bu durumu şöyle destekler: "18. yüzyılın ikinci yarısında bile, Kahire'nin Anadolu, Balkanlar ve Mağrib ile ticareti Avrupa ile ticaretinden çok daha ağır bas"maktadır. A.g.e., s.635.

¹²⁰⁴ Pirenne'nin görüşlerinden yola çıkarak kapitalizm, ticaret ve şehri (liman) eşitleyen anlayışın eleştirisi ile kentin ve ticaretin kırsal alandaki üretim fazlasının ve lüks tüketimin içerildiği, yani feodal ilişkilerin parçası olduğu yönündeki görüş için bkz. Oğuz Oyan, *Feodalizm ve Osmanlı Tartışmaları*, a.g.e., s.18-55. Takahashi'nin Avrupa'ya ilişkin tespitleri de bu eleştiriyi destekler: "kent komünleri (eğer oluşmuşsa) 'kolektif senyörlük' nitelikleriyle kapitalist değil feodal yapılara bağlandığı, aynı şekilde, küçük üretime ve küçük ticarete, feodal tabakalaşmaya, katı normlara ve tahditlere bağlı, feodal senyörün (ve genelde onunla ittifak halindeki büyük tüccarın) çeşitli sömürü mekanizmalarından tam kurtulamamış kent zanaatkârlarının ve bunların loncalarının feodal ekonominin bir türevi olduğu unutulmamalıdır." K.H. Takahashi, a.g.e., s.48, 30-34, 44-47, 50.

değiştirilmesi üzerine İngiltere'nin de dâhil olduğu şiddetli mücadeleler sadece bu ticaret şebekesi içinde bile tüccarların büyük kazançlar elde ettiklerini, servet biriktirdiklerini kanıtlar.

17.yy'da "Avrupalıların Asya ipeği tüketimi yılda 200.000-230.000 kg'ı buluyordu ve Avrupa'nın toplam ipek ithalatının yaklaşık yüzde 86'sı son tahlilde İran'dan geliyordu. Bu ipeğin tamamının Avrupalı tüccarların eline ya Halep üzerinden ya da Tokat güzergâhından ulaştığını varsayarsak, Osmanlı İmparatorluğu'ndan transit olarak her yıl tahminen 198.000 kg ham ipek geçmekteydi. Dolayısıyla hem Osmanlı hazinesinin gümrük ve satış vergilerinden elde ettiği genel kazanç, hem de deveçilerin ve erzak sağlayan kişilerin kazandığı para – yani bir bütün olarak Osmanlı ekonomisinin kazancı – oldukça büyük olmuş olmalıdır."¹²⁰⁵

Ölçeği biraz daha küçülttüğümüzde tüccarların şehir ve kasabalarda toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinde söz sahibi mülk sahibi sınıfları ifade eden "eşrâf ve âyân"ın önemli bir parçası olduğunu görürüz.¹²⁰⁶ Bu durum, "sermaye [servet] birikimi yapabilen, hırfet örgütlenmesi içinde bulundukları halde, *hisba* kurallarına bağlı olmayan ticaret girişimci"si *hâce* denilen büyük tüccar kadar, lonca ve *hisba* kurallarına bağlı, zanaat üretimiyle bağlantılı sınırlı ve küçük ölçekli bir pazar için üretim yapan küçük tüccar için de geçerlidir.¹²⁰⁷ Her ikisi de belli oranlarda servet biriktirme kapasitesine sahip olmuşlardır. Birikim koşullarını da, pazar tekeli ellerinde tutmalarını sağlayan düzenlemeler ve ayrı olarak örgütlenebildikleri ticaret loncaları eliyle korumuşlardır.¹²⁰⁸

Üç, modernleşme yazınında sıkça iddia edildiğine benzer şekilde eklemlenme süreci ticaretin ve ticaret burjuvazisinin "yokluk sorunu" ile malul değildir. Bu savın üstüne gidilmesi gereken iki ayağı vardır. Birincisi, ticaretin "kendiliğinden" kapitalistleşmeye izin verip vermediği; ikincisi de, eğer vermedi ise – ki iddia vermediği için kapitalistleşmenin ancak eklemlenme yoluyla olabildiği yönündedir – deniz aşırı ticaretin her biçim ve koşul altında kapitalistleşmeyi sağlayıp sağlamadığıdır. Her iki boyutta da bakılması gereken ticaretin ve ticaret burjuvazisinin, varlığı veya yokluğu değil; feodal üretim ilişkilerini kapitalist ilişkiler yönünde çözücü etkisi; böyle bir etkiye sahip olup olmadığıdır.

Söz konusu iki boyutu tam anlamıyla birbirinden ayırmamız mümkün olmasa da, transit ticaretin Akdeniz havzasında şekillendiği ve anakara içi ticaretin yerli tüccarlarca

¹²⁰⁵ Levant ticaret yolu örneğine, Kahire üzerinden ihraç edilen Yemen kahvesi de eklenebilir. Suraiya Faroqi, a.g.e., s.631-632, 636.

¹²⁰⁶ Özer Ergenç, "Eşrâf ve A'yân Üzerine ...", a.g.e., s.391-395.

¹²⁰⁷ Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatına İlişkin Bazı Bilgiler", a.g.e., s.257-258, 284-285.

¹²⁰⁸ Suraiya Faroqi, a.g.e., s.715.

gerçekleştirildiği döneme odaklanarak birinci boyutu öne çıkarabiliriz. Araştırmalar üretim ilişkilerinin şekillendiği tarım ve zanaat alanlarının her ikisinde de, 16.yy'ın ikinci yarısı ve 17.yy gibi erken zamanlarda dahi pazara yönelik üretim yapan bölgelerin olduğunu, bu bölgelerin iç pazarın kesişim noktalarını oluşturduğunu; bununla birlikte, bunların anakara içinde dahi olsalar transit ticaret yapan liman ve yollarla veya tüccarlarla da bağlantılı olabildiğini, üretim aşamasından bu liman ve yollara kadar ürünün yerli tüccarlarca taşındığını gösterir.¹²⁰⁹ Balkan ve Anadolu panayırları bu pazarlara örnektir. Zanaat alanında gelişmeler pazara yönelik üretimin ortaya çıkışıyla sınırlı kalmamış; tedrici kapitalistleşmenin yolu olarak görülen “dışarıya iş verme” (putting-out) sistemi gibi tüccarların doğrudan üreticiden ürün aldığı, dolayısıyla esnaf örgütlenmesinin, yani loncaların dışında yapılan üretimi ticaret sermayesine eklemlediği yeni bir üretim örgütlenmesini de ortaya çıkarmıştır.¹²¹⁰ Ankara ve Bursa zanaat imalatı buna örnektir. Ankara’da dış pazara yönelik yapılan sof imalatı üretimde gelişkin bir işbölümü doğurmakla kalmamış; ev tezgâhları üzerinden köylüleri ve zanaatkârları parça başı ödeme, yani ücret karşılığı tüccarlara iş yapar duruma getirmiştir.¹²¹¹ Hammadde temini, miktar ve fiyat üzerindeki lonca kontrolü gevsemeye başlamış; daha da önemlisi, ürünlerin denetim dışı satışı İzmir limanı gibi büyük bir ihracat limanını ortaya çıkarmıştır.¹²¹² Bursa’da ise, benzer bir örgütlenmenin lonca dışı kadın emeği üzerinden geliştiği tespit edilmiştir.¹²¹³ Sınırlı dahi olsa örnekler, “kapitalist ilişkilerin embriyonunu içermek ve hatta kendi dışındaki sermayeye bağımlılaşmasının belirtilerini taşımakla birlikte henüz kapitalist olmayan, zanaatkâr ya da köylü tipi, çalışan mal sahibinin üretimine dayanan” “basit meta üretimi” yönünde bir çözülmenin olduğunu gösterir.¹²¹⁴

Basit meta üretimi yönünde bir eğilimin belirdiği örnekler, feodal toplumsal ilişkiler içinde doğmuş ve çözülüş dinamikleri bu ilişkiler içinde biçimlenmeye devam etmiştir. Feodalizmin, basit meta üretimi üzerinden kapitalizme çözünmesini feodal toplumsal ilişkilerin direnci belirlemiştir. Çünkü basit meta üretimine geçişe ilişkin nüvelerin gözlemlendiği bölgelerde dahi, gerek üretim süreci gerekse ticaret yolları ve pazar feodal

¹²⁰⁹ A.g.e., s.616-618. Özer Ergenç, “Ankara İktisadi Tarihi ...”, a.g.e., s.157-161; Özer Ergenç, “Sof Üretim Alanı ...”, a.g.e., s.297.

¹²¹⁰ Marx kapitalistleşmenin tedrici yolunu şöyle özetlemiştir: “tüccar, üretim üzerinde doğrudan bir egemenlik kurar. ... kendiliğinden, eski üretim tarzının alaşağı edilmesinde yardımcı olamaz, ancak kendi ön koşulu olarak onu koruma ve sürdürme eğilimini taşır.” *Kapital III*, s.350’den aktaran İşıya Üşür, a.g.e., s.443. *Putting-out* örnekleri için bkz. Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.617, 646, 718.

¹²¹¹ Özer Ergenç, “Ankara İktisadi Tarihi ...”, a.g.e., s.153-156, 166.

¹²¹² Özer Ergenç, “Sof Üretim Alanı ...”, a.g.e., s.295-296.

¹²¹³ Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.718.

¹²¹⁴ Feodalizm ve kapitalizm arası bir geçiş dönemini ifade eden “basit meta üretimi” tanımı için bkz. İşıya Üşür, a.g.e., s.441.

ilişkiler çerçevesinde, yani giriş hakkı, miktar, fiyat, ürün kalitesi vb. kontrolleri üzerinden örgütleniyor; tüccarların yanı sıra ticari faaliyetlerden pay alan diğer bütün feodal sınıflar da bu sürecin içinde yer alıyorlardı.

Üretim sürecinde, yani doğrudan üreticiden artığın çekilme aşamasında “siyasal zor” aracı olan vergi (aynı veya nakdi) temel artık çekim biçimi olma özelliğini koruyordu. Zanaat alanında lonca tipi örgütlenme, mukataa-malikâne ve vakıf biçimlerinin egemenliğini koruması çekimin sürekliliğini güvence altına alıyordu. 16.yy’ın ikinci yarısı ile 18.yy arasındaki benzerlik ve direnç şaşırtıcıdır. 18.yy’da Bursa’da feodal üretim ilişkilerinden kaçış, ürünün mizâna (ham ipekten alınan mîzân-ı harîr mukataası) götürülmemesi, küçük üreticilerin elinde yoğunlaşan ve sayıca giderek artan mancınıklarda bükülmesi ve mengenelerde perdahtlanması, damgalanmak üzere Bedesten’e götürülmeyen ve dolayısıyla vergisi ödenmeyen ipeğin ve ipekli dokumanın üretici ve üretici-tüccarlar arasında satılması şeklinde gerçekleşiyordu.¹²¹⁵ Kaçış pratikleri karşısında mukataaların malikâneye verilerek zanaat alanının tek bir üretim birimi olarak örgütlenmesinin muhafaza edilmesi sağlanmış; tek bir mengene kurulması ve bu mengene dışında mengene çalıştırılmasına izin verilmemesi gibi önlemler alınmıştır.

Üretim örgütlenmesinin yanında ürünün pazara giriş aşamasında da feodal toplumsal ilişkiler belirleyici olmaya devam etmiştir. Yerel pazarlarda, yani ürünün ilk çıkış aşamasında kontrol muhtesib ve “eşrâf ve âyân”ın elinde kalmış; bu durum fiyatın piyasada serbest belirlenimi önünde bir engel teşkil etmiş, özellikle parça başı ödemelerin baskılanmasında etkili olmuştur.¹²¹⁶ Bölgesel pazarlar iç pazara ve uluslararası pazarlara da mevcut feodal toplumsal ilişkiler üzerinden bağlanmış; feodal pazar tekelinin korunması gözetilmiştir. Belirli ticaret yollarının kullanılması ile *narh* (fiyat) uygulamaları gibi denetleyici kurallar bunun göstergesidir. Bölgesel pazarları İstanbul’da merkezileştiren ve uluslararası pazarlarla bağlantılı limanlara ulaştıran bu yol ve kurallar, mukataa-mâlikâneleri ellerinde bulunduran mültezimlerin yetki alanını ifade ediyor; üretim aşamasının yanında dolaşım aşamasını da örgütlediklerini gösteriyordu.¹²¹⁷ Yukarıda belirtildiği gibi, İzmir limanı üzerinden yapılan sof ticareti

¹²¹⁵ Özer Ergenç, “Osmanlı Sanayi ve Ticaret Hayatı ...”, a.g.e., s.262-263, 267-268.

¹²¹⁶ Özer Ergenç, “Ankara İktisadi Tarihi ...”, a.g.e., s.153-156, 166-167; Özer Ergenç, “Eşrâf ve A`yân Üzerine ...”, a.g.e., s.388; Ziya Kazıcı, “Hisbe – Osmanlı Devleti” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.143-145.

¹²¹⁷ İstanbul’da merkezileşmeyi sağlayan sadece İstanbul’un tüketimi-iaşe ihtiyacı değildir; İstanbul üretici ve tüccarlarının ticareti örgütleme gücüdür. Suraiya Faroqi, a.g.e., s.623. 17.yy’ın ortalarından itibaren Ankara’daki sof üretiminden alınan iki mukataanın, damga mukataası ile cendere ve boyahane mukataasının “mültezimleri ticâreti düzenliyor ve ihraç edilecek metân vergilerini alıyorlardı. Bu bakımdan kumaşın Ankara’dan satın alındığı bölgeden, eğer meta karadan ihraç ediliyorsa kervanın

bu yol ve kuralların çevresinden dolanmış; yeni yol ve kurallar üzerinden üretici ile tüccarı buluşturmuştu. Bu by-pass 17.yy'ın ikinci yarısında talebin softan (mamul mal) tiftik ipliğine (yarı-mamul mal) yönelmesi ile bağlantılı olmuş; mültezimler tiftik ipliği ticareti üzerine yasaklar koyunca İstanbul ve Selanik limanları üzerinden delinemeyen yasaklar İzmir üzerinden delinmişti. Ticareti ve ticaretin yarı-mamul ürüne yönelmesini yasaklarla önleyemeyince, devlet, 18.yy'da – sadece hazine gelirlerini düşünerek de değil – mültezimlerin kaybını bu ticareti mukataa alanına alarak gidermeye çalışmıştır. Süreklilik yine mültezim gelirleri üzerinden sağlanmıştır.

Ticaretin tarıma etkisini sorunsallaştırabileceğimiz coğrafyalardan biri Balkanlar, özellikle de bugünkü Bulgaristan topraklarıdır.¹²¹⁸ Bu coğrafyada tımar sisteminin çözülüşüyle birlikte, pazara dönük tarımsal üretim yapan, toprağın mülkiyetinin büyük toprak sahibinde olduğu, bağımlı emeğin kullanımına dayanan büyük ölçekli plantasyon benzeri ticari tarım işletmeciliğinin veya 18.yy'ın ikinci yarısı itibariyle evrildikleri biçimiyle ücretli emeğin ve ortakçılığın yaygınlaştığı kapitalist çiftliklerin ortaya çıktığı iddia edilmiştir.¹²¹⁹ İkinci bölümde ayrıntılı bir şekilde incelediğimiz üzere, Balkanlar da dâhil çiftliklerin ortaya çıkışı feodalizmin kendi krizinden ve mevcut feodal toplumsal ilişkiler içinde ortaya çıkan yeni bir artık çekme biçiminden kaynaklanmıştır. Çiftliklerin pazar olanaklarından da faydalanmış olmaları ile doğuşları arasında bir nedensellik ilişkisi yoktur. Ancak, özellikle ikincil mültezim konumunda olan âyânın toprağı işletmeyi de üstlenmesiyle birlikte, pazar olanaklarından yararlanmasının tarımsal ticari mal üretimine yol açıp açmadığı ve bu sürecin üretim ilişkilerini dönüştürüp dönüştürmediği ekstra sorguya muhtaçtır.

Balkan ekonomileri üzerine çalışan Michael Palairat, nasıl çiftliklerin ortaya çıkışında sipahi çiftlikleri köylü çiftlerini gasp ederek bir özel mülkleşme süreci başlatmışlarsa ve bu çiftleri ellerinde tutmanın tek yolu olarak sömürüyü yoğunlaştırmayı uygun bulmuşlarsa, çiftlikleşmenin ilerleyen aşamalarında da üretim ilişkilerini değiştirmek ve üretici güçleri geliştirmekten ziyade özel mülkiyet haklarının korunmasını ve ayni veya nakdi (angarya, ekstra yükümlülükler veya vergi) biçimde

---

Osmanlı ülkesini terk ettiği noktaya kadar; denizden götürülecekse ihraç iskelesine kadar geniş bir alanda bu mukâta'aların mültezimleri yetkiliydiler. ... mukâta'a mültezimlerine verilen berâtlarda neyin nerede satılacağı, satılan metanın eğer ihraç edilecekse hangi yolu izleyerek ve hangi iskelelerden dışarıya çıkarılacağı, '*kadîmden olagelen*' diye nitelenen bir geleneksel uygulamaya tâbi idi. Yani, tâcirler satın aldıkları metayı bilinen yolun ve iskelenin dışında bir başka yerden ihraç edemezlerdi." Özer Ergenç, "Sof Üretim Alanı ...", a.g.e., s.295-296, 298-299.

¹²¹⁸ Çiftliklerin coğrafi yayılışı ve genel durumuna ilişkin tespitler hakkında bkz. Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.577-581.

¹²¹⁹ "Ticari tarım" ile kapitalist tarım arasındaki farkı da içerecek şekilde iddiayı özetleyen bir çalışma için bkz. Çağlar Keyder, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?", a.g.e., s.8, 12; Halil İncalcık, "Çiftliklerin Doğuşu ...", a.g.e., s.32.

alınan toprak rantının arttırılmasını önemsemişlerdir demektir.¹²²⁰ Çiftlikler üzerinde miras hakkı da iddia edilebilen birer özel mülk biçimini almaya başlamış, artan uluslararası taleple de koşut olarak büyük ölçekli tarıma uygun bir form olduğunu göstermiş, çevresinde kısmi bir zanaat imalatının biçimlenmesine olanak vermiştir. Ancak, bir, plantasyon üretimine benzer şekilde emeği boyunduruk altına alamamış, köylüyü topraksızlaştırıp/mülksüzleştirip “siyasal zor” kullanmaya ihtiyaç duymadan iktisaden doğrudan kendine bağlayamamış; artığa “dışsal” bir şekilde feodal kira/vergi veya angarya olarak el koymaya devam etmiştir. Geçimlik tarım ve hayvancılıkla hayatlarını idame ettirebildikleri oranda yeniden toprağa bağlanmak yerine askeri ayrıcalıklar da kazanabildikleri dağlara kaçan köylülerin sayısındaki hızlı artış, hem mülksüzleşme düzeyinin çok düşük kaldığını hem de çiftliklerde çalıştıracak köylü bulmakta zorlanıldığını gösterir. Çiftliklerin ekilebilir arazi içindeki oranının 1800’de %20 olduğunu göz önünde bulundurduğumuz zaman da,¹²²¹ çiftlik sahiplerinin “çitleme” süreçlerinde olduğu gibi toprağı köylü üretimine izin vermeyecek şekilde mutlak olarak kontrol edebildiğini söylemek zorlaşır. Mülksüzleşme kadük kaldığı gibi, mutlak özel mülkiyet yönünde bir basınç da ortaya çıkmamıştır.¹²²² Çiftliklerde ücretli işçi, kiralık işçi ve mevsimlik işçi çalıştırılmaya başlanmışsa da, çiftlik sahipleri köylüyü iktisaden kendine bağlayabildikleri için değil köylerini mukataa-malikâne sistemi ile ellerinde tutabildiği için ve köylüyü serflik biçimi de dâhil toprağa bağlayabildikleri oranda sömürmeye devam edebilmişlerdir. İki, kapitalist çiftliklerde olduğu gibi ticari ürünün yarattığı fiyat/maliyet baskısını hissederek birim topraktan aldığı ürünü çoğaltacak, yani ürettiği metayı ucuzlatmak için üretimi arttıracak bir emek üretkenliği artışı sağlayamamış (üretici güçleri sistemli olarak geliştirememiş), artı-değer üretimine geçememiş, yani sömürü ilişkilerini değiştirmeyi başaramamıştır. Artık çekim mekanizmasını değiştirmeyerek, feodal sınıf içi paylaşımda kendi paylarına daha fazla rant çekmenin yolunu bulmuş; “merkezi” devletin talep ettiği resmi vergiler dışında köylüye ekstra yükümlülükler yüklemiş; Babıâli’nin “merkeze” çekebildiği aşarın ötesinde toprak rantı çekmişlerdir.¹²²³ Ticareti tekelleştirme yönündeki eğilimleri de sınıf içi paylaşımdaki paylarını arttırıcı bir rol oynamıştır. Sınıf içi paylaşımdaki konumlarını da aslen mukataa veya mâlikâne sahibi olmalarına borçlu olmuşlardır.

¹²²⁰ Michael Palairat, *The Balkan Economies (c.1800-1914) – Evolution Without Development*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997, s.34-39.

¹²²¹ A.g.e., s.43.

¹²²² Keyder, çiftlikleşme önündeki en önemli engellerden biri olarak özel mülkiyet haklarının tanınmamış olmasını görür. Çağlar Keyder, a.g.e., s.3, 8-12. Ancak, üretim ilişkilerinin bu yönde bir basınç yaratmamış olmasının daha belirleyici olduğunu anlıyoruz.

¹²²³ A.g.e., s.4, 9.

Batı Anadolu'daki çiftliklerde ise, hem ticari tarım hem de mülkiyet ve üretim ilişkilerindeki dönüşüm daha da sınırlı olmuştur. Ticari tarımın belirleyici özelliklerinden biri olan, tek ürüne dayalı üretim örüntüsü gelişmemiş; pazara dönük üretim büyük tarım işletmelerinde değil, küçük köylü işletmeleri üzerinden sağlanmıştır.¹²²⁴ Bu özelliği ile Bereketli Hilal'le arasında önemli bir benzerlik vardır. Karaosmanzade Hüseyin'in çiftliklerini inceleyen Halil İnalcık, mülkiyet yapısındaki çeşitliliğe dikkat çekmiştir.¹²²⁵ Çiftliklerin bir bölümü, çiftlik sahibinin kendi emeğiyle işlediği köylü mülklerinden farklılaşmış, ücretli işçilerin çalıştırıldığı ve ürünün tamamının çiftlik sahibine ait olduğu kendi kendine yeterli birer üretim birimine dönüşmüştür. Diğer bir bölümü ise, ya ilk türden tarlalar ile reayaya kiralanan tarlaların bir arada bulunduğu araziler veya kiracılara bırakılan tarlalardır. Çiftliklerin büyük kısmını bu ikinci ve üçüncü kategorideki araziler oluşturmuş; çoğu aynı veya nakdi rant çekilen muaccele veya icar karşılığı kiralanan tarla özelliği göstermiştir. Mülkiyet yapısının köylü mülklerini ortadan kaldırma yönünde bir gelişim göstermemesinin yanında, küçük köylü işletmeleri üzerinde de dolaylı bir denetim kurmuş; büyük tarım işletmesi kurma, yani üretim ilişkilerini değiştirme yönünde bir girişimde bulunmamıştır.¹²²⁶ Karaosmanoğulları, “bu serveti çiftliklerindeki üretime değil, bir yandan tefeci ve mültezim olarak, diğer yandan da Avrupalı tüccarlarla Türk üreticiler arasındaki ticareti denetim altında tutan kişi olarak yürüttüğü mali faaliyete borçlu”dur; çiftlikleri ile dış ticaret arasındaki ilişki de “âyâna tarımsal ürünlerin dış satımında denetim olanağı kazandıran” mukataa-mâlikâne sistemi aracılığıyla kurulmaktadır.¹²²⁷

Mukataa-malikâne sistemi feodal ilişkiler içinde kalınarak artığın çekilmesini mümkün kıldığı için bu ilişkilerin ömrünü uzatan bir özelliğe sahip olduğu gibi, toprağı özel mülkleştirdiği ve doğrudan üretici ile toprak sahibi arasındaki ilişkiyi dolaylı hale getirdiği için de feodal ilişkileri çözücü özelliğe sahip olmuştur. Çiftlikleşme süreci bu ikinci özelliği daha da berraklaştırmıştır. Dolayısıyla, bu sürecin alamet-i farikası pazara dönük üretimi servetini artırmak için kullanmış olsa da, ticari tarımın önünü açmak veya tarımda kapitalistleşmeyi başlatmak değil, özel mülkleşme yönündeki eğilimi kuvvetlendirerek köylülük içindeki eşitsizliği arttırmasıdır. Sürecin bir yönü, bu eşitsizlik içinde büyük toprak sahipliğini güçlendirmesidir. 18.yy'ın son çeyreğine kadar birincil mültezimlere bağlı bir gelişim sergileyen, İstanbul'daki vezir ve paşaların “kapı”larını oluşturan âyânın bağımsız bir güç olmasını ve hatta kendi hanedanlıklarını

¹²²⁴ A.g.e., s.9-13; Reşad Kasaba, “Batı Anadolu’da Göçmen Emeği (1750-1850)”, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Ed.), a.g.e., s.121-130, s.128.

¹²²⁵ Halil İnalcık, a.g.e., s.26-28.

¹²²⁶ Çağlar Keyder, a.g.e., s.13.

¹²²⁷ Halil İnalcık, a.g.e., s.33-34.

kurmasını sağlamıştır. Köylülük içindeki eşitsizliğin derinleşmesi diğer yandan, Balkanlarda mülksüzleşmeden kaçan dağ köylülerini, Batı Anadolu’da ise, yine onlar gibi mülksüzleşmeye direnen, ancak bu sefer bunu kaçarak değil işlediği toprağa özel mülkü olarak sahip çıkan orta ve küçük köylüleri güçlendirmiştir. Kiracı veya ortakçı olarak karşımıza çıkan bu köylü tipi, işçileşme potansiyeli taşıdığı kadar üretim araçlarından (toprağından) kopmadığı/koparılamadığı sürece bir “basit meta üreticisi” olma potansiyeli taşımıştır.¹²²⁸

Köylülük içindeki eşitsizliklerin artışı ve özel mülkleşme yönündeki eğilime rağmen, hem mülksüzleşme düzeyinin düşüklüğü hem de üretim ilişkilerinin değişmemiş olması feodal ilişkilerin direncini korumasına vesile olmuştur. Malikânelerle birlikte işletme hakkı da âyânda olmakla birlikte, âyân toprak sahibi-üretici olmaktan ziyade tefecilik ve ticaret de yapan bir mültezim olarak kalmıştır.¹²²⁹ Tam da bu nedenle, asıl gücü iktisadi gücünden değil, siyasi-askeri gücünden, “siyasal birikim”den pay alma gücünden gelmiş; feodal karakterli bir sınıf olmaya devam etmiştir. Âyânların Balkanlardaki yükselişlerinin aslen 1787-92 Avusturya ve Rusya Savaşı’nı fırsata çevirerek kendilerine bağlı ordularını güçlendirmelerinden ve hanedanlık sahibi birer “savaş ağası” haline gelmelerinden kaynaklandığı düşünüldüğünde bu durum daha net görülür.¹²³⁰ Batı Anadolu’da ise, sınırlara ve cepheye uzaklık siyasi-askeri gücün İstanbul dolayımıyla kullanılmasını baki kıldığı için ademi merkezîyetçi hanedanlık oluşumları sınırlı kalmış; Balkanlardaki kadar güçlenememişlerdir. Bu durum, aslen onların da bu yüzyıl itibarıyla birer “savaş ağası” olduğu gerçeğini değiştirmez; hem aşağıda görüleceği üzere Nizam-ı Cedid’in Anadolu âyânının savaş gücü üzerine kurulması hem de tekil yardım istendiği zaman onların da Balkan âyânları gibi bağımsız

¹²²⁸ 19.yy’da köylülük içindeki eşitsizliğin daha da derinleştiğini ileri süren Reşad Kasaba, Batı Anadolu tarımının egemen örgütlenme tarzının Klâsik Çağ’ın “küçük köylülüğü”nden farklı olduğunu ve farklı derecelerde dahi olsa bir özel mülkleşmeye tekabül ettiğini göstermiştir: “Batı Anadolu’daki toprak dağılımı örüntüleri ve bağlantılı diğer koşullar da âyânın değil, köylülerin lehine işliyordu. Âyânın yükseldiği dönemde, sipahilerin denetiminden kurtulan Anadolu’nun kırsal kesimi, küçük ya da orta büyüklükte tarlaları mülk edinmiş ya da kullanmakta olan köylülerin egemenliğindeydi. Bu tarlaların etrafını çitlemekle yetinmek istemeyen âyânın, bu köylülerin ellerindeki tasarruf belgelerini elde etmeleri, hatta kimi örneklerde köylüleri topraklarından sürmeleri gerekiyordu. Bir başka seçenek de küçük işletmeleri olduğu gibi bırakıp büyük çiftlikler kurarak onlarla rekabet etmektir.” “Batı Anadolu tarımını hareketlendiren emek ve sermaye mübadelesi tarımsal işletmeler arasında belli bir hiyerarşiye yaslanmaktaydı. Toprak büyüklüğüne göre yapılan derecelendirme, çok büyük çiftlikler ile geçimlik tarlalar arasındaki farkı belirliyordu.” Reşad Kasaba, a.g.e., s.126, 128. Balkanlarda ise, âyânın bastırılmasından sonra dağ köylüleri işçileşmekten ziyade yeniden mülk sahibi olma yönünde bir eğilim gösterebilmişlerdir. Michael Paraillet, a.g.e., s.39, 41, 44-45.

¹²²⁹ Çağlar Keyder, a.g.e., s.13; Halil İnalçık, a.g.e., s.22, 33-34.

¹²³⁰ Michael Paraillet, a.g.e., s.36-37; Standford J. Shaw, *III.Selim*, a.g.e., s.447-502; Bruce McGowan, a.g.e., s.766, 786.

hareket etme yönünde bir eğilim sergilemeleri bunun açık göstergesidir.¹²³¹ Dolayısıyla, servet birikmeye devam etmekle birlikte sermayeye dönüşmemiş; kârlı olduğu sürece ticarete yatırılmış; ancak, ticareti sermaye döngüsünün bileşeni haline getiren bir artı-değer üretimi gerçekleştirmemiştir. Tam da bu nedenle, köylülüğün direnci 19.yy'a taşınabilmiştir.

Deniz aşırı ticaretin eklemelenme sürecindeki rolü ise, ticaretin kapitalistleşme yönündeki etkisinde ikinci boyutu oluşturmaktadır. Deniz aşırı ticaretle ilgili yapılan araştırmalar ticaretin genişlemesinin etkisini bir, ticaret yapılan ülkenin üretim ilişkilerinde bir değişim olmadan; iki, kimi zaman Osmanlı egemen sınıflarının direnci olarak karşımıza çıkan eklemelenmenin asıl bileşeni egemen sınıfların eğilimleri değişmeden gösterememiş olduğunu ortaya koyar. Ticaretin, niteliğinden bağımsız feodal ilişkileri genel geçer çözücü etkisini ve hem toplumsal sınıfların hem devletin durağanlığını, tepkisizliğini sorgulatır. Murat Çizakça'nın 16.yy'ın ikinci yarısında Venedik'in, 17.yy'da da İngiltere ve Hollanda'nın gelişen manüfaktür imalatlarının talebini karşılamak için Akdeniz'de yürüttükleri ticari faaliyetleri inceleyen çalışması bu yönde ipuçları sunar.¹²³² Çalışmanın sunduğu verilerden yola çıkarak denebilir ki, bu dönem Osmanlı feodalizminin kapitalistleşen ülkelerle doğrudan karşılaştığı, değişen üretim ilişkilerinin yarattığı baskıyı ilk defa hissettiği dönemdir. Bu baskı herhangi bir Avrupa ülkesinin yarattığı bir ticari baskı değil, kapitalistleşen iki Avrupa ülkesinin pazar arayışlarının yarattığı özgün bir baskıdır. En ilginç verilerden biri, manüfaktür imalatının talebi etkilemeye ve fiyatlar üzerinde bir baskı yaratmaya başlamış olmasıdır. Osmanlı ipekli, sof (tiftik ipliğinden dokuma) ve pamuklu dokumaları, İngiliz manüfaktür imalatının dahi düşürmeyi başardığı maliyetler karşısında rekabet etmekte zorlanmıştır.¹²³³ Ancak İngiltere ve Hollanda özelinde dahi, üretim ilişkilerinin imalat ve ticareti bütünleştirmede, fiyatları “zorunluluk olarak pazar” koşullarında belirlemediği bir dönemde, merkantil ticaretin arz-talep dengesi, “siyasi” tekel yaratma süreci ve servet biriktirme koşulları geçerliliğini korumuştur. Ticaretin, mamul mal üretimi aleyhine ipek, tiftik ve pamuk hammadde ihracatını arttırması yönündeki sonucun, maliyet baskısından ziyade merkantil ticaret tekelini ellerinde bulunduran

¹²³¹ Örneğin, Trabzon valisi olarak atanan Caniklizâde Ali'nin, Pazvandoğlu gibi kendisine verilen sınır boylarını koruma görevini bir süre sonra bağımsız hareketinin temeli haline getirdiği anlaşılmaktadır. Virginia H. Aksan, *Ottoman Wars*, a.g.e., s.216-218.

¹²³² Murat Çizakça, “Incorporation of the Middle East into the European World-Economy”, *Review*, Cilt: VIII, Sayı: 3, 1985, s.353-377.

¹²³³ A.g.e., s.362-363.

kumpanyaların fiyat makası ve Hint ürünleri de dâhil olmak üzere Osmanlı dokumalarını ikame etme kapasitelerinden kaynaklanmıştır.¹²³⁴

Osmanlı 17.yy'ın ikinci yarısında belirginleşen bu “uluslararası rekabete” feodal toplumsal ilişkileri bağlamında tepki vermiştir. Eklemlenme dünya-sistemcilerin iddia ettiği gibi devletler (imparatorluk veya ulus-devlet) eliyle değil, mevcut toplumsal ilişkileri içinde devinen mülk sahibi sınıflar kanalıyla ve onların servet biriktirme eğilimleri doğrultusunda gerçekleşmiştir.¹²³⁵ İmparatorluğun tekel hakkını korumak yönündeki girişimleri başta olmak üzere nasıl bir konum aldığı bu toplumsal ilişkiler bağlamında biçimlenmiştir. Bu eğilimler kimi zaman direnç, kimi zaman da yönelim şeklini almıştır.

Osmanlı İmparatorluğu 17. ve 18.yy boyunca hâkimiyeti altındaki sularda kendi kontrolü dışında bir ticaretin gelişmesine direnç göstermiştir. Böylelikle Osmanlı İmparatorluğu mevcut askerî ve ticari gücü ile 18.yy'ın ikinci yarısına kadar ticaret yollarını kontrolünde tutmayı başarmış; ticaret tekeli korumuştur.¹²³⁶ Tekelin belirleyici gücü, Karadeniz ve Doğu Akdeniz'in iç pazar hüviyetlerini korumalarından anlaşılabilir.¹²³⁷ Bu coğrafyadaki birçok limanda transit ticaret hacmi 18.yy'ın ikinci yarısında bile uluslararası ticaret hacminin üstünde olmuş ve aslolarak müslüman ve gayrimüslim yerli tüccarlar eliyle gerçekleştirilmiştir.¹²³⁸ Uluslararası ticarete ise, öncelikle Çizakça'nın çizdiği tabloya direnildiği, merkantil ticaretin tekel hakkının kumpanyalara kaptırılmamaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin Hint Okyanusu'nun herhangi bir ülkenin tekeline girmemesinde ve Akdeniz ticaretiyle bağının koparılmasında veya İran ipeğinin (Levant ticareti) Osmanlı üzerinden gerçekleşmeye devam etmesinde imparatorluğun askerî ve iktisadî alanda verdiği mücadelenin rolü olmuştur.¹²³⁹ Kapitülasyonlar da bu çerçevede verilmiş; Amerika,

¹²³⁴ A.g.e., s.358, 363, 368.

¹²³⁵ Feodal devletlerin ticaret de dahil iktisadi faaliyetlerin bütününde tekel oluşturma özelliklerinin dahi sınıfların belirleyiciliğini ortadan kaldırmadığı görülmektedir. Bu nedenle, henüz “zorunluluk olarak pazar”ın oluşum aşamasında dahi, Nail Satlıgan'ın ulus-devletlerin uluslararası pazara eklemlenme biçimi için söyledikleri, ulus-devlet yerini imparatorluk alacak oranda benzerlik içermektedir. “[U]luslararası mübadele, sermayenin ulusal devletler biçiminde örgütlenmiş olmasını içerir; ne ki, dünya pazarında rekabet edenler, bu ulusal devletler değil, yine özerk tekel sermayelerdir – yalnız bu kez ulusal bir üniforma giymiş olarak” demektedir Satlıgan. Nail Satlıgan, a.g.e., s.55.

¹²³⁶ Mehmet Genç, “15. ve 16. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde İç ve Dış Ticaret”, Mehmet Genç, a.g.e., s.207-212, s.212.

¹²³⁷ Mehmet Genç, a.g.e., s.210-211.

¹²³⁸ “Anadolu, Dobruca, Teselya ve Makedonya gibi Trakya da İstanbul tüketicisinin hizmetindeydi.”; Halep'te iç pazar olanakları dış ticareti geçmekteydi: “Halep'in art bölgesi 16. ve 17. yüzyıllarda canlı bir büyüme içindeydi ve 18.yüzyıla kadar ciddi bir kriz yaşanmadı.”; “18. yüzyılın ikinci yarısında bile, Kahire'nin Anadolu, Balkanlar ve Mağrib ile ticareti Avrupa ile ticaretinden çok daha ağır basmaktaydı.” Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.621, 628, 635, 644-648.

¹²³⁹ Mehmet Genç, a.g.e., s.211; Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.615, 629-632.

Asya ve Afrika’da egemen olan sömürge tipi ticaret Osmanlı topraklarına nüfuz edememiştir.

“Zorunluluk olarak pazar” koşulları olgunlaşırken, İngiltere, Hindistan’da olduğu gibi doğrudan yönetebileceği ve Amerika’da olduğu gibi mülkiyet ve üretim ilişkilerine müdahale edebileceği pazarlara yönelerek, 18.yy’ın ilk yarısında Akdeniz ticaretinin direncinden kaçmış; ticaret yollarını daha az engelle karşılaşılabileceği ve daha kârlı pazarlara yöneltmiştir. Bu nedenle, İngiltere 1720 yılında Osmanlı’nın en çok ticaret yaptığı ülke özelliğini kaybetmiş; İngiltere’yle yapılan doğrudan kumaş sevkiyatı yarı yarıya düşmüştür.¹²⁴⁰

18.yy’da İngiltere ve Hollanda’nın yerini Fransa almıştır. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde Doğu Akdeniz’deki uluslararası ticaretin % 60’dan fazlası Fransa ile yapılmaktadır.¹²⁴¹ Ancak bu ticaret, 18.yy’ın ilk yarısında dahi artık kendini giderek Hindistan ve Amerika topraklarında olduğu gibi “zorunluluk olarak pazar”ın genişlemesi yönünde hissettiren bir ticaret değildir. Feodal toplumsal ilişkilerin bir yüzyıl daha Fransız Mutlakîyetçi devleti tarafından konsolide edilmesine imkan veren merkantilist bir ticarettir. Edhem Eldem, bu durumu bütün açıklığı ve ikna ediciliğiyle ortaya koymuştur. Fransa İngiltere’yle uluslararası pazarlarda rekabet edemediği için en azından mevcut durumunu muhafaza etme kaygısıyla Akdeniz’e açılmıştır.¹²⁴² Doğu Akdeniz ticareti Marsilyalı tüccarlar eliyle Marsilya tekstil imalatına bağlanmakla birlikte, bir, kitlesel tüketime yönelebilecek bir imalat yapılanması olmadığı için mamul mal ithalatı üst ve orta sınıfların tüketimiyle sınırlı olmuş, yerli ve diğer ithal mamul mallarla rekabet etmek zorunda kalmıştır; iki, fiyatlar imalat sektöründeki maliyet/kâr baskısıyla değil perakende ticareti ellerinde tutan ve loncalarda örgütlü yerli tüccarlarla yapılan pazarlıklar ve yine onların kontrolündeki ödeme şekil ve vadeleri tarafından belirlenmiş; üç, Marsilyalı tüccarlar fiyat makasını kapamak için en fazla yarı mamule aldıkları ürünleri daha düşük kalite hammaddelerle karıştırarak satma yoluna gitmiş, loncaların arz tekeli kırabilecek veya yerel üretim ve tüketim ilişkilerini yeniden örgütleyecek müdahalelerde bulunmamışlardır.¹²⁴³

Osmanlı ve Fransa arasındaki ticaret iki ülkenin içinde bulunduğu feodal toplumsal ilişkiler tarafından sınırlandırılmıştır. Marsilyalı tüccar, toptancıydı, ucuza alıp pahalıya satabileceği ticari kazancını düşünüyordu; bu durumda bile, 1740 yılı dışında dış ticaret

¹²⁴⁰ Bruce McGowan, a.g.e., s.851.

¹²⁴¹ Edhem Eldem, “French Trade and Commercial Policy in the Levant in the Eighteenth-Century”, Kate Fleet (Ed.) *The Ottoman Empire in the Eighteenth Century, Oriente Moderno*, Cilt 18, Sayı 1, 1999, s.27-47, s.27.

¹²⁴² A.g.e., s.30.

¹²⁴³ A.g.e., s.31, 32, 34-36.

açığı vermekten kurtulamamıştı; merkantil düşünceyle gümüş ve değerli maden ihracından özellikle kaçınıyor, ticaret dengesinden ziyade ödemeler dengesi onu kaygılandırıyordu; üretim ilişkilerini yeniden örgütlemek yönünde bir nüfuz alanı yaratmış değildi.¹²⁴⁴ Osmanlı tüccarı ise, pazardaki tekel gücünü kaybetmeme saikiyle hareket ediyor; rekabetçi gücünü veya ihracatı artırmak yönünde değil fiyata ve diğer müdahalelere boykotla direnmek gibi yollara başvuruyordu.¹²⁴⁵ Dahası İstanbul haricinde ticareti nakdileştirme kapasitesine bile sahip değildi. Örneğin, İzmir gibi büyük bir limanda dahi ticaret takas üzerinden yürüyor, uzun vadede satacakları mallar için büyük miktarda paralarını bloke etmek istemiyorlardı. Edhem Eldem'in kuvvetli argümanlarla desteklediği gibi, 18.yy'ın ilk yarısında Fransa'yla yürütülen ticaret Osmanlı'nın mevcut üretim ve dolaşım ilişkilerini çözebilecek nitelikten yoksundu; ne ithal mallar yerli üretime meydan okuyabiliyor ne de giderek artan hammadde ihracı yerli imalat ve proto-sanayi üzerinde bir arz baskısı yaratabiliyordu.¹²⁴⁶ 18.yy'ın ikinci yarısına kadar Osmanlı imalatçıları mevcut üretim yapılarını koruyarak uluslararası ticarete rekabet güçlerini koruyabilmişlerdir.¹²⁴⁷

18.yy'ın ikinci yarısında ise, Osmanlı ticareti doğrudan değil ama dolaylı bir etkinin altında kalmış; değişen üretim ilişkileri ve pazar koşullarıyla “zorunluluk olarak pazar” Osmanlı'yı uzaktan etkilemeye başlamıştır. Plantasyonlarda uluslararası fiyatları etkileyecek bir verimlilik düzeyinde üretilen Amerikan pamuğunun dünya pazarlarına girmesiyle, İzmir pamuğu rekabet gücünü kaybetmeye başlamıştır.¹²⁴⁸ Pamuğu, ipek izlemiş; pamuklu ve ipekli dokuma alanlarında, yani mamul üretim alanında hızlı düşüşler yaşanmıştır. “Zorunluluk olarak pazar”ın dokuma alanındaki etkilerine, Yeni Dünya'dan gelen şeker, boya maddeleri ve Antil kahvesi ithalatı eklenmiştir. Osmanlı-Fransız ticaretinde de yine aynı dönemde aynı nedenlerle merkantil politikalara alternatif liberal politikaların gelişmesi yönünde bir eğilim ortaya çıkmış; Fransız tüccarların ticarete bakış açıları değişmeye başlamış ve ekonomi-dışı ikili anlaşmaların önemi artmıştır.¹²⁴⁹ Ancak, 19.yy'ın ikinci yarısına, yani İngiliz mamul mallarının Osmanlı pazarına girişine kadar ne ticaretin ne de üretimin doğası, iddia edildiğinin aksine değişmeyecektir.

Ticari kazanç sağlamakla birlikte feodal toplumsal ilişkileri değiştirmemek yönündeki genel eğilimin arkasında, Osmanlı büyük tüccarlarının aslen mukataa-

---

¹²⁴⁴ A.g.e., s.34, 42.

¹²⁴⁵ A.g.e., s.35-36.

¹²⁴⁶ A.g.e., s.33.

¹²⁴⁷ Bruce McGowan, a.g.e., s.819.

¹²⁴⁸ A.g.e., s.827-828, 849.

¹²⁴⁹ Edhem Eldem, a.g.e., s.40-45.

malikâne sahibi olmaları gerçeği yatmaktadır. Mukataa-malikâne sahipleri ürünün çıkış noktasından uluslararası pazarla kesişim noktalarına kadar dolaşım sürecini örgütlemekle kalmamakta, servetlerini arttırmalarının yolu olarak ticaret mukataalarına yatırım yapmayı tercih etmekteydiler. Ancak iki süreçte de kazançlarını arttıran “zorunluluk olarak pazar” koşullarında kârlarını ençoklaştırmak değil, mukataa-malikâne sahibi olmalarıydı. 18.yy’ın ikinci yarısında servetlerini büyük oranda ticaretle ilgili mukataa-malikânelere yatırmış olmalarına ve en önemli ticari gelirlerden olan gümrük mukataalarının başlıcalarını ellerinde bulundurmalarına rağmen, kapitalizme geçiş biçimlerinden birinin önemli bileşeni tüccar-üretici biçimini almamış; üretim sürecini üretim ilişkilerini dönüştürecek şekilde örgütlememişlerdir.¹²⁵⁰

Mukataa-malikâneleri ellerinde tutarak imparatorluğun sağladığı feodal tekel hakkından yararlanan mülk sahibi sınıfların yanında, “siyasal zor”un önüne diktiği engellerden kurtularak veya bu engelleri dolanarak ticaret yapan mülk sahibi sınıflar da olmuştur. İzmir’in önemli bir dış ticaret limanı halini alışı buna örnektir. Liman, el altından yürütülen dış ticaret faaliyetleri ve şehrin kaza merkezi statüsünde bırakılarak mevcut toplumsal ilişkilerin baskısından korunmaya çalışılması sonucu gelişebilmiştir.¹²⁵¹ 17.yy’da Ermeniler uluslararası ticaret ağları ile bütünleşik olarak ticari faaliyete katılmışlardır.¹²⁵² 18.yy Ermenilere, Rum ve Yahudiler de eklenmiş; Akdeniz dışındaki uluslararası limanların gelişmesiyle birlikte bu milletlerin tüccarları uyruk değiştirerek veya göç ederek ticaretin ana limanlarında konumlanmışlar, bir kısmı Osmanlı ticaretinin böyle bir kanaldan da uluslararası pazara eklenmesini sağlamış; bir kısmı ise Osmanlı ile bağlarını koparmışlardır. Fransız tüccarları da yerli lonca tekellerinin direncini aşamayınca ticareti yerli tüccarlarla bağ kuracağı aracılara eliyle yürütmeyi tercih etmiş; bu süreçte Yahudi *dellaller* öne çıkmıştır.¹²⁵³ Mülk sahibi sınıfların bu yönelimi “siyasal zor”un kontrolündeki pazarda gedikler açmış, sermaye birikimi kanalı yaratmış; ancak bu mülk sahibi sınıflar “kolektif yönetim ve sömürü” mekanizmasına dâhil olamamış; bu nedenle ya sürekli onun sınırlarında dolanarak

¹²⁵⁰ Mehmet Genç, mukataa-malikâne yatırımlarının ticaret alanında yoğunlaştığını tespit etmiştir. İncelemesi “1750-1800 arasındaki dönem için, dış ticaretle alâkalı 13 mukataada ortalama %178 kadar bir artışa karşılık, sanayi kesimine ait 12 mukataada aynı ortalamanın %14 civarında olduğunu [ve] dış ticaretteki gelişmenin sanayi sektörüne oranla 10 mislinden fazla olduğu[nu]” göstermiştir. Mehmet Genç, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, a.g.e., s.128. Bruce McGowan, a.g.e., s.763. Salzmann da en büyük malikâne yatırımcılarının “el[llerinde] bulundurduğu hisselerle neredeyse sadece Sakız, İskenderiye ve Girit limanlarındaki gümrük mukataaları türünden ticari gelirleri kontrol” ettiklerini tespit etmiştir. Ariel Salzmann, a.g.e., s.160.

¹²⁵¹ Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.608, 633.

¹²⁵² A.g.e., s.646-648; Bruce McGowan, a.g.e., s.827.

¹²⁵³ Edhem Eldem, a.g.e., s.37-38, 46-47.

Osmanlı yönetici sınıflarını fonlayan sistemin mali destekçisi olmuş ya da sermaye birikimi için uyruk değiştirmeyi tercih etmişlerdir.¹²⁵⁴

Ticaret, feodal ilişki sınırları içinde dahi kâr getirdiği sürece, o ilişkileri dönüştüren değil o ilişkilerle uyumlu şekilde işleyen bir faaliyet olarak varlığını sürdürmüştür.¹²⁵⁵ Ticaret, diğer değişim süreçlerinde olduğu gibi, Osmanlı'da da servetin sermayeye dönüşmesinde, üretim ilişkilerinin kapitalist üretim tarzındaki biçimi almasında “kendiliğinden” bir işlev üstlenmemiş; yeterli koşulu sağlamamıştır. Söz konusu servet birikimi, ancak üreticilerin üretim araçlarından ayrılmasını sağlayabildiği oranda üretim ilişkilerinin kapitalizme doğru dönüşmesine neden olabilirdi. Oysa Osmanlı'da zanaatkârlar ile tüccarlar arasında *putting-out* sistemi üzerinden başlayan mücadele, üretim araçlarına sahip zanaatkârların üretim araçlarından kopmaları ve tüccarların kontrolü altına girmeleri şeklinde sonuçlanmamıştır.¹²⁵⁶ Zanaatkârlar lonca örgütlenmesi içinde kalmış; yani imalatın feodal toplumsal ilişkiler çerçevesinde örgütlenmesine devam edilmiştir. Ticaret veya tüccarların elinde biriken servet, tarımda olduğu gibi, imalat alanında da mevcut toplumsal ilişkilerde niteliksel bir dönüşüm sağlamamış; aslolarak mevcut varlığı içindeki devinimini devam ettirmiştir.

Mülk sahibi sınıflar, tarım, zanaat ve ticaret alanlarının her birinde önceden olduğu gibi feodal toplumsal ilişkiler çerçevesinde servet biriktirmeye devam etmişlerdir. “Siyasal birikim”nin nakdi rant çekme biçimi olan “vergi” temel servet biriktirme aracı olma özelliğini korumuştur.¹²⁵⁷ Toprakta özel mülkleşme eğilimi güçlenmiş; ancak özel

¹²⁵⁴ “Büyük Osmanlı limanlarının hepsinde, paşalar, nüfuz bölgelerinde yaşayan yabancı tüccar kolonilerinden yasal dayanağı olmayan (fakat göz yumulan) vergiler (*avania*) kestiler. Ticareti boğan ama öldürmeyen *avanialar*, Levant limanlarında Avrupalıların acenteleri olarak çalışan Osmanlı azınlıklarını da etkiledi. / 1740’tan sonra ikinci bir yolsuzluk türü ortaya çıktı. *Avania*’lardan korunmak için açılan yabancı konsolosluklar, himayeleri altında (vergi yükümlülüklerinden muaf ve birçok başa imtiyazdan yararlanan) Osmanlı azınlıklarından, giderek genişleyen bir beratlılar lejyonu toplamaya başladılar. Bu beratlıların, hepsi değil, sadece bir kısmı ticaretle uğraşmaktaydı. 1759, 1766 ve 1786 yıllarında Halep’e yollanan buyrutlular, himaye altındaki bu kişilerin zanaat, mültezimlik ve tefecilikle de iştigal ettiğini göstermektedir. 18.yüzyıl sonunda sadece Avusturyalıların himayesi altında 200.000 kişi bulunduğu sanılmaktadır. Ancak 1805’e gelindiğinde Osmanlı hükümeti Osmanlı tüccarlarına kendi himaye beratlarını satıyor, diğerlerinin yararlandıkları avantajları bir ücret karşılığında onlara da veriyordu. 1812’ye gelindiğinde, Avrupa’nın bütün tüccar devletleri himaye altına alma yetkilerine getirilen yeni kısıtlamaları kabul etmek zorunda kalmışlardı.” Bruce McGowan, a.g.e., s.819-820.

¹²⁵⁵ “Zaten tüccar sermayesi, tüccar sermayesi olarak kaldığı sürece, herhangi bir üretim tarzıyla uyuma olasılığı çok yüksektir: ‘... tüccar sermayesinin gelişmesi ... tek başına ne bir üretim tarzından diğerine geçişi sağlayabilir, ne de bunun açıklanması için yeterlidir.” K. Marx, *Kapital*, III. Cilt, Çev.A.Bilgi, Sol Yay., Ankara, 1978, s.342’den aktaran İşaya Üşür, a.g.e., s.380.

¹²⁵⁶ Suraiya Faruqi, a.g.e., s.710.

¹²⁵⁷ Mehmet Genç’in devletin vergi gelirlerine odaklanmakta, “fiskalizm” politikasında ısrarı yönündeki tespitleri, esasen mülk sahibi sınıfların servet biriktirme eğilimiyle uyumludur ve bağımsız bir özne olarak devletin tercihini değil, mülk sahibi sınıfların yönetim pratiğini yansıtmaktadır. “Fiskalizm” yönündeki direnç için bkz. Mehmet Genç, “18. Yüzyılda Osmanlı Sanayisi”, a.g.e., s.227-255, s.229.

mülkiyet, yaygın olarak vakıf biçiminde olduğu gibi, “siyasal zor” güvencesi altında,¹²⁵⁸ mukataa-malikâne biçiminde olduğu gibi “siyasal zor” dolayısıyla var olmaya devam etmiştir. Toprakta özel mülkleşme hız kazanmış; ancak, gerek mülk ve vakıf arazi statüsündeki feodal özel mülkiyet, gerek mukataa-malikâne statüsündeki toprakların adlandırıldığı şekliyle “yarı-özel mülkiyet” biçimindeki özel mülkiyet feodal toplumsal ilişkilerin içinde devindiğinin göstergesi olan “siyasal” bağlardan, dolayım kanallarından bağımsızlaşarak “mutlak özel mülkiyet” biçimini alamamıştır.¹²⁵⁹ Servet ve mülkün yoğunlaşması önündeki en büyük engeli de bu bağlar oluşturmuştur.¹²⁶⁰ Mülksüzleşmenin dönüştürücü bir eğilim biçimini almamış olması, hem tarım hem zanaat imalatında feodal üretim örgütlenmesinin, yani yaygın biçimiyle ortakçı-mültezim/toprak ağası ve lonca ilişkilerinin devam etmesine neden olmuştur. Ticaret ve tüccar mülkiyet ve üretim ilişkilerinin mevcut yapı ve kompozisyonuna dışsal ve dönüştürücü bir faktör olmamış; birincil ve ikincil mültezim statüsündeki mukataa-malikâne sahipleri en önemli yatırımlarını bu alanlara yaparak bu alanın da en önemli katmanı olurken, bu katman dışındaki tüccarlar da yatırımlarını feodal ilişkiler içinde yaparak yapmaya devam etmişlerdir. Tüccarlardaki mukataa-malikânelere yatırım yapma eğilimi¹²⁶¹ ile ticaret tekellerini koruma eğilimi bunun açık göstergesidir. Tüccarlar gibi sarraflar da, en çok mukataa-malikânelere yatırım yapmış; aslolarak mültezimlere borç vererek servet edinmişlerdir.¹²⁶²

Mülk sahibi sınıflar, feodal ilişkiler içinde kalarak servetlerini arttırmaya devam edebildikleri sürece üretim ilişkilerinde niteliksel değişim yönünde bir baskı hissedilmemiş; mülk sahibi sınıflar, istisnai ve sınırlı örneklerle rağmen üretici güçlere ve üretim ilişkilerine değil, feodal rantı devam ettirme yönünde yatırım yapmışlardır. Örneğin, tarih yazınında 1695 yılında uygulamaya konan malikâne sistemi, üretim kaynaklarını korumayı, üretken faaliyetleri artırmayı hedeflemiş bir değişim olarak yorumlanmış; ancak kayd-ı hayat şartıyla tahsis edilen, malikâne sahibinin ölümünden sonra soyundan gelen kişilere öncelik tanınan, işletme yönetiminin malikâne sahibine bırakıldığı bu sistemde bile feodal rantı ençoklaştırmanın ötesine geçilemediği tespit

¹²⁵⁸ Toprak sahipleri çitlemeden ziyade vakfa dönüştürmeye çalışmışlar: “19.yüzyıl başına gelindiğinde ... Osmanlı arazilerinin yarısı ilâ üçte ikisinin devlet denetimi dışındaki aile vakıfları statüsünde olduğu” saptanmıştır. Bruce McGowan, a.g.e., s.783.

¹²⁵⁹ Gilles Veinstein, a.g.e., s.37, 38; Çağlar Keyder, a.g.e., s.11-12.

¹²⁶⁰ Suraiya Faroqi, “Zeytin Diyarında Güç ve Servet: Edremit Âyânından Müridzade Hacı Mehmed Ağa’nın Siyasi ve Ekonomik Faaliyetleri”, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, a.g.e., s.81-100, s.84-85.

¹²⁶¹ İncalcık 18.yy ’da tüccar ve şehirli tüccar lonca ağalarının mukataa-malikâne biçiminde örgütlenen “çiftlik”lere yatırım yapmaya başladıklarını söyler. Halil İncalcık, a.g.e., s.19.

¹²⁶² Sarraflar için bkz. Haydar Kazgan, *Galata Bankerleri*, Cilt I, Orion Yayınevi, 2005.

edilmiştir.¹²⁶³ Birincil mültezimlerin feodal ranta bağımlılığı yanı sıra, ikincil mültezimler de çeşitlenen ekonomik faaliyetlerine ve doğrudan artık çekme faaliyetinin bir tarafı olmalarına rağmen bu eğilimi değiştirecek güçte bir dinamik ortaya çıkmamıştır. Faroqhi'nin Edremit Âyânından Hacı Mehmed Ağa üzerine yaptığı bir çalışma, “ruga-i zeyt [zeytinyağı] tüccarı” olarak alınan, zeytinyağı üretim ve ticareti yapan, ücretli veya sözleşmeli işçi çalıştırdığı anlaşılan Ağa'nın terekesindeki borçların %31'inin vergi ve diğer resmi işlerle ilgili borçlar, %25'inin makamı elinde tutmasına yarayan “siyasi borçlar” kategorisinde olması, Anadolu âyânı içindeki istisnailiğine rağmen temel servet biriktirme biçiminin feodal karakterini koruduğunu gösterir.¹²⁶⁴ Yünlü, ipekli dokuma ve yelken bezi imalatı gibi alanlarda üretim ve ticaret tekeli tanınarak himaye edilmiş imparatorluk (devlet) manifaktürleri kurulmuş; ancak, bu yatırımlar malikâneci veya vakıflar vasıtasıyla gerçekleştirildiği, yani gelirleri idarecilerine malikâne olarak tahsis edildiği, vakıf gelirleriyle kurulup işletildiği vb. için devlet manifaktürleri de üretimde niceliksel bir artış yakalamış olmalarına rağmen, esnaf-tipi örgütlenmeye dayalı, işbölümünün düşük düzeyde kaldığı küçük ölçekli imalathaneler olarak kalmış, teknoloji ve verimlilik açısından mevcut ilişkileri değiştirecek yönde bir itki yaratamamış ve varlıklarını koruyamayarak sönümlenmişlerdir.¹²⁶⁵

Bu gelişmeler, 19.yy dinamiklerine temel teşkil edecek bir çelişki açığa çıkarmıştır: servetlerini aslen feodal ranttan elde eden mülk sahibi sınıfların egemen sınıf konumlarını ve dönemi itibarıyla aynı anlama gelmek üzere “siyasal” konum, kolektif “sömürü ve yönetim” mekanizmasının parçası olmaktan kaynaklı ayrıcalıklarını korurken, servetin sermayeye dönüşmemiş olması. Dolayısıyla, aşağıda ayrıntılarıyla açıklandığı şekliyle kriz dinamikleri ortaya çıktığı zaman, mülk sahibi sınıflar, bu çelişkinin yarattığı fay hattı üzerinden şekillenen bir yeniden üretim (*reproduction*) sorunuyla karşı karşıya kalacaklardır. Servetin kendini gerçekleştirmek için girdiği krizlerden eski formunu çözerek çıkması, ancak yeniden üretim süreçlerinin niteliksel olarak farklılaştığı yeni bir forma dönüşmemesi bu sorunu açığa çıkarmış ve boyutlandırmıştır. Birincil mültezimler ile ikincil mültezimlerin servet edinme biçimlerindeki farklılaşma, öncelik ve çıkarlarının daha net olarak ayrışması, kapanması zor bir açığı oluşmasına neden olmaktadır. Tüccar ve lonca yöneticisi gibi şehirli mülk sahibi sınıfların ikincil mültezim olarak ranttan pay almaya başlamaları, giderek de ağırlıklarının artması rant paylaşımına ortak olan toplumsal tabakaları çeşitlendirmiş;

¹²⁶³ Mehmet Genç, “18. Yüzyılda Osmanlı Sanayisi”, a.g.e., s.227-255, s.230.

¹²⁶⁴ Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.89-90, 91-92.

¹²⁶⁵ Mehmet Genç, a.g.e., s.231-232, 236, 249, 251-255.

ancak, mevcut toplumsal ilişkiler içine girme yönünde yaratılan baskı bu ilişkilerin devamını sağlamakla birlikte bu ilişki bütünü içinde benzer “siyasal” ayrıcalıkların talep edilmesine neden olmuştur.¹²⁶⁶ Yeni formuyla servet, halihazırda doğrudan üreticiyle kurulan ilişkiyi kökten değiştirmiş; her aşamada doğrudan üreticiyle ilişkiyi dolaylı hale getirmiştir. Ancak mülksüzleşme düzeyinin düşüklüğü ve üretim ilişkilerinde niteliksel değişim yönünde bir basıncın ortaya çıkmaması, küçük köylülüğün eski biçimiyle varlığını devam ettiremediği koşullarda “küçük ve ortak köylülüğün” tarım proleterleri haline gelmesini engellemekte, “basit meta üreticisi”ne dönüştürmekte; toprak ağası-mültezimle dolaylı yoldan kurulan ilişkilerin devam etmesine zemin oluşturmaktadır.¹²⁶⁷ “Küçük ve orta köylülük” ile “büyük toprak sahipliği”nin eş zamanlı varlığı toprakta feodal özel mülkiyetin, dolayısıyla köylülüğün çözünmesi önünde bir direnç oluşturmaktadır. Tam da bu nedenle, özel mülkiyet her ne kadar yakınsamış olursa olsun, “çitleme”yle eş zamanlı bir mutlak özel mülkiyet ortaya çıkamamakta; dolayısıyla yasal olarak özel mülkiyeti güvenceye alacak düzenlemeler yönünde bir basınç ortaya çıkamamaktadır.¹²⁶⁸ Ayrıca, bu dolaylı ilişki biçimi “basit meta üreticisi”nin tüccarla doğrudan ilişki kurmasının, iç ve dış pazarlara bu kanaldan eklemlenmesinin de yolunu oluşturmaktadır. Benzer ilişkiler imalat alanında, vakıf sermayesi ile zanaatkâr ilişkilerinde de gözlenmektedir.

4.3.Nizam-ı Cedid: Ancien Régime ile Yeni Düzen Arasına Sıkışma ve Ancien Régime İçinde Yeniden Doğma Çabaları

“Zorunluluk olarak pazar” geliştikçe feodal toplumsal ilişkilerin belirlemeye devam ettiği ülkeler üzerinde bir basınç yaratmıştır. Bu basıncın, gerek modernleşme yazınında gerekse feodalizmden kapitalizme geçişi merkezine koyan Marksist yazında yaygın olarak değerlendirildiği biçimiyle doğrudan modernleşme veya kapitalistleşme yönünde bir itki yarattığı varsayılmıştır. Geleneksel veya feodal toplumun mevcut iktisadi ve siyasal bağlarını aşan ve bu özelliğiyle yükselmekte olan burjuvazinin çıkarlarına yakınsayan teritoryal hâkimiyeti sağlamış, merkezileşmiş bir devletin, reformlar yaparak toplumu ve devleti bu yöne sevk etmesi neredeyse tekleşmiş bir geçiş tipolojisi olarak kabul edilmiştir.¹²⁶⁹

¹²⁶⁶ Benzer bir tarihsel döneme referansla bkz. Heide Gerstenberger, *Impersonal Power – History and Theory of Bourgeois State*, Çev. David Fernbach, Brill, Leiden-Boston, 2007, s.657-661.

¹²⁶⁷ Çağlar Keyder, a.g.e., s.3; Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.93.

¹²⁶⁸ Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.94.

¹²⁶⁹ Yayman’ın çalışması reform odaklı bu geçiş tipolojisinin bir özeti niteliğindedir. “İdari reform”, Gerald E. Caiden’e atfen “devlet aygıtının önceden kurgulanmış ekonomik-politik hedefler doğrultusunda işlev ve konum bakımından yeniden düzenlenmesi” olarak tanımlanmıştır. Hüseyin Yayman, *Türkiye’nin İdari Reform Tarihi*, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2008, s.23-70.

Bu varsayımlarda göz ardı edilen önemli noktalar vardır. Öncelikle basınç, işlevsel olarak bu yönde bir etki yaratacak bir yapı içinde değil, mevcut toplumsal ilişkiler bütünü içinde ortaya çıkmıştır. Feodalizmin çözülüşü ile kapitalizmin gelişmesi özdeşleştirilemez; farklı tarihsel uğraklarda bu ikisi arasında hep bir geçiş süreci veya oluşum süreci gözlenmiştir; bu süreç, toplumsal mücadeleler içinde somut ve özgül bir biçim almıştır.¹²⁷⁰ Toplumsal mücadelelerde yeni sınıflaşma ve tabakalaşma dinamikleri kadar ve hatta toplumsal ilişkileri örgütlemadaki asimetric güçlerinden kaynaklı olarak onlardan daha fazla, egemen sınıfların rolü olmuştur. Hobsbawm'ın feodal krize verilen eşitsiz tepkiler yönündeki analizleri hatırlanacak olursa, bölgesel eşitsizlikler belirleyici olarak, geçiş süreçleri feodal sınıfların direncini ortaya çıkarmış ve ağırlıklı olarak feodal tepkilerce belirlenmiştir. Arno Mayer ve Sandra Halperin gibi yazarlar, toplumsal ilişkilerin örgütlenmesindeki değişim süreçlerinde *Ancien Régime*'in direncinin etkili olduğunu göstermişlerdir.¹²⁷¹ Mayer, Fransa gibi devrimin eski düzenin her şeyini silip süpürdüğü iddia edilen ülkelerde dahi, çok uzun süre feodal sınıfların toprak üzerindeki mülkiyet haklarını koruduklarını ve ülkeyi yönetmeye devam ettiklerini ileri sürmüştür.¹²⁷² Geçiş sürecinin, belirli bir geçiş tipolojisine indirgenmemiş toplumsal bağlamı göz önünde bulundurulduğunda, “reform”un, nomotetik olarak belirlenmiş ileri bir noktaya tedrici geçişi sağlamaktan ziyade, egemen sınıfların, toplumsal ilişkilerde niteliksel bir değişime yol açmadan toplumsal ilişkilerin yeniden örgütlenmesi olarak kavramsallaştırılması daha uygundur. Devletteki merkezileşme eğilimleri de ulus-devlete geçişten ziyade “feodalizmin bunalımını [aşmak] için yoğunlaştırılmış bir güç sistemi” arayışı olarak değerlendirilmelidir.¹²⁷³ Böylelikle, basıncın feodal sınıflar üzerinde yarattığı etki toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinin iki görünüşü olan reform ve devletteki dönüşüm süreçleri göz önünde bulundurularak incelenebilir.

Bu etki, feodal toplumlarda her şeyden önce ve her şeyden çok kendini askeri alanda hissettirmiştir. Feodal üretim ilişkilerinde verimlilik veri iken, sömürülen kaynağı (toprağı) yeniden dağıtmaktan, yani savaştan başka çare yoktur.¹²⁷⁴ İmparatorluk içinde feodaller arası savaş kadar, diğer ülkeler arasındaki savaşlar da tam da bu nedenle

¹²⁷⁰ Maurice Dobb'un kapitalizme geçiş sürecine ilişkin teorik katkılarından yola çıkarak geçiş sürecini bu yönde yorumlanması için bkz. İşaya Üşür, a.g.e., s.409-413, 440-441.

¹²⁷¹ Arno Mayer, *The Persistence of the Old Regime – Europe to the Great War*, Pantheon Books, New York, 1981; Sandra Halperin, “Dynamics of Conflict and System Change: *The Great Transformation Revisited*”, *European Journal of International Relations*, Cilt 10, Sayı 2, s. 263-306.

¹²⁷² Mayer, 1875'te Cumhuriyet kurulana kadar Fransız Devriminin kazanımları olarak gösterilen unsurların belirleyici hale gelemediğini ve toprak soyluları, kral vb. eski düzenin sınıf ve tabakalarının egemenliklerini koruduklarını iddia etmiştir. Arno Mayer, a.g.e., s.11.

¹²⁷³ K.H. Takahashi, a.g.e., s.84.

¹²⁷⁴ Dobb ve Brenner arasındaki “siyasal olan”ın belirleyiciliğine ilişkin tartışmaya atıfla bkz. İşaya Üşür, a.g.e., s.449.

yaygın ve belirleyici olmuştur. Feodalizmin 17.yy'daki krizi, üretim ilişkilerini değiştirerek verimliliği arttıramayan toplumlar için, sömürülen kaynağı, yani toprağı daha da değerli hale getirmiş; gerek imparatorluklar arası gerekse onların bağılısı farklı statüdeki feodal siyasal yapılar arasındaki rekabeti derinleştirmiştir. 17. ve 18.yy'larda Osmanlı İmparatorluğu'nun da, doğuda İran, batıda Doğu Avrupa üzerinden dahil olduğu feodal yayılma ve paylaşım savaşlarına tanıklık edilmiştir. 18.yy'da Safevi hanedanlığının düşmesi ile İran'ın içine düştüğü iktidar boşluğundan yararlanarak Osmanlı İmparatorluğu ve Rusya, karşılıklı olarak anlaşarak Kafkasya'yı hâkimiyet alanlarına ayırmış; İran'ı bölüşmüşlerdir.¹²⁷⁵ Nadir Şah'ın İran'da iktidara gelmesiyle, Osmanlı eski sınırlara çekilmek zorunda kalmışsa da, bu paylaşım savaşı önemli bir olay olarak tarihe geçmiştir. Macaristan'ın paylaşımı üzerinden Habsburglularla girilen savaşlar da Osmanlı'nın Doğu Avrupa yayılmacılığını belirlemiştir. Faroqhi, II. Viyana Kuşatmasına kadarki dönemi şu sözlerle özetlemektedir: “17.yüzyılın ilk yıllarında Osmanlı İmparatorluğu Hristiyan Orta Avrupa devletlerinin siyasetine boylu boyunca karışmış durumdaydı. 1620-1660 yılları arasında kesintiye uğrayan bu ilişki, Köprülüler döneminde güçlerini toparlayan Osmanlılarda, yeniden yayılmacı bir siyaset izleyebilecekleri kanısı uyanınca tekrar kuruldu.”¹²⁷⁶ O dönem Leh Krallığının (Polonya) parçası olan Ukrayna üzerindeki paylaşım mücadelesi de Doğu Avrupa'da bir başka cephe üzerinden Osmanlı ve Rusları karşı karşıya getirmiştir.¹²⁷⁷ Bu savaşlarda devletlerin haracgüzâr konumlarının ve feodal himaye ilişkilerinin belirleyici olduğu görülmektedir.

17. Yüzyıl Savaşları, değişimin alanını belirlemiştir. 17. ve 18.yy reformlarının askeri teknolojiye gelişmeleri hedef alması, 19.yy reformcularının bu yüzyıl reformcularını eleştirirken sıklıkla askeri reformla sınırlı kaldıklarından yakınmaları bunun göstergesidir.¹²⁷⁸ Reformların, yeni teknolojik gelişmeleri hedef alsalar dahi, temel saiklerini eski muzaffer günlere dönüş olarak belirlemeleri de reformların ve reformcuların arkaikliğinin değil, sınıfsal niteliklerinin göstergesi sayılabilir. Mevcut toplumsal ilişkileri koruyarak konsolide etmek belki daha iyi özetlenemezdi. Daha da önemlisi, 17. Yüzyıl Savaşları'nın, özellikle vezir ve paşa “kapı”larının kendi aralarında ve hanedan ile ittifak kurmalarında etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Belkemiğini paralı askerlerin oluşturduğu ve giderek savaşlarda belirleyici hale gelen “kapı”ları üzerindeki

¹²⁷⁵ Christoph K. Neumann, “Political and Diplomatic Developments”, Suraiya Faroqhi (Ed.), *The Cambridge History of Turkey*, Vol.3, The Later Ottoman Empire (1603-1839), Cambridge University Press, Cambridge, 2006, s.44-62, s.55. Virginia Aksan, “War and Peace”, a.g.e., s.100-101.

¹²⁷⁶ Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.556, 554-557; Virginia Aksan, a.g.e., s.96.

¹²⁷⁷ Suraiya Faroqhi, a.g.e., s.558-559.

¹²⁷⁸ Stanford J. Shaw, a.g.e., s.7-12.

hâkimiyet haklarının tanınması bu süreçte belirleyici olmuştur.¹²⁷⁹ Böylelikle, feodal devlet “kapı”ların kolektif iktidarı olarak konsolide edilebilmiş; “merkez”in niteliği ve dolayım kanalları değişmekle birlikte, mevcut hanedan ve devletin merkezîyetçi karakteri korunmuştur. Kıta Avrupa’sında feodal direncin temelini oluşturan Mutlakîyetçi Devlet yönündeki feodal konsolidasyona benzer bir konsolidasyon bu şekilde sağlanmıştır. Monarşi eliyle olması ve monarşinin mutlakîyetçi bir karakter kazanması yönünden değil, ama kolektif iktidarın konsolidasyonu yönünden II. İmparatorluk ile Avrupa Mutlakîyetçi Devletleri arasında bir benzerlik vardır. 18.yy’ın ikinci yarısında krize girecek ve yeni bir konsolidasyonla karşı karşıya kalacak bu yapıdır.

1768-1774 Savaşının sonunu getiren 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması, 18.yy’ın son çeyreği ile 19.yy’ın ilk çeyreğini belirleyecek yeni bir feodal tepki yaratmış; ikinci raundu başlatmıştır.¹²⁸⁰ Her ne kadar Osmanlı, 1699 Karlofça Antlaşmasıyla Avrupa İmparatorlukları ile eşit statüde olduğunu kabul etmişse de, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmasına kadar onlarla eşit statüde, birer rakipleri olarak savaşmış; onlara meydan okuyarak veya onlarla ittifaklar kurarak paylaşım savaşlarının tarafı olmuştur.¹²⁸¹ Osmanlı’nın imzaladığı gelmiş geçmiş en aşağılayıcı anlaşma olduğu söylenen Küçük Kaynarca Antlaşması’nı imzalamasına neden olan yenilgi ise, Osmanlı’nın mevcut imparatorluklar içindeki statüsünü fiilen değiştirmiş; Osmanlı’yı, bölgesinde süre giden paylaşım savaşlarının aktörü değil, nesnesi konumuna getirmiştir. Antlaşmayı *Doğu Sorunu*’nu başlatan antlaşma olarak niteleyen Virginia Aksan, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile 1838 Balta Limanı Antlaşması arasında bir süreklilik olduğunu, bu iki antlaşma arasındaki dönemin de Osmanlı İmparatorluğu’nun paylaşımı sorununun belirlediği dönem olduğunu dile getirmiştir.¹²⁸²

Doğu Sorunu tabiri, imparatorluklar arası askeri, siyasi ve iktisadi eşitsizliklerin belirginleştiği; savaşın, kendilerine 1815 Viyana Kongresi’nde “Büyük Güçler” adını verecek olan imparatorluklar ile siyasi varlıklarını devam ettirmeye çalışan imparatorluklar arasında bir mücadeleye dönüştüğü bir dönemde boy vermiş; ilk grubun mücadele alanı haline gelen bir coğrafyayı ve temelde iki imparatorluğu, Lehistan Krallığı (Lehistan-Litvanya Birliği) ve Osmanlı İmparatorluğu’nu belirtmek için

¹²⁷⁹ Virginia Aksan, a.g.e., s.98, 104.

¹²⁸⁰ “1699 Karlofça Antlaşması ile başlatılması yaygınlık haline gelen genel zafiyetin bir dönem ve doruk noktası olduğu yargısı, muhakkak ki gözden geçirilmeye muhtaçtır ve bu anlamda yeni bir devrin ve idrakin tam bir teslimiyet ile kabul edildiği dönemecin Küçük Kaynarca ile başladığı öne çıkarılmalıdır.” Kemal Beydilli, “Küçük Kaynarca’dan Tanzimât’a Islâhât Düşünceleri”, *İlmî Araştırmalar*, Sayı: 8, 1999, s.25-64, s.26.

¹²⁸¹ Virginia Aksan, a.g.e., s.97, 107-111.

¹²⁸² A.g.e., s.109, 111-112.

kullanılmıştır.¹²⁸³ Her iki imparatorluk da, ilki 1772, 1793 ve 1795 tarihlerinde üçer defa işgal edilip paylaşılarak; diğeri de, Kırım'ı kaybettiği andan başlayarak önce Mısır sonra da Doğu Avrupa ve Balkanlardaki toprakları üzerinden bu savaşa konu olmuştur.¹²⁸⁴ Birden fazla cephe olmasına rağmen, Osmanlı İmparatorluğu için esas mücadele alanı Doğu Akdeniz ve Akdeniz'e çıkan deniz hattı, yani Karadeniz, Boğazlar ve İstanbul'dur.¹²⁸⁵

Doğu Sorunu'nun tarih sahnesine çıktığı, feodal imparatorluklar arası territoryal taleplerin, yani toprak taleplerinin derinleştiği ilk evresini, yine bu taleplerin eşlik ettiği ancak aslen Fransa ve İngiltere arasındaki kapitalist pazar rekabetinin, Fransa'daki burjuva devriminin kuşatılması ve yaşatılması mücadelesinin belirlediği 1792-1815 dönemi izlemiştir.¹²⁸⁶ İktisadi alanda İngiltere'yle rekabet edemeyen, ancak burjuva devrimini yaşatma zorunluluğunun sıkıştırdığı Fransız burjuvazisi, “ekonomik rekabette kaybettiği zemini siyasi ve askeri yollarla geri almaya” çalışmıştır.¹²⁸⁷ “Zorunluluk olarak pazar”ın henüz oluşum halinde olduğu, genişlemenin “siyasal zor”a dayanan ticari üstünlük ve toprak ilhakı biçimlerini koruduğu bu dönemde,¹²⁸⁸ İngiltere sömürgelerdeki ve denizaşırı pazarlardaki üstünlüğünü korumak için Avrupa ve Doğu Akdeniz'deki paylaşım savaşının tarafı olmuştur. İngiltere ve Fransa'nın Doğu Avrupa ve Doğu Akdeniz'deki paylaşım savaşının doğrudan tarafı olması, feodal imparatorluklar arasındaki savaşın niteliğini ve içeriğini doğrudan değiştirmiş; bu dönemden başlayarak Birinci Dünya Savaşı'na kadar kurulacak savaş ittifaklarını belirlemiştir.¹²⁸⁹

Fransız Devrimini koruma ve yayma amacıyla başlayan Napolyon Savaşları, savaş alanında yarattığı değişimin yanı sıra, monarşilerin ve aristokrasinin siyasi ve toplumsal temellerini sarsmış; feodal toplumsal ilişkilerin krizini derinleştirerek iç

¹²⁸³ “Büyük Güçler” arasında daha sonraki kongrelerde Fransa da dahil olmuştur. Keith Hamilton ve Richard Langhorne, a.g.e., s.91-93. Albert Sorel, *The Eastern Question in the Eighteenth Century – The Partition of Poland and The Treaty of Kainardji (1842-1906)*, London Methuen & Co., London, 1898; Allan Cunningham, *Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolution*, Collected Essayes: Volume 1, Routledge, London-New York, 1993, s.1; Virginia H. Aksan, *Ottoman Wars*, a.g.e., s.10-13.

¹²⁸⁴ Jerzy Lukowski, *The Partitions of Poland (1772, 1793, 1795)*, Routledge, London-New York, 1999; Stanford J. Shaw, a.g.e., s.30, 42, 55, 56, 62, 68, 72, 73, 275-502.

¹²⁸⁵ Virginia H. Aksan, a.g.e., s.10.

¹²⁸⁶ 1792-1815 arasında kapsayan kesintisiz savaş dönemi; ülkeler arası siyasi, iktisadi ve askeri farklar, ittifaklar ve savaş coğrafyaları için bkz. Eric Hobsbawm, a.g.e., s.89-120.

¹²⁸⁷ A.g.e., s.111, 95-96.

¹²⁸⁸ İngiltere elbette hemen “ekonomi-dışı rekabet”ten vazgeçmemiştir; çünkü uluslararası pazarın sömürgeci baskı ve askeri yöntemlerden vazgeçilmesini mümkün kılacak şekilde iktisadi zorun “nesnel” dinamikleri ile örgütlenmesi, yani “zorunluluk olarak pazar” şeklini alması zaman almıştır. Bu, hem pazarın derinleşme süreci hem de sınıf mücadeleleriyle ilgili bir süreçtir. Dolayısıyla, İngiltere bölgesel imparatorluk biçimini korumuştur. Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.103-104, 106.

¹²⁸⁹ Aksan, *Doğu Sorunu*'nun Osmanlı, Habsburg ve Romanov Hanedanlarının tarih sahnesinden kalktığı Birinci Dünya Savaşı'na kadar devam ettiğini belirtmiştir. Virginia H. Aksan, a.g.e., s.11.

savaşları tetiklemiştir.¹²⁹⁰ Savaşın, rekabetin, paylaşım baskısının altında feodal tabiiyet ilişkileri direnç göstermekte zorlanmış; iç savaşlar, feodal toplumsal ilişkilerin içerde ve dışarda özgün örgütlenme biçim(ler)ini koruyamadıkları gerçeğini açığa çıkarmıştır. Bu durum, içeriye, yani toplumun farklı kesimlerine, farklı etnik gruplara, farklı siyasal-toplumsal örgütlenmelere karşı; dışarıya, yani farklı devletlere karşı bir egemenlik sorunu olarak tezahür etmiştir. İçerde siyasal rejimin meşruiyetinin tartışılmaya başlanması, yani krallara ve aristokratlara karşı liberal-anayasal ve cumhuriyetçi hareketlerin, dışarıda da, bağımsızlık sorunu ve ulusal sorunu temelli mücadelelerin ortaya çıkışı bu döneme rastlar. Bu, bir yanıyla, feodal siyasal bağların direngenliğinin kırıldığı, ancak toplumsal ilişkilerin henüz yeni bir örgütlenme biçimine kavuşmadığı bir dönemde “bütünleşik bir toplum olma sorunu”; diğer yandan, “yarı-bağımsız” veya aynı anda birden fazla devlete bağlı siyasal yapının imparatorluğa (feodal merkezi devlet) feodal tabiiyet ilişkileri üzerinden bağlanamadığı, ancak yeni bağlanma biçimlerinin henüz yerleşip yaygınlaşmadığı bir “devlet olma” sorunu idi.

Napolyon Savaşları toprağı kazmış; ama gerek Napolyon rejiminin kendi çelişkili doğası gerekse Avrupa imparatorlukları çapında örgütlenen feodal direnç ancak melez bir doğuma izin vermiştir. *Doğu Sorunu*’nu belirleyecek üçüncü evre böylelikle açılmış; bu evre, 1815 Viyana Kongresi ile açılan, 1815-30 dönemini kapsayan bir *Ancien Régime* konsolidasyonu, Restorasyon Dönemi olmuştur.¹²⁹¹

Bir, 1792-1815 dönemini açan Jakoben Cumhuriyet, Fransa’da dahil hiçbir ülkede tutunamayarak, yerini monarşi ve aristokrasinin konsolidasyonuna bırakmıştır. Bu konsolidasyon nedeniyle, Avrupa’nın batısını sarsan 1830 Devrimlerinde dahi, cumhuriyetçi cephe içindeki sınıfsal ayrım, bölünme pekişmiş; büyük burjuvazi ile aristokrasi arasında kurulan ittifak “ılımlı liberal”, İngiltere tarzı bir anayasal monarşi, meşruti monarşinin baskın gelmesini sağlamıştır.¹²⁹² Bu durum monarşinin ve aristokrasinin tanınmadığı, feodal toplumsal ilişkilerden bağımsız bir “toplum sözleşmesi”nin, yani yeni bir toplum tahayyülünün henüz mümkün olmadığını göstermiştir. Egemen sınıfların devrimleri reformlarla ikame etme girişimlerinin de başlangıcıdır bu durum.¹²⁹³

İki, Fransa’nın savaş sırasında Alman prenslikleriyle kurduğu ittifak örneğinde olduğu gibi, feodal tabiiyet ilişkilerinin imparatorluk bütünlüğünü korumaya yetmediği örneklerde, kesin sınırları olan, toprakları üzerinde tek egemen otorite olmayı

¹²⁹⁰ Eric Hobsbawm, a.g.e., s.91.

¹²⁹¹ A.g.e., s.128.

¹²⁹² A.g.e., s.95, 127.

¹²⁹³ A.g.e., s.124.

başarabilen merkezileşmiş devletlerin tutunumlu olduğu görülmüştür.¹²⁹⁴ Bu durum, bir, bağımsızlığını korumaya çalışan imparatorluklar; iki, onlardan ayrılmak için mücadele eden siyasi yapılar üzerinde ayrı ayrı etkiler yaratmıştır. Burjuva devriminin “modern devlet”i, savaşlarla imparatorlukların egemenlik alanlarını koruma yönünde bir basınç yaratmış; bu basınç merkezi imparatorluklar doğrultusunda bir konsolidasyonu gündeme getirmiştir.¹²⁹⁵ Bu nedenle, Napolyon Savaşlarının Aydınlanmış Krallardan çok territoryal bütünlüğünü sağlamış merkezileşmiş imparatorlukların kuruluşuna katkısı olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁹⁶ İmparatorluklarla “yarı-bağımsız” statüde bağ kuran siyasi yapılar başta olmak üzere, farklı nitelikteki toplumsal örgütlenmelerin ise, imparatorluk merkezinden bağımsız ittifaklar kurmasını ve imparatorluk karşısında mevcut durumlarından farklı siyasi statü taleplerinde bulunmasını sağlamıştır.

Üç, “zorunluluk olarak pazar”ın gelişim düzeyi, paylaşım savaşlarının şiddetlendiği koşullarda, ekonomi-dışı zoru belirleyici hale getirdikçe sömürgeciliği konsolide etmiş; güçlendirmiştir. Marc Ferro’ya atıfla, yukarıda belirttiğimiz gibi, kapitalistleşme baskısı ve emperyalist yayılmacılık tarihin hiçbir döneminde olmadığı kadar sömürgeciliği bir mücadele ve yayılma biçimi haline getirmiştir. Savaş sırasında kurulan ittifaklar, Napolyon Savaşlarının başında özgürleştirici ve bağımsızlıkçı bir milliyetçi söylemin doğuşuna yol açmışsa da, 1815’e doğru milliyetçilik “emperyalist fetih ve sömürü”den ayrışamaz hale gelmiştir.¹²⁹⁷ İmparatorluk çatısı altındaki “çifte egemenlik” biçimi çözülürken, farklı nitelikteki toplumsal örgütler ve farklı statüdeki siyasi yapılar üzerinde yeni nüfuz, himaye vb. ilişkileri kurulmaya başlanmıştır.¹²⁹⁸ Bunu “emperyal proje” ve “medenileştirici misyon” adı altında yürütülen bir işgal ve ilhak dönemi izlemiş; ana karayla kurulan ilişki biçimleri değişmekle ve çeşitlenmekle birlikte bu dönemde aslolarak bir siyasal zor biçimi olarak sömürgeciliğin yoğunlaştığına tanık olunmuştur.¹²⁹⁹

---

¹²⁹⁴ A.g.e., s.100-101.

¹²⁹⁵ Hobsbawm burjuva devriminin önünü açtığı “modern devleti” tanımlamış; “Yüzyıllardır gelişmekte olan karakteristik modern devlet, kesin sınırları olan, tek bir egemen otorite tarafından ve tek bir idari sisteme ve hukuka göre yönetilen teritoryal [ülkesel] bakımdan tutunumlu ve bölünmez bir alandır.”, demiştir. Bu basınca karşı ancak “sağlam temelli monarşik devletlerin” ayakta durabildiğini belirtmiştir. A.g.e., s.100, 102.

¹²⁹⁶ III. Selim’in merkeziyetçi reformlarının “Aydınlanmış Hükümdar” olmasından kaynaklandığı yönündeki tespitler, dönemin koşullarından bağımsız referansları öne çıkardığı için eksik görünmektedir. Büyük Frederich ve Joseph referansları üzerinden kurulan Selim, “Aydınlanmış Hükümdar” betimlemesi için bkz. Kemal Beydilli, “III. Selim: Aydınlanmış Hükümdar”, Seyfi Kenan (Ed.), *Nizâm-ı Kadîm’den Nizâm-ı Cedîd’e III. Selim ve Dönemi*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi – İSAM Yayınları, İstanbul, 2010, s.27-57.

¹²⁹⁷ Eric Hobsbawm, a.g.e., s.89.

¹²⁹⁸ A.g.e., s.101.

¹²⁹⁹ Virginia H. Aksan, a.g.e., s.239-242.

Bu paylaşım savaşlarının feodal krizi en fazla derinleştirdiği coğrafyada, iki imparatorluğun topraklarında, sözü edilen bu koşullar altında boy vermiştir *Doğu Sorunu*. “Yarı-bağımsız” siyasi yapıları kapsayan diğer çok etnisiteli imparatorluklar gibi, ama onlardan çok önce, bağımsız birer imparatorluk olarak varlıklarını devam ettirme sorunuyla karşı karşıya gelmiş iki imparatorluğu Avrupa paylaşım savaşlarının göbeğine yerleştirmiştir. Bir yandan imparatorlukların siyasi (toprak dahil)-toplumsal bütünlüğünü koruma, yani bağımsızlık; diğer yandan “yarı-bağımsız” siyasi yapıların ayrılma talepleriyle ulusal sorunla bütünleşik iki katmanlı bir sorun alanıyla özdeş şekilde yaşanmıştır.¹³⁰⁰ Leh Krallığından hemen sonra, *Doğu Sorunu*’nun nesnesi olan Osmanlı İmparatorluğu’nda toplumsal sınıflar, muhtemelen hem Leh Krallığının paylaşım mücadelesinin hem de Napolyon Savaşları ile yeni Avrupa dinamiklerinin bilgisi ile bu süreci deneyimlemişlerdir. Osmanlı ile Leh Krallığı arasındaki ilişkiler, 1768-74 Osmanlı-Rus Savaşı’nı etkileyen unsurlardan birinin de Rusya’nın Lehistan saldırısı olması, savaş sürerken Lehistan’ın ilk paylaşımının gerçekleştirilmesi, 1788-92 yılları arasında Osmanlı’nın Lehistan’ın Rusya, Prusya ve Avusturya karşısında bağımsızlığını desteklemesi, 1795 yılında Lehistan’ın tamamen paylaşılarak haritadan silindiği süreçte Osmanlı’nın Polonyalı mültecileri kabul etmesi, o tarihten itibaren yeniden kuruluş için Lehistan’ın bağımsızlığını desteklemesi, Osmanlı İmparatorluğu’nun, paylaşım savaşlarının imparatorlukların varlığını, bağımsızlığını tehdit eden yeni biçim almakta olduğunu erken bir dönemde deneyimlediğini gösterir.¹³⁰¹ Hatta Lehistan’ın paylaşıldığı koşullar göz önüne alındığında, savaşın, Kırım, Mısır ve Balkanlara taşındığında Osmanlı’da mesnetsiz değil, reel bir korku yarattığı da söylenebilir.¹³⁰²

18.yy’ın son çeyreği ile 19.yy’ın ilk çeyreği arasında yaşanan savaşlar, *Doğu Sorunu*’nun karakteristiğini ortaya çıkarmış; bu haliyle Osmanlı İmparatorluğu’nu ne derece dönüştürme gücüne sahip olduğunu göstermiştir. Osmanlı İmparatorluğu içindeki “yarı-bağımsız” statülü siyasi yapılardan biri olan, hanedan arayışlarında taht için adı geçen hanedanlıklardan en önemlisini barındıran, askeri gücüyle belirleyici

¹³⁰⁰ Eric Hobsbawm, a.g.e., s.132.

¹³⁰¹ Hacer Topaktaş, “Karlofça’dan Lozan’a İstanbul’da Leh Diplomatlar 1699-1923”, *OTAM*, Sayı: 37, 2015, s.307-336.

¹³⁰² Shaw doğrudan bu korkuyu özetleyen şöyle bir örnek vermektedir: “Fransa, Osmanlı’nın gizliden gizliye Avusturya ve Rusya’ya kaybettiği toprakları yeniden kazanmak için duyduğu isteği ve Polonya’nın yarattığı korkuyu kullanarak III. Selim’i Fransa’nın geleneksel siyasi ve ticari üstünlüğünü imparatorlukta yeniden kurmaya ikna etmeye çalışıyordu.” Stanford J. Shaw, a.g.e., s.325. Shaw, *Doğu Sorunu*’nu belirleyici savaşların Fransız Devrimi’nin de tetiklemesiyle 18.yy’ın son çeyreğinde belirginleştiğini şu sözlerle ifade etmiştir: “Avrupa’nın tamamı [1789 yılında] Doğu Sorunu’nu çözmek için topyekün bir savaşa doğru hızla ilerliyordu.” A.g.e., s.68. Aksan, Mısır ve Balkanların birer cephe haline geldiği 1792 sonra dönemi yabancı işgalinin gerçekten korkutucu bir olasılık olarak belirginleştiği bir dönem olarak nitelemiştir. Virginia H. Aksan, a.g.e., s.224.

şekilde orduyu tahkim eden Kırım Hanlığı'nın 1774 yılında kaybedilmesi ve 1783 yılında Rusya tarafından işgal edilmesiyle imparatorluk en önemli parçalarından birini kaybetmiş; imparatorluğun paylaşılması ve parçalanması yönünde ilk adım atılmıştır.¹³⁰³ Kırım, bu dönemden itibaren *Doğu Sorunu*'nun mihenk taşlarından biri olacaktır. Kırım'ın işgaliyle aynı yılda imzalanmış olmasına rağmen, Kırım'ın işgalini önceleyen hem işgale hem de daha geniş çaplı bir paylaşım savaşına zemin hazırlayan 1783 Rusya ve Avusturya “Yunan Planı”, Osmanlı'nın paylaşılma stratejisinin Kırım'dan başlayarak Osmanlı'nın Doğu Avrupa, Balkanlar, İstanbul ve Boğazlar'daki topraklarına kadar uzanmasının planlandığını ortaya koymuştur.¹³⁰⁴ Fransa'nın da Mısır ve Suriye üzerinden dahil olduğu bu plan, Osmanlı'nın Kırım işgaline direnme hattı kurması ile 1787-92 yılında Osmanlı ve Avusturya arasında iki cepheli bir savaşa dönüşmüştür. 1792 Yaş Antlaşması ile Kırım'ın ilhakının kabulü imparatorluğun direnme gücünün kırıldığını göstermiştir.¹³⁰⁵

1797 yılında Venedik Cumhuriyeti'ni sona erdiren, “Venedik Dalmaçyası” olarak anılan İyon adalarının ve 1798'de de Mısır'ın Fransa tarafından işgaliyle, Osmanlı toprakları doğrudan Napolyon Savaşlarına konu olmuştur.¹³⁰⁶ Rusya'nın yayılma planlarını dengelemek ve Fransa'nın denizyolları üzerindeki stratejik noktaları tutma girişimini önlemek için bu iki savaş dönemi içinde, İngiltere de *Doğu Sorunu*'na taraf olmuştur.¹³⁰⁷ Fransa ile İngiltere'nin *Doğu Sorunu*'na dahli, bir, Jakoben devriminin Mora ve Balkanlara yayılacağı endişesini körükleyerek, iki, İngiltere'nin “Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü korunması” politikasının himayesine güvenerek, Osmanlı'yı İngiltere ve Rusya üzerinden kurulacak “Üçlü İttifak” (1798-1802) ile Devrim Fransa'sı karşıtı “İkinci Koalisyon”a yaklaştırmıştır.¹³⁰⁸ Doğu Akdeniz'deki koalisyon savaşları, Osmanlı donanmasının İngiliz donanmasından sonraki en önemli deniz gücü olarak savaşa katılımı, Mısır'ın geri alınmasında kendine has ancak en az İngiltere kadar kendi “emperyal projesi”ni uyguladığı yönündeki veriler Osmanlı İmparatorluğu'nun bu savaşlarda, azalan gücüne rağmen, bir imparatorluk, yani yayılmacılık ve kendine bağlı devletler üzerinde siyasal zor tekeline elinde tutma

¹³⁰³ Stanford J. Shaw, a.g.e., s.31.

¹³⁰⁴ A.g.e., s.28-36.

¹³⁰⁵ A.g.e., s.91.

¹³⁰⁶ Kahraman Şakul, “Adriyatik'te Yakobinler: Mehmed Şakir Efendi'nin ‘takrir-gûne’ Tahriri”, *Kebikeç*, Sayı: 33, 2012, s.231-250.

¹³⁰⁷ Stanford J. Shaw, a.g.e., s.29-32, 84; Virginia H. Aksan, a.g.e., s.11, 229.

¹³⁰⁸ Kahraman Şakul, a.g.e., s.233-235; Akdeniz'i II. Koalisyon'un savaş alanına çeviren güçler, bir yanda Fransa ve İspanya; diğer yanda, İngiltere, Rusya, Osmanlı, Neapolitan ve Portekiz olmak üzere konumlanmışlardır. Kahraman Şakul, “Osmanlılar Fransız İhtilâli'ne Karşı: Adriyatik ve İtalya Sularında Osmanlı Donanması”, Seyfi Kenan (Ed.), a.g.e., s.255-313, s.256, 259; Eric Hobsbawm, a.g.e., s.99; Stanford J. Shaw, a.g.e., s.351-353.

yönünde harekette ısrar ettiğini göstermiştir.¹³⁰⁹ Aynı savaşlar, diğer yandan da, Osmanlı İmparatorluğu'nun devleti imparatorluk biçiminde örgütlenme kabiliyetinin zaafa uğramış olduğunu belirgin bir şekilde ortaya çıkarmıştır. Fransa'nın, Osmanlı İmparatorluğu karşısındaki müttefiklerini, Alman prenslikleri örneğinde olduğu gibi “bağımsızlaşma eğilimi gösteren” âyân “mülk”leri arasından seçmesi bunun açık göstergesidir. İşgal edilen bölgelerinde “mülk”, yani egemenlik hakkı iddia eden Tepedelenli Ali Paşa'nın imparatorluktan yardım istemesi karşısında, kendisine bağımsızlık teklif etmiş; Avusturya'yla birlikte yine benzer bölgede önemli bir güç olan Pazvandoğlu'nu Osmanlı hanedanı yerine tahta geçirme planları yapmaya başlamıştır.¹³¹⁰ Diğer yandan, bu savaşlar, imparatorluğun, ittifaklardan bağımsız siyasi varlığını, yani bağımsızlığını korumakta zorlandığını göstermiştir. Fransa'ya karşı toprak bütünlüğünü korumak için “Üçlü İttifak”ın parçası olan Osmanlı, savaş boyunca Rusya'nın Boğazları ve imparatorluk limanlarını korumasını, Balkanlara asker göndermesini ve İngiltere'nin Mısır'daki varlığını kabul etmiştir.¹³¹¹ “Üçlü İttifak” sayesinde İyon Adaları, Balkanlar ve Mısır'dan Fransa'nın çıkarılması sağlanmıştır; ancak, bu gelişmeler, artı 1802 yılında Amiens Antlaşması ile Osmanlı'nın devre dışında bırakıldığı, ancak onun hakkında karar alındığı bir İngiliz-Fransız barış anlaşması yapılmasıyla Osmanlı savaş öncesi toprak bütünlüğünü korumakla birlikte kendisinin taraf olamadığı bir antlaşmaya razı olmak zorunda kalmıştır.¹³¹²

“Üçlü İttifak”ın dağıldığı 1802 sonrası dönem, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1812 Bükreş Antlaşması'na kadar içinde devindiği Napolyon Savaşları süresince, ittifakları ve diplomasiyi gözetmekle birlikte tarafsız kalmayı tercih ederek bağımsızlığını korumaya çalıştığı bir dönem olmuştur.¹³¹³ 1802 Amiens Barışı'nın Fransa ve İngiltere arasında diğer güçleri devre dışı bırakarak imzalanması, 1807 Tilsit Antlaşması ile müttefiği Fransa'nın Rusya ile Osmanlı'yı paylaşmış olması, bir bakıma da, Osmanlı'yı böyle bir politika izlemeye zorlamıştır.¹³¹⁴ Ancak bu tercih, Osmanlı'yı paylaşım savaşlarının dışında tutmak bir yana, giderek daha da müdahil olmakta zorlandığı şiddetli bir paylaşım savaşının içine çekmiştir. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın, Osmanlı'nın kendilerinden bağımsız herhangi birinin nüfuz alanı olmasına karşın

¹³⁰⁹ Virginia H. Aksan, a.g.e., s.240. Osmanlı'nın Adriyatik ve İtalya'ya gönderdiği donanma gücü ve burada verilen savaş için bkz. Kahraman Şakul, a.g.e.

¹³¹⁰ Standford J. Shaw, a.g.e., s.330-333, 349; Virginia H. Aksan, a.g.e., s.215; Yanyalı Ali Paşa'nın öncelikle kendi “mülk”ünü korumak ve genişletmek için, imparatorluk merkezi ile işbirliği yaptığı gibi, ikili oynayarak hem Ruslarla hem de Fransızlarla işbirliği yaptığına dair belgeler için bkz. Kahraman Şakul, a.g.e., s.272-278.

¹³¹¹ Standford J. Shaw, a.g.e., s.353, 359, 367.

¹³¹² A.g.e., s.375.

¹³¹³ Virginia H. Aksan, a.g.e., s.236, 250.

¹³¹⁴ Tilsit Antlaşması için bkz. Virginia Aksan, a.g.e., s.243.

geliştirdikleri direnç Doğu Avrupa, Balkanlar ve Boğazları savaş alanına çevirmiştir. Rusya, Eflâk ve Boğdan'ı doğrudan işgal etmiş; Sırlar başta olmak üzere Balkanlar'daki Ortodoks halklar üzerinde koruma, garantörlük, himaye ilişkileri geliştirerek, “kocabaş” ve âyanların “mülk” iddialarında taraf olarak Balkanlar'da canlanan özerklik iddialarını körüklemiştir.¹³¹⁵ İngiltere, 1807'de Boğazlara kadar gelmiş ve zor püskürtülmüştür.¹³¹⁶ Bütün bu saldırılar karşısında, salt kendi gücüne dayanarak ayakta kalma mücadelesi, Osmanlı'yı bu üç devletin diplomatik müdahalelerine daha da açık hale getirmiş; 1812'de savaş sona erdiğinde Balkanları daha da parçalanmış, Sırlar özelinde ilk defa “yarı-bağımsız” statüye sahip olmayan Osmanlı “reaya”sından bir halkın “özerklik” statüsünü elde etmesine karşı koyamamış; Tuna boyunca telafisi mümkün olmayan bir yıkıma uğramış, ordusu neredeyse çökmüş bir hale getirmiştir.¹³¹⁷

İşte, *Doğu Sorunu*'nun sınırlarını çizdiği bu paylaşım savaşları, bir bütün olarak 1793-1826 dönemini belirlemiştir.¹³¹⁸ III. Selim döneminin *Nizâm-ı Cedid*'i, Alemdar Mustafa Paşa'nın *Sekban-ı Cedid*'i ve II. Mahmud'un âyanları tasfiyesi bu savaşların önemli bir parçası olduğu koşullar içine doğmuştur. Bu koşullar, Osmanlı toplumsal ilişkilerinin miras bıraktığı çelişkileri derinleştirmiştir. Peki, bu çelişkilerin derinleşmesiyle 18.yy'ın dördüncü çeyreğinde ortaya çıkan feodal kriz, bir başka ifadeyle II. İmparatorluk'taki siyasi kriz neyden kaynaklanmış; *Doğu Sorunu*, bu krizi nasıl ve ne yönde derinleştirmiştir?

Krizin ve tepkinin ardında, mukataa-malikâne sisteminin içine girdiği krizin, mukataa-malikâne sisteminin çok boyutlu bir kriz dinamiği haline gelmesinin payı vardır. Mukataa-malikâne sisteminin artık çekme mekanizmasında bir kriz yaşanmaktadır. Kâr/muaccele oranlarındaki düşüş, 1780'lere gelindiğinde malikâne kârlarında bir düşüş yaşandığını, malikâneye verilecek gelir kaynaklarının bulunmasında zorlandığını göstermektedir.¹³¹⁹ Verimliliğin gözetilerek gelir kaynağının korunacağı ve geliştirileceği düşüncesiyle, mukataaların kaydı hayat şartıyla

¹³¹⁵ Virginia H. Aksan, a.g.e., s.214; Standford J. Shaw, a.g.e., s.301; Fikret Adanır, “Semi-Autonomous Provincial Forces in the Balkans and Anatolia”, Suraiya N. Faroqhi (Ed.), a.g.e., s.157-185, s.164, 182-184.

¹³¹⁶ Fatih Yeşil, “İstanbul Önlerinde Bir İngiliz Filosu: Uluslararası Bir Krizin Siyasî ve Askerî Anatomisi”, Seyfi Kenan (Ed.), a.g.e., s.391-493.

¹³¹⁷ Virginia Aksan, savaşın imparatorluk yönetiminde yarattığı yıkımı anlatmak için “Türk ordusunun elitleri [burada] yokolmuştu.” İfadesini kullanmıştır. Virginia H. Aksan, a.g.e., s.277.

¹³¹⁸ 1793-1826 yılları arasındaki dönemin bir bütün olarak değerlendirilmesi gerektiğine ilişkin tespit için bkz. Virginia H. Aksan, a.g.e., s.249.

¹³¹⁹ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy'dan Tanzimat'a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986, s.104.

malikâne olarak verilmesi sürecindeki krizin işaretidir bu görünüm.¹³²⁰ Malikâneleşme süreci, üretim ilişkilerini dönüştürmek, üretici güçleri geliştirmek yönünde bir etki yaratamamıştır. Dolayısıyla, birincil kriz dinamiği yeterince artık çekilememesidir. Mukataa-malikâne sistemi içinde kalınarak bu krizin ötelenmesinin yollarından biri, sektörel kaymalar olmuştur. Mehmet Genç, bu kaymayı şu şekilde örneklemiştir: “Malikânegilere intikal eden, brüt vergi hasılatına ait miktarlardaki değişmelerin tespitine dayanan bu mukayese, 1750-1800 arasındaki dönem için, dış ticaretle alâkalı 13 mukataada ortalama % 178 kadar bir artışa karşılık, sanayi kesimine ait 12 mukataada aynı ortalamanın % 14 civarında kaldığını göstermiştir.”¹³²¹ Servetin üretim alanından ziyade, 10 misli oranda dolaşım alanına doğru kayışı, sistemin “rantiyer” niteliğini pekiştirdiğinin açık göstergesidir. Gelir kaynağının kontrol ve idarenin devri yapılmaksızın kâr payının muaccelle karşılığı satılması esasına dayanan esham sisteminin 1775 yılında uygulamaya konulması da, üretimden kopuk bir iç borçlanma mekanizması yaratıldığının, vezir-paşa + sarraf üzerinden yeni bir kısa dönemli borçlanma mekanizmasının gündeme geldiğinin, yani rantiyerleşme eğiliminin güçlenmekte olduğunun bir diğer kanıtıdır.¹³²² Rantiyerleşme eğilimi, krizi derinleştiren unsurların başında gelmektedir.

Bu iki eğilim birincil ve ikincil mültezimler, yani dolaylı yönetim, sömürü ve komuta ile doğrudan yönetim, sömürü ve sevkiyat arasında biriken çelişkilerde somutlanmıştır. Büyük ölçüde vezir ve paşalardan oluşan birincil mültezimler ile “eşraf ve âyân”ı oluşturan ikincil mültezimler arasında iltizam sisteminin “havale” usulü üzerinden bir rant paylaşım mekanizması; makam-servet bağına dayalı bir “kapı” örgütlenmesi, siyasi, idari ve iktisadi boyutlarıyla bütünleşik bir toplumsal bağ kurulmuştu. Daha 17.yy’da selâtin, vüzera ve ümera hâsslarında baş gösteren verimsizlik, 1697 yılından itibaren malikâne sisteminin aslolarak bu hâssları kapsayacak şekilde yaygınlaşması eğilimini beraberinde getirmiştir.¹³²³ Böylelikle, 16.yy’ın ikinci yarısından itibaren küçük dirlikleri massederek ilerleyen iltizam ve malikâne sistemleri, bu tarihten itibaren ağırlıklı olarak birincil mültezimlerin hâsslarını da söz konusu rant paylaşım mekanizmasının içine çekmiştir. 18.yy’ın ilk yarısında, rant paylaşımından dolayı, vali olarak atanan vezir ve paşaların hâss gelirlerinde ciddi düşüşler yaşanmış; vezir ve paşalar ek vergiler olmadan kendilerini idame ettiremez hale gelmiş, “mükemmel bir

¹³²⁰ A.g.e., s.34.

¹³²¹ Mehmet Genç, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, a.g.e., s.126.

¹³²² Yavuz Cezar, a.g.e., s.81-82, 105-106, 108, 135-136, 147.

¹³²³ A.g.e., s.35, 42.

kapu halkı” besleme kabiliyetlerini kaybetmeye başlamışlardır.¹³²⁴ Malikâne sistemi, rant paylaşımının yanı sıra, işletme devri, yani kontrol ve idarenin devri anlamına da geldiği için selâtin, vüzerâ ve ümera hâsslarında “kapı”lar dolaylı ve doğrudan yönetim arasındaki çelişkilerin derinleşmesiyle zayıflamaya başlamıştır. Bu durum, vezir ve paşaların rant paylaşımından giderek daha dolaylı şekilde pay almalarını, doğrudan sömürü ve komutadan uzaklaşmaları, topraktan ve paralı askerlerden kopmaları sonucunu beraberinde getirmiştir.¹³²⁵

18.yy’ın ikinci yarısında, bu bağ, hanedan, vezir ve paşaların dolaylı sömürüsü ile toprakla doğrudan bağlantısı olan, artık çekme sürecini dışardan finanse ederek örgütleyen “eşraf ve âyân”ın doğrudan sömürüsü arasındaki çelişkinin derinleşmesiyle çözülmeye başlamıştır. Bu çelişkinin derinleşmesinde ikincil mültezimlerin aldıkları payın artması, malikânelerin ikincil mültezimlerin eline geçmesi, toprak üzerindeki özel mülkiyet ve miras haklarının mevcut feodal düzenlemeleri aşması, “mülk”leşme süreçlerinin arttığı doğrudan temellük edenler lehine sabitlenmesi yönündeki eğilimlerin etkisi olmuştur.¹³²⁶ “Eşraf ve âyân”ın doğrudan sömürü ve yönetimi yönündeki bu çözülme, “dolaylı merkezi yönetim ve sömürü” mekanizması içinde korunmuş özerk toplumsal örgütlenmelerin açığa çıkabileceği bir düzlemde gerçekleşmiştir.¹³²⁷ Çözülmenin yaşandığı fay hattı, kırılmanın derecesi bu toplumsal örgütlerle paralellik taşımış; o nedenle de, Balkanlar veya Arap eyaletlerinde daha bariz şekilde görünürlük kazandığı gibi etnik temelli örgütlenmelerle de bütünleşik bir gelişim sergilemiştir.

Mukataa-malikâne hisselerinin “eşraf ve âyân”ın elinde toplanmaya başlaması, artığın “merkez”e, hanedan, vezir ve paşaların servetinin merkezileştiği İstanbul’a çekilmesinde zorluklar yaşanmasına neden olmuştur.¹³²⁸ Hanedan, vezir ve paşalar da “eşraf ve âyân” gibi hisseleri oranında artık çekebiliyorlardı. “Eşraf ve âyân”ın elindeki hisseler arttıkça – ki yıllık ödemeler, *mal*’lar sabit kalırken ve malikâne (ve esham’ın) değerinin yeniden hesaplanmaya ihtiyaç duyulduğu ancak yeniden satışın olmadığı koşullarda hasılat ve net kâr geçmiş yılların çok üstüne çıkabiliyordu – hanedan, vezir ve paşaların aldığı pay azalmıştır.¹³²⁹ Hanedan, vezir ve paşaların, en uygun kâr/muaccele oranlarını ve dolayısıyla en fazla getiriye gözeterek malikâne hisselerini imparatorluğun farklı yerlerine yayılmış şekilde çeşitlendirmeleri de, hisseler yerelde

¹³²⁴ Bruce McGowan, a.g.e., s.782, 784-785; Yavuz Cezar, a.g.e., s.50, 53-54, 60.

¹³²⁵ Yavuz Cezar, a.g.e., s.45-47, 50, 52.

¹³²⁶ Michael Palaret, a.g.e., s.34-36.

¹³²⁷ Fikret Adanır, a.g.e., s.158-166.

¹³²⁸ Ariel Salzmann, a.g.e., s.230.

¹³²⁹ Yavuz Cezar, a.g.e., s.146.

“eşraf ve âyân”ın elinde yoğunlaşmaya başladıkça önemli bir sorun haline gelmiştir.¹³³⁰ Salzmann, 1784 yılında Voyvoda İsmail Ağa ile oğlunun hisselerin yarısını ele geçirmesiyle sistemin işlemez hale geldiğini tespit etmiş; hanedan, vezir ve paşalarının paylarının ciddi oranda azalmasının yanı sıra bu durumun “kapı” sisteminde cisimleşen kontrol ve denge sistemini tehdit ettiğini belirtmiştir. “[K]ontrol ve denge sistemi sadece, en büyük hisselerin merkezi devlet yatırımcılarının elinde olması halinde işe yarıyordu.”¹³³¹ 18.yy’ın başında Penah Efendi’nin sorunun kaynağını mukataaların parçalı yapısı ve halkın mütegalibeye kalması şeklinde tespiti bu saptamayla paralellik taşımaktadır.¹³³² Hisselerini parçalayan vezir ve paşalar olduğu gibi, artık çekme-yönetim ilişkisinin bu özgün biçiminden dolayı hisselerini belli bir bölgede yoğunlaştıran ve o bölgenin yönetimini elinde tutmaya çalışan vezir ve paşalar da olmuştur. Bu durum, 16. ve 17.yy’lardaki vali isyanlarında görüldüğü gibi, “merkez”den “taşra”ya atananların yereldeki çıkarlarının “dolaylı sömürü ve yönetim”in merkezileştirdiği çıkarların ötesine geçmesine neden olmuş; “merkezi” makamlar ile “eşraf ve âyân” arasındaki geçişkenliği de arttırmıştır.¹³³³ Daha önce belirtildiği gibi, mukataa-malikâne ve esham gelirlerinin Babiâli’de, İstanbul’da merkezileşmesi ve en büyük yatırımcıların İstanbul’da olması, bu kaybı, imparatorluk “merkezi” aleyhine önemli, hatta ölümcül hale getirmiştir.¹³³⁴ Bu eğilim, birincil ve ikincil mültezimler arasındaki çelişkileri arttırmış, 1793-1826 döneminin sınıflar mücadelesi gündemini belirlemiştir. 18.yy’ın son çeyreğinde belirginlik kazanacak merkeziyetçilik-ademi merkeziyetçilik salınımı temelde bu çelişkiden ve ayrışmadan beslenmiştir.

Birincil ve ikincil mültezimler arasındaki çelişkiyi boyutlandıran, ayrı olarak değinilmesi gereken önemli bir unsur da padişah ile hanedan üyelerinin sömürden aldıkları paydır. 18.yy’da malikâneye verilen hasların önemli bir miktarının hanedan üyelerine ait olduğu göz önünde bulundurulursa, mukataa-malikâne sistemindeki daralmanın onları da doğrudan etkilediği rahatlıkla söylenebilir.¹³³⁵ 17.yy’dan

¹³³⁰ A.g.e., s.44.

¹³³¹ Ariel Salzmann, a.g.e., s.230.

¹³³² Yavuz Cezar, a.g.e., s.144-145.

¹³³³ İbrahim Paşa, “[k]endisinin görev süresi boyunca, oğulları ve dostları Diyarbekir’de çok sayıda malikâne köy satın almıştı. Yusuf Ziya Paşa’nın kiler tüm imparatorluğa yayıldığı halde, İbrahim Paşa’nın kiler yerel nitelikteydi. Hızla veziriazamlık makamına tırmanan Yusuf Ziya Paşa’dan farklı olarak İbrahim Paşa, 1809-1813 yılları arasındaki dönemde valilik yapan, memleketi olan eyaleti hiç itirazsız yönetebilmeye göz dikmişti.” Ariel Salzmann, a.g.e., s.233. Arap eyaletlerinde “merkez”den atanan vezir ve paşalar gibi, yeniçeri ağalarının da bu rant ve iktidar paylaşımına girdikleri; yerel beylerle bu bağlamda mücadele ettikleri tespit edilmiştir. Dina Rizk Khoury, “Ticari Tarımın Musul Eyaletine Girişi ve Köylülük Üzerindeki Etkileri (1750-1850)”, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Ed.), a.g.e., s.165-185.

¹³³⁴ Ariel Salzmann, a.g.e., s.133-137, 149-150.

¹³³⁵ 5 eyaletteki malikâne-hasların hangi 46 kişinin elinde bulunduğu ve hanedan üyelerinin oranı için bkz. Yavuz Cezar, a.g.e., s.47.

başlayarak iç hazineden transferlerin artması, padişahın da ayrı hazine sahibi olma ayrıcalığını sarsmıştır.¹³³⁶ En büyükleri sultan vakıfları iken ve bu vakıf gelirleri iç hazinenin en önemli bileşenlerinden biri iken, icareteynli vakıflar ile iltizam sisteminin vakıfları da kapsamaya başlaması ve 18.yy'ın ikinci yarısında Haremeyn Evkafı mukataalarının da malikâneye verilmesi mukataa-malikâne sistemindeki daralmadan doğrudan padişahı ve iç hazineyi de etkilenir hale getirmiştir.¹³³⁷ Birincil mültezimler içindeki çelişkiler derinleşirken, padişahı ve hanedan üyelerinin daralmadan etkilenmesi, ancak yine de iç hazine ayrıcalığının devam etmesi ve vakıfların varlığı belirleyici olacaktır. Bu noktada, birincil mültezimler içinde, padişah ve hanedan üyelerinin de içinde olduğu bir eşitsiz gelişimin, servetin birincil mültezimler içinde belli ellerde yoğunlaşmasından bahsetmek ve bunun da kriz sürecini boyutlandırıldığını söylemek yerinde olacaktır.

18.yy boyunca malikâneleşme oranında yaşanan artış; buna mukabil “havale” sistemi nedeniyle ikincil mültezimlerin sayısının artması, doğrudan sömürü ve yönetimin belirleyici hale gelmesi, resmi ve fiili yönetici ayrımını belirginleştirmiş; imparatorluk merkezinin fiili yöneticileri belirleme ve kontrol etme olanağını ortadan kaldırmış; *muaccele* ve *mal*'ların malikânelerin ve elde edilen kârların gerçek değeri mukabilinde belirlenmesini ve alınmasını da engellemiştir. Malikâne ve esham sistemini kendi bünyesinde merkezileştiren Babîâli, malikâne ve esham gelirlerini artık kontrol edememekte, gelirleri merkezileştirmekte zorlanmaktadır. Daha da önemlisi malikâne ve esham dolayımı, doğrudan sömürüye müdahalesini imkânsız kılmakta ve “merkez”e istediği oranda artık çekememektedir. Palaiet Balkanlar ile İstanbul arasındaki gerilimi aşar üzerine oturtmakta; Babîâli'nin “merkez”e yeterli oranda aşar gönderilmediğinden, Balkanların ise, aşırı aşar çekildiğinden şikayetçi olduğunu belirtmektedir.¹³³⁸ Mukataa-malikânelerin 200 yıldır tımar alanları aleyhine genişlemesinin, devlet gelirlerinde *Hazine-i Âmire*'yi (merkezî hazine) tekleştirdiği; devlet harcamalarında malikâne ve esham gelirlerini belirleyici hale getirdiği göz önünde bulundurulduğu zaman, özellikle

¹³³⁶ A.g.e., s.31.

¹³³⁷ A.g.e., s.28, 100.

¹³³⁸ Michael Palaiet, a.g.e., s.36. İltizamla birlikte öşür toplanma şekli değişmiş; öşür toplama işi mültezime verildiği andan itibaren nakit, yani aşar adıyla toplanmaya başlamıştı. “Havale” sisteminden dolayı, mültezim toplama işini başkalarına da havale edebiliyor; böylece ortaya daha karmaşık bir iltizam hiyerarşisi çıkıyordu. Ahmet Tabakoğlu, “Öşür” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.100-103, 101. Maktu sistemden dolayı aşar çift-haneden değil, mukataaya verilen alandan komünal olarak toplandığı için Babîâli'nin talebi bir topluluğu ilgilendiriyor, etkiliyordu. Fikret Adanır, a.g.e., s.166.

savaş harcamalarının artması ile Babiâli'nin gelirleri merkezileştirememesinin neden özellikle bu dönemde kendini yakıcı şekilde hissettirdiği anlaşılabacaktır.¹³³⁹

Hanedan, vezir ve paşalar ile Babiâli sadece sömürü üzerindeki değil, kendi “kapı”ları ile başta Yeniçeri olmak üzere imparatorluk ordusunu oluşturan askeri de beslemekte, cepheye sevk etmekte ve ona cephede kumanda etmekte zorlanmaktadır. Artık çekme ile sevkıyat gibi iki ayrı alanda eş zamanlı ve birbirini koşullayan bir krizin yaşanmasında, “siyasal birikim” ve savaşın iç içe geçen karakteri belirleyici olmuştur.

Peki, 18.yy'ın son çeyreğinde başlayan paylaşım savaşları, *Doğu Sorunu*, bu krizi nasıl ve ne yönde derinleştirmiş, hangi dinamikleri açığa çıkarmış ve toplumsal ilişkilerin örgütlenmesi yönünde nasıl bir etkide bulunmuştur?

Doğrudan sömürü ve yönetim (sevkıyat dahil) ile dolaylı sömürü ve yönetim (sevkıyat dahil) arasında oluşan yarı, bir kriz başlığı haline gelmiştir. 1774-1826 dönemini belirleyen kriz dinamikleri, bu nedenle aslolarak siyasî-askerî-mülkî nitelik taşımış; vezir, paşa ve âyânlar ile özel olarak Yeniçeri'nin, genel olarak da askerlerin merkezinde durduğu bir görünüme sahip olmuştur. İlmiyye ve kalemiyye, mülk sahibi sınıflar içinde bir mücadele ile somutlaşan bu krizin sonradan ve dolaylı bir şekilde parçası olmuşlardır.

İstanbul'daki birincil mültezimlerin servetlerini topraktan bağımsız mukataa-malikânelere yatırma veya ençok geliri getirecek şekilde dağınık-parçalı bir mukataa-malikâne yatırıma yönelmeleri, vali olan vüzeranın ise, mukataalaşma-malikâneleşmenin etkisiyle keskin bir rant paylaşımının içine girmeleri nedeniyle, birincil mültezimler “kapı”ları aracılığıyla asker besleme ve seferber etme güçlerini yitirmişlerdir. Savaş finansmanında *Hazine-i Âmire*'nin tekleşmesi, ancak buna paralel askeri gücün bütün unsurlarıyla merkezileştirilememiş olması, merkezi ordunun ise yeterli oranda finanse edilemediği için sefere sevk edilememesi krizin fay hattını oluşturmuştur. Krizi açığa çıkaran ve derinleştiren olayın 1768-74 Savaşı olması bu nedenle tesadüf değildir. İlk defa bu savaşta imparatorluk “merkez”i âyân kuvvetlerinden o güne kadar görülmemiş oranda yardım almış; orduyu Yeniçeri, kapıkulu sipahileri, tımarlı sipahi ve “miri levendat” yanında âyânın sevkettiği

¹³³⁹ Hazine-i Âmire'ye (merkezî hazine) yüklenmeden, merkeze nakit çekmeden askerî harcamaların yerinden, hass, zeamet, tımar olarak tahsis edilmiş dirliklerden finanse edilmesi ve sevkıyatın da bununla bağlantılı şekilde yerinden gerçekleştirilmesi uygulaması, tımar sisteminin çözülüşü ile değişmişti. Savaş finansmanı merkezi hazinece, nakit olarak karşılanmaya başlanmıştı. 1645 Girit Savaşı'ndan sonra savaşların niteliğindeki değişme, savaşların daha uzun ve masraflı hale gelmesi merkezi hazinenin yükünü ağırlaştırmış ve bu tarihten sonra nakit ihtiyacı malikâneleşmeyi hızlandırmıştı. Yavuz Cezar, a.g.e., s.28-33.

sekbanlar üzerine kurmuştur.¹³⁴⁰ Virginia Aksan, 1768 yılında doruk noktasına çıkan bu ihtiyacın kökeninde 1730 yılı itibariyle, Avrupa Mutlak Monarşileriyle sağlanan askeri merkezileşme ve erken dönemlerde Rus ordusunda uygulanan zorunlu askerlik uygulamasının sağlanamamış olmasının yarattığı eksiklik olduğunu vurgulamıştır.¹³⁴¹ “Miri levendat” gibi “merkez” tarafından finanse ve sevk edilen askerlerin de ilk defa ve ağırlıklı olarak bu savaşta kullanılmalarına, yani âyân kuvvetlerini dengeleyecek bir mekanizmanın yaratılmaya çalışılmasına rağmen, askeri sevkiyat aslolarak feodal bağıllık ilişkileri üzerinden sağlanmıştır. 1787-92 savaşında şiddetlenen vergi ödeme güçlüğü, bir başka deyişle, doğrudan üreticiden artık çekmenin daha da güçleşmesiyle mültezimlerin giderek daha az iltizama yönelmeleri; buna ek olarak paranın değerindeki düşüş nedeniyle “muaccele” ve “mal”ların değerindeki düşüş, yani malikâne ve eshamın getirisindeki düşüş ve bunlara paralel âyânların “savaş lordluğu”nun kendilerine verdiği “siyasal zor” tekeline pekiştirerek doğrudan üreticiden daha fazla artık çekebilmeleri ve toprağı feodal toplumsal ilişkiler içinde kalmakla birlikte daha fazla özelleştirmeleri nedeniyle bu feodal bağıllık ilişkileri daha da pekişmiş; mülkî ve askerî yönetim alanında âyân giderek daha da güçlenmiştir.¹³⁴²

Savaş, Yeniçeri de dâhil olmak üzere vezir ve paşaların – her ne kadar komuta kademesini bırakmamakta ısrar etseler de- asker üzerindeki hâkimiyetlerini kaybetmekte olduklarını göstermiştir.¹³⁴³ Farklı kaynaklardan gelen askerlerin aralarındaki geçişkenliğin artmasına neden olmuş; taşrada Yeniçerilerin de âyânın kontrolüne girmesinin önündeki engelleri kaldırmıştır.¹³⁴⁴ Yeniçerinin yönetim sorununun sadece merkezi nitelikli olmadığını gösteren bir yerliyan sorunu ortaya

¹³⁴⁰ Bruce McGowan, a.g.e., s.786; Virginia Aksan, “Whatever Happened to the Janissaries? ...”, a.g.e., s.26-35; Virginia Aksan, “War and Peace”, a.g.e., s.96.

¹³⁴¹ Virginia Aksan, “Whatever Happened to the Janissaries? ...”, a.g.e., s.27; Virginia Aksan, “War and Peace”, a.g.e., s.82-88, 93.

¹³⁴² 1787-92 savaşında zorlaşan mali koşullar için bkz. Yavuz Cezar, a.g.e., s.124-131; Michael Palaiet, a.g.e., s.36-38.

¹³⁴³ “Rumeli’deki cephe hatlarının gerisinde, bu savaş için milis toplayıp, milislerin başına geçmeleri istenen âyan ekabirleri, ordunun İstanbul’daki vezirlere hiçbir saygısı olmadığını farkına varmaktaydılar. Bu keşif onların doğrudan merkezi hükümeti muhatap almasına yol açtı; artık kolay kolay terk etmeyecekleri yeni bir alışkanlık edinmişlerdi. Savaş ortamını bahane ederek, Anadolu, Suriye ve Mısır’da da çeşitli kökenlerden gelme âyan savaş ağaları ortaya çıktı ve Rumeli âyanı gibi bunlar da, siyasal gücün fiili olarak ademi merkezileşmesi doğrultusunda büyük mesafe kaydettiler.” Bruce McGowan, a.g.e., s.786; Virginia Aksan, “War and Peace”, a.g.e., s.97.

¹³⁴⁴ Virginia Aksan, “Whatever Happened to the Janissaries? ...”, a.g.e., s.35; Michael Palaiet, a.g.e., s.36. Yeniçeri serdar ve zabitleri âyânın kontrolüne girmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Alemdar Mustafa Paşa*, a.g.e., s.34; İlerleyen yıllarda Belgrad’dan sürülen çok sayıda Yeniçerinin Vidin’de âyân olan Pazvandoğlu Osman Paşa’ya katıldığı yönündeki bilgi ve diğer katılımlar için bkz. Stanford J. Shaw, a.g.e., s.309, 312-313, 331-332.

çıkarmıştır.¹³⁴⁵ Buna paralel olarak, 1785 yılından sonra Tuna, Bulgaristan, Trakya ve Makedonya’da yoğunlaşan, müslüman ve gayrimüslimlerden oluşan, çoğunlukla savaş sonrası profesyonel askerlerin açığa çıkması ile toplaşan “kırcalı eşkıyası”nda olduğu gibi bu geçişkenlik artan eşkıyalık faaliyetlerini, Babîâli’ye karşı isyanları ve âyânlar arası savaşı beslemiştir.¹³⁴⁶ Sadaret makamı-Babîâli altında sağlanan “kapı”lar ittifakıyla askerler arasında sağlanan merkezi komuta bütünlüğü bozulmuş; âyânların özerk müfrezeleri ordunun ve askeri sevkiyatın yeniden parçalı bir yapıya dönüşmesine neden olmuştur.¹³⁴⁷ Vezir ve paşalar ile âyân arasındaki ilişki “kapı”ların bağıllık ilişkilerine sığmamaya başlamış; giderek eşit statü talep eden bir hal almıştır.¹³⁴⁸

Bu durum, âyânın taşrada “siyasal birikim” tekeline almasını sağlayacak bir zor tekeline kavuşmasına yol açacak, “mülk”leşme dinamiğini ademi merkezileşme yönünde işletecektir. Âyânın iktidar talebi önce vezir ve paşa rütbeleri ile imparatorluk merkez ve eyalet yönetimine talip olmaları ile açığa çıkmıştır. 1768 seferinden önce âyânlara mektup yazarak asker isteyen merkez, âyânların vezirlik ve paşalık istekleriyle karşılaşmıştır.¹³⁴⁹ Bu tarihten itibaren vezirlik ve paşalık rütbesini alarak vali olan âyânlar, bu unvan ve görevleri “mülk”lerini korumak veya resmi statüye kavuşturmak için kullanmışlardır. “Mülk”leri birer bölgesel hanedanlık biçimini almış; kendileri de vilayet yönetimini irsi surette uhdelere almışlardır. Âyânların bir kısmı ise, imparatorluk “merkez”ine kendilerini bağlayacak vezirlik ve paşalık rütbelerini dahi kabul etmemiş; “mülk”lerinde birer hanedan gibi davranmaya ve hâkimiyetleri altındaki şehirlere valileri dahi sokmamaya başlamışlardır.¹³⁵⁰ Eyaletlerde ikili bir görünüm ortaya çıkmış; fiili ve resmi yönetim birbirinden ayrılmış; farklı “mülk” alanlarını ifade etmeye başlamıştır.

Âyânların hakimiyetindeki “mülk”leşme eğilimini perçinleyen de yine paylaşım savaşı olmuştur. Âyânlardan 1787-92 (Yaş Ant.) Savaşı’nda alınan askerî yardımdan sonra Balkanlarda, âyânlar yabancı devletlerle ticari, siyasi-diplomatik ve askerî

¹³⁴⁵ Kadir Üstün, *The New Order and Its Enemies: Opposition to Military Reform in the Ottoman Empire, 1789-1807*, Columbia University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2013, <https://academiccommons.columbia.edu/catalog/ac:163312> (12.12.2016), s.163-164, 179-190.

¹³⁴⁶ Fikret Adanır, a.g.e., s.178.

¹³⁴⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Ayanlarından Tirsinikli İsmail, Yıllık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Maarif Matbaası, İstanbul, 1942, s.26.

¹³⁴⁸ “Merkez”le ilişkisini daha önceleri valiler üzerinden kuran âyânlar, 18.yy’ın ikinci yarısından itibaren doğrudan Sadrazamla yazışmaya başlamışlardır. A.g.e., s.7.

¹³⁴⁹ A.g.e., s.1-4.

¹³⁵⁰ Silistre mütesellimi Yıllıkzâde Süleyman Ağa, vezir ve vali Gürcü Osman Paşa’yı Silistre’ye sokmamış; 1806 yılında Silistre Valisi Yusuf Paşa’nın emirlerini tanımamıştır. A.g.e., s.11, 17.

işbirliğine girme gücünü kendilerinde bularak birer bölgesel devlet “başkanı” gibi davranmaya başlamışlardır.¹³⁵¹

Söz konusu gelişmeler, merkez ve taşra teşkilatlanmasını eş zamanlı etkilemiş; iki boyutlu bir askerî-mülkî örgütlenme sorunu açığa çıkarmıştır. “Merkez”deki değişiklik, hem askerî-mülkî örgütlenmenin merkez teşkilatlarında hem de bu örgütlenmenin merkezileşmesinde kendini göstermiştir. Yani bir yandan, merkezî ordunun belkemiği olan Yeniçeri teşkilatı, diğer yandan askerî-mülkî örgütlenmenin vezir ve paşa “kapı”ları olarak merkezileşme biçimi etkilenmiştir bu değişimden. Merkezileşme biçimindeki değişimin merkezdeki yansısını Sadaret makamındaki değişim oluşturmuştur. Daha önce gördüğümüz gibi, Sadrazam hem merkezî orduyu hem de vezir ve paşa “kapı”larını Sadaret makamı altında, yani kendi yönetim ve komutasında merkezileştirmişti. “Kapı”lardaki çözülme, vezir ve paşaların askerî-mülkî güçlerini kaybetmeleri, bu merkezileşme biçimini doğrudan etkilemiş; Sadaret makamının iktidar alanını daraltmıştır. III. Selim döneminde sadrazamların yetkilerinin kısıtlanmış olması, onların diğer merkezî yöneticilerin dahi gerisinde durması öznel, iradî bir durumdan ziyade bu nesnel değişimi yansıtmaktadır. Sadrazamın yetkilerinin daral(tıl)makta olduğunun açık göstergesi, Padişah-Sadrazam arasında ortaya çıkan yetki çatışması ve mücadelesidir. En belirgin örneklerinden birisi, 1787-92 (Yaş Ant.) Savaşı’nda merkez ve cephe yönetiminde yaşanan ikilik ve çatışmadır.¹³⁵² Merkez ve cephe yönetimi ayrımı, *Rîkâb-ı Hümayûn Hazinesi* ile *Ordu Hazinesi* arasında yaşanan bir görev ve yetki çatışması ile açığa çıkmış; mali koordinasyon ve mali disiplin gerekçesiyle Padişahın, Sadrazam denetimindeki ordu hesaplarını merkezileştirme girişimi, yani kendi denetimi altına alma girişimi ile doruk noktasına ulaşmıştır. Vezir ve paşaların “kapı”ları aracılığıyla mülkî-askerî yönetimi sağladıkları, asker sevkiyatını da bu “kapı”lar üzerinden gerçekleştirdikleri koşulların ortadan kalkmasıyla, hem vergi temelindeki kaynak aktarımında hem de merkezi ordu paralelindeki asker sevkiyatında sıkıntılar ortaya çıkmıştır. Yukarıda görüldüğü gibi, mali kaynakları merkezileştirmekte zorlanan Babîâli, merkezden atadığı vali ve komutanlarla (vezir ve paşalar) ve onların askeri gücüyle ne mülkî yönetimi sağlayabilmekte ne savaşı devam ettirebilmektedir.

¹³⁵¹ A.g.e., s.1-3; Yanyalı Ali Paşa, Pazvandoğlu vb. (Arnavutluk, Sırbistan, Bulgaristan) ile görüşmek üzere Fransız elçileri gönderilmiş; Kara Mahmud Paşa (Arnavutluk, Karadağ) ile Avusturya askerî işbirliği kurmuştur. Standford J.Shaw, a.g.e., s.325, 300-301.

¹³⁵² Yavuz Cezar, a.g.e., s.112-123.

Babîlî, yerleşim yerlerinde eşkıyanın kontrol altına alınması ve asker sevkياتında âyânın gücüne muhtaç hale gelmiştir.¹³⁵³

Askerî-mülkî örgütlenmenin merkezileşme biçimindeki değişim, bir bütün olarak merkezî devletin örgütlenme biçimini ilgilendiren; merkezî devletin yapısal krizini ve dönüşümünü içinde barındıran bir süreç olmuştur. “Havale” sistemi üzerinde yükselen “dolaylı sömürü ve yönetim” mekânizması, ikincil mültezimlerin “mülk”leşme dinamiklerini harekete geçirmesiyle birlikte, birincil mültezimler eşiğinden kırılmıştır. Kişisel tabiiyet ilişkilerinin devam ettiği koşullarda, bu kırılma, kişisel tabiiyet ilişkilerinin âyânlar eliyle yeniden kurulması yönünde bir meydan okumadır. Birincil mültezimlerin “dolaylı” olarak artık çekmekte zorlandıkları koşullarda, ikincil mültezimlerin mevcut “siyasal birikim” dolayım kanallarını devreden çıkararak, sözleşmeler veya kişisel tabiiyet ilişkileri üzerinden doğrudan artık çekme tekeli ele geçirmek yönündeki çabaları bu meydan okumanın omurgasını oluşturmaktadır.¹³⁵⁴ Bunun yanı sıra, birincil mültezimlerin eşkıyayı ve yerliyan yeniçerileri seferber etme kabiliyetlerini kaybetmeleri, oysa âyânın onlardan kendi özel ordularını kurmaları da bunun açık göstergesidir. Bu meydan okuma, bir yandan vezir ve paşaların mülkî-askerî örgütlenme üzerindeki “siyasal” güçlerinin, zümrelerini temsil yeteneklerinin ve bunların güvencesi olan ayrıcalıklarının altını oyarken,¹³⁵⁵ diğer yandan da, âyânların bu güç, temsil ve ayrıcalık haklarını ele geçirme yönündeki talepleri ile çakışmaktadır. Bu taleplerin merkezî bir nitelik taşıdığının açık göstergesi, âyâna vezaret unvan ve rütbesinin verilmesi yönündeki basınçtır.¹³⁵⁶ Bu basıncın son dalgası olan 1808 Sened-i İttifak süreci sonlanana kadar, temsil ve ayrıcalıklar yönündeki talepler söz konusu basınç dalgasını ivmelendirerek arttıracak ve önemli kriz başlıklarından birini oluşturacaktır.

Dolayım kanallarının tıkanması merkezi devletin eski biçimlerinde bir çözülmeye yol açmıştır. Merkeze tımar veya “kapı” dolayımıyla kaynak aktarılamıyor olması, merkezî hazine, yani *Hazine-i Âmire*’nin kaynak bulamamasına neden olmuş; “merkez” eliyle yeni kaynakların yaratılmasını gündeme getirmiştir.¹³⁵⁷ Aynı şekilde “kapı”lar kanalıyla asker sevkياتının sağlanamaması merkezî ordu veya merkezî hazine

¹³⁵³ Fikret Adanır, a.g.e., s.174-176; Shaw, Avusturya’yla savaşmak için Babîlî’nin nasıl âyân kökenli bir vali olan Kara Mahmud Paşa’nın kuvvetlerine muhtaç olduğunu gösterir. Stanford J. Shaw, a.g.e., s.299-307.

¹³⁵⁴ Merkeze çekilen aşar oranının, âyân lehine azalması, mukataa-malikânelerin artarak ikincil mültezimlerin eline geçmesi ve *de facto* özel mülkleştirme eğilimi buna örnektir. Michael Palaiet, a.g.e., s.36.

¹³⁵⁵ Zümre konumları ile maddi konumları arasındaki açının açılmasıyla Avrupa’da aristokrasinin nasıl krize girdiği ilişkin bkz. Heide Gerstenberger, a.g.e., s.659.

¹³⁵⁶ Fikret Adanır, a.g.e., s.175.

¹³⁵⁷ Yavuz Cezar, a.g.e., s.30-31.

tarafından finanse edilen paralı askerleri (sekbana) öne çıkarmıştır.¹³⁵⁸ Üretimden kişisel tabiiyet ilişkileri dolayısıyla “doğrudan” pay alınamaması, “ekonomi-dışı zor”la el koyma biçiminin mevcut haliyle devamını imkansız hale getirmiş ve kriz içinde devinecek yeni arayışlara kapı aralamıştır. Bu kriz dinamikleri sadece kaynak aktarım süreçlerini değil, söz konusu kaynaklarla finanse edile gelen merkezi orduyu da içine almıştır. Yeniçeri sorunu, yeni şekilde örgütlenmiş bir merkezi ordu ihtiyacının yansımasıdır.

Söz konusu kırılma, “dolaylı kolektif sömürü ve yönetim mekanizması”nın sadece “dolaylı” karakterini değil, “kolektif” karakterini de etkilemiştir. Yani sadece vezir ve paşaları değil, merkezi devletin kolektif örgütlenmesinin diğer bileşenlerini, diğer zümreleri de etkisi altına almıştır. Merkezi devletin kolektif örgütlenme biçimi nedeniyle, âyânın iktidar talebi tüm bileşenler için ayrı ayrı saiklerle de olsa bir kriz dinamiğine dönüşmüştür. İlmiyye ve kalemiyye sınıfları bu noktada krizin parçası haline gelmiş; meydan okumaya karşı aldıkları tutumla krizin parçası ve derinleştirici unsuru olmuşlardır.

“Dolaylı kolektif sömürü ve yönetim mekanizması”, bu kırılmadan merkezi boyutta etkilendiği kadar taşra boyutuyla da etkilenmiştir. Âyânın vezaret-valilik üzerinden şekillenen iktidar talebi, bu talebin kimi örneklerde özerklik boyutuna ulaşması; merkezi olarak atanan valilerin de gerek mukataa-malikâne gelirlerini bölgesel olarak yoğunlaştırmaya gerekse siyasî, askerî ve malî güçlerini arttırmaya çalışarak bu eğilime paralel bir eğilim sergilemeleri taşra örgütlenmesini etkilemiş; yönetim birimi ve ölçeği itibarıyla eyalet yönetimini sorunun merkezine yerleştirmiştir.¹³⁵⁹ Bu eğilim, 18.yy sonu ve 19.yy başında taşra yönetiminde şöyle bir görünüm ortaya çıkarmıştır: “Onların Paşaları ya da eyaletlerindeki valileri artık, Hristiyanlığın feodal çağlarında Taht’ın büyük baronları gibi, Bâbüali’den çok daha bağımsızdır.”¹³⁶⁰ Bu görünümün altında taşra yönetiminde siyasî ve malî gücün, “doğrudan” artığa el koyma faaliyetiyle çakışması gerçeği yatmaktadır. Dolayısıyla, ya “doğrudan” bu süreçleri yöneten ya da “doğrudan” bu süreçleri yönetenlerle ittifak yapan kişiler taşrada hakimiyet

¹³⁵⁸ Virginia Aksan, “Whatever Happened to the Jannissaries?”, a.g.e.; Virginia Aksan, “War and Peace”, a.g.e.

¹³⁵⁹ Âyân sorununun nasıl vali sorunuyla iç içe geçtiğini, âyânla valinin iç içe geçişini, valilerin taleplerinin ulaştığı boyutları ve gücünü yerelden almayan valilerin karşılaştığı zorlukları görmek için bkz. Stanford J. Shaw, a.g.e., s.5, 107, 278-314. Merkezden atanan vezir, paşa ve komutanların da âyânlar oranında iktidar talep edebildiklerinin en açık örneği Mısır’a atanan Kavalalı Mehmet Ali Paşa’nın Mısır Hidivliğine kadar uzanan serüveni olmuştur. Ayrıntılar için bkz. Özge Özkoç, *Mısır’ın Uzun 19. Yüzyılı – Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015.

¹³⁶⁰ Suavi Aydın, “Paradigmada Tarihsel Yorumun Sınırları: Merkez-Çevre Temellendirmeleri Üzerinden Düşünceler”, *Toplum ve Bilim*, Sayı: 105, 2006, s.88’den aktaran Nizam Önen ve Cenk Reyhan, a.g.e., s.24-25, 27, 32, 44.

sağlayabilmişlerdir.¹³⁶¹ Paylaşım savaşları ve milliyetçilik hareketleri, bu zeminden kırılmalar yaratacak; bu fay hattı üzerinden açığa çıkan “feodal özerklik” talepleri yeni devletlerin nüvesini oluşturacak bir kriz dinamiği haline gelecektir.¹³⁶² Bu sorun, bir diğer boyutuyla da, yerliyan üzerinden yeniçeri sorunu besleyecek; taşrada âyân sorunu ile yeniçeri sorununun iç içe yaşanmasına neden olacaktır.¹³⁶³

Biriken bütün bu çelişkiler, iki ayrı dönemde açığa çıkmış; toplumsal ilişkilerin mevcut seyri içinde bu dönemlere özgün biçimlerini vermişlerdir. Bu üç dönemde de, çelişkilerin benzer noktalarda yoğunlaşmış ve toplumsal ilişkilerde niteliksel bir değişim yaşanmamış olması, iki dönemin birbirine benzer bir karakter taşımasına neden olmuştur. *Ancien Régime* içinde yeniden doğuş sancısı, üç dönemin ortak karakteristiğidir. Feodal toplumsal ilişkiler içinde devinmeye devam etmenin, biriken sorunlara yine ve yeniden bir “feodal tepki” üretmenin, ancak bu ilişkiler içinde eskisi gibi devam edememenin sancısıdır bu. Yine bu ilişkiler içinde alınmaya çalışılan yeni bir biçimin sancısı. Arno Mayer ve Heide Gerstenberger’in dediği gibi, toplumsal ilişkilerin eski örgütlenme biçimleri içinde yeni bir biçim almakta olduklarının sancısıdır bu sancı.¹³⁶⁴ Sınıf mücadelesinin seyri, bu sancıya farklı biçimler vererek, her bir dönemin özgün biçimini almasını sağlamıştır.

İlk dönem, III. Selim’in hanedanlığında verilen bir “feodal tepki”, bir ittifak arayışıdır. “Dolaylı kolektif sömürü ve yönetim” mekanizması üzerinde yükselen “mülk” çözülür ve yeni “mülk”leşme dinamikleri ortaya çıkmışken, mülk sahibi sınıflar arası bir ittifak arayışıdır. Bu arayış, III. Selim “reform”larında özgün biçimini almış; Nizam-ı Cedid reformları bu döneme adını vermiştir. İkinci dönem, ilk kıvılcımı 1806 yılında Edirne Vakası ile çakılan, 1807 Kabakçı Mustafa İsyanı’yla da “mülk”ün bütününe içine alan bir “iç savaş” dönemidir. 1808 yılında Alemdar Mustafa Paşa komutası ve yönetiminde ittifak arayışlarına geri dönülmeye çalışılmışsa da, Alemdar’ın öldürülmesiyle “iç savaş” yoğunlaşarak devam etmiştir. Yeniçeri Ocağı’nın kaldırıldığı 1826 yılına kadar II. Mahmud hanedanlığının ilk dönemi de bu “iç savaş”ın parçası olmuştur.

Fay hattı birincil ve ikincil mültezimler arasından geçen II. İmparatorluğun Krizi, III. Selim döneminde görünürlük kazanmıştır. III. Selim’in tahta çıktığı 1789 yılında

¹³⁶¹ Kavalalı Mehmet Ali Paşa, merkezden atanmasına karşın gücünü aslen bu ilişkilerden almış; merkezden atanan diğer valilere karşı da aslen bu ilişkiler sayesinde ayakta durmayı başararak, eyalet yönetimini ele geçirebilmiştir. Özge Özkoç, a.g.e., s.63-73.

¹³⁶² Milliyetçi hareketlerin kapitalistleşme süreçlerinden ve kapitalist sınıflardan önce “feodal özerklik” talepleriyle çakıştığı, onlardan beslendiği görülmektedir. Bkz. Stanford J. Shaw, a.g.e., s.265-272; Eric Hobsbawm, a.g.e., s.139-141.

¹³⁶³ Kadir Üstün, a.g.e., s.199-202.

¹³⁶⁴ Arno Mayer, a.g.e.; Heide Gerstenberger, a.g.e.

toplanan Meşveret Meclisi'nin gündemi “eyalet ve sancak [elviye] mutasarrıfı olan” vezir ve paşaların [taşrada vali ve mîmirân] daralan mülk ve mülk gelirleridir.¹³⁶⁵ Vezir ve paşalar, malikâneye dönüşmüş, bir kısmı eshama verilmiş ve bu nedenle, işletme ve gelirleri havale edilen veya paylaşılan feodal mülklerin yeniden kendilerine tahsis edilmesini ve bu mülklerde sadece kendilerinin hak sahibi olmalarını talep etmektedirler. Araya giren ve âyân lehine gelişen, özel mülkleşme eğilimini bütünleyen “mülk”leşme dinamiğini körükleyen savaşın hemen akabinde, bu sorun, bir kez daha, bu sefer, 1793-94 *Vüzerâ Kânunnâmesi* ile gündeme gelmiştir. Ancak bu sefer, gündeme gelen düzenleme, kendisinden önceki âyânların gücünü sınırlayan, âyânlığı yasaklayan kanunname ve fermanlardan farklı olarak onların gücünü kabul eden bir içeriğe sahip olmuştur.¹³⁶⁶ *Vüzerâ Kânunnâmesi*, doğrudan âyânlarla ilgili bir düzenleme yapmak yerine, onların toplumsal ilişkileri örgütleme gücünü, yani toplumsal iktidarlarını verili kabul ederek, vezir ve paşalığa yükselişi düzenlemiş ve sınırlamıştır. Vezir ve paşaların “kapı”larına kaptırdıkları mülk hak ve gelirlerini vezir ve paşalar lehine yeniden düzenleme talebinin meşruluğunu ve geçerliliğini yitirdiğinin kabulüdür bu. Kânunnâme, vezir sayısının dondurulması, vezir rütbesi tahsisinin kurala bağlanması, mübaşir göndermenin yasaklanması, kapu kethüdalarının sınırlandırılması, vezir ve paşaların tüm tabiiyetinin uyması gereken kuralları hükme bağlamıştır.¹³⁶⁷ Hükümlerin bu başlıklarla sınırlı kalması, âyânın mülkleri üzerinde kazandığı hakların geri dönüşsüz olduğunun kabullenilmesi, resmi olarak da zımnen kabulü anlamına gelmiş; ancak bu hakların, “siyasal birikim”nin mütemmin cüzünü ifade eden “siyasal hak”lardan bağımsızlaştırılması, mahrum bırakılması hedeflenmiştir.

Daralan mülk ve mülk gelirlerine karşın, vezir ve paşaların “siyasal birikim” güçlerini korumalarını ve âyân karşısında konumlanmalarını sağlayan şey ise, *Vüzerâ Kânunnâmesi*'nin doğuran sürecin, yani madalyonun ikinci yüzünü oluşturur ve süreci bütünlüklü kavrayabilmesi için mutlak suretle anlaşılmaya ihtiyaç duyar. Şöyle ki, vezir ve paşalar mutlak şekilde mülk ve mülk gelirlerinden mahrum kaldıkları, yoksullaştıkları için böyle bir düzenleme yapmak zorunda kalmamışlardır. Özel mülkleşme ve “mülk”leşme eğilimi, elbette, vezir ve paşalar içindeki eşitsizlikleri derinleştiren, bir kısmını, servet birikiminden mahrum bırakan bir süreci başlatmışsa da, aslolarak vezir ve paşalar, servet birikimi sürecinde görece bir daralma yaşadıkları için kendilerini böylesi bir saflaşma ve yeniden düzenleme ihtiyacı içinde bulmuşlardır. Yoksa, Ariel Salzmann'a atıfla Üçüncü Bölüm'de belirttiğimiz, servet birikiminin

¹³⁶⁵ Yavuz Cezar, a.g.e., s.65-67; Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.136-152.

¹³⁶⁶ Daha önceki kanunname ve fermanlara örnek için bkz. Fikret Adanır, a.g.e., s.173-179.

¹³⁶⁷ Turan Gökçe, “Vüzerâ Kânunnâmesi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: VIII, 1993, 99-125.

merkezileşme ve yoğunlaşma dinamiklerinde, mutlak suretle vezir ve paşalar aleyhine bir değişim meydana gelmemiştir. Mukataa-malikâne gelirleri İstanbul’da, vezir ve paşalar elinde yoğunlaşmaya devam etmekte; ancak, vezir ve paşalar “doğrudan sömürü” süreçlerinin dışında kalarak, “dolaylı sömürü”ye daha da bağımlı hale gelmektedirler. “Siyasal birikim” güç ve haklarını koruyabilmelerinin, ancak bölgesel ve yerel ölçekte güçlerini kaybetmelerinin altında bu gerçek yatmakta ve *Vüzerâ Kâunnâmesi*’ne bu şekilde yansımaktadır.

Bu özellikleriyle, *Vüzerâ Kâunnâmesi*, daha en baştan III. Selim “reform”larının temel karakteristiğini açığa vuran bir özelliğe sahiptir: uzlaş(tır)ma arayışı. Mülk sahibi sınıfların kolektif iktidarı çözülür, sınıflar arası ve sınıf-içi mücadele keskinleşirken, mevcut koşulların kabulü, ancak âyânların toplumsal iktidarının, “mülk”ü, “dolaylı kolektif sömürü ve yönetim” mekanizmasının omurgasını oluşturan diğer mülk sahibi sınıfların “genel çıkarı”nı tehdit etmeyecek şekilde, özgül biçimiyle özerk veya bağımsız yeni “mülk” oluşumlarına izin vermeyecek şekilde, yeniden “mülk”ün parçası haline getirme yönünde bir ittifak arayışı. Erken modern devletin “dolaylı kolektif sömürü ve yönetim” mekanizmasının kendini yeniden üretemediği, iktidarın bu şekilde genelleşmiş, yani soyutlanmış yapılarıyla kendini gerçekleştiremediği zaman girdiği krizden, “mülk”ü koruyarak, yani mülk sahibi sınıflar arasındaki ittifakı yeniden sağlayarak çıkmaya çalışma uğraşı.¹³⁶⁸

III. Selim “reform”larının temelini oluşturan bu ittifak arayışı, bölüşüm ilişkilerini kapsadığı, onlara etki ettiği oranda mali nitelikli olmuştur. Mali boyutuyla bu ittifak arayışının altında, *Vüzerâ Kâunnâmesi*’nin de gösterdiği gibi, artığa el koyma süreçlerinin yeniden düzenlenemeyeceğinin kabulü, onun yerine el konulan artıktan pay alma yollarının yeniden düzenlemesi çabası yatmaktadır. Birincil mültezimlerin artıktan pay alma şekli “dolaylı” niteliğini koruduğu için yine “dolaylı” yollardan, ancak, bu sefer onların doğrudan oluşturduğu “kapı”lar üzerinden, “kapılar saltanatı”nın kolektif dolayım kanalları üzerinden değil, yeni dolayım kanalları yaratılarak gerçekleştirilmiştir. Bu kanallar “dolaylı kolektif sömürü ve yönetim” mekanizmasının doğası itibarıyla, yine merkezî nitelikte olmuş; o nedenle, yeni merkezî araçların ve devlet kurumlarının oluşturulması şeklinde tezahür etmiştir. “Kapı”ların çözülmesi, “siyasal birikim”nin artık “kapı”lar kanalıyla gerçekleşen kişisel tabiiyet ilişkileri üzerinden kurulamaması, “dolaylı kolektif sömürü ve yönetim” mekanizmasının merkezinde duran ve bu ilişkiler tarafından baskılanan padişahı yine ve yeniden kişisel tabiiyet ilişkilerinin tahkimi için öne çıkarmıştır. Bu özellikleriyle de, siyasal, yönetsel

¹³⁶⁸ Benzer bir erken modern devlet ve kriz tahlili için bkz. Heide Gerstenberger, a.g.e., s.653.

ve askeri nitelikli bir değişim sürecini kapsamıştır. Kriz ve reform süreçleri, bütün bu boyutları iç içe geçen bütünlüklü bir değişim sürecinin farklı görünümelerini sunmuştur.

III. Selim “reform”ları üç önemli düzenleme ile kendini ortaya koyar. Bu reformlar, birincil ve ikincil mültezimler arasındaki bölüşüm ilişkileri ile merkezi devletin bu ilişkilere müdahalesi ve bu gelişmelerin ilk elden askeri harcamaların finansmanı ile bağlantılı etkileri üzerinden kendini gösterir. Birincisi, *Vüzerâ Kânunnâmesi* ile kaynak tahsisi mümkün olmayan vüzera ve mirmirân için öngörülen “maaş” düzenlemesidir.¹³⁶⁹ Bu düzenleme ile, has veya mukataa-malikâne, ve bunların yetmediği durumlarda kendi “kapı”ları marifetiyle toplamaları öngörülen imdad-ı seyfiyye ve imdad-ı hazariyye gibi ek vergiler tahsisinin yerine, yeni hasların verilememesi, mukataa-malikâne satışlarının iktisadi güçle belirlenmesi nedeniyle, “has bedeli” ve “has akçesi” gibi merkezi devlet tarafından doğrudan yapılan ödemeler konmuş, zaman içinde bu ödemeler “maaş” olarak adlandırılmıştır. Feodal ilişkilerin temelini oluşturan tahsis usulünün devam ettirilemediği koşullarda, “has bedeli” ve “has akçesi” gibi ödemelerin haslar yerine ödenen meblağ olarak tanımlanmasından da anlaşıldığı üzere, “siyasal birikim” haklarını koruyan mülk sahibi sınıflar, üretim sürecinde el konulan artığa, daha fazla kendi kolektif iktidarlarının ifadesi olan merkezi devletin “ekonomi-dışı zor”u dolayısıyla el koymaya yönelmişlerdir. Bu ve benzeri düzenlemeler ile, “doğrudan üretim” sürecinden kopuşları pekişmiş; artıktan “merkezi devlet dolayısıyla” pay alma kural haline gelmiştir.

III. Selim döneminde, bu düzenlemeyle bağlantılı üç önemli sonuç ortaya çıkacaktır. Bir, “doğrudan üretim” sürecinden bağımsız nakit ödemelerin artması, artığın paylaşılma biçiminde önemli değişiklikler doğuracaktır. Nakdi artık çekme aracı olan vergi, daha önemli bir araç haline gelecek; maliyede nakdileşme ve merkezileşme eğilimi güçlenecektir.¹³⁷⁰ Balkanlarda sınıf içi mücadelenin aşar üzerine yoğunlaşması bunun açık göstergesidir. İki, servetin yoğunlaşma ve merkezileşme eğilimine paralel olarak, bu süreçten öncelikle mukataa ve malikâne sahibi olmayan veya eşitsizlikler aleyhlerine gelişmiş olan vezir ve paşalar etkilenecektir. Örneğin, daha çok taşradaki vezir ve paşalar ile merkezde bulunmalarına rağmen mukataa-malikâne sisteminden yeterince pay alamayanlar gelir kaynakları daraldığı için “maaşlı” statüye bağımlı hale geleceklerdir.¹³⁷¹

İlkiyle bağlantılı ikinci önemli düzenleme, merkezî hazine alanında olmuştur. Merkezi hazineye yapılan düzenlemelerin beslendiği üç kaynak vardır. Birincisi, birincil

¹³⁶⁹ Yavuz Cezar, a.g.e., s.68-70.

¹³⁷⁰ A.g.e., s.70.

¹³⁷¹ A.g.e., s.53-54, 242-243.

mültezimler, “merkezi devlet dolayımıyla” artıktan pay almaya koşullandıkları oranda, gelir kaynakları ve yönetiminin merkezileştirilmesi; bu kaynakların merkez dolayımıyla yeniden paylaşılmasını desteklemişlerdir. İkincisi, özel mülkleşme ve “mülk”leşme süreçlerini imparatorluk “mülk”üne yeniden eklemek için âyânın da pay alması öngörülen “merkezi devlet dolayım” kanallarının geliştirilmesi yönündeki girişimlerdir. Üçüncüsü, gelirlerin tahsisi ile asker sevkiyat ve finansmanının, birbirini tamamlayan süreçler olarak kuruluşu, çözülüş sürecinde bu ikisinin birlikte düzenlenmesi ihtiyacını beraberinde getirmiştir. “Kapı”lar kanalıyla asker sevkiyat ve finansmanı imkansız hale geldikçe, gelir kaynaklarının merkezileştirilmesi yönüne paralel bir askerî finansman şekli, yani merkezî kaynaklarla finanse edilecek bir merkezî ordu ihtiyacı kendini dayatmıştır.¹³⁷²

1775 yılında uygulamaya konan esham, yeniden bölüşümün yolunu açan bir uygulama idi.¹³⁷³ Mukataa-malikâne sisteminden farklı olarak, işletme hakları devredilmeden “kâr”ın belli bir muaccele karşılığı satışı söz konusuydu; böylelikle, mülkiyet ve yönetim hakları devlette kalacak şekilde “doğrudan sömürü”den, yani çekilen artıktan “dolaylı” yollardan pay alınması mümkün olabiliyordu. Önemli mukataa-malikâneler böylelikle idare ve gelirleriyle merkeze devredilmekte; “kâr”ı “dolaylı” olarak dağıtılmaktaydı. “Doğrudan sömürü” ile kaybedilen payların merkez dolayımıyla yeniden bölüşülmesinin yolunu açmıştı esham.¹³⁷⁴ Esham sisteminin, gelir kaynaklarını merkezileştirme usulüne benzer şekilde, bir de, kimi gelir kaynaklarının doğrudan savaş harcamaları için kullanılacağı ikinci bir devlet hazinesi işlevi görecek olan Darbhâne-i Âmire kurulmuştu.¹³⁷⁵ Darüssaâde Ağası’nın idaresindeki evkaf ve mukataalar ve yine benzer statüdeki kişilerin uhdesindeki çiftlik ve tımarlar Darbhâne-i Âmire’ye bağlanmıştı. İşte, III. Selim “reform”ları, yukarıda belirtilen dinamiklerin merkezin dışına çıkardığı bölüşüm ilişkilerini ve onun üzerinde yükselen askerî örgütlenmeyi, bu iki tip merkezileşme usulünün açtığı yoldan İrad-ı Cedid ve Nizâm-ı Cedid’e bağlamaya çalışmıştır.

İrad-ı Cedid Hazinesi, askeri harcamaların finansmanı için “özel ve ayrı bir fon” olarak tasarlanmıştır.¹³⁷⁶ Bu özelliğiyle, Darbhâne-i Âmire’nin işlevini üstlenmiştir. Yazında iddia edildiğinin aksine, İrad-ı Cedid Hazinesi’nin ihdası, mukataa, malikâne,

¹³⁷² Ayrıca 1813’te ilkinin bütünüyle şekilde kapıkulu maaşları da düzenlenmiştir. A.g.e., s.30-31, 70, 71-72, 98.

¹³⁷³ A.g.e., s.79-87, 105-108.

¹³⁷⁴ Mukataa-malikânelerin “havale” edildiği kişilerin yanı sıra, esham sahiplerine “vezâif”, “has bedeli” adı altında “kâr”dan pay veriliyordu. A.g.e., s.105.

¹³⁷⁵ A.g.e., s.100-103.

¹³⁷⁶ A.g.e., s.156.

esham ve tımar sisteminin tasfiyesini değil, bu gibi usullerle kişilere tahsis edilen gelir kaynaklarının bir kuruma tahsis edilmesini ve bu kuruma bağlanan gelir kaynaklarıyla, mevcut usuller çerçevesinde savaşların finanse edilmesini hedeflemiştir. Şöyle ki, 1793 tarihli yasayla, sadece (1) Darbhâne ve Hazine-i Âmirece “zabt ve idare olunan” bazı mukataa ve tımarlar, (2) yıllık “faiz”i 10 kiseyi aşan malikânelerin mahlûl oldukça mukataaları veya hisseleri, (3) mahlûl olan eshamın mahlûlat “faiz”leri, (4) humbaracı tımarları İrad-ı Cedid Hazinesi’ne devredilmekle kalmıyor; “Yeni hazineye tahsis olunan gelirlerin yönetimi ve iltizama verilme işleri, doğrudan doğruya İrad-ı Cedid Defterdarı’nın yetki ve sorumluluğuna” veriliyordu.¹³⁷⁷ Nitekim, bundan sonra yaptığı işlemlerle İrad-ı Cedid Hazinesi bazen büyük mukataaların yeniden satışını önleyici kararlar alırken, bazen de 1798-99 yılında olduğu gibi eshamı yeniden piyasaya sürmüş, mevki ve statüye göre esham satışı yapmış ve hatta bazen de tımar ve zeametlerin küçük parçalar halinde mukataalaşmasını önlemek için toplulaştırarak mukataalaştırma yoluna gitmiştir.¹³⁷⁸ Mukataa toplulaşması, önceliğin eski malikâne sahiplerine verilmesi gibi kararlarla önceliğin birincil mültezimlere verildiği, yeniden bölüşümde birincil mültezimlerin tarihsel kayıplarının gözetildiği görülmektedir.¹³⁷⁹ İrad-ı Cedide Hazinesi, artık çekimine “dolaylı” yollardan el konulması ve gelir kaynaklarından pay verme faaliyetini merkezileştirmeye, yani kişiler üzerinden kurulamayan “dolaylı” el koyma ve bölüşme faaliyetinin kurumlar üzerinden gerçekleşmesini sağlamaya çalışmıştır. Bunun yanı sıra, gelir kaynaklarının bir kuruma tahsisi, yani “doğrudan sömürü”den kişilerin değil merkezi devletin “dolaylı” pay alması, vergileri öne çıkarmış; İrad-ı Cedid Hazinesi gelirlerinde resimler önemli bir bileşen haline gelmiştir.¹³⁸⁰

“Dolaylı kolektif yönetim ve sömürü” mekanizması, vezir ve paşaların “kapı”ları üzerinden askeri kaynak ve finansmanın merkezileştirilmesi anlamına geliyordu. “Kapı”ların çözülüşü, yani özel veya kişisel kaynakları merkezileştirmenin eski biçimiyle devam edemez hale gelmesi, paylaşım savaşlarının yıkıcı ve sıkıştırıcı etkisiyle birleşerek, merkezi kaynaklarla finanse edilen ve merkezi olarak kurulup yönetilen merkezi ordu ihtiyacını açığa çıkarmış, bu sorunu yakıcı hale getirmişti.

¹³⁷⁷ A.g.e., s.156, 158.

¹³⁷⁸ A.g.e., 169, 172, 182.

¹³⁷⁹ Bir diğer örnek de III. Selim’in hatt-ı hümayûnlarından verilebilir. Yücel Özkaya, söz konusu kararı şu şekilde özetlemiştir: III. Selim “malikâne ve mukataa sahiplerinin, iltizamlarındaki yerleri yönetme ve kullanma görevleri bittiğinde, zengin sarrafların kefaletiyle, buraları bulundukları eyalet valileri ve sancak mutasarrıflarına verilmeleri konusunda hatt-ı hümayûn çıkarmış, böylece iltizâm usulünü kaldırmak istemiştir.” Yücel Özkaya, “III. Selim’in İmparatorluk Hakkındaki Bazı Hatt-ı Hümayûnları”, *OTAM*, Cilt: 1, Sayı: 2, 1990, s.303-334, s.341-342.

¹³⁸⁰ Yavuz Cezar, a.g.e., s.162.

Yeniçeri Ocağı'nın merkezinde durduğu sorunun bu koşullar altında ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. İrad-ı Cedid Hazinesi, merkezileştirdiği gelir kaynaklarını Nizam-ı Cedid'e tahsis ederek, yeni bir merkezi ordunun çekirdeğini ortaya çıkarmıştır. Örneğin, İrad-ı Cedid 80 civarındaki tımarın gelirini doğrudan Levend Çiftliğine tahsis etmiştir.¹³⁸¹ Böylelikle, gelirleri toplama faaliyeti gibi toplanan gelirlerle asker sevkette faaliyetinin de bir kurumun uhdesine, yani sorumluluğuna verilmesinin önü açılmıştır.¹³⁸²

Bir “kurum” olarak Nizam-ı Cedid, *Ancien Régime* içinde doğuş arayışlarının en belirginlerinden biridir. Modern devletin personel ve idare bakımından toplumdan soyutlanmış kurumlarından farklı, onları yeniden kendi bünyesine katmak için onlarla bütünleşmeyi göze alan, onları yeniden “mülk” çatısı altında bütünleştirmek için mevcut ademi merkeziyetçi yapılarıyla onlarla bütünleşmeyi hedefleyebilmiş bir “kurum”dur Nizam-ı Cedid. İrad-ı Cedid'in merkezileştirerek kendisine tahsis ettiği mali kaynakları, mevcut kişisel orduların malî ve askerî yönetimini merkezileştirmek, onların yönetimini tek bir “kurum”un elinde toplamak için kullanmış; ancak bunu söz konusu kişisel âyân orduları ile işbirliği içinde yapmaya çalışmıştır. Öncelikle âyân ordularını ortadan kaldırmamış; ödemelerin merkezî hazineden yapılması karşılığında, talimi merkezileştirerek onlarla bir komuta ve vergi ittifakına gitmiştir.

İlk olarak bu özellikleriyle, Nizam-ı Cedid, Virginia Aksan'ın tespit ettiği gibi 1768-1774 Savaşı'nda yeniçeri, kapıkulu sipahileri, tımarlı sipahi ve âyânın sevkettiği sekbanların yanı sıra merkezî hazinenin finanse ettiği bir diğer paralı asker grubu olan “miri levendat”ı genelleştirerek, âyânın paralı askerlerin tek finansörü olma özelliğini elinden almış, onların askerlerinin ödemelerini merkezî hazineden yaparak âyânların kişisel ordularını imparatorluk “mülk”üne bağlayarak yeni bir merkezî ordunun çekirdeğini oluşturmuştur.¹³⁸³ Ancak artık “miri levendat”a levend adı verilmemekte, onu diğer bütün kaynaklardan ayıracak şekilde ayrı bir ad, “asakir” adı verilmektedir. İnsan kaynağının merkezileştirilmesi, mali kaynakları merkezileştirme sorun ve biçimini daha da önemli hale getirecek; imparatorluk ölçeğindeki mali sıkıntıların ve iktisadi sorunların paralı askere yapılan ödemeleri daha doğrudan etkiler hale gelmesi,

¹³⁸¹ A.g.e., s.181-182. Tahsis edilen diğer kaynaklarla ilgili bkz. Kadir Üstün, a.g.e., s.115.

¹³⁸² İrad-ı Cedid 1793 yılında kurulduğunda başında hem mali hem askeri işlerden sorumlu Talimli Askeri Nazırı unvanlı bir kişi vardır. Mali ve askeri sorumluluğun ayrılması 1801 yılında gerçekleşmiştir. Gelir toplama ve sevkette faaliyetinin iç içe geçmiş ve ilk elden tek bir kuruma tahsis edilmiş, o kurumun kendi iç örgütlenmesinde bölünmüş olması kurumsallaşma sürecindeki önemli bir ayrıntı olarak not edilmelidir. Kadir Üstün, a.g.e., s.112-113.

¹³⁸³ Virginia Aksan, “Whatever Happened to the Janissaries?”, a.g.e., s.27-28, 35; Virginia Aksan, “War and Peace”, 98; Kadir Üstün, a.g.e., s.124.

bu düzensizliklerin askeri örgütlenmenin merkezileşme sorununu derinleştirmesine yol açacaktır.¹³⁸⁴

İkincisi, Nizam-ı Cedid, âyâna ordularını imparatorluk “mülk”ünün hizmetine vermeleri karşılığında diğer âyânlarla, eşkıyaya, dış güçlere karşı “birlikte” korunma; ittifakın dışında kalan âyân mülklerini paylaşma teklifidir. Bu ittifakın en net görüntüsünü taşra örgütü üzerinden almak mümkündür. Şöyle ki, âyânın Nizam-ı Cedid’in parçası olmayı, paralı askerlerini imparatorluk ordusuna katmayı kabul etmesi koşuluyla, asker sağlayan bölgenin vergiden muaf olması, askerın harcamalarının merkezî hazineden karşılanması sağlanmış; âyâna da hizmetlerinin karşılığı yeni bölgeler ve valilikler verilmiştir.¹³⁸⁵ Bu şekilde oluşturulan 9 idarî-askerî taşra örgütü, yani eyaletler aracılığıyla Anadolu âyânıyla bir ittifaka gidilmiştir. Askerlerin kaydedilmesi, taşradaki kışlalarda eğitimi, komutası âyânlara bırakılmıştır. Böylelikle, bu mekanizmanın bağları yerelden kopmakta olan merkezî yönetimi, “dolaylı kolektif sömürü ve yönetim” mekanizmasının bozulan birliğini yeniden sağlamak için, âyânlar arası paylaşım mücadelelerini âyânlarla ittifak kurarak onları yeniden kapsamak yönünde kullanmıştır. İmparatorluk “mülk”ünün parçası olarak âyân kuvvetlerinin cepheye sevkedilebilmesi, bu kuvvetlerin komutasının yeniden merkezin kontrolüne geçmesi bir kazanım olmuş; ancak, ne âyânlar arası mücadeleye ne de âyânların imparatorluğa karşı isyanına nihai bir çözüm bulunabilmiştir.¹³⁸⁶

Üçüncüsü, bu ittifakın çekirdeğini oluşturması düşünülen merkez örgütüdür. Nizam-ı Cedid, taşra örgütlenmesinin yanında, farklı zamanlarda farklı insan kaynağıyla oluşturulmuş bir merkez örgütünden oluşmaktadır. Nizam-ı Cedid, ilk önce Bostancı tüfenkçisi adıyla Bostancı Ocağı içinde yeni bir birlik olarak kurulmuştur.¹³⁸⁷ Kuruluş süreci, merkezileşme ihtiyacının, askeri yönetim¹³⁸⁸ ile askeri teknolojiyi aynı anda kesen bir sorundan kaynaklandığını gösterir. Savaşlarda ağırlıklı olarak tüfeğin kullanılması ve tüfekçilerin “hat ya da çizgi” şeklinde hareket etme zorunluluğu, hem askerın makinanın bir parçası gibi senkronik hareket etmesini zorunlu kılan bir talim

¹³⁸⁴ 1806’da Nizam-ı Cedid askerine ödeme yapılamamasına ilişkin bkz. Kadir Üstün, a.g.e., s.119.

¹³⁸⁵ Stanford J. Shaw, a.g.e., s.135-178; Kadir Üstün, a.g.e., s.116-117, 124-126, 127-128, 130, 135-136, 137, 139-144, 202.

¹³⁸⁶ Anadolu âyânının desteğiyle, Nizam-ı Cedid ile Anadolu üzerinden bir birlik kurulduğu algısı vardır. Anadolu âyânının böylesi bir bütünselik görünüm verdiği yönündeki tespitler, Nizam-ı Cedid’e karşı Anadolu’da çıkan isyanları görmezden gelmek olacaktır. Anadolu’da dahi ittifakın sulh ile değil, çok boyutlu bir mücadele ile kurulduğu söylenmelidir. Örnekler için bkz. Kadir Üstün, a.g.e., s.139-144; Virginia H. Aksan, *Ottoman Wars*, a.g.e., s.216-218; Yücel Özkaya, " III. Selim Devrinde Nizam-ı Cedid’in Anadolu’da Karşılaştığı Zorluklar", *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 1963, s.147-156.

¹³⁸⁷ Mehmet Mert Sunar, “Ocak-ı Âmire’den Ocak-ı Mülgâ’ya Doğru: Nizâm-ı Cedîd Reformları Karşısında Yeniçeriler”, Seyfi Kenan (Ed.), a.g.e., s.497-527, s.504.

¹³⁸⁸ Kadir Üstün, a.g.e., s.84, 92-93.

ihtiyacını hem de askerin senkronik hareketine izin verecek bir komuta değişikliğini gündeme getirmiştir.¹³⁸⁹ Ne kendi akıl ve davasına bağlı, ocağıyla özdeşleşerek iman gücüyle hareket eden yeniçeri, ne de ödemeleri düzenli olarak yapıldığı sürece bağlılığını devam ettiren sekban bu talim ve komuta biçimine uygun hareket edemiyordu. Düzenli talim alışkanlığı ve bağlı olduğu kişinin komutasından bağımsız bir orduya, onun emir-komuta zincirine aidiyet bu askerlerde yoktu. Oysa, ortada emir-komuta zincirine tabi bir profesyonelleşme ihtiyacı vardı. Bu durum, orta'ların örgütlenme, talim ve komuta tarzının değişmesi anlamına geliyordu. Çünkü, orduyu asıl hareket ettiren omur kolağası/beşyüzbaşı seviyesindeki askerlerdi. Bu askerler, topçu, arabacı, mühendis, piyade gibi farklı sınıf neferlerden oluşan ortaları komuta ediyor; binbaşından emirleri alıp mülazım ağa aracılığıyla bölükbaşılara iletiyorlardı.¹³⁹⁰ 1807'deki Kabakçı İsyanı'nda değişikliğin merkezinde duran yeniçeri ocağı içindeki orta kademeli zabitlerin önemli rol oynamış olmaları da "reform"da bu iç örgütlenme değişikliğinin önemini ortaya koyar.¹³⁹¹

1802'deki yeni askere alım şekli ile, âyân kuvvetleri sistematik olarak Nizam-ı Cedid'e kaydedilmeye başlanmıştır. Böylelikle, yeni özerk birimlere eklenecek bu asker kaynağı ile merkez ve taşra örgütleri arasında yeni bir ilişki kurulmaya çalışılmıştır. 1802 yılında Nizam-ı Cedid'e dahil olan eyalet ve sancaklardan belirli sayıda askerin belirli süreler için talim görmek üzere Üsküdar'a gönderilmesi zorunluğu getirilmiştir.¹³⁹² Merkez teşkilat içinde yer alan subay dengi askerlerin, sancakbeyi unvanıyla taşraya giderek burada askerin eğitim ve komutasına devam etmesi sağlanmıştır. Merkezden atanma ve görevlendirilmeyi kabul etmek şartıyla Nizam-ı Cedid askerinin eğitim ve komutasına âyân dahil edilmiştir. Karaman Valisi Abdurrahman Paşa 1801 yılında, modern ordulardaki albaya eş bir rütbeyle Üsküdar birliğinin başına atanmış ve 1806 II. Edirne Vakası'nın arifesinde Rumeli'deki âyân kuvvetlerini toplamakla görevlendirilmiştir.¹³⁹³

Bu iki ayrı kaynaktan beslenen merkez örgütü, asker kaynağını kendine bağlayabilmek için, beslendiği kaynakların mevcut örgütsel bağlılıklarını aşan bir örgütlenme içine girmiştir. Bu süreç, bir yanıyla, imparatorluk ordusunun mevcut

¹³⁸⁹ Fatih Yeşil, "Nizâm-ı Cedîd Ordusunda Tâlim ve Terbiye (1790-1807)", *Tarih Dergisi*, Sayı: 52, 2011, s.27-85, s.28-32, 37, 39-40; Askerî örgütlenmede yeni emir-komuta sisteminin kurulması için Sunni İslam'ın nasıl kullanıldığına ilişkin bkz. Selim Argun, *Elite Configurations and Clusters of Power: The Ulema, Waqf, and Ottoman State (1789-1839)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, McGill University, Montréal, 2013, s.285.

¹³⁹⁰ Fatih Yeşil, a.g.e., s.39.

¹³⁹¹ Mehmet Mert Sunar, a.g.e., s.518-520.

¹³⁹² Stanford J. Shaw, a.g.e., s.177-178; Kadir Üstün, a.g.e., s.103, 126.

¹³⁹³ Stanford J. Shaw, a.g.e., s.177; Mert Mete Sunar, a.g.e., s.512-513; Kadir Üstün, a.g.e., s.138-139.

örgütlenmesinden, diğer yanıyla, âyânın ademi merkezi kuvvetlerinden ayrışma, onları kapsamak için onların üstünde bir iktidar, yetki alanı yaratma mücadelesidir. Bunun için, bir, Levend ve Üsküdar çiftlikleri başta olmak üzere, eski imparatorluk ordusunun baraka ve talimgahlarından ayrı kışla ve karargahlar oluşturulmuştur.¹³⁹⁴ Nizam-ı Cedid askerinin eğitim, barınma ve komutası ayrı bir merkezî teşkilat yaratılarak imparatorluk ordusunun parçası olarak, ancak ondan ayrı örgütlenmeye başlanmıştır. Bu şekliyle, Nizam-ı Cedid ordusunun imparatorluk ordusu içinde özerk bir örgütlenmeye sahip olduğu söylenebilir.

İki, hem imparatorluk ordusundan hem âyân kuvvetlerinden gelen kaynakların, bir ocağa veya bir kişiye değil, onların da bağlı olmayı kabul ettikleri, onların üstünde bir otoriteye, sultana bağlı olmaları sağlanmaya çalışılmıştır.¹³⁹⁵ Bu, yeni merkezileşme sürecinin, yeni bir soyutlanma süreci olduğunu; sultan ve sarayının bu minvalde idealize edildiğini gösterir. Sürecin Bektaşiliği karşısına alan dini motifleri bunun kanıtıdır. “[S]avaşçıları coşturan Bektaşî babalarının yerine, Nizâm-ı Cedîd kışlalarına *teslim* olan neferlere, kurulu düzene ve iktidara/halifeye boyun eğmeyi öğretmek” her şeyin başında geliyordu.¹³⁹⁶ Bir başka deyişle, “Kadim savaşçılardan farklı olarak Nizâm-ı Cedîd kışlalarında tâlim eden nefer namzetleri *cüzî irade erbabının* (kumandanların) *terbiyesiyle küllî iradenin* (askerlik mesleği) *seyr-i sülûkuna rabt* olarak profesyonelleşiyordu.”¹³⁹⁷ Böylelikle, küllî irade de sultan şahsında kendini yenide kurmanın, dışındakileri bu iradeye tabi kılmanın yolunu döşemeye başlayabilecekti. Sultana bağlı olmak, diğer toplumsal kaynaklardan soyutlanmış bir “kurum”a, bir “ordu”ya bağlı olmakla özdeşleşecekti.

Üç, askerî kaynakların soyutlanma süreci, yeniçeriyle ve âyân kuvvetleriyle bağlı kopmuş, ancak “siyasal birikim” haklarını, yani askerî-siyasî görev, yetki ve ünvanlarını ellerinde bulunduran vezir ve paşalara askerî örgütlenmeye yeniden dahil olma, böylelikle imparatorluğun merkezî yönetimindeki statülerini koruma şansı vermiştir. Bu vezir ve paşalar, özellikle Rumeli’de, Nizam-ı Cedid ittifakına dahil olmayan âyânı bastırmakla görevlendirilmiştir. Örneğin, 1796 yılında Rumeli Beylerbeyi olarak atanan Ahmed Kamil Paşazade Hakkı Paşa, Karaosmanoğlu ve Çabanoğlu âyanlarının da verdiği destekle Balkan âyânını bastırmaya çalışmıştır.¹³⁹⁸ Yeniçeri ve âyâna karşı

¹³⁹⁴ Bu ayrı örgütlenme biçimi, merkezî örgütte olduğu gibi, cephede de kendini göstermiş; Nizam-ı Cedid askerleri, imparatorluk ordusunun diğer kuvvetlerinin yanında ama onlardan ayrı olarak savaşmıştır. Virginia H. Aksan, a.g.e., s.196-197; Yavuz Cezar, a.g.e., s.181-182; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.62.

¹³⁹⁵ Kadir Üstün, a.g.e., s.105, 109, 154, 158.

¹³⁹⁶ Fatih Yeşil, a.g.e., s.42, 37.

¹³⁹⁷ A.g.e., s.42.

¹³⁹⁸ Stanford J. Shaw, a.g.e., s.315-316.

savaşarak, Sırbistan’da yeniden idareyi sağlama görevi de Belgrad Valisi atanan bu vezir ve paşalara verilmiştir.¹³⁹⁹ Mısır’daki iktidar boşluğunu ve ardından gelen karışıklıkları bastırmak için de vezir ve paşalar görevlendirilmiştir.¹⁴⁰⁰ Yine bu soyutlanma şekli, doğrudan seyfiye sınıfından gelmeyen, daha önce imparatorluk ordusunda veya âyân kuvvetlerinde yer almayan kişilerin de askerî eğitim, komuta ve karar alma süreçlerine dahil olmalarına olanak vermiştir. III. Selim, bu kişileri farklı kademedeki askerî ve malî birimlerin başına nâzır atamıştır.¹⁴⁰¹ Bu atama dalgası, yeniçeri ağalarını da kapsayacak şekilde mevcut imparatorluk ordusuna dahi uzanmıştır.

III. Selim “reform”larının üçüncü en önemli düzenlemesi, merkezi yönetim mekanizmasının karar alma ve uygulama süreçlerinde ortaya çıkmıştır. İktidar alanının bütünlüklü dönüşümünün öncü göstergelerini içinde barındıran bir değişimdir bu. Vezir ve paşa “kapı”larının geri dönüşü olmayacak şekilde çözülmesi, vezir ve paşaları “dolaylı kolektif yönetim ve sömürü” mekanizmasının parçası haline getiren iktidar alanlarının toplumsal temelini ortadan kalkması, “siyasal birikim”nin, yani kişisel tabiiyet ilişkileri ile sömürünün hâkimiyetini koruduğu koşullarda, vezir ve paşaları bu hâkimiyetin yeniden kurulduğu bir süreçte “dolaylı kolektif yönetim ve sömürü” mekanizmasının dışına düşmemek için yönetim ve sömürü mekanizmasının “dolaylı ve kolektif” karakterini restore etmek, kişisel tabiiyet ilişkilerini âyânların da üstünde yer alabilecek bir kişi üzerinden yeniden tahkim etmek zorunda bırakmıştır. Hanedan da yeni hanedanların gündeme geldiği böyle bir dönemde varlığını koruma sorunuyla karşı karşıyadır. Dolayısıyla, bu “karşılıklı bağımlılık ilişkisi”dir ki,¹⁴⁰² merkezi iktidarın yeni bir soyutlanma düzeyinde tahkimatını gündeme getirmiştir.

Vezir ve paşalar, “siyasal” konumlarını korumanın sağladığı avantajla ve bu “siyasal” konumlarını koruyabildikleri sürece sömürüden pay alabildikleri için padişah nezdinde kişisel iktidarın yeniden soyutlanması sürecinin tarafı ve kurucuları olmuşlardır. Kişisel iktidarın yeniden soyutlanma süreci, “genelleşmiş bir kişisel iktidar” olgusunu doğurmuştur.¹⁴⁰³ “Kapı”lar ile tarihsel olarak kendilerini tahkim etmiş zümrelerin en önemlisinin girdiği çözülüş süreci, “genelleşmiş kişisel iktidarın” temelini oluşturmuş; zümreler üstü bir soyutlanma sürecini başlatmıştır. Mülk sahibi sınıfların “yönetim ve sömürü” mekanizmasına zümreler şeklinde değil bireysel

¹³⁹⁹ Fikret Adanır, a.g.e., s.180-184.

¹⁴⁰⁰ Özge Özkoç, a.g.e., s.63-73.

¹⁴⁰¹ Virginia H. Aksan, a.g.e., s.193-194.

¹⁴⁰² Benzer bir tarihsel gelişmeye referansla kullanılan “karşılıklı bağımlılık ilişkisi” kavramı için bkz. Heide Gerstenberger, a.g.e., s.648.

¹⁴⁰³ Heide Gerstenberger benzer tarihsel süreçleri “genelleşmiş kişisel iktidar” (generalised personal power) kavramıyla açıklamıştır. A.g.e., s.651-653. Genelleşme olgusu soyutlama sürecinin ürünüdür.

katılımını temel alan; artığın çekilmesini padişah dolayımına, onun kişiliğinde merkezi iktidar dolayımına bağlayan; mülk sahibi sınıfların merkezileştirilmiş artık çekme mekanizmasına bireysel katılımlarını öngören; temsili de bireyselleştirip bireyler üstünde yer alan monarşiyi bir kez daha mutlaklaştıran ve bunu mutlak monarşi ile “genel çıkar”ı özdeşleştirerek yapan yeni bir devlet biçiminin nüvelerini ortaya çıkarmıştır. Bu özellikleriyle, III. Selim dönemi Avrupa’da *Ancien Régime* veya Mutlakiyetçi Devlet Dönemi olarak adlandırılan döneme benzer bir dönemin öncüsü olarak adlandırılabilir.

Yeni bir devlet biçiminin, tarihsel olarak yeni imparatorluk biçiminin doğmakta olduğunun açık göstergeleri vardır. Birincisi, padişahlığın “itaat al-sultan” kavramının öne çıkarılarak restore edilmesidir.¹⁴⁰⁴ Bunu, Nizam-ı Cedid’de, yani yeni orduda itaatın padişah üzerinden kurulması, padişaha itaat ile orduya, ordu kumandanına itaatın özdeşleştirilmesi süreci bütünler.¹⁴⁰⁵

İkincisi, sadarete veya “kapı”lara değil, doğrudan padişaha bağlı ve ona karşı sorumlu nâzırların atanmasıdır.¹⁴⁰⁶ Henüz nezâretler şeklinde örgütlenmeyen, ancak diğer kullanımlarından niteliksel olarak farklılaştığı görülen nâzırın ortaya çıktığı görülür. Mali, askeri ve idari “reform” kurumlarından her biri, birer nâzırın yönetimine verilmiştir. 1793’te Nizam-ı Cedid’in başına atanan kişiye “Talimli Asker Nâzırı” denmiştir.

Üçüncüsü, güçlü bir zümre olarak örgütlenen ulemanın temsil, örgütlenme, eğitim ve mali kaynaklarında yapılan reformdur. Ulema, İstanbul’un tümünü, ekilebilir toprakların 4/5’ini kaplayan vakıflar aracılığıyla artıktan pay alan, servet biriktiren; mülazemet verme tekeline elinde bulundurarak “makam satışı”nı kontrol eden ve makamları tekeline alabilen; makamları hami şartına bağladığı için “kapı”lar edinebilen ve bunları harekete geçirebilen bir zümredir.¹⁴⁰⁷ Bu özellikleri itibarıyla, vezir ve paşa “kapı”larının çözüldüğü bir yüzyılda, tarikatlar gibi kendi dışındaki örgütlenmelere ve ilmiye sınıfının alt tabakalarındaki yığılmaya rağmen, ulema “kapı”ları aracılığıyla gücünü, zümre olma özelliğini koruyabilmiştir.

Bütün bu gücüne rağmen, bir zümre olarak ulema, III. Selim döneminde karar alma süreçlerinin dışında tutulmaya çalışılmıştır. Ulema’nın kendini Nizam-ı Kadim’in

¹⁴⁰⁴ Selim Argun, a.g.e., s.285.

¹⁴⁰⁵ Fatih Yeşil, a.g.e., s.37, 42.

¹⁴⁰⁶ Mehmet Genç, “Nâzır”-“Osmanlılar’da Nâzır” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.449-450; Virginia H. Aksan, a.g.e., s.193.

¹⁴⁰⁷ Selim Argun, a.g.e., s.14-15, 212, 268. Madeline C. Zilfi, “The Ottoman Ulema”, Suraiya N. Faroqhi (Ed.), *The Cambridge History of Turkey*, a.g.e., s.209-225, 210-211, 215-217, 220-221; İlhami Yurdakul, “III. Selim’in İlmiye Islahatı Programı ve Tatbikatı”, Seyfi Kenan (Ed.), *III. Selim ve Dönemi*, a.g.e., s.105-127, 106-108.

önemli bileşenlerinden biri olarak görerek, Nizam-ı Cedid'e ve ricaline karşı Nizam-ı Kadim'i savunması ve Padişah'ın Nizam-ı Cedid ricalinin etkisi altında kaldığı, dolayısıyla devlet yönetiminin bu ricalin eline geçtiği yönündeki eleştirileri bu dışlamayı yansıtır.¹⁴⁰⁸ III. Selim'in tahta çıkışından hemen sonra toplanan ilk Meclis-i Meşveret'te yer almalarına rağmen, genel olarak Meclis-i Meşveret'in dışında tutulmaları da bu dışlamayı somutlar.¹⁴⁰⁹ Ulemanın, Nizam-ı Cedid ricalini makam tekeli ve servet birikimi önünde de bir engel olarak gördükleri anlaşılmaktadır. Bu karışıklığın, sadece "kapı"larını başka bir ricale kaptırma kaygısından değil, Nizam-ı Cedid "reform"larının "kapı"larını mevcut durumlarıyla devam ettirmelerinin önünde engel teşkil ettiğini düşüncelerinden ileri geldiği görülmektedir. III. Selim dönemindeki ilmiye reformlarının tümü, kaza kademesinden başlayarak mansıp (makam) vermeyi sınırlandırmayı, atama yetkisini ulema dışına çıkarmayı veya ulemanın merkezi makamlarına vermeyi, ulema çocuklarının ilmiyeye imtihansız giriş ayrıcalığına son vermeyi, "makam satışı"nın önüne geçmek için iltizam usulünün yerine emanet usulünü geçirmeyi, kapı kethüdalıkları ile naiplikleri sınırlandırmayı, gelirlerin tahsis ve toplanma işlemlerini Hazine eliyle merkezileştirmeyi, ulemanın sahip olduğu ceza imtiyazını kaldırmayı hedeflemiştir.¹⁴¹⁰ Makamın ve gelir kaynaklarının tahsisinin yerine, makamların belli bir hiyerarşinin parçası haline getirilmek istendiği, gelirin de Hazine'de merkezileştirilmeye çalışıldığı görülmektedir. Bu "reform"ların parçası olarak, kazaskerlerin kişisel yetkileri sınırlandırılmış; kazaskerler yetkilerini kazasker divanları eliyle kullanır hale getirilmişlerdir.¹⁴¹¹ Dahası, ilmiye sınıfı içindeki hiyerarşi kişisel "kapı" oluşumlarının önüne geçecek şekilde, padişahın atama yetkisini kullanabileceği şeyhülislamda merkezileştirilmeye çalışılmıştır.¹⁴¹² Kazaskerlerin yetkilerinin törpülenmesi ve ilmiye sınıfına ilişkin reformların Padişah'ın atadığı Şeyhülislam tarafından hazırlanması bu eğilimin açık göstergesidir.

Dördüncü ve en önemli göstergeleri, Meclis-i Meşveret ve Sultan'ın Özel Islahat Konseyi'dir. Meclis-i Meşvereti, salt kendinden önceki meşveret meclislerinin devamı ve kurumsallaşmış biçimi olarak görmek yanlış olur. Bu dönem, Meclis-i Meşveret, niteliksel bir dönüşüm geçirmiştir. "Kapı"ların iradesiyle değil, doğrudan Padişah'ın iradesiyle toplanması, daha açık ifadesiyle, toplanmasının Padişah'ın hatt-ı hümayûnuyla mümkün olması ve kararlarının Padişah onayına tabi olması bunun açık

¹⁴⁰⁸ Selim Argun, a.g.e., s.272-282.

¹⁴⁰⁹ Aysel Yıldız, *Vaka-yı Selimiyye or The Selimiyye Incident: A Study of the May 1807 Rebellion*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sabancı Üniversitesi, 2008, s.702-706.

¹⁴¹⁰ İlhami Yurdakul, a.g.e.; Selim Argun, a.g.e., s.280.

¹⁴¹¹ İlhami Yurdakul, a.g.e., s.119, 121.

¹⁴¹² A.g.e., s.119-120.

göstergesidir.¹⁴¹³ Bu kurul, tarihçiler tarafından bu dönemden itibaren, sultanın “olağanüstü danışma kurulu” adıyla anılmaya başlanmıştır. Demek ki, kurulun sultanın merkezinde olduğu karar alma sürecinin parçası haline gelmesi bu döneme özgü bir durumdur. Bunun yanı sıra, katılacak kişilerin, yani mülk sahibi sınıfların temsilcilerinin doğrudan Padişah tarafından belirlendiği, katılımın “kapı”lar şeklinde olmaktan ve onların kontrolünden çıktığı görülmektedir. Bu temsil biçimi, sultanın denetiminde bireysel katılımın öne çıktığı sürecin başlangıcıdır. Böylelikle sultan, üzerinde iktidarı olduğunu düşündüğü âyân, vezir, paşa, yeniçeri ağası, ilmiye ve kalemiye mensuplarından kendi belirlediklerini bu meclise dahil etmiştir.¹⁴¹⁴ Bu yeni oluşumda, dikkat edilmesi gereken mevzu, padişahın mutlak iradesinin konsolidasyonundan ziyade, onu da mümkün kılan, bir, “kapı”ların karar alma süreci üzerindeki tekellerinin kırılmış olması, iki, böylelikle daha önce karar alma süreçlerinin parçası olmayan âyânın sürece dahil edilebilmesi ve üç, bunların padişahın iradesini kabul edenlerin bireysel katılımıyla gerçekleştirilmesidir. Böylelikle, hangi “kapı”nın, hangi “sınıf”ın, hangi tabakanın parçası olurlarsa olsunlar, mülk sahibi sınıflar Padişah huzurunda eşitlenmiş; yeni bir kolektif iktidar kurulmuştur. Meclis-i Meşveret’teki bu niteliksel farklılaşma, Kabakçı İsyanı’yla tahta çıkan IV. Mustafa’nın tahta çıkar çıkmaz eski tip meşveret meclislerini, toplanma usulünü geri getirmiş olmasından da net bir şekilde anlaşılabilir.¹⁴¹⁵

Zümreler, “kapı”lar üstü bir diğer organ da Sultan’ın Özel Islahat Konseyi’dir.¹⁴¹⁶ Nizam-ı Cedid ricalini oluşturan bu toplam, Meclis-i Meşveret gibi geniş temsile dayalı bir kurul olmayıp, doğrudan “reform”ların hazırlanması ve yürürlüğe konmasından sorumludur. Bu kurul, pejoratif bir adlandırmanın ötesine geçecek niteliklere sahip, 17.yy Avrupası’nda kralların danışmanlarından oluşan konseylere benzer özellikler gösteren bir “kabine”dir.¹⁴¹⁷ Avrupa’da prenslerin güç kaybetmesine paralel ortaya çıkan kabinelerin bir benzeri, vezir ve paşaların kendi “kapı”ları dolayısıyla iktidar sahibi oldukları dönemin kapandığı bir uğrakta Osmanlı İmparatorluğu’nda ortaya

¹⁴¹³ Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, TTK Basımevi, Ankara, 1994, s.17.

¹⁴¹⁴ Shaw’un dikkat çektiği iki Meclis-i Meşveret’in bileşimi için bkz. Stanford J. Shaw, a.g.e., s.98.

¹⁴¹⁵ Aysel Yıldız, a.g.e., s.706-707, 749.

¹⁴¹⁶ Stanford J. Shaw, a.g.e., s.122-124.

¹⁴¹⁷ Tarih yazınında “iç kabine”, “mutfak kabinesi” veya “ıslahat partisi” adlarıyla, daha çok pejoratif nitelikli bir kullanıma sahip olmuştur. Stanford J. Shaw, a.g.e., s.115; Aysel Yıldız, a.g.e., s.709, 710. Oysa tarihsel gelişimi Avrupa’daki eşdeğerleriyle benzerlik gösteren bu kurul, Osmanlı’da kabine sisteminin ilk nüvesi olma özelliğini göstermesi açısından dikkate şayandır. Avrupa örnekleri için bkz. Raymond Turner, “The Origin of the Cabinet Council”, *The English Historical Review*, Cilt. 38, Sayı: 150, 1923, s.171-205.

çıkmiş görünmektedir.¹⁴¹⁸ Modern anlamda kullanıldığı haliyle “hükümet”le özdeşleşen Babîâlî karşısında, “hükümet etme” gücünün sadrazamın, vezir ve paşa “kapı”larının elinden padişaha geçme sürecinin en önemli halkasıdır bu kurul. Bu geçişin eskiye dönüş özelliği taşımadığının göstergesi de, Avrupa’daki örneklerle benzer şekilde, kurulun saray örgütlenmesinden bağımsız, onun dışında şekillenmiş olmasıdır.¹⁴¹⁹

Meclis-i Meşveret ve Özel Islahat Konseyi’nin sultanın tekleşmesi ve iktidarının mutlaklaşması ile varlık kazanmış olmaları, bileşenleri itibariyle sahip oldukları sınıfsal niteliği gölgelemiş görünmektedir. Soyutlamanın bu biçimi, onların salt danışmanlardan oluşan birer kurul olarak algılanmasına yol açmıştır. Oysa, devletin yeni biçimiyle soyutlandığı bir dönemin erken örnekleri, bize somut bileşenlerini verdiği oranda sınıfsal bileşenlerini açık şekilde ortaya koyabilecek niteliktedir. Bileşenleri itibariyle, bu iki kurul da, “dolaylı kolektif sömürü ve yönetim” mekanizmasının içinden seçilip gelmiş kişilerden oluşmakta, bir başka deyişle “siyasal birikim” veya “doğrudan artığa el koyma” tekeline ellerinde bulunduran mülk sahibi sınıflardan teşekkül etmektedir.¹⁴²⁰ Âyânların katılımıyla toplanan Meclis-i Meşveretler veya bu kurulların bazı toplantılarına “nüfuzlu” kişi olma özelliğiyle dahil olanların “doğrudan artığa el koyma” süreçlerinden geldikleri anlaşılmaktadır. Büyük çoğunluğunu oluşturanlar ise, farklı “sınıf”lardan olmakla birlikte “makam sahipleri”dir. Dönemi itibariyle “makam sahibi” olmak hala ve özellikle üst düzeylerdeki için kendine tahsis edilen gelir kaynağına ulaşma tekeline sahip olmakla aynı anlama geldiğine göre,¹⁴²¹ bunlar da “siyasal birikim” dolayısıyla artıktan pay alan mülk sahibi sınıflardır.

Kurulların bileşenlerinin Osmanlı *Ancien Régime*’i içinden çıkmış olduklarına şüphe yoktur. Ancak III. Selim dönemi, karar alma süreçlerinin örgütlenme ve niteliğinde bu bileşenlerin de konumunu değiştirecek bir kırılmaya sahne olmuştur. Kurulların bileşenlerini zümreleri ve görevleri yatayına keserek eşitlemesi, zümrelerden çok bireyleri öne çıkarmış; mensubu bulunduğu “sınıf”a veya üstlendiği göreve bakılmaksızın yeni girişleri mümkün kılmıştır. Böylelikle, merkezi devlet içindeki farklı tip ve kademelerdeki makamlardan gelenler en üst karar alma kurulunun parçası olabilmışlerdir. Modern anlamda bir işlevsel ayrımın, yani yasama-yürütme veya asker-sivil ayrımının da olmadığı düşünülürse, bu kurullar merkezi devlet örgütlenmesinin

¹⁴¹⁸ Raymond Turner, a.g.e., s.172.

¹⁴¹⁹ A.g.e., s.177.

¹⁴²⁰ Stanford J. Shaw, a.g.e., s.98-124.

¹⁴²¹ Kalemîye sınıfı’nın makam sahipliği ile ilgili bkz. Carter V. Findley, a.g.e., s.107-117, 122; Carter V. Findley, *Kalemîyeden Mülkiyeye*, a.g.e., s.84-88. Daha önceden gördüğümüz gibi bu dönemde “maaş” henüz geçiş formundadır ve modern döneme özgülenmiş haliyle ortaya çıkmamıştır. Yavuz Cezar, a.g.e., s.68-69.

kapsamında olan bütün konularda karar alma ve uygulama yetkisine sahip olmuşlardır. II. Mahmud ve Tanzimat'la birlikte, burada tespit ettiğimiz kırılmanın ne kadar önemli bir dönüşümün temelini oluşturduğunu göreceğiz. Bu kırılmanın, toprak genişlemesinin durması nedeniyle ortaya çıkan “yüksek mevkilere yönelik talep fazlalığı”, “efendilikten gelme paşa”lardaki artış ve tahsisat sistemindeki tıkanma ile birleştiği zaman hem merkezi devletin (imparatorluğun) soyutlanma biçiminde ortaya çıkan niteliksel dönüşümü hem de bileşenlerin konumlarındaki değişimi nasıl nihai biçimine kavuşturduğunu anlayacağız.

Kriz, reformların belkemiğini oluşturan askerî örgütlenmede patlak vermiştir. İlk 1806 yılında Edirne’de, ikincisi 1807 yılında İstanbul’da olmak üzere birbiriyle bağlantılı iki artçı sarsıntı şeklinde ortaya çıkmıştır. Krizin fay hattına bakıldığında, askerî örgütlenmede kişisel sevk ve idareden, kurumsal sevk ve idareye geçişin ifadesi olan Nizam-ı Cedid’in, bir, halihazırda kişisel olarak sevk ve idare edilen âyân ordularını; iki, örgütlenme tarzı kişisel temelli olan mevcut imparatorluk ordusunu karşısına aldığı anlaşılmaktadır. İlk isyan, 1806 Edirne İsyanı, Rumeli’deki yeniçeri ve âyân ordularını Nizam-ı Cedid’e dahil etme girişimi sırasında çıkmıştır. İsyanın ilk olarak burada patlak vermesinin başlıca nedeni, savaşlarla “bağımsızlaşma eğilimi gösteren” âyân “mülk”lerinin imparatorluğun hiçbir yerinde olmadığı kadar, burada, Rumeli’de güçlenmiş olmasıdır. İmparatorluk, savaşlarda özellikle Rumeli âyânının beslediği ordulara yaslanmıştır. Âyânla toprak ve vergi ittifakı üzerinden kurulan Nizam-ı Cedid, Rumeli âyânı için kazanç değil, kayıp olarak görülmüştür. Anadolu’da asker vererek Nizam-ı Cedid’e katılan âyân, bölgesini vergiden muaf tutmuş; ancak vergi toplamaktan kaynaklanan kazançlarını kaybetmişti.¹⁴²² Nizam-ı Cedid, toprak rantı ve askerin yeniden bölüşümünün yanı sıra merkezî devletin doğrudan aldığı ekstra vergiler de demekti. “Doğrudan sömürü”nün hiçbir yerde olmadığı kadar Rumeli’de âyânın tekelinde olması ve en büyük askerî güce Rumeli âyânının sahip olması, Rumeli âyânının rant ve asker paylaşmak konusunda direnç göstermesine neden olmuştur. Bu nedenle, Nizam-ı Cedid, Rumeli’de bir ittifak ürünü olarak değil, dayatma olarak anlaşılmış; Kadı Abdurrahman Paşa komutasındaki Nizam-ı Cedid’in Rumeli’yi Nizam-ı Cedid’e katma girişimine karşı güçlü bir Âyân Koalisyonu oluşturulmuş ve Koalisyon ile Nizam-ı Cedid Eylül 1806’da Edirne’de karşı karşıya gelmiştir.¹⁴²³ Bu Koalisyonu, İstanbul’daki Nizam-ı Cedid karşıtı Sadrazam Hafız İsmail Paşa, Veliahd Şehzade

¹⁴²² Kadir Üstün, a.g.e., s.126, 143.

¹⁴²³ Tepedelenli Ali Paşa, Tirsinikli İsmail Ağa, Serezli İsmail Bey, Pazvandoğlu Osman ile Filibe, Edirne ve Pazarcık âyânları bu koalisyona katılmıştır. Fikret Adanır, a.g.e., s.185.

Mustafa, Yeniçeri Ağası Pehlivan Ağa, yeniçeri ve ulemeden kişiler de desteklemiştir.¹⁴²⁴

1806 yılında tepe noktasına çıkan isyana, Tekirdağ ve Edirne'deki yeniçeriler de katılmıştır. Kadı Abdurrahman Paşa'nın askere alma girişim ve biçiminin bunda etkili olduğu, Nizam-ı Cedid içine, yani merkezî ordu disiplini (emir-komuta ve maaş sistemi) içine alınacaklarını düşünen yeniçerileri isyana teşvik ettiği anlaşılmaktadır.¹⁴²⁵ Edirne'deki yeniçeri isyanı daha çok yerliyan sorunundan, yani yeniçerinin ocak sisteminden ziyade âyân kuvvetlerinin parçası haline gelmiş olmasından ve dirlik ile mülk (mukataa ve vakıf) gelirlerini kaybetme korkusundan kaynaklanmıştır.¹⁴²⁶ Yeniçerilerin isyana katılımı, isyanın toplumsal tabanını genişletmiş; halk, esnaf ve ulema da isyanın tarafı olmuştur.¹⁴²⁷ Yeniçerilerin toplumsal kökeni, âyân ve ulema ile girdikleri bölüşüm ilişkilerinin karakteri de bu taraflaşmada belirleyicidir.

1806 İsyanının bastırılmaması Nizam-ı Cedid için sonun başlangıcı olmuş; 1807 Kabakçı İsyanı ise, Nizam-ı Cedid'in yalnızca imparatorluk geneline yayılma girişimine değil, İstanbul'da merkezileşen birliklerine ve merkezî örgütüne de son vermiştir. İstanbul'da isyanın merkezi Yeniçeri ocağıdır. Askerî örgütlenmenin merkezî teşkilatındaki değişimin isyanın fitilini ateşlediği anlaşılmaktadır. Değişimin Yeniçeri ocağını kesen iki önemli boyutu vardır. Birincisi, merkezî ordudaki talim ve emir-komuta düzenlemelerinin Yeniçeri ocağının tabur/alay cengi/talimi ile bir "kurum" olarak orduya değil orta ve ocaklarına "kişisel" bağlılıklarını karşısına almasıdır.¹⁴²⁸ Ocak ve ortaların özerkliği ile ağalara kişisel bağlılık ve ağaların kişisel idaresi değişime konu olmuştur.¹⁴²⁹ İkincisi, yeniçerinin orduya birer profesyonel olarak askerî gerekçelerden ziyade iktisadî nedenlerle bağlı olmasıdır. Özellikle İstanbul'da isyanın

¹⁴²⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.64.

¹⁴²⁵ Mehmet Mert Sunar, a.g.e., s.511-513.

¹⁴²⁶ Kadir Üstün, a.g.e., s.148, 155, 160, 162, 163, 164, 199-202. Yerliyan sorunun Balkanlarda ne kadar belirleyici olduğunu anlamak için Alemdar Mustafa Paşa'nın kişisel tarihinin dahi göz önünde bulundurulması yeterli olacaktır. Alemdar, bir yeniçeri oğludur, 42.bölük yeniçerisi olarak ocağa girmiş, 1768 Osmanlı-Rus savaşında bölük bayraktarı olmuştur. Bir yandan da, babası gibi servet sahibidir, hayvan ticareti ve ziraatle uğraşmaktadır. Bu özelliklere sahip Alemdar, Rusçuk âyânı Tirsiniklizâde İsmail Ağa'nın maiyetine girmiş, İsmail Ağa'nın yeniçerisi, bayraktarı olmuştur. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.40, 64.

¹⁴²⁷ Kadir Üstün, a.g.e., s.138-139, 147, 150.

¹⁴²⁸ Fatih Yeşil, a.g.e., s.29-37, 39.

¹⁴²⁹ Kadir Üstün, a.g.e., s.154, 158, 160; Nizam-ı Cedid ağaların yetersizliğini reform gerekçesi olarak görürken, Yeniçeriler de vezirlerin askeri idaresini ve ağaların merkezden belirlenmesini isyan nedeni olarak görmüşlerdir. Bunun yerine ağalarını ve yeniçeri ağasını kendileri seçmek istiyorlar. Kadir Üstün, a.g.e., s.160. Virginia H. Aksan, a.g.e., s.193, 195; Mehmet Mert Sunar, *Cauldron of Dissent: A Study of the Janissary Corps, 1807-1826*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Graduate School of Binghamton University, State University of New York, 2006, https://www.academia.edu/1404184/Cauldron_of_Dissent_A_Study_of_the_Janissary_Corps_1807-1826, (12.12.2016). Bu gerekçelendirmeler, iki ordunun, iki ayrı askeri örgütlenme usulünün, komuta kademeleri üzerinden de karşı karşıya geldiğini göstermektedir.

esnafla bütünleşik bir görüntü sunmasının, “makam satışı” ile esamenin isyanın temel sorunlarından olmasının nedeni budur. “Ocaklu” olmak esnaf olarak koruma, ticarî faaliyetlerde öncelik, mukataa ve vakıf gelirlerinden pay almak; spekülâtif bir araç olarak esame gelirlerine ilk elden sahip olmak; miras hakkının olması demektir.¹⁴³⁰ İrad-ı Cedid ve Nizam-ı Cedid, profesyonel askerlik ve maaş dışında yeniçerinin toplumsal ilişkilerin parçası olarak elde ettiği bütün gelir kaynaklarını merkezileştirmeye, yani merkezî hazineye çekmeye ve dolayısıyla onları bu kaynaklardan bağımsızlaştırmaya, ayırmaya çalışmıştır.¹⁴³¹ Esnaf, esame sahibi ama savaşımlara katılmıyor diyerek, “gerçek” yeniçeri ile “sözde” yeniçeriyi birbirinden ayırmaya, ilkinin kapsarken ikincisini tasfiye etmeye çalışmanın arkasında böyle bir motivasyonun olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴³² İktisadi gücünü toplumsal ilişkilerin parçası olmaktan alan yeniçerinin, bu bağlardan koparılması hem profesyonel askerliğin önünü açacak hem de imparatorluğun silahlı gücünü toplumsal dayanaklarından koparacaktır. Toplumsal dayanaklarından koparılması, yeniçerinin mülksüzleşmesi, mülk sahibi sınıfların parçası olmaması anlamına gelmektedir.¹⁴³³ Bu nedenlerden dolayı, yeni bir ordunun kuruluş sürecinde, ilkinin toplumsal dayanaklarından koparılmasının temel bir mesele olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra, tarihsel gelişmeler, bize, yeniçerilerin geleneksel ve askerî gücünün “zorunluluk olarak pazar” koşullarında ayrıcalıklı bir tekel hakkı olarak görüldüğü ve kırılması yönünde toplumsal bir muhalefetin geliştiği yönünde de veriler sunmakta; yeniçerilerin varlığının sınıf mücadelesinde önemli bir başlık haline geldiğini göstermektedir.¹⁴³⁴

Yeniçeri Ocağı’nın merkezinde durduğu askerî ve malî örgütlenmedeki bu değişim, toplumsal ilişkilerin bütününe dönüştürecek bir itkiye sahip olduğu için de krizin fay hattını oluşturmuş; geniş toplumsal kesimleri taraflaştırarak “iç savaş”ın fitilini ateşlemiştir. 1807-1826 yılları, “iç savaş” yıllarıdır. Değişimin filini ateşlediği “iç

¹⁴³⁰ Kadir Üstün, a.g.e., s.155, 177, 180; Ayrıca, orta sandıkları için bkz. Mehmet Mert Sunar, “Nizâm-ı Cedîd Reformları ...”, a.g.e., s.520; Mehmet Mert Sunar, “Cauldron of Dissent ...”, a.g.e., s.32-95.

¹⁴³¹ Yeniçeri, zeamet ve tımar ile esame gibi gelir kaynaklarından koparılmaya çalışılmıştır. Örneğin, mahlûliyetlerin bilinmemesi nedeniyle merkeze dönmeyip dolaşımda kalan esameleri gelirlerini yeniden merkeze çekmek için, mahlûliyeti haber verenlere esame gelirinin %10’unun verilmesi uygulaması. 1807’de esame satışı yasaklanmış; ortalar arası esame dolaşımı böylelikle önlenmek istenmiştir. Dirliğini satanın cezalandırılacağı hükme bağlanmıştır. Sefere çıkmamaları halinde dirliklerinin ellerinden alınacağı duyurulmuştur. Kadir Üstün, a.g.e., s.121-122, 129, 157.

¹⁴³² A.g.e., s.155, 180.

¹⁴³³ A.g.e., s.122.

¹⁴³⁴ Quataert’in yeniçerilerin kaldırılmasının toplumsal ilişkiler boyutunda yarattığı sonuçlar üzerine tespitleri, II. Mahmud dönemi kadar III. Selim dönemini de açıklar niteliktedir. Daha doğrusu, köklerini III. Selim’de bulacak kadar bu dönem itibarıyla olgunlaşmış bir meseledir yeniçeri-lonca tekeli meselesi. Bkz. Donald Quataert, “19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914”, Halil İnalçık ve Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 2, a.g.e., s.885-1051, s.889; Kadir Üstün, a.g.e., s.180-188.

savaş” dinamikleri çeşitlidir. Birincisi II. İmparatorluk zümrelerini, “kapı”ları kesmiştir. Bu boyutuyla “iç savaş”, sınıf içi bir mücadele olarak görünürlük kazanmıştır. II. İmparatorluk döneminin karakteristik özelliği olarak “siyasal birikim”nin makam-servet bağı dolayımıyla kurula gelmiş olması ve yeni zümreleşme dinamiklerinin bu bağı takip etmesi, bu bağı koruyamayan mülk sahibi tabakalar ile bu bağı koruyabilen veya bir şekilde dönüştürebilen tabakaları bu fay hattı üzerinden karşı karşıya getirmiştir. Bu fay hattı, hem zümreler arasından hem de zümreler içinden geçerek, tabakalar arasındaki taraflaşmaları belirlemiştir. Vezir ve paşalar bu bağı koruyamadıkları, “kapı”ları olmadan artık çekmekte ve asker beslemekte zorlandıkları için merkezî kurumlar ve âyânla ittifak ile bu dolayım kanalını değiştirmeye çalışmışlardır. Taşrada valiler, merkezde ise, giderek artan oranda kalemiyenin parçası haline gelmeye başlayan vezir ve paşalar, bu basıncı, servetin yoğunlaşma ve merkezileşme dinamikleri aleyhlerine işlediği için daha şiddetli hissetmişlerdir.¹⁴³⁵

Yeniçeriler ise, merkez ve yerel kuvvetler arasındaki bağların kopmasına, yeniçeri ağalarının seferber etme güçlerinin zayıflamasına karşın “ocaklı” birlik ve dayanışmasını koruyabilmişlerdir.¹⁴³⁶ Örneğin, Yeniçeri ağaları bu birlik ve dayanışmanın kontrolündedir. İstanbul gibi şehirlerde yeniçeriler, “orta”ları ile kesişen bir esnaflaşma dinamiğinin parçası olmaları ve esame alış verişinin merkezinde yer almaları makam-servet bağına korumalarını sağlamıştır.¹⁴³⁷ Yerelde ise, yerliyan olmanın, yani âyânlar aracılığıyla satılan makamlara ulaşma ve bu yerel kaynaklardan beslenme olanağını ellerinde bulundurmaları veya Belgrad (Sırbistan) ve Şam gibi yerlerde doğrudan yerel makamları ele geçirmiş olmaları nedeniyle “siyasal birikim” güçlerini koruyabilmişlerdir.¹⁴³⁸ Yeniçeriler merkezde ve yerelde, ellerinde bulundurdıkları makamların gereğini yerine getirmeseler de, bu makamların kendilerine sağladığı servet olanaklarından yararlanmaya devam etmektedirler. Askerlik hizmeti karşılığı sahip oldukları tımar ve zeametleri, vakıfları, esameleri vardır; ancak askerlik hizmetiyle bağları büyük oranda kopmuştur. Askerliğin emir-komuta mekanizmasının değiştirilmek ve profesyonel bir mesleğe dönüştürülmek istenmesi, “makam”ın sağladığı bu toplumsal ilişkiler bütününden kopmak anlamına geleceği için birincil elden etkilemiştir onları. Bu nedenle, yerliyan 1806 Edirne isyanına aktif olarak

¹⁴³⁵ Bu vezir ve paşalar için bkz. Carter V. Findley, *Kalemiyeden Mülkiyeye*, a.g.e., s.83-89.

¹⁴³⁶ Kadir Üstün, a.g.e., s.160, 190.

¹⁴³⁷ Mehmet Mert Sunar, a.g.e., s.518-522.

¹⁴³⁸ Kadir Üstün, a.g.e., s.163, 185-188; Fikret Adanır, a.g.e., s.180-184; Dina Rizk Khoury, “The Ottoman Centre versus Provincial Power Holders: An Analysis of the Historiography”, Suraiya N. Faruqi (Ed.), *The Cambridge History of Turkey*, a.g.e., s.135-156.

katılırken; “orta”ları tutan orta dereceli zabitler de 1807 Kabakçı İsyanı’nın örgütleyicisi olmuş, nüfuzlu yeniçeri zabitleri de esnafı harekete geçirmiştir.¹⁴³⁹

Ulema, medrese sistemi, mülazemet uygulaması ve vakıflar sayesinde “kapı”larını en tutarlı biçimde koruyan zümre olmuştur.¹⁴⁴⁰ Kimin kadı (yerel) ve müderris (merkez) olacağına, sonrasında nasıl yükseleceklerine ilişkin katı kurallar koyabilmişler; ilmiye teşkilatı dışında kalanların yorum ve örgütlülüklerini de belirleyecek bir güce sahip olabilmişlerdir. İstanbul’un tamamını ve ekilebilir toprakların 4/5’ini kapsayan vakıf sisteminin merkezinde yer almışlardır. Böylelikle, İstanbul’da belirli ailelerin elinde yoğunlaşan ve merkezileşen bir artık çekme ve “makam” tahsisi mekanizması kurabilmişlerdir. III. Selim ve görevlendirdiği şeyhülislamın, taşrada bir iltizam kaynağı olan kadı ve naipieri atama ile merkez ve taşrada kişisel himaye ilişkileri üzerinden kurulan mülazemet ve mansıp (makam) verme usulünü değiştirme yönünde reformlar yapması mevali “kapı”larını karşısına almıştır.¹⁴⁴¹ Yeniçeriler gibi, ulema da, saikleri merkezde ve yerelde farklılaşmakla birlikte, temelde zümre özerkliklerini ve mali ayrıcalıklarını koruma isteği ile 1806 Edirne ve 1807 Kabakçı İsyanlarına katılmıştır.

II. İmparatorluğun “kapı”larındaki çözülme ve paylaşım mücadelesi, Nizam-ı Cedid’in âyânla kurduğu ittifak ile ikinci bir boyut kazanmıştır. Yeniçeri ve ulema İstanbul’u, artığın yoğunlaştığı ve yönetimin merkezileştiği imparatorluk payitahtını (başkent) kaybetmek istememektedirler. Ulema, meclislerin, yani imparatorluğun merkezi karar alma mekanizmalarının dışında bırakılmaktan şikayetçidir.¹⁴⁴² Yeniçerilerin, Nizam-ı Cedid’e karşı ilk isyanı, Cuma selamlığının Üsküdar’daki yeni kışlaların yanına yapılan Selimiye Camii’nde yapılacak olduğunu duymaları üzerine patlak vermiştir.¹⁴⁴³ 1807 Kabakçı İsyanının bir yanıyla da, Yeniçeri ve ulemanın İstanbul’daki iktidarlarını konsolide etme mücadelesidir. 1806 Edirne İsyanı’ndan sonra tasfiyesi başlayan Nizam-ı Cedid’le birlikte, sadaret ve şeyhülislamlık makamları da değişmiş; Sadarete eski Yeniçeri Ağası İbrahim Hilmi Paşa, Sadaret Kaymakamlığına Köse Musa Paşa ve Şeyhülislamlığa Mehmed Ataullah Efendi getirilmiştir.¹⁴⁴⁴ Bu isimlerden son ikisi, 1807 İsyanı’nı örgütlemiş, isyana yer yer gizliden yer yer açıktan

¹⁴³⁹ Mehmet Mert Sunar, a.g.e., s.518-520.

¹⁴⁴⁰ Selim Argun, a.g.e., s.14-15, 212, 213-216, 268, 285-286; İlhami Yurdakul, “III. Selim’in İlmiye Islahatı Programı ve Tatbikatı”, Seyfi Kenan (Ed.), *III. Selim ve Dönemi*, a.g.e., s.105-127, s.106-108; Madeline C. Zilfi, a.g.e., s.211, 215-217, 220-224.

¹⁴⁴¹ İlhami Yurdakul, a.g.e., s.111-112, 114-115, 119-121.

¹⁴⁴² Aysel Yıldız, a.g.e., s.702-706.

¹⁴⁴³ Mehmet Mert Sunar, a.g.e., s.511.

¹⁴⁴⁴ Stanford J. Shaw, a.g.e., s.480, 516-532; Kemal Beydilli, “Kabakçı İsyanı Akabinde Hazırlanan Hüccet-i Şer’iyye”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 4, 2001, s.33-51, s.34-35; Fikret Adanır, a.g.e., s.185.

önderlik yapmışlardır. Yıldız, Ataullah Efendi'yi, İstanbul'un güçlü ulema ailelerinin temsilcisi olarak tasvir etmiş ve isyanda özellikle İstanbul dışından gelenlere karşı konumlandığını belirtmiştir.¹⁴⁴⁵ Tasfiyenin başlamasının ardından gerçekleşen 1807 Kabakçı İsyanı'nda Anadolu'dan gelen kuvvetlerin etkisiz hale getirilmesi ve ittifakın dışında kalarak isyan eden Rumeli âyanlarının rövançı olarak Nizam-ı Cedid ricâlinin idamının istenmesi, "kapı"larını mevcut haliyle korumak isteyen İstanbul (ve Rumeli âyânı) ile Nizam-ı Cedid ittifakının karşı karşıya geldiğini gösterir.¹⁴⁴⁶ İsyanın akabinde hazırlanan Huccet-i Şer'iyye de tarafları ve ulema ile yeniçerinin iktidarı ele geçişlerini ortaya koyar.¹⁴⁴⁷

İsyanı tetikleyen ve bu iki dinamiği derinleştiren ise üçüncü bir dinamik olmuştur. Uzun süredir süre gitmekte olan paylaşım savaşları ve kurulan ittifaklar sonunda gelen toprak kayıpları, iltizama verilecek veya mülk edinilecek toprakları azalttıkça ve imparatorluk ölçeğinde bir yoksullaşmaya neden oldukça sınıf içi ve sınıflar arası mücadele de derinleşmiştir.¹⁴⁴⁸ Bu dinamik, vezir ve paşalar ile ulemanın hali hazırda sıkışmakta olan, yükselme ve gelir kaynaklarına ulaşma sıkıntısı yaşayan kesimleri için krizi şiddetlendirmiştir. Yeniçeriler açısından ise, krizin, seferber etme kabiliyetinde oldukları şehirli tabakaların isyana katılımına zemin hazırladığı söylenebilir.¹⁴⁴⁹ Gelir kaynaklarının daralması, ordunun merkezileştirilmeye çalışıldığı bir dönemde, merkezi kaynak aktarımına dayanmaya başlayan imparatorluk yönetimini o döneme kadar olmadığı kadar şiddetli bir mali kriz içine sokmuştur. İsyanların, vergi ayrıcalıklarını kaybetme ve daha fazla vergi ödememe saikleriyle beslenmiş olması mali sorunun belirleyiciliğini gösterir.¹⁴⁵⁰ Mali sorun, bütünlüklerini kaybetmiş olmakla birlikte, mülk sahibi sınıfların tümünü, ayrı ayrı şiddette etkileyen bir başlık haline gelmiştir. Bu kayıpların imparatorluk ölçeğinde bir "mülk", yani egemenlik sorununa dönüşmesi de bu dinamiği pekiştirmiştir. 1807 Kabakçı İsyanı, Rus ordularının Balkanlarda ilerlediği, İngiliz donanmasının Boğazlara dayandığı, Hicaz'ın Vahhabilerin eline geçtiği bir uğrakta başlamış; imparatorluğun mali yönetimi gibi siyasi bütünlüğünün de tehlikede olduğunu göstermiştir.¹⁴⁵¹ Son olarak zikredilen bu iki gelişme, "iç savaşı" o an için durdurmasa dahi, II. Mahmud dönemine uzanan gelişmelerin zemini oluşturacaktır.

¹⁴⁴⁵ Aysel Yıldız, a.g.e., s.685-686.

¹⁴⁴⁶ Stanford J. Shaw, a.g.e., s.522-526.

¹⁴⁴⁷ Kemal Beydilli, a.g.e.

¹⁴⁴⁸ Selim Argun, a.g.e., s.213-214, 216.

¹⁴⁴⁹ Aysel Yıldız, a.g.e., s.724.

¹⁴⁵⁰ Selim Argun, s.16, 212-216, 279.

¹⁴⁵¹ Kemal Beydilli, a.g.e., s.33; Fatih Yeşil, "İstanbul Önlerinde Bir İngiliz Filosu: ...", a.g.e.

1807’de Kabakçı İsyanı ile başlayan “iç savaş”, 1807-1826 yıllarını kapsayacak ikinci bir dönemi başlatmıştır.¹⁴⁵² 1807 yılındaki *Hüccet-i Şeriye* ile Nizam-ı Cedid tüm kurum ve okullarıyla tasfiye edilmiş; IV. Mustafa’nın tahta çıkarılmasıyla birlikte “kapı”ların *ad hoc* örgütlülüklerine dayanan eski tip meşveret meclisleri, eski ocakların yerleşik örgütlenme ve kuralları, yeni vergilerin yerine eski vergiler geri dönmüş; eski biçimleriyle esham ve mukataa satışları yeniden başlamıştır.¹⁴⁵³ Ulema, Yeniçeri ve IV. Mustafa (saray) eliyle, ve 1806 yılında Rumeli âyânının da verdiği destekle, II. İmparatorluk, yani “kapı”ların kişisel tabiiyet ilişkileri üzerinde yükselen feodal toplumsal ilişkiler konsolide edilmiştir.

Bu konsolidasyon Temmuz 1808’deki Babiâli Baskını’na kadar sürecek; o tarihte, III. Selim’in katli nedeniyle, III. Selim ve ricali eliyle olmasa da, Sadrazam olan Alemdar Mustafa Paşa tarafından Nizam-ı Cedid’de cisimleşen ittifakın tarafları yeniden iktidara gelecektir.¹⁴⁵⁴ İttifak, 1808 tarihli Sened-i İttifak ve Sekban-ı Cedid’de cisimleşmiştir. Sened-i İttifak, Osmanlı padişahının irade ve idaresi altında âyânla ittifakın yeniden kurulmasını ve bu sayede vahdedin (siyasal birlik) sağlanmasını hedefleyen bir meşveret meclisinin ardından imzalanan bir ittifak senedidir.¹⁴⁵⁵ İttifaka katılanların ortak özelliği, III. Selim ve Nizam-ı Cedid’i desteklemiş olmaları ve 19.yy’a devredecek eşraf ve âyânı oluşturmalarıdır. III. Selim döneminde olduğu gibi vergi ve asker (Sekban-ı Cedid’i oluşturmayı) vermeyi taahhüt etmişlerdir. Bu ittifak, aynı zamanda, III. Selim döneminde olduğu gibi, birincil ve ikincil mültezimler arasında da bir ittifak arayışıdır.¹⁴⁵⁶

¹⁴⁵² Bu dönemin iç savaş olarak adlandırılması için bkz. Virginia H. Aksan, a.g.e., s.262.

¹⁴⁵³ Aysel Yıldız, a.g.e., s.706-707; Stanford J. Shaw, a.g.e., s.529; Kadir Üstün, a.g.e., s.242.

¹⁴⁵⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.73-137. Kendisi de Rumeli âyânlarının en güçlü ve önemlilerinden olan Alemdar Mustafa Paşa, III. Selim tarafından kendisine verilen vezaret rütbesini kabul etmiş, Ruslara karşı Tuna hudut komutanlığını üstlenmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.57, 60, 141. 1806 İsyanıyla Nizam-ı Cedid’in tasfiyesini başlatan Rumeli âyânları, Balkanları kendi güçleriyle korumak için, Ruslara karşı bir ittifak oluşturmuşlar; Rusya ile doğrudan savaşa girmişler; ancak altı haftalık bir savaş sonunda Rusya’ya direnemeyerek büyük kayıplar vermişlerdi. Balkanlar, kuzeyden Ruslar ve güney batıdan Fransa tarafından kısıp altına alınmıştır. Stanford J. Shaw, a.g.e., s.485. 1807 Kabakçı İsyanı’nın cepheye sıçramasıyla, cepheden kaçan Hilmi İbrahim Paşa, Alemdar Mustafa Paşa’ya sığınmış; sadrazamı, tarihe Rusçuk yaranı olarak geçecek devlet ricali takip etmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.66, 70, 74-75, 82-85, 95-98, 99-112. Nizam-ı Cedid ittifakı, Balkanların askeri durumu ve âyânların askeri-siyasi birliği sağlayamamış olmaları, Alemdar Mustafa Paşa’nın Nizam-ı Cedid ittifakını desteklemesine ve hatta III. Selim sonrasında siyasal temsilcisi olmasına neden olmuş görünmektedir.

¹⁴⁵⁵ Sened-i İttifak’tan yapılan şu alıntı ittifaka taraf olanları ve amaçlarını özetler: “[V]ükelâyı devleti âliyenin ve bilcümle vüzerayı izam ve serkârân ve hükkâmın yekdil ve yek cihet olmalarına menût olduğundan irade-i seniyyeleri üzre cümle Âyan ve Hânedan ve Eşraf buraya davet olunmuşlar idi, geldiler ve müşrif-i indiras olan bünyânı devleti ihkâm için miyaneden ref’î şıkak ile miyane bendi kemeri ittifak ettiler.” İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.142, 138-145. Ayrıca bkz. Virginia H. Aksan, a.g.e., s.260. Krş. Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, YKY, İstanbul, 2006, s.41-63.

¹⁴⁵⁶ “Âyân ve devlet adamları arasındaki menşei birliğini vurgulayarak zımnen ikinci ve üçüncü zümre arasında eşitlik kuruyordu. Ulema sınıfının mensupları, Bâb-ı Âli’nin kalem şefleri, askeri birliklerin kumandanları ve âyân, yeni birlik ilkelerini, *Sened-i İttifak*’la yani Federasyon Sözleşmesi ile karara bağladılar.” Ariel Salzmann, a.g.e., s.253.

İttifakı bir öncekinden ayıran üç önemli özelliği vardır. Birincisi, merkezî yönetimin (ordu ve mali teşkilat) temelini bu ittifakın oluşturacağının öngörülmesi ve bu kuruluş temelini bir senedle güvence altına alınmasıdır. Sened addedilmeden önce âyânların “birlik ve ittifakın gerçekleşmesini hânedanlara hukukî garanti verilmesi” şartına bağlamaları, ittifakın yeniden kurulabilmesi için padişahın tek taraflı iradesinin, yani bir fermanın yeterli olmayacağını göstermiştir.¹⁴⁵⁷ Âyân, iktidarın alınmasına doğrudan katılan taraf olarak, tanınmak ve iktidarın tarafı olarak haklarını hukuki güvence altına almak istemektedir. Tarihselliği içinde bu sened ittifakın taraflarının şer’î bir yeminle (misak) addettikleri bir sözleşme biçimini almış; imparatorluk “mülk”ünün, yani egemenliğin kaynağını değiştirmiş; ittifakı egemenliğin kaynağı haline getirmiş ve böylelikle âyânı sultan-halifede cisimleşen II. İmparatorluğun “mülk” sahiplerinin parçası yapmıştır. Bu özelliğiyle Sened-i İttifak, Nizam-ı Cedid’le kurulan ittifakın yenilenmesinden öte, yeniden kurulabilmesi için niteliksel olarak farklılaşmasının zorunlu hale geldiğini belgelemiştir.

Birinciyle doğrudan bağlantılı ikinci özelliği, Sened-i İttifak’ın âyânların mali ve askeri karar alma süreçlerine özerk taraflar olarak katılma haklarını tanıyarak federalist bir alternatifin önünü açmış olmasıdır.¹⁴⁵⁸ Şöyle ki, âyânların kendi yönetim alanlarında tek yetkili olacakları, bu alanlara başka makamların tecavüz edemeyeceği, kendilerine bağlı âyânlar üzerindeki haklarının da saklı olduğu, haklarının babadan oğula irsîyeten geçeceği hükme bağlanmıştır.¹⁴⁵⁹ Vergilerin de, padişahın vekilleri (vükela) ile âyânlar arasında yapılacak müzakereler neticesinde belirlenmesi öngörülmüştür. Bununla birlikte, “İstanbul malikâne olarak satışa çıkardığı makamları ve kırsal kesimin vergi kaynaklarını âyâna bırakarak taşra gelirleri üzerindeki elini gevşet[miş]; denetimleri düzenlemeye başlayan kâtipler kayıt sisteminde gene *eski rejim*deki usule dön[müşlerdir].”¹⁴⁶⁰

Yeni ittifakın bir diğer farkı, sadaret makamı tarafından kurulmuş olmasıdır. Özellikle üzerinde durulması gereken bu özellik, asıl iktidarın ittifak taraftarlarının tahta çıkardığı II. Mahmud’da değil, Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa’da olduğunu gösterir. Tevcihler sadaret makamında yapılmakta, burada kürk giydirilmektedir; sadrazam 300 kişilik özel bir muhafız kuvvetine sahiptir.¹⁴⁶¹ Sadaret makamının yetkilerindeki bu

¹⁴⁵⁷ Halil İnalcık, “Sened-i ittifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s.89-110, 95, 93-97; Ariel Salzmann, a.g.e., s.253-254.

¹⁴⁵⁸ Ariel Salzmann, a.g.e., s.254.

¹⁴⁵⁹ Halil İnalcık, a.g.e., s.95.

¹⁴⁶⁰ Salzmann ayrıca, 1800-1812 dönemi için taşradaki malikâne sahiplerinin yatırımlarında önemli bir artış yaşandığını kayda geçmiştir. Ariel Salzmann, a.g.e., s.255.

¹⁴⁶¹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.147; Virginia H. Aksan, a.g.e., s.260.

artış, yazında sıkça dile getirildiği gibi yalnızca Alemdar Mustafa Paşa'nın diktatoryal bir güç kullanmış olmasından, aynı anlama gelmek üzere yetkilerini aşmasından kaynaklanmış olamaz. Çünkü, ve daha önemlisi taraflardan biri olarak Alemdar Mustafa Paşa ve kurumsal olarak sadaret makamı Sened-i İttifak'la bağlanmış; yani söz konusu yetkilere Sened-i İttifak'la sahip olmuştur.¹⁴⁶² Sadrazamın padişahın mutlak vekili olmaktan çıkarılarak ittifakın çizdiği çerçevede yetkilerini kullanacak bir merkezî makam olarak tanımlanmasıyla gerçekleşmiştir bu. Dolayısıyla, padişah âyân tarafından tanınmış; ancak mutlak otoritesi Sened-i İttifak'la sınırlandırılmıştır. Yönetişel alanda bu sınırlandırmanın sadaret makamının yetkilerini arttırması ile sağlandığı anlaşılmaktadır. Böylelikle, âyân, doğrudan meşverete katılarak, ordularını İstanbul'a getirerek ve sadaret makamının yetkilerini arttırarak merkezî karar alma süreçlerinin de parçası olmuştur denebilir. "Mülk", en azından Sadrazam Alemdar Mustafa Paşa'nın dört aylık sadareti boyunca, ittifakla özdeşleşmiş; padişah da bu ittifakla bağlanmıştır.

Ancak bu yeni ittifak uzun ömürlü olmayacak; ulema, yeniçeri ve IV. Mustafa ve Esma Sultan'ın örgütlediği saray ittifakı, âyânın İstanbul'dan çekilmesinin akabinde Alemdar Mustafa Paşa'yı katlederek söz konusu ittifakın iktidarına son verecektir.¹⁴⁶³ Bu olay, Almanya'daki gibi siyasal ve yönetişel birliği sağlayan federalist bir alternatifin, gündeme geldiği iki dönem sonunda Osmanlı tarihinde bir daha karşımıza çıkmayacak şekilde boğulması, ortadan kaldırılması anlamına gelmiştir.¹⁴⁶⁴ Bunun sonucunda, bir, âyânları, Junker'ler gibi karar alma mekanizmalarının parçası haline getirerek devlete bağlayamayan imparatorluk, tarihsel olarak adem-i merkezîyetçi özelliklere sahip olmuş ve 19.yy koşullarında milliyetçi hareketlerin boy vermeye gebede olduğu toprakları başka bir birlik alternatifleriyle bir arada tutma sorunuyla karşı karşıya kalmıştır. İki, zümrelerin çözülüşü yönündeki eğilim, zümrelerin yeniçeri ve ulema özelinde güçlenmeleri ile sekteye uğramıştır. Bu durum, âyânlar lehine gelişen "mülk"leşme dinamiklerini karşısına alabilecek İstanbul merkezli yeni bir "mülk"leşme dinamiğine, bu dinamiğin somutlanacağı ittifaklara zemin hazırlamıştır.

4.4.Çözülüş ve "Geç Kapitalistleşme" Kısacasında III. İmparatorluk

1807-1826 yılları arasındaki iç savaş dönemi, fay hattı bölgesel "mülk" sahibi âyânlarla Osmanlı "mülk"ü üzerindeki sömürü ve yönetim tekeli elinde tutmak isteyen İstanbul merkezli mülk sahibi sınıflar arasında geçen bir mücadele dönemidir.

¹⁴⁶² Halil İnalcık, a.g.e., s.95.

¹⁴⁶³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e., s.149-156.

¹⁴⁶⁴ Ariel Salzmann, a.g.e., s.254-258; Junkerlerle kurulan ittifakın nasıl Prusya Mutlakîyetinin temelini oluşturduğuna ve bu mutlakîyetin yerelden örülen idari mekanizmasına ilişkin bkz. Fatma Eda Çelik, a.g.e, 151-156.

Osmanlı “mülk”ünün II. İmparatorluk’un merkezi, dolaylı ve kolektif nitelikli sömürü ve yönetim biçimiyle, yani eskisi gibi yönetilememe sorunu bu mücadeleye eşlik etmiş; fay hattının kırılma biçim ve şiddetini belirlemiştir.

II. Mahmud’un “güçlü bir lider” olarak, “dinî ve bürokratik elitlerin önderlik için yüzlerini döndükleri bir saray” yarattığı, merkezî otoriteyi yeniden tesis ettiği yönündeki tasvir,¹⁴⁶⁵ İstanbul’daki mülk sahibi sınıfların Osmanlı “mülk”ünü kendi iktidarlara altında birlik içinde tutmaya yönelik ittifaklarını yansıtır. Nizam-ı Cedid ile Sekban-ı Cedid ittifaklarının art arda kanlı şekilde bastırılması, ulema ve yeniçerinin bu ittifaklar lehine dirençlerinin kırılmaması, 1812 yılındaki Bükreş Antlaşması’yla son biçimini alan paylaşım savaşlarının ve özerklik taleplerinin özellikle Balkanlardaki yıkıcı etkisi ve âyânların alternatif bir siyasal birlik yaratamamış olmaları İstanbul’daki mülk sahibi sınıfları saray çevresindeki bu yeni ittifakta birleştirmiş görünmektedir. İttifakın, 1807-1826 yıllarını kapsayan ve henüz imparatorluğun yönetsel mekanizmasının yeni bir biçime kavuşmasına yetmeyen kurumsallaşmamış biçimi, ilk olarak bölgesel “mülk” sahibi âyânların mutlak tasfiyesinde cisimleşmiştir.¹⁴⁶⁶

“Merkezî hükümet, âyânları Padişahın emirlerine itaatsizlik, reayayı soyma ve baskı yapma şeklinde suçlayarak azil, mukata’a çiftliklerini müsadere veya İstanbul’a çağırıp ikamete memur etmek ve mukavemet gösterdikleri takdirde güvenilir valilerin ve paşaların (bu hizmette bilhassa Baba Paşa, Hüsrev Paşa ve Hurşîd Paşa kendilerini gösterdiler) idaresindeki askeri kuvvetlerle te’dip ve idam etmek suretiyle bu işi başardı. Bu siyasette Mahmud’un akıl hocası olan Halet Efendi, bu devirde büyük bir otorite kazandı; Saray istibdadının bir sembolü haline geldi.”¹⁴⁶⁷

Bu dönem âyân tasfiyesinin sembol ismi Tepedenli Ali Paşa olmuş; Anadolu ve Kürt mümtaz eyaletlerindeki bazı kısmî tasfiyeler takip etmiştir.¹⁴⁶⁸ Onları Suriye ve Mezopotamya’daki kısa ömürlü başarılar izlemiştir. Bu tasfiyeler, imparatorluk merkezinin “mülk” üzerindeki iktidarını konsolide etmiş; onu tekleştirmiştir. Ancak, özellikle Balkanlar’da âyâların tasfiyesiyle Osmanlı taşra örgütlenmesinden tamamen bağımsız hareketlerin boy attığı bir dönem açılacak, hatta buradaki toplulukları, özerkliklerini koruyarak merkeze bağlamakta başarısız olunacaktır. Sırbistan, Eflâk, Boğdan ve Yunanistan’ın, beraberinde Mısır’ın bağımsızlığına giden süreç, bu tasfiyelerin açtığı yoldan gidecektir.

¹⁴⁶⁵ A. Levy, “Mahmud II” maddesi, *EI*, Cilt VI, s.58-61, s.58.

¹⁴⁶⁶ İncalcık, saray, ulema ve Babîlî bürokrasisinin âyânın ortadan kaldırılması ve payitahtın taşrada yeniden hakimiyet sağlamak yönünde anlaştıklarını ve bu doğrultuda çalıştıklarını belirtmiştir. Halil İncalcık, a.g.e., s.97.

¹⁴⁶⁷ A.g.e., 97-98.

¹⁴⁶⁸ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, a.g.e.; Bruce McGowan, a.g.e.; Dina Rizk Khoury, a.g.e.

İttifakın cisimleştiği ikinci olay, tarihe “Vaka-i Hayriye” olarak geçen 1826 yılındaki Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılması olayıdır. Bu ikinci tasfiye, yeniçerilerin taşradaki güçlü varlığı düşünüldüğünde, âyânların tasfiyesini bütünleyen ve süreci nihayete erdiren bir özelliğe sahiptir. Taşrada yeniçeri, yukarda gördüğümüz gibi, ister tek başına yerel otoriteyi elinde bulundurduğu isterse âyân “mülk”lerinin askeri gücü olduğu yerlerin hepsinde bölgesel “mülk”lerin imparatorluk “mülk”ünden ayrı bir iktidar alanı haline gelme sürecinin parçası olmuştur. O nedenle, taşradaki yeniçeri ile imparatorluk merkezindeki yeniçeri arasında büyük bir açı ortaya çıkmış, iki grup aynı örgütün parçası olarak hareket etme kabiliyetlerini kaybetmişlerdi. Tüm bu nedenlerden dolayı, taşradaki yeniçerinin tasfiyesi 1826’dan önce başlamıştır.¹⁴⁶⁹ Bu ilk dalgayı, 1826 yılında yeni bir tasfiye süreci takip etmiştir. Bu süreçte, İstanbul’dan sürülerek gelen veya kaçan yeniçerilerin tasfiyesi de sürece eklenmiştir. Ancak iki dönemde de, âyân ve ulemanın gücüne göre ittifaklar farklı biçimler almakla birlikte taşradaki diğer iktidar odaklarıyla iç içe bir tasfiye süreci yaşanmıştır. Bu süreç bütünlüklü olarak bölgesel “mülk”lerin (siyasal, yönetsel, askerî) tasfiyesini, *de facto* veya *de jure* özel mülk statüsünde olan mülklerin yeniden bölüşümünü ve mülk sahibi statüsünde olmaktan kaynaklanan diğer ayrıcalıklar ile bunların dayandığı toplumsal örgütlenme biçimi olan kişisel tabiiyet ilişkilerinin sınırlandırılmasını içermiştir.¹⁴⁷⁰

Bosna’da 1826 tarihli fermanın tanınmaması, tasfiye sürecinin, Yeniçerinin bölgesel “mülk”leşmeyi tahkim eden gücünü de karşısına almak zorunda olduğunu göstermiştir. Bu ve benzeri örneklerde tahkimatı mümkün kılan, başka örneklerde ise tahkimatın önemli bir bileşenini oluşturan Yeniçerinin silahlı gücüdür. Yeniçerinin silahsızlandırılması, “mülk” iddialarının geriletilip sonlandırılması kadar yereldeki mülk sahibi sınıfların mülkleri ve “siyasal birikim”i mümkün kılan ayrıcalıklarının da törpülenmesi anlamına gelmiştir. Toplumun silahsızlandırılması, silah tekelinin elinden alınması, aslen mülk sahibi sınıfların bu tekelden ve bu tekel sayesinde korudukları kişisel tabiiyet ilişkilerinin sağladığı ayrıcalıklardan mahrum kalmalarına yol açmıştır.¹⁴⁷¹ Bu nedenle, tasfiye süreci, Erzurum’da vergi ayrıcalıklarının, Sivas-Tokat’ta iltizamların, Edirne’de lonca tekellerinin korunması yönünde birer isyan biçimini almıştır.¹⁴⁷² Michael Palairat, bu tasfiyeyle 1832-34 yılları arasında Tuna boylarında (Bulgaristan) *spahilik*’ları bastırmanın, gelir kaynaklarına el koymanın

¹⁴⁶⁹ Mehmet Mert Sunar, a.g.e., s.193.

¹⁴⁷⁰ Çıkarım ve aşağıda verilecek örnekler için bkz. Mehmet Mert Sunar, a.g.e., s.227-237.

¹⁴⁷¹ Hamiyet Sezer, “Yeniçeri Ocağı’nın Kaldırılışının Taşradaki Yansıması (1826-1827)”, *A.Ü. DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 30, 1998, s.215-238, s.229.

¹⁴⁷² Mehmet Mert Sunar, a.g.e., s.227-229, 230, 232.

mümkün olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁷³ Özel mülk statüsü almaya başlamış dirliklerine el konulabilmiş; vergi toplama ve zorunlu çalışma talep etme ayrıcalıkları ellerinden alınmıştır.

Tasfiyenin ikinci, ve yerelde yarattığı etkiler kadar önemli bir diğer boyutu, bu tasfiyenin, imparatorluk merkezinin kendi içinde bir tasfiye ve ittifakın kuruluş momenti olmasıdır. Tarih yazınında bu sürecin, II. Mahmud döneminde ve onun eliyle saray ve bürokrasinin lehine önce çekirdeği yeniçeri olmakla birlikte eski imparatorluk ordusunun tasfiyesi, sonra da bu tasfiyeden yararlanarak ulemanın etkisizleştirilmesi olduğu kabul edilmiştir.¹⁴⁷⁴ Oysa, bu sürecin, saray ve bürokrasi ile yeniçeri ve ulemayı topyekûn karşı karşıya getiren ve ikincisini birincisi lehine tasfiye eden bir süreçten ziyade, bu dört bileşeni kesen bir süreç olduğu görülmektedir. Dahası, tasfiyenin şimdiye kadar görünür kılınmamış eş zamanlı bir ittifakın ürünü olduğu anlaşılmaktadır.

1826 tasfiyesi, imparatorluk ordusunu ve ulemayı yatayına kesmiştir. Eş anlamlı olarak, tasfiye seyfiye ve ilmiye “sınıf”larının üst düzeydeki “makam sahipleri”yle kurulan ittifakla, yani onların aktif katılımıyla gerçekleşmiştir. Âyânın tasfiyesinin netleşmesi, dolayısıyla Nizam-ı Cedid ve Sekban-ı Cedid örneklerinde olduğu gibi âyânla ittifak halinde, aslolarak onların askerî güçlerine dayanarak kurulan imparatorluk ordularının gündemden düşmesi ile, yeni imparatorluk ordusunun çekirdeği eski ordu içinden ve eski orduyla ittifak halinde kurulmuştur. Yeni ordunun çekirdeği yeniçeri ağaları eliyle hazırlanmıştır.¹⁴⁷⁵ Yeniçeri Ağası olan Hüseyin Paşa, başta seğirdim ustalar olmak üzere 1807 ve 1808 isyanlarına öncülük etmiş yeniçerileri diğer ocaklardan kopararak yalnızlaştırmış ve İstanbul dışına sürmüştür. Bu süreçte, üst düzey yeniçeri ağalarının kontrol edemediği, daha ziyade “orta”ları komuta eden orta düzeydeki yeniçeriler ve onların kontrolüne geçmiş “kapı”ların hedef alındığı görülmektedir. Tasfiyenin, esamelerin kaldırılması, lonca teşkilatı ve üst düzey yeniçeriler dışındaki yeniçerilere Meşveret’e giriş hakkı verilmemesi tartışmaları üzerinden şekillenmiş olması bunun açık göstergesidir.¹⁴⁷⁶ Yeniçeri ağaları “orta”ları tasfiye ederken, yeni kurulacak imparatorluk ordusunun çekirdeği için yeniçeriler

¹⁴⁷³ Michael Palaret, a.g.e., s.41.

¹⁴⁷⁴ Ejder Okumuş, “II. Mahmud Dönemi Yenileşme Çabaları”, Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ed.) *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.647-655.

¹⁴⁷⁵ Mehmet Mert Sunar, a.g.e., s.176, 190-192, 203.

¹⁴⁷⁶ 1810-1822 yılları arasında Halet Efendi ve Fenerli Rumların yeniçerilerle kurduğu ittifak onların mevcut örgütlenmelerine dokunmayan, dahası esnaf ve tüccar loncalarının dahil olduğu “kapı”lar üzerinden kurulan bir ittifaktı. Ayrıca Halet Efendi, üst düzeydekiler haricinde ilk defa 1821 yılında yeniçerileri Meşveret’e sokmuştu. Yeniçerilerin Meşveret’e girişleri de cephe dahil “yönetici elitler”le yaşadıkları sorunlara ve kendilerini doğrudan temsil etme taleplerine dayanmıştı. 1826 yılına gelindiğinde rüzgarın tam tersi yönden esmeye başladığı görülmektedir. A.g.e., 181-188.

içinden seçtikleri ve yetiştirdikleri yeni bir sekban toplamı yaratmışlardır.¹⁴⁷⁷ 51 yeniçeri ortasının her birinden 150'şer yeniçerinin alınmasıyla oluşturulan Eşkinci Ocağı yeni ordunun çekirdeğini oluşturacaktır. Bu yeni imparatorluk ordusu, üst düzey komutanların orta düzeydeki yeni sekbanlar sayesinde komuta birliğini sağlayabildikleri ve kontrollerinden çıkmış “kapı”ların tasfiyesi ile yeniden kontrolden çıkmasının toplumsal temelini kalmadığı bir ordu biçimini almıştır. 1826 yılında Eşkinci Ocağı'nın kurulduğunun açıklandığı Et Meydanı'nda Yeniçeri kışlalarının önünde yapılan törene üst düzey Yeniçeri ağaları, bürokratlar ve ulema hep birlikte katılmıştır.¹⁴⁷⁸ Bu ittifakın bileşenlerinin üzerinde hem fikir olduğu ve Eşkinci Ocağı'nın kuruluşundan hemen sonra son Yeniçeri İsyanını başlatan konu, esame satışı ve Yeniçeri Ocağı'nın tasfiyesiydi. Dolayısıyla, Yeniçeri Ocağı'nın tasfiyesi “orta”ların kontrolündeki esame satışının, loncaların ve askerî örgütlenmenin tasfiyesidir. İmparatorluk merkezi içindeki bu tasfiye, (iktisadî ve askerî) kişisel tabiiyet ilişkilerinin, yani “kapı”ların yeniçeri ağalarının kontrolünden çıkmış olması üzerinden şekillenmiş ve tam da bu nedenle onlarla bir ittifakın kurulmasına zemin hazırlamıştır. Dahası, mülk sahibi sınıflar, daralan sömürü olanakları karşısında yaşadıkları krizle bütünleşik olarak içlerinden bir tabakanın tasfiyesinde ortaklaşmışlardır. Yeniçeriler askerî sınıfa mensup olmaktan, yani mülk sahibi sınıfların parçası olmaktan kaynaklı tekel haklarını bu tasfiye ile birlikte kaybetmişlerdir. Esnaf ve tüccar loncalarındaki tekel haklarını, yani gediklerini; müsaderelerle mülklerini ve vakıflardaki paylarını kaybetmiş; esamelerin satışı, orta sandıkları vb. kaldırılması nedeniyle borç verme ayrıcalıklarını yitirmişlerdir.¹⁴⁷⁹ Bu haliyle de tasfiye, orta ve küçük servet sahiplerinin tasfiyesi görünümündedir. Kaldı ki, bu süreçte tasfiyeye konu olan emlak ve gediklerin (yeniçeri ve vakıflara ait olanlar dahil) birkaçı dışında hemen hemen hepsinin İstanbul'da olması, merkezdeki mülk sahibi sınıfları doğrudan etkileyen, onlara içkin bir tasfiye ile karşı karşıya olduğumuzu gösterir.

¹⁴⁷⁷ A.g.e., s.200-203; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s.64; Erik Jan Zürcher, “The Ottoman Conscription System In Theory And Practice, 1844-1918”, *International Review of Social History*, Cilt: 43, Sayı: 3, 1998, s. 437-449, s.438.

¹⁴⁷⁸ Eşkinci Ocağı için Şeyhülislam tarafından hazırlanan fetvada ulema, bürokrasi ve Eşkinci Ocaklarının imzası vardır. Mehmet Mert Sunar, a.g.e., s.201-202, 203-204; Abdülkadir Özcan, “Eşkinci Ocağı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.471. Reşad Ekrem Koçu, Yeniçeriye karşı Sancak-ı Şerif'in çekilişinde yeniçeri ağalarının tutumunu şöyle anlatır: “başta Yeniçeri Ağası Celaleddin Ağa, yeniçerilerden de hakiki asker ruhunu taşıyanlar hiç tereddüt etmeden saraya koşup gelmişler ve yoldaşlarının bu son kötü işinden duydukları tessürü bildirmişler, padişahın ve devletin yoluna baş koyduklarını söylemişlerdi.”, “Sultanahmet Camii'nde kurulan bir harp meclisi yeniçerilere karşı hücumla geçerek kuvvetlerin kumandanlıklarına Boğaz muhafızları Ağa Hüseyin Paşa ile Mehmed İzzet Paşa'yı memur etti. Bu iki paşa kendi sekbanları, topçu, kumbaracı, lağımçı ve kalyoncularla Atmeydanı'ndan Et Meydanı'na doğru hareket ettiler.” Reşad Ekrem Koçu, a.g.e., s.356, 357.

¹⁴⁷⁹ Mehmet Mert Sunar, a.g.e., s.218-227.

İlmiye sınıfı içindeki yüksek “makam sahipleri” de, dönüm noktası 1826 tasfiyesi olan bu ittifakın önemli bir bileşeni olmuşlardır. Medrese sistemi, mülazemet uygulaması ve vakıflar sayesinde mevali “kapı”ları bütünlüklerini, daha da önemlisi merkezileşme yönlerini tutarlı bir biçimde koruyabilmişlerdir. Yani ulema içindeki tabakalaşmanın giderek daha eşitsiz bir biçim almasına rağmen, “mevali aristokrasisi” gücünü koruyabilmiş ve “kapı”ların kontrolünü elinde tutabilmiştir. Ancak hem medreselerde hem de kaza teşkilatlarındaki (kadı-naip) artış yıllar içinde bir yığılmaya yol açmış; atama ve yükselme koşullarının zorlaşmasıyla gelir getiren bir “makam sahibi” olmak giderek zorlaşmış ve bölüşülen artık küçülmüştür. Savaş harcamalarının artan yükü artığı daha da küçülttüğçe ve hatta servete el koyma biçimini almaya başladıkça, o zamana kadar vergi muafiyeti ve miras hakkı gibi ayrıcalıklar nedeniyle feodalizmin krizinden sınırlı ve dolaylı şekilde etkilenen ulema söz konusu daralmayı giderek daha yakıcı bir şekilde hissetmeye başlamıştır. Bu durum, 19.yy başında zümre içi bir kriz, tabakalar arası bir savaş biçimini almıştır.¹⁴⁸⁰ Uriel Heyd’e göre, softa (suhte) ve alt düzey ulema, önemli “makam”lara sahip olmaları nedeniyle üst düzey ulemaya ve bütünlüklü olarak sisteme bir düşmanlık beslemeye başlamış; zamanla önde gelen ulema aileleri ve yüksek mollalar ile alt tabakadaki ulemanın arasında bir uçurum oluşmuş ve üst düzey ulema yüksek “makam”ları elinde tutmak için hem kendi altıyla hem de kendi arasında giderek çetinleşen bir mücadele içine girmiştir.¹⁴⁸¹

Üst düzey ulemanın, mülk sahibi sınıfların parçası olarak bölüşüm ilişkilerine katılmaya devam edebilmesinin tek yolunun “makam sahipliği”nden geçmesi, üst düzey ulemayı “makam”larını korumak adına 1826 tasfiye ve ittifak sürecinin tarafı haline getirmiştir. Bu taraflaşmanın, mülk sahibi sınıfların giderek küçülen üst tabakasıyla onu bütünleştiren ve kendi alt tabakasını tasfiyeye götüren bir doğası olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, üst düzey ulemayı ittifak için saraya yaklaştırmıştır.¹⁴⁸² 1826 isyanına giden süreçte orta ve alt düzey ulemaya verilen terfiler ve yapılan ekstra ödemeler ile isyan sırasında yeniçerinin ulemayı karşısına alan, yeni düzenlemeden onu da sorumlu tutan tavrı ulemanın bütünleşik bir görüntü vermesine neden olmuş ve

¹⁴⁸⁰ Uriel Heyd, bu durumu ulema içi bir “sınıf savaşı” olarak açıklamıştır. Uriel Heyd, “The Ottoman ‘Ulemā and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II”, Albert Hourani, Philips S. Khoury ve Mary C. Wilson (Ed.), *The Modern Middle East: A Reader*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles, 1993, s.29-59, 35. Sınıf analizi bize, bu durumun bir zümrede belirmesi nedeniyle ancak tabakalar arası bir savaş olabileceğini göstermektedir. Bu nedenle, söz konusu durum için “sınıf savaşı” kavramını kullanmamakla birlikte, zümre içindeki ayrışma ve ayrışmanın iktisadi temeline işaret ettiği için tespiti faydalı buluyor, ancak kavramı Marksist terminolojiye tahvil ederek kullanmayı tercih ediyorum.

¹⁴⁸¹ A.g.e., s.35-38, 40.

¹⁴⁸² A.g.e., s.42, 47.

yeniçerinin başarılı bir şekilde tasfiye edilmesini sağlamıştır.¹⁴⁸³ Ancak 1826 isyanını, salt isyan anına indirgemez ve bütünleşik bir ittifak ve tasfiye sürecinin parçası olduğunu, bu süreç içindeki devrimci bir moment olduğunu düşünürsek, hemen akabinde gelen tasfiye sürecinin neden bu bütünleşik görüntüyü ortadan kaldırdığını ve ulemayı da yeniçeri gibi yatayına kestiğini anlayabiliriz. Mevali, “kapı”ların, zümre olarak varlığının gücünü son kez tasfiye sürecinde kullanmış; kendi varlığı ve mülk sahibi sınıfların ittifakı için kendi içindeki orta ve alt “makam”ları, yani küçük mülk sahiplerini tasfiye etmiştir. Üst düzey ulema sadece kendi “makam”larına sahip çıkmakla kalmamış, orta ve alt düzeydeki kişisel tabiiyet ilişkileriyle artığın bölüşümünden pay alınmasının da önüne geçmiştir.

1826 yılında kadıların mülki ve beledi yetkileri İhtisâb Nezâreti’ne devredilmiş ve kadıların yetki alanı yargıyla sınırlandırılmıştır.¹⁴⁸⁴ Daha önemlisi, 1826 yılında Evkâf-ı Hümâyün Nezâreti kurulmuş; Nezâretin kurulmasından itibaren önce yeniçeri sekbanbaşı ağalarının nezâretindeki vakıfların idaresi, sonrasında da 1836 yılına kadar yapılan kademeli düzenlemelerle “Harameyn ve Fetvâpenahi nezâreti dışındaki, nezâreti bir makama tevcih edilmiş, mütevellilerin tayini kadıların uhdesinde olan bütün vakıflar”ın idaresi Nezârete bağlanmıştır.¹⁴⁸⁵ Kadıların vakıflar üzerindeki mutlak ve yerel otoritesi böylece son bulmuş; bu durum, âyânlara karşı bir daha zaafa düşmemek için “devletin bütün gelirleri[nin] tek elden toplanma[sı], bütün giderleri[n] de devlet hazinesinden karşılanması” şeklinde formüle edilerek,¹⁴⁸⁶ yerelde vakıflar aracılığıyla artığın bölüşümüne ortak olan iki toplumsal tabaka, kadı ve âyânın artıktan pay alma ve artığın bölüşümünü kontrol etme yetkisi ellerinden alınmıştır. Bu süreç aynı zamanda bir yeniden bölüşüm süreci olmuş, 19.yy’da vakıflarda mütevellilik 18.yy’a kıyasla daha fazla soya bağlanmış, soydan geçer hale getirilmiştir.¹⁴⁸⁷ Nazif Öztürk, 60 vakfiyeyi inceleyerek, 18.yy’da kurulan vakıfların mütevellilerinin % 33’ünün kadı veya nazır tarafından tayin edilenlerden oluştuğunu, % 56’sının soyda geçtiğini;

¹⁴⁸³ Mehmet Mert Sunar, a.g.e., s.197, 205-206.

¹⁴⁸⁴ Ejder Okumuş, a.g.e.; Hamiyet Sezer Feyzioğlu ve Selda Kılıç, “Tanzimat Arifesinde Kadılık-Naiplik Kurumu”, *A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 24, Sayı: 38, 2005, s.31-53, s.48-49; Musa Çadırcı, “Tanzimat”, *Tanzimat Sürecinde Türkiye – Ülke Yönetimi*, İmge Yayınevi, Ankara, 2007, s.57-95, s.79-83.

¹⁴⁸⁵ Nazif Öztürk, a.g.e., s.68, 76; Kadılarla naipleri, özellikle arpalıkları vb. gelir kaynakları üzerinden yereldeki yolsuzlukların merkezinde görme eğiliminin III. Selim ve II. Mahmud dönemleri için yaygın olduğu görülmektedir. Kadıların yetki alanları yargıyla sınırlandırılmış olsa da, varlıklarını korumaları, atama usullerinde köklü bir değişikliğin yapılmamış olması bu alanla sınırlı da olsa “rüşvet” olarak adlandırılan gelen, göreve gelmek için ve gördükleri iş karşılığında ödeme yapılması, hediye verilmesi vb. uygulamalarının devam ettiğini göstermektedir. Musa Çadırcı, “Tanzimat’ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli ‘Tarîk-i İlmiyye’ye Dâir Ceza Kânunname’si”, *A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XVI, Sayı: 25, 1983, s.139-161, s.140-142.

¹⁴⁸⁶ Nazif Öztürk, a.g.e., s.70, 63.

¹⁴⁸⁷ A.g.e., s.64.

19.yy’da kurulanların ise % 91,5’inin soydan geçtiğini tespit etmiştir. Vakıf gelirlerinin, bölüşüme ortak olanlar aleyhine soyluluk lehine yoğunlaştığı görülmektedir. Vakıf gelirlerinin merkezileşmesi, medreseleri bu gelirlerden mahrum bırakmış; müderris ve suhtelerin (softa) durumunu kötüleştirmiştir.¹⁴⁸⁸ Bu durum, eğitim alanındaki ulema tekelinin kırılmasının önünü açmıştır.

Bir zümre olarak ulemanın 19.yy’da içine girdiği süreç, elbette bütünüyle önceden öngörülmüş ve planlanmış bir süreç olarak yorumlanamaz. Ancak, üst düzey ulemanın, “siyasal birikim” haklarını, mülkiyet haklarını korumak için yeniçeri ile alt ve orta düzeydeki ulemanın tasfiyesine ortak olmasının olumsuz sonuçları olduğu iddia edilebilir. Tasfiye ve ittifak sürecinin ulema içindeki çelişkiler üzerinde yükseldiği ve süreç boyunca bu çelişkilerin aşılmasından öte bu çelişkilerden beslenildiği söylenebilir. Ulema içindeki bu mücadelenin, yeniçerinin tasfiyesi ile kişisel tabiiyet ilişkileri üzerinden kurulan “siyasal birikim” alanının daraldığı ve zümrelerin çözülmesinin kaçınılmaz hale geldiği süreci perçinlediği, bir zümre olarak ulemanın çözülüşünü de içine aldığı söylenebilir. Bu durum, 19.yy boyunca ulemanın eğitim ve hukuk alanındaki tekelinin kırılmasına, esnaf ve asker gibi toplumsal kesimlerle ilişkilerinin gerilemesine yol açmıştır.¹⁴⁸⁹ Ancak Ahmet Cevdet’in “ulema-yı resmiye” olarak adlandırdığı kurumun üst mevkilerindeki ünlü ailelerin İmparatorluğun sonuna kadar varlıklarını korumalarını, ilmiyye’nin daha sıkı bir hiyerarşik örgüt haline gelerek şer’î işlere yoğunlaşmasını, sarayın ve devletin meşruiyetini temellendirmedeki dinin önemini korumasını, ilmiye sınıfı dışındaki tarikatların ve din adamlarının mevcut zeminin zarar görmemesini de sağlamıştır.¹⁴⁹⁰ Devletin zümrelerden bağımsızlaşarak merkezileşmesinin açtığı yoldan içeri giren laikleşme eğilimi ile devletin ve toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinde dinin esas alınması, yani teokratik eğilim arasındaki gerilim, bu nedenle, İmparatorluğun sonuna kadar devam edecektir.

Önce âyâna, sonra da asker ve ulemanın alt ve orta düzeyindeki kişisel tabiiyet ilişkilerine yönelen tasfiye ve bu toplumsal kesimler aleyhine girilen ittifak süreci, II. Mahmud döneminde başlayan ve Tanzimat boyunca süren toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinde yaşanan niteliksel dönüşümün ve yeni bir imparatorluk oluşum sürecinin ilk halkasını oluşturmuştur. Hem bu dönüşüm sürecindeki niteliksel farklılaşmayı hem de dönüşüm süreci açısından bir moment haline geldiği görülen bu tasfiye ve ittifak dönemini daha bütünlüklü şekilde ve 1826 momentini aşan II. Mahmud

¹⁴⁸⁸ Ejder Okumuş, a.g.e.; Nazif Öztürk, a.g.e., s.74-75.

¹⁴⁸⁹ Christoph K. Neumann, *Araç Tarih Amaç Tanzimat – Tarih-i Cevdet’in Siyasi Anlamı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s.96-97.

¹⁴⁹⁰ Christoph K. Neumann, a.g.e., s.92, 102; Ejder Okumuş, a.g.e.; Uriel Heyd, a.g.e., s.49-50; Erik Jan Zürcher, a.g.e., s.65.

ve Tanzimat dönemlerine yayılan doğasını anlamak için, mutlaka göz önünde bulundurulması gereken üç boyut vardır. Birincisi, tasfiye sürecinin tarafı ve ittifakın parçası olarak anılmasına rağmen, tarihselliği içinde aldığı somut biçimle tanımlanmadığı için soyut birer kavram olmaktan öteye geçemeyen ve ayırım gözetmeksizin bütün tarihsel dönemler için kullanılan birer kavrama indirgenen, ancak 19.yy'da aldığı özgül biçimleriyle anlaşılması gereken padişah ve bürokratlar veya bürokrasi.¹⁴⁹¹ İkincisi, “kapı”ların çözüldüğü, özel mülkiyet yönündeki eğilimin güçlendiği ancak “siyasal birikim”nin varlığını koruduğu koşulların ortaya çıkardığı yeni toplumsal ilişkiler ve bölüşüm ilişkileri. Üçüncüsü, “zorunluluk olarak pazar”ın yarattığı yeni dünya düzeninin imparatorluk bütünlüğünde ve iktisadi alanda yarattığı sıkışma ve bunların toplumsal ilişkilerin dönüşümüne etkisi. Bu üç boyutla birlikte, tasfiye ve ittifak sürecinin dönemselliği de aşılıp, yeni bir imparatorluk biçiminin kapılarının aralandığı görülecektir. Baki Tezcan'ın II. İmparatorluk olarak adlandırdığı biçimde niteliksel bir dönüşüm yaşandığı, bir başka deyişle, toplumsal ilişkilerin örgütlenmesindeki değişime eşlik eden bir imparatorluk (devlet) biçimi değişikliği yaşandığı görünür hale gelecektir. Değişim sürecini bütünlüğü içinde kavramak ve aradaki niteliksel ayrışmanın altını çizmek için, aşağıda ana hatları ortaya konulmaya çalışılacak toplumsal ilişkilerin bu yeni örgütlenme biçimine III. İmparatorluk adının verilmesi yerinde olacaktır.

Toplumsal ilişkilerdeki ve imparatorluğun soyutlanma şeklindeki, yani imparatorluğun biçimindeki değişimi anlamak için öncelikle ittifakın eksik bırakılan, ancak en önemli ayağını oluşturan, padişah ve bürokrasi olarak adlandırılan gelen “padişah ve paşaları” ele alınmalıdır. 19.yy paşası, 17. ve 18.yy'lardaki muadili vezir ve paşalar gibi kendi “kapı”sı olan, “kapı”sı üzerinden “siyasal birikim”den pay alan ve toplumsal ilişkilerin bu özgül örgütlenme biçimi nedeniyle “dolaylı ve kolektif yönetim ve sömürü” mekanizmasının parçası olan bir zümreye ait değildir artık. Vezir ve paşa “kapı”larındaki çözülüş, âyânla yaşanan son büyük mücadeleyle nihai biçimini almış, geri dönüşü olmayacak şekilde tamamlanmıştır. Ancak vezir ve paşalar, tarih yazını sayfalarından silindiklerinin aksine gerçekte eriyip gitmemişler, buharlaşmamışlardır. Tam tersine, nüveleri III. Selim döneminde görülen, aslen II. Mahmud ve Tanzimat dönemlerinin karakteristiğini oluşturan bir dönüşüm sürecinin kurucu unsuru olmuşlardır.

---

¹⁴⁹¹ II. Mahmud ve Tanzimat döneminde, metodolojik bireyci veya kurumcu yöntemi sahiplenişe göre yer yer bürokrat yer yer bürokrasi öne çıkmaktadır. Bu yönetsel ayırmadan öte, bürokrat ve bürokrasiye atfedilen kurucu özneliğin kendisine odaklanacağı ve her iki kavramın da soyutluktan kurtarılmasına ihtiyaç olduğunu düşündüğüm için birini diğerinden ayırt etmeden ikisini birden, yan yana kullandım.

Vezir ve paşalar, imparatorluğun “sona eren hızlı genişlemesinden beri var olan yüksek mevkilere yönelik talep fazlalığı”nın ana damarını oluşturarak giderek artan oranda “makam”ları ellerinde bulundurmaya,¹⁴⁹² “siyasal birikim” haklarını korumaya çalışmışlardır. “Kapı”ları çözüldükçe, “makam”lara yönelen bu talep bireyselleşmiş, yani “kapı” dolayımının kaybolduğu bir biçim almıştır. “Kapı” dolayımının kaybolması, vezir ve paşaların zümre görünürlüklerini kaybetmelerinin, yani erime görüntüsü vermelerinin ana nedenidir. “Dolaylı sömürü” ile “doğrudan sömürü” arasındaki çelişkilerin yoğunlaştığı ve zümrelerin çözüldüğü, ancak “siyasal birikim”nin kişisel tabiiyet ilişkileri üzerinden devam ettiği bir dönemde, “makam” artıktan dolaylı olarak pay almanın yegâne yolu olmuş; vezir ve paşalar da giderek bu “makam”lara daha bağımlı hale gelmiştir.

“Kapı”ların çözülmesi, malikâne ve iltizam gelirlerindeki gerileme ve özel mülkleşme eğilimlerinin de parçası olduğu “dolaylı sömürü” krizi, söz konusu “makam”ların, “makam satışı”na konu olma ve bağlantılı şekilde kişiye belirli bir gelir kaynağını tahsis etme özelliğini korumasını zorlaştırmıştır. III. Selim dönemi *Vüzerâ Kânunnâmesi*’yle açığa çıkan bu eğilim, II. Mahmud ve Tanzimat dönemlerini de belirleyecektir. II. Mahmud döneminde, vezir ve paşalar, ademi tahsis usulündeki “makam”a tahsis edilmiş gelirleri doğrudan toplama ve bu gelirlerden pay alma ayrıcalıklarını büyük oranda kaybetmişlerdir.¹⁴⁹³ Artıktan doğrudan pay almakta zorlanmaları, onları gelirlerin toplanmasında merkezi idare dolayımına mahkum etmekte; bu nedenle gelirlerin toplanma ve harcamaların planlanma sürecinin merkezileştiği bir artık çekme mekanizmasına bağımlı hale gelmektedirler. “Kapı”ların merkezileştiği “dolaylı ve kolektif sömürü ve yönetim” mekanizmasından farklı olarak, vezir ve paşalar, merkezi idareden, onun mali örgütünden bağımsız, kişisel tabiiyet ilişkileri dolayımıyla artık çekememekte veya çekilen artıktan pay alamamakta, imparatorluk “makam”ları dolayımıyla doğrudan vergi toplama ve vergiden pay alma ayrıcalıklarını kaybetmekte; Hazine’ye aktarılmak üzere doğrudan Hazine tarafından toplanan vergilere daha bağımlı hale gelmekte; malikâne, mukataa, esham ve vakıf gelirlerinin yönetimini de merkezi kuruluşlara devretmek zorunda kalmaktadırlar.

Yavuz Cezar’ın 1813 yılındaki eyalet ve elviyelerdeki mukataalara yönelik düzenleme süreci bu sıkışmayı bütün yalınlığıyla yansıtır. Cezar’ın yorumuyla söyleyecek olursak, mukataaların yeniden, ancak bu sefer sadece vezirlere ihalesi amaçlanmış olmasına rağmen, yükümlülükleri yerine getiremeyen vezirler

¹⁴⁹² Carter V. Findley, a.g.e., s.86.

¹⁴⁹³ Yavuz Cezar, a.g.e., s.67-70,

“mukataalardan kendilerine düşen kâr paylarını da yavaş yavaş askeri masrafların finansmanı için merkezi hazineye terketmeye başlamış ve merkezi devletten nakit maaş alan memur statüsüne kavuşturulmuşlardır.”¹⁴⁹⁴ Yani, vergi idaresinin genelleşmesi, genel vergi idaresinin, merkezi mali örgütün kurulması ve gelir kaynaklarının bu örgütte merkezileştirilmesi, II. İmparatorluk’un artıktan doğrudan pay alma üzerine kurulu merkezileşme biçiminin dolaylı yollarla ikame edilmesini gündeme getirmiştir. “Makam” sahiplerine yapılan ödemeler, nakdileşip, kişiselliğini kaybetmeye ve sabitlenmeye başlamıştır. Bu durum, bir anda olmasa da, II. Mahmud ve Tanzimat dönemi boyunca yapılan düzenlemelerin de önünü açan “makam” a gelir tahsisinin yerini ağırlıklı olarak “maaş” ın aldığı bir eğilimin belirginleşmesine yol açmıştır.¹⁴⁹⁵

Ödemeler sabitlendikçe, “makam” ların kişiselliğinin kaybolması ve “makam” sahipliğinin ortadan kalkması yönünde bir eğilim belirmiştir. “Makam” ın kişilere özgülenmiş niteliğini kaybetmesi, makamın, oluşum aşamasındaki merkezi devlet “tüzel kişiliği” içine çekilmesine, onunla özdeşleşmesine ve ancak onunla birlikte var olabilmesinin yolunu açmıştır. Bu bütünlüklü dönüşüm, bir zamanlar her biri bir gelir kaynağına, bir “makam” a, “kapı” ya, askeri güce sahip ve kendi kişisel iktidar alanları olan vezir ve paşaları, giderek daha fazla imparatorluk merkezi yönetim mekanizmasının içine çekmiş; onun bürokratına dönüştürmeye başlamıştır. Dönüşüm, eğilimin kabulünden ziyade çelişkilerin aşılamadığı ve mücadelenin var gücüyle devam ettiği bir zeminde yaşanmıştır. “Kapı” ları çözüldüğü için “dolaylı sömürü” nün devamı yönünde alternatif arayışına herkesten önce giren vezir ve paşalar, yine herkesten önce bu eğilimin muhatabı oldukları için gitmekte olan ve gelmekte olan arasında sıkışan ve bunu aşma yönünde atılan adımların hem öznesi hem de nesnesi olan ilk toplumsal tabaka olmuştur. Vezir ve paşalar, imparatorluğun maaşlı bürokratları olma ile sömürüden dolayı yoldan pay alarak mülk sahibi sınıf konumlarını koruma arasında sıkışıp kalmışlardır. İşte tam bu nedenle, II. Mahmud döneminden itibaren ve özellikle Tanzimat boyunca genel geçer bir kavramın taşıyıcısı olan bürokratlar değil, bu sıkışmayı yaşayan, bir tabaka halinde dönüşüm halinde olan vezir ve paşalar, ittifak ve tasfiye sürecinin üçüncü tarafı olarak tarihteki yerlerini almışlardır. Onların özgün varlığının, yeni imparatorluk biçimini belirlediği görülecektir. 19.yy’ ın Osmanlı “paşa” sının şekillenme süreci ile imparatorluk merkezi idaresinin oluşum süreci,

¹⁴⁹⁴ A.g.e., s.242-243.

¹⁴⁹⁵ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1839-1856)*, Eren Yayınları, İstanbul, 1994, s.105-127.

“paşalık”ın niteliksel özellikleri ile imparatorluğun soyutlanma biçimi arasında doğrudan bir ilişki olduğu anlaşılabacaktır.¹⁴⁹⁶

Vezir ve paşalar üzerinde bir basınç oluşturan bu çelişki, “dolaylı sömürü ve yönetim”i ellerinde tutmayı zorlaştıran iki toplumsal kesime, âyâna ve Yeniçeriye yönelmiştir. 1808-1826 yılları arasında yeniçerinin eleştirilerini yönelttiği, askerî başarısızlıklardan sorumlu tuttuğu “yönetici elit”in en önemli bileşeni vezir ve paşalardır.¹⁴⁹⁷ 1821 yılında alt düzeydeki yeniçerilerin Meşverete katılmaları karşısında en önemli direnci de bu “yönetici elit” göstermiştir. İkisi arasındaki mücadelenin 1826’da tasfiyeye gittiği görülmektedir. Eşkinici Ocağı’nın, yani yeni orduyu oluşturacak çekirdeğin yeniçeri karşıtı gösteriye saray dahil bürokratlar da katılmış; Haziran 1826’da Yeniçeri Ocağı’nı kaldıran ve Asakir-i Mansure-i Muhammediye’nin kurulduğunu ilan eden, iktidardaki mülk sahibi sınıflar lehine yeniçerilerin ayrıcalıklarını kaldıran ve onları reâyâdan addeden Meşveret de bu “yönetici elit”ten oluşmuştur.¹⁴⁹⁸

Bu tasfiye ve ittifak sürecini mümkün kılan, 19.yy Osmanlı “paşa”sı, uleması ve ordusunun doğuşuna olanak veren ve bütün bu süreçlere bir bütünlük kazandıran yeni imparatorluk biçiminin ortaya çıkmasını sağlayan padişah ve onun nezdinde mutlak iktidarın yeniden tesis edilmesi olmuştur. Elbette burada, çubuğu padişaha bükerek, modernleşme yazınının idealize ettiği, kadir-i mutlak padişahın iradesiyle sürecin gerçekleştiğini, yeni imparatorluğun böyle bir özne tarafından kurulduğunu söylemek istemiyorum. Avrupa’daki Mutlakiyetçi Devlet yorumlarında da olan benzeri saptamalardan da aynı derecede uzak durmak istiyorum. Çünkü süreci mümkün kılan padişahın iradesinden ziyade, padişahın, “dolaylı sömürü”nün krize girdiği ancak kişisel tabiiyet ilişkilerinin tamamıyla çözülmediği bir uğrakta yeni bir dolayım kanalı yaratabilecek ve kişisel iktidarın, toplumun tümü üzerinde yeniden soyutlanmasını sağlayabilecek, tarihsel olarak mutlak iktidar sahibi tek kişi olarak görülmesidir. Daha doğrusu, toplumun tümü üzerinde kişisel iktidarın yeniden soyutlanmasını hala tek

¹⁴⁹⁶ Bu ilişkinin anlaşılması için referans çalışma Olivier Bouquet’e aittir. Bkz. Olivier Bouquet, *Sultanın Paşaları (1839-1909)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

¹⁴⁹⁷ Mehmet Mert Sunar, a.g.e., s.161, 163-164, 185, 187, 190, 203.

¹⁴⁹⁸ A.g.e., s.206, 210; Reşad Ekrem Koçu, o dönem toplanan Meşveretlerle ilgili şöyle bilgiler vermektedir: “Padişah, yeniçeriden talimli bir ordu çıkarmak istiyordu. ... Yeniçerilerden söz alındıktan sonra 25 Mayıs 1826 Perşembe günü şeyhülislam konağında büyük bir meclis toplandı. Bütün devlet erkânının, yüksek memurların ve ulemanın, Ağakapısı erkânı ile ocakta söz sahibi olanların katıldığı bu mecliste yeni silahlarla ve usullerle harp taliminin vacip olduğuna fetva verildi.”, “Hicri 1241 yılı Zilkade ayının 6’ncı ve Miladi 1826 yılı Haziranının 12’nci Pazartesi günü ilk büyük mecliste bulunanlar tantanalı bir alayla Aksaray’daki büyük yeniçeri kışlasına giderek 51 ortadan üçer beşer nefer meydana çıkarılıp eşkinici seçilen yeniçerilere temsili bir merasimle yeni elbiseleri giydirildi ve yeni silahları verildi; dualar okundu ve yeniçerilerin istekleriyle talime başladıklarını göstermek üzere fetva emini efendi besmeleyle eline bir tüfek alarak yeniçeri ağasına verdi, yeniçeri ağası da tüfeği alıp öptü ve silah böylece katar ağaları arasında elden ele dolaştı.” Bkz. Reşad Ekrem Koçu, a.g.e., s.352, 353.

kişinin sağlayabildiği toplumsal örgütlenme koşullarında, onun diğerleri arasında bir kez daha tekleşmeyi başarabilmesidir. Toplumsal mücadelelerin hala kişiler ve hanedanlar arasındaki mücadeleler olarak karşımıza çıkması, tekleşmenin bu mücadeleler sonunda sağlanabilmesi bunun açık göstergesidir. Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile 1831-33 ve 1839-40 yılları arasında yoğunlaşan mücadelenin, III. İmparatorluk'un oluşum sürecini de etkileyen hanedanlar ve çevrelerindeki ittifaklar arasında bir mücadele olduğu anlaşılmaktadır. Âyânlarla mücadelenin artçı sarsıntıları biçiminde karşımıza çıksa da, Kavalalı Mehmed Ali Paşa, Tepedelenli Ali Paşa örneğinde olduğu gibi, özellikle 1833 öncesinde yoğunlaşan savaş koşullarında, bölgesel “mülk” taleplerinin ötesine geçmiş; Osmanlı hanedanının iktidar alanını Anadolu ve Rumeli'yle sınırlandırmış; uluslararası ittifaklarla hattını tahkim etmeye çalışmış ve İstanbul üzerine yürüme iddiasıyla Osmanlı “mülk” alanını tehdit etmiştir.¹⁴⁹⁹ Mülk sahibi sınıflarla ve uluslararası güçlerle kurulan ittifaklarda fay hattı bu mücadeleden geçmiş, tekleşmenin yaşanması bu mücadelenin seyrine bağlı olmuştur denebilir.

Osmanlı Beyliğinin kurulması, beylikten imparatorluğa-devlete geçişteki tekleşme süreçlerinden ise farklıdır bu soyutlanma aşaması ve bu nitel farklılık sayesinde “kapı”ların çözüldüğü ve yeni sınıflaşma dinamiklerinin ağırlığını hissettirdiği bir çağda imparatorluğun yeniden soyutlanması gerçekleşebilmiştir. Batı Avrupa Mutlakiyetçi Devletleri'nde olduğu gibi, zümreler ve kişiler üstü bir kişisel iktidarın yeniden soyutlanmasını, böylelikle toplum üzerinde mutlak iktidarın yeniden tesis edilmesini padişah nezdinde “genelleşmiş bir kişisel iktidar”ın tesisi mümkün kılmıştır.¹⁵⁰⁰ III. Selim'de nüvelerini gördüğümüz bu süreç, II. Mahmud nezdinde özgün biçimini almaya başlamış ve Tanzimat boyunca imparatorluğun temel taşlarından olmuştur.¹⁵⁰¹ Mülk sahibi sınıfların “yönetim ve sömürü” mekanizmasına zümreler şeklinde değil bireysel katılımını temel alan; artığın çekilmesini padişah dolayımına, onun kişiliğinde merkezi iktidar dolayımına bağlayan; mülk sahibi sınıfların merkezileştirilmiş artık çekme

¹⁴⁹⁹ “Mehmet Ali örneğinin, gerek ilham verici olması ve gerek bir rekabet kaynağı olması bakımından İstanbul'da son derece etkili olduğuna kuşku yoktur.” Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, a.g.e., s.56. Sorunun askerî-malî boyutunun öne çıkmasında, kişisel tabiiyet ilişkilerinde tekleşmenin sağlanamamış olmasının, padişahın asker talebi-valilik vaadi ve iltizam vermek gibi yollarla kendi valilerini hala ancak kendi “kapı”sı gibi çevresinde tutma gücünün ötesine geçememesinin etkisi vardır. Mehmet Ali Paşa da, padişah “kapı”sının bir parçası olmayı kabul etmeyerek, ayrı bir “mülk” iddiasında bulunan bir hanedan olma yönünde bir direnç göstermiştir. Kavalalı Mehmet Ali Paşa olayının ayrıntılı anlatımı için bkz. A.g.e., 57-62, 66; Virginia H. Aksan, a.g.e., s.259; 306-313, 363-380, 383-385, 388-392; A. Levy, “Mahmud II” maddesi, *EI*, a.g.e., s.59; Özge Özkoç, a.g.e.

¹⁵⁰⁰ Heide Gerstenberger, a.g.e., s.651-653.

¹⁵⁰¹ “Bizce Tanzimat, imparatorluğun bütün XIX'uncu asır tarihini izah eden temel hadisedir. Tanzimat, iktisadî-içtimai temelleri çürüyerek yıkılmaya yüz tutan bir imparatorluğun yeni prensiplerle yeniden kurulma teşebbüsünü gösterir ...” Halil İnalcık, “Tanzimat Nedir?”, a.g.e., s.32.

mekanizmasına bireysel katılımlarını öngören; temsili ve yönetimi de bireyselleştirip bireyler üstünde yer alan monarşiyi bir kez daha mutlaklaştıran ve bunu mutlak monarşi ile “genel çıkar”ı özdeşleştirerek yapan yeni bir devlet biçiminin nüveleri bu “genelleşmiş kişisel iktidar” sayesinde ortaya çıkmıştır. Soyutlanma sürecinin böylesi bir biçim almış olması, tek bir kişiyle özdeşleşse de, tek bir kişiye indirgenemeyecek bir devlet aygıtının toplum üzerinde soyutlanmasını ve mutlak iktidarını belirli bir kurumsallaşma ile tesis etmesini sağlamıştır.¹⁵⁰²

“Genelleşmiş kişisel iktidar” kavramsallaştırması, mutlak iktidar tek bir kişide soyutlanmış olsa da, bunun kişinin mutlak iktidarından değil, soyutlanma sürecinden kaynaklandığını, aslen sürecin kişinin iktidarını mutlaklaştırdığını gösterir. Batı Avrupa Mutlakiyetçi Devleti’nin oluşum aşamasını tartışan yazarların dediği gibi, monarşilerin konsolidasyonu salt monarkın iradesinin değil, diğer imtiyaz sahiplerinin de dahil olduğu bir “yeniden inşa” sürecinin ürünüdür.¹⁵⁰³ Sürecin II. Mahmud döneminde başlamasına rağmen, ana karakterini Tanzimat’ta ve Tanzimat “paşa”larının varlığıyla birlikte koruması bu nedenle çelişkili, tutarsız değildir.¹⁵⁰⁴ Vezir ve paşalar, “siyasal” konumlarını korumanın sağladığı avantajla ve bu “siyasal” konumlarını koruyabildikleri sürece sömürden pay alabildikleri için padişah nezdinde kişisel iktidarın yeniden

¹⁵⁰² Süreç, Batı Avrupa Mutlakiyetçi Devletlerinin oluşum süreciyle benzerlik göstermektedir. Batı Avrupa’da Mutlakiyetçi Devlet yönündeki dönüşüm, devlet ve toplum arasındaki yarıgın ontolojik ve epistemolojik kabullerle derinleştirildiği bir dönemde devletin hem mutlak bir zorunluluk olarak idealize edilmesi hem de tarihselliğinden ve toplumsallığından koparılacak salt bir görüngü, yani görüldüğü gibi varolduğu kabul edilen bir olgu olarak ele alınması sonucunu doğurmuştur. Hegel’in kaleminde ve Büyük Frederich’in hâkimiyetinde mutlak ve doğal bir zorunluluk halini alan devletin Kant’la birlikte soyutluğunu tescillemesi ve devlet’in toplumsal olanın üstünde onu idare eden aygıtla özdeşleşmesi bu sürecin ayrıksı gibi görünen, ancak birbirini bütünleyen iki bileşeni olmuştur. Kia, 18.yy’da devletin doğal hukuk ilkeleri ile bağdaştırılarak bir zorunluluk/mutlaklık haline getirildiğini, aynı zamanda bir makine-aygıtla indirgenildiğine dikkat çeker. Rukiye Akkaya Kia, a.g.e., s.64, 66-71. Devletin ve toplumun içine girdiği bu dönüşüm sürecini, görüntünün nasıl bir ontolojik gerçekliğe tekabül ettiğini en yalın haliyle Marx, *Yahudi Sorunu*’nda ifade etmiştir. Birinci bölümde, Mutlakiyetçi Devlet tartışmasını yürütürken yer verilen bu alıntıyı tam bu noktada bir kez daha hatırlamakta fayda vardır. “Mutlakiyetçi Devlet ‘bireyi bir bütün olarak devletten ayırıyor ve onun meslek birliğinin bir bütün olarak devletle *özgül* ilişkisini, onun ulusun yaşamına genel ilişkisine dönüştürüyordu, tıpkı *özgül* sivil faaliyeti ve durumunu, onun genel faaliyet ve durumuna çevirmesi gibi. ... devletin birliği ve aynı zamanda bu birliğin bilinci, iradesi ve faaliyeti, devletin genel iktidarı, aynı şekilde halktan ve hizmetkarlarından yalıtılmış bir hükümdarın *özgül* işi olarak görünmesi’ne neden oluyordu.” Karl Marx, *Yahudi Sorunu*, 1843, s.165-166’dan aktaran Derek Sayer, a.g.e., s.139.

¹⁵⁰³ Julian Swann, “The Myth of Absolutism: Change and Continuity in Early European Monarchy”, *History Today*, Sayı 43, 1993, s.40-41.

¹⁵⁰⁴ Sadaret makamının II. Mahmud tarafından Başvekâlete dönüştürülmesi örneğinden yola çıkılarak, gücün padişah tarafından merkezileştirildiğinin, mutlak monarşinin II. Mahmud tarafından konsolide edildiğinin altı çizilmiştir. Ali Akyıldız, a.g.e., s. 26-27. II. Mahmud dönemi merkeziyetçiliğine yapılan bu ve benzeri vurgular nedeniyle, II. Mahmud dönemi öncesi ve sonrasından bağımsızlaştırılmış; yeniden merkezileşmeye dair yapılan açıklamalarda öznellik vurgusu diğer toplumsal dinamikleri örtercesine öne çıkmıştır. Ancak bu değişikliğin çok kısa sürdüğü, II. Mahmud döneminde ademi merkeziyetçi hareketlerin bağımsızlık hareketlerine dönüşmeye başladığı vb. örnekler göz önünde bulundurulursa, II. Mahmud dönemi mutlak monarşinin konsolidasyonunun idealleştirilmesinin doğru olmadığı görülecektir. Tam tersine, mutlak monarşi ve bürokrasinin temsili ve idari organlarıyla birlikte oluşumu konusundaki süreklilik göz önüne alınmalı; aslolarak bu sürekliliğin nedenleri araştırılmalıdır.

soyutlanması sürecinin tarafı ve kurucuları olmuşlardır. “Kapı”lar ile tarihsel olarak kendilerini tahkim etmiş zümrelerin en önemlisinin girdiği çözülüş süreci, “genelleşmiş kişisel iktidarın” temelini oluşturmuş; zümreler üstü bir soyutlanma sürecini başlatmıştır. Denebilir ki, bu süreç padişah ve Osmanlı “paşa”sının birlikte ve “yeniden inşa”sıyla mümkün olmuştur.

Olivier Bouquet’in 19.yy Osmanlı “paşa”sı üzerine yaptığı çalışması, kazandığı yeni görünümü ortaya koyarak, “yeniden inşa” sürecinin nasıl bir nitel değişime yol açtığını ve bu değişimin padişah ve paşaların “genelleşmiş kişisel iktidar” içindeki devinimleriyle mümkün olduğunu destekleyen çok önemli tarihsel veriler sunar. Olivier Bouquet’in resmettiği haliyle 19.yy Osmanlı “paşa”sından başlayacak olursak, karşımıza şöyle bir resim çıkar.

“1830’larda rütbelerin yeniden düzenlenmesi vesilesiyle paşalık payesinin uğradığı semantik gelişim Osmanlı nizamındaki gerçek bir siyasi restorasyon dönemine işaret eder. Beylerbeyi, mirimiran ve vezir unvanları ortadan kalktı ve bu makamlarda oturanlar İmparatorluğun askeri ve mülki erkânına verilen tek unvan olan paşalığa hak kazandılar. Bir zamanlar vezirlere kuvvet vermiş unvan/görev denkliği – pek çok vali 18. yüzyılda vezir olmuştu – ortadan kalktı. Gerçi devlet ricali arasında beyler ve efendilere hâlâ rastlanıyordu, ancak asırlardır var olan paşalık daha önce hiçbir zaman, yüksek memurlukların neredeyse tamamını kapsayacak hale gelmemiş, yeniden düzenlenen Osmanlı devletini ifade eden bir terim halini almamıştı. Hem Tanzimat (1839-1876), hem de II. Abdülhamid dönemlerinde (1876-1909) yeni ordunun kadroları, mülkiye denilen sivil idarenin bürokratları ve tehdit altındaki imparatorluğu müdafaa için Londra’ya, Viyana’ya ve Paris’e giden diplomatlar paşa oldular.

Buna karşın 1909’da Abdülhamid rejimi çöktüğünde paşalar, devlet kadroları üzerindeki hâkimiyetlerinin bedelini ödediler: Onlar artık ‘sarayın adamları’, ‘eski mutlakîyetçi rejimin’ bürokratlarıydılar.”¹⁵⁰⁵

Bu resim, II. Mahmud ve Tanzimat dönemi yazınına işlemiş Mutlakîyetçi Devlet veya Modern Devlet’in sınıflar üstü, sınıflardan bağışık bürokratinin doğuş resmiyle taban tabana zıtlık içindedir, onu tenzih eder. “Siyasal birikim” tekeli ellerinde bulunduranların, “genelleşmiş kişisel iktidar”ın “paşa”sına dönüştüklerini ortaya koyar. Bouquet’in “paşa”ların toplumsal kökenlerine ilişkin sunduğu veriler, söz konusu resmin çizgilerini belirginleştirir. Paşa “bazılarının iddia ettiklerinin aksine ... ne meritokrattır ne de vâris. Bir babanın oğlu, bir ailenin mensubudur ve bu aile için paşalık unvanı olağanüstü bir olay değil, olayların normal akışının bir parçasıdır.”¹⁵⁰⁶ Bouquet, Sicil-i Ahvâl Defterlerinde yer alan 1829-1910 tarihleri arasında paşalık unvanını almış 282 paşanın, 1/5’ten fazlasının paşazâde, 1/4’ünün paşa oğlu veya paşa

¹⁵⁰⁵ Olivier Bouquet, a.g.e., s.XXII.

¹⁵⁰⁶ A.g.e., s.229.

soyundan gelme olduğunu tespit eder.¹⁵⁰⁷ Bu köklere, hizmeti babadan da eskiye giden “devlet ricalinin aileleri”ni, “siyasi-dini ileri gelenlerin aileleri”ni, sülela ve hanedanlarla birlikte diğer büyük aileleri ekler. Ve bu ailelerin “devletle bağı olan sınırlı ve özel toplumsal çevrelerden” geldiğini, en önemli miraslarının “makam”, “aile boyunca hizmette olmak” olduğunu belirtir.¹⁵⁰⁸ Paşaların geri kalan önemli bir yüzdesinin de taşra ailelerinden ve yüksek tabakadan, yani toprak sahipliğiyle eş anlamlı kullanılabilecek eşraftan gelenlerin oluşturduğunu belirtir.¹⁵⁰⁹ Bouquet’e göre, Osmanlı “paşa”sının oluşum süreci, aynı zamanda âyânların ve toprak sahiplerinin Osmanlılaştırılması, yani merkezi devletin parçası olmalarının tarihidir. Paşaların % 85’i Bouquet’nin belirttiği bu toplumsal kökenlere sahiptirler.¹⁵¹⁰ Denebilir ki, “yüksek devlet görevlileri ... ‘hadım edilmiş bir sınıf’ oluşturmamakla kalmazlar, hepsi ayrıcalıklı bir dünyadan, iktidarın ve seçkinliğin dünyasından gelmektedirler. Devlet görevlileri olmalarından önce de, genellikle yerli eşraftan kişilerdir. ... Osmanlı toplumundaki hareketliliğin, hele hele topluma açıklığın göstergelerini tespit etmek için paşalardan medet ummamak gerekmektedir. Onları üreme dünyasıdır.”¹⁵¹¹

Bouquet, yüksek rütbelere çıkıldıkça, paşaların kendi içinde toplumsal kökenleriyle paralel bir “tekelleşme” eğiliminin ortaya çıktığını tespit etmiştir.¹⁵¹² Rütbeleri, maaşları, nişanları, teşrifattaki yerleri, riyaset ettikleri daireler, taşrada sahip oldukları konaklar, maiyetlerindeki kişiler, rütbelerini sembolize eden kıyafetleri, evleri, hizmetkârları ve atlarıyla özdeşleşen “paşalık” unvanı ile hem toplumdan hem de diğer devlet görevlilerinden ayrılan paşalar, kendi içlerinde de terfilere yansıyan bir ayrışma yaşarlar.¹⁵¹³ Üst kademelere doğru bir yoğunlaşma ve merkezileşme söz konusudur. Vezir unvanı kaldırılmış olsa da, rütbe olarak varlığını korur ve “paşa” unvanı verilen en “kalburüstü tabaka”yı ifade eder.¹⁵¹⁴ Dolayısıyla, “Paşalar bir statü grubunun (devlet ricalinin) parçasıdır ve bir başka statü grubunu (vüzerayı) da içlerinde barındırırlar.”¹⁵¹⁵

Vüzera ve diğer üst düzey rütbelere lehine yaşanan bu yoğunlaşma ve merkezileşmenin benzeri bir ayrışmanın, sivil ve asker kökenli “paşa”lar arasında

¹⁵⁰⁷ A.g.e., s.XXX, XXXI, 240, 248-257.

¹⁵⁰⁸ A.g.e., s.230, 236-237.

¹⁵⁰⁹ A.g.e., s.250-254.

¹⁵¹⁰ A.g.e., s.139.

¹⁵¹¹ A.g.e., s.260.

¹⁵¹² A.g.e., s.148, 150.

¹⁵¹³ A.g.e., s.215-216.

¹⁵¹⁴ Paşalık unvanı verilen rütbelere ve ayrıcalıklı bir rütbe olarak vezaret için bkz. A.g.e., s.122, 159, 164, 169, 170, 197, 210-212.

¹⁵¹⁵ A.g.e., s.226.

yaşadığı ise söylenemez.¹⁵¹⁶ “Paşa”lar kalemiyeden de seyfiyeden de gelebilmekte, aralarındaki geçişkenlik ve işbölümü devam etmektedir. Modern devlete özgü bir kurumsal-işlevsel ayrışmadan, bir asker-sivil ayrışmasından söz etmek mümkün değildir. Aslolan “paşalık”tır. Devlet içindeki ayrışmanın fay hattı hem idareci hem asker olan vezir ve paşalar döneminde olduğu gibi onları kendi içlerinden ayırıştıran değil, onları kendi dışındakilerden ayırıştıran bir çizgiden geçmektedir.

Büyük ailelerden ve devletin kalemiye ve seyfiye “sınıf”larından gelen “paşa”lar, “genelleşmiş kişisel iktidar”ın parçası olarak imtiyazlarını devam ettirmişlerdir. Yalnız bu “siyasal” ayrıcalıklar uğruna kendi kişisel iktidar alanlarından, özerk iktidar alanlarından vazgeçmişlerdir. Örneğin, Tanzimat’la birlikte “paşa”nın, bir idari birim olan vilayet kademesine tekabül eden “paşalık”la bağlantılı kullanımı terk edilmiştir.¹⁵¹⁷ Bu durum, âyânın 18.yy’ın sonu ile 19.yy’ın başında toplumsal ilişkilerin örgütlenmesindeki iktidarlara sayesinde vilayet ölçeğinde talep ettikleri “paşalık” haklarının sona ermesini ifade eder. Vezir ve paşaların da benzer şekilde bu ölçekte “siyasal birikim” imtiyazlarından vazgeçtiklerini gösterir.

III. İmparatorluğun temelini oluşturan ikinci boyut, ilk birikim sürecinin yaşanmadığı, yani servetin sermayeye dönüşmediği, emeğin mülksüzleşip metalaşmadığı, özetle üretim ilişkilerinin kapitalistleşmediği bir uğrakta kökleri II. İmparatorluğa uzanan özel mülkiyet yönündeki eğilimin güçlenmesidir.¹⁵¹⁸ “Makam sahipliği” üzerinden her biri bir gelir kaynağına (toprak, gümrük ve imalat) tekabül eden imparatorluk makamları “servet sahibi kişilere” açılmıştır; ve 19.yy’a gelindiğinde bu makamlar büyük ölçüde onların elindedir.¹⁵¹⁹ Mülk ve vakıf arazilerdeki artışın yanı sıra, özellikle mirî arazideki mukataa-malikâne sisteminin açığa çıkardığı “dolaylı sömürü” ve “doğrudan sömürü” arasındaki çelişki ve bu çelişkinin birincil mültezim konumundaki vezir ve paşalar ile âyân arasındaki mücadelenin fay hattını oluşturması, aslında özel mülkiyet eğiliminin ulaştığı boyutu gösterir. Âyânın “doğrudan sömürü”den kaynaklanan tasarruf haklarının üstünde, artığı bölüşmesine de neden olan üstün mülkiyet haklarını kabul etmek istememesi; vezir ve paşaların ise, servet sahibi olmalarına rağmen bu haklar olmadan sömürememesi söz konusu çelişkiyi açığa çıkarmıştır. Bu çelişki, servet sahibi sınıfların tasarrufları altındaki gelir kaynaklarını bireyselleştirmeleri, yani özel mülkiyet yönündeki eğilimi “mutlak” özel mülkiyet yönünde sıçratacak bir eğilimi beslemektedir. Bu eğilim, doğrudan üreticinin üretim

¹⁵¹⁶ A.g.e., s.162-163, 168-169, 221, 224.

¹⁵¹⁷ A.g.e., s.187.

¹⁵¹⁸ Abou-El-Haj, bu eğilimin özellikle 18.yy’da önemli bir ivme kazandığına işaret eder. Rifa’at Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğuşu*, a.g.e., s.45.

¹⁵¹⁹ A.g.e., s.72.

araçları üzerindeki mülkiyet haklarını koruduğu basit meta üretiminin mülkiyet, sınıflaşma ve tabakalaşma eğilimlerinde de beslenerek ilerlemektedir.¹⁵²⁰ Ancak, üretim ilişkilerinin “zorunluluk olarak pazar”ın tahakkümünde olmadığı ve emeği mülksüzleştiremediği koşullarda kademeli tasarruf-mülkiyet ilişkileri, “mutlak” özel mülkiyet önünde birer direnç unsuru haline gelmektedir.

II. Mahmud döneminin “genelleşmiş kişisel iktidarı”nın yanında Tanzimat’ın Osmanlı paşasının liberal iktisat ve siyaset anlayışı bu koşullar altında filizlenmiş; III. İmparatorluğun ikinci kurucu unsurunu açığa çıkarmıştır. 1839 tarihli Gülhane Hatt-ı Hümayûn’uyla gündeme gelen iltizam ve müsaderenin kaldırılması ve can ve mülk güvenliğinin sağlanması yönündeki taahhüt kaynağını,¹⁵²¹ Osmanlı toplumsal ilişkilerine dışsal bir liberal anlayıştan ve yine o derece dışsal özel mülkiyet düşüncesinden değil, mevcut “mutlak” özel mülkiyet yönündeki eğilimden almıştır. Mevcut kademeli tasarruf-mülkiyet ilişkilerine sığamayacak kadar derinleşen bir çelişkidен kaynaklanmış; bu çelişkiyi aşmak yönünde siyasal bir program ve yasal düzenleme arayışına denk düşmüştür. Bu nedenle, “mutlak” özel mülkiyet düşüncesini sadece düşünceleri Avrupa düşüncesiyle yoğrulan, sınıfsal ilişkilerden bağlaşıklık bürokratların düşüncelerine indirgemek ve “siyasal birikim”nin dışında kalarak başka kaynaklardan beslenen sermaye sahiplerinin “yokluğu”nda gündeme gelen bu düşüncenin toplumsal olarak temelsiz kaldığını varsaymak hem yanıltıcı olur hem de neden savunulduğunu, büyük mücadelelere konu olduğunu açıklamayı imkansızlaştırır.¹⁵²² Oysa, Tanzimat Fermanı mevcut “siyasal birikim” mekanizması içindeki servet sahiplerinin bu kabuğu kırma ve tasarruflarındakileri mülk edinme eğilimlerinin göstergesidir. Bu eğilim sayesinde ki, Osmanlı’da ilk defa Tanzimat Fermanı’yla birlikte özel mülkiyetin varlığını aşan, onu bütün ortaklaşalık formlarından ve aynı anlama gelmek üzere üstün mülkiyet haklarından arındıran, bireyselleştiren bir “mutlak” özel mülkiyet talebi ve taahhüdü gündeme gelmiştir.¹⁵²³

¹⁵²⁰ Köylünün işçileştiği, topraktan ayrıldığı ve toprağın kiralananarak piyasaya dönük üretimin örgütlendiği kapitalist tarım işletmeleri İngiltere’ye özgüdür; bu şekildeki “Ricardocu rant” başka hiçbir ülkede ortaya çıkmamıştır. Ancak “mutlak” özel mülkiyet yönündeki eğilim bu üretim tarzıyla sınırlandırılmamalıdır. Feodal toplumsal ilişkilerin çözüldüğü veya kapitalizme eklemlendiği koşullarda, doğrudan üretici olarak köylünün üretim araçları üzerindeki mülkiyet haklarına sahip olduğu basit meta üretiminde de “mutlak” özel mülkiyet ve bununla bağlantılı farklı sınıf ve tabakalar ortaya çıkabilir. Korkut Boratav, *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004, s.21-27, 36-40, 86-90.

¹⁵²¹ “Tanzimat Fermanı”, Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), *Tanzimat*, a.g.e., s.11-16.

¹⁵²² Ahmed Güner Sayar, “Yenileşmeden Cumhuriyet’e Osmanlı İktisat Düşüncesi”, *İktisat Metodolojisi ve Düşünce Tarihi Yazıları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006, ss.140-153; Şerif Mardin, “Tanzimat Fermanı’nın Manâsı: Yeni Bir İzah Denemesi”, Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), *Tanzimat*, a.g.e., ss.145-165.

¹⁵²³ Abou-El-Haj, özel mülkiyetin “fili” ve “hukuksal” biçimleri arasındaki sürekliliğin, geçişkenliğin göz ardı edilmemesi konusunda haklıdır. Dönüşümün kaynaklarını görebilmek için bu bir zorunluluktur. Rifa’at Abou-El-Haj, a.g.e., s.45. Ancak, kopuşun ne zaman ve nasıl yaşandığını kavrayabilmek için de bu

“Mutlak” özel mülkiyet yönündeki eğilim, temelini mülkiyetin ortaklaşalık formlarında bulan “komünal çıkar” karşısında “bireysel çıkar”ı açığa çıkarmıştır.¹⁵²⁴ “Bireysel çıkar”ın açığa çıkması, bireyi ortaklaşalık formları içinde tutan bütün kişisel tabiiyet ilişkilerini, yani “kişisel iktidar”ı ve onun aldığı bütün “siyasal” biçimleri (yönetimsel ve hukuki) karşısına alan bir devrimci moment yaratmıştır. Tanzimat’ın “bireysel çıkar”ı kısıtlayan *ancient régime* uygulamalarını karşısına alması bu momentin yansımasıdır. İktisadi ve siyasi liberalizmle karşılaşması ve bütünleşmesi de tam da bu nedenle, arayış içindeki mülk sahibi sınıfların krizine cevap veren niteliği nedeniyle mümkün olmuştur. Tanzimat, toprakta “hukuki-resmi” mülkiyet lehine kişisel tabiiyet ilişkilerinin cisimleştiği iltizamın kaldırılmasını talep etmiş; ticaret ve üretim serbestliğini kısıtlayan “yed-i vahid”i (tekeli) karşısına alarak ticarete ve üretimde “laissez-faire”i savunmuştur. Tanzimat paşaları ile *ancient régime*’in paşalarını karşı karşıya getiren en önemli sorunun Cengiz Kırılı’nın “hediye ekonomisi” olarak adlandırdığı iltizam yoluyla sağlanan rantlar olması bunun açık göstergesidir.¹⁵²⁵ Osmanlı tüccarının 1800’lerin başından itibaren Avrupalı tüccarla rekabet etmek için “bırakınız geçelim” talebini öne çıkarması, 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması ile bu rekabetin ivme kazanması ve Tanzimat boyunca bu talebin en güçlü telaffuz edilen talep olması da bunun bir diğer kanıtıdır.¹⁵²⁶

“Kişisel iktidar”ın karşıya alınması, kişisel tabiiyet ilişkilerinin kendini gerçekleştirdiği bütün “siyasal” ilişki biçimlerinin, bir başka deyişle, her kademedeki “siyasal” hak ve imtiyazların karşıya alınmasını içermiştir. “Sivil toplum” veya “iktisadi alan”daki kısıtlamaların karşıya alınması ile devletteki veya “siyasal alan”daki imtiyazların karşıya alınması arasında doğrudan bir bağ vardır. “Kişisel iktidar”ın kendini yeniden üretim biçimi, farklı gibi görünen bütün kademe ve alanları birbirine

---

iki biçim arasındaki farkın, dönüşümü göz ardı etmeden, ortaya konulması gerekir. İkincisinin, sadece ve sadece Tanzimat Dönemi’nde ortaya çıktığını tespit etmek, Tanzimat’ın ve dönüşümün niteliksel farkını ortaya koymak açısından elzemdir. Bu dönemi konu edinen “mutlak” özel mülkiyet tartışmalarının bütünlüklü bir özeti için bkz. Erden Attila Aytekin, *Land, Rural Classes, and Law: Agrarian Conflict and State Regulation in the Ottoman Empire, 1830s-1860s*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Graduate School of Binghamton University, State University of New York, 2006, s.165-188.

¹⁵²⁴ “Bireysel çıkar” ve “komünal çıkar”ın “mutlak” özel mülkiyetin gelişimi ile karşı karşıya gelişleri üzerine Birinci Bölüm’de ayrıntılı bir tartışma yürütülmüştü. Bütünlüklü bir tartışma ve referanslar için ilgili bölüme bakılabilir.

¹⁵²⁵ “Hediye mübadelesinin devamı ekonomik sistemin yeniden üretimini de garanti eder. Böylece kişisel ve tekil görünen ilişkiler meşru ve kapsayıcı bir örgüye dahil olurlar. Taşradaki eşraf ve vali arasındaki yatay ağlara ek olarak, taşrayı İstanbul’a bağlayan dikey hediye mübadelesine” Sadrazam Hüsrev Paşa’nın Meclis-i Vâlâ-ı Ahkâm-ı Adliye’deki yargılamasına konu olan ilişkilerinde rastlıyoruz. Cengiz Kırılı, “Yolsuzluğun İcadı: 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı: 4, 2006, s.45-119, s.74, 108-109.

¹⁵²⁶ Alp Yücel Kaya, “19. Yüzyıl İzmir’inde Tüccarlar ve Esnaf” veya ‘Hacıağalar, Beyler ve Frenkler’, Fatmagül Demirel (Ed.), *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Esnaf ve Ticaret*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, s.79-103, s.83-84, 88.

bağlamakta, biri aşılmadan diğersinin aşılamayacağını bir gerçeklik olarak dayatmaktadır.¹⁵²⁷ Tanzimat Fermanı'nın ve Tanzimat paşalarının, başka bir şeyi değil ama "kişisel iktidar"ın birincil öznesini, sultan-halife olarak padişahı hedef tahtasının tam ortasına koyması kendisini dayatan bu gerçekliğin ne kadar bütüncül görmeyi sağladığını gösterir. Padişahın hedef tahtasına konulması iktidarının "mutlak" karakterinden değil, bütün düzeylerdeki kişisel tabiiyet ilişkilerinin merkezileştiği ve yoğunlaştığı iktidarın padişahta cisimleşmesinden kaynaklanır. Mustafa Reşid Paşa'nın İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Palmerston'a sunduğu memorandumda "siyasal birikim"nin özdeşleştiği Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının dahi reformların önünü açmadığını, bu reformlar karşısındaki en önemli engelin II. Mahmud'un, reformların başlatıcı padişahın kendisi ve onun "kötü idaresi" olduğunu söylemesi bu cisimleşmenin nasıl görünür hale geldiğinin açık göstergesidir.¹⁵²⁸ Bunun bir diğer kanıtı da, yine Mustafa Reşid Paşa'nın 1841'deki azlinin en önemli gerekçelerinden biri olarak padişahın hükümdarlık yetkilerini kısıtlamak istemesinin gösterilmiş olmasıdır.¹⁵²⁹

"Kişisel iktidar"ın karşıya alınması, iktidarın, onunla özdeşleşmiş her türlü "makam"ın kişisel sahipliğine son verilmesi anlamını taşımıştır.¹⁵³⁰ Bu nedenledir ki, kişisel tabiiyet ilişkilerinden, kısacası kişilerden bağımsız bir iktidar alanı ve biçimi talep edilmiş ve ortaya çıkabilmiştir. "Bireysel çıkar"lar lehine, üretim ve değişim alanı olan "iktisadi alan" veya "sivil toplum"da bireyler arasındaki bütün "siyasal" bağların çözülmesi ile "toplum"un "siyasal" olandan soyutlanması arasında doğrudan ilişkili bir süreç yaşanmış; dahası bu süreç bireylerin "özel" alanı dışında bırakılan bir "siyasal alan"ın soyutlanmasıyla eş zamanlı ortaya çıkmıştır. "İktisadi" düzeydeki toplumsal ilişkileri belirleyen "komünal çıkar"lar çözüldükçe, onların dışında ve üstünde bir kolektif çıkar, özel adıyla "genel çıkar" belirmiş ve bu "genel çıkar" soyutlaması, çözülen "komünal çıkar"ları "siyasal toplum", "kamusal alan", "modern devlet" düzeyinde yeniden ancak bu sefer "sivil toplum"dan "soyutlanmış" bir şekilde yeniden kurmuştur. Böylelikle mülk sahibi sınıfların doğrudan sahibi oldukları bir iktidardan,

¹⁵²⁷ Gerstenberger, özellikle "genelleşmiş kişisel iktidar"ın ayrı ve yerel ("parsellenmiş") kişisel tabiiyet ilişkilerini, yani "kişisel iktidar" alanlarını bütünleştirdiği için, bunlar arasındaki bağı siyasal bir iddia olmanın ötesinde gerçek ve görünür kıldığını belirtmiştir. Eski iktidarın Avrupa'daki dönüşüm momentlerinde bir bütün olarak *ancien régime*, feodalizm veya "Eski Yolsuzluk" olarak adlandırılması bu nedenle mümkün olabilmektedir. Heide Gerstenberger, a.g.e., s.664.

¹⁵²⁸ Ahmet Dönmez, "Mustafa Reşid Paşa'nın İkinci Londra Elçiliği ve Tanzimat Reformlarına Dair Memorandumu", *Tarihin Peşinde – Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 6, 2011, s.1-20, s.8.

¹⁵²⁹ Ahmet Dönmez, "Reform Karşıtları ve Mustafa Reşid Paşa: Tanzimat Fermanı'nın Bedeli", *Turkish Studies*, Cilt: 11, Sayı: 6, 2016, s.17-30, s.23.

¹⁵³⁰ Heide Gerstenberger, a.g.e., s.662.

anonimleşmiş bir iktidara geçiş süreci başlamıştır.¹⁵³¹ Bu modern “devlet soyutlaması”na, Heide Gerstenberger’in adlandırması ile “gayri-şahsi iktidar” diyeceğiz.¹⁵³² “Gayri-şahsi iktidar”ın iki sacayağı vardır. Biri, bireyin kendini yeni “komünal çıkar”a bağlama uğraşı olarak “yurttaşlık”ın belirmesi; ikincisi de, devletin toplumdan ayrı, bağımsız veya özerk bir görünüm elde etmesi ve bu görünümün ayrı bir “tüzel kişilik” veya “kurum” oluşumu şeklinde kendini somutlamasıdır. “Kamu tüzel kişiliği”nin ve “bürokrasi”nin ortaya çıkışı, sadece ve sadece bu özgül koşulların ürünüdür ve bu nedenle, sadece bu döneme özgü devlet biçimleri olarak ele alınmalı ve dönüşümün yarattığı niteliksel kırılmayı yansıttıkları vurgulanmalıdır.

Tanzimat “gayri-şahsi iktidar”ın kuruluş sürecinin önünü açan harekettir. Heide Gerstenberger’in dediği gibi “gayri-şahsi iktidar”ın kuruluş sürecini belirli bir tarihsel değişim biçimine indirgemez, reformların da bu süreçte burjuva devrimleri kadar dönüştürücü ve devrimci olduklarını görebilsek; sınıflar mücadelesini burjuva devrimlerinin ortaya çıkışına indirgemeyerek kriz anlarında toplumsal sınıf ve tabakaların konumlanmaları ve arayışları olarak ele alırsak; “mutlak” özel mülkiyetin savunucularını devlete dışsal alanlarda aramayı bırakırsak; son olarak da dönüşümün anlık süreçlerin ürünü olmaktan ziyade uzun erimli süreçlerin ürünü olduğunu görürsek Tanzimat’ın bu kuruluş sürecindeki öncülüğünü kavrayabiliriz.¹⁵³³

“Kapı”lar, “sınıf”lar ve “millet”ler (dini cemaatler) gibi topluluklar üzerinden kurulan “siyasal” bağları aşma yönündeki ilk adım Tanzimat’ın “teba-i Osmani” uyrukluk bağı ile atılmıştır. II. Mahmud ve Tanzimat Fermanı’ndan itibaren toplumsal ilişkilerin yeniden örgütlenme ihtiyacının gündeme getirdiği ilk sorun, Osmanlı’nın bir “toplum” olarak tanımlanması, yaşaması ve yönetilmesi sorunu olmuştur.¹⁵³⁴ Tanzimat, “toplum”u mevcut haliyle bütünlüğünü sağlayan “siyasal” bağların üstünde ve siyasal iktidardan ayrı bir bütün olarak “soyutlama”ya çalışmıştır.¹⁵³⁵ Tanzimat Fermanı’nda

¹⁵³¹ Gerstenberger’in dönüşüm formülasyonunun bu şekliyle ifadesi için bkz. Funda Hülagü, “Uluslararası Güvenliği Kim Yönetiyor? Modern Polis İnşasının Gösterdikleri”, *Toplum ve Demokrasi*, Yıl: 6, Sayı: 13-14, 2012, s.153-176, s.160.

¹⁵³² Heide Gerstenberger, a.g.e.

¹⁵³³ Gerstenberger’in “Burjuva Devlet”in kuruluş sürecine ilişkin değerlendirmeleri için bkz. A.g.e., s.662-666.

¹⁵³⁴ Özer Ergenç, “Üretim Süreçleri İçinde Osmanlı Belgeleri”, a.g.e., s.465-466.

¹⁵³⁵ Yeni “toplum”a gebe Aydınlanma Çağı’nda ayrı bir entite olarak “toplum”un keşfi ve tanımlanması süreci ve düşün dünyası için bkz. Alex Callinicos, *Toplum Kuramı*, a.g.e., s.13-68. İlber Ortaylı, a.g.e., s.41; Halil İnalcık, “Sened-i ittifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, a.g.e., s.106-107; Niyazi Berkes, a.g.e., s.171, 216-218, 247; Bülent Tanör, a.g.e., s.84, 89. “Sivil toplum”u yokluğu veya sınırlandırılmışlığı üzerinden bu yeni soyutlanma sürecini okuyan yorumlar için bkz. İdris Küçükömer, a.g.e., s.13-16, 30; Şerif Mardin, “Sivil Toplum”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, Bütün Eserleri 6, Makaleler 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.9-19; Şerif Mardin, “Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak ‘Sivil Toplum’”, Şerif Mardin, a.g.e., s.20-33.

¹⁵³⁵ “Reâyâ” sözcüğünün tarih içinde ne gibi anlamlar kazandığını görmek için bkz. Mehmet Öz, “Reâyâ” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.490-493.

kullukla özdeş kullanıla gelen, “sığır, koyun sürüsü” raiyye/raiyyet’ten türetilmiş “reâyâ”nın yerine, “tebaa” ve “millet” kavramlarının kullanılması bu değişimin nüve halinde ilk ortaya çıkışıdır.¹⁵³⁶ Ferman’da sadece “din ve devlet”i değil, “mülk ve milleti ihya için” de bu andın verildiği söylenerek, din ve devletten ayrı bir ülke ve millet tanımlamasına gidilmiştir.¹⁵³⁷ “Mülk”, bu nedenlerle, ilk defa Tanzimat’ta devlet, iktidar ve egemenlikle özdeş bir kamusal alanın ötesinde tanımlanmaya; ayrı bir “kamu” veya “kamusal alan”ın ifadesi halini almaya başlamıştır.¹⁵³⁸

Tanzimat, “siyasal” bağlardan en önemlisi olan “kapı”ların çözüldüğü bir dönemde toplumu zümrelere bölen ayrımlara “aşkın” bir “toplum” soyutlaması yapmakta başarılı olmuş; “vezirden çobana kadar herkesin kanun önünde eşit olduğu” düşüncesi yeni düzenin “toplum” soyutlamasında kendine önemli bir yer bulmuştur.¹⁵³⁹ Ancak “millet”ler (dini cemaat) üzerinden kurulan “siyasal” bağlar verili kabul edilmiş; İngiliz düşünürlerinden farklı, Fransız ve Alman düşünürlerin “sivil toplum” soyutlamalarına benzer şekilde bu bağları içererek aşma yoluna gidilmiştir.¹⁵⁴⁰ Fermanda, “tebaayı saltanatı seniyyemizden olan ehl-i islâm ve milel-i sâ’ire” denilerek, “tebaanın eşitliği prensibi”, “millet”ler üzerinden kurulmuştur.¹⁵⁴¹ Bu, bireysel temelde anayasal haklara sahip vatandaşlar arası bir eşitlik değil, artık “zümre”ler olarak bölünmeyen ancak “millet”ler olarak bölündüğü kabul edilen bir “toplum”da “millet”ler arası bir eşitlik ve bütünleşme arayışıdır.¹⁵⁴²

Çelişkili bütünlüğü içinde Tanzimat, tikelliklere “aşkın” bir “toplum” soyutlamasına sahip olmuş ve bu “toplum”un ancak tikelliklere “aşkın” bir “siyasal toplum” soyutlaması ile kurulabileceğini düşünmüştür. “Osmanlıcılık” olarak tanımlanan

¹⁵³⁶ “Reâyâ” sözcüğünün tarih içinde ne gibi anlamlar kazandığını görmek için bkz. Mehmet Öz, “Reâyâ” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*.

¹⁵³⁷ Halil İnalıcık, “Tanzimat Nedir?”, a.g.e., s.48-49; Bülent Tanör, a.g.e., s.87.

¹⁵³⁸ M.Plessner, “Mulk” maddesi, *EI*, Cilt VII, s.546-547; C.V. Findley, “Mulkiyya” maddesi, *EI*, Cilt VII, s.547.

¹⁵³⁹ Reşat Kaynar, *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ankara, 1954, s.181’den aktaran Enver Ziya Karal, “Gülhane Hatt-ı Hümayunu’nda Batı’nın Etkisi”, Halil İnalıcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s.111-132, s.129.

¹⁵⁴⁰ Fransız Mutlakiyetçiliği döneminde “halk” soyutlamasının çelişkili doğası için bkz. Ellen Meiksins Wood, *Özgür ve Mülkiyet*, a.g.e., s.173-237. İngiliz ve Alman düşünürlerin “sivil toplum” çözümlemeleri için bkz. Aydın Uğur, “Batı’da ve Türkiye’de Sivil Toplum: Kavram ve Olgunun Gelişim Serüveni”, Artun Ünsal (Ed.), *75 Yılda Tebaa’dan Yurttaş’a Doğru*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.213-226, s.213-217.

¹⁵⁴¹ Halil İnalıcık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, a.g.e., s.101; Halil İnalıcık, “Tanzimat Fermanı”, a.g.e., s.15.

¹⁵⁴² Nuri Adıyeke, “Osmanlı Millet Sistemine Dair Tartışmalar ve Siyasal Bir Uzlaşma Modeli Olarak Osmanlı Millet Sistemi”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 60, 2014, s.1-13; İlber Ortaylı, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.996-1001; Niyazi Berkes, a.g.e., s.217, 218; Carter V. Findley, *Babîâli*, a.g.e., s.25; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, a.g.e., s.94; Enver Ziya Karal, a.g.e., s.125-126; Artun Ünsal, “Yurttaşlık Zor Zanaat”, Artun Ünsal (Ed.), *75 Yılda Tebaa’dan Yurttaş’a Doğru*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.1-36, s.1-2, 12; Halil İnalıcık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, a.g.e., s.101.

“siyasal birlik” fikri bu soyutlama sürecinin ürünüdür.¹⁵⁴³ “Osmanlı” toplumu ve “Osmanlıcılık”, bir yandan, “her sınıf tebaanın müsavâtı”nı, “ittihâd-ı anâsır”ı sağlamayı taahhüt ederken, diğer yandan, tebaanın can ve mal güvenliğinin Müslüman ve diğer “millet”lerin birliğinden meydana geldiğini kabul ederek “Devlet-i Aliyye” etrafında müttehit bir “Osmanlı birliği”nin bireylerin güvencesi olan topluluklar kanalıyla kurulabileceğini savunmuştur.¹⁵⁴⁴ “Osmanlı toplumu”nun bu “Osmanlı birliği”yle bağ kurmasını, bu birlik içinde kendini var etmesini sağlayacak şeyin ise, “teba-i Osmani” olarak Osmanlı Devleti ile kurduğu uyrukluğa bağlı, “Tabiiyet-i Osmaniye” olacağı düşünülmüştür.¹⁵⁴⁵ Ancak, III. İmparatorluğun tebaayı “millet”ler üzerine kurması, bütünleşik bir toplum yaratma düşüncesinin sürekli altını oyan, farklı etnik ve dini toplulukların ayrılıkçı taleplerini körükleyen ve toplumsal ilişkilerin örgütlenmesindeki “siyasal” bağların dini içeriğinden sıyrılmasına izin vermeyen bir sonuç doğuracak; “Osmanlı” tebaası olarak varolabilme arayışı, imparatorluğun en kırılgan ve başarısız yanını oluşturacaktır.¹⁵⁴⁶

Şerif Mardin’in Tanzimat’ı ele alış ve temellendirme tarzı, “kişisel iktidar” ile onu karşısına alan “gayri-şahsi iktidar” talebinin Tanzimat’ta nasıl kişiler ve kurumlar üzerinden açığa çıktığını gösterir. “Reşit Paşa’nın gayesi”, der Mardin, “hükümdarın [veya iktidardaki kişilerin] hareketlerini tahdit edecek bazı müesseselerin kurulması”dır.¹⁵⁴⁷ Mardin’in anlatımını takip edecek olursak, II. Mahmud döneminin istibdad olarak adlandırılması Tanzimat’ın yaratisıdır. Çünkü, Tanzimat’ın temel talebi dayanılmaz istibdadın acılarını ortadan kaldıracak “muayyen ve sarîh esaslardan hareket eden, padişahın indî ve şahsî hareketlerinin değiştirilemeyeceği bir iç idare tarzı”nın kurulması, “devletin, şahısların tesirinden azade kılınması” ve hukuk devletinin çerçevesine girmiş bir monarşik müessesenin inşa edilmesidir.¹⁵⁴⁸ Tanzimat paşası “iyi hükümdar” arayışından vazgeçmiş, yönetimde kurumların inşası yönünde bir uğraşın

¹⁵⁴³ II. Abdülhamid döneminin İslamcılık ve İttihad ve Terakki ile Kemalistlerin Türkçülük siyaseti de, kendilerine bu soyutlama düzeyini temel almışlardır. Değişen “toplum”da ittihadın hangi unsurlar üzerinden sağlanacağı düşüncesi olmuştur.

¹⁵⁴⁴ Halil İnalcık, “Tanzimat Nedir?”, a.g.e., s.49-51; “Gülhane Hattı”, Suna Kili ve Şeref Gözübüyük (Ed.), *Sened-i İttifak’tan Günümüze – Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006, s.11-14.

¹⁵⁴⁵ Bu bağ, 1869 tarihli Tabiiyet-i Osmaniye Kanunnamesi ile resmen tanınmış; 1876 Kanuni Esasi ile de anayasal ifadesini bulmuştur. Rona Aybay, “Teba-i Osmani”den ‘T.C. Yurttaşı’na Geçişin Neresindeyiz?”, Artun Ünsal (Ed.), a.g.e., ss.37-42, s.37-38.

¹⁵⁴⁶ 1839-1913 döneminin “Osmanlı” tebaası olma arayışı üzerinden tartışan ve bunun çıkmazlarını gösteren bir çalışma için bkz. Selçuk Akşin Somel, “Osmanlı Reform Çağında Osmanlıcılık Düşüncesi (1839-1913)”, Mehmet Ö. Alkan (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Cilt 1: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.88-116.

¹⁵⁴⁷ Şerif Mardin, a.g.e., s.154.

¹⁵⁴⁸ A.g.e., s.150-151.

içine girmiştir. “Toplum” ve “devlet”in ayrı ayrı soyutlanmaya başlandığı bir uğrakta, bu müesseseler toplumdaki ayrı, devletle özdeş bir “bürokrasi”nin kurucu unsurları olarak görülmeye, Osmanlı reayası üzerindeki padişahın “mülk” hakları da Osmanlı tebaasına hizmet eden bir devlete, “mülkiyye”ye dönüşmeye başlamıştır.¹⁵⁴⁹

“Mutlak” özel mülkiyet yönündeki eğilim karşısında “genelleşmiş kişisel iktidar”ın temelini oluşturan üstün mülkiyet haklarının korunması yönünde kuvvetli bir direnç bulmuştur. 1839’da Gülhane Hatt-ı Hümayûnu ile ilan edilen esaslar, 1841 yılında Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa ve Ticaret Nazırı Ahmed Fethi Paşa’nın azilleriyle uygulamaya konamadan geri düşmüştür.¹⁵⁵⁰ 1844 yılında reformcu paşalar yeniden iktidara geldiğinde, 1876’ya kadar gelgitlerle ve büyük mücadelelerle geçecek ancak tavizlerle ve müzakerelerle belirlenecek bir sürecin kapısı aralanmıştır.¹⁵⁵¹ Böylelikle, Tanzimat’ın bütün düzlemlerdeki görünümüne işleyen ikili karakteri ortaya çıkmıştır.

Dönemsel olarak somut gerekçeler ne olursa olsun, Tanzimat’ın ikili karakterini oluşturan fay hattının temelinde “kişisel iktidar” ile “gayri-şahsi iktidar” arasındaki çelişki ve mücadeleden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. İltizamın ve “hediye ekonomisi”nin kaldırılması ve geri dönüşü bu fay hattını belirginleştirmek açısından yerinde örnekler sunmaktadır. İltizam ve “hediye ekonomisi” söz konusu olduğunda, fay hattının aynı yönde kırılmasına neden olan etmenlerin çeşitli olduğu ve “kişisel iktidar”ı besleyen dinamiklerin reformcular da dahil her kademedeki toplumsal sınıf ve tabakayı nasıl kuşattığı görülür.

Mücadelenin ilk ayağı, artığın merkezileştiği ve yoğunlaştığı alanda, merkezi devlet içinde, İstanbul paşaları arasındaki mücadeledir.¹⁵⁵² Tanzimat paşalarının, Tanzimat adına ve Tanzimat esaslarına aykırılık isnadıyla Meclis-i Vâla-ı Ahkâm-ı Adliye’de yargıladığı *ancien régime*’in iki valisine ve sadrazamına ilişkin anlatım mücadelenin şiddetini gösterir. Yargılanan paşalar 1841’de reformcu hükümeti düşüren tarafı oluşturacak; 1840’lı yıllar onların itibarlarının iade edildiği ve merkezi devlet içinde görevler almaya devam ettikleri yıllar olacaktır.

¹⁵⁴⁹ C.V. Findley, “Mulkiyya” maddesi, a.g.e.; Sadık Rifat Paşa’nın devletin halka hizmetle ilgili görüşlerine ilişkin bkz. Selçuk Akşin Somel, a.g.e., s.94; Mustafa Reşid Paşa’daki “devletin halk için varolduğu” düşüncesi için bkz. Halil İnalcık, “Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayûnu”, a.g.e., s.106. 1876 yılında “mülkiyye”nin kimleri kapsadığı ve nasıl bir anlam bütünlüğüne kavuştuğunu görmek için Sicil-i Ahvâl Komisyonunu kuran iradeye bakılabilir. İradede “bürokrasi” birbiriyle bağdaşmayan ancak hepsinin kapsandığı topluluklar üzerinden tanımlanır: “1. Onu oluşturan zümrelerle: Öncelikle nazırlar ve vezirler; bu iki grup diğer memurlardan ayrılır. 2. Bütünü içinde kamu memuriyeti olarak. 3. Sınırları tayin edilmiş bir bütünlük olarak: İlmiye ve askeriye değil, mülkiye mensupları. 4. Köken ‘sınıfı’ bakımından: mülki, adli ve mali idareden gelenler.”

¹⁵⁵⁰ Kemal Beydilli, “Mustafa Reşid Paşa” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.348-350, s.348; Ahmet Dönmez, “Mustafa Reşid Paşa’nın İkinci Londra Elçiliği ...”, a.g.e., s.22

¹⁵⁵¹ Alp Yücel Kaya ve Yücel Terzibaşoğlu, “Tahrir’den Kadastro’ya: 1874 İstanbul Emlak Tahriri ve Vergisi: ‘kadastro tabir olunur tahrir-i emlak’”, *Tarih ve Toplum*, Sayı: 9, 2009, s.7-56, s.21-22.

¹⁵⁵² Cengiz Kırılı, “Yolsuzluğun İcadı ...”, a.g.e.

Mücadelenin ikinci ayağını, yerel ölçek ve ayrıcalıklarını kaybeden mültezimlerin toplumun ileri gelenleri, yani eşraf olarak öncülük ettikleri 1840-41 yıllarındaki vergi isyanları oluşturmuştur.¹⁵⁵³ İltizamın geri dönüşünde bu isyanların belirleyici olduğu görülmektedir.

Mücadelenin üçüncü ayağı, Tanzimat boyuna farklı dönem ve bölgelerde görülen köylü isyanlarıdır. Bu isyanlar bir yandan, köylülerin tasarruf hakları doğrultusunda toprak üzerinde “mutlak” mülkiyet hakkı talep etmeleri, diğer yandan, mülk sahibi sınıfların korudukları üstün mülkiyet haklarına ve vergi ayrıcalıklarına karşı çıkmaları şeklinde tezahür etmiştir.¹⁵⁵⁴ Attila Aytekin, bu isyanları, Tanzimat reformlarını kuvvetlendiren ve onu daha radikal ve eşitlikçi bir yöne çeken isyanlar olarak değerlendirmektedir.¹⁵⁵⁵

Mücadelenin dördüncü ayağını, “reformcu kanadın” “genelleşmiş kişisel iktidar”ın kendilerine sunduğu “siyasal birikim” ayrıcalıklarını vazgeçmeden üretim ve mülkiyet ilişkilerine katılma yönündeki tutumları oluşturur. Alp Yücel Kaya’nın Mustafa Reşid Paşa’nın Tırhala’da çiftlikler edinme ve bunları yönetme sürecine ilişkin kapsamlı çalışması bu bağlamda çok güzel bir örnek sunar.¹⁵⁵⁶ Mustafa Reşid Paşa, Tırhala’daki eski âyân çiftliklerine, müsadere yoluyla Hazine’ye devredilmeleri ve sonra Emlâk-ı Hümâyûn çiftlikleri olarak padişah tarafından kendisine tevcih edilmesi sayesinde sahip olmuştur. “Paşalık”, ona toprak üzerinde “siyasal birikim” hakkı verdiği için bu toprakların tasarrufunu alabilmiştir. Bu çiftlikleri elinde tuttuğu dönem boyunca, bir iltizam kademesi olan ve ranttan pay alan subaşıları tasfiye etmeye, artığı bütünüyle tek başına çekmeye ve bunun için yönetimi profesyonelleştirmeye-doğrudanlaştırmaya çalışmıştır. Sermayesini zarar görmeden ve rantı en çoklaştıracak şekilde toprağa yatırmanın yolunun, köylüyü mülksüzleştirmek ve özel mülkiyeti “mutlak”laştırmak olduğunu gösteren bir uğraştır bu. Toprak üzerindeki fiili özel mülkiyetin “mutlak”laştırılmasının yolunun da yine “siyasal birikim” haklarından geçtiğinin bir göstergesi. Bu bağlamdaki ikinci örnek ise, tüccarların yerli veya yabancı olsunlar, ticarete *laissez-faire* politikasını savunurken dahi, kârlarını arttırmak için iltizama

---

¹⁵⁵³ A.g.e., s.62.

¹⁵⁵⁴ Halil İnalçık, “Çiftliklerin Doğuşu ...”, a.g.e., s.28-32; E. Attila Aytekin, “Peasant Protest in the Late Ottoman Empire: Moral Economy, Revolt, and the *Tanzimat* Reforms”, *IRSH*, Sayı: 57, 2012, s.191-227.

¹⁵⁵⁵ Attila Aytekin, a.g.e., s.226-227.

¹⁵⁵⁶ Alp Yücel Kaya, “On the *Çiftlik* Regulation in Tırhala in the Mid Nineteenth Century: Economists, Pashas, Governors, *Çiftlik*-Holders, *Subaşı*s and Sharecroppers”, Elias Kolovos (Ed.), *Ottoman Rural Societies and Economies*, Foundation for Research and Technology – Hellas, Institute for Mediterranean Studies, Halcyon Days in Crete VIII, A Symposium Held in Rethmyno, 13-15 January 2012, Crete University Press, Rethmyno, 2015.

yatırım yapmaya devam etmelerinden verilebilir.¹⁵⁵⁷ “Reformcu kanadın” mülk sahibi sınıflarının, içinde devinmeye devam ettikleri üretim ve mülkiyet ilişkilerinin köylü isyanlarından farklı olarak muhafazakâr direnci beslediği görülmektedir. Bu haliyle Tanzimat paşası, yıkmakta olduğuna can suyu veren ve Tanzimat’ın ikili karakterinde en çok payı olandır.

“Kişisel iktidar”ın “gayri-şahsi iktidar”ın meydan okumasıyla çözülüşü ve karşısında oluşan direnç ile “genelleşmiş kişisel iktidar”ın konsolidasyonu, Tanzimat’la başlayan değişim sürecinin ikili karakterinin nedeni ve III. İmparatorluğun özgüllüğünü belirleyen kurucu unsuru olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu’nun sona erdiği devrimci momente kadar “gayri-şahsi iktidar”ın kendini tam anlamıyla gerçekleştirememesine yol açacak; imparatorluğun temel yönetsel çelişkisini oluşturacaktır. Beşinci Bölüm’de daha ayrıntılı bir şekilde ele alındığında netleşeceği üzere, üretim ve mülkiyet ilişkilerinin değiştirilememesi, bu çelişkiyi besleyen ana damar olacak; özellikle Tanzimat’la özdeşleşen geçiş sürecinin ikili karakterini ve değişimin muhafazakâr niteliğini ortaya çıkaracaktır.¹⁵⁵⁸ Bu haliyle, Ortaylı’nın “Şairin ‘ahalinin reisicumhuru’ diye kaside yazdığı Mustafa Reşid Paşa, gerçekte bir Prens Metternich’di. ... Tanzimatçı aydın-bürokrat, geleneksel toplumun ihtiyatlı tutuculuğuyla modern dünyanın zorlamalarına cevap verme gayretindeydi.” diyerek resmettiği Tanzimat portresi, aslında III. İmparatorluğun bütününe genellenebilecek bir içeriğe sahiptir.¹⁵⁵⁹

Üçüncü ve ilk ikisinin bu dönemde özgül biçimler almasını koşullayan boyut ise, uluslararası ölçeklidir. Yazında bu ölçeğin, belki de fazlasıyla üstünde durulmuştur. Ancak uluslararası ölçeği önemli kılan, imparatorluğun, Batı Medeniyeti veya Batı Kapitalizmi’yle karşılaşması veya tanışması değil, - ki bu karşılaşmanın ne ilk ne de bilinçsiz olduğu iddia edilebilir - Batı Avrupa’daki değişimin uluslararası ölçekte yansısını bulacak bir nitel sıçrama yaşamış olmasıdır. 1780-1830/40 yılları arasında İngiltere’nin yaşadığı Sanayi Devrimi, kapitalist toplumsal ilişkilere dünya pazarlarını “sermaye döngüsü”ne ekleme gücü vermiştir. Hobsbawm, değişimi ve dünya

¹⁵⁵⁷ Alp Yücel Kaya, “XIX. Yüzyılda Doğu Akdeniz Liman Şehirlerinde Kadastro Siyaseti: Genel Çıkarın İnşasında ya da Yıkımında Özel Çıkarların Rekabeti”, Alp Yücel Kaya, Ayşegül Sabuktay, Dilek Akyalçın Kaya ve Ertekin Akpınar (Ed.), *Akdeniz Tarihi, Kültürü ve Siyaseti – “Çoğulluğu ve Farklılığı İçeren Bir Birlik Özlemi”*, Sempozyum Bildirileri Kitabı, İzmir Akdeniz Akademisi, 2016, ss.17-38, s.17; Alp Yücel Kaya, “19. Yüzyıl İzmir’inde Tüccarlar ve Esnaflar ...”, a.g.e., s.85, 90.

¹⁵⁵⁸ Devlet, imparatorluğun sonuna kadar rakabe hakkını korumuş; “mutlak” özel mülkiyete geçiş imparatorluğun en önemli sorunu olmuştur. Kemal Karpat, “The Land Regime, Social Structure, and Modernization in the Ottoman Empire”, W.R. Polk ve R.L. Chambers (Ed.), *Beginnings of Modernization in the Middle East: the Nineteenth Century*, University of Chicago Press, Chicago, 1968, s.69-92, s.85-88. İltizam ve vakıflarda cisimleşen üstün mülkiyet hakları varlıklarını korumuşlardır. Alp Yücel Kaya ve Yücel Terzibaşoğlu, “Tahrir’den Kadastro’ya ...”, a.g.e. Mülkiyet ilişkilerindeki dönüşüm üretim ilişkilerine dokunulmadan, onun mevcut yapısı konsolide edilerek gerçekleştirilmiştir. Alp Yücel Kaya, “On the Çiftlik Regulation in Tırhala ...”, a.g.e.

¹⁵⁵⁹ İlber Ortaylı, a.g.e., s.30.

pazarlarında yarattığı etkiyi şöyle betimler: “ondokuzuncu yüzyılla ilgili en önemli gerçek, adım adım dünyanın en uzak köşelerine ulaşan ve gelişmiş ülkeleri birbirine ve gelişmemiş dünyaya bağlayan ekonomik işlemlerden, iletişimden, mal, para ve insan hareketlerinden oluşan, yoğunluğu her geçen gün artan bir ağ halinde tek bir küresel ekonominin yaratılmasıdır.”¹⁵⁶⁰ Bu süreç, ilk evresi tarım ve imalat sektörlerinin meta ihracı üzerinden pazarla bütünleştiği “zorunluluk olarak pazar”ı ve bu yönde bir emperyalist yayılmacılık (1760-1870) ortaya çıkarmıştır. Dolayısıyla, imparatorluğun karşılaştığı, Batı Medeniyeti veya Batı Kapitalizmi değil, diğer pazarları de içine alma eğilimi gösteren “zorunluluk olarak pazar”dır.

“Zorunluluk olarak pazar”ın oluşumu, Fransız Devrimi için söylenen “uluslararası rekabetin etkisi, sadece mevcut üretim ilişkilerini parçalamakla kalmadı, aynı zamanda bunların kapitalizm yönünde *dönüşmelerine* de yardım etti” minvalli sözlerin imparatorluk nezdinde tekrar edilmesine neden olmuş; uluslararası rekabetin dönüştürücü etkisini açığa çıkarmıştır.¹⁵⁶¹ Osmanlı İmparatorluğu, toplumsal ilişkilerin bütününe etkileyecek uluslararası rekabetin meydan okumasıyla karşı karşıya kalmıştır. Çünkü, “yeni uluslararası düzenin rekabetçi baskıları karşısında giderek daha yetersiz hale gelen eski üretim ilişkileri dizisiyle giderek sertleşen bir çatışmaya girmiş”tir.¹⁵⁶² İmparatorluk, bu dönemden itibaren sonuna kadar bu rekabetçi baskıyla karşı karşıya kalacaktır.

Söz konusu uluslararası rekabetçi baskı, toplumsal ilişkilerin örgütlendiği farklı alanlarda ortaya çıkmıştır. Fransa’da olduğu gibi bu baskı ilk elden kendini askeri rekabet alanında, Almanya örneğinde olduğu gibi siyasal birliğin sağlanması (askeri, iktisadi, siyasal, yönetsel alan) bağlamında göstermiştir.¹⁵⁶³ Osmanlı İmparatorluğu için, uluslararası rekabetin kendini ilk elden “mülk”ün korunması baskısıyla hissettirdiğini söyleyebiliriz. İmparatorluk içerde “mülk”ün birliğini sağlama ve dışarda “mülk”ün birliğini koruma baskısıyla karşı karşıya kalmıştır. Birinci bölümde, burjuva devrimler çağında sivil toplumun, kendini dışarıya karşı “toprak bütünlüğünü” koruyan bağımsız bir “ulus” ve içerde toplumun bütününe siyasal birliğini ifade eden bir “ulus-devlet” olarak örgütlenmesinin, burjuvazi için sınıf olarak örgütlenmenin ve sınıf mücadelesi vermenin özgün biçimi olduğu tartışılmıştı.¹⁵⁶⁴ “Mülk”ün birliğinin sağlanması ve korunması baskısı ile burjuva devrimlerinin içine doğduğu koşulları belirleyen söz konusu baskı arasında bir akrabalık ilişkisi olduğu aşıkardır. Fransa, Almanya ve

¹⁵⁶⁰ Eric Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı (1875-1914)*, Dost Kitabevi, Ankara, 2005, s.74.

¹⁵⁶¹ Colin Mooers, a.g.e., s.84.

¹⁵⁶² A.g.e.

¹⁵⁶³ Colin Mooers, a.g.e., s.122; Eric Hobsbawm, *Devrim Çağı*, a.g.e., s.33-35, 97, 100-101.

¹⁵⁶⁴ Tartışmaların çerçevesini belirleyen çalışma için bkz. Derek Sayer, a.g.e., s.146, 150.

Osmanlı örneklerini göz önünde bulundurulduğunda, geç kapitalistleşen ülkeler için, bu baskının burjuva devrimlerini öncelediği; feodal toplumsal ilişkilerin egemen olduğu ve bu ilişkilerin egemenliğinin kırılamadığı koşullarda ortaya çıktığı ve öncelikle mevcut toplumsal ilişkiler içinde bir konsolidasyonu gündeme getirdiği söylenebilir. II. İmparatorluğun krizini derinleştiren ve III. İmparatorluğun aldığı özgün biçimi koşullayan bu baskı olmuştur. Bu baskının yakıcılığı bu dönemden geleceğe bırakılan en önemli miras olacak; 19.yy'ı ve 20.yy'ın ilk çeyreğini doğrudan koşullayacak ve 1908 ve 1923 devrimlerinin içine doğduğu konjonktürü belirleyecektir.

“Zorunluluk olarak pazar”, kapitalizmin başka toplumsal sistemlerde olmayan şekilde ekonomik kurallar tarafından yönlendirilmesi; bir başka deyişle, mülksüzlerin ve mülksüzleştirenlerin, “onları rekâbete ve birikime zorlayan pazarın zorunluluklarına tâbi olmaları” gerçeğine dayanır.¹⁵⁶⁵ Ama nasıl ki, “biçimsel tabiyet”ten “gerçek tabiyet”e geçişte, yani ilk birikim sürecinde mülksüzleştirme zorla el koymaya, yani “siyasal zor”a dayanmışsa, toplumsal ilişkilerin bu ekonomi kuralları tarafından belirlenmediği coğrafyalara kapitalistlerin girişi de benzer mülksüzleştirici “siyasal zor” araçlarına ihtiyaç duymuştur. Mülksüzleştirenlerin kapitalist toplumsal ilişkilerin egemen hale gelmesiyle “zorunluluk olarak pazar”ın baskısını hissetmeleri, henüz mülksüzleştirmedikleri üzerinde aynı baskıyı yaratmadığı için bu böyledir. Sömürge, fetih ve ilhak gibi yöntemlerin gündeme gelmesinin nedeni budur. Ancak, bu sömürgeleştirme döneminde bile artık baskıyla amaçlanan “sadece imparatorluk yönetimi veya hattâ ticarî üstünlük kurmak değil, ama yerel ekonominin mantığını ve kurallarını yaygınlaştırmak ve diğerlerini de yörüngesine sokmak isteyen bir imparatorluk” kurmak olabilirdi.¹⁵⁶⁶ Dolayısıyla, sömürmek için değil ama emeğin sermayeye bağımlı hale getirilmesi için “siyasal zor”a ve bu “siyasal zor”un kendini gerçekleştirmesi için belirli örgütlenme biçimlerine ihtiyaç duyulmuştur.¹⁵⁶⁷ “Zorunluluk olarak pazar”a eklenme, bu eklenmeyi mümkün kılacak “siyasal zor”un örgütlenmesine dayanmıştır. Toplumsal ilişkilerin örgütlenme biçimindeki değişme, emperyalizm çağında geç kapitalistleşen ülkeler için, salt kendi ülkelerinin deneyiminin değil, “siyasal zor”un örgütlendiği çeşitli ilişki biçimlerinin ürünü olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu kendi “mülk”ü üzerindeki baskıyı, tam da bu nedenle,

¹⁵⁶⁵ Ellen Meiksins Wood, *Sermaye İmparatorluğu*, a.g.e., s.105.

¹⁵⁶⁶ A.g.e., s.117.

¹⁵⁶⁷ Emperyalizm çağında neden “siyasal zor”a ihtiyaç duyulduğuna ilişkin bir açıklama için bkz. Sonay Bayramoğlu, *Yönetişim Zihniyeti – Türkiye’de Üst Kurullar ve Siyasal İktidarın Dönüşümü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s.192. Sömürgecinin bir ekonomik sömürü biçimi değil, bir yönetim biçimi olduğuna ilişkin aydınlatıcı satırlar için bkz. Sungur Savran, *Türkiye’de Sınıf Mücadeleleri*, a.g.e., s.50-53.

dolaysız bir şekilde değil, savaşlarla yeni “mülk” alanlarının yaratılması ve diplomasiyle kendi “mülk”üne şekil verilmesi üzerinden dolaylı şekillerde hissetmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu’nun “mülk”ü üzerinde hissettiği basıncın ilk dolayım kanallarıyla görüldüğü ve artık “mülk”ün bu baskı üzerinden şekilleneceğinin en açık örneği II. Mahmud’un karşı karşıya geldiği ve Abdülmecid’in tahta çıkışını doğrudan etkileyen Mısır Meselesidir. 1821-27 yılları arasında Balkanların farklı kesimlerinden beslenmiş ve Mora’da patlak veren Yunan isyanı ile Arap Yarımadasında yükselen Vahhabilikle kuşaktaştır ve onlar gibi benzer bir bölgesel “mülk” iddiasına sahiptir.¹⁵⁶⁸ Ancak onlardan farklı olarak imparatorluk yönetiminin içinde yer alan bir vali, bir paşa tarafından başlatılmış ve 1831-33 yılları arasında “mülk” iddiasını bölgesel sınırların ötesine taşımış, bir hanedanlık talebine dönüştürmüştür. Feridun Emecen, “Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar” makalesinde son olarak Mısır Meselesinden bahseder ve bu sorunun çözülmesi ile alternatif hanedan arayışlarının da son bulduğunu söyler.¹⁵⁶⁹ Virginia Aksan da, Suriye’yi kapsayan yayılmacı siyasetinin, âyânların tasfiyesi ve Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılması ile Anadolu’da açığa çıkan reform karşıtı hareketlerin kapsanmasının ve İstanbul’u doğrudan tehdit edecek şekilde Kütahya’ya kadar olan bölgeyi ittifaklarla işgal etmesinin hem Müslümanlar arası bir iç savaş hem de hanedanlık iddiası görüntüsü verdiğini belirtir.¹⁵⁷⁰ Aksan’a göre, Mehmed Ali Paşa, 1833’e gelindiğinde İstanbul’u işgal edebilecek, bir devrim başlatabilecek ve tahtı değiştirebilecek güçtedir.¹⁵⁷¹ Dolayısıyla, Mehmed Ali Paşa ne ölçüde özerklik ve bağımsızlık iddiasına sahip olduğundan ziyade imparatorluk “mülk”ünün tümünü etkileyecek bir iddiaya sahip olması üzerinden değerlendirilmelidir, çünkü yine Aksan’a kulak verecek olursak, “İddiası uluslararası piyasalardan pay almak kadar halifelîği de içeren bir iddiadır.”¹⁵⁷²

İmparatorluk “mülk”ünü ve hanedanlığı doğrudan etkileyen Mısır Meselesi, 17. ve 18.yy’lardaki hanedanlık iddialarından farklı olarak ilk defa imparatorluğun kendi iç dinamiklerinin ötesinde bir sorun haline gelmiş ve imparatorluk içindeki güçler tarafından değil uluslararası ittifakların kararlarıyla çözülmüştür. Mısır Meselesi’nin ele alınan üçüncü boyutla böyle bir ilişkisi vardır. Mısır Meselesi, hanedanın kim olacağı ve “devlet başkanlığı” olarak saltanat-hilafetin nasıl bir biçim alacağı ile imparatorluk “mülk”ünün bütünlüğünün bu bağlamda nasıl korunacağı tartışmalarını başlatarak, bundan böyle imparatorluğun (devletin) alacağı biçimin uluslararası dinamiklerin

¹⁵⁶⁸ Yunan İsyanı için bkz. Virginia H. Aksan, a.g.e., s.288-299.

¹⁵⁶⁹ Feridun M. Emecen, a.g.e., s.56.

¹⁵⁷⁰ Virginia H. Aksan, a.g.e., s.364-366.

¹⁵⁷¹ A.g.e., s.373.

¹⁵⁷² A.g.e., s.367.

parçası olarak ve uluslararası güçlerle ilişkiler kanalıyla belirleneceğinin işaret fişegi olmuştur.

1833 yılında Kütahya’da İbrahim Paşa (Mehmed Ali Paşa’nın oğlu ve ordunun kumandanı) ile görüşmeler devam ederken, görüşmelerin kaderini değiştirecek şekilde, Rusya, önce İstanbul Boğazı’na demirlemiş, sonra da Hünkâr İskeleyi’ne karargâh kurmuştur.¹⁵⁷³ Akabinde imzalanan Hünkâr İskeleyi Antlaşması ile imparatorluk “mülk”ü Rusya ile varılan bir savunma ittifakıyla güvence altına alınabilmiştir.¹⁵⁷⁴ Doğrudan Mısır’ı desteklemiş Fransa ile Mısır Meselesini Hindistan yolu üzerinde açık bir tehdit olarak gören İngiltere, Avusturya, Prusya ve Rusya arasında Münchengratz’da yürütülen görüşmelerle bu savunma ittifakına taraf olmuş; böylelikle antlaşmanın bütün tarafların çıkarlarını gözeten şekilde revize edilmesi sağlanmıştır. Münchengratz Antlaşması ile beş ülke sadece Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde gözettikleri çıkarları güvenceye almakla kalmamış, imparatorluğun geleceğini de belirlemişlerdir.

“[A]ntlaşmada taraflar Osmanlı Devleti’nin Osmanlı hânedanı elinde kalmasını bütün güçlerini kullanarak temin etmeye, muhtemel bir hânedan değişikliği ve Bâbiâli’nin hükümrانlık haklarının tehdit edildiği bir durumda bu gibi gelişmeleri engellemek üzere ortak tavır alıp etkili tedbirlerle karşı çıkmaya karar vermektedirler. ... Mehmed Ali Paşa’nın Osmanlı hânedanı yerine geçmesi halinde devletin Avrupa’daki toprakları üzerinde de hükümrانlığını teşmil etmesine imkân verilmemesi, Osmanlı Devleti’nin yıkılması ihtimali söz konusu olduğunda da iki devletin ortak dayanışmasının hedefi, Balkanlar’daki Osmanlı topraklarında küçük milli devletler kurulmasının ... sağlanması ve Avrupa devletler dengesini bozacak gelişmelerin önlenmesiydi.”¹⁵⁷⁵

Bunalımın 1839-41 yılları arasındaki ikinci evresinde ise, “Avrupa Konseri”ni (“Avrupa Uyumu”) oluşturan beş büyük güç meseleye doğrudan ve kendi diplomatik kanallarıyla dahil olmuşlardır.¹⁵⁷⁶ 1841’deki nihai denge öncesindeki birbiriyle ilintili üç antlaşmayla sağlanmıştır. Bunlar 1838 tarihli İngiltere-Osmanlı Balta Limanı Antlaşması, 1840 tarihli Londra Antlaşması (Levant Barış Antlaşması) ve 1841 tarihli Londra Boğazlar Mukavelenâmesi’dir.¹⁵⁷⁷ Bu antlaşmalar ile, “Avrupa Konseri” üyeleri, bir, Kavalalı Mehmed Ali Paşa karşısında Abdülmecid’in tahta çıkışını ve hanedanın devamını destekleme taahhüdünde bulunmuşlardır. İki, üyesi olmasa da 1833, 1840 ve 1841 yılındaki antlaşmalarla Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa uluslararası ilişkilerinin parçası olması ve ilişkilerin eşitlik ilkesi uyarınca yürütülmesi

¹⁵⁷³ A.g.e., s.375.

¹⁵⁷⁴ Kemal Beydilli, “Hünkâr İskeleyi Antlaşması” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.488-490.

¹⁵⁷⁵ Kemal Beydilli, “Hünkâr iskeleyi Antlaşması” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.489.

¹⁵⁷⁶ Findley de imparatorluğun dönüşümünde bu ikinci evrenin, 1839’da Mısır’a yapılan uluslararası müdahalenin dönüm noktası niteliğinde olduğunu belirtir. Carter V. Findley, *Babîâli*, a.g.e., s.160.

¹⁵⁷⁷ Virginia H. Aksan, a.g.e., s.399; Kemal Beydilli, a.g.e., s.489.

güvence altına alınmıştır.¹⁵⁷⁸ Üç, imparatorluğun payitahtını (başkenti) da içine alan ve “mülk”ün merkezini teşkil eden İstanbul ve Boğazların tabi olacağı hukuki statüyü belirleyerek, “mülk” topraklarının statüsünü uluslararası antlaşmalarla belirlenir hale getirmişlerdir. Dört, Mısır ve Suriye’yi de kapsayacak şekilde imparatorluk merkeziyle tek bir serbest ticaret antlaşması yaparak, uluslararası pazarlara entegrasyonun tek elden gerçekleşmesini sağlamışlardır.¹⁵⁷⁹ Bu tutum, Osmanlı İmparatorluğu “mülk”ünün bütünlüğünün ve saltanatın merkezi yönetsel bütünlüğünün güvencesi olmuştur. Beş, Mısır’a ırsî valilik verilmesini hükme bağlayarak, “mülk”ün bütünlüğünü korumakla birlikte özerk bölge ve yönetimlerin önünü açmışlar, dahası hanedan yanında eşit statüde olmamakla birlikte ikinci bir hanedanın varlığını mümkün hale getirmişlerdir. Denebilir ki, böylelikle, “Avrupa Konseri” güvencesi altında çelişkili ve çatışmalı bir “mülk” (toprak ve siyasi birlik) bütünlüğü sağlanmış; Osmanlı hanedanının ve saltanat-hilafetin “mülk” (egemenlik) hakları, yani varlığı “Avrupa Konseri” kararlarına bağlı kılınmıştır.

Mısır Meselesi, “mülk” birliğinin ve haklarının uluslararası antlaşmalarla belirlenmesi sonucu Doğu Sorunu’nda yeni bir evreye girilmesine neden olmuştur. Bu yeni evre, oluşum halindeki III. İmparatorluk’un omurgasını çatacaktır. Şöyle ki, 1822-1914 yılları arasında toplanan ve en önemli ikisi (Paris ve Berlin Konferansları) doğrudan Osmanlı İmparatorluğunu ilgilendiren 26 konferans, birbirine üstünlük sağlamaya güçleri yetmeyen beş büyük gücün dünyayı paylaşma stratejilerini dengeli bir şekilde sürdürmeye çalıştıkları dönemin “siyasal zor” araçları olacaktır.¹⁵⁸⁰ Bu konferanslar yer yer savaşlarla bölünmüş olsa da, Birinci Dünya Savaşı’na kadar kendilerine biçilen işlevi yerine getireceklerdir. Mısır Meselesinden itibaren Osmanlı İmparatorluğu’nun bu konferans ve konser sistemine dahil olması, sömürge olmasa dahi “siyasal zor” aracılığıyla toplumsal ilişkilerinin (siyasi, idari, iktisadi) yeniden örgütlenmesine neden olacaktır. III. İmparatorluk’un idari yapısında en önemli nezâretin, Hariciye Nezâreti’nin olacak olması, sadece “sivil bürokrasi”nin artan gücünden ve yeni reformcu kadronun burada bulunmasından değil,¹⁵⁸¹ emperyalizm çağında Osmanlı İmparatorluğu’nun eklemlenme tarzının özgünlüğünden kaynaklanmaktadır. Diplomasi, yeni dönemin “siyasal zor” aracı olarak belirmiştir.

¹⁵⁷⁸ Temel İskit, *Diplomasi: Tarihi, Teorisi, Kurumları ve Uygulaması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 2007, s.156-160.

¹⁵⁷⁹ Mehmed Ali Paşa’nın bölgesel “mülk”ün temsilcisi ve yeni bir merkez olma iddialarını, Mısır’ı tekstilin hammaddesi pamuk üretimi üzerinden dünya pazarına (İngiltere ve ABD) bağlama girişimi ile desteklemeye çalıştığı söylenebilir. Virginia H. Aksan, a.g.e., s.308.

¹⁵⁸⁰ Keith Hamilton ve Richard Langhorne, a.g.e., s.94.

¹⁵⁸¹ Carter V. Findley, a.g.e., s.69, 70, 147, 162, 163.

Bu özgün basınç, mülk sahibi yönetici sınıflarda¹⁵⁸² yeni bir bilinç, yeni bir toplum ve yeni bir devlet düşüncesinin doğuşunun katalizörü olmuştur. Uriel Heyd, ulemanın, özellikle üst düzey ulemanın, neden reform sürecinin parçası olmaktan kaçınmadığını anlatırken, bu yeni bilinci ortaya koyar. “Sadece İslam’ın değil, kendi kaderinin de İmparatorluğun varlığına ve istikrarına bağlı olduğuna ikna oldu.” der ve *raison d’état*’a dönüşen bu bilinci “cümlemiz bir sefine içinde” deyişinin kavranışı olarak özetler.¹⁵⁸³ Denebilir ki, mülk sahibi sınıfları her köşeden sıkıştıran bu basınç, aralarındaki iç savaş sonlandıran ve mülk sahibi konumlarının devamı için merkezi devletin oluşum sürecine katılmalarını sağlayan bir basınç olmuştur. Dahası bu basınç telaş yaratan bir basınçtır. İlber Ortaylı, “19. yüzyılın reformatörü 18. yüzyıl reformatörlerine göre hiç değilse bir ölçüde daha bilinçli ve programlıdır, en azından daha telaşlıdır.” der.¹⁵⁸⁴ Bu telaşın en bilinçli, en programlı hali Gülhane Hatt-ı Hümayûnu (Tanzimat-ı Hayriye); cisimleştiği isim de, Mısır Meselesi’nin çözüme kavuşturulması için 1838 Balta Limanı Antlaşması dahil Osmanlı-İngiliz ilişkilerini yeniden inşa eden ve çok boyutlu basıncı programlaştıran Mustafa Reşid Paşa’dır.¹⁵⁸⁵ Bu program, aynı zamanda, basıncın açığa çıkardığı “ittihâd-ı anâsır” (toplumun çeşitli gruplarını bir arada tutma) sorunu’nun belirleyiciliğini gören ve gözetten ilk programdır.¹⁵⁸⁶ Yeni bir toplumsal birlik ve bunu mümkün kılmak için yeni bir siyasal birlik düşüncesi de buradan kaynaklanmış ve III. İmparatorluğun başlıca sorunsalı, çelişkisi ve bileşeni olmuştur.

Peki, III. İmparatorluğun omurgasını çatan bu üç boyut nasıl bir III. İmparatorluk resmi ortaya çıkarmıştır?

Öncelikle belirtmek gerekir ki, bu resim, Arno Mayer ve Heide Gerstenberger’in dediği gibi, toplumsal ilişkilerin eski örgütlenme biçimleri içinde aldığı yeni biçiminin resmidir. Yalnız, Ellen M. Wood’un sözlerine de eşit derecede kulak verecek olursak, toplumsal ilişkilerin eski örgütlenme biçimleri içinde devinmesi, özellikle görünümde ortaya çıkan süreklilik içeriğin değişmekte olduğu gerçeğini kavramaktan alıkoymamalıdır bizi.¹⁵⁸⁷ Resmin ana hatları belirginleştirilirken, eski içinde beliren bu “yeni”nin ne’liği açıklanmaya çalışılacaktır.

¹⁵⁸² Kapitalist toplumsal ilişkilerin şekillendirdiği sınıf yapısının henüz oluşmadığı, feodal toplumsal ilişkilerin çözüldüğü ama egemenliğini koruduğu koşullarda henüz egemen sınıf ile yönetici sınıfın ayrılmadığı göz önünde bulundurulmalıdır. “Mülk sahibi yönetici sınıflar” kavramı bu bağlamda düşünülmelidir.

¹⁵⁸³ Uriel Heyd, a.g.e., s.47. Virginia Aksan da, muhafazakar-geleneksel ulema ile yeni dini danışmanların her ikisinin birden, Mısır Meselesi karşısında hanedanın meşruiyeti ve geleceği üzerine yürütülen tartışmalarda hanedan lehine birlikte taraf aldıklarını belirtir. Virginia H. Aksan, a.g.e., s.403.

¹⁵⁸⁴ İlber Ortaylı, a.g.e., s.28-29.

¹⁵⁸⁵ A.g.e., s.29; Virginia H. Aksan, a.g.e., s.402-403.

¹⁵⁸⁶ Özer Ergenç, “Üretim Süreçleri İçinde Osmanlı Belgeleri”, a.g.e., s.454-466, s.466.

¹⁵⁸⁷ Ellen Meiksins Wood, “Bir Oluşum ve İlişki Olarak Sınıf”, a.g.e., s.111.

III. İmparatorluğun oluşum süreci, yer yer “kişisel iktidar”larla yer yer “bireysel çıkar”larla çakışan ve çatışan ancak zaman onları aşarak zaman zaman da onlarla uzlaşarak kapsamaya çalışan bir “genel çıkar” oluşum sürecidir. Bu süreç, toplumsal ilişkilerin yönetiminin aldığı özgün biçimlerde somutlanmıştır. Süreci kavramamızı sağlayabilecek alanlardan ilki, mali yönetim alanıdır. Yaratılan toplumsal artığın bölüşümü ve mülk edinilmesi süreçlerinin her ikisini birden kapsaması ile mali yönetim alanı, *ancien régime*’in mülk sahiplerinin “kişisel iktidar” alanlarını ve “bireysel çıkar”ların öne çıktığı yeni toplumsal ilişkileri doğrudan etkilemiştir. Dahası, bu etki, mali işlerin yönetiminin kişiden ve toplumdan bağımsız “devlet tüzel kişiliği”nin veya bürokrasinin içinde “kurum”sallaşmasını, ayrı bir “amme/kamu idaresi” olarak belirginleşmesini beraberinde getirmiştir.¹⁵⁸⁸

“Kamu mali idaresi”nin ortaya çıkışında ilk uğrak, “kişisel” gelir ve hazineler ile “merkezi” gelir ve hazine arasındaki gerilim ve ikincisinin ilkinin kapsamaya başlamasıdır. Süreç, II. Mahmud döneminde kişisel gelir ve harcama yetkisinin “genelleşmiş kişisel iktidar” alanına devredilmesiyle başlamıştır. Bu yetki devri, Joseph A. Schumpeter’in incelediği *Polis* devletinin oluşum süreciyle benzerlik gösterir.¹⁵⁸⁹ Feodalizmin mevcut kaynak tahsis ve askeri sevk-komuta yapısı ile artan savaş harcamalarının karşılanamaması temelinde şekillenen mali kriz, “kişisel” gelir kaynaklarının ve hazinelerin padişahın merkezinde durduğu bir bürokratik örgütün yönetimine verilmesi sonucunu doğurmuştur. 1826 yılında kurulan Evkâf Nezâreti ve 1838 yılında hazineleri tek bir çatı altında birleştiren Maliye Nezâreti’yle gelir kaynakları doğrudan merkezi devletin yönetimine verilerek bir “kamu mali yönetim” alanı oluşturulmuş; yani merkezi devlet çatısı altında dahi tek bir kişinin yönetiminde olagelmış gelir ve harcama yönetimi “kişiden bağımsız bir kurum”un idaresine verilmiş; “özel hazine”ler ve “özel harcama yetkisi” devlet kurumlarında, mali bürokraside birleştirilip tekleştirilmiştir.¹⁵⁹⁰ Ancak, gelirlerin tarh ve tahsili, dolayısıyla bölüşüm

¹⁵⁸⁸ “İdarenin müessese haline gelmesi idare edenlerin şahıslarına, keyif ve takdirlerine bağlı olan kuvvetin bir âmme kudreti şekline inkılâp ederek âmme hizmetleri fikrine bağlanması, kuvvetin bu fikrin tahakkuk ettirilmesi için bir vasıta haline gelmesi ve idare içinde bunu sağlayacak bir muvazeninin kurulması ile vâki olur.” Sıddık Sami Onar, a.g.e., s.151.

¹⁵⁸⁹ Ceyhan Gürkan, “Modern Kamu Maliyesinin Oluşumu: Maliye Tarihine Alternatif Kuramsal Yaklaşımlar”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 69, Sayı: 1, 2014, s.44-76, s.50-51.

¹⁵⁹⁰ Darüssaâde Ağası nezâretindeki (yönetim) Haremeyn vakıflarının Evkâf-ı Haremeyn Nezâreti’ni, Yeniçeri Sekbanbaşı ağalarının, kadıların vb. nezâretindeki vakıflar ile “soyu kesilen” vezir ve ümera vakıflarının yönetiminin Evkâf-ı Hümayûn Nezâreti’ne verilmesi, “makam sahipleri”nin nezâretinden kurumların nezâretine geçişi özetler. Nazif Öztürk, a.g.e., s.67-69, 75-76. Ayrı kişilerin nezâretindeki vakıf gelirlerinin tümü devlet hazinesine aktarılmış; muhasebesi mali bürokrasi tarafından üstlenilen bu vakıf gelirleri ihtiyaca göre devletin diğer alanlarına aktarılabilir hale getirilmiş ve gelirini vakıflardan elde edenlerin tümü karşılığında maaşa bağlanmaya çalışılmıştır. A.g.e., s.72. Defterdar olarak bir “makam”a özgülenmiş mali yönetimin bir “kurum” olarak Maliye Nezâreti’ne geçişi ve bütün farklı

usulü ne II. Mahmud döneminde ne de Tanzimat'taki kısa süreyi saymazsak Tanzimat'ta değıştiril(e)memiştir. Mukataa ve vakıflar merkezi mali yönetim çatısı altına alınmış, ancak varlıklarını korumuşlardır.¹⁵⁹¹ Padişah ve devlet ricali “siyasal birikim” haklarını, tasarruf haklarını korumuşlardır. Bu durum, padişah, paşalar, âyân ve eşrâf ile yüksek ulema gibi tabakalar arasındaki bölüşüm mücadelesinin kaynağını ve fay hattını oluşturmuş; kişisel iktidarın çözülmesi önündeki en önemli direnci oluşturmuştur.¹⁵⁹²

Gelir ve harcama yönetiminin “kurum”sallaştırılması, yani “özel hazine” ve “özel harcama yetkisi”nin merkezi idareye verilmesi, padişah ve devlet ricalinin gelir kaynaklarının tek bir hazine ve nezârette toplanmasını, harcamalarının da bu kurumlar eliyle yapılmasını beraberinde getirmiştir. “Maaş” bu niteliksel dönüşümün ürünü ve en önemli aracıdır. Mülk sahibi sınıfların gelir paylaşımında merkezi devlet dolayımına ihtiyaç duyduklarını gösterir. Toprakların imparatorluğun sonuna kadar devlet rakabesinde kalması sayesinde bu dolayım kanalı korunabilmiştir. Ancak, bugünkü anlamıyla, yani memurlara yapılan aylık ödemeye indirgenerek yorumlanması, padişah ve devlet ricalinin gelir kaynaklarından yoksun kalarak devletin maaşlı memuru olmaya razı oldukları, aylık bir ödemeye muhtaç hale geldikleri anlamının çıkarılmasına neden olur, ki böyle bir yorumun yapılması doğru olmaz. Çünkü, bir, padişah, paşalar ve üst düzey ulema mülklerini, dolayısıyla mülk sahibi konumlarını 19.yy boyunca büyük ölçüde korumuşlardır; iki, bölüşüm ilişkileri nedeniyle daralan gelir kaynakları karşısında “maaş” geçmiş yıllardaki “siyasal birikim” mekanizmasından kaynaklı kazanılan hakları devam ettirme, koruma aracı olurken hiçbir şekilde bu hakları bu dönem boyunca tam anlamıyla ikame etmemiş; üç, “maaş” sahibi bürokratlar bölüşüm ilişkilerine sabit ödemeler yanında Hazine'nin yönetimine el koyduğu ve padişahın yeniden tevcih ettiği Emlâk-ı Hümâyûn çiftlikleri (mukataa) veya Evkâf-ı Hümâyûn

---

hazineler altında toplanan bütün gelirlerin tek bir hazine altına alınması için bkz. Yavuz Cezar, a.g.e., s.246-265, 286-288; Mübahat S. Kütükoğlu, “Defterdar” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.94-96.

¹⁵⁹¹ Maliye Nezâreti'nin en önemli gelir kalemlerinden birinin “esham ve mukataa satışları” olduğu, mukataalara ilişkin sorun ve anlaşmazlıkların burada çözüldüğü görülmektedir. Yavuz Cezar, a.g.e., s.266, 286-291. Selatin vakıfları ve “soyu kesilmiş” vakıfların padişahın tevcihi ile saray çevresindeki kişilere “çıraklık” olarak verilmeye devam ettiği görülmektedir. Mazbut ve mülhak vakıflar tasfiye edilmemiş; yönetimleri merkezi idareye verilmiştir, Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti mazbut vakıfların hem mütevellisi hem nâzırı olurken, mülhak vakıfların tek yetkili nazırı haline getirilmiştir. Müstesna vakıflara ise dokunulmamıştır. 1908 Devriminden sonra 1912 yılındaki Teşkilat Nizannamesi ile Nezâret'in gelir, görev ve yetkilerinde düzenlemeler yapılmış olmakla birlikte, 1923 Devrimine ve 1926 yılındaki “Tasfiye Komisyonu”na kadar vakıf usulü varlığını korumuştur. Nazif Öztürk, a.g.e., s.69, 76-77, 86-93.

¹⁵⁹² Hazine-i Hâssa'ya tahsis edilen gelirlerin farklı dönemlerde yeniden bölüşümü üzerine yürütülen mücadele bunun açık göstergesidir. Bkz. Arzu (Tozduman) Terzi, “Hazîne-i Hâssa” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.137-141; Alp Yücel Kaya, “On the Çiftlik Regulation in Tırhala ...”, a.g.e., s.343.

vakıfları yoluyla da dahil olmuşlardır.¹⁵⁹³ “Maaş” bugünkü anlamına, daha ziyade devlet teşkilatının büyümesi ile genişleyen bürokrasinin (asker ve sivil) alt kademelerinde yaklaşmıştır.¹⁵⁹⁴

Maaşa bağlanmaya en büyük direnç ulemeden gelmiştir. Vakıfların gelir ve yönetiminin Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti içine alınarak merkezileştirilmesi ile ulemanın mensup olanların maaşa bağlanması girişimi eş zamanlı işlemiş; yine eş zamanlı tepkiye neden olmuştur. II. Mahmud döneminde, şeyh, hoca ve kutsal yapılardaki görevliler ile vakıf mütevellileri maaşa bağlanmış; karşılığında bu yapıların onarım vb. masrafları devlet tarafından üstlenilmiştir.¹⁵⁹⁵ Bu sayede devlet, vakıf geliri fazlasını harcama yetkisi elde etmiş; Nezârete tahsis edilen gelir kaynaklarının bir kısmını Maliye Nezâreti’ne aktarma yetkisine sahip olmuştur.¹⁵⁹⁶ Şeyhülislam maaşa bağlanarak devlet memuru yapılmaya çalışılıyor diyerek verilmeye başlanan tepkileri, 1838 yılında Darbhane Nezâreti ile birleştirilen Evkâf-ı Hümâyûn Nezâreti’nin kısa süre sonra ondan ayrılması, nezâret olarak 1922’ye kadar sürecek dönem boyunca Meclis-i Hâss-ı Vükela’ya dahil edilmesi yönündeki direnç izlemiştir.¹⁵⁹⁷ Tanzimat’ta dahi, merkezi ve yerel teşkilat içindeki ulemanın maaşları sisteme bağlanamamış; kişisel gelirlerin önüne geçilememiştir.¹⁵⁹⁸

1840 yılında özel gelirlerin özel giderleri karşılayamadığı gerekçesiyle, Padişah ve Hanedan mensuplarına ait Ceyb-i Hümâyûn altında toplanan ve yönetilen özel gelir kaynaklarının Maliye Hazinesine katılmasına, karşılığında Hazine’ce “tahsisat-ı seniyye” adıyla her ay padişah ve hanedan mensuplarına sabit bir ödeme yapılmasına karar verilmiştir. Bu düzenlemedeki en önemli nokta, gelir kaynaklarının padişah ve hanedan mensupları uhdesinde bırakılması, ancak gelir ve harcama yönetiminin Maliye Nezâreti’ne bırakılmasıdır.¹⁵⁹⁹ 1847 tarihli bir irade ile Ceyb-i Hümâyûn hazinesi Hazine-i Hâssa adını almıştır. Bu dönemde genel bütçe gelirlerinin 1/8’ini oluşturduğu görülen “tahsisat-ı seniyye”nin basit bir “maaş”ın çok ötesinde maliye hazinesi

¹⁵⁹³ Bouquet, 1876’daki tabloyu şu şekilde tasvir eder: “Himaye, *intisap* ilişkileri bütün gücüyle sürmektedir. ... Verilen maaşlar sadece kısmen görevle bağlantılıdır; gerisi söz konusu mevkide kimin olduğuna bağlıdır. ... Ama yine de paşa olan her memurun artık yüklendiği görevle tanımlandığı, bu memuriyetin kendisine belirli bir maaş ve bazı nişanlar getirdiği doğrudur.” Olivier Bouquet, a.g.e., s.171. Emlâk-ı Hümâyûn çiftlikleri için bkz. Alp Yücel Kaya, a.g.e., s.343; Evkâf-ı Hümâyûn vakıflarının nazır ve bürokratlara verilmesi için bkz. Selim Argun, a.g.e., s.193, 221.

¹⁵⁹⁴ Bürokrasi incelemelerinde seçkinler ile geniş anlamıyla yönetici sınıf arasında gözetilen ayrım bu gerçeği ortaya koyar. Carter V. Findley, a.g.e. s.16, 18, 76-79, 93-129; Olivier Bouquet, a.g.e., s.61, 66.

¹⁵⁹⁵ Nazif Öztürk, a.g.e., s.74, 76-77.

¹⁵⁹⁶ A.g.e., s.119.

¹⁵⁹⁷ Christoph K. Neumann, a.g.e., s.102-103; Nazif Öztürk, a.g.e., s.78.

¹⁵⁹⁸ Nazif Öztürk, a.g.e., s.85-86.

¹⁵⁹⁹ “Padişaha ait gelirlerden Ayazağa, Kandilli, Yapağıcı, Bahşâyiç ve İzzeddin çiftlikleri dışındaki bütün emlak ve çiftliklerle ma’den-i hümâyûn hâsılatı, havâss-ı celile, mukâtaat vb. bazı gelirlerin idaresi maliye hazinesine devredildi.” Arzu (Tozduman) Terzi, a.g.e., s.137; Yavuz Cezar, a.g.e., s.280, 289.

tarafından yönetilen bir “özel hazine” hüviyetinde olduğu, bir başka deyişle merkezi hazine tarafından içermekle birlikte belli oranda özerkliğini her dönem koruduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁰⁰ 1850’lerden itibaren “tahsisat-ı seniyye”de artışlar yapıldığı, tahsis edilen gelirlerin harcamaları karşılamaya yetmediği zamanlarda da bütçe açıkları verilerek veya ek gelirler tahsis edilerek Hazine-i Hâssa’nın maliye hazinesi aleyhine genişletildiği görülmektedir.¹⁶⁰¹ İzmir ve İstanbul gümrükleri, bazı vilayet ve sancakların ipek, aşar ve diğer resimleri bu ek tahsislere örnektir.

Tüm çelişkilerine rağmen, padişahın da dahil tüm kişisel gelirlerin kapsanarak, “makam”la gelir arasındaki ilişkinin merkezi devlet dolayımıyla kurulması mali karar ve örgütlenme yetkisinin tek bir alanda merkezileşmesini beraberinde getirmiş ayrı bir mali “kurum”, bürokrasi oluşarak “kamu mali idaresi” ortaya çıkmıştır. Bu gelişme iki sonuç doğurmuştur. Birincisi, özellikle iltizam ve vakıf gelirlerine sahip mülk sahibi sınıfları doğrudan “kamu mali idaresi”nin parçası ve muhatabı haline getirmiş; bu iç içe geçiş, özellikle mali krizlerde açığa çıkan haliyle devleti ve mülk sahibi sınıfları borçları üzerinden birbirine bağımlı kılmış ve kırılganlığı arttırmıştır.¹⁶⁰² İkincisi, “kamu mali idaresi” alanında alınan kararları kişilerden bağımsız, onları da bağlayıcı şekilde belirleyici hale getirmiştir. 19.yy boyunca özellikle borç yönetiminde yaşanan gelişmelerle, bu durumun, nasıl yakıcı bir gerçeklik halini aldığı görülecektir.¹⁶⁰³

“Kamu mali idaresi”nin oluşum sürecindeki ikinci uğrak, vergi tabanı ile vergi tarh ve tahsili uygulamaları alanında yapılan düzenlemelerle ortaya çıkmıştır. Vergiyi merkezi iktidar dolayımına almak, bir başka deyişle, diğer dolayım kanallarını tasfiye ederek doğrudan merkezin tarh ve tahsiline bırakmak hem “genelleşmiş kişisel iktidar” hem de “gayri-şahsi iktidar”ın mali temelini kurmak açısından bir zorunluluktur. Nitekim, daha II. Mahmud döneminde merkezi devletin kontrolündeki vergi gelirlerinde olağanüstü bir artış yaşanmıştır.¹⁶⁰⁴ Ancak, asıl niteliksel değişim Tanzimat döneminde. Cemaaten alınan, yani gelir ve mülkiyet (mülk ve vakıflar dahil) durumuna bakılmaksızın topluluğun bütününden mültezim tarafından doğrudan tahsil edilen kolektif/tevzi vergi yerini, ayrı ayrı tüm üretim faaliyetlerinin ve servetin doğrudan vergilendirilmesi için bireysel ve aynı anlama gelmek üzere oransal olarak

¹⁶⁰⁰ Arzu (Tozduman) Terzi, a.g.e., s.138.

¹⁶⁰¹ A.g.e., s.138-139.

¹⁶⁰² Heide Gerstenberger, a.g.e., s.649-650.

¹⁶⁰³ Osmanlı’da borç yönetiminin nasıl bütün alanları kuşatan bir gerçeklik haline geldiğine ilişkin bkz. Emine Kıray, *Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010; Donald C. Blaisdell, *Dünyân-ı Umûmiyye – Osmanlı İmparatorluğu’nda Avrupa Mali Denetimi*, Çev. Ali İhsan Dalgıç, Nesnel Yayınlar, İstanbul, 2008.

¹⁶⁰⁴ Yavuz Cezar, a.g.e., s.279-280.

hesaplanan vergi almaya başlamıştır.¹⁶⁰⁵ Bu usul değişikliğiyle birlikte, üç önemli gelişme yaşanmıştır. Bir, Tanzimat Fermanı'nda devletin muhafaza-i memalik için tüm Osmanlı tebaasından alması gerektiği şeklinde “soyut”lanan bu usul,¹⁶⁰⁶ artık üretim sürecinin doğrudan parçası olmayan bir devlet tarafından doğrudan artıktan pay almayı mümkün kılmak için, bir başka deyişle, üretim sürecinden doğrudan değil dolaylı pay alabilmek için her bireyi vergi mükellefi yapma zorunluluğuna dayanmıştır. Sadık Rifat Paşa da, ister tarım ister ticaret alanında olsun insanlar özgürce üretici faaliyette bulunabilmeli, emeklerinin karşılığını alabilmeli ve servet biriktirebilmeli; devlet de bu şekilde artan gelirlerden pay almalıdır derken, üretim alanının örgütlenmesine doğrudan müdahalede bulunmayan, ancak ondan vergi dolayımıyla pay alan bir devletten bahsetmektedir.¹⁶⁰⁷ Vergi tarh ve tahsil görevi muhassıllara ve muhassıllık meclislerine verilmiştir.¹⁶⁰⁸ Bireyler de artık üretim alanında özgür, ama eşit düzeyde vergi mükellefidirler. Bununla bağlantılı ikinci gelişme, vergi tabanının genişletilmesi ve vergi adaletinin sağlanmasının yanında, üretilen artık dışında servet olarak biriken artıktan merkezi iktidarın pay alması sağlanmıştır. İstanbul, ulema, asker, toprak sahibi, esnaf ve tüccar gibi önceden vergi ödemeyen bütün bölge ve tabakalara özgü istisna ve imtiyazlar kaldırılmıştır.¹⁶⁰⁹ Mülk sahibi sınıflar ilk kez ayırım gözetilmeksizin vergi mükellefi haline getirilmiştir.¹⁶¹⁰ Üç, verginin statüye göre değil, bireysel gelir ve servete göre alınması, gelirin temettuat olarak, servetin de arazi ve emlak olarak saptanması, yani tarh edilmesini gerektirmiştir. Vergi mükellefligi ile gelir ve mülk sahipliği arasında böylece doğrudan bağ kurulmuştur.

Tanzimat'ın vergi alanında getirdiği bu değişiklik, yansısını hem “kamu mali idaresi”nde hem “genel idare”de bulacak “gayri-şahsi iktidar”ın temelini atmıştır. Mülk sahibi sınıflardan bağımsız, yaratılan toplumsal artıktan dolaylı olarak pay alan ve bu vergilere dayanan “modern” devlet böylece belirmeye başlamıştır. İktidarı gayri-şahsileştiren bir diğer unsur da, alınan payın korunabilmesi için, vergiye konu olan gelir ve tasarruf biçimleri üzerindeki kişisel iktidamların karşıya alınması zorunluluğu

¹⁶⁰⁵ Avarız vergisinden kopuş üzerinden sürecin özeti için bkz. Alp Yücel Kaya, “Doğu Akdeniz Liman Şehirlerinde Kadastro Siyaseti ...”, a.g.e., s.17-20..

¹⁶⁰⁶ “Gülhane Hattı”, Suna Kili ve Şeref Gözübüyük (Ed.), a.g.e., s.12.

¹⁶⁰⁷ Kemal Karpat, a.g.e., s.85.

¹⁶⁰⁸ Nizam Önen ve Cenk Reyhan, a.g.e., s.123-137

¹⁶⁰⁹ Alp Yücel Kaya ve Yücel Terzibaşoğlu, “Tahrir'den Kadastro'ya ...”, s.38, 41-42; Alp Yücel Kaya, “19. Yüzyıl İzmir’inde Tüccarlar ve Esnaflar’ ...”, a.g.e., s.88, 90-92.

¹⁶¹⁰ Elbette bu durum çetin bir sınıf mücadelesini beraberinde getirmiştir. Daha önce vergi ödemeyen tüccar ve esnafın, vergi mükellefi olduktan sonra, vergiden kaçınmak için nasıl bir mücadele içine girdiklerine ilişkin bkz. Alp Yücel Kaya, a.g.e.

olmuştur.¹⁶¹¹ Devletle toplum arasında olduğu ve engel oluşturduğu söylenen “aracılar” bu nedenle karşıya alınmıştır.

Huri İslamoğlu’nun dediği gibi, devletin gelir ve mülkiyeti vergiye konu yapabilmesinin yolu, birçok kişinin kademeli tasarrufunda olan toprak, imalathane ve ticarethanelerin tek bir bireyin “mutlak” mülkiyetinde olmasından geçmiştir.¹⁶¹² Devlet bunu, ne salt “kişisel iktidar”ları yıkarak sınıfsal açıdan nötrleşmek ne de kendinden menkul bir amaç edinmek adına değil, özel mülkiyet yönündeki eğilim tüm tasarruf biçimlerini yıktığı ve “gayri-şahsi iktidar” da bu yıkımın “zor aracı” haline geldiği için yapmıştır. Karl Marx’a referansla Ceyhun Gürkan’ın ortaya koyduğu gibi, “kamu mali idaresi”nin oluşum süreci devlet borçları, artan vergi çekme ihtiyacı ve mülksüzleştirme süreçleri içinde belirmiştir.¹⁶¹³ Her ne kadar Osmanlı’da İngiltere’ye özgü bir “ilk birikim” süreci ortaya çıkmamış olsa da, Osmanlı’da da “kamu mali idaresi”nin oluşumu, tasarruflarındaki toprak, imalathane ve ticarethaneleri mülklerine geçirme karşılığında vergi vermeyi kabul eden mülk sahiplerine dayanmıştır. Bir başka deyişle, “kamu mali idaresi” bu mülk sahibi sınıfların diğer tasarruf sahiplerini mülksüzleştirerek tek bir tasarruf kademesini tekleştirme, “mutlak”laştırmalarının aracı olmuştur. 1840 yılındaki ilk tahrirden itibaren, önce muhassıllar sonra da mülk sahibi sınıfların da dahil olduğu meclisler aracılığıyla yapılan, vergiye esas teşkil eden temettuat ve emlak tahrirleri ile 19.yy’ın bütününe belirleyen bir tapu-kadastro süreci, “mutlak” özel mülkleşme süreci başlatılmıştır.¹⁶¹⁴ Alp Yücel Kaya’nın belirttiği gibi, üretim ilişkilerinin değişmediği ve köylünün işçileşmediği koşullarda dahi, vergi ve “mutlak” özel mülkiyet arasında kurulan bu ilişki, doğrudan üreticinin mülkiyet üzerindeki “ortakçılık formları” sayesinde sahip olduğu tasarruf haklarını kaybettiği ve mülksüzleştiği bir süreç olmuştur.¹⁶¹⁵

“Gayri-şahsi iktidar”, “kişisel iktidar”ları yıkarken “kamu”yu ve “özel”i de yeniden kurmuştur. Örneğin, o zamana kadar devlet rakabesinde olan mirî arazine dahil toprakların da satışa ve kadastroya tabi olması ile özel mülkiyet statüsündeki topraklar artandan, onlardan bağımsızlaşan bir “kamu mülkiyet” alanı ortaya çıkmış; iki alana ilişkin düzenlemeler birbirinden ayrılmaya başlamış ve daha da önemlisi, “kamu”,

¹⁶¹¹ Huri İslamoğlu, “Towards a Political Economy of Legal and Administrative Constitutions of Individual Property”, Huri İslamoğlu (Ed.), *Constituting Modernity – Private Property in the East and West*, I.B.Tauris, London-New York, 2004, s.3-34, s.5.

¹⁶¹² A.g.e., s.11-12; Huri İslamoğlu, “Politics of Administating Property: Law and Statics in the Nineteenth-century Ottoman Empire”, Huri İslamoğlu (Ed.), a.g.e., s.276-319, s.287.

¹⁶¹³ Ceyhun Gürkan, a.g.e., s.67-73.

¹⁶¹⁴ Huri İslamoğlu, “Politics of Administating Property ...”, a.g.e., s.293-308; Alp Yücel Kaya ve Yücel Terzibaşoğlu, “Tahrir’den Kadastro’ya ...”, a.g.e.

¹⁶¹⁵ Alp Yücel Kaya, “On the Çiftlik Regulation in Tırhala ...”, a.g.e., s.366.

“özel” mülkiyet altındaki alanlardan vergi alabilmek için bunlar üzerinde yeni bir iktidar biçimi tesis etmek zorunda kalmıştır.¹⁶¹⁶ “Kamu mülkiyeti”nde olmayan alanlardan vergi almak “soyut”, “gayri-şahsi” bir “kamu çıkarı/genel çıkar” adına hareket edildiği iddiasına dayanarak mümkün olabilmektedir.

“Mutlak” özel mülkiyet yönündeki güçlü eğilime rağmen, tasarruf sahiplerinin “mutlak” özel mülkiyet talepleri de dahil, genel olarak dirençleri nedeniyle, mukataa ve vakıf araziler üzerindeki tasarruf ilişkileri Osmanlı İmparatorluğunun sonuna kadar çözülememiştir. Direnç mülk sahibi sınıfların dahil edildiği temsili organlar, yani meclisler aracılığıyla aşılmaya ve pazarlıklarla “mutlak” özel mülkiyet yönündeki eğilim kuvvetlendirilmeye çalışılmıştır.¹⁶¹⁷ 1841 yılında iltizam usulü yeniden tesis edilmiş, muhasıllık meclisleri lağvedilerek yerine eşrafın güçlü olduğu memleket meclisleri kurulmuş ve 1844’te yeniden iktidara gelen reformcu hükümetçe mültezimler yerel meclislerin resmi üyesi yapılmıştır.¹⁶¹⁸ “Genelleşmiş kişisel iktidar” ile “gayri-şahsi iktidar” arasındaki çelişki bu nedenle, belirginleşmeye başlayan “modern devlet”e rağmen varlığını korumuştur.

“Kamu mali idaresi”nin oluşum süreci, aslında devletin dönüşüm sürecinin ilk ve yalınkat ortaya çıktığı ilk süreçtir; ancak, genel olarak devletin dönüşüm sürecinin bir yansımasıdır. Bu ilk uğraktan, karar alma ve uygulama süreçlerindeki değişime doğru yapılacak bir sıçrama, III. İmparatorluk’ta toplumsal ilişkilerin “nasıl” yönetildiğini bütünlüğüyle somutlamamızı sağlayacaktır.¹⁶¹⁹

II. Mahmud döneminin “genelleşmiş kişisel iktidarı”, kişisel tabiiyet ilişkilerinin merkezileştiği kişileri ve onların tabii olduğu kişiyi tekleştirmiştir. “Kapı”lar kanalıyla ayrı “kişisel iktidar” alanları oluşturacak şekilde örgütlenen ve “kapılar iktidarı”nın *ad hoc* kollektif örgütlenmesini ifade eden II. İmparatorluk, yerini, bu “kişisel iktidar” alanlarını kendine bağlı “kişi-makam”larda merkezileştiren ve bu yolla “kişisel iktidar” “merkezi”ni tekleştiren bir padişahın “genelleşmiş kişisel iktidarı”na bırakmıştır. Diğer “kişisel iktidar” alanları aleyhine yaşanan bu tekleşme süreci, onların ayrı bir “devlet tüzel kişiliği” ile ve onun tarafından kapsanarak aşılmaya başlanmasıyla mümkün olmuştur. Bu kapsayarak aşma süreci, devlet tüzel kişiliğinin “bir unsuru, mütemmim bir cüz’ü” olan “idari ve temsili organ”ların kurulmasıyla gerçekleştirilmiştir.

1826 yılında Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasıyla, merkezi olarak yönetilen düzenli bir gelir kaynağına sahip ve ast-üst ilişkilerine dayalı bir hiyerarşik örgütlenmeye tabi

¹⁶¹⁶ Huri İslamoğlu, a.g.e., s.293.

¹⁶¹⁷ Alp Yücel Kaya, “Doğu Akdeniz Liman Şehirlerinde Kadastro Siyaseti ...”, a.g.e., s.35.

¹⁶¹⁸ A.g.e., s.20, 22.

¹⁶¹⁹ Sıddık Sami Onar’ın değişimin önce hazineye başladığı, sonra da devletin bütününde vücut bulduğu yönündeki önermesi de benzer bir çıkarıma dayanır. Sıddık Sami Onar, a.g.e., s.118-119.

birimler (tabur-tertip/alay) üzerinden teşkilatlanan (terfi ve maaş mekanizması bu birimler üzerinden kurulan) kara askerlerinin tümü tek bir “kişi-makam”ın komuta ve idaresine bağlanmıştır.¹⁶²⁰ Kara kuvvetleri en üst rütbedeki kumandan olan Serasker’e bağlanmış; Seraskerlik yetkisi onun kişisel makamı olan *Bâb-ı Seraskerî*’ye verilmiştir. Kara kuvvetlerinin komuta ve idaresini tekleştiren ve tümünü aynı teşkilat içinde örgütleyen bu yapı, imparatorlukta askerliği profesyonelleştiren (ayrı bir meslek haline getiren) “modern” ordunun, Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye’nin kuruluşunu ifade etmiştir. Sadrazamların “serdâr-ı ekrem” adıyla başkomutan olarak askeri birliklere komuta etme yetkisi, kara ordusunun başı olan Seraskere devredilmiştir. II. Mahmud döneminin önemli bir bölümünde “makam”ı uhdesinde bulunduran Hüsrev Paşa’nın seraskerliği, askeri örgütlenmedeki merkezileşmenin biçimini anlamamıza yardımcı olabilir.¹⁶²¹ Padişah (hanedan) “kapı”sında yetişen ve asıl tabiiyeti padişah üzerinden kurulan Hüsrev Paşa, gelirlerin % 70’ine sahip bir ordunun başı olarak karar alma sürecinde padişah’tan sonra Osmanlı’daki en güçlü kişisidir. Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye başta olmak üzere bütün kara ve asayiş kuvvetlerini kendi “kapı”sı üzerinden, kendi “kapı”sıymış gibi örgütlemiş ve komuta etmiştir. 1837 yılında Seraskerlikten azlinin hemen ardından, Seraskerlik “makam”ının yetkileri baki kalmakla birlikte “makam”a nezaret etmek üzere 12 asker, 2 sivil ve bir ulema mensubundan oluşan temsili bir organ, *Şura-yi Askeriye / Dâr-ı Şurâ-yı Askerî* kurulmuştur.

Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılması ulema “kapı”larının da Şeyhülislam’ın “makam”ı altında merkezileştirilmesi sürecini başlatmıştır.¹⁶²² Kazaskerler ve İstanbul kadıları, yani üst düzey ulema Şeyhülislam’ın “makam”ı olan Ağakapısı’ndaki *Bâb-ı Meşihat*’a taşınmış, bu “makam” altında örgütlenmiştir. O zamana kadar kendi kişisel konaklarını “makam”ları olarak kullanan Şeyhüliamlar, Ağakapısı’nın sabit bir “makam” yeri olarak kendilerine tahsis edilmesiyle birlikte, “genelleşmiş kişisel iktidar”ın “makam”larından birinin temsilcisi haline gelmişler ve böylelikle merkezi devletin bir idari organının başı olarak görülmeye başlamışlardır. Ulemanın en önemli gelir kaynağı olan vakıfların yönetiminin, nezâret etmek üzere bir idari organa, Evkâf-ı Hümâyûn

¹⁶²⁰ Erik-Jan Zürcher, “The Ottoman Conscription System ...”, a.g.e.; Yavuz Cezar, a.g.e., s.244-247, 253-259; Yüksel Çelik, “Serasker” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.547-549; Abdülkadir Özcan, “Bâb-ı Seraskerî” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.364.

¹⁶²¹ Virginia H. Aksan, a.g.e., s.326-336, 352, 377-383; Halil İnalcık, “Hüsrev Paşa, Koca” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.41-45; A. Levy, “Mahmud II” maddesi, *EI*, Cilt VI, s.58-61, s.59-60; Ali Akyıldız, a.g.e., s.191-193; Mehmet Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s. 24.

¹⁶²² Mehmet İspirli, “Şeyhülislâm” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.91-96, s.95; Mehmet İspirli, “Bâb-ı Meşihat” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.362-363; Ejder Okumuş, a.g.e.

Nezâreti'ne, verilmesiyle bu “makam”ın gücü de sınırlandırılmıştır.¹⁶²³ Ancak, yukarıda da sık sık vurgulandığı gibi ulema merkezi devletin içine çekilmesine rağmen iç özerkliğini ve bunu belirleyen kişisel tabiiyet ilişkilerini imparatorluğun sonuna kadar koruyacaklardır.

Âyânlar nedeniyle askeri sevk ve komuta yetkisini büyük ölçüde yitirmiş olan Sadrazam, “serdâr-ı ekrem” yetkisini de kaybedince, Sadaret makamı, askeri ve mülki yönetimin ikisinin birden merkezileştiği makam olma özelliğini kaybetmiş; Babıâli doğrudan kendisine bağlı kalemiyyeyle sınırlı sivil bir örgüte/teşkilata dayanmak zorunda kalmıştır.

Sadaret makamının yetkili olduğu alanı ve örgütünü asıl sınırlayan ise, yukarıda belirtildiği gibi padişahın yetki alanını genişletmesi olmuştur.¹⁶²⁴ II. Mahmud, Bâb-ı Seraskerî ve Bâb-ı Meşhât'ın teşrifattaki, yani devlet teşkilatında sahip oldukları hiyerarşik ve temsili konumu da kesen düzenlemelerle yetki alanını belirlemiştir. 1835 yılında doğrudan kendine bağlı ve sorumlu olmak üzere ilmiyyenin başı olarak Şeyhülislamı, seyyiyyenin başı olarak Seraskeri ve kalemmiyyenin başı olarak Sadrazamı aynı rütbede (statüde) eşitlemiştir.¹⁶²⁵ Sadrazamın devletin diğer “organ”larının üstleriyle aynı statüye getirilmesi, sadaret makamı açısından bir tenzil, padişah içinse bir yetki genişlemesi anlamı taşır. Padişah 1836 yılında Sadaret makamına bağlı olan kalem ve örgütlerden bir kısmını kendi adına ilgili alanlara nezaret etmek üzere Sadaret makamından ayırmıştır. Sadâret Kethüdalığı, Umûr-ı Mülkiye Nezâreti'ne; Reissülküttâblık, Umûr-ı Hariciye Nezâreti'ne; Çavuşbaşılık, Divân-ı Deâvi Nezâreti'ne; Defterdarlıklar da birleştirilerek Maliye Nezâreti'ne dönüştürülmüştür.¹⁶²⁶ Daha çok vakıflarda kendine yaygın bir uygulama alanı bulan, müteveli adına sorumlu olunan faaliyet alanına nezaret edilmesi, yani bu alana bakılması ve geniş anlamıyla bu alanın yönetilmesi işi,¹⁶²⁷ III. Selim'de nüvesini gördüğümüz padişaha karşı sorumlu nâzırların tarih sahnesine çıkmasında olduğu gibi, II. Mahmud döneminde padişahın yetkilerini genişletme ve kullanmasının özgün biçimi halini almıştır. II. Mahmud, III. Selim'den farklı olarak bu nezaret etme işini sadece kişiler, yani nâzırlar üzerinden örgütlememiş; nezâret adı verilen “idari organ”lara tahvil etmiştir. III. Selim'in danışman konseyinde olduğu gibi bu nezaretler Avrupa'daki

¹⁶²³ Nazif Öztürk, a.g.e., s.75-76.

¹⁶²⁴ Carter V. Findley, a.g.e., s.74.

¹⁶²⁵ A. Levy, “Mahmud II” maddesi, a.g.e., s.59-60.

¹⁶²⁶ Ali Akyıldız, a.g.e., s.25.

¹⁶²⁷ Nazif Öztürk, a.g.e., s.65; Cengiz Tomar, “Nâzır” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.449; Mehmet Genç, “Osmanlılar'da Nâzır”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.449-450; Mehmet Zeki Pakalın, “Nâzır” maddesi, a.g.e., Cilt 2; “Vekil-i mutlak” maddesi, a.g.e., Cilt 3.

kralların danışma organları, yani bir çeşit kurul-organ olan kabine biçiminde örgütlenmiştir.¹⁶²⁸ Sadaret makamından ayrı örgütlenen nezâretler, üyeleri padişah tarafından atanan, kararları padişah onayına sunulan ve dolayısıyla ona karşı sorumlu bir kurul-organ olan *Meclis-i Vükelâ*'ya (*Heyet-i Vükelâ*) dahil edilmişlerdir.¹⁶²⁹ Sadrazam da, Şeyhülislam ve Seraskerle birlikte *Meclis-i Vükelâ*'nın üyesidir. Vezir, ulema ve kendisine üyelik tevcih edilen devlet ricali “vekil” genel adıyla bu kurul-organın içine alınmışlardır. 1838 yılında II. Mahmud, sadaretin müstakil bir makam olma özelliğine de son vermiş; başvekalet görevinin *Meclis-i Vükelâ* üyesi olan Dahiliye Nâzırına verilmesine karar vermiştir. Sadaret makamının kaldırılması, otomatik olarak Sadrazam divanlarının da sona ermesini beraberinde getirmiştir.¹⁶³⁰ Bu son karar, tedricen gücü kendinde merkezileştiren padişah açısından Osmanlı tarihinde geline en uç noktayı ifade eder.

Padişahın özellikle sadaret makamı aleyhine yetkilerini genişletmesi, merkezi devletin yeni idari ve temsili organlarında olduğu gibi, eş zamanlı olarak saray örgütünde ve padişahın kendi makamında da bir dönüşüme neden olmuştur. 18.yy'da Silahdâr Ağalarla birlikte, padişahın özel hizmetleriyle görevli Has Oda'da tedricen bir saray kitâbeti oluşmaya başlamıştı. II. Mahmud 1831'de boşalan Silahdâr Ağalığa atama yapmamış ve 1833 yılında Mâbeyn Müşirliğini ihdas etmiş; sirkitâbetini de Mâbeyn Başkitâbetine dönüştürmüştür.¹⁶³¹ Mâbeyn Müşirliğinde de, eskiden olduğu gibi padişahın özel hizmetleri ile resmi hizmetleri birlikte yürütülmeye devam etmiştir. Ancak Mâbeyn Müşirliği, saray hizmetlerine özgülenmiş bir saray kitâbetinin ötesine geçişi, imparatorluğun “genel idare”si ile ilgili bir saray nâzırının ve nezâretinin oluşumunu ifade eder. Meclis-i Vükelâ'yla birlikte düşünüldüğünde Mabeyn Müşirliğinin, padişahın, sadaret makamının yetki alanını daraltarak hükümetin kuruluş ve işleyişinde doğrudan söz sahibi olmaya çalıştığını gösterir.

II. Mahmud'un ölümünün hemen ardından, Hüsrev Paşa, sadaret mührünü alarak sadrazam olmuş ve lağvedilen sadaret makamını yeniden ihdas etmiştir.¹⁶³² Bu Babıâli darbesi, “kişisel iktidar”ın “genelleşmiş kişisel iktidar”a direnişinin ve direneceğinin ilk ve en açık ifadesi olmuştur. Bu resti, 1839 yılında Hariciye Nâzırı Mustafa Reşid Paşa'nın öncülük ettiği Tanzimat'ın ilanı görmüştür. Tanzimat Fermanı, yukarıda

¹⁶²⁸ Ali Akyıldız, a.g.e., s.26-27, 179-185.

¹⁶²⁹ Ali Akyıldız, kurulduklarında Meclis-i Vükelâ'ya dahil olan Nezâretleri şu şekilde saymıştır: Umûr-ı Mülkiye Nezâreti/Dâhiliye Nezâreti, Hariciye Nezâreti, Maliye Nezâreti, Ticaret Nezâreti, Zirâ'at Nezâreti, Nâfi'a Nezâreti. Evkaf-ı Hümâyûn Nezâreti ve Dîvân-ı De'âvi Nezâreti de daha sonradan dahil olmuştur. A.g.e.

¹⁶³⁰ Carter V. Findley, a.g.e., s.164.

¹⁶³¹ Ali Akyıldız, “Mâbeyn-i Hümâyûn” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.283-286, s.284-285.

¹⁶³² Halil İnalcık, “Hüsrev Paşa, Koca”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.41-45, s.45.

gördüğümüz gibi, “kişisel iktidar”ı doğrudan karşısına aldığını hem içeriği hem de fermanı takip eden düzenleme ve uygulamalarla ortaya koymuştur. Bununla birlikte, Tanzimat, zümrelerin-“kapı”ların “kişisel iktidar”ı karşısında konumlanan ancak bünyesindekileri ayrı ayrı “kendi kişisel” iktidarına tabi kılmaya çalışan “genelleşmiş kişisel iktidar”ın ötesine geçen, onu da bağlayan ve yeniden kuran bir “gayri-şahsi iktidar”ın oluşum sürecinin başlangıcıdır.

Tanzimat’ın temelini oluşturan “kanunların üstünlüğü ilkesi”, Batı liberalizminin Anayasalcılık akımından etkilenmeye indirgenemeyecek, ama onu da ortaya çıkaran toplumsal kökenlerle akraba bir unsur olarak, iktidarın, “kişisel iktidar” alanlarının aşılabileceği ve kendini onlara da dayatan “soyut” bir “kanun” düzleminde yeniden kurulabileceğini gösterir; iktidarın yeni biçimde kuruluşunun yolunu açar.¹⁶³³ Tanzimat’ın “kanun” anlayışı, mutlak monarşiyi kapsamakla birlikte, onu ve diğer tüm “kişisel iktidar” biçimlerini bağlayıcı bir doğaya sahiptir. Mutlak monarşiyi diğerlerinden ayırır, onu “eşitliğini taahhüd ettiği” tebaanın üstünde sayar; ancak, onu da “hüsn-ü idare”nin kanuniliği ile bağlar. “Kanun”ların ulema, vüzerâ ve vükela ile birlikte padişahı da bağlayacağı kabul edilir. “Kavanin-i cedide” (yeni kanunlar) kişiler ve “kişisel iktidar”lar üstü bir niteliğe sahip olmakla birlikte ve onların üstünde kendini konumlandırarak Osmanlı tarihinde ilk defa “kanun”u, hem örfî hem de şerî hukukun üstüne çıkarmış olur.¹⁶³⁴ Böylelikle, “kanun” siyasal iktidarın kurulduğu düzlemi ve araçlarını da belirlemiş olur. Hatta bu özelliğiyle Ferman, anayasal nitelik taşır.¹⁶³⁵

Merkezi devletin “kanun” düzleminde soyutlanmaya başlamasıyla, “sömürü” üzerindeki “siyasal” bağların ve kişisel ilişki bağlarının çözülüşünün hızlanmaya, merkezi devletin “siyasal” alan olarak “iktisadi” alandan soyutlanmaya, “siyasal” alanın toplumdan ayrı bir entite olarak görünürlük kazanmaya ve yönetsel mekanizmaların ayrı bir aygıt gibi görünmeye başlaması birbirine eşlik eden süreçler olmuştur. Bu çakışma, “makam”ın kişilerden, kişisel bağlılık ilişkilerinden ve kişisel gelirlerden bağımsızlaşarak, ancak ayrı bir “tüzel kişilik” olarak devletin içinde kendini var edebilmesi ve dolayısıyla onunla özdeşleşmesiyle gerçekleşmiştir. 19.yy’ın Osmanlı “paşa”sı ortaya çıkan bu eğilimin cisimleşmiş halidir. Olivier Bouquet, “egemenlik sultanın şahsında temerküz etmiştir; ama ilkesel ekseni devlete doğru kaymıştır” yönündeki tespiti de, padişahın bile “kişisel iktidar” ve “makam”ıyla değil devletle

¹⁶³³ Tanzimat Fermanı’nın “kanunların üstünlüğü ilkesi” çerçevesinde yorumlanması için bkz. Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 2000, s.3-12.

¹⁶³⁴ Berkes’in Tanzimat’ın “kanunlaştırma çabaları”nı tartıştığı ve “kanun”u yeni biçimiyle yorumladığı bölüm için bkz. Niyazi Berkes, a.g.e., s.220-227.

¹⁶³⁵ Kemal Gözler’in Ferman’ın “maddî anlamda anayasa”-“şeklî anlamda anayasa” tartışmasının bu bağlama oturduğu görülüyor. Bkz. A.g.e.

özdeşleşmesi yönünde bir eğilimin yaşanmakta olduğunu gösterir.¹⁶³⁶ “Makam”ların giderek kişilerin değil devletin makamı haline gelişi, “makam”ların örgütlendiği idari birim (büro), idari organ (kurum) ve temsili organların (kurul) ortaya çıkmasına ve bu örgütlenmede zümrelerden-“kapı”lardan ziyade işlevselliğin belirleyici hale gelmesine neden olmuştur. Yönetim bilimleri literatüründe modern devlete özgü bir biçim olarak bürokrasinin ortaya çıkışı bu dönemdedir.¹⁶³⁷ Seyfiye sınıfının ve yeniçerilerin yerini bütünleşik bir askeri yapı olarak modern ordunun alışı da bu dönemdedir. Zümreler çözülürken, ilmiye sınıfının devlete nasıl eklemleneceği de yine bu dönemde bir sorun olarak gündeme gelmiştir.

Çözülüş ve gelişimin lineer, dışlayıcı, çelişkisiz ve anlık olduğu ise asla düşünülmemelidir. Tanzimat’ın “gayri-şahsi iktidar”ı, iktidarın “soyut” bir “kanun” düzleminde yeniden inşa edilmesini, “genelleşmiş kişisel iktidar”ın içinden gelerek ve ona dayanarak sağlamıştır. Bu özelliğiyle, Wood’un ısrarla “modern devlet”in “arkaik kökleri” olarak altını çizdiği gelişim çizgisiyle paralellikler taşır.¹⁶³⁸ “Kanun”un merkeziliği ve genelliği, kaynağını, mutlak monarşinin “genelleşmiş kişisel iktidarı”nın, merkezi iktidarı diğer “kişisel iktidar” alanları karşısında konsolide etmiş olmasından; İstanbul’daki mülk sahibi sınıfların “siyasal” haklarını korumuş olmasından alır. Yine III. Selim dönemi meşveretlerinde nüveleri görüldüğü biçimde, “mutlak” özel mülkiyet yönündeki eğilime ve siyasal ile iktisadının birbirinden ayrılışı yönündeki oluşuma da paralel olarak, iktidar mekanizmasına bireysel katılımın öne çıktığı bir düzleme dayanır ve mülk sahibi sınıfları zümreler-“kapı”lar şeklinde değil, ancak bireysel olarak kolektif iktidarın bileşeni haline getirir. Ancak, kapitalizmin burjuvaziyi sınıf olarak yönetme konumuna getirdiğinden farklı olarak, bu kolektif iktidar, “siyasal” imtiyaz sahiplerinin bireysel katılımına açıktır ve bu katılımı belirler. Ayrıca, egemenliğin kaynağı değişmemiş olduğundan, kanun koyma yetkisi ve hatt-ı hümayûnla kanunları tasdik yetkisi padişahı saklı tutulur. Dolayısıyla, “makam” kişiselikten bir anda değil, bireysel katılım tarafından belirlenen temsili organlar (kurul) dolayımıyla uzaklaşır. Kurul-organ eski içinde beliren yeninin özgün biçimi olarak karşımıza çıkar. Merkez ve yerelde ortaya çıkan meclisler bu dönemin kurul-organlarıdır.

Sadrazam “kapı”sının imparatorluğun askerî-mülkî örgütlenmesinin merkezileştiği yer olması ve imparatorluğun genel idaresinin bu “makam” tarafından üstlenilmesi, 17. ve 18.yy’lar boyunca mülk sahibi sınıfların “makam” sahipliğinin yanında teşkilatının

¹⁶³⁶ Olivier Bouquet, a.g.e., s.10.

¹⁶³⁷ François Dreyfus, *Bürokrasinin İcadı – Fransa, Büyük Britanya ve ABD’de Devlete Hizmet Etmek (18.-20. yüzyıl)*, Çev. Işık Ergüden, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

¹⁶³⁸ Ellen Meiksins Wood, *Kapitalizmin Arkaik Kültürü*, a.g.e.

büyümesine ve kalemden yani “efendilikten gelme paşa”ların ortaya çıkmasına yol açmıştı. Vezir ve paşa “kapı”larının çözülüşü ve “makam”lardaki yoğunlaşma ve merkezi devlet teşkilatının büyümesinin yarattığı baskıyla birleşince, daha II. Mahmud’un “genelleşmiş kişisel iktidarı” döneminde kalemlerin “resmi makam”lara dönüşümü yönünde bir eğilim açığa çıkmıştır. Bu dönem, Findley’in meşhur ifadesiyle kalemiye’den mülkiye’ye geçiş sürecinin başlangıcı olmuştur.¹⁶³⁹ “Gayri-şahsi iktidar”ın oluşum süreci kişisel bağların aşılması yönündeki eğilimi güçlendirdikçe, Babiâli de Sadrazamın “makam”ından ayrı bir devlet organı biçimini almaya, hükümetin ve bürokrasinin merkezi olma özelliği kazanmaya başlamıştır.¹⁶⁴⁰ Mülkiye tabirinin de Babiâli merkezli bürokrasi için kullanılmaya başlanması, ayrı “mülk” alanlarından ziyade toplumun tümünün ve dolayısıyla da ülke topraklarının tümünün bir bütün olarak tahayyül edilmeye başlandığı bir “mülk” anlayışının ortaya çıkmakta olduğunu gösterir. Reyaadan tebaaya geçişte olduğu gibi, padişahın “mülk”ünden, merkezi devletin “mülk”üne doğru da bir geçiş yaşanmaktadır.

Merkezi devlet içindeki işlevselliğin belirleyincedeki organlaşmanın en açık örneği de modern ordunun kuruluş sürecidir. Modern ordu, bir yandan askerliği profesyonelleştirmenin; yani devlet içinde ayrı bir kurumsallık ve meslek olarak orduyu yeniden kurmanın; diğer yandan da, hem askeri kaynaklar hem de askeri örgütlenme de kişisel ilişkilerin belirleyiciliğini kırmanın adıdır. Ordu içindeki “paşa”lar, topraktan ve sömürü ilişkilerinden bağımsızlaşarak asker olarak devlette var olmaya devam etmişlerdir. “Paşa”ların kişisel ilişki ağları üzerinden temin ettikleri ve örgütledikleri askerlerin yerini, belli süreler için toplumdaki erkek nüfusun tümünün askeri güç haline getirildiği, bu gücün alımı ve örgütlenmesinin devlette tekleşen “siyasal zor” ile sağlandığı “zorunlu askerlik” yönündeki uygulamalar almaya başlamıştır.¹⁶⁴¹

Ahmet Cevdet Paşa üzerinden ulemayı inceleyen ve “iç özerkliğini koruyan” ulemanın 19.yy devlet oluşumunda nasıl bir sorun olmaya başladığını ve bu sorunun aşılması için nasıl bir eğilim içinde girilmesinin teklif edildiğini araştıran Christoph Neumann’ın çalışmasından yola çıkarak, “gayri-şahsi iktidar” oluşumunun ulemayı da sıkıştırdığını ve bir dönüşüme zorladığını söyleyebiliriz. Ahmet Cevdet Paşa’nın ilmiye

¹⁶³⁹ Carter V. Findley, a.g.e., s.77, 79, 93, 140.

¹⁶⁴⁰ Babiâli 19.yy’ın başında Sadrazamın “kapı” halkının, makamının ve doğrudan ona bağlı divan ve yetkililerin makamlarının toplantıdığı merkezden, bir başka deyişle, Sadrazamın “kapı”sından (bab), 1922 yılında aldığı görünümle Sadrazamın “kapı” halkının başka bir yere taşındığı, ayrı bir hiyerarşik örgütün olduğu, Dahiliye ve Hariciye Nezâretlerinin olduğu, Heyeti Vükelâ’nın ve Şûrayı Devlet’in toplandığı bir hükümet merkezine dönüşmüştür. A.g.e., s.3-5.

¹⁶⁴¹ Zürcher, “zorunlu askerlik”in ilk gündeme geldiği II. Mahmud döneminin sonundan, Osmanlı İmparatorluğu’nun sonuna kadar geçirdiği evrimi detaylı bir şekilde incelemiştir. Erik-Jan Zürcher, “The Ottoman Conscription System ...”, a.g.e.

reformunun, ulemanın 18.yy'daki "her türlü önemli devlet kararına olan kurumsallaşmış katılımından", yani zümre-"kapı" olarak katılımından farklı, "ilke olarak imparatorluğun kurumsal yapısına tamamıyla dahil edil[diği] ve [kanun önünde sorumlu] padişahın emirlerine tabi kılın[dığı]", yani devletin "makam"ları aracılığıyla katılımından geçtiği yönündeki savunusu bunu gösterir.¹⁶⁴² Ancak ulema, şeyhülislam üzerinden "genelleşmiş kişisel iktidar"ın parçası olmuş; tekleşen "kişisel iktidarın", yani merkezi devletin parçası olmuş; ancak, "gayri-şahsi iktidar"a giden yolda Ahmet Cevdet'in önerdiği gibi devletle bütünleşemeyerek en önemli direnç unsuru haline gelmiştir. 19.yy boyunca ortaya çıkan ve 20.yy'a taşınacak siyasi mücadelelerde bu durum belirleyici olacaktır.

Bu idari organlar yanında, "kişisel iktidar"dan "gayri-şahsi iktidar"a geçiş formu olarak temsile dayanan kurul-organların öne çıktığı görülür. Temsil, bu organlar kanalıyla zümre-"kapı" ve kişisel tabiiyet ilişkileri formundan sıyrılarak bireysel bir biçim almaya başlamış ve bu yolla hem İstanbul'da hem yerelde mülk sahibi sınıflarının somut katılımı sağlanarak "genel çıkar"ın oluşumu yönünde bir kapı açılmıştır.¹⁶⁴³

Meclis-i Âlî-i Umûmî, zaman zaman Padişahın da toplantılarına katıldığı, Sadrazamın başkanlığında toplanan, Heyet-i Vükelâ (hükümet), Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ve yüksek rütbeli bürokratlardan oluşan en yüksek meclistir.¹⁶⁴⁴ Tarihsel olarak Babîlî ve Bab-ı Meşihat'ta toplanan divanlarını etkisiz bırakan, mevcut bütün meclisleri de tek bir çatı altında birleştiren tek meclistir. Temsil onda en yüksek merkezi biçimini bulmaktadır. Zaman zaman 300 üyeye kadar ulaştığı olmuştur. Alt meclisler dışında üyeleri, yani müstakil üyeleri olmamasına, müstakil olarak kurullaşmamasına ve bürokratik bir örgütü olmamasına rağmen, Tanzimat dönemi boyunca açılış mazbataları hükümet programı gibi görülmüş; savaş ve barış kararlarına ilişkin görüşmeler bu mecliste yapılmış; Meclis-i Vâlâ üyeleri bu meclis tarafından seçilmiş ve Padişah onayından önce Meclis-i Vâlâ kararlarının yeniden görüşüldüğü, dolayısıyla Meclis-i Vâlâ'yı denetleyen en üst kurul-organ olmuştur. Bu özellikleri nedeniyle, Seyitdanlıoğlu, Meclis-i Umûmî'yi 1817 yılında hanedanın yetişkin prensleri, hükümet üyeleri, ordu kumandanları, yüksek devlet kurumlarının başkanları ve kraldan oluşan Devlet Konseyi'ne (*Staatsrat*) benzetmiş; Senato işlevi gördüğünü

¹⁶⁴² Christoph K. Neumann, a.g.e., s.98-101, 103.

¹⁶⁴³ Yerel ve merkez meclislerdeki "temsiliyet"e vurgu için bkz. Nizam Önen ve Cenk Reyhan, a.g.e., s.35.

¹⁶⁴⁴ Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Meclis-i Âlî-i Umûmî" (The Supreme Conseil-General) and The Transformation in the Ottoman Political Thought (1839-1876)", *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, Cilt: 8, Sayı: 23, 2009, s.107-123; Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ*, a.g.e., s.41-44, 67-74.

söylemiştir. 1877 yılındaki kısa dönem sayılmazsa, 1908’de Meşrutiyetin İlanı ve meclisin açılmasına kadar, Meclis-i Umûmî varlığını koruyacaktır.

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ise, kurul-organ biçiminde örgütlenmiştir; siyasi/yasal, idari ve adli kararlar, güçler ayrılığı gözetilmeden, ilk önce bu kolektif karar organında alınmakta, kanun ve nizamnameler burada hazırlanmaktadır.¹⁶⁴⁵ Şerî, örfî, mülkî, dahilî ve haricî konuların tümü bu kurul-organda mütalaa edilebilmektedir. Yüce Divan’a benzer şekilde, hükümete, nâzıra ve bir üyesine soru sorma, onları yargılama yetkisi vardır. Meclis-i Vâlâ’nın yetki alanını sınırlayan iki önemli unsur vardır. Biri, Meclis-i Vükelâ, diğeri, padişah. Mecliste hangi konuların ele alınacağı ve konuların genel çerçevesi Meclis-i Vükelâ’da kararlaştırılmaktadır.¹⁶⁴⁶ Kanun koyma yetkisi de padişaha aittir, yani yalnız onun şahsında saklıdır. Ancak, Meclis-i Vâlâ ile, Osmanlı tarihinde ilk kez, kanunlar, padişah ve onun “mutlak vekili” statüsünde olan sadrazamın bulunmadığı veya zümre-“kapı”ların doğrudan temsil edilmediği ayrı bir kurul-organda hazırlanmaya başlanmıştır. Padişahın kendi iktidarına dayanarak re’sen verdiği irade-i seniyyelerin yanında, böylelikle, padişahın iradesinden bağımsız ve başka bir karar biçimi ortaya çıkmıştır. Padişahın doğrudan karar almadığı konuların olup, bunları sadece “tasdik” (onay) edecek olması padişahın iradesinden ayrı bir yasama, yürütme ve yargı alanının ortaya çıkmakta olduğunu gösterir. Padişahın “kişisel iktidar”ının yanında ve ondan ayrı bir kurul-organ içinde beliren bu yeni yapı, bu özellikleri itibarıyla, “gayri-şahsi iktidar”ın temelini oluşturmuştur. Baktığı konular ve aldığı kararların büyük çoğunluğunun ve en önemlilerinin doğrudan “kişisel iktidar” alanlarını ve “mutlak” özel mülkiyetin oluşum sürecini kesen vergi, rüşvet ve imar kararları olması da bu çıkarımı destekler.¹⁶⁴⁷

1854 yılında kurulan Meclis-i Tanzimat, Meclis-i Vâlâ’nın yasama işlevi taşıyan yetki alanını genişletmiş; Meclis-i Vükelâ’dan havale edilen konular yanında, kendi konularını seçme ve vükelâyı da istediği takdirde sorgulayabilme ve hatta yargılayabilme yetkisini elde etmiştir.¹⁶⁴⁸ Ancak, kuruluşunu bildiren hatt-ı hümayûn Meclis-i Tanzimat’ı diğer meclislerin üstünde konumlandırmış ve Meclis-i Vâlâ’yı adlî görevlerle sınırlandırmış olsa da, Meclis-i Vâlâ’nın varlığını korumuş olması 1854-61 arasını çatışmalı bir ikili meclis dönemi haline getirmiştir. Ali ve Fuat Paşalar iktidardayken Meclis-i Tanzimat, muhalifleri iktidardayken Meclis-i Vâlâ öne çıkmıştır. Dahası, Meclis-i Tanzimat’ın Meclis-i Umûmî’nin parçası olmaya devam etmesi ve

¹⁶⁴⁵ Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ*, a.g.e., s.42-47.

¹⁶⁴⁶ A.g.e., s.50.

¹⁶⁴⁷ A.g.e., s.46-47, 48-49; Alp Yücel Kaya, “On the *Çiftlik* Regulation ...”, a.g.e., s.354-367.

¹⁶⁴⁸ Mehmet Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s.50-53, 70.

hazırladığı kanunların Meclis-i Umûmî’de görüşüldükten sonra kesinleşecek olması, savunulduğunun aksine, bu dönemde de kanun yapma süreci ile yürütmesinin ayrılması yönünde bir eğilimin ortaya çıkmasına engel olmuştur. Böylelikle, kanun hazırlama ve uygulama süreçlerindeki yetkiyi elinden bırakmayan Heyet-i Vükelâ merkezi devletin en önemli organı olmaya devam etmiş; padişah da “tasdik” yetkisini ve Heyet-i Vükelâ’yı belirleme gücünü koruyarak iktidarını süreklileştirmiştir.

Eyaletlerin birer “kişisel iktidar” alanı haline gelmesi karşısında II. Mahmud ve Tanzimat döneminde, âyânlardan sonra valilerin de “kişisel” nüfuz ve yetkilerini sınırlandırılmaya çalışılmıştır.¹⁶⁴⁹ 1836 yılında eyalet ve sancaklarda merkezi yönetiminin kontrolünden çıkmış askerî insan kaynağının yeniden tek elden yönetilmesini sağlamak için askeri ve idari yönetim eyaletlerde müşirlikler ve sancaklarda feriklikler altında birleştirilmiştir. Ancak bu düzenleme, valiye özerk bir iktidar alanı tanıyan değil, tam tersine onu merkezi devlet içine çeken bir düzenlemedir. Bunu, valilerin eyalet sınırları içindeki toplumsal artıktan doğrudan pay almalarını sağlayan uygulamanın kaldırılması ve valilerin maaşa bağlanması izlemiştir. Ancak, yerel toplumsal ilişkilerin yönetimindeki niteliksel kırılma, ilk örnekleri muhassıllık meclisleri ve sonrasında da memleket meclisleri olan yerel meclisler olmuştur.¹⁶⁵⁰ Yerelde tek bir kişinin iktidarına ve onun çevresinde oluşan kişisel tabiiyet ilişkilerine karşın ve bu ilişkileri sınırlandıracak şekilde meclisler kurulmuştur. 1839-1852 yılları arasında yerel meclislerin yetki alanı sürekli genişletilmiş; valilerin askerî ve malî yetkileri ellerinden alınarak, görev ve yetkileri idarî işlerle sınırlandırılmış ve diğer atanmış ve seçilmişlerle vali sürekli olarak dengelenmeye çalışılmıştır.¹⁶⁵¹ Bu süreç zarfında öyle bir niteliksel dönüşüm yaşanmıştır ki, 1852 yılında valilerin yetkileri arttırıldığında artık bu yetki genişlemesi “kişisel iktidar” alanlarına sahip valiler lehine değil, merkezi iktidarın temsilcisi olan valiler lehine bir genişleme olmuştur.¹⁶⁵² Nitekim, 1852 düzenlemesi, “yetki genişliği”nin miladı olarak görülmektedir. Kaldı ki, bu dönemi de Islahat Fermanı’yla birlikte yerel meclislerin güçlerinin yeniden arttırılması dönemi izlemiştir. İkili yapı belirginleşmeye başlamış; ancak yerel meclisler varlık ve güçlerini bütün 19.yy boyunca korumuşlardır.

¹⁶⁴⁹ Nizam Önen ve Cenk Reyhan, a.g.e., s.116-117, 122.

¹⁶⁵⁰ Birgül Ayman Güler, *Yerel Yönetimler*, a.g.e., s.107-133.

¹⁶⁵¹ Nizam Önen ve Cenk Reyhan, a.g.e., s.123-142, 144-153.

¹⁶⁵² A.g.e., s.142-144, 232.

Güler yerel meclislerin kuruluş sürecini, egemenliğin kullanımını yerel meclislere bırakarak, “[y]erel feodal beylerin [kişisel] ayrıcalıklarına son vermek ve egemenliği tüm sınıfa devretmek.” olarak yorumlar.¹⁶⁵³

“Osmanlı İmparatorluğu’nun devlet geleneği, 1840’lı yıllardan başlayarak tutarlı, işlek ve güçlü bir yerel yönetim sistemi oluşmasını kolaylaştırmıştır. ... yerel meclisler, yerel çıkar grupları ile yerel ve merkezi bürokrasi arasındaki ilişkileri güçlendirmiş, pekiştirmiştir. ... Bunun anlamı, geniş üretici kitleler üzerindeki güç ve otoritelerinin meşrutiyetini sağlayan ‘mütesellim’, ‘voyvoda’, ‘resmi ayan’, ‘mültezim’ gibi unvanlardan yoksun bırakılan kesimlere, ayrıcalıkları [kişisel] değil, sınıf olarak kullanmak üzere ‘meclis üyeliği’ statüsü verilmesidir. Ayan ve eşraf bu ayrıcalığı, iltizam sisteminin geri gelmesiyle birlikte, mümkün olan en etkin biçimde kullanmıştır. ... Yerel meclislerin temsil tabanı yalnızca ayan ve eşrafı, bunun da en üst kesimini kapsayacak kadar dar tutulmuştur.”¹⁶⁵⁴

Birgül Ayman Güler’in yerel meclisler üzerine yaptığı tespitler, hem yerel meclislerin hem de merkezî meclislerin niteliğini ortaya koyar. Meclisler, “kişisel” ayrıcalıklarını kaybeden mülk sahibi sınıfların, “nesnel” olarak mülk sahibi olanlarının bireysel katılımı ile oluşan yeni bir kolektif karar alma mekanizmasını ve bu mekanizma aracılığıyla mülk sahibi sınıfların “sınıf” olarak yönetmeye başlamalarını ifade eder. Tanzimat meclisleriyle birlikte, feodal dönemin zümre bazlı temsil anlayışının yerini, belirli özelliklere sahip bireylerin temsili almaya başlamıştır. Batı Avrupa’da siyasal mücadeleleri belirleyen yurttaş-temsil bağına benzer bir bağ bu meclisler aracılığıyla kurulmuştur. Batı Avrupa’da olduğu gibi, özellikle ilk zamanlarda temsil hakkını elde edenler hem mülk hem “siyasal” hak sahibi kişiler olmuş; yurttaşlık hakkının ve dolayısıyla karar verme ayrıcalığının sınırlı sayıda kişiye tanınmasında olduğu gibi, temsil tabanı olabildiğince dar tutulmuş, ancak bu dar kapsamıyla dahi Osmanlılaştırma siyasetinin kurucu unsuru olmuş ve bu meclisler “siyasal-kişisel” bağlar tam olarak çözülene kadar burjuvaziye özgü “sınıf” olarak yönetme biçimine kavuşamamıştır.¹⁶⁵⁵ Yine de, merkezî ve yerel meclisler, nihai biçimini almamış olmakla birlikte, “sınıf” olarak yönetme eğiliminin belirlediği yeni bir yönetim biçimi olarak tarih sahnesine çıkmışlar; “gayri-şahsi iktidar”ın somutlandığı yönetim mekanizmaları olmuşlardır. Mülk sahibi sınıfların “kişisel” yani doğrudan sınıf çıkarlarını yansıtan değil, “sınıf” olarak çıkarlarını temsil eden bir devletin ortaya çıkmasını sağlamışlardır. “Mülk”ü kapsayan ancak onun üstünde bir sınıfın yönetimini sağlayan bir devlet bu temsil dolayımıyla kurulmaya başlanmıştır. “Gayri-şahsi iktidar”ın “genel çıkar”ı mülk sahibi

¹⁶⁵³ Birgül Ayman Güler, a.g.e., s.46.

¹⁶⁵⁴ A.g.e., s.131-132.

¹⁶⁵⁵ Heide Gerstenberger, a.g.e., s.671-676; Osmanlılaştırma siyasetindeki kurucu özelliği için bkz. Nizam Önen ve Cenk Reyhan, a.g.e., s.136.

sınıfların temsili çıkarı olmuştur. Devletin doğrudan hangi sınıfların elinde olduğu değil, sınıfsal niteliği söz konusudur artık.

Beşinci Bölüm: Değişim Sürecinde Niteliksel Kırılmanın Somutlaştığı Organ Olarak Devlet Başkanlığı: “Padişahlık” versus “Cumhurbaşkanlığı”

5.1. 19. Yüzyıl: Toplumsal İlişkilerin Örgütlenmesinde Niteliksel Dönüşüm

Feodalizmden kapitalizme geçiş aşamasında, toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinde yaşanan dönüşümün niteliksel bir sıçrama yaşayabilmesinin ön şartı, “siyasal birikim” tarafından belirlenen feodal toplumsal ilişkilerin özgün örgütlenme biçimi olan “kişisel iktidar” formlarının yıkılması olmuştur.¹⁶⁵⁶ Böylelikle, artığın çekilme sürecinde “siyasal bağ”ların belirleyiciliği ortadan kalkmış; siyasal olandan ayrı “nesnel” bir iktisadi faaliyet alanı ortaya çıkmıştır. Pazarın, artığın çekilme sürecine dışsal bir ilişki biçimi olmaktan çıkıp, sermaye döngüsünün uğraklarından biri haline gelmesi bu şekilde mümkün olmuştur. “Siyasal bağ”lar yerine pazar bir zorunluluk olarak kendini dayatmaya başlamıştır. Kapitalist üretim ve bölüşüm ilişkilerinin serbest kalarak gelişmelerini sağlayan şey, “kişisel iktidar” biçimlerinin yıkılması olmuştur. Bu nedenle, henüz burjuvazinin bir sınıf olarak tarih sahnesine çıkmasından önce ve bu sınıflaşma dinamiğini de belirleyecek şekilde “gayri-şahsi iktidar”ın oluşum süreci uzun dönemli bir devrimci dönüşüm olarak belirlemiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nun 19.yy’ının uzun, dönüşümlere gebe, kapitalistleşme süreçleriyle belirlenen, bununla birlikte, çelişkilerin ve çatışmaların yoğunlaştığı bir yüzyıl olarak görünmesinin nedeni de budur. Osmanlı 19.yy’ı “gayri-şahsi iktidar”ın oluşum ve kapitalist ilişkilerin gelişim yüzyılıdır.

19. yüzyıl toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinde niteliksel dönüşümün yaşandığı ve bu özelliği nedeniyle 20.yy’ın iki büyük devriminin içine doğduğu özgün koşulları hazırlayan yüzyıldır. Feodal temellük ve mülkiyet ilişkileri ve imparatorluğun aldığı devlet biçimleri 16.yy’ın son yarısından 19.yy’ın ilk çeyreğine kadar değişmiş, farklı biçimler almış olsalar da, bu değişim feodal toplumsal ilişkilerde niteliksel bir dönüşüm yaratmamış; toplumsal ilişkilerin örgütlenmesi feodal karakterini muhafaza etmiştir. “Siyasal zor” veya “ekonomi-dışı zor”, “kaba kuvvet değil, ... ‘siyasi’ temelde ve onun desteği ile artığın çekilip alınması” ise, bu dönem boyunca temellük ilişkileri bu özelliklerini korumuş; yine bu siyasal temeldeki kişisel ilişkiler üzerinden biçimlenen mülkiyet ilişkileri varlığını devam ettirmiştir.¹⁶⁵⁷ Ancak, dördüncü bölümde ortaya konulduğu üzere, söz konusu feodal toplumsal ilişkiler çözülmeye başlamış ve yer yer “kapitalist ilişkilerin embriyonunu içermek ve hatta kendi dışındaki sermayeye

¹⁶⁵⁶ Heide Gerstenberger, a.g.e., s.662, 667.

¹⁶⁵⁷ “Ekonomi-dışı zor” tanımı için bkz. İşaya Üşür, a.g.e., s.435. Feodal mülkiyet hakları için bkz. Oğuz Oyan, a.g.e., s.6-8.

bağımlılaşmasının belirtilerini taşımakla birlikte henüz kapitalist olmayan, zanaatkâr ya da köylü tipi, çalışan mal sahibinin üretimine dayanan” bir basit meta üretimi doğmuştur.¹⁶⁵⁸

Feodal toplumsal ilişkilerde yaşanan bu dönüşüme rağmen, imparatorluğun kendi iç dinamiklerini oluşturan mülk sahibi sınıfların farklı iktisadi faaliyetler sonucu biriktirdikleri servetler sermayeye dönüşmemiştir.¹⁶⁵⁹ Yer yer ücretli emeğe rastlanan çiftliklerde dahi temellük ilişkileri emeğin toprağa bağlanabildiği koşullarda ve oranda sürdürülebilmiş; fiyat/maliyet baskısının yani pazarın üretim ilişkilerini belirlediği bir meta üretimi ortaya çıkmamıştır. Aynı süreç zanaat imalatında da kendini göstermiş; üretim aslolarak lonca çatısı altında kalmış ve lonca dışı üretim de meta üretimine dönüşmemiştir. Servet birikimi, verimlilik problemlerine ve bunalımlara rağmen feodal toplumsal ilişkiler içinde devinmeye devam etmiştir.

Osmanlı kendi iç dinamikleriyle, yani “kendiliğinden” feodalizmden kapitalizme geçememiştir. Ancak 19.yy’da feodal toplumsal ilişkilerin çözülüşünde ulaşılan bu ileri aşama,¹⁶⁶⁰ “zorunluluk olarak pazar”la karşılaşmayı bir “geç kapitalistleşme” deneyimine dönüştürmüştür. Feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinin mekaniği bu cümledeki alt argümanlarla özetlenebilir. Şöyle ki, bir, “zorunluluk olarak pazar” ne sınıfsız ne de sınıf dinamikleri gelişkin olmayan durağan, geleneksel veya Ortaçağ tarzı feodal ilişkilerin hakim olduğu bir toplum üzerinde baskı kurabildiği için değil, tam tersine sınıflaşma ve tabakalaşma dinamikleri gelişkin, farklılaşma düzeyi yüksek bir toplumdaki eğilimlerle bütünleşebildiği için “geç kapitalistleşme” deneyimini içeren bir eklemlenme sağlanabilmiştir.¹⁶⁶¹ İki, emeğin “özgür”leşmesini, servetin sermayeye dönüşümünü sağlayacak bir mülksüzleşme ve aynı anlama gelmek üzere bir ilk birikim süreci yaşanmadığı ve bu ilk birikim ancak “zorunluluk olarak pazar”a eklemlenme

¹⁶⁵⁸ “Küçük üretim biçimi” tanımı için bkz. İşaya Üşür, a.g.e., s.441.

¹⁶⁵⁹ “Eğer para sermayenin varlığı ve hatta bu sermayenin belli ellerde yoğunlaşması ile metaların bollaşması, dolaşımın, mübadelenin artması özgül bir üretim tarzı olarak kapitalizmi **tanımlamak** için yeterli değilse, bu takdirde kapitalizm **nasıl** tanımlanacak (ve bu tanıma bağlı ve onunla uyumlu olarak) ve **hangi tarihten** başlatılacaktır? ... ‘Üretim ve tüketim araçları kendiliklerinden nasıl sermaye değillerse, aynı şekilde para ve mallar da **kendiliklerinden** sermaye değillerdir. Bunlar **sermayeye dönüştürülme** durumundadırlar. Ne var ki bu dönüşmenin kendisi ancak **belli şartlar** altında olabilir: biri diğerinden tamamiyle farklı iki **mal** sahibi karşı karşıya gelmeli ve bunlar arasında ilişki kurulmalıdır; bir yanda, ... para ve üretim ve tüketim aracı sahipleri, öte yanda, kendi iş-güçlerini satan ve dolayısıyla emek satıcısı olan işçiler yer almalıdır. İşçiler iki anlamda özgür olmalıdır: bunların bizzat kendileri ... doğrudan doğruya bir üretim aracı olarak kullanılma durumundan kurtulmuş olmalıdır ... ve ... kendilerinin olan üretim araçları olmalıdır.” Marx, Kapital I/2 op. Cit, s.522, 553-554’ten aktaran İşaya Üşür, a.g.e., s.380-381. Bütün vurgular İşaya Üşür’e aittir.

¹⁶⁶⁰ “[F]eodal üretim biçiminin çözülmesi, kapitalist üretim biçiminin gelişmesinden önce zaten ileri bir aşamaya ulaşmıştı ve bu çözülme, yeni üretim biçiminin eskisinin bağrında büyümesi ile yakın bir ilişki içinde de ilerlememişti.” Maurice Dobb, “Dördüncü Bölüm: Birkaç Not Daha”, Maurice Dobb vd., a.g.e., s.99.

¹⁶⁶¹ “İç farklılaşma” olgusuna vurgu için bkz. Korkut Boratav, a.g.e., s.114.

sürecinde yabancı sermaye eliyle gerçekleştiril(ebil)diği için, söz konusu “geç kapitalistleşme” deneyimin tümüne damgasını vuracak bağımlı bir karakterle malul olarak doğmuştur.¹⁶⁶² Üç, kapitalistleşen ülke pazarlarının, ülke içindeki üretim ve dolaşım süreçleri üzerinde yarattığı baskının şiddeti, onların bu süreçlere dışsal kalmalarından ve aynı anlama gelmek üzere ülkenin kapitalistleş(e)memesinden değil, tam tersine “zorunluluk olarak pazar”ı oluşturacak bir aşamaya gelmelerinden ve bu pazarın “uluslararası rekabeti” ülke içindeki üretim süreçlerini, bölüşüm ilişkilerini, sınıf ve tabakaların birbirlerine karşı konumlarını belirleyen bir “iç rekabete” dönüştürmesinden kaynaklanmıştır.¹⁶⁶³ Dört, çözölen ancak varlığını koruyan feodal toplumsal ilişkilerin direnci ve pazarın kapitalistleşen ölkeler için zorunluluk haline gelmesinin yarattığı basınç, eklemlenme sürecinin, üretim ilişkilerini kapitalizm yönünde mutlak anlamda çözöcü ve ilk örneğinde olduğu gibi kapitalist ilişkileri ölkenin bütününü bir pazar haline getirerek hâkim kılıcı şekilde değil, eşitsiz ve bileşik gelişme eğilimini ortaya çıkarak şekilde yaşanmasına neden olmuştur.¹⁶⁶⁴ Eklemlenme ile kapitalistleşme süreci başlamıştır; ancak İngiltere’deki kapitalistleşme sürecinden sonra dünya üzerindeki bütün diğere deneyimlerde olduğu gibi ilkinden ve diğerelerinden farklı ancak onlarla bütünleşik bir deneyim ortaya çıkmıştır. Bu deneyim, dünya ölçeğindeki birleşik ama eşitsiz gelişmenin parçası olduğu gibi, kendi içinde de eklemlenmenin tempo ve biçimine bağılı olarak derin bir eşitsizlik ve farklılaşma

¹⁶⁶² Mülk sahibi sınıfların ve servetin belli ellerde yoğunlaşmasının veya pazara dönük üretim yapmanın ve dolayısıyla farklı üretim tarzlarının karşılaşmasının kendiliğinden kapitalist üretim ilişkilerini doğurmayacağı, bunun için mutlaka farklı biçimlerde birikmiş servetin sermayeye dönüşmesi gerektiği göz önünde bulundurulduğu zaman eklemlenmenin “geç kapitalistleşme” sürecini başlatabilmek için bu dönüşümü gerçekleştirmek zorunda olduğu görölecektir. Eklemlenme ve “geç kapitalistleşme” arasında böyle bir ilişki olduğunu anlamak ve tarihsel olarak bunun nasıl özgün biçimler aldığını görebilmek için “ilk birikim” çözümlemesine ihtiyaç vardır. Bu dönüşüme yaptığı vurgu itibariyle şu tanımlama-açıklamayı önemsiyorum. “Marx’ın *Kapital*’in Almanca yayımlanan orijinal versiyonunda kullandığı, (ilk, orijinal birikim anlamına gelen) ‘Ursprüngliche Akkumulation’ teriminin İngilizceye hatalı biçimde ‘primitive accumulation’ (ilkel birikim) biçiminde çevrildiğini, İngilizce baskıyı esas alan Türkçe çevirinin de bu nedenle ‘ilkel birikim’ kavramını kullandığını kaydetmek gerekiyor. Kavram esas olarak kapitalist üretimin başlamasını mümkün kılan ilk sermaye birikimini ifade ettiğı için ‘ilkel birikim’ yerine ‘ilk birikim’ kavramını kullanmak daha doğru görünüyor.” Burak Gürel, “Türkiye’de Kırdı Sınıf Mücadelelerinin Tarihsel Gelişimi”, Sungur Savran, Kurtar Tanyılmaz, E. Ahmet Tonak (Ed.), *Marksizm ve Sınıflar – Dünyada ve Türkiye’de Sınıflar ve Mücadeleleri*, Yordam Kitap, İstanbul, 2014, s.303-385, s.305. Osmanlı’da “emperyalizm yörüngesinde bağımlı kapitalist gelişme” çözümlemesi için bkz. Nuray Ertük Keskin ve Melda Yaman, *Türkiye’de Tütün – Reji’den Tekel’e Tekel’den Bugüne*, NotaBene Yayınları, Ankara, 2013, s.39-57.

¹⁶⁶³ Alp Yücel Kaya, “19. Yüzyıl İzmir’inde Tüccarlar ve Esnaflar ...”, a.g.e.

¹⁶⁶⁴ Eşitsiz ve birleşik gelişme eğiliminin “geç kapitalistleşme” deneyimlerini hangi açılardan özgün kılabilceğine ilişkin tespit ve örnekler için bkz. Sungur Savran, “Azgelişmişlik: Eşitsiz ve Bileşik Gelişme”, a.g.e.; Wood’un İngiliz emperyalizmi üzerinden yaptığı şu “geç kapitalistleşme” tespiti de yaşanan sürecin özgünlüğünü ortaya koyar: “İngilizler, her ne kadar kendi kiracılık biçimlerini veya toprak sahibi, kiracı ve ücretli işçi ‘üçlüsü’nü evrenselleştirmek isteseler de, İngiltere’nin kendine özgü mülkiyet ilişkilerini başka hiçbir yerleşimci kolonisinde [İrlanda, Hindistan ve ABD] yeniden üretmeyi başaramadılar. Ama yeni emperyalizm, sömürgelerde kârlı üretim imkânları ve ölkeci üretimin gerek duyduğu girdilerin yanı sıra artı emek verimliliğinin yarattığı artı emek(çiler) için de bir emniyet sübabı sağlamaya devam etti.” Ellen Meiksins Wood, *Sermaye İmparatorluğu*, a.g.e., s.103.

yaratmıştır. Bu nedenle, eklemleme, yer yer mülksüzleşme yönündeki eğilimlerin önünü açmış; yer yer mevcut üretim ilişkilerini koruyarak tedrici bir dönüşüm yaratmış; ve dahası, bu iki süreci birbirine bileşik olarak üretmiştir. Dolayısıyla, Osmanlı “geç kapitalistleşme” deneyimi kendi özgüllüğü ve çelişkilerini yaratmış; bunların aşıldığı değil bunlardan beslenen bir kapitalistleşme pratiği olmuştur.

Somut durumun somut tahlili itibariyle, eklemlemeyle başlayan “geç kapitalistleşme” süreci açısından miladın İngiltere’yle imzalanan 1838 Balta Limanı Antlaşması olduğu anlaşıyor.¹⁶⁶⁵ Geniş anlamıyla 1839-71 dönemine adını veren Tanzimat’ın liberalizm eğiliminin ve dipten gelen bir dalga gibi yeni toplumsal ilişkilerin gelişmesinin önünü açan sürecin de bu antlaşmayı milat aldığı görülür.¹⁶⁶⁶ 1838 Balta Limanı Antlaşması, 18.yy’da Doğu Akdeniz’de egemen olan Osmanlı-Fransız ticaret ilişkileri dahil, kendinden önce kurulan ticaret ilişkilerinden tümüyle farklı bir pazar anlayışının, “zorunluluk olarak pazar”ın kapılarını açtığı ve pazarla kurulan ilişki biçimini değiştirdiği için niteliksel bir kopuşu ifade eder. Bu niteliksel kopuşun üç boyutu vardır. Birincisi, ticari ilişkilerin “sermaye döngüsü”ne bağlanmasıdır. “Sermayenin genişletilmiş yeniden-üretimi” bir döngü halinde üretim ve dolaşım alanlarını birbirine bağladığı andan itibaren, üretim sürecinde ortaya çıkan meta sermayenin kendini gerçekleştirebilmesi için pazarda para sermayeye dönüşmesi zorunludur. Yani pazar, metanın yeniden-üretim için girmek zorunda kaldığı bir alandır artık. İngiltere’de Sanayi Devrimi’nin gerçekleşmesi “iç pazar”ın absorbe edemeyeceği bir meta sermaye ortaya çıkarmış, bir başka deyişle, mamul mal cinsinden bir üretim fazlası bunalımı yaratmıştır.¹⁶⁶⁷ Bu aşırı birikim krizi, meta sermayenin dünya ölçeğinde genişlemesiyle, yani İngiliz mamul mallarının kendine yeni pazarlar bulması ile aşılmaya çalışılmıştır. 1838 Balta Limanı Antlaşması, iç ve dış gümrük düzenlemeleriyle mamul mal ithalatının önünü açarak, Osmanlı’yı dış ticaret kanalıyla “serbest ticaret” ve “meta ihracı” biçiminde gerçekleştirecek bir emperyalist genişleme sürecinin parçası haline getirmiştir.¹⁶⁶⁸

Bu bağlamda ticaretin serbestleşmesi, bir, yabancı ticaret sermayesinin, mamul mal ihracının önündeki engellerin kaldırılması için ülke ticaretindeki mevcut düzenlemelerin

¹⁶⁶⁵ Krş. Donald Quataert, a.g.e., s.885-1051, s.944-945; İlber Ortaylı, a.g.e., s.98-101.

¹⁶⁶⁶ İlber Ortaylı, a.g.e., s.89; Tevfik Çavdar, *Türkiye’de Liberalizmin Doğuşu*, Uygur Yayınları, İstanbul, 1982, s.14-16, 47-74; Şevket Pamuk, a.g.e., s.1-11, 95-109; Ahmed Güner Sayar, a.g.e., s.140-153, s.143, 147-149.

¹⁶⁶⁷ Bunalım ve akabinden gelen “serbest ticaret” politikası için bkz. Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi – Ondokuzuncu Yüzyıl*, Belge Yayınları, İstanbul, 1993, s.38-43.

¹⁶⁶⁸ 1838 Balta Limanı Antlaşmasının hükümleri ve incelemesi için bkz. Doğan Avcıoğlu, *Türkiye’nin Düzeni – Dün, Bugün, Yarın*, Cilt 1, 13.Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1979, s.104-108; Alp Yücel Kaya, a.g.e., s.89.

kaldırılması; yani *yed-i vahid*, *tezkere* usulü ve *gedik* gibi feodal tekel niteliği taşıyan uygulamaların ve aynı anlama gelmek üzere egemen bir devlet olarak Osmanlı'nın kendi ticari çıkarlarını gözeterek tek taraflı olarak yaptığı düzenlemelerin ortadan kaldırılarak veya işlevsizleştirilerek ticaretin “kuralsızlaştırılması”dır. Böylelikle, Osmanlı yabancı mamul mallar, yani “meta ihracı” için “açık pazar”a dönüştürülmüştür.¹⁶⁶⁹ İki, “meta ihracı”, ihracı gerçekleştiren ülkelerdeki sermaye birikimine bağlandığı ve onun yeniden-üretimini mümkün kıldığı için, bu “kuralsızlaşma” ihracın fazla veren mamul mal alanından yapılmasını ve ilk elden dış ticaret dengesinin ithalat lehine bozulmasını beraberinde getirmiştir.¹⁶⁷⁰

Meta sermayenin Osmanlı'ya girişi, salt ithalat-ihracat dengesini bozmamış, salt dış ticaret açığını arttırmamış aynı zamanda ülke içinde temas ettiği bütün alanlarda toplumsal üretim faaliyetinin tüm alanlarını bu “sermaye döngüsü” ile belirlenen “zorunluluk olarak pazar”a tabi kılmıştır.¹⁶⁷¹ Yabancı tüccar, yerli tüccarın % 9'luk iç gümrük resmine karşın kendine tanınan % 2'lik iç gümrük resmi ödeme kolaylığı ile ithal malları iç pazardaki satış noktasına kadar götürmeye; % 3'lük dış gümrük resminden yararlanarak da yerli malları üreticiden limanda satış noktasına kadar ulaştırmaya başlamıştır.¹⁶⁷² Antlaşmanın 3.maddesiyle yabancı tüccarın toptan ticaret alanında olduğu gibi perakende ticaret alanında da aynı koşullarla faaliyette bulunabilmeleri sağlanmıştır.¹⁶⁷³ Böylelikle, esnafın tekelindeki perakende ticaret ve üretim alanı da meta sermayenin rekabet alanı haline getirilmiştir. Dahası, 1831 yılındaki bir gedik düzenlemesi ile üretim ve mülkiyet birbirinden ayrıldığı ve üretimde serbestiyetin önü açıldığı için, Avrupalı tüccar, esnafın üretim, yani imalat alanında da faaliyet yürütmeye başlamıştır. Özetle, denebilir ki, ticaret ve zanaat üretimi tekeli kırılmıştır.

Yabancı tüccar sermayesinin etkinlik alanını genişletmesiyle, “zorunluluk olarak pazar”a dönük üretimin yapıldığı alan da genişlemeye, öncesinde “iç pazar”a dönük üretim yapan alanları da kapsamaya başlamıştır. 1840'lardan itibaren ihracatta da artış yaşanmaya başlandığı tepsit edilmektedir.¹⁶⁷⁴ Örneğin İzmir, tarımsal üretimin

¹⁶⁶⁹ Doğan Avcıoğlu, a.g.e., s.108; Eklemlenme sürecinde emperyalizmin, kapitalizmin gelişimi önünde gördüğü en önemli engel olan tekelin kaldırılması için başka coğrafyalarda yaptığı benzeri düzenlemeler ve bu düzenlemelerin tarihsel önemi için bkz. Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.75, 94-104, 108-109.

¹⁶⁷⁰ Antlaşma, öncelikle, 1827-38 arasındaki % 100 İngiliz ithalat artışını, 1838-50 döneminde % 400'ün üstüne çıkarmıştır. Böylelikle, üretim fazlasının absorbe edilme ihtiyacına paralel bir ithalat patlaması yaşanmıştır. Osmanlı'nın İngiliz ihracatındaki payı da % 1,9'dan % 4,9'a yükselmiştir. Orhan Kurmuş, a.g.e., s.86.

¹⁶⁷¹ Nail Satlıgan, a.g.e., s.107.

¹⁶⁷² Alp Yücel Kaya, a.g.e., s.89.

¹⁶⁷³ A.g.e., s.89, 87.

¹⁶⁷⁴ Reşat Kasaba, a.g.e., s.45.

belirlediği zengin hinterlandıyla 1840 sonrasında ihracat bakımından Doğu Akdeniz'in en önemli limanı haline gelmiştir.¹⁶⁷⁵ 1830-80 yılları arasında İzmir limanından yapılan ithalatta 7,5 kat (yıllık % 4), ihracatta 4 kat (yıllık % 3) artış yaşanmış; 1845-76 arasında İzmir'de yapılan tarımsal üretim 4 kattan fazla artmıştır. 1850'lerde Osmanlı genelinde ihracat artışı ithalat artışını geçmiştir.¹⁶⁷⁶

İhracata yönelme “sermaye döngüsü”nün parçası haline gelme sürecinin ikinci ayağını oluşturur. Sermayenin yeniden-üretimi salt fazlanın satılması ile değil, üretken sermayenin kendi ülkesinde farklı alanlara yönelmesini mümkün kılacak şekilde nüfusun başka kaynaklardan beslenmesinin sağlanması ve üretken sermayenin ihtiyacı olan ucuz girdinin de bulunması ile de gerçekleşir.¹⁶⁷⁷ Sermaye birikimi, bu özellikleri itibariyle, 19.yy Osmanlı'sında tarımsal üretim bazında hammadde üretim ve ihracatını da koşullamıştır. Mamul mal-hammadde bağı “sermaye döngüsü”nün ortaya çıkardığı bir zorunluluk olarak belirmiştir. Osmanlı, sermaye birikiminin ihtiyaçları doğrultusunda bir uluslararası işbölümünün parçası haline gelmiştir.

Niteliksel kopuşun ikinci boyutu “zorunluluk olarak pazar”ın yarattığı rekabet baskısıdır. “Siyasal zor” ile ticaret ağları üzerinde kurulan tekele ve “eşitsiz mübadele”ye, yani istikrarsız fiyat dalgalanmalarına uyumlu “ucuza alıp” “pahaliya satmaya” dayalı merkantil ticaret, yerini temelinde kapitalist kârın olduğu, bu bağlamda, fiyat-maliyet dengesinin gözetildiği kapitalistleşme sürecinin “yeniden üretimini” gerçekleştiren “zorunluluk olarak pazar”a bırakmıştır. Uluslararası pazarda fiyatı ve dolayısıyla kârı belirlemeye başlayan rekabetçi üretimdir.¹⁶⁷⁸ Rekabetçi üretim, ülke içi üretimin ihtiyaç duyduğu girdilerin ucuza temini ve pazarı genişletmek için ucuza satılabilecek ürünler üretme yönünde maliyetleri düşürme, yani verimlilik baskısı altında şekillenir.¹⁶⁷⁹ Fiyatı belirleyen “toplumsal değer” mübadele aşamasıyla sınırlı bir değer değil, artı-değer üretimi üzerinde yükselen ve metanın dolaşım sürecinde kendini gerçekleştirmesine dayanan “sermaye döngüsü”nün oluşturduğu değerdir.¹⁶⁸⁰

Fiyatların, “zorunluluk olarak pazar” tarafından belirlenmesi, rekabetin, ticari üstünlüğe dayalı fiyat farklarından değil üretkenlik farklarına dayalı fiyat farklarından kaynaklandığını gösterir: “Hangi üretkenlik düzeyinde üretilen metalar toplam arzın

¹⁶⁷⁵ Alp Yücel Kaya, a.g.e., s.81, 85; Orhan Kurmuş, a.g.e., s.87-88.

¹⁶⁷⁶ Reşat Kasaba, a.g.e., s.45.

¹⁶⁷⁷ Nail Satlıgan, a.g.e., s.107; Reşat Kasaba, a.g.e., s.39, 43-46; Orhan Kurmuş, a.g.e., s.86-87.

¹⁶⁷⁸ Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.101.

¹⁶⁷⁹ A.g.e., s.103.

¹⁶⁸⁰ Fiyat, “sermaye döngüsü”nün parçası olarak doğrudan üretim süreçleri içinde belirli bir emek-zaman ile üretilen ve üretilen değerle orantılı bir fiyata sahip olan meta-sermaye kütlelerinin, dolaşım sürecinde “ortalama bir kâr haddini içeren piyasa üretim fiyatlarına dönüşmesi ile ortaya çıkar. Nail Satlıgan, a.g.e., s.30-31. “Toplumsal değer” kavramlaştırması için bkz. A.g.e., s.58-61, 65-69.

büyük çoğunluğunu oluşturuyorsa, yine o metaların üretim fiyatı öteki bireysel üretim fiyatları arasından sıyrılarak piyasa üretim fiyatını belirler.”¹⁶⁸¹ Fiyat baskısını üretim ilişkilerinin değişiminin koşulladığı görülmektedir. Sanayi Devrimi ile ivmelenen genişlemenin bir boyutunu da bu gerçek, yani yüksek üretkenlik düzeyindeki malların dünya pazarını kaplaması oluşturur. Yüksek üretkenlik düzeyi ile kaliteyi düşürmeden maliyetleri düşürebilen ve metaların fiyatını ucuzlatan İngiltere, uluslararası pazarda maliyetleri düşürme yönünde bir baskı yaratmıştır.¹⁶⁸² Bunu mümkün kılan da, mübadelenin arz-talep dengesi değil, üretkenlik farklarına yol açan üretim ilişkileridir. Yüksek üretkenlik düzeyleri ile kaliteyi düşürmeden maliyetleri düşürebilen ve metaların fiyatını ucuzlatan bu ülkeler, uluslararası pazarda maliyetleri düşürme yönünde bir baskı yaratmışlardır.

Osmanlı bu baskıyı en açık haliyle üretim ilişkileri arasındaki farkın giderek açıldığı ve dolayısıyla üretkenlik artışları arasındaki açının büyüdüğü zanaat-imalat alanında hissetmiştir.¹⁶⁸³ Antlaşmanın yarattığı rekabetçi ortama dayanamayarak ilk elden çöken sektör hammadde işleme maliyetlerinin kompanse edilemediği imalat sektörü olmuş; İngiliz tekstil ürünleri hem yerli üretim hem de diğer ülkelerden ithal edilen ürünler karşısında rakipsiz hale gelmiştir.¹⁶⁸⁴ Dışticaretin yarattığı baskı, Osmanlı’yı pazarda rekabet edebileceği alanlara doğru itmiştir.¹⁶⁸⁵ Pazar fiyatları karşısında üretim ilişkilerini değiştirmeden emek yoğunluğunu arttırarak rekabet edebildiği tek alan tarım olmuş;¹⁶⁸⁶ bu durum hammadde ihracatçısı konumunu pekiştirmiştir.

Üçüncü boyut ise, “zorunluluk olarak pazar”ın ortaya çıkardığı “değer-aktarımı” mekanizmasıdır. Emekğin ulusal harcama yoğunluğunu ve üretkenliğini uluslararası seviyenin üstüne çıkaran gelişmiş kapitalist ülkeler – veya sermayenin organik bileşiminin yüksek olduğu ülkeler, “bir birim uluslararası para (altın) satın almak için daha az emek-zaman harca[rken], ... bu uluslararası parayla daha az üretken ulusların

---

¹⁶⁸¹ Nail Satlıgan, a.g.e., s.84.

¹⁶⁸² Osmanlı’da üretilen malların daha ucuzlarıyla ikame edilmeye başlanması, Wood’un uyarılarını takip edersek, sadece Doğu Hindistan Ticareti’nin bol ve dolayısıyla ucuz malları sayesinde olmuş olamaz. Bu, daha erken dönemlerinden itibaren İngiliz yayılcılığının kapitalist karakter taşıması ve genişlediği alanlarda maliyetleri düşürücü tarzda üretim ilişkilerini örgütlemeyi hedeflemesiyle açıklanabilir. Ellen Meiksins Wood, a.g.e., s.117; Robert Brenner, a.g.e., s.14.

¹⁶⁸³ Niyazi Berkes, zanaatın içine girdiği bunalımın esnafı “endüstriyel üretimin kapitalist yönde gelişme imkânlarını, bu gibi imkânlardan hem mahrum olan hem de bu imkânların sağlayacağı gelişmelere kendi geleneği ve çıkarları gereği karşıt olan dar ve parçalanmış loncalar tekeldiliğinin çerçevelerine hapsed”tiğini dile getirmiştir. Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, YKY Yayınları, İstanbul, 2013, s.315-316, 317.

¹⁶⁸⁴ Reşat Kasaba, a.g.e., s.44; Orhan Kurmuş, a.g.e., s.86; Doğan Avcıoğlu, a.g.e., s.109-110.

¹⁶⁸⁵ Azgelişmiş ülkeleri hammadde ihracatçısı konumuna iten rekabet koşullarının çözümlemesi için bkz. Nail Satlıgan, a.g.e., s.156.

¹⁶⁸⁶ Burak Gürel, a.g.e.

metalarında cisimleşmiş daha çok emek-saat satın ala[bilirler].”¹⁶⁸⁷ Bu nedenle, serbest ticaretin dayandığı “eşit mübadele” koşullarında eşit uluslararası değerler üzerinden yapılan mübadele, “eşitsiz bir emek-miktar mübadelesi” içerir.¹⁶⁸⁸ Dış ticaret, yani mübadele süreci, üretim alanında üretilmiş artı-değeri sermayeciler arasında yeniden bölüştürme kapasitesi kazanır ve ortalama organik bileşimi düşük ülkelerin sermayedarları, ortalama organik bileşimi yüksek ülkelerin sermayedarlarına üretilmiş artı-değerin bir kısmını kaptırırlar.¹⁶⁸⁹ Böylelikle, eşitsiz ve bileşik gelişimin parçası olan bir değer-aktarımı gerçekleşmiş olur.

Bu değer-aktarımı, üretim sürecinde doğrudan üreticinin emek-zamanının bir sınıf tarafından mülk edinilmesi gibi bir sömürü ilişkisi, yani bir ulusun diğer bir ulusu sömürmesi sonucunu doğurmaz. Temel çelişki sınıf çelişkisi olmaya devam eder. Bağımlılık Okulu veya Dünya-Sistemi kuramcılarının iddialarının tersine, ne gelişmiş (sanayi) ve gelişmemiş (tarım) sektörler arasında bir değer aktarımı ne gelişmiş kapitalist ülkelerin burjuvazisinin gelişmemiş ülkeleri topyekûn sömürüsü vardır. Gelişmemiş ülkelerde sınıfların yokluğu veya bir sınıfın ancak uluslararası mübadele sürecinde komprador bir rol oynayarak sömürü sürecine katılması gibi bir olgu da mevcut değildir. Uluslar arasında iktisadi anlamda bir sömürü ilişkisinden söz edilemez. Ancak, bu değer-aktarımı nedeniyledir ki, gelişme eşitsizlikleri aşılmaz ve hatta derinleşebilir.¹⁶⁹⁰ Bu tespit, dış ticaretin önemini azaltmaz; tam tersine kapitalistleşme süreci içinde, yani kapitalistleşme sürecine girildiği koşullarda dahi, eşitsiz ve bileşik gelişim eğilimi nedeniyle bir değer-aktarımının olacağını ve bu durumun eşitsiz gelişimi besleyeceğini gösterir.

5.1.1. “Zorunluluk olarak Pazar”ın Koşullarında Ortaya Çıkan Ticaret Sermayesi ve Mali Sermaye

1838 Balta Limanı Antlaşması ile başlayan “zorunluluk olarak pazar”a dönük üretim, 20.yy’ı belirleyecek bir sermaye birikim süreci ve sınıflaşma-tabakalaşma pratiği ortaya çıkarmıştır. Dönüşümün başladığı alan, antlaşmanın etkisini ilk elden ve doğrudan hissettirdiği ticaret alanı olmuştur. Bu etkiyi ilk elden hisseden tüccarlardır. Nail Satlıgan’ın “[U]luslararası mübadele, sermayenin ulusal devletler biçiminde örgütlenmiş olmasını içerir; ne ki, dünya pazarında rekabet edenler, bu ulusal devletler değil, yine özerk tekil sermayelerdir – yalnız bu kez ulusal bir üniforma giymiş olarak” dediği gibi, “zorunluluk olarak pazar”ın yarattığı rekabet baskısı da Osmanlı’da kendini

¹⁶⁸⁷ Nail Satlıgan, a.g.e., s.122.

¹⁶⁸⁸ A.g.e., s.122.

¹⁶⁸⁹ A.g.e., s.124, 164-165.

¹⁶⁹⁰ A.g.e., s.188.

yabancı tüccar ve yerli tüccar arasında şiddetlenen rekabette cisimleştirmiştir.¹⁶⁹¹ Örneğin, en önemli dış ticaret limanlarından biri olan İzmir’de şöyle bir tablo ortaya çıkmıştır. Yabancı tüccar ile Osmanlı tüccarı arasında 19.yy öncesinde ortaya çıkan işbölümü, 19.yy’ın başlarında sarsılmaya başlamış ve 1838 Antlaşması bu sarsıntıyı şiddetlendirmiştir.¹⁶⁹² Kapitülasyonlar aracılığıyla dış ticaret ağlarını kontrol eden ve “iç pazar”la ilişkilerini aracılar kanalıyla yürüten yabancı tüccarlar (*müstemen/ecnebî tüccar – beratlı Avrupa tüccarı*),¹⁶⁹³ 19.yy’da ürünü doğrudan üreticiden satın alarak, toptan ve perakende satışta etkin olarak Osmanlı tüccarının “iç pazar” tekeline kırmış ve ona “iç pazar”da da rakip olmuştur. Osmanlı tüccarı ise, III. Selim’in Osmanlı tebaasından gayri-müslimlere verdiği “Avrupa tüccarı” ve II. Mahmud’un müslümanlara sunduğu “Hayriye tüccarı” imtiyazlarıyla birlikte,¹⁶⁹⁴ 19.yy başından itibaren “iç piyasayla, aracılıkla yetinmeyip dış piyasalara doğru ‘bırakınız geçsinler’ talebi”yle ortaya çıkmış ve dış ticaretten daha fazla pay almak yönünde bir rekabet içine girmiştir.¹⁶⁹⁵ Dolayısıyla, 19.yy, birinin diğeri üzerinde tahakküm veya mutlak üstünlük kurduğu değil, ancak ikisinin arasında amansız bir rekabetin başladığı, her birinin kazanılmış haklarını korumaya, direnmeye ve/veya “zorunluluk olarak pazar” koşullarına kendini adapte etmeye çalıştığı bir yüzyıl olarak başlamıştır. 1838 Antlaşması “imtiyaz”larla sınırlanan ticaret tekellerine son verildiği ve devletin ticarî karar hakkını sınırlandırarak “bağımsız dış ticaret politikası izleyebilme seçeneğini” ortadan kaldırdığı için, bu rekabet, daha çok iktisadi alanın “nesnel” doğası tarafından şekillenecektir.¹⁶⁹⁶

“Zorunluluk olarak pazar”ın ticaret alanında yarattığı rekabet baskısı, zaman içinde iki eğilimin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Birincisi, hem yabancı hem yerli tüccar, ağırlıklı olarak mevcut bölüşüm ilişkileri içinde devinme eğilimi göstermiştir. Alp Yücel Kaya’nın İzmir üzerine yaptığı bir çalışmaya göre, 19.yy ortalarından itibaren hem yabancı hem yerli tüccarlar iltizam almaya başlamışlardır.¹⁶⁹⁷

“Avrupalı yerliler’ veya ‘yerli Avrupalılar’; gemicilik, sigortacılık, mültezimlik, sarraflık, bankacılık, madencilik ve büyük ölçekli imalat sanayi ile yakın ilişkileri dolayısıyla sermaye kaynaklarına daha kolay ulaşabiliyorlar ve rekabette rahatlıkla fiyat yükseltebiliyorlardı. İltizam ağı

¹⁶⁹¹ A.g.e., s.55.

¹⁶⁹² Alp Yücel Kaya, a.g.e., s.83-85, 88-89.

¹⁶⁹³ “Beratlı tüccar” için bkz. Ali İhsan Bağış, *Osmanlı Ticaretinde Gayrî Müslimler – Kapitülasyonlar, Avrupa Tüccarları, Beratlı Tüccarlar, Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1983, s.1-17; Şevket Pamuk, a.g.e., s.98.

¹⁶⁹⁴ Ali İhsan Bağış, a.g.e., s.17, 52, 63-65, 96-99.

¹⁶⁹⁵ Alp Yücel Kaya, a.g.e., s.83; Donald Quataert, a.g.e., s.956-957.

¹⁶⁹⁶ Ali İhsan Bağış, a.g.e., s.99; Şevket Pamuk, a.g.e., s.101.

¹⁶⁹⁷ Alp Yücel Kaya, a.g.e., s.85; Orhan Kurmuş, a.g.e., s.90-92.

içerisinde yer edinmiş, hem İstanbul'daki sarraflarla bağlantıları iyi olan hem de merkezi idare edebilen 'yerli' sermaye için de aynı durum geçerliydi.”¹⁶⁹⁸

İltizam yönündeki eğilim, ticari ilişkilerin ağırlıklı olarak tekeller üzerinden kurulmaya ve tekellerce sınırlandırılmaya devam ettiğini gösterir. Doğrudan üreticinin giderek daha fazla tüccara borçlu konuma düştüğü ve bağımlı hale geldiği yüzyılda tüccar ve ticaret sermayesi, iltizam yoluyla servet birikiminden ayrı bir niteliğe kavuşabilmiş değildi.

“İltizam sistemi merkezden yerele bir piramit şeklinde dağıldığından bu sistemden beslenen önemli miktarda kişi ve grup vardı. Yerel tüccar da verginin öncelikle yerel olarak toplanmasında iltizam piramidinin tabanına yayılmıştı. Verginin toplanmasında, toplanan aynı vergilerin nakde dönüştürülmesinde, bunun merkezlere iletilmesinde kilit rol üstleniyordu. Bir başka deyişle bir yandan *vergi toplama ve ticari sirkülasyonu diğer yandan da ticaretle kredi/borç mekanizmasını birbirinden ayırmak pek mümkün değildi*. ... tüccar, dış ticaretin ve devlet maliyesinin yarattığı fırsatları iyi kullanarak giriştiği tarım, ticaret, kredi ve iltizam faaliyetleri sayesinde önemli birikim elde ediyordu.”¹⁶⁹⁹

İltizama başvurmadan söz konusu rekabet baskısını göğüsleyememeleri ve üretilen artıktan daha fazla pay almak için iltizamdan başka bir yol bulamamaları, tutucu ve direngen bir eğilimin ortaya çıkmasına yol açacak; sınıf oluşumu ve mücadelesinde mevcut sınıfsal yapıyı belirleyici kılmaya devam edecektir.

Rekabet bazen “zorunluluk olarak pazar”a girmemek yönünde bir etki yaratmıştır.¹⁷⁰⁰ İzmir’e dair önemli bir araştırmanın sahibi olan Orhan Kurmuş, Batı Anadolu’nun içlerinde ulaşımın deve kervanlarıyla yapılmasının önemli bir ulaşım ve taşıma maliyeti sorunu olarak belirttiğini; bu durumun, ithal malların limandan ülke içine doğru girişini engellediğini ve ticaretin bu yüzyılda bile hala liman ve çevresiyle sınırlı kaldığını tespit etmiştir. İzmir’de fiyatların yeterince yüksek olmadığı dönemlerde, ihrac ürünlerinin de İzmir’e gönderilmediğini ve hatta tarlada çürümeye bırakıldığını belgelemiştir. Hem ithalat hem de ihracatta yaşanan sorunların, aracı kârları ve depolama masrafları nedeniyle daha da ağırlaştığını belirtmiştir.

Dolaşım koşullarındaki engellerden daha önemlisi, pazarın dış talep tarafından belirlenmeye devam etmiş olmasıdır. 19.yy sonlarında dahi, dış talepteki değişime paralel olarak, ihrac edilen mallar da değişmekte ve hiçbir mal ne bölge ne imparatorluk ölçeğinde tek başına ihracatta önemli bir rol oynamaktadır.¹⁷⁰¹ Kaldı ki, 20.yy’ın başındaki veriler, Osmanlı’nın uluslararası pazarda ihracatçı konumunun zayıf olduğunu

¹⁶⁹⁸ Alp Yücel Kaya, a.g.e., s.85.

¹⁶⁹⁹ İtalikler tezin yazarına aittir. A.g.e., s.85-86.

¹⁷⁰⁰ Orhan Kurmuş, a.g.e., s.92-93.

¹⁷⁰¹ Donald Quataert, a.g.e., s.950-951.

gösterir.¹⁷⁰² Dahası, ithalat ve ihracattaki artış oranlarına rağmen, ne ithalat ne de ihracatın gayri safi milli hasılda büyük bir paya sahip olduğunu ve dış ticaretin Osmanlı ekonomisinde büyük bir rol oynamadığını ortaya koyar. Anadolu'daki bahçe ürünleri ve sınaî bitkilerinin pazarlama oranlarının yüksek olmasına karşın,¹⁷⁰³ dış talepteki dalgalanmaları aşan bir pazarlama pratiğinin gelişmediği görülür. Doğrudan pazara dönük üretim yapan ve ihraç ettiği mallarla uluslararası pazarı belirleyen plantasyonlarla karşılaştırıldığında, 19.yy'ın sonu ve 20.yy'ın başı itibariyle Osmanlı'da uluslararası pazarı belirleyen bir metanın ortaya çıkarılamamış olduğu anlaşılır.¹⁷⁰⁴ Bu, pazara dönük meta üretiminin gelişim hızı ve düzeyinin düşük olduğunu gösterir. Aynı anlama gelmek üzere, bu tablo, tüccarın, “zorunluluk olarak pazar” a eklemlenme ve bütün ticari-iktisadi faaliyetlerini bu pazar koşulları içinde yerine getiren bir toplumsal tabakaya dönüşme kapasitesinin zayıf olduğunu ortaya koyar.

“Zorunluluk olarak pazar”ın yayıldığı, ticari ilişkilerin örgütlenmesinde belirleyici olduğu alan çok sınırlı kalmıştır. Donald Quataert, yeterli veri ve araştırmaya sahip olunmama ile birlikte, 1800-1914 döneminde iç ticaret hacmi ve kıymetinin, dış ticaretinkinden çok daha yüksek olduğunu belirtir.¹⁷⁰⁵ Meta üretiminden ziyade geçimlik veya en fazla bölgesel pazarlar için üretim hakimiyetini korumuştur. “Zorunluluk olarak pazar” baskısını hisseden liman şehirlerini, iç bölgelerin üretim alanlarına bağlayan dolaşım ağları bu baskıdan ziyade, mevcut üretim ve bölüşüm ilişkileri içinde devinmeye devam ederek çoğu zaman mültezimlik ve tefecilikle beraber ticaret yapanlar eliyle gerçekleştirilmiştir.¹⁷⁰⁶ Mültezimlik ve tefecilik ile büyük toprak sahipliği de kesişmiştir. Örneğin, yabancı sermayeyle pamuk üretiminin teşvik edildiği bölgelerde, pamuk üretimi daha çok küçük üreticinin değil, büyük toprak sahiplerinin topraklarında gerçekleştirilmiş; köylüler bu toprakların ortakçısı olmaya devam etmişlerdir.¹⁷⁰⁷ Bu nedenle, limandan iç bölgelere doğru gidildikçe toprak sahipliği, mültezimlik, tefecilik ve ticaretin daha bütünleşik şekilde yürütüldüğü ve yabancı veya gayri-müslimlerden ziyade müslümanların elinde yoğunlaştığı söylenebilir.

¹⁷⁰² A.g.e., s.948.

¹⁷⁰³ Orhan Kurmuş, a.g.e., s.124.

¹⁷⁰⁴ Örneğin, Orhan Kurmuş, İzmir-Aydın bölgesine ait 1817 yılındaki bir istatistikten yola çıkarak ABD pamuğuyla rekabet edebilecek bir pamuğun yetiştirilemediğini, 1856 yılında ABD pamuk tohumu ve doğrudan yabancı sermaye yatırımı ile pamuk ekiminin bir kez daha teşvik edildiğini, ancak bunda da başarılı olunamadığını belgeler. A.g.e., s.126-127, 135.

¹⁷⁰⁵ Donald Quataert, a.g.e., s.952-955.

¹⁷⁰⁶ A.g.e., s.958-959; Suraiya Faroqhi, “Merkezi Devletle Başetmek, Yerel Güçlerle Başetmek: 16. Yüzyıldan 19. Yüzyılın Başlarına Osmanlı Bölgeleri ve Ayan”, Fikret Adanır ve Suraiya Faroqhi (Ed.) *Osmanlı ve Balkanlar – Bir Tarihyazımı Tartışması*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s.403-436, s.412-417, 420-425; Faruk Tabak, “Berekli Hilal’in Batısında Tarımsal Dalgalanmalar ve Emegin Kontrolü (Yak. 1700-1850)”, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Ed.), a.g.e., s.143-164, s.145, 146, 151, 156-158, 162.

¹⁷⁰⁷ Orhan Kurmuş, a.g.e., s.135.

Yerli ve yabancı tüccarın, dolaşım alanındaki faaliyetlerindeki artışla kıyaslandığında, üretim örgütlenmesindeki faaliyetleri çok daha az ve bölgesel nitelikte olmuştur. Tüccarın, Marx'ın kapitalizme geçişte ikinci yol olarak adlandırdığı üretim alanını pazara dönük örgütleyerek dönüştüren tüccar-imalatçıya dönüştüğü örnekler sınırlı ve istisnaidir. Osmanlı topraklarının çoğunda, yerli ve yabancı tüccar, basit meta üreticisi köylü ve zanaatkârın mallarını pazara ulaştıran, dolayısıyla, basit meta üretimini pazarla bütünleşik şekilde örgütlemenin ötesine geçemeyen bir tabaka olarak var olmuştur.¹⁷⁰⁸ Basit meta üretiminin M-P-M (mal-para-mal) döngüsünü kırıp, bir P-M-P (finans-ürün-sermaye) döngüsünü yaratamayan, yani dolaşım alanıyla sınırlı kalarak kazandığını yeniden üretim için üretim sürecine yatıramayan tüccar için, ticaret bir sermaye birikim aracı olamamıştır. 20.yy'da gelişmenin önündeki en büyük engellerden biri olarak gösterilen nakit ve sermaye yetersizliğinin arka planında tüccarın da dahil olduğu bu döngünün kırılmamış olması vardır.¹⁷⁰⁹

Birincisinin yanında şöyle ikinci bir eğilim ortaya çıkmıştır. “Zorunluluk olarak pazar”a eklenmenin ağırlıklı olarak basit meta üretimi üzerinden olduğu ve iltizam aracılığıyla servet birikimi edinilmeye devam edildiği koşullarda, sınırlı da olsa sermaye birikim alanları oluşmaya başlamıştır. Bu alanlarda da ilkinde olduğu gibi, ticaret sermayesi ile mali sermaye bütünleşik bir görünüm vermektedir. Bu eğilimi ortaya çıkaran üç ayrı dinamik olduğunu tespit etmek mümkündür.

Bir, doğrudan yabancı tüccarlar, yani yabancı sermaye eliyle kurulan ticarî şirketlerdir. Levant Şirketi'nin ticaret tekelinin kırılmasını destekleyen ve 1838 Balta Limanı Antlaşması'ndan doğrudan faydalanan bu şirketlerin sayısı, 19.yy'ın ilk yarısında hızla artmıştır.¹⁷¹⁰ Bu şirketler ithalat alanında da faaliyet göstermelerine rağmen, şirketlerin aslen ihracata yatırım yapmalarıyla bir kırılma yaşanmıştır. 19.yy'ın ikinci yarısındaki ihracat artışının da gösterdiği gibi, söz konusu artışta bu kesiminin ihracatı kâr edeceği, sermaye biriktirebileceği bir alan olarak görmesinin ve bu alanı örgütlemesinin payı vardır.¹⁷¹¹ Bu ticarî şirketlerin ihracat alanına yatırım yapmaları, bir

¹⁷⁰⁸ “Zengin bir malzeme ile örülen bu çalışmalar, küçük köylülüğün meta üreticisine dönüşmesinin, pazarla alternatif bir bütünleşme tarzı olduğunu ve büyük ölçekli ticari sömürüyü dışlayan bu yolun Osmanlı topraklarının büyük kısmında egemen olduğunu açıkça gösterir.” Çağlar Keyder, a.g.e., s.3.

¹⁷⁰⁹ A. Gündüz Ökçün, *Türkiye İktisat Kongresi 1923 – İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968, s.14, 47.

¹⁷¹⁰ Orhan Kurmuş, a.g.e., s.74-76.

¹⁷¹¹ Nail Satlıhan, yabancı ticaret sermayesi için ihracat alanının neden kârlı bir alan olduğunu şöyle açıklar: “Meta-sermaye hareketlerinin uluslararasılaştığı evrede, az gelişmiş ülkelerde ayakta kalan sermayelerin, özgül ya da ‘egzotik’ mallar üreten, dolayısıyla gelişmiş ülkelerin rekabetine maruz olmayan, gelişmiş ülkelerle rekabet etse de bol ve ucuz hammadde kaynaklarına yakınlık vb. gibi yerel özelliklerden yararlanarak emek üretkenliğindeki geriliklerini telafi eden, nihayet dünya pazarında oluşan uluslararası efektif talebi karşılamakta bir ‘yedek sermaye ordusu’ olarak iş gören kesimlerde toplandığını daha önce belirtmiştik. Az gelişmiş ülkelerin bu işkollarından oluşan ‘ihracat kesimi’, yabancı sermaye

İngiliz girişimi olan İzmir-Aydın Demiryolu Şirketi ve sahibi Wittall örneğinde de gördüğümüz gibi, “meta ihracı” alanında uzmanlaşan şirketlerin “sermaye ihracı” alanına yönelmeleri, yani özellikle devletten aldıkları imtiyazlar yoluyla doğrudan sermaye yatırımı yaparak meta üretim alanının bütününü yeniden örgütlemeleri ile gerçekleşmiştir.¹⁷¹² Yine Demiryolu Şirketi’nden devam edecek olursak, bu süreç, İngiltere’deki sanayi sermayedarlarının, yani üretken sermayenin bu şirkete yatırım yapması ve ticaret sermayesinin sermaye döngüsüyle daha bütünleşik hale gelmesiyle ivmelenmiştir. Bu örnek özelinde görüldüğü gibi, yabancı tüccarların dolaşım ve üretim alanını “sermaye döngüsü” ekseninde örgütledikleri bölgelerde, üretim alanında bir mülksüzleşme ve proleterleşme süreci başlamıştır. Buna paralel olarak 1867 yılında yabancıların mülk edinmesi sağlanarak “mutlak” özel mülkiyetin önündeki engeller giderek daha fazla aşındırılmıştır. Pazara dönük üretim alanı genişlemiş; hatta, basit meta üretiminin parçası olmaya devam edenlerin ürün tercihleri de belirlenir hale gelmiştir. Ticaret ve üretken sermayenin bütünleşmesinin ötesinde, finans sermayesini oluşturan sigortacılık, bankacılık ve kredi alanlarında da bir bütünleşme süreci ortaya çıkmıştır. Tüccarlar, bu alanlarda da girişimler yapmaya ve kendi kendilerini bu yolla finanse etmeye başlamışlardır. Böylelikle yabancı sermaye eliyle bir tüccar-çiftçi ve tüccar-imalatçı tabakası ortaya çıkmıştır. Yalnız 19.yy’ın ikinci yarısı itibariyle, bu tüccar-imalatçı, erken kapitalistleşme deneyimlerinde görüldüğünden farklı olarak, mali sermayeyle de bütünleşmiş durumdadır; ticaret, sanayi ve mali sermayenin tekeli bütünleşmesini ifade eden finans kapitalin parçasıdır.¹⁷¹³

İki, “zorunluluk olarak pazar”la yabancı tüccarlara aracılık ederek eklemlenen gayrimüslim tüccarlardır. Gayri-müslim tüccarlar, 17. ve 18.yy boyunca da, gerek yabancı tüccarlarla gerekse başka ülkelerin limanlarına yerleşmiş kendi “millet”lerinden kişilerle kurdukları ticaret ağları üzerinden hali hazırda uluslararası pazarın parçasıydılar.¹⁷¹⁴ Söz konusu konumları gayri-müslim tüccarların “zorunluluk olarak pazar”a da ilk elden eklemlenen ve dolayısıyla yarattığı rekabet baskısını en erken hisseden tabakalardan biri olmasına neden olmuştur. Yabancı tüccarların limanların hinterlandıyla bağ

---

yatırımlarının yöneleceği öncelikli alan olacaktır. Bununla birlikte, ürekte sermaye girişinin etkisinin bu ‘ihracatçı sanayileri’ ile sınırlı kalacağı da düşünülmemelidir. Ülkenin üretken sermaye girişine açılmış olması, ‘içedönük’ sermayedarlar bakımından bir Demokles kılıcıdır. Gelişmiş ülke sermayeleri, genişleme stratejileri gerektirdiğinde, iç piyasaya ya da dünya pazarına yönelik üretim yapma amacıyla, bu dalları da ‘devralabilirler’: Teknolojik üstünlükleri bu sanayileri ‘dışadönük’ hale getirmeye yetecektir.” Nail Satlıgan, a.g.e., s.156.

¹⁷¹² Orhan Kurmuş, a.g.e., s.100-101, 127-141, 146-165, 167-168; Şevket Pamuk, a.g.e., s.104-106.

¹⁷¹³ Özgür Öztürk, *Türkiye’de Büyük Sermaye Grupları – Finans Kapitalin Oluşumu ve Gelişimi*, SAV – Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011, s.20.

¹⁷¹⁴ Ali İhsan Bağış, a.g.e., s.16, 22-33, 54-55.

kurabilmelerinin tek yolu gayri-müslim tüccarlar olduğu için,¹⁷¹⁵ bu eklemlenme süreci, gayri-müslim tüccarlara sermaye birikiminden yararlanabilme imkânı tanımıştır. Yabancı sermaye, gayri-müslim tüccarların kurduğu ticaret ağları üzerinden işlerlik kazanmıştır ve sermayenin yeniden üretiminin bu ağlar üzerinden sağlanıyor olması, gayri-müslim tüccarları bu birikim sürecine ortak etmiştir.¹⁷¹⁶ Müslüman tüccarlar karşısında, gayri-müslim tüccarların ticarî birikimlerini farklılaştıran bölüşüm ilişkilerinin bu şekilde kurulması olmuştur. Yabancı tüccarlar üzerinden dahil oldukları ticarî ilişkiler, gayri-müslim tüccarlar için başlangıç noktasıdır. Gayri-müslim tüccarlar, bu konumlarını, hem yabancı tüccarlar hem müslüman tüccarlarla rekabet ederek ileri taşımışlardır. 19.yy'ın ikinci yarısına gelindiğinde gayri-müslim tüccarlar özellikle belli bölgelerde müslüman tüccarlar karşısında önemli bir güç edinmişlerdir.¹⁷¹⁷ 19.yy sonu itibarıyla ise, gayri-müslim tüccarların yabancı tüccarlar yanında uluslararası pazarın bağımsız bileşeni haline geldiği görülür. Bu durum, hem gayri-müslimlerin yoğun olarak yaşadığı İzmir ve Selanik gibi şehirlerde hem de İstanbul'da gözlenmektedir. Gayri-müslim tüccarlar içinde de, özellikle Rumlar ön plana çıkmaktadır.¹⁷¹⁸

Bu gelişmelerle birlikte göz önünde bulundurulması gereken iki önemli husus vardır. Birincisi, gayri-müslim tüccarların, “geç kapitalistleşme” sürecinin parçası olan burjuvallaşma sürecinin bir bileşeni oldukları, yani oluşum halindeki burjuvazinin önemli bir tabakasını oluşturdukları doğru olmakla birlikte, bir sınıf olarak burjuvazinin asla tek bir tabakaya, gayri-müslim tüccarlara indirgenemeyeceğidir.¹⁷¹⁹ Gayri-müslim tüccarların gelişimi, diğer mülk sahibi sınıfların ve ticaret dışı alanların gelişimiyle birlikte değerlendirilmelidir. Bu değerlendirme, gayri-müslim tüccarların dönemin Osmanlı mülk sahiplerinin parçası olduğu gerçeğiyle birlikte yapılmalıdır. Ayrıca, bir kez daha vurgulamak gerekir ki, ulaştıkları düzey onları yabancı tüccarlarla rekabet haline sokmuştur. Değerlendirmelerde bu üç noktanın göz önünde bulundurulması, hem burjuvazinin oluşum sürecinde ve devrimci dönüşümlerde sınıf-içi çelişkileri görünür hale getirecek hem de Osmanlı'da burjuvazinin salt “komprador/aracı burjuvazi” tanımına sıkıştırılmasını engelleyecektir. İkincisi, gayri-müslim tüccarların ticaret ağlarını genişletebildikleri alan liman ve yakın hinterlandlarıyla sınırlı olmuş; iç kesimlere doğru gidildikçe yerlerini müslüman tüccar-tefeciler ve toprak sahiplerine

¹⁷¹⁵ Orhan Kurmuş, a.g.e., s.77; Ali İhsan Bağış, a.g.e., s.53-54.

¹⁷¹⁶ Aytek Soner Alpan, *The Economic Impact of the 1923 Greco-Turkish Population Exchange upon Turkey*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ODTÜ, Ankara, 2008, s.131-132.

¹⁷¹⁷ Donald Quataert, a.g.e., s.957; Aytek Soner Alpan, a.g.e., s.134-136.

¹⁷¹⁸ Aytek Soner Alpan, a.g.e., s.135, 137.

¹⁷¹⁹ Krş. Çağlar Keyder, *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, a.g.e., s.86-88, 46, 48.

birakmak zorunda kalmışlardır.¹⁷²⁰ Yabancı tüccarlarla karşılaştırıldığında, gayri-müslim tüccarlar, özellikle “millet sistemi”nin koruduğu toplumsal işbölümünü aşarak tüccar-çiftçi konumuna gelememişlerdir.¹⁷²¹ Ticaret sermaye birikimini, üretken sermayeyle bütünleştirememişlerdir. 1867 yılında yabancılara tanınan toprak satın alma hakkından yararlanarak, belli oranda toprak elde etmelerine, yani toprak toplulaşmasının bir ayağı haline gelmelerine karşın, hem satın alma hem de tarımsal faaliyet alanında çok ciddi bir Türk-müslüman direnciyle karşı karşıya kalmışlardır.

Üç, yabancı ve gayri-müslim tüccarlar gibi tacir sıfatıyla ticaret yapan; ticaret şirketlerine ortak olan, bu şirketlerde veya iştiraklerinde hissesi bulunan; borsa veya gayrimenkul gibi ticari yatırımlara yönelen müslüman mülk sahibi sınıflardır. Osmanlı’yı tasvir etmek için en çok başvurulan anlatı, toprak sahiplerinin siyasi ve iktisadi güçlerini kaybetmeleriyle birlikte, Osmanlı’nın 19.yy itibariyle asker-sivil bürokrat, komprador burjuvazi ve köylü üçlüsünden oluşan bir topluma dönüşmüş olmasıdır.¹⁷²² Bu toplum görüntüsü, burjuvaziyi ve burjuvalaşma, aynı anlama gelmek üzere kapitalist sistemle eklemlenme ve kapitalistleşme sürecini gayri-müslim tüccarlara ve onların yaptığı aracılık faaliyetlerine indirgemektedir. Toplumun Türk-Müslümanlardan oluşan büyük bölümü, küçük köylülüğün ve yoksulluğun egemen olduğu köylü toplumunu oluşturmaktadır. Geçiş sürecinde rol oynadığı kabul edilen müslüman Osmanlılar da çok muğlak bir kategori olan ve neredeyse herkesin dahil edildiği asker-sivil bürokratik elit olarak tanımlanmaktadır. Bu anlatıda burjuvalaşma ve kapitalistleşme eğilimleri hem ticaret hem üretim alanında Osmanlı’nın Türk ve müslüman bileşenine dışsal görülmekte; dahası, bu toplam için sınıfsız bir toplum tahayyülü yaratılmaktadır. Bir Osmanlı burjuvazisinin var olma ve mülk sahibi sınıflar içinde onu ortaya çıkaran bir burjuvalaşma ve kapitalistleşme sürecinin yaşanma ihtimali baştan yok sayılmaktadır.¹⁷²³ Oysa, son yıllarda tarih alanında yapılan çalışmalar, bu değerlendirmenin olduğu gibi kabul edilmesine izin vermeyecek yeni bir çözümleme çerçevesinin imkânlarını sunmaktadır. Bu imkânı gerçeğe dönüştürmek için müslüman mülk sahibi sınıfları görünür kılmaya yönelik derin bir kazıya ihtiyaç vardır.

¹⁷²⁰ Donald Quataert, a.g.e, s.958-959.

¹⁷²¹ Rum tüccarların Batı Anadolu’daki faaliyetlerine yoğunlaşarak, bu çıkarımı destekleyen veriler sunan bir çalışma için bkz. Aytek Soner Alpan, a.g.e., s.28-31, 33, 36; Keyder de, Çukurova ve Doğu Anadolu’da Ermenilerin artan oranlarda toprak satın aldığını ve toprağa yatırım yaptığını kaydeder. Çağlar Keyder, a.g.e., s.88-89.

¹⁷²² Çağlar Keyder, a.g.e., s.9-12, 30, 34; Metin Heper, a.g.e., s.154-157, 173; Bağımlılık Okulu’nun 19.yy Osmanlı toplum yapısı analizi için bkz. Haldun Gülağ, a.g.e., s.24, 63, 73, 105-106; Gökhan Atılğan, a.g.e., s.91, 107.

¹⁷²³ Edhem Eldem, “A Quest for the Bourgeoisie of Istanbul – Identities, Roles and Conflicts”, Ulrike Freitag ve Nora Lafi (Ed.), *Urban Governance Under the Ottomans – Between Cosmopolitanism and Conflict*, Routledge, London-New York, 2014, s.159-186, s.161-171.

Söz konusu derinlikli kazıları beklerken, sınırlı veri ve çalışmalarla dahi olsa, değişim ve devrim süreçlerinin önemli bir parçası olmuş bu dinamiğin göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Bu dinamiğin çözümlenmesi özellikle 1908 ve 1923 devrimlerini anlamak için göz ardı edilemeyecek öneme sahiptir.

Çağlar Keyder, ticaretin el değiştirdiğini ve saray tekellerine (iltizam) dayanan tüccarların, ticaret alanındaki tekelleri kaldıran Balta Limanı Antlaşmasından sonra, güçlerini kaybederek yerlerini yabancı ticaret sermayesine aracılık eden gayri-müslim tüccarlara bıraktıklarını söyler.¹⁷²⁴ Ticaret alanındaki sermaye birikiminin aslen yabancı ve gayrimüslim tüccarlar eliyle sağlanmış olduğu doğru olmakla beraber, bir, müslüman tüccarların, “serbest pazar” koşullarında rekabete girmeden bu alanı terk ettikleri yukarıda gördüğümüz gibi doğru değildir. Dersaadet Ticaret Odası’nın çalışmalarına başladığı 1882 yılındaki 24 kişilik yönetim kurulunda, yani Oda Meclisi’nde ikinci başkan da dahil olmak üzere 7 müslüman tüccar vardır.¹⁷²⁵ Oda’ya üye tüccarların mali durumlarına göre dört sınıfa ayrıldıkları ve ancak birinci ve ikinci sınıfa girebilecek mali yeterliliğe sahip olanların yönetimi belirleme ve yönetime girme hakkına sahip oldukları düşünüldüğünde bu 7 tüccar da varlıklı tüccarlardır; belli bir ticaret sermayesi birikimine sahiptirler.¹⁷²⁶

İki, oluşum halindeki ticaret burjuvazinin kendi arasındaki çelişkilerin 19.yy boyunca müslüman ve gayri-müslim tüccarlardan ziyade hala şehirler ve bölgeler arasında olduğu görülmektedir. İstanbul’un en önemli ithalat limanı olmayı sürdürmesi, düzenlemelerin İstanbul lehine yapılmaya devam etmesi, gemilerin İstanbul’a yönlendirilmesi ve İzmir ile Selanik’in gerilemesi pahasına bu düzenlemelerin yapılması bunun açık göstergesidir.¹⁷²⁷ Şehir ve bölgeler bazında ayrışan, ancak bu

¹⁷²⁴ Çağlar Keyder, a.g.e., s.48.

¹⁷²⁵ Ufuk Gülsoy ve Bayram Nazır, *Türkiye’de Ticaretin Öncü Kuruluşu Dersaadet Ticaret Odası 1882-1923*, İstanbul Ticaret Odası, Yayın No: 2009-39, Özgün Ofset, İstanbul, 2009, s.45-47, 57-58, 82-83.

¹⁷²⁶ Ayrıca, Oda’ya üye olma zorunluluğu bulunmadığı için, çok önemli bir gösterge olmakla birlikte, ticaret burjuvazisinin ve bunlar içindeki müslüman tüccar toplamının sadece Oda’ya üye tüccarlarla sınırlı olduğu söylenemez. Göz önünde bulundurulması gereken bir diğer önemli husus da, ticari ilişkileri ve bağlantılı üretim ve yatırımları geliştirmeyi öngörerek kurulmuş Meclis-i Umur-u Nafia, Meclis-i Ticaret ve Ziraat ve Ticaret Nezaretlerinin faaliyetleridir. Bu ikisi birden incelendiğinde hem devletin hem de müslüman tüccarların ticaret alanındaki varlığı ile ticaret burjuvazi içindeki çelişki ve mücadeleler görünür hale gelecektir. Şimdilik, yoklukla malul müslüman ticaret burjuvazi hakkındaki bilgilerin gözden geçirilmesi gerektiğine ilişkin verilerin olduğunu tespit etmekle yetinebiliriz. Bu bilgi bile, bize sınıf-ıçi çelişki ve mücadeleleri belirleyecek, belki de, daha çok azlığı ve dolayısıyla sıkışmışlığıyla bu çelişki ve mücadeleleri belirleyecek bir müslüman ticaret burjuvazisinin nüvelerini verir. 1923 yılında İzmir’de toplanan İzmir İktisat Kongresi’ne kadar uzanan süreçte ve o dönemde, neden müslüman ticaret burjuvazisinin bu alanı mücadele edilmesi ve yeniden ele geçirilmesi gereken bir alan olarak gördüğünü anlamamızı sağlayabilir; ara döneme ilişkin bilgi boşluğunun doldurulmasını sağlayabilir. İzmir İktisat Kongresi’ne giden süreçte ticaret burjuvazisinin yürüttüğü tartışmalar için bkz. A. Gündüz Ökçün, a.g.e., s.85-159.

¹⁷²⁷ Orhan Kurmuş, a.g.e., s.87-89.

alanlarda müslüman ve gayri-müslim olarak bütünleşen bir oluşum sürecinin olduğu görülmektedir.

Üç, 19.yy'ın ticarileşme eğilimi 1826 yılına kadar lonca çatısı altında örgütlenen ve servet birikim imkanları sınırlı olan küçük tüccar ve zanaatkârların, yani esnafın da pazara dönük üretim yapmasına neden olmuştur. Bu durum, büyük tüccar kadar esnaf içinde de bir burjuvalaşma eğilimini açığa çıkarmıştır.¹⁷²⁸ Açığa çıkan bu burjuvalaşma eğilimi, esnaf içinde bir ayrışma ve tabakalaşma eğiliminin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bir yandan, ticaret ve imalat alanı, yani ticaret sermayesi ve üretken sermaye ayrışmaya başlamıştır. Birikim koşullarını birbirinden ayırıştıran bu durum, ticaret ve sanayi burjuvazisinin birbirinden ayrı iki tabaka olarak ortaya çıkmasına neden olacaktır. Bu uğrak, 20.yy'ın başında, özellikle 1908 devrimine ve “milli iktisada doğru” politikasına giden süreçte, kapitalizmin eşitsiz ve bileşik gelişim eğiliminin, bu alanların gelişim dinamiklerini farklılaştırmasına zemin hazırlamış görünmektedir. Diğer yandan, ticaret ve imalat alanının kendi içindeki farklılaşma düzeyini yükseltmiş; her bir alan içinde bir tabakalaşma eğilimi ortaya çıkarmıştır. Dersaadet Ticaret Odası'na üye tüccarlar arasındaki mali gruplaşmalar, ticaret burjuvazisinin oluşum sürecinde bu tabakalaşma eğiliminden beslendiği söylenebilir. Esnaf olarak küçük tüccar iken, burjuvalaşan ve Dersaadet Ticaret Odası'na üye olacak sermaye birikim düzeyine ulaşan tüccarların olduğu söylenebilir. 1850 tarihli Kanunname-i Ticaret'ten itibaren tüccar ve ticarî işletme ile esnaf arasında hukuksal bir fark gözetilmiş olması ve ancak belli bir nakdî sermaye ve iş hacmine sahip kişi ve işletmelerin bu kapsamda değerlendirilmesi ve Ticaret Odası'na da bu kapsamdakilerin üye olması bunun kanıtı olabilir.¹⁷²⁹ Özetle, servet birikim imkanları sınırlı müslüman tüccarlar içinde de bir tabakalaşma ve burjuvalaşma eğiliminin ortaya çıktığı söylenebilir.

Edhem Eldem'in İstanbul'daki “Osmanlı burjuvazisi” üzerine yaptığı öncü nitelikli çalışması, “mübadele ticareti” üzerine yoğunlaşan çalışmaların sunduğu çerçeveyi aşan, İstanbul'da yoğunlaşan ve Türk-müslüman unsurları kapsayan bütünleşik bir burjuvalaşma ve kapitalistleşme sürecinin nüvelerini ortaya koymuştur.¹⁷³⁰ Çalışma öncelikle Osmanlı'da burjuva olarak nitelendirilmeyen kent soyluları ve/veya kentliler içinde bir burjuvalaşma-kapitalistleşme sürecinin yaşandığını ve bu nedenle bu kesimdeki sınıflaşma-tabakalaşma dinamiklerinin dikkate alınması gerektiğini

¹⁷²⁸ Edhem Eldem, a.g.e., s.161, 171, 173.

¹⁷²⁹ Ufuk Gülsoy ve Bayram Nazır, a.g.e., s.18, 51, 151-152; Ertan Demirkapı, “Ticari İşletmenin Tespiti Açısından Esnaf İşletmesi Kavramının Değerlendirilmesi”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt XVII, Sayı: 1-2, 2013, s.371-441.

¹⁷³⁰ Edhem Eldem, a.g.e.

belirtmektedir.¹⁷³¹ Osmanlı Bankası'ndaki tahvil ve hisse senedi yatırımlarını inceleyen Eldem, miras veya başka transferlerle o güne kadar aktarılmış bir servet birikiminin yatırıma dönüştürülmekte olduğuna vurgu yapar.¹⁷³² Bu tespit, hem önemli bir servet birikimine sahip bir tabakanın varlığına işaret eder hem de bu tabakanın 19.yy sonu itibarıyla servetini geleneksel yollarla biriktirmekten ziyade kapitalist yatırıma yönlendirmeyi tercih ettiğini gösterir. Eldem'in ele aldığı verilere göre, Osmanlı Bankası'ndaki hisse senedi ve tahvil sahiplerinin %18'ini müslümanlar, bunların da %90'ını bürokratlar oluşturur.¹⁷³³

Eldem'in çalışmasının çizdiği çerçeve, "mübadele ticareti" dışında edinilmiş servet birikimi olduğunu hatırlatır ve bu alan dışında edinilmiş olsa dahi ticarî yatırımlar kanalıyla bu servetin ticarete yönelebileceğini görmemizi sağlar. Örnek vermek gerekirse, yabancı sermayeyle kurulan İzmir-Aydın Demiryolu Şirketi'nin 1859'da satılan pay senedlerinin %80'lik kısmı Türkiye'de satılmış; satılan tüm senedlerin en büyük ikinci yatırımcısı da "Türkiyeli memurlar" olmuştur.¹⁷³⁴ Şirket'in 1859 yılındaki yatırımcılarından biri de padişattır. Bu veriler, Şirket'in sadece yabancı sermayeyle kurulan bir şirket olmadığı gerçeğini; Batı Anadolu'nun en önemli ticarî yatırımlarından birinin kuruluş sermayesinde yerel mülk sahiplerinin de çok önemli payı olduğunu gösterir. Daha çarpıcı bir diğer örnek ise, Şirket-i Hayriye'dir.¹⁷³⁵ Şirket-i Hayriye, 1851 yılında yabancı sermaye iştiraki olmadan, yerli sermaye tarafından kurulan ilk şirkettir. Kanunname-i Ticarete tabidir ve Boğaz'da yolcu taşımacılığı yapmak için kurulmuştur. Anonim şirket statüsündedir; yani bir şahıs şirketi değil, bir sermaye şirkettir ve hissedarlar hisse senedleri oranında sermayeye ve dolayısıyla kar ve zarara ortaklırlar. İlk sermayedarları arasında Mustafa Reşid Paşa, Tophane Müdürü Fethi Paşa, Serasker Damad Mehmed Ali Paşa ve Mısır Hidivi Mehmet Ali Paşa'nın kızı Zeynep Hanım gibi paşa, saray ve devlet ricali vardır. Sermayenin bir kısmı da Galata Bankerlerine aittir. Şirket "Paşalar Şirketi" olarak nam salacak ve paşalar ile devlet ricali için önemli bir gelir kaynağı teşkil edecektir. Şirket-i Hayriye'nin imtiyazlı bir şirket olması, yani taşımacılık yaptığı alanda tekel oluşturması da bu getiriye garantileyecektir. Yabancı

---

¹⁷³¹ A.g.e., s.161-162, 169-171.

¹⁷³² A.g.e., s.181.

¹⁷³³ A.g.e., s.174.

¹⁷³⁴ Orhan Kurmuş, a.g.e., s.102-103.

¹⁷³⁵ İbrahim Sırma, "Anonim Osmanlı Şirketlerinde Kar Dağıtımı", *Akdeniz Üniversitesi Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 2, 2011, s.117-136, s.119-120; Mehmet Yavuz Erler, "İstanbul'da Deniz Ulaşımı (1870-1875)", *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: XXI, 2001, s.69-80; Haydar Kazgan, a.g.e., s.29-36; Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012, s.134-135.

sermayeli bir şirket olan Lloyd Kumpanyası gibi şirketlerle rekabet içinde olacak; ancak, varlığını 1944 yılında devletleştirilinceye kadar devam ettirecektir.

Ticareti ve ticarî yatırımı, sadece ve sadece “mübadele ticareti”ne indirgemek ve burjuvazinin gelişimini bu alanla sınırlı görmek genel bir eğilimdir. Oysa, Eldem’in çalışması, 19.yy’da dahi ticarî yatırım alanının genişliği ve araçlarının çeşitliliğini göz önünde bulundurmamız gerektiğini hatırlatmaktadır. Eldem’in çalışması, Türk-müslüman mülk sahibi sınıflarının burjuvalaşma-kapitalistleşme eğilimlerini besleyen ticarî yatırımların önemli bir kısmının “mübadele ticareti” dışında olduğunu göstermiştir.¹⁷³⁶ Bu yatırımların yöneldiği alanların ilki, Osmanlı Bankası istatistiklerinden de anlaşıldığı üzere bankacılık, sarraflık, borsa, kıymetli evrak ve kambiyo işlemleri alanıdır. Bu alan, 19.yy’a kadar birincil mültezim statüsünü koruyan mülk sahibi sınıfların yatırım eğilimleriyle benzerlik taşır ve dahası onların yatırım tercihlerindeki sürekliliğe işaret eder. Ağırlıklı olarak Ermeni ve Yahudilerden oluşan Galata Bankerleri, aslolarak servetlerini spekülâtif araçlarla değerlendirmeyi tercih eden saray ve vükelaya aracılık etmişlerdir. İltizamla birlikte gelişen sarraflık, 19.yy’ın ilk yarısında hala hem iltizam hem de diğer spekülâtif yatırımları kapsayan bir alandır. Spekülâtif yatırımlar sarraflar ile mültezimleri bir araya getirmeye devam etmiştir. Aracılık faaliyetleri gayri-müslimleri öne çıkarmış ve zenginleştirmiş olsa da, spekülâtif yatırımlardan kâr edenler saray ve vükeladır. Haydar Kazgan, özellikle Tanzimat’ın ünlü paşası Mustafa Reşid Paşa ile Avramaçi Kamondo arasındaki ilişkiyi ve bu ilişki sayesinde edinilen kâr ve mülkleri örnek göstererek bu gerçeği görünür kılmıştır.¹⁷³⁷ Yabancı sermaye, Osmanlı Bankası aracılığıyla, Galata bankerlerinin açtığı “yatırım bankacılığı” alanını kurumsallaştırmıştır. Eldem, 19.yy’ın sonu itibarıyla, Osmanlı Bankası’nın önemli müslüman bürokrat yatırımcıları arasında Süreyya Paşa, Gazi Muhtar Paşa ve Avlonyalı Ferid Paşa’nın olduğunu belirterek, bu eğilimin devam etmekte olduğunu belgeler.

Eldem’in belirttiği ikinci ticarî yatırım alanı, gayrimenkul yatırım alanıdır. Başkasına kiralayarak kâr etmek için gayrimenkul satın almak ticarî muamele sayılmaktadır.¹⁷³⁸ Eldem, müslüman mülk sahibi sınıfların toprağa yatırım yapmaya devam etmekle birlikte, emlak olarak özel mülkiyet statüsü kazanmakta olan ve kâr getiren

¹⁷³⁶ Edhem Eldem, a.g.e., s.174-176. Ticarî yatırımları somutlamak için bkz. Ufuk Gülsoy ve Bayram Nazır, a.g.e., s.60-65, 151-152; Nurkut İnan, “Kanunname-i Ticarete Göre Protestolar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 1, 1966, s.829-846, s.829-831.

¹⁷³⁷ Haydar Kazgan, a.g.e., s.17, 20-27, 38-43.

¹⁷³⁸ Reha Poroy, “Son Elli Yılda Türkiye’de Kara Ticareti Hukuku Alanındaki Kanunlaştırma Hareketlerinin Genel Teori Açısında Değerlendirilmesi”, *Cumhuriyet Döneminde Hukuk, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesinin Cumhuriyetin 50. Yıldönümü için Armağanı*, İstanbul, 1973, 601’den aktaran Ertan Demirkapı, a.g.e., s.383-384.

gayrimenkullere yatırım yaptıklarını belirtmektedir. Ağırlıklı olarak gayri-müslimlerin oturduğu Galata ve Pera gibi mahallerin mülkiyeti müslümanların elindedir.¹⁷³⁹ Müslümanlar bu mahallelerde oturmamakla birlikte, kiraya vermek amacıyla gayrimenkul almaktadırlar. Kuru mülkiyeti vakıflar üzerinde olan, vakıf senedleri üzerinden üzerinde mülk hakkı iddia edilen emlakın en yoğun olduğu İstanbul’da yaşanan bu gelişme, mutlak özel mülkiyet yönünde bir çözülme yaratması ve emlakın metalaşarak bir yatırım alanı haline gelmesi açısından dikkat çekicidir. Aynı zamanda mülkiyet ilişkilerini kesen bir kapitalist kâr alanının yaratılıp yaratılamayacağı yönünde müslüman ve gayri-müslimler arasındaki ilişki ve ayrımlara indirgenemeyecek mülk sahibi sınıflar arasında, yani sınıf-içi bir çelişkinin varlığının da göstergesidir.

Hem “mübadele ticareti” hem diğer ticarî yatırımlar üzerine yoğunlaşan son dönem çalışmaları, müslüman mülk sahibi sınıfların da servetlerini ticaret aracılığıyla sermayeye dönüştürmekte olduklarını gösterir. Müslüman mülk sahibi sınıflar içinde de bir burjuvalaşma ve kapitalistleşme eğilimi olduğunu tespit etmek mümkündür. Edhem Eldem’in iddiasını takiben “Osmanlıcılık” politikasının toplumsal zeminini oluşturan ve onu ete kemiğe büründüren bütünleşik bir Osmanlı burjuvalaşma süreci olduğunu söyleyebiliriz.¹⁷⁴⁰ Ancak bu gelişme, hem müslümanlar arasında farklı sınıflaşma-tabakalaşma dinamikleri olduğunu hem de müslümanlar ile gayri-müslimler arasında sınıf-içi bir ayrımının ortaya çıktığı gerçeğine dışsal değildir. Müslümanlar ile gayri-müslimler arasındaki çelişki ve mücadele, sınıflar arasındaki çelişkiler güçlü olduğu oranda daha bütünleşik ve görünürlüğüne kaybeden, sınıf-içi mücadele kesinleştikçe de görünürlük kazanan bir doğaya sahiptir.

19.yy’daki müslüman mülk sahiplerinin yatırımlarının gelişim seyrine bakarak çelişkilerin fay hattının şu noktalardan geçtiğini tespit edebiliriz. Türk-müslüman mülk sahibi sınıflar, burjuvalaşırken ve/veya kapitalistleşirken “mübadele ticareti”nden ziyade yatırımlarını birer mali sermayedar gibi yapmışlar; rantiyer niteliklerini devam ettirerek ticarî işletmelerden hisse senedi olarak veya gayri-menkul alanına yatırım yaparak yatırımlarını mali sermaye alanında yoğunlaştırmışlardır. İngiliz ve Fransız devrimlerine giden süreçte olduğu gibi, Osmanlı’da da daha oluşum aşamasında burjuvazi içinde bir tabakalaşma eğilimi ortaya çıkmış; devletin sağladığı tekellerden ve imtiyazlardan faydalanarak servet biriktirmiş olanların mali sermaye yatırımlarıyla

¹⁷³⁹ Edhem Eldem, a.g.e., s.175; Kuru mülkiyeti vakıflar üzerinde olan emlakın sayımı, parselli ve paftalı kadastro haritasının çıkarılması öncelikle Galata ve Beyoğlu’nda yapılmıştır. Emlakın mutlak özel mülkiyet statüsüne kavuşması yönündeki eğilimin İstanbul’da en güçlü olduğu yer Galata ve Beyoğlu olmuştur. Alp Yücel Kaya ve Yücel Terzibaşoğlu, a.g.e., s.17-18, 21-22.

¹⁷⁴⁰ Edhem Eldem, a.g.e., s.167, 176.

burjuvalaşmaları İstanbul'da, Babıâli ve saraya yakın bir büyük burjuvazi ortaya çıkarmıştır.¹⁷⁴¹

5.1.2. Müslüman Osmanlı Mülk Sahibi Sınıfların En Güçlü Omuru: Eşraf

Meta sermayenin etkisini daha derinlemesine anlamak için, tüccarların tedarik sürecinde, yani doğrudan üretici ile kurdukları ilişkide yaşanan değişime bakmalıyız. Bu, spektrumumuzu tarım üretimine ve imalat alanına doğru genişletmemizi gerektirir.

“Zorunluluk olarak pazar”la bütünleşmenin tarım alanında yarattığı etki çok boyutludur. “Dolaylı sömürü” ve “doğrudan sömürü” arasında biriken çelişkiler, buradan beslenen kriz ve krizin son halkasında âyâna yapılan tasfiye süreciyle yakın bir dönemde ortaya çıkmıştır. Toprak mülkiyeti ve tasarrufu üzerinde yoğunlaşan keskin sınıf mücadeleleri ile çakışmış ve bu mücadelelerle etkileşim halinde 19.yy’ın seyrini belirlemiştir. Aşağıda örnekleriyle açıklanacağı gibi, hiçbir dönemde tek taraflı ve bütünüyle dışsal bir belirlenim ilişkisi ortaya çıkmamış, söz konusu etki mevcut sınıf mücadelesinin içine doğmuştur. Eklemlenme süreci, özellikle, tarım alanında toplumsal ilişkilerin yeni örgütlenme biçimi olan III. İmparatorluğun sınırları içinde gerçekleşmiş; “siyasal birikim” mekanizmalarını giderek daha fazla aşındıran ve “doğrudan sömürü”nün önünü açan, ancak feodal toplumsal bağları ortadan kaldırmayan III. İmparatorluğun kabuğu içinde özgül biçimini almıştır.

“Doğrudan sömürü” ve yönetim tekeli eline geçiren âyân, “başkalarının emek yetisini dağıtma kudreti”ni toprağın mülkiyetini ele geçirme ve “siyasal birikim” haklarını genişletme mücadelesine tahvil etmişti. Bölgesel “mülk” sahibi âyânların tasfiyesi “siyasal birikim” haklarına dayandırdıkları siyasal iktidar iddialarının sonu olmuş ve âyân merkezi iktidar dışında bırakılmıştı. Bu özelliği itibariyle, âyânların tasfiyesi aslolarak siyasi bir tasfiyedir. Bu durum, 19.yy boyunca toprak üzerindeki mücadeleyi belirleyici hale getirmiş ve şiddetlendirmiştir.

Balkanların en güçlü âyânlarından olan Tepedelenli Ali Paşa’nın 1822 yılında sona eren tasfiye süreci, oğulları dahil öldürülmesi, mal ve mülklerine devletçe el konulması (müsadere) “mülk” iddiasında olan âyânların, Karaosmanoğulları vb.’de olduğu gibi “mülk” iddiasından vazgeçmeme durumunda mutlak olarak tasfiye edildiklerini gösterir.¹⁷⁴² II. Mahmud’un saltanatı boyunca özel mülkleşme düzeyine bakılmaksızın bu topraklara el konmuş ve bu topraklar padişahın iradesi doğrultusunda yeniden

¹⁷⁴¹ İngiliz ve Fransız devrimlerindeki büyük burjuvazi tahlili için bkz. Ellen Meiksins Wood, *İsyen Borusu*, a.g.e., s.43; K.H. Takahashi, a.g.e., s.81, 85-86, 90, 94.

¹⁷⁴² Hamiyet Sezer, “Tepedelenli Ali Paşa ve Oğullarının Çiftlik ve Gelirlerine İlişkin Yeni Bilgi – Bulgular”, *AÜ OTAM Dergisi*, Sayı: 18, 2005, s.336-361; Bülent Tanör, a.g.e., s.65.

bölüşüme konu olmuştur.¹⁷⁴³ 1831 yılında tımarın kaldırılması, sipahiliğe son verilmesi ve doğrudan tarım işletmesinin mukataa sahibine bırakıldığı malikâne tahsisinin 1834'te padişahın özel iznine bağlanması ve 1840'ta sona ermesi bu yeniden bölüşüm sürecine eşlik etmiştir.¹⁷⁴⁴ Silahlı gücü elinde bulunduran ve “doğrudan sömürü” tekelini ele geçirenlerin tasfiyesi ve mülklerinin yeniden bölüşülmesinin önü açılmıştır.

Âyânların tasfiyesi, büyük toprak sahipliği, zengin köylülük, orta ve yoksul köylülük olmak üzere her ölçekte, birbiriyle çelişen çıkarlar doğrultusunda ama eş zamanlı olarak toprağın özel mülk edinilmesi mücadelesini tetiklemiştir.¹⁷⁴⁵ Tarımda kapitalistleşmenin yaşanmadığı, mülksüzleşme ve daha da önemlisi proleterleşme oranının düşük olduğu koşullarda, sınıflar ve tabakalar arasındaki farklılaşma düzeyine rağmen mülk edinme eğilimi belirleyici olmuştur. Küçük ve orta köylü de büyük toprak sahipleri de üretim araçlarını (toprak, hayvan vb.) mülk edinme yönünde bir eğilim göstermişlerdir. Tarımda sınıf mücadelesinin fay hattı buradan geçmiş; bu fay hattı üzerindeki örtüyü kaldıran, II. Mahmud ve Tanzimat dönemlerinde mirî topraklar üzerinde yapılan düzenlemeler olmuştur. Tımarın ve malikânelerin kaldırılmasından 1847 Tapu Nizamnamesi, 1858 Arazi Kanunnamesine kadar geniş bir spekturumda ve farklı zamanlarda yapılan düzenlemeler, aslolarak topraktaki kademeli mülkiyet, yani kademeli tasarruf haklarının kaldırılmasını gözetmiştir.¹⁷⁴⁶ Gerek zeamet ve tımar sahipleri gibi küçük tımar sahipliğinden gerek birincil ve ikincil mültezimler arasındaki ilişkilerden olsun, “dolaylı sömürü” sürecindeki çok sayıdaki aracı, alt-yüklenici ve alt-tasarruf sahiplerinden kaynaklanan verimlilik ve vergi çekme problemleri ve aynı anlama gelmek üzere onların aldıkları paylar nedeniyle üst mülkiyet haklarına sahip olanların paylarındaki erime böylelikle aşılmaya çalışılmıştır. Doğrudan üreticinin mutlak olarak mülksüzleştirilemediği ve “dolaylı sömürü” mekanizmasının birincil mültezim tabakasını oluşturan mülk sahibi sınıfların üst tabakası başta olmak üzere doğrudan üreticiyle borç kanalıyla ve dışsal bir temellük ilişkisi kurmanın ötesine geçilemediği koşullarda, üst mülkiyet haklarının korunduğu ama tasarruf eden ile sahip olanın tek bir kişiye indirilmeye çalışıldığı bir süreç yaşanmıştır. Üst mülkiyet haklarının temeli olan toprakta devlet rakabesinin devam etmesi, malikânelerin tasfiyesi edilmesi ancak iltizamın imparatorluğun sonuna kadar kaldırılamaması ve bu ikisine

¹⁷⁴³ Kemal Karpat, a.g.e., s.81.

¹⁷⁴⁴ Halil İnalçık, “Tanzimat Nedir?”, a.g.e., 31-56, s.38; Michael Palairat, a.g.e., s.41; Mehmet Genç, “Mâlikâne” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.516-518, s.517.

¹⁷⁴⁵ Farklı düzeylerdeki köylülük de özel mülkiyet edinme eğilimini kapsamaktadır. bkz. Korkut Boratav, a.g.e., s.57, 114, 122, 137-138, 152, 160.

¹⁷⁴⁶ Yücel Terzibaşoğlu, “Eleni Hatun’un Zeytin Bahçeleri: 19. Yüzyılda Anadolu’da Mülkiyet Hakları Nasıl İnşa Edildi?”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı: 4, 2006, s.121-147, s.122.

eşlik eden “mutlak özel mülkiyet” yönündeki eğilim bu sürecin temel bileşenleri olmuştur.¹⁷⁴⁷

Balkanlar ve Batı Anadolu üzerine yapılan çalışmalar bu tabloyu somutlayacak zenginliktedir. Sınıf mücadelesi aslen kimin fiilen “tek” tasarruf sahibi olduğu üzerine yoğunlaşmıştır. Halil İnalçık’ın Vidin’deki Bulgar köylü isyanlarına dair çalışması, köylülerin, 1839 Tanzimat Fermanı’yla angarya kaldırılınca, kira karşılığı kabul edilen angaryaları yerine getirmeyi reddettiklerini ve angaryanın topraktaki kiracılık ve tasarruf hakları karşılığı kendilerinden alınabildiğini söyleyerek işledikleri topraklarda mutlak özel mülkiyet hakkı talep ettiklerini gösterir.¹⁷⁴⁸ Büyük toprak sahibi ağalar ise, mukataa “topraklarının yasal malik ve mutasarrıfı olduklarını, kimsenin bir başkasının toprağını onun izni olmadan ve karşılığı ödenmeden kullanamayacağını” söylemiş; angaryanın “hakk-ı arazi”ye tekabül ettiğini ve mutlaka yerine getirilmesini istemişlerdir.¹⁷⁴⁹ Babıâli, günümüz Bulgaristan sınırına tekabül eden topraklarda bir yandan âyân topraklarının parçalanması ve vergi tabanının genişlemesi için küçük köylü mülkiyetini desteklemiş; diğer yandan, aşarın ödenmesi karşılığında çiftliklere dokunmamış ve hatta özel mülkleşme eğilimlerini pekiştirici kararlar alarak süreci hızlandırmıştır.¹⁷⁵⁰ Bulgaristan’da 1839-51 dönemi yeni bir çiftlikleşme (*gospodarlık* rejimi) süreci olarak yaşanmış; ancak oranın en çok arttığı dönemde bile çiftlikler ekilebilir arazinin %21-23’ünü geçmemiştir. Yani, *gospodarlık*, çiftlikleri küçük köylüleri mülksüzleştir(e)meden konsolide eden bir süreç olarak yaşanmıştır. Yine de, üretimin önemli bir kısmının kira ve vergi olarak Müslüman ağalara, birincil mültezim konumundaki paşalara ve İstanbul’a çekilmesi Hristiyan Bulgar köylü isyanlarını tetikleyen en önemli unsur olmuştur.¹⁷⁵¹

Serfleştirilmiş köylü, ortakçı, yarıcı gibi doğrudan üreticiler ile büyük toprak sahipleri arasındaki tasarruf-mülkiyet mücadelesinin benzeri, mukataa topraklarında çiftlik sahipleri arasında ve birincil ile ikincil mültezimler arasında bir bölüşüm mücadelesi şeklinde yaşanmıştır. Alp Yücel Kaya’nın Selanik-Tırhala üzerine yaptığı ufuk açıcı çalışması, çiftliklerde tasarruf kademeleri üzerinden ortaya çıkan paylaşım ve

¹⁷⁴⁷ “Mutlak özel mülkiyet” yönündeki eğilimin belirginleşmesinde en önemli göstergelerden biri, giderek daha fazla sayıdaki toprak parçasının topluluklar tarafından ve adına değil, bireyler tarafından mülk edinilmesidir. Diğeri ise, devletin murakabe alan ve araçlarının eş zamanlı olarak sınırlandırılmasıdır. Böylece, tasarruf haklarının yerini, üstün mülkiyet haklarıyla sınırlandırılmamış özel mülkiyet aldıkça, “mutlak özel mülkiyet” de belirginleşmiştir. “Mutlak özel mülkiyet” yönündeki eğilimin gelişimi için bkz. Atilla Aytekin, a.g.e., s.189-194.

¹⁷⁴⁸ Halil İnalçık, “Çiftliklerin Doğuşu ...”, a.g.e., s.28-32.

¹⁷⁴⁹ A.g.e., s.30, 31.

¹⁷⁵⁰ Michael Palaret, a.g.e., s.39, 41, 43-44.

¹⁷⁵¹ A.g.e., s.47-49.

mülkiyet mücadelesini bütün ayrıntılarıyla ortaya koyar.¹⁷⁵² Çiftlik sahipliği ikili bir yapıya sahiptir. Çiftlik sahiplerinin bir kısmı büyük toprak sahibi yerel bey ve ağalardır, diğer bir kısmı ise, özellikle Darphane-i Âmire'nin müsadere ederek Emlâk-ı Hümâyûn çiftlikleri olarak iltizama verdiği eski âyân çiftliklerinin yeni sahipleri birincil mültezimler, merkez ve taşra teşkilatındaki makam sahibi paşalar ve Galata bankerleridir.¹⁷⁵³ Çiftlik sahipliğinin ikili yapısı, büyük toprak sahipleri arasındaki bölüşüm mücadelesini yansıtır. Emlâk-ı Hümâyûn çiftliklerinin varlığı, paşaların, dolaylı olarak vergilerle finanse edilen makam maaşları aracılığıyla artıktan pay almaya devam ettikleri gibi, birincil mültezim olarak mukataa topraklarından pay almaya da devam ettiklerini gösterir. Mülk sahibi sınıfların önemli bir bileşeni olmaya devam ettiklerini, kârlı alanlarda ve kâr elde ettikleri sürece servetlerini toprağa yatırdıklarını ortaya koyar.¹⁷⁵⁴ Emlâk-ı Hümâyûn çiftlikleri lehine büyümenin de diğer büyük toprak sahiplerinin alanını daraltan, topraktan aldıkları payı azaltan bir sonuca yol açtığının görülmesini sağlar.¹⁷⁵⁵ Birincil mültezimlerin, “dolaylı sömürü”den öte topraktan artık çekme şansları olmadığı sürece de iltizam uygulamalarının devam ettiğini belgeler. Kaya'nın araştırmasının ortaya koyduğu daha da çarpıcı bir bulgu ise, bu çiftlik sahipleri paşaların Tanzimat'la özdeşleşen paşalar olmalarıdır. Mustafa Reşid Paşa, Tırhala'daki Emlâk-ı Hümâyûn çiftliklerinin en önemli yatırımcısıdır.

Tırhala'da hem yerel bey ve ağa hem paşa çiftliklerinin işletme biçimi olan subaşı-ortakçı arasındaki borç (selem) ilişkisi, işletme hakkının bir tasarruf hakkı olarak verildiği subaşı ile birincil mültezim ve ikincil mültezim olarak subaşı ile doğrudan üretici küçük köylü arasındaki mücadeleyi ön plana çıkarmıştır.¹⁷⁵⁶ Her iki kademeyi de kesen ana problem, subaşının aldığı pay nedeniyle ortaya çıkan verimlilik problemidir. Bu durum, mülk sahibinin topraktan yeterince artık çekememesine ve bey-ağa çiftliklerinde olduğu gibi borçların ancak çiftliklerin tasfiyesi ile ödenebilecek düzeye kadar çıkmasına neden olmakta ve doğrudan üreticiyi toprakta tutmak giderek zorlaşmaktadır.¹⁷⁵⁷ Doğrudan üretici açısından ise, borç yükü, topraklarının kaybedilmesine ve angaryaya kadar giden bir yolu açacak ağırlıktadır. Çünkü, subaşılar üretici güçleri geliştirmek veya üretim ilişkilerini değiştirmek yerine ortakçılardan

¹⁷⁵² Alp Yücel Kaya, “On the Çiftlik Regulation in Tırhala ...”, a.g.e.

¹⁷⁵³ A.g.e., s.335, 343.

¹⁷⁵⁴ Kaya, Tırhala çiftliklerinde toprağın işletilmesinden elde edilen kârın, işlenmeden kiraya vermekten daha yüksek olduğunu; bu nedenle, servet sahiplerinin toprağa para yatırmayı, ikincil mültezim ve ortakçılar üzerinden toprağı işletmeyi tercih ettiklerini belirtir. A.g.e., s.338.

¹⁷⁵⁵ Emlâk-ı Hümâyûn çiftlikleri için ayrıca bkz. Arzu (Tozduman) Terzi, “Hazîne-i Hâssa” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.137-141.

¹⁷⁵⁶ Subaşıların görev ve tasarruf hakları için bkz. Alp Yücel Kaya, a.g.e., s.346-348.

¹⁷⁵⁷ A.g.e., s.342-345, 350-351.

çekilen artığı artırmaya, aynı anlama gelmek üzere ortakçıların borç yükünü arttırmaya çalışmaktadırlar.¹⁷⁵⁸ 1850 ve 1860'larda kurulan yerel meclis ve komisyonlar ile Meclis-i Vâlâ-ı Ahkâm-ı Adliye, bu nedenle, ortakçı-büyük toprak sahibi arasındaki borç ilişkisini bozmadan bir tasarruf kademesi olarak subaşılığın kaldırılması ve mülk sahipleri adına doğrudan işletilmesi çözümüne odaklanmıştır.¹⁷⁵⁹ Subaşılık 1862'de kaldırılmış; ancak ortakçı-büyük toprak sahibi borç ilişkisi korunmuştur. Bu kararların alınmasında, Alp Yücel Kaya çiftlik sahiplerinin, özellikle de Mustafa Reşid Paşa'nın dahli olduğunu belgelemiştir.

Alp Yücel Kaya, toprak mülkiyetinde çok derin bir farklılaşmanın ortaya çıktığını, 19.yy sınıf mücadelesinin bu farklılaşmayı daha da derinleştirdiğini; bu derinleşmede yapılan yasal düzenlemelerin belirleyici olduğunu çok açık bir şekilde resmeder. Bu resimde küçük köylü mülkleri, bu mülklere sahip yoksul ve zengin ortakçılar, subaşılar, ağalar ve paşalar birbirleriyle mücadele içinde ama hep bir aradadır. Toprak ağası-ortakçı arasındaki borç ilişkisi, dolayısıyla borçla üretim sürecine bağlanma baki kaldığı sürece, tasarruf kademeleri ortadan kaldırılsa dahi, “nesnel” olarak eşitsizlik katlanmış, bölüşüm katmanlanmıştır. Zengin ortakçılar, hayvanlarını yoksullara kiralamaya, yoksullar onlara borçlanmaya devam etmişler; yoksul köylüler toprağı terk etmeleri halinde hayvancılık yapmak için otlak parası ödemek zorunda kalmışlar; profesyonelleşen çiftlik yöneticisinin maaşı sabitlenmiş, ancak üründen ayrılan paylar üzerinden ödenmeye devam etmiş; avans-krediyi subaşı yerine borcun asıl sahibi olan toprak sahibi vermiştir.¹⁷⁶⁰ En önemlisi, bu süreç, üretim ilişkilerini değiştirmemiş, hatta konsolide etmiştir.¹⁷⁶¹ Üretim ilişkileri değişmemekle birlikte, çiftlik sınırları içindeki her şey ödemeye konu olmuş, metalaşmaya başlamıştır. Yumurta, tavuk, peynir gibi ürünlerin çiftlik sahibine bedava verilmesi yasaklanmış; samanın çiftlik sahibine verilmemesi ancak belirli bir oranda çiftlik deposuna taşınması kararlaştırılmış; bekçi, ırgad ödemeleri ortakçı ile toprak sahibi arasında paylaşılmış; ortakçının yapı malzemelerinden ve ambardan yararlanması ücretlendirilmiş; ortak kullanım alanı olarak görülen otlaklardan otlakiye resmi alınmış ve bu resmin doğrudan çiftlik sahibine gitmesi sağlanmış; ihtiyaçtan fazla ticaret için hayvan beslenmesi halinde köylü ekstradan vergilendirilmiştir.¹⁷⁶² Ürünlerin ve üretim araçlarının ödemeye konu edilmesine, köylünün vergisini ödediği şeyin mülk sahibi olarak görülmesi süreci eşlik etmiştir. Mülkiyet, vergi dolayımıyla mutlaklaşmış ve güvence altına alınmıştır. Çiftlik

¹⁷⁵⁸ A.g.e., s.344.

¹⁷⁵⁹ A.g.e., s.352-363, 368-369.

¹⁷⁶⁰ A.g.e., s.339, 351, 363, 364.

¹⁷⁶¹ A.g.e., s.360.

¹⁷⁶² A.g.e., s.363-366.

sahibi, vergisini ödediği değirmen, han, dükkan ve kışlak gibi taşınmaz malların sahibidir; köylü fazladan yetiştirdiği hayvanların vergisini öder ve onların sahibidir.¹⁷⁶³ Sonuç itibarıyla, bütün bu düzenlemeleri gündeme getiren 1862 Layihası, 1858 Arazi Kanunnamesi ile genel çerçevesi çizilen ve hatta kimi muğlak tanımları netleştirerek mutlaklaştırmıştır; doğrudan üreticilerinin bundan böyle taşınmaz mallar üzerinde hiçbir şekilde mülkiyet hakkı talep edemeyeceklerini, sadece hayvanlar gibi taşınır mallara sahip olabileceklerini hükme bağlamıştır. Böylelikle, çiftliklerde doğrudan üreticiler mülksüzleştirilmiş; çiftlikler de çiftlik sahibinin mülkiyeti haline getirilmiştir.

Araştırmalar, 1840'lardan sonra Anadolu'da da arazi düzenlemelerinin hızlandığını gösterir. Hatta, "[t]arihsel coğrafyacılar, Anadolu'nun iç bölgelerinde günümüzde yerleşik köylerin en az üçte ikisinin ve ekilen tarım topraklarının onda dokuzunun 1860'lardan sonra ortaya çıktığını" söylemektedir.¹⁷⁶⁴ Anadolu'da bu süreç âyanların siyasal alandan tasfiyesi, mülk sahibi sınıfların yabancı sermaye rekabetiyle karşı karşıya kalmaları ve muhacir iskanının yarattığı demografik baskı ile kesişmiş ve bu üç bileşen 20.yy'a kadar sürececek bir hareketlilik ortaya çıkarmıştır. Burada da başlıca ihtilaf konusu, âyan ailelerinin mirasçılarının ve merkezi bürokrasi üyelerinden oluşan, genellikle üretim yapılan yerde yaşamayan ve doğrudan üretici olmayan büyük toprak sahiplerinin iltizam ve vakıflar aracılığıyla yedlerinde bulundurdıkları topraklar olmuştur.¹⁷⁶⁵ Doğrudan üreticiler bu ihtilafli topraklar üzerinde, doğrudan işletmeden kaynaklı tasarruf haklarını talep etmişler; bu hakları mülkiyet hakkına tahvil etmeye çalışmışlardır. Ancak kademeli mülkiyet haklarının varlığından dolayı, doğrudan üreticiler dışında her kademede bir hak talebi ortaya çıkmıştır.

"Bu 'boş' görünen toprakta kanuni talebi olanlar, üzerinde tanınmış kadim hakları bulunanlar ya da yedinde bulundurup ziraat ederek toprak üzerinde hak kazanmış olanlar (hakk-ı karar), tahrir ya da iskan haberini alınca tasarruf haklarını kaydettirmek ya da korumak üzere toprağa geri döndüler. ... yeni tahrir uygulamaları, toprak üzerindeki tasarruf haklarını işleyen lehine 1858 Arazi Kanunnamesi'ndeki kategorilerle sabitleyip arazi ihtilaflarına kesin olarak son vermek yerine, Pandora'nın kutusunu açarak her türlü hak talebinin canlanmasına ve sonucunda da çok daha fazla arazi ihtilafının ortaya dökülmesine neden oldu."¹⁷⁶⁶

1840'larda başlayan temettuat sayımlarıyla kırdaki arazi yeniden tahrir edilmeye başlanmış; toprağı işleyerek yedinde tutma ve arazinin vergisini ödeme toprak üzerinde bir hak talebi aracı haline gelmiştir. Tasarruf hakları kademeli ve cemaaten niteliklerini

¹⁷⁶³ A.g.e., s.366-367.

¹⁷⁶⁴ Wolf-Dieter Hütteroth, "The Influence of Social Structure on Land Division and Settlement in Inner Anatolia", Benedict, P., Tümerterkin, E. ve Mansur, F. (der.) Turkey: Geographic and Social Perspectives, E. J. Brill, Leiden, 1974, s.21'den aktaran Yücel Terzibaşoğlu, a.g.e., s.121.

¹⁷⁶⁵ A.g.e., s.127-128.

¹⁷⁶⁶ A.g.e., s.142, 131.

kaybetmeye ve bireyselleşmeye; tasarruf “bireysel sahiplik” anlamı kazanmaya başlamıştır.¹⁷⁶⁷ Tahrir ve vergi bir nevi “çitleme” yani özel mükleştirmeye aracına dönüşmüştür.¹⁷⁶⁸ Ancak, tasarruf sahibinin kim olacağına yönetsel ve adli mekanizmalar ile “nesnel” iktisadi süreçler karar vermiştir. Çünkü, ihtilaflar, 1840’larda kurulan ve aslen yerel eşraf ve âyânın temsil edildiği yerel idare meclislerinde ve bu meclislere ek olarak 1864 Vilayet Kanunnamesi’nden itibaren de nizamiye mahkemelerinde çözülmeye çalışılmıştır.¹⁷⁶⁹ Yücel Terzibaşoğlu’nun Eleni Hatun’un zeytin bahçeleri üzerine yaptığı çalışma, bu karar mekanizmalarına dava açma, vergi ödeme vb. iktisadi yeterlilikle ilintili “nesnel” süreçlerin de dahil olduğunu göstermiştir.¹⁷⁷⁰ Bu üç bileşenli süreç, üstün mülkiyet haklarına sahip olan ve yerelde ikamet etmeyen mülk sahipleri, âyân kökenli veya iltizam ilişkilerinin bir parçası ola gelmiş eşraf ve doğrudan üreticiyi karşı karşıya getirmiştir.

“Bunun sonucunda Arap vilayetleriyle Balkanlar ve Anadolu’nun farklı yerlerinde yerel güç dengelerine bağlı olarak bazı gruplar güçlendi, bazıları eski güçlerini kaybetti. Irak’ta aşiret reisleri ve şeyhler toprakları büyük ölçüde kendi üzerlerine kaydettirmeyi başardılar, Suriye’nin bazı yerlerinde ve Anadolu’nun orta ve batı bölgelerinde köylüler tahrir ve tapulama işlemlerinden kazançlı çıkmayı (tasarrufları altındaki toprakların tapusunu almayı) başardı.”¹⁷⁷¹

1923 Devriminin toplumsal temelini oluşturacak Batı ve Orta Anadolu topraklarında tasarruf hakkı, İstanbul’daki vakıf mülkleri ve Balkanlar’daki çiftliklerden farklı olarak birinci kademedeki üstün mülkiyet haklarını ellerinde bulunduranlar aleyhine yerel mülk sahiplerinin, eşrafın elinde yoğunlaşmış görünmektedir. Köylü mülkiyeti lehine oluşan tablo öncelikle bu kopuşu resmetmektedir.

Peki, Anadolu’da mülkiyet haklarının yerel lehine konsolide olmasını sağlayan bu süreç, köylü mülkleri içinde nasıl bir mülkiyet yapısı ortaya çıkarmıştır? En genel hatlarıyla tablo, büyük işletmeler aleyhine bir görüntü vermektedir. 1909 yılı verilerini derleyen Tevfik Güran, Anadolu’daki tarım işletmelerinin sadece %25,2’sinin büyük işletmeler olduğunu, %26,6’sının küçük ve %48,2’sinin orta ölçekli olduğunu tespit etmiştir.¹⁷⁷² Toprağın dağılımına baktığımızda ise, küçük ve orta ölçekli işletmelerin baskın olduğu tablo yerini büyük toprak sahiplerinin hâkim olduğu başka bir tabloya

¹⁷⁶⁷ A.g.e., s.122.

¹⁷⁶⁸ Vergi mükellefliliği ile arazi ve emlak tasarruf hakkı arasında doğrudan bir bağ kurulmuştur. Alp Yücel Kaya ve Yücel Terzibaşoğlu, a.g.e., s.20-22; Alp Yücel Kaya, “19. Yüzyıl İzmir’inde Tüccarlar ve Esnaflar ...”, a.g.e., s.90; Yücel Terzibaşoğlu, a.g.e., s.141-142.

¹⁷⁶⁹ Yücel Terzibaşoğlu, a.g.e., s.137-138.

¹⁷⁷⁰ A.g.e., s.134-144.

¹⁷⁷¹ Roger Owen, *The Middle East in the World Economy, 1800-1914*, I.B. Touris, Londra, 1993’ten aktaran A.g.e., s.131.

¹⁷⁷² Tevfik Güran, “Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840-1910”, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s.69-153, s.92-93.

bırakır. Oya Köymen, parçalı yapısına rağmen, küçük ve orta ölçekli işletmelerin elinde toplanan, dolayısıyla, ortalama işletme büyüklüğünü veren toprakların bir işletme, yani bir köylü ailesinin geçimini sağlayabilecek büyüklükte olmadığını ortaya koyar.¹⁷⁷³ Bunun temel nedeni, 1912-13 tarım sayımlarından derlenen verilere göre, ailelerin %1'inin toprakların %39'una, %87'sinin ise toprağın sadece %35'ine sahip olmalarıdır.

Mülkiyet yapısı itibarıyla, 19.yy'da büyük toprak sahipliğinin lağvedildiğini ve küçük veya orta ölçekli mülkiyette eşitlenmiş bir mülkiyet yapısının ortaya çıktığını söyleyemeyiz.¹⁷⁷⁴ Mülksüzleşme düzeyinin düşüklüğünden dolayı, görünüm, ağırlıklı olarak parçalı ve küçük ve orta ölçekli mülkiyeti öne çıkarmakla birlikte, köylü mülkleri arasında farklılaşma düzeyinin yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Bir, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki veriler, büyük toprak sahiplerinin verimli ve büyük ölçekli topraklara sahip olmakla birlikte, bu toprakların sadece %5 ila %10 arasındaki bir bölümünü işlediklerini göstermektedir.¹⁷⁷⁵ Bunun yanı sıra, toprakla birlikte diğer ortak kullanım alanlarının da büyük toprak sahiplerinin mülkü gibi addedildiği anlaşılmaktadır. İki, ağırlıklı olarak üretim araçlarına sahip, kendi ve ailesinin emeğiyle, kısmen veya tamamen pazara yönelik, fakat birikim amacıyla değil tüketim amacıyla (geçimlik tarım) üretim yapan, aile emeğini işgücü piyasasına kiralamayan, tali olarak toprak kiralayan veya ücretli işçi kullanan basit meta üreticisi “bağımsız” küçük köylü olarak tanımlanan köylü mülkleri arasında önemli farklar mevcuttur.¹⁷⁷⁶ “Bağımsız” küçük köylü, zengin köylü, orta köylü ve yoksul köylü kategorilerinin tamamını kapsayacak şekilde kullanılmakta; “bağımsız” köylülüğün tek bir kavrama indirgenmesi içindeki mevcut farkları perdelemektedir. Bu kategoriler içindeki küçük ve orta ölçekli mülkiyete sahip köylülerin, geçimlerini sağlamak için büyük toprak sahibi ve zengin köylülerin topraklarında çalışmak zorunda oluşları da dikkate alınmamaktadır.¹⁷⁷⁷

Hem mülkiyet yapısıyla hem de köylülüğün sınıfsal yapısıyla ilgili daha sağlıklı değerlendirmeler yapabilmek için, mülkiyet yapısının yanı sıra başka sorular da sormak gerekmektedir. Söz konusu mülkiyet yapısı içinde üretim ilişkileri ve dolayısıyla sömürü ilişkileri nasıl kurulmuştur? Artan ticarileşme eğiliminin bu kuruluştaki rolü nedir? Artık ağırlıklı olarak doğrudan üreticiden nasıl çekilmekte ve nasıl dolaşıma

¹⁷⁷³ Köymen, Akdeniz ve Güneydoğu hariç, %70 ila %85 oranındaki işletmenin 50 dönümden az toprağa sahip olduğunu, 50 dönümün ise geçimi sağlamaya yetmeyeceğini belirtir. Oya Köymen, *Kapitalizm ve Köylülük – Ağalar, Üretenler, Patronlar*, Yordam Kitap, 2008, s.107-108.

¹⁷⁷⁴ Bu çıkarımların dayanabilecekleri genel teorik çerçevenin eleştirisi için bkz. Oya Köymen, *Sermaye Birikirken – Osmanlı, Türkiye, Dünya*, Yordam Kitap, 2007, s.65-73.

¹⁷⁷⁵ Oya Köymen, *Kapitalizm ve Köylülük*, a.g.e., s.113.

¹⁷⁷⁶ Korkut Boratav, a.g.e., s.51, 87-89; Tevfik Güran, a.g.e., s.142-151. “Toprak büyüklüğüne göre yapılan derecelendirme, çok büyük çiftlikler ile geçimlik tarlalar arasındaki farktan çok, orta büyüklükteki tarlalar ile küçük mülkler arasındaki farkı belirliyordu.” Reşad Kasaba, a.g.e., s.128.

¹⁷⁷⁷ A.g.e., s.125-129.

sokulmaktadır? Anadolu tarımı için mülkiyet yapısının değil, ancak bu soruların cevabı eşitsizlik düzeyi ve mülk sahibi sınıfların konumları hakkında doğru bir çıkarımda bulunmamızı sağlayabilir. Bu cevaplar aynı zamanda ticarileşmenin tarımda yeni bir üretim ilişki biçimini, yani kapitalistleşmeyi doğurup doğurmadığını gösterebilir.

Bir, Anadolu’da “doğrudan sömürü ve yönetim” olanaklarına sahip büyük toprak sahipleri 19.yy boyunca da, emeği doğrudan tahakkümleri altına almayı başaramamışlardır.¹⁷⁷⁸ Bu durum hem mülksüzleşme-işçileşme hem de çiftlikleşme eğilimlerinin düşük bir düzeyde kalmasına neden olmuştur. Ticari tarımın gelişiminde, aynı anlama gelmek üzere tarımın ticarileşmesi veya pazara dönük yapılmasında da büyük toprak sahiplerinin etkisi sınırlı olmuş; hiçbir zaman ticari tarımın kontrolü tamamıyla büyük toprak sahiplerinin elinde olmamıştır. Emek/toprak oranı açısından emeğin nisbî olarak kıt, toprağın ise nisbî olarak bol olduğu ve ekili toprakların oranının çok düşük kaldığı Anadolu coğrafyasında, üretimin artırılması ve üretimden daha yüksek verimin alınması için büyük toprak sahiplerinin yapabileceği emeğin daha etkin kullanılmasına yönelik ve aynı anlama gelmek üzere üretici güçleri geliştirecek şekilde tarıma yatırım yapmadıkları da görülmektedir.¹⁷⁷⁹ Bu nedenle, büyük toprak sahipleri kapitalist çiftçiye dönüşmemiş; Anadolu’da da *Junker* tipi bir kapitalistleşme ortaya çıkmamıştır.¹⁷⁸⁰ 1860’larda İzmir-Aydın Demiryolu’nun yapımı sırasında değerlendirilen toprakları bile ve hatta Karaosmanoğulları gibi bölgenin önde gelen toprak sahipleri, üretim ilişkileri alanında değişiklikler yapmanın olanaklarını arayıp yabancı sermayeyle rekabet etmek yerine, ellerinden çıkarma eğiliminde olmuşlardır.¹⁷⁸¹

İki, Faruk Tabak’ın belirttiği gibi, “zorunluluk olarak pazar” koşullarında talebin karşılanması belli bir işletme büyüklüğüne ihtiyaç duyar. Büyük birimlerin kuruluşu ise, ya plantasyon tipi birimlerin kurulması ya da “ticari örgütlenme alanında (örneğin ihraç ürünlerine artık biçiminde el koyup piyasaya sokacak kira-toplayıcı birimlerin kurulması)” ile gerçekleşebilir.¹⁷⁸² Anadolu’da pazara dönük üretim ikinci yoldan giderek kurulmuştur. Bu kuruluşta, bir, yabancı veya yerli olsun, tüccarın, mevcut mülkiyet ve üretim ilişkilerini değiştirmeden, “geniş bir bölgede dolaşmaya hevesli, kısmen mülksüzleşmiş işgücü, (âyân çiftliklerinin içinde veya dışında yer alan) küçük köylü işletmelerini ticari bir ağ oluşturacak şekilde birbirine bağlaması” etkili

¹⁷⁷⁸ A.g.e., s.125-126; Faruk Tabak, a.g.e., s.145.

¹⁷⁷⁹ Tevfik Güran, a.g.e., s.70-77. Üretici güçlere yatırım yapılamamasının nedeni olarak gösterilen “sermaye kıtlığı”, servet birikiminin neden yatırıma dönüştürülmemiş olduğu sorusu sorulmazsa altı boş ve sadece verili durumu resmeden bir engel olarak görülebilir.

¹⁷⁸⁰ Orhan Kurmuş, a.g.e., s.142-145.

¹⁷⁸¹ A.g.e., s.112, 148.

¹⁷⁸² Faruk Tabak, a.g.e., s.157.

olmuştur.¹⁷⁸³ İki, hem tüccarın hem de büyük toprak sahibinin, emeğin doğrudan tahakküm altına alınması kapasitesine sahip plantasyon veya malikâne gibi “doğrudan sömürü ve yönetim” olanaklarının ortadan kalktığı koşullarda, artığı vergi-kira yani iltizam biçiminde çekmeye devam etmelerinin, aynı anlama gelmek üzere sömürü ilişkisinin dolaylı niteliğinden faydalanmaya devam etmelerinin de etkisi olmuştur.¹⁷⁸⁴ Ağırlıklı olarak basit meta üretiminin M-P-M döngüsü devam etmiş ve artığın çekilmesi doğrudan üretici ile kurulan borç ilişkisine bağlı olmuştur.¹⁷⁸⁵

Üç, “zorunluluk olarak pazar” tarımsal üretimi pazara yöneltmekle birlikte, gerek artığa el konulması gerekse artığın dolaşıma sokulması aşamalarında emeği doğrudan tahakküm altına alan, yani dolaylı sömürü ve bölüşüm ilişkilerine son vererek ağırlıklı olarak doğrudan üreticinin mülksüzleştiği bir tarım örgütlenmesi ortaya çıkarmamıştır.¹⁷⁸⁶ “Zorunluluk olarak pazar”, eşitsiz olarak daha fazla nüfuz ettiği alanlarda dahi, örneğin Batı Anadolu’nun bütününde veya Bereketli Hilal denilen Doğu Akdeniz havzasında tarımda kapitalistleşme yönünde bir çözümlüşe neden olmamıştır.¹⁷⁸⁷

Tarihte “köylü sorunu” olarak adlandırılan, Fransa, Almanya ve Rusya’da gözlemlenen gelişim sürecine benzer şekilde, üretim araçlarının mülkiyetini elinde bulundurmaya devam eden, aile emeğine dayanan, basit meta üretimi döngüsü üzerinden pazara eklenilen köylüler Anadolu tarımının sınıfsal yapısını belirlemişlerdir. Geçiş sürecine damgasını vuran bu yapı, ne köylü ile devlet arasında büyük toprak sahipleri veya burjuvazi gibi artığa el koyan bir sınıfın yokluğunun ne küçük köylülüğün işletme biçiminin kâr maksimizasyonuna izin vermesinin, daha etkin ve verimli olmasının vb. sonucudur.¹⁷⁸⁸ Bu yapı, mülkiyet ilişkilerinin “mutlak” mülkiyet yönünde çözüldüğü bir uğrakta kiracılığa (ortakçılık veya yarıcılık) dayalı dolaylı artık çekme mekanizmasına dokunulmadığı, ürün-borç ilişkisinin tarımsal

¹⁷⁸³ Reşad Kasaba, a.g.e., s.128.

¹⁷⁸⁴ Yukarıda belirttiğimiz gibi tüccar, tefeci ve toprak sahibinin iç içe geçtiği ve hatta yer yer birbirinden ayrılamadığı bir yapı ortaya çıkmıştır. Bu nedenle, ticaret ağları ile vergi ağlarının birbirinin yerini aldığından değil benzer prensip üzerine kurulduğundan ve birbirlerini beslediğinden söz edebiliriz. Krş. Emine Kıray, a.g.e., s.74-75.

¹⁷⁸⁵ Batı Anadolu’da doğrudan üreticinin borçlanma düzeyindeki artış için bkz. Alp Yücel Kaya, a.g.e., s.86; Reşad Kasaba, a.g.e., s.126-127; Faruk Tabak, a.g.e., s.161-162.

¹⁷⁸⁶ Korkut Boratav, a.g.e., s.113-117.

¹⁷⁸⁷ Kurmuş, doğrudan İngilizlerin işlettiği tarım işletmelerinde ve Karaosmanoğullarında olduğu gibi büyük toprak sahiplerinin çiftliklerinde kapitalistleşme yönünde bir mülksüzleşme eğiliminin ortaya çıktığını, ancak bu eğilimin 19.yy’ın ikinci yarısında kiracılık ilişkisi lehine sekteye uğradığını ve dolayısıyla kapitalistleşme geçişin sağlanamadığını belirtir. Orhan Kurmuş, a.g.e., s.140-143; Tabak da, benzer şekilde Bereketli Hilal’de eşrafın doğrudan üretici üzerinde tahakküm kurmayı başaramadığını anlatmıştır. Faruk Tabak, a.g.e., s.163-164.

¹⁷⁸⁸ Küçük üreticiliğin yaygınlığı üzerinden sınıfsız ve sömürsüz bir Anadolu çözümlemesi yapılmasına ilişkin kapsamlı bir eleştiri için bkz. Oya Köymen, *Sermaye Birikirken*, a.g.e., s.65-95; Küçük üreticiliğin uzun süreli ve baskın karakterini işletme verimliliğine bağlayan yorumların eleştirisi için bkz. Korkut Boratav, a.g.e., s.120-152.

örgütlenmede belirleyiciliğini koruduğu, dolayısıyla toprak sahibinin toprak kirası, tefecinin faiz ve tüccarın ticari kâr olarak artığı bölüştüğü koşulların ürünüdür.¹⁷⁸⁹ Bu nedenle, köylü mülkiyetinin ve basit meta üretiminin egemen olduğu bu yapı, eşitlikçi bir yapı olarak tezahür edilemez.

“[A]z gelişmiş tarım yapısının ana görüntüsü, toprak sahibi ve kiracılardan oluşan yaygın ve kalabalık bir üreticiler kitlesinin tefeci, tüccar ve toprak ağası üçlüsünden oluşan bir egemen güçler bloğu ile karşı karşıya gelmesi biçimini alır. Bu ikili bloklaşmada ekonomik ve ekonomi-dışı çıkarlar söz konusudur ve bunların gerçekleşmesinde piyasa mekanizmasının yanı sıra piyasa-dışı araçlar da kullanılır. Farklı bir ifadeyle, egemen güçler bloğu, bir yandan üretici kütlesinden elde edilecek artığı (sömürüyü) azamileştirmeye çalışarak ekonomik çıkarlarını izler; öte yandan da tarım kesimi içinde veya (ülkeden ülkeye değişen ölçülerde) toplumun tümü üzerindeki siyasi ve toplumsal egemenliklerini de sürekli kılmaya, sürdürmeye çaba harcayarak ekonomi-dışı çıkarlarını da gözetir. Bu çabaların gerçekleşmesinde piyasa mekanizmaları büyük ölçüde lehlerine çalışır; zira, emek bolluğu koşullarında kalabalık ve küçük üretici kitlesi; kredi, toprak ve ürün piyasalarına çoğu kez salt varlığını sürdürebilmek için ve handikaplı girer. Egemen güçler bloğu ise tüm piyasalarda hem ‘egemen’, hem ‘güçlü’, hem de (çoğu kez) ‘blok halinde’dir. İç içe girmiş, karşılıklı bağlantılı piyasalarda taraflar arasındaki simetri yokluğu, ..., ‘aksak rekabet’ terimleriyle incelenemeyecek *genel* bir tekel durumu yaratmış olur. Üstelik, kapitalizm-öncesine ait kişisel bağımlılık ilişkilerinin büyük ölçüde belirleyici olduğu piyasa-dışı araçlar, hem sömürüyü, hem ekonomi-dışı egemenliği azamileştirmede son derece etkilidir.”¹⁷⁹⁰

Korkut Boratav’dan yapılan bu uzun alıntı, tarımda kapitalistleşmenin olmadığı koşullarda dahi, sınıfların varlığını ve küçük ve orta köylülüğün kira, faiz ve ticarî kâr yoluyla sömürüldüğünü ortaya koymaktadır.¹⁷⁹¹ Hukuken üretim araçlarına sahip olsalar dahi, bölüşüm ilişkileri bakımından fiilen mülksüzleşmiş ve “ev işçisi” veya “yarı-proleter”e dönüşmüşlerdir.¹⁷⁹² Büyük toprak sahibi, zengin köylü, tüccar ve tefeci için kapitalistleşmenin değil, kapitalistleşmemenin sömürü oranını azamileştirdiği ve toplumsal örgütlenmedeki konumlarını korumalarına imkân verdiği ölçüde tercih edildiğini göstermektedir.

Boratav, tezlerini daha da ileri taşıyarak, tarımda sömürünün devamı için tercih edilen kapitalizm öncesi toplumsal ilişkilerin, sadece tarımda değil diğer alanlarda da kapitalistleşmeye sekte vurmakla birlikte, kapitalistleşme süreçlerine içkin bir olgu olarak çözülmekten kalabileceğini ve Türkiye örneğinde bunun böyle olduğunu ortaya

¹⁷⁸⁹ Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Cilt 2, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1975, s.718-720’dan aktaran Oya Köymen, a.g.e., s.69-70; Korkut Boratav, a.g.e., s.116, 150-160; Reşad Kasaba, a.g.e., s.125-127.

¹⁷⁹⁰ Korkut Boratav, a.g.e., s.160-161.

¹⁷⁹¹ A.g.e., s.95.

¹⁷⁹² Oya Köymen, *Kapitalizm ve Köylülük*, a.g.e., s.111; Korkut Boratav, a.g.e., s.183.

koymuştur.¹⁷⁹³ Korkut Boratav ve Oya Köymen, kapitalistlerin, kâr maksimizasyonu ve diğer alanların kapitalistleşmesi açısından sunduğu olanaklar nedeniyle kapitalizm öncesi toplumsal ilişkileri çözmemeyi tercih edebileceklerini göstermişlerdir.

Tarım, sermaye ve işgücü gibi yeniden üretilmeyen, insan emeğinin ürünü olmayan ve ülke sınırları da dahil olmak üzere belirli sınırlara sahip toprak üzerine kurulu bir üretim faaliyetidir.¹⁷⁹⁴ Bu özellikleri nedeniyle, toprağın özel mülkiyeti, toprak sahiplerine “tekelci” bir konum vermekte; verimli olduğu koşullarda bile toprağa sahip olmayan girişimci-kapitalistler için girilmesi mümkün olmayan bir iktisadi faaliyet alanı yaratmaktadır. Toprağın mülkiyetinden kaynaklanan bir rant biçimi, “mutlak rant” ortaya çıkmaktadır. Yani feodal rantın çözüldüğü ve toprakta “mutlak” özel mülkiyetin geliştiği koşullarda dahi, ‘mutlak rant’ toprak sahipleri elinde yoğunlaşacaktır. Toprağın değerini arttıran ve üretici güçleri geliştiren iyileştirmeler yapılsa dahi, “mutlak rant” doğrudan üretici ve işletmecilere değil toprak sahibine gidecektir. Yukarıda gördüğümüz gibi, toprakların daha önceden genelde ikincil mültezim statüsünde olarak feodal ranta el koyan Müslüman toprak sahiplerinin elinde toplandığını göz önünde bulundurursak, pazara dönük üretimin yaygınlaştığı ve toprakta fiyat-maliyet dengesinin gözetilmeye başladığı durumda dahi, “mutlak rant” çoğu kapitalist işletmeci olmayan toprak sahiplerinin elinde toplanmaya devam etmiştir.

Toprakta özel mülkiyetin, dolayısıyla “mutlak rant”ın olduğu koşullarda, kapitalistin tarıma yatırım yapması için doğrudan toprak sahibi olması veya fiyat üzerinden mutlak rant ödendikten sonra, net olarak ortalama kârın üzerinde bir getiri alabiliyor olması gerekir.¹⁷⁹⁵ Kapitalist çiftçi, verimlilikten kaynaklı “farklılık rantı”na ortak olabildiği için sürekli bu rantı arttırmak yönünde yatırım yapmalıdır. Kendi işlettiği veya toprak sahibinden kiralarak işlettiği durumların her ikisinde de, ürünün maliyetlerin üstünde bir fiyattan satılmasını, yani kâr etmeyi gözettiği için böyle yapması gerekir. Ancak, “mutlak rant”ın “farklılık rantı”ndan yüksek olduğu veya satış fiyatının aradaki farkı asgariye indiremediği durumlarda, maliyeti kısabileceği tek kalem olan işgücü ödemelerini de aşağıya çekemiyorsa, kapitalist çiftçilik yerine ya tarım dışı alanlara sermaye yatırımı yapmayı ya da emek yoğun tarıma yönelmeyi tercih edecektir.

Küçük köylülüğün veya basit meta üretiminin hakim olduğu bir yapı, özel mülkiyetin mevcut olduğu koşullarda fiilen “mutlak rantı”n ortadan kaldırılabilirdiği bir durum

¹⁷⁹³ Korkut Boratav, a.g.e., s.190; Feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde ve kapitalist dönemde tarımın özgün gelişimine ilişkin örnekler için bkz. Oya Köymen, a.g.e., s.53-67, 90-94.

¹⁷⁹⁴ A.g.e., s.45-53; Korkut Boratav, a.g.e., s.167-169.

¹⁷⁹⁵ Korkut Boratav, a.g.e., s.174, 178, 180, 185.

ortaya çıkarır.¹⁷⁹⁶ Tarımsal fiyatların “mutlak rant” içererek şişmesini önler. Çünkü, küçük üretici, belli oranda bir toprağın mülkiyetine sahip olmakla birlikte, sanayide ve tarımda eşit kâr arama, dolayısıyla daha kârlı alanlara yatırım yapma veya fiyatları reddetme şansına sahip olmadığı için, hem bu bölüşüm ilişkilerine zorunluluk sonucu dahil olur hem de fiyata eklenerek kârdan sermaye tarafından ödenen bir rantın yerine doğrudan kendi emeğinden kesilen bir rant ödemesini mümkün kılar. O nedenle, pazara dönük üretimin yapıldığı koşullarda dahi, artığın kapitalist üretim ilişkileri içinde değil, büyük toprak sahibi, tefeci veya tüccar tarafından üreticiden doğrudan kira (ayni veya nakdi) olarak çekilmesi ve emek sömürünün bu yolla yoğunlaştırılması tercih edilir. Başka alanlarda kapitalist üretim ilişkileri içinde yatırım yapmakta olanlar için bile, bu durum geçerli olabilir.

Korkut Boratav’ın bu katkısının, 1923 devrimini anlamak açısından önemi büyüktür. Bir, pazara dönük üretimin yaygınlaştığı ve kapitalistleşme sürecinin başladığı 19.yy’da büyük toprak sahibi veya zengin köylü, tefeci ve tüccarın iç içe geçtiği, “mutlak rant”ını kasaba ve şehirlerin çevresindeki verimli topraklar sayesinde daha da arttırabilen ve aslolarak küçük ve orta köylüyü kira-borç ilişkisi üzerinden kendine bağlayan bir toplumsal tabaka olarak “eşraf” Anadolu’nun sınıf yapısını belirleyecek şekilde kendine bir yer edinmiştir.¹⁷⁹⁷ İki, “eşraf” feodal kalıntı veya ayak bağı olarak yorumlanamayacak, burjuva devrimine dışardan eklemlenen arkaik bir tabaka olarak görülemeyecek kadar geç kapitalistleşme sürecinin ürünü bir tabaka olarak ortaya çıkmıştır.¹⁷⁹⁸

5.1.3. 1870’den sonra Sermaye İhracı ve Düyûn-ı Umûmiyye

“Aşırı üretim”in beraberinde getirdiği fiyat düşüşleri (deflasyon) sonucunda ortaya çıkan kâr oranlarının düşme eğilimi, 1873-1896 yıllarına damgasını vuran bir krize, dünya ölçeğinde kapitalizmin ilk krizi olan “Büyük Bunalım”a yol açmıştır. Büyük Bunalım, “meta ihracı” şeklinde yaşanan genişlemeyi kısıtlayan, sermayenin, yeniden üretimini başka alanlara kanallı eden yeni bir dönemi başlatmıştır. Bu dönem, “zorunluluk olarak pazar”a eklemlenme koşullarını da değiştirecektir.

Büyük Bunalım, biri tekelleşme diğeri “sermaye ihracı”nın hakim olduğu bir genişleme ve dolayısıyla yeni pazar arayışı olmak üzere iki yönlü bir eğilim ortaya

¹⁷⁹⁶ A.g.e., s.167, 181, 183.

¹⁷⁹⁷ Reşad Kasaba, a.g.e., s.128-129; Burak Gürel, a.g.e., s.304, 307-309, 314-318.

¹⁷⁹⁸ Krş. E. Atilla Aytekin, “Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu: 1703-1908 – Kapitalistleşme ve Merkezileşme Kavşağında”, Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu ve Ateş Uslu (Ed.) *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat*, Yordam Kitap, 2015, s. 39-87, s.53-54.

çıkarmıştır.¹⁷⁹⁹ *Tekelleşme*, farklı ülkelerde farklı biçimler almış olsa da, güçlenen mali sermayenin ve giderek daha fazla tercih edilen korumacı politikaların görünür kıldığı sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması bu eğilimin bir yüzüdür. “[F]inans, sanayi ve ticaret olmak üzere üç ana ekonomik faaliyet türü kalıcı biçimde bütünleşmiş; toplumsal üretim sistemi organik bir bütün halini almaya başlamış” ve “belirli sektörlerde tekel konumuna ulaşan sermaye”ler ortaya çıkmıştır.¹⁸⁰⁰ Bu tekелci bütünleşmeye 19.yy’da *finans-kapital* adı verilmiştir.

İngiltere’de Londra City’nin yeni bir merkez haline gelmesinde görüldüğü gibi tarımsal ve endüstriyel üretim karşısında ve onları yöreğine alacak şekilde mali sermaye güçlenmiş; City’de yoğunlaşan sermaye kendi ülkesinde daha küçük firmaların ve bankaların da yoğunlaşmasını sağladığı gibi uluslararası sermaye piyasalarında da İngiltere’yi merkez haline getirmiştir.¹⁸⁰¹ İngiltere’nin uluslararası ticaretteki üstünlüğü bu yoğunlaşmaya eşlik etmiş ve onu beslemiştir. Almanya, Fransa ve Amerika gibi ülkeler ise, İngiltere’nin merkezinde durduğu artan rekabet koşullarında, başta tarım ürünleri olmak üzere üretim hacimlerini korumak için fiyatların yüksek kalmasını sağlayan gümrük tarifelerine yönelmişlerdir.¹⁸⁰² Bu politikalar “aşırı üretim” krizi koşullarında üretimlerini kontrol altında tutmaları için onlara olanak verirken, “meta ihracı” alanında daralmaya gitmelerine neden olmuştur. Ancak İngiltere’nin mali ve ticari alandaki üstünlüğü uğruna tarım ve endüstri üretimini baskılaması, iç pazarları üzerindeki kontrolü koruyabilmiş bu ülkeler için yeni ihracat olanakları ve ulusal endüstrilerini geliştirme fırsatı sunmuştur. Dolayısıyla, bu ülkeler 19.yy’ın son çeyreğinde İngiltere karşısında birer rakip haline gelecek şekilde sermayenin yoğunlaştığı yeni merkezler olmuşlar; bir tekelleşme dinamiği yaratmış ve uluslararası pazarın önemli bileşenleri haline gelmişlerdir.

Belirli merkezlerde yoğunlaşan bu bütünleşmiş tekелci sermaye, krizini aşabilmek için kendini gerçekleştirebileceği yeni pazarlara doğru genişlemiştir. Yani, eğilimin ikinci yönünü, “sermaye ihracı” olarak somutlaşan sermayenin kendi dışındaki coğrafyalara doğru genişlemesi oluşturmuştur. Kapitalizmin en yüksek aşaması, *emperyalizm* olarak adlandırılan yayılcılık sürecinin temelinde bu genişleme eğilimi yatmaktadır.¹⁸⁰³ Genişleme sürecinin iki önemli bileşeni vardır. Birincisi, doğrudan

¹⁷⁹⁹ Muammer Kaymak, “1873-1896 Krizi: Mit mi Gerçeklik mi?”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 65, Sayı: 2, 2010, s.165-194.

¹⁸⁰⁰ Özgür Öztürk, a.g.e., s.21, 23.

¹⁸⁰¹ Eric Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı*, a.g.e., s.54, 55, 62-63, 49-50.

¹⁸⁰² A.g.e., s.46, 49-50, 56-58, 59-61.

¹⁸⁰³ V.İ. Lenin, *Emperyalizm – Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, Çev. Cemal Süreya, Sol Yayınları, Ankara, 1998.

yabancı sermaye yatırımları, portföy yatırımları (dolaylı yabancı sermaye yatırımları) ve devlet borçları biçiminde gelişen sermaye ihracı alanındaki patlamadır. Avrupa'nın 1855 yılında 720 milyon sterlin olan uzun dönemli dış yatırımları, 1855-1885 arasında 2080 milyon sterline, 1885-1914 arasında 7420 milyon sterline ulaşmış ve 1914 yılında 9500 milyon sterlini bulmuştur.¹⁸⁰⁴ İkincisi, bu dönem yapılan yatırımlar, sermayenin bütünleşik doğasını yansıtmakta; birincil malları (hammadde ve yarı-işlenmiş mallar) ticaret, mali ve sanayi sermayesiyle bütünleştirmektedir.¹⁸⁰⁵ Batı Avrupa ve ABD'de yoğunlaşan sermayenin kendini gerçekleştirebilme kanalı bu bütünleşmeden geçmektedir.

1873 Büyük Bunalımı patlak verdiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1838 yılından itibaren yapılan serbest ticaret düzenlemeleriyle Batı "Avrupa kapitalistlerinin hammadde alımı – mamul mal satımı – sermaye yatırımı ekseninde faaliyet göstereceği geniş bir pazar yaratılmıştı."¹⁸⁰⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nun 1854 yılında aldığı ilk borçtan bu yana da, bu pazarı bütünleyen bir "sermaye ihracı" kanalı açılmış ve bu kanaldan yeni imtiyazlar giriş yapmıştı.¹⁸⁰⁷ Dış ticaretteki artışın üretimdeki genişlemenin üstünde olması ticaret hadlerini ülke aleyhine işletmiş ve bütçe açığını kronikleştirmişti. Üretkenliği yani çekilen artığı artıracak şekilde üretim ilişkilerinin örgütlenememesi, artığa mevcut biçimiyle el koymaya ve bu nedenle bir "siyasal birikim" biçimi olan vergiye ortak olmaya devam eden bir egemen sınıfın mevcudiyeti, bir yandan sermaye birikiminin diğer yandan merkezi bütçenin ihtiyacı olan girdilerin arttırılması yönünde engel oluşturmuştu. Devletin vergi toplama kapasitesinin arttırılamaması, artan savaş harcamalarıyla katmerlenerek merkezi devlet düzeyindeki mali sorunların ve en nihayetinde bunalımın ana nedeni olarak belirlediği zaman, üretim ilişkilerine müdahale etmek yerine mültezim, toprak ağası, tüccar ve bankerlerden oluşan egemen sınıfın elinde olan iç borçlanma yollarını aşmak için dış borca başvurulmuştu. Dış borç, devlete egemen sınıf karşısında görece bir özerklik tanımakla birlikte üretim ilişkilerini, üretim kapasitesini ve vergi gelirlerini arttırmadığı gibi borç sorunu da çözmemiş; borç çevrimini süreklileştirerek mali, iktisadi ve siyasi imtiyazlara bağlamıştı.¹⁸⁰⁸ 1838 Antlaşmasının, pazarı, "zorunluluk olarak pazar"a dönüştüren nesnel-iktisadi kuralları gibi, 1854-1881 yılları arasında yapılan dış borç sözleşmeleri de

¹⁸⁰⁴ William Woodruff, *Impact of Western Man: A Study of European's Role in the World Economy 1750-1960*, St. Martin's Press, New York, 1967, s.150-155'ten aktaran Emine Kıray, a.g.e., s.23.

¹⁸⁰⁵ Eric Hobsbawm, a.g.e., s.61-63, 72-78.

¹⁸⁰⁶ Nuray Ertürk Keskin ve Melda Yaman, a.g.e., s.40.

¹⁸⁰⁷ Emine Kıray, a.g.e., s.68, 73, 80-81, 145-158, 173-175.

¹⁸⁰⁸ Kıray, bu bağımlılığın taşra ölçeğinde ve merkezi devlet dışındaki yani ademi merkezî tabakalardan kaynaklandığını söylemektedir. Ancak, şimdiye kadar incelediğimiz haliyle bu tabakalar taşrayla sınırlı değildir. A.g.e., s.83-84, 30-35; Rifa'at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.122-123.

iktisadi faaliyetleri de koşullayan mali alanı kurala bağlamıştı. Dış borçlanmayı ve bütçeyi kontrol eden bir nevi merkez bankası gibi çalışan İngiltere sermayeli Osmanlı Bankası'nın kuruluşu, *Conseil Superieur de Finance* adını alacak mali danışma organının oluşturulması, Mısır, Suriye ve İzmir gümrük gelirleri gibi çeşitli vergi gelirlerinin borca karşılık denetiminin yabancı ölkelerin oluşturduğu organlara devredilmesi vb. hep bu sözleşmelerin taahhütleri kapsamında gerçekleşmişti.

Büyük Bunalım, yeterli tasarruf-yatırım kapasitesine sahip olmayan, buna karşın yıllar içinde borç biriktirmiş ölkelerde ilk anda bir mali kriz-borc kriz etkisi yaratmıştır.¹⁸⁰⁹ Osmanlı'da "borç-ihracat oranı yüzde 10,5'e, borçların faizleriyle birlikte ödenmesinin getirdiği yük, ihracatın yüzde 66'sına, hükümetin gelirinin de yüzde 57'sine tırman"mıştı.¹⁸¹⁰ Bu yük, 1875 yılında Osmanlı'nın ödeyemeyeceği bir yük haline gelmiş ve beraberinde iflası getirmiştir. Babıâli, bütçe açığına göz önüne alarak, borç faizi tutarının sadece yarısını para olarak, geri kalanını yeni basılacak hisse senetleriyle ödeyeceğini duyurmuş; 1876 yılında ise, bütün nakit ödemelerini durdurmuştur. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı krizin yıkımını arttırmış; 1878 tarihli Berlin Antlaşması da borç veren ölkeler lehine bir karar vererek, tahvil sahiplerinin taleplerini onaylamış ve borcun konsolide edilerek denetimli olarak ödenmesi için bir mali komisyon kurulmasını kararlaştırmıştır.¹⁸¹¹ Osmanlı'nın borçlarına karşılık gelirleri teminat gösterilerek, 1879 yılında tütün, tuz, damga, alkollü içkiler, balıkçılık ve İstanbul-Edirne-Bursa-Samsun'un ipek öşründen oluşan "altı resim" (altı dolaylı vergi), yani altı gelir kaynağının on yıllık hasılatı bir tür tekel işlevi görecek *Rüsümü Sitte İdaresi*'ne verilmiştir.¹⁸¹²

Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi adı verilecek ve genel borçlar idaresinden sorumlu olacak bu mali komisyonun kuruluşu, *Rüsümü Sitte İdaresi* uygulamalarını takiben 1881 yılında Osmanlı Hükümeti ve alacaklı ölkelerin temsilcileri arasında imzalanan *Muharrem Kararnamesi* ile gerçekleşmiştir.¹⁸¹³ *Düyûn-ı Umûmiyye*, Büyük Bunalımın artçı etkilerinin ürünü olmuş ve kriz sonrasında öne çıkan eğilim ekseninde Osmanlı iktisadi-mali hayatını şekillendirmiştir. *Düyûn-ı Umûmiyye*'nin kuruluşuyla, Büyük Bunalımın tetiklediği genişleme süreci, "zorunluluk olarak pazar"ın üzerinde yükseldiği bu eksen, borç – sermaye ihracı – kaynak transferi doğrultusunda konsolide etmiştir. Genişleme sürecinin aldığı yeni biçim, bu konsolidasyonu basit bir borç ödeme sorunu olmanın ötesine taşımış ve mali, ticari ve sanayi sermayesinin bütünleşik yeniden

¹⁸⁰⁹ Emine Kıray, a.g.e., s.151-152.

¹⁸¹⁰ A.g.e., s.148.

¹⁸¹¹ Donald C. Blaisdell, a.g.e., s.87-102.

¹⁸¹² Nuray Ertürk Keskin ve Melda Yaman, a.g.e., s.53.

¹⁸¹³ A.g.e., s.53.

üretimiyle koşut hale getirmiştir. Bu dönemde yabancılara verilen imtiyazların, ağırlıklı olarak üretici faaliyetin örgütlenmesini kapsayan doğrudan dış yatırımlara ilişkin olduğu görülmektedir. 1859-1881 dönemindeki 6 milyon sterlinlik net sermaye girişi ve 7 milyon sterlinlik kaynak transferine karşın, 1888-1900 döneminde 42 milyon sterlinlik sermaye girişi olmuş ve bunun 19 milyon sterlini kâr olarak geri ödenmiştir.¹⁸¹⁴ Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi de toplumsal ilişkilerin bu konsolidasyon doğrultusunda yeniden örgütlenmesinin ifadesi olmuştur.

Bir, borç idaresi imparatorluk içinde özerk bir uluslararası örgüte bırakılmıştır. 1882 yılında iç borç yönetimini de üstlenen bu idare, iç ve dış borç alacaklılarının adına ve onların hesabına borç yönetimi işini üstlenmiştir.¹⁸¹⁵ Borçların konsolidasyonuna ve vadesine bu örgüt karar verecektir. İki, borç ve gelir idaresi birbirine bağlanmıştır. Hangi gelirlerin borçlara karşılık gösterileceği kararlaştırılmış; bu gelirlerin toplanması ve borçların ödenmesi yetkisi bu örgüte bırakılmıştır. Gelir, tümüyle faiz ve borcun ödenmesi için kullanılacaktır.¹⁸¹⁶ Borcun teminatı olarak gösterilen gelir kaynakları arasında Rûsumu Sitte gelirleri ile Doğu Rumeli vilayetinin ödediği yıllık vergi, tömbeki vergisi ve Kıbrıs'ın gelirlerinde kalan artık da vardır. İmparatorluk, merkezi bütçeyi hazırlama ve hazinesini denetleme yetkisini, yani mali egemenliğini-bağımsızlığını kısmen kaybetmiştir. Üç, belirlenen gelir kaynaklarına ait verginin toplanmasının yanı sıra, bu gelir kaynaklarının yönetimi (işletilmesi) de örgüte bırakılmıştır. Yani hem üretici faaliyetlerin örgütlenmesi hem de bu faaliyetler sonunda el konulan artığın denetimi Düyûn-ı Umûmiyye'ye verilmiştir. Böylelikle, konsolidasyonun en can alıcı ayağı tamamlanmış; para sermaye, “sermaye ihracı” ile üretici faaliyet arasında doğrudan bir ilişki kurmuş ve sermayeye bunu, üretken sermaye ve meta sermayeyle bütünleşerek örgütlenme şansı sunulmuştur.

“Belki [en] önemlisi, Düyûn-ı Umumiye'nin, Avrupa sanayi sermayesinin Osmanlı İmparatorluğu'na aktığı kurumsal ve kişisel kanalları sağlamasıdır. Avrupa ülkelerinin büyükelçileriyle ve üç büyük bankayla (Arık Fransız denetimindeki Bank-ı Osmani-i Şahane, İstanbul şubesi 1888'de açılan Deutsche Bank ve 1906'da kurulan İngiliz denetimindeki National Bank) sıkı işbirliği içinde Düyûn-ı Umumiye, Avrupa kaynaklı dolaysız yatırımların eşgüdümünü sağlıyordu (Bkz. Blaisdell, s.133-46, 222-35). 1854 ile 1881 arasında, imparatorlukta 19 yabancı anonim şirket kurulmuştu. Bu sayı 1882 ile 1907 arasında 63, 1908 ile 1914 arasında da 130'a çıktı. Bu son dönemde kurulanlar çoğunlukla Avrupalılarla gayrimüslim Osmanlılar arasındaki ortak girişimlerdi (Toprak, s.57-60). 1882 ile 1913 arasında 64 milyon sterlinlik net sermaye girişi, ülke dışına 59

¹⁸¹⁴ Emine Kıray, a.g.e., s.36.

¹⁸¹⁵ Nuray Ertürk Keskin ve Melda Yaman, a.g.e., s.55-56.

¹⁸¹⁶ A.g.e., s.53-54; Donald C. Blaisdell, a.g.e., s.15.

milyon sterlinlik kâr transferi oldu; böylece dolaysız yabancı yatırımdan doğan net fon girişi 5 milyon sterlindi (Pamuk, 1984, s.167-70).¹⁸¹⁷

Bu dönemde yapılan doğrudan yabancı sermaye yatırımları daha çok demiryolu ve liman tesislerinde yoğunlaşmakla birlikte, salt ticari amaçların ötesinde, aslolarak ana ihracat kalemlerini oluşturan tarımsal faaliyet veya doğal kaynaklar (birincil mallar) ile ticaret ve sanayi sermayesini bütünleştirme amacını gözetmiştir.¹⁸¹⁸ Şu tespit bu tezi destekler niteliktedir: Demiryolları, “bağımsız ülkelerde örümcek ağı görünümünü sunan yol ağından farklı olarak, sömürge ülkelerde döşenen demiryollarının tipik karakteristiği[ne sahipti.] Sömürgelerin demiryolları, kökü limanda dalları ise ülkenin üretim alanlarına uzanmış ağaçlar gibiydi.”¹⁸¹⁹ Yabancılar verilen demiryolu imtiyazları, geçtikleri bölgelerin zenginliklerini işletme imtiyazını da kapsıyordu. 1909 yılındaki verilere göre, Düyûn-ı Umûmiyye, yabancı şirketlere yılda 773.000 sterlin kilometre garantisi ödemektedir ve 1889-1911 yılları arasında demiryollarının geçtiği bölgelerden elde edilen ve doğrudan işletmeci şirketlerin hesabına geçen aşar gelirleri %114'lük bir artış göstermişti.¹⁸²⁰ *Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi*'ne bırakılan tütün gelirinin, tekel konumundaki Tütün Rejisi tarafından işletilmesi ve elde edilen kazancın alacaklılar ile Reji arasında paylaştırılmasını konu alan çok kapsamlı bir çalışma da, bu konuda sunulabilecek diğer bir çarpıcı örnektir.¹⁸²¹

Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının, 19.yy sonu itibariyle, ağırlığını tarımsal ürünlerin oluşturduğu birincil mallar üzerinde yoğunlaşması ve bu yoğunlaşmanın özellikle Düyun-u Umumiye İdaresi'nin kurulmasından sonra tekil sermayedarlardan ziyade emperyalist ülkelerin “siyasal zor” a dayanan “ortak girişimler” ile yapılıyor olmasının bizi ulaştırdığı önemli çıkarımlar vardır.¹⁸²² Birincisi, “zorunluluk olarak pazar” la eklemlenmenin tekil sermayelerden ziyade, onları da gözetken bütünleşik örgütler eliyle gerçekleştirilmiş olmasıdır. Blaisdell, Düyûn-ı Umûmiyye'nin üstlendiği işlevi açıklarken, bunu ortaya koyar: “İşlevi, Batı iktisadi nüfuzunun daha güçlü diğer araçlarına, düzenli çalışan ve etkin bir destek sağlamaktan ibaretti. ... ona karşı sorumlu bulunduğu herhangi bir kuruluşun hakları tehdit edildiğinde, Konsey bu kuruluşun çıkarlarını gayretle korurdu.”¹⁸²³ Dolayısıyla, ikinci çıkarım, “zorunluluk olarak pazar” a eklemlenme sürecinde yabancı sermayenin çözücü, yani toplumsal ilişkileri dönüştürücü etkisini incelerken, tekil sermayedarlarla sınırlı kalmamak; Osmanlı

¹⁸¹⁷ Emine Kıray, a.g.e., s.177.

¹⁸¹⁸ Nuray Ertürk Keskin ve Melda Yaman, a.g.e., s.43.

¹⁸¹⁹ A.g.e., s.48.

¹⁸²⁰ Stefanos Yerasimos, a.g.e., s.972, 964'ten aktaran Emine Kıray, a.g.e., s.178.

¹⁸²¹ *Türkiye'de Tütün* adlı çalışmaları için bkz. Nuray Ertürk Keskin ve Melda Yaman, a.g.e.

¹⁸²² A.g.e., s.41, 57-62.

¹⁸²³ Donald C. Blaisdell, a.g.e., s.16.

örneğinde, onların yapamadığını “ortak girişimler”in yaptığını görmek gerekir. Bu kurumları, emperyalizmin “dışsal” yarı-sömürgeleştirme ajanları olarak görmek yerine, toplumsal ilişkileri kapitalist ilişkiler yönünde dönüştüren ve kapitalist ekonomilerle bütünleşik bir sömürüyü de ancak bu yolla mümkün kılan örgütler olarak değerlendirmek daha doğru olur. Böylelikle, Düyûn-ı Umûmiyye’nin girdiği alanlardaki kapitalistleşme eğilimi ve bu eğilimle birlikte, “ortak girişime” taraf İngiltere ve Fransa gibi ülkelerin Birinci Dünya Savaşı’na giden süreçte Osmanlı İmparatorluğu içinde nasıl terkedilmesi mümkün olmayan ekonomik çıkarlar oluşturdukları görülebilir.¹⁸²⁴ Ve bunu, dönüşümü zor bir alanda. tarım alanında bile, sömürü ilişkilerini artı-değer üretimine dönüştürerek, yani meta üretimini getiliştirerek ve “finans kapital”e eklemleyerek yaptığı ortaya konulabilir.¹⁸²⁵ Son alarak, sömürüyü “nesnel”leştirerek, toplumsal sınıfların “siyasal birikim”den bağımsız dinamiklerle dönüşümünü hızlandırdığı, yani burjuvalaşma ve işçileşme yönünde bir eğilimi kuvvetlendirdiği anlaşılabılır.¹⁸²⁶

1890-1914 yılları arasındaki döneme gelindiğinde, tablo, uluslararası pazarın bu ülkelerin çoğulcu rekabetiyle şekillenir hale geldiğini göstermektedir.¹⁸²⁷ Artık İngiltere tek sanayileşmiş ülke değildi ve dünya üzerindeki sanayi ve maden alanındaki toplam üretimin %46’sı ABD, %23,5’ini Almanya, %19,5’ini İngiltere ve %11’ini Fransa karşılamaktaydı. İngiltere’nin meta ihracı tekeli kırılmaya adaya bu gelişme, karşılığında birincil mal ihracatını da İngiltere dışındaki ülkelere çekmeyi başarmıştı. 1860 yılında ihraç ürünlerinin yarısı tek bir ülkeye, İngiltere’ye giderken, 1900 yılına gelindiğinde İngilizlerin payı ¼ oranına gerilemiştir. Meta ihracındaki kaybı sermaye ihracıyla karşılayan İngiltere, denizaşırı yatırımların %44’ünü elinde bulunduruyordu; ancak, geri kalan %56’sı da Fransa, Almanya, ABD, Belçika, Hollanda, İsviçre ve diğer Batı Avrupa ülkeleri arasında paylaşılmaktaydı. “Zorunluluk olarak pazar”ın bu çoğulcu yapısı, iktisadi rekabeti körükledikçe, “siyasal zor”un belirlediği devletler arası bir rekabet, yani iç içe geçmiş siyasal, ekonomik ve askerî bir rekabet ortaya çıkmıştır. Bu rekabetin şiddeti, ilhak, fetih ve doğrudan (resmî) yönetim ya da “kısmi egemenlik”, “gayri resmi siyasal egemenlik”, “nüfuz alanları” yani dolaylı yönetim üzerinden dünyanın paylaşılmasına yol açmış; bu paylaşım bir emperyalizm çağı ve yönetsel olarak da yeni bir sömürgecilik çağı başlatmıştır.

¹⁸²⁴ A.g.e., s.166-252.

¹⁸²⁵ Reji İdaresi’nin yarattığı dönüşüm için bkz. Nuray Ertürk Keskin ve Melda Yaman, a.g.e., s.88-96.

¹⁸²⁶ A.g.e., s.133-139, 159-165.

¹⁸²⁷ Eric Hobsbawm, a.g.e., s.62, 65, 67, 68, 71.

“1876-1915 arasında dünyanın yaklaşık dörtte biri, yarım düzine devlet arasında sömürge biçiminde bölüşüldü ya da yeniden bölüşüldü. Britanya, topraklarını yaklaşık 4 milyon, Fransa yaklaşık 3.5 milyon kilometre kare büyüttü; Almanya 1 milyon kilometre kare, Belçika ve İtalya ise birer milyon kilometre karenin altında toprak kazandılar. ABD, İspanya’dan yaklaşık 100.000 kilometre kare, Japonya ve Çin, Rusya ve Kore’den yaklaşık aynı büyüklükteki bir toprak parçası aldı.”¹⁸²⁸

Emperyalist yayılmacılık, bu paylaşımı resmi sınırların da ötesine taşımış ve “gayri resmi sömürge ve nüfuz alanı şeklinde ‘dünyanın büyük kapitalist güçler arasında bölgesel [territoryal] paylaşımı’na yol aç[mıştır.]”¹⁸²⁹ Resmi ve gayri resmi egemenlik biçimleri üzerinden yaşanan bu paylaşım savaşı, 1914 yılında açık savaşa, dünyanın ilk paylaşım savaşına dönüşecektir.

5.2. III. İmparatorluğun Kriz ve Yeniden İnşa Momentleri

II. İmparatorlukta toplumsal ilişkileri yönetememekten kaynaklı krizler, “siyasal alan”ın ortaya çıkışıyla siyasal bir nitelik kazanmış; siyasal mücadelelerde yansımaları bulur hale gelmiştir. Bu siyasal mücadeleler “kişisel iktidar” ve “gayri-şahsi iktidar” arasındaki çelişkilerden beslenmekte; “temsil” mekanizmalarında somutlaşmaktadır. Bu fay hattından geçen, ancak farklı sonuçlar doğuran üç siyasal kriz momenti olmuştur. III. İmparatorluğun gelişimini ve aldığı özgül biçimleri etkileyen bu kriz momentleri, Meşrutiyetin İlanı, II. Abdülhamid’in Meclis’i feshi ve 1908 Devrimi-1909 Anayasa Değişikliğidir.

5.2.1. “Gayri-Şahsi İktidar” ile “Genelleşmiş Kişisel İktidar” Arasında Yeni Bir Uğrak olarak Meşrutiyetin İlanı

Osmanlı’da bir devlet biçimi olarak imparatorluk, “gayri-şahsi iktidar”ın oluşumuna kadar, “kişisel iktidar” ve “dolaylı kolektif emek sömürüsü”nü temel alan merkezileşme süreçlerine dayanmıştır. Gerek tımar sisteminde gerekse mukataa-malikâne sisteminde, “siyasal birikim”nin dolayımı belirleyici olduğu için, merkezileşme kişisel tabiiyet ilişkileri dolayımıyla kurulmuştur. Bu “dolaylı” kişisel tabiiyet ilişkilerinin iki ayrı veçhesi vardır. Biri, mülk sahibi sınıfların belli bir hiyerarşi içinde birbirine bağlandıkları hami-tabii ilişki biçimidir. Diğeri, topluluklar ve yarı-bağımsız siyasal yapıların, belli oranda özerkliklerini koruyarak merkeze bağlanmalarını sağlayan himaye ilişkileridir.¹⁸³⁰ Bu iki ilişki biçimi yer yer birbiriyle kesişen, yer yer de

¹⁸²⁸ A.g.e., s.70.

¹⁸²⁹ A.g.e., s.72.

¹⁸³⁰ Ariel Salzmann, a.g.e., s.80; Suraiya Faroqhi, a.g.e. “Osmanlı İmparatorluğu’nun ‘ana bölgesi’, batı Anadolu’yu ve orta Anadolu’nun doğuda kalan bazı bölümlerini ve batıda Rumeli’nin Ege kıyılarını kapsıyordu.” Merkezî yönetimi ayakta tutan bağlar kurmaları nedeniyle bu bölge Osmanlı’nın “ana bölgesi”ydi. A.g.e., s.419. Özerklik derecesi özellikle “ana topraklar” dışına doğru çıkıldıkça artmaktaydı. Ancak, “ana topraklar” içinde de belli oranda özerkliği korumuş olan toplumsal örgütlenmeler vardı. Fikret Adanır, a.g.e., s.158-166.

birbirinden ayrılan “kişisel iktidar”ın merkezileşme biçiminin iki veçhesini oluşturmuştur.

“Siyasal birikim”nin çözülüşü, kişisel tabiiyet ilişkileri üzerinden kurulan “dolaylı kolektif sömürü ve yönetim” mekanizmasının da çözülüşü anlamına gelmiş; dolayımın şekillendirdiği “siyasal-toplumsal bağ”lar çözüldükçe, hem “doğrudan sömürü ve yönetim” ayrıcalığına sahip mülk sahibi sınıflar hem de özerk toplumsal örgütlenmeler açığa çıkabilecekleri bir düzlem bulmuşlardır.¹⁸³¹ Kapitalizmin gelişimi “toplumsal bağ”ların “siyasal birikim” üzerinden değil, “nesnel” iktisadi faaliyet üzerinden kurulmasına neden olmuş; toplumların oluşum sürecinde “zorunluluk olarak pazar” belirleyici hale gelmiştir. Dolayısıyla, “siyasal birikim” bağlarından bağımsızlaşan mülk sahibi sınıflar ile özerk toplumsal örgütlenmelerin, “zorunluluk olarak pazar”la eklemlenme süreçleri de toplumun oluşum sürecinde belirleyici hale gelmiştir. Yerelde toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinde bey ve paşaların yerini, 17. ve 18.yy’lar boyunca gelişen yeni bir toplumsal tabaka “eşraf” almıştır. *Ancien Régime*’in “siyasal bağ”larından yoksun kaldıkları veya sıyrıldıkları için artık âyân olarak adlandırılmayan, ancak aynı kökenden gelen bir “eşraf” tabakası ortaya çıkmıştır. Topraktan çekilen artığı doğrudanlaştıran eşrafın yanı sıra, “siyasal birikim” bağlarından bağımsızlaşan iki toplumsal tabaka daha vardır; biri esnaf, diğeri de, tüccardır. Bu süreç, aynı zamanda, özerk toplumsal örgütlenmelerin açığa çıkmasında katalizör olmuş ve bu toplumsal örgütlenmeleri yer yer konsolide etmiş, hatta daha bütünleşik formlar almalarını sağlamıştır. Etnik, dini ve bölgesel isyan, özerklik ve bağımsızlık talepleri bu koşullar altında boy vermiştir.

“Kişisel iktidar”ın çözülüşüyle bir kez açığa çıkan eşrafı ve özerk toplumsal örgütlenmeleri, “kişisel iktidar”ın yeni formlarıyla bir arada ve merkeze bağlı tutmak mümkün olmamıştır. II. Mahmud’un “genelleşmiş kişisel iktidarı” ne âyân ve eşrafın Mehmet Ali Paşa çevresinde toplanmalarına ne de özerklik ve bağımsızlık taleplerinin, âyânlardan bağımsız, bölgesel ve milliyetçi bir içerikle yeniden ortaya çıkmasına engel olabilmıştır. Bu dağılma ve parçalanma eğilimi karşısında, Tanzimat, toplumsal ilişkilerin kuruluş biçimini gayri-şahsileştirerek yeni bir toplumsal ve siyasal birlik kurma önerisi getirmiştir. Toplumsal örgütlenmeleri kişisel ilişkilerle merkeze bağlı tutmak imkansızlaştığı için, içerde bir araya gelerek ve dışarıya karşı konumlanarak “Osmanlı olmak”, gayri-şahsileştirilmiş “soyut” bir birliğin parçası olmak yeniden bütünleşik bir toplum olma yönündeki baskın öneri haline gelmiştir. Bu “soyut” siyasal

¹⁸³¹ Fikret Adanır, a.g.e., s.158-166.

birlik fikrinin yönetsel mekanizması “sınıf olarak yönetme”nin aracı temsili organlar olmuştur.

III. İmparatorluğun “gayri-şahsi iktidar” eğilimi üzerine inşa edilen doğası yanında, onu hala bir arada tutmakta olan “genelleşmiş kişisel iktidar” mekanizmalarının yarattığı gerilim, Tanzimat’ın siyasal projeksiyonunun çelişkisiz bir şekilde hayata geçmesini engellemiştir. İktidarın padişah ve paşalarda yoğunlaşıyor olması, yani iktidarın aslolarak Babiâli’de merkezileşmesi, iktidara ancak temsili organlar kanalıyla ortak olabilen sınıf ve tabakalarda büyük bir hoşnutsuzluk yaratmıştır. 1860’ların ikinci yarısında ortaya çıkan “Yeni Osmanlılar”ın bürokrasinin alt kademelerinden geliyor olmaları; üst düzey bürokratlarla himaye ilişkilerini korumakla birlikte, bu ilişki biçimini ikame edecek şekilde, yönetime katılımı sağlayacak siyasal hakları ve temsil biçimlerini savunmaları bunun göstergesidir.¹⁸³² Namık Kemal, bir yandan, Tanzimatçıların “hürriyet-i ticaret” siyasetini, yol açtığı bağımlılığı ve bu koşullarda vergi ayrıcalıkları tanınanlar ile servetin ana birikim yolunun sarraflık olmasını eleştirirken; diğer yandan, vezaret gibi ayrıcalıkların toptan kaldırılmasını savunmaktadır.¹⁸³³ “Yeni Osmanlılar”ın yönetime katılım doğrultusundaki savunuları, sadece kendi katılımlarını değil, “avam” ve “basit insanlar” olarak nitelenen “siyasal” haklara sahip olmayan daha geniş bir toplumsal tabakanın katılımını öngörür. Ancak bu katılım mülk sahibi sınıflıkla sınırlandırılır. Bu özellikleriyle, Batı Avrupa’daki burjuvazinin yönetime katılım talepleriyle örtüşür ve somut biçimini eşrafın yönetime katılımında bulur.¹⁸³⁴ Tabii ki, burada eşrafa Bülent Tanör’ün yerinde tespitiyle, esnaf ve tüccarı da eklememiz gerekir.¹⁸³⁵

¹⁸³² “Yeni Osmanlılar Hareketi” için bkz. Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought – A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Syracuse University Press, Syracuse, NY, 2000; “Tanzimat sonrasında, modernleşme yanlısı yönetici elit, kendi içinde de önemli sayılması gereken bir bölünmeye uğradı. ... Tanzimat modernleşmesi, bir anlamda kendi zıttını doğururken, bir anlamda da kendini tamamlayacak süreci başlatmış oldu.”, “genç yönetici elit adayları olarak, geleneksel Osmanlı/Türk elitinin hiyerarşi basamaklarında yükselmenin koşullarına uymak zorunda kal[ırken], bir yandan da, siyasî bir tavır olarak, tam da bu noktada muhalif bir tutum benimsemeye çalış[ıyorlardı].” Cemil Koçak, “Osmanlı/Türk Siyasî Geleneğinde Modern Bir Toplum Yaratma Projesi Olarak Anayasanın Keşfi-Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet”, Mehmet Ö. Alkan (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce*, Cilt 1, a.g.e., s.72-82, 72, 74.

¹⁸³³ Musa Çadircı, “Namık Kemal’in Sosyal ve Ekonomik Görüşleri”, a.g.e.; Mehmet Zeki Pakalın, “Rütbe” maddesi, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, s.68-71, s.70.

¹⁸³⁴ Gökhan Çetinsaya, “Mithat Paşa”, Mehmet Ö. Alkan (Ed.), a.g.e., s.60-65, s.65. Seçilebilme şartının belli oranda vergi veriyor olmaya bağlanması, vergi ile mülk sahipliği arasındaki ilişki gözetildiğinde yerelde eşrafa seçilme hakkı tanındığını gösterir. Nizam Önen ve Cenk Reyhan, a.g.e., s.263-264; Birgül Ayman Güler, a.g.e., s.118, 132.

¹⁸³⁵ “Mühendishane ve Tıbbiye öğretmen ve öğrenci çevrelerinden başlayıp yeni gelişen yerli ‘Hayriye esnafı’na kadar uzanan genişçe bir kesim, bugünkü anlamda bir kamuoyu oluşturmaya başladı. Siyasal alanda eski Divan-ı Hümayun’un yerine Babiâli’yi (hükümet) çıkarıp Saray’ı bir ölçüde dizginleyebilmiş olan Tanzimat, toplum hayatında da ‘Babiâli’den (hükümet) sokağa, Babiâli yokuşuna’ (basın yokuşu)

Kapitalizmin gelişim temposu, “Osmanlı olma”nın önündeki “nesnel” engellerin ortadan kalkmasını zorlaştırarak ve egemen sınıfların “sınıf olarak yönetme”lerinin önüne geçerek, Meşrutiyet’in ilanı öncesinde III. İmparatorluğun krizinde ikinci bir boyut oluşturmuştur. Bu, aslen yerel ölçekte yoğunlaşan bir çelişkidir. İstanbul merkezindeki mülk sahibi sınıfların daha bütünleşik bir gelişim seyri göstermelerine karşılık,¹⁸³⁶ yereldeki mülk sahibi sınıflar bu çelişkinin yoğunlaştığı fay hattı üzerinden ayrıışmışlardır. Cenk Reyhan ve Nizam Önen’in dediğı gibi, “Osmanlı taşrasında yerel egemenlerin kendi içlerinde sınıfsal temelli bir birlik oluşturamadıkları; etnik, dinsel ve mezhepsel farklılıkların asıl belirleyici olmaya devam ettiğı tespitini yapabiliriz. ... ekonomik olarak bütünleşememiş bir coğrafyada bu gibi farklılıklar güçlü bir burjuva sınıfının oluşmasına engel ol[muştur]”.¹⁸³⁷

Birbirinden ayrı gibi görünen, ancak aynı kökenden beslenen bu iki çelişkinin, Meşrutiyetin asıl mimarı Mithat Paşa’nın “yönetime katılım” düşüncesindeki bütünleşik çözümün de gösterdiği gibi birbiriyle birleştiğı görülür.

“[E]ğer gayrimüslim tebaanın can ve mal güvenliğı sağlanır, sosyoekonomik bakımdan durumu iyileştirilir, ve yönetime katılarak söz sahibi olması sağlınırsa, karma bir genel eğitim sisteminin de yardımıyla Osmanlı yurtseverliğı yaratılabilir, milliyetçilik akımları önlenebilirdi. Bu sebepten [Mithat Paşa] valiliklerinde bir yandan Müslüman ya da Hristiyan bütün yönetilenlerin (tabii ki eşraf vasıtasıyla) yönetime katıldığı ve böylece ona sahip çıkacağı bir idare tarzını benimseyerek tavizsiz bir şekilde uygularken, bir yandan da, hizmet ve faaliyetlerini üç ana alan üzerinde yoğunlaştırmıştır: asayiş, bayındırlık ve maarif.”¹⁸³⁸

Meşrutiyetin ilanına giden süreçte, 1850’lerin ikinci yarısından itibaren başlayan temsil tabanının genişlemesi yönündeki taleplerin “kişisel iktidar” ile “gayri-şahsi iktidar” arasındaki çelişkiyi derinleştiren ve açığa çıkan eşraf (esnaf ve tüccar da dahil) ile toplulukların iktidara katılım isteklerini öne çıkaran bir doğaya sahip olduğu görülür. 1856 yılında ilan edilen Islahat Fermanı’ndan sonra yapılan düzenlemeler ile merkezi ve yerel yönetimde seçilmiş üyeler yönünde yaşanan genişleme bu eğilimi somutlar. Osmanlı’nın bölgesel ölçekte yoğunlaşan etnik ve dini temelli bir ayrışma eğilimi içine girmesinden yola çıkan Rusya’nın “Avrupa’nın Hasta Adamı” olarak adlandırdığı imparatorluğun Ortodoks tebaası üzerindeki himaye talebi ve bu talebin kıvılcımını çaktığı Kırım Savaşı, “Osmanlı olmak” üzerine kurulu siyasal birlik fikrinin altındaki

---

iniyordu.” Hilmi Ziya Ülken, “Tanzimat’tan Sonra Fikir Hareketleri”, Tanzimat, c.1, s.757-760’dan aktaran Bülent Tanör, a.g.e., s.123.

¹⁸³⁶ Edhem Eldem, a.g.e.

¹⁸³⁷ Nizam Önen ve Cenk Reyhan, a.g.e., s.268.

¹⁸³⁸ Gökhan Çetinsaya, a.g.e., s. 65.

zemini kaydırmıştır.¹⁸³⁹ Talebi, içerde ve dışarıya karşı Osmanlılık üzerinden birleştirmeye çalıştığı topluluklar üzerindeki egemenlik haklarının ihlali olarak gören Osmanlı İmparatorluğu, Kırım Savaşı sonunda kendisi açısından savaşın fay hattını oluşturan bu konuda eski taahhütlerini tekrarlamak ve yeni taahhütlerde bulunmak zorunda kalmıştır. Paris Antlaşması ve Islahat Fermanı'nda gayrimüslim azınlık topluluklarının doğrudan temsili ve dolayısıyla siyasal hakları üzerine verilen taahhütler bunun göstergesidir.¹⁸⁴⁰ Bu kapsamda, patrikhanelerde cemaat meclislerinin kurulması, milletlerin eşit koşullarda memuriyete kabulü, eyalet ve liva meclislerindeki müslüman ve gayrimüslim tebaanın seçiminin yeniden düzenlenmesi, cemaat temsilcilerinin Meclis-i Vâlâ'ya dahil edilmesi, azınlıkların asker ve sivil okullara kabulü, vergide eşitlik prensibinden yola çıkarak azınlıkların askeri yükümlülüklerinin yeniden düzenlenmesi taahhüt edilmiştir.

Islahat Fermanı'nda verilen taahhütler, 1860'lı yıllarda önce yerel sonra da merkezî meclislerde yapılan yeni düzenlemelerle hayata geçirilmiştir. 1864 Tuna Vilayeti Nizamnamesi, 1867 ve 1871 Vilayet Nizamnameleri ile 1868 yılında Şurâ-yı Devlet'in kuruluşu bu yeniden yapılanma sürecinin mihenk taşlarıdır. İlk üç düzenleme ile bir idari kademe olarak eyaletin ad ve ölçeğinde yapılan değişiklik ile, eyaletten vilayete geçilirken taşra örgütlenmesi, ölçeği büyütülmüş ve özerklik derecesi arttırılmış idari birimler üzerine kurulmuştur.¹⁸⁴¹ Temsil ve dolayısıyla karar alma süreçlerinde özerkliğin güçlendirilmesi, hükümetin (bütün nezâretlerin) temsilcisi olan valinin başkanlığında toplanan ve muhassıllık ile memleket meclislerinin devamı niteliğindeki “meclis-i idare-i vilayet”te atanmışların yanında seçilmişlerin de varlığının devamı; ayrıca, bu meclislerin yanında yine valinin başkanlığında olmak şartıyla sadece seçilmişlerden oluşacak bir “meclis-i umumî-i vilayet”nin yaratılması sayesinde mümkün olmuştur. Temsilde taban genişlerken, mülk sahibi sınıfların vergi mükellefi olmalarından kaynaklanan seçilme ayrıcalıkları korunmuş ve müslümanlarla gayrimüslimlerin eşitliği esas alınmıştır.

¹⁸³⁹ Kırım Savaşı'na neden olan Ortodoks tebaa üzerindeki himaye (*protectorate*) talebi için bkz. Candan Badem, *The Ottoman Crimean War (1853-1856)*, Suraiya Faroqi ve Halil İnalcık (Ed.), *The Ottoman Empire and Its Heritage – Politics, Society and Economy*, Cilt 44, Brill, Leiden-Boston, 2010, s.60-64, 68-86.

¹⁸⁴⁰ Islahat Fermanı'nı Paris Antlaşmasına taraf Avrupalı güçlerin tek taraflı dayatması olarak görmek yanıltıcı olacaktır. Ferman'a götüren süreci, “Osmanlı olmak” üzerine kurulu siyasal birlik projesinin ortaya çıkardığı çelişki ve kırılma noktalarının tetiklenmesi ve birlik projesinin kendisini nesnel bir zorunluluk olarak dayatması olarak yorumlamak gerekir. Bu projenin yarattığı kırılma hattından yararlanılmak istenilmesi, bu projenin kendini Osmanlı'ya bir zorunluluk olarak dayattığı ve kendisinin siyasal hattını bu eğilime paralel olarak çizdiği gerçeğini değiştirmez. Islahat Fermanı'nın kapsamı ve genel tetkiki için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, II. Cilt: Islahat Fermanı Devri (1856-1861), TTK Yayınları, Ankara, [Basılı Kopyada Tarih Belirtilmemiştir.] s.1-28.

¹⁸⁴¹ Nuray Ertük Keskin, a.g.e., s.179-209; Nizam Önen ve Cenk Reyhan, a.g.e., s.165-171, 175-190, 207-229.

Meclis-i Vâlâ, merkezî teşkilatın yanı sıra taşra teşkilatının kuruluş, atama, azil ve sicil işlerinin yürütme ve yerel meclislerin kararlarının temyiz etme özelliğiyle, Tanzimat'ın ilanından itibaren taşra teşkilatını düzenleyen ve denetleyen bir kurul-organ olmuştur.¹⁸⁴² Taşra meclislerin temsil niteliğinin güçlenmesi yönündeki talebe ve taşrada kurulan nizamiye mahkemelerine paralel olarak, onlar üzerinde karar alma yetkisine sahip merkezî kurul-organlarda da benzer bir değişim talebi gündeme gelmiştir.¹⁸⁴³ Islahat Fermanı'ndan hemen sonra Meclis-i Vâlâ'ya da gayrimüslim üyeler dahil edilmiştir.¹⁸⁴⁴ Ancak asıl niteliksel dönüşüm 1868 yılında yaşanmıştır. 1868 yılında temsili taşra meclislerinin yanında, onların her birinin örgütlendiği topraklar üzerindeki toplumsal ilişkilerin düzenlenmesi ve denetlenmesinden yetkili olan merkezî kurul-organ da, yerini kısmen de olsa doğrudan halk temsilî niteliği taşıyan *Şûra-yı Devlet*'e bırakmıştır: “Şûrâ'nın üyeleri hükümet tarafından eyâletlerden gelen listeler içinden seçimle belirlen[ecektir.]”¹⁸⁴⁵ Şûra-yı Devlet, meclis-i umumî-i vilayetlerle işbirliği içinde çalışacaktır.¹⁸⁴⁶ Şûra-yı Devlet'in kurucu başkanı, vilayet meclislerinin de mimarı Mithat Paşa olmuştur.¹⁸⁴⁷ Böylelikle ilk defa teşriî ve idarî kararlar alan merkezî bir kurul-organ paşa ve sudûr rütbeli olmayan kişilerden oluşma şansına kavuşmuştur.¹⁸⁴⁸ Aynı tarihte adlî görev ve yetkiler ayrıştırılarak, nizamiye mahkemelerinin temyiz mercii olmak üzere Ahmet Cevdet Paşa'nın ilk başkanı olacağı *Divan-ı Ahkâm-ı Adliye* kurulmuştur.¹⁸⁴⁹ Böylelikle, hem teşriî ve idarî karar süreçleri ile adlî yargılama süreçleri birbirinden ayrılmış hem de idari denetim/yargı ile adlî yargı birbirinden ayrılmıştır. Merkezî karar alma süreçleri, Divan geleneğine içkin olan adlî yargılama sürecinin dışında konumlanmaya başlamıştır. Şûra-yı Devlet'in kuruluşuyla birlikte, kökenleri taşra meclislerinde olan temsili yönetimin merkezî örgütlenmesi de ortaya çıkmıştır.¹⁸⁵⁰

Meşrutiyet'in ilan edildiği 1876 yılına gelindiğinde, “Osmanlı olarak” temsil edilmek yönünde siyasal ve anayasal baskı oluşturabilecek bir toplumsal dinamik oluşmuş ve bu dinamik “kişisel iktidar”ın mevcut formlarını karşısına alacak bir olgunluğa

¹⁸⁴² Mehmet Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s.38, 46, 116, 121, 135; Onur Karahanoğulları, *Türkiye’de İdari Yargı Tarihi*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2005, s.116-119, 125-129.

¹⁸⁴³ Mehmet Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s.54.

¹⁸⁴⁴ A.g.e., s.83.

¹⁸⁴⁵ A.g.e., s.59.

¹⁸⁴⁶ “Vilayet Meclis-i Umumileri'nin her yıl isteyecekleri yeniliklerle ilgili taleplerin Şûra'da birlikte ve ortaklaşa görüşülebilmesi için vilayet meclislerinin her birinden 3-4 temsilci başkente geliyordu.” Bülent Tanör, a.g.e., s.104.

¹⁸⁴⁷ Mehmet Seyitdanlıoğlu, a.g.e., s.57.

¹⁸⁴⁸ A.g.e., s.81-82.

¹⁸⁴⁹ Onur Karahanoğulları, a.g.e., s.125-129, 136-140, 147-151.

¹⁸⁵⁰ Stanford J. Shaw, “The Origins of Representative Government in the Ottoman Empire: An Introduction to the Provincial Councils, 1839-1876”, *Near Eastern Round Table 1967-68*, ed. R. Bayly Winder, New York University, 1969, s.53'ten aktaran Onur Karahanoğulları, a.g.e., s.78.

kavuşmuştur. 1876 yılındaki Meşrutiyet talebi, azınlıkların taleplerine veya Batı'nın baskısına indirgenemeyecek şekilde toplumsal temeli olan bir taleptir.¹⁸⁵¹ 1871 yılında Sadrazam Âli Paşa'nın ölümünün ardından, Fuad ve Âli Paşaların döneminin kapanmasıyla doğan iktidar boşluğu, Mahmud Nedim Paşa'nın padişah şahsında "kişisel iktidar"ın konsolide edilmesi yönündeki taleplerin sözcüsü olarak Tanzimat'ı karşısına alarak başlattığı siyasal mücadele, Abdülaziz'in "genelleşmiş kişisel iktidar" yönünde iktidarını konsolide etmesi, 1876 yılında toplanan Tersane Konferansı karşısında azınlıkların hamiliğinin verilmemesi ve Batı vesayetinin kabul edilmemesi yönündeki direnç süreci hızlandırmış ve Meşrutiyet yönündeki toplumsal talebin bir iktidar alternatifi olarak boy vermesine neden olmuştur.¹⁸⁵² 1876 yılında Meşrutiyetçiler Abdülaziz'i devirerek, Anayasa'nın ilan edilmesi koşuluyla II. Abdülhamid'i tahta çıkarmışlardır. Süreç burada da bitmemiş; Meşrutiyetçiler bir Anayasa'nın hazırlanması ve doğrudan temsile dayanan bir Meclisin açılması için de III. İmparatorluğun mevcut yapısı içinde mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Mithat Paşa, Sait Paşa ve Süleyman Paşa tarafından birden fazla taslağın hazırlanmış olması ve Kanun-ı Esasî'ye son biçiminin üyeleri padişahın onayıyla seçilen bir komisyon tarafından verilmesi bunun göstergesidir.¹⁸⁵³ Meşrutiyet bu mücadelenin içinden geçilerek ilan edilmiştir.

Meşrutiyetin ilanıyla "genelleşmiş kişisel iktidar"dan "gayri-şahsi iktidar"a geçiş formu olan, bu iki iktidar biçimini çelişkili biçimde kendinde cisimleştiren III. İmparatorluk anayasal nitelik kazanmıştır. Kanun-ı Esasî, bu özelliğiyle, "genelleşmiş kişisel iktidar" ve "gayri-şahsi iktidar" arasında salınan III. İmparatorluğun çelişkili bütünlüğünü yansıtır. Meşrutiyet hareketinin imkân ve sınırlarını gösterir. Bu formun ifadesi olan Kanun-ı Esasî, kısa Meşrutiyet dönemi kadar ve belki ondan da fazla Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bir burjuva devrimi, bir dünya savaşı, bir kurtuluş savaşı ve iç savaş barındıran 1908-1922 yıllarını etkileyecek bir anayasal dayanak oluşturacaktır.

Öncelikle cevabı bulunması gereken soru, Meşrutiyetin iktidar ilişkilerinde nasıl bir değişim sürecini ifade ettiği, nasıl bir kırılma momentine tekabül ettiği.

Kamu yönetimi, Anayasa hukuku ve idare hukuku yazını, anayasa ve idarenin incelenmesinde yasama-yürütme-yargı ayrımını "verili" kabul etmektedir. Sınırlarını

¹⁸⁵¹ Bülent Tanör, a.g.e., s.126-127.

¹⁸⁵² Gökhan Çetin, "Kalemiye'den Mülkiye'ye Tanzimat Zihniyeti", Mehmet Ö. Alkan (Ed.), a.g.e., s.54-71, s.69-71; Tefik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999, s.32-39; Bülent Tanör, a.g.e., s.121-132.

¹⁸⁵³ Selda Kaya Kılıç, "1876 Anayasası'nın Bilinmeyen İki Tasarısı", *OTAM Dergisi*, Sayı: 4, 1993, s.557-635; Selda Kılıç, "1876 Meclis-i Mebusanı ve Seçim Hazırlıkları", *OTAM Dergisi*, Sayı: 30, 2012, s.27-40, s.28.

Montesquieu'nün çizdiği bu ayrım, aslen iktidarın farklı toplumsal kesimler arasında bölündüğü koşulları veri almakta; her birine tanınan iktidar alanlarını birbirinden ayırarak güvence altına almaktadır.¹⁸⁵⁴ Ancak, henüz iktidar alanlarının bu şekilde ayrılmadığı mutlak monarşilerde, karar alma süreç ve mekanizmalarında nasıl bir değişimin yaşandığını anlamak için bu ayrımın kuramsal dayanak noktası olarak alınması yanlış olacaktır. Tam tersine, değişimi anlamanın yolu, Osmanlı örneğinde özellikle yürütme ve yasama kuvvetlerinin alanlarına tekabül eden süreç ve mekanizmaların modern anlamıyla ayrılmamış olduğunu göz önünde bulundurmadır. Aksi takdirde, Meşrutiyetin İlanı ile ortaya çıkan organların iktidar alanlarını veya “kuvvet”leri “verili” kabul ettiği ve bunların *yanında* belirdiği gibi bir çıkarımda bulunmak kaçınılmaz olur ve yeni bir iktidar alanının oluşum sürecine hakkını vermek mümkün olmaz.¹⁸⁵⁵

Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ile zümrelerden ayrı bireysel temsilin kurumsallaşmış olması, “siyasal birikim” haklarını koruyan mülk sahibi sınıfların yönetime katılımlarını sağlamıştır. Ancak bu koşullarda dahi, temsili organlarda cisimleşen yönetime katılma hakkı, kaynağını hükümdarlık/hükümrancılık (hükümet etme, kanun koyma ve yürütme) haklarından, bu haklara kolektif olarak sahip olunmasından alan ve bu hakların tamamlayıcısı bir hak olmaya devam etmiştir.¹⁸⁵⁶ İlk defa Şûra-yı Devlet’le “siyasal birikim” haklarına sahip olmayan, yönetime katılma hakkını toplumdan gelmesine, “siyasal birikim” haklarına sahip olmadan mülk sahibi olmasına borçlu olan bir tabakanın yönetime katılmasıyla birlikte temsilde yaşanacak niteliksel değişiminin ilk nüvesi ortaya çıkmıştır.¹⁸⁵⁷ Ancak bu organın da hükümdarlık/hükümrancılık hakları ile sınırlandırılmış merkezî devletten ayrı bir organ haline gelememesi, değişimi Meşrutiyetin İlanı’na kadar ötelemişdir. İlk defa Meşrutiyet’te, egemenliğinin kaynağını kendi varlıklarında, mülk sahibi sınıflarında bulan toplumsal tabakalar, iktidar olabileceklerini göstermişlerdir. Tamamlayıcı ve ortak olarak yönetime katılmanın ötesine geçerek, kendilerine bir iktidar alanı yaratmışlardır. Bu nedenle, ilk defa Meşrutiyet’le birlikte, Genç Osmanlıların savunduğu şekliyle “hürriyet-i iktisadiye” sahip olanlar “hürriyet-i siyasiye”lerini elde etmiş,¹⁸⁵⁸ merkezî devletin parçası olmayan bir toplumsal tabakanın anayasal haklarla iktidara gelişyle birlikte siyasal alan/devletten ayrı bir toplumsal

¹⁸⁵⁴ Ellen Meiksins Wood, *Özgürlük ve Mülkiyet*, a.g.e., s.200-213.

¹⁸⁵⁵ Krş. Bülent Tanör, a.g.e., s.141.

¹⁸⁵⁶ Ayşe Funda Kılıç, *Türk Devrimi ve Egemenlik Anlayışındaki Dönüşüm*, İmaj Yayınevi, Ankara, 2017, s.24-27.

¹⁸⁵⁷ Şûra-yı Devlet ile Meclis-i Mebusan arasındaki süreklilik için bkz. Bülent Tanör, a.g.e., s.104-105.

¹⁸⁵⁸ Gökhan Çetinsaya, a.g.e., s.67.

alanın oluşumu yolunda niteliksel bir sıçrama yaşanmış;¹⁸⁵⁹ toplum temsil tabanının mülk sahipliğiyle sınırlandırılmış olmasına rağmen ilk defa merkezî iktidar düzeyinde ayrı bir organ aracılığıyla seçimle temsil edilmiş; kanun koyucu organ olarak Meclis bir “danışma organı” olmaktan çıkarak “yasama organı”na dönüşmüş ve padişahın egemenliğinin (yetkilerinin) kaynağı ve sınırları ilk defa “siyasal birikim” hakları dışında (yeniden) tanımlanmıştır.

Kanun-ı Esasî, diğer Ferman Anayasalar gibi, bir kurucu meclis veya halk oylaması olmadan, padişahın tek taraflı iradesi ile kurulmuş olmasına rağmen, “padişah bu egemenlik haklarını artık sadece monarşik egemenlik geleneklerinden ve dinsel kaynaklardan almamaktadır. Kendi tek yanlı iradesinin ürünü bir ferman da olsa Kanun-ı Esasî, yani bir yazılı anayasa onun saltanat ve egemenlik haklarının ve meşrutiyetinin yeni dayanağıdır.

...

“Heyet-i Mebusan azasının her biri(ni) (...) *Umum Osmanlıların Vekili*’ ilân eden bir hukuk sistemi (KE md.71), padişahı artık siyasal sistemin mutlak ve biricik egemeni olmaktan çıkarmaktadır. Bu meclisin yetkileri ne kadar kısıtlı, sultanınkiler ne kadar geniş olursa olsun, halkın ya da milletin temsil yoluyla devreye girdiği bir düzende, artık padişah egemenlik hakkının tek sahibi sayılamaz. *Millet*, adı konmuş olmasa bile, padişahın mutlak olan egemenlik hakkına rakip olmak üzere ortaya çıkmıştır.”¹⁸⁶⁰

Temsil ve egemenlik alanındaki bu niteliksel kırılma momentiyile birlikte, mülk sahibi sınıflar ilk defa “siyasal birikim” haklarından bağımsız olarak merkezî iktidar düzeyinde “sınıf olarak yönetme” ediminin organlarını yaratmışlardır. İki dereceli seçimle oluşturulacağı öngörülen Meclis-i Mebusan azasının, vilayet, liva ve kaza idare meclislerinin ikinci seçmen olduğu bir seçimle seçilmesi ve İstanbul da dahil seçme ve seçilme hakkının yalnızca mülk sahiplerine verilmesi yönündeki düzenleme de, bunun temelini oluşturmuştur.¹⁸⁶¹ Bu özelliğiyle, Meşrutiyet, “gayri-şahsi iktidar” yönündeki eğilimi güçlendiren bir uğrak olarak görülmelidir. “Siyasal olan” ile “toplumsal olan” arasındaki ayrımı da belirginleştiren bu gelişme, siyasal alanın bileşenlerinin “görelî özerklik” görünümü almalarına neden olmuştur. Meşrutiyetin “aydın” bir sivil-asker bürokrasi tarafından ilan edildiği yönündeki görüntünün de tek dayanak noktası siyasal alanın aldığı bu yeni görüngü olabilir.¹⁸⁶² Tarık Zafer Tunaya’nın “Genç Osmanlılar Cemiyeti”ni Osmanlı tarihinin ilk siyasal partisi olarak nitelemesi de kaynağını bu

¹⁸⁵⁹ Şerif Mardin, “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, Mehmet Ö. Alkan (Ed.), a.g.e., s.42-53, s.44.

¹⁸⁶⁰ Bülent Tanör, a.g.e., s.133, 134, 136, 137.

¹⁸⁶¹ Ayşe Funda Kılıç, a.g.e., s.28-30.

¹⁸⁶² Bu iddianın savunucularından biri olarak bkz. Tevfik Çavdar, a.g.e., s.42-43.

görüngüden almıştır denebilir.¹⁸⁶³ Çünkü, ilk defa “siyasal alan” programatik olarak ve özneliyle kendini ortaya koyacağı bir alan bulmuş veya böyle bir alan halini almıştır.

“Siyasal alan”ın kendine özgü dinamikleriyle birlikte “meşru” bir alan olarak ortaya çıkışı, bileşenlerinin de bu “meşrutiyet” çerçevesinde konumlandırılmasını gerektirmiştir. Padişahlık (sultan-halife) makamının ilk defa resmi bir hüviyete sahip bir “devlet başkanlığı” olarak anayasal düzeyde tanımlanmış olması bunun göstergesidir. Kanun-ı Esasî, “padişahın dünyasal ve dinsel hak ve yetkilerini anayasallaştırmıştır.”¹⁸⁶⁴

Kanun-ı Esasî, “Memaliki Devleti Osmaniye” adlı ilk bölümüyle dışarıya karşı konumlanarak devletin bütünlüğünü ve bölünmezliğini savunur; “Tebaa-i Devleti Osmaniye’nin Hukuku Umumiyesi” adlı ikinci bölümüyle de, hangi din ve mezhepten olursa olsun “Osmanlı” tabir edilen bir tebaanın mensupları olarak içerde bir toplumsal birlik öngörür.¹⁸⁶⁵ Anayasanın yapıldığı öngün düşünüldüğü zaman dahi, bu kuruluşun ne kadar önemli bir siyasal programa denk düştüğü görülür. Şöyle ki, Kanun-ı Esasî İstanbul’da Tersane Konferansı’nın toplandığı koşullarda toplanmış; ilan ettiği bu ilkelerle egemenliğinin devredilemez olduğunu gösterdiğini ve uluslararası bir konferansla alınacak kararlara gerek olmadığını bildirmiştir.¹⁸⁶⁶ Ayrıca, Bosna Hersek ve Bulgaristan vilayet umum meclislerini yetkilerinin Meclis-i Umumî’ye bırakılması ve onların ayrılımlarının bu yolla engellenmek istendiği tespit edilmiştir.¹⁸⁶⁷ Hem Meclis-i Umumî, hem Heyet-i Vükelâ, hem de memurların bileşiminde imparatorluğun kozmopolit yapısının gözetilmiş olması bu kuruluşun dışarıya karşı ve içerde “Osmanlı” ittihadını gözettiğini gösterir.¹⁸⁶⁸ Mebuslar da, “*Umum Osmanlının Vekili*” olup kendilerini seçen dairenin ayrıca vekili değillerdir (md.71).”¹⁸⁶⁹

Peki, Meşrutiyeti sınırlayan, bu erken doğumu kadük bırakan nedir? Anayasa hukukundan yola çıkarak Kanun-ı Esasî’yi inceleyenler, bu soruya, Padişah’ın “mutlak” yetkileri, “üstün hükümlerlik hakları” ve bunların sınırlandırılmamış olmasıdır diye cevap vermişlerdir.¹⁸⁷⁰

¹⁸⁶³ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler 1859-1952*, Doğan Kardeş Yayınları, İstanbul, 1952, s.91’den aktaran Gökhan Gökçürk, “Siyasal Partilerin Doğuşu: Tarihsel ve Toplumsal Kökenleri”, *Sosyoloji Konferansları*, Sayı: 54, 2016, s.245-273, s.267.

¹⁸⁶⁴ Bülent Tanör, a.g.e., s.138.

¹⁸⁶⁵ “Kanunu Esasî”, Suna Kili ve Şeref Gözübüyük (Ed.), a.g.e., 27, 28.

¹⁸⁶⁶ Tefik Çavdar, a.g.e., s.39.

¹⁸⁶⁷ Selda Kaya Kılıç, “1876 Anayasası’nın Bilinmeyen İki Tasarısı”, a.g.e., s.564.

¹⁸⁶⁸ Selda Kılıç, “1876 Meclis-i Mebusanı ve Seçim Hazırlıkları”, a.g.e., s.36.

¹⁸⁶⁹ Bülent Tanör, a.g.e., s.137; Gökhan Dönmez, “Türk Anayasaları Ekseninde Türkiye’de Temsil Olgusu”, *TAAD*, Yıl: 5, Sayı: 17, 2014, s.231-266, s.248-250.

¹⁸⁷⁰ Bkz. Bülent Tanör, a.g.e., s.136, 138, 143-144.

Kanun-ı Esasî'ye göre, saltanat ve hilafet “sülalei âli Osmandan ... ekber evlada aittir” (md.3). Sultan ve halife olarak Padişah, monarşinin ve devletin başı, Osmanlı tebaasının hükümdarıdır.¹⁸⁷¹ Halife olarak Padişah, “dini islâmın hamisi”dir (md.4).

Padişah, devletin başı olma yetkisini, Kanun-ı Esasî'ye göre, re'sen kullanamadığı durumlarda, Heyet-i Vükelâ aracılığıyla kullanır. Heyet-i Vükelâ'nın kuruluşu yalnız Padişahın iradesine dayanır; Padişah, hem sadaret ve meşihat (şeyhülislamlık) makamlarını hem de vükelâyı seçer, atar, gerektiğinde azleder; rütbe ve nişanlarını tevcih eder (md.7, 27). Heyet-i Vükelâ, dahili ve harici bütün mühim konuları konuşmak üzere Sadrazam başkanlığında toplanan bir kuruldur; ancak, görüşülmesi padişahın iznine bağlı konularda önce padişahın “görüşme izni” vermesi gerekir ve aldığı kararların icrası ancak padişahın bir irade-i seniyye ile onay vermesine bağlıdır.¹⁸⁷² Vükelâ devlet memuriyetiyle ilgili konulardan ve bunların icrasından sorumludur (md.30). Ancak, Heyet-i Vükelâ'nın kuruluş ve karar alma biçimi, Heyet-i Vükelâ'nın bileşenlerinin Meclis-i Umumî'ye karşı sorumlu olmadıklarını; Sadrazam, Şeyhülislam ve vükelânın Padişaha karşı sorumlu olduklarını gösterir.¹⁸⁷³

1791 ve 1793 Fransız Devrim Anayasalarında, monarşi korunmakla birlikte doğrudan Meclis'e tanınan çok önemli egemenlik haklarından bir kısmı padişaha verilmiştir.¹⁸⁷⁴ Yabancı devletlerle anlaşma yapma, savaş ve barış ilanı, ordunun (kuvve-i berriye ve bahriye) kumandası, “harekatı askeriye ve ahkâmı şeriye ve kanuniyenin *icrası*”, nizamnamelerin tanzimi, cezaları indirme ve affetme hakkı padişahındır (md.7). Padişah, ayrıca, “idare-yi örfiye” ilan edilen mahallerde “kavanin ve nizamı mülkiyenin muvakkaten tatili” üzerine “nizam-ı mahsus” (özel düzenlemeler) ile ülkeyi yönetme hakkına sahiptir (md.113).

Kanun-ı Esasî'nin biçimsel çerçevesiyle sınırlı bir tahlil, bizi doğrudan karar alma ve uygulama sürecinde “mutlak” iktidarın Padişahın elinde olduğu; karar ve icranın yoğunlaştığı yürütme organı dışında gerçek anlamıyla bir yasama organının ortaya dahi çıkmadığı; Padişahın da hem hükümetin veya yürütme organının başı ve hatta kendisi hem de yasama yetkisini elinde bulunduran kişi olduğu yönünde çıkarımlar yapmaya yönelir.¹⁸⁷⁵ Padişah, “meşrutiyet” sınırlarına çekilmiş olmakla birlikte “genelleşmiş

¹⁸⁷¹ A.g.e., s.136.

¹⁸⁷² A.g.e., s.138.

¹⁸⁷³ Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 2000, 19-23, 43'ten aktaran Kemal Gözler, “Kanun-u Esasî (1876)”, *Türk Anayasa Hukuku Sitesi*, <http://www.anayasa.gen.tr/kanunuesasi.htm> (12/01/2017).

¹⁸⁷⁴ Ertuğrul Cenk Gürçan, “1791 ve 1793 Fransız Anayasaları'na İlişkin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 3, 2011, s.183-214, s.193-196.

¹⁸⁷⁵ Bülent Tanör, a.g.e., s.139.

kişisel iktidar”ı şahsında mutlaklaştırmaya devam eden kişidir.¹⁸⁷⁶ Ancak, Enver Ziya Karal’ın hatırlattığı gibi, Padişahın imparatorluğun kuruluş döneminde dahi “mutlak” iktidara sahip olmakla birlikte hükümeti bizzat yönetmediği ve François Georgeon’un belirttiği gibi, imparatorluğun 1840-1876 yılları arasında kanunlar, nizamnameler, istişarî veya temsilî kurul-organlarla yetki ve işlevleriyle daha karmaşık ve yetkin bir devlet aygıtına dönüştüğü ve bu koşullarda “Sultanlar[ın] hâlâ hüküm sürmekte, ama hükümet etmemekte” olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğu zaman, tarihsel gerçekliğe dayanarak biçimsel tahlili tashih etme gerekliliğinin doğduğu görülür.¹⁸⁷⁷

III. İmparatorluk “siyasal birikim” haklarını ellerinde bulunduran mülk sahibi sınıfların, padişahın “genelleşmiş kişisel iktidar”ının parçası olarak ve kanuna dayanan bir “gayri-şahsi iktidar” alanı yaratarak yönetebildikleri bir devlet biçimidir. İktidar ve kanun yapma süreçleri tek bir kişide, yani Padişapta yoğunlaşmaya ve merkezileşmeye devam ettiği sürece, bu mülk sahibi sınıflar yönetmeye devam edebilmişlerdir. Dolayısıyla, Kanun-ı Esasî’nin “meşrutiyet” sınırları içinde “mutlak”laştırdığı iktidar, artık sadece tek bir kişinin, Padişahın iktidarı değil; “siyasal birikim” haklarına sahip mülk sahibi sınıfların iktidarıdır. Meşrutiyetçiler ve muhafazakârlar olarak karşı karşıya gelenlerin bileşimi ile devletin işlev ve yetkilerini kullanan organların birbirlerine karşı olan yetki ve sorumlulukları bunu gösterir.

Enver Ziya Karal, maliyeciler (mültezim ve sarraflar-Galata Bankerleri), paşalar (vükela ve umera) ve ulemadan gelen kişileri sayarak, muhafazakârlar olarak niteliği bir kesiminin kendi iktidar alanlarını kaybetmekten korkarak ve korktukça daha fazla saltanat hukukunun münakaşasına izin vermediklerini belirtir.¹⁸⁷⁸ Karal, bu toplama müslüman tebaa ile gayrimüslüm tebaanın eşit haklarla temsilinden çıkarları zarar gören iç ve dış güçleri de ekler.

“Muhafazakârlar, meşrutiyet idaresiyle ... yeni ve temel bir kuvvetin meydana çıktığını görüyorlardı. Bu da hükümet idaresi hakkında serbestçe fikir söyleyen ve onu murakabe etmek isteyen umumî efkârdı. Umumî efkârı dayanmadan iktidara geçmek ve orada tutunmak artık mümkün görünmüyordu. Mevkilerini ve istikbal hakkındaki ümitlerini Padişaha bağlamış olan bu grup, umumî efkârın tutmakta olduğu Mithat Paşa’dan endişe ediyor hattâ ürküyordu.”¹⁸⁷⁹

¹⁸⁷⁶ Hükümdarların “sembolik” devlet başkanı olarak tanımlanabilmeleri için gereken şekil şartı, yani yürütmenin sorumlu hükümet başkanıyla bakanlarda bulunması şartı, Kanun-ı Esasî’de geçerli değildir. Bkz. Mümtaz Soysal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1986, s.33.

¹⁸⁷⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, IV. Cilt, a.g.e., s.194; François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, Çev. Ali Berktaş, Homer Kitabevi Yayınları, 2006, s.46, 27. Meşrutiyetin ilanı için Abdülaziz ve V.Murad’ın haledilmesi, Abdülaziz’in tahtın oğluna geçmesi yönündeki veraset değişikliğini kabul ettirememesi ve paşaların iktidarının devam etmekte olduğu yönündeki veriler de bu tespitlere eklenebilir. A.g.e., s.28, 42-44, 49, 56-61.

¹⁸⁷⁸ A.g.e., s.10-11, 242.

¹⁸⁷⁹ A.g.e., s.10.

“Mutlak” iktidar, padişahın şahsında cisimleşmekle birlikte, iki temel kurul-organ aracılığıyla kullanılır: Heyet-i Vükelâ ve Heyet-i Âyân. Kanun-ı Esasî de, “sultanî” bir anayasa”dır ama “bir uzlaşma, karşılıklı ödün metni” olarak bir “siyasi güçler dengesi”ni yansıtır.¹⁸⁸⁰ Dolayısıyla, Kanun-ı Esasî’nin ruhuna, tek kişinin “mutlak” iradesi değil bu organlarla kendine yeni bir iktidar alanı yaratma iddiasında olan yasama organı arasındaki denge hakimdir.

Padişah irade-i seniyyesi, yani onun re’sen aldığı kararlar dışında, yine onun irade-i seniyyesine dayanan kolektif kararlar da Heyet-i Vükelâ aracılığıyla alınır ve Meclis-i Umumî de dahil alınan bütün kararlar Heyet-i Vükelâca icra olunur. Meclis-i Umumî’nin varlığına rağmen, bütün konularda yasa önerme hakkı Heyet-i Vükelâ’ya verilmiştir ve Meclis-i Umumî’nin yasama yetkisi “vazife-i muayyene” (kendi görev alanları) ile sınırlandırılmış istisnâ bir yetkidir (md.53).¹⁸⁸¹ Bunun dışında, Heyet-i Vükelâ, Meclis-i Umumî’nin toplanamadığı koşullarda “bâ-irade-i seniye *muavakkaten kanun* hüküm ve kudretindedirler” (md.36).¹⁸⁸² Heyet-i Vükelâ’nın bu özellikleri, Meclis’in, yani seçilmişlerin kendi hükümetlerini oluşturma haklarının olmadığını ve onu denetleyemediklerini;¹⁸⁸³ tam tersine, III. İmparatorluğun padişah ve diğer “siyasal birikim” haklarını koruyan bileşenlerinin oluşturduğu hükümetin, kararların alınmasında ve icrasında sahip olduğu iktidarı devam ettirdiğini ortaya koyar.

Yasama alanında Meclis-i Umumî nezdinde bir organlaşma olduğu görülmekte, ancak bu yasama organının, henüz kuvvetler ayrılığında olduğu gibi, “kendiliğinden” toplanma ve karar alma yetkisine sahip olmadığı anlaşılmaktadır. Seçilmişlerden oluşan tek yasama organı olan Heyet-i Mebusan’ın kanunların hazırlanması sürecindeki yetkileri Padişah, Heyet-i Vükelâ ve Meclis-i Umumî’nin diğer kanadı olan Heyet-i Âyân tarafından sınırlandırılmıştır. Bir, Meclis-i Umumî’nin toplanmasına, “tatil”ine, “ledel iktiza” (gerektiğinde) Heyet-i Mebusan’ın yeniden seçime gidilmesi koşuluyla feshine karar verme hakkı Padişah’tadır (md.7). İki, Meclis-i Umumî üyeleri sadece vatana ve anayasaya değil, Padişah’a sadakat yemini etmek zorundadırlar (md.46).¹⁸⁸⁴ Üç, Meclis-i Umumî’nin bir kanadı olan Heyet-i Âyân’ın bütün üyeleri Padişah iradesiyle belirlenir.¹⁸⁸⁵ Dört, yeni kanun ve kanun değişikliği önerileri, Sadaret

¹⁸⁸⁰ François Georgeon, a.g.e., s.72.

¹⁸⁸¹ Bülent Tanör, a.g.e., s.139.

¹⁸⁸² A.g.e., s.140-141.

¹⁸⁸³ Kanun-ı Esasî’de güven oylaması usulü yoktur. Sadece “sual” (soru) (md.38) ve vükelânın cezaî sorumluluğunu başlatabilecek bir nevi meclis soruşturması niteliği taşıyan “Divan-ı Âliye havalesi” usulü vardır (s.31). Kemal Gözler, a.g.e.

¹⁸⁸⁴ Bülent Tanör, a.g.e., s.139.

¹⁸⁸⁵ A.g.e., s.137.

vasıtasıyla Padişaha iletilir ve onun izni alınır (s.53).¹⁸⁸⁶ İzin üzerine lâyiha (kanun tasarısı) Meclislerin dışında hazırlanmak üzere, temsîlî niteliği kalmamış ve kendisine yasama yetkisi tanınmamış bir kurula, Şûra-yı Devlet’e gönderilir ve hazırlanan lâyiha görüşülmek üzere Meclislere gelir (md.53). Lâyiha önce Heyet-i Mebusan’da görüşülür, sonra bir kez daha görüşülmek üzere Heyet-i Âyân’a gönderilir. Heyet-i Âyan bu aşamada “tasarıyı padişahın haklarına [‘hukuku seniyesi’] uygunluk açısından” gözden geçirir.¹⁸⁸⁷ Bu gözden geçirmeden sonra, Heyet-i Âyân, lâyiha’yı ya kabul eder, ya da gerekçeli kesin ret veya değişiklik istemiyle Heyet-i Mebusan’a geri gönderir (md.64). Meclislerden birinde reddedilen lâyiha, o toplantı yılında bir daha görüşülmez (md.54). Beş, Meclislerden kabul edilerek geçen metin henüz bir kanun değil, lâyihadır. Lâyihanın kanunlaşabilmesi Padişah onayına bağlıdır. Yani Padişah’ın irade-i seniyyesi olmadan, Meclis-i Umumî kararları da dahil hiçbir karar kanunlaşamamaktadır.

Padişahın hükümrânlık hakları ve bu hakları kullanmaktan “gayri mesul” addedilmesi (md.5), Padişah, Heyet-i Vükelâ ve Heyet-i Âyân’ın kolektif iktidarına dokunulmazlık tanımakta, bu kolektif iktidarı güvenceye almaktadır. İktidarın Padişah’ta yoğunlaşmaya ve merkezileşmeye devam etmesi, “siyasal birikim” haklarına sahip mülk sahibi sınıfların ve onların doğrudan temsiline dayanan kurul-organlar üzerinden kurulan iktidarın devamını sağlamaktadır. İlk defa anayasal düzelmede “devlet başkanı” hüviyeti kazanan Padişah da, işte bu denge üzerinde yükselen imparatorluğun “devlet başkanı”dır. Meşrutiyeti sınırlayan aslen bu yapıdır.

5.2.2. II. Abdülhamid: “Genelleşmiş Kişisel İktidar”ın Karşı Devrimi

Kanun-ı Esasî’nin ilan edildiği gün toplanan Tersane Konferansı (1876), akabindeki Londra Protokolü (1877) ve tarihe 93 Harbi (1877-1878) olarak geçen Osmanlı-Rus Savaşı Kanun-ı Esasî’nin kurmaya çalıştığı dengeyi sarsmış ve Meşrutiyete son verecek toplumsal dinamikleri harekete geçirmiştir.¹⁸⁸⁸ Peki, 93 Harbinin ve Berlin Antlaşmasının kıldığı fay hattı neden doğrudan Meşrutiyeti ve Meclis-i Mebusan’ı etkilemiştir? Çünkü, Berlin Konferansı ve Antlaşmasıyla biten bu süreç, dışarıya karşı “Osmanlı” İmparatorluğu’nun egemenlik haklarının korunmasını savunan ve içerde “Osmanlı” tebaası üzerinden sağlanmaya çalışılan yeni siyasal birlik düşüncesini ifade eden Meşrutiyetin kurmakta olduğu dengeyi çift yönlü olarak bozmuştur.

Feodal siyasal birliğin en önemli göstergelerinden biri olan “çifte egemenlik” biçiminin çözülüşü karşısında iki eğilim ortaya çıkmış; ya imparatorluklar kendilerini konsolide edecek yeni bir merkezileşme sürecinin içine girmişler ya da feodal tabiiyet

¹⁸⁸⁶ A.g.e., s.139-141.

¹⁸⁸⁷ A.g.e., s.140.

¹⁸⁸⁸ Sürecin ayrıntılı anlatımı için bkz. Enver Ziya Karal, a.g.e., s.14-80; François Georgeon, a.g.e., s.108.

ilişkilerinden bağımsızlaşan toplumlar (millet) çoğu zaman tabii oldukları imparatorluklardan koparak yeni ulus-devletler kurmaya başlamışlardı. 1815 yılında Viyana Kongresi'nden itibaren "Avrupa Konseri"nin birincil gündemi, temel çatışma başlığı olan "çifte egemenlik" alanlarının ortadan kaldırılması ve belirli sınırlar içinde tek bir devletin kontrolünde mutlak egemenlik alanlarının yaratılması olmuştur.¹⁸⁸⁹ Bağımsız devletlerin kuruluşunu, devletler arası ilişkileri ve paylaşım savaşlarını bu gündem belirlemiştir. Paylaşımın bitmediği ama bağımsız devletlerin de kurulamadığı durumlarda ise, bu döneme özgü kongre ve konferanslarla güvence altına alınan "kısmi egemenlik" alanları, yani "nüfuz alanları" ortaya çıkmıştır.¹⁸⁹⁰ Bizim coğrafyamız açısından bu gündeme Avrupalılar tarafından verilen ad *Doğu Sorunu*'dur. 1856 yılında Kırım Savaşı'nı sona erdiren Paris Konferansı, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumayı taahhüt ederek imparatorluğu "Avrupa Konseri"nin parçası olan bağımsız bir devlet olarak tanıyınca *Doğu Sorunu*'nu da bir süreliğine dondurmıştı.¹⁸⁹¹ Ancak, Paris Antlaşması'nın düzenlediği Boğazlar'la ilgili yeni bir düzenlemeye gidilebileceğine ilişkin 1871 tarihli Londra Konferansı kararı, *Doğu Sorunu*'nu yeniden gündeme getirmiştir. Fransa'da İkinci İmparatorluğun düşüşü ve Rusya ile Avusturya'nın Balkanlar'daki yayılmacı ilerleyişi karşısında İngiltere'de, Osmanlı'nın toprak bütünlüğünün savunulması politikasının terkedilmesi yönünde ortaya çıkan basınç bu gündemin şekillenmesinde belirleyici olmuş; 1870'lerin sonuna gelindiğinde yeni bir paylaşım savaşını tetiklemiştir.¹⁸⁹² İstanbul'un Rus işgaliyle tehdit edildiği günlerde İngiltere'nin kendi içinde yaptığı değerlendirmede imparatorluğun "son anlarını" yaşamakta olduğuna ilişkin tespitin de gösterdiği gibi, 93 Harbi imparatorluğu egemenlik haklarını kaybetmenin eşiğine getirmiştir. Savaşın sonunu belirleyen Berlin Konferansı ve Berlin Antlaşması, *Doğu Sorunu*'nu yeniden formüle ederek Osmanlı

¹⁸⁸⁹ Her ne kadar "egemenlik" kavramı 1648 Westphalia Barışı'nın kurduğu devletler sistemi ile gündeme gelmiş olsa da, etkisini feodal siyasal yapıların yerini ulus-devletlere bırakmakta olduğu 19.yy uğrağında dünya çapında hissettirdiği söyleyebiliriz. Avrupa'yı aşan bir etkiye de 1815 dönemecinde kavuştuğu görülmektedir. "Bodin'den beri devletin bir niteliği olarak kullanılan kavram, gerek ana akım siyaset biliminde gerek devletler hukukunda, esas olarak, ülkesel (*territorial*) sınırları belli bir insan topluluğu üzerinde yasa koyma ve zor kullanma tekeli olarak iç egemenlik ve bu insan topluluğunu diğerleri karşısında temsil etme hakkı olarak dış egemenlik diye tanımlandı." Mustafa Bayram Mısır, *Kapitalizm, Devletler ve Egemenlik: Egemenlik Kuramının Tarihsel Maddeci Bir Eleştirisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi (Siyaset Bilimi) Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2011, acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/5957/Kapitalizm.pdf (Erişim: 12/05/2017), s.7, 4-8, 114-148, 212-218.

¹⁸⁹⁰ İngilizcede "under protection" veya "protectorate" olarak adlandırılan, Türkçe'de "nüfuz" veya "himaye" alanları olarak geçen bu alanlar, sömürge ve yarı-sömürge kavramlaştırmalarına benzer bir referans düzleminde anlaşılabilir. İktisadi etki veya bağımlılığın ötesinde siyasal-diplomatik yeni bir egemenlik biçiminin ortaya çıkmış olduğu görülmektedir.

¹⁸⁹¹ Temel İskit, a.g.e., s.112, 134; François Georgeon, a.g.e., s.32-33.

¹⁸⁹² İngiltere'nin Osmanlı politikasındaki değişim için bkz. François Georgeon, a.g.e., s.43, 83, 87, 94, 97, 129-130, 261.

İmparatorluğu'nun konu olduğu yeni bir paylaşım savaşının başladığını onaylamış; Avrupa'nın doğusunda 1856 Paris Antlaşması'nın güvence altına aldığı bölgedeki dengeleri tersine çevirmiş ve bu bölgede dengeleri "Büyük Güçler"ın nüfuz alanları doğrultusunda yeniden kuruluşunu müzakereye açmıştır.¹⁸⁹³ Bunu yaparken, paylaşım savaşlarının taşıyıcısı olmuş diğer konferanslar gibi, yeni dengeın konferanslara taraf Büyük Güçler tarafından kurulacağını göstermiştir. Bu özellikleriyle, Berlin Konferansı ve Antlaşması, imparatorluğun egemenlik haklarını yitirdiğı Balkanlar'dan başlayarak, imparatorluğun genelinde toprak bütünlüğünü ve aynı anlama gelmek üzere egemenlik haklarını "Avrupa Konseri"nin müzakere ve himayesi altına almıştır.

İmparatorluğun egemenlik haklarına karşı o zamana kadar görülmemiş bir tehdidi ifade eden 93 Harbi, daha bitmeden, dışarıya karşı iktidar olma sorununu içerde de bir iktidar sorununa tahvil etmiştir. Dışarıya karşı egemenliğin kaybedilmekte oluşu, bu sorumluluğu kimin alacağı üzerinden yürüyen tartışmaları II. Abdülhamid, Saray ve Hükümet ile Meclis-i Mebusan arasında bir iktidar mücadelesine dönüşmüştür.¹⁸⁹⁴ Savaşı bilfiil yönettiğı için II. Abdülhamid ve Hükümeti, Meclis-i Mebusan tarafından kayıpların doğrudan sorumlusu olarak görülmüş; Serasker Paşa, Meclis önünde hesap vermek zorunda kalmış; Sadrazam değişikliğine gidilmiş; kimi nazırlar hakkında güvensizlik önergesi verilmesi kararlaştırılmış ve yargılanmaları istenmiştir. Bu mücadele, Kanun-ı Esasî'nin padişaha tanıdığı fesih yetkisi ile Saray ve Hükümet lehine sonuçlanacak ve II. Abdülhamid savaşın maddi ve siyasi sorumluluğunu almak zorunda kalmadan mutlak iktidarını sağlayacaktır.

93 Harbi ve Berlin Antlaşması bir başka nedenle daha, fay hattının doğrudan imparatorluk içi iktidar mücadelesinden, Meclis-i Mebusan'dan ve Meşrutiyet rejiminden geçmesine neden olmuştur. Savaşın fay hattının geçtiğı Balkanlar, temsil tabanının ana gövdesini oluşturmaktadır. Bu bölgenin büyük oranda kaybı doğrudan bu temsili organı sarsmış ve onda cisimleşen Meşrutiyet rejiminin zeminini ortadan kaldırmıştır. Berlin Antlaşmasıyla Osmanlı'nın Rumeli topraklarının önemli bir kısmında Bulgaristan Prenslığı kurulmuş; geri kalan kısmı ise, Osmanlı'ya bağlı olmakla birlikte Babıâli tarafından beş yıl süreliğine görevlendirilecek hristiyan bir vali tarafından yönetilecek özerk Doğu Rumeli (*Rumeli-i Şarkî*) vilayetine dönüştürülmüştür. Karadağ, Sırbistan ve Romanya'nın bağımsızlığının tanınması ve yeni topraklar verilmesi kararlaştırılmıştır. Rus ve Slav genişlemesi karşısında bir

¹⁸⁹³ Berlin Konferansı ve Antlaşması için bkz. François Georgeon, a.g.e., s.84, 98-99, 103-104, 111-113, 116, 119-123; Ali İhsan Gencer, "Berlin Antlaşması" maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.516-517; Keith Hamilton ve Richard Langhorne, a.g.e., s.82-85.

¹⁸⁹⁴ François Georgeon, a.g.e., s.99-102.

denge unsuru olarak İngiltere ve Fransa'nın desteğiyle Yunanistan'ın toprak talepleri görüşülmüş ve 1881 yılında yeni toprak kayıplarına yol açacak şekilde bir arabuluculuk düzenlemesi yapılmıştır. Bosna ve Hersek'in Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından işgal ve idare edilmesine karar verilmiştir. Bu toprak kayıpları ile 1876 ve 1877 yıllarında toplanan Meclis-i Mebusan'ı oluşturan temsilcilerin coğrafi dağılımı karşılaştırıldığında iki olay ve/veya oluşum arasında nasıl doğrudan bir etkileşim olduğu görülecektir.¹⁸⁹⁵ Bu verilere, destek mahiyetinde, özellikle Balkanların imparatorluk genelinde temsiline karşı olan, temsil edildikleri oranda imparatorluk dışı bir siyasal birlik fikrine ortak olamayacaklarına inanan Rusya'nın Meclis-i Mebusan'ın dağıtılmasına taraf olduğu yönündeki görüş de eklenebilir.¹⁸⁹⁶

II. Abdülhamid mutlakiyeti, Meclis-i Mebusan'ın dağıtılmasıyla kolektif karar alma organlarının zayıflaması sonucu içerde kurulmuş bir mutlakiyettir ve dahası Berlin Antlaşması'nın hükümleri altında ve onun çizdiği çerçeveden sapmamak kaydıyla sadece içerde kurulmuş dışarıya karşı hükmü olmayan bir mutlakiyettir. İçerden bakıldığında Abdülhamid “Kızıl Sultan”dır. Abdülhamid mutlakiyetinin biçimlenişini anlayabileceğimiz en açık örnek Ermeni sorunudur. Meşrutiyetin getirdiği “vilayetlerin temsili” yerini Berlin Antlaşması'nın çeşitli hükümlerle fiilen çerçevesi çizilmiş “milletlerin temsili”ne bırakmıştır.¹⁸⁹⁷ Antlaşmanın “16.maddesinde, ilk kez ‘Ermenilerin yaşadıkları vilayetler’den söz edilir; imparatorluk buralarda ‘yerel ihtiyaçların gerektirdiği iyileştirme ve ıslahatı gerçekleştirmeyi taahhüt etmelidir.’”¹⁸⁹⁸ O nedenle, Ermeni isyanları, siyasal sonuç almak için hep bu çerçeveye oturtturulmaya çalışılmıştır; Abdülhamid de Ermenilere hiçbir siyasal temsil alanı yaratmadan ve Berlin Antlaşması'nın pekiştirdiği “millet sistemi” çerçevesinde kalarak bütün talep ve isyanları “siyasal zor”, yani askerî yöntemlerle bastırmıştır.¹⁸⁹⁹

Dışardan bakıldığında ise, Abdülhamid mutlakiyeti François Georgeon'un ifadesiyle “kağıt üstünde” bir mutlakiyettir.¹⁹⁰⁰ Çünkü, Abdülhamid, doğrudan toprak kayıplarına yansiyacak şekilde “dış egemenlik” haklarını kaybetmiş; kaybetmediği durumlarda ise, bunları korumakta zorlanmıştır. “Dış egemenlik” haklarını kaybetmesi özellikle “yarı-bağımsız siyasi yapılar” olarak var ola gelmiş bölgeler üzerindeki “iç egemenlik” haklarını tehdit ettiği ve içerdeki mutlakiyeti korumasını zorlaştırdığı için yüzyılının

¹⁸⁹⁵ 1876 yılında toplamda 130 kişilik Meclis-i Mebusan'ın 48 üyesini etkileyen bir kayıp yaşanmıştır. Bkz. Selda Kılıç, a.g.e., s.31.

¹⁸⁹⁶ François Georgeon, a.g.e., s.102.

¹⁸⁹⁷ A.g.e., s.362-363.

¹⁸⁹⁸ A.g.e., s.104.

¹⁸⁹⁹ A.g.e., s.329-358, 362-363.

¹⁹⁰⁰ A.g.e., s.123, 271.

hâkim egemenlik kabullerine aykırı farklı egemenlik biçimleri geliştirmiş ve onları savunmuştur. Bir, gerçekte egemenlik haklarını kaybettiği topraklar üzerinde diplomatik yollarla egemenlik haklarını korumaya çalışmıştır. Berlin Antlaşması'ndan başlayarak kaybettiği toprakların bir kısmında antlaşma maddelerine “hükümdarlık haklarının korunduğu” yönünde şerh koydurmuş; bu yerleri imparatorluk haritalarında Osmanlı toprağı olarak göstermeye devam etmiştir.¹⁹⁰¹ İki, egemenliğin siyasal (diplomatik) biçimden bağımsız tanımlanmadığı bir yüzyılda, siyasal egemenliğini kaybettiği topraklar üzerinde “dini egemenlik” iddiasında bulunmuştur. Sultan-halife olarak kaybettiği topraklar üzerinde hala kimi “hükümdarlık hakları”na sahip olduğunu iddia etmiştir. 1879 yılında Bosna ve Hersek'teki müslüman ve ortodoks isyanı, 1880 yılında Karadağ'da kurulan Priznen Birliği bu hak talebine eşlik etmiş veya onun zeminini hazırlayacağı düşüncesiyle desteklenmiştir.¹⁹⁰² Bu çabalar, “çifte egemenlik” haklarının çözüldüğü bir yüzyılda “çifte egemenlik” yönünde haklar iddia ederek geleceğe yönelik pazarlık gücünün korunması girişimi olarak görülebilir.

İçerinin nerede bittiğini ve dışarının nerede başladığını daha da muğlak hale getiren bu girişimler, “Büyük Güçler” tarafından, Girit özelinde olduğu gibi, Osmanlı İmparatorluğu'na pazarlık gücü bırakmayacak ve toprak kayıplarını pekiştirecek şekilde “egemenlik” olarak değil “metbuluk” olarak yorumlanmıştır.¹⁹⁰³ “Çifte egemenlik” talebi, Abdülhamid için bir koz olmaktan çıkmış; tam tersine, bu taleplerin yarattığı muğlaklık “Büyük Güçler”in uluslararası konferans ve antlaşmalarla kendilerine “nüfuz alanları” oluşturmalarına zemin hazırlamıştır. “Zorunluluk olarak pazar” a eşitsiz ve bileşik gelişim yasaları dahilinde eklemlenmeye devam edildiği müddetçe, tarafların siyasal haklarıyla belirlenen “çifte egemenlik” iddialarından farklı olarak, “zorunluluk olarak pazar”ın yayıldığı alanlardaki iktisadi gücün üzerinde yükselen bu “kısmi egemenlik” biçimlerini önleme şansı olmamıştır. Düyun-u Umumiye'nin eşgüdümünde verilen imtiyazlar Fransa, İngiltere ve Almanya başta olmak üzere emperyalist ülkelerin “nüfuz alanları”nı oluşturmaya başlamıştır.¹⁹⁰⁴ İlk defa 1876 yılında Mısır gelirlerinin bir bölümüne karşılık kurulan Düyun-u Umumiye İdaresi, zamanla İngiltere'nin “örtülü protektora”sına dönüşmüş ve fiili idaresi İngiliz yüksek komiserinin eline geçmiştir. Vilayet-i Selâse'de kurulmaya çalışılan “mali denetim” ve “nüfuz alanı” kavgası da

¹⁹⁰¹ İngilizlere vermek zorunda kaldığı Kıbrıs adası ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na geçen Bosna-Hersek üzerindeki hak iddiaları örnek gösterilebilir. İlk Berlin Antlaşması'yla gündeme gelen ve 1881 yılında Fransız protektorasına geçen Tunus da bu örneklerle eklenebilir. A.g.e., s.114, 123, 252-255, 431.

¹⁹⁰² A.g.e., s.120, 122-123, 125.

¹⁹⁰³ Girit örneğine Fransa'nın İstanbul'a metbuluğunu tanımadığı Tunus da eklenebilir. A.g.e., s.386, 253-255.

¹⁹⁰⁴ A.g.e., s.251-252, 260, 268, 425-427.

buna örnektir. Dışarının nerede başlayıp içerinin nerede bittiğinin muğlak hale geldiği koşullarda, içerde kurulan egemenlik de zayıflamış; bir “i kolonizasyon” olarak kullanılan tabiiyet ilişkileri milliyetçilik duvarına daha sert çarpmaya başlamıştır.¹⁹⁰⁵ Balkanlarda yoğunlaşan ve Araplar arasında da boy vermeye başlayan milliyetçi ve bağımsızlıkçı talepler bunun göstergesidir. Burjuvazisi güçlenerek İstanbul’dan ayrışma eğilimi içine giren ve bağımsız siyasal örgütlenmeler içine giren gayri-müslim cemaatleri patrikhaneleri, Arapları da hilafet üzerinden kişisel tabiiyet ilişkiler kanalıyla örgütlemek giderek imkânsız hale gelmeye başlamıştır.

1877-1880 yılları arasındaki bu gelişmeler, dışarıya karşı ve içerde iktidarın nasıl biçimleneceğini etkiledikleri oranda, Abdülhamid mutlakîyetinin alacağı özgün biçimin içinde şekillendiği özgül koşulları oluşturmuşlardır.

Meclis-i Mebusan’ın temsil tabanındaki çözölme, Meşrutiyet’in Balkanlar eşrafını ve dolayısıyla halkını temsil bağıyla “Osmanlı” toplumunun ve imparatorluğunun parçası yapma yönündeki başarısızlık, İstanbul ile bağı bölge-topluluklar arasında bir kırılma yarattığı gibi, mülk sahibi sınıflar arasında da yeni bir krize yol açmış; bu düzlemde de bir kırık oluşturmuştur. Meclis-i Mebusan bağı bölge-toplulukların mülk sahibi sınıflarının temsili üzerine kurulu olduğu için, ayrı gibi görünen bu iki toplumsal dinamik birbiriyle bağıntılı ve i içe geçmiş bir kriz dinamiği olarak belirmiştir. “Siyasal birikim” haklarına sahip olmayan, temsil organı aracılığıyla siyasal-anayasal haklar kazanmış ve çoğunluğu bölge-topluluklarda bulunan mülk sahibi sınıflar ile İstanbul’da yoğunlaşan ve “siyasal birikim” haklarına sahip olan mülk sahibi sınıflar arasındaki toplumsal ve siyasal birlik dağılmış; Meşrutiyetin zeminini oluşturan siyasal uzlaşısı ortadan kalkmıştır. Bu çözölme, mülk sahibi sınıflar içinde iki ayrı eğilimin açığa çıkmasına neden olmuştur. Bölge-topluluklardaki mülk sahibi sınıflar, kendilerini özerklik ve bağımsızlık talepleri ekseninde konsolide ederken; İstanbul’daki mülk sahibi sınıflar iktisadi üstünlüklerini ve imparatorluk genelindeki ayrıcalıklarını kaybetmemek için toplumsal ve siyasal iktidarlarının güvencesi olan “siyasal birikim” haklarına sarılmışlardır.

“Siyasal birikim” haklarının muhafazası yönündeki bu eğilim, varoluş zeminini oluşturan kişisel tabiiyet ilişkilerinin konsolidasyonunu beraberinde getirmiştir.¹⁹⁰⁶ 1877-78 Savaşı ile Berlin Konferans ve Antlaşması dönemindeki gelişmeler izlenerek denebilir ki, merkezi kolektif karar alma organlarının tasfiyesi, Tanzimat’ın zümreleri çözödüğü ve özerk kolektif karar olma organlarının yeniden kuruluşunu imkânsız hale

¹⁹⁰⁵ A.g.e., s.268-271, 313-317, 324-328, 370-372, 419-427.

¹⁹⁰⁶ Olivier Bouquet, a.g.e., s.369-393.

getirdiği koşullarda, “siyasal birikim” haklarını koruyanların yönetime dahil olmaları yönünde tek bir seçenek bırakmış ve II. Abdülhamid’in Saray’ı çevresinde bir yoğunlaşma yaratmıştır. Savaş sırasında Meclis’i by-pass eden, sonrasında da onu ikame eden II. Abdülhamid yönetiminde “askerî meclis”, “meclis-i umumi” ve “heyet-i fevkalade”lerin kurulduğu görülmektedir.¹⁹⁰⁷ Bu olağanüstü meclislere Heyet-i Vükela da eşlik etmiştir.

“Siyasal birikim” haklarını ellerinde bulunduran paşalar ve yüksek ulema, imparatorluk ölçeğindeki siyasal iktidarlarını ve siyasal iktidarlara dolayısıyla koruyabildikleri toplumsal iktidarlarını kaybetmemek için iktidarın tek elde yoğunlaşmasının önünü açmışlardır.¹⁹⁰⁸ Bu nedenle, bir, “Osmanlıcılık” siyaseti terk edilmiştir. İki, Meclis-i Mebusan’a karşı “siyasal birikim” haklarına sahip olanların temsil edildiği Heyet-i Ayan ile Heyet-i Vükelâ tekleştirilmiştir. Meclis-i Mebusan, Heyet-i Vükelâ’nın Padişaha sunduğu mazbata ve bu mazbatayı gerekçe gösteren 2 Şubat 1878 tarihli Padişah iradesiyle feshedilmiştir.¹⁹⁰⁹ Heyet-i Âyân varlığını devam ettirmiş; 1878-1880 arasında heyete 11 atama yapılmıştır. Kanunların yerini Heyet-i Vükelâ’nın çıkardığı kanunu muvakkatlar almıştır.¹⁹¹⁰ Üç, iktidarın tek elde yoğunlaşması kişisel tabiiyet ilişkileri dolayısıyla gerçekleşmiştir. Bir başka deyişle, “siyasal birikim” haklarının konsolidasyonu kişisel tabiiyet ilişkilerinin güçlendirilmesini bir zorunluluk olarak dayatmış; bu zorunluluk, paşaları ve yüksek ulemayı Padişah çevresinde toplamıştır. İktidarın tek bir kişide “mutlak”laştırılması sayesinde iktidarlarını güvenceye alabildikleri için, “gayri-şahsi iktidar” karşısında “genelleşmiş kişisel iktidar” güçlendirilmiştir. II. Abdülhamid’in “istibdad rejimi” bir kişinin kendi iradesiyle “siyasal zor” tekeline eline almasının ürünü olarak değil, “siyasal birikim” haklarını kaybetmemek için mülk sahibi sınıfların iktidarı tekleştirme ve “mutlak”laştırmalarının ürünü olarak ortaya çıkmıştır. II. Mahmud’dan sonra bir kez daha, “siyasal birikim” haklarına sahip mülk sahibi sınıflar Padişahın “genelleşmiş

¹⁹⁰⁷ François Georgeon, a.g.e., s.93, 98, 120, 121, 137.

¹⁹⁰⁸ II. Abdülhamid döneminden itibaren durumlarını konsolide ederek yüksek rütbeli tekellerine alan ve bu tekeli paşa unvanı ile güvenceye alan kişilerin Abdülhamid çevresinde toplanmış olduklarına ilişkin değerlendirmeler için bkz. Olivier Bouquet, a.g.e., s.XXII-XXIII, 43

¹⁹⁰⁹ Tevfik Çavdar, a.g.e., s.42. Bu noktada Meclis-i Mebusan’ın direndiği ve savaşın sorumluluğunun üstüne yıkılarak tasfiye edilmesine karşı çıktığı görülmektedir. Buna karşılık 10 civarında mebus vilayetlerine gönderilmiştir. Bunun dışında, II. Abdülhamid’i devirip yerine Reşad’ın geçirilmeye çalışıldığı belirtilmektedir. Son girişim, Ali Suavi’ye ve onun başarısız darbe girişimine aittir. 1880 yılındaki bu girişimin bastırılmasıyla birlikte, II. Abdülhamid istibdadı başlamıştır. 1881 yılında Mithat Paşa’nın Sultan Abdülaziz’i öldürmekten yargılanıp idam edilmesi de, Meşrutiyet döneminin bitişinin ve istibdad dönemi başlangıcının sembolik ifadesi olmuştur. François Georgeon, a.g.e., s.101-102, 105-109, 138.

¹⁹¹⁰ François Georgeon, a.g.e., s.131.

kişisel iktidar”ına giden yolu döşemişler ve bu sayede iktidarlarını konsolide etmişlerdir.

“Genelleşmiş kişisel iktidar”ın karşı-devrimi olarak adlandırılabilir bu süreç, dikensiz gül bahçesi vadetmekten ziyade, üç önemli çelişkinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bir, “siyasal birikim” haklarına sahip mülk sahibi sınıfların, kendi dışlarındaki sınıf ve tabakalara siyasal-anayasal haklar tanımaması, aynı anlama gelmek üzere, “gayri-şahsi iktidar”ın toplumsal tabanının genişletilmesinin önünü almaları hem bir bütün “sınıf olarak yönetme” kabiliyetlerini hem de toplumu ve dolayısıyla imparatorluğu bir arada tutma şanslarını kaybetmelerine neden olmuştur. Tebaa-vatandaş olarak var olma zemini sarsılmış; millet-cemaat talepleri iktidarı karşısına alarak güçlenmiştir. İki, paşalar ve yüksek ulema, bu andan itibaren “gayri-şahsi iktidar”ın kendilerine sunduğu meşru iktidar alanını kaybetmişlerdir.¹⁹¹¹ Paşalar artık “Osmanlı” paşası değil, “Sultanın paşaları”dır ve siyasal iktidar Babî’î’den Saray’a geçmiştir. Yüksek ulemanın özerk örgütlenmesi yerini Padişah’ın kendi çevresinde topladığı ulema ve bunun yanında bu hiyerarşi içinde bulunmayan, ulema dışında tutulmuş olan tarikat ehli almıştır.¹⁹¹² Paşalar ve yüksek ulema, iktidarlarını kaybetmemek uğruna iktidarlarının altındaki zemini kaydırmışlardır. Üç, II. Abdülhamid yeni bir toplumsal ve siyasal dinamiğe dayanan “mutlak” bir güç olarak değil, çözülmekte olan bir toplumu arkaik ve çökmekte olan bir siyasal birlik, yani “genelleşmiş kişisel iktidar” aracılığıyla bir arada tutmaya çalışan bir padişah olarak belirmiştir. II. Abdülhamid, “siyasal birikim” ve “kişisel” ilişkilere dayanan mülk sahibi sınıfların iktidarının son çırpınışlarına tanıklık edecek bir dönemi başlatmış ve büyük krizlere gebe bir imparatorluk miras bırakmıştır.

II. Abdülhamid döneminde toplumsal ilişkilerin örgütlenme biçimi, her yönüyle kişisel ilişkiler dolayısıyla iktidarı tek kişide yoğunlaştıran ve merkezileştiren bir yönetim biçimini almıştır. Kanun-ı Esasî’nin “mutlak iktidarı” padişahıta yoğunlaştırmaya ve merkezileştirmeye devam ettiren hükümdarlık hakları “genelleşmiş kişisel iktidar”ın kurulmasının meşru zeminini oluşturmuştur. Kanun-ı Esasî’nin “genelleşmiş kişisel iktidar” ve “gayri-şahsi iktidar” arasında kurduğu denge bozuldukça, birinin görev ve yetkileri diğeri aleyhine artmış; iktidar alanı genişlemiştir.

---

¹⁹¹¹ Sadaret makamına yapılan iki atamanın “başvekil” unvanıyla yapılmış olması, Padişah’ın kişisel iktidarını konsolide etmekte olduğunun ve iktidarı “genelleşmiş kişisel iktidar”a dönüştürdüğünün göstergelerinden biridir. Sürekli sadrazam değişikliği yapması ve paşa tasfiyeleri de bu yönde bir göstergedir. “Artık sultanın çevresinde, bulunduğu mevkiyi sadece onun lütfuna borçlu olanlar kalmıştır; tamamen Abdülhamid’e bağımlı bu küçük grup içinde eski mabeyn başkâtibi Küçük Said sivrilmiştir.” A.g.e., s.133, 134.

¹⁹¹² A.g.e., s.161, 174-175, 180-181.

Bir, 19.yy boyunca kurul ve kurum tipi organların yaygınlaşmasıyla gözlemlenen “sınıf olarak yönetme” eğilimini sekteye uğratacak şekilde karar alma süreçlerinde bir merkezileşme ve yoğunlaşma eğilimi ortaya çıkmıştır. Yasama organı olan Meclis-i Mebusan kapatıldığı gibi, Şûra-yı Devlet ve adli organlar da varlıklarını korumakla birlikte işlevsizleştirilmiş ve yetkileri kısıtlanmıştır.¹⁹¹³ Merkezi devlet örgütlenmesinin omurgasını oluşturan Heyet-i Vükelâ da, varlığını ve görevlerini korumakla birlikte Sadaret makamı altında örgütlenmesinden kaynaklı görece bağımsız konumunu ve yetkilerini kaybetmiştir. II. Abdülhamid’in Meclis-i Mebusan’ın tasfiyesi sırasında Sadaret makamına “başvekil” unvanıyla yaptığı atama, süreklileşen sadrazam değişiklikleri ve sadrazam veya şeyhülislam tarafından takdim edilebilen resmi maruzat sunma hakkının devlet ricalinden başka kişilere de verilmesiyle öncelikle Sadaret makamı resmen olmasa da, fiilen devreden çıkarılmıştır.¹⁹¹⁴ Heyet-i Vükelâ’nın olağanüstü toplantı yapma yetkisi de elinden alınmış; padişahın iznine bağlı kılınmıştır.¹⁹¹⁵ Bu dönemde, Heyet-i Vükelâ gibi ayrı ayrı vükelâ giderek daha çok padişaha bağlı ve padişah tarafından belirlenir hale gelmiş; görev ve yetkileri ile unvan ve rütbelerini padişahla kurduğu kişisel ilişkiler kanalıyla edinmişlerdir. Nazırları, Sadrazam değil doğrudan Padişah atar ve azleder; dolayısıyla, nazırlar sadece Padişaha karşı sorumludurlar.¹⁹¹⁶

Kurul ve kurum tipi organlardan Meclis’in tasfiyesi, diğerlerinin görev ve yetki alanlarının padişahın yetkileri lehine daraltılması, kararların alınma süreçlerini ve niteliğini değiştirmiştir. Heyet-i Vükelâ’da alınan kararlar, Kanun-ı Esasî’nin hükümleri doğrultusunda Meclis tarafından onaylanmaları zorunluluğunu takiben 1878-1880 yılları arasında kanunu muvakkat (geçici yasalar) olarak adlandırılmışlardır.¹⁹¹⁷ Ancak, zamanla daha da ileri gidilmiş; yasama ve yürütme organı ayrımı ortadan kalkmış; Heyet-i Vükelâ kararların alındığı ve icra edildiği tek organ haline gelmiştir.¹⁹¹⁸ Her ne kadar çok azı veto ediliyor olsa da, aldığı kararların tümünün padişaha sunuluyor ve padişah tarafından onaylanarak yürürlüğe giriyor olması bu organ ile padişah arasındaki

¹⁹¹³ Bülent Tanör, a.g.e., s.163.

¹⁹¹⁴ François Georgeon, a.g.e., s.101-102, 105, 109, 133-134; Ali Akyıldız, “II. Abdülhamid’in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı ve Bâbîâli’yle (Hükümet) İlişkileri”, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s.165-189, s.165, 172; Bülent Tanör, a.g.e., s.163.

¹⁹¹⁵ Ali Akyıldız, “Meclis-i Vükelâ” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.251-253, s.252.

¹⁹¹⁶ Georgeon, Abdülhamid’in *Siyasi Hatıratım*’da “Asıl sadrazam Yıldız’da ikamet eden benim!” notunu düşüğünü aktarmaktadır. *Pensée et Souvenirs*, s.82-83’ten aktaran François Georgeon, a.g.e., s.176.

¹⁹¹⁷ A.g.e., s.131.

¹⁹¹⁸ “Abdülhamid ... Meclis’i dağıttıktan sonra yasama yetkisini tek başına üstlenir. Şûra-yı Devlet’te ve Heyet-i Vükelâ’da tartışılıp karara bağlandıktan sonra çıkartılan yasalarla, hiçbir tartışmadan geçmeden doğrudan sultanın kararını yansıtan iradeler kâğıt üstünde birbirinden ayrılır. Ama fiiliyatta Şûra-yı Devlet ile Heyet-i Vükelâ’nın istişareden başka bir rolü olmadığı için, bu önemsiz bir farklılıktır. Sonuçta her türlü yasama yetkisi sultanın elindedir.” A.g.e., s.171.

kuvvetler ayrımını da fiilen ortadan kaldırmıştır.¹⁹¹⁹ Yasama ve yürütme yetkisi, Heyet-i Vükelâ'nın padişah onayıyla yürürlüğe giren kanunları ve padişahın irade-i seniyyeleri aracılığıyla kullanılır hale gelmiştir. Kararlar “gayri-şahsî” özelliklerini kaybederek, kişiselleşmişlerdir. 1891sonrasında Babiâli'yi tamamen devre dışı bırakmış; 1890'ların ortalarına doğru kendi teşkilâtını, Saray teşkilâtını kurmuş ve devleti doğrudan idare etmeye başlamıştır.¹⁹²⁰

İki, kişisel ilişkileri konsolide eden bu tekleşme, “genelleşmiş kişisel iktidar”ı merkezileştiren, dolayısıyla örgütleyen Saray’ı öne çıkarmıştır. Saray, Abdülhamid’in Yıldız Sarayı’yla birlikte yeniden bir yönetim organı olarak belirmiştir. “Genelleşmiş kişisel iktidar”ı merkezileştiren bir yönetim organı (saray-ı âmire) olduğu için, aynı zamanda padişahın ikametgahı ve makamıdır da. Hali hazırda bütün “kapı”ların çözülmüş oluşu, Osmanlı monarşisinin diğer dönemlerinde olduğu gibi kendinden menkul, kendi içinde ayrı kişisel ilişkilerin geliştiği bir Saray’dan ziyade, Saray’la padişah arasında bir özdeşleşme yaratmıştır. Sarayın bu bütünleşik yeniden kuruluşunu en iyi François Georgeon’un Yıldız Sarayı tasviri anlatmaktadır.

“Yıldız ayrı bir kenttir. ... Yıldız’ı müstahkem bir kent, bir tür sipere çekilmiş bir ordugâh haline getiren bu bütün, bir anıtsal kapılar sistemiyle tamamlanır: ... Büyük Mabeyn’e bakan ve sadece sultan tarafından kullanılan Saltanat Kapısı bulunur; Koltuk Kapısı daha güneydedir ve sarayda işi olan herkesin, ziyaretçilerin, görevlilerin, paşaların, arzuhal sahiplerinin kullandığı, halka açık kapıdır.

...
Sultan, Yıldız surunun çevresinde, mevcut askerî yerleşimlerin dışında, yeni kışlalar yaptırmıştır: Ertuğrul Kışlası ve Orhaniye Kışlası.

...
Bu ‘kent’in merkezinde kalabalık ve çeşitli bir nüfus yaşar. Hepsi sürekli sarayda kalmayan, ama bir şekilde oraya bağlı on iki bin kişilik bir nüfus. Sultanın, popülaritesinden çekinerek az çok rehin gibi yanında tutmanın dahi iyi olacağını düşündüğü Plevne kahramanı Gazi Osman Paşa gibi sürekli ‘misafir’lerden, kâtiplere, mabeyincilere, ulemaya, tarikat şeyhlerine ve kimliği belirsiz uşaklarla seyislere kadar uzanan bu nüfus, inanılmaz bir çeşitlilik gösterir.

...
[Yıldız’ın çeperindeki] Nişantaşı, payitahtın mutena Müslüman semti, sadrazamların, nazırların, yüksek rütbeli subayların, diplomatların yaşadığı bir tür ‘paşakent’ olma yolundadır.

.... Beşiktaş semti ise sarayda çalışan memurlar, kâtipler ve görevlilerle kaynamaktadır. ... Esnafılık ve zanaatkârlık yapıp, özellikle de Yıldız’a çalışan birçok Rum ve Ermeni de bu semte yerleşmiştir.”¹⁹²¹

¹⁹¹⁹ Krş. Ali Akyıldız, a.g.e., s.165-189.

¹⁹²⁰ A.g.e., s.167-168; François Georgeon, a.g.e., s.171, 305.

¹⁹²¹ François Georgeon, a.g.e., s.154, 155, 156.

Sarayın siyasi örgütlenmesinin merkezinde *Mabeyn* ve onun başında da *Mabeyn Başkâtibi* bulunur. II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında *Mabeyn*'in başlıca rolü Padişah ile Babîâli arasındaki iletişimi sağlamak iken, 1890'lardan itibaren Padişahın dahilî işlerde de hakimiyeti ele almasıyla, Sarayın iç işlerinin tamamının ve dahilî işlerin tamamı ile haricî işlerin de önemli kısmının merkezi haline gelmiştir.¹⁹²² Bundan sonra *Mabeyn Kitâbeti*'nin hızla büyümüş; V.Murad döneminde memur sayısı 5 iken, 1896'da bu sayı 28'e yükselmiştir. Bu genişleme, Saray'ın Babîâli'yi devreden çıkararak, hükümet işlerinin bütünü Saray'da merkezileştirmesinin sonucu olarak yorumlanmıştır. Saray'dan bağımsız kolektif karar alma organları tasfiye edilirken, merkezinde padişahın olduğu meclisleşme pratiği Saray'da kurulan Muhacir Komisyonu, Teftiş-i Askerî Komisyonu, Hicaz Demiryolu Komisyon-ı Alisi ve Memurin-i Mülkiye Komisyonu gibi komisyonlar kanalıyla devam etmiştir.¹⁹²³ Bağımsız karar alma özelliğine sahip olmadıkları için, bu komisyonlar danışmanlık niteliği taşımıştır. Sınırlı yetkiye sahip olmalarına rağmen, Babîâli'den gelen kanun lâyhalarının (yasa tasarısı) bu komisyonlara sunuluyor olması, Saray'daki müşavirler ve diğer uzmanlarla "alternatif bir hükümet" yaratıldığı fikrini uyandırmıştır.

Üç, kolektif kurul ve kurumlar tasfiye edilir veya yetkileri azaltılırken, onlara karşı sorumlu veya hiyerarşik olarak onlara bağlı icracı birimler ise genişlemiştir.¹⁹²⁴ 1900 yılına doğru, askerler dışında bürokrasinin 50.000 ila 100.000 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Çünkü, bürokrasiye yapılan atamalar Padişahın himayesinde gerçekleştirilmekte; bu atamalarda Padişah'la kurulan kişisel ilişkiler veya kişisel tabiiyet ilişkileri belirleyici olmaktadır. Bu ilişkiler, Sadaret, Nezaretler ve üst kademe bürokratların devreden çıkarılarak doğrudan *Mabeyn Başkâtibi* aracılığıyla memurlarla iletişim kurulması ve onların *filen* doğrudan Saray'a bağlanmasıyla kurulmuştur.¹⁹²⁵ Bu dönemde *Mekteb-i Mülkiye* kökenli memurların oranı artmış olsa da, atamalarda kişisel ilişkiler daha da belirleyici hale gelmiştir. *Mülkiye*, devletin, yani "gayri-şahsi iktidar"a bürokrat yetiştiren bir kurum olmaktan çok, II. Abdülhamid'in kendine sadık bir bürokratlar yetiştirmesinin aracı olmuştur.¹⁹²⁶ "Gayri-şahsi iktidar"da kurumsallaşma ve kurumsal aidiyet öne çıkarken, Abdülhamid dönemi "genelleşmiş kişisel iktidar"ında "sultana bağlılık" ön plana geçmiştir. Memurlar "Sultan'ın

¹⁹²² Ali Akyıldız, a.g.e., s.167-170; François Georgeon, a.g.e., s.172, 305.

¹⁹²³ Tanzimat devrinde danışman ve uzmanlar Sadrazama ve Nazırlara danışmanlık yapmışlarken, bu dönemde doğrudan Sultana danışmanlık yapmışlardır. François Georgeon, a.g.e., s.173-174, 177, 178.

¹⁹²⁴ A.g.e., s.177.

¹⁹²⁵ Ali Akyıldız, a.g.e., s.171-172.

¹⁹²⁶ Abdülhamit Kırmızı, "Meşrutiyette İstibdat Kadroları: 1908 İhtilalinin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti", Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü (Ed.), 100. Yılında Jön Türk Devrimi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s.333-355, s.341-345.

memurları”dır.¹⁹²⁷ 1893’te kadılar, 1894’te de bütün memurlar sadece devlete değil, Padişaha da bağlılık yemini etmeye başlamışlardır. Dolayısıyla, yürütme Saray’a bağlı olduğu sürece genişlemiş; bir başka deyişle, ona bağlı olarak genişlemiştir. Gerek yüksek bürokratlar gerek diğer memurlar, ayrıcalıklarını korumak için Padişaha yaklaşmışlar veya Padişah onları “kendi devletinin parçası” haline getirerek kapsamıştır. Makam ve makamlara tahsis edilen maaşların bir kapsama aracı olmuş, kişisel tabiiyet ilişkilerinin bu makamlar aracılığıyla kurulmuştur. Ancak, bürokrasideki bu nicel büyüme, bir yandan da, sadece kişisel ilişkiler ile kapsanması zorlaşan bir bürokrat toplamı ve bürokratik aygıt ortaya çıkaracaktır.¹⁹²⁸ Zamanla kişisel tabiiyet ilişkileri ile kurumsallaşma arasında bir gerilim yaşanmaya başlanacak; bu çelişki II. Abdülhamit saltanatının sonunda bir kriz dinamiği haline gelecektir.

Ordu ve ulemanın da özerkliği kısıtlanmıştır. Kanun-ı Esasî’nin padişaha verdiği başkumandanlık yetkisi nedeniyle, Seraskerlik askerî hiyerarşinin en üst rütbesi olma özelliğini kaybetmişti.¹⁹²⁹ Abdülhamid bu düzenlemeden sonuna kadar yararlanmış; askerî alandaki yetkilerini Teftiş-i Umûmî-i Askerî Komisyon-ı Âlîsi vb. askerî komisyonlar eliyle kullanarak askerî alanda karar alma süreçlerini Bâb-ı Seraskerî’nin dışında tutmayı başarmıştır. Bürokrasi içinde olduğu gibi, askerî okullar ve orduda da liyakat sistemiyle çelişen kişisel tabiiyet ilişkileri kurulmuş; 1880’lerin başından itibaren Saray’a yakın subaylar üzerinden askerî teşkilat giderek daha fazla Padişah ve Saray’ın denetimine girmiştir.¹⁹³⁰ Ordunun yanı sıra, 1880’li yıllardan itibaren vakıfların ve vakıf idarelerinin Hazine-i Maliyece zabtı ve bedele rabtı ile Maliye’ye devri yönündeki politikanın devam ettirilmesi, ulemanın (tarikat ehli dahil) yitirmekte olduğu mali özerkliğini iyice zayıflatmıştır.¹⁹³¹ Bu durum, yüksek ulemanın seçici bir şekilde rütbe, nişan ve maaş yoluyla Padişaha ve Saraya bağlanmasını sağlarken, tarikat ehlinin de IV. Murad ve II. Mahmud döneminde olduğu gibi “Sultan’ın hocaları” olarak kapsanmasına ve yüksek ulemaya eşit bir konuma getirilmelerine olanak vermiştir.¹⁹³² Taşrada ise, aşiretlerin bağlılığının yeniden tesis edilmesinde tarikat ehli ve aşiret ileri gelenleri üzerinden kurulan kişisel tabiiyet ilişkileri etkili olmuştur.

Dört, taşra yönetiminde 1871 tarihli *İdare-i Umumiye-i Vilâyet Nizannamesi*’nin çizdiği genel hukuki çerçeve değiştirilmemekle birlikte, bir, valilerin görev sürelerinin

¹⁹²⁷ Olivier Bouquet, a.g.e., s.275-278, 292-296; François Georgeon, a.g.e., s.295, 306.

¹⁹²⁸ François Georgeon, a.g.e., s.279-284.

¹⁹²⁹ Yüksel Çelik, “Serasker” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.547-549, s.549.

¹⁹³⁰ François Georgeon, a.g.e., s.180.

¹⁹³¹ Bu dönemde, 93 Harbi başta olmak üzere göçmenlerin iskanı sorunu ve Abdülhamid’in mülk arazilerinin artması nedeniyle, Maliye’ye devredilen vakıf arazileri üzerinde bir çiftlikleşme eğilimi ortaya çıkmıştır. Nazif Öztürk, a.g.e., s.111-112, 122-123.

¹⁹³² François Georgeon, a.g.e., s.175, 180-181, 211-220, 230.

kısaltılması, birlikte çalışacakları idare meclislerindeki memurların Nazırların önerisi ve irade-i seniyyeyle atanmaları, taşra memurlarının sayısının arttırılması ve çoğunlukla Mülkiye mezunları arasından Padişah tarafından seçilerek doğrudan görevlendirilmeleri sonucunda vilayet; “umumi müfettişlikler” tesis edilerek bölge; bazı sancaklar “müstakil sancak” adıyla bir vilayete değil doğrudan İstanbul’a bağlanarak sancak yönetimi merkezileştirilmiştir.¹⁹³³ II. Meşrutiyet’in adem-i merkeziyetçi yöneliminin yerini “mutlak merkeziyetçilik” almıştır. Ancak, asıl ve ayrıksı merkezileştirme usulü, “gayri-şahsi iktidar” dışında kişisel tabiiyet ilişkileri geliştirilmesi olmuştur. Kişisel tabiiyet ilişkileri ile doğrudan Padişaha bağlanabildikleri koşulda, meclis-i umumi üyeliklerini dolduran eşrafa karışılmamış veya doğrudan ilişki kurulanların seçilmesine çalışılmıştır. Valiler dahil idari kadrolar da eşrafa açılmıştır. “İmtiyazlı vilayetler” adem-i merkeziyetçi biçimde ve temsil bağıyla değil, ama yine özerklikleri korunarak kişiler üzerinden merkeze bağlanmaya çalışılmıştır. Kendi bağıllık ve biat biçimleri olan aşiret ve milletlerin, iç ilişkilerine karışmadan doğrudan reisleri veya patrikleri vb. üzerinden merkeze bağlanması gözetilmiştir. Arap vilayetleri kendi içlerinden çıkan Arap Paşalar ve *Aşiret Mektebi* gibi kurumlar, Kürt aşiretleri *Hamidiye Alayları* yoluyla merkeze bağlanmıştır.¹⁹³⁴ Ermeniler ise, kişisel tabiiyet ilişkileriyle merkeze bağlanamadıkları için mutlak monarşi için önemli bir sorun haline gelmişlerdir. Taşra aslolarak eşraf, aşiret veya büyük ailelerin yönetimine bırakılmıştır.

Beş, kişisel tabiiyet ilişkilerinin yeniden örgütleyici hale gelmesiyle, toplumsal ilişkilerin örgütlenme tarzındaki değişiklik mali sistemi de etkilemiştir. Mali sistem bu örgütlenmenin kurucu unsuru olarak bir dönüşüm yaşamıştır. “Siyasal birikim” bağlarından kopmaya başlayan ve bu nedenle nitel bir dönüşüm yaşamaya başlayan vergi ile makam ve maaş gibi kişisel tahsisatlar eski biçimlerine dönmeye başlamışlardır. *Hazine-i Maliye*’nin rütbe, mansıp ve nişan tahsisatı için kullanılması, Abdülhamid’in çevresinde bu mali kaynaklara bağlı bir toplamın oluşması bunun açık göstergesidir. Bunun yanı sıra, padişahın kişisel serveti ve hazinesi (*Hazine-i Hassa*) da söz konusu kişisel tabiiyet ilişkilerinin kurulması için kullanılmaktadır.

“[İ]darededeki pek çok görev bir ihsan olarak rejimin sadık adamlarına, yani hafiyelelere, Zat-ı Şahane’nin himayesindeki veya nüfuz sahibi önemli şahsiyetlerin oğullarına veya damatlarına dağıtılmaktadır. Sultan, kişisel serveti ve Hazine-i Hassa’nın sağladığı olanaklar sayesinde, memurlara maaşlarının dışında ‘ikramiye’ dağıtabilir, hatta kimi zaman doğrudan para verebilir. Hizmetinde çalışanları boyunduruğu altında tutmasını sağlayan bu

¹⁹³³ Nizan Önen ve Cenk Reyhan, a.g.e., s.271-282, 286-292; François Georgeon, a.g.e., s.196-206.

¹⁹³⁴ François Georgeon, a.g.e., s.198, 201, 205, 211-214, 257-258, 309-310, 311.

çözümü yeğler genellikle. ... Hazine-i Hassa maaşları daha düzenli öder; bu da Abdülhamid için sağlam bağlılıklar temin etmenin bir diğer yoludur.”¹⁹³⁵

Mali kaynaklar kişisel tabiiyet ilişkilerinin kurucu unsuru haline geldikçe, bu kaynakların kişiselleşmesi yönünde de bir eğilim ortaya çıkmıştır. Tanzimat Döneminde *tahsisat-ı seniyye* verilmesi koşuluyla *Hazine-i Maliye*'ye aktarılan padişahın makamına ait bütün gelirler, *Hazine-i Hassa*'yı, *Hazine-i Maliye*'den ayırmak ve *Hazine-i Hassa Nezareti*'ne dönüştürmek suretiyle “emlâk-ı kaime” adıyla yeniden padişahın kişisel hazinesine aktarılmıştır.¹⁹³⁶ Bununla da yetinilmeyerek, söz konusu gelir kaynakları padişah adına düzenlenen senedlerle, ilk defa II. Abdülhamid Döneminde “padişahın tapulu malı”, özel emlâkı haline getirilmiştir. “Emlâk-ı hümayûn” kavramı da böylelikle anlam değiştirerek, “padişahın tapulu malları”nı ifade etmek için kullanılmıştır. Padişaha ait mülkler ilk defa “üstün mülkiyet hakları”na bağlı olmayan bir şekilde, “mutlak özel mülkiyet” statüsünde tanımlanmıştır. Ancak, işin çelişkili yanı bu “mutlak özel mülkleşmenin” padişahın “üstün mülkiyet hakları”ndan kaynaklanmış olmasıdır; bunun dışında, padişah bu mülkler üzerinde “mutlak özel mülkiyet” hakkı iddia edebilecek bir konuma sahip değildir. Söz konusu emlâkın padişahın “mutlak özel mülkü” haline getirilmesi, işgallerle kaybolan kişisel servetin kaybolmasını önleme amacı taşımış görünmektedir.¹⁹³⁷ Bunun yanı sıra, Tanzimat'la birlikte paşalar arası bölüşüm ilişkilerine konu olan Padişah ait gelir kaynaklarına da el konulmuş olmaktadır.¹⁹³⁸ Bu bir yeniden bölüşüm ve servete el koyma şeklidir. Bu yolla çiftlik, fabrika, maden, liman ve imtiyazlar Padişahın “tapulu malı” haline getirilmiştir.

Mülkiyet biçimi değişmek olmakla birlikte, “emlâk-ı hümayûn”, “siyasal birikim” ve kişisel tabiiyet ilişkilerini konsolide etmiştir. Hazine-i Hassa Nezâreti, yukarıda sözünü ettiğimiz kişisel tabiiyet ilişkilerinin kurulmasının ana kaynağıdır. Bunun yanı sıra, üzerinde yaygın bir işletme biçimi haline gelen “çiflikât-ı hümayûn”lar aracılığıyla mülke siyasal “zor”la el konulmaya devam edilmiş ve bu geniş malikâneler II. Abdülhamid tarafından atanan ordu komutanı müdürleri veya aşiret reisi mültezimleri aracılığıyla siyasal “zor”la yönetilmiş, yani üzerinde oluşan artığa siyasal “zor”la el

¹⁹³⁵ A.g.e., s.177-178.

¹⁹³⁶ Arzu Terzi, *Bağdat-Musul'da Abdülhamid'in Mirası – Petrol ve Arazi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014, s.26-33.

¹⁹³⁷ Arzu Terzi, bu tapulaştırma stratejisinin “içeriden dağılmaya, dışarıdan parçalanmaya karşı” bir mücadele aracı olduğunu söylemekte ve kamu malı statüsünde olan topraklar üzerinde mülk sahiplerinin hak iddia etmesinin mümkün olmadığını belirtmektedir. A.g.e., s.28, 30-31. Bu açıklama mantıklı görünmekle birlikte, emlâk özelleşmiş olduğu için korunan imparatorluk toprakları değil, padişahın özel mülkü olacaktır.

¹⁹³⁸ “[Ş]unun bunun elinde kalıp’ devredilemeyen bir kısım emlak da tespit edilerek Hazine-i Hassa’nın yönetimine alınmıştır.” A.g.e., s.28.

konulmuştur.¹⁹³⁹ Böylelikle, II. Abdülhamid 1882 yılından itibaren *Hazine-i Hassa Nezâreti* aracılığıyla vergi toplama tekeli yeniden ele geçirmiş ve vergiyi yeniden bir rant bölüşüm aracı olarak kullanmıştır.

Altı, Hilafet her ne kadar imparatorluğun kuruluşundan beri Padişahlığa mündemiç idiyse de, ilk defa II. Abdülhamid’le birlikte “hilâfete ... siyasî maksatlar için ... o zaman kadar düşünülmemiş bir mahiyet atf olundu, halife bütün Müslümanların dinî reisi gibi telâkki olunarak” saltanattan ayrıştırılmak ve Padişahın birincil sıfatı yapılmak istenmiştir.¹⁹⁴⁰ Çünkü, bir, Balkanların büyük oranda kaybedilmesi, gayri-müslim cemaatlerin (millet) olduğu bir birlik fikrinin terki, göçlerle birlikte imparatorlukta müslüman nüfus ağırlıklı bir demografik değişim yaşanması,¹⁹⁴¹ Arap vilayetlerinin merkeze bağlanmasının öncelikli sorun olarak görülmesi toplumsal ve siyasal birliğin ancak İslamcılık (Sünni İslam) üzerinden kurulabileceği düşüncesini beraberinde getirmiştir. İki, imparatorluk sınırlarının nerede başlayıp nerede bittiğinin belli olmadığı koşullarda, Pan-İslamcılık hem bir “iç kolonizasyon” hem de “çifte egemenlik” hakkı iddia etmenin aracı olarak düşünülmüştür. Üç, Hilafet, “iç kolonizasyon”un da bir parçası olduğu düşünülen bu toplumsal birliğin eşit haklar ve siyasal temsil üzerinden değil de, mutlak iktidara sahip bir kişi ve ona itaat üzerinden kurulmak istendiği koşullarda, toplumsal ilişkileri bir “ümme” gibi örgütlemenin ve ona aşkınlaştırmının yegane yolu olarak görülmüştür.¹⁹⁴² Bu haliyle, Abdülhamid’in kişisel tabiiyet ilişkileri üzerinden “genelleşmiş kişisel iktidarı” konsolide etme stratejisinin de bir parçası ve kurucu unsuru olmuştur.

5.2.3. II. Meşrutiyet: Jön Türkler ve İttihat ve Terakki’nin Önünü Açtığı “Gayri-Şahsi İktidar”

II. Abdülhamid Döneminin “genelleşmiş kişisel iktidarı”, devleti (siyasal-toplumsal birlik), kişisel tabiiyet ilişkileriyle bağlanabilenlerin devleti haline getirmiş; bağlayamadıklarını devletin dışında konumlandırmış ve onları baskıyla tahakküm altına almıştı. O nedenle, Abdülhamid hem “Ulu Hakan” hem de “Kızıl Sultan”dı. Kişisel tabiiyet ilişkileriyle kurulan siyasal-toplumsal birlik, imparatorluğun taşrası, merkezi ile toplumsal sınıf ve tabakaları yatayına kesiyor; ayrıştırıyordu. II. Abdülhamid mutlakîyetinin çelişkisi bu ikilikte sembolize oluyordu.

¹⁹³⁹ François Georgeon, a.g.e., s.191-195.

¹⁹⁴⁰ Halil İnalcık, “Osmanlı Pâdişahı”, a.g.e., s.71.

¹⁹⁴¹ “Bu muhacirler imparatorlukta Müslüman nüfusun oranını arttırmakla yetinmezler – 1875 ile 1880 arasında bu oran %66’dan %75’e çıkar; onları kabul eden devletin kimliği sorununu da gündeme getirirler.” François Georgeon, a.g.e., s.226.

¹⁹⁴² A.g.e., s.225-232, 239-245, 314-315.

Kürtlerden *Hamidiye Alayları* kurulduğu bir dönemde Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı vilayetler devlete sorunsuz şekilde bağlanırken, Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları vilayetlerde büyük bir Ermeni Sorunu boy atıyordu. Osmanlı taşrasında ikili bir görünüm ortaya çıkıyordu. Merkezden sürgün edilenlerin yoğunlaştığı alanlar da bu ikiliği pekiştiriyor; siyasallaştırıyordu.¹⁹⁴³ Taşra eşrafı (esnaf, tüccar, toprak sahipleri) iktidara bağlanamadığı yerlerde, 1906 yılından itibaren yoğunlaşan şekilde merkezin atadığı valilerle, özellikle de bölüşüm ilişkileri üzerinden karşı karşıya gelmeye başlamıştı. Bu mücadelenin vergi isyanları olarak yansımalarının, kişisel iktidarın vergiyi kendine dolayım kanalı olarak kullanmasının payı vardı. Bu nedenle, *Şahsi Vergi*'nin arttırılması üzerine Kastamonu halkı şehrin tüm şahsi vergilerini en varlıklı kişi olarak Enis Paşa ödesin diyebilmiş; Erzurum halkı Hükümetin yerel gereksinimler dışında bizden vergi toplamaya hakkı var mıdır diye sorgulamaya başlayabilmiş ve topladığı vergilerin ¼'ünü İstanbul'a yolladığını söyledikleri Erzurum Valisinin bunun karşılığında mutlakiyetçi rejimden kişisel çıkarlar sağladığını iddia edebilmişti.¹⁹⁴⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi de yatayına bölünmüştü. Gözden düşen ve sürgün edilen paşalar ve memurların yanında, Abdülhamid'in çevresini saran, sarayı kişisel ilişkiler ağının yoğunlaştığı "genelleşmiş kişisel iktidar"ın bir organı haline dönüştüren bir paşa, ulema ve memur toplamı ortaya çıkmıştı.¹⁹⁴⁵ Bu ayrışma, zaman içinde, hanedan içine kadar yayılmıştı. Abdülmecid'in kızı Seniha Sultan'la evli Damad Mahmud Celaleddin Paşa'nın, 1899'un sonunda iki oğlu Sabahaddin (Prens) ve Lütfüllah'la Avrupa'ya kaçması ve Jön Türklere katılımı siyasal ayrışmanın yeni bir boyut kazandığının göstergesi olarak yorumlanmıştı.¹⁹⁴⁶ Aynı şekilde, yabancı sermaye, özellikle de Alman sermayesi, II. Abdülhamid'den çok önemli imtiyazlar alırken ve kapitülasyonların güvencesi altında sermaye birikimlerini arttırırken, Osmanlı büyük burjuvazisi kişisel ilişkiler ağı içinde imtiyaz, berat veya ruhsatname elde etmeye harcıyordu sermayesini. Kapitalizm geliyor; ancak, sermaye birikiminin önündeki yasal engeller bu birikimin derinleşmesine izin vermiyordu. Edhem Eldem'in ayrıntılı bir şekilde tasvir ettiği İstanbul büyük burjuvazisini temsil eden *Dersaadet Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası*, II. Meşrutiyet'e giden süreçte bu sıkışmayı daha derinden yaşamaya başlamış ve buna göre bir sınıfsal konum almıştır. Yayın organı *Osmanlı Ziraat ve Ticaret Gazetesi*, Abdülhamid dönemini girişimcilerin sermaye yatırımı

¹⁹⁴³ Sürgün coğrafyası olarak Trablusgarp, Erzurum ve Konya'nın durumu dikkat çekicidir. A.g.e., s.439-440.

¹⁹⁴⁴ Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.40, 44, 54.

¹⁹⁴⁵ Jön Türklerin eleştirileri de böyle belirli bir grubun varlığı üzerine yoğunlaşmıştır. François Georgeon, a.g.e., s.443, 453.

¹⁹⁴⁶ A.g.e., s.435.

yapacak güvence ortamına sahip olmadıkları, can ve mallarını güvenceye alacak hukuki düzenlemelerin ve mahkemelerin olmadığı, bu nedenle de risk almadıkları bir dönem olarak tasvir etmiş; izinlerin ve mevkillerin (ticaret odası organları) kişisel ilişkilere bağlı olduğunu açıktan eleştirmiştir.¹⁹⁴⁷

“Genelleşmiş kişisel iktidar” Abdülhamid Dönemi çelişkilerinin derinleştiği fay hattı olmuştur. Bir, son tahlilde İslamcılık (Pan-İslamizmle birlikte) düşüncesinde somutlanan ve kişisel tabiiyet ilişkileri hiyerarşisi üzerinden kurulan siyasal ve toplumsal birlik, tüm toplumu kapsamakta veya toplumsal ilişkilerin bütününe örgütlemekte başarısız olmuştur. Ermeni ve Rumlar başta olmak üzere, gayrimüslimlerin zımnî uyruklar olarak ve cemaatler (millet) üzerinden örgütlenmeyi kabul etmemeleri bunun açık göstergesidir.¹⁹⁴⁸ Eşit siyasal hak talepleri ve kendi patrikhanelerine bağlı olarak bile örgütlenmeyi kabul etmeyen laik toplumsal örgütlenme arayışları Sünni İslam içinde eritmeye çalışılan ve halife üzerinden sadık uyruklar haline getirilmek istenen siyasal ve toplumsal birlik projesine sığmamıştır. İki, bürokrasideki büyüme Abdülhamid’in kişisel ilişkiler kanalıyla doğrudan kendine bağladığı üst düzey bürokratların (paşa) kapsamını aştıkça,¹⁹⁴⁹ gayri-şahsi iktidarın alanını genişleten bir eğilim açığa çıkmıştır. Bürokrasi ve ordu bu eğilimin parçası olarak bir kurumsallaşma sürecine girmişler; bu da, “genelleşmiş kişisel iktidar” yönünde bir konsolidasyon yaşayan imparatorluğun çelişkilerini derinleştirmiştir. Üç, Abdülhamid imparatorluğun toprak bütünlüğünü “Büyük Güçler”in izin verdiği oranda koruyabildiği için, tahtı ve kişisel ilişkiler üzerinden tahta bağladığı topraklar üzerinde iddia edilen egemenlik hakları doğrudan emperyalizmle ilişkilere bağlı olmuş. Bu ilişkiler, bu örgütlenme tarzını konsolide ettiği kadar, zayıflatmıştır da. Sonuçta, bütün hükümet darbesi, suikast girişimi ve isyanlara rağmen, Abdülhamid saltanatının sonunu getiren olay bu üç çelişkinin düğümlendiği topraklarda, Makedonya’da ve Makedonya Sorunu’nun derinleştiği günlerde ortaya çıkacaktır.¹⁹⁵⁰

1908 Devrimi, Jön Türk hareketini ortaklaştıran bu fay hattına doğmuş; bu çelişkiler karşısında onu aşma iddiasına sahip bir toplumsal ve siyasal birlik projesini gündeme getiren ve onu örgütleyen bir ittifakın ürünü olmuştur. Farklı toplumsal sınıf ve tabakalar, alanını genişlettikçe III. İmparatorluk içinde bir kriz dinamiği haline gelen

¹⁹⁴⁷ Zafer Toprak, a.g.e., s.136-137, 147-148.

¹⁹⁴⁸ François Georgeon, a.g.e., s.325, 328, 329-330.

¹⁹⁴⁹ A.g.e., s.177.

¹⁹⁵⁰ Son viraj Abdülhamid’in Makedonya’yı tek bir kişi, Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa üzerinden kendine bağlayabileceğini düşündüğü uğrakta alınmıştır. 1908 Devrimi Makedonya’da başlamıştır. François Georgeon, a.g.e., s.441, 450-452, 454-460; Mete Tunçay, “Siyasal Tarih (1908-1923)”, Sina Akşin (Ed.), *Türkiye Tarihi*, Cilt 4: Çağdaş Türkiye (1908-1980), Cem Yayınevi, İstanbul, 1997, s.27-84, s.29.

“genelleşmiş kişisel iktidar” karşısında birleşmişlerdir. Onları bir araya getiren özgün koşulları “genelleşmiş kişisel iktidar”ın III. İmparatorluğun özgün biçimini bozan genişlemesi olmuştur. 1900’den itibaren Jön Türklerin eleştirilerinin merkezine II. Abdülhamid’in “keyfi idaresi” yerleşmiştir.¹⁹⁵¹

Farklı toplumsal kesimleri bir araya getiren koşullar, siyasal bir ittifak ve projeye dönüşmüştür. 1907 Kongresi’nde *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti* adını alan çeşitli siyasal örgütler “birleşik bir cephe” oluşturmuşlardır.¹⁹⁵² Selanik’te kurulan, Doktor Nazım, Bahaeddin Şakir, Talat ve Enver gibi isimlerin ağırlıkta olduğu *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti*, Ahmed Rıza kuşağından Jön Türkler, Prens Sabahaddin’in *Teşebbüs-i Şahsî ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti*, sosyalist Ermeni partisi *Taşnaksütyun* gerekirse şiddet de kullanılabileceği kararını alarak Abdülhamid’e karşı birleşmiştir.

Bu “bileşik cephe” çeşitli siyasal projeleri birleştirmekle birlikte, Abdülhamid’in kişisel tabiiyet ilişkileriyle devlet içinde konumlandığı “geleneksel seçkinler”in dışına düşmüş veya I.Meşrutiyet’le birlikte iktidarı paylaşma iradesini göstermiş olmakla birlikte başarılı olamamış mülk sahibi sınıflar ile gayri-müslim cemaatlerin (millet) yeni siyasal temsilcilerini de bir araya getirmiştir.¹⁹⁵³ Etnik ayrılıkların ötesinde bütünleşik Osmanlı büyük burjuvazisini, “siyasal birikim” ayrıcalıklarını (vakıflar da dahil) koruyan feodal mülk sahibi sınıfları, İstanbul esnafını (zanaatkâr ve küçük tüccar), taşra eşrafını (esnaf, zanaatkâr ve tüccar) kesen ve birleştiren bir cephedir bu aynı zamanda. Ermeniler başta olmak üzere, farklı toplumsal sınıf ve tabakaların bir araya geldiği ulusal sorunların toplumsal tabanlarını da bir araya getirme iddiası taşımıştır.

Bu ittifakı mümkün kılan ve devrimin sınıfsal niteliğini belirleyen kozmopolit Osmanlı burjuvazisinin “konumlanmış pratikleri” olmuştur. Devrim, “genelleşmiş kişisel iktidar”ın alanının genişlemesi nedeniyle kendine iktidar alanı bulamayan, toplumsal ilişkileri örgütleme gücü artarken “genelleşmiş kişisel iktidar” nedeniyle sıkışma yaşayan burjuvazinin, “genelleşmiş kişisel iktidar”ın dışında kalmış feodal mülk sahibi sınıfları ve gayri-müslim cemaatleri de yanına alarak, bütün tabakalarıyla birlikte “genelleşmiş kişisel iktidar” karşısında konumlanması sonucu gündeme gelmiştir. Devrime özgün karakteristiğini kazandıran da Osmanlı burjuvazisinin, ilk

¹⁹⁵¹ François Georgeon, a.g.e., s.451; M. Şükrü Hanioglu, *Preparation for a Revolution – The Young Turks, 1902-1908*, Oxford University Press, New York, 2001, s.3, 32, 39, 40, 51, 61, 86, 101, 104, 119, 147, 167, 211, 270; Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1985, s.9.

¹⁹⁵² Erdem Sönmez, a.g.e., s.122-123; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt I: İkinci Meşrutiyet Dönemi, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s.22, 569-570; M. Şükrü Hanioglu, a.g.e., s.6, 32-49, 191-209.

¹⁹⁵³ Feroz Ahmad, a.g.e., s.11, 13; Zafer Toprak, a.g.e., s.149

aşamada kendi içindeki çelişkilere aşkın ve doğrudan iktidarı değil iktidarı paylaşmayı talep eden “konumlanmış pratikleri”dir. Ancak Kanun-u Esasi’nin yeniden yürürlüğe girmesiyle, ticaret, ziraat ve sanayii alanında girişimcilere güvence sağlanabileceği ve böylelikle terakkinin mümkün olabileceğini savunan Dersaadet Ticaret Odası, yayınlarında görüldüğü gibi, Meşrutiyet’in yeniden ilan edilmesi gerektiğini şiddetle savunmuştur.¹⁹⁵⁴ “İlan-ı Hürriyet”ten hemen sonra Manchester’da Osmanlı ve İngiliz bayrakları altında yaptığı kutlama da dikkat çekicidir. Bayrakların üstünde “hürriyet, adalet, müsavat” yazmış; “Yaşasın Padişahımız, yaşasın Kanun-u Esasi, yaşasın millet-i Osmaniyye, yaşasın hürriyet, yaşasın ordu” diyerek Meşrutiyet’in ilanını kutlamışlardır. Buna paralel olarak, devrimi önceleyen yıllarda kapitalist ilişkiler geliştikçe burjuva sınıfının parçası olma potansiyeline sahip olan veya “oluşum halindeki burjuvazi”nin bileşeni iki toplumsal tabakada, yani eşraf ve esnafta da “genelleşmiş kişisel iktidar”a karşı “konumlanmış pratikler”in ortaya çıktığı kaydedilmiştir.¹⁹⁵⁵

Devrim, nesnel olarak birbiriyle mücadele halinde olabilecek bütün bu toplumsal sınıf ve tabakalar ile birbirinden ayrı bütün bu siyasal projeleri bir toplumsal ve siyasal birlik projesinde birleştirmiştir. İttifakı mümkün kılan ve bir devrime taşıyan da bu toplumsal ve siyasal birlik projesi, yani iktidar talebinin yeniden ve yeni biçimde soyutlanması olmuştur. Ancak bu proje ne “taktiksel bir manevra”nın ürünü ne de beş benzemizin tesadüfen bir araya gelişidir; toplumsal ilişkilerin örgütlenme biçiminde biriken çelişkilerin derinleştiği fay hattında olumsal olarak ortaya çıkmış; ama söz konusu özgüllükte zorunluluk olarak belirmiş bir projedir. Özgül olarak bütün bu toplumsal sınıf ve tabakalar ile siyasal eğilimlere aşkın bir toplumsal ve siyasal birlik projesi olduğu için Osmanlılık ve Meşrutiyetçilik öne çıkmıştır.¹⁹⁵⁶ Bahaeddin Şakir, bu toplumsal ve siyasal birlik projesini şöyle özetlemiştir:

---

¹⁹⁵⁴ Zafer Toprak, a.g.e., s.149-152.

¹⁹⁵⁵ Aykut Kansu, a.g.e.

¹⁹⁵⁶ “Osmanlılık, Türkçülük ve İslamcılık, ... birer siyasal proje niteliği taşırlar ve her biri farklı rejim stratejileri ve ittifak politikalarının doğrudan belirleyicidir. Bu nedenle, meşrutiyet hareketindeki tekil eğilimlerin veya söz konusu kategorilerin birbiri içerisindeki motiflerin öne çıkarılması yoluyla, aralarındaki ayrımların silikleştirilmesi, Jön Türk hareketinin bu dönemdeki siyasal projesinin, tasavvur ettiği rejim stratejisinin ve ittifak politikalarının anlaşılmasını güçleştirir. / Jön Türklerin siyasal projeleri göz önünde tutulduğunda ve Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük kategorileri, siyasal proje-rejim stratejisi ekseninde analiz edildiğinde ise Osmanlıcılığın 1907 sonlarında ‘taktiksel bir manevra’ sonucu öne çıkartıldığı tespiti son derece tartışmalı hale gelir. Zira temel amacın Kanun-ı Esasi’nin ilanı ve Abdülhamid’in tahttan indirilmesi olan 1902 sonrasındaki konjonktürde, Türkçülük, söz konusu amaçların gerçekleşmesi açısından anlamlı bir siyasal proje niteliği arz etmez ve elverişli bir ittifak projesi içermez. Tam da bu nedenle, meşrutiyet hareketindeki unsurların Türkçülükleri, Jön Türk hareketinin programatik metinlerine hemen hiçbir zaman yansımaz. Veya Akçura’nın 1904’te yayımlanan çalışması, Jön Türk hareketindeki Türkçülük çerçevesi içinde değerlendirilebilecek tüm unsurlara rağmen, Jön Türklerin siyasal projesiyle arasındaki mesafe farkı nedeniyle, meşrutiyet hareketi saflarında fazlaca ilgi görmez. Paralel biçimde, 1908 sonrasında İmparatorluk’taki hâkim ideoloji silsilesinin Balkan Savaşları ve Ermeni tehcirini takiben sırasıyla İslamcılık ve Türkçülük seyrini izlemesi, yine, bu

“Bizim mesleğimiz, programımız açıktır ... Ancak bir hükümet-i meşruta-i âdile ile nail olacak Türk, Kürd, Bulgar, Arab, Ermeni vesaire vatandaşları ... yekvücut etmeye çalışmaktır. Bu memleket ne Türkün, ne Bulgarın, ne Arabındır. Osmanlı namını taşıyan her ferdin malı ve mülküdür. Bu hakikati kabul ve tasdik eden ve bu ahkâma riayet eden her vatandaş cins ve mezhebi her ne olursa olsun bir hemşehrimizdir. Bunun aksini düşünen yani memleketi parça parça ve kavim kavim ayırmaya çalışan kimseler velev Türk dahi olsalar bizim muhalifimiz ve düşmanımızdır. Bizim Cemiyetimiz İslam ve Hristiyan akvam-ı sairenin komiteleri gibi yalnız o kavmin menfaatini düşünen ‘Nasyonalist’ bir fırka değildir.”¹⁹⁵⁷

Jön Türkler, “ittihad-ı milli”yi sağlayacak bir proje olarak I. Meşrutiyet’ten devrıldıkları Osmanlıcılığı ve onun iktidarı paylaşma biçimini, bir yönetim biçimi olarak Meşrutiyeti ve onun temsil mekanizması olan Meclis-i Mebusan’ı sahiplenmişlerdir. Bu ittifakın öncülüğünü ve dolayısıyla bu siyasal ve toplumsal birlik projesinin taşıyıcılığını da Osmanlı’da ilk defa bir siyasi parti, *Osmanlı İttihad ve Terakki Partisi* üstlenmiştir.

1908’de “İlan-ı Hürriyet” ile nasıl bir değişim yaşandığını anlamak için aydınlatılması gereken çok önemli bir nokta vardır: 1908’in bir devrim olup olmadığı sorunsalı.¹⁹⁵⁸ Devrimi sadece bir siyasal rejim veya toplumsal sistem değişikliği olarak görürsek, 1908 devrim değildir. Meşrutiyetin ilanı olarak I. Meşrutiyet’ten farkı yoktur; mutlak veya meşruti monarşiden farklı cumhuriyet gibi bir siyasal rejim savunusuna sahip değildir ve bu tarih feodalizmden kapitalizme geçiş miladı olarak da belirmemiştir. Ancak, değişim “an”ını soyutlamak sadece o “an”daki görüngülerle olmaz; soyutlama öncesi ve sonrasıyla karşılaştırıldığında sahip olduğu ayırt edici tarihsel özgüllüklerle mümkündür. Böylelikle, Meşrutiyet’in ilanı olan o “an”ın tarihsel özgüllüğü anlaşılabilir. Biçimdeki süreklilik ardında içerikte bir kopuşun yaşanıp yaşanmadığı sorgulanabilir. Ayrıca, “an”ın soyutlanmasını mümkün kılan takvimdeki yapraklar, belirli günler değil, “devrimci durum” olarak adlandırılan gelen “devrim süreci”dir ve “an” bu süreç içine konumlandırılmalıdır. Bunun için, 24 Temmuz 1908’in ötesine geçerek o günün içine doğduğu çelişkili sürece ve mücadelenin seyrine bakılmalıdır. II. Abdülhamid’in mutlak monarşisine kadar geriye götürdüğümüz

---

kategorilerin siyasal proje-rejim stratejisi ekseninde analiz edilmesi gerektiğini gösterir niteliktedir.” Erdem Sönmez, a.g.e., s.116-117; Çağdaş Sümer, “Ottoman Regime Strategies and non-Turkish Muslim Responses”, *Middle East Studies Association (MESA-45)*, Yayınlanmamış Sempozyum Metni, Washington DC, ABD, Aralık 2011.

¹⁹⁵⁷ Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti Umur-ı Dâhiliye Şubesi Memuru Dr. Bahaeddin, *Terakki ve İttihad Cemiyeti Dâhiliye Şubesi Yazışmaları (1906-1907): Dr. Bahaeddin Şakir ve Dr. Nazım’ın Kopya Defteri – 1*, Kudret Emiroğlu ve Çiğdem Önal Emiroğlu (haz.), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul (yayına hazırlanıyor), Tahrirat No: 349’dan aktaran Erdem Sönmez, a.g.e., s.117.

¹⁹⁵⁸ Aykut Kansu, a.g.e., s.1-34.

“devrimci durum”un, Abdülhamid’in tahttan indirildiği 22 Nisan 1909 tarihine kadar devam ettiğini görmeyi gerektirir.¹⁹⁵⁹

Devrimi farklı şekilde soyutlama olanağına sahip olduğumuzu gördüğümüz zaman, yeni bir analizin kapısını aralayabiliriz. Bir, 1908, I. Meşrutiyet’ten farklı olarak ana gövdesi “siyasal birikim” mekanizmasının dışında kalmış ve kapitalizmin gelişmesiyle birlikte toplumsal ilişkileri örgütlenme biçimi giderek daha nesnel bir biçim almaya başlamış toplumsal sınıf ve tabakaların “konumlanmış pratikleri”nin ürünüdür. Birinci Bölüm’de tartışıldığı gibi, bu “an”, burjuvazinin üretim ve bölüşüm ilişkilerinin kapitalizm yönündeki gelişiminin önündeki engelleri yıkmaktan, böylelikle, birikmiş çelişkileri aşmaktan başka şansının olmadığı bir “an” olarak belirdiği için “devrimci durum”u ifade eder. Bu haliyle, çelişkileri aşmak bir “iktidar olma” ve “toplumsal ilişkileri örgütlenme tarzını değiştirme” sorununa dönüştüğü için 1908 devrim olarak ele alınmalıdır.

İki, siyasal iktidar içindeki kurumsallaşma ve hiyerarşik örgütlenmeden bağımsız olarak ve bürokrasi ile orduyu kapsadığı zaman dahi onları yatayına keserek örgütleyen bir siyasal partinin öncülüğü ve çeşitli cemiyet ile odaların desteğiyle gerçekleşmiştir.¹⁹⁶⁰ Belirleyici olanın “siyasal birikim” ilişkilerinin ötesinde toplumsal sınıf ve tabakaların nesnelliği ve onların “konumlanmış pratikleri”nin bir parçası olan siyasal örgütlülükleri (siyasal temsilcileri, parti ve programları) olduğunu göstermiştir.¹⁹⁶¹ Bu özelliğiyle bir hükümet darbesi veya seçkinler ya da bürokrasi içinde bir modernleşme projesi olarak görülemez. Ancak, feodalizmden kapitalizme geçiş aşamasında imparatorluk “genelleşmiş kişisel iktidar” ile “gayri-şahsi iktidar” arasında bir geçiş formunu ifade etmektedir ve bu nedenle, bürokrasi ve ordu “siyasal birikim” bağlarından tam anlamıyla kopmuş “gayri-şahsi iktidar”ın Weberci anlamda toplumdan ayrılmış bürokrasisi ve ordusu olarak görülemez ve herhangi bir toplumsal hareketin parçasını oluşturan toplumsal sınıf ve tabakaların da söz konusu “siyasal birikim” bağlarından tam anlamıyla yalıtık şekilde “nesnel” bir görünüm alabilecekleri varsayılmaz. Bu durum, 1908 yılında Meşrutiyet’in İlanı sırasında, rol oynamış bürokrasi ve ordunun hem konumunu hem de sınıfsal bileşimini yeniden gözden geçirmemiz gerektiği gösterir bize.

Üç, bu toplumsal sınıf ve tabakalar “genelleşmiş kişisel iktidar”dan bağımsız kendi güçleriyle iktidar alternatifi haline geldikleri gibi, yine I. Meşrutiyet’ten farklı olarak,

¹⁹⁵⁹ Bu dönemleme için bkz. Feroz Ahmad, a.g.e., s.9, 30.

¹⁹⁶⁰ Şükrü Hanioglu, a.g.e., s.210-288.

¹⁹⁶¹ Aykut Kansu, eski düzen siyasetçilerinin siyasal parti kurmakta nasıl zorlandıklarını, devlet içinde sahip oldukları statünün kuruluş süreçlerini zorlaştırdığını belirtmiştir. Aykut Kansu, *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi, 1908-1913*, İletişim Yayınları, 2016, s.6-7.

sonuna kadar iktidarı paylaşma iradelerini korumuşlardır. Meclis-i Mebusan'ın toplanması yönündeki irade bunun kanıtıdır.¹⁹⁶² Çünkü, “genelleşmiş kişisel iktidar”dan bağımsız bir siyasal temsil ancak bu yolla sağlanabilirdi. Meclis-i Mebusan, sürekli Saray ve Babiâli'ye (Hükümet) karşı ancak onlarla eşit bir iktidar odağı olarak konumlanmaya çalışmıştır. 31 Mart Vakası karşısında Meclis-i Âyân'la birleşerek İstanbul'daki iktidara karşı Ayastefanos'ta Meclis-i Umumi'yi toplamış ve kendini ayrı bir iktidar odağı olarak deklare etmiştir. İstanbul'u işgal eden Hareket Ordusu'nun, Abdülhamid'in tahttan indirildiği ve yerine Mehmed Reşad'ın (Mehmed V) geçirdiğini beyan eden bildirisini onaylayarak iktidarı paylaşma iradesini Saray ve Babialî'ye devretmeyeceğini göstermiştir. Meclis'in merkezinde durduğu çoğulcu bir siyaset alanı ortaya çıkmış; bu alan, 1912 Balkan Savaşları ve 1913 Babiâli Baskını'na kadar varlığını korumuştur.¹⁹⁶³

Dört, 1908, toplumsal ilişkilerin örgütlenme tarzını değiştirme yönünde bir iradeye sahiptir. “İlan-ı Hürriyet”ten sonra, Tanzimat dönemindeki kapitalizmin gelişimine benzer şekilde, “teşebbüs-i şahsî”nin korunması ve geliştirilmesi yönünde liberal bir iktisat politikası izlenmeye çalışılmıştır.¹⁹⁶⁴ Mültezim ve vakıfların iktisadi ağırlığından dolayı bir “siyasal birikim” aracı olmaya devam eden verginin içinde bulunduğu niteliksel dönüşüm eğilimini kuvvetlendirici önlemler alınmıştır. Verginin “rant” olarak üretim sürecinden çekilmesinden, üretim ortamının hukuki güvence altına alınıp, vergi ödeme gücü artırılan girişimcilerin kazançlarının vergilendirilmesi gerektiği savunulmuştur. Yabancı sermayeye geniş olanaklar sunulmuştur. Toprak, üretim sürecini kısıtlayan bu ve benzeri uygulamaların kaldırılması yönündeki politikaları “malî devlet” yerini “iktisadî devlet”e bırakmaya başlamıştı diyerek özetlemiştir.¹⁹⁶⁵ Müslümanlarla gayri-müslimlerin eşit yurttaş haklarına sahip olmaları gerektiği yönündeki savunuları da toplumsal ilişkilerin yeni bir tarzda örgütlenme iradelerinin bir diğer göstergesidir. Jön Türkler, siyasal temsil, memuriyet ve zorunlu askerlik uygulamalarında eşitliğin (müsavet) temel alınması gerektiğini savunmuşlardır. Böylelikle, “ittihad-ı milli” ile farklı milletlerin (cemaat) tek bir “Osmanlı milleti” olarak birleştirilmesi, hem de bireysel düzlemde herkesin “vatandaş” (yurttaş) olarak toplumsal ve siyasal haklara sahip olması mümkün olabilecekti.¹⁹⁶⁶

1908 Meşrutiyet'in İlanı, bu özellikleriyle, devrim olarak adlandırılması gereken bir kopuş momentidir. Ancak, “devrim” kavramının gönderme yaptığı idealleştirmelere

¹⁹⁶² Feroz Ahmad, a.g.e., s.13-31.

¹⁹⁶³ Zafer Toprak, a.g.e., s.36.

¹⁹⁶⁴ A.g.e., s.32-35; Feroz Ahmad, a.g.e., s.14.

¹⁹⁶⁵ Zafer Toprak, “İktisat Tarihi”, Sina Akşin (Ed.), *Türkiye Tarihi*, Cilt 3, a.g.e., s.191-246, s.203.

¹⁹⁶⁶ Aykut Kansu, a.g.e., s.9; Erik Jan-Zürcher, a.g.e.

değil, çağdaşı burjuva devrimlerine benzer. Örneğin, 1905 Rus ve 1906 İran Devrimi de, burjuvazinin iktidar talebini anayasal haklar çerçevesinde talep ettiği; Meşrutiyetçiliğin öne çıktığı devrimlerdir.¹⁹⁶⁷ Bu üç devrimde de, burjuvazi, doğrudan iktidarı almaktansa, eski feodal mülk sahibi sınıflarla iktidarı paylaşma eğilimindedir. Hatta bu özelliğiyle, tarihte en çok idealize edilmiş 1789 Fransız Devrimi'ne bile benzer. Birinci Bölüm'de tartışıldığı üzere, 1789'da burjuvazi aristokrasi ve monarşinin kaldırılmasını değil, onlarla eşit siyasal ve iktisadi haklara sahip olmayı talep etmiştir. Mülkiyet haklarının “özel mülkiyet”te eşitlenerek anayasal güvence altına alınması temel talebi olmuştur. Jirondenler tarafından temsil edilen büyük burjuvazi için bu anayasal, liberal ve ılımlı talepler yeterlidir. Tam da bu nedenle, 1789'da monarşi kaldırılmamış ve varlığını devam ettirmiştir. Ancak, devrim bu tarihte bitmemiş ve sadece 1799 yılına kadar sürecek bir sürecin fitilini ateşlemiştir. Bu süre zarfında burjuva sınıfı içindeki tabakalar arası sınıf-içi ve diğer toplumsal sınıf ve tabakalarla sınıflar arası mücadele devrimin farklı eşikler atlamasına neden olmuştur. Bunlardan sadece 1792 yılındaki Jakoben iktidarı feodal mülk sahibi sınıfların tüm haklarının kaldırılması yönünde cumhuriyetçi bir talebe sahip olmuştur. Dolayısıyla, 1908'in devrim olarak soyutlanması kadar, süreklilik-kopuş diyalektiği içinde anlaşılabilir kimi karakteristik özelliklerinin de ortaya konulması gerekir.

Sınıfsal bileşenleri ve niteliği başta olmak üzere, 1908 aynı zamanda bir sürekliliği ifade eder. Jön Türkler, Abdülhamid'e ve onda cisimleşen “genelleşmiş kişisel iktidar”a karşı çıkmışlar; ancak, monarşi, hanedan, padişah ve sarayı imparatorluğun birleştirici ve kurucu unsurları olarak görmeye devam etmişlerdir. Monarşiyi muhafaza etme düşünceleri, devletin diğer organları için de geçerli olmuştur. Feroz Ahmad'ın dediği gibi, Jön Türkler, “devrimi, devlet aygıtına karşı değil, onunla birlikte sürdürmeye” çalışmışlardır.¹⁹⁶⁸ İktidarı ele geçirmek gibi bir girişimde bulunmamış; monarşiye dokunmadığı gibi II. Abdülhamid'i de tahttan indirmemiş ve Heyet-i Vükela (Babîâli, Hükümet, Sadrazam, Nazırları) atamalarında doğrudan belirleyici olmamıştır.

Söz konusu muhafazakâr tutumun iki nedeni olabilir. Bir, 1908 yılında henüz “birleşik cephe” halinde hareket ederlerken, başta kozmopolit büyük burjuvazi ve “siyasal birikim” haklarına sahip mülk sahibi sınıflar, Abdülhamid'le birlikte bozulan dengeyi yeniden kurma; “genelleşmiş kişisel iktidar” alanını “gayri-şahsi iktidar” lehine

¹⁹⁶⁷ Eric Hobsbawm, a.g.e., s.100, 101, 115; Feroz Ahmad, a.g.e., s.10.

¹⁹⁶⁸ Feroz Ahmad, a.g.e., s.12, 14, 26-27.

daraltma iddiasına sahip olmuştur.¹⁹⁶⁹ Anayasal taleplerin ötesine geçileceği düşüncesi, daha 1908 Eylül’ünde bu tabakaları cephe dışına düşürmüştür. Prens Sabahattin’in *Osmanlı Ahrar Fırkası* bu kopuşu temsil eder. Söz konusu ayrışmanın yanı sıra, bu tabakaların iktidarı daha çok Babiâli üzerinden kullanmaya çalıştığı, Saray’ın iktidarını Sadrazam ve Hükümet eliyle sınırlamaya çalıştığı görülür.¹⁹⁷⁰ *31 Mart Vakası*’nda da, Padişahın yetkilerinin sınırlandırılmasının ötesine geçildiği düşüncesiyle Meclis-i Mebusan ve *İttihat ve Terakki Cemiyeti*’ne karşı konumlanmışlardır. 1909 Anayasa Değişikliği görüşmelerinden anlaşıldığı üzere, bu tabakalar, ilerleyen dönemde, Meclis-i Âyân aracılığıyla da iktidarlarını korumaya çalışmışlardır.¹⁹⁷¹

İki, *İttihat ve Terakki Cemiyeti* ise, “siyasal birikim” haklarına sahip mülk sahibi sınıfların ayrıcalıklarına son verilmesi, onların bürokrasi ve ulema eliyle oluşturdukları tekelin kırılması yönünde talepler gündeme getirmiştir. Toplumsal olarak da kozmopolit büyük burjuvaziyle mücadele halindeki esnafa (küçük tüccar ve zanaatkâr) dayanmaktadır.¹⁹⁷² Ancak, Padişah ve Babiâli’nin elindeki bürokratik atama tekeli kırılamadığı için ne Hükümet olma ne Sadrazamı belirleme ne de Nazır çıkarma şansına sahip olamamıştır. O da, özellikle Meclis-i Mebusan’da çoğunluğu ele geçirdiği Aralık 1908’den itibaren iyice belirginleştiği haliyle, iktidarı paylaşabilmek için, Saray ve Babiâli karşısında Meclis-i Mebusan’ı ayrı bir iktidar odağı haline getirmiştir.¹⁹⁷³ Üç iktidar odağı arasındaki mücadele, 1908 yazından 1909 Nisan’ına (*31 Mart Vakası* ve *Hareket Ordusu*’nun müdahalesi) kadar imparatorluk içindeki organlar arası yetki paylaşımını belirlemiştir. 22 Nisan 1909’da Meclis-i Umumî’nin II. Abdülhamid’i tahtan indirip Kanun-u Esasî’nin teminatı olduğunu deklare etmesiyle, yeni bir döneme girilmiş;¹⁹⁷⁴ 1909-1912 yılları arasında bütün organlar Kanun-ı Esasî’de belirtilen yasal sınırlarına çekilmiş ve Meclis-i Mebusan (*İttihat ve Terakki Cemiyeti*) da Hükümet’i dışardan denetleme ve belirleme yetkisine sahip olmuştur.¹⁹⁷⁵ Ama *İttihat ve Terakki*

¹⁹⁶⁹ A.g.e., s.13, 31; Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s.145-148, 150, 153-154; Cenk Reyhan, *Türkiye’de Liberalizmin Kökenleri – Prens Sabahaddin (1877-1948)*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2008, s.73-76.

¹⁹⁷⁰ Feroz Ahmad, a.g.e., s.14-17, 24, 27-32; Aykut Kansu, a.g.e., 6-8.

¹⁹⁷¹ Cem Eroğul, Meclis-i Âyân azalarının padişahın tevcihi ile sahip oldukları rütbe, nişan, maaş ve azalık gibi ayrıcalıkları korumak yönünde bir irade ortaya koyduklarını belgelemiştir. Bkz. Cem Eroğul, “1908 Devrimi’ni İzleyen Anayasa Değişiklikleri”, Sina Akşin vd. (Ed.), *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, a.g.e., s.85-139, s.88-90.

¹⁹⁷² Zafer Toprak, a.g.e., s.42; Feroz Ahmad, a.g.e., s.10, 13, 24-25.

¹⁹⁷³ Feroz Ahmad, a.g.e., s.14-31; Mete Tunçay, a.g.e., s.27-33.

¹⁹⁷⁴ “Kanunu Esasi verilmez, alınır. [...] Mert odur ki hukukunu bilmeli. [...] Bizim hukukumuz bizimdir. [...] Kanunu Esasi de bu hukukun Hükümetçe tanınmasından, tahtı taahhüt ve zamâna [kefalet] alınmasının vesikasından başka bir şey değildir.” *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 1, İçtima Senesi: 1, Cilt 3’te, s.200’den sonra eklenen 33 sayfalık Kanun-ı Esasi Encümeni mazbatasının 9.sayfasından aktaran Cem Eroğul, a.g.e., s.86.

¹⁹⁷⁵ Mete Tunçay, a.g.e., s.32.

Cemiyeti, bu yetkiyi aslolarak dışardan kullanabilmiştir. Bu nedenle, bürokratik atama tekeli için mücadele etmeye devam etmek zorunda kalmıştır. 1909 Tensikâtı ve bu tensikat sırasında yaşadığı zorluklar bunun en açık göstergesidir.¹⁹⁷⁶ Ayrıca, bürokratik ve askerî kadroların belirlenmesinde köklü çözüm olabilecek, “genelleşmiş kişisel iktidar”ın en önemli yetkilerinden biri olan ve padişahın uhdesinde bulunan rütbe, mansıp ve nişan tevcihi yetkisini kaldırmamış; sadece Kanun-ı Esasî’ye kanunlara uygun olarak ibaresini ekleyerek bu yetkiyi sınırlamaya çalışmıştır.¹⁹⁷⁷ Yetkiyi kaldıramaması nedeniyle, paşa rütbesinde görüldüğü gibi mevcut kadrolar dışında kendine yakın kişilere rütbe tahsis ettirme yoluna gitmiştir.¹⁹⁷⁸

İttihat ve Terakki Cemiyeti, devrimci durum içinde iktidarı paylaşabilmenin yolunun Padişah ve Babıâli’nin yetkilerini sınırlamaktan geçtiğini görmüştür. Ancak, bunu “hâkimiyet-i milliye”, yani bütün iktidarın ulusa verilmesi veya egemenliğin doğrudan millet vekilleri eliyle kullanılması gibi Cumhuriyetçilerin savunduğu sınırlara hiçbir zaman çekmemiştir.¹⁹⁷⁹ İltizam ve vakıfların kaldırılmamasının yanı sıra, rütbe, mansıp ve nişan tevcihine de son veremeyişinin de gösterdiği gibi, “genelleşmiş kişisel iktidar”ı ortadan kaldırmayı değil, sınırlamayı hedeflemiştir veya bu sınırlar içinde hareket edebilmiştir. Bu nedenle, siyasal rejim olarak Meşrutiyet’i savunmanın ötesine geçememiştir. Bu savunuda belirleyici unsurun Padişah olduğu görülmektedir. Saltanat ve Hilafeti ilga etmek gibi bir iddiası olmamakla birlikte, bu makam-organların imparatorluğun temeli olduğunu savunmuştur.

“Jön Türklerin Abdülhamid’e karşı tavrını belirleyen, Osmanlı monarşisine ve hanedanına verdikleri yerdir. Çoğu Osmanlı’yı savunur. Çok büyük bir çeşitlilik içeren ve her tür tehdidin pençesindeki bir imparatorlukta, hanedan sisteminin kilit taşı oluşturmaktadır; Jön Türklerin söylediğine göre, eğer hanedan yok edilirse imparatorluk çöker. Türklerin Osmanlı İmparatorluğu’nun önündeki dalgakıran olduğuna inanan Ahmed Rıza’nın kanısınca, eğer Osmanlı hanedanı yok olursa, Bulgar, Rum ve Ermeni dalgaları Türklerin üzerini örtecektir. Jön Türkler, dinin toplumsal bağlarda oynadığı rolü bilen pozitivistler olarak, monarşi kurumunun kutsal niteliğine de büyük önem verir ve hilafetten yararlanmak isterler. Kısacası, onların görüşünce, imparatorluk hanedan sayesinde ‘dayanmaktadır.’”¹⁹⁸⁰

Monarşiyi korumakla birlikte, onu Meşruti Monarşi sınırlarına çekme ve bu suretle iktidarı paylaşma iradesi dahi, keskin bir sınıf mücadelesine zemin hazırlamış ve devrimci bir düşünce ve eylem olmuştur. O nedenle, her ne kadar saltanat ve hilafeti koruyan bir anayasaya sahip olsa da, Meşrutiyet’in İlanı, özellikle Padişahın yetkileri

¹⁹⁷⁶ Abdülhamit Kırmızı, a.g.e.; Şükrü Hanioğlu, a.g.e., s.287-288; Olivier Bouquet, a.g.e., s.214.

¹⁹⁷⁷ Cem Eroğlu, a.g.e., s.89, 93.

¹⁹⁷⁸ Mehmet Zeki Pakalın, “Rütbe” ve “Paşa” maddeleri, a.g.e.

¹⁹⁷⁹ Şükrü Hanioğlu, a.g.e., s.296-297; Krş. Cem Eroğlu, a.g.e., s.85.

¹⁹⁸⁰ François Georgeon, a.g.e., s.453.

karşısında Meclis-i Mebusan'ın yetkilerini arttırması ile “gayri-şahsi iktidar” alanını genişleten bir devrim olmuştur. 1908 yılında göremeyeceğimiz bu özelliği, devrimci durumun ilerleyen aşamalarında 1909 Anayasa Değişikliğinde kendini gösterir. Örneğin, md.3'te yapılan “Zat-ı hazret-i padişahi hin-i cüluslarında Meclis-i Umumîde ve Meclis müçtemi değilse ilk içtimasında şer-i şerif ve Kanun-ı Esasî ahkâmına riayet ve vatan ve millete sadakat edeceğine yemin eder.” şeklindeki değişiklik, 1876 Kanun-ı Esasî'sinin ruhunu değiştiren bir değişiklik olmuştur.¹⁹⁸¹ Andın (yeminin) padişaha içildiği, dolayısıyla, iktidarı paylaşmanın padişaha sadakat ve itaat koşuluna bağlı olduğu mutlak monarşilerden farklı olarak, padişahın, sadece Hükümet önünde de değil, ulusun temsilcileri önünde ant içecek olması Meclis-i Mebusan'a büyük bir güç ve üstünlük vermiş; sadakat bağı vatan ve millet üzerinden kurmuştur.

Padişahın Meclis-i Mebusan'ın kuruluş, toplanma, yasa önerme, gensoru verme vb. yetkilerini sınırlayan yetkilerinin bir kısmı kaldırılmış, bir kısmı da önemli oranda sınırlandırılmıştır. Meclis-i Umumî'nin “bilâ davet [çağrısız]” ve kendiliğinden “miadında küşadı ve tatili” hükme bağlanmış (md.7, 43), Meclis-i Mebusan'ın feshi zorlaştırılmış (md.7, 35) ve ayrı bir organ olarak yetkilerini eline aldığı açık göstergesi olarak Meclis-i Mebusan'ın kendi Riyasetini (Başkan ve 2. ve 3. Başkanlıklar) almaşksız (alternatifsiz) kendisinin seçmesi ve sadece seçim sonucunu padişaha arz etmesi kuralı getirilmiştir (md.77).¹⁹⁸² Sadaret aracılığıyla Padişahın iznine bağlanmış ve Şurayı Devlet tarafından hazırlanması koşuluna bağlanmış yasa önerme yetkisi doğrudan Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyân'a verilmiş ve yasa önerilerinin doğrudan padişahın “tasdiğine” (onay) arz edilmesi kararlaştırılmış (md.53), padişaha Hükümet aracılığıyla yasa önerme yetkisi verilerek padişahın yasama yetkileri Meclis-i Umumî'yle eşitlenmiş (md.7), yasaların uygulanma biçimiyle ilişkili olması gerektiği söylenerek padişahın nizamname çıkarma yetkisi sınırlandırılmış (md.7), kanun-u muvakkatların ilk toplantıda Meclis-i Mebusan'a sunulması hükme bağlanmış (md.36), yasa önerilerine karşı padişahın sahip olduğu “mutlak veto yetkisi” kaldırılarak “geciktirici veto” yetkisi verilmiştir (md.54). Ayrıca, daha önce sadece Padişaha verilen “genel af ilanı” ile barış, toprak ilhakı ve terki, ticaret, Osmanlı tebaası, devlet harcamalarıyla ilgili uluslararası antlaşmaları imzalama yetkisi Meclis-i Umumî'nin “tasvibi”ne (uygundur görüşü) bağlanmıştır (md.7). Padişah başta olmak üzere bütün hanedanın tahsisatı da dahil, bütçe hazırlama yetkisi Meclis-i Mebusan'a verilmiştir; Heyet-i Vükelâ belirlenen gelir

¹⁹⁸¹ “Kanun-ı Esasî'nin Tadilleri”, Suna Kili ve Şeref Gözübüyük (Ed.), a.g.e., s.87-96, 88; Cem Eroğul, a.g.e., s.87, 92.

¹⁹⁸² 1909 yılında yapılan bütün anayasa değişiklikleri için bkz. Cem Eroğul, a.g.e., s.92-99; Suna Kili ve Şeref Gözübüyük, a.g.e., s.88-93.

ve giderler doğrultusunda harcama yapabilecektir (md.6, 80). Bu düzenleme, kademeli olarak Maliye Hazine'sine (Merkezi Devlet Hazinesi) devredilen Hazîne-i Hâssa mülk ve vakıflarının gelir ve giderleri ile Harem-i Hümayun giderlerinin denetiminin de “gayri-şahsi iktidar”a verilmesinin anayasal zemini olacaktır.¹⁹⁸³

Heyet-i Vükela'nın (Hükümet) ayrı bir organ olarak güçlenmesi de, Padişahın üzerindeki yetkilerinin sınırlanması, kime karşı sorumlu olacağının yeniden düzenlenmesi ve Meclis-i Mebusan karşısındaki konumunun yeniden belirlenmesiyle mümkün olmuştur. Kuruluşu salt Padişahın takdirinde olmaktan çıracılmış, kuruluşundaki sorumluluk doğrudan kendisine verilmiş, Padişaha Sadrazamın teşkil ve arz edeceği vükelâyı onaylama yetkisi verilmiştir (md.7, 27). Padişaha ait olan vükelânın “azl ve tebdil” yetkisi ise korunmuştur (md.7). Daha önce müzakere edeceği konular “muhtacı istizan” ile Padişahın iznine bağlanmışken, değişiklikle Padişaha sadece “muhtacı tasdik”, yani onay yetkisi verilmiştir (md.28, 29). Md.30, “Vükelâ hükûmetin siyaset-i umumiyesinden müştereken ve daireyi nezaretlerine ait muamelattan dolayı münferiden Meclis-i Mebusana karşı mesuldürler.” diye değiştirilmiştir.¹⁹⁸⁴ Böylelikle, Meşrutî bir rejim doğrultusunda en önemli değişikliklerden biri yapılmış; Heyet-i Vükelâ bir bütün olarak Meclis'e karşı sorumlu hale getirilerek Padişahın yürütme üzerindeki yetkisi sınırlandırılmıştır. Ayrıca, Heyet-i Vükelâ kararlarının onayında “karşı-imza kuralı” getirilmiştir (md.30). Böylelikle, onaya konu kararın sorumluluğunu almak için Sadrazam ve ilgili Nâzırın karşı-imzası öngörülmüştür.¹⁹⁸⁵ Bu düzenleme “devlet başkanı” olarak Padişahın “siyasal sorumsuzluğu”na giden yolun ilk ve en önemli adımıdır. Heyet-i Vükelâ'nın Meclis-i Mebusan karşısındaki sorumluluğu, Meclis-i Mebusan'a “güvenoyu” ve “gensoru”yla denetleme yetkisi verilerek ve bu yetki genişletilerek güçlendirilmiştir (md.38).

Bir yandan Padişahı imparatorluğun kurucu unsuru olarak sahiplenirken, diğer yandan, yetkilerini sınırlamak bize gösteriyor ki, 1908 Jön Türk Devrimi, padişahı III. İmparatorluğun “devlet başkanı” olarak konsolide etmiş; ancak, bunu yaparken “gayri-şahsi iktidar”ın alanını genişletmiştir. Burada dikkat edilmesi gereken husus, Padişahın, İngiliz Devriminin “Kral Parlamento'da” diyerek dönüştürdüğü ve “ulusal pazar”ın gelişimine paralel olarak giderek bütün Milletler Topluluğu'nun (*Commonwealth*) “gayri-şahsi iktidarı”ın “devlet başkanı” haline getirdiği kraldan, yani monarşik “devlet başkanı”ndan farklı oluşudur. Her ne kadar Parlamenter Monarşi olması nedeniyle,

¹⁹⁸³ Arzu (Tozduman) Terzi, “Hazîne-i Hassâ” maddesi, a.g.e., s.140.

¹⁹⁸⁴ Suna Kili ve Şeref Gözübüyük, a.g.e., s.90.

¹⁹⁸⁵ Kemal Gözler, *Devlet Başkanları – Bir Karşılaştırmalı Anayasa Hukuku İncelemesi*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 2001, s.235.

şekilsel bir benzerliğe sahip olsalar da, iktidarın niteliği bakımından iki “devlet başkanlığı” arasında çok önemli bir fark vardır.¹⁹⁸⁶ Padişah, sadece “gayri-şahsi iktidar”ın değil, III. İmparatorluğun, yani “genelleşmiş kişisel iktidar” ile “gayri-şahsi iktidarı” birlikte bünyesinde barındıran bir imparatorluğun iktidar ilişkilerinin merkezileştiği ve yoğunlaştığı makam-organı ifade eder. Bu nedenle, Jön Türkler ve sonrasında *İttihat ve Terakki Cemiyeti* padişahı imparatorluğun birleştirici unsuru olarak görmüş olsa da, kapitalizmin “nesnel” sömürü ilişkileri “siyasal birikim” ilişkileri aleyhine ve onları karşısına alarak geliştikçe ve bu gelişime paralel olarak yeni sınıf ve tabakalar oluşmaya, toplumsal ve siyasal birliğin temeli farklılaşmaya başladıkça Padişah birleştirici bir unsur olmaktan çıkacak ve bir kriz dinamiği haline gelecektir. Her iki eğilimi de siyasal program haline getiren İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin temel çelişkilerinden birini oluşturacaktır.

İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin üzerinde iktidarını kurduğu III. İmparatorluğun “çelişkili” bütünlüğü 1912 yılında çok büyük bir sarsıntı yaşamıştır. İttihat ve Terakki’nin kendini ayırdığı toplumsal sınıf ve tabakalar ile siyasal odaklar, genel seçimleri takiben Arnavutluk İsyanını kullanarak Temmuz 1912’de ordunun içinde teşkilatlanmış Halaskâr Zabitan Grubu ve Şura-yı Askerî eliyle “monarşist bir darbe” gerçekleştirmişlerdir.¹⁹⁸⁷ 5 Ağustos 1912’de Meclis-i Mebusan, Meclis-i Âyân’ın gizli oturumda aldığı karar doğrultusunda “geçici” olarak kapatılmış ve akabinde seçimlerin yenilenmesi kararı alınmıştır. 1912 Balkan Savaşı’na bu koşullarda girilecektir. Büyük Güçlerce gündeme getirilen ve Makedonya’ya (Rumeli-i Şarki) özerklik verilmesini öngören Makedonya Reformu, Bulgar, Sırp ve Yunan Krallıklarının başlattığı bir savaşa dönüşecektir.¹⁹⁸⁸ Savaş, monarşist darbenin yerleşik hale gelmesini sağlayacaktır. Kasım ayında Kâmil Paşa Kabinesi kurulmuş; Meclis-i Mebusan’ın ve siyasal partilerin kapatılarak siyaset alanının daraltıldığı, “genelleşmiş kişisel iktidar”ın alan ve

¹⁹⁸⁶ Bu farkı anlamak için Parlamenter Monarşilerde “devlet başkanlığı”nı şekilsel özellikleri ile inceleyen Kemal Gözler ile bu “devlet başkanlığı”nın tarih boyunca yaşadığı dönüşümü inceleyen Ellen Meiksins Wood’u bir arada okumak gerekir. Bkz. Kemal Gözler, a.g.e., s.45-54; Ellen Meiksins Wood, *Kapitalizmin Arkaik Kültürü*, a.g.e.

¹⁹⁸⁷ Ayrışma ve çatışmaların derinleşmesinde İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin partileşme sürecine girmesinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Cem Eroğul, a.g.e., s.104. Aykut Kansu, İttihat ve Terakki’nin karşısında gelişen muhalefeti ve yarattığı ikiliği şu şekilde ortaya koyar: “Muhalefet ‘haklar’dan söz ettiğinde akıllarında olan şey, liberal demokratik bir devlette bireyin ‘özgür’ haklarını kullanması değil, modern ve merkezî bir devlet aygıtına karşı, cemaatlerin kolektif olarak kullandıkları haklarıdır. Monarşistlerin zihinlerinde bireysel özgürlükler değil, cemaatçi imtiyazlar vardı. Bu imtiyazlar genellikle geleneksel önderler tarafından cemaatin bireyleri üzerinde denetim ve baskı uygulamak için kullanılır, etnik veya dinî, cemaat üyelerine bireysel özgürlük alanları tanımazdı. Bireyin özgürleşmesi veya özgürlük haklarının genişletilmesi ve yaygınlaştırılması, İtilafçılarca sürdürülen siyasi mücadelenin amaçları arasında yer almıyordu.” Kansu, bu ikiliği ortaya koyduktan sonra çalışması boyunca aslolarak monarşist darbeyi ve ona karşı gelişen direnişi anlatır. Aykut Kansu, a.g.e., s.11, 17-19, 348-351, 365-372, 381-382, 386, 395.

¹⁹⁸⁸ A.g.e., s.420-422, 425-427.

yetkilerinin genişletildiği önlemler alınmaya başlanmıştır.¹⁹⁸⁹ Ancak savaşın seyri, Balkanlarda yaşanan büyük kayıplar (Selanik, Manastır, Yanya, İşkodra vb.) karşısında monarşist Kamil Paşa Kabinesi'nin İngiltere'nin desteklediği reform doğrultusunda uzlaşmadan ve kayıpları kabul etmekten yana tavrı ile İttihad ve Terakki'nin başta Edirne olmak üzere kayıpları kabul etmeyerek savaşa devam edilmesi yönündeki ısrarı 1913 yılında yeni bir darbeyi gündeme getirecek; bu sefer monarşistleri iktidardan düşürecek başka bir darbe, “Babiâli Baskını” gerçekleşecektir.¹⁹⁹⁰ Mahmud Şevket Paşa'nın sadaretinde yeni bir kabine kurulacak ve bu kabineyle birlikte İttihad ve Terakki Fırkası tarihte ilk defa gerçek anlamda hükümet olacak, yani iktidarı eline alacaktır. Ancak, Balkanların kaybı ve monarşist muhalefetin III. İmparatorluktaki dengeleri değiştirebilecek güçte oluşunu açık şekilde anlaşılması, iktidarın toplumsal temellerini ve siyasal yönelimlerini değiştirecek, yeni bir toplumsal ve siyasal birlik projesini gündeme getirecek şekilde, 1913 Babiâli Baskını ile kurulan iktidarın yönelimlerini belirleyecektir.

1913 Babiâli Baskını ile kurulan İttihad ve Terakki iktidarında, III. İmparatorluğun veya dönemi itibariyle aynı anlama gelmek üzere meşrutiyetin yapısında belirgin değişikliklerin ortaya çıktığını tespit etmek mümkündür. Öncelikli olan, örgütlediği toplumsal ilişkiler bütünündeki değişimdir. Toplum dediğimizde, Balkan Savaşlarından önce ve sonra olmak üzere bileşenleri, nüfusu ve coğrafyası itibariyle birbirinden ayrı iki toplumdan söz ettiğimiz veya etmemiz gerektiği açıktır. II. Abdülhamid dönemi kayıplarından sonra toplumsal yapıyı bütünlüklü olarak değiştirecek ve öncesindeki gelişmeleri geri dönüşsüz şekilde konsolide edecek en önemli niteliksel kırılma, Balkan Savaşlarıyla birlikte ortaya çıkmıştır. İstatistikler 1914'e gelindiğinde, Osmanlı İmparatorluğu, imparatorluğun ana gözdesini (ana kara) oluşturan Anadolu ve Rumeli coğrafyasının İstanbul ve Edirne dışında kalmakla birlikte Rumeli kısmını tamamen kaybettiğini göstermektedir. İmparatorluk diğer yarısını kaybetmiş; ortadan ikiye bölünmüştür. Bu tarihsel gerçek, toplumun da ortadan ikiye bölündüğü şeklinde değerlendirilmelidir. Osmanlı nüfusun en yoğun olduğu Rumeli topraklarını, nüfusunun yarısını kaybetmiştir.¹⁹⁹¹ Bu bölünmenin aynı zamanda etnik ve dini bir bölünme

---

¹⁹⁸⁹ A.g.e., s.427-429, 444.

¹⁹⁹⁰ A.g.e., s.506, 509, 530, 535.

¹⁹⁹¹ “Toprak kaybından doğan nüfus değişikliklerinin etkisi Balkanlarda doğan devletlerin nüfusuyla ölçülebilir. Bulgaristan, Sırbistan, Romanya ve Yunanistan'da nüfus yoğunluğu Osmanlı İmparatorluğu'nun elinde kalan bölgelerinkinden çok daha yüksekti: Anadolu'daki yoğunluğunun 2 ve hattâ 3 katı ve Irak ve Suriye'dekinin 7 katı. 1914'lerde Sırbistan'ın nüfusu 2.9 milyon, Bulgaristan'ınki 4 milyondan fazla, Romanya'nınki 7 milyondan biraz yüksek ve Yunanistan'ınki 2.6 milyondur. Bu topraklar Osmanlı İmparatorluğunda kalmış olsalardı İmparatorluğun nüfusu 26 milyon değil, 42.5 milyon olurdu.”; “Selânik limanı da dahil, fakat Edirne'den İstanbul'a kadar uzanan bölge hariç,

olduğu da anlaşıyor. Toplum, göçlerle de konsolide şekilde, çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu Anadolu toprakları ile çoğunluğunu gayri-müslimlerin oluşturduğu Rumeli toprakları olarak ikiye ayrılmıştır.¹⁹⁹² Bu gelişmeler sonucunda, Meşrutiyetin toplumsal birlik projesinin temel taşı olan “Osmanlı milleti” bütünlüğünü kaybetmiş ve dayanaksız kalmıştır.

Kaybedilen topraklar, sadece nüfusun yarıya yakınının yaşadığı topraklar olmakla kalmıyor; toplumsal zenginliğin ve sınıfsal eşitsizlikleri de gözetirsek servetin ve sermayenin yoğunlaştığı topraklar olma özelliğini taşıyordu. Kaybedilen “eyaletler en zengin, en verimli, en ilerlemiş ve nüfusu en yüksek olan” eyaletlerdi.¹⁹⁹³ Örneğin, dönemin en büyük imtiyazını yani en önemli altyapı yatırımını oluşturan Anadolu Demiryolu Hattı’nın Rumeli’deki 219 kilometrelik Selanik-Manastır hattı toprak kayıplarıyla birlikte bir anda kaybedilmiştir.¹⁹⁹⁴ “Zorunluluk olarak pazar”la eklemlenme sürecinde yaşanan eşitsiz gelişim, bu bölgeler lehine yaşanmış; bölge pazara dönük üretim yapan bölgelerin başında gelmiştir. 1912 yılında Selanik limanından yapılan dış ticaret Samsun, Adana ve Trabzon’un toplamına eşit, Suriye limanlarının da yarısından fazlaydı.¹⁹⁹⁵ Örgütlenecek toplumsal ilişkilerin kurulduğu iktisadi faaliyetin çeşidi ve niteliği de dolayısıyla bu kayıplarla değişmiştir.

En önemlisi, nüfusun 4/5’inin tarımla uğraştığı ve 1914 yılı itibariyle “milli” gelirinin %54’ünün ziraat gelirlerinin oluşturduğu bir toplumda,¹⁹⁹⁶ kaybedilen ziraat gelirleri ve araziler olmuştur. Donald Quataert’in “Yüzyıl boyunca Avrupa kıtasındaki eyaletler muhakkak ki İmparatorluğun tahsil ettiği ziraat vergilerinin en büyük payını temin ettiler. 1910’da bile (Balkan Harbinden evvel) öşürün ve ağnamın dörtte biri bu eyaletlerden geliyordu.” diyerek bu gelir kaybının ne kadar önemli olduğunu görmemizi sağlar.¹⁹⁹⁷ Bu gelir kaybı, sadece imparatorluk maliyesinin kaybı değil, aynı zamanda bireylerin kaybını da ifade eder. Gelirin kişilere havale edilerek toplandığı ve 20.yy’ın başında bile iltizam usulüyle tahsil edilen öşür gelirlerinin toplam öşür hasılatının %95’inden fazla olduğu düşünüldüğünde,¹⁹⁹⁸ serveti iltizam usulüyle ellerinde yoğunlaştırmaya devam eden tabakalar için bu arazi kayıplarının ne kadar önemli

---

Avrupa’da kalan eyaletlerin hemen hepsi 1911 ile 1913 yılları arasında ayrıldı. Bu son kayıpla İmparatorluk nüfusunun dörtte birinden ve arazisinin de onda birinden fazlasını kaybetti.” Donald Quataert, a.g.e., s.903, 893.

¹⁹⁹² Ayrıntılı istatistikler için bkz. Seyfi Yıldırım, “Balkan Savaşları ve Sonrasındaki Göçlerin Türkiye Nüfusuna Etkileri”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 8, Sayı 16, 2012, s.75-92.

¹⁹⁹³ Donald Quataert, a.g.e., s.892.

¹⁹⁹⁴ A.g.e., s.928.

¹⁹⁹⁵ A.g.e., s.950.

¹⁹⁹⁶ A.g.e., s.961, 963.

¹⁹⁹⁷ A.g.e., s.965.

¹⁹⁹⁸ A.g.e., s.972.

olduğu anlaşılr. İltizam ağının İstanbul'a kadar uzanan ve İstanbul paşalarını besleyen yapısı hatırlandığında da, bu bireysel kaybın sadece bölgesel değil, merkezi etkilerinin de olduğu görülür. Topraktaki özel mülkiyet eğilimi de, bu kayıpların İstanbul'da sadece gelir değil, aynı zamanda mülkiyet kaybı olarak hissedildiğini gösterir.¹⁹⁹⁹ Dolayısıyla, bu kayıpların, sadece imparatorluğun mali yapısında değil, artığa el koyan sınıf ve tabakalar açısından da çok önemli olduğu; bu sınıf ve tabakaların mülk ve gelirinde yıkıcı kayıplara yol açmış olabileceği anlaşılr. Bu durum, sadece imparatorluğun değil bu sınıf ve tabakaların servet ve sermaye birikim kanallarını kaybederek görel olarak yoksullaşmalarına da neden olmuştur denilebilir.²⁰⁰⁰ Kısacası, imparatorluğun geri kalanının sınıfsal kompozisyonunu etkilemiştir.

Toplumsal ilişkiler bütününde yaşanan değişim, onun örgütlenme tarzını da etkilemiştir. 1913 Babiâli Baskınından sonra siyasal alanda yaşanan dönüşümü, İttihat ve Terakki'nin doğrudan iktidarı aldığı ve iktidarı ötsel bir otoriterleşme eğilimi doğrultusunda dönüştürdüğü bir değişim süreci olarak görmektense,²⁰⁰¹ özellikle imparatorluğun sınıfsal kompozisyonunda ortaya çıkan değişimin, II. Meşrutiyetin temelini oluşturan siyasal birlik projesinin ortaya çıkışında olduğu gibi, ama bu sefer farklı içerik ve nitelikte yeni bir siyasal birlik projesini koşullandığını düşünmek daha doğru olacaktır. Bu yorumlama tarzı, otoriterleşmenin ötsel değil, olumsal ve nesnel olduğunu görmemizi sağlayabilir.

Bir, Rumeli'deki egemen ve temsil talebinde bulunmuş sınıf ve tabakaların imparatorluktan ayrılmasıyla birlikte,²⁰⁰² Meşrutiyetin siyasal birlik projesi, yani Meclis-i Mebusan'da temsil yoluyla siyasal birliğin sağlanması projesi önemli ölçüde dayanaksız kalmıştır.²⁰⁰³ Bu kayıp, sadece İttihat ve Terakki'nin yoğun olarak örgütlü olduğu Selanik gibi şehirlerin kaybı olarak değil, onda ve onun dolayısıyla Meclis-i Mebusan'da temsil hakkı elde etmiş sınıf ve tabakaların kaybı olarak yorumlanmalıdır.²⁰⁰⁴ Dolayısıyla, Meclis-i Mebusan'ın işlevsizleşmesinde, I. Meşrutiyet'teki kayıplar sonucunda yaşanan çözölüşe benzer dinamiklerin rol oynadığı söylenebilir. Bu kayıp ve işlevsizleşme, gayri-müslimlerin temsil ve yönetime

---

¹⁹⁹⁹ Kayıplar karşısında alındığı iddia edilen önlemler bu çıkarımı yapmamızı sağlar. Bkz. Arzu Terzi, *Abdülhamid'in Mirası*, a.g.e., s.31.

²⁰⁰⁰ Elbette bu öngörüü destekleyecek tarihsel verilere ihtiyacımız vardır. Bu verileri sunacak ve bu öngörüü destekleyecek çalışmalar ise, bu tezin sınırları dışında kalmakta, ilerleyen yıllarda yapılacak başka araştırmaları beklemektedir.

²⁰⁰¹ Mete Tunçay, a.g.e., s.36, 40-41.

²⁰⁰² Donald Quataert, a.g.e., s.972,

²⁰⁰³ Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı:4/5, 1976, s.245-284, s.258.

²⁰⁰⁴ Balkanları kapsayan son genel seçimlerin 1912 yılında nasıl bir Meclis kompozisyonu ortaya çıkardığına bakmak, bu iddiayı destekleyecektir. Bkz. Aykut Kansu, a.g.e., s.485-486, 537-585.

katılımlarında büyük oranda çözümlü yol açmış; “Osmanlı milleti” üzerinden kurulmaya çalışılan yurttaşlık bağını bir siyasal birlik projesi olmaktan çıkarmıştır. Aynı zamanda, sınıflar-ıçerik etnik ve dini ayrışma ve bölünmeleri kuvvetlendirmiştir.²⁰⁰⁵

İki, Balkanların kaybıyla birlikte İstanbul’un toplumsal ve siyasal ağırlığının artması, burada yoğunlaşan ve 1912 Monarşist Darbesini gerçekleştiren “siyasal birikim” bağlarını koruyan sınıf ve tabakaların önemli bir iktidar alternatifi olarak İttihat ve Terakki’nin karşısında olduğunu göstermiştir. Bu nedenle, ilk defa 1912 yılında gündeme gelen Kanun-u Esasi’nin 7. ve 35. maddelerinin değiştirilmesi talebi, 1914 yılında son halini alarak kabul edildiğinde, 1912 Darbesinden sonra savunulduğu biçiminden farklıydı.²⁰⁰⁶ Her ikisinde de, yürütmenin, Heyet-i Vekile’nin (hükümet) güçlendirilmesi talebi olmasına karşın, 1914’teki versiyonunda Meclis-i Mebusan’ın yetkilerini sınırlandırması öngörülen organ artık “siyasal birikim” ayrıcalıklarını devam ettirenlerin temsil organı olan Meclis-i Âyân değil, doğrudan Padişah’tı. İttihat ve Terakki Fırkası, “siyasal birikim” ayrıcalıklarına sahip olanlar karşısında bir makam-organı, Padişahlığı güçlendirmiştir. Güçlü bir parti ve merkez komitenin oluşturulduğu koşullarda, tek kişinin kontrol edilmesinin kolay olduğu düşünülmüş olabilir.

Üç, İngiltere, Fransa ve Rusya’dan oluşan İtilaf Devletleri’nin Makedonya Sorunu ve 1912-13 Balkan Savaşı’ndaki tutumları ile Osmanlı İmparatorluğu’nu parçalayıcı teslimiyetçi bir barışa zorlamaları ve bunu monarşist iktidarı destekleyerek yapmaları nedeniyle, toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinde iki önemli emperyalist güç olan İngiltere ve Fransa ile yollar ayrılmaya başlamıştır.²⁰⁰⁷ Bunun hem sınıf-ıçerik ayrışma ve bölünmelerde hem de uluslararası düzeyde kurulan ittifaklarda önemli sonuçları olacaktır. İki sonucu birbiriyle kesiştirerek yeni toplumsal ve siyasal birlik projesinin oluşturan olgu ise, dünya üzerindeki tekelleşme eğilimiyle birlikte seyreden korumacı iktisat politikaları ve milliyetçilikle örülen emperyalist paylaşım savaşları olacaktır.²⁰⁰⁸ Bu nedenle, İttihat ve Terakki, bir yandan adım adım Almanya ile ittifaka yanaşırken, diğer yandan İngiltere ve Fransa ile yakın iktisadi ilişkiler içinde olan büyük burjuvazi karşısında esnaf ve eşrafı gözetken korumacı bir iktisat politikası izlemeye başlayacaktır.

Bu değişimin İttihat ve Terakki iktidarına yansısı iki yoldan olmuştur. Biri, Osmanlıcılık siyasetinin yerini Türkçülüğün almasıdır.²⁰⁰⁹ Türk milliyetçiliğinin bu

²⁰⁰⁵ Feroz Ahmad ve Dankwart A. Rustow, a.g.e., s.250-251; Çağlar Keyder, a.g.e., s.81.

²⁰⁰⁶ 1912 ve 1914 versiyonlarının karşılaştırılması ve 1912-14 yılları arasındaki anayasal gelişmeler için bkz. Cem Eroğul, a.g.e., s.101-112.

²⁰⁰⁷ Feroz Ahmad, a.g.e., s.153-159.

²⁰⁰⁸ Almanya’yla kurulan ittifakın iktisadi, siyasi ve askeri boyutları ve kuruluş tarzı için bkz. Lothar Rathmann, *Alman Emperyalizminin Türkiye’ye Girişi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1976, s.22, 59-61, 98-103, 112-134.

²⁰⁰⁹ Erdem Sönmez, a.g.e., s.114-117.

dönemde aldığı özgün biçim, Ziya Gökalp'in Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak tezinde cisimleşmiş gibidir.²⁰¹⁰ Çünkü, Balkan Savaşları sonrası İttihad ve Terakki'nin savunduğu toplumsal ve siyasal birlik düşüncesi, giderek bileşenleri çeşitliliğini yitiren ve sınırları daralan topraklar üzerinde, Türklere ve Müslümanlara dayalı yeni bir birlik arayışına tekabül etme zorunluluğu ile her şeye rağmen Osmanlı'yı bir arada tutma gayreti arasında salınır. "İttihad-ı anasır" ve "Osmanlı milleti"nin çözüldüğü yerde, bu düşüncelerden vazgeçemeyiş ile Turanı kapsayan bir Türkçülük ideali arasına sıkışır. Kozmopolit Osmanlı burjuvazisi dağılır, kendi içinde ayrışırken; eşrafın ağırlık kazanmaya başladığı bir coğrafyada yeni bir birlik arayışı ve bu birliğin sınıfsal nitelik ve öncülük sorunu ortaya çıkmıştır. Gökalp, bu salınımın aşılması için ortak kültür ve dinle kurulacak, yani "hars"ı temel alacak yeni bir birlik ve bu birliği "medeniyete" bağlayacak bir yol önerir. Yeni birliğin Türklerin, "daha Türk, daha Müslüman ve daha modern" olmasıyla sağlanabileceğini savunur. Bu arayış İttihad ve Terakki'nin 1913 sonrası arayışını özetler niteliktedir.²⁰¹¹

İkincisi, "Milli İktisat" politikasıdır. "Milli İktisat", o zamana kadar İngiltere ve Fransa ile "serbest piyasa" (liberal) temelinde kurulmuş iktisadi ve mali ilişkilerin koparılmasına yönelik bir "içe kapanma" ve millileşme politikası ile kurucu unsurunun Alman sermayesi ve "savaş ekonomisi"nin olduğu, sermayenin temelde "esnaf ve eşraf"ta birikmesini (merkezileşme ve yoğunlaşma) öngören bir politikadır.²⁰¹² Bu politika tercihiyle, İngiliz ve Fransız sermayesiyle halihazırda eklemlenmiş olan kozmopolit Osmanlı (büyük) burjuvazisi karşısında ve onu ikame etmesi planlanan yeni bir burjuva oluşum sürecinin kapısı aralanmaya çalışılmıştır.²⁰¹³ Kapitülasyonların tek taraflı olarak kaldırılması, Düyûn-u Umumiye'nin faaliyetlerinin askıya alınması, Osmanlı Bankası'nın yerini almak üzere İtibar-ı Milli Bankası'nın kurulması, bazılarını millileştirilerek yabancı şirketlerin denetim altına alınması, dış ticarete koruyucu-spesifik seçici tarifelere geçilmesi, dış ticareti doğrudan yürütecek İhracat Heyeti'nin kurulması ve Kombiyo Muamelatı Merkez Komisyonu ile kombiyo işlemlerinin denetlenmesiyle İngiliz ve Fransız iktisadi ve mali varlığına darbe vurulmuştur.²⁰¹⁴ Bu boşluk, Almanya'dan borçlanma, yani yeni bir yabancı gücün sermaye ihracı eliyle kapatılmaya çalışılmıştır. 1910'dan başlayan bu eğilim "savaş ekonomisi" döneminde

²⁰¹⁰ François Georgeon, "Ulusal Hareketin İki Lideri: Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura", François Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)*, YKY, 2006, s.91-102, s.96, 97-98.

²⁰¹¹ A.g.e., s.99.

²⁰¹² Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat*, a.g.e., s.37-43, 51-52, 63-63; Emine Kıray, a.g.e., s.179-181.

²⁰¹³ Zafer Toprak, a.g.e., s.38, 40, 42-43.

²⁰¹⁴ A.g.e., s.44-45, 47, 48.

ivme kazanacaktır.²⁰¹⁵ “Savaş ekonomisi” bütün ekonomiyi oligopolistik/monopolistik bir yapıda sadece ordunun ihtiyaçlarına ve dolayısıyla orduya/devlete bağlamakla kalmıyor; silah sanayinin ana üretici-tedarikçisi ve savaşın kumanda kademesindeki güç olarak Almanya’ya da bağlıyordu. Bu ihtiyaçlar İstanbul ve diğer şehirlerde, İttihatçı kahyalar ve devletin diğer organları başta olmak üzere İttihat ve Terakki eliyle kurulan Esnaf Cemiyetleri’nde örgütlenen küçük üretici-tüccar “esnaf” tarafından karşılanıyordu.²⁰¹⁶ Benzer şekilde taşrada toplumsal ilişkiler eşraf üzerinden örgütleniyor ve İttihat ve Terakki ile bu yerel ağların bağ kurması sağlanıyordu. Buna yönelik, anonim şirketler, kredi ve satış kooperatifleri, bankalar kuruluyor ve teşvik ediliyordu.

İttihat ve Terakki’nin “Milli İktisat” politikası bölüşüm ilişkilerini doğrudan etkilemiş; sınıfsal yapı ve yeni konumlanmaları belirlemiştir. Şöyle ki, sermayenin giderek esnafın elinde birikmeye başlaması, “esnaf” sözcüğünde bir anlam kaymasına yol açmış; döneminin yazarları tarafından burjuvazi sözcüğünü ifade etmek için kullanılmaya başlamıştır.²⁰¹⁷ Daha önemlisi, özellikle “harb zengini” betimlemelerinde karşımıza çıktığı haliyle, esnaf ve eşraf, kozmopolit Osmanlı burjuvazisi ve “siyasal birikim” ayrıcalıklarına sahip sınıf ve tabakaların mülksüzleşmesi karşısında zenginleşmiş ve toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinde belirleyici hale gelmeye başlamıştır.

“Cihan Harbi yılları Osmanlı toplumunun geleneksel gelir bölüşümünü olumsuz etkiledi. ... Memleketin en zenginleri memurları, bol maaş alan paşalarıydı. Arabalarda onlar, konaklarda onlar, mesirelerde onlar görülürdü. ...

Fakat harp hayatımızdaki bu ahengi, bu saadeti bozdu. Zenginler fakir, fakirler zengin oldu. Evvelden uşaklık edenler otomobile bindi, arabalarda gezenler yayan yürümeye mecbur kaldı. Kulübelerde oturanlar konaklara, konaklarda ikamet edenler kulübelere göç etti. Bu suretle bizde de Avrupa’da olduğu gibi yeni sınıf teessüs etti.”²⁰¹⁸

Birinci Dünya Savaşı sonucunda, taşrada orta ve büyük toprak sahibi, küçük tüccar ile İstanbul esnafı spekülâtif kazançların da sağladığı itici güçle yeni bir sınıf oluşumunun bileşenleri haline gelmişlerdir.²⁰¹⁹ Toplumsal ilişkilerin örgütlenmesindeki bu değişimin önemi, Zafer Toprak’ın şu sözlerinde saklıdır: “Bu dönüşümün somut

²⁰¹⁵ Rothar Rathmann, a.g.e., s.100-134.

²⁰¹⁶ Zafer Toprak, a.g.e., s.41-46, 62.

²⁰¹⁷ A.g.e., s.100.

²⁰¹⁸ Sedat Simavi, *Harp Fakirleri – Les Néo-Pauvres*, Diken mecmuası külliyyatından, Matbaa-i Orhaniyye, s.1’den aktaran A.g.e., s.544-545, 675.

²⁰¹⁹ A.g.e., s.552-560.

sonucu, Cihan Harbi'nin yitirilişi ertesi Anadolu'da Milli Mücadele'yi yürütecek kadroların ve ekonomik tabanın oluşumunu sağlamasıydı.”²⁰²⁰

5.3. 1923 Devrimi: “Kişisel İktidar”ı Tahtından Eden Devrim

1923 Devrimi, “genelleşmiş kişisel iktidar” ve “gayri-şahsi iktidar”ın çelişkili bütünlüğü üzerinde yükselen III. İmparatorluğun girdiği son kriz dönemine doğmuştur. Bu kriz dönemini diğerlerinden ayıran özellik, imparatorluğun mevcut halinin, yani çelişkili bütünlüğünün restore edilemeyecek bir iktidar sorununa dönüşmüş olmasıdır. Devrim, bu iktidar sorununa taraf olarak “genelleşmiş kişisel iktidar” ile “gayri-şahsi iktidar” arasına bir kama gibi girmiş; çelişkileri derinleştirmiş ve “gayri-şahsi iktidar” yönünde bir kopuş yaratmıştır.

1923 Devrimini imparatorluğun parçası seçkinlerin, (aydın) asker-sivil bürokratların ya da “özneciliğin” en uca çekilebilecek yöntemsel bireyci yorumuyla “tek adamın” “özel” müdahalesi olarak görmek gibi genel bir eğilim olduğu için, devrimin “gayri-şahsi iktidar” yönünde bir kopuş olduğunun iddia edilmesi ilk bakışta mantıklı görünmeyecektir. Zira, İttihat ve Terakki Fırkası'nın jakoben mirasından beslenerek, toplumsal kaynakların tümünden kopuk, halka karşı “tepeden inmecî” bir zihniyetin ürünü bir “otoriter modernleşme” projesi veya “hükümet darbesi” olarak görülen bu “özel” müdahalenin, ancak “kişisel” politik tercih ve stratejiler sonucu ortaya çıkmış; “kişisel” ilişkilerce belirlenmiş; “kişiler” arası karşıtlıkların, çatışmaların ve mücadelelerin ürünü olmuş olabileceği varsayılmaktadır.²⁰²¹ “Kişiler” üstüne kurulu bir okuma, ancak “kişisel” fark ve tercihleri ortaya çıkarır ve devrimin belirli “kişi”lerin veya bir “kişi”nin yerini başkalarının veya bir başkasının alması olarak yorumlanmasının önünü açar. Bu yorumun en yalın örneklerinden biri Ahmet Demirel'in çalışmasıdır. Demirel, 20'li yıllardaki dönüşümü, Meclis içinde ortaya çıkan iki grup arasındaki çatışmaya indirgemekte ve bu çatışmadaki temel ayrımı da Mustafa Kemal Paşa'nın kişisel diktatörlüğüne dayandırmaktadır.²⁰²²

“Aradaki asıl ayrımın, Mustafa Kemal Paşa'nın otoritesine kayıtsız şartsız bağlı olup, adım adım oluşturulmaya başlayan otoriter siyasal çerçevenin savunucusu olanlarla, Mustafa Kemal Paşa'nın olağanüstü yetkilerle donanıp, sivrilmesine ve rejimin otoriter bir yapıya doğru yönelmesine karşı çıkanlar arasında olduğu kabul edildiğinde gruplaşmalar daha doğru

²⁰²⁰ A.g.e., s.48.

²⁰²¹ Metin Heper, a.g.e., s.34, 93, 94-123, 154-157, 173; İdris Küçükömer, a.g.e., s.34-36, 60, 77; Ellen Kay Trimberger, *Tepeden İnmece Devrimler – Japonya, Türkiye, Mısır, Peru*, Çev. Fatih Uslu, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2003; Touraj Atabaki ve Erik J. Zürcher, *Türkiye’de ve İran’da Otoriter Modernleşme (Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012; Murat Belge, a.g.e.

²⁰²² Ahmet Demirel'den önce bu çözümlemeyi yapan ve geleceğe devredilmesini sağlayan isim Bülent Daver'dir. Bülent Daver, a.g.e., s.119-120

anlaşılmakta, ayrımı kesin çizgilerle ayırılmış sınıfsal tabanlara dayandırarak açıklamaya çalışmanın yersizliği ortaya çıkmaktadır.”²⁰²³

Mustafa Kemal’i “kurucu özne” olarak öne çıkaran başka yorumlarda da, bu “tek adamlık” kabul edilmekte; ama bu sefer “tek adamlık” modernleşme-çağdaşlaşmaya ulaşma yönünde meşrulaştırılmaktadır.²⁰²⁴ Hatta bazı yorumlar, bu bakış açısını bir adım öteye taşıyarak, dönemi itibariyle padişah veya halife olabilecekken buna yanaşmayacak kadar “kişisel” olarak modernleşme-çağdaşlaşma düşüncesine bağlı olduğunu iddia eder.

Bu iki yorum grubunun da, kendi yöntemsel bireyci bakış açıları çerçevesinde dahi sorunlu çözümlemelere sahip olduğu anlaşılıyor. Çünkü, “kişi” üzerinden yapılan çözümleme sadece Mustafa Kemal söz konusu olduğu zaman devreye sokuluyor ve bir karşıtının olduğu / olabileceği göz ardı ediliyor. Kişi-kurum veya kurum-kişi karşı karşıya getiriliyor. Oysa, ileride ele alınacağı gibi, gerek İkinci Grubun yönetim şekli önerilerinde gerekse İstanbul Hükümeti’nde Birinci Dünya Savaşı sonrası koşulların da etkisiyle “tek kişi yönetimi”nin öne çıktığı, imparatorluğun sultan-halife nezdinde konsolide ve restore edilmekte olduğunu görüyoruz. Bu bir tarihsel veri, bir görüngü olarak karşımızda duruyor. Ancak, görüngülere sabitlenmek ve görüngüler üzerinden açıklamalar geliştirmek yerine, bu görüngülere mevcut biçimlerini veren nedir sorusunu sordüğümüz zaman, asıl yöntemsel eleştiriye getirmiş ve yeni bir soyutlama olanağı yaratmış olacağız. Böylelikle, hem neden söz konusu tarihsel dönemde özel olarak bu görüngülerin ortaya çıktığını hem de toplumsal ilişkilerin örgütlenme tarzında, yani iktidar oluşumunda nasıl çelişkili bir dönüşüm içinde bu görüngülerin belirlediğini açıklamak mümkün olacaktır. Toplumsal sınıfların, “zorunluluk olarak pazar”la eklemlenme dinamiklerinin, emperyalist işgalin de böylece dışsal dinamikler olmadığı, tam tersine yapısal olarak sürecin parçası olduğu görünebilir. “Kişisel” görüngüler ile “genelleşmiş kişisel iktidar” ve “gayri-şahsi iktidar” arasındaki çelişkiden beslenen devrim gerçekliği arasında kapanması imkânsız gibi görünen açığı böylelikle ortadan kaldıracak. Onun için şimdi E.P. Thompson’un dediği gibi, yeni bir soyutlama için somut-tarihsel görüngülerle diyalog zamanıdır.

5.3.1. Çözülen İmparatorluk “Mülk”ü Üzerinde Ortaya Çıkan Üçlü İktidar

Kapitalizmin emperyalizm aşaması, gelişmiş kapitalist ülkelerin pazar arayışının ekonomik, siyasal ve askerî rekabet şeklini almasına yol açmış; aralarındaki paylaşım savaşı önce dünyanın doğrudan veya dolaylı yönetim biçimleri üzerinden

²⁰²³ Ahmet Demirel, *Birinci Meclis’te Muhalefet*, a.g.e., s.28.

²⁰²⁴ Şevket Süreyya Aydemir, *Tek Adam*, Cilt I, II, III, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003; Bedia Akarsu, a.g.e., s.12; Tevfik Çavdar, a.g.e., s.15; Doğan Avcıoğlu, a.g.e., s.96-97; Aykut Kansu da çalışmasında benzer sorunsala işaret etmiştir. Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, a.g.e., s.16.

paylaşılmasına, sonra da bu paylaşım savaşının açık savaş biçimini almasına neden olmuştur. Birinci Dünya Savaşı, paylaşımın açık savaş koşulları olmadan tamamlanmasının mümkün olmadığı bir aşamanın ürünüdür.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonucu, paylaşım savaşının kazanan ve kaybedenlerini; paylaşımının yön ve içeriğini belirlemiştir. İngiltere, Fransa, İtalya ve ABD'den oluşan İtilaf Devletleri savaştan galip çıkarken; Alman İmparatorluğu, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu ve Bulgaristan Krallığı'ndan oluşan İttifak Devletleri mağlup olmuştur. Kazananların paylaşımın nasıl olacağını belirleyeceği; kaybedenlerin ise, bu karara tabi olacağı bir sondur bu.²⁰²⁵ İtilaf Devletleri adına savaşı yönetmiş olan *Yüksek Savaş Konseyi (Supreme War Council)*, paylaşımın taraf olarak mağlup olmuş devletlerle yapılacak barış koşullarını, yani mağlup devletlerin üzerinde resmi veya gayri-resmi egemenlik hakkı talep ettikleri toprakların statüsünü belirlemek için Paris Barış Konferansı'nı (18 Ocak 1919) toplamış; böylelikle, barışın koşullarını belirleyecek bir Barış Konseyi'ne dönüşmüştür.²⁰²⁶ Konferans, ilk altı ay boyunca, uluslararası bir geçiş (*interim*) hükümeti gibi çalışmıştır. Merkezi hükümet, ana karargâh, yüksek mahkeme ve parlamento statüsünde kararlar almıştır. Konferansın *de facto* üst karar organını İngiltere, Fransa, İtalya Başbakanları ve ABD Başkanından oluşan *Dörtler Konseyi* oluşturmuş; bu konsey mütareke ve barış görüşmelerinde nihai karar mercii olmuştur. İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya Başbakanları ve ABD Başkanı ile tam yetkili temsilcilerinden oluşan *Onlar Konseyi* ise, *Yüksek Barış Konseyi*'ni (veya *Yüksek Konsey*) oluşturmuş ve *Dışişleri Bakanları Konseyi* ile birlikte geçiş sürecinin yürütmesini üstlenmiştir. Bu sürecin yürütmesine yardımcı olması amacıyla çok sayıda komite kurulmuştur. Alman ve Osmanlı İmparatorlukları gibi İttifak Devletlerinin eski sömürgelerine el konulması ve bunların yeni statülerinin belirlenmesi, Osmanlı İmparatorluğu gibi bazı devletlerin uluslararası statüsünün ne

²⁰²⁵ Taner Baytok, *İngiliz Belgeleriyle Sevr'den Lozan'a: Dünden Bugüne Değişen Ne Var?*, Doğan Kitap, İstanbul, 2007, s.31.

²⁰²⁶ Konferans iç anlaşmazlıklar nedeniyle ilk altı aylık çalışma düzenini koruyamamakla birlikte, 1920 yılına kadar devam etmiştir. Takip eden süreçte 10 Ocak 1920 tarihinde İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya'nın daimi üyesi olacağı Milletler Cemiyeti (Cemiyet-i Akvam) Sözleşmesi yürürlüğe girmiş; 16 Ocak 1920'de Milletler Cemiyeti ilk Konsey toplantısını gerçekleştirmiştir. Milletler Cemiyeti'nin ilk toplandığı tarih Paris Barış Konferansı'nın da resmen sona erdiği tarih olarak kabul edilmiştir. 15 ülkeden oluşan Konsey'in ve 31 ülkeden oluşan Genel Kurul'un uluslararası bürokrasi hakkında kararların alınmasından sorumlu olacağı kararlaştırılmıştır. Yürütmesinin Milletler Cemiyeti Sekreteryası tarafından tarafından üstlenileceği belirtilmiştir. Paris Barış Konferansı tamamlandığında henüz Osmanlı İmparatorluğu ile barış antlaşması imzalanmamıştı. Bu gibi sorunların çözümünde Milletler Cemiyeti'nde ama daha çok da takip eden konferanslarda karar alındığını görüyoruz. Barış Antlaşması imzalanana kadar Paris Barış Konferansı ve takip eden konferanslar belirli bir süreklilik içinde çalışmışlardır. Margaret Olwen Macmillan, *Paris 1919: 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikayesi*, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2004, s. 1-8; Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s.120-121, 135; Temel İskit, a.g.e., s.178-182; Abdullah Kıran, "Milletler Cemiyeti ve Önlenebilen Savaş", *GAU J. Soc. & Appl. Sci.*, Cilt: 3, Sayı: 6, 2008, s.19-36.

olacağına karar verilmesi ve yeni sınırlarının çizilmesi, Ermenistan (başkent Erivan) gibi itilafa konu alanlarda kurulan yeni devletlerin tanınması ve bu alanlarda geçici ve kalıcı yönetim biçimlerine karar verilmesi konferansın öncelikli gündemi olmuştur.²⁰²⁷

Paris Barış Konferansı'nı önceleyen bütün gizli antlaşmaların ilhaka dayanmasına rağmen, savaşın yarattığı yıkım, Avrupa'da yer yer kendini hissettiren devrim tehdidi, Bolşevik Devrimi nedeniyle İtilaf Devletleri barış koşullarını yumuşatmak zorunda kalmışlardır.²⁰²⁸ Bu yumuşamanın ilk işareti Wilson İlkeleri ile verilmiş; konferans görüşmelerinde de ilhak ve sömürge süreçleri yeniden düzenlenmiştir. İlhak ve doğrudan yönetim/kontrolün yerini kontrol, uluslararası kontrol, mali kontrol, otonomi, nüfuz alanı gibi dolaylı yönetim biçimleri almıştır.²⁰²⁹ Bu doğrultuda Konferansın temel önerisi Milletler Cemiyeti himayesi altında kurulacak üç tip “manda rejimi” olmuştur. Bu rejime ek olarak mali kontrol, uluslararası kontrol vb. idari biçimler de önerilmiştir. Savaş, planlandığı gibi işgal ve ilhakı meşrulaştıramamış; ancak, son tahlilde nüfuz alanlarına uluslararası statü tanımış ve eşit egemenlik hakkını hükümsüz kılarak İtilaf Devletlerinin nüfuz alanları kanalıyla yayılmasının önündeki yasal engelleri ortadan kaldırmıştır.

Birinci Dünya Savaşı, kapitalizmin ve akabinde tekelleşmenin en hızlı geliştiği Almanya'nın, Alman sermayesinin yayılma hırsının ürünü olduğu ve paylaşımına taraf diğer gelişmiş kapitalist ülkeler ona karşı konumlanmış oldukları için,²⁰³⁰ İttifak Devletleri'nin mağlubiyeti aslolarak Alman İmparatorluğu'nun mağlubiyetidir. Paris Barış Konferansı da, bu nedenle, öncelikle Alman İmparatorluğu'nun ana kara ve sömürgelerindeki egemenlik haklarını ve mali kontrolünü gündeme almıştır.²⁰³¹ Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Bulgar Krallığı ve Osmanlı İmparatorluğu bu bağlamda ve akabindeki görüşmelere konu olmuştur. İlk kez Alman sömürgeleri görüşülürken gündeme gelen “manda rejimi”, Milletler Cemiyeti himayesini öngörmekle birlikte, doğrudan Milletler Cemiyeti egemenliğini ve dolayısıyla yönetimini gündeme almamış; uluslararası himaye altında sömürgelerin İtilaf Devletleri tarafından paylaşılmasının idari usulü olmuştur.²⁰³²

²⁰²⁷ Margaret Olwen Macmillan, a.g.e., s.62, 89, 358; Bilge Criss, a.g.e., s.88-93.

²⁰²⁸ Taner Baytok, a.g.e., s.28-30.

²⁰²⁹ Margaret Olwen Macmillan, a.g.e., s.107, 369; Taner Baytok, a.g.e., s.37-38, 69, 73, 76, 77, 82.

²⁰³⁰ Lothar Rathmann, a.g.e., s.19-20, 22.

²⁰³¹ Margaret Olwen Macmillan, a.g.e., s.52, 62, 89, 105, 368. Alman İmparatorluğu ile barış antlaşması 28 Haziran 1919'da (Versailles) imzalanmıştır. Bu antlaşmayı 10 Eylül 1919'da Avusturya'yla imzalanan Saint Germain, 27 Kasım 1919'da Bulgaristan'la imzalanan Neuilly ve 4 Haziran 1920'de Macaristan'la imzalanan Trianon Antlaşmaları izlemiştir. Taner Baytok, a.g.e., s.31-32. Osmanlı İmparatorluğu ile Sevr (Sèvres) Antlaşması'nın imzalanması ise, 10 Ağustos 1920 yılını bulacaktır. *Encyclopaedia Britannica*, <https://www.britannica.com/> (Erişim tarihi: 18/07/2017)

²⁰³² Margaret Olwen Macmillan, a.g.e., s.108, 109, 350.

Osmanlı İmparatorluğu'nun İtilaf Devletleri karşısında yenildiğinin ve bu koşullarda ateşkese gittiğinin ilanı olan Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918), imzalandığı andan itibaren imparatorluk genelinde bir egemenlik sorunu yaratmıştır.²⁰³³ Mütareke metninde doğrudan işgaline izin verilen bölgelerin sayıldığı (Karadeniz ve Boğazların açılması ve Karadeniz'e geçişin temini için Çanakkale ve Karadeniz istihkamları, Toros Tünelleri, savaş öncesinde İran'a ait topraklar, Batum ve Bakü); sınırların korunması ve iç asayişin temini dışında Osmanlı ordusunun terhis edilmesinin ve belirtilen yerlerdeki askerlerin doğrudan İtilaf Devletlerine teslim olmasının (Hicaz, Asir, Yemen, Suriye, Irak, Kilikya, Trablus, Bingazi) emredildiği; Vilâyat-i Sitte'de (Ermeni vilayetleri) İtilaf Devletlerinin işgal hakkının saklı olduğunun hükme bağlandığı; İtilaf Devletlerin emniyetlerini tehdit ettiğini düşündükleri durumlarda işgal hakkına sahip olduklarının belirtildiği; Hükümet haberleşmesi dışında telsiz ve telgraf hatlarının İtilaf Devletlerinin memurları ve demiryollarının İtilaf Devletleri zabıtası tarafından kontrol edileceğinin kararlaştırıldığı; liman, tersane ve demiryollarından İtilaf Devletlerinin serbestçe yararlanabileceklerine yer verildiği göz önünde bulundurulduğunda, Mütarekenin, devletler hukuku açısından doğrudan bir dış egemenlik sorunu doğurduğunu görmek kolaydır. Osmanlı İmparatorluğu kendi sınırlarını belirleme ve bu sınırlar üzerinde egemenlik iddia etme hakkını kaybetmiştir. Nitekim, Mütarekenin hemen akabinde İstanbul'un *fiili* (13 ve 14 Kasım 1918), Musul (İngiltere, 15 Kasım 1918), Antalya ve Kuşadası (İtalya, 1919), Adana, Urfa, Maraş, Antakya, İskenderun'un (Fransa, 1919) resmi işgalleri gelir.²⁰³⁴ Bu işgalleri 15 Mayıs 1919'da İzmir'in Yunanistan tarafından işgali ve 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgali izler. İtilaf Devletleri tarafından veya onların izniyle yapılan bu işgaller, Mütareke metninde doğrudan İtilaf Devletlerine tanınan sınır belirleme ayrıcalığının sadece diplomatik ve yasal yollarla değil, yasal olmayan ve askerî yollarla da kullanılacağını göstermiştir.²⁰³⁵

²⁰³³ "Mondros Mütarekenamesi", Nihat Erim, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Cilt: 1 (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları), TTK Basımevi, Ankara, 1953, 519-524; Bülent Tanör, *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*, YKY Yayınları, İstanbul, 2002, s.15-16, 29-33.

²⁰³⁴ Baskın Oran, "Mondros Silah Bırakışması", Baskın Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası – Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt 1: 1919-1980, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.111-112, s.112; 30 Ekim 1918-4 Kasım 1919 tarihlerinde gerçekleştirilen bütün işgaller için bkz. Nuray Ertürk Keskin, "1919: İşgal Yönetimi ve Kurtuluş Örgütlenmesi", Nuray Ertürk Keskin (Ed.) *Açıklamalı Yönetim Zamandizini 1919-1928*, Cilt: 1, AÜ SBF KAYAUM Yayını, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2012, s.15-194, s.48-54. 23 Nisan 1920-22 Aralık 1920 tarihleri arasındaki işgaller için bkz. Nuray Ertürk Keskin, "1920: Bağımsız ve Halka Doğru Yönetim", Nuray Ertürk Keskin (Ed.), a.g.e., s.195-452, s.257-258.

²⁰³⁵ Yunanistan'ın İzmir'e askerî birlik göndermesine Paris Barış Konferansı 14 Mayıs 1919 tarihli kararıyla izin vermiştir. İstanbul'un işgali de yine Maraş olayları bahane edilerek Fransa'nın önerisiyle İtilaf Devletlerinin gündemine gelmiş ve kimi çekincelerle birlikte işgali yönünde ortak karar alınmıştır. Taner Baytok, a.g.e., s.45-49, 96-108.

İşgaller karşısında Osmanlı İmparatorluğu'nun Paris Barış Konferansı nezdindeki ilk tepkisi, Sultan Vahdeddin'in (VI. Mehmed) Paris'e ulaştırılmak üzere hazırlanan 21 Haziran 1919 tarihli bir muhtırayla birlikte barış antlaşmasını imzalamak için Damad Ferid'i görevlendirmesi olmuştur.²⁰³⁶ Muhtıra öncelikle saltanatın güvence altına alınmasını öngörmüş; görüşmelerde Osmanlı Hanedanı aleyhine bir madde konulmasını engellemek amacıyla hazırlanmıştır. Diğer yandan, sınırların Osmanlı İmparatorluğu tarafından belirlenmesi yönünde uluslararası düzeyde atılan son adım olma özelliği taşımıştır. İmparatorluğun önerdiği sınırlar açıkça beyan edilmiş; Suriye, Filistin, Hicaz, Yemen, Irak, Arap ülkeleri, Mekke, Medine, Kudüs, sahillere yakın adalar gibi bölgelerde otonomi veya yönetim serbestisinin kabul edilebileceği ancak bu durumda padişahın egemenlik haklarının veya temsilcilerinin tanınması gerektiği belirtilmiştir. Bu muhtıra karşısında Paris Barış Konferansı'nın cevabı çok sert ve kati olmuştur. "Türkiye hudutlarını savaşı öncesi haline getirilmesi lüzumuna işaret edilmektedir. Konsey ne bu sonucu ne de bu sonuca varıran görüşleri kabul edebilir." denilerek Osmanlı İmparatorluğu'nun ve dolayısıyla Osmanlı Saltanatı'nın kendi sınırlarını belirleme gibi bir egemenlik hakkının olmadığı açıkça dile getirilmiştir.²⁰³⁷ Ayrıca uluslararası düzeyde kabul edilmemiş hiçbir egemenlik iddiasının ve ilişki biçiminin kabul edilmeyeceği; hiçbir metbuuluk veya "çifte egemenlik" iddiasının tanınmayacağı da böylelikle beyan edilmiştir.

İtilaf Devletleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun taleplerini dikkate almadığı gibi, işgallerin hemen ardından, Paris Barış Konferansı'nda işgal edilen bölgelerin statüsünü ve yönetim şeklini tartışmaya başlamıştır. Bu görüşmeler, Osmanlı İmparatorluğu zapt ettiği topraklarda barışı ve düzeni kurma başarısını gösteremeyerek, bu ülkeleri tahrip etmekten öteye geçememiştir; bu nedenle, Barış Konseyi imparatorluk içindeki "halkların kaderlerini tayin etme görevi"ni üstlenmek zorunda kalmıştır denilerek gerekçelendirilmiş ve meşrulaştırılmaya çalışılmıştır.²⁰³⁸

Aylarca sürececek bu görüşmelerde ve takip eden diğer konferanslarda, başlıca dört tip yönetim bölgesi ve şekli gündeme gelmiştir.²⁰³⁹ Birincisi, Paris Barış Konferansı'nın Osmanlı'nın Wilson İlkeleri'ne göre yaşadıkları bölgelerde çoğunluğu oluşturan milletlerin yaygın olarak yaşadığı vilayetlerin durumudur. Arapların yaşadığı vilayetler ile Ermeni ve Kürtlerin yaşadıkları bu kategoridedir ve bunlar için "manda rejimleri" önerilmesi yönünde yaygın bir kabul oluşmuştur. Ermeni vilayetleri gibi bağımsızlığı

---

²⁰³⁶ A.g.e., s.33-34.

²⁰³⁷ A.g.e., s.35.

²⁰³⁸ A.g.e., s.36.

²⁰³⁹ A.g.e., s.37-130; Margaret Olwen Macmillan, a.g.e., s.348-352, 358-360, 366-372.

gündeme gelen bölgeler için bile, ilk aşamada “manda rejimi” uygun görülmüştür. İkincisi, İtilaf Devletlerinin doğrudan işgali altındaki bölgelerdir. Bu bölgeler için de ülkeler arasında paylaşım dayalı ihtilaflar olmaması için “manda rejimleri” önerilmiştir. Birinci ve ikinci kategorideki “manda rejimleri”nin sınırları ve mandaların hangi ülkeler tarafından üstlenileceğine dair ise ciddi ihtilaflar ortaya çıkmıştır. Üçüncüsü, Yunanistan’ın işgali altındaki İzmir ve Batı Anadolu’daki topraklar ile Ege Denizi’dir. Bu konuda İtilaf Devletleri arasında bir birlik sağlanamamıştır. Bu bölge için Yunanistan’ın ilhakı, Yunan mandası, Milletler Cemiyeti’nin tayin edeceği bir temsilcinin başında bulunacağı uluslararası yönetim, İtilaf Devletlerinin kontrolünde İzmir’in serbest liman yapılması, Lübnan örneğine benzer ortak Türk-Rum yönetimi gibi öneriler getirilmiştir. İngiltere, Yunanistan ve Fransa’nın bu konuda farklı ve çatışan görüşlere sahip olduğu görülmektedir.

İtilaf Devletlerinin gündeme aldığı dördüncü bölge ise, imparatorluğun bütününe ilgilendiren başkent İstanbul ve imparatorluğun ana topraklarıdır. Görüşmelerde, Osmanlı İmparatorluğu’nun bütünü için bir “manda rejimi” ve mandater ülke tayin edilmemesi yönündeki görüş hâkim olmuştur.²⁰⁴⁰ Bunun yerine Bulgaristan ve Macaristan’da olduğu gibi, “mali kontrol” şartıyla Osmanlı İmparatorluğu’nun bağımsız bir devlet olarak tanınması gerektiği savunulmuştur. Ancak, başkent İstanbul ve Boğazlar başta olmak üzere bu ülkenin hangi bölgeler ile sınırlı olacağı ve mevcut yönetsel yapının korunup korunmayacağı konularında ihtilaf yaşanmıştır. Çünkü, İtilaf Devletlerinin çoğu, imparatorluğun Avrupa toprakları dışında bırakılmasından ve İstanbul ile Boğazlarda Milletler Cemiyeti himayesinde sadece İtilaf Devletlerinin oy hakkının olacağı bir “uluslararası yönetim (komisyon, kontrol, devlet, şirket, kondominium)” kurulmasından yanadır.²⁰⁴¹ Bu öneriler, anavatanın dahi nüfuz alanlarına ayrılmak istendiğini ve bütünlüğünün korunması yönünde ortak bir görüşün olmadığını gösterir. İstanbul’un statüsüyle bağlantılı bir diğer ihtilaf konusu da, İmparatorluk yönetiminin ve saltanatın devamı ile yetki ve sınırları olmuştur. Sınırları üzerinde netliğe varılmamakla birlikte hâkim görüş, İmparatorluk yönetiminin ve saltanat makamının şartlı olarak korunması yönünde olmuştur. İtilaf Devletleri, hazırlamakta oldukları Sevr Barış Antlaşmasını kabul ettirebilecekleri meşru bir hükümete ihtiyaç duymaktadırlar ve en başından itibaren görüşleri bunun için tek

²⁰⁴⁰ Taner Baytok, a.g.e., s.73, 76.

²⁰⁴¹ İngiltere, bu “uluslararası yönetim”e Rusya’yı da dahil etmeye çalışmıştır. Bu çabanın, hem henüz tanımadıkları devrime karşı bir pazarlık unsuru geliştirme girişimi hem de İtilaf Devletleri arasında geleceğe dönük yeni paylaşım sorunları bırakmama niyeti taşıdığı anlaşılmaktadır. A.g.e., s.38, 40, 43, 69, 73, 75, 82, 84, 130.

seçeneklerinin İstanbul Hükümeti olduğu yönündedir; bu nedenle, ilkesel olarak değil ama pragmatik olarak saltanat ve hilafetin korunmasından yana olmuşlardır.²⁰⁴²

İtilaf Devletlerinin gündeme getirdiği bütün bu görüş ve öneriler, Osmanlı İmparatorluğu'nun nasıl paylaşılacağıyla ilgili bir dış egemenlik sorununa işaret ettiği gibi, aynı zamanda, bir iç egemenlik yani iktidar sorunu da doğurmuştur. Çünkü, bir, Osmanlı “mülk”ünün çözülmesi, “mülk”ün kuruluşu itibarıyla sadece toprak üzerindeki örgütlenmenin değişmesini değil, aynı zamanda bu topraklar üzerinde iktidar olma sorununu da kapsamaktadır. Sadece Ermeni ve Kürt vilayetlerindeki özerklik ve bağımsızlık talepleri değil, hemen hemen aynı zamanda neredeyse ülkenin tümünde ortaya çıkan Kongre İktidarları, bir iktidar boşluğu (*interregnum*) oluştuğunu ve bölge ölçeğiyle sınırlı da olsa iktidar alternatiflerin belirdiğini gösterir.²⁰⁴³ İki, İtilaf Devletleri manda yönetimleri dahil anavatanın yönetimiyle ilgili öneriler getirmek ve düzenlemeler yapmakla kalmamakta; bu öneri ve düzenlemeleri kendi iktidarları altında yönetimlerin kurulması için getirmektedirler. Dolayısıyla, İtilaf Devletlerinin oluşturduğu birliğin kendisi de Osmanlı İmparatorluğu üzerinde iktidar talebinde bulunmakta ve bunu hayata geçirebilmek için yönetim mekanizmaları kurmaya çalışmaktadır. Üç, bu iktidar iddialarıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcudiyet ve meşruiyeti tartışma konusu haline gelmiştir. Bu durumda, mevcut saltanat makamı ile hükümetin kendini nasıl koruyacağı ve devam ettireceği de bir iktidar sorunudur.

5.3.1.1. İşgal Yönetimi: İtilaf Devletlerinin Geçiş (İnterim) Hükümeti

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bu iktidar sorununu körükleyen gelişme, İtilaf Devletlerinin İstanbul'un *fiili* işgaliyle birlikte, mütareke imzalandıktan hemen sonra, henüz barış görüşmeleri dahi başlamadan İstanbul Hükümeti'nden ayrı bir yönetim kurmaları olmuştur. Mondros Mütarekesini imzalayan İngiltere'nin temsilcisi Akdeniz Filosu Kumandanı Amiral Sir Arthur Calthorpe, 6 Kasım 1918'de İngiltere'nin İstanbul Yüksek (Fevkâlade) Komiseri olarak atanmış; Mütareke şartlarını uygulamakla görevlendirilmiştir.²⁰⁴⁴ İstanbul'un 13 ve 14 Kasım 1918 tarihinde *fiilen* işgaliyle

²⁰⁴² A.g.e., s.43, 57, 66, 70, 71, 75

²⁰⁴³ Tunaya, bu iktidar boşluğunun üçüncü maddede belirttiğimiz Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığıyla da doğrudan bağlantılı ve onu yansıtan bir sorun olduğunu ortaya koyar. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt II: Mütareke Dönemi, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984, s.33. Bülent Tanör, *Türkiye'de Kongre İktidarları (1918-1920)*, YKY, İstanbul, 2002, s.16, 29-33.

²⁰⁴⁴ Fransız ve İtalyan Yüksek Komiserleri 14 Kasım 1918'de göreve başlayacaklardır. Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü (Açıklamalı Kronoloji)*, Cilt I: Mondros'tan Erzurum Kongresi'ne (30 Ekim 1918-22 Temmuz 1919), TTK Yayınları, Ankara, 1993, s.14, 25, 26; Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi – Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918 – 11 Ekim 1922)*, TTK Basımevi, Ankara, 1989, s.217-218; Margaret Olwen Macmillan, a.g.e., s.361. Sırasıyla Amiral Sir John de Robeck (11 Eylül 1919), Sir Horace Rumbold (17 Kasım 1920) İngiltere Yüksek Komiserliği görevlerini devralacaklardır. Fransız Yüksek Komiserliği görevlerini Albert Defrance (30 Mart 1919), General Pellé (10 Şubat 1920) üstlenecektir. Marquis Garroni (19 Ağustos 1920) sırasıyla İtalyan Yüksek Komiserleri

birlikte, İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe, Fransız Yüksek Komiseri Amiral Amet, İtalyan Yüksek Komiseri Kont Carlo Sforza İstanbul'a gelmiştir. Aynı anda, İtilaf Devletlerinin filosu, komutan ve askerî birlikleriyle beraber İstanbul'a girmiştir. Filoda İngiliz Genelkurmay Başkanı Mareşal Wilson ve Garnizon Komutanı Henry Wilson da vardır. General Franchet d'Espèrey (Fransız Doğu Orduları Başkomutanı, 23 Kasım 1918) Müttefik Orduların İstanbul İşgal Komutanlığını üstlenmiştir.²⁰⁴⁵ Yine aynı tarihte İstanbul'da *Mütareke Karma Komisyonu* kurulmuştur.²⁰⁴⁶ İtilaf Devletleri'nde de henüz savaş kabinelerinden sivil kabinelere geçiş dönemi olduğu,²⁰⁴⁷ askerî yönetim ile sivil yönetim arasında belirli bir görev, yetki ve sorumluluk paylaşımı yapılmadığı için işgal yönetimi de ilk başta bu ikiliği bünyesinde barındırmış ve süreç içinde olgunlaşacak bir oluşum içine girmiştir. Yine de, İngiliz Genelkurmay Başkanı Wilson, daha ilk gün İngiliz garnizon komutanı Wilson'a, General d'Espèrey'le değil İngiliz Yüksek Komiseri Calthorpe'la birlikte çalışma emri vererek yüksek komiserliği *de facto* askerî yönetimden ayırarak üst organ olarak belirlemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'yla resmi temas adı geçen yüksek komiserler aracılığıyla kurulacaktır.²⁰⁴⁸ Böylelikle, diyebiliriz ki, işgal, yeni bir yönetsel unvan ve makamla birlikte gelmiştir. İtilaf Devletleri'nin Mütareke Dönemi boyunca nasıl bir yönetim kurduklarını, şeklini ve bu yönetim şeklinin barış sonrasını ne yönde belirleme potansiyeline sahip olduğunu anlamak için, söz konusu unvanı ve makamı ele almak gerekir. Bu yönetim şekli, İtilaf Devletlerinin nasıl bir iktidar odağı olduğunu, iktidar taleplerini ve “devlet tezlerini” de ortaya koyacaktır.²⁰⁴⁹

Devletlerarası hukukun öncelikle diplomasi diline yansıdığı ve devletlerarası ilişkilerin temsilde cisimleştiği düşünülürse,²⁰⁵⁰ o zamana kadar İstanbul'da hep elçilikler düzeyinde temsil edilmiş ülkelerin savaş sonrasında temsilcilerini büyükelçi olarak değil de yüksek komiser olarak atamaları, öncelikle mütareke boyunca Osmanlı

---

olacaktır. ABD Yüksek Komiserliğini Amiral Mark Lambert Bristol (12 Ağustos 1919) yürütecektir. Nuray Ertürk Keskin, “1919 ..”, a.g.e., s.31-32; Nuray Ertürk Keskin, “1920 ..”, a.g.e., s. 395; Fatma Eda Çelik, “1921: Savaş Yönetimi ve Yönetimin Merkezileşmesi”, Nuray Ertürk Keskin (Ed.), a.g.e., s.453-921, s. 460.

²⁰⁴⁵ Bilge Criss, a.g.e., s.61-62; Zeki Sarıhan, a.g.e., s.38.

²⁰⁴⁶ Nuray Ertürk Keskin, “1919 ...”, a.g.e., s.33.

²⁰⁴⁷ Gaynor Johnson, “Preparing for Office: Lord Curzon as Acting Foreign Secretary, January-October 1919”, Gaynor Johnson (Ed.) *The Foreign Office and British Diplomacy in the Twentieth Century*, Routledge, Londra/New York, 2005, s.53-73, s.54-55.

²⁰⁴⁸ İngiliz Yüksek Komiserliği'yle temasların ayrıntılı dökümü için bkz. Bilâl Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938) / British Documents on Atatürk (1919-1938)*, 4 Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.

²⁰⁴⁹ Mütareke Döneminde ortaya çıkan iktidar odaklarının her birinin ayrı bir “devlet tezi”ne sahip olduğu önermesi ve bunların “devlet ana tezleri” adı altında incelenmesi için bkz. Bülent Tanör, *Kurtuluş Kuruluş*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2007, s.33-46.

²⁰⁵⁰ Temel İskit, a.g.e., s.110, 149.

İmparatorluğu'nun teknik olarak “düşman devlet” statüsünde gördüklerini ve olağan diplomatik ilişkiler tesis edilene kadar geçici ama fevkalade bir misyonla temsil edilmeye ihtiyaç duyduklarını gösterir.²⁰⁵¹ Ancak, İngiliz diplomasi geleneğinde “yüksek komiser”in uluslararası ilişkiler boyutunu aşan, dolaylı yönetimle ilişkili daha özgün bir anlamı vardır.²⁰⁵² 19.yy'ın sonunda ilk defa bir İngiliz sömürgesi olan Kanada'daki İngiliz misyonu için kullanılmıştır. O tarihten itibaren İngiltere, egemen devlet statüsünde olmayan sömürgelerine temsilcilerini bu unvanla atamıştır. Bu temsilciler elçilerinden farklı olarak diplomatik heyetlerin parçası olmamış ve onların sahip olduğu ayrıcalıklardan yararlanamamıştır. Britanya Milletler Topluluğu içindeki bu kullanım zaman içinde daha geniş bir anlam kazanmış ve uluslararası ölçekte de kullanılmaya başlanmıştır. Ancak, kökenindeki eşit statüde olmayan iki devlet arasındaki ilişki biçimi anlamını muhafaza etmiştir. Şöyle ki, 1815 Viyana Kongresi'nde devletler ve diplomatik temsilcileri aralarındaki statü farkları ve uluslararası hiyerarşi gözetilerek üçe ayrılmıştır.²⁰⁵³ Böylece, yüksek komiser unvanı kendine uluslararası alana girebilecek bir meşruiyet kanalı yaratmıştır. Özel olarak da, resmi olarak Britanya Milletler Topluluğu'nun parçası olmamakla birlikte kuzey Afrika'da ona bağlı ülkelere atanan (genel) valiler için kullanılmıştır. Milletler Cemiyeti'ne bağlı mandaların temsilcileri için de bu unvan tercih edilecektir.

Fransızca “özel ve geçici işler görevlisi” anlamına gelen commissaire'den türetilen “yüksek komiser”, “20.yüzyılın başlarında askeri girişimlerin ardından, egemenliği başka ülkelere ait topraklarda mensubu olduğu ülkenin çıkarlarını, merkezi otorite, halklar, yerel yetkililerle ilişki kurarak korumak üzere gönderilen sivil veya asker devlet görevlisini tanımlamada yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı.”²⁰⁵⁴

İşte, bir ülkenin himaye altında yönetildiğini göstermek için kullanılagelen bu unvan, Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte, sömürge veya manda statüsünde olmamakla birlikte henüz işgal altında olan ve egemenliğinin derecesine karar verilmemiş uluslararası kontrol altındaki bir ülke için, Osmanlı İmparatorluğu için de kullanılacaktır. Söz konusu özellikleriyle yüksek komiserlik unvan ve makamı, görüşmelerin seyri ne olursa olsun 1923 yılında Lozan Antlaşması imzalanana kadar İtilaf Devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nu himaye altında bir ülke olarak gördüğünü ve yönetsel yapının da bu minvalde kurulmaya çalışıldığını gösterir.

²⁰⁵¹ G.R. Berridge, *British Diplomacy in Turkey, 1583 to the present – A Study in the Evolution of the Resident Embassy*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden/Boston, 2009, s.128-129.

²⁰⁵² G.R. Berridge ve Alan James, *A Dictionary of Diplomacy*, Palgrave, Hampshire, 2001, s.1, 86, 113-115.

²⁰⁵³ Keith Hamilton ve Richard Langhorne, a.g.e., 105-111.

²⁰⁵⁴ Engin Berber, *Sancılı Yıllar: İzmir (1918-1922) – Mütareke ve Yunan İşgali Döneminde İzmir Sancağı*, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1997, s.262.

İtilaf Devletleri'nin daha İstanbul'a geldiği ilk iki ay dahi, kurulan işgal yönetiminin keyfi ve kuraldışı değil, sistematik ve yeni kurallar getiren bir iktidar alternatifi olacağını göstermiştir. İşgal yönetiminin merkezi organı kendi ülkelerinin Dışişleri Bakanlarıyla ve Osmanlı Hükümet'iyle doğrudan temas kurma yetkisine sahip yüksek komiserlerin oluşturduğu *ad hoc* organizasyon, Müttefik Ülkeler Yüksek Komiserliği'dir.²⁰⁵⁵ Yüksek komiserler 28 Kasım 1919 tarihli ilk toplantılarından başlayarak haftalık veya iki haftalık düzenli toplantılarla ülkelerinin kararlarını ortaklaştırmaya ve birleşik bir işgal yönetimi kurmaya çalışmışlardır. Müttefik Ülkeler Yüksek Komiserlerinin yanı sıra, İstanbul aynı zamanda generallerin yönetimi altındadır. İstanbul askerî olarak üç ayrı işgal bölgesine ayrılmış ve her birinin yönetimi bir İtilaf Devleti'ne bırakılmıştır.²⁰⁵⁶ Ama Osmanlı Hükümeti'yle merkezi düzeyde temas kurma yetkisine sahip olmadıkları için, askerî idare de *fiilen* merkezi hükümetleriyle ortaklaşa çalışan yüksek komiserlerin altında olmuştur.

İtilaf Devletleri İstanbul'da iki yoldan iktidar alternatifi haline gelmeye çalışmıştır. Birincisi, mevcut imparatorluk idarî, adlî ve askerî kurumlarına el konulmasıdır. Bu el koyma işlemi “Kontrol Komisyonları” aracılığıyla gerçekleştirilmiştir.²⁰⁵⁷ İlk el konulan kurumlar Harbiye Nezâreti, Bahriye Nezâreti ile Posta ve Telgraf İdaresi olmuştur. İkincisi, yüksek komiserlerin Osmanlı Hükümeti'ne verdiği notalardır.²⁰⁵⁸ Bu notalar aracılığıyla İtilaf Devletleri Osmanlı Hükümeti'ne hem *kural işlem* hem *birel idarî işlem* hem de *yargı kararları* aldırılmışlardır. Bu notalarla İttihatçılar dahil kimlerin tutuklanacağına ve kimlerin serbest bırakılacağına karar verilecek; komutanlar ve mülki amirler görevlerinden alınacak ve yerlerine yenileri atanacak; Ermenistan, Suriye, Mezopotamya, Filistin, Arabistan ve Kürdistan'ın ayrılması ve buralarda manda rejimlerinin kurulması dayatılacak; 1914 yılında İttihat ve Terakki Hükümeti tarafından ilan edilen kapitülasyonların tek yanlı olarak kaldırılması kararının tanınmayacağı bildirilecek; Ermeni tehcirine ilişkin Özel Divanı Harpler ile icar ve ticaret davalarına bakmak üzere Karma Mahkemeleri kurulacak; Meclis-i Mebusan'ın feshine, yeniden toplanmasına ve nerede toplanacağına karar verilecektir.

Paris Barış Konferansı'nın toplanmasıyla birlikte, İtilaf Devletleri, barış antlaşmasının koşullarını belirlemenin yanı sıra Mütareke Döneminde nasıl bir yönetimin kurulacağına ilişkin de görüşmeler yapmaya başlamışlardır. Mütarekeden

²⁰⁵⁵ Nuray Ertürk Keskin, “1919 ...”, a.g.e., s.31-32; Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.459.

²⁰⁵⁶ Bilge Criss, a.g.e., s.61-71.

²⁰⁵⁷ A.g.e., s.69.

²⁰⁵⁸ Bu notalara ilişkin 1918-1922 yılları arasındaki örnekler için bkz. Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.23-35; Bilâl N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)* / *British Documents on Atatürk (1919-1938)*, Cilt III: Ocak-Eylül 1921, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000.

hemen sonra İngiliz ve Fransızlar arasında askerî işgal yönetiminin kimin komutasında olacağı konusunda yaşanan ihtilafın Avrupa yakasının General d'Espèrey (Fransa) ve Anadolu yakasının General Milne (İngiltere) komutasında olacağının Londra'da bir antlaşma ile kararlaştırıldığı gibi,²⁰⁵⁹ barışa kadar Mütareke Dönemi boyunca kurulacak yönetime uluslararası ölçekte karar verilmiştir. İşgal ve yönetimi yerelde olmakla birlikte, asıl karar merciî *Yüksek Barış Konseyi* olmuştur.²⁰⁶⁰ *Yüksek Barış Konseyi* ile yüksek komiserler arasındaki iletişim Doğu politikasından sorumlu kabine komitesi başkanı Lord Curzon (İngiliz Dışişleri Bakan Vekili) aracılığıyla kurulmuştur.²⁰⁶¹ Yüksek komiserliklerin görev, yetki ve sorumlulukları bu ve takip eden konferanslarda belirlenecek; ad hoc toplantılar, komisyon ve komiteler yoluyla teşkilatlanacakları yönündeki kararlar bu uluslararası karar organlarında alınacaktır. İşgal yönetimi İtilaf Devletleri'nin konferanslarında ve onlar aracılığıyla bileşik hale getirilmeye ve merkezileştirilmeye çalışılmıştır. İtilaf Devletleri'nin bu merkezileştirme çabaları başta olmak üzere aldığı bütün kararlar, işgal yönetimini barış sonrası yönetime bağlama amacı taşımıştır. İstedikleri barış antlaşmasını imzalatarak resmi bir yönetim kurmak için Saltanat-Hilafet makamının, padişah ve kabinesinin desteklenmesi ile İstanbul'un uluslararası bir komisyon tarafından yönetilmesi yönündeki ortak kararları esas ve şekil itibarıyla bu amacı gözettiklerini gösterir. Bu teşkilatın merkezindeki isim Lord Curzon'un da, Sevr Antlaşması'nın hazırlanması ve imzalanmasında oynadığı kilit rol ve Lozan Antlaşması imzalanana kadar bu görevi bırakmamış olması da bunu gösterir.

İşgal yönetimi, bu özellikleriyle, İtilaf Devletleri'nin karar organlarının bir kolu ve İstanbul'da kurdukları bir geçiş (*interim*) hükümetidir. Ancak, hükümet olmak için gösterilen merkezileştirme çabası, daha 1921 yılında Fransa ve İtalya'nın İngiltere'yle yaşamaya başladığı görüş ayrılıklarıyla işgal yönetiminin hem zayıf karnı hem de ayrışmaların fay hattının geçtiği yer olacaktır.²⁰⁶² Paylaşım savaşının işgal altında süreklileşmesi ve zaman içinde yıkıcı bir güce dönüşmesi anlamına gelecektir. Anlaşmazlıkların artışı, kurulan işgal yönetiminin bileşik bir organa dönüşmesini engelleyecek; paylaşım savaşı, İtilaf Devletleri'nin bir iktidar alternatifi haline gelmelerinin nedeni olduğu gibi, bir süre sonra önündeki en büyük engel olacaktır.

---

²⁰⁵⁹ Zeki Sarıhan, a.g.e., s.50.

²⁰⁶⁰ Bilge Criss, a.g.e., s.88-93.

²⁰⁶¹ Margaret Olwen Macmillan, a.g.e., s.366; Gaynor Johnson, a.g.e., s.53-56.

²⁰⁶² Fransa ve İngiltere arasında İstanbul'un işgali, Osmanlı İmparatorluğu'na bırakılması vb. konularda başlayan görüş ayrılıkları 1921 yılında İtilaf Devletleri'ni politik ve stratejik bir ayrışmanın eşiğine getirmiştir. Bülent Tanör, *Türkiye'de Kongre İktidarlari*, s.18.

5.3.1.2. İstanbul Hükümeti: İtilaf Devletleri Himayesinde Bir Restorasyon

Bir meşruti monarşi olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda iktidarı paylaşan iki güç, meclis ve saltanatın her ikisi de savaştan yenilgiyi kabul ederek çıkmıştır.²⁰⁶³ Meclis-i Mebusan'da çoğunluğu ve Hükümeti elinde bulunduran, Mondros Mütarekesi imzalanmadan önce istifa eden İttihat ve Terakki Fırkası'nın yöneticileri Talat Paşa (Sadrazam), Enver Paşa (Narbiye Nâzırı), Cemal Paşa ile Dr. Nazım, Bedri, Bahattin Şakir ve Azmi Beyler 2/3 Kasım 1919 tarihinde bir denizaltıyla İstanbul'dan kaçmışlardır.²⁰⁶⁴ Almanya ve Avusturya imparatorları ateşkes anlaşmasını imzalar imzalamaz tahtlarından feragat ettikleri halde,²⁰⁶⁵ Osmanlı Padişahı saltanatını devam ettirmek adına, sorumluluğunu kabul etmemekle birlikte yenilgiyi kabul etmiş ve başta İngiltere olmak üzere İtilaf Devletlerinin belirleyeceği koşullarda saltanatını sürdürebileceğini beyan etmiştir. Vahdeddin, 24 Kasım 1918'de *The Daily Mail*'e verdiği "İngiliz milletine karşı beslediğim sevgi ve hayranlığı babam Abdülmecit'ten miras aldım. Memleketimle İngiltere arasındaki dostluğu güçlendirmek için elimden geleni yapacağım. Türkiye'deki bazı siyasî komiteler tarafından Ermeniler hakkında yapılan muameleyi büyük bir üzüntüyle öğrendim." şeklinde bir demeç vermiştir.²⁰⁶⁶ Ayrıca daha önce belirtildiği gibi, Paris Barış Konferansı'na sunulmak üzere hazırlanan 21 Haziran 1919 tarihli muhtıradaki temel saik İtilaf Devletlerinin saltanatla ilgili lehte bir madde koymalarını engellemekti.

Sadece iktidardaki parti ve padişah da değil, İstanbul büyük oranda teslim olmuştur. Tarih yazınında sıklıkla İstanbul'daki azınlıkların işgal kuvvetlerini coşkuyla karşıladıkları tablolar resmedilir; ancak bu resmediş iktidarın toplumsal tabanını açıklamaktan ve anlamaktan bizi mahrum bırakacak bir soyutlamadır. İşgali desteklemiş veya boyun eğmiş kitleler çok katmanlı olmakla birlikte, işgal yönetiminin yanında ve

²⁰⁶³ Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s.3-4.

²⁰⁶⁴ *İttihat ve Terakki Fırkası*'nın 1-5 Kasım 1918'de yapılan son kongresinde *Teceddüd Fırkası* adını almış; *İttihat ve Terakki Fırkası* ismi böylece sona ermiş; ancak, örgütün *Teceddüd Fırkası* adıyla devam etmesi kararı alınmıştır. Bu karara rağmen, bu, sorunsuz bir geçiş değildir. Kongreye Harbi Umumi yenilgisi, sorumluluklar ve İttihatçıların kaçıış damga vurmuştur. Zeki Sarıhan, a.g.e., s.8, 11; Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 2, a.g.e., s.51-54. Zafer Toprak, bu yenilginin *İttihat ve Terakki* üzerindeki etkisini şöyle özetlemiştir: "1918 sonbaharında iktidarı bırakan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ileri gelenleri icraatlarından dolayı üç kez yargılandılar: Cihan Harbi'nin ardından Kasım 1918'de Meclisi-i Mebusan'ın komisyonlarından biri olan Beşinci Şube'de sorguya çekildiler; 1919 Nisan ayında Divan-ı Harb-i Örfi'de ifade verdiler ve nihayet 1926'nın yaz aylarında, İzmir Suikasti sonrasında İzmir ve Ankara'da İstiklâl Mahkemesi'ne çıkarıldılar. Bu yargılama süreci Türkiye tarihinin en uzun ve kapsamlı siyasî davalarından biriydi. İmparatorluğun ulus-devlete dönüşümünü ifade eden bir çağ, bu çağı yaşayan bir kuşak, bu kuşağı temsil eden bir siyasal örgüt yargı önüne çıkarılıyordu." Zafer Toprak, a.g.e., s.31.

²⁰⁶⁵ Zeki Sarıhan, a.g.e., s.23, 29.

²⁰⁶⁶ A.g.e., s.40; İlgili mülakat ve Padişah'ın İngiliz siyasetine dair bkz. Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele [Mutlakiyete Dönüş 1918-1919]*, Cilt I, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2004, s.99-100, s.94-107.

onunla birlikte yeni bir iktidarın biçimlenmesinde elbette egemen sınıfların konumu ve işgale taraf tutumları belirleyicidir. Yeni ve bütünlüklü bir resim çizebilmek, bu iktidarı ve toplumsal tabanını oluşturmuş sınıf ve tabakaların görünür olmasını sağlamakla mümkündür. Bunun için, tezin başından beri yapı taşlarını koyduğumuz yeni bir devlet soyutlamasına ve bu bağlamda feodalizmden kapitalizme geçişte imparatorluğun “genelleşmiş kişisel iktidar” ile “gayri-şahsi iktidar” arasında bir geçiş formu oluşturduğunu anlamaya ihtiyacımız vardır. Ancak bu sayede henüz “siyasal birikim” bağlarından, dolayısıyla devletten tam anlamıyla ayrılmamış toplumsal sınıf ve tabakaların bu bağlardan yalıtık biçimde görünemeyeceğini anlayabiliriz. Böylece, yazında sıkça zikredilen bürokratların (paşalar, askerler, ulema, mültezimler, vakıf mütevellileri vb.) mülk sahibi sınıfların dışında “gayri-şahsi iktidar”ın bürokratları oldukları yanılgısından da kurtulabiliriz. Ayrıca, söz konusu “siyasal birikim” bağlarına sahip olmayan mülk sahibi sınıflarla (tüccar, banker, büyük toprak sahibi vb.) nasıl iç içe geçtiklerini de görebiliriz. Farklı tabakaların sömürü ilişkilerindeki konumları nedeniyle nasıl bir sınıfsal bütün oluşturduklarını ve yine tahakküm ilişkilerindeki konumları nedeniyle nasıl benzer bir siyasal program ve iktidar çevresinde toplanabildiklerini kavrayabiliriz. Tarık Zafer Tunaya’nın Mütareke Dönemi Osmanlı İmparatorluğu’nun merkezi teşkilatı için yaptığı tespitleri bu soyutlama çerçevesinde başka bir anlam kazanacaktır.

“İstanbul’cu bürokrat çevrenin savaş sonrasına bakışı, bağımlı ve yarı sömürge bir devlet anlayışından öteye geçmemiştir. 1. Şura-yı Saltanat’taki yabancı bir büyük devletin koruyuculuğuna sığınma önerisi burada anımsanabilir. Bu görüşe, Müdafaa-i Hukuk Cephesinde de rastlanılacaktır. Fakat, İstanbul, bu isteğin dışına çıkamamıştır. Büyük emperyalist devletlerin kontrolü ve koruyuculuğu altında Osmanlılık kadrosu dışına çıkmadan yaşamayı en güvenli politika saymıştır.”²⁰⁶⁷

“Zorunluluk olarak pazar”a eklemlenme koşulları İstanbul’u ve İstanbul burjuvazisi ile rantiyer mülk sahibi sınıflarını emperyalist ülkelerin sermaye ve meta ihracına bağladığı gibi, onlarla birlikte emperyal hayallerinin devam edebileceği düşüncesine de bağlamıştı. Bu bağlanma, kozmopolit Osmanlı büyük burjuvazisi ile hala “siyasal birikim”den pay alan tabakalar gibi ve en az onlar kadar “milli iktisat” politikası ile Anadolu’yla bütünleşik bir burjuvalaşma sürecinin kapısını aralayan tabakaları için de geçerliydi. Yalnız eklemlenme kanalları ikincisini, Birinci Dünya Savaşı’nda Almanya’nın ve onun emperyalist yayılma planlarının yanında konumlandırmışken, birincisini, Birinci Dünya Savaşı’nın hemen sonrasında İngiltere ve Fransa’nın geleneksel dostluğuna sığınmaya ikna edebiliyordu. Her ikisi de yenilgiyi kabul

²⁰⁶⁷ Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s.30.

ediyordu. İkincisi, Almanya yenildiği için yenildiğini kabul ediyor; birincisi, Birinci Dünya Savaşı'nın “Büyük Güçler”e teslim olunması gerektiğini düşünerek yenilgiyi kabul ediyordu.

Mütareke Döneminde İstanbul'da devletin restorasyonunu söz konusu mülk sahibi sınıfların “konumlanmış pratikleri” belirlemiştir. Padişah, 21 Aralık 1918'de Meclis'i feshederek, sadece soyut anlamda halkı ve halkın temsilcilerini karar alma süreçlerinin dışında bırakmamış; İtilaf Devletleri'ne karşı konumlanmış bir siyasal projenin temsilcilerini de, Mütareke Dönemi ve *fili* işgalle birlikte yeniden oluşum sürecine girmiş siyasal iktidarın dışına düşürmüştür. Meclis-i Mebusan'da yer alan ve çoğunluğu oluşturan *Teceddüd Fırkası*, *Hürriyetperver Avam Fırkası* ve *Radikal Avam Fırkası* eski İttihatçılardan oluşmaktaydı.²⁰⁶⁸ Yeni siyasal iktidar da, siyasal fırkaları, cemiyetleri ve bütün siyasal karar organlarıyla İttihatçılığın karşısında konumlanmışlardır. İttihatçılık karşıtlığı, *İttihat ve Terakki Fırkası*'nın Birinci Dünya Savaşı'nda İtilaf Devletleri saflarında yer almamış olmasından ve Mütarekeyle birlikte eski kadro, üye ve çevre halkasının “memleketçilik, milli birlik, dışarıya karşı kuvvetli bulunma lüzumu, millete dayanan hükümet ihtiyacı”na dayanan bir siyasal arayış içine girmesinden beslenmiştir.²⁰⁶⁹ “Biz kendimizi idareden aciziz. Büyük bir devletin müzaheretine ihtiyacımız var.” denilerek mevcut devletin ancak himaye altında yaşayabileceği savunulmuştur.²⁰⁷⁰ Başka bir alternatif görülüyor, başka bir siyasal proje maceracılık olarak niteleniyor; sadece hangi ülkenin himaye veya mandası altına girileceği tartışma konusu yapılıyordu.²⁰⁷¹

Osmanlı İmparatorluğu'nun kendi başına egemenlik haklarını koruyamayacağı konusunda hem fikir olanlar arasında ise, iki ayrı eğilimin ortaya çıktığı görülmektedir. Birincisi, egemenlik haklarına sahip bir devlet gibi İtilaf Devletleri'yle barış masasına oturulabileceğini, koşullar çok ağır olsa dahi müzakere edilebileceğini ve ortak bir metne imza atılabileceğini düşünenlerdir. Bunlar, İngiltere, Fransa ve ABD'nin Osmanlı İmparatorluğu'na Wilson İlkelerinde benimsenen “kendi kaderini tayin hakkı” vereceğini düşünmektedirler. Bu düşünce *Wilson Prensipleri Cemiyeti*'nde cemiyetleşmiştir. *Wilson Prensipleri Cemiyeti*, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü koruyarak 15-25 yıl gibi bir süre tek bir devletin himayesi altına girilmesini, etnik yapıdan dolayı eğitim ve kalkınma alanında sağlanamayan

²⁰⁶⁸ A.g.e., s.52.

²⁰⁶⁹ Refi Cevat, *Alemdar*, 25 Aralık 1919'dan aktaran Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.56. Refi Cevat Bey, Hürriyet ve İtilaf Fırkası üyesi ve yazarlarındandır. Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s.294.

²⁰⁷⁰ Bu sözlerin sahibi otuz yıl Hariciye Nezâreti'nde çalışan ve başmabeyincilik yapan Lütfi Simavi'dir. Lütfi Simavi, *İstiklal*, 21 Haziran 1919'dan aktaran Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.55.

²⁰⁷¹ A.g.e., s.16-17.

türdeşleşmenin bu ülkenin reformlarıyla sağlanmasını, azınlık haklarının korunmasını ve barış konferansı ile sınırlarını belirlenecek topraklar üzerinde Padişah'ın saltanatının korunduğu bir Meşrutiyet rejimi kurulmasını savunmaktadır.²⁰⁷² Ancak, sadece kimi cemiyet ve kişiler değil, iktidara gelen kimi Kabineler de bu düşüncüyü paylaşmıştır. 1918-1922 yılları arasında göreve gelmiş İzzet Paşa, Tevfik Paşa, Ali Rıza Paşa ve Salih Paşa Kabineleri buna örnek verilebilir.²⁰⁷³ Bu Kabineler hem Paris Barış Konferansına giderken, hem de Ankara Hükümeti'yle işbirliğine girerken, İtilaf Devletleriyle müzakere edilebileceğini düşünmüşlerdir. Meclis-i Mebusan'ın toplanmasına bile Wilson İlkeleri uyarınca karar alma hakkını ele alacak bir millet temsiline olanak tanıdığı için taraftar oldukları görünmektedir.²⁰⁷⁴

İkinci eğilimi temsil edenler ise, devletin yıkılmakta olduğunu ve İtilaf Devletleri'nin koşullarını kabul etmekten başka şansın kalmadığını savunan, imparatorluğu korumak için himaye veya manda önerilerinin koşulsuz kabul edilmesinden başka yol kalmadığını dile getirenlerdir. Kurucuları arasında Adalet Nezâreti müsteşarlığı da yapan ve Divan-ı Harplerde görev alan Sait Molla ve Osmanlı'daki İngiliz Haberalma Servisinin başı olan Papaz Frew'un bulunduğu, İngiliz mandası altında müslümanları bir araya getirecek bir Hilafeti kurtuluş yolu olarak gören *İngiliz Muhipleri Cemiyeti* bu eğilimin cemiyetleşmiş en önemli temsilcilerindendir.²⁰⁷⁵ Bu eğilimi siyasal bir program haline getirerek, toplumsal ilişkileri bu karşıtlık üzerinden himaye altında yeniden örgütlemeye talip olan siyasi parti *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*'dır.²⁰⁷⁶ Barış antlaşmasının imzalanabilmesi için İttihatçılığın cisimleşmiş hali olarak gördüğü Ankara Hükümeti'nin ortadan kaldırılmasını ve İngiliz himayesinde yeni bir imparatorluğun kurulmasını savunmuş; bunun için İstanbul Hükümeti'ne programatik bir hat sunmaya ve onu imparatorluk adına imza atma yetkisine sahip güçlü bir hükümete dönüştürmeye çalışmıştır. Bütün çeşitliliğine rağmen, bu eğilimin 5 kez Kabine'yi kurmakla görevlendirilmiş "Allaha ve İngilizlere inanan" Damad Ferid Paşa'da cisimleştiğini söylemek yanlış olmaz.²⁰⁷⁷ Damad Ferid Paşa, işgal altında ve Ankara Hükümeti'nin mücadele kararı aldığı günlerde Sevr Antlaşması'nı değerlendirme gündemiyle toplanan ve antlaşmayı imzalama kararı alan sadece İtilafçıların katıldığı 2.*Saltanat Şurası*'nda Sadrazam olarak, imparatorluğun devamı

²⁰⁷² Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s.245-247.

²⁰⁷³ Taner Baytok, a.g.e., s.31-34, 68-69; Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.21-22; Nuray Ertürk Keskin, "1920 ...", a.g.e., s.201-207; Kemal Beydilli, "Ahmed Tefvik Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.139-140, s.140; Cevdet Küçük, "Ali Rıza Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.440-441, 441.

²⁰⁷⁴ Cevdet Küçük, a.g.e., s.441.

²⁰⁷⁵ Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s.472-480.

²⁰⁷⁶ A.g.e., s.34-35, 286-292, 293-295.

²⁰⁷⁷ A.g.e., s.283-286.

için koşullar ne olursa olsun İtilaf Devletleri'yle bir barış antlaşmasının imzalanmasının kaçınılmaz ve gerekli olduğunu savunmuştur.

“Dördüncü Damat Ferit Kabinesi, bu konuda bir yazı ile durumun feci tablosunu çizmiştir. Sadr-ı âzam, toplantıyı açış söylevinde duruma bir siyasal tarihçi gözüyle bakmak istemiştir. Devlet, bir ölüm kalım tercihi karşısındaydı. Yaşamı yeğ tutanlar, söz aldıktan sonra, tutanağı imza etmeliydiler. Söz istemeyenler, devletin yok olmasından yana sayılacaklardı.”²⁰⁷⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nun son hükümetlerini şekillendirmiş bu iki eğilimin de önceliği, Saltanat ve Hilafetin, ve tek bir kişide Padişah'ta cisimleşmek suretiyle, onlarda merkezileşen ve yoğunlaşan “genelleşmiş kişisel iktidar”ın korunması ve sürdürülmesi olmuştur.²⁰⁷⁹ İmparatorluğu kurtarmak ve yaşatmak bu “genelleşmiş kişisel iktidar”ı yaşatmak anlamına geliyordu. Bu, Mütareke'nin ilk aylarında adem-i merkeziyetçilik usulüne uygun şekilde Arap vilayetlerine özerklik tanıyarak, onlar üzerinde “çifte egemenlik” hakları iddia etmenin yoluydu. Bu topraklar üzerinde egemenliğin devam ettirilebilmesi için, Osmanlı Hükümetleri imparatorluk biçiminde örgütlenme, yani feodal bir siyasal bağlılık ilişkisine ihtiyaç duymuş; İtilaf Devletleri'yle bu bağın tanınması doğrultusunda müzakere etmişlerdir.²⁰⁸⁰ 1908 Devriminin “vatan” düşüncesinden uzaklaşarak, Sultan-Halife'ye bağlılığa dayanan bir “Osmanlı Birliği”nin kurulması için çalışılmıştır. İtilaf Devletleri'yle müzakerelerde Doğu vilayetlerinde bir Ermeni devletin kurulmasına, Kars, Ardahan ve Batum'un terkedilmesine razı olunacağı; karşılığında “muhtar eyalet” olarak Suriye, Filistin, Yemen, Hicaz ve Irak'ın Padişahın egemenliği altında bırakılması istenmiştir.²⁰⁸¹ İtilaf Devletleri'nin Osmanlı İmparatorluğu toprakları üzerinde hak iddia ettikleri koşullarda, bu taleplerin gerçekleşmesinin mümkün olmayacağı görülünce, bu sefer, İstanbul'u korumak koşuluyla İngiliz himayesinde bir imparatorluğa razı olmak anlamına gelmiştir. Paris ve Londra Konferanslarında İstanbul'un kontrolü, Padişah'ın İstanbul'da bırakılıp bırakılmayacağı ve bırakılması durumunda yönetim şeklinin en olacağı müzakere edilmiştir.²⁰⁸²

Önceliğin egemenlik haklarının korunmasına değil, mevcut “genelleşmiş kişisel iktidar”ın korunmasına verilmesi, bu iktidarın ancak İtilaf Devletleri'nin himayesinde (yönetiminde) korunabildiği koşullarda, Osmanlı Saltanat-Hilafet ve Hükümetlerini

²⁰⁷⁸ A.g.e., s.19, 20.

²⁰⁷⁹ Hükümetlerin bileşenleri de, saltanat ve hilafet makamına kişisel tabiiyet ilişkileriyle bağlanmış bir toplamın öne çıktığını gösterir. Örneğin, Birinci Tevfik Paşa Kabinesi, Meşrutiyet öncesi devlet adamlarından oluşan bir “ihtiyarlar kabine”siydi. Sina Akşin, a.g.e., 142-151, 610-613, 615-616.

²⁰⁸⁰ Bülent Tanör, a.g.e., s.28-29.

²⁰⁸¹ Taner Baytok, a.g.e., s.37-38.

²⁰⁸² A.g.e., s.39, 42-43, 56-57, 69, 73-75, 77-78, 82-84, 96, 107-108.

İtilaf Devletleri'nin inisiyatifine bırakmıştır. Amiral Calthorpe'un Lord Curzon'a gönderdiği 31 Temmuz 1919 tarihli resmi yazıda "Sultan ve Sadrazam korunmalı ... İtilaf Devletlerine taraftar ve Türk İmparatorluğu'nun kurtuluşunu bunda bulan bir hükümettir. ... Emirlerini Anadolu'da kabul ve tatbik ettirecek takatta değildir. Ancak İtilaf güçlerinin kararlı ve ısrarlı gayretleriyle iktidarda kalabilir." dediği gibi, işgal devletleri barış anlaşmasını imzalatabilmek için meşru (uluslararası olarak tanınan) bir devlete ihtiyaç duymaktadırlar.²⁰⁸³ Bu nedenle, her ne kadar artık egemenlik alanı İstanbul'la sınırlı da olsa, İtilaf Devletleri'nin koşullarını kabul edebilecek tek hükümet, Osmanlı Hükümeti olduğu için Mütareke Dönemi boyunca onu koruma yönünde bir tutum izlemişlerdir. İlerleyen aylarda da, Konferanslarla da gün yüzüne çıktığı gibi, İstanbul'un paylaşımı ve yönetimi üzerinde yaşanan anlaşmazlıklar, Sevr Antlaşması'nda somutlandığı biçimiyle, İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından kontrol edilebilecek bir yönetime bırakılmasını gündeme getirmiştir. Sevr Antlaşması'nda belirtildiği gibi, bu antlaşma dahil uluslararası antlaşmalara uymak; ırkî, dinî ve lisanî azınlıkların haklarını gözetmek suretiyle "Osmanlı hükûmetinin İstanbul üzerindeki hukuk ve tasarrufatına halel" getirilmemesi hükme bağlanmıştır.²⁰⁸⁴

Osmanlı Hükümeti, egemenlik alanı İstanbul ve çevresiyle sınırlanmış; kaynağını da İtilaf Devletleri'nin barış şartlarından alan şartlı ve bağımlı bir İstanbul Hükümeti'ne dönüşmüştür. Mütareke Dönemi'nde beliren ikinci iktidar odağı, bağımsızlığını kaybetmiş bir saltanat-hilafet ve onun hükümetidir. Ancak, işgal kuvvetlerinin bundan ayrı meşru bir yönetim kuramamaları nedeniyle, yine onlar tarafından özellikle de Ankara Hükümeti'ne karşı konsolide edilmiştir.²⁰⁸⁵ Restorasyon süreci, "devlet başkanı" olarak Padişahı öne çıkarmış; Padişahlığı özellikle hilafet makamı üzerinden yeniden kurmaya çalışmıştır. Bu konudaki en ilginç örneklerden biri, İngiltere'nin Ali Rıza Paşa Kabinesini düşürme aşamasında, son kez toplanmış olan Meclis-i Mebusan'ı dağıttıkları zaman onu ikame edecek, Padişah başkanlığında bütün İslam ülkelerinden gelecek temsilcilerin katılacağı bir *Halifelik Danışma Kurulu (Meclis-i Hilafet)* kurma girişiminde bulunmuş olmasıdır.²⁰⁸⁶ Bu gelişmeler, bir, iki iktidar odağının iç içe geçtiğini ve birbirine bağımlı olduğunu; iki, Almanya ve Avusturya'da yerinden edilen tahtlardan farklı olarak Osmanlı'da saltanat-hilafet makamı olarak Padişahlığın ve onun icra organı olarak Hükümetlerin restore edilmeye çalışıldığını gösterir.

²⁰⁸³ A.g.e., s.57; Benzer örnekler için bkz. Nuray Ertürk Keskin, "1919 ...", a.g.e., s.35.

²⁰⁸⁴ "Sevr Andlaşması", Nihat Erim, a.g.e., s.525-691, s.544.

²⁰⁸⁵ Yüksek Komiserler, saltanat-hilafetin her türlü ihtilal karşısında korunması ve desteklenmesi gerektiğini belirtmektedirler. Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.34.

²⁰⁸⁶ Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, Cilt I: 1919-1920, TTK Yayınları, Ankara, 2008, s.533; Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s.16-17.

İstanbul Hükümeti'nin teşkiliyle yeni bir Mutlakiyetçi dönem açılmıştır.²⁰⁸⁷ Meşrutiyet Dönemi boyunca iktidarın paylaşıldığı organ olarak Meclis-i Mebusan, 1914'teki Kanun-ı Esasî değişikliklerinin önünü açtığı biçimde, 21 Aralık 1918'de Padişahın tek taraflı iradesiyle feshedilmiş ve Kanun-ı Esasî *filen* yürürlükten kaldırılmıştır.²⁰⁸⁸ Siyasî ve idarî karar alma (yasama ve yürütme) yetkisi, tek bir elde yani Padişah'ta toplanmış; Padişah yetkilerini re'sen aldığı irade-i seniyyeler ve Heyet-i Vükela eliyle kullanmaya başlamıştır. Meclis-i Mebusan'ın yokluğunda Heyet-i Vükela yeniden Padişah'a karşı sorumlu hale gelmiş; Büyük Millet Meclisi'nde sıkça eleştirildiği biçimiyle hiçbir şekilde kuvvetler ayrılığı gözetilmeyen bir kabine, Padişah'ın Kabinesi olmuştur. Siyasal temsilin sınırlandırıldığı koşullarda, buna ihtiyaç olduğu durumlar için Padişah tarafından toplantıya çağrılan ve sadece istişare niteliği taşıyan iki *Şurayı Saltanat* toplanmıştır.²⁰⁸⁹ Meclis-i Mebusan'ın açık olmadığı dönemde toplanan Birinci Şurayı Saltanat, meclisin yokluğunda İstanbul Hükümeti'ne meşruiyet sağlamış; İkinci Şurayı Saltanat ise, Ankara Hükümeti tarafından imzalanmasının vatana ihanet olduğu beyan edilen Sevr Antlaşması'nın imzalanmasının önünü açmıştır.

Bu tekleşme ve merkezileşme süreci, Yüksek Komiserler aracılığıyla Hükümetle doğrudan iletişim halinde olan İtilaf Devletleri'nin karar alma süreçlerine müdahalesini kolaylaştırmıştır. Örneğin, Anadolu'da iktidarın yeniden tesis edilmesi için belirleyici olan askerî örgütlenme alanındaki düzenlemeler, ordu müfettişliklerinin lağvedilerek yerine daha dar ölçekli ve yetkileri daraltılmış kolordu komutanlıklarının kurulması gibi kararların alınması İtilaf Devletleri'nin isteği doğrultusunda gerçekleştirilmiştir.²⁰⁹⁰ Meclis-i Mebusan'ın feshettiren, Meclis-i Mebusan'ın İstanbul'da yeniden toplanmasına izin veren ve İstanbul Hükümeti'nin Ankara Hükümeti'yle kuracağı ilişkilerin çerçevesine karar veren de yine İtilaf Devletleri olmuş; bu kararlar, Hükümet'e tavsiye şeklinde alınmıştır.²⁰⁹¹ Yüksek Komiserler, sadece kararların alınmasında etkili olmamakta, Hükümetlerin kuruluş süreçlerini de belirlemekte; Hükümetleri düşürmekte ve yerlerine yenilerini kurmaktadır.²⁰⁹² Özellikle barış antlaşmasının imzalanabilmesi için Damad Ferid Paşa gibi doğrudan kendileriyle

²⁰⁸⁷ Sina Akşin, a.g.e., s.610

²⁰⁸⁸ Suna Kili ve Şeref Gözübüyük, a.g.e., s.93-95.

²⁰⁸⁹ Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.29-30; Nuray Ertürk Keskin, "1920 ...", a.g.e., s.212-213; Tanık Zafer Tunaya, 11-13, 17-26, 278-279.

²⁰⁹⁰ Nuray Ertürk Keskin, "1919 ...", a.g.e., s.25-27.

²⁰⁹¹ Meclis-i Mebusan'ın feshinden hemen sonra, yeniden toplanması için ihtiyaç duyulan seçimlerin yenilenme süreci barışın imzalanmasından sonraya ertelenmiştir. A.g.e., s.30-31.

²⁰⁹² A.g.e., s.20-22; Salih Paşa Kabinesi'nin düşürülmesine ilişkin Yüksek Komiserlerin verdiği 16 Mart, 26 Mart 1920 tarihli notalara ilişkin bkz. Nuray Ertürk Keskin, "1920 ...", a.g.e., s.291, 298, 299.

çalışabilecek Sadrazamları iktidara getirmişlerdir.²⁰⁹³ Bunun yanı sıra, Padişah ve Hükümet'in yetki alanlarını da belirlemektedirler. İstanbul şehir yönetimi ve ülke yönetimi komisyonlar aracılığıyla nerdeyse tümüyle Yüksek Komiserlerin oluşturduğu Müttefik denetimi altına girmiştir.²⁰⁹⁴ Ayrıca, bu müdahaleler, “devlet başkanı” olarak Padişahın uluslararası statüsünü de belirleyici niteliktedir. 1 Mayıs 1919'da Yüksek Komiserler, “padişahı şımartmamak” gerekçesiyle selamlık törenlerine hiçbir Müttefik subayının katılmaması kararını almışlardır.²⁰⁹⁵

5.3.1.3. Ankara Hükümeti: Anadolu'da Bağımsızlıkçı ve Ulusalçı Yeni Bir İktidar Odağı

Teslimiyet ve işgaller bir iktidar boşluğu oluşturduğu gibi, direnişi ve alternatif iktidar odaklarını da gündeme getirmiştir.²⁰⁹⁶ Teslimiyet ve direniş ile işgal yönetimi ve kurtuluş örgütlenmesi eş zamanlı oluşumlar olarak belirmiştir. İlk “iktidar boşluğu” ve direniş hareketleri, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'yle işgal kapsamına alınan ve Osmanlı Hükümeti tarafından terkedileceği beyan edilen bölgelerde ortaya çıkmıştır.²⁰⁹⁷ Kars, Ardahan ve Batum'u kapsayan *Elviye-i Selâse* (Sınır Doğu) *Kongreler Grubu* ve *Trakya Kongreleri Grubu* buna örnektir. Yine Mondros Mütarekesi'nin, Wilson İlkeleri uyarınca milletlere “kendi kaderlerini tayin” hakkının tanınması ve bu doğrultuda yeni devlet oluşumlarına kapı aralaması, başta Ermeniler olmak üzere Ermeni ve Rumların çoğunluğu oluşturdukları bölgelerde karşı-iktidar arayışlarını ortaya çıkarmıştır. Erzurum ve Trabzon merkezli *Doğu ve Kuzeydoğu Anadolu Grubu* buna örnektir. Mütareke'den hemen sonra, İzmir'in Yunanistan tarafından işgali de *Batı Anadolu Kongreler Grubu*'nu büyütmüş ve bölgesel ölçekte genişlemesine neden olmuştur.

Fransız işgaliyle Güney ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde de, askerî direniş hareketleri ortaya çıkmakla birlikte, Mütareke Dönemi'nin yarattığı direniş hareketlerinin temel karakteristiği örgütlendikleri bölgelerin temsiline ve “kendi kaderini tayin hakkı”na dayanan iktidar odakları oluşturmaları ve bunun için “kongre yönetimleri” kurarak örgütlenmeleridir.²⁰⁹⁸ Doğu sınırında Sovyet Devrimi'nin etkisiyle bu yönetimler “şûra” adını almış veya *Müdâfaa-i Hukuk-u Milliye, Redd-i İlhak*

²⁰⁹³ Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s.276-303.

²⁰⁹⁴ Clarence Richard Johnson, M.A. (Ed.), *İstanbul 1920*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007, s.103-107.

²⁰⁹⁵ Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngilizce Belgeler*, TTK Yayınları, Ankara, 1972, s.23; Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, Cilt I: Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922), TTK Yayınları, Ankara, 1989, 28.

²⁰⁹⁶ Erik-Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s.114-115.

²⁰⁹⁷ Bülent Tanör, direniş hareketlerinin ve iktidar alternatiflerinin bölgesel ölçekte ve birden fazla şehir ve kongreyi kapsayarak öbekleştiğini saptar ve bu nedenle, “kongre grupları” olarak sınıflandırılmalarını önerir. Bülent Tanör, a.g.e., s.115, 117-121.

²⁰⁹⁸ A.g.e., s.110-111, 174, 211.

Cemiyetleri olarak varlık bulmuşlardır,²⁰⁹⁹ ancak, yönetim tarzı olarak ortak bir payda da buluşmaktadırlar. Bu nedenle, Bülent Tanör, Mütareke Dönemi'ndeki bölgesel ölçekli bu iktidar odaklarını Kongre İktidarları olarak adlandırmıştır.²¹⁰⁰ Diğer ortak paydaları, Padişahın ve Hükümetin işgal kuvvetlerine teslim olduğu koşullarda, Osmanlı milletinin ve vatanın bir bütün olarak kurtarılmasına öncülük etmek ve uygun koşullar oluştuğu takdirde anavatana katılmak için “vatanı kurtarma” perspektifiyle kendi bölgelerinde iktidarı ele almaya çalışmaktır.²¹⁰¹ Bazı kongreler bölgesel iktidarı almış; hatta Sınır Doğu ve Trakya'da olduğu gibi iktidarı alıp “hükümetleşmiş” ve “devletleşmiş”lerdir. Bu iktidar odakları bölgesel ölçekli olmakla birlikte, “bölgeselci” değildirler. Bölgesel ölçekte örgütlenmiş olsalar da, örgütlenme tarzı ve hedefleri itibarıyla ulusal ölçeği gözetmiş; işgal veya ilhak durumunda Osmanlı İmparatorluğu'nun millî (ulus, toplum birliği) ve mülkî (vatan, toprak bütünlüğü) birliğinin parçası olarak kalmak yönünde bir irade ortaya koymak için örgütlenmişlerdir. “Türk Milleti” olarak bütünleşmeyi gözetmiş; “Türkçülük” ekseninde bir “uluslaşma” dinamiğini içlerinde barındırmışlardır.

İşgal, tutuklamalar ve sürgünler nedeniyle, bir iktidar odağı yaratamamakla birlikte, eş zamanlı olarak İstanbul ve çevresinde de bir direniş örgütlenmeye çalışılmıştır. Siyasal ve örgütsel bir birliğe sahip olmamakla birlikte, İstanbul'daki *Milli Kongre* ve İttihatçıların oluşturduğu *Karakol Cemiyeti* gibi oluşum ve örgütler buna örnekler.²¹⁰² İstanbul'un teslim olmayan, direnen ve Anadolu'yla bağını kurmaya çalışan yüzünü oluştururlar. Hatta *Karakol Cemiyeti*, İttihatçı kadroların İstanbul'dan Anadolu'ya geçişini sağlayarak, Anadolu'daki kongrelerin örgütlenmesinde hem silahlanma hem de önderlik konusunda öncülük etmiştir.²¹⁰³

Mondros Mütarekesi'nde terhis edileceği emredilmesine rağmen, Anadolu ve Trakya'da ordunun bütünüyle dağıtılamamış olması ve terhise direnen, ya da yeni askerî örgütlenmelerin komuta kademelerinde bulunmalarına rağmen merkezden gelen emirleri uygulamaktan imtina eden subayların varlığı kongrelerin ilk kıvılcımını çakmıştır.²¹⁰⁴ *Elviye-i Selâse*'de Yakup Şevki Paşa, *Vilâyât-ı Sitte*'de 6. Ordu

²⁰⁹⁹ Erik-Jan Zürcher, a.g.e., 136-142.

²¹⁰⁰ Bülent Tanör, a.g.e.

²¹⁰¹ A.g.e., s.35-40, 140, 186-207, 213, 216.

²¹⁰² Tarık Zafer Tunaya, a.g.e., s.150-154; Emel Akal, *Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm*, Tüstav, İstanbul, 2002, s.153-199.

²¹⁰³ Emel Akal, a.g.e., s.201-240; Erik-Jan Zürcher, a.g.e., 127-129.

²¹⁰⁴ Bülent Tanör, a.g.e., s.134-135; *Le Temps*'ta 5 Şubat 1919'da şöyle bir haber yayınlanmıştır: “İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin örgütü, Jön Türklerin terhis edilen askerlerin silahlarının alınmadığı ve geniş bir çeteler sisteminin gizlice örgütlenmekte olduğu Küçük Asya'da faaliyetini sürdürüyor.” *Le Temps*'tan aktaran Erik-Jan Zürcher, a.g.e., 135. Zürcher, Harbiye Nezâreti'nin (Enver Paşa) daha 1915 yılında Çanakkale'de savaşın kaybedilme ihtimaline karşı Anadolu'ya çekilip yerel savunma örgütleri kurma

Kumandanı Ali İhsan Paşa (Sâbis) öncü rol oynamıştır; bu iki isme 15. Kolordu Komutanı (9. Ordu, Erzurum) Kâzım Karabekir, Batı Anadolu’da Bekir Sami Bey (Günsav), Kâzım Bey (Özalp), Şefik Bey’ler (Aker) ile Trakya’da Cafer Tayyar Bey (Eğilmez) de eklenebilir. Bu komutanların İstanbul’un resmen işgaline (16 Mart 1920) kadar *Harbiye Nezareti* ve *Karakol Cemiyeti* tarafından desteklendiği anlaşılmaktadır. Ordunun komutasını elinde bulunduran subaylara, mülkî amirler de eşlik etmiş; söz konusu mülkî amirler, Osmanlı taşra teşkilatını dağıtmama, bununla birlikte İstanbul Hükümeti’ne sorgusuz sualsiz itaat etmeme yönünde bir eğilimin ortaya çıkmasında rol oynamışlardır.

Yerel Kongre İktidarlarının oluşumunda, birbirinden ayrı gibi görünen bu dinamikleri bütünleştiren ise, bir, bu iktidarların toplumsal tabanı ve iki, bu tabanın örgütlü gücü olmuştur. 18.yy’ın sonu itibariyle İstanbul’dan ayrılmaya başlayan yerel toplumsal dinamikler, önce âyânların, sonra da eşrâfın çekirdeğini oluşturmuş; İttihat ve Terakki “milli iktisat” politikası ile eşrafı İstanbul esnafıyla bütünleşik bir burjuvallaşma sürecinin içine sokmuştu. Bu süreci bütünleyecek şekilde Cemiyet, hem merkezde hem de taşrada korporatist bir örgütlenmeye gitmişti. İşte, Kongreler, aslolarak bu toplumsal tabanın ve onun çözülen ancak kadro birikimini koruyan kısmî örgütlülüğünün üstünde yükselmiştir.²¹⁰⁵ Bu özelliği itibariyle, Kongre İktidarları sınıfsal olarak “ulusal burjuvazi” öncülüğünde örgütlenmiş ve burjuvazinin ilk iktidar organlarını oluşturmuşlardır. Ancak, Birinci Dünya Savaşı’nın büyük yıkımı ve “istihlâs-ı vatan (vatanı kurtarma)” noktasına kadar geri çekilmek zorunda kalmaları, bu toplumsal taban ve öncülerini, İttihat ve Terakki’nin emperyal (Turancı) ve Pantürkçü siyasal-ideolojik konumlanmasından uzaklaştırmış; Anadolu ve Trakya’yla sınırlanmış bir “Türk Milleti” ve “Türk Devleti” soyutlaması ekseninde gerçekleşecek bir toplumsal ve siyasal birlik projesine yönelmiştir. Ancak, henüz bu dönemde, İtilaf Devletleri’ne kabul ettirilmek istenen “Türk Devleti” ile Osmanlı İmparatorluğu arasında bir açığı gözetilmemekte; Osmanlı İmparatorluğu’nun ulusal bir Türk devleti olarak korunması ve kabul ettirilmesi gerektiği düşünülmektedir. Kongre İktidarlarının imparatorluktan bağımsız hareketi, bir karşıtlık veya cepheleşme biçimini almamış; işgal koşullarında bağımsızlığını kaybettiği düşünülen Osmanlı Hükümeti’nin boşluğunu doldurma misyonuna dayanmıştır.

---

planı yaptığını ve bu yönde talimatlar verdiğini ve bu tarihten itibaren ordunun böyle bir yeniden yapılanmaya hazırlıklı olduğunu dile getirmiştir. Bu harekât planları, merkezî olarak uygulanma şansı bulamamış olsa da en azından subayların bu konuda eğitilmiş ve hazırlıklı olma ihtimalinin yüksek olduğunu belirtmiştir. Subayların inisiyatifini ise, elbette, askerî planlarla birlikte, bir direniş örgütlenme yönündeki tercihleri belirlemiştir. A.g.e., 143-160.

²¹⁰⁵ Bülent Tanör, a.g.e., s.133-142; Krş. Erik-Jan Zürcher, a.g.e, s.111, 114, 129-160.

Tarihsel olarak, eşraf ve esnafın temsili, “siyasal birikim” ayrıcalıklarını koruyan mülk sahibi sınıflardan farklı olarak ya adem-i merkeziyetçi nitelikte olmuş; ya da, “temsili demokrasi” veya “halk temsiline” dayanmıştı. Merkezi iktidar karşısındaki örgütlülükleri de, merkezi iktidarı paylaşma tarzları da bu nedenle hep meclisler (Meclis-i Mebusan ve vilayet meclisleri) eliyle gerçekleşmişti. Kongre İktidarları, bu “siyasal temsil” ve “yönetim tarzını” miras almışlar; geçmiş örneklerle benzer şekilde temsili bir organlaşma içine girmişlerdir.

Sürekliliğe rağmen, Kongre İktidarları, temsili yönetimde devrimci bir sıçramayı da içlerinde barındırırlar.²¹⁰⁶ Bir, örgütlendikleri bölgede yaşayan herkesi doğal üyeleri sayarak “doğrudan demokrasi”ye yakınsayan veya en azından geniş bir temsil tabanına dayanan bir demokratik örgütlenme içine girmişlerdir. İki, tarihte ilk defa, “siyasal birikim” ayrıcalıklarına sahip olmayan toplumsal sınıf ve tabakaların, bu ayrıcalıklara sahip olanlardan bağımsız şekilde “siyasal temsili”ni gündeme getirmiş; onlarla iktidarı paylaşmadan ve doğrudan iktidarı ele geçirebileceklerini göstermişlerdir. “Hâkimiyet-i Milliye”nin temelleri bu kongrelerle atılmıştır. Üç, iktidarı doğrudan ele geçirmenin usulü olarak yasama, yürütme ve yargı yetkisini tek elde toplayan organlar oluşturmuşlardır.²¹⁰⁷ Bu özellikleri itibarıyla de, “kongre” yönetim tarzıyla özdeşleştirilerek anılmaları yerindedir. Çünkü, her ne kadar, işlevsel olarak farklılaşan ve kademeli bir örgütlenme içine girmişlerse de, asli kurucu, karar alıcı ve denetleyici organları kongreler olmuştur. Kongreler içindeki kademelenme ve merkezileşme süreçleri, temsili icra organlarını gündeme getirmiş olsa da, onları her zaman kongre denetimi altında tutmuş ve hiçbir zaman “tek kişi başkanlığı”nda bir merkezileşme biçimi ortaya çıkarmamışlardır. Bu nedenle, Kongre İktidarlarının *Meclis Hükümeti* sisteminin öncüleri olarak görmek mümkündür. Dört, çekirdeğini milis güçlerin oluşturduğu ama bu milis güçlerin kongreler eliyle örgütlendiği merkezi iktidardan bağımsız askerî örgütler kurmuşlardır. Çetelerin ve askerî bütçenin sivil iktidar aygıtı olan kongreler eliyle örgütlenmesiyle, yeni bir *Kuvayı Milliye Hareketi ve Teşkilat(lar)* yaratılmıştır.²¹⁰⁸ Beş, bağımsız teşkilatlanmalarını bağımsız kararlarla bütünlemişlerdir. Bu kararların arasında, milis kuvvetler teşkili gibi askerî; vergi salma gibi malî; kural koyma, icra yetkisini kullanma veya atamalar yapma gibi siyasî (kanunî) ve idarî;

²¹⁰⁶ Bülent Tanör, a.g.e., s.209, 211, 214-216.

²¹⁰⁷ A.g.e., s.152-167.

²¹⁰⁸ Mütareke Dönemi’nin ilk zamanlarında efeler, âyân, eşrafın öncülüğündeki gönüllüler veya çetelere *Kuvayı Milliye* adı verilirken, zamanla *Kuvayı Milliye*, Kongre’lere bağlı askerî örgütlenmelerin genel adı olmuştur. Şerafettin Turan, “Kuva-yı Miliye Örgütlenmesi ve Kavramının Kurtuluş Savaşındaki Rolü”, *“Kuva-yı Milliye’nin 90. Yılında İzmir ve Batı Anadolu”*, *Uluslararası Sempozyum Bildirileri (6-8 Eylül 2009)*, İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2010, s.15-25, s.15, 19-20; Bülent Tanör, a.g.e., s.132, 164-166.

Kongre kararlarına karşı çıkmanın “vatana hıyanet” sayılması, yargılanması ve cezalandırılması gibi adlî kararlar da vardır.²¹⁰⁹

“Bu kongreler farklıydılar. Çünkü birer ihtilâl, birer devrim organıydılar. Ülkenin hemen her bölgesi İstanbul hükümetine isyan etmişti. Siyasal iktidarı parça parça halk ele geçirmişti. Kısaca iktidar artık millileşmişti. Millet her boşluğu dolduruyordu. Saltanat fiilen yok olmaktaydı. Egemenlik, bir adamdan millete intikal etmişti. İşte bu transferin parçaları halinde örgütler ve kongreler ortaya çıkmıştı. ... Bu bir millî iktidardı. Asıl belirtilecek yönü de yüzde yüz demokratik oluşuydu. Sınırlı, yerel, devrimci kongreler Saray’ın değil halkın demokratik, ihtilâlcı eseri idiler.”²¹¹⁰

Osmanlı “mülk”ü bölünmüştü. Ne Osmanlı Hükümeti ne işgal kuvvetleri ne de bölgesel ölçekteki iktidar odakları Osmanlı İmparatorluğu’nun toplumsal birliğini ve toprak bütünlüğünü gözeten bir “mülk” iddiasında bulunabilecek güce sahipti. Kongre İktidarlari da “istihlâs-ı vatan” veya “müdâfaa-i vatan” perspektifine sahip olmakla birlikte, birlik oluşturma perspektif ve gücünden yoksundular. Bunda, işgallere karşı korunmak, bunun için gerekirse bölgesel birlik sağlayarak ve hatta özerk ya da bağımsız bir “geçici” hükümet/devlet kurarak Osmanlı İmparatorluğu’ndan koparılmaya karşı direnmek ve bu düşünceye içkin olarak, bağımsız hareket etmekle birlikte, vatanın bütünü içinde Osmanlı Devleti’ni egemen görmek, merkezî hükümet olarak Osmanlı Hükümeti’ni tanımak belirleyici olmuştur.²¹¹¹ Bu düşünceden sapmalar olmakla birlikte, genel kanı birliğin ancak Osmanlı Devleti, Padişah ve Osmanlı Hükümeti üzerinden kurulabileceği ve halkın meşruti monarşi ile bu iktidarı paylaşabileceği yönündedir. Bu nedenle, Kongre İktidarlari, içlerinde barındırdıkları “hâkimiyet-i milliye” dinamiğini ulusal ölçeğe taşıma iradesinden yoksun kalmışlardır.

Ulusal birliğin ancak İstanbul üzerinden kurulabileceği düşüncesi, sadece Padişah ve Hükümet’ten değil, İttihatçı kadrolardan da kaynaklanmaktadır. Birbirleriyle iletişim halinde Anadolu ve Trakya’daki direniş hareketlerinin örgütlenmesinde etkin rol oynayan *Karakol Cemiyeti* ile Cevat Paşa (Çobanlı), Mersinli Cemal Paşa ve Mustafa Fevzi Paşa (Çakmak) gibi Harbiye Nâzırlari ve Genelkurmay Başkanlari, merkezin İstanbul olduğunu ve öyle kalması gerektiğini, ulusal birliğin de İstanbul merkezli kurulabileceğini düşünmektedirler. Onlar için, Erik-Jan Zürcher’in tespitiyle, mevcut Padişah ve İtilafçılari devre dışı bırakarak, Amerikan mandası da dahil İtilaf Devletleri’yle daha iyi koşullarda bir antlaşma yapmak için Anadolu’daki direniş bir

²¹⁰⁹ Bülent Tanör, a.g.e., s.170-171, 177, 180, 182-183, 184-185.

²¹¹⁰ Tarık Zafer Tunaya’nın “Milli Mücadelede Alaşehir Kongresi” konulu bilimsel toplantıyı sonuçlandıran “Kapanış ve Değerlendirme Konuşması” (*Milli Mücadelede Alaşehir Kongresi*, s.217-220) ile “Tarihin yolu nasıl keşfedilir?” başlıklı katkısından (Çağdaş Düşüncenin Işığında Atatürk, Dr. N. Eczacıbaşı Vakfı yay., İstanbul, 1983, s.5-20)’den özetleyen Bülent Tanör, a.g.e., s.217.

²¹¹¹ A.g.e., s.214; Krş. A.g.e., s.42-47.

araçtır.²¹¹² Bu nedenle, Ağustos 1919'da *Karakol Cemiyeti*, bütün ordu birimlerine bir direktif yollayarak, Cemiyet'in varlığını ilan etmiş; kendini sivil ve askeri kanadı, subayları, genelkurmayı ve başkumandanı olan bir örgüt olarak tanıtmış ve Anadolu'daki direniş örgütlerini kendine bağlamak için ilk adımı atmıştır.

Bu gelişmenin, ilk “ulusal kongre” çağrısı olan ve *Müdâfaa-i Hukuk Cemiyetleri*'ni tek bir dernek altında toplayacak *Sivas Kongresi*'nden (4 Eylül-11 Eylül 1919) hemen önce yaşanmış olması dikkat çekicidir. Oysa, daha önce, 19-21 Haziran 1919'da Amasya'da toplanan Mustafa Kemal Paşa (3.Ordu Müfettişi), Ali Fuat Paşa (20.Kolordu Kumandanı), Rauf Bey (eski Bahriye Nâzırı), Albay Refet Bey (3.Kolordu Kumandanı), Kâzım Karabekir (15.Kolordu Kumandanı) ve Cemal Paşa'nın (2.Ordu Müfettişi) da onayını alarak önce Erzurum'da, sonra da Sivas'ta “milli bir kongre” toplanmasına karar vermiş; ve *Amasya Tamimi*'ni bütün mülkî amirler ile komutanlara yollamışlardı.²¹¹³ Mustafa Kemal Paşa, hemen akabinde, İstanbul'a da genelge niteliğinde bir mektupla kararları bildirmiş; “Artık İstanbul Anadolu'ya egemen değil, bağlı olmak zorundadır. Size düşen özveri pek büyüktür.” diyerek Anadolu'da ulusal birlik yönünde bir iradenin oluşmakta olduğunu göstermişti.²¹¹⁴ *Karakol Cemiyeti*'nin aynı doğrultuda yolladığı direktif, hem bir iç mücadelenin ilk kıvılcımı niteliğindedir hem de “ulusal birliğin” merkez, mekân, örgüt, kadro ve organları konusunda bir çatışmanın habercisi olmuştur. *Sivas Kongresi*'ne katılan Kara Vasıf Bey (*Karakol Cemiyeti*) ile Mustafa Kemal Paşa (*Erzurum Kongresi Heyet-i Temsiliye Reisi*) arasındaki görüşme çok sert geçmiş; iki ayrı ulusal birlik projesi bu görüşmeyle karşı karşıya gelmiştir.²¹¹⁵ Mustafa Kemal Paşa, biri açık, biri gizli iki milli mücadele örgütünün kurulması, Amerikan mandasının görüşülmesi önerilerini reddetmiş; Anadolu'daki mücadelenin milli mücadelenin temeli ve merkezi olduğunu söyleyerek, *Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti* adını alan “çatı örgüt”ün bütün diğer kurum, örgüt ve oluşumların kanallize edilmesi gereken tek, açık ve üst karar organı olarak tanınması gerektiğini belirtmiştir. *Sivas Kongresi* kararları da bu yönde

²¹¹² Erik-Jan Zürcher, a.g.e., 156-157.

²¹¹³ Nuray Ertürk Keskin, “1919 ...”, a.g.e., s.111-112; Bülent Tanör, a.g.e., s.246-247

²¹¹⁴ Mektubun Abdurrahman Şeref, Reşit Akif Paşa, Ahmet İzzet Paşa, Seyit Bey, Halide Edip Hanım, Kara Vasıf Bey, Ferit Bey (Nafia Nâzırı), Ferit Paşa (Sulh ve Selâmet Fırkası Başkanı, sonradan Harbiye Nâzırı), Cami Bey ve Ahmet Rıza Bey'e gönderildiği belirtilmiştir. Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, Cilt I, a.g.e., s.47, 49.

²¹¹⁵ Erik-Jan Zürcher, a.g.e., 182-183.

olmuş ve dar bir temsil tabanına sahip olmakla birlikte ilk kez Anadolu’da ulusal bir iktidar odağının şekillenmekte olduğunun işareti verilmiştir.²¹¹⁶

Sivas Kongresi toplandığı sırada, aynı zamanda, İstanbul Hükümeti ve İşgal Yönetimi, bir süredir yoğunlaştırdıkları direniş hareketini bastırma önlemlerini sertleştirmişlerdi. Önce *Erzurum Kongresi Heyet-i Temsiliyesi*’nin, sonra da *Sivas Kongresi*’nin *Heyet-i Temsiliyesi*’nin Reisliğine (Başkanlık) seçilecek Mustafa Kemal Paşa’yı, 23 Haziran’da 3. Ordu Müfettişliği görevinden almış; azletmiş; 8/9 Temmuz’da resmi görevinden ve askerlikten çekilen Paşa’nın, 29 Temmuz’da Rauf Bey’le birlikte yakalanıp İstanbul’a getirilmesini emretmişti.²¹¹⁷ 4 Mart’tan beri İstanbul Hükümeti’nin başında İtilaf Devletleri’yle güçlü bir işbirliği içinde çalışan ve direniş hareketlerini bastırmak için askerî ve idarî önlemleri arttıran Sadrazam Damad Ferid Paşa vardı.²¹¹⁸ Elâzığ Valisi Ali Galip Bey, Sivas Valiliği’ne ve 3. Kolordu Komutanlığı’na atanmış; Kürt aşiretleriyle güçlendirdiği askerî kuvvetlerle Sivas Kongresi’ni dağıtmak ve kongre delegelerini tutuklayıp İstanbul’a göndermekle görevlendirilmişti. Ancak, Sivas Valisi görevini yürütmekte olan Reşit Paşa, kongrenin toplanması için çalışmış; Mustafa Kemal Paşa da Malatya üzerine gönderdiği askerî birliklerle, Ali Galip Bey ve emrindekilerin kaçmasını sağlamıştır. Ali Galip Olayı, Anadolu Hareketi’nin bir ulusal iktidar odağı olarak doğmakta olduğunu ve Osmanlı İmparatorluğu’nun bunu görerek şiddetli bir tepki vermeye hazırlandığını göstermiştir.

Sivas Kongresi ve sonrası yayınlanıp dağıtılan *Umumi Kongre Beyannamesi* (esas) ve *Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Teşkilat Nizamnamesi* (tüzük) ile hemen akabinde 12 Eylül’de toplanan *Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Heyet-i Temsiliyesi*’nin kararları ulusal bir iktidar odağının oluşum halinde olduğunu gösterir. Mustafa Kemal Paşa, daha *Sivas Kongresi*’ni açış konuşmasında İtilaf Devletleri’ne ve Osmanlı Hükümeti’ne karşı, onların baskı ve güçsüzlükleri karşısında, ulusu temsil iradesine vekil olduklarını (ulusal temsil ve vekâlet) beyan etmiştir.

“İtilaf Devletleri bu yurttaki kutsal bildiklerine ve alinyazısına sahip çıkacak bir ulusal güç ve irade olmadığı gibi boş bir sanıya kapıldı. ... İtilaf Devletleri’nin haksızlıkları ve İstanbul hükümetinin arıklığı ve güçsüzlüğü karşısında ulusumuz varlığını tanıtlamak [amacıyla] ... ulusal vicdanın kesin kararı ve iradesinden doğmuş tek örgüt [olarak ulusal dernekleri kurmak zorunda kaldı]. ... Doğaldır ki, ... Sivas Genel Kongremizde

²¹¹⁶ 10 Temmuz 1919’daki ulusal kongre çağrısı ilgi görmemişti; her sancaktan üç temsilcinin katılması istenmişti; ancak, Sivas Kongresi, 2/3’ünü vilayetlerden gelenlerin, 1/3’ünü atananların oluşturduğu 31-38 kişiyle toplanabilmiştir. Bülent Tanör, *Kurtuluş Kuruluş*, a.g.e., s.81.

²¹¹⁷ Selçuk Ural, “Mustafa Kemal Paşa’nın Askerlikten İstifasının Yankıları”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 26, 2004, s.263-276, s.265-267; Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.26, 33.

²¹¹⁸ Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.20-22, 139, 140, 161; Selçuk Ural, “Ali Galip Olayı’nın Milli Mücadele Taraftarı Gazetelerdeki (İrade-i Milliye ve Albayrak) Yankıları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 29-30, 2002, s.159-174, s.162-164.

yurdumuzun som, ulusumuzun tek bir beden olduğunu gereği gibi anlatacak ve tanıtlayacak temeller atılır. ... Meclisi Milli'nin henüz toplanmamış olduğu bir sırada sarılmış ve bağımsızlığını yitirmiş olan bir merkez hükümetin tek başına ve yasal olmayan bir kararı ya da ulusal isteklere aykırı kimi dış önerilere boyun ve baş eğmiş gibi olupbittilerin olasılığının görülmesine karşı Erzurum ve Sivas kongrelerinin ulusal ruhu temsil ederek ... toplanması ... esenlik belirtisidir.”²¹¹⁹

Sivas Kongresi, Umumî Kongresi'nin tespit ettiği sınır ve bileşenler üzerinde kurulacak bir “ulus”u temsil ettiği iddiasını taşımaktadır.²¹²⁰ Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı tarihteki vatan topraklarını ulusal sınırlar (hudud-u millî) olarak kabul etmiş; “memalik-i Osmaniye aksamı yekdiğerinden ve camia-i Osmaniye'den gayr-i kabil-i tecezzi (koparılması olanaksız) ve hiçbir sebeple iftirak etmez (ayrılmaz) bir kül (bütün) teşkil eder” diyerek toprak bütünlüğünün gözetileceğini beyan etmiştir (md.1). Bu maddede ilk elden dikkat çeken husus, hala “memalik-i Osmaniye” tanımının kullanılıyor olması; tek bir “mülk”ten ziyade “mülk”ler birliğinden bahsedilmesidir. Bu, farklı idarî ve sosyal yapıdaki toplulukların ortak vatan oluşturacak şekilde bir araya getirilmesi, toprak üzerinde bu birliği sağlayacak bir örgütlenmenin sağlanmasının ulusal hareketin önündeki en önemli sorunlardan biri olduğunu gösterir. Temsil etme iddiasını taşıdığı “ulus”un ikinci ögesi, toplumdur. *Umumî Kongre*, ezici çoğunluğunu müslümanların oluşturduğu, kültürel ve medenî üstünlüğü müslümanlarda olan bir toplum tanımını yapmaktadır (md.1, 6). Bu haliyle tanım, *Erzurum Kongresi*'nin temelini oluşturan *Vilayâtı Şarkıyye Müdâfaai Hukuk Cemiyeti*'nin “Türk ve Kürtlerin’ ortak yurdu” kabulünü de içermiş görünmektedir.²¹²¹ Bu tanımın içinde gayri-müslimler yer almamakta; toplumun bu kesimi hakları saklı tutulmakla birlikte, hiçbir ayrıcalık tanınmadan aynı vatanda birlikte yaşanan kesimler olarak adlandırılmakta; ancak, “ulus”un ve ulusal iradenin dışında tutulmaktadır (md.4). Hatta, bağımsızlıkçı Ermeni ve Rum oluşumlarına karşı ulusal kurtuluş savaşı esaslarına uygun olarak savaşılacağı belirtilmektedir (md.3). Ulusun toplumsal bütünlüğünü bozacak her türlü fırkacılık (particilik) da reddedilmiştir (md.9).

Sivas Kongresi'nin birincil hedefinin, çerçevesi “ulus” tanımıyla çizilmiş “irade-i milliye”nin tanınması olduğu anlaşılmaktadır. Bunun için, öncelikle Osmanlı Hükümeti'nin (merkezî hükümet) “kişisel” kararlar yerine, “irade-i milliye”ye dayanması; bu nedenle, vakit kaybedilmeksizin Meclis-i Mebusan'ın toplanması için çalışılması gerektiği beyan edilmiştir (md.8). Bununla birlikte, *Sivas Kongresi*'nde,

²¹¹⁹ Belge No.54, Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, Cilt III, s.1287-1295.

²¹²⁰ “Umumî Kongre Beyannamesi”, Belge No.130, Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, Cilt III, s.1506-1511.

²¹²¹ Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.36.

diğer kongrelerde daha önce alınmamış bir karar da alınmış; “irade-i milliye”nin tehdit edilmesi halinde, yani “memleketi[n] herhangi bir cüz’ünü terk ve ihmal etmek ızdırarında [zorunda] bulunduğu takdirde” Osmanlı Hükümeti ve İşgal Kuvvetlerinin (haricî müdahale ve bağımsızlık talepleri) karşıya alınacağı ve onlardan bağımsız, gereken bütün karar ve tedbirlerin alınacağı duyurulmuştur (md.5). Böylelikle, yine Kongre İktidarlarından farklı olarak, ilk defa hem ulusal ölçekte Osmanlı Hükümeti’nden bağımsızlaşılabilceği beyan edilmiş hem de İtilaf Devletleri karşıya alınarak anti-emperyalist bir tutum sergilenmiştir. *Teşkilat Nizamnamesi*’nde de, bu durumda “Heyeti Temsiliye derhal geçici bir yönetim [“idare-i muvakkate”] görevini üstüne alacaktır.” denmiştir.²¹²² Heyet-i Temsiliye olarak Heyet-i Vükelâ’yı karşısına alacağı ve hatta onun yerine geçeceğine ilişkin bu beyan, Kongre’nin ulusal ölçekte bir iktidarlaşma eğilimini barındırdığını ve iktidar iddiasında bulunduğunu göstermektedir. Ancak, bunu yaparken, hala Osmanlı Devleti’nin mevcudiyetini gözetmektedir. Şöyle ki, bu hareketi “makam-ı hilâfet ve saltanatla vatan ve milletin masuniyet ve tamamiyetini” teminle gerekçelendirmekte (md.5); “devlet başkanı” olarak Padişahı dokunulmaz addetmektedir.

Sivas Kongresi, beyanlarını hayata geçirmek için bu doğrultuda “organlaşmış”tır. Organlaşması, İstanbul’daki iki iktidar odağı (Osmanlı Hükümeti ve İşgal Yönetimi) karşısında yeni bir merkezileşme sürecini ifade eder, onun örgütsel biçimidir. Bülent Tanör’ün yerinde tespitinden yola çıkacak olursak, Kongre’nin organlaşması, merkezileşme ve onu harekete geçiren uluslaşma ve iktidarlaşma süreçlerinin iç içe geçmesinin sonucudur.²¹²³ İstanbul karşısında bütün iktidarı, egemenliğinin kaynağını aldığı Kongre’nin oluşturduğu *Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Umumi Kongre* kararlarına bağlı ve onun denetimine tabî Heyet-i Temsiliye’de yoğunlaştırmış ve merkezileştirmiştir. Karar alma (yasama) ve icra (yürütme) yetkisi tek bir organda toplanmış; Heyet-i Temsiliye “geçici hükümet” iddiasına sahip olmuş; zamanla da bu vasfı kazanmıştır.

Hükümetleşme süreci, içerde toplumun siyasal birliğini, dışarıya karşı da toplumun bağımsız bütünlüğünü ifade eden bir organ olarak örgütlenebilmesinin ürünüdür. Heyet-i Temsiliye’nin 12 Eylül 1919’daki ilk toplantı ve kararlarından, 23 Nisan 1920’ye kadar geçen süreçte ifadesini bulan bu hükümetleşme süreci, “ulusal amaçları gerçekleştiremeyecek bir hükümet[e] ulusun katlanamayacağı” savında somutlanan bir

²¹²² Bekir Sıtkı Baykal, *Heyeti Temsiliye Kararları*, TTK Yayını, Ankara, 1989, s.X-XI’dan aktaran Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.43; Bülent Tanör, *Türkiye’de Kongre İktidarları*, a.g.e., s.253.

²¹²³ Bülent Tanör, a.g.e., s.231, 246, 248-258.

iktidar boşluğu tespitine ve beraberinde bir iktidar talebine dayanacaktır.²¹²⁴ Bu çerçevede, her biri bölgesel bir iradeyi temsil eden Kongre İktidarlari, *Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti*'ne bağlanmaya; ona bağlı heyet-i temsiliyeler haline getirilmeye çalışılacaktır. Ama bu süreç, yer yer adem-i merkeziyetçi direnişle de karşılaşacak ve son tahlilde ancak tedricî olarak gerçekleşebilecektir.

“Ulusal hareketin merkezileşmesi sürecinde dikkati çeken bir nokta, bununla ulusallaşma çizgisi arasında örülen bağıdır. Yerellikten bölgeselliğe, buradan da ulusallığa yükseliş sarmalı içindeki her aşamada, bir önceki örgütlerin varlığına son verilmektedir. Ulusallığa yükselişte eski örgütsel cihazların yakılarak ilerlenmesi, hareketin merkezileşmesi de demek olmaktadır.

...

[Ancak] ilk başlarda [Anadolu ve Rumeli Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti] ‘tek bir dernek değil, bir dernekler federasyonu’ durumundadır. Yerel örgütler de kendilerini ‘şube’ haline dönüştürmemekte, bir süre daha bulundukları yerin adıyla anılan Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. Nitekim BMM’nin açılmasından sonra bile bunlardan bazıları kendi başlarına kararlar almaya devam etmiş, bu kararlar ‘kanun mahiyetinde’ sayılmış, yerel cemiyetin kendisi de ‘Büyük Millet Meclisi gibi geniş yetkilere sahip’ bir kuruluş olarak yorumlanmıştır.”²¹²⁵

Dışarıya karşı ulusun bütününi temsil eden bir organ olarak örgütlenme, yani “özerkleşme” süreci de,²¹²⁶ ilk *Heyet-i Temsiliye* toplantısı sonunda Damad Ferid Paşa Kabinesi’nin ulusal irade karşısında açık tehdit olduğuna mebni Osmanlı Hükümeti’yle ilişkilerin kesilmesi kararıyla başlamıştır.

“Hükümet, ulusun sevgili padişahına dileklerini ulaştırmasını engelleyip onunla bağlantısını kesmekte ve gerçekleşen haince davranışını sürdürmekte direndiğinden, ulus da, yasal bir hükümet başa geçinceye değin İstanbul Hükümeti ile yönetim yönünden ilişkisini ve İstanbul ile her türlü telgraf ve posta haberleşme ve ulaştırmasını büsbütün kesmeye karar vermiştir. Her yerdeki sivil memurlar, askeri komutanlarla birlikte bu kararı yerine getirecek ve sonucu Sivas’ta Kongre Genel Kurulu’na bildirecektir.”²¹²⁷

Bu tebligatın hemen ardından *Heyet-i Temsiliye, Nizamnamesi*’ne ek bir yönerge yayımlamış; “Ordu[nun], Halifelik yüce katının dokunulmazlığını da üstlenmiş olan ... ulusal iradeye bağlı ve onun hizmetinde” olduğunu belirtilerek, sabit birlikler ile eli silah tutan bütün vatandaşlardan oluşacak birliklerin *Heyet-i Temsiliye*’ye bağlı ve onun komutasında nasıl örgütleneceği düzenlemiştir.²¹²⁸ *Heyet-i Temsiliye*, milis güçlerin de olduğu kendine bağlı bir ordu teşkil etmeye başlamıştır. Bu, egemen devletlere özgü

²¹²⁴ 4 Mart 1920 tarihinde Heyet-i Merkeziye’nin komutan, vali, mutasarrıf ve taşra merkezlerine gönderdiği tamim, *Nutuk*’tan aktaran Nuray Ertürk Keskin, “1920 ...”, a.g.e., s.290.

²¹²⁵ Bülent Tanör, a.g.e., s.231, 255-256.

²¹²⁶ A.g.e., 263.

²¹²⁷ “Sadrazama da ‘bilgi için’ ulaştırılan ve bütün komutanlara, valilere gönderilen bildirim” için bkz. Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, Cilt I, a.g.e., s.191.

²¹²⁸ “Müdâfaa-i Hukuk Cemiyeti Teşkilât Nizamnamesine Lâik” belge, Vesika, No.188, Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, Cilt III, a.g.e., s.1652-1657.

“siyasal zor” aracı olan silah tekeli ele geçirme yönünde atılmış bir adımdır. Bununla birlikte, Osmanlı Hükümeti’yle ilişkinin kesildiğinin mülkî amir ve komutanlara tebliğinden itibaren, yaptığı atamalar ve azil işlemleriyle Osmanlı Hükümeti’nin taşra teşkilatını veya bürokrasisini kendine bağlamaya yönelik olarak, Osmanlı Devleti’nin taşradaki iktidar organlarına el koyma yönünde bir adım atmıştır.²¹²⁹

Bu gelişmeler karşısında, İşgal Yönetimi’nin de (özellikle İngiltere) İstanbul ile Anadolu’nun temasının yeniden kurulması için Kabine’den desteğini çekmesi üzerine Damad Ferid Paşa istifasını vermek zorunda kalmıştır.²¹³⁰ 23 gün boyunca Osmanlı Hükümeti’yle ilişkisini kesen *Heyet-i Temsiliye* ise, bu süreçte, hükümet üzerinde baskı oluşturmaya ve *Nizamnamesi*’nde yer almasına rağmen kendini “geçici hükümet” olarak ilan etmekten imtina etmiştir.²¹³¹ Yine de, ilan edilmemiş olmakla birlikte, yalnız egemen bir devletin kullanabileceği kimi yetkiler doğrultusunda aldığı kararlar onu 23 gün boyunca fiili “geçici hükümet” konumuna taşımıştır. Meşrutiyete ve ulusal harekete yakın bir ismin, Ali Rıza Paşa’nın yeni hükümeti kurmakla görevlendirilmiş ve *Heyet-i Temsiliye* tarafından belirlenen Mersinli Cemal Paşa’nın Harbiye Nâzırı olmuş olması, Kuvayı Milliye Hareketi’nin ve Heyet-i Temsiliye’nin ilk zaferi olarak değerlendirilmiştir.²¹³²

Ali Rıza Paşa Kabinesi’nin kuruluşuyla başlayan süreç, biri İstanbul’da diğeri Anadolu’da, iki ayrı iktidar odağının uzlaşma arayışıyla belirlenmiştir.²¹³³ Bu iki güç, bir yandan egemenliklerinin kaynağı ve örgütlenme biçimleriyle farklı iki ayrı odak olduklarını, yani aralarında bir ikilik ve ayrışma olduğunu verili kabul ediyor; diğer yandan da, bu koşullarda bir uzlaşmanın mümkün olup olmadığını tartışıyorlardı. Uzlaşma arayışı, aslolarak, Osmanlı Hükümeti ve *Heyet-i Temsiliye* arasındaydı; ancak, başka taraflar da bu uzlaşmanın seyrini belirleyebilecek güç ve iddiaya sahiptiler. İşgal Yönetimi, İstanbul ve Anadolu arasındaki bağın koparılmadan barış antlaşmasının imzalanması için ve fakat, ancak hükümleri aslolarak kendileri tarafından belirlenecek

²¹²⁹ Nuray Ertürk Keskin, “1919 ...”, a.g.e., s.43-44.

²¹³⁰ A.g.e., s.21-22, 153.

²¹³¹ Bülent Tanör, a.g.e., s.308-310, 323, 328; *Heyet-i Temsiliye*’nin 3 Ekim 1919 tarihli tamiminde “Hükümet ile ulus arasında, görüş ve istek yönünden uyuşma sağlandığı genelge ile bildirilinceye dek, eskisi gibi resmi yazışmanın kesilmiş bir durumda bulundurulması” gerektiği bildirilmiştir. *Heyet-i Temsiliye*, Damad Ferid Paşa Kabinesi’nde Kuvayı Milliye hareketine karşı alınan önlem ve atamaların da sona erdirilmesini talep edecektir. Resmi haberleşme 7 Ekim’de serbest bırakılacaktır. Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, Cilt I, a.g.e., s.263, 287, 289, 291, 293.

²¹³² *Heyet-i Temsiliye*’nin 7 Ekim 1919 tarihli ilgili kararı için bkz. Nuray Ertürk Keskin, “1919 ...”, a.g.e., s.44.

²¹³³ Taraflaşma ve çatışmaların iki iktidar odağı arasında yoğunlaşmaya başladığı ve ikili iktidarın oluşum ile niteliğine ilişkin bkz. Bülent Tanör, a.g.e., s.311-316.

bir antlaşmanın yapılması için taraf olmuş ayrı bir iktidar odağıydı.²¹³⁴ Uzlaşma arayışının gerçekte üç iktidar odağı üzerinden şekillenmekte olduğunun göstergesiydi. Kabinenin kuruluş ve kararlarında belirleyici olmaya çalışarak bu taraflaşmada yerini almıştı. Bunun yanı sıra, bir, Padişah, Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile Damad Ferid Paşa, “genelleşmiş kişisel iktidar”ın konsolidasyonu için direniş hareketinin Osmanlı Hükümeti tarafından kapsanarak sönümlendirilmesini zorunlu gördüğünden Meclis-i Âyân ve bürokrasiyi kesen şekilde bu uzlaşmaya taraftı.²¹³⁵ İki, *Karakol Cemiyeti*, merkezî ordu teşkilatı ve bürokrasideki eski İttihatçılar, Osmanlı İmparatorluğu’nun “gayri-şahsi iktidarı”nı konsolide ederek direniş hareketlerini İstanbul’da merkezileştirmenin ve barış görüşmelerine bu koşullarda dahil olmanın yollarını arayarak sürece taraf oluyorlardı.²¹³⁶ Bu taraflaşma, *Heyet-i Temsiliye*’yi ve Kongre İktidarlarını dahi kesiyor; Meclis-i Mebusan’ı merkeze koyuyordu. Üç, Kongre İktidarları da bölgesel iktidarlarını koruyarak bu uzlaşmanın tarafı olmaya çalışıyorlardı.

Bu durum, henüz örgütlendikleri sınırlı alanlarda dahi bağımsız birer iktidar merkezî haline gelememiş iki güç arasında kaçınılmaz ama çelişkili, bir o kadar da geçici bir dengenin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu siyasal dengenin ilk nüveleri, Ekim ayının ilk günlerinde ortaya çıkmıştır. Osmanlı Hükümeti ile *Heyet-i Temsiliye*’nin karşılıklı yayınladıkları genelgeler, iki tarafın da birbirini ancak belirli koşullarda tanımaya razı olduklarını göstermektedir. *Heyet-i Temsiliye*, Erzurum ve Sivas Kongrelerinde alınan karar, amaç ve kurulan örgütlere uygun davranılması halinde Ali Rıza Paşa Kabinesi’nin milli irade ve hükümeti bir araya getiren meşru bir hükümet olarak tanınacağını söylemekte; Kabine de, Wilson İlkeleri çerçevesinde bir hak arayışının ve işgallere karşı gösterilen tepkinin aynı duygudaşlıkla karşılandığını belirtip aksini düşünmenin ülke bütünlüğüne zarar vereceğini ve bunun için devlet birliğinin gözetilmesini, yani tek bir hükümetin varlığının kabul edilmesinin şart olduğunu dile getirmekteydi.²¹³⁷ İki tarafın birbirini karşılıklı olarak tanıma süreci aslolarak *Amasya Görüşme ve Protokolleri* ile tamamlanmıştır. Amasya’da *Heyet-i Temsiliye*, Osmanlı Hükümeti’ni meşru “hükümet” olarak; Osmanlı Hükümeti de, *Heyet-i Temsiliye*’yi

²¹³⁴ İşgal Yönetimi’nin Ali Rıza Paşa Kabinesi ve akabindeki Salih Paşa Kabinesi üzerinde notalarla kurduğu baskıya ilişkin bkz. Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.35, 153, 160; Nuray Ertürk Keskin, “1920 ...”, a.g.e., s.202-204, 274, 280, 289, 291, 298, 299, 300.

²¹³⁵ Nuray Ertürk Keskin, “1919 ...”, a.g.e., s.163; Nuray Ertürk Keskin, “1920: ...”, a.g.e., s.199; Bülent Tanör, a.g.e., s.328-329.

²¹³⁶ Erik Jan Zürcher, a.g.e., s.154-158.

²¹³⁷ 2 Ekim 1919’da göreve başlayan Ali Rıza Paşa Kabinesi ve *Heyet-i Temsiliye* arasındaki karşılıklı beyanlara ilişkin bkz. Nuray Ertürk Keskin, “1919 ...”, a.g.e., s.154-157.

“teşkilât-ı milliye” olarak tanımıştır.²¹³⁸ Her ikisi de, iki başlılığa müsaade edilmeyeceği konusunda mutabakata varmışlardır.

Bu mutabakatın hayata geçirilmesi iki taraf tarafından da Meclis-i Mebusan’ın toplanması şartına bağlanmıştır. *Heyet-i Temsiliye*, hükümetin ancak bu koşulda milli iradeyi yansıtabileceğini düşünmekte; Kabine de, yasama ve yürütme yetkilerinin kullanılması ve temsil iradesinin beyanı açısından “iki başlılığa” izin vermeyecek bir yönetimin ancak böyle kurulabileceğini savunmaktadır.²¹³⁹ İki iktidar odağı arasındaki mekânsal (yönetmel coğrafya) dengeler açısından, Meclis-i Mebusan’ın nerede toplanacağı tartışma konusu olmuştur.²¹⁴⁰ Bu konunun tartışma konusu haline gelmesi, sadece İstanbul’un fiili işgal altında olmasından kaynaklanmamaktadır. İttihatçılar dahil Osmanlı Hükümeti’ni oluşturan bileşenler, Meclis-i Âyân, Saray ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası’nın başını çektiği muhalefet, sorunun Osmanlı İmparatorluğu’nun mevcut anayasal (siyasal ve yönetmel) çerçevesi içinde çözülmesi gerektiğini düşündükleri için Meclis-i Mebusan’ın İstanbul’da toplanmasında ısrar etmişlerdir. Meclis-i Mebusan’ın İstanbul’da toplanması için payitahtta (başkentte) toplanmanın Kanun-ı Esasî’nin gereği olması, Meclis-i Umumî olarak toplanılabilmesi için Meclis-i Âyân’ın olduğu şehirde toplanılması zorunluluğu, yasama yetkisinin yürütme yetkisiyle bağlaık olduğu ve bu nedenle Hükümet ve Saray’dan ayrı bir şehirde toplanmanın mümkün olamayacağı gibi gerekçeler sunulmuştur. Meclis-i Mebusan 12 Ocak 1920’de İstanbul’da toplanmış; bu durum, *Heyet-i Temsiliye*’nin bütünlüğü ve iktidarlaşma dinamikleri açısından bir gerilemeye işaret etmiştir.

Söz konusu mutabakatın esasını ve dolayısıyla iktidar odakları arasındaki çelişkilerin fay hattını, İtilaf Devletleri’yle imzalanacak barış antlaşması oluşturmaktadır. Barış Antlaşmasının içeriği, aslolarak üç iktidar odağının görelî gücüne bağli olduğu için, mutabakat da tarafların birbirine karşı “konumlanmış pratikleri” ve birbirleriyle verdikleri iktidar mücadelesi üzerinden şekillenmekteydi. Kanun-ı Esasî, sulh, terk ve ilhakı konu alan uluslararası antlaşmaların imzalanması için Meclis-i Umumî’nin tasdikini şart koştuğu için (md.7),²¹⁴¹ iktidar mücadelesinin mekânı da, yani yoğunlaştığı alan-organ da Meclis-i Mebusan’dı. Taraflar, büyük ihtimalle, meşrulukları açısından da kararın Meclis-i Mebusan tarafından verilmesini istemekteydiler. Barış antlaşmasına bağli olarak kurulan denge, yine barış görüşmelerinin seyrine bağli olarak bozulacaktır.

²¹³⁸ Bülent Tanör, a.g.e., s.313.

²¹³⁹ A.g.e., s.323-324, 332.

²¹⁴⁰ Bu tartışma başlığına, seçimlere katılım şartı, seçimlere katılacak adaylar ve Meclis Başkanının belirlenmesi konuları da eklenmiştir. A.g.e., s.328-331; Erik-Jan Zürcher, a.g.e., s.157.

²¹⁴¹ “Kanun-ı Esasî’nin Tadilleri”, Suna Kili ve Şeref Gözübüyük, a.g.e., s.89.

Kıvılcımı, 28 Ocak 1919 tarihinde Meclis-i Mebusan'ın gizli oturumunda oybirliğiyle alınan *Misak-ı Milli* kararlarının çıktığı anlaşılmaktadır.²¹⁴² Misak-ı Milli, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalandığındaki sınırları esas almış; Arap çoğunluğun yaşadığı bölgeler, Kars, Ardahan ve Batum ile Batı Trakya'da yapılacak serbest halkoyu saklı kalmak kaydıyla, bu bölgeler dışında yaşayan Müslüman çoğunluğun oluşturduğu toplumun din, ırk ve soy bakımından ayrılmaz, yaşadıkları toprakların da bölünmez bir bütün olduğunu kabul etmiştir (md.1, 2, 3). İstanbul'un İslam Hilafet ve Saltanatı ile Osmanlı Hükümeti'nin merkezî olduğu belirtilmiş; Marmara Denizi'yle birlikte güvenliğinin esas olduğu söylenmiştir (md.4). Akdeniz ve Karadeniz Boğazları, dünya ticaretine açılışları dahi, Boğazlara dair verilecek kararlarda Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer ülkelerle eşit haklara sahip olması gerektiği vurgulanmıştır (md.4). Azınlık hukuku müteakiliyet esasına göre korunmuştur (md.5). Millî ve ekonomik bağımsızlığın önünde siyasî, adlî, malî vb. hiçbir engelin tanınmayacağı dile getirilmiştir (md.6).

Misak-ı Millî, İtilaf Devletleri'nin barış görüşmelerini ve kararlarını ön almış; bu nedenle ilk kıvılcımı çakmıştır. Bu kararlara paralel olarak, Heyet-i Temsiliye, Osmanlı Hükümeti karşısında inisiyatif alarak Maraş, Antep ve Urfa'da Fransa'ya karşı taarruza geçmiş; Düyûn-u Umûmiyye gelirlerine, İstanbul'a gönderilmesine izin vermeden el koymaya başlamış ve emperyalist işgal karşısında Sovyet Rusya ile bir ittifak arayışı içine girmişti.²¹⁴³ Bunun üzerine İtilaf Devletleri Yüksek Komiserleri, Osmanlı Hükümeti'ne Maraş-Milne Hattı'na ilişkin bir nota vermiş ve Kuvayı Milliye'yi askerî ve lojistik açıdan destekleyen Harbiye Nâzırı ile Genelkurmay Başkanı'nın görevden alınmasını istemişlerdi. Mustafa Kemal Paşa (Heyet-i Temsiliye), sadece böylesi bir müdahalenin siyasal bağımsızlığa aykırı olduğunu söylemekle kalmamış; Fransa karşısındaki askerî harekâtı da yoğunlaştırmıştı.

İtilaf Devletleri bu gelişmeler karşısında tepkilerini, 12 Şubat 1920'de toplanan *I. Londra Konferansı*'yla göstermişlerdir. Londra Konferansı, ABD'nin çekilmesiyle, Osmanlı İmparatorluğu'yla imzalanacak barış anlaşmasının koşullarını belirlemek için Paris Barış Konferansı'nı takiben toplanan ilk konferanstı.²¹⁴⁴ Görüşmeler devam ederken, 17 Şubat'ta Misak-ı Milli bu sefer Meclis-i Mebusan'ın açık oturumunda

²¹⁴² Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Cilt II: Erzurum Kongresi'nden TBMM'ye (23 Temmuz 1919-22 Nisan 1920), TTK Yayınları, Ankara, 1994, s.347-348; Nuray Ertürk Keskin, "1920 ...", a.g.e., s.277; "Misak-ı Millî Beyannamesi" (Günümüz Türkçesi), TBMM, *Milli Egemenlik Belgeleri*, TBMM Basımevi, 2015, s.37-38.

²¹⁴³ Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.271, 272, 274, 275, 280, 289, 291.

²¹⁴⁴ A.g.e., s.282, 289, 291, 292.

okunmuştur.²¹⁴⁵ Heyet-i Temsiliye ve İttilaf Devletlerinin çapraz ateşi arasında kalan Ali Rıza Paşa Kabinesi, bağımsız bir inisiyatif geliştirememiş ve 3 Mart'ta düşmüştür. Konferansta, Çatalca'ya kadar Trakya'nın ve İzmir'in Yunanistan'a verilmesi, Boğazların milletlerarası kontrol altına alınması, bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması ve bağımsız bir Kürdistan'ın kuruluşunun tartışılması yönünde bir eğilimin baskın gelmesi üzerine, bu ağır koşulları kabul ettirmenin yegane yolunun işgalden geçtiği düşünülmüş ve barış antlaşmasının şartları uygulanıncaya kadar sürecek şekilde İstanbul'un işgal edilmesine karar verilmiştir.²¹⁴⁶ İşgal kararına ek olarak, Mustafa Kemal Paşa'nın azledilmesi kararlaştırılmıştır. Bu kararlarla birlikte, yeni Kabine'nin bileşimi daha da büyük önem taşımaya başlamış; Heyet-i Temsiliye, ulusal amaçları gerçekleştiremeyecek bir hükümeti tanımayacaklarını bildirmiştir.²¹⁴⁷ Kabinayı kurmak üzere Kuvayı Milliye'ye yakın bir isim, Salih Paşa (Amasya Görüşmelerini yürüten eski Bahriye Nâzırı) görevlendirilmiştir.

16 Mart İstanbul'un işgali, bu gelişmeler üzerine gelmiştir.²¹⁴⁸ İşgalden bir gün önce sıkıyönetim ilan eden İşgal Yönetimi, 150 aydını tutuklamış; 16 Mart'ta da toplantı halindeyken Meclis-i Mebusan'ı basmıştır. Rauf Bey'in de aralarında olduğu mebuslar 16-18 Mart günlerinde tutuklanarak Malta'ya sürgün edilmiştir.²¹⁴⁹ Heyet-i Vekile ise görevde bırakılmıştır. Yüksek Komiserler, yayımladıkları ortak bir bildiriyle, "İttihatçıların" Anadolu'da yeniden başlattıkları savaş nedeniyle işgale mecbur kaldıklarını, ancak Saltanata son vermek veya İstanbul'u almak gibi bir niyetlerinin olmadığını bildirmişlerdir.²¹⁵⁰ Açık tehdit içeren bildiri, karışıklıkların artması durumunda niyetin değişebileceğini de beyan etmektedir. Heyet-i Temsiliye, işgali protesto ederek hem Osmanlı İmparatorluğu'nun sona erdiğini belirterek İstanbul'daki Hükümet ile hem de tüm dış dünyayla iletişimini kesmiştir. Kuvayı Milliye ve Mustafa Kemal Paşa'yı kınaması yönünde verilen notaya istenen cevabı vermediği için Salih Paşa Kabinesi de 2 Nisan 1920'de istifa etmek zorunda kalmış; 5 Nisan 1920'de Damad Ferid Paşa Kabinesi kurulmuştur.

İstanbul'un *resmi* işgali ve Kabine değişikliği, İstanbul'daki iktidar odakları açısından yeni bir dönemin başladığını gösterir. Sadece Heyet-i Temsiliye'yle varılan mutabakat bozulmamış; Anadolu'nun tamamen dışında konumlanmış ve ona açıktan

²¹⁴⁵ A.g.e., s.284.

²¹⁴⁶ Bilal N. Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938) / British Documents on Atatürk*, Cilt I: Nisan 1919-Mart 1920, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s.440.

²¹⁴⁷ Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, Cilt I, a.g.e., s.531, 533.

²¹⁴⁸ Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.293-294.

²¹⁴⁹ Bilâl N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985, s.22, 191-209.

²¹⁵⁰ Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.294, 295, 298-300.

savaş ilan etmiş “ortak bir iktidar” ortaya çıkmıştır. Bu dönemden itibaren, İstanbul’daki hükümete Osmanlı Hükümeti demek imkansızdır. Siyasal iktidar alanı (yönetmel coğrafya) İstanbul ve çevresiyle sınırlanmış, İşgal Yönetimi’nin notalarıyla yönetilen, egemenliğini ve bağımsızlığını kaybetmiş bir “devletin başkanı” olarak Padişah ve onun kabinesinden söz edilebilir. Hükümet varlığını ve programını İşgal Yönetimi’ne borçludur; ve mevcudiyetinin yegane temeli Anadolu’daki direniş hareketini bastırarak İtilaf Devletleri’nin istediğı barış antlaşmasını imzalamaktır. Bu niteliksel değişimi vurgulamak için, sembolik bir kullanıma başvurarak, bu tarihten sonra hükümeti İstanbul Hükümeti olarak adlandırmak daha doğru olur. İstanbul Hükümeti, İşgal Yönetimi’nin fiili vesayeti altında İstanbul’da kalan bütün iktidar odaklarının toplanmasıyla oluşmuş “ortak bir yönetim organı”dır.

30 Ekim 1918’de Mondros Mütarekesi’yle birlikte ortaya çıkan “iktidar boşluğu”nu dolduran “iktidar çokluğu” dönemi böylelikle sona ermiştir.²¹⁵¹ Kongre İktidarlarının yarattığı “iktidar çokluğu”, Heyet-i Temsiliye’de cisimleşen yeni bir merkezin yaratılmasıyla sönümlenmeye başlamıştır. Amasya Görüşme ve Protokollerinden başlayarak İstanbul’un işgaline kadar geçen süreçte, Osmanlı Hükümeti, Heyet-i Temsiliye ve İşgal Yönetimi’nde ifadesini bulan üçlü iktidar dönemi, İşgal Yönetimi’nin resmi işgalle iktidara el koymasıyla İstanbul Hükümeti ve Heyet-i Temsiliye’nin karşı karşıya geldiğı bir ikili iktidar dönemine yerini bırakmıştır.²¹⁵² İstanbul Hükümeti, Kuvayı Milliye karşısındaki bütün güçleri, Saray’ı ve tüm muhalefeti içine almıştır. Kuvayı Milliye’nin içinde yer almakla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu’nun mevcut yönetim tarzı içinde kurtuluş ve yeniden kuruluş yolları arayan kesimler için de yolun sonuna gelinmiş; böyle bir arayışın tarihsel olarak olabirliği ortadan kalkmıştır. Bu kesimler ile doğrudan yer almamakla birlikte Kuvayı Milliye’ye yakın duran kesimler, santrifüj etkisinde olduğu gibi, Heyet-i Merkeziye’de cisimleşen yeni merkezileşme ve iktidarlaşma sürecine yakınsamaya ve içine çekilmeye başlamışlardır.

5.3.2. Büyük Millet Meclisi: Fay Hattı “Devlet Başkanlığı” Tartışmasından Geçen Ulusal Egemenliğin Kuruluşu

16 Mart 1920’de İstanbul resmen işgal edilip, Meclis-i Mebusan basıldıktan sonra, Heyet-i Temsiliye, hem kendinin hem de Kuvayı Milliye’nin varlık nedenini ve meşruiyetini emperyalist savaş ve tahakküm karşısında direnme hakkı ile esir bir

²¹⁵¹ “İktidar çokluğu” kavramı için bkz. Bülent Tanör, a.g.e., s.287.

²¹⁵² Krş. Nuray Ertürk Keskin, “1919 ...”, a.g.e., s.43, 145; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı’nda İkili İktidar*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.

hükümetin çaresizliği karşısında “merciisiz” kalan bir milletin temsil hakkının savunulmasında aramıştır.²¹⁵³

Koşullar, iki ayrı dinamiği bu arayış etrafında birleştirecektir. Bu dinamiklerden biri, Kanun-ı Esasî’yle esasları belirlenen Osmanlı İmparatorluğu’na, dolayısıyla onun hukuksal çerçevesine, egemenlik anlayışına ve organlarına bağlı; ancak, işgal ve esaret nedeniyle bu organların, özel olarak da milletin temsil edildiği Meclis-i Mebusan’ın tüzel kişiliğini devam ettirebilmek için Anadolu’ya geçmekten başka şansı olmayanların oluşturduğu dinamiktir. Saltanat ve Hilafetin korunması ve kurtarılmasını kurtuluş savaşının önceliği olarak görenler ile toplumsal ve siyasal birliğin ancak Osmanlı İmparatorluğu’nun organları sayesinde gerçekleşebileceğini düşünenler, belli bir çeşitlilik ve karşıtlık içinde bu dinamiğin bileşenlerini oluşturmaktadır. Örneğin, 4 Mart 1920’de Meclis-i Mebusan Reisi seçilen ve Meclis’in dağıtılması halinde Anadolu’da toplanması yönünde çağrı yapacağına söz veren Celâleddin Arif Bey (Erzurum), Hürriyet ve İtilâf Fırkası’nın önderlerinden Dr.Rıza Nur Bey (Sinop), Hüseyin Avni Bey (Erzurum), Halkçılık Programı’na karşı çıkışıyla gündeme gelecek Ali Şükrü Bey (Trabzon) bu dinamiğin parçasıydı.²¹⁵⁴ 1 Kasım 1922’de Saltanat kaldırıldıktan sonra yoğunlaşan muhalefetin parçası olacak eski İttihatçılar da bu dinamiğin parçasıydı.²¹⁵⁵ Bu dinamik, Anadolu’da Meclis-i Mebusan’ın devamı olacak bir meclisin toplanmasına taraftar olmuş; Ankara’daki Meclisi bu çerçevede değerlendirmiştir.²¹⁵⁶ Buna karşılık, ikinci bir dinamik daha mevcuttur. Aslolarak Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa’nın öncülük ettiği bu dinamik, Anadolu’da toplanacak meclisin yeni bir anayasal yapması ve anayasal organlar oluşturması beklenen bir “meclisi müessesan” (kurucu meclis) olması gerektiğini savunmaktadır.²¹⁵⁷

İstanbul’daki merkezî iktidarın içinde olmuş veya yeni bir merkezî iktidar oluşturma arayışı içine girmiş bu dinamiklerden farklı olarak, bir de, Anadolu’da faaliyetlerine devam eden ve ayrı tüzel kişiliklerini koruyan kimi Kongre iktidarlardı vardır. Kongre İktidarlardı zaten tüzel kişiliklerini yitirerek bir anda değil, tedricen Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’yle birleştikleri gibi, Heyet-i Temsiliye, Ankara’da bir

²¹⁵³ Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, Cilt I, a.g.e., s.553, 555,557,559, 561.

²¹⁵⁴ Celâleddin Arif Bey ve Hüseyin Avni Bey, 1920 yılında Erzurum’a gitmiş ve Büyük Millet Meclisi kararlarından bağımsız olarak orada idareyi ele geçirmek istemişlerdir. Biri bağımsız, diğeri de İkinci Grup üyesi olan ve her ikisi de Meclis-i Mebusan’dan gelen bu kişiler, 1923-46 döneminde Meclis’e girememişlerdir. Ali Şükrü Bey de İkinci Grup üyesidir. Ahmet Demirel, *İlk Meclis’in Vekilleri – Milli Mücadele Döneminde Seçimler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s.233, 262, 265; Nuray Ertürk Keskin, “1920 ...”, a.g.e., s.291, 383, 443; Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, Cilt II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s.1040-1041; Aykut Kansu, *İttihadçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi*, a.g.e., s.17-18.

²¹⁵⁵ Erik Jan Zürcher, a.g.e., 199-212.

²¹⁵⁶ Bülent Tanör, a.g.e., s.339.

²¹⁵⁷ Meclis-i Mebusan’ın kapatılmasından sonra Mustafa Kemal Paşa’nın Heyet-i Temsiliye adına yayınladığı ilk genelge bu içeriktedir. Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, Cilt I, a.g.e., s.563.

meclisin toplanması yönünde çağrı yaptığında, henüz Cemiyetin parçası olmamış kongreler mevcuttu. Batı Anadolu Kongreler Grubu (başta Balıkesir Kongresi olmak üzere), Trakya Kongreler Grubu (Lüleburgaz Kongresi, Edirne Kongresi) ve Oltu Şûra Hükümeti bu kongrelerdendir.²¹⁵⁸ Kongreler şeklinde örgütlenmemiş Kürt aşiretlerini de dahil ettiğimizde, Anadolu’da merkezî iktidar konusunda esas ve usul tartışmaları üzerinden ayrışanların yanında bir de güçlü “adem-i merkezîyetçi” dinamiklerin olduğu anlaşılabacaktır.²¹⁵⁹

Ankara’da Meclis’in toplanması için yapılan bütün hazırlıklar, hem İstanbul Hükümeti karşısında hem de farklı dinamikleri bir araya getiren bir merkezî iktidar ve birlik olma sorununu ifade eden yeni bir merkezileşme, iktidarlaşıma ve uluslaşma sürecini başlatmıştır. Bu süreç, bileşenlerinin özellikleri kadar çelişkilerini de içinde barındıran yeni bir sentezin oluşumudur. İşgalden Meclis’in açılışına kadar geçen süre zarfında, iç çelişkiler geride tutulmaya çalışılmış ve dışarıya, İstanbul’a karşı birlik oluşturmak için uğraşılmıştır. 19 Mart 1920 yılında Meclis’in toplanması için Heyet-i Temsiliye adına Mustafa Kemal Paşa tarafından yapılan ikinci çağrı (tamim) bunu yansıtır: “Makamı hilafet ve saltanatın masuniyeti istiklalini, istiklali milli ve milli hudutlarımız dahilinde imkanı hayat bahşedecek bir sulhu temin edecek tedabiri teemmül ve tatbik etmek üzere millet tarafından selahiyeti fevkaladeyi haiz bir meclisin Ankara’da içtimai lüzumu” görülmüştür.²¹⁶⁰ Bu nedenle, ulusal bağımsızlığı gözetecek bir barışın sağlanması öncelikli hedef olarak belirlenmiştir. Esir düşmüş bir hükümetin ne böyle bir barışı sağlaması ne de ülkeyi idare etmesi beklenemeyeceğine göre, milletin kendi iradesiyle bir meclis toplanmasının zorunlu hale geldiği savunulmuştur.²¹⁶¹

Meşruiyetini bu gerekçelere dayandıran Meclis, yasal temelini de Dr. Rıza Nur’un (Sinop), henüz Meclis dağıtılmadan ve feshedilmeden son Meclis-i Mebusan oturumunda, daha sonra kendi iradesiyle toplanabilmesini sağlamak için verdiği süresiz tatil kararı önergesi ve Meclis’in bu önergeyi kabul kararında aramıştır.²¹⁶² Eski Meclis-i Mebusan Reisi Celaleddin Arif Bey başta olmak üzere Meclis-i Mebusan mebuslarının

²¹⁵⁸ Bülent Tanör, a.g.e., s.115, 119, 299, 340.

²¹⁵⁹ Murat Sevinç ve Dinçer Demirkent, *Kuruluşun İhmal Edilmiş İstisnası – 1921 Anayasası ve Tutanakları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017, s.15-16, 21.

²¹⁶⁰ BMM ZC, C: 1, 19/03/1920; Mustafa Kemal Paşa (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, Cilt I, a.g.e., s.563, 565, 567.

²¹⁶¹ BMM açılışında Sinop vekili Şerif Bey’in yaptığı açış konuşması için bkz. Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.215; “Börekçizade Rıfat Efendi ve 152 yerel müftünün verdiği fetva, halifenin esareti halinde icma-i ümmetin idareyi üstlenmesi tezine dayandırılmıştır.” Rıdvan Akın, a.g.e., s.48.

²¹⁶² Bülent Tanör, a.g.e., s.335, 338-339; 1876’dan beri toplanmaya devam eden Meclis-i Âyân da son toplantısını 5 Nisan 1920 tarihinde yapmış ve bu tarihten sonra hiç toplanmamıştır. Meclis-i Umumî’nin toplanması için iki meclisin de toplanması gerektiği düşünülürse, Meclis-i Âyân’ın bu kararının da Meclis’in meşruiyet ve yasallığını pekiştirdiğini söyleyebiliriz. Karar için bkz. Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.300.

da Ankara'ya geçişi, söz konusu yasallık arayışını kuvvetlendirmiştir.²¹⁶³ Kanun-u Esasi'ye aykırı olarak Meclis'in Payitaht (başkent) dışında, kendiliğinden toplanacak olması bu gibi yasal yükümlülüklerin sağlanıyor olduğu gerekçesiyle savunulmuştur. Böylelikle, 23 Nisan 1920'de Meclis kendiliğinden toplanabilmiş; 1 Numaralı Heyet-i Umumiye Kararı ile kuruluş ve teşekkülünü kendi kendine resmileştirmiştir.²¹⁶⁴ Toplanma şekli ve yeri, Birinci Meclis'in devrimci yönünü oluşturur. Ancak, çağrı metni, içinde ötelenmiş tartışma konularını barındırmış; sessiz kaldığı konularla Birinci Meclis'in anayasal temelini alttan alta belirlemiştir. Çağrı metninde öne çıkan başlıklar, "devlet başkanı" olarak Padişahın tanınması, onun herhangi bir organla ikame edilmemesi ve toplanacak meclisin "kurucu meclis" niteliğinde değil, "olağanüstü yetkilere sahip bir meclis" olmasıdır.²¹⁶⁵ Toplumsal mücadelelerin seyri, Birinci Meclis'in, anayasal temelini Kanun-ı Esasî'de bulan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun meşruti yönetim biçimini esas alan geçici bir meclis olarak ortaya çıkmasına izin vermiştir. Osmanlı Kanunlarının yürürlükte ve Meclis'in teminatında olduğu yönündeki açıklamalar bunun kanıtıdır.²¹⁶⁶

Egemenliğinin kaynağı milli iradeye dayanan, onu temsil etme iddiasına sahip ve bu nedenle karar alma (yasama) ve icra (yürütme) yetkilerini kendinde toplayarak hükümetleşme sürecine giren Heyet-i Temsiliye adına, Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın 22 Nisan 1920'de son tebliğini yayımlayarak, 23 Nisan'dan itibaren ulusun ve bütün mülkî ve askerî makamların başvuracağı en yüce mercii olarak Meclis'i göstermesi, seçim ve toplanma sürecinde ötelenmiş bir konuyu doğrudan Meclis'in gündemine getirmiştir.²¹⁶⁷ 24 Nisan'da da, Mustafa Kemal Paşa, Meclis'in Heyet-i Temsiliye'nin taşıdığı bütün sorumlulukları üstlenmesini isteyerek, bunun yolunun bir hükümet teşkil etmekten geçtiğini belirtmiş ve bu yönde bir teklif vermiştir.²¹⁶⁸ Teklif şu ilkelerden oluşmaktadır.

1. "Hükümet kurmak zorunludur.
2. Geçici olduğu bildirilerek bir hükümet başkanı tanımak ya da bir padişah vekili ortaya çıkarmak uygun değildir.
3. Meclis'te yoğunlaşan ulusal iradenin, yurt alinyazısına doğrudan doğruya el koymasını kabul etmek temel ilkedir. Büyük Millet Meclisi'nin üstünde bir güç yoktur.

²¹⁶³ Meclis-i Mebusan'dan Malta'daki sürgünler de dahil toplam 88 mebus gelecek; ancak toplamda 34 vekil de Meclis'e hiç katılmadan istifa edeceklerdir. Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.214.

²¹⁶⁴ BMM ZC, C: 1, 23/04/1920; Düstur, Tertip 3, Cilt 1, s.1.

²¹⁶⁵ Kâzım Karabekir'in "meclis-i müessesan" yönünde şehir koştuğuna ilişkin bilgi için bkz. Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, Cilt I, a.g.e., s.605-618; Bülent Tanör, a.g.e., s.337.

²¹⁶⁶ BMM ZC, C: 1, 24/04/1920.

²¹⁶⁷ Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, Cilt I, a.g.e., s.579.

²¹⁶⁸ BMM ZC, C: 1, 24/04/1920.

4. Büyük Millet Meclisi yasama ve yürütme yetkilerini kendinde toplamıştır.
5. Meclis'ten seçilecek ve vekil olarak görevlendirilecek bir kurul hükümet işlerine bakar. Meclis başkanı bu kurulun da başkanıdır.
6. Not: Padişah ve halife, baskı ve zordan kurtulduğu zaman, Meclis'in düzenleyeceği yasal ilkeler içinde durumunu alır.”²¹⁶⁹

Yasama ve yürütme yetkilerinin Meclis'te toplanması, yani alınan kararların icrasının da bizzat Meclis eliyle gerçekleştirilmesi yönündeki bu teklif, Meclis-i Mebusan'ın sadece yasama işlevini üstlendiği, yürütmenin ise Heyet-i Vükelâ ve onun başı olan Padişah'ın elinde bulunduğu mevcut anayasal düzenden farklı bir organlaşma, dolayısıyla farklı bir merkezileşme ve yoğunlaşma sürecini ifade ediyordu. Hükümet başkanı ve Padişah vekili olarak bir “devlet başkanı” seçmeyerek, merkezileşme ve yoğunlaşma sürecinin son halkasını boşlukta bırakıyor; iktidarlaşma sürecinin alabileceği nihai biçim olarak bir “devlet başkanı” belirlemiyordu. Ancak, yasamayı kuruluş ve işleyiş itibarıyla Padişah ve İstanbul Hükümeti'nden bağımsızlaştıracak bir yürütme iddiasında bulunuyor; yürütmeyi de tek elde topluyordu. Meclis'i, devrim dönemlerindeki kuvvetler birliği esasına dayanan ve kendi üstünde bir güç tanımayan *Konvansiyon Meclisleri* gibi bir *Meclis Hükümeti* biçimine sokuyordu.²¹⁷⁰ Teklifin verildiği gün, eski Heyet-i Temsiliye Reisi, Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis Reisi seçilmesi de, teklif görüşmeleri daha başlamadan diğer takrirlere ön almış ve teklifi geri çevrilemez bir gündem maddesi haline getirmiştir.²¹⁷¹

25 Nisan günü bu teklif Meclis'te itirazla karşılanmış, şiddetli tartışmalar yaratmıştır. Ali Şükrü Bey (Trabzon) ve Muhittin Baha Bey (Bursa) gibi vekiller, bu teklifin Kanun-ı Esâsi'ye ve Meclis'in toplanma amacına aykırı olduğunu dile getirerek, böyle bir teklifin verilemeyeceğini savunmuşlardır. Muhittin Baha Bey'in konuşması çarpıcıdır.

“... Beyefendiler pek ala biliyorsunuz ki bizim Hükümetimiz Osmanlı hükümetidir. Bizim hükümetimizi idare eden makamı celili hilafet ve saltanattır. Binaenaleyh bir hükümet teşkil ediyor değiliz. Bizim heyetimiz heyeti milliyedir, bir araya gelmemiz bir hükümet teşkili için değil, hukuku payimal edilen [ayaklar altına alınan] bir hükümetin resikarında bulunan hükümdarı ve halifesi esir edilen bir hükümetin hukuku mağsubesini müdafaa ve istirdad etmek içindir. Binaenaleyh burada bir hükümet teşkili mevzubahs olamaz, hukuku gasbedilen millet efradı hukukunu müdafaa ve istirdad için yine millet sıfatıyla icrai faaliyet edecektir.”²¹⁷²

²¹⁶⁹ Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.216.

²¹⁷⁰ Rıdvan Akın, a.g.e., s.217-222; Tarık Zafer Tunaya, *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1980, s.393

²¹⁷¹ Eski Meclis-i Mebusan Reisi Celâleddin Arif Bey, yeniden Meclis Reisi seçilmemiş, sadece Reisi Sani (İkinci Başkan) seçilmiştir. BMM ZC, C: 1, 24/04/1920.

²¹⁷² BMM ZC, C: 1, 25/04/1920.

Görülüyor ki, saltanat ve hilafetin hukukunu dokunulmaz ve dolayısıyla milletin üstünde görenler, Padişah ve Hükümetin yokluğunda dahi, Meclis'in yürütme yetkisini üstlenemeyeceğini dile getirmiş; bunu da "millet sıfatıyla icra faaliyeti"nde bulunma zorunluluğuyla gerekçelendirmişlerdir. Tartışmalar ilerledikçe göreceğimiz gibi, ikisi de millete referans veren ama içeriği farklı iki toplumsal ve siyasal birlik anlayışına denk düşen iki egemenlik anlayışının olduğu görülür. Biri, Muhittin Baha Bey'in sözlerinde olduğu gibi, milleti meşruti egemenlik çerçevesine oturtan, diğerrinin ise, ilk defa *Halkçılık Programı*'nda somutlanacak şekilde bütün egemenlik haklarını millete veren temsili bir "hâkimiyet-i milliye" anlayışıdır.²¹⁷³ Tartışmalar, aslolarak bu iki anlayışın karşı karşıya gelmesinden kaynaklanmış ve ilki de bu teklif üzerine patlak vermiştir.

İtirazların şiddetine rağmen, yürütme yetkisi boşluğunu Meclis çatısı altında doldurma konusunda bir öneriye sahip olmamaları ve bu durumun da doldurulması gereken bir "iktidar boşluğu" yaratması nedeniyle, Celâleddin Arif Bey'in takriri üzerine, İcra Vekilleri Heyeti'nin seçimini Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun kabulüne kadar öteleyen bir ara yol bulunmuştur. *Muvakkat İcra Encümeni* (Geçici Yürütme Komisyonu) seçilmesine karar verilmiş; Mustafa Kemal Paşa'nın doğrudan sorumlu vekillerin seçimini isteyen teklifi açığa düşürülmüştür.²¹⁷⁴ Bir heyet olarak adlandırılmayan, dolayısıyla Meclis'in üstünde ve ondan özerk bir kurul olarak düşünölmeyen Encümen'in geçici nitelikte olması ve Meclis ile İcra Encümeni arasındaki ilişkiyi tayin etmek üzere kurulacak *Layihâ Encümeni*'yle tamamlanması öngörölmüştür. Bu doğrultuda alınan 5 nolu Heyet-İ Umumiye Kararıyla, Meclis Reisinin doğal başkanlığında bir encümen oluşturulması kararlaştırılmıştır.²¹⁷⁵ Bunun üzerine, Muhittin Baha Bey ve arkadaşları 26 Nisan'da, devletin temel teşkilat şemasının Meclis Encümenleri vasıtasıyla oluşturulmasına ilişkin bir takrir vermişler ve bu takrir kabul edilmiştir.²¹⁷⁶ Buna istinaden, İcra ve Layihâ Encümenlerine ek olarak, Umuru Şeriye ve Evkaf, Dahiliye (Emniyeti Umumiye, Posta ve Telgraf), Hariciye,

²¹⁷³ Halkçılık Programı için bkz. Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.221-223; Ömür Sezgin, a.g.e., Ek: III, s.147-149. Bu ana hat dışında, mücadele elbette başka kanallardan da ilerlemektedir. Dolayısıyla, tek bir halkçılık anlayışının Meclis'te bulunduğunu söylemek yanlış olur. Meşrutiyeti savunanlar içinde farklı halkçılık anlayışları olduğu gibi, bu iki egemenlik anlayışı dışında da farklı halkçılık anlayışları vardır. Halk Zümresi Siyasi Programı'na yansıyan anlayış ve sosyalist halkçılık anlayışları bunlara örnektir. Bu iki anlayış, farklı saiklerle de olsa, şûralar yönetimini savunmuşlardır. Nahiye, kaza ve liva şûralarıyla toprak üzerinde örgütlenmesini öngördükleri devletin, merkezî olarak da yasama ve yürütme yetkisini kendinde toplayan Büyük Şûra tarafından yönetilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Rıdvan Akın, a.g.e., s.101; Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.390; Ömür Sezgin, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Rejim Sorunu*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005, s.31-56, 58, Ek: 2, s.143-146; Emel Akal, a.g.e., s.42-46, 48-49. Ancak sınıfsal ve siyasal konumlanmalar, aslorak bu yukarıda anılan iki anlayışı karşı karşıya getirmiş; çelişkilerin bu iki karşıtlık üzerinde yoğunlaşmasına neden olmuştur.

²¹⁷⁴ Rıdvan Akın, a.g.e., s.101; BMM ZC, C: 1, 25/04/1920.

²¹⁷⁵ Düstur, Tertip 3, Cilt 1, s.2.

²¹⁷⁶ Rıdvan Akın, a.g.e., s.102; BMM ZC, C:1, 26/04/1920.

Maliye ve Rûsumat, Umuru İktisadiye (Ticaret, Ziraat, Orman, Maadin), Adliye ve Mezahib, Maarif, Müdafaa-i Milliye, Nafia, Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiyye Encümenleri kurulmuştur. Bu kararlar, İcra Encümeni'ni görev alanına girebilecek konularda ayrı birer encümen oluşturulmuş, İcra Encümeni bu encümenlerle eşit statüde görülmüş ve bir icra heyeti gibi çalışması önlenmeye çalışılmıştır.

Meclis'te bu tartışmalar devam ederken, 28 Nisan'da Meclis'in Padişaha sadakatini bildirmek üzere bir telgraf yollanmasına ilişkin Heyet-i Umumiye kararı alınmış; telgrafta "Padişahımız, kalbimiz hissi sadakat ve ubudiyetle dolu, tahtınızın etrafında her zamandan ziyade daha sıkı bir rabıta ile toplanmış bulunuyoruz. İçtimainın ilk sözü halife ve padişahına sadakat olan BMM, son sözünün yine bundan ibaret olacağını süddei seniyele en büyük tazim ve huşu ile arzeder." denilmiştir.²¹⁷⁷ Bu telgrafın hemen akabinde ise şu kararların alınması dikkat çekicidir. 29 Nisan günü *Hıyaneti Vataniye Kanunu* çıkarılmıştır.²¹⁷⁸ "Büyük Millet Meclisinin meşruiyetine" söz, yazı ve davranışlarıyla isyan edenler vatan haini ilan edilmiş ve görülecek mahkemelerde suçlarının kesinleşmesiyle idam cezasına çarptırılacakları hükme bağlanmıştır. Aynı gün Meclis'e üstünde daha yüce bir kat olmadığına atfen Heyet-i Umumiye Kararıyla "Büyük Millet Meclisi" adı verilmiştir.²¹⁷⁹ *Kuvayı İnzibatiye*'yi (17 Nisan 1920) kurarak daha önceki isyanları da idare etmiş Ahmed Anzavur Paşa komutasında Kuvayı Milliye'yi bastırmaya ve Anadolu'da Fevkalade Müfettişi Umumilik kurarak (28 Nisan 1920) idareyi doğrudan ele almaya yönelik müdahalelerde bulunan İstanbul Hükümeti ve Padişah'ın emir, fetva ve yükümlülüklerinin "keenlemyekûn" (yok hükmünde) olduğu ilan edilmiştir.²¹⁸⁰

Encümenlerle ilgili tartışmalar devam ederken, Büyük Millet Meclisi'nin, *fiili* olarak yasama ve yürütme yetkilerini kendinde toplamak için çetin bir mücadele vermesi, 2 Mayıs 1920'de 3 numaralı *İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair Kanun*'un kabul edilmesini ve bu suretle Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na kadar tehir edilen *İcra Vekilleri Heyeti*'nin kurulmasını sağlamıştır.²¹⁸¹ Tartışmaların, intihab (seçim) düzlemine çekilmesiyle, yazında öncelik seçilme usulüne verilmiştir.²¹⁸² Oysa, tarihsel olarak bu

²¹⁷⁷ Meclis'in ilk gizli oturumunda (24 Nisan 1920) yapılan konuşmalar ise bunun tam tersi yönündedir. Mustafa Kemal Paşa, bu oturumda "İngilizler, Fransızlar, İtalyanlar ve Yunanlılar düşmanımızdır, İstanbul Hükümeti ve padişahla temas kurmak faydasızdır." demişti. BMM ZC, C: 1, 24/04/1920, 28/04/1920.

²¹⁷⁸ Düstur, Tertip 3, Cilt 1, s.4.

²¹⁷⁹ BMM ZC, C: 1, 29/04/1920.

²¹⁸⁰ Düstur, Tertip 2, Cilt 12, s.41-47; Düstur, Tertip 2, Cilt 12, s.55-56; Düstur, Tertip 2, Cilt 12, s.64, 71, 82; Bülent Tanör, a.g.e., s.337.

²¹⁸¹ Düstur, Tertip 3, Cilt 1, s.6; BMM ZC, C: 1, 02/06/1920, s.24-36, 38-43, 55, 58-62, 172-181, 190-211, 219.

²¹⁸² Rıdvan Akın, a.g.e., s.102-104.

uğrakta en önemli nokta, bu tartışmalar neticesinde Encümenlerden ayrı İcra Vekillerinin oluşturulmasıdır. Refik Şevket Bey'in (Saruhan) tartışmalar esnasında bu yöndeki bir değişikliğin anayasa değişikliği mahiyetinde olduğu ve alelde bir kanunla düzenlenemeyeceği yönündeki itirazı da hükümetleşme yönünde bir eğilim olduğunu gösterir.²¹⁸³ İcra Vekilleri, Encümenlerle aynı görev alanlarından sorumlu olacaktır. Buna istinaden 10 tane, benzer görev alanlarına tekabül eden Vekilin seçimi öngörülmüş; bunlara ek olarak, Erkânı Harbiye-i Umumiye'den (Genelkurmay Başkanlığı) sorumlu kişi de Heyet'e üye yapılmıştır (md.1). Encümenlerin yetkileri "Her vekil deruhte ettiği umurun ifasında mensup olduğu encümenin reyi istişarisini alabilir." denilerek istişare (görüş bildirme) ile sınırlandırılmıştır (md.3). Ancak, bu yetkiler, her vekilin Büyük Millet Meclisi'nce ayrı ayrı ve mutlak çoğunlukla seçilmesi (md.2) ve aralarındaki itilafın Büyük Millet Meclisi'nde çözülmesi (md.4) yönündeki hükümlerle dengelenmiştir. İcra Vekilleri Heyeti'nin, Bakanlar Kurulu'ndaki gibi "hükümetin genel siyaseti" çerçevesinde taşıyacağı bir "kolektif (ortak) sorumluluğu" olmayacaktır.²¹⁸⁴ Tüm bu dengeleyici unsurlara karşı, bu tarih itibarıyla Kanun-ı Esâsi'den farklı bir Meclis Hükümeti kurulmuştur.

Meclis'teki mücadelenin çetinliğini ve dengelerin hassaslığını gösteren en çarpıcı düzenleme(me) ise, İcra Vekilleri Heyeti'nin başkanlığı konusu olmuştur. Muvakkat İcra Encümeni seçilirken, Meclis Reisi Mustafa Kemal Paşa da Encümen Reisi olarak seçilmişti.²¹⁸⁵ Ancak, 3 numaralı Kanun, İcra Vekilleri Heyeti Reisliğini düzenlememiş; bu konuda sessiz kalmıştır. Heyet'in üç gün sonra yapılan ilk toplantısına Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa başkanlık edecektir; ama bu konuda yasal bir düzenleme yoktur. Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis Reisi olması nedeniyle Heyet'in de "doğal" başkanı olacağı söylenmiş olmasına rağmen, bu konuda bir düzenleme yapılmaması dikkat çekicidir.²¹⁸⁶ Böylelikle, Hükümet ve Meclis Başkanlığı çelişkiler biriktirerek özgün biçimlerini almışlardır.

İcra Vekilleri Heyeti, 9 Mayıs 1920'de programını sunmuştur. Beyanda şöyle denmektedir: "Meclisi Âlileri namına işe başlamış olan Heyeti İcraiyesimizin deruhde ettiği mesai vatanın selâmeti, Hilâfet ve Saltanatın istiklâl ve masuniyeti, milletimizin pür şanü şeref bir tarihi zafer ve temeddüne istinaden beka ve mevcudiyeti gayei

²¹⁸³ Ahmet Demirel, a.g.e., s.261.

²¹⁸⁴ Krş. Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku*, a.g.e., s.559-616.

²¹⁸⁵ Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.309.

²¹⁸⁶ BMM ZC, C: 1, 01/05/1920, s.70-171. Aynı toplantıda Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyeti Temsiliyesi ile İcra Vekilleri Heyeti arasında devir teslim yapıldığı söylenmektedir. Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.319.

ulviyesine mâtuftur.”²¹⁸⁷ Bu programın okunmasının ardından, ulusal kurtuluş savaşını, biri dış egemenliği, diğeri iç egemenliği etkileyecek çok önemli iki gelişme yaşanacaktır. Bunlardan biri, Sevr Andlaşması’nın Dördüncü Damad Ferid Paşa Kabinesi’nce imzalanmasıdır.²¹⁸⁸ Osmanlı İmparatorluğu’nun antlaşmayı kabul etmeden önce, Müttefik barış koşulları ile ilgili verdiği yanıtta ifadeler, çok kısa bir süre sonra imzalamayı kabul ettiği antlaşmanın temel niteliklerini ve aynı zamanda temel çelişkisini ortaya koyar. Yanıt’ta “(...) Osmanlı İmparatorluğu, en sonunda, gerek iç gerek dış egemenliğin neredeyse tüm koşullarından yoksun edilmiş bulunacak ama, barış antlaşmasının ve uluslararası yükümlülüklerinin yerine getirilmesinden sorumlu olacak[tır].”²¹⁸⁹ Yani, tek varlık nedeni İtilaf Devletlerinin dayattığı barışı sağlamak olan bir imparatorluk ve padişah bırakılmak istenmiştir. Sevr Antlaşması’nın imzalanması üzerine, Büyük Millet Meclisi, Sultan, Saltanat Şûrası ve İstanbul Hükümeti’ni ihaneti vataneyi ile itham etmiş; haklarında gıyaben Hıyaneti Vatanîye Kanunu’na istinaden karar verilmesini kabul edecektir.

Bu gelişmenin Kurtuluş Savaşı’nın ve “devlet başkanlığı” üzerinden yürüyecek mücadelenin seyrini nasıl ve ne oranda etkilediğini anlamak için küçük bir parantez açmamız gerekirse, şöyle diyebiliriz, Osmanlı İmparatorluğu parçalanmakla kalmamakta, payitaht (başkent) olarak İstanbul ve bir bütün olarak İstanbul Hükümeti’nin egemenlik alanı da kendilerine tanınan yetkilerle “devlet içinde devlet” özelliği taşıyan uluslararası yönetim organlarının vesayetine terkediliyordu. Yanıt’ta İstanbul’da tam 8 adet yetkili makam-organ olduğu tespit edilmişti. Bunlar, “1) Padişah; 2) Boğazlar Komisyonu; 3) İşgal Kuvvetleri Askerî Yönetimi; 4) İngiltere-Fransa-İtalya siyasal temsilcileri; 5) Müttefiklerarası denetleme ve örgütleme askerî komisyonları; 6) Maliye Komisyonu; 7) Osmanlı Düyun-ı Umumiye Meclisi; 8) Konsolosluk Mahkemeleri”ydi.²¹⁹⁰ Konumuz itibarıyla, bunlar içinde en dikkat çekici organ Boğazlar Komisyonu’ydu.²¹⁹¹ Batıda Karadeniz kıyısında Kırıkköy’den başlayıp Büyükçekmece’nin batısında Marmara’ya ulaşan, doğuda İzmit’i ve Edremit körfezini kapsayan egemenlik alanı, silahsızlandırılarak hem sularda hem de karada yetkili olacak Osmanlı İmparatorluğu dahil bölge ülkelerinin birer, İtilaf Devletlerinin ikişer oy hakkına sahip olacağı uluslararası bir komisyona bırakılıyordu.²¹⁹² Müttefik Devletler

²¹⁸⁷ Program Dr. Rıza Nur Bey tarafından sunulmuştur. BMM ZC, C: 1, İ: 13, 09/06/1920, s.241-242.

²¹⁸⁸ Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.198, 205, 206, 365.

²¹⁸⁹ Baskın Oran, “Sèvres Barış Antlaşması”, Baskın Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası*, a.g.e., s.113-138, s.120.

²¹⁹⁰ A.g.e., s.121, 129.

²¹⁹¹ “Sevr Andlaşması”, Üçüncü Bâb, Nihat Erim, a.g.e., s.544-551.

²¹⁹² Baskın Oran, a.g.e., s.125, 129.

Yüksek Komiserleri yetkilerini bu komisyona bırakacaklardı (md.41). Böylelikle, barış sağlanmış olacak ve geçici işgal yönetimi yerini uluslararası bir komisyona bırakacaktı. İşgal Yönetimi'nin statüsü düşünüldüğünde, 42.maddede belirtilen “yerel hükümetten bağımsız” yetkilere sahip olma durumunun sadece şehir yönetimini değil, imparatorluk yani devlet yönetimini de kapsayacağı açıktı. Boğazların deniz ve kara ordusuyla korunması, ticarete açılması, emlak ve istikrazların yönetimi, sağlık hizmetleri, şirket ve imtiyazların denetimi Komisyon'un yetkisine bırakılıyor; ayrıca Komisyona adli yetkiler de tanınıyordu (md.44-56).

Komisyon, özel bir bayrağa, bütçeye, örgüte, yasama ve yürütme organlarına sahip olacak (md.42); bu özellikleriyle “bir çeşit devletlerarası hukuk kişiliği edinece[k], ama devlet olmadığı için [bağımsızlık ve eşitlik başta olmak üzere] Milletler Cemiyeti (MC) Misakının üyelere yüklediği ödevlere bağlı olmayaca[kt]ı.”²¹⁹³ Osmanlı İmparatorluğu, uluslararası bir komisyonun vesayetine bırakılıyor; ancak bu komisyona, kendisinden ayrılan ülkeler düzeyinde haklar dahi tanınmıyordu. Osmanlı İmparatorluğu tarafından bakılarak değerlendirildiğinde, karşılığında kendisine eşit bir ülke statüsü bile tanınmayan tüm bu yetki ve ayrıcalıklar, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Osmanlı hanedanının yaşatılması ve padişahın “devlet başkanı” olarak tahtını koruması uğruna veriliyordu. İtilaf Devletleri açısından bakılarak değerlendirildiğinde, doğrudan ve tek bir ülkenin ilhak edemediği koşullarda, “uluslararası komisyon” bir dolaylı kontrol mekanizması, yönetim aygıtı olarak ortaya çıkıyor ve bu nedenle kendi dışında bir devlete ve “devlet başkanı”na ihtiyaç duyuyordu. Padişah, tıpkı İngiliz ve Fransız mandası olan Irak ve Suriye'deki krallar gibi dolaylı yönetimin uluslararası meşruiyetini sağlamak için uluslararası antlaşmalar çerçevesinde hakları saklı tutulmuş makam-organlar olarak varlığını sürdürebilecekti. Ancak, tam bir vesayet altında tutulacak; Sevr Antlaşması'nın Üçüncü Bâb'ına Zeyil'in 1. maddesinde belirtildiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun “devlet başkanlığı”na paralel, iki senede bir üyeler tarafından seçilecek ve belirleyici oy hakkına sahip olacak bir Komisyon Riyaseti oluşturulacaktı.

İkincisi, adem-i merkeziyetçi niteliklerini koruyarak örgütlenmeye devam eden Kongre'lerin Meclis Hükümeti'ne bağlanması suretiyle ulusal birliğin sağlanması sorunudur. Bu dönem, aslolarak Batı Anadolu'ya yoğunlaşmıştır. Bölgesel kongreleri merkeze bağlamak için Meclis Hükümeti'nin kararıyla yeni kongreler toplanmıştır. Örneğin, Batı Kongreler Grubu'na son vermek üzere toplanan Afyon ve Pozantı Kongreleri'yle (5 Ağustos 1920) Meclis Hükümeti'ne bağlı mülkî idare teşkilatı

---

²¹⁹³ A.g.e., s.122, 120-121.

oluşturulmuştur.²¹⁹⁴ Bu girişimlere paralel olarak, 27 Temmuz 1920’de “Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Heyeti Merkeziyelerinin en büyük mülki idarecilere, Kuvayı Milliye’nin ise jandarma kumandanlığına bağlı ve bunların emrinde olacağı”na ilişkin bir genelge yayımlanmıştır.²¹⁹⁵ Çelişki ve çatışmalar, askerî alanda yoğunlaşmış; Haziran’dan beri değiştirilmekte olan cephe düzenine yeni cepheler eklenmiş ve aslolarak Batı Anadolu’daki sorunların temelini oluşturan seyyar birliklerden düzenli birliklere geçiş süreci başlamıştır.²¹⁹⁶ 18 Eylül’de Kuvayı Milliye’nin kaldırılarak, 1. ve 2. *Kuvayı Seyyare* adlı iki müfreze kurulacak; 23 Kasım’da da işgalden kurtarılmış bölgelerde hükümet teşkilatı kurulana kadar merkez adına yönetim görevi *Simav ve Havalisi Kumandanlığı*’na verilecektir. Bu kararlar, 1920 yılının sonunda Kuvayı Milliye ve Büyük Millet Meclisi içi bir isyanı, *Çerkez Ethem İsyanını* ateşleyecek ve içerde egemenliğin sağlanmasının da kolay olmadığını gösterecektir.²¹⁹⁷

Sadece bu iki gelişme bile 1920 yazının çok sıcak geçtiğini ve direnmenin daha büyük devrimci adımlar atmaktan geçtiğini göstermiştir. Hem dışardaki hem de içerdeki iktidar odakları arasındaki çelişkiler derinleşmiş; devrimci durum da bu çelişkilerle birlikte yeni kopuşlara kapı aralamıştır. Eylül 1920’deki *Halkçılık Programı*, bu koşullar atında ve daha doğrusu karşısında hazırlanmış bir siyasal programdır; ve koşulların Meclis Hükümeti’ni Mayıs 1920’deki “konumlanmış pratiğinin” nasıl ötesine taşıdığını gösterir. Ali Şükrü Bey, “Bugün düşüncemiz ve yegane vazifemiz memleketi kurtarmaktır ... Memleketin birçok yerlerinde halk bize karşı pek de lazım geldiği kadar merbut bulunmuyor. ... bu program halkın ruhunu tetkik noktai nazırından yoksundur.” diyerek programı eleştirmiştir.²¹⁹⁸ Programın “esasiye ve idare” başlıklı bölümlerine dayanarak *Teşkilât-ı Esasiye Kanunu Layihası*’nı hazırlayan Encümeni Mahsus’un Mazbata Muharriri İsmail Suphi Bey (Burdur) ise, programı ve layihayı şu sözlerle savunmuştur: “Hakimiyet bila kaydû şart milletindir maddesini bu kürsü üzerinde okumaktan fevkalade iftihar duyuyorum ve diyebilirim ki hayatımın en kıymetli anı bu andır. Çünkü, bu maddeye muadil zavallı millet bu kadar kan akıttığı halde daha böyle bir satır yazı hiçbir yerde görmemiştir.”²¹⁹⁹

²¹⁹⁴ Bülent Tanör, a.g.e., s.112.

²¹⁹⁵ Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.357; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Cilt III: TBMM’den Sakarya Savaşı’na (23 Nisan 1920-22 Ağustos 1921), TTK Yayınları, Ankara, 1995, s.144.

²¹⁹⁶ Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.248-252.

²¹⁹⁷ Ocak 1921’de bağlı kuvvetlerin dağıtılmasıyla son bulacak; ancak, isyan Meclis içi tasfiyeleri de gündeme getirecektir. Ayrıntılar için bkz. Zeki Sarıhan, *Çerkez Ethem’in İhaneti*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998; Hüseyin Akyol, *Çerkes Ethem (Gerçek Yaşam Öyküsü)*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2011; Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.505-506.

²¹⁹⁸ BMM ZC, C: 5, 18/05/1920, s.184’ten aktaran Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.222.

²¹⁹⁹ BMM ZC, C: 5, 18/11/1920, s.363-368’den aktaran Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.223.

Halkçılık Programı ve Teşkilât-ı Esasiye Kanunu, Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin 23 Nisan 1920'de ilan ettiği iktidarını tam bir hâkimiyete, yani devlete dönüştürme mücadelesinin ilk halkaları olmuştur. 1920 Sonbaharından başlayarak 1921 yılında keskinleşen iktidar mücadelesi, toplumsal mücadelelerin bu eksene oturmakta olduğunu gösterecektir. Hem iktidar mücadelesi ve dolayısıyla iktidarlaşma süreci hem de devletleşme süreci, Büyük Millet Meclisi vasıtasıyla ve onun içinde(n) ortaya çıkmakta olan yeni merkezin aldığı biçimde somutlaşacaktır. Bu biçimin fay hattının nereden geçeceği ise, daha Temmuz 1920'de işaretlerini vermeye başlamıştır. İcra Vekilleri Heyeti ile Meclis Riyaseti'nin Büyük Millet Meclisi içinden çıkarak organlaşması ve Meclis'le ilişkileri sürecin fay hattını oluşturacaktır.²²⁰⁰ Merkezin biçimi bu fay hattında, yani bir yönetim biçimi ve ondan bağımsız düşünülemeyecek, onun içinde şekillendiği yönetim düşüncesinde somutlaşacaktır. Çünkü, “hâkimiyet-i milliye” “üstyapı”ya ait bir rejim (yapı) veya düşünce değil, toplumsal ilişkilerin örgütlenme-merkezileşme biçimindeki değişimin adıdır. Kongre İktidarlarından Büyük Millet Meclisi'ne ve Büyük Millet Meclisi'nden Meclis Hükümeti'ne kadar geçen süreç bunun göstergesidir. Toplumsal ilişkileri onun içinden geldiğini ve onu temsil edeceğini iddia eden bir toplumsal sınıf (burjuvazi, Osmanlı toplumsal yapısı özelinde eşraf ve esnaf) örgütlemeye başlamış; bu sınıf soyutlamasını bileşenleri “ulus” (toplum) ve “vatan” (toprak) olan bir “ulusal egemenlik” üzerine kurmuş; dolayısıyla, örgütlenmenin merkezileşme biçimi ulusal ölçekli, temsili bir organa doğru olmuştur. 1921 yılında bu organ, ikili iktidarın dayattığı koşullarda tam anlamıyla iktidarı alacak, diğer iktidar odaklarını ortadan kaldıracak bir mücadeleye girecek ve bu mücadelenin seyri içinde merkezileşme sürecinin son halkası yeni biçimini alacaktır.

İktidar mücadelesinin İcra Vekilleri Heyeti ve Meclis Riyaseti üzerinden ilerleyeceğinin ilk işaretleri, Temmuz-Kasım 1920 döneminde gerçekleşen icra vekillerinin seçimlerinde saklıdır.²²⁰¹ *İcra Vekillerinin Sureti İntihabına Dair Kanun*'la icra vekilleri doğrudan Meclis tarafından ve mutlak çoğunluğun oyunu alarak seçildikleri, Meclis Reisi'nin adayların belirlenme ve seçme yetkisi olmadığı için hem Meclis Reisi hem de diğer İcra Vekilleriyle yaşanan anlaşmazlıklar doğrudan istifa ile sonuçlanıyor; İcra Vekilleri süreklileşmiş bir uyum içinde çalışmıyordu. Bu durumda, ortak bir hükümet programı hazırlayıp, onu icra etmeleri ise, mümkün değildi. Kaldı ki, Halkçılık Programı gibi “Heyeti Vekilenin siyasi, içtimai, idari noktai nazarlarını telhis ve teşkilatı idariye hakkındaki mukarreratını ihtiva eden” devrimci bir programı

²²⁰⁰ “[S]altanat mı, yeni bir devlet mi çatışması yerini İcra Vekilleri Heyeti'nin yetki ve görevleri sorununa bırakmaktadır.” Ömür Sezgin, a.g.e., s.30.

²²⁰¹ Bu dönem boyunca yapılan icra vekili seçimlerine ilişkin bkz. Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.220-221.

uygulama şansı hiç yoktu.²²⁰² Ortada bir “hükümetleş(e)me(me) sorunu” vardı. Bunu sağlamak için savunulan Meclis Reisinin birlikte çalışacağı vekilleri seçme veya seçim için namzet gösterme yöntemleri ise, şiddetle eleştiriliyor; bu usuller, “Meclisi kayıt altına almak” ve “Meclisin ve halkın hâkimiyetine darbe vurmak” olarak görülüyordu.²²⁰³ Yazında da bu süreç, Meclis’in yetkilerinin sınırlandırılması ve Meclis Reisi Mustafa Kemal Paşa’nın istemediği kişilerin vekil seçilmemesinin yolu, yani Meclis karşısında “tek adam” düzeninin güçlenmesi olarak görülmüştür.²²⁰⁴ Oysa, bu süreç, Meclis’in görev, yetki ve sorumluluklarının düzenlenmesi sürecinden bağımsız değildi. Aynı dönemde *Büyük Millet Meclisi’nin Şekil ve Mahiyetine Dair Mevaddı Kanuniye*’nin (18 Ağustos 1920) Meclis gündemine gelmesi dikkat çekicidir. Şiddetli tartışmalardan sonra 22 Ağustos 1920’de reddedilen kanunun ilk iki maddesi şu şekildedir.

“Md.1. Büyük Millet Meclisi, teşrî ve icrâ kudretlerini hâiz ve idârei Devlete bizzat ve müstakilen vâziülyettir.

Md.2. Büyük Millet Meclisi, gayesinin husûlüne değin müstemirren hali inikaddadır. Yeni intihabat icrâsı Büyük Millet Meclisi Heyeti umûmiyesinin ekseriyeti ârâ ve tâyini esâmî suretile vereceği karara mütevakıftır. Eski Meclis yeni Meclisin yevmi içtimana kadar vazifesine devam eder.”²²⁰⁵

Kanun’a, Meclis’in tek gayesinin “Hilafet ve saltanatın ve vatan ve milletin istihlâsına ve husûlü istiklâlî”ni sağlamak olabileceği ve Meclis’in sadece bu gaye çerçevesinde yasama ve yürütme yetkilerini kendinde toplayabileceği gerekçesiyle şiddetle karşı çıkılmıştır.²²⁰⁶ Bu karşı çıkış, 5 Eylül 1920’de kanun lâyihası yerine kabul edilen Nisab-ı Müzakere Kanunu’yla hukukî gerçeklik kazanmıştır. Kanunun “Hilafet ve Saltanatın, Vatan ve Milletin istihlas ve istiklâlinden ibaret olan gayesinin husulüne kadar şeraiti atıye (ilerki koşullar) dairesinde müstemirren inikad eder (sürekli toplanır)” (md.1) hükmü Meclis’in kuruluş ve organlaşma sürecini gayesiyle sınırlamış; geçici niteliğe sahip olduğunu onaylamıştır.²²⁰⁷ Bu özelliğiyle, Meclis’in yetkilerini koşullu ve dolayısıyla sınırlı hale getirmiştir.

²²⁰² Mustafa Kemal Paşa’nın 13 Eylül 1920 tarihli Halkçılık Programı görüşmelerinde yaptığı konuşmadan aktaran Ömür Sezgin, a.g.e., s.62.

²²⁰³ Tunalı Hilmi Bey (Bolu) ve Hasan Basri Bey (Karesi)’den aktaran A.g.e., s.67-68.

²²⁰⁴ Ahmet Demirel, *Birinci Meclis’te Muhalefet*, a.g.e., s.182.

²²⁰⁵ BMM ZC, C: 3, s.283’ten aktaran Ömür Sezgin, a.g.e., s.59. Kanun lâyihası ilk Meclis gündemine 26 Nisan 1920’de gelmiş; Sevr Antlaşması’nın 10 Ağustos 1920’de İstanbul Hükümeti tarafından imzalanmasından sonra da 18 Ağustos 1920’de Meclis’te görüşülmeye başlanmıştır. Lâyihanın hazırlık, görüşme ve reddediliş sürecine dair bkz. Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, a.g.e., s.232, 238-239, 247.

²²⁰⁶ BMM ZC, C: 3, s.287-288’den aktaran Ömür Sezgin, a.g.e., s.60, 75.

²²⁰⁷ Bülent Tanör, a.g.e., s.239-242.

Buradan da anlaşılmaktadır ki, “hükümetleş(e)me(me) sorunu”, Meclis’in yasama ve yürütme yetkilerini kendinde toplayamama, dolayısıyla Meclis’in tek başına hükümet olamama veya aynı anlama gelmek üzere Meclis Hükümeti’ni kuramama sorunudur. Meclis, Meclis Hükümeti suretiyle devletin bütün idaresini yürütme iddiasında olduğu için, bu, aynı zamanda “devletleş(e)me(me) sorunu”dur. Meclis Reisi özelinde bir “tek adam”laşma sorunu değil, Meclis’e kendi iradesiyle ve kendi organları aracılığıyla, Kanun-ı Esâsi’ye göre Saltanat ve Hilafet’in yetkisinde olan yürütme yetkisini kullandırtmama sorunudur. Meclis ve İcra Vekilleri arasındaki ilişkinin, Meclis dolayımıyla değil, Saltanat ve Hilafet dolayımıyla kurulabileceğini ve aksinin olamayacağını iddia etme sorunudur. Toplumsal iktidarın yoğunlaştığı ve merkezileştiği “tek kişi”, yani Padişah’a karşı, onun iktidarına karşı, toplumsal ilişkileri farklı şekilde örgütleyerek, yoğunlaşma ve merkezileşme düzeyinde başka bir kurul veya kişinin çıkarılamaması sorunudur. İkili iktidar durumunu aşarak, “iktidar olamama” sorunudur. “Genelleşmiş kişisel iktidar”ın tüm organlarıyla “gayri-şahsi iktidar” tarafından ikame edilememesi, ancak bir arada yaşamasına mahkûm olma sorunudur.

Bu koşullar altında, keskin mücadeleler sonucunda 4 Kasım 1920’de *İcra Vekilleri Kanunu’nun İkinci Maddesi’ni Muaddil 47 Sayılı Kanun* kabul edilerek, “İcra Vekilleri[nin] BMM Reisi’nin Meclis azalarından göstereceği namzetler [adaylar] meyanında ekseriyeti mutlaka ile intihab olun”masının kararlaştırılması önemli bir devrimci adım olmuştur.²²⁰⁸ Ancak bu karardan sonradır ki, temelini Halkçılık Programı’nın oluşturduğu ve ilk 18 Eylül 1920’de gündeme gelen Teşkilât-ı Esasiye Kanunu’nun 18 Kasım 1920’de tekrar Meclis gündemine gelerek görüşülmesine başlanabilmektedir.²²⁰⁹

Mustafa Kemal Paşa, Büyük Millet Meclisi’nin ikinci toplantı yılını açış konuşmasında, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu’na giden süreçte verilen mücadelenin fay hattını ortaya koymuş; mücadelenin, Meclisi Âlinin ve Hükümetinin siyasi dâhiliyede halkçılık ve siyasi hariciyede müstakil bir devlet olma şiarını benimseyerek hâkimiyetini ispat noktasında yoğunlaştığını söylemiştir.²²¹⁰ Demek ki, Meclis Hükümeti’nin anayasal düzlemde hükümdarlık iddiasını ortaya koyabilmesi, iki cephede verilen çok boyutlu bir siyasî ve askerî mücadele sayesinde mümkün olabilmektedir. Birincisi, Meclis Hükümeti ile İtilaf Devletleri arasındaki cephe. Bu cephe, uluslararası tanınma sorunu gündeme geldiği vakit diplomatik ve siyasî bir

²²⁰⁸ Kanuna ilişkin bkz. Rıdvan Akın, a.g.e., s.105-106.

²²⁰⁹ Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s. 382, 424; 27 Ekim 1920’de Encümen-i Mahsus’un hazırladığı tasarı Meclis’e gelmiş; ancak 18 Kasım 1920’de görüşmeler başlamıştır. Ömür Sezgin, a.g.e., s.62.

²²¹⁰ BMM ZC, C: 9, İ: 1, Birinci Celse, 01/03/1921.

nitelik kazanmakta, savaş meydanlarında üstünlük söz konusu olduğu zaman da askerî bir görünüm elde etmektedir. Aslen ikisi iç içe geçmiş, bir mücadelenin farklı iki boyutunu oluşturmakta; savaş meydanlarındaki başarı ve başarısızlıklar birer koz olarak barış masasında yerini almaktadır. Bu cephe, birinci boyutuyla İstanbul Hükümeti, ikinci boyutuyla Yunanistan dolayımıyla kurulmuştur.

Haziran 1920’de başlayan ve 20 Ağustos 1920’de Sevr Antlaşması’nın imzalanmasından sonra şiddetlenen Yunanistan genel taarruzu yıl boyu Eskişehir önlerine gelecek kadar hızla ilerlemiş ve durdurulamamıştı.²²¹¹ Yunanistan işgalinin genişlemesine rağmen, bir, Beşinci Damad Ferid Kabinesi’nin ve iç isyanların Anadolu hareketini bastırmak konusunda beklenen başarıyı gösterememiş olması; iki, İtilaf Devletleri’nin I. Dünya Savaşı sonrasında ve artan iç ve dış sorunları karşısında savaşı sürdürmekte zorlanmaları bu cephede bir sıkışmaya ve yeni strateji arayışlarına neden olmuştur.²²¹² 17 Ekim 1920’de Meclis Hükümeti’yle uzlaşma arayışına girecek Tevfik Paşa Kabinesi kurulmuştur. Meclis Hükümeti, uzlaşma arayışı için Kabine’nin gönderdiği İzzet Paşa Heyeti’ni Osmanlı Hükümeti temsilcisi olarak tanımayarak ve Ankara’da alıkoyarak Sevr Antlaşması’nın yeniden müzakere edilmesi için İtilaf Devletlerinin doğrudan kendilerini muhatap almalarını sağlamaya çalışmıştır.²²¹³ Meclis Hükümeti, tanınma mücadelesini, İtilaf Devletleri’nin bölge açısından en büyük tehdit olarak değerlendirdikleri Sovyetler Birliği’yle ittifak arayışına girerek desteklemiştir.²²¹⁴ Ocak 1920’de Birinci İnönü Zaferi adı verilecek savaşla ilk kez Yunanistan’ın ileri hareketinin durdurulmuş olması, böylelikle düzenli ordunun, yani Halkçılık Beyannamesi’nde belirtildiği biçimiyle “emperyalist ve kapitalist düşmanların” saldırılarına karşı savunma gücünü oluşturan Meclis Ordusu’nun ilk kez İtilaf Devletleri karşısında askerî başarı elde etmesi de süreci belirginleştirmiştir.²²¹⁵

²²¹¹ Engin Berber, a.g.e., s.279-285, 293.

²²¹² Eric Hobsbawm, *Kısa 20. Yüzyıl – 1914-1991 Aşırılıklar Çağı*, Everest Yayınları, İstanbul, 2013, s.71-92, 112-119. İrlanda sorunu, İngiltere’nin bir numaralı önceliği haline gelecek şekilde şiddetlenmiştir. Elçin Aktoprak, “Din ve Millet: Kuzey İrlanda Örneğinde Bir Azınlık Milliyetçiliği Olarak Katoliklik”, *Alternatif Politika*, Cilt: 7, Sayı: 2, Haziran 2015, s.329-350, s.337-339. Fransa, 16 Ocak 1921’de kabine değişikliğine gidecektir. Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, III. Cilt, a.g.e., s.368. İtalya’da 1920 yılında ard arda kabine değişiklikleri yaşanmıştır. “Italy”, *Rulers*, <http://rulers.org/rul2.html#italy> (4.9.2011)

²²¹³ Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, Cilt II, a.g.e., s.702-703; Heyet, 7 Mart 1921 tarihinde serbest bırakılacaktır. Oğuz Aytepe, “Milli Mücadele’de Bilecik Görüşmesi”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 33-34, Mayıs-Kasım 2004, s.23-31, s.30.

²²¹⁴ Meclis Hükümeti, Bolşevizmin ulusal sınırlar içinde bir ittifak alternatifi haline getirmemeye çalışarak, bir dış güç olarak Sovyetler Birliği’yle ittifak kurmuştur. Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, Cilt II, YKY, İstanbul, 2008, s.1022. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, bağımsızlık mücadelesinin bir kolu Sovyetler Birliğinde, diğer kolu İngiltere’de olan bir çift taraflı kaldıraç üzerinde yükselmiştir. Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.456, 464-468, 481, 483-486.

²²¹⁵ Birinci İnönü Savaşı’yla ilgili bkz. Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.595, 596, 604, 607, 609, 610; Bülent Tanör, a.g.e., s.249, 252.

Bu mücadele, Meclis Hükümeti'nin istediği gibi barış görüşmelerine bağımsız ve tek egemen güç olarak katılma ve tanınma olanağı sunmamış olsa da, İtilaf Devletleri'ne mevcut haliyle Sevr Antlaşmasını kabul ettiremeyeceklerini gösterecek ve Hükümete 21 Şubat-12 Mart 1921'de Sevr Antlaşmasını revizyon amacıyla toplanan II. Londra Konferansı'nda temsil imkanı tanıyacaktır.²²¹⁶ Konferansın hemen öncesinde, Konferans hazırlıkları sürerken 20 Ocak 1921'de ilan edilecek Teşkilât-ı Esasiye Kanunu, hem bu mücadelenin ürünü hem de bu mücadelenin bütünleyicisi olacaktır. Meclis Hükümeti'nin egemen bir devlet olarak kendini kabul ettirme mücadelesinin en önemli bileşeni haline gelecektir.²²¹⁷

İkinci cephe ulusal sınırlar içindedir ve çok parçalıdır. Birinci cephedeki mücadelenin verilebilmesinin de yegâne yolunu oluşturan ikinci cephe mücadelesi, Teşkilâtı Esasiye Kanunu görüşmelerine ve kanunun içeriğine doğrudan yansımış; hatta bu kanunu bir mücadele alanı haline getirmiştir. Bu “iç savaş” cephesi içinde yer alan ve ilk tasviye edilen kol, Halkçılık ve Şûra Yönetimi tartışmalarıyla gündeme gelen hareket ve fırkalar olmuştur. Bu kol, Kasım ve Aralık 1920'de Kuvayı Seyyare Birliklerinin düzenli ordunun mevcut haliyle parçası olmasını reddeden Çerkez Ethem ile Yeşil Ordu Cemiyeti ve Halk Zümresi'nden oluşmaktadır.²²¹⁸ Örgütsel ve siyasal farklılıklarına rağmen, siyasal konumlanmalar itibarıyla Halk İştirakiyun Fırkası da bu kolun parçası olarak görülmelidir.

“İç savaş”ın bu ilk kolu, siyasal alanda iki farklı halkçılık anlayışının karşı karşıya gelmesiyle görünürlük kazanmıştır. Mücadele Eylül 1920'de “Halk Zümresi Siyasi Programı” ile Hükümet Programı olarak okunan “Halkçılık Beyannamesi”nin karşı karşıya gelmesiyle su yüzüne çıkmıştır.²²¹⁹ Teşkilâtı Esasiye tartışmalarına damgasını vurmuştur. Bu tartışmalarda, ayrıcalıklı sınıflara, özel çıkarlara karşı Rousseau'nun dile getirdiği gibi bir “genel irade”yi yansıtan ve halkı bir bütün olarak gören bir halk egemenliği anlayışı ile halk içindeki sınıfsal eşitsizlikler başta olmak üzere ayrılıkları göz önünde tutan bir halkçılık anlayışı karşı karşıya gelmiş; sonunda ilki mücadeleden galip çıkmıştır.²²²⁰ Teşkilâtı Esasiye Kanun Lâyihası'nın 3.maddesi “Türkiye Halk Hükümeti BMM tarafından idare olunur ve TBMM Hükümeti ünvanını taşır.” denmiş

²²¹⁶ İlhan Uzgel ve Ömer Kürkçüoğlu, “Londra Konferansı (Şubat 1921)” Baskın Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası*, Cilt I, a.g.e., s.143-145, s.144.

²²¹⁷ Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa, Meclis oturumunda, “Bugün Londra'da ispatı vücut eden heyeti murahasamızın bütün kudreti, bütün kuvveti ve salâhiyeti temsiliyesi Teşkilâtı Esasiye Kanunumuz sayesinde.” demiştir. BMM ZC, C: 8, İ: 154, Birinci Celse, 21/02/1921.

²²¹⁸ Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.251; Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.505-506.

²²¹⁹ Ömür Sezgin, a.g.e., s.44-52.

²²²⁰ Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.501-502; Ömür Sezgin, a.g.e., s.31-56; Emel Akal, a.g.e., s.42-46; Evren Haspolat, “Meşrutiyetin Üç Halkçılığı ve Kemalist Halkçılığa Etkileri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 47, 2011, s.577-584.

olmasına rağmen Encümen-i Mahsus'tan gelen halinde "Türkiye Halk Hükümeti" tabiri "Türkiye Devleti" şeklini almıştır. Anayasa'nın bu haliyle kabulü, Çerkez Ethem ve Halk Zümresi'nin tasviyesiyle birlikte gerçekleşmiştir.²²²¹ Mustafa Suphi önderliğindeki "hafi" Türkiye Komünist Fırkası ile Halk İştirakiyun Fırkası da, Ocak-Mayıs 1921 arasında tasfiye edilmiştir.²²²²

Bu tasfiyenin anlamı, burjuva demokratik devriminin sadece kendi solunda duran radikal hareketlerin veya sosyalist solun tasfiyesiyle sınırlı değildir. Bu tasfiyenin, aynı zamanda, kendi ötesine taşan ve geleceğe devreden anlamları vardır. Birincisi, askerî kuvvetlerin hiyerarşik birliğe ve organsal bütünlüğe kavuşmasını sağlamış; böylelikle bütün birlikler Meclis'e bağlanmış ve Meclis Ordusu'nun parçası haline getirilmişlerdir.²²²³ İkincisi, Sovyetler Birliği'yle siyasal rejimde değil, emperyalistlere karşı savaşta stratejik bir ittifakın kurulacağı netleşmiştir. Üçüncüsü, toplumsal ve siyasal birliğin kurulacağı halkçılık temeli belirginleşmiştir. Burjuva demokratik devriminin halkçılığı, Evren Haspolat'ın belirttiği gibi, Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura'nın halkçılık anlayışlarının Fransız Devrimi'nin Üçüncü Sınıf'ının "dayanışmacılığı" temelinde bir sentezini yapan, ulus ve ulus-devlet kurma amacına odaklanmış bir içeriğe kavuşur.

"[H]ak, adalet üzerine kurulu bir çalışma düzeni ile birbirine bağlanan, aralarında ayrıcalıkların reddedildiği ve kanun önünde eşitlenen halk bütünü'nün sınıf çatışmaları ile bölünmek yerine işbölümü ve dayanışma ile birbirlerine bağlandığı bir görüşü ifade eder. Ve bu nitelikleri taşıyan halk, hâkimiyetin kaynağını oluşturur – halk hükümeti anlamında.

(...)

Kemalist Halkçılığın temelindeki dayanışma ve işbölümü anlayışı, temel olarak ulusu ve ona dayanan ulusal devleti yaratmak için halkın tüm ilerici güçlerinin (köylülük ve ulusal burjuvazi) eski düzenin temsilcisi olan tüm gerici güçlere karşı antiemperyalizm temelinde işbirliği yapması ve ortak amaç yolunda dayanışma içinde çalışması anlamına gelir."²²²⁴

Dördüncüsü, ilk ikisiyle doğrudan bağlantılı bir iktidar alternatifinin belirme tehlikesinin en azından bir süreliğine önünün alınmasıydı. Emel Akal'ın çok açık bir şekilde ortaya koyduğu gibi, İttihat ve Terakki Fırkası'nın yöneticileri, yurtdışına çıkmış olsalar dahi, Anadolu hareketini biçimlendirme ve yönlendirmeye devam

²²²¹ Rıdvan Akın, a.g.e., s.207-208.

²²²² Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.506.

²²²³ Bülent Tanör, a.g.e., s.252.

²²²⁴ Evren Haspolat, a.g.e., s.580, 581; Fransız Devrimi'ndeki Üçüncü Sınıf temelli halkçılık üzerinden bir senteze gidildiğine ilişkin değerlendirmenin kaynağı için Feroz Ahmad'a bakılabilir. "[H]alk' terimi, çeşitli toplumsal güçlerin eski düzene karşı birliğini çağrıştırmaktaydı. Bu birliğin başlıca görevi, eski düzeni yenilgiye uğratmak, yıkmak ve yeni bir düzen yaratmaktır. Bu görev ise, bu birliğin, yani 'halk'ın bütün unsurları arasında dayanışma beraberliği gerektirdiği için aralarında çıkar çatışmasına (yani sınıf çatışmasına) yer yoktu." Feroz Ahmad, a.g.e., s.164.

etmekte; bu bağlamda, Anadolu'nun bir dış güce dayanmadan tek başına başarılı olmasının mümkün olmadığını düşündükleri için Sovyetler Birliği'yle kurulacak bir ittifakı elzem görmektedirler.²²²⁵ Bunda Sovyetler Birliği'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığına saygı duyacağı ve İtilaf Devletleriyle savaşa ancak bu şekilde devam etmenin mümkün olabileceği inancı da belirleyici olmaktadır. Bu ittifak, Anadolu hareketinde bu dönemde ağırlığını koyduğu haliyle bir stratejik ortaklığın ötesine geçme eğilimi taşımış; Turanist ve Pan-İslamist ("İslam İttihadı") yönelimden beslenen bir "İslami Bolşevizm"ın boy vermesine neden olmuştur.²²²⁶ Mustafa Suphi liderliğindeki "hafi" Türkiye Komünist Fırkası ile Halk İştirakiyun Fırkası'nı dışarda tutmak kaydıyla, Anadolu'daki Bolşevizasyon bu stratejiden beslenmiş ve örgütsel olarak da SSCB'de bulunan, Doğu Halkları Kurultayı'na katılan ve Halk Şûraları Fırkası'nı kuran Enver Paşa'yla temas halinde olmuştur.²²²⁷ Çerkez Ethem'in merkezine yerleşmeye başladığı hareketi bir iktidar alternatifi haline getiren de bu bağ olmuş; bağlantılı bütün hareket ve fırkalarla birlikte tasfiyesine neden olan da sosyalizmin iktidar alternatifi haline getirecek güce kavuşmalarından değil, bu bağdan kaynaklanmıştır.²²²⁸ Tasfiyenin gerçekleşmesinde Anadolu eşrafının Meclis Hükümeti'ni tercih etmesi, ondan yana taraf olması etkili olmuştur.²²²⁹ Bu da, Nejat Kaymaz'ın belirttiği gibi, Anadolu hareketinin Turanist ve Pan-İslamist emperyal stratejilerle bağını koparttığı ve "mülk"ü ulusal sınırlar dahilinde kurma yönünde karar verdiği momente geldiğini göstermiştir.

"Yeşil Ordu efsanesiyle ilgili olarak görülen ve gerek o zaman, gerekse daha sonra yerli ve yabancı yazarlarca halk hareketi olarak şişirilen gelişme, tam tersine, devrimci ulusçulara karşı, İslamcı, Turancı, sahte ve sözde sosyalist karışımı (çoğu eski liberal İtilafçı ve Enver Paşa yanlısı şöven İttihatçı) bir muhalefet grubunun hazırladığı bir komplodan başka bir şey değildir."²²³⁰

"İç savaş" içinde bir diğer cephe de Londra Konferansı arifesinde, özerk Kürdistan talebini yükselten Kürtler tarafından açılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu içinde özerklik talepleri o zamana kadar hep Avrupa Devletleri'nin imtiyazlı statüde olmaları öngörülen gayri-müslimler tarafından dile getirilmişti. Ancak ilk defa Sevr Antlaşması'nın Kürdistan'a yerel (territoryal) özerklik veren maddelerinin gündeme gelmesi ve İstanbul Hükümeti tarafından kabul edilmesiyle, "Osmanlı milleti" içinde müslüman cemaatin

²²²⁵ Emel Akal, a.g.e., s.23, 25, 27.

²²²⁶ A.g.e., s.24, 26, 55.

²²²⁷ A.g.e., s.23, 28, 285-288; Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.505-508.

²²²⁸ Emel Akal, a.g.e., s.28, 326-335; İtilaf Devletleri temsilcileri de, bu dönemde İttihat ve Terakki Fırkası'nın bir darbe girişiminde bulunduğunu, Bekir Sami Bey'in Hariciye Nezâreti'nden istifasının da bununla ilgili olduğunu iletmışlerdir. Zeki Sarıhan, a.g.e., s.542-544.

²²²⁹ Emel Akal, a.g.e., s.334.

²²³⁰ Tunçay, 1991a, 126'dan aktaran Emel Akal, a.g.e., s.334.

bir parçası olarak Türklerden ve diğer etnisitelerden farklı bir statüye tabi olmamış Kürtlerin “soy azınlığı” statüsüyle ayrı yönetsel haklara, yani özerklik ve “kanıtlayabildikleri koşulda” bağımsızlık hakkına sahip olabilecekleri düşüncesi uluslararası kabul görmüştür.²²³¹ Antlaşma’daki ilgili düzenlemelerden etkilendiği anlaşılan ve Ekim 1920’de Dersim’de başlayan Koçgiri İsyanı, bir araya gelen aşiretlerin Kasım 1920’de özerklik talebi ile derinleşmiştir.²²³² Bir türlü bastırılmayan isyan, Mart 1921’e kadar şiddetlenerek sürecektir; olaylar, Londra’da görüşmelerin sürdüğü günlerde Sivas’ın Ümraniye kasabasındaki Hükümet kuvvetlerinin teslim alınması ve Kürt bayrağının çekilmesi, Meclis’ten bölgede başında bir Kürt vali olan mümtaz bir vilayet kurulmasının talep edilmesine kadar uzanacaktır.²²³³ Meclis’e gönderilen bir diğer mektupta da “Kürtlerin bağımsızlığın Avrupa devletleri tarafından bile tanınmış olduğu”, özerklik talebinin karşılanmaması halinde isyanın genişleyeceği söylenecektir.²²³⁴

Kürtler tarafından açılan bu cephenin doğrudan Teşkilâtı Esasiye Kanunu görüşmelerine yansıdığı anlaşılmaktadır.²²³⁵ Her ne kadar, Anayasa’daki mahalli özerklik anlayışının başka nedenleri de olsa, konjonktürel olarak bu talebin görüşmeleri belirlediği açıktır. Kürtlerle birlikte ortak bir toplum ve vatan kurmanın adem-i merkeziyetçi taleplerin anayasal düzeyde kabulünden geçtiği; “kurucu Meclis”in de bu kabule dayandığı görülmektedir. Toplumsal ilişkilerin toprak üzerinde adem-i merkeziyetçi tarzda örgütlenmesi ve Londra Konferansı’na giden günlerde Büyük Ermenistan Tasarı’sının Kürtler için açık bir tehdit olduğunun düşünülmesi ittifakın başka aşiretler kanalıyla da olsa kurulmasına; Londra Konferansı’nda Meclis Hükümeti temsilcilerinin aynı zamanda Kürtleri de temsil ettiğinin kabul edilmesine ve Meclis’e bu yönde telgrafların çekilmesine neden olmuştur.²²³⁶

Mütareke Dönemi’nin özgün mücadele şartlarından ve yakın dönemin söz konusu dönemeçlerinden geçerek 20 Ocak 1921’de kabul edilen Teşkilât-ı Esasiye Kanunu’nu “Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur” (md.3) ifadesiyle, Büyük Millet Meclisi yeni bir devletin kurulduğunu, kendisinin de bu devletin tek

²²³¹ Sevr Antlaşması’ndaki ilgili maddeler ve değerlendirmesi için bkz. Baskın Oran, a.g.e., s.130-131, 133-134.

²²³² Nuray Ertürk Keskin, a.g.e., s.196, 370, 391.

²²³³ Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.472-474.

²²³⁴ Zeki Sarıhan, a.g.e., s.466.

²²³⁵ Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.472-473, 538-546; Murat Sevinç ve Dinçer Demirkent, a.g.e., s.37-40, 47-51.

²²³⁶ Baskın Oran, a.g.e., s.130-131.

yetkili organı (hükümeti) olduğunu ilan etmiştir.²²³⁷ Londra Konferansı'nın hazırlık aşamasında Büyük Millet Meclisi'nin bağımsız ve tek yetkili mercii olarak tanınması talebi bu ilana dayanmıştır. Uzun dönemli etkilerinden önce, bu ilan, Büyük Millet Meclisi iktidarını güçlendirerek mevcut ikili iktidar koşullarını pekiştirmiştir.

“Hâkimiyet bilâ kayd ü şart milletindir.” (md.1) ilkesiyle, o zamana kadar egemenliğinin kaynağını şer’î ve örf’î güçlerden alan (esas) ve bu gücü padişahın “kişisel iktidarı” eliyle (usul) kullanan bir imparatorluk karşısında tek hâkim gücün millet (halk) ve onun temsilcileri olabileceğini güçlü bir irade ortaya koyarak beyan etmiştir.²²³⁸ “Kişisel iktidar” ilk defa koşulsuz olarak karşıya alınmış; “genelleşmiş kişisel iktidar”dan bağımsız bir “gayri-şahsi iktidar”ın temeli atılmıştır. Egemenliğin kaynağıyla ilgili ortaya koyduğu irade Osmanlı-Türk anayasal gelişim sürecinde esasta köklü bir değişikliği ifade etmekle birlikte, “İdare usûlü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir.” denilerek, siyasi iktidarın kime ait olacağını ortaya koymakla kalmayarak, nasıl kullanılacağını da belirlemiştir. Bu idare usulünde devrimci bir değişimdir. İdarenin yasama, yürütme ve yargı yetkilerini kendinde toplayan (kuvvetler birliği, md.2) Meclis Hükümeti (Konvansiyon, md.3) tarafından bizzat ve bilfiil idare edileceğini söyleyerek ve 24 maddesinden 14’ünü idareye ayırarak da, ilan edilen yeni devletin yönetiminin bütün olarak bu irade tarafından üstlenileceğini göstermiştir.²²³⁹ Bu değişim, toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinde o zamana kadar görülmemiş bütünlükte ve kapsayıcılıkta bir değişimdir. “Gayri-şahsi iktidar”ın tüm toplumsal ilişkileri kapsayacak şekilde kuruluşu bu anayasal düzlemle mümkün hale gelmiştir.

“Gayri-şahsi iktidar”ın tüm toplumsal ilişkileri kapsayacak şekilde örgütleneceğini gösteren bir diğer gösterge de, “idare” bölümünün aslolarak anayasanın toprak üzerinde örgütlenmeyi düzenleyen hükümlerine ayrılmış olmasıdır. Bu hükümlerle, dörtlü idari taksimat değişmiş; vilayet-kaza-nahiye’den oluşan üçlü idari taksimat getirilmiştir. Eyalet/vilayet sistemi değiştirilerek, liva temelli “küçük bölgesel il” esası benimsenmiştir.²²⁴⁰ “Fransa modelinin kavramlarıyla *province* sisteminin terki ve *departement* sisteminin kurulması” olarak tanımlanabilecek bu değişim, yerel yönetimlerin ölçeğini küçülten ve daraltan bir merkezileşme sürecini esas almıştır.

²²³⁷ Kanunun 2. maddesindeki “yegâne ve hakiki mümessili” ifadesiyle de tekliği vurgulanmıştır. Teşkilât-ı Esasiye Kanunu’nun tam metni için bkz. “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu”, Suna Kili ve Şeref Gözübüyük (Ed.), a.g.e., s.105-108.

²²³⁸ Bülent Tanör, a.g.e., s.255-258; Bülent Tanör, *Anayasal Gelişme Tezleri*, YKY, İstanbul, 2008, s.15.

²²³⁹ Konvansiyon Meclisi ile ilgili değerlendirmeler için bkz. Rıdvan Akın, a.g.e., s.217-222; Tarık Zafer Tunaya, *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku*, a.g.e., s.393; Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, a.g.e., s.258-263; Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.502-505.

²²⁴⁰ Nuray Ertürk Keskin, *Türkiye’de Devletin Toprak Üzerinde Örgütlenmesi*, a.g.e., s.272, 274, 281-283.

Geniş bir adem-i merkeziyetçilik (idari) esasına istinaden örgütlenmesi öngörülen mahalli idarelere tanınan özerkliğin çerçevesini bu küçük ölçekli idari taksimat belirlemiştir.²²⁴¹ Yerel güçlerin bir kısmıyla ittifak kuran ve bir kısmını da bastıran Büyük Millet Meclisi Hükümeti, Teşkilâtı Esasiye Kanunu'yla bir yandan yerel yönetimlere geniş yetkiler tanıırken, diğer yandan yetkilerinin çerçevesini (sınır ve içerik) belirleyerek onları denetim altına almaya çalışmıştır. Anayasa merkezileşme ve adem-i merkezileşme arasında hassas ve belki de bu nedenle kırılgan bir denge kurmuştur.

Üç başlıkta toplanabilecek tüm bu devrimci özelliklerine rağmen, 1921 Anayasası, ne fiili işleyişine hukukî statü kazandıran ne de öngördüğü devlet yönetimini hayata geçirmeyi garanti altına alabilen bir anayasa olmuştur. Daha kabul edildiği gün bile, fiili yönetim şeklinin nasıl adlandırılacağı, yani ne olduğu ve nasıl bir yönetim sistemi olması gerektiği üzerinden yürütülen şiddetli tartışmalardan anlaşılabileceği gibi, 1921 Anayasası adı konmuş ve üzerinde uzlaşmaya varılmış bir yönetim biçimini esas almamakta; ama deklare edilen yönetim biçimi (halk yönetimi, Meclis Hükümeti) yönünde bir irade ortaya konduğunu ve bir mücadele yürütülecekse bu düzlemde yürütüleceğini göstermektedir. Bir başka deyişle, Teşkilâtı Esasiye Kanunu kuruluşu gerçekleşmiş bir devletin esaslarını belirleyen bir anayasa değildir; henüz kuruluşu tamamlanmamış ve dayanağı olacak esaslar üzerinde ciddi bir savaşın yürütüldüğü bir anayasadır. Bu noktada, özellikle vurgulamak gerekir ki, önemli olan, retrospektif bir okumayla söylenebileceği gibi, henüz amaçlanan biçimin hukukî statüye kavuşturulamamış olmasıdır; mevcut durumun bile adının konulamamış ve üzerinde uzlaşılamamış olması anlatılmak isteniyor. Dolayısıyla, bu tartışmalar ve bu tartışmalara zemin sunan Kanun-ı Esasi'nin 1921'de düzenlenmemiş hükümlerinin geçerli olduğuna ilişkin kabul göz ardı edilerek veya en hafif ifadeyle önemsenmeden 1921 Anayasası'nı bir "konsensüs anayasası", "çerçeve anayasa" veya "geçiş dönemi anayasası" olarak görmek mümkün değildir.²²⁴² Teşkilât-ı Esasiye Kanunu, bir "iç savaş anayasası"dır; bu haliyle quasi-anayasa niteliğindedir. Devletin kendine bir anayasal temel bulabilmesi için 1924 yılına kadar şiddetle devam edecek mücadelelerden geçmesi gerekecektir. Bu yıllar içinde tartışmaları belirleyen esas olarak "meşrutiyet tartışması", yani egemenliğin

²²⁴¹ Nuray Ertürk Keskin, "1920 ...", a.g.e., s.224-230; Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.538-546. Krş. Murat Sevinç ve Dinçer Demirkent, a.g.e., s.34-35, 37-41.

²²⁴² Bülent Tanör, a.g.e., s.250, 252, 253.

tek başına ve doğrudan ulus ve onun temsilcileri tarafından mı kullanılacağı yoksa “genelleşmiş kişisel iktidar”la paylaşılmaya devam mı edileceği olacaktır.²²⁴³

Teşkilât-ı Esasiye Kanunu, üç alanda sessiz kalarak “meşrutiyet tartışması”nın boy vereceği bir zemin sunmuş ve kendisi de bizzat bu mücadelenin alanı olmuştur. Bir, 3 ve 5 numaralı kanunlara istinaden İcra Vekillerinin Büyük Millet Meclisi Reisi başkanlığında teşkili öngörülmüşken, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu, Büyük Millet Meclisi Reisi’nin elinden bu yetkiyi alarak, İcra Vekillerinin kendi içlerinden ayrı bir Heyet-i Vekile Reisi seçmelerini hükmetmiştir (md.9). Büyük Millet Meclisi Riyaseti ile Heyet-i Vekile Riyaseti birbirinden ayrılmıştır. Yasama ve yürütme yetkilerini kendinde topladığı için, bir Konvansiyon Meclisi gibi, yasama ve yürütme işlevlerinin ayrı ayrı organlaşmadığı ve dolayısıyla Meclis Reisi’nin Meclis Hükümeti’nin tek başkanı olduğu dönem böylece sona ermiştir. Tek yetkili Meclis, onun Hükümeti ve Reisi’nden yetkilerini Meclis’ten alan bir Heyet-i Vekile ve Heyet-i Vekile Reisi’ne geçilmiştir. “Meclis namına imza vazına ve Heyet-i Vekile mukarreratını tasdike” yetkili ve “vekiller heyetinin de reis-i tabiisi” olmasına (md.9) karşın, Meclis Reisi, Meclis Hükümeti’nden dolayı sahip olduğu İcra Vekillerini namzet göstererek seçilmelerini sağlama, kendi başkanlığında toplama ve dolayısıyla yasama ve yürütme faaliyetlerinin sorumlu başkanı olma yetkisini kaybetmiştir. İki, Meclis Reisi’nin sahip olduğu yetkilerin Heyet-i Vekile Riyaseti vasıtasıyla sınırlandırılmış olmasına ve kendisi bu heyetin “reis-i tabiisi” olarak gösterilmesine rağmen, “tasdik yetkisi” “devlet başkanlığı” statüsünde düzenlenmemiştir. Bu, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu’nun da “devlet başkanlığı” konusunda sustuğu ve dolayısıyla bu alanda bir boşluk bıraktığını gösterir. Üç, Meclis Hükümeti’nin mevcut halini değiştirirken, Hükümetin nasıl teşkil edileceği konusunda da sessiz kalmıştır. İntihap ve tebdil (değiştirme) yetkileri ile icrai görev ve yetkilerini belirleme yetkisini doğrudan Meclis’e vermiş; ancak, bu konuyu hükme bağlamayarak, düzenlenmesini kanun-ı mahsusa bırakmıştır (md.7, 8). Anayasanın sessiz kaldığı bu üç başlık, 1922 yılının sonuna kadar Heyet-i Vekile, Heyet-i Vekile Riyaseti, Meclis Riyaseti ve dolayısıyla “devlet başkanlığı” konusunda bitmek tükenmek bilmeyen tartışmalara yol açmış ve “iç savaşı” birbiriyle iç içe geçmiş bu üç alanda yoğunlaştırmıştır.

Teşkilât-ı Esasiye Kanunu, sessiz kaldığı alanların oluşturulacağı çerçeveyi sınırlayacak şekilde Kanun-ı Esasi’yi hukuken ortadan kaldırmamış; hatta 30 Ocak 1921 tarihinde Meclis Reisi Mustafa Kemal Paşa’nın Sadrazam Tevfik Paşa’ya

²²⁴³ Mahmut Goloğlu, *Milli Mücadele Tarihi – III, Üçüncü Meşrutiyet (1920), Birinci Büyük Millet Meclisi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006, s.157-166; Bülent Tanör, *Anayasal Gelişme Tezleri*, a.g.e., s.25-32; Ömür Sezgin, a.g.e., s.85-95.

yolladığı telgrafta belirttiği gibi, Kanun-ı Esasi'nin Teşkilât-ı Esasiye'yle çatışmayan hükümlerinin yürürlükte ve uygulamada olduğunu ve böylelikle ikili iktidar koşullarında ikili anayasayı aşamayan bir durumu kabul etmiştir.²²⁴⁴ Ayrıca, Anayasa'da bir “madde-i münferide” şeklinde belirtildiği gibi, Büyük Millet Meclisi'nin varlığı ve yeniden seçimi Nisab-ı Müzakere Kanunu'nda kabul edilen gaye ile sınırlandırılmış; böylece, “devlet başkanlığı” konusunda sessiz kalan Anayasa, gaye olarak sultan-halifenin kurtarılması gözettiğini teyit etmiştir.

9.madde değişikliğine istinaden Mustafa Kemal Paşa, Anayasa'nın kabulünden dört gün sonra 24 Ocak 1921'de İcra Vekilleri Heyeti Reisliğinden ayrılmış; böylece I. Hükümet de sona ermiştir.²²⁴⁵ II. Hükümet aynı gün Fevzi Paşa (Kozan) başkanlığında kurulmuştur.

Meclis Reisi'nin yetkilerinin sınırlandırılmış ve bağlantılı alanlarda sessiz kalınmış olmasına rağmen, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu büyük tepkiyle karşılanmış; daha önce Meclis Reisisaniliği görevini de üstlenmiş ve halihazırda Adliye Vekili olan Celâlledin Arif Bey, Anayasa'nın bu haliyle kabulü üzerine istifa etmiştir.²²⁴⁶ Onun istifası, kişisel bir istifa olmanın ötesinde bir anlam taşımış; Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti ve onun kongresi (üst organı) olan Meclis içinde bir bölünme yaratmıştır. ARMHC'nin Erzurum Merkez Kurulu, daha Anayasa görüşmeleri sırasında, Halkçılık Beyannamesi ve Teşkilât-ı Esasiye Kanunu ile cumhuriyete doğru gidildiğini; oysa, hilafet ve saltanatı korumanın esas olması gerektiğini söyleyerek adını “Müdafaa-i Hukuk ve Muhafaza-i Mukaddesat Cemiyeti” olarak değiştirdiğini ilan ederek 15 Ocak 1921'de topluca istifa etmişti. Bu istifaların hemen ardından, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'yla yapılan değişikliğin anayasa değişikliği niteliğinde olduğu ama şeklen Kanun-ı Esasi'de belirtilen değişiklik şartlarını taşımadığını, yani irade-i seniye onayı olmadan kabul edildiğini, dolayısıyla esasa ilişkin de bir karşıtlık yarattığını idida eden Celâlledin Arif Bey'in istifası gelmiştir.²²⁴⁷ Bu istifaların hemen akabinde, “Hâkimiyet bilâ kayd ü şart milletindir” hükmünün de değiştirilmesini içerecek şekilde, Anayasa değişikliği yapılmasına ilişkin önergeler verilmiş; şiddetlenen tartışmalarda “irade-i milliye” ile “irade-i seniye” karşı karşıya gelmiştir.²²⁴⁸

²²⁴⁴ Bülent Tanör, a.g.e., s.267-268.

²²⁴⁵ BMM ZC, C: 7, İ: 138, 24/01/1921; Mükremin Kocataşkın, T.C Başbakanlık Personel ve Prensipler Genel Müdürlüğü, *Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Kuruluşundan Günümüze Hükümetler*, Ankara, 1998, s.513.

²²⁴⁶ BMM ZC, C: 7, İ: 138, 24/01/1921.

²²⁴⁷ Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir'e çektiği 25 Mart 1921 tarihli telgrafta Meclis'te Celâlledin Arif Bey ve Hüseyin Avni Bey tarafından başlatılan muhalefetin Erzurum Grubu'na dayandığını bildirmiştir. Kâzım Karabekir, a.g.e., s.1040-1041.

²²⁴⁸ Örnekler için bkz. Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.498-500.

Daha Teşkilât-ı Esasiye Kanunu tartışılırken nüveleri görülen, ama 1921 ve 1922 yılı boyunca artarak devam edecek benzeri tartışmalarda, sürekli “irade-i milliye” ile “irade-i seniyye”yi karşı karşıya gelmiştir. Tartışmaların yoğunlaştığı bu düzlem, “idare-i milliye”nin kendi içinden gelmeden üstünde yer alan bir merciye ihtiyaç duymadan karar alabileceği ve uygulayabileceği savunusu karşısında, “irade-i milliye”nin mutlaka bir tetkik ve tasdik merciine ihtiyaç duyacağına ilişkin savunuyu çıkarmıştır. 3 Ocak 1921 tarihinde Meclise sunulan *İdam Cezalarının Meclisçe Tetkikine dair Kanun Teklifi*, Adliye Encümenini bir adli tetkik mercii haline getirirken, Meclis Riyaseti’ni de “devlet başkanlığı” yetkilerini kullanan bir onay merciine dönüştürmektedir.²²⁴⁹ Büyük tepki çeken teklif, Kanun-ı Esasi’de “irade-i seniyye”ye bırakılan yetkilerin hangi organ tarafından kullanılacağını tartışma konusu haline getirmiş; teklif karşısında, Padişahın yetkileri arasında olan rütbe tevcihi, harp ilanı ve teşkilat tanziminin halihazırda İcra Vekilleri Heyeti tarafından kullanıldığı, idam alanında yapılmak istenen değişikliklerle bu alanın Padişah aleyhine genişletileceği yönünde bir itiraz geliştirilmiştir. Bu tartışmaların hemen akabinde, 8 Ocak 1921’de Yusuf İzzet Paşa (Bolu) Büyük Millet Meclisi’nin Salâhiyetine dair bir Kanun Teklifi sunmuştur.²²⁵⁰ Teşkilât-ı Esasiye Kanunu’nun kabulünden ve Erzurum merkezli istifalardan sonra, Hüseyin Avni Bey’in (Erzurum), Teşkilâtı Esasiye Kanunu’nun 7. maddesine istinaden Heyeti Vekile’nin vazife ve salâhiyetini tespit etmek için yapılması öngörülen kanun-u mahsusla ilişkin tekliflerin incelenmesi için bir Encümeni Mahsus kurulması ilişkin tavrı kabul edilmiştir.

Tartışmalar üzerinden şekillenen ayrışmalar, Meclis Hükümeti’nin içerde toplumun siyasal birliğini sağlamakta zorlandığını göstermiştir. Ayrışma aslolarak, Meclis’in de örgütlü toplumsal temelini oluşturan Müdafaa-i Hukuk Cemiyetlerinde yaşandığı gibi, ilk hükümet müdahalesi de bu örgütler ölçeğinde gerçekleştirilmiştir. İcra Vekilleri Heyeti, 22 Mart 1921 tarihinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin kongresi olan Büyük Millet Meclisi ve Heyet-i Temsiliyesi olan Divan-ı Riyaset’in örgütsel ve siyasal hattı doğrultusunda ve “milletin efkâr-ı umumiyesine salim mecrada” ihya ve ıslahına karar vermiştir.²²⁵¹ 15 Mart 1921’de Talat Paşa’nın öldürülmesi sonrasında, Enver Paşa’nın Anadolu’ya geçerek önderliği almak yönündeki adımları üzerine İttihat ve Terakki’yle kurulan ittifakın Nisan 1921’de bozulmasının

²²⁴⁹ BMM ZC, C: 7, İ: 128, Birinci Celse, 03/01/1921; BMM ZC, C: 7, İ: 130, Birinci Celse, 06/01/1921.

²²⁵⁰ BMM ZC, C: 7, İ: 131, İkinci Celse, 08/01/1921.

²²⁵¹ Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, Cilt II, a.g.e., s.794-804; Kâzım Karabekir, a.g.e., 1038-1041.

ardından,²²⁵² Anadolu’da ve Meclis’in kendi içinde örgütsel bütünlüğü sağlama yönündeki mücadele hızlanmış ve gruplaşma eğilimini ortaya çıkarmıştır. Mustafa Kemal Paşa başkanlığında, 10 Mayıs 1921’de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu (daha sonradan adlandırılacağı haliyle Birinci Grup) kurulmuş; Cemiyet şubeleri de Grup’a bağlanmıştır.²²⁵³ Kâzım Karabekir Paşa, bu düzenlemenin “hükümet şekline” ilişkin tartışmalar doğuracağını, daha doğrusunun bu Grup’un bir fıkra mahiyetinde kalması ve Meclis Reisi olarak da Mustafa Kemal Paşa’nın bitaraflığını koruması gerektiğini savunarak, üyesi olmasına karşın düzenlemeye karşı çıkmıştır. Mustafa Kemal Paşa, cevaben bunun henüz üzerinde uzlaşmamakla beraber hükümdarın hukukunu tayin ve tahdid meselesi olduğunu ve bu nedenle Meclis Hükümeti’nin Reisi olarak bitaraf olamayacağını belirtmiştir.²²⁵⁴ Böylelikle, Meclis içi ve dışı muhalefete karşı bir iktidar grubu oluşturulmuştur.

Londra Konferansı’ndan sonuç alınamaması üzerine, “sıcak savaş” yeniden uluslararası ilişkilerdeki belirleyici yerini alınca,²²⁵⁵ bu yeni durum, bir yandan, toplumsal ilişkilerin örgütlenmesinde yeni bir eğilimin ortaya çıkmasına; iki, “anti-emperyalist savaş” ile “iç savaş”ın iç içe geçmesine ve özellikle konumuz itibarıyla söz konusu tartışmaların seyrini belirleyecek şekilde, ikincisinin birinciyi bir koz olarak kullanmasına neden olmuştur. Yönetim alanındaki yeni eğilim, bir, bütün kaynakların sevk ve idaresinin ordunun ihtiyaçlarına ve cephenin temposuna göre merkezileştiği bir “savaş yönetimi”nin ortaya çıkışı; iki, bu “savaş yönetimi”nin siyasal, idarî, adlî, malî ve askerî karar alma süreçlerinin tek elde toplanmasıyla kendini somutlamıştır. Bu eğilim, merkezileşmenin derecesini arttırıp ölçeğini daralttıkça, karar alma süreçlerinin belirleyiciliğini arttırmış; dolayısıyla, organların ve makamların görev ve yetkilerinin sınırını daha da önemli hale getirmiştir. Merkezileşmeyle birlikte artan yetkiler de, bu yetkileri elinde toplayan makam ve organların sorumluluğunu da arttırdığı için “iç savaş” koşullarında, politik şantaj unsuru olarak kullanılabilmiştir. “Savaş yönetimi”nin Meclis’te yoğunlaşan “iç savaş”ı keskinleştirdiğinin en açık göstergesi, 5 Ağustos 1921

²²⁵² Emel Akal, a.g.e., s.113, 137, 188-190, 195-196, 198-199.

²²⁵³ 261 mebusan oluşan Müdafaa-i Hukuk Grubu’nun bileşenleri, Emel Akal’ın İttihat ve Terakki’yle ittifakın bozulması üzerine Talat Paşa grubunun Mustafa Kemal Paşa’yı destekleme kararı aldığı ve onun önderliğinde birleştiği yönündeki tespitini destekler niteliktedir. Birinci Grup bileşenleri için bkz. Ahmet Demirel, a.g.e. s.223-228; Ahmet Demirel, *İlk Meclis’in Vekilleri*, a.g.e., s.161-176. Elbette bu tespit, daha ayrıntılı çalışmalarla doğrulanmaya muhtaçtır.

²²⁵⁴ Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, Cilt II, a.g.e., s.794-804.

²²⁵⁵ Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, Cilt II, a.g.e., s.770-780.

tarahinde kabul edilen *Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine Başkumandanlık Tevcihine dair Kanun* olmuştur.²²⁵⁶

Başkumandanlık Kanunu, Ağustos 1921’de cepheyi teftiştan dönen mebusların belirttiğı gibi, neredeyse ordunun sadece çekirdeğinin kaldığı, diplomatik yolların tıkanığı ve Yunanistan ordusunun ilerleyişinin hızlandığı koşullarda gündeme gelmiştir. Fevkalade zamanlardan geçildiğı, böyle dönemlerde fevkalade salahiyyetlerin verilmesi gerektiğı kabul edilmiş; ancak, hem fevkaladeliliğın derecesi hem de bu koşullarda oluşturulacak fevkalade yönetimin usulü ciddi tartışmalar doğurmuştur. Usul tartışmaları, yetkinin hangi organ veya makamda olacağı, bu organ veya makamın sorumluluğunun ne olacağı, yetkinin niteliğı, derecesi ve kapsamı üzerinde yoğunlaşmıştır. İcra Vekilleri Heyeti ve Heyet adına söz alan mebuslar, yetkinin İcra Vekilleri Heyeti’nde olması gerektiğini savunmuşlardır. Buna karşın, muhalefetin önemli isimlerinden Salâhaddin Bey (Mersin), milletin bütün kuvvetini toplamak üzere bütün yetkinin Başkumandan Vekili sıfatıyla Meclis Reisine verilmesini önermiştir. Dr. Rıza Nur Bey (Sinop), yetkinin paylaşılırılmak istenmesinin sorumluluktan kaçmak anlamına geleceğini söyleyerek, Müdafaai Milliye Encümeni tarafından murakabesi yönünde verilen takrire karşı çıkmıştır. Meclis’in yetkilerinin tek bir makamda toplanmasına yönelik bu önerinin o zamana kadar Meclis’in fevkalade yetkilerini korumayı şiar edinmiş mebuslarca savunulması, Sakarya Meydan Muharebesi öncesi başlayacak ileri harekatin bütün sorumluluğı da böylece Meclis Reisi Mustafa Kemal Paşa’ya verilmek istendiğini; bir başka deyişle, başarısızlık ihtimalinde de sorumluluğun Meclis Reisi’nde olmasına çalışıldığını düşündürmektedir.

Kanun, her zamanki gibi Meclis’i ikiye bölmüş ve yetki paylaşım mücadelesini gündeme getirmiştir. Meclis Başkanı Mustafa Kemal Paşa’nın sorumluluğı almaktan kaçmayacağını savunanlar, söz konusu önerilerin karşısında, bu fevkalade sorumluluğun ancak fevkalade yetkilerin verilmesi halinde üstlenilebileceğini ifade etmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa da 5 Ağustos 1921’de yaptığı konuşmada Kanun-ı Esasî’nin “devlet başkanı” sıfatıyla Padişaha verdiği başkumandanlık yetkisini vekaleten kullanmayacağını; sorumluluğı vekaleten, yani yetkisiz şekilde almayacağını söylemiştir. Celâl Nuri Bey’in (Gelibolu), Batı’daki diğer “devlet başkanları” gibi Meclis Reisi’ne başkumandanlık yetkisinin verilmesi gerektiğini savunmuştur.

Bu tartışmaların da gösterdiği gibi, cephe ve cephe gerisinin yönetimini, tüm yetki ve sorumluluğunu üç ay süreliğine Meclis Reisi’ne veren Başkumandanlık Kanunu’nun

²²⁵⁶ Başkumandanlık Kanunu görüşmeleri için bkz. BMM GZC, İ: 59, İkinci ve Üçüncü Celseler, 02/08/1921; BMM ZC, C: 12, İ: 61, 04/08/1921; BMM GZC, İ: 61, Üçüncü Celse, 04/08/1921; BMM ZC, C: 12, İ: 62, 05/08/1921; BMM GZC, İ: 62, Birinci ve İkinci Celseler, 05/08/1921.

kabul edilmesiyle, hukukî alanda yoklukla malul ancak fiili olarak oluşum aşamasındaki “devlet başkanlığı”nın bir makam olarak ortaya çıkışında çok önemli bir eşik aşılmıştır. İlk defa askerî, siyasî, idarî, adlî ve malî alandaki tüm yetkilerin, kaynağını salt “irade-i milliye”den alan ve onu temsil eden bir Meclis’in başkanının elinde yoğunlaştığına tanık olunmuştur. “İrade-i milliye”nin merkezileşme ve yoğunlaşma derecesi, bu alanların hepsini kapsayarak, hukukî “devlet başkanı” Padişahın karşısında yeni bir “devlet başkanlığı” makamı yaratmıştır. Oluşum aşamasındaki bu makam için, ikili iktidar koşullarının kurucu idari makamı olarak belirmesinin ötesinde, Başkumandanlık Kanunu’nun da üç ay gibi kısa sürelerle verilmesinde de görüldüğü gibi, yetkilerinin kaynağını aldığı, egemenliği aslen kendinde cisimleştiren Meclis’ten hiçbir zaman kopmamış; hatta varlık koşulunu onun iktidarında bulmuş ve her zaman ona karşı sorumlu kalmıştır.²²⁵⁷ Bu özellikleriyle, Meclis’in, yani “irade-i milliye”nin iktidarını merkezileştirme ve yoğunlaştırmasının yönetsel biçimi olarak ortaya çıkmış; içsel bir oluşum momenti olarak belirmiştir. Ve bu merkezileşme ve yoğunlaşma sürecinde hep İcra Vekilleri Heyeti’ne bağlı bir uğrak olmuştur. 8 Ağustos 1921’de Meclis’te konuşan Mustafa Kemal Paşa, hükümet teşkilatının kurulmasına ve güçlendirilmesinin gereğine vurgu yapmıştır.²²⁵⁸ Asıl yetkili organ olarak Büyük Millet Meclisi’nin varlığını korumuş; “devlet başkanlığı” yetkilerini kendinde toplayan Meclis Başkanlığı ve/veya Başkumandanlığın ayrı bir teşkilâtının olmamış, yani organlaşmamış ve bir makam olarak kalmıştır.²²⁵⁹

Bu koşullarda kazanılan Sakarya Savaşı, Meclis Hükümeti için dönüm noktası olacaktır. Zafer, “anti-emperyalist savaş cephesi”ndeki ihtilafları derinleştirecek, bir çözülme süreci başlatacaktır. Bir, İtilaf Devletleri’nin sahip olduğu görece birlik sarsılacak; İngiltere’nin görüş ve onayı dışında, 20 Ekim 1921’de Fransa ile Türk-Fransız İtilâfnamesi (Ankara Antlaşması) imzalanacak; İtalya’yla resmi görüşmeler başlayacaktır.²²⁶⁰ İngiltere’nin kendi içinde savaşın seyrine ilişkin görüş ayrılıkları derinleşmiş; sivil ve askerî kurumlar arasındaki çatışma artmıştır.²²⁶¹ Bu durum,

²²⁵⁷ Krş. Bülent Daver, a.g.e., s.119-120.

²²⁵⁸ BMM GZC, İ: 63, Üçüncü Celse, 08/08/1921.

²²⁵⁹ 13 Eylül 1921’de Başkumandanlık Kalemi lağvedilmiş; 8 Ağustos 1921’de atanan Kâzım Paşa’nın görevi de bu şekilde sona ermiştir. BMM ZC, C: 12, İ: 78, Birinci Celse, 13/09/1921.

²²⁶⁰ İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları*, I. Cilt (1920-1945), Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI. Dizi, Sayı: 38, Ankara, 1989, s.48; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Cilt IV: Sakarya Savaşı’ndan Lozan’ın Açılışına (23 Ağustos 1921-20 Kasım 1922), TTK Yayınları, Ankara, 1996, s.116.

²²⁶¹ Hindistan İşleri Bakanı Mr. Montagu, Sömürgeler Bakanı Churchill ve İngiltere’nin Irak Yüksek Komiseri Cox, İngiltere’nin Ankara’da temsil edilmesini önermiştir. Zeki Sarıhan, a.g.e., s.87; Bilâl Şimşir, Cilt III, a.g.e., s.665-667 (26 Eylül 1921); Bilâl Şimşir, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938) / British Documents on Atatürk (1919-1938)*, Cilt IV: Ekim 1921-Ekim 1922, a.g.e., 14-15 (11 Ekim

İngiltere'nin bile açıktan olmasa dahi Meclis Hükümeti'yle gizli diplomatik temasta bulunmaya ve uzlaşma arayışı içine girmeye itmiştir. 27 Kasım-5 Aralık 1921 arasında gerçekleştirilecek İkinci İnebolu Görüşmeleri bunun ürünü olacaktır.²²⁶² İki, Fransa'dan açıktan Yunanistan'a cephe aldığı ve Anadolu'daki varlığını sorguladığı koşullarda, İngiltere de cephede askerî strateji ve lojistik açısından Yunanistan'ı yalnız bırakacaktır.²²⁶³ Üç, bu gelişmeler, İngiltere'nin İtilaf Devletleri arasında birliği koruyarak İstanbul'daki İşgal Yönetimi'ni merkezileştirme çabalarını boşa çıkaracak; İşgal Yönetimi ve vesayeti altındaki İstanbul Hükümeti, Meclis Hükümeti karşısında iktidarını korumakta zorlanacaktır.²²⁶⁴ Bu çözülüş koşullarında, 21 Aralık 1921 tarihinde İngiliz Kabinesi'nde onaylanacak Curzon Planı doğrultusunda yeni bir barış programı gündeme gelecek; bu doğrultuda önce Müttefik Ülkeler arasında uzlaşmaya varılması, sonra İzmir, Trakya, Kilikya ve Boğazlara ilişkin düzenlemelerin gözden geçirileceği bir barış antlaşması için Yunanistan ve Türkiye ile masaya oturulması kararlaştırılmıştır.

Sakarya Zaferi, “iç savaş” cephesini de belirleyecektir. Başkumanklık yetkileriyle savaşı komuta eden Meclis Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın savaştan İtilaf Devletleri'ni uzlaşmaya sevk eden bir zaferle çıkması, Paşa'nın siyasal konumunu güçlendirip sahip olduğu makamın yetkilerini pekiştirdiği ölçüde, Padişah'ın “devlet başkanlığı”nın ikame edilmezliğini savunan Meclis içi muhalefeti huzursuz etmiş ve muhalefetin daha da ileri gidilmeden yetkilerin sınırlandırılması yönünde yeni adımlar atmasına neden olmuştur. Ekim ayında ard arda verilen istizah takrirleriyle emri altındaki komutanların görevlerini kötüye kullanıp kullanmadıkları, çıkardığı Tekâlifî Milliye Emirleri'yle ordunun lojistik ihtiyaçlarını karşılanıp karşılanamadığı ve cephe gerisi ile cephe yönetiminin birbirinden ayrılmasına ihtiyaç olup olmadığı sorgulanmış; Koçgiri İsyanı ve Pontus sorununa müdahalede yetkilerini aştığı gerekçesiyle Merkez Ordusu Kumandanı Nureddin Paşa'nın görevden alınması istenmiş,²²⁶⁵ ordunun ihtiyaçlarının

---

1921); İngiltere'de sivil ve askerî makamlar arasındaki çatışmaya ilişkin bkz. Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.460-461.

²²⁶² Halit Kaya, “Millî Mücadele ve Refet (Bele) Paşa”, *KHO Bilim Dergisi*, Cilt: 23, Sayı: 2, 2013, s.21-59, s.46-47; Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.482-483.

²²⁶³ Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.461-463, 465, 469-470, 480-483.

²²⁶⁴ A.g.e., s.460-461.

²²⁶⁵ BMM GZC, İ: 64, İkinci ve Üçüncü Celseler, 11/08/1921; BMM GZC, İ: 85, Birinci ve İkinci Celseler, 03/09/1921; BMM GZC, İ: 86, İkinci Celse, 04/09/1921; BMM GZC, İ: 87, Birinci Celse, 05/09/1921; BMM GZC, İ: 101, Birinci ve İkinci Celseler, 29/09/1921. Nurettin Paşa, bu istihzah takrirleri sonucunda değil, ama 3 Kasım 1921 tarihli Başkumandanlık Emriyle azledilecek, tahtı muhakemeye alınmasına izin verilecektir. Ancak Koçgiri Tahkikat Heyeti'nin Aralık 1922'deki raporuna istaneden suçsuz bulunacaktır. Mustafa Balcioğlu, *İki İsyân-Koçgiri, Pontus-Bir Paşa-Nurettin Paşa*, Babil Yayıncılık, Ankara, 2003, s.272, 284, 286.

karşılanamadığı iddia edilmiş²²⁶⁶ ve cephe gerisinin yönetiminin Meclis'e bırakılması gerektiği savunulmuştur.²²⁶⁷ Bu takrirler hukukî bir sonuç doğurmamış; ancak siyasal olarak Başkumandan ve Meclis Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya adem-i itimat edilmekte olduğuna ilişkin bir görüntünün ortaya çıkmasına neden olmuşlardır.

Başkumandana adem-i itimatsızlık olarak görülen bu takrirler, Kasım ve Aralık aylarında üç teşkilat düzenlemesi talebine zemin hazırlamış; onların açtığı tartışmalardan Meclis Hükümeti'ne karşı iki teşkilatlanma talebi çıkmıştır. İkisi de, Başkumandanlık Kanunu'nun 31 Ekim 1921'deki ilk temdidini üzerine Meclis gündemine gelmiştir.²²⁶⁸ Birincisi, 24 Kasım 1921'de Meclis'te görüşülmeye başlanan *Heyeti Vekilenin Salâhiyet ve Vazifesine dair Kanun Teklifi*'dir.²²⁶⁹ Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun 7.maddesine istinaden yeni bir düzenleme yapılma ihtiyacının doğması ve Meclis'in yetkilerinin sınırlandırılmayacağı, yeni düzenlemenin de bu saikle yapılabileceği yönündeki tartışmalar, aslen muhalif mebuslardan oluşan bir Encümeni Mahsus tarafından hazırlanmış bu kanun teklifini ortaya çıkarmıştır.²²⁷⁰

Teklif, muhalefetin, savunduğunun aksine, nasıl “meşrutiyetçi” bir hükümet biçiminin devamından yana olduğunu göstermiş; eleştiriler mevcut kabine sistemini yeniden gündeme getirdikleri yönünde olmuştur. Meclis Hükümeti dışında bir hükümet biçiminin savunulduğu teklifin, bu savunusunu açık şekilde ortaya koyan gerekçe ve hükümleri şöyle sıralanabilir. Bir, Gerekçe'de, Kanun-ı Esasî'nin “birinciden yedinci maddeye kadar mezkûr olan hukuku âliyei Hilâfet ve Saltanatın mahfuziyeti” esasının müzakere ve münakaşa edilemeyecek bir ilke olarak kabul edildiği,²²⁷¹ bu nedenle, Büyük Millet Meclisi karşısında Heyet-i Vekile'nin sadece muvakkat (geçici) görev ve yetkilerinden bahsedilebileceği ve düzenlemenin de bu sınırları esas alarak yapılabileceği belirtilmiştir. İki, Büyük Millet Meclisi'nin doğrudan kullanabileceği yetkiler birinci maddede kavanin tefsiri, istikraz ve imtiyaz mukavelelerinin tasdiki, fevkalâde rütbe, nişan ve manasıp tevcihi, affı umumi ilanı, idarei örfiye ilanı olarak sıralanmıştır. Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nda böyle bir sıralama olmadığı halde, Mustafa

²²⁶⁶ BMM GCZ, İ: 100, İkinci Celse, 27/09/1921.

²²⁶⁷ BMM GCZ, İ: 101, Birinci ve İkinci Celseler, 29/09/1921.

²²⁶⁸ 160 sayılı Başkumandanlık Müddetinin 5 Teşrinisaniden İtibaren Üç Mah Daha Temdidine dair Kanun'a ilişkin tartışmalar için bkz. BMM ZC, C: 14, İ: 102, 31/10/1921; BMM GZC, İ: 102, Birinci ve İkinci Celseler. Kanun görüşmeleriyle ilgili açıklamalar bu kaynağa istinaden yapılmıştır; aksi gösterilmediği takdirde, bu kaynağın referans alındığı kabul edilmelidir.

²²⁶⁹ BMM ZC, C: 14, İ: 116, 24/11/1921.

²²⁷⁰ 24 Kasım 1921 tarihinde görüşülmeye başlayan Kanun Teklifi'nde, Encümeni Mahsus üyeleri Celâleddin Arif Bey (Reis, Erzurum, imzası bulunmuyor), İsmail Safa Bey (Mersin), Salâhaddin Bey (Mersin), Ragıb Bey (Kütahya, muhalefet şerhiyle), Hüseyin Avni Bey (Erzurum), Mehmed Rasim Bey (Sivas), Fuat Bey (Çorum, vefat), Mehmed Vehbi Efendi (Konya), Operatör Emin Bey (Bursa, muhalefet şerhiyle), Hasan Basri Bey (Karesi) ve Ahmed Nafiz Bey'in (Canik) adları yer almaktadır. BMM ZC, C: 14, İ: 116, İkinci Celse, 24/11/1921.

²²⁷¹ BMM ZC, C: 14, İ: 116, İkinci Celse, 24/11/1921, s.321.

Kemal Paşa'nın görüşmeler sırasında eleştireceği gibi, Meclis'in yetkileri kanunda sıralanmak suretiyle sınırlandırılmıştır.²²⁷² Bu sınırlandırmanın aslolarak Meclis Reisi'nin yetkileri ile Meclis'in yetkilerinin birbirinden ayrılması, ikinci lehine ilkinin yetkilerinin elinden alınması gibi ikinci bir anlamı da olmuştur. Çünkü, başkumandanlık yetkilerinden olan kuvvayi berriye ve bahriyenin kumandası da Meclis'in görevleri arasında sayılmıştır. Üç, Büyük Millet Meclisi'nin yetkileri büyük ölçüde Heyet-i Vekile'ye devredilmiştir. Rütbe, nişan ve manasıp tevcih ve itası (md. 2), idam hükümlerinin tetkik ve kararı (md. 3) gibi “devlet başkanlığı” yetkilerinin bir kısmı Heyet-i Vekile'ye verilmiştir. Heyet-i Vekile, ayrıca, 48 saat içinde Meclis'e arz etmek şartıyla idarei örfiye ilan edebilir (md. 4). Heyet-i Vekile, verdiği kararlarda bir tek Meclis'e karşı sorumlu kılınmıştır (md. 6).

Bu gerekçe ve hükümler ile, Sultan ve Halife olarak Padişah'ın kendinde topladığı yetkilerin, bir başka makam veya organ tarafından ikame edilmeden, geçici olarak kullanılmasının hedeflendiği anlaşılmaktadır. Salâhaddin Bey'in (Mersin) Meclis'teki konuşması bu tespiti doğrular.

“Mahcur olan [iktidarı elinden alınmış olan] hilâfet ve saltanat makamına muhassas bir kuvvet vardır. Meclisi Millî bunların heyeti umumiyesini şahsiyeti mâneviyesinde cemetmiş, binaenaleyh teşri ve icra arasındaki iki kuvvetin noktai tevazünü Meclisi Âlinin şahsiyeti umumiyesinde müntabi ve münceli bulunmuştur.”²²⁷³

Padişah'ın Meclis'te toplanan yetkilerinin başka bir makam ve organ yaratılmadan, geçici olarak kullanılmasının tek yolu ona eş düzeyde bir “devlet başkanı” yaratılmamasından geçmiştir. Teklif de, bunu gösterircesine, Meclis'te toplanan yetkileri, Heyet-i Vekile'de yoğunlaştırmakla birlikte, Meclis Riyaseti'nden almayı öngörmüştür. Heyet-i Vekile, Meclis tarafından seçilecek ve ona karşı sorumlu olacak; ancak Meclis'in Reisi'ne, Heyet-i Umumiye ve Heyet-i Vekile kararlarının onayı için verilen tasdik yetkisi sadece istişari nitelikte olacaktır (md. 6). Hatta Meclis Reisi'nin 48 saat içinde imza ve iade etmediği Heyet-i Vekile kararları, Heyet-i Vekile tarafından doğrudan doğruya icra edilebilecektir (md. 5). Vekillerin, hükümetin siyaseti umumiyesinden müştereken ve dairelerine ait umurdan münferiden mesul olacakları hükme bağlanarak (md. 12, 13), Heyet-i Vekile'nin, Kabine Sistemine özgü bir “müşterek sorumluluk”la çalışması öngörülmüştür. Heyet-i Vekile'nin bir kabine gibi organlaşmasının öngörüldüğünün bir diğer göstergesi de, Heyet-i Vekile Riyaseti'nin, Meclis Hükümeti'nin “reis-i tabiisi” olan Meclis Riyaseti'nden ayrı bir makam olarak düzenlenmesidir. Heyet-i Vekile Reisi, Meclis tarafından seçilecek; o da daha sonra

²²⁷² BMM ZC, C: 14, İ: 120, 01/12/1921.

²²⁷³ BMM ZC, C: 14, İ: 116, İkinci Celse, 24/11/1921, s.325.

“Heyeti Vekilenin intihap ve teşkilinde tecanüs ve tesanüdü temin etmek” maksadıyla diğer vekilleri intihap ederek Meclis’ten itimat reyi talep edecektir (md. 10 ve gerekçesi). Salâhaddin Bey (Mersin), teklifteki bu değişimi şöyle özetler.

“Meclisi Âlinin Reisi, Heyeti İcraiye’nin de Reisi tabîisi bulunması demek, mesul icra âmiri olması demek değildir. Murakıp olması demektir. Yani icraya ait vazaifin mesuliyetini deruhte eden ancak İcra Vekilleri Heyeti Reisi olmak lâzımdır. ... siyaseti icraiye mesuliyetinde bulunan zat, doğrudan doğruya Meclise karşı mesul kalmalı, fakat icraatı, Reis vasıtasıyla tahtı murakabede bulunmalıdır. ... Yani bugün İcra Vekilleri Reisi olan zat, siyaset ve umuru Devlet ve milletin doğrudan doğruya mesulüdür ve mesulü olmak lâzımdır.”²²⁷⁴

Bir makam olarak Heyet-i Vekile Riyaseti’ni ve bir organ olarak Heyet-i Vekile’yi, bir devletin tek yetkili organı olarak ilan etmiş Meclis Hükümeti’nin Meclis Riyaseti’nden ayırarak teşkilatlanmasını sağlamak, yeni bir “devlet başkanlığı” ve hatta yeni bir “devlet” iddiası olmayan bir yürütme organı teşkil etmek anlamına geliyordu. Kaldı ki, Salâhaddin Bey (Mersin) de, Meclis Hükümeti’nin yönetim şekli olan kuvvetler birliğini “fazla merkezîyetçi” buldukları için, meşrutiyete uygun kuvvetler ayrılığına uygun bir teklif hazırladıklarını söylemiştir.

Teklif karşısında söz alan Şeref Bey (Edirne), 26 Kasım 1921 tarihli oturumda, “devlet başkanı” tayin etmeden bir yürütme organı kurmanın ortaya çıkaracağı iktidar boşluğunu ve bu boşluk nedeniyle hükümetleşmeden devletleşmeye adım atmanın mümkün olamayacağını açık bir şekilde ortaya koyar. Hakkı hükümetin hakkı hükümdarı sorunuyla aynı sorun olduğunu ifade eder; hakkı hükümdariyi ya halk hükümetinin de başı olan Meclis Reisi’ne vereceksiniz; ya da, dışarıdan bir hükümdar tayin edeceksiniz; bütün mesele budur, diyerek teklifin mahiyetini gözler önüne serer.

“Mesul bir kabine istiyorsunuz. Bunun başına Hükümdarı koymadıkça Muvazenei kuvayı meydana getiremezsiniz. ... Meclisin Reisi, yalnız Meclisten aldığı Meclisin ona verdiği kuvvet ve kudretle iş görür. Ve siyaseti umumiyede kendisi daima nıgehban olur ve gördüğü şeyleri Meclise söyler ve diğerlerine veçhe yani (Direktif) denilen veçheyi tâyin eder. O vakit Meclisin Reisine hakkı hükümdariyi vermiş oluyorsunuz. Vermediğiniz takdirde sizin kararlarınızı kim tasdik edecek? ... Meclis Reisine siz bu hakkı vermediğinizde bu ihtilâfı kim halledecek? ... Meclis Reisi ile Heyeti Vekile Reisi arasında bir ihtilâf zuhur eyledi. ... Burada onu halletmek için üçüncü bir hakim lâzımdır. ... Hakkı hükümdariyi tesbit ediniz, bu olur. ... Halk İdaresi esasına müsteniden kuracaksınız. Bunun haricinde istemeyiz.”²²⁷⁵

1 Aralık 1921 tarihindeki Meclis konuşmasında Mustafa Kemal Paşa, teklif karşısında çok sert konuşmuş; bütünüyle tahrip edilmesi gerektiğini, bunu yapmanın

²²⁷⁴ BMM ZC, C: 14, İ: 116, İkinci Celse, 24/11/1921, s.326.

²²⁷⁵ BMM ZC, C: 14, İ: 117, 26/11/1921, s.352, 353.

doğrudan mevcut hukukun savunulması ve tasdik edilmesi anlamına geleceğini söylemiştir.²²⁷⁶ Teşkilâtı Esasiye Kanunu'ndaki Meclis'in feshini yeniden gündeme getiren ve Heyet-i Vekile'ye Meclis'i feshe bile götürebilecek derecede yetkiler tanıyan bir teklifin asla kabul edilemeyeceğini savunmuştur. Heyet-i Vekile'ye Meclis ve Meclis'in Reisi üzerinde yetkiler tanınmasına, bunun için Meclis Reisi'nin tasdikini beklemeden icra kuvvetinin kullanılabilecek olmasına (md.5) şiddetle karşı çıkmıştır. Meclis'in yetkilerinin sınırlandırılmak istenmesinin, şekli bir sorun olmadığını; bilakis bir yönetim sorunu olduğunu vurgulamıştır. İktidarı bir "halk hükümeti" vasıtasıyla elinde tutan milletin egemenlik haklarının ve bu hakları kullanma biçiminin sorgulandığını; aslen bunun kabul edilemez olduğunu söylemiştir. Kuvvetler birliği ve kuvvetler ayrılığı üzerinden açılan bir meşrutiyet tartışmasının ancak milli egemenliği sorgulamaya yarayacağını belirterek; halk egemenliği karşısında meşrutiyetin sadece "kişisel iktidar"ı kuvvetlendireceğini ve koruyacağını savunmuştur. "Halk hükümeti"nin yüzyılların "kişisel iktidar"ına karşı bir hükümet biçimi arayışı ve şimdiye kadar bulunmuş en etkili biçim olduğunu dile getirmiştir.

"Hükûmetimizin şekli, vaziyeti, mahiyeti, meşruiyeti ve her şeyi tespit olunmuştur. ... Düşmanlarımız bundan istifadeyi katiyen düşünmesinler.

...

Yalnız bildiğim ve bilinmesi, ilân edilmesi lâzımgelen bir hakikat varsa o da milletimiz hiç kimsenin muvafakatine lüzum görmeden ve muvafakat etmiyenlere karşı isyan ederek hâkimiyet-i milliyesini almış ve öylece istimal etmekte bulmuştur. ... Millet hâkimiyetini almıştır. Ve isyan ederek almıştır. Alınmış olan hâkimiyet hiçbir sebep ve suretle terk ve iade edilemez, tevdi edilemez! Bu hâkimiyeti tekrar alabilmek için, almak için istimal edilmiş olan vesaiti kullanmak lâzımdır."

...

[Kanun-ı Esasî'nin] ahkâmı cari oldukça memleket ve milletin üzerinde istibdat ve mutlakîyetin berdevam olmasına mâni olacak hiçbir kuvvet yoktur. [Kanun-ı Esasî'nin] kuvvetini, ya bir adam kullanabilir veya o adamı elinde kullanabilecekler kullanabilir."

...

İrade-i milliye, hâkimiyet-i milliye denilen kuvvet gayri kabil-i taksim ve tefrik olduğu bedihiyat-ı riyaziye ile de anlaşılıyor.

...

Usulü meşrutiyette hâkimiyet-i milliye heyet-i teşriyyede tecelli ettiriliyor, halbuki Efendiler, hâkimiyet-i milliye kuvve-i teşriyyede değil bu kuvvetin fevkinde tecelli eder. O ise kuvve-i icraiyyeye aittir. ... [K]uvve-i teşriyye kanunu yapar, fakat yine kuvve-i teşriyye, yaptığı kanunun tahkikatını bizatihi temin ve tekeffül etmez ve taahhüd etmez. Halbuki Efendiler, her şey kanun yapmaktan ibaret değildir. Bilâkis her şey o kanunları tatbik etmek ve ettirmekten ibarettir."

...

²²⁷⁶ BMM ZC, C: 14, İ: 120, 01/12/1921.

“İşte Efendiler, bu kuvve-i müstebide ile bir kuvve-i asliye ve hakikiyenin mücadelesi bidayetten bugüne kadar temadi etmişti. ... Ve bütün bu mücadele, kuva-yi asliyenin sahib-i aslisi olan heyeti içtimaiyenin saadet-i hakikiyesine müteveccih olan bir sâyin, bir kuvve-i müstebide ile mücadelesidir. Kuvve-i asliye, irade-i milliye, kuvvetini ihsana muvaffak olabilecek derecede kuvve-i müstebideye karşı şekil ve vaziyet almak ister.”²²⁷⁷

“Atatürk için önemli olan sorun, egemenliğin sadece ve en üstün bir iktidar olarak millete ait bulunduğunu belirtmek değil ve fakat milletin bu egemenliği padişah ile paylaşmaksızın kullanabilmesini sağlamaktır. ... Meşrutiyet denilen rejim aslında birbirine zıt ve birbiriyle çatışan [bu] iki çıkarı bağdaştırmak esasına dayan”dığı için Atatürk meşrutiyete karşı çıkmıştır diye özetler İlhan Arsel bu savunuyu.²²⁷⁸ Mustafa Kemal Paşa’nın 1 Aralık 1921 tarihli bu konuşması, böylelikle 1923 Devriminin fay hattının neden “devlet başkanlığı” sorunundan geçtiğini, bu sorunun diğer başlıkları nasıl bütünlüğünü anlamamız için kapıyı ardına kadar açmış olur.

Meşrutiyete karşı “halk hükümeti”ni savunan Mustafa Kemal Paşa, bütünlüklü söylevine ek olarak Meclis Reisi’nin yetkilerini sınırlamaktansa, tam anlamıyla itimat edilecek bir reisin seçilmesinin tek çözüm olacağını dile getirmiştir. Hüseyin Avni Bey’un (Erzurum) bu öneri üzerine, “İmha etmeye kuvvetimiz olmadığını beyan etmekle beraber itimatımız da vardır.” sözleri mücadelenin ne kadar keskin bir düzlemde ilerlediğini, kılıçların kolay kolay kınına girmeyeceğini göstermiştir.²²⁷⁹ 3 Aralık 1921 tarihli oturumda, Encümen-i Mahsus’un yetkisini aştığı söylenmesine rağmen, teklifinin reddedilmeyerek Encümene iade edilmesi de bunun kanıtıdır.²²⁸⁰ Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları ise, aynı gün İcra Vekilleri Heyeti’nin salâhiyet ve vazifesinden ayrı bir intihap kanunu teklifi vererek, konunun en azından iki başlığa ayrılmasını sağlamaya ve intihap sorununu çözmeye çalışmışlardır. Bir pat durumunu ifade eden bu iade ve teklif, Meclis görüşmelerinde açık bir şekilde ifade edilmiş bu iktidar mücadelesinin, ikili iktidar koşullarının çözüleceği bir geleceğe ötelenmek istendiğini gösterir.

Mücadelenin kolay kolay sona ermeyeceği, aynı fay hattını kırmaya devam edeceği daha 1921 yılı bitmeden bir kez daha, bu kez başka bir teşkilat düzenlemesi önerisiyle anlaşılır. Bu ikinci teşkilat önerisi, 27 Aralık 1921’de *Harp Encümeni Fevkalâdesi Teşkiline dair Kanun Lâhiyası*’yla Meclis gündemine gelmiştir. Ekim-Aralık ayları

²²⁷⁷ “Bakanlar Kurulunun Görev ve Yetkisini Belirten Kanun Teklifi Münasebetiyle”, 1 Aralık 1921, *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, I-III*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997, s.202-233, s. 212, 217, 222, 227, 228, 229.

²²⁷⁸ İlhan Arsel, a.g.e., s.764, 768.

²²⁷⁹ “Bakanlar Kurulunun Görev ve Yetkisini Belirten Kanun Teklifi Münasebetiyle”, a.g.e., s.207.

²²⁸⁰ BMM ZC, C: 15, İ: 121, 03/12/1921.

arasındaki cephe ve cephe gerisi yönetimiyle ilgili tartışmaların ürünü olan layiha, Başkumandanlık Kanunu'nda cephe ve cephe gerisinin yönetimi birbirinden ayrılmamış ve kanun hala yürürlükte olmasına rağmen, cephe gerisinin yönetimini cephe yönetiminden ayırarak Meclis'e bırakmayı öngörmüştür.²²⁸¹ Lâyihayı şekillendiren istizah takrirlerinin birinin görüşmesinde 14 Aralık 1921'de Durak Bey (Erzurum), Meclis'in, kendisini işlevsiz bırakacak kadar çok yetkiyi Heyet-i Vekile'ye verdiğini söylemiş; Salâhaddin Bey (Mersin) de, Meclis'in yetki ve sorumluluğun kendinde olduğunu hatırlatacak şekilde örgütlenmesi ve Encümenler aracılığıyla icra yetkisini de doğrudan üstlenmesi gerektiğini savunmuştur.²²⁸²

Cephe gerisinin yönetiminin yeniden Meclis'e tedviri ve geri hizmetin Meclis tarafından takibi ve murakabesi gerekçesiyle hazırlanan layiha, Harp Encümeni Fevkalâdesi'nin, Müdafaai Milliye, Hariciye, Dahiliye, Nafia, Sıhhiye, Muvazenei Maliye ve İktisat Encümenlerinden gösterilecek namzetler arasından Büyük Millet Meclisi Heyeti Umumiyesince her üç ayda bir yenilenmek üzere seçilen on âzadan oluşmasını öngörmüştür.²²⁸³ Bu teşkilatın, kendine ait bir teşkilatı olmadan, gerek görüldüğü hallerde Vekâletlerden Başkumandan nezdinde çalışmak üzere görevlendirilen memurlarla çalışan Başkumandana bağlı bir teşkilat olacağı belirtilmiştir. Ayrıca gerek görüldüğü taktirde, Encümeni Fevkalâde "Vekillerin huzur ve iştirakiyle de içtimalar aktederek bu noktai nazardan [birinci maddede belirtilen gayeyi temin için] Vekâletlerin veçhei hareket ve icraatını ihzara ve bu dairede ittihazı mukarrerat ile takip ve murakabeye memur" kılınmıştır (md.4). Bu özelliğiyle, İcra Vekilleri Heyeti'ni ikame eden bir teşkilat veya en iyi ihtimalle ona paralel eş düzeyde bir organ görünümü almış ve Meclis'te şiddetli tartışmaların gerçekleşmesine neden olmuştur.²²⁸⁴ Bunun üzerine, icra ve murakabe vekilleri gibi bir ayrıma gidilebileceği, Encümeni Fevkalâde'nin murakabe vekillerinden oluşabileceği dile getirilmiştir.

9 Ocak 1922 tarihli gizli oturumda Harp Encümen-i Fevkalâde'sine paralel olarak Heyet-i Vekile'nin bileşenin de değiştirilmek; bu değişiklikle hem cephe gerisinin hem de cephenin yönetiminde değişikliğe gidilmek istendiği de görülmektedir.²²⁸⁵ Salâhaddin Bey (Mersin), İcra Vekilleri Riyaseti ile Erkânı Harbiye Riyaseti'nin

²²⁸¹ Kanun lâyihasını önceleyen tartışmalarla ilgili değerlendirme için bkz. Fatma Eda Çelik, "1922: 'Yeni Türkiye'yi Kuracak Zafer İçin Beşeri ve Mali Kaynakların Yönetimi", Nuray Ertürk Keskin (Ed.), a.g.e., s.923-1326, s.964-966.

²²⁸² BMM GCZ, İ: 128, 14/12/1921.

²²⁸³ Layiha metni ve Meclis görüşmeleri için bkz. BMM GCZ, İ: 135, 27/10/1921; BMM GCZ, İ: 135, 27/12/1921.

²²⁸⁴ Vehbi Efendi (Konya) Harp Encümeni'nin kuruluşunun tamamlanması halinde Heyet-i Vekile'nin mülga olacağını belirtmiş; bu nedenle, kanunun birinci maddesinin Heyet-i Vekile'nin mülga olduğuna dair bir ibare konulmasını teklif etmiştir. BMM GCZ, İ: 141, İkinci Celse, 07/01/1922.

²²⁸⁵ BMM GCZ, İ: 142, İkinci ve Üçüncü Celseler, 09/01/1922.

ayrılması, Erkânı Harbiye Riyaseti ile Müdafaa-i Milliye Vekâletinin birleştirilmesi, geri hizmetinin idaresinin Meclis adına müştereken Müdafaa-i Milliye Vekâleti ve Harp Encümeni'ne verilmesi, Divanı Riyaset'le birlikte çalışacak bir Encümen Rüesası oluşturulması, Vekillerin fevkalade işlerin idaresi bir vekil muavini bulundurulması gerektiğini savunmuştur. Refet Paşa (İzmir) da, Erkânı Harbiye Riyaseti'nin, Başkumandan'a bağlı olacak daha geniş yetkiler verilmiş Müdafaa-i Milliye Vekâleti'yle birleştirilmesini önermiş; sürekli Ankara'da bulunabilecek bir Müdafaa-i Milliye Vekâleti müsteşarı ile Erkânı Harbiye Riyaseti muavinine ihtiyaç olduğunu belirtmiş ve İcra Vekilleri Heyeti Riyaseti'nin de kendine bağlı bir vekâlet olmaksızın müstakilen idaresine taraf olmuştur.

Hem Harp Encümeni Fevkalâdesi hem de Heyet-i Vekile'ye ilişkin getirilen diğer önerilerle, Başkumandanlık yetkilerinin sınırlandırılmak istendiği anlaşılmaktadır. 9 Ocak 1922 tarihli gizli oturumda Başkumandan ve Meclis Reisi Mustafa Kemal Paşa, cevaben, Başkumandanlık Kanunu'nun çıkarılmasıyla fiilen Müdafaa-i Milliye Vekâleti ile Erkânı Harbiye Riyaseti'nin birleştirilmiş olduğunu, cephede iki ayrı ordu olmadığını, cephe gerisi ile cephe yönetiminin o an için birbirinden ayrılamayacağını, Meclis Reisi'nin mevcut rüesanın reisi tabiisi ve Başkumandanlığın Meclis Riyasetinde olmasından dolayı harp karargâhının Ankara olduğunu ve cephede kendisine ayrı bir karargâh tesis etmenin isabetli olmayacağını savunmuştur. 16 Ocak 1922 tarihine kadar Meclis içi görüşmelerle çözülemeyen Harp Encümeni teşkili sorunu, Meclis'i by-pass eden bir Başkumandanlık ve Meclis Reisliği Tezkeresi ile aşılmaya çalışılacaktır.²²⁸⁶ Söz konusu tezkereyle, Başkumandan riyasetinde Meclis Reisisanisi, Maliye ve Müdafaa-i Milliye Vekilleri, Erkânı Harbiye-i Umumiye Reisi, Müdafaa-i Milliye ve Muvazene-i Maliye Encümeni Reislerinden oluşan bir Harp Encümeni kurulacaktır. Her ne kadar, Vekâletler ve Encümenleri birleştiren bir uzlaşma arayışı gibi görünse de, kurulan Harp Encümeni Fevkalâdesi, teklifin tam zıttı yönde bir teşkilatın kuruluşunu ve hatta Milli Güvenlik Kurulu'na benzer bir kurulun ortaya çıkışını ifade edecektir.

Üçüncü öneri, 26 Ocak 1922 tarihinde içtima süresinin dört ay ile sınırlandırılmasını konu edinen, Yusuf Ziya Bey (Bitlis) ve 75 mebusun imzalarıyla Meclis'e sunulan bir kanun teklifiyle gündeme gelen "İkinci Meclis" olmuştur. Mebusların işleri nedeniyle Meclis'te sürekli bulunamamalarını ve tasarruf tedbiri ihtiyacını gerekçe gösteren kanun teklifi, müstermirren (kesintisiz, sürekli) toplanan mevcut Meclis'in yerine, dört ay eksiksiz toplanacak bir daimi meclis ile dört ayın sonunda her seçim bölgesinden

²²⁸⁶ Tezkere, 19 Ocak 1922 tarihinde Meclis'e tebliğ edilmiştir. BMM ZC, C: 16, İ: 145, Birinci Celse, 16/01/1922; BMM ZC, C: 16, İ: 147, Birinci Celse, 19/01/1922.

seçilerek gelecek ikişer mebusun oluşturacağı sınırlandırılmış bir meclis önerisinde bulunmuştur.²²⁸⁷

Teklif, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'na aykırı olduğu gerekçesiyle havale edildiği Lâyiha Encümeni tarafından çoğunlukla reddedildiyse de, Kâzım Karabekir Paşa, Mustafa Kemal Paşa'ya 18 Şubat 1922 tarihinde gönderdiği bir yazıyla, benzer şekilde bir İkinci Meclis önerisinde bulunmuştur.²²⁸⁸ “Hükümet Şekli” ve “Ayan Meclisi” hakkındaki bu teklif, bir takım muhafazakârların fikr-i teceddüdü engellemelerine ve lâyihaların gerektiği gibi tartışılmadan reddedilmesine karşı, yine millet tarafından seçilebilecek ihtisas sahibi, Türkiye Hükümeti'nin vekâlet, valilik veya ordu kumandanlığında bulunma şartlarını taşıyan kişilerden oluşacak bir *Büyük Müttehassıslar Meclisi*'nin kuruluşunu öngörmüştür. Büyük Müttehassıslar Meclisi'nin kendi içinden nafia şûrası, askerî şûra gibi vekâletlerin görev alanlarına denk gelecek birer de şûra çıkarması gerektiği vurgulanmış; aksi halde vekiller değişikçe programların da değişeceği ifade edilmiştir. Mustafa Kema Paşa, 4 Mart 1922 tarihindeki cevabında, “milletin bütün hukuk ve selâhiyetini haiz olarak intihab edilmiş ve edilecek olan Büyük Millet Meclisinin mukarreratı esasiyesini diğer bir heyetin kararıyla takyid eyleme[nin] idare-i umumiyyede takip eylediğimiz esasatın ruhuyla” bağdaşmayacağını; vaziyeti hukukiye ve ameliyede bir ikiliğin çıkacağını; İkinci Meclis yerine, Meclis'e üye seçiminde dikkatli olunması ve Encümenlere uzman kişiler seçilmesini uygun bulduğunu iletmıştır.²²⁸⁹

Söz konusu teşkilat önerilerini, 1922 yılı içinde Başkumandanlık Kanunu'nun uzatılması görüşmeleri sırasında yaşanan mücadeleler izlemiştir. Meclis Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya verilen Başkumandanlık yetkisi, 1922 yılı içinde, ilki 5 Şubat 1922'den ve ikincisi 5 Mayıs 1922'den itibaren geçerli olmak üzere 2 defa üç aylığa ve üçüncüsü 20 Temmuz 1922 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere nihai zafere ulaşana kadar süresiz olarak uzatılmıştır.²²⁹⁰ Ancak her uzatma görüşmesi Meclis'te büyük tartışmalar yaratmış; hiçbir kanun tartışmasız geçmemiş ve her bir tartışma yetkilerin sınırlandırılmasına yönelik olmuştur. Meclis oturumlarını kilitleyen en şiddetli tartışmalar 5 Mayıs 1922 tarihinden geçerli olmak üzere çıkarılmak istenen Temdid

²²⁸⁷ BMM ZC, C: 16, İ: 150, İkinci Celse, 26/01/1922,

²²⁸⁸ Zeki Sarıhan, a.g.e., s.283; Kâzım Karabekir Paşa'nın teklifi ve Mustafa Kemal Paşa'nın cevabı için bkz. Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz*, Cilt II, a.g.e., s.1180-1183. Aynı yerde, Kâzım Karabekir Paşa, 242. dipnotta İkinci Meclis konusundaki uyuşmazlık nedeniyle kendisinin muhalefete geçtiğini de kaydetmiştir. A.g.e., s.1182.

²²⁸⁹ Kâzım Karabekir, a.g.e., s.1181.

²²⁹⁰ Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.968-971. Bu dönemdeki ilk uzatma görüşmelerine ve kanuna dair bkz. 189 sayılı Başkumandanlık Müddetinin 5 Şubat 1338 Tarihinden İtibaren Üç Mah (Ay) Daha Temdidine dair Kanun ve görüşmeleri için bkz. BMM ZC, C: 16, İ: 154, Birinci Celse, 04/02/1922.

Kanunu görüşmelerinde yaşanmıştır. Hüseyin Avni Bey (Erzurum), Ali Şükrü Bey (Trabzon), Ziya Hurşit Bey (Lâzistan), Salâhaddin Bey (Mersin) ve Mehmet Şükrü Bey'in (Karahisarı Sahib) Meclis'in yetkilerinin devredilmesine ilişkin itirazları başta olmak üzere, yapılan tartışmalar sonunda 4 Mayıs 1922 tarihinde kanunun uzatılması için yeterli çoğunluk sağlanamamıştır.²²⁹¹ Kanunun temdid edilememesi üzerine, Heyet-i Vekile üyeleri Fevzi Paşa, Kâzım Paşa, Rauf Bey, Fethi Bey ve Yusuf Kemal Bey, bunun, hem Başkumandana hem de kendilerine yönelik bir adem-i itimatsızlık olduğu gerekçesiyle 5 Mayıs 1922 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'ya istifa etmek istediklerini söylemişlerdir.²²⁹² 6 Mayıs 1922'de Temdid Kanunu yeniden Meclis gündemine geldiğinde, tartışma Meclis'in yetkilerinin kullanılması içeriğinden uzaklaşmış; Hüseyin Avni Bey'in (Erzurum) sözleriyle, henüz büyük taarruza hazırlanılan günlerde, sulh devresine girildiği ve bütçeye yük olduğu gerekçesiyle savaşın ve başkumandanlık yetkilerinin gereksizliğine ilişkin bir karşı-savunuya dönüşmüştür.²²⁹³ Temdid Kanunu ancak 6 Mayıs 1922 tarihli oturumda Meclis'ten geçebilmiştir. Büyük Taarruz'un hemen öncesindeki üçüncü uzatmada ise, kanunda değişikliğe gidilmiş; ikinci madde kaldırılarak, Başkumandana verilen fevkalade teşriî, idarî ve adlî yetkiler elinden alınmıştır.²²⁹⁴

İcra Vekilleri Heyeti'nin vazife, salâhiyet ve intihabına ilişkin kanun ve bununla bağlantılı Meclis Reisi, vekâletlere vekaleten vekil seçimi (tevkil) vb. başlıkları üzerinden yaşanan sorunlar; ve yine bunlarla ilişkili olarak Başkumandanlık Kanunu ve İstiklâl Mahkemeleri başlıklarında ortaya çıkan tartışmalar Temmuz 1922'de tepe noktasına ulaşmış; Meclis içindeki ayrışmalar keskinleşmiştir. Bunun ardında, yukardaki gelişmelere paralel olarak 1922 boyunca sıcak savaşın gerekliliklerinin artması, Başkumandan ve Meclis Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın uzun süreler için Meclis görüşmelerine katılamayarak cephede bulunmasının zorunlu hale gelmesi, hükümetleşmede yaşanan sorunların iç disiplini zayıf bir grup eliyle telafisinin zorlaşması gibi gelişmelerin payı olmuştur.²²⁹⁵ Mart ve Temmuz 1922 ayları arasında Meclis içi muhalefet güçlenmiş ve hatta Temmuz ayına gelindiğinde İkinci Grup adını alacak bir örgütlülüğe ve programatik birliğe kavuşmuştur.

Meclis içi muhalefet öyle güçlenmiştir ki, 8 Temmuz 1922 tarihinde, 3 Aralık 1921'de Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşlarının verdiği *İcra Vekillerinin Sureti*

²²⁹¹ BMM GCZ, İ: 39, İkinci ve Üçüncü Celseler, 04/05/1922.

²²⁹² Zeki Sarıhan, a.g.e., s. 415-416; Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, Cilt II, a.g.e., s.870-885.

²²⁹³ BMM GCZ, İ: 40, Birinci Celse, 06/06/1922; BMM ZC, C: 19, İ: 40, 06/06/1922.

²²⁹⁴ BMM ZC, C: 21, İ: 77, 20/07/1922.

²²⁹⁵ Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet*, a.g.e., s.379-398; Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.969.

İntihabına dair Kanun Teklifi Meclis'e geldiğinde muhalefet çoğunluğu elde etmeyi başarmış ve teklifin 244 sayılı Kanun doğrultusunda yasalaşmasını sağlamıştır.²²⁹⁶ Böylelikle Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun 9. maddesi ilga edilerek, namzetlik usulünün lağvedilmiş; İcra Vekilleri Reisi ve İcra Vekillerinin Meclis tarafından ayrı ayrı seçilmesi ve tevkil edilmesi usulü kabul edilmiştir. Bu değişiklik üzerine, İcra Vekilleri Heyeti, 10 Temmuz 1922'de istifa etmiş; 12 Temmuz 1922'de İcra Vekilleri Heyeti Reisliğine Rauf Bey'in (Sivas) seçileceği yeni bir hükümet kurulmuştur.²²⁹⁷ Yine de, yeni hükümette İcra Vekilleri yerlerini korumuş; 1921 yılında teklif edilen kabine sistemine benzer bir değişiklik ortaya çıkmamış; Meclis Reisi'nin yetkileri sınırlandırılmamış ve Meclis Reisi İcra Vekilleri Heyeti'nin reisi tabiisi olma vasfını korumuştur. Ayrıca 3 Aralık 1922 tarihinde muhalefetin Encümen-i Mahsusa gönderdiği *İcra Vekillerinin Vazife ve Salâhiyet Kanun Lâyihası* 15 Temmuz 1922'de Meclis'e geldiğinde, bu sefer bu lâyiha Meclis'ten geçmeyecek ve İcra Vekilleri Heyeti'nin yetki ve sorumluluklarının belirlenmemesi pahasına kanun kadük kalacaktır.²²⁹⁸ Böylece, Encümenlerden seçilecek üyelerden oluşması tasarlanan "Muhtelit Encümen" in İcra Vekilleri Heyeti'ne siyasi veçhe vermesi ve İcra Vekilleri Heyeti'nin yetkilerinin sınırlandırılması engellenmiş olacaktır. Kanun-ı Esasî'den beri belirlenemeyen yürütme organının görev, yetki ve sorumluluklarının belirlenmesi işi, ikili iktidarın çözüleceği ve yürütmenin de başı olan "devlet başkanı"nın görev, yetki ve sorumluluklarının belirlenebildiği bir geleceğe havale edilecektir.

5.3.3. İkili İktidarın Çözülüşü ve "Kişisel İktidar"ın Sonu: Padişah vs. Cumhurbaşkanı

1923 Devrimine giden yolda, 1918-1922 yılları arasında biriken çelişkiler, ikili iktidarın kuruluşunda olduğu gibi, üç iktidar odağının birbirlerine karşı konumlarını değiştiren bir gelişmeyle aşılabilecektir. İtilaf Devletleri'nin İşgal Yönetimi vesayeti altındaki İstanbul Hükümeti'nin bir tarafta, içerde ve dışarda verilen bir ulusal kurtuluş savaşının hem merkezi hem de mücadele alanı olan Meclis Hükümeti'nin diğer tarafta olduğu ikili iktidar koşulları, bu üç iktidar odağının cephede ve diplomasi alanında birbirlerine karşı konumlandıkları pratiklerini değiştirecek olaylarla çözülecektir.

İşgal, nasıl ikili iktidarın kuruluşunu belirlemişse, işgal koşullarının sürdürülemeyecek bir noktaya gelişi de ikili iktidarın çözülüşünü belirleyecektir. İtilaf Devletleri, ancak "dolaylı" yollarla işgal edebildikleri ve yönetebildikleri topraklarda bir iktidar odağı olmayı sürdüremeyecek; İstanbul Hükümeti de "koşullu ve bağımlı"

²²⁹⁶ BMM ZC, C: 21, İ: 70, 08/07/1922; Ömür Sezgin, a.g.e., s.93-97; Rıdvan Akın, a.g.e., s.114-121.

²²⁹⁷ BMM ZC, C: 21, İ: 71, 10/07/1922; İkinci Celse; BMM ZC, C: 21, İ: 72, 12/07/1922.

²²⁹⁸ BMM ZC, C: 21, İ: 74, 15/07/1922; Rıdvan Akın, a.g.e., s.121-123.

iktidarını, işgalin sürdürülemediği koşullarda daha fazla devam ettiremeyecektir. İktidar mücadelesinde Meclis Hükümeti'ni öne çıkaracak ve “Yeni Türkiye”nin kuruluşunu hazırlayacak devrimci kopuş momenti, 26 Ağustos'ta başlayan ve 30 Ağustos'ta zaferle sonuçlanan Büyük Taarruz'la gelmiştir.²²⁹⁹

Büyük Taarruz'a giden süreçte, İtilaf Devletleri'nin kararları önemli olmuştur. 21 Aralık 1921'de İngiliz Parlamentosu'nda kabul edilen Curzon Planı'yla, İngiltere hem İtilaf Devletleri arasındaki birliği yeniden sağlayacağı hem de Yunanistan ile İstanbul ve Ankara Hükümetlerini barış masasına oturtacağı bir çıkış yolu arama kararı almıştı. Bu bağlamda, 1922 yılı boyunca İtilaf Devletleri çeşitli konferanslarda bir araya gelmiştir.²³⁰⁰ Bu konferanslar içinde, barış görüşmelerinin yeniden başlatılmasına yoğunlaşan iki konferans, Paris Konferansı (22 Mart-26 Mart 1922) ve Büyük Taarruz'dan önce hazırlıklarına başlanan Venedik Konferansı öne çıkmaktadır.²³⁰¹ İlkinde Sevr Antlaşması'nın yeniden gözden geçirme şartları son kez belirlenmiş; İtilaf Devletleri, Yunan ve Türk tarafına mevcut işgal koşullarına dayanan bir mütareke önerisi getirmiştir. Yunanistan ve İstanbul Hükümeti'nin kabul ettiği bu öneri karşısında, Meclis Hükümeti, kabul için mütarekeyle birlikte başlayacak tahliyeyi şart koşturmuştur. İstanbul'daki İşgal Yönetimi, Fransa ve İngiliz Parlamentosu'nun mevcut koşullar altında işgalin devamının imkânsız olduğu yönündeki görüş ve çekincelerine rağmen İngiliz Kabinesi, Birinci Dünya Savaşı'nın kazanımlarının kaybedilmesine izin verilemeyeceği gerekçesiyle bu öneriyi kabul etmemiştir.

Büyük Taarruz, bu koşullar altında başlamış ve en başından Meclis Hükümeti'nin barış görüşmelerinde inisiyatif alabilmesini sağlayacak bir seyir izlemiştir. İngiltere, 1 Eylül 1922'de tarafları Venedik Konferansı'na çağırdığında, İtilaf Devletleri için artık çok geç kalınmıştır. Ateşkes çağrısına 5 Eylül 1922'de cepheden yanıt verecek Başkumandan Mustafa Kemal Paşa, ateşkesin ancak Meclis Hükümeti'nin şartlarının kabul edildiği koşullarda söz konusu olabileceğini bildirecektir. Şartları sıralayan Mustafa Kemal Paşa, “Anadolu için herhangi bir müzakereye mahal kalmamıştır. Mütareke, ancak Trakya için mevzu-i bahis olabilir.” demiştir.²³⁰²

²²⁹⁹ Büyük Taarruz'un başladığı 26 Ağustos 1922 tarihiyle İzmir'in kurtarıldığı 9 Eylül 1922 tarihi arasındaki olayların kronolojik anlatımı ve ilgili kaynaklar için bkz. Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.1220-1235.

²³⁰⁰ A.g.e., s.928-935.

²³⁰¹ Paris Konferansı için bkz. BMM GCZ, İ: 14, İkinci ve Üçüncü Celseler, 22/03/1922; BMM GCZ, İ: 15, Birinci Celse, 22/03/1922; BMM ZC, C: 18, İ: 20, Dördüncü Celse, 05/04/1922; BMM GCZ, İ: 17, İkinci Celse, 30/03/1922; BMM GCZ, İ: 20, İkinci Celse, 04/04/1922; Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.932-935, 1102-1105, 1107, 1110; Zeki Sarıhan, a.g.e., s.334-335, 337, 339, 341, 343. Venedik Konferansı için bkz. Zeki Sarıhan, a.g.e., s.586-587.

²³⁰² Mustafa Kemal Paşa'nın Meclis Hükümeti adına şart koştugu üç konudan birincisi, işgal kuvvetlerinin Trakya'yı 1914 hududuna kadar boşaltması; ikincisi, Yunanistan'ın esirleri teslim etmesi ve üçüncüsü, Yunanistan'ın Anadolu'daki tahribat karşılığında tazminat ödemesidir.

İngiliz Kabinesi, Meclis Hükümeti'nin kararlılığına ve Batı Anadolu'nun Meclis Hükümeti'nin yönetimi altına girmesine rağmen, hemen geri adım atmayacak; Yunanistan'ın olmadığı koşullarda, İstanbul ve Çanakkale Boğaz'ını kendine yeni hat tayin ederek, Birinci Dünya Savaşı kazanımlarını korumaya çalışacaktır.²³⁰³ Ancak, İstanbul'daki Müttefik Orduları Başkumandanı General Harington ve İngiliz Akdeniz Başkumandanlığından gelen, genel taarruzun İstanbul'a kadar genişlemesi halinde ordunun en fazla üç-dört hafta dayanabileceği ve donanmanın da İstanbul'u koruyamayacağı istihbaratı ve Sömürgeler Bakanı Churchill'in sömürgelerden takviye yardım alınamayacağı dair verdiği bilgi, kısa zaman içinde İngiltere'nin savaşı yalnız başına devam ettirmesinin mümkün olmadığını gösterecektir.²³⁰⁴ Bununla birlikte, İngiltere'nin tek başına kalınması halinde dahi savaşa devam edeceği yönündeki kararı, Yunanistan'ın çekilmesi ve Ankara Hükümeti'nin kabul etmeyeceği bir "Tarafsız Bölge"de ısrar edilmemesi yönündeki görüşler doğrultusunda Fransa'nın Çanakkale'yi boşaltması üzerine, 23 Eylül 1922 tarihinde Meclis Hükümeti ile İngiltere'nin "Tarafsız Bölge"de karşı karşıya gelmesi ve iki taraf için de savaşın devamının mümkün olmadığını görülmesi nedeniyle İngiltere, resmi görüşünü İtilaf Devletleri'nin görüşüne yaklaştırmaya razı olacaktır. 20, 22 ve 23 Eylül 1922'de Paris'te yapılan görüşmeler sonucunda, İngiltere'nin rızasıyla, İtilaf Devletleri, Misak-ı Milli'nin dile getirilmemesi, Batı Trakya'dan bahsedilmemesi kaydıyla, Meriç ve Edirne'ye ilişkin taahhüt verilmesine itiraz etmeyeceğini bildirecek; Ankara Hükümeti'ni, tam yetkili bir temsilci tarafından doğrudan temsil edilmek üzere barış görüşmelerine davet edeceklerdir.²³⁰⁵

23 Eylül 1922 tarihinde verilen bu Nota, "Yeni Türkiye"ye giden süreçte bir milat olmuştur. Bu Nota'yla Meclis Hükümeti ilk defa resmen tanınmış ve eşit statülü bir devlet olarak İtilaf Devletleri'yle barış masasına oturmayı başarmıştır. Meclis Hükümeti'nin başarısı, işgal üzerinden bir iktidar odağı haline gelen İtilaf Devletleri'nin birleşik ve merkezî İşgal Yönetimi'nin fiilen sonudur.²³⁰⁶ Bununla da kalmamış; Birinci

²³⁰³ Zeki Sarıhan, a.g.e., s.672, 676; Bilâl Şimşir, Cilt IV, a.g.e., 391-392 (10 Eylül 1922), 394-395 (11 Eylül 1922), 395-396 (11 Eylül 1922), s.399-401 (12 Eylül 1922), 407-408 (14 Eylül 1922), 411-414 (14 Eylül 1922), 418-419 (16 Eylül 1922), 421-422 (16 Eylül 1922).

²³⁰⁴ Zeki Sarıhan, a.g.e., s.673, 676, 679, 681, 682, 685, 687-688, 689, 691-692, 694-695, 697; Bilâl Şimşir, Cilt IV, a.g.e. s.426-542; İngiltere'nin kendi komutasında bir cephe açma kararı verdiği Parlamento Toplantısı'nın ardından verilen 18 Eylül 1922 tarihli Nota ile Ankara Hükümeti'ni doğrudan barış görüşmelerine çağırma kabul ettiği 23 Eylül 1922 tarihli Nota arasındaki gelişmeler için bkz. Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.981-982, s.1246-1254.

²³⁰⁵ İtilaf Devletleri tarafından verilen Nota için bkz. BCA: 30..10.0.0/54.354..38./4938; Bilâl Şimşir, Cilt IV., a.g.e., s.450-542.

²³⁰⁶ 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan Antlaşması imzalanana kadar İtilaf Devletleri'nin resmi İşgal Yönetimi devam etmiştir. İtilaf Devletleri'nin İstanbul ve çevresini resmen boşaltma işlemleri 6 Ekim 1923 tarihinde tamamlanmıştır. Bilge Criss, a.g.e., s.206-207.

Dünya Savaşı'nın en önemli kazanımlarından birindeki kayıp İngiltere ve Yunanistan iktidarlarını da sarsmış; Eylül 1922'de Yunanistan'da ordu yönetime el koymuş, kralı değiştirmiş ve askeri hükümetler dönemi açmış; İngiltere'de ise, 11 Ekim 1922'de Mondros Mütarekesi'ni geçersiz kılacak Mudanya Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasından hemen sonra 19 Ekim 1922'de Lloyd George Kabinesi düşmüştür.²³⁰⁷ 3-11 Ekim 1922 tarihlerinde gerçekleştirilen Mudanya Konferansı ve sonunda imzalanan Mudanya Ateşkes Antlaşması'yla, Meclis Hükümeti'nin, İşgal Yönetimi ve Yunanistan işgali altındaki bölgede adım adım iktidarını tesis etme süreci başlamıştır.²³⁰⁸

Önce Büyük Taarruz, sonra da Mudanya Ateşkes Antlaşması'yla İstanbul Hükümeti üzerindeki İşgal Yönetimi vesayetinin fiili temelini ortadan kalkmasıyla, “ikili iktidar”ın ikinci iktidar odağı olan İstanbul Hükümeti'nin de meşruiyeti ve varoluş nedeni ortadan kalkmıştır. Ancak “koşullu ve bağımlı” bir hükümet olarak varlığını devam ettirebildiğinin göstergesi olarak, İstanbul Hükümeti, ateşkes koşullarında ve barış antlaşmasının imzalanması halinde yine İtilaf Devletleri himayesinde varlığını devam ettirmeye çalışmıştır. Hariciye Nâzırı İzzet Paşa, İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold'dan, İtilaf Devletleri'nin, İstanbul ve Ankara Hükümeti arasında tampon rol oynamasını istemiş; Padişah'ın değiştirilebileceğini ama Mustafa Kemal'in Osmanlı Hanedanı'nı devrimeyeceğini söylemiş; İstanbul ve Ankara Hükümetleri'ni kaynaştırmak için girişimde bulunmayacaklarını belirtmiştir.²³⁰⁹ İstanbul'daki iktidarın Osmanlı Hanedanı'nın “kişisel iktidarı”nı temel aldığı ve Ankara Hükümeti'nin zaferi karşısında dahi onunla uzlaşmaya gitmeyecek bir “ikili iktidar” sorununun parçası olduğu anlaşılır.

Hariciye Nâzırı İzzet Paşa, 13 Ekim 1922'de ve Sadrazam Tevfik Paşa'nın 17 Ekim 1922'deki taleplerinden anlaşıldığı üzere, İstanbul Hükümeti, barış konferansına iki ayrı Türk delegasyonun gitmesini ve hatta bunu verili kabul ederek öncesinde İstanbul'da uzlaşma görüşmeleri yapılmasını istemiştir.²³¹⁰ İtilaf Devletleri de, 28 Ekim 1922'de Lozan Barış Konferansı'na İstanbul ve Ankara Hükümetlerinden iki ayrı temsilci

²³⁰⁷ Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.982-984; Yunanistan'daki askerî hükümetler için bkz. “Greece”, Rulers, <http://rulers.org/rulg2.html#greece> (12.12.2011); Zeki Sarıhan, a.g.e., s.763.

²³⁰⁸ Mudanya Ateşkes Antlaşması'yla hem barış sürecine kadar uyulması gereken mütareke şartları belirlenmiş; hem de Yunanistan işgali altındaki bölgenin (Doğu Trakya) İtilaf Devletleri yönetimine geçici süreliğine devir işlemleri şarta bağlanmıştır. İsmail Soysal, a.g.e., s.61-66; Baskın Oran, “Mudanya Silah Bırakışması”, Baskın Oran (Ed.), a.g.e., s.213-214; Bige Criss, a.g.e., s.187-207; Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.984-987.

²³⁰⁹ Bilâl Şimşir, a.g.e., s.415-416.

²³¹⁰ Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, Cilt II: Mudanya Mütarekesinden 1923 Sonuna Kadar, (11 Ekim 1922-31 Aralık 1923), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s.1; BMM ZC, C: 24, İ: 129, Üçüncü Celse, 17/10/1922.

gönderilmesini isteyerek, “ikili iktidar” koşullarının ve İstanbul Hükümeti’nin varlığından yana bir karar almıştır.²³¹¹ İtilaf Devletleri’nin daveti üzerine, Büyük Millet Meclisi’ne hitaben bir telgraf çeken Sadrazam Tevfik Paşa, iki hükümetin niteliksel ve amaçsal olarak birbirine yakın olduğunu, anlaşmazlıkların “hakiki” olmadığını söylemiş; İstanbul, Trakya ve Boğazların hala boşaltılmamış, İslâm’ın Halifesi’nin İstanbul’da ve Saltanat makamının uhdesinde olmasının göz önünde bulundurulması gerektiğini ve hem Türkiye’nin bu bölgedeki egemenliğinin hem de barış görüşmelerinin İstanbul Hükümeti’nin varlığına ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir.²³¹²

Bu davet ve İstanbul Hükümeti’nin tutumu, barış antlaşmasının Türkiye veya Osmanlı İmparatorluğu’yla mı imzalanacağı, yani yeni devletin uluslararası hukuktaki yerini ve hükümet biçimini belirleyecek barış antlaşmasının hangi hükümetle imzalanacağı sorunu, “ikili iktidar”ın mutlaka çözülmesi gereken bir sorun olarak Meclis Hükümeti’nin önünde durduğunu göstermiştir. “İkili iktidar” koşullarını ortadan kaldırmanın yolu ise, Meclis Hükümeti’nin, milletin tek temsilî yönetim organı olarak bütün ülkede egemen güç olmasından geçmektedir. İstanbul Hükümeti’nin meşruiyetini kaybettiği; ama Meclis Hükümeti’nin hükümetleşme aşamasını geçerek, fiili durumu resmiyete kavuşturduğu bir devletleşme aşamasına henüz geçemediği koşullarda, tek egemen güç olarak tanınabilmesi devlet olarak organlaşabilmesine bağlıdır. Saltanat ve Hilâfet makamlarının mevcudiyeti, “devlet başkanlığı” makamının da kapsandığı bir devlet organlaşmasını imkânsız hale getirmekte; yürütme kuvvetinin de egemenliğin ayrılmaz parçası olduğu bir millet egemenliğinin devletleşmesinin önüne geçmektedir. Bu nedenle, 1922 Ekim ayına girildiğinde, “ikili iktidar” koşullarının çözülmesi, “devlet başkanlığı” sorununun çözülmesiyle bir ve aynı anlama gelmiş bulunmaktadır. Buna ek olarak, mevcut Padişah Vahdettin ve Padişahlık makamının meşruiyetini kaybetmiş olması nedeniyle, Osmanlı İmparatorluğu boyunca Padişahlık makamı çatısı altında birlikte örgütlenmiş olan Saltanat ve Hilâfet makamları, ayrı birer “devlet başkanlığı” makamı olarak iki ayrı sorun başlığı şeklinde Meclis Hükümeti’nin gündeminde yer almaktadır. Dolayısıyla, “ikili iktidar”ı çözücü “devlet başkanlığı” sorunun aşılması, iki aşamada mümkün olabilecektir.

Büyük Millet Meclisi, 30 Ekim 1922’de Osmanlı İmparatorluğu’nun geleceği ve Hilâfet sorunu gündemli toplanmıştır.²³¹³ Bu görüşmede hem İcra Vekilleri Heyeti hem de muhalefet tarafından, İstanbul Hükümeti’nin (Babîâli) Sevr Barış Antlaşmasını kabul etmekle, zaferin mümkün kıldığı bir barış konferansında milleti temsil hakkını

²³¹¹ BMM ZC, C: 24, İ: 128, Birinci Celse, 28/10/1922.

²³¹² BMM ZC, C: 24, İ: 129, 30/10/1922, s.269-270.

²³¹³ BMM ZC, C: 24, İ: 129, Üçüncü Celse, 30/10/1922.

kaybettiği ve iki hükümetin birleşmesine hiçbir şekilde gerek olmadığı savunulmuştur. Ancak, Meclis'e, Saltanat makamının da bu suça ortak olduğunu dile getiren, Saltanatı ve İstanbul Hükümeti'ni tanımayan; buna karşın, Hilâfet makamının esaret altında bulunduğunu ve Büyük Millet Meclisi'nin onu kurtarma taahhüdüyle yola çıktığını savunan görüşler egemen olmuştur. Saltanatın ilga edilmesi halinde, Büyük Millet Meclisi'nin "idare şekli"nin saltanat olmayacağını kesin olduğunu; ama ne olacağına ilgadan sonra Büyük Millet Meclisi'nce karar verileceği görüşü ağırlık kazanmıştır.

Saltanat makamının ilgası, Osmanlı İmparatorluğu'nun devamının mümkün olmadığı ve Hilâfet makamının kurtarılarak muhafaza edilmesine ilişkin görüşlerin ağırlık kazanması üzerine, Dr. Rıza Nur Bey (Sinob) ve 78 arkadaşının, Osmanlı İmparatorluğu'nun otokrasi sistemiyle beraber munkariz (sona ermiş), Yeni Türkiye Hükümeti'nin söz konusu hudutlar dahilinde Osmanlı İmparatorluğu'nun tek varisi, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun "hukuku hükümrani milletinin nefsine" verdiğinden Padişahlık makamının tarihe karışmış, İstanbul'da meşru bir hükümet kalmadığı için İstanbul'un yönetiminin de Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne ait ve Hilâfet makamını ecnebinlerin elinden kurtarmaya mesul tek merciinin Meclis Hükümeti olduğuna ilişkin takrirleri Meclis gündemine gelmiştir.²³¹⁴ Takririn içeriğine katılmadığını belirten Hüseyin Avni Bey (Erzurum), konunun önemli olması nedeniyle öncelikle Layiha Encümeni'ne gitmesini istemiştir.²³¹⁵ İkinci Grup üyeleri, takrirden Hilafetin durumunun açıkça belirtilmediği gerekçesiyle, oylamaya katılmayarak, görüşme yetersayısına ulaşılmasını ve dolayısıyla takririn Meclis'ten geçmesini engellemişlerdir. Saltanat makamı ve İstanbul Hükümeti'nin meşruiyetini kaybetmesinden dolayı, devamlarının savunulamıyor olmasına karşın, "idare şekli" ve Osmanlı İmparatorluğu ile Osmanlı Hanedanı'nın haklarının korunması yönündeki görüş ayrılıkları, Meclis'i "ikili iktidar" sorununun merkezi haline getirmiştir.

31 Ekim 1922 tarihinde Birinci Grup ile İkinci Grup arasında Saltanatın kaldırılmasına ilişkin uzlaştırma toplantıları gerçekleştirilmiştir.²³¹⁶ Bu toplantılar sonrasında Müdafaa-i Hukuk Grubu toplantısında, Dr. Rıza Nur'un takririn 6.maddesine ilişkin verdiği tadil teklifi kabul edilmiş; Saltanat ve Hilâfet birbirinden ayrılmış ve Hilâfet Osmanlı ailesine verilerek korunmuştur. Halife, Osmanlı ailesi üyeleri arasından Büyük Millet Meclisi tarafından seçilecektir.

1 Kasım 1922'de muaddil takrir, Meclis gündemine gelmiştir. Meclis'e gelen muaddil 6.madde şu şekildedir: "Hilâfet Türklere, Hanedanı Âl-i Osman'a aittir.

²³¹⁴ A.g.e., s.293.

²³¹⁵ Ahmet Demirel, a.g.e., s.484-485.

²³¹⁶ Zeki Sarıhan, a.g.e., s.788; Ahmet Demirel, a.g.e., s.485.

Türkiye Devleti Makamı Hilâfetin istinatgâhıdır. Halifelîğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından bu hanedanın ilmen ve ahlâkan eslâh ve ersedolanı intihabolunur. Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti hakkı meşruu olan Makamı Hilâfeti esir bulunduğu ecnebler elinden kurtaracaktır.”²³¹⁷ Uzlaştırma toplantılarına ve tadile karşın Hüseyin Avni Bey (Erzurum) ve 25 arkadaşı, Osmanlı İmparatorluğu’nun değil sadece İstanbul Hükümeti’nin “tarihe müntakil olduğu”nu (tarihe karıştığı), Hâlife’nin Osmanlı Hanedanı’ndan “evlâdiyet usulüyle” (babadan oğula veraset usulüyle) seçilmesini ve Hilâfet’in Türkiye Devleti’nde mündemiç olduğunu öngören başka bir teklif sunmuşlardır.

“1. Teşkilât-ı Esasiye Kanunuyla Türkiye halkı, hukuku hâkimiyet ve hükümrânisi mümessili hakikisi olan Türkiye Büyük Millet Meclisinin şahsiyeti mâneviyesinde gayrikabili terk ve ferağ olmak üzere temsil ve bilfiil istimale ve iradei millîyeye istinadetmiyen hiçbir kuvvet ve heyeti tanımamaya karar verdiği cihetle Misakı Millî hudutları dâhilinde Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetinden başka şekli Hükümet tanımaz. 16 Mart 1336 tarihinden itibaren hâkimiyeti şahsiyeye müstenidolan İstanbul’daki şekli Hükümeti tarihe müntakil addetmiştir.

2. Hilâfet, Türkiye Devletine ve Hanedanı Âli Osman’a aidolup halifelîğe Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından – Bilâhara evlâdiyet usulüyle intikal etmek üzere – bu hanedanın ilmen ve ahlâkan erşed ve aslah olanı nisabı müzakerenin sülûsanı ekseriyeti ârasiyle intihabolunur. Makamı Hilâfetin istinatgâhı ancak *Türkiye Devleti*’dir.”²³¹⁸

İlgili tahrir ve teklif üzerine, Mustafa Kemal Paşa, “Yeni Türkiye Devleti”nin “idare şekli”ne ilişkin devrimin seyrini ve niteliğini belirleyen bir konuşma yapmıştır.²³¹⁹ Hâkimiyeti Milliye ve Saltanatı Milliye tartışmasına son noktayı koyacak şekilde, her ikisinin de üç yıldan beri Büyük Millet Meclisi’nde olduğunu dile getirmiştir. Ulusal egemenliğin, bir “bâtıl”ı yıktığını söylerken, sarfettiği sözler, burjuva devriminin açtığı yolu göstermektedir: “Bu bâtıl, gayrimeşru, gayrimâkûl olan şey, bir milletin hukuku hâkimiyet ve saltanatının bir şahıs uhdesinde temsil edilmesine müsaade edilmesi idi.”²³²⁰ Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin ulusal egemenliğin, Türk Milletinin teşkil ettiği bir devlet eliyle elinde bulundurduğunu söylemiştir. Padişah Vahdettin’in ihanetinin, bu yolu açtığını, temsil ettiği yönetim şeklini ortadan kaldırmayı zorunlu hale getirdiğini vurgulamıştır.

Mustafa Kemal Paşa’nın Saltanat’ı yıkan ve onun yerine ulusal egemenliği koyan bu sözleri, Hilâfet mevzu bahis olunca yıkıcı değil, ancak ayrıştırıcı bir içerik kazanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, konuşmasında Hilâfet’i tanımakla birlikte, Ömer dönemine

²³¹⁷ Muaddil tahrirde 54 imzacı vardır. BMM ZC, C: 24, İ: 130, Birinci Celse, 01/11/1922, s.304.

²³¹⁸ BMM ZC, C: 24, İ: 130, Birinci Celse, 01/11/1922, s.304-305.

²³¹⁹ BMM ZC, C: 24, İ: 130, Birinci Celse, 01/11/1922, s.305-311.

²³²⁰ BMM ZC, C: 24, İ: 130, Birinci Celse, 01/11/1922, s.305.

referansla hilâfetin (emaretin) meşveretten ayrıldığını, devlet ve millet işlerinin de bu meşverette görüldüğünü söyleyerek, saltanat ve hilafetin birbirinden ayrılması gerektiğini savunmuştur.²³²¹ Bunun istisnasının Muaviye dönemi istibdadı olduğunu söylemiştir. “Vazifesi âlemi İslâmda ahkâmı Kur’aniyenin temini tatbikatından ibaret olan Halife” diyerek, Halifenin yetkilerini dinî görevlerle sınırlandırılması gerektiğini dile getirmiştir.²³²²

Mustafa Kemal Paşa’nın konuşmasından hemen sonra, Dr. Rıza Nur Bey (Sinop) ve Hüseyin Avni Bey’in (Erzurum) takrirleri, Şeriye, Adliye ve Kanun-u Esasi Encümenlerinin üyelerinden oluşan Müsterek Encümene gönderilmiş; bir sonraki oturuma Hüseyin Avni Bey’in takriri üzerinde Saltanat’ın ebediyen tarihe karıştığı düzeltmesinin yapıldığı, veraset sisteminin zikredilmediği bir mazbata ile Meclise geri gönderilmiştir.²³²³ Bu mazbata kabul edilerek, *307 sayılı Osmanlı İmparatorluğunun inkıraz bulup Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti teşekkül ettiğine dair ve 308 sayılı Türkiye Büyük Millet Meclisinin hukuku hâkimiyet ve hükümrâninin mümessili hakikisi olduğuna dair Heyeti Umumiye Kararları* alınmıştır. Böylelikle, İkinci Grup’tan Ziya Hurşid Bey’in itirazından da anlaşıldığı üzere ittifakla olmasa dahi, oy çokluğuyla Saltanatın kaldırılması kabul edilmiş; ancak Hilâfet korunmuştur.²³²⁴ 1 Kasım günü Milli Bayram ilan edilmiş; 1 Kasım Hâkimiyeti Milliye Bayramı olarak kutlanmaya başlanmıştır.²³²⁵

İstanbul Hükümeti, 4 Kasım’a kadar Büyük Millet Meclisi’nin bu kararını tanımayacak ve istifa etmeyecektir.²³²⁶ Ta ki, “koşulluluğunun ve bağımlılığının” göstergesi olarak İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold’un Sadrazam Tevfik Paşa’ya içişlerine karışılmayacağı ve Londra Konferansı’nda olduğu gibi Lozan’da da söz hakkının Ankara Hükümeti’ne bırakılmasını önerdiği konuşmasına kadar. İngiliz Yüksek Komiseri’yle görüşmenin gerçekleştiği gün, yani 4 Kasım 1922 tarihinde, Tevfik Paşa Kabinesi, vekaleten görevde kalacak olmalarına karşın Padişah’a istifasını sunacaktır. Hükümet adına açıklama yapan Safa Bey, “İdare, Zatışahane’ye aittir. Biz hükümet ve idare kuvvetini Zatışahane’den almıştık. Bu kuvveti kendisine iade ediyoruz.” demiştir.²³²⁷

²³²¹ “[Ömer, e]maret, Devlet ve millet işini meşverete havale etti. Ömer’den sonra ashâbı şûra ve bütün halk Mescidi lebalâp doldurdu ve orada bâzı şayanı dikkat vaziyetlerle yine idarei ümmeti, intihabettikleri bir halifeye tevdi ettiler.” BMM ZC, C: 24, İ: 130, Birinci Celse, 01/11/1922, s.307.

²³²² BMM ZC, C: 24, İ: 130, Birinci Celse, 01/11/1922, s.308.

²³²³ BMM ZC, C: 24, İ: 130, Birinci Celse, 01/11/1922, s.314.

²³²⁴ BMM ZC, C: 24, İ: 130, Birinci Celse, 01/11/1922, s.315.

²³²⁵ Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.992.

²³²⁶ Zeki Sarıhan, a.g.e., s.799.

²³²⁷ A.g.e., s.799.

1 Kasım'da Meclis'te alınan karara rağmen, Saltanat'ın kaldırılması çok kısa süre sonra Meclis'i de karıştırmıştır. Bu karışıklıkta, İstanbul Hükümeti'nin istifası üzerine 4 Kasım 1922 tarihinde İcra Vekilleri Heyeti'nin, "Hükümet ve Başkumandan namına", Trakya'yı teslimle görevlendirilen ve İstanbul'da bulunan Refet Paşa'ya İstanbul'un mülkî ve beledî yönetimine vaziyet etmesi talimatının etkisi olduğu anlaşılmaktadır.²³²⁸ İkinci Grup mebusları, 6 Kasım 1922 tarihli oturumda Saltanatı Milliye diye bir kanunun çıkmadığını, böyle bir sözün kullanılmadığını söylemiş; Meclis'in sadece Hâkimiyeti Milliye ilan ettiğini iddia etmişlerdir.²³²⁹ Ancak, Meclis içi muhalefet İkinci Grup'la sınırlı kalmamış; İcra Vekilleri Heyeti içinde de ihtilafa ve istifalara yol açmıştır. Şer'îye Vekili Abdullah Azmi Bey (Eskişehir), Maarif Vekili Vehbi Bey (Karesi), Sıhhiye Vekâleti Vekili ve Hariciye Vekâleti Vekili Dr. Rıza Nur Bey (Sinop), İcra Vekilleri Heyeti'nden istifa etmişlerdir.²³³⁰ Yerlerine sırasıyla, Mehmed Vehbi Efendi (Konya), İsmail Safa Bey (Mersin), Sıhhiye Vekâleti Vekilliği için Tevfik Rüşdü Bey (Menteşe) ve Hariciye Vekâleti Vekilliği için Rauf Bey (İstanbul) seçilmiştir. Hükümete de yansıdığı düşünüldüğün de, Saltanat'ın kaldırılmasından duyulan huzursuzluk dar bir çevreyle sınırlı değildir. Padişah Vahdettin ve İstanbul Hükümeti'nin "hıyaneti"nin açık olması ve Lozan Konferansı'na hazırlık sürecinin doğurduğu ihtiyaçlara mukabil Saltanat'ın kaldırılması, bu tarihsel zorunluluklara karşı Meşrutiyet rejiminin korunmasından yana olan ve Birinci Grup içindeki önemli isimlerin de dahil olduğu önemli bir çoğunluk tarafından şüpheyle ve huzursuzlukla karşılanmıştır.²³³¹ Bu huzursuzluk, aslolarak, Hilâfet ve Cumhuriyet tartışmalarında görünür hale gelecektir.

3 Kasım Cuma günü verilen hutbede, "Halife-i Müslümin Altıncı Mehmet" olarak zikredilen Padişah Vahdettin de, bu istifanın hemen ardından, İstanbul Hükümeti'nin "başı" olarak 6 Kasım'da Sir Horace Rumbold'la yaptığı görüşme sonrası 17 Kasım 1922 tarihinde İngiliz savaş gemisi Malaya'yla İstanbul'dan kaçacaktır.²³³² Bu görüşmede, Vahdettin, Kemalistlerin bir hükümet darbesiyle İstanbul Hükümeti'ni devirdiklerini; ancak, kendisinin halifeliği bırakmayacağını söylemiştir. Rumbold'un İstanbul'da bir hükümet kalmadığına göre, Ankara Hükümeti'yle görüşmek zorunda

²³²⁸ BMM GCZ, İ: 133, İkinci Celse ve Üçüncü Celseler, 06/11/1922; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, a.g.e., s.799.

²³²⁹ Hüseyin Avni Bey (Erzurum), "Saltanatı Milliye diye bir şey demedik. ... böyle bir şey yoktur."; Ziya Hurşid Bey (Lâzistan), "Böyle bir Saltanatı Milliye ilan etmedik. Saltanatı Milliyeyi kabul ettikten sonra Padişaha ne olmuştur? Böyle bir şey kabul edilmemiştir."; Salâhaddin Bey (Mersin), "Saltanatı Milliye yoktur. Hâkimiyeti Milliye vardır." demiştir. BMM ZC, C: 24, İ: 133, Birinci Celse, 06/11/1922.

²³³⁰ BMM ZC, C: 24, İ: 133, 06/11/1922.

²³³¹ Erik Jan Zürcher, a.g.e., s.199.

²³³² BMM ZC, C: 24, İ: 140, Beşinci Celse, 17/11/1922; BMM GCZ, İ: 140, Dördüncü Celse, 17/11/1922; Zeki Sarıhan, a.g.e., s.796, 806-807, 835-836.

oldukları cevabını alması üzerine, İngiltere'nin kendisine daha önce söz verdiği gibi, kendisini koruyup korumayacağı ve güvenli bir yere götürülmesini sağlayıp sağlamayacağını sormuştur. Kaçış, bu konuşmanın ardından gerçekleşmiştir.

Padişah Vahdettin'in 17 Kasım'da kaçması üzerine, 18 Kasım 1922 tarihinde Meclis'te yapılan gizli oturumda, "Halife Vahdettin'in firarı ve hal'i ve Halifeliğe Abdülmecit Efendinin seçilmesi" müzakere edilmiştir.²³³³ *313 sayılı Vahdettin'in halli hakkında Heyeti Umumiye Kararı* alınarak, Şerîye Vekili Vehbi Efendi'nin (Konya) fetvası üzerine Abdülmecid halife seçilmiştir. Bu Heyeti Umumiye Kararı'nda çok dikkat çekici ve sonrasını da belirleyici birkaç nokta göze çarpmaktadır. Bunlardan birincisi, Padişah Vahdettin'in saltanatını da sona erdiren Saltanatın kaldırılması kararı alınırken, kişiye yani makama özgü bir karar alınmamış; Osmanlı İmparatorluğu'nu sona erdiren, monarşiye son veren yani devlet biçimine ilişkin bir karar alınmışken; Hilâfete ilişkin bir karar alınacakken, kararın Padişah'ın uhdesinde bulundurduğu makam hakkında alınmış olmasıdır. İkincisi, Hilâfet makamı devam ettiği için Padişah'ın bu makamdan ısdadı söz konusu olmuştur. Üçüncüsü, Saltanatın ilgasıyla, Padişah'ın saltanatının da kendiliğinden düştüğü varsayılmışken, burada, Osmanlı İmparatorluğu'nun şer'î hukukuna istinaden padişaha, yani kişiye özel makamdan "hal" (düşürme) kararı alınmıştır. Dördüncüsü, "hal" kararı sadece Padişahlık makamı, yani imparatorluğun "devlet başkanı" için alınan bir karar olduğuna göre, "devlet başkanlığı" statüsünde bir karar alındığı açıktır.

313 sayılı Hal'e dair Heyeti Umumiye Kararı'nın içeriği ve alınış biçimi, daha o an itibariyle, Hilâfet sorununun yeni bir "devlet başkanlığı" sorunu olarak belireceğini ortaya koymuştur. Bu çakışmanın öne çıkma ihtimalinin belirlediğinin açık göstergesi, firardan hemen sonra Mustafa Kemal Paşa ve Refet Paşa arasındaki yazışmalar olmuştur.²³³⁴ Mustafa Kemal Paşa, Meclisçe seçilecek Halifenin henüz belli olmadığını; ancak en önem affettikleri sorunun "Meclisin intihap ettiği halifenin dahi padişahlık davasına kalkması bu hususta İngilizler ve diğer müttefik Devletlere istinat etmesi ihtimali" olduğunu açıklamış; Refet Paşa'dan veliahd Abdülmecid Efendi'den gizli bir taahhüt senedi almasını istemiştir.²³³⁵ Abdülmecid Efendi, "Büyük Millet Meclisinin hilafet ve saltanat hakkında ittihaz ettiği kararı tamamen tasvip ve tasdik ediyorum." diye yazdığı mektubu Büyük Millet Meclisi'ne iletmiştir.²³³⁶ Refet Paşa, mektubu

²³³³ BMM GCZ, İ: 140, Dördüncü, Beşinci ve Altıncı Celseler, 18/11/1922.

²³³⁴ BMM GCZ, İ: 140, Dördüncü Celse, 18/11/1922.

²³³⁵ BMM GCZ, İ: 140, Dördüncü Celse, 18/11/1922.

²³³⁶ BMM GCZ, İ: 140, Dördüncü Celse, 18/11/1922.

iletirken, kendi görüşlerini de bildirmiş ve Padişah Vahdettin'in hilâfete de ihanet ettiği ve hilafet makamının münhal olduğunun vurgulanmasını istemiştir.

O zamana kadar kabul edilen teamüller ve tartışmalar bir yana, 18 Kasım 1922 tarihinde Meclis'te yaşanan tartışmalar da bu iki sorunun birbiriyle çakışacağını açıkça göstermiştir.²³³⁷ İcra Vekilleri Heyeti'nin kararını açıklamasıyla gündeme gelen 313 sayılı Karar, öncelikle İcra Vekilleri Heyeti'nin eğilimini yansıtmaktadır. İcra Vekilleri Heyeti, Sevr Antlaşmasını imzalayan ve İngiltere'ye sığınan bir kişinin bütün İslam alemine ihanet ettiğini ve mutlaka yerine yeni birinin seçilmesi gerektiğini savunmakta; hatta Heyet'ten bazı isimler, seçilecek halifenin Anadolu'ya gelmesi gerektiğini ifade etmektedirler. O vakit İcra Vekilleri Heyeti Reisi bulunan Rauf Bey (Sivas), daha sonra hatıralarında, Saltanatın kaldırılmasına taraf olduğunu ancak İslam aleminin yakınlığı ve yardımını temin için hilafetin korunmasına taraf olduğunu belirtecektir.²³³⁸ O gün de, İcra Vekilleri Heyeti'nin görüşü, Abdülmecid Efendi'nin Halife seçilmesi yönünde olmuştur.

18 Kasım 1922 tarihli oturumda, İkinci Grubun Halife'nin devlet içindeki yerine ilişkin yorumları da, çakışmayı daha da açık hale getirir. Salâhaddin Bey (Mersin), Halife'ye usulen ve şer'an biat edilmesi gerektiğini, Halife'nin İslam'a ve Türkiye Hükümetine hâdim (hizmetkâr) olacağına yemin etmesi gerekeceğini söylemiştir. Halife'ye biattan yana olan mebuslar, İstanbul'un işgal altında olduğu için Halife'nin Anadolu'ya geçmesi gerektiğini savunmuşlardır. Biat düşüncesini daha da ileri götüren Yusuf Ziya Bey (Bitlis), İslamiyet'te Vatikan'ın taklit edilemeyeceğini; çünkü şer'î olarak hâkimiyetin aslen Halife'de olduğunu, Halife'den ayrı bir Saltanat makamı olmadığını ve şûra ile idarenin esas olduğu İslâm'da Halife'nin de şûranın reisi tabiisi olduğunu söylemiş; Halife'ye aynı zamanda Büyük Millet Meclisi Reisliği vazifesinin verilmesinin mecburi olduğunu dile getirmiştir. Bu oturumun da gösterdiği gibi, İkinci Grup, örf'î ve şer'î egemenliği Halife'de birleştirerek, Abdülmecid'in Osmanlı Hanedanı'ndan gelmesini ve veraset sistemine uygun veliahd olmasını göz önünde tutarak “Yeni Türkiye”nin “devlet başkanı” olarak Halife Abdülmecid'i gördüklerini ve Hilafeti bir “devlet başkanlığı” biçimi olarak öne çıkaracaklarını ortaya koymuşlardır.

1 Kasım'da Saltanat'ın kaldırılmasıyla 3 Kasım 1922'de Lozan Konferansı'na gidecek Heyet'in seçilmesi ve Konferans'ın 20 Kasım 1922'de başlaması üzerine, “Yeni Türkiye Devleti” İtilaf Devletleri tarafından resmen tanınmış ve devletin

²³³⁷ BMM GCZ, İ: 140, Dördüncü, Beşinci ve Altıncı Celseler, 18/11/1922.

²³³⁸ F. Kandemir, *Hatıraları ve Söylemedikleri ile Rauf Orbay*, Yakın Tarihimiz Yayınları: 4, İstanbul, 1965, s.92-100'den aktaran Ömür Sezgin, a.g.e., s.101-102.

sınırlarını, iktisadî ve sosyal koşullarını müzakere etmeye başlamıştır.²³³⁹ Yine Saltanat'ın kaldırılması ve İstanbul Hükümeti'nin istifasıyla 5 Kasım 1922'de Refet Paşa, 1 numaralı bildirisini yayımlayarak Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin, yani "Yeni Türkiye Devleti"nin İstanbul'un yönetimini ele aldığını ilan etmiştir.²³⁴⁰ Saltanat'ın kaldırılması, Meclis içinde verilen çetin mücadeleye ve tavizlere rağmen, Lozan'da Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin bağımsız bir ülke olarak tanınmasını, İstanbul dahil Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarının bütününde egemenliğini ilan etmesini sağlamış ve işgalin biçimlendirdiği üç iktidar odağı arasındaki dengeleri değiştirmiş; ancak, diğer iki iktidar odağını ortadan kaldıramamıştır. Üç iktidar odağı arasındaki mücadele boyut ve alan değiştirmekle birlikte, dışarda ve içerde ulusal egemenliğin kurulması mücadelesi üzerinden 1924 yılına kadar devam edecektir. Bu mücadele, farklı düzlemlerden geçerek, Misak-ı Milli ve Hilafet makamı gibi, birbiriyle ilişkili iki kanaldan ilerleyecek ve Cumhuriyet'in ilanına, oradan da yeni anayasaya gidecek süreçte Hilafet sorununda yoğunlaşacaktır.²³⁴¹ Bu yoğunlaşma, "mülk"ü coğrafi olarak Ankara ve İstanbul hattı olarak ikiye bölecek; yönetsel olarak da "ikili iktidar" dinamiklerini Meclis içine taşıyarak, ulusu temsil iddiasındaki Büyük Millet Meclisi'ni ikiye ayıracaktır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'un yönetimi sorunu, Büyük Millet Meclisi'ni hem Mudanya Mütarekesi'ne dayanarak İşgal Yönetimi'ni elinde bulunduran İtilaf Devletleri ve Yüksek Komiserleriyle hem de "kişisel iktidar"a dayanarak "siyasal birikim" haklarını koruyan toplumsal tabakalar ve İstanbul'un kozmopolit büyük burjuvazisiyle karşı karşıya getirmiştir. Yüksek Komiserlerle karşılıklı notalaşmalar sonunda İcra Vekilleri Heyeti, İstanbul'un Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olarak değil, Büyük Millet Meclisi Hükümeti'ne bağlı bir vilâyet olarak doğrudan idare olunacağını ve müdahalenin kabul edilmeyeceğini beyan etmiş; 269 sayılı *Avans Kanunu* ve 312 sayılı *İstanbul Eytam (Yetim) ve Eramil (Dul) ve Mütেকaitleriyle (Emekli) Memurları hakkında Heyeti Umumiye Kararı*'yla başlayarak İstanbul idaresine doğrudan yönetimi altına almaya başlamıştır.²³⁴² İstanbul'un idaresi Lozan

²³³⁹ BMM ZC, C: 24, İ: 132, İkinci Celse, 03/11/1922; BMM ZC, C: 25, İ: 147, Birinci Celse, 20/11/1922; Baskın Oran, "Lausanne Barış Antlaşması", Baskın Oran (Ed.), a.g.e., s.215-238; Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.994-996.

²³⁴⁰ İstanbul ve Doğu Trakya'nın tahliyesi için bkz. Erdal Aydoğan, "Tümgeneral Arif Hikmet Gerçekçi'nin Günlüğünde Refet Paşa'nın İstanbul'a Gidişi, Karşılansısı ve İstanbul'daki İlk Günleri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkilâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 27-28, Mayıs-Kasım 2001, s.253-261; Fatma Eda Çelik, a.g.e., s.1000-1004.

²³⁴¹ Ömür Sezgin, a.g.e., s.102, 109, 115-117, 119-122.

²³⁴² BMM ZC, C: 23, İ: 177, 11/10/1922; BMM GCZ, İ: 133, İkinci ve Üçüncü Celseler, 06/11/1922; BMM ZC, C: 24, İ: 136, 11/11/1922; BMM GCZ, İ: 136, İkinci Celse, 11/11/1922; Zeki Sarıhan, a.g.e., s.805-807, 810, 813, 823.

Antlaşması'yla uluslararası düzeyde resmiyet kazanacak olmasına rağmen, böylelikle, Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin eline geçmiş ve alınan her kararla İşgal Yönetimi'nin alanı daraltılmaya başlamıştır.

İtilaf Devletleri'nin İstanbul'daki varlığı kadar önemli bir diğer olgu da, *312 sayılı Heyeti Umumiye Kararı*'yla İstanbul'daki merkez teşkilatının dağıtılması, mevcut bürokrat ve memurların Vekâletlerin taşra teşkilatları kadrolarında istihdam edilmek üzere haklarının saklı tutulması olmuştur. Bu Karar'a istinaden, emekliye ayrılacak ve mezun addedilerek açıkta kalacaklarla dul ve yetimlerin maaşları da ödenecektir. Merkez teşkilatın dağıtılmasına rağmen, yeniden istihdam ve maaş ödemesinin gündeme gelmesi, gizli oturumda ciddi itirazlara neden olmuştur.²³⁴³ Büyük Millet Meclisi, İstanbul Yönetimi ve İstanbul halkının bu şekilde kapsanmasına taraftar değildir. İstanbul'da vergi toplama usulünün farklı olması ve maaşların bu kaynaktan tahsisinin mümkün olmayarak bütçeyi zorlayacağı savunulmuş ve İstanbul'un Türk ve Müslüman yapılması gerektiği vurgulanmıştır. Mustafa Kemal Paşa, Türkiye Büyük Millet Meclisi idaresine karşı en önemli muhalif güçlerden birinin İstanbul'un başkent olarak değil, vilâyet olarak Hükümet'e bağlanmasından gayri memnun olan memurlar sınıfı olduğunu, siyasî ve idarî bir tedbir olarak bu kesimin mutlaka Hükümet'e bağlanması gerektiğini ve bunun için maaş tahsisine ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir. Meclis'in direnci karşısında, tahsisat izni, ancak yıl sonuna doğru verilebilecektir.²³⁴⁴

İkili iktidar sürecinde “gayri-şahsi iktidar”, Büyük Millet Meclisi'nde merkezileşir ve yoğunlaşırken İstanbul Hükümeti ve Saltanat üzerinden “kişisel iktidar”ı da karşısına almıştı. Şimdi Saltanatın ilgasının, “kişisel iktidar”ın merkezileştirdiği ve yoğunlaştırdığı bütün toplumsal tabakaları çözüldüren, dolayısıyla onları bir iktidar boşluğu içine düşüren bir etki yaratması da şaşırtıcı değildi. Sadece bürokrat ve memurlar değil, “siyasal birikim” haklarından iltizam ve vakıflar üzerinden pay alan kesimler ile kozmopolit büyük burjuvazi de Ankara'ya karşı konumlanacaklardı.

“Ekim 1922 mütârekesi, eski başkentle yenisi arasında bağlantı kurmakla eski ve yeni yönetici sınıfları yüz yüze getirmiş oldu. İstanbul'un, eski rejimin bürokrat aristokrasisini de içine alan ve ekonomik açıdan ülkenin en büyük gücü olan Türk-Müslüman burjuvazisi, siyasal hayata girebilmek için, askeri çatışmaların bitmesini ve müttefiklerin şehri terketmesini beklemişti. Aynı şekilde, eski İttihat ve Terakki Cemiyetinin ulusal mücadeleye katılamamış olan üyeleri de gelip, yeni bütünün içindeki yerlerini alıyorlardı. Bir kısmı Türkiye Cumhuriyetinin örgütlenme halinde olan bürokrasisinin kadrolarına katılmak üzere Ankara'ya geçiyor, geri kalan kısmı ise eski başkentteki ekonomik üstünlük durumunu korumakla

²³⁴³ BMM ZC, C: 24, İ: 136, 11/11/1922; BMM GCZ, İ: 136, İkinci Celse, 11/11/1922.

²³⁴⁴ 285 sayılı *Üç Milyon Lira Avans İfasına dair Kanun* için bkz. BMM ZC, C: 25, İ: 151, 06/12/1922; BMM ZC, C: 25, İ: 152, Birinci Celse, 07/12/1922; BMM ZC, C: 25, İ: 153, Birinci Celse, 09/12/1922.

yetiniyordu. Çünkü siyasal iktidar Anadolu'ya taşınmış olsa bile, İstanbul ekonomik üstünlüğü ile irâdesini kabul ettirmeye hâlâ devam ediyordu. Böylece ilk çatışma eski müttefikler arasında, yani askerlerle eşraf arasında değil de, asıl yeni yönetici kadro ile eski başkent'in güçleri arasında patlak vereceği benziyordu.”²³⁴⁵

“Gayri-şahsi iktidar” ile “kişisel iktidar” arasındaki bu son raunt, Ankara-İstanbul çatışması üzerinden görünürlük kazanacak ve iktidar mücadelesini yeni bir düzleme daha, “başkentlik sorunu” tartışmalarına taşıyacaktır.²³⁴⁶ Başkent'in İstanbul'dan kalıcı olarak nakli ilk defa 31 Ocak 1921 tarihinde İcra Vekilleri Riyaseti tezkeresi ve “merkezi hükümet teşkili” başlığıyla Meclis gündemine geldiğinde de olduğu gibi,²³⁴⁷ 1922 ve 1923 yıllarında da “kişisel iktidar”ın İstanbul'da merkezileşmesinden ve yoğunlaşmasından çıkarı olan toplumsal tabakalar ile Meclis içindeki ve dışındaki siyasal oluşumlar Ankara'nın başkent olmaması yönünde bir muhalefet cephesi oluşturmuşlardır.²³⁴⁸ Vatan, Tanin ve Tevhid-i Efkâr gibi İstanbul gazeteleri de bu cephenin sözcülüğünü üstlenmişlerdir. Muhalefetin temel argümanları İstanbul'un başkentliğinin düşürülmesi halinde burada ikamet eden Müslüman-Türk bürokrat ve memurların iktisadî sıkıntı yaşayacağı, göç etmek zorunda kalacakları; İstanbul'un ve dolayısıyla ülkenin iktisadî zorluklar yaşayacağı ve Halife'nin ikametgahının da İstanbul olmasıdır. Söz konusu argümanlar İngiltere tarafından da desteklenmiştir. Taraflar ve argümanlar göstermektedir ki, “başkentlik sorunu” aslolarak bir noktada, “bölüşüm ve iktidar ilişkilerini” değiştirecek yeni bir hükümet merkezi ve dolayısıyla yeni bir hükümet, aynı anlama gelmek üzere devlet kurma sorununda yoğunlaşmıştır.²³⁴⁹

Mudanya Mütarekesi'nden sonra görünür hale gelen Ankara-İstanbul çatışması, Meclis içinde açık bir Hilafet sorunu olarak kendini göstermiştir. İçerde kendi dışında örgütlü ikinci bir iktidar odağı kalmadığı koşullarda, bu sorun, Meclis'i iktidar odaklarının mücadelesi alanı haline getirmiş ve bölmüştür. Bölünmede fay hattını, yine “hükümet şekli”nin de tayin edilmesini engellemeye devam eden “devlet başkanlığı” sorununun belirlediği anlaşılmaktadır. Ancak, “1923 yılı başlarında ... artık halifenin

²³⁴⁵ Stefanos Yerasimos, *Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, Cilt 3, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1976, s.1242'dan aktaran Ömür Sezgin, a.g.e., s.110.

²³⁴⁶ “Başkentlik işlevinin on altı asırdır, önce Bizans'ın, daha sonra Osmanlı'nın başkentliğini yapmış büyük bir emperyal kentten alınarak ülkenin içerilerinde bir yere taşınması oldukça kökten bir karardır. Bu kararın alınmasının amacı, yeni kurulan Cumhuriyet yönetimince İstanbul'un yarı sömürgeleşmiş bir yönetiminin ve çokkültürlü bir toplumsal yapıya dayalı bir gelişmenin simgesi olarak görülmesi, yeni devletin yeni ilkeler doğrultusunda ulusal devlet olarak kurulmak istenmesidir.” Tayfun Çınar, *Dünyada ve Türkiye'de Başkentlik Sorunu*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Tezler Dizisi: 15, Ankara, 2004, s.172.

²³⁴⁷ BMM ZC, C: 8, İ: 141, Birinci Celse, 31/01/1921.

²³⁴⁸ Tayfun Çınar, a.g.e., s.177-183.

²³⁴⁹ A.g.e., s.182.

devlet başkanı olacağı meşruti bir rejimi savunma noktasına gel”inmiştir.²³⁵⁰ Ve bu hat, sadece İkinci Grup ve bağımsızlarla sınırlı kalmamakta; Müdafaa-i Hukuk Grubu içinde İttihat ve Terakki kadrolarından önemli isimler başta olmak üzere birçok kişiyi kapsamaktadır.

“Devlet başkanlığı” sorunu, Meclis gündemine yalınkat bir biçimde değil, çoğu zaman başka başlıklar üzerinden gelmektedir. Meclis’teki askerî ve sivil yönetim tartışmalarının temelinde de aslolarak bu mesele yatmaktadır.²³⁵¹ Sorun, gündeme çoğu zaman Mustafa Kemal Paşa’nın “askerî ve kişisel bir diktatörlük kurma isteği” şeklinde gelmekte; ama gerçekte mesele yönetimin merkezileşme sorununda düğümlenmektedir. Meselenin gündeme geldiği bir diğer başlık da, Misak-ı Milli meselesidir. Lozan Konferansı’nın İtilaf Devletleri’yle yaşanan anlaşmazlıklar nedeniyle, 4 Şubat 1923 yılında kesilmesi ve 23 Nisan 1923 tarihine kadar görüşmelere yeniden başlanamaması, İkinci Grup’un Misak-ı Milli’den taviz verilmemesi, gerekirse savaşın yeniden başlatılması yönündeki şiddetli muhalefetine neden olmuştur.²³⁵² Muhalefetin hedefinde İsmet Paşa başkanlığındaki Lozan Türk Murahhas Heyeti vardır ve Heyet Misak-ı Milli’den taviz vermek istemekle suçlanmaktadır. Hatta bu süreçte, İkinci Grup, halihazırdaki Meclis’in Misak-ı Milli taahhüdüne uymaktan uzak olduğu ve barış görüşmelerini yeni kurulacak Meclis’in yürütmesi gerektiği gerekçesiyle, seçime gidilmesini önermiştir.²³⁵³ Mustafa Kemal Paşa’nın, Lozan Heyeti’nin ve Müdafaa-i Hukuk Grubu’nun büyük çoğunluğunun, bu noktada görüşü, kazanılmış “hâkimiyet-i milliye hakkı”nın, Misak-ı Milli de dahil hiçbir koşulda feda edilmemesi ve öncelikle savunulması yönünde olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, “Millet ancak hâkimiyet-i milliyesini eline alarak kurduğu yeni devlet ve yeni mahiyetteki idâre sayesinde kendi hayatı ve memleketin mahfûziyeti için zaruri olan şerâiti ve pek büyük olan muzafferiyatı temin eylemiştir.” diyerek Teşkilât-ı Esasiye Kanunu’yla belirlenen yeni devletten öte herşeyin geçici olduğunu vurgulayarak, Lozan karşısında ulusun egemenlik haklarının tehlikeye atılmamasını savunmuştur.²³⁵⁴

Ordu ile Lozan Konferansı’nı ve İtilaf Devletleri’ni kesen bu iki başlığın yanı sıra, hilafet sorununun açıktan gündeme geldiği ve tarafları açık şekilde saflaştırdığı zamanlar da olmuştur. Bu saflaşmalardan en belirginini Yunus Nadi Bey’nin (İzmir) Yenigün gazetesinde çıkan “Yeni Bir Cidal Devri” başlıklı yazısı ile İsmail Şükrü Hoca’nın (Karahisar-ı Sahip, bağımsız) “Hilafet-i İslamiyye ve Büyük Millet Meclisi”

²³⁵⁰ Ömür Sezgin, a.g.e., s.109.

²³⁵¹ A.g.e., s.100, 106, 108.

²³⁵² Baskın Oran, a.g.e., s.218-219; Ömür Sezgin, a.g.e., s.119-130.

²³⁵³ Ömür Sezgin, a.g.e., s.123.

²³⁵⁴ BMM ZC, C: 28, s.16-18’den aktaran Ömür Sezgin, a.g.e., s.126-127.

başlıklı risalesi üzerine Kasım ve Ocak aylarında Meclis gündemine de taşınan tartışmalardır.²³⁵⁵ Yunus Nadi, yazısında, milletin, hürriyet ve serbestiyet adına millet hâkimiyetini sınırlayacak bir ferdin, Sultan ve Padişah'ın yeniden egemenliğini tesisini gündeme getiren görüşlerin Meclis çatısı altında dahi olsa savunulmasına izin vermeyeceğini; hatta gerekirse bu fikirler için bazı kafaların kesilebileceğini; ihtilâl ve inkılâb fikrinin bu olduğunu söylemiştir. Dahiliye Vekili'ne gensoru verilmesine kadar gidecek şiddette bir tartışma koparan bu yazıdan kısa bir süre sonra, Şükrü Hoca'nın broşürü yayımlanmıştır. Broşürde, "Halife Meclisin, Meclis Halifenindir" sloganı işlenmiş; devlet başkanı olacak kişinin Padişah ve Halife diye iki san yerine sadece Halife sanıyla anılması, Meclis'in Halife'nin danışma kurulu ve dolayısıyla Halife'nin devlet başkanı olması gerektiği savunulmuştur.

"[B]irtakım Şükrü Hoca'lar, ... 'Halifelik demek, hükümet demektir. Halifelğin haklarını ve görevlerini ortadan kaldırmak hiç kimsenin, hiçbir meclisin elinde değildir.' savını ortaya atmışlardı. Meclisin, ulusun kaldırdığı kişisel egemenliği halifelik katında sürdürmek ve padişah yerine halifeyi koymak tutkusuna düşmüşlerdi."²³⁵⁶

Abdülmecid'in Halife seçildiği gün Meclis Reisi Mustafa Kemal Paşa'nın Refet Paşa aracılığıyla kendisine ilettiği, sadece "halife-i müslimîn" unvanını kullanabileceği, diğer İslâm halifelerinin sahip olduğu "emîrül-mü'minîn" unvanını kullanamayacağı, İslâm alemine yayımlayacağı bildirileri önceden görmek istediklerine ilişkin talimata rağmen Halife Abdülmecid de, Meclis Hükümeti'nin Hilafet makamı için belirlediği unvan ve yetkilerin dışında davranmış; sürekli olarak yetkilerini arttırmaya çalışmıştır.²³⁵⁷ Talimat kendisine iletilir iletilmez, 19 Kasım 1922 tarihli bir yazıyla "Halife-i Müslümin ve Hadimülharemeyn" unvanını kullanmak, Cuma günleri selâmlık resmine çıkmak ve Fâtih'in sarığı gibi sarık sarmak, İslâm alemine yayımlanacak bildirinin bir de Arapçasını yayımlamak, Sultan Vahdeddin'i takip konusunda mazur görülmek istemiştir.²³⁵⁸ Bu isteklere karşın, 24 Kasım 1922'de Topkapı Sarayı Hırka-i Şerif Dairesi'nde, Hükümeti temsilen Refet Paşa ve Hoca Müfid Efendi'nin de dahil olduğu mebusların bulunduğu bir heyet eşliğinde Abdülmecid Efendi'ye biat edilmiştir. Abdülmecid, daha sonra da, imzasına "Abdülmecid bin Abdülaziz Han" ibaresini

²³⁵⁵ Ahmet Demirel, a.g.e., s.492-505; Aynı dönemde Teâli-i İslâm Cemiyeti kurucusu ve yöneticisi İskilipli Atıf Hoca da *İslam Yolu* adlı bir kitap yayımlamış; halifenin hem din hem devlet işlerine bakmasını savunmuştur. Oğuz Aytepe, "Yeni Belgelerin Işığında Halifelğin Kaldırılması ve Hanedan Üyelerinin Yurtdışına Çıkarılmaları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 29-30, 2002, s.15-29, s.20-21; "İlmiye sınıfının ünlü isimlerini toplamış olan" ve "kesin olarak hilâfetçi" Teâli-i İslâm Cemiyeti (Eski Cemiyet-i Müderrisin) için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt 2, a.g.e., s.381-384, s.382, 383.

²³⁵⁶ Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, Cilt II, a.g.e., s.939.

²³⁵⁷ Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, Cilt II, a.g.e., s.926-930.

²³⁵⁸ Cevdet Küçük, "Abdülmecid Efendi" maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.263-264.

ekleyerek hanedanının devamlılığına vurgu yapmıştır. 21-27 Aralık 1922’de Hint Hilâfet Konferansı, Abdülmecid’in halifelliğini kabul etmiştir. Ayrıca, İstanbul’daki yabancı devlet sefirleri kendisini ziyaret etmeye devam etmiş; Abdülmecid de onlarla temas halinde olmaya özen göstermiştir.

İkinci Grup ve bağımsızların muhalefetine ve Abdülmecid’in ilk günden itibaren yetkilerini arttırmaya çalışmasına rağmen, Meclis içindeki bölünmede en etkili kesimin İttihat ve Terakki mensupları ve onlara yakın isimler olduğu anlaşılmaktadır. Aslolarak İstanbul’da bulunan ve Ankara-İstanbul çatışmasında da belirleyici oldukları anlaşılan İttihat ve Terakki mensupları, 12-13 Nisan 1923’te programatik hatlarını ve geleceklerini konu alan Kongre’nin de gösterdiği gibi, iki meclisliliği, güçler ayrılığını, yeni bir anayasa yapılmasını ve İstanbul’un başkent kalmasını savunmaktadırlar.²³⁵⁹ Müdafaa-i Hukuk Grubu içinde olan ve üst düzey yönetsel görevler alan çok önemli isimler de, bu meşrutiyetçi çizgiye yakın görünmektedir. Halifeyle ilişkileri bu çizgi içinde değerlendirildiği anlaşılan önde gelen isimler arasında, Refet Paşa, Ali Fuat Paşa, Kâzım Karabekir Paşa ve Rauf Bey de vardır.²³⁶⁰ Farklı kanallarla temsil ediliyor olsalar da, bu kesimin ne kadar geniş ve etkili olduğu, Mustafa Kemal Paşa’nın Ocak-Şubat 1923’te çıktığı ilk Yurt Gezisi’nin İttihat ve Terakki’nin güçlü olduğu Batı Anadolu’yu, İstanbul ve İstanbul basınına hedeflemiş olmasından anlaşılmaktadır.²³⁶¹

Bu gelişmelerin gösterdiği gibi, 1923 yılı Ocak ayında, Meclis, “devlet başkanlığı” sorununda düğümlenen bir türlü adını koyamadığı bir “yönetim biçimi” veya “hükümet şekli” krizi içine girmiş; kendi içinde bu sorunu çözme kabiliyetini kaybetmiş; ve hatta bu bölünme yeni iktidar odakları yaratacak düzeye gelmiş; Meclis’i ulusu bir bütün olarak temsil ve yönetme iddiasından uzaklaştırmaya ve dolayısıyla devletleşmekten alıkoymaktadır. Bu kriz, 1923 Ocak-1924 Mart aylarında toplumsal ilişkilerin farklı biçimlerde örgütlenmesi yönünde radikal adımların atılmasıyla aşılabacaktır.

Bir, içerde, “ulus”un egemenliğin tek ve tartışılmaz kaynağı olduğu yeni bir toplumsal ve siyasal birlik projesi örgütlenmiştir. Büyük Millet Meclisi, Misak-ı Milli temelli ulusal bağımsızlığın sağlanmasını esas alan bir örgütlenmeydi. Siyasal doğrultusu Misak-ı Milli olan farklı kişi ve oluşumların ittifakına dayanıyordu. Ancak, bu örgüt, sağladığı ulusal bağımsızlık temelinde, devletin egemenliğini nasıl kuracağı

²³⁵⁹ Erik Jan Zürcher, a.g.e., s.201-204.

²³⁶⁰ Ömür Sezgin, a.g.e., s.102, 107; Erik Jan Zürcher, a.g.e., s.199, 205-206; Kâzım Karabekir, a.g.e., s.1084-1086, 1180-1183.

²³⁶¹ Mustafa Kemal Paşa, bu ilk Yurt Gezisi’nde, İzmit’te İttihat ve Terakki’nin ileri gelenlerinden Kara Kemal’le de buluşmuştur. Erik Jan Zürcher, a.g.e., s.200-202; Ömür Sezgin, a.g.e., s.114-115. Mustafa Kemal Paşa’nın bu ilk Yurt Gezisi’nde kimlere hitap ettiği ve neler dediğiyle ilgili bkz. Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999.

konusunda ayrılmıştı. Dışarıya karşı ulus temelinde bir siyasal birlik kurulmuş; böylece dışardan bakıldığında “ulus” temelinde bağımsız bir devlet kurulmuş; Osmanlı “mülk”ü Türk “ulus”u temelinde yeniden örgütlenmişti. Ancak, içerde aynı sarahatın olduğu söylenemezdi.²³⁶² Meclis’e, ulus egemenliği kullanırken, “siyasal birikim” haklarına sahip kişilerle bu egemenliği paylaşacak mı, paylaşmayacak mı sorusu egemendi. İşte bu noktada, hakimiyet-i milliye’nin paylaşılmaz, tam ve mutlak olduğunu savunanlar, Birinci Meclis, Anadolu ve Rumeli Müdafaai Hukuk Cemiyetleri ve diğer siyasi oluşumlar dışında yeni bir örgütlenmeye gitmişlerdir. Bu siyasal örgütlenmenin bir ayağı, yeni bir partileşme süreci; yani 6 Aralık 1922’de Mustafa Kemal Paşa tarafından kurulacağı açıklanan Eylül 1923’te de kuruluşu gerçekleşen “Halk Fırkası”ydı.²³⁶³ Diğer, Lozan Görüşmelerinin başladığı haberinin hemen ardından, Hükümet’in verdiği teklif üzerine Nisan 1923’te alınan seçim kararıyla, muhalefeti dışarıda bırakacak İkinci Meclis’in kurulmasıdır.²³⁶⁴ İkinci Meclis ilk toplantısını 11 Ağustos 1923’te yapmıştır.

Birinci Meclis’in ittifaklarından ayrı bir partileşme ve bunun paralelinde İkinci Meclis’in kurulması, iki önemli uğraktan geçerek sağlanmış görünmektedir. Birincisi, Mustafa Kemal Paşa’nın ilki Ocak-Şubat 1923, diğeri Mart 1923’te gerçekleştirdiği Yurt Gezileridir.²³⁶⁵ Bir siyasal propaganda ve kulis işlevi gören bu gezilerde, Mustafa Kemal Paşa, “yeni hükümet şekli”ni ortaya koymuştur. Bu gezilerde “hükümet şekli”yle ortaya konan, toplumsal ilişkilerin “ulus” ölçeğinde örgütleneceğidir. Bu, toprak üzerindeki örgütlenmenin ne İslâm ümmetini ne de Turan’ı bir “ülke”yi esas alacağı ve toplumun bir “ulus” olarak kayıtsız şartsız bütün yönetsel süreçleri elinde bulunduracağını ifade etmektedir.²³⁶⁶ Toplumsal ilişkilerin örgütlenmesindeki merkezileşme de, bu iki esasa uygun olmalıdır. Bu nedenle, gezi demeçlerinin hedefine Padişah, Sultan ve Halife’yi bir bütün olarak ifade eden “saltanat-ı ferdiye” konmuştur.²³⁶⁷ Hilafetin de, “saltanat-ı ferdiye”nin bir biçimi olduğunu gösteren

²³⁶² “Mülk”ten “ulus”a geçiş yönünde bir kırılma olduğunu anlamamı sağlayan çalışmaları için Nizam Önen ve Cenk Reyhan’a teşekkür ederim. Bkz. Nizam Önen ve Cenk Reyhan, a.g.e. Ancak, onlar devletin toprak üzerinde örgütlenmesi temelinde bir soyutlama yaptıkları için “mülk”ten “ülke”ye geçiş olarak adlandırmışlardı kitaplarını; oysa burada sınırları “ülke” olan ama onu aşan dışarıya karşı ayrı bir toplumsal birlik kurma mücadelesi vardır. O nedenle, bu geçişi, toplumsal ilişkiler bağlamında “mülk”ten “ulus”a geçiş olarak adlandırmayı tercih ediyorum.

²³⁶³ Hakkı Uyar, *100 Soruda Cumhuriyet Halk Partisi Tarihçesi (1923-2010)*, Ankara, 2012, s.17-27.

²³⁶⁴ Ömür Sezgin, a.g.e., s.129-133.

²³⁶⁵ A.g.e., s.114, 128; Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, a.g.e.

²³⁶⁶ “Bizim için ne ittifad-ı İslâm ve ne de Turanizm mantıkî bir meslek-i siyaset olamaz itikadındayım. Artık Türkiye’nin devlet siyaseti, hudud-ı millîyesi dahilinde hâkimiyetine istinâden müstakil yaşamaktır. Bugünkü millî hükümetimizin düstur-ı hareketi budur.”; “Şimdiye kadar milletimizin başına gelen bütün felâketler kendi talih ve mukadderatını başka birisinin eline terk etmesinden neş’et etmiştir.” A.g.e., s.60.

²³⁶⁷ “Bu kadar acı tecrübeler geçiren milletin – ki artık namus ve hayatını muhafazaya karar vermiştir – bundan sonra hâkimiyetini bir şahsa vermesi kat’iyyen mümkün olmayacaktır.” A.g.e., s.62, 64, 68, 152-157.

Mustafa Kemal Paşa, saltanat ve hilafetin ayrılmasını savunduğu konuşmasına zıt şekilde, devlet yönetiminden ayrı, şer'an, dinen bir Hilâfet yoktur; bunu bilen muhalifler de Halife'yi Meclis'in başına geçirmeye, "devlet başkanı" yapmaya çalışıyorlar; buna izin verilemez demıştır.²³⁶⁸

İkincisi, İkinci Grup ve daha da önemlisi ayrı bir partileşme süreci içine girmiş İttihat ve Terakki'nin yeni Meclis'te ayrı birer örgüt olarak temsilini önleyecek şekilde, Birinci Meclis'in toplandığı son gün, yani 15 Nisan 1923'te Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda yapılan değişikliklerle, Halk Fırkası'nın "Dokuz Umde" adlı ilkelerinden farklı bir programla siyaset yapmanın yasaklanmasıdır.²³⁶⁹ Bu karar neticesinde, "Halk Fırkası" tekleşmeye başlayacak; İkinci Meclis'e İkinci Grup'tan hiçbir eski mebus giremediği gibi, Müdafaa-i Hukuk Grubu'ndan bazı kişiler de dışarda kalacaktır. Bu, Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun içindeki bir ayrışmanın gün yüzüne çıkmasına; 1924 yılında Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasıyla bu ayrışmanın resmileşmesine ve İzmir Suikasti davasına kadar giden iç hesaplaşmanın başlamasına yol açacaktır.

İki, Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun birinci maddesini, yani "Hâkimiyet, bilâ kayd ü şart milletindir." düşüncesini tartışmasız herşeyin önünde tutanlar, içerde söz konusu toplumsal ve siyasal birlik projesini örgütlerken, aynı zamanda onun temeli olacak yeni bir de "ulus" örgütlemişlerdir. Bir başka deyişle, değişik toplumsal tabakaları kendi "ulusal" birlik projelerine örgütlemişlerdir. Toplumsal ilişkilerin "ulus" ölçeğinde ve merkezinde "gayri-şahsi iktidar"ın durduğu yeni bir yoğunlaşma ve merkezileşme mekanizması kanalıyla örgütlenebileceğine ilişkin ilk irade beyanı, 1923 İzmir İktisat Kongresi'nin toplanmasıyla verilmiş; bu yöndeki ilk adım bu Kongre'yle atılmıştır.

İzmir İktisat Kongresi, Meclis Hükümeti'nin "ulusal" ekonomi politikası çerçevesinde, çiftçi, tüccar, sanayici ve işçi gruplarını bir araya getirmeyi hedeflemiştir.²³⁷⁰ Çıkarları birbirinden farklı bu toplumsal sınıf ve tabakaların, bir araya getirilmesi, çıkarlarının "ulusal" bir program, yani "genel çıkar" üzerinden uzlaştırılması ve temsili çabasıdır. Meclis Hükümeti, tüm bu sınıf ve tabakaların "genel çıkarı"nı temsil etme iradesinde olduğunu beyan etmiştir. Bu beyan, farklı sınıf ve

²³⁶⁸ A.g.e., s.124-142, 198-215.

²³⁶⁹ Erik Jan Zürcher, a.g.e., s.201-212; Tasfiye ve siyasi yasaklama sürecini İkinci Grup mebuslarından Ali Şükrü Bey'in (Trabzon) öldürülmesiyle başlatmak mümkündür. Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nun birinci maddesi "Saltanatın ilgasına ve hukuk-u hakimiyet ve hükümlerinin gayrikabil-i terk ve tecezzi ve ferağ olmak üzere Türkiye halkının mümessil-i hakikisi olan Büyük Millet Meclisi'nin şahsiyet-i maneviyesinde mündemiç bulunduğu dair 1 Teşrinisani 1338 tarihli karar hilafında veya Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin meşrutiyeti aleyhinde kavlen veya tahriren veya fiilen muhalefet veya ifsadat veya neşriyatta bulunan kesân hain-i vatana addolunur." şeklinde değiştirilmiştir. BMM ZC, C: 29, s.32'den aktaran Ahmet Demirel, a.g.e., s.527-528, 507-531.

²³⁷⁰ A. Gündüz Ökçün, a.g.e., s.ix.

tabakaların işbölümü ve dayanışma temellinde bir araya gelebileceği halkçılık düşüncesiyle de uyumludur. Çiftçi, tüccar, sanayici ve işçileri bir araya getirerek, “genel çıkar” altında sömürü ilişkilerinden ve sınıfsal farklılıklardan “soyutlanabilecek” bir “ulusal” birlik kurulabileceği iddia edilmiştir. Örneğin, büyük toprak sahipleri ile köylülüğün, “çiftçi” adıyla tek bir kategori altında toplanması, tabakaların özel çıkar ve farklılıklarını vurgulamak yerine, söz konusu halkçılık temelinde biraraya getirilmeleri, “genel çıkar” adına sömürü ilişkilerinden “soyutlanma” yönünde atılmış bir adımdır. Bu “genel çıkar”ın ancak “ulusal” bir iktisat politikası ve onun hedefine koyacağı bir “ulusal pazar”ın yaratılması ile mümkün olduğu savunulmuştur. İktisat Vekili Mahmut Esat Bey (İzmir), hükümetçe kongrenin amacını şöyle tespit ettiklerini söylemiştir.

“İktisat Kongresi’ni toplamaktan maksat, efendiler, Türkiye’nin her tarafı bir olduğu halde, mesafenin uzaklığından ve yolların fenalığından, mateessüf İstanbul’daki tüccarlarımız Avrupa’nın uzak memleketindeki tüccarları tanıdıkları halde, İstanbul’daki çiftçilerimiz uzak memleketlerdeki çiftçileri tanıdıkları halde, Erzurum’u, Diyarbakır’ı, Bitlis’i tanıyamayacak kadar feci vaziyettedirler.”²³⁷¹

Halkın “genel çıkarı”nı temsil edeceği ifade edilen “ulusal ekonomi programı”, özel bir sınıfın çıkarı, burjuvazinin “özel çıkarı”nı temsil etmektedir. 1923 Devrimi’ne karakterini kazandıran bu özellik ve “gayri-şahsi” temsil biçimi en açık ifadesini İzmir İktisat Kongresi’nde bulmuştur. “Teşebbüs-ü şahsiye”nin “istiklâl ve hürriyeti”ni gözetken, bu amaç doğrultusunda nakit (sermaye) açığını gidermeyi hedefleyen ve böylelikle onun istihsal (üretim) artışı sağlamasına çalışacak bir “ulusal ekonomi programı” oluşturulması amaçlanmıştır.²³⁷² Bu amaç, “ulusal” (Türk-Müslüman) burjuvazinin gayri-müslim burjuvazinin yerini alma mücadelesinin ilk defa Meclis Hükümeti’nce açıkça programatik hale getirildiğini gösterir.²³⁷³ Söz konusu hedef, sadece Anadolu esnaf ve eşrafının programı değil, aynı zamanda İstanbul’un Türk-Müslüman burjuvazisiyle kurulacak ittifakın da temelidir. İstanbul’da “Milli Türk Ticaret Birliği” ve İstanbul sanayicilerinin yaptığı kongre hazırlıkları bunu açıkça gösterir. Milli Türk Ticaret Birliği, “İstanbul’da ithalât ve ihracat ticaretinde Türklerin hakimiyetini temin” etmenin esas olduğunu, İstanbul Ticaret Odası’nın da bu doğrultuda “ıslah ve takviye” edilmesi gerektiğini savunmuş ve bu düşünce

²³⁷¹ “1923 Türkiye İktisat Kongresi hakkında Trabzon Meb’ûsu Ali Şükrü Bey’in sözlü sorusu, bu soruya İktisat Vekili ile İcra Vekilleri Heyeti Reisinin Cevapları ve T.B.M.M.’deki tartışmalar”dan aktaran A. Gündüz Ökçün, a.g.e., s.13, Hükümetin, Kongre’den beklentisinin “ulusal ekonomi politikası” oluşturma amacına yönelik olduğuna ilişkin bkz. A.g.e., s.11-17, 23-27.

²³⁷² A.g.e., s.11-17, 23-27.

²³⁷³ Kurtuluş Savaşı’nda bu mücadelenin önemine işaret eden bir çalışma için bkz. Çağlar Keyder, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, a.g.e., 46, 48, 86-88. Kongre’nin bu amacı da taşıdığı tespiti için bkz. A. Gündüz Ökçün, a.g.e., s.ix.

Kongre'deki en önemli savunularının başında gelmiştir.²³⁷⁴ Sermayenin Türk-Müslüman burjuvazi elinde yoğunlaşması yönündeki bu ortak hedef ile, İstanbul'un en önemli mülk sahibi sınıflarından biri, "ulusal" birlik projesinin parçası haline getirilmiş; İstanbul'da merkezileşen ve yoğunlaşan "bölüşüm ve iktidar ilişkileri"nin en önemli bileşeni Ankara'ya bağlanmıştır.

İzmir İktisat Kongresi'nin genel hatlarını belirlediği "ulusal ekonomi programı"yla, "ulusal pazar"ın uluslararası pazarla eklemlenmesinin de artık İstanbul üzerinden değil, Ankara üzerinden sağlanacağı beyan edilmiştir.²³⁷⁵ Bu "ulusal irade" beyanı, Lozan görüşmelerinin askıya alındığı bir dönemde toplanan Kongre için çok büyük önem arz etmiştir. Beyan, sözel olduğu kadar fiili olarak da gösterilmeye çalışılan bir irade ile ortaya konmuştur. İzmir'de açılan Numune Sergisi ve Chester Projesi eklemlenme beyanının açık göstergeleri olmuştur.²³⁷⁶ Ancak bunun kapitülasyonların kaldırıldığı ve Türk-Müslüman burjuvazisinin teklediği koşullarda mümkün olabileceği vurgulanmıştır.²³⁷⁷

"İktisat Kongresinden maksat ezcümle Türkler ile ecanib arasında ve bilhassa ilm-ü irfan sermayesinden müstağni olmadığımızı tamamilen müdrik olarak Avrupa ve Amerika ile Türkler arasında bilâ vasıta tesisi münasebet ve tavsi-i alâka ve vesait ve avâmilini müzakere ve tespittir. Yeni Türkiye'nin vatanına karşı perverde ettiği hissiyat ve garp ilm-ü İrfan ve sermayesinden istifadeye ne derece bahiskâr olduğunu olduğunu şimdiden gösterdiğine en bariz bir delil de vasi bir meblağı istilzam edecek olan ve bütün memleketin baştanbaşa imarını istihdaf eden der derst-i intac Amerikalı *Chester* projesidir. Mamafih şunu da ilave edelim ki, artık Türkler, kendi aleyhinde kullanılan düşman silâhları için sarfedilecek paraların bir takım fuzûli ve tûfeyli şahıs tarafından bu memlekette kazanılmasına meydan vermemeği kat'iyen kararlaştırmışlardır. Türk namı taşıyan İstanbul Ticaret Odasında şimdiye kadar Türkü temsil edecek âmillerin bulunmaması bugün mezkûr Odada bu âmilin hakim olması lüzûmunu kendi kendine tevliid etmiştir."²³⁷⁸

İçerde İstanbul burjuvazisiyle kurulan ittifak ve dışarıya karşı verilen eklemlenme mesajıyla, İzmir İktisat Kongresi, "ulusal" birlik projesini tamamlamış ve projenin iktidar mücadelesinde teklediği yönünde en önemli adımlardan olmuştur.

"Hakimiyet-i milliye"nin Ocak-Nisan aylarında yeniden örgütlenmesini sağlayan bu adımların ilk somut kazanımı, 24 Temmuz 1923 tarihinde Lozan Antlaşması'nın imzalanmasıyla ulusal bağımsızlığın sağlanması olmuştur. İkinci somut kazanım, Kurtuluş Savaşı'nın ve Birinci Meclis'in kurucu düşüncesi olmuş olan "müdafaa-i

²³⁷⁴ A. Gündüz Ökçün, a.g.e., s.86, 88.

²³⁷⁵ A.g.e., s.ix.

²³⁷⁶ A.g.e., s.7, 10, 11, 16, 215-230, 265, 293, 312, 384.

²³⁷⁷ A.g.e., s.34, 58, 181, 246, 258, 358.

²³⁷⁸ A.g.e., s.7.

hukuk” düşüncesinden ayrılan “hakimiyet-i milliye” düşüncesinin programatik ve örgütsel bir forma kavuştuğu Halk Fırkası’nın 11 Eylül 1923’te kuruluşu olmuştur.²³⁷⁹ 1923 Devrimin siyasal kadroları böylelikle örgütlenmelerinin son halkasını tamamlamış; böylelikle hem Osmanlı dönemi kadrolarından ayrışma yönünde bir adım atılmış hem de Meclis içinde yoğunlaşan “kişisel iktidar” eksenli mücadelede “gayri-şahsi” burjuva iktidarının örgütsel çatısı ortaya çıkmıştır. Bunu takiben, Meclis binasının da yeni bir binaya taşınması yönündeki çalışmalar başlatılmıştır.²³⁸⁰ İkinci Meclis’in Vedat Tek tarafından Cumhuriyet Halk Fırkası Mahfeli olarak tasarlanmış olması çarpıcıdır. Üçüncü kazanım, egemenliğin “hakimiyet-i milliye”nin temsil edildiği siyasal coğrafyada merkezileşeceğinin gösterilmesiyle gelmiştir. Kasım 1922’de 312 sayılı *Heyeti Umumiye Kararı*, İstanbul’da merkezleşmiş toplumsal ilişkileri başka bir merkeze bağlayarak örgütlemenin ilk adımı olmuş; ama atılan bu ilk neşter, ancak Lozan Antlaşmasının imzalandığı ve Meclis seçimlerinin yenilenerek İkinci Meclis’in kurulduğu 13 Ekim 1923’de Ankara’nın başkent yapılmasıyla hem emperyalist güçlere hem de Halife’nin “devlet başkanı” olduğu meşrutiyetçi bir yönetim biçiminden yana olan içerdeki iktidar odağına karşı verilen iktidar mücadelesinin somut kazanımlarından birine dönüşmüştür.²³⁸¹

Bu gelişmeleri takiben, Lozan Barış Görüşmeleri’ndeki fikir ayrılıklarını ve İsmet Paşa’nın kendisini atlayarak doğrudan Meclis Reisi Mustafa Kemal Paşa’yla görüşmesini gerekçe göstererek İcra Vekilleri Heyeti Reisi Rauf Bey (Sivas) istifa edecektir.²³⁸²

Ekim 1923’e gelindiğinde iktidar mücadelesi, eski Birinci Grup kadroları arasında verilecek son raunduna girmiştir. “Kişisel iktidar” karşısındaki mücadelenin sondan bir önceki halkası, 29 Ekim 1923’te Cumhuriyet’in ilan edilmesi olacaktır. Mustafa Kemal Paşa, Cumhuriyet’in ilanına karşı çıkabilecek isimlerin Ankara dışında olduğu bir dönemde, Ali Fethi Bey (Kozan) Hükümeti’nin çekilmesini istemiştir.²³⁸³ Hükümetin istifası, Teşkilât-ı Esasiye Kanunu’na göre (md.8) Meclis’e yeni bir hükümet oluşturma görevi vermiş; ancak Mustafa Kemal Paşa, yeni hükümette yer alınmasını desteklemeyince Meclis görüşmelerinden bir sonuç alınamamış ve yeni bir “hükümet krizi” ortaya çıkmıştır. Meclis Reisi olarak görüşünü bildiren Mustafa Kemal Paşa,

²³⁷⁹ Hakkı Uyar, a.g.e., s.17-27.

²³⁸⁰ İkinci Meclis binası 18 Ekim 1924’te açılacak ve 1961 yılına kadar Meclis, bu binada faaliyetlerini sürdürecektir. Ahmet Demirel, a.g.e.; Nuray Bayraktar, “Tarihe Eş Zamanlı Tanıklık: Ulus ve Kızılay Meydanlarının Değişim Süreci”, *Ankara Araştırmaları Dergisi-Journal of Ankara Studies*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2013, s.32.

²³⁸¹ Tayfun Çınar, a.g.e., s.183-196.

²³⁸² Erik Jan Zürcher, a.g.e., s.206.

²³⁸³ A.g.e., s.206-207.

sorunun o aşamadan sonra ancak Anayasa'yı değiştirilerek çözülebileceğini söylemiş ve böylelikle Cumhuriyet'in ilanı gündeme gelmiştir. Rauf Bey ve Kâzım Karabekir Paşa gibi önemli isimlerin muhalefetine rağmen, 29 Ekim 1923 tarihinde yapılan Anayasa değişikliğiyle Cumhuriyet ilan edilmiştir.

Cumhuriyet'in ilanı Teşkilât-ı Esasiye Kanunu'nun değil, ama kimi maddelerinin değiştirilmesiyle yapılmıştır.²³⁸⁴ “Hâkimiyet-i milliye”yi düzenleyen birinci maddeye, “Türkiye Devletinin şekli-i hükümeti, Cumhuriyettir.” cümlesi eklenerek “hâkimiyet-i milliye”nin şekli açıkça ifade edilmiş; milletin egemenliğini nasıl kullanacağı üzerindeki tartışmalara son verilmiştir. Hükümet şeklini belirleyen en önemli değişiklik ise, Cumhurbaşkanlığı (Reisicumhur) makamının tesisi olmuştur. Çünkü, Büyük Millet Meclisi'nin yetkileri ve kuvvetler birliğine dayanan özgün biçimi korunmakla ve İcra Vekilleri Heyeti aracılığıyla da olsa eskisi gibi Meclis'in Türkiye Devleti'ni idare edeceği vurgulanmakla birlikte, hükümete dair başka hiçbir değişiklik yapılmazken, Anayasa'ya üç yeni madde eklenerek Cumhurbaşkanlığı makamı düzenlenmiştir. Cumhurbaşkanı “devletin reisi” olarak ilan edilmiştir (md.11). Böylelikle 1 Kasım 1922'de Saltanat'ın kaldırılmasıyla resmi olarak boş kalan “devlet başkanlığı” makamı ilk kez ve hatta Lozan'da bağımsız bir devlet olarak tanındıktan sonra belirlenmiştir. Bundan sonra, Cumhurbaşkanı, Meclis Reisi değil, “devlet reisi” sıfatıyla Meclise ve Heyet-i Vekile'ye risayet edecektir (md.11). Bu hüküm, Meclis'in konvansiyonel niteliğine son vermiş; İcra Vekilliği ve Meclis Riyaseti'nin daha önceden ayrılmasına benzer şekilde, “devlet başkanlığı” makamı da bu sefer diğer ikisinden ayırmıştır.²³⁸⁵ İcra Vekilleri Reisi'ni belirleyecek, Meclis Riyaseti'nin üstünde yer alacak bu makam, “hâkimiyet-i milliye”ye, yani milli egemenliğin herşeyin üstünde olmasına istinaden, yine Meclis Riyaseti'nde olduğu gibi, Meclis *içinden ve tarafından* seçilecektir: “Türkiye Reisicumhuru, Türkiye Büyük Millet Meclisi Heyet-i Umumiyesi tarafından ve kendi âzası meyanından bir intihap devresi için intihap olunur.” (md.10) Böylelikle, “devlet başkanlığı” makamı da dahil, bütün devlet örgütlenmesinde “ulusal egemenlik”, yani “gayri-şahsi iktidar”ın siyasal formu esas alınmış; kaynağını Meclis'ten, yani “ulus”un temsilcilerinden, dolaylı olarak da “ulus”tan almayan hiçbir hükümet organı bırakılmamış; “kişisel iktidar”ın anayasal temelleri ortadan kaldırılmıştır.

Yeni Anayasa ve yeni devletin şeklini belirleyecek son gelişme ise, 3 Mart 1924'te Hilafetin kaldırılması olmuştur. 29 Ekim 1923'teki değişiklik ile Anayasa'ya yeni bir

²³⁸⁴ “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun Bazı Mevaddının Tavzihan Tadiline Dair Kanun”, Suna Kili ve Şeref Gözübüyük, a.g.e., s.119.

²³⁸⁵ Çok önemli bir değişiklik olmasına rağmen, Meclis Başkanlığı'yla ilgili kapsamlı bir çalışması olan Şeref İba, bu değişikliği görmemiş ve 1923-24 dönemi arasındaki boşluğu incelememiştir. Bkz. Şeref İba, *Türkiye'de Meclis Başkanlığı ve Başkanlık Divanı*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2001, s.12-15.

madde eklenmiş; “Türkiye Devletinin dini, Din-i İslâmdır.” denmiş olmasına rağmen, yeni devlete yöneltilecek dinî içerikli eleştiriler artmış ve muhalefetin Halife’nin etrafında yoğunlaşma eğilimi güçlenmiştir. Kimi “hoca efendiler” kadar, İstanbul’da “genelleşmiş kişisel iktidar”ın parçası olagelmış kişiler ile İttihat ve Terakki mensupları da Hilafet makamının korunmasını desteklemektedir. Ancak, destek, görünüşteki içeriğini aşıyordu. Yabancı temsilcilerle görüşmeye devam etmesi, hilafetin uluslararası gücünü kullanmaya yönelik hamleleri, subayları kabulü, cumhurbaşkanlığı ödeneğinden daha yüksek bir hilafet tahsisatı istemesi, Halife’nin ve onu destekleyenlerin, Hilafeti sadece bir makam olarak korumak istediklerini değil, “devlet başkanlığı” makamına dönüştürmek istediklerini ve hatta fiilen öyle gördüklerini gösteriyordu.²³⁸⁶

Uluslararası boyutu da önemli olmakla birlikte, sorunun temelinde, kimi mülk sahibi sınıf ve tabakaların, hala iktidarlarını Hilafet makamının temsil ettiği “kişisel iktidar” odağında yoğunlaştırmakta ve merkezileştirmekte olmalarıydı. İstanbul’un hala bu merkezileşme ve yoğunlaşmanın özeği olarak kendini koruması ve hatta Ankara’ya karşı cephe alması bunun açık göstergesiydi. Daha da açık ifadesini ise, 19.yy sonu ve 20.yy itibarıyla, artığın “siyasal zor” kanalıyla çekildiği en önemli usul olan ve hatta iltizamın da büyük oranda üzerinden örgütlendiği vakıf sisteminin ve bu yolla “siyasal birikim” haklarını koruyan mülk sahibi sınıfların İstanbul’da merkezileşmesi ve yoğunlaşmasında buluyordu; bu usul de, açıktan şer’î hükümler ile Hilafet gibi güçlü bir merkeze ihtiyaç duymaktaydı. İstanbul’un idaresinin 1922 yılında Meclis Hükümeti’ne geçmesiyle, sadece bu usulün idaresini üstlenen Evkaf-ı Hümayun Nezâreti değişmemiş; yönetim İstanbul Vakıflar Müdürlüğü’yle Vekâlete bağlanırken, gelirlerin de emaneten Vekâlette toplanmasına; yani, gelirlerin vakıflardan alınarak kamu maliyesine aktarılmasına karar verilmişti.²³⁸⁷ Gayri sahih vakıfların sadece aşarı vakfedilebilecek, harçlar Maliye Hazinesi’ne aktarılacaktı. Ancak, hala Şer’îye ve Evkaf Vekâleti olduğu ve bu vesileyle Şûrayı Evkâf gibi bir Vakıflar Meclisi örgütlenmesine gidilebildiği için, vakıf yönetimleri özerkliklerini koruyabilmişti. Sadece İstanbul’daki 10.000’in üzerindeki ve toplam vakıf gelirlerinin 1/3’ünü oluşturan mülhak vakfın kayıtlarını tutmak için Evkâf-ı Mülhaka Müdürlüğü mevcuttu. 1923’te çıkarılan Evkaf Müfettişleri Talimatnamesi’nin ardından 1924 yılında İstanbul Evkâf Müdürlüğü haricindeki evkâf müdürlükleri ve müstakil memurlar mülki amirlere bağlanmıştı. Bu verilerden de anlaşılacağı üzere, bu son kavga, sadece kişisel çekişmelerle veya dinî saiklerle belirlenen bir kavga değil; bir bölüşüm kavgasıydı.

²³⁸⁶ Niyazi Berkes, a.g.e., s.509-516.

²³⁸⁷ Nazif Öztürk, a.g.e., s.87-89, 115.

25 Şubat 1924'te Meclis'te başlayan tartışmalar sonunda,²³⁸⁸ 3 Mart 1924 tarihinde “kişisel iktidar”ın merkezinde durduğu bu “siyasal birikim” mekanizmasına topyekûn son verecek kararlar alınmıştır. Bu kararların hepsinin aynı gün alınmış olması bile, birbiri içine geçen mahiyetini ortaya koyar. Bu tarih itibarıyla, *431 sayılı Hilafetin İlgasına ve Hanedan-ı Osmaninin Türkiye Cumhuriyeti Memaliki Haricine Çıkarılmasına dair Kanun* kabul edilmiştir.²³⁸⁹ Bu kararla, hanedanın siyasi hakları sona erdiği gibi, vatandaşlık hakları da sona ermiş; Türkiye Cumhuriyeti dahilinde emvali gayrimenkule tasarruf etmeleri yasaklanmış (md.5); mevcut varlıklarını en geç bir yıl süre zarfında tasfiye etmeleri hükme bağlanmıştır (md.7). Böylelikle, “kişisel iktidar”ı elinde bulunduran kişi ve ailesinin bütün “mülkî” hakları sona ermiş; “siyasal birikim” hakları neticesinde ellerinde bulundurdıkları mülkiyetlerine de millet adına el konulmuştur. “Kişisel iktidar”ın son kalesi Hilafetin ilgasıyla “gayri-şahsi iktidar”ın kuruluşunun tamamlandığının en açık göstergesi de, kanunun 8. ve 11. maddelerinde belirtildiği şekliyle, Padişahlık makamına ait “tapuya merbut emvali gayrimenkule” ile “Hazine-i Hümayûn”a ait saray, kasır, mebani ve arazinin “milletle intikal ettiği”nin hükme bağlanmış olmasıdır.

Aynı gün, yani 3 Mart 1924'te, bu kararı bütünleyecek şekilde, Şeriye ve Evkâf Vekaleti'nin de kaldırılmasına karar verilmiştir.²³⁹⁰ Bu karar neticesinde, Başvekkâlele bağlı bir genel müdürlük şeklinde örgütlenecek Evkâf Umum Müdürlüğü kurulmuş ve vakıfların vekâlet düzeyinde yönetimine son verilmiştir.²³⁹¹ Vakıfların özerkleşmiş genel idarelerinin de sonu olan bu karar, 1926 yılında kurulacak “Tasfiye Komisyonu” kararları ile tamamlanacaktır. Bu karara istinaden, ayrıca, 1925 yılında aşar kaldırılabilir; 8 müstesna vakıf haricindeki bütün tekke ve zaviyeler kapatılabilir. Aynı kararla, şer'î işlerin de vekâlet düzeyinde örgütlenmesine son verilmiş ve Başvekkâlele bağlı Diyanet İşleri Reisliği kurulmuştur. Böylece bu faaliyetlerin tümü maaşlı personel eliyle ve Maliye Vekâletince üstlenilmiştir. Bu vekâletin sorumluluğunda olan eğitim alanı da, aynı gün çıkarılan Tevhid-i Tedrisat Kanunu'yla Maarif Vekâleti'nin sorumluluğuna bırakılmıştır.²³⁹² Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nun devletleştiği günden o güne kadar “siyasal birikim” haklarına sahip olmuş önemli mülk sahipleri tabakalardan olan ulema, tarikat ehli ve vakıf

²³⁸⁸ Niyazi Berkes, a.g.e., s.515.

²³⁸⁹ Suna Kili ve Şeref Gözübüyük, a.g.e., s.122-123; Düstur, Tertip 3, Cilt 5, s.323, RG:63 (06/03/1340-1924).

²³⁹⁰ 429 sayılı Şeriye ve Evkaf ve Erkânı Harbiye Umumiye Vekâletlerinin İlgasına dair Kanun, BMM ZC, C: 7, İ: 2, Birinci Celse, 03/03/1924, s.19, 23-26.

²³⁹¹ Nazif Öztürk, a.g.e., s.90-93, 115.

²³⁹² 430 sayılı Tevhidi Tedrisat Kanunu, Düstur, Tertip 3, Cilt 5, s.322; RG: 63 (06/03/1340-1924)

mütevellilerinin “siyasal zor” yoluyla bölüşüm ilişkilerine dahil olmalarına son verilmiştir.

Mustafa Kemal Paşa’nın Ekim 1923’te “hükümet krizi”ni artık ancak bir anayasa değişikliğinin aşabileceği yönündeki sözlerinin üstünden kısa bir süre sonra, 3 Mart 1924 tarihinde anayasa değişikliğinin önünü açan bu kararların alınmasıyla, 20 Nisan 1924 tarihinde Teşkilât-ı Esasiye Kanunu’nda değişiklik yapılmış ve 1924 Anayasası kabul edilmiştir.²³⁹³ Büyük Millet Meclisi’nin toplandığı ilk günden beri, farklı şekillerde su yüzüne çıkan “hükümet krizi”, nihai olarak, İcra Vekilleri Heyeti’nin görev, yetki ve sorumluluklarını düzenlemeyen, hatta bir kez daha düzenlemeyi kanuna bırakan (md.47, 48); ama bir “devlet başkanlığı” makamı ve yürütmenin başı olarak Cumhurbaşkanlığını düzenleyen, Cumhurbaşkanlığının görev, yetki ve sorumluluklarını açıkça belirleyen (md.31-43) yeni anayasayla aşılmıştır. “Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir.” (md.1) diye başlayan Anayasa, “Devletin reisi” olarak “Reisicumhur”u tayin etmiştir (md.31). İcra Vekilleri Heyeti Reisi’nin tayini (md.43), İcra Vekillerinin belirlenmesi (md.44, 45), Meclis’in kendiliğinden toplanması önündeki engellerin aşılması ve Millet Meclis’inin yetkilerinin her şeyin üstünde görülerek güvence altına alınması (md.4-7), Meclis’in çıkardığı kanunların onaylanması ve af kararlarının verilmesi (md.35, 42), başkumandanlığın üstlenilmesi (md.40) sorunları böylece çözülmüş olur. Bu sorunlar çözülürken, “devlet başkanı” da dahil yürütme organı bir bütün olarak Meclis karşısında sorunlu olacak; ona hesap verecektir (md.7, 41). Meclis’in üstünlüğü, Cumhurbaşkanı’na sadece Meclis Reisi’nin vekâlet edebileceği hükmü ile bir kez daha pekiştirilmiştir (md.33). “Karşı-imza kuralı” ile, son yıllarında yeniden mutlakiyetçi bir biçim alan Osmanlı İmparatorluğu’ndan farklı olarak, “devlet başkanı”nın “siyasi sorumsuzluğu” ve dolayısıyla mutlak bir monark gibi asla tek başına karar alamayacağı hükme bağlanmıştır (md.39). Cumhurbaşkanlığı makamı, yeni devletin organlaşmasını tamamlayarak kuruluşunu sağlayan idari teşkilat olmuştur. Çünkü, Meclis içinden ve onun tarafından seçilen bir “devlet başkanlığı” makamı, ulusal egemenliğin başka hiçbir makam ve organla paylaşılmadan kullanılabilmesinin idarî mekanizması olarak belirmiştir.

²³⁹³ “Teşkilat-ı Esasiye Kanunu ve Değişiklikleri”, Suna Kili ve Şeref Gözübüyük, a.g.e., s.127-151.

SONUÇ

Osmanlı ve Türkiye tarihi yazınında hegemonik hale gelen “merkeziyetçi” “güçlü devlet geleneği” veya “bürokratik devlet geleneği” tezinin temel referansı Osmanlı toplumsal ve siyasal düzeninin *explanan*’ı “kadir-i mutlak padişah”tır. Weber’in “sultanizm” kavramından yola çıkarak oluşturulan “Osmanlı Padişahı” imgesi, mutlak mülkü olan topraklar üzerinde tek kişisel ve keyfi otoriteyi temsil eder; “Osmanlı İmparatorluğu” da, merkezinde Padişah’ın durduğu, tüm toplumsal düzene hükmeden merkeziyetçi, otoriter, despotik, ceberrut ve geleneksel bir patrimoniyal devlettir.²³⁹⁴ Topluma dışsal, tarih boyunca değişmeden kalan ve kendini tüm toplumsal örgütlenmeye dayatan bu mutlak otorite imgesi, Osmanlı ve Cumhuriyet yazınında siyasal-ideolojik alanı ontolojik olarak toplumdan ayrı, zamansal ve mekânsal olarak onun üstünde kurucu bir özne haline getirmiştir. Yönetmel yapı ve düşünce de, sadece bu “ideal” otoritenin, kendini tekrar ve tekrar aynı şekilde üretmeye devam ettiği “biricik” biçimleri içinde görüle gelmiştir.

Bu tablo karşısında, tezin ilk sorusu, bu görüntüyü yaratan ama bu görüntüye teslim olmamızı engelleyecek şey nedir sorusu, olmuştur. Bu sorunun ön açıcı iki bileşeni vardır. Bir, bu görüntünün, “güçlü devlet geleneği” tezinin, diğerleri içinden “soyutladığı” bir görüntü olduğudur. Belirli bir soyutlama faaliyetinin ürünü, “soyutlanmış” bir görüntü ile karşı karşıya olduğumuz kesindir. Ancak, iki, herhangi bir soyutlama faaliyetinde olduğu gibi, yani toplumsal olan’ın belli bir biçime indirgenmesi veya toplumsal olan’a belli bir anlam yüklenmesinden önce olduğu gibi, “güçlü devlet geleneği” tezinden de önce varolan bir toplumsal gerçeklik vardır. Soru, bu toplumsal gerçeklikle, somut’la kurulacak yeni bir dialogla cevaplanabilir. Somut’la diyalog da ancak, “soyutlanmış” görüntünün verili kabul edilmesi yerine, bu görüntünün diğer toplumsal biçimler gibi tarihsel, yani zamana ve mekâna göre değişen özgül ve geçici bir biçim olduğu ve tarihsel olarak belirlenmiş bir içerik’ten bağımsız biçimlenmiş olamayacağı ön kabulüyle hareket edersek mümkün olabilir. Dolayısıyla, bir, Padişahı tarihsel ve toplumsal somutluğu içinde görünür kılmak; iki, somutta ortaya çıkan görüntülerin “nasıl” bir sürecin sonunda sonal formlarını alarak biçimlendiklerini araştırmak gerekir.

Osmanlı İmparatorluğu’nun kuruluşundan yıkılışına kadar geçen tarihsel kesit boyunca Osmanlı Padişahı’nı bir süreç içinde, yani devingen toplumsal ilişkiler bütünü içinde ve kendi oluşum ve devinimi içinde görünür kılmaya çalıştığımız zaman, tek ve

²³⁹⁴ Halil İnalcık, “Comments on ‘Sultanizm’ ...”, a.g.e.; Ali Rıza Güngen ve Şafak Erten, a.g.e.

değişmez bir “devlet başkanlığı” biçimiyle karşı karşıya olmadığımızı görürüz. Osmanlı Padişah’ı, diğer toplumsal gerçeklikler gibi, sadece belirli tarihsel dönemlerde belirli biçimler almış ve bu biçimler “toplumsal ilişkilerin örgütlenme tarzı”ndaki değişime paralel olmuştur. Bu haliyle, padişahlığın bir “devlet başkanlığı” biçimi (makam ve/veya organ) olarak değişimi toplumsal ilişkilerin ve onların örgütlenme tarzını ifade eden siyasal biçimlerin (beylik, imparatorluk) değişimiyle paralel, onlara koşuttur.

13.yy’da Osmanlılar tarih sahnesine çıktığı zaman, henüz toplumsal ilişkileri örgütlenme tarzları devlet biçiminde değildi. Bu dönemde Osmanlılar beylik biçiminde örgütlenmişlerdi. Osmanlı Beyliği kabile konfederasyonları kurma aşamasına gelmiş ve Cengiz Han Konfederasyonu ile siyasal bir form almaya başlamış Türk-Moğol kabilelerinin içinden çıkan bir boy olarak 13.yy’da Anadolu’ya gelmiş ve yerleştiği coğrafyada Bizans, Anadolu Selçuklu ve İlhanlı (Moğol) İmparatorluklarının gelişkin toplumsal örgütlenmeleri ile karşılaşmıştır. Osmanogullarının kurduğu beylik kendi kabile örgütlenmeleri ile Anadolu’nun feodal toplumsal örgütlenmesi üstünde yükselmiştir.

Osmanlılar için beylikleşme süreci, farklılaşmış/tabakalaşmış yani sınıfsal oluşumun başladığı bir kabile içinde, sınıflaşma ve soylulaşma dinamikleri doğrultusunda boy-beyliğinden itibaren kişisel himaye ilişkileri kanalıyla kurulan süel hiyerarşinin tepesindeki soylular kurulunun tekleşmesi, onların içinden gelen tek bir soy’un hanedanlık karakteri kazanması ve bu soy’un başındaki kişinin de hem kendi soy’unun hem de diğer soy’ların üstünde iktidarını kurmasıyla gerçekleşmiştir. Sınıflaşma ve soylulaşmanın ürünü olan bu yoğunlaşma ve merkezileşme süreci, kişisel tabiiyet bağlarıyla (vassallık ilişkileri) kurulan tek soy-aile ve tek kişi yönetimini ortaya çıkarmıştır. Tek soy-aile ve tek kişiyi öne çıkaran bu süreç, diğer boy’lar üzerinde gâza düşüncesi ve gazilik savaşlarıyla kurulmaya çalışılan bir hakimiyet mücadelesiyle şekillenmiştir. Burada kişi, kapitalizmin toplumu atomize ederek ortaya çıkardığı “birey” değil, sınıflaşma-soylulaşma sürecinin ortaya çıkardığı kişidir; dolayısıyla “Osmanlı Padişahı”na atfedildiği gibi, “birey”in kimi karakteristik özelliklerinden dolayı değil sınıflaşma-soylulaşma sürecinin sonucu bir siyasal form olarak Beyliğin ve Bey’in ortaya çıkışı söz konusudur ve henüz ne bu Beylik bir devlet ne de Bey “devletin başı”, “devletin kurucusu”, yani “devlet başkanı”dır. “Mülk”, henüz kandaşlık bağlarının tam olarak çözülmediği ve birbirine gevşek kişisel tabiiyet bağlarıyla bağlı bu “boy”larda “Beyin iktidarı” demektir.

“Ekme bağ bağlanırsın / Ekme ekin eğlenirsin / Çek deveyi güt koyunu / Bir gün olur beğlenirsin” dizelerine yansıdığı gibi,²³⁹⁵ Anadolu’daki feodal toplumsal ilişkiler içine girdikçe, yani doğrudan üreticiler yerleşik yaşama geçerek *beğlendikçe* veya aynı anlama gelmek üzere toprakla birlikte bir beye bağlandıkça, topluluğun beye ve beylerin beylere bağlanması giderek daha sistematik hale gelmiş, siyasal-ideolojik kurumsal bir form kazanmış ve Bey’in tekleşme süreci mutlaklaşarak beyler üstü konumuyla topluluk-üstü bir soyutluk düzeyine ulaşmıştır. Bu süreç, feodalleşmeyle birlikte, beylerin topluluk (cemaat, aşiret) içindeki “kandaşlık bağları”nı tamamen çözerek doğrudan üreticinin emeğini tartışmasız temellük edebildikleri, topluluğun ortak mülkü gibi görünen toprak üzerinde özel mülkiyet haklarını tesis edebildikleri, yönetenlerle yönetilenleri birbirinden ayırabildikleri bir sürecin ürünü olmuştur. Beylerin kendi boylarında mülkiyet (emek ve toprak üzerinde temellük) ve yönetim ilişkileri bağlamında tekleşme, “kişiselleşme”, mutlaklaşma süreçlerine paralel şekilde Bey de kendi boyu ve diğer boylar üzerinde tekleşmiştir. Mülkiyetin doğrudan üreticiden kopup artık-ürün biçiminde giderek daha az elde toplanmaya başlaması, yani sömürünün yoğunlaşması; “başkalarının emek yetisini dağıtma kudreti”ne sahip olanların da ortak mülkiyetten bağımsız “soyut” bir “ortaklaşalık formu” üzerinden toplumsal iktidarlarını sürdürmelerini sağlayacak “siyasal birikim”nin temellerini atmaları ve iktidarın bu kolektif bileşiminin merkezileşmesi, beyin tekleşmesinin öncelikli koşullarıdır. Böylece, beylik devletleşme sürecine girmiş; topluluk-üstü bağımsız bir form almaya ve toplumdan soyutlanmaya başlamıştır. Beylik örgütünden “mülk-devlet”e geçiş süreci başlamıştır.²³⁹⁶

“Başkalarının emek yetisini dağıtma kudreti”nin yoğunlaşması ve merkezileşmesinin ortaya çıkardığı devletin, merkezileşme düzeyini ve merkezî karakterini belirleyen ise, “ortaklaşalık formları”nın çözülüp çözülmemesi değil, ama çözülme düzeyi ve buna paralel olarak beyler arası, yani sınıf-içi mücadele sonucunda ortaya çıkan beyler arasındaki kişisel tabiiyet ilişkilerinin karakteri olmuştur. Anadolu Beylikleri döneminde olduğu gibi artık-ürünün daha yaygın ve birbirine görece daha eş güçteki beyler tarafından temellük edildiği koşullarda olduğu gibi bir bey diğer beyler üzerinde hâkimiyet kur(a)madan, yan yana yaşayabilir. Bey’in diğer beyler üzerindeki hâkimiyeti İlhanlılar (Moğol) döneminde olduğu gibi daha gevşek himaye ilişkileri üzerinden kurulmuş olabilir. Batı feodalizminin idari örgütlenmesine benzeyen bu örneklerin tersine, Bizans İmparatorluğu’nda olduğu gibi “merkezî feodal” olarak

²³⁹⁵ Cemal Kafadar, a.g.e., s.202.

²³⁹⁶ Ümit Hassan, *İbn Haldun*, a.g.e., s.203, 215, 256-258.

tanımlayabileceğimiz devletlerde ise, bu mücadele mutlak hâkimiyet yönünde evrilmiş olabilir. İşte, Osmanlı İmparatorluğu'nda da sınıf mücadelesi Bey'in mutlak hâkimiyeti yönünde evrilmiştir.

Bu mutlak hâkimiyet, üretim araçlarının (toprak) belirli bir “ortaklaşalık formu” içinde temellük edildiği “üstün mülkiyet hakları” üzerinden kurulan beyler arası bir kişisel tabiiyet hiyerarşisini kapsar ve devletleşmeye yol açan tekleşmenin, diğer soyluları, yani mülk sahibi sınıfları dışlayan değil, onların da parçası oldukları bir süreç olduğunu gösterir. Tek bir “kişi”yi mutlaklaştıran bu süreç, kişisel tabiiyet ilişkilerinin merkezileşmesinin ürünü olduğu için ve ancak bu şekilde varlık bulabileceği için, mülk sahibi sınıfların kolektif sömürü ve yönetim mekanizmasına dayanır ve onu, varlığının yegâne koşulu olarak korur. Merkezi feodal devletin, yani imparatorluğun daha ilk aşamalarında beliren Kurultay ve Divan gibi kolektif karar alma organları soylu mülk sahibi sınıfların “kolektif sömürü ve yönetim”inin göstergesidir. Gâzi beylerin kendine bağlı tımarlı sipahilere kumandanlık ettiği askeri “mülk” alanı ve yerel beylerin kendi hanedanlık toprakları üzerindeki “mülk” alanı, özel mülkiyetin derecelenmesi ve kişisel tabiiyet ilişkilerinin belirli bir hiyerarşi içinde merkezileşmesi sonucu en üstte tek Bey’e biatla bağlanır hale geldikçe, devletin idare alanına dönüşür. Beylerin “doğrudan yönetimi” de, diğer beylerin “mülk”lerinden bağımsızlaşan (soyutlanan), boyların “fütüvvet bağı”ndan farklı bir siyasal “ortaklaşalık bağı”yla kurulan Bey’in “mülk”ünde cisimleşen bütün beylerin kolektif “dolaylı” toplum-üstü “mülk”üne evrilir.

Beyliğin toplum-üstü niteliğinin pekişmesi, “dolaylı kolektif sömürü ve yönetim” mekanizmasının şekillenmesi ile mümkün olmuştur. Bu mekanizmanın ilk ayağı tımar sistemidir. Tımar sistemi, “doğrudan sömürü ve yönetim”i derecelendirerek Bey’in (başında bulunduğu Beylik ailesinin) “mülk”üne (mirî arazi) bağlamış; dirlik (vergi, aynî ve nakdî rant, hizmet) ve makam (sancakbeyi, beylerbeyi, vezir, ulema, tımar vb.) dolayımı ile beyleri “dolaylı kolektif sömürü ve yönetim”in parçası, Osmanlı’nın “sınıf”ları (zümreleri) haline getirmiş; “dolaylı kolektif sömürü ve yönetim”in toprak üzerindeki askeri-mali-idari örgütlenmesini biçimlendirmiştir. Bey bu mekanizma ile beyleri “merkezi feodal devlet”e bağlamış; ancak kendisi de onların askeri ve mali hizmetleri, doğrudan üreticiyi temellük etme güçleri ile sınırlanmıştır. “Mülk” alanlarını ulus-devletteki gibi tekleştirmemiş; derecelendirip kendine bağlamış olduğu için, merkeziyet/adem-i merkeziyet salınımını tarih boyunca içinde barındırmıştır. Bu nedenle, mekanizma daha ilk ayağı itibarıyla “ceberrut”, yani buradaki anlamı ile doğrudan herşeyin merkezden yönetildiği bir devleti değil, “dolaylı kolektif sömürü ve yönetim”i kendinde merkezileştiren bir devleti ifade eder. Bey’in yerini Padişah’ın

aldığı, Saray'ın bir "devlet başkanlığı" makamı ve organı olarak örgütlenmeye başladığı bu dönemde, Saray, bir kişinin yönetimine indirgenemeyecek; "siyasal birikim"nin biçimlendirdiği iktidar ilişkilerinin merkezileşmesinin, aynı anlama gelmek üzere, askerî (egemen) sınıfın zümrelerinin "dolaylı kolektif sömürü ve yönetim"lerinin ifadesi haline gelmiştir. Saray'ın, Enderûn'un yanında Divân-ı Hümâyûn ve Yeniçeri Ocağını içine alan Birûn örgütünü kapsaması bunun en açık göstergesidir.

İbn Haldun'un "mülk-devlet" kavramlaştırmasının gösterdiği gibi klanın kandaş örgütlenmesinde ortaya çıkan riyasetin (başkanlık) toplumu bir *asabiyyet* çevrevesinde örgütlenme, yönlendirme ve onların üzerinde *hüküm* kurma gücüne kavuştuğu anda tekleşmesi ile ortaya çıkan ilk hükümdar, zamanla kendi bağımsız askeri ve mülkî örgütünü (devlet, imparatorluk) kurarak toplumdan daha fazla soyutlanarak onun üzerinde daha mutlak bir otorite haline gelmiş, hükümdarlık biçimini almıştır.²³⁹⁷ Devlet oluşumunun bu iki evresini ayırt etmek devlet başkanlığının biçimini ve niteliğini somutlamak için elzemdir. Osmanlı İmparatorluğu bağlamında beylikten devlete, devletten imparatorluğa geçişte (devlet) başkanlığ(ın)ın aldığı biçimleri anlamak için de burada yapılacak ayrımın büyük yararı olacaktır. Hükümdarın hükümdarlığa, imparatorun imparatorluğa, halifenin hilâfete, sultanın saltanata dönüşümü iktidarın artık tek bir kişinin değil o kişi etrafında örgütlenmiş ayrı bir askeri ve mülki örgütün, imparatorluk devletinin elinde olduğunu gösterir. Hükümdarın mutlakiyeti salt hükümdarın tek ve mutlak olduğunu değil, imparatorluk devletinin kendisine bağlı kişi ve örgütler üstünde tek ve mutlak olduğunu ifade eder. Hükümdarın iktidarını toplumdan soyutladığının veya toplum üzerinde hâkimiyet kurduğunun göstergesi olan hükümdarın "mülk"ü, "köle"si, "kul"u, askeri (ordusu), hazinesi, kanunu, adalet divanı, naibi, vekili, valisi, varisi hükümdarlığın yani devletin "mülk"ü, "köle"si, ordusu, hazinesi, kanunu, adalet divanı, naibi, vekili, valisi, varisi haline gelir.²³⁹⁸ Osmanlı İmparatorluğu'nun temelini oluşturacak "toprak ve reaya sultanıdır", onun "mülk"üdür, onlar sultanın kullarıdır, şeklindeki kabul burjuva hukuku çerçevesinde bir mutlak özel mülkiyet ilişkisi değil, öncelikle bir iktidar ilişkisini ifade eder;²³⁹⁹ "mülk" "hükümdarlık, hükümdarlık onuru, hükümet etme, yürütme, 'dünyevi' otorite, devlet" anlamlarına gelmeye başlar.²⁴⁰⁰ Bu anlamlar itibarıyla, "mülk" Osmanlı'da bir devlet biçimi olarak imparatorluğa denk düşer. Soyutlanma düzeyinin bu aşamasında imparatorluğun kuruluşu tamamlanmış olur. Padişahlık makamı aynı

²³⁹⁷ Ümit Hassan, *İbn Haldun*, a.g.e., s.203, 215, 256-258.

²³⁹⁸ G.E.M. de Ste. Croix, a.g.e., s.458, 486, 491, 505.

²³⁹⁹ Halil İnalcık, *Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, a.g.e., s.145, 147.

²⁴⁰⁰ Ümit Hassan, *İbn Halduni*, a.g.e., s.203, 256.

zamanda organlaşmaya başlar ve bu soyutlanma derecesi itibariyle, sultanların sultanı olarak ve kutsanmış tekil otorite olarak “evrensel” (emperyal) bir içerik kazanır. Bu aşamada Padişahlık, Saltanat ve Hilafetin ikisini birden kapsayan ve kendini ikisiyle birlikte kuran “evrensel” bir otorite haline gelir.

16.yy’ın ikinci yarısı itibariyle ortaya çıkan ve kendini Celali İsyanlarıyla gösteren kriz, tımar sisteminin çözölüş süreci içine girmesine neden olmuştur. Çözölüş süreciyle ortaya çıkan sınıf geçişkenliği ve sınıf farklılaşması yeni sınıf oluşumlarının önünü açmış; “soyut” (evrensel) devlet de bu oluşumların “doğrudan kolektif sömürü ve yönetim” mekanizmasını oluşturacak şekilde yönetsel alana girmelerini mümkün kılmıştır.

Mirî arazi üzerindeki ikili yapıdan biri olan tımar çözölürken, ortaya çıkan toprak toplulaşması ile sömürü ve tahakküm oranının arttırılması eğilimi mirî arazi içindeki “serbest dirlik” sahipleri, onlarla ilişki içindeki görevli, “eşrâf ve âyân” ile hali hazırdaki mülk ve vakıf arazisi sahiplerini harekete geçirmiş; bölüşüm ilişkilerinin güçlü tarafı olarak sınıf mücadelesine dâhil etmiştir. Mevcut kaynakların yeniden bölüşümü yönündeki kuvvetli basınç ve üst feodallerin artık çekimine bağımlılıkları, onları, temellük ilişkilerini devam ettirmek için bu ilişkileri “doğrudan” örgütleme ve emek yoğunluğunu artırma zorunluluğu ile karşı karşıya getirmiştir. Feodal özel mülkiyetin artışı yönünde bir eğilim açığa çıkmıştır. Bu eğilim, toprak temlik gibi üretim araçlarını özelleştiren usullerin yanı sıra, 17. ve 18.yy’lara damgasını vuracak şekilde gelir kaynaklarının, yani doğrudan üreticiden çekilen artı-ürünün (rant) özelleştirilmesine dayanan iltizam tarzı usulleri de öne çıkarmıştır. İltizam usulüyle yönetilen mukataa alanları, malikâne ve vakıf araziler giderek genişlemiştir. Temellük ilişkilerini, mirî arazi dolayımından bağımsızlaştıran bu usuller, artı-ürünü ençoklaştırma yönünde bir eğilimin açığa çıkmasına yol açmış; sömürü oranı yoğunlaşarak servet birikiminin önü açılmıştır. Bu, hem “birincil mültezim” olan mülk sahibi sınıfların “doğrudan yönetme” hem de Padişah “kapı”sı ve mirî arazi dolayımı dışında kendilerine bağlı tasarruf sahipleri yaratma eğilimlerini açığa çıkarmıştır. Reayadan gelen “eşrâf ve âyân” gibi tabakalar, borç ilişkileri üzerinden kurdukları temellük ilişkileriyle derecelenmiş mülkiyet haklarını “fiilen” “ikincil mültezimler” olarak ele geçirmeye başlamışlardır.²⁴⁰¹

Malikâne usulünün malî hakların yanı sıra bir kısım idarî ve inzibatî hakları da devretmesiyle birlikte, kendilerine “kapı”lanan paralı askerlerin verdiği “siyasal birikim” gücüyle “birincil mültezim”ler, yani paşa ve beyler kendilerine ait “mülk”

²⁴⁰¹ Özer Ergenç, *Şehir, Toplum, Devlet, Osmanlı Tarihi Yazıları*, a.g.e., s.97-98, 384.

alanlar, yani “kapı”lar oluşturmaya başlamışlardır. Makam-dirlik bağı, makam-servet bağı yönünde çözüldükçe, “kapı”ların üzerinden yeni kişisel tabiiyet ilişkileri kurulmaya; sömürü ve tahakküm ilişkileri “kapı”lar dolayımıyla belirlenmeye başlanmıştır. “Kapı”ları temel alan yeni bir yoğunlaşma ve merkezileşme süreci içine girilmiştir. Yeniçeri Ocağı ve Ulema’nın da “makam satışı” üzerinden makamları ellerinde tutmaya başlamaları, “zümre temelli liyakatı” esas alan “dolaylı kolektif sömürü ve yönetim” mekanizmasının bir bütün olarak çözülmesini beraberinde getirmiştir.²⁴⁰²

“Birincil mültezim”lerin imparatorluğun “siyasal birikim” ayrıcalıklarına sahip tabakalardan gelmeleri, “kapı”lar üzerinden şekillenen yeni yoğunlaşma ve merkezileşme sürecinde, İstanbul’un ve İstanbul’daki mülk sahibi sınıfların konumunu değiştirmemiş; mukataa-malikânelerin havale hiyerarşisini esas alan mültezim “kapı”larını ve son tahlilde İstanbul’da yoğunlaşmaya ve merkezileşmeye devam eden bir idarî mekanizmayı açığa çıkarmıştır. Hem merkezî hem taşra örgütlenmesinde Padişah “kapı”sını tek ve mutlak dolayım kanalı olmaktan çıkararak paşa ve bey “kapı”ları ile yeni bir merkezî organ olarak Sadaret makamını güçlendirmiş ve Padişah “kapı”sından ayrı, onunla eş düzeyde mücadele edebilir “kapı”lar haline getirmiştir. İmparatorluk “mülk”ü, “dolaylı kolektif sömürü ve yönetim” mekanizmasını ikame eden “kapı”lara dayalı ayrı bir kolektif iktidar alanına, “kolektif yönetim ve sömürü” mekanizmasına dönüşmüştür. İmparatorluğun bu yeni biçimine Baki Tezcan, II. İmparatorluk adını vermiştir.²⁴⁰³ Padişah katl’lerinin ve ekberiyet usulüyle Padişahı “tahta çıkarma”nın belirleyici hale geldiği 17.yy, Köprülüler Devri, Kadınlar Saltanatı, Şeyhülislam Feyzullah Efendi’nin “kapı”sını güçlendirdiği dönem ve Lale Devri gibi dönemler “kapılar saltanatı”nın ve mücadelesinin görünür hale geldiği dönemler olarak belirginlik kazanmış; aslolarak 17. ve 18.yy’a renklerini vermiştir. Ancak, servetle dahi olsa hala makam dolayımıyla “siyasal birikim” ayrıcalıklarının dolayım lanabiliyor olması, imparatorluğun merkezî niteliğini korumasını sağlamış; ancak, bu merkezî temsil eden “devlet başkanı” Padişah, “kapı”ların “kolektif sömürü ve yönetimi”ni temsil eden makama dönüşmüştür.

Osmanlı toplumu, 17. ve 18.yy’larda servetin mültezimlerin elinde birikmesiyle bir servet birikim süreci içine girmiş; ancak üretim ilişkilerinin dönüşümü, yani “siyasal zor” dolayımıyla sağlanmakta olan emeğin temellükünün yerini “iktisadi zor”a dayalı artı-değer sömürüsünün aldığı bir sermaye (ilk) birikim süreci almamış; servet

²⁴⁰² Rıfa’at Ali Abou-El-Haj, a.g.e., s.72.

²⁴⁰³ Baki Tezcan, a.g.e.

sermayeye dönüşmemiş ve üretim ilişkileri aslolarak “siyasal birikim” ekseninde kurulmaya devam etmiştir. Toplumsal ilişkilerin durağan yapısı veya sınıfsız toplum özelliği gibi varsayımlar nedeniyle değil, temelde bu dönüşümün yaşanmaması nedeniyle mukataa-malikâne sistemiyle dahi emek yoğunluğunun arttırılamaması ve mülk sahibi sınıfların eskisi gibi hatta daha da rantiyerleşen feodal ilişkiler içinde kalarak sömürü ilişkilerini devam ettirmeleri nedeniyle,²⁴⁰⁴ Batı Avrupa’nın 17.yy’da içine girdiği feodalizmin krizinin parçası olarak, Osmanlı imparatorluğu da krize girmiş ve artan “uluslararası rekabet” baskısı altında sömürülen kaynak olan toprağın daha değerli hale geldiği şiddetli bir mücadele baş göstermiştir.²⁴⁰⁵ Bu, toprak üzerinde yoğunlaşan uluslararası savaşları ve iç savaşı beraberinde getirmiştir. 18.yy’ın ikinci yarısından itibaren hem bölgedeki diğer imparatorluklarla yürütülen savaşlar hem de yer yer bu savaşlarla iç içe geçerek imparatorluğa bağlanma sorununa dönüşen “birincil mültezim” ve âyânlaşan “ikincil mültezimler” arası savaşlar bunun göstergesidir.

Feodalizmin bu son kriz halkasını daha da kırılgan hale getiren, 16.yy’da kapitalistleşmeye başlayan İngiltere ve Kuzey Avrupa ülkelerindeki “burjuva devrimleri” ve “zorunluluk olarak pazar”ın genişleme eğilimi içine girmesi olmuştur. Fransa, Rusya ve Avusturya gibi ülkelerde, kriz, feodalizmin “merkezi feodal devlet”lerin mutlaklaşması suretiyle konsolidasyonunu beraberinde getirdikçe, 18.yy’ın sonlarına ötelenen daha büyük krizlere gebe hale gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu’nda olduğu gibi, 18.yy sonu ve 19.yy başı feodal imparatorluklar için “zorunluluk olarak pazar”ın rekabetçi baskısının en üst düzeyde hissedildiği dönem olmuştur. 1838 Balta Limanı ve 1839 Tanzimat Fermanı’yla “zorunluluk olarak pazar”a eklemlenme yönünde siyasi bir irade ortaya konmuştur.

Meta ihracı üzerinden başlayan bu ilk eklemlenme süreci, “eşitsiz ve birleşik” bir kapitalist gelişme süreci başlatmıştır. Bu süreç, “siyasal birikim” ilişkilerinden bağımsızlaşan temellük ilişkilerini gündeme getirdikçe ve bu ilişkiler imparatorluk genelindeki bölgesel eşitsizlikleri derinleştirdikçe; imparatorluğun çözülüşü olarak adlandırılan, aslen “kişisel tabiiyet ilişkileri”yle, yani “(genelleşmiş) kişisel iktidar”la doğrudan üretici, cemaat mensubu, her biri “yarı-bağımsız siyasi yapı”lar olan ayrı topluluklar içinde yaşayan, eyaletler biçiminde örgütlenmiş olan, aşiretlere vb. mensup insanları imparatorluğa, yani servet birikiminin (rantın) merkezileştiği ve yoğunlaştığı imparatorluk merkezi’ne, İstanbul’a bağlamak imkansızlaşmıştır. Osmanlı “mülk”ü

²⁴⁰⁴ Verimlilik artışındaki sıkıntılar ve rantiyerleşme için bkz. Mehmet Genç, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, a.g.e., s.113; Dönemin bölüşüm ilişkilerinin feodal niteliği için bkz. Gilles Veinstein, a.g.e.,

²⁴⁰⁵ Toprağın feodal sınıflar arasındaki bölüşüm sorununu yansıttığı önermesi için bkz. İşaya Üşür, a.g.e., s.449-451.

çözölmeye, yani “kişisel tabiiyet” ilişkilerine dayanarak “toplumsal ilişkileri örgütlenme tarzı” sürdürölemez hale gelmiştir. “Mölk”ün çözüüşü, devletin toprak üzerindeki örgütlenme biçimlerinin değışimi kadar toplumdan soyutlanma biçimlerindeki değışimi de beraberinde getirmiştir. Bu, toplumsal iktidarın siyasal kuruluşunun parçası olan, “soyut” bir toplumsal ve siyasal birlik fikir ve örgütlenmesinde bir değışim demektir. Sermaye birikiminin “siyasal” toplumsal bağları çözücü ve “nesnel” bağların kuruluşunu tetikleyici dinamikleri ile ayrı yoğunlaşma ve merkezileşme süreci, giderek bu imkansızlığı kuvvetlendirmiştir.

Kapitalistleşme dinamiklerinin toplumsal ilişki bağlarını “gayri-şahsi”leştirdiği koşullarda, II. Mahmud “genelleşmiş bir kişisel iktidar” kurmuş;²⁴⁰⁶ I. Meşrutiyet ve 1908 Devrimleri ise, ‘kişisel tabiiyet ilişkileri’ni aşan, onları sınırlandırarak toplumsal ilişkileri “gayri-şahsi iktidar”ın, “Osmanlı milleti” anlayışında somutlanan “soyut” toplumsal ve siyasal birlik fikrinde örgütlemeye çalışan değışim momentleri olmuştur. “Kapi”ların çözüüşüyle zümresel “kişisel tabiiyet ilişkileri”nin devamının imkansız hale geldiği koşullarda, bu iki uğrak, imparatorluğu, “kişisel iktidar”ın korunduğu ancak “kişisel tabiiyet” ilişkilerinin gelenelleştirildiği bir üçüncü biçimde, III. İmparatorluk biçiminde konsolide etme girişiminin halkaları olmuştur. “Anayasa” temelinde “genelleşmiş kişisel iktidar” ile “gayri-şahsi iktidar”ın meşruti birliği kurulmuş, böylelikle III. İmparatorluk bina edilmiştir. Padişahlık meşruti biçimde sınırlandırılmış bir “genelleşmiş kişisel iktidar” makamına dönüşmüştür. II. Abdülhamid, III. İmparatorluk içinde, “kişisel iktidar”ın Osmanlı’daki son konsolidasyon denemesi olmuş ve “kişisel tabiiyet ilişkileri”yle yönetememe krizini daha da derinleştirmiştir. Birinci Dünya Savaşı, “kişisel tabiiyet ilişkileri” krizinin fay hattını oluşturduğu çizgilerden imparatorluğun paylaşımını gündeme getirmiş ve sonu itibariyle imparatorluğun “kişisel” nitelikteki feodal siyasal bağıllık ilişkilerini işlevsizleştirmiştir.

1923 Burjuva Devrimi, Osmanlı İmparatorluğu’nun “kişisel iktidar”ının çözüldüğü ancak İtilaf Devletlerinin vesayeti altında yeniden kurulmaya ve hatta mutlakiyetçi bir tarzda kurulmaya çalışıldığı döneme doğmuştur. Burjuva Devrimi, İstanbul’un “siyasal birikim” ayrıcalıklarına sahip mölk sahibi sınıflar dışındaki eşraf ve esnafın Birinci Meclis’te örgütlemesi ve aslolarak vesayet altına alınmış bu “kişisel” ayrıcalıklara karşı konumlanmasının ürünü olmuştur. Toplumsal ilişkilerin “gayri-şahsi iktidar”ı ortaya çıkaracak şekilde yeniden örgütlenme iradesine dayanan devrim, oluşumunu sağlayan bu fay hattı üzerinden ilerledikçe “kişisel iktidar”ın farklı biçimleri yanında konumlanan sınıf ve tabakalar ile siyasal özneleri karşısına almıştır. Bu uğrakta, yönetsel yapı ve

²⁴⁰⁶ “Genelleşmiş kişisel iktidar” ve “gayri-şahsi iktidar” kavramları için bkz. Heide Gerstenberger, a.g.e.

düşünce biçimi üzerinden şekillenen bir sınıf mücadelesi ortaya çıkmış; siyasal devrim-yönetmel kuruluş ardışıklığını ve ikiliği kurgusunu aşan bir tarihsel mücadele pratiğı ortaya çıkmıştır. Sınıf mücadelesi ve siyasal mücadele, fay hattı yönetim sorunundan geçen mücadeleler haline dönüşmüştür. “Kişisel iktidar”ın merkezileştiğı makam olan Padişah (Sultan – Halife) ve merkezileştiğı organ olan Padişah’ın “devlet başkanı” olarak başında olduğı yürütme organı ile “gayri-şahsi iktidar”ın merkezileştiğı yasama-yürütme ve yargı organı olan Büyük Millet Meclisi ve onun içinden çıkan, “fiili” devlet başkanı Meclis Riyaseti makamı, toplumsal ilişkilerin iki farklı tarzda örgütlenmesi mücadelesinde karşı karşıya gelmiştir. Cumhuriyet’in ilanı, ikili iktidar koşullarının sürdürölmesini sağlayan İtilaf Devletleri’nin işgalinin Lozan’la sona erdirilmesi ve Cumhurbaşkanlığı makamının “gayri-şahsi iktidar”ın “devlet başkanlığı” makamı olarak yaratılmasıyla mümkün olmuştur. Böylelikle, 1923 Burjuva Devrimi, burjuvazi, siyasal temsilcileri aracılığıyla hükümet ve/veya yönetim şeklini aldığı bir siyasal iktidarı eline almıştır. “Mülk” de “kişisel ilişkiler” dolayımıyla değil, “gayri-şahsi” bağılılıklar üzerinden kurulması öngörölün bir siyasal-toplumsal birlik ve toprak üzerinde örgütlenme haline gelmiştir. “Devlet başkanı” bu “mülk” üzerindeki “gayri-şahsi iktidarı” ifade etmektedir.

KAYNAKÇA

Kitap ve Makaleler

- “Misak-ı Millî Beyannamesi” (Günümüz Türkçesi), TBMM, *Milli Egemenlik Belgeleri*, TBMM Basımevi, 2015, s.37-38.
- “Osmanlı’da Merkezîyetçi ve Adem-i Merkezîyetçi Eğilimler”, İsenbike Togan ve Özer Ergenç’le Yapılan Söyleşi, *Osmanlı Araştırmaları* (www.os-ar.com), 11 Haziran 2000, Ankara, <http://www.os-ar.com/modules.php?name=Encyclopedia&op=content&tid=501340&query=%F6zer%20ergen%E7> (30/4/2015).
- Abadan, Nermin, *Bürokrasi*, AÜ SBF Yayınları, No. 92, Ajans-Türk Matbaası, 1959.
- Abélès, Marc, *Devletin Antropolojisi*, Dipnot Yayınları, Ankara, 2012.
- Abou-El-Haj, Rıfâ’at Ali, “The Ottoman Vezir and Paşa Households 1683-1703: A Preliminary Report”, *Journal of the American Oriental Society*, Sayı 94, 1974, s.438-447.
- Abou-El-Haj, Rıfâ’at Ali, *Modern Devletin Doğası – 16.Yüzyıldan 18.Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, İmge Yayınevi, Ankara, 2000.
- Abou-El-Haj, Rıfâ’at Ali, *1703 İsyanı – Osmanlı Siyasasının Yapısı*, Çev. Çağdaş Sümer, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2009.
- Adanır, Fikret, “Semi-Autonomous Forces in the Balkans and Anatolia”, Suraiya N. Faroqhi (Ed.), *The Cambridge History of Turkey*, Vol.3: The Later Ottoman Empire, 1603-1839, Cambridge University Press, Cambridge-New York, 2006, s.157-185.
- Adivar, Halide Edib, *Türkiye’de Şark-Garp ve Amerikan Tesirleri*, Can Yayınları, İstanbul, 2009.
- Adıyeke, Nuri, “Osmanlı Millet Sistemine Dair Tartışmalar ve Siyasal Bir Uzlaşma Modeli Olarak Osmanlı Millet Sistemi”, *Yeni Türkiye*, Sayı: 60, 2014, s.1-13.
- Ahmad, Feroz ve Dankwart A. Rustow, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı:4/5, 1976, s.245-284.
- Ahmad, Feroz, *İttihatçılıktan Kemalizme*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1985.
- Akal, Emel, *Milli Mücadelenin Başlangıcında Mustafa Kemal İttihat Terakki ve Bolşevizm*, Tüstav, İstanbul, 2002.
- Akarsu, Bedia, *Atatürk Devrimi ve Temelleri*, İnkılâp Yayınevi, İstanbul, 1997.
- Akbulut, Örsan Ö., “Siyaset Biliminin Siyaseti”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 44, Sayı 4, Aralık 2011.
- Akbulut, Örsan Ö., “Türkiye’de Kamu Yönetimi İncelemesini Tanımlayan Bir Kavram Önerisi: Ölçücülük-Ideametric”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 39, Sayı 4, Aralık 2006.
- Akbulut, Örsan Ö., *Küreselleşme Ulus-Devlet ve Kamu Yönetimi*, TODAİE Yayınları, Ankara, 2007.
- Akbulut, Örsan Ö., *Siyaset ve Yönetim İlişkisi – Kuramsal ve Eleştirel Bir Yaklaşım*, TODAİE Yayın No: 327, Ankara, 2005.
- Akdağ, Mustafa, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası – “Celâli İsyanları”*, YKY Yayınları, İstanbul, 2013.
- Akın, Rıdvan, *TBMM Devleti (1920-1923)-Birinci Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- Aksan, Virginia H., “Whatever Happened to the Janissaries? Mobilization for the 1768-74 Russo-Ottoman War”, *War In History*, 1998, Cilt: 5, Sayı: 1, s.23-36.
- Aksan, Virginia, “War and Peace”, Suraiya N. Faroqhi (Ed.), *The Cambridge History of Turkey*, Vol.3: The Later Ottoman Empire, 1603-1839, Cambridge University Press, Cambridge-New York, 2006, s.81-117.

- Akşin, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele [Mutlakiyete Dönüş 1918-1919]*, Cilt I, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2004.
- Aktepe, Münir, “Çorlulu Ali Paşa” maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.370-371.
- Aktoprak, Elçin, “Din ve Millet: Kuzey İrlanda Örneğinde Bir Azınlık Milliyetçiliği Olarak Katoliklik”, *Alternatif Politika*, Cilt: 7, Sayı: 2, Haziran 2015, s.329-350.
- Akyıldız, Ali, “II. Abdülhamid’in Çalışma Sistemi, Yönetim Anlayışı ve Bâbîâlî’yle (Hükümet) İlişkileri”, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s.165-189.
- Akyıldız, Ali, “Mâbeyn-i Hümayun” maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.283-286.
- Akyıldız, Ali, “Meclis-i Vükelâ” maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.251-253.
- Akyıldız, Ali, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- Akyıldız, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1839-1856)*, Eren Yayınları, İstanbul, 1994.
- Akyol, Hüseyin, *Çerkes Ethem (Gerçek Yaşam Öyküsü)*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2011.
- Alpan, Aytek Soner, *The Economic Impact of the 1923 Greco-Turkish Population Exchange upon Turkey*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, ODTÜ, Ankara, 2008.
- Argun, Selim, *Elite Configurations and Clusters of Power: The Ulema, Waqf, and Ottoman State (1789-1839)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, McGill University, Montréal, 2013.
- Arnold, T.W., “Halife” maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, s.148-155.
- Arslan, İlhan, *Aydın ve “Aydın”*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997.
- Arslan, İlhan, *Teokratik Devlet Anlayışından Demokratik Devlet Anlayışına – Şeriat Devletinden Layik Cumhuriyet’e*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, No. 378, Ankara, 1975.
- Artan, Tülay, “18.Yüzyıl Başlarında Yönetici Elitin Saltanatın Meşruiyet Arayışına Katılımı”, *Toplum ve Bilim*, Kış 1999/2000, Sayı: 83, ss.292-322.
- Artan, Tülay, “İstanbul in the 18th Century: Days of Reconciliation and Consolidation”, Koray Durak (Ed.) *From Byzantium to Istanbul: 8000 Years of a Capital*, Sabancı Üniversitesi Sakıp Sabancı Müzesi, İstanbul, 2010, s.300-313.
- Artan, Tülay, “The Making of the Sublime Porte near the Alay Köşkü and a tour of a Grand Vizierial Palace at Süleymaniye”, *Turcica*, Cilt. 43, ss.145-206.
- Artan, Tülay, “XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Edirne Başkent miydi?”, <https://edirnesarayi.wordpress.com/2011/10/22/xvii-yuzyilin-ikinci-yarisinda-edirne-baskent-miydi-tulay-artan/>, (19.02.2016).
- Atabaki, Touraj ve Erik J. Zürcher, *Türkiye’de ve İran’da Otoriter Modernleşme (Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri)*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012.
- Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, I-III*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1997.
- Atılman, Gökhan, *Kemalizm ile Marksizm Arasında Geleneksel Aydınlar – Yön-Devrim Hareketi*, TÜSTAV Yayınları, İstanbul, 2002.
- Avcıoğlu, Doğan, *Türkiye’nin Düzeni – Dün, Bugün, Yarın*, Cilt 1, 13.Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1979.
- Aybay, Rona, “Teba-i Osmani’den ‘T.C. Yurttaşı’na Geçişin Neresindeyiz?”, Artun Ünsal (Ed.), *75 Yılda Tebaa’dan Yurttaş’a Doğru*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.37-42.
- Aydemir, Şevket Süreyya, *Tek Adam*, Cilt I, II, III, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2003.
- Aydoğan, Erdal, “Tümgeneral Arif Hikmet Gerçekçi’nin Günlüğünde Refet Paşa’nın İstanbul’a Gidişi, Karşılama ve İstanbul’daki İlk Günleri”, *Ankara*

- Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 27-28, Mayıs-Kasım 2001, s.253-261.
- Aytekin, E. Atilla, “Son Dönem Osmanlı İmparatorluğu: 1703-1908 – Kapitalistleşme ve Merkezileşme Kavşağında”, Gökhan Atılğan, Cenk Saraçoğlu ve Ateş Uslu (Ed.) *Osmanlı’dan Günümüze Türkiye’de Siyasal Hayat*, Yordam Kitap, 2015, s. 39-87.
- Aytekin, E. Atilla, “Peasant Protest in the Late Ottoman Empire: Moral Economy, Revolt, and the *Tanzimat* Reforms”, *IRSH*, Sayı: 57, 2012, s.191-227.
- Aytekin, Erden Atilla, *Land, Rural Classes, and Law: Agrarian Conflict and State Regulation in the Ottoman Empire, 1830s-1860s*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Graduate School of Binghamton University, State University of New York, 2006.
- Aytepe, Oğuz, “Milli Mücadele’de Bilecik Görüşmesi”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 33-34, Mayıs-Kasım 2004, s.23-31.
- Aytepe, Oğuz, “Yeni Belgelerin Işığında Halifeliğin Kaldırılması ve Hanedan Üyelerinin Yurtdışına Çıkarılmaları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 29-30, 2002, s.15-29.
- Badem, Candan, *The Ottoman Crimean War (1853-1856)*, Suraiya Faroqhi ve Halil İnalçık (Ed.), *The Ottoman Empire and Its Heritage – Politics, Society and Economy*, Cilt 44, Brill, Leiden-Boston, 2010.
- Bağış, Ali İhsan, *Osmanlı Ticaretinde Gayrî Müslimler – Kapitülasyonlar, Avrupa Tüccarları, Berath Tüccarlar, Hayriye Tüccarları (1750-1839)*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1983.
- Balcıoğlu, Mustafa, *İki İsyan-Koçgiri, Pontus-Bir Paşa-Nurettin Paşa*, Babil Yayıncılık, Ankara, 2003.
- Barkan, Ömer Lütfi, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Kolonizatör Türk Dervişleri”, *Vakıflar Dergisi*, Cilt II, Ankara, 1974, s.279-304’ten yeni basım *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 9, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.133-153.
- Barkan, Ömer Lütfi, “XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak İşçiliğinin Organizasyon Şekilleri, Kulluklar ve Ortakçı Kullar”, *İktisat Fakültesi Mecmuası (IFM)*, Cilt I, Sayı 2, 1940, s.198-245.
- Baskın Oran, “Mudanya Silah Bırakışması”, Baskın Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası – Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt 1: 1919-1980, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.213-214.
- Batmaz, Eftal, “İltizam Sisteminin XVIII. Yüzyıldaki Boyutları”, *AÜ DTCTF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 30, 1998, ss.39-50.
- Bayraktar, Nuray, “Tarihe Eş Zamanlı Tanıklık: Ulus ve Kızılay Meydanlarının Değişim Süreci”, *Ankara Araştırmaları Dergisi-Journal of Ankara Studies*, Cilt: 1, Sayı: 1, 2013.
- Bayramoğlu, Sonay, *Yönetişim Zihniyeti – Türkiye’de Üst Kurullar ve Siyasal İktidarın Dönüşümü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- Baytok, Taner, *İngiliz Belgeleriyle Sevr’den Lozan’a: Dünden Bugüne Değişen Ne Var?*, Doğan Kitap, İstanbul, 2007.
- Belge, Murat, *Militarist Modernleşme – Almanya, Japonya ve Türkiye*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Berber, Engin, *Sancılı Yıllar: İzmir (1918-1922) – Mütareke ve Yunan İşgali Döneminde İzmir Sancağı*, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1997.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye İktisat Tarihi*, YKY Yayınları, İstanbul, 2013.
- Berkes, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, Çev. Ahmet Kuyaş, YKY Yayınları, İstanbul, 2003.

- Berktaş, Halil, “İktisat Tarihi: Osmanlı Devletinin Yükselişine Kadar Türkler’in İktisadi ve Toplumsal Tarihi”, Sina Akşin (Ed.) *Türkiye Tarihi*, Cilt 1: Osmanlı Devletine Kadar Türkler, Cem Yayınevi, İstanbul, 1995, s.23-138.
- Berridge, G.R. ve Alan James, *A Dictionary of Diplomacy*, Palgrave, Hampshire, 2001.
- Berridge, G.R., *British Diplomacy in Turkey, 1583 to the present – A Study in the Evolution of the Resident Embassy*, Martinus Nijhoff Publishers, Leiden/Boston, 2009.
- Beydilli, Kemal, “Ahmed Tevfik Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.139-140
- Beydilli, Kemal, “Hünkâr İskelesi Antlaşması” maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.488-490.
- Beydilli, Kemal, “III. Selim: Aydınlanmış Hükümdar”, Seyfi Kenan (Ed.), *Nizâm-ı Kadîm’den Nizâm-ı Cedîd’eIII. Selim ve Dönemi*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi – İSAM Yayınları, İstanbul, 2010, s.27-57.
- Beydilli, Kemal, “Kabakçı İsyanı Akabinde Hazırlanan Hüccet-i Şer’iyye”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 4, 2001, s.33-51.
- Beydilli, Kemal, “Küçük Kaynarca’dan Tanzimât’a Islâhât Düşünceleri”, *İlmî Araştırmalar*, Sayı: 8, 1999, s.25-64.
- Beydilli, Kemal, “Mustafa Reşid Paşa” maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.348-350.
- Bhaskar, Roy, *A Realist Theory of Science*, Routledge: Taylor & Francis Group, London and New York, 2008.
- Bhaskar, Roy, *Natürallizmin Olanaklılığı*, Çev. Vefa Saygın Öğütle, Pratika Kitap, Ankara, 2013.
- Blaisdell, Donald C., *Dünyân-ı Umûmiyye – Osmanlı İmparatorluğu’nda Avrupa Mali Denetimi*, Çev. Ali İhsan Dalgıç, Nesnel Yayınlar, İstanbul, 2008.
- Bloch, Marc, *Feodal Toplum*, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2007.
- Bois, Guy, “Against the Neo-Malthusian Orthodoxy”, T.H. Aston ve C.H.E. Philpin, *The Brenner Debate – Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995, s.107-119.
- Boratav, Korkut, “Türkiye’de Devlet, Sınıflar ve Bürokrasi: Çağlar Keyder’in Düşündürdükleri”, *Marksizm ve Gelecek*, Sayı: 3, 1990.
- Boratav, Korkut, *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2004.
- Boratav, Pertev Naili, “Kör-Oğlu” maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, s.908-914.
- Bouquet, Olivier, *Sultanın Paşaları (1839-1909)*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.
- Brenner, Robert, “Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe”, T.H. Aston ve C.H.E. Philpin (Ed.), *The Brenner Debate: Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 1985, s.10-63.
- Brenner, Robert, “Kapitalist Gelişmenin Kökenleri: Yeni-Smith’çi Marxizmin Eleştirisi”, *11.Tez*, Sayı 3, 1986, s.10-27.
- Brewer, Anthony, *Marksist Emperyalizm Teorileri – Eleştirel Bir Analiz*, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2011.
- Burhan Aykaç, Şenol Durgun ve Hüseyin Yayman (Ed.), *Türkiye’de Kamu Yönetimi*, Yargı Yayınevi, Ankara, 2003.
- Callinicos, Alex, *Tarih Yapmak – Toplum Kuramında Etkinlik, Yapı ve Değişim*, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2009.
- Callinicos, Alex, *Toplum Kuramı – Tarihsel Bir Bakış*, Çev. Yasemin Tezgiden, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
- Cezar, Yavuz, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVIII. yy’dan Tanzimat’a Mali Tarih)*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986.

- Childe, Gordon, *Tarihte Neler Oldu?*, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2009.
- Cin, Halil, “Osmanlı Toprak Hukukunda Miri Arazinin Hukuki Rejimi ve Bu Arazinin TMK. Karşısındaki Durumu”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 22-23, Sayı 1-4, 1965-66, s.745-798.
- Clarke, Simon “Devlet, Sınıf Mücadelesi ve Sermayenin Yeniden Üretimi”, Simon Clarke (Ed.), *Devlet Tartışmaları – Marksist Bir Devlet Kuramına Doğru*, Ütopya Yayınevi, Ankara, 2004, s.225-247.
- Collier, Andrew, *Critical Realism – An Introduction to Roy Bhaskar’s Philosophy*, Verso, London & New York, 1994.
- Crane, Howard, “Anadolu Beylik Döneminde Mimari ve Himaye”, *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt VIII., Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.30-37.
- Criss, Bilge, *İşgal Altında İstanbul 1918-1923*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Cunningham, Allan, *Anglo-Ottoman Encounters in the Age of Revolution*, Collected Essayes: Volume 1, Routledge, London-New York, 1993.
- Çadırcı, Musa, “Namık Kemal’in Sosyal ve Ekonomik Görüşleri”, *OTAM Dergisi*, Sayı:2, 1991, s.39-52.
- Çadırcı, Musa, “Tanzimat’ın İlanı Sıralarında Osmanlı İmparatorluğunda Kadılık Kurumu ve 1838 Tarihli ‘Tarîk-i İlmiyye’ye Dâir Ceza Kânunname’si”, *A.Ü. DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XVI, Sayı: 25, 1983, s.139-161.
- Çadırcı, Musa, “Tanzimat”, *Tanzimat Sürecinde Türkiye – Ülke Yönetimi*, İmge Yayınevi, Ankara, 2007, s.57-95.
- Çavdar, Tevfik, *Türkiye’de Liberalizmin Doğuşu*, Uygur Yayınları, İstanbul, 1982.
- Çavdar, Tevfik, *Türkiye’nin Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999.
- Çelik, Fatma Eda, “1921: Savaş Yönetimi ve Yönetimin Merkezileşmesi”, Nuray Ertürk Keskin (Ed.) *Açıklamalı Yönetim Zamandizini 1919-1928*, Cilt: 1, AÜ SBF KAYAUM Yayını, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2012, s.453-921
- Çelik, Fatma Eda, “1922: ‘Yeni Türkiye’yi Kuracak Zafer İçin Beşeri ve Mali Kaynakların Yönetimi”, Nuray Ertürk Keskin (Ed.) *Açıklamalı Yönetim Zamandizini 1919-1928*, Cilt: 1, AÜ SBF KAYAUM Yayını, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2012, s.923-1326.
- Çelik, Fatma Eda, “Bir Düzenleyici Reform Aracı Olarak Bütçe Kanunu – Mali Disiplin İçin Performans Yönetimi”, *Kamu Yönetimi Dünyası*, Yıl: 7, Sayı: 27, Temmuz-Eylül 2006, s.50-63.
- Çelik, Fatma Eda, “Bir Yönetimsel Reform Deneyimi ve Düşüncesi Olarak Kameralizm”, Necat Akyıldız vd. (Ed.), *18. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Kamu Yönetiminde Reform, Bildiriler Kitabı*, KAYFOR VI, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, TODAİE, Yayın No: 350, Ankara, 2009, s.143-158.
- Çelik, Fatma Eda, “Çalışma Alanı Olarak Kamu Politikası: Tarihsel ve Düşünsel Kökler Üzerine”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 41, Sayı 3, Eylül 2008, s.41-72.
- Çelik, Yüksel, “Serasker” maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.547-549.
- Çetin, Gökhan, “Kalemiye’den Mülkiye’ye Tanzimat Zihniyeti”, Mehmet Ö. Alkan (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Cilt 1: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.54-71.
- Çetinsaya, Gökhan, “Mithat Paşa”, Mehmet Ö. Alkan (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Cilt 1: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.60-65.
- Çınar, Tayfun, *Dünyada ve Türkiye’de Başkentlik Sorunu*, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, Tezler Dizisi: 15, Ankara, 2004.
- Çiner, Can Umut, “Fransız Yönetim Düşüncesinin Gelişimi: Polis Biliminden Örgüt Bilimine”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 42, Sayı 1, Mart 2009, s.1-22.

- Çizakça, Murat, "Incorporation of the Middle East into the European World-Economy", *Review, Cilt: VIII, Sayı: 3, 1985, s.353-377.*
- Çulhaoğlu, Metin, "Eşitsiz Gelişme: Bir Tartışma Çerçevesi", *Gelenek, Sayı: 84, 2005.*
- Dakić, Uroš, *The Sokollu Family Clan and the Politics of Vizierial Households in the Second Half of the Sixteenth Century*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Central European University, Comparative History, Interdisciplinary Medieval Studies, Budapeşte, Mayıs 2012.
- Darling, Linda T., *Revenue-Raising and Legitimacy: Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1550-1660*, E.J. Brill, Leiden, 1996.
- Daver, Bülent, *İcra Organının İstisnai Yetkileri Bakımından Fevkalade Hal Rejimleri: Türkiye'de Yabancı Memleketlerde*, Sevinç Matbaası, Ankara, 1961.
- Demirci, Mustafa, "İktâ" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.43-47.
- Demirel, Ahmet, *Birinci Meclis'te Muhalefet-İkinci Grup*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
- Demirel, Ahmet, *İlk Meclis'in Vekilleri – Milli Mücadele Döneminde Seçimler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Demirkapı, Ertan, "Ticari İşletmenin Tespiti Açısından Esnaf İşletmesi Kavramının Değerlendirilmesi", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt XVII, Sayı: 1-2, 2013, s.371-441.
- Deny, J., "Sadrâzam" maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, s.46.
- Derek Sayer, *Soyutlamanın Şiddeti [Tarihsel Materyalizmin Analitik Temelleri]*, Çev. Gül Çağalı Güven, Habitus Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- Diakov, V., *İlkçağ Tarihi 1 – Ortadoğu, Uzakdoğu, Eski Yunan*, Yordam Kitap, İstanbul, 2008.
- Dinler, Demet, "Türkiye'de Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisi", *Praksis*, Sayı 9, 2003, s.17-54.
- Divitçioğlu, Sencer, "Osmanlı Toplumunun Kuruluş Sürecini Açıklama Yolunda Kullanılacak Tikel Bir 'Model'", *Ortaçağ Türk Toplamları Hakkında*, YKY Yayınları, İstanbul, 2004, s.37-42.
- Dobb, M., P. Sweezy, C. Hill, K.H. Takahashi, R. Hilton, *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.
- Dobb, Maurice, *Kapitalizmin Dünü ve Bugünü*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- Dobb, Maurice, *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*, Belge Yayınları, İstanbul, 1992.
- Doğan, Muzaffer, "Divân-ı Hümâyûn'dan Babiâli'ye Geçiş", Güler Eren (Ed.), *Osmanlı*, Cilt 6, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.199-210.
- Dönmez, Ahmet, "Mustafa Reşid Paşa'nın İkinci Londra Elçiliği ve Tanzimat Reformlarına Dair Memorandumu", *Tarihin Peşinde – Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 6, 2011, s.1-20.
- Dönmez, Ahmet, "Reform Karşıtları ve Mustafa Reşid Paşa: Tanzimat Fermanı'nın Bedeli", *Turkish Studies*, Cilt: 11, Sayı: 6, 2016, s.17-30.
- Dönmez, Gökhan, "Türk Anayasaları Ekseninde Türkiye'de Temsil Olgusu", *TAAD*, Yıl: 5, Sayı: 17, 2014, s.231-266.
- Dreyfus, François, *Bürokrasinin İcadı – Fransa, Büyük Britanya ve ABD'de Devlete Hizmet Etmek (18.-20. yüzyıl)*, Çev. Işık Ergüden, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
- E.D., "Kubbe Wezîri" maddesi, *EI*, Vol V., s.299.
- Eldem, Edhem, "A Quest for the Bourgeoisie of Istanbul – Identities, Roles and Conflicts", Ulrike Freitag ve Nora Lafi (Ed.), *Urban Governance Under the Ottomans – Between Cosmopolitanism and Conflict*, Routledge, London-New York, 2014, s.159-186.

- Eldem, Edhem, “French Trade and Commercial Policy in the Levant in the Eighteenth-Century”, Kate Fleet (Ed.) *The Ottoman Empire in the Eighteenth Century, Oriente Moderno*, Cilt 18, Sayı 1, 1999, s.27-47.
- Eley, Geoff, “Review: Capitalism and the Wilhelmine State: Industrial Growth and Political Backwardness in Recent German Historiography, 1890-1918”, *The Historical Journal*, Cilt 21, Sayı 3, Eylül 1978, s.737-750.
- Elias, Norbert, *Uygarlık Süreci*, Cilt 1-2, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
- Emecen, Feridun M., “Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar”, *Osmanlı Klasik Çağında Hanedan, Devlet ve Toplum*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s.37-60.
- Emecen, Feridun, “Osman II” maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.453-456.
- Engels, Friedrich, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, Çev. Kenan Somer, Sol Yayınları, Ankara, 1990.
- Engels, Friedrich, *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu*, Çev. Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara, 1979.
- Ercan, Fuat, *Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik*, Bağlam Yayınları, Ankara, 2001.
- Erdost, Muzaffer İlhan, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı İmparatorluğunda Mülkiyet İlişkileri*, Onur Yayınları, Ankara, 2005.
- Ergenç, Özer ve Hülya Taş, “Assessments on Land Usufruct and Ownership in Anatolia during the 17th and 18th Centuries”, *Ajames*, Sayı: 23-2, 2007, s.1-32.
- Ergenç, Özer, *Osmanlı Klâsik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.
- Ergenç, Özer, *Şehir, Toplum, Devlet, Osmanlı Tarihi Yazıları*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2012.
- Eric Hobsbawm, *Sermaye Çağı (1848-1875)*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998.
- Erim, Nihat, *Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri*, Cilt: 1 (Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları), TTK Basımevi, Ankara, 1953.
- Erler, Mehmet Yavuz, “İstanbul’da Deniz Ulaşımı (1870-1875)”, *Osmanlı Araştırmaları*, Sayı: XXI, 2001, s.69-80.
- Eroğul, Cem, “1908 Devrimi’ni İzleyen Anayasa Değişiklikleri”, Sina Akşin vd. (Ed.), *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, s.85-139.
- Eroğul, Cem, *Anatüze Giriş*, İmaj Yayınevi, Ankara, 2000.
- Ersoy, Melih, “Çevre Toplumsal Formasyonlarda Ulusal Ekonomiler ve Kentsel Sanayi Sektörünün Yapısına İlişkin Modeller”, Çağatay H.Keskinok ve Melih Ersoy (Der.) *Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine, Birey ve Toplum Yayınları*, Ankara, 1984, <http://www.melihersoy.com/wp-content/uploads/2012/04/%C3%87evre-Toplumsal-Formasyonlarda-Ulusal-Ekonomiler-ve-Kentsel-Sanayi1.pdf> (12.02.2015).
- Erüz, Ertan, “Yeni Mali Yönetim Yapısında Performans Esaslı Bütçeleme”, XX. Türkiye Maliye Sempozyumu, 23-27 Mayıs 2005, *Türkiye’de Yeniden Mali Yapılanma, Bildiriler Kitabı*, Pamukkale Üniversitesi İİBF Yayını, No: 1, Denizli, 2005, s.61-74, <http://malisesempozyumu.pamukkale.edu.tr/eruz.pdf> (12/06/2013).
- Faroqhi, Suraiya, “Krizler ve Değişim 1590-1699”, Halil İnalcık ve Donald Quataert (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 2 (1600-1914), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000, s.543-758.
- Faroqhi, Suraiya, “Land Transfer, Land Disputes and Askeri Holdings in Ankara (1592-1600)”, *Mémorial Ömer Lûtfi Barkan*, Bibliothèque de L’Institut Français D’Études Anatoliennes D’İstanbul, Sayı: XXVIII, Librairie D’Amérique et D’Orient Adrien Maisonneuve, 1980, ss.87-99.
- Faroqhi, Suraiya, “Merkezi Devletle Başetmek, Yerel Güçlerle Başetmek: 16. Yüzyıldan 19. Yüzyılın Başlarına Osmanlı Bölgeleri ve Ayan”, Fikret Adanır ve

- Suraiya Faroqhi (Ed.) *Osmanlı ve Balkanlar – Bir Tarih yazımı Tartışması*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015, s.403-436.
- Faroqhi, Suraiya, “Zeytin Diyarında Güç ve Servet: Edremit Âyânından Müridzade Hacı Mehmed Ağa’nın Siyasi ve Ekonomik Faaliyetleri”, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s.81-100.
- Faroqhi, Suraiya, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler – Kent Mekânında Ticaret Zanaat ve Gıda Üretimi 1550-1650*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.
- Ferro, Marc, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine – Sömürgecilik Tarihi (13.Yüzyıl – 20.Yüzyıl)*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002.
- Feyzioğlu, Hamiyet Sezer ve Selda Kılıç, “Tanzimat Arifesinde Kadılık-Naiplik Kurumu”, *AÜ DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt:24, Sayı:38, 2005.
- Feyzioğlu, Hamiyet Sezer ve Selda Kılıç, “Tanzimat Arifesinde Kadılık-Naiplik Kurumu”, *A.Ü. DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 24, Sayı: 38, 2005, s.31-53.
- Findley, C.V., “Mulkiyya” maddesi, *EI*, Cilt VII, s.547.
- Findley, Carter V., “Madjlis al-Shûrâ” maddesi, *EI*, Cilt V, s.1082-1096.
- Findley, Carter V., *Kalemiyeden Mülkiyeye – Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.
- Findley, Carter V., *Osmanlı İmparatorluğu’nda Bürokratik Reform – Babıâli, 1789-1922*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.
- Fişek, Kurthan, “The Bonapartist Origins and Failing of Central and Provincial State Administration in Turkey: A Case Study in Administrative Transplantation”, *UNESCO – Meeting of Experts on the Adaptation of Public Administration and Management to Different Socio-cultural Contexts*, Tangier, Morocco, 26-30 September 1977, SS-77/CONF. 605/12, Paris, 28 July 1977.
- Fişek, Kurthan, *Yönetim*, Paragraf Yayınları, Ankara, 2005.
- Fleischer, Cornell H., *Tarihçi Mustafa Âli – Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996.
- Gary S. Marshall ve Orion F. White, “The Blackburn Manifesto and the Postmodern Debate: Public Administration in a Time Without a Name”, *The American Review of Public Administration*, Vol. 20, No. 2, 1990, s.61-76.
- Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk-Söylev*, 4 Cilt, TTK Yayınları, Ankara, 2008
- Gencer, Ali İhsan, “Berlin Antlaşması” maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.516-517.
- Genç, Mehmet, “15. ve 16. Yüzyıllarda Osmanlı Devleti’nde İç ve Dış Ticaret”, Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000, s.207-212.
- Genç, Mehmet, “18. Yüzyılda Osmanlı Sanayisi”, Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000, s.227-255
- Genç, Mehmet, “Mâlikâne” maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.516-518.
- Genç, Mehmet, “Nâzır”-“Osmanlılar’da Nâzır” maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.449-450.
- Genç, Mehmet, “Osmanlı Maliyesinde Malikâne Sistemi”, Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000, s.101-154.
- Genç, Mehmet, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2000.
- Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1981.
- Georgeon, François, “Ulusal Hareketin İki Lideri: Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura”, François Georgeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi (1900-1930)*, YKY, 2006, s.91-102.

- Georgeon, François, *Sultan Abdülhamid*, Çev. Ali Berktaş, Homer Kitabevi Yayınları, 2006.
- Geras, Norman, “Essence and Appearance: Aspects of Fetishism in Marx’s *Capital*”, *New Left Review*, Vol I, No. 65, 1971, s.69-70.
- Gerstenberger, Heide, *Impersonal Power – History and Theory of Bourgeois State*, Çev. David Fernbach, Brill, Leiden-Boston, 2007.
- Giddens, Anthony, *Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori içinde*, Metis Yayınları, İstanbul, 2001.
- Goloğlu, Mahmut, *Milli Mücadele Tarihi – III, Üçüncü Meşrutiyet (1920), Birinci Büyük Millet Meclisi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.
- Gökbilgin, M. Tayyip, “Köprülüler” maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, s.892-908.
- Gökçe, Turan, “Vüzerâ Kânunnâmesi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: VIII, 1993, 99-125.
- Göktürk, Gökhan, “Siyasal Partilerin Doğuşu: Tarihsel ve Toplumsal Kökenleri”, *Sosyoloji Konferansları*, Sayı: 54, 2016, s.245-273.
- Gözler, Kemal, “Kanun-u Esasî (1876)”, Türk Anayasa Hukuku Sitesi, <http://www.anayasa.gen.tr/kanunuesasi.htm> (12/01/2017).
- Gözler, Kemal, *Devlet Başkanları – Bir Karşılaştırmalı Anayasa Hukuku İncelemesi*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 2001.
- Gözler, Kemal, *Türk Anayasa Hukuku*, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 2000.
- Gözübüyük, Şeref, *Yönetim Hukuku*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2004.
- Gramsci, Antonio, “Jakobenizm Üzerine”, Eric J. Hobsbawm, *Fransız Devrimi’ne Bakış – İki Yüzyıl Sonra Marseillaise’in Yankıları*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2009, s.167-174.
- Gülalp, Haldun, *Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri*, Yurt Yayınları, Ankara, 1987.
- Güler, Birgül Ayman, “Çerçeve Sunuş”, *TMMOB Yerel Yönetimlerde “Dönüşüm” Sempozyumu*, 17-18-19 Ekim 2007, Ankara, http://www.tmmob.org.tr/resimler/ekler/b8e1af0cb3aca1a_ek.pdf, (21.06.2012), s.29-39.
- Güler, Birgül Ayman, “Sunuş”, Cenk Reyhan, *Osmanlı’da İki Tarz-ı İdare – Merkeziyetçilik-Adem-i Merkeziyetçilik*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2007, s.9-15.
- Güler, Birgül Ayman, *Türkiye’nin Yönetimi – Yapı*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2011.
- Güler, Birgül Ayman, *Yerel Yönetimler – Liberal Açıklamalara Eleştirel Yaklaşım*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2006.
- Güler, Birgül, “Nesnesini Arayan Disiplin: Kamu Yönetimi”, *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 27, Sayı 4, Aralık 1994, ss.3-19.
- Gülsoy, Ufuk ve Bayram Nazır, *Türkiye’de Ticaretin Öncü Kuruluşu Dersaadet Ticaret Odası 1882-1923*, İstanbul Ticaret Odası, Yayın No: 2009-39, Özgün Ofset, İstanbul, 2009.
- Güngen, Ali Rıza ve Şafak Erten, “Approaches of Şerif Mardin and Metin Heper on State and Civil Society in Turkey”, *Journal of Historical Studies*, Sayı 3, 2005, s.1-14.
- Güran, Tevfik, “Osmanlı Tarım Ekonomisi, 1840-1910”, *19. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi Üzerine Araştırmalar*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s.69-153.
- Gürcan, Ertuğrul Cenk, “1791 ve 1793 Fransız Anayasaları’na İlişkin Karşılaştırmalı Bir Değerlendirme”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt: 13, Sayı: 3, 2011, s.183-214.

- Gürel, Burak, “Türkiye’de Kırdan Sınıf Mücadelelerinin Tarihsel Gelişimi”, Sungur Savran, Kurtar Tanyılmaz, E. Ahmet Tonak (Ed.), *Marksizm ve Sınıflar – Dünyada ve Türkiye’de Sınıflar ve Mücadeleleri*, Yordam Kitap, İstanbul, 2014, s.303-385.
- Gürkan, Ceyhan, “Modern Kamu Maliyesinin Oluşumu: Maliye Tarihine Alternatif Kuramsal Yaklaşımlar”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 69, Sayı: 1, 2014, s.44-76.
- Güveloğlu, Nazım, “Birey ve Toplum’ İkiliğine Karşı Tarihsel Materyalizmin Nesnesi Olarak Toplumsal İlişkiler”, *Praksis*, Sayı: 1, 2001, s.171-182.
- H., T., “Vezîr” maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, s.309-314.
- Halperin, Sandra, “Dynamics of Conflict and System Change: *The Great Transformation Revisited*”, *European Journal of International Relations*, Cilt 10, Sayı 2, s. 263-306.
- Hamilton, Keith ve Richard Langhorne, *The Practice of Diplomacy: Its Evolution, Theory, and Administration*, Routledge, London/New York, 1995.
- Hammer, (Baron Joseph von Hammer Purgstall), *Büyük Osmanlı Tarihi*, Cilt 7 (Orijinal Cilt 13), Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1998.
- Hanioglu, M. Şükrü, *Preparation for a Revolution – The Young Turks, 1902-1908*, Oxford University Press, New York, 2001.
- Haspolat, Evren, “Meşrutiyetin Üç Halkçılığı ve Kemalist Halkçılığa Etkileri”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 47, 2011, s.577-584.
- Hassan, Ümit, *Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2011.
- Hassan, Ümit, *İbn Haldun’un Metodu ve Siyaset Teorisi*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, No. 405, Sevinç Matbaası, Ankara, 1977.
- Heper, Metin, *Türkiye’de Devlet Gelenegi*, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2010.
- Heyd, Uriel, “The Ottoman ‘Ulemâ and Westernization in the Time of Selim III and Mahmud II”, Albert Hourani, Philips S. Khoury ve Mary C. Wilson (Ed.), *The Modern Middle East: A Reader*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles, 1993, s.29-59.
- Hill, Christopher, *1640 İngiliz Devrimi*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005.
- Hill, Christopher, *Dünya Altüst Oldu – İngiliz Devrimi’nde Radikal Düşünceler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013.
- Hilton, Rodney H., “A Crisis of Feudalism”, T.H. Aston ve C.H.E. Philpin (Ed.), *The Brenner Debate – Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002, s.119-137.
- Hobsbawm, Eric J., *Fransız Devrimi’ne Bakış – İki Yüzyıl Sonra Marseillaise’in Yankıları*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2009.
- Hobsbawm, Eric, “The General Crisis of the European Economy in the 17th Century”, *Past&Present*, Vol.5, 1954, s.33-53.
- Hobsbawm, Eric, *Devrim Çağı 1789-1848*, Dost Kitabevi, Ankara, 2008.
- Hobsbawm, Eric, *İmparatorluk Çağı (1875-1914)*, Dost Kitabevi, Ankara, 2005.
- Hobsbawm, Eric, *Kısa 20. Yüzyıl – 1914-1991 Aşırılıklar Çağı*, Everest Yayınları, İstanbul, 2013.
- Hobsbawm, Eric, *Tarih Üzerine*, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2009.
- Hunt, E.K., *İktisadi Düşünce Tarihi*, Dost Yayınevi, Ankara, 2005.
- Hülagü, Funda, “Uluslararası Güvenliği Kim Yönetiyor? Modern Polis İnşasının Gösterdikleri”, *Toplum ve Demokrasi*, Yıl: 6, Sayı: 13-14, 2012, s.153-176.
- İba, Şeref, *Türkiye’de Meclis Başkanlığı ve Başkanlık Divanı*, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, 2001.

- İlgürel, Mücteba, “Köprülü Mehmed Paşa” maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.258-260.
- Imber, Colin, *Osmanlı İmparatorluğu 1300-1650: İktidarın Yapısı*, Çev. Şiar Yalçın, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.
- Imber, Colin, *Şeriattan Kanuna – Ebussuud ve Osmanlı’da İslami Hukuk*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2004.
- İnalcık, Halil ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- İnalcık, Halil, “Comments on ‘Sultanism’: Max Weber’s Typification of the Ottoman Polity”, *Princeton Papers in Near Eastern Studies*, Sayı 1, 1992, s.49-72.
- İnalcık, Halil, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Ed.), *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s.15-34.
- İnalcık, Halil, “Harem Bir Fuhuş Yuvası Değil, Bir Okuldu”, M.Çağatay Uluçay, *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları*, Önsöz, Ufuk Kitapları, İstanbul, 2001, s.7-15.
- İnalcık, Halil, “Hüsrev Paşa, Koca” maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.41-45
- İnalcık, Halil, “Osmanlı Pâdişahı”, *A.Ü. SBF Dergisi*, Cilt XIII, Sayı: 4, 1958, s.68-79.
- İnalcık, Halil, “Sened-i ittifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu”, Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s.89-110.
- İnalcık, Halil, “Sultanizm Üzerine Yorumlar: Max Weber’in Osmanlı Siyasal Sistemi Tiplemesi”, *Dünü Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, Sayı VII, 1994, s.5-26.
- İnalcık, Halil, “Tanzimat Nedir?”, Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.) *Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2006, s.13-35.
- İnalcık, Halil, “Wazîr” maddesi, *Encyclopedia of Islam*, Vol. XI, s.185-197.
- İnalcık, Halil, *Devlet-i ‘Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-III, Köprülüler Devri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2015.
- İnalcık, Halil, *Devlet-i Aliyye – Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, YKY Yayınları, İstanbul, 2006.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi (1300-1600)*, Cilt 1, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2000.
- İnan, Nurkut, “Kanunname-i Ticarete Göre Protestolar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 22, Sayı: 1, 1966, s.829-846.
- İskit, Temel, *Diplomasi: Tarihi, Teorisi, Kurumları ve Uygulaması*, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul, 2007.
- İslamoğlu-İnan, Huri (Ed.), *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987.
- İslamoğlu, Huri, “Politics of Administrating Property: Law and Statics in the Nineteenth-century Ottoman Empire”, Huri İslamoğlu (Ed.), *Constituting Modernity – Private Property in the East and West*, I.B.Tauris, London-New York, 2004, s.276-319.
- İslamoğlu, Huri, “Towards a Political Economy of Legal and Administrative Constitutions of Individual Property”, Huri İslamoğlu (Ed.), *Constituting Modernity – Private Property in the East and West*, I.B.Tauris, London-New York, 2004, s.3-34.

- İslamoğlu-İnan, Huri, "Introduction: 'Oriental despotism' in world-system perspective", Huri İslamoğlu-İnan (Ed.), *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Cambridge University Press, Cambridge, 1987, s.1-26.
- İşpirli, Mehmet, "Bâb-ı Meşîhat" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.362-363.
- İşpirli, Mehmet, "Paşamkılık", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.186-187.
- İşpirli, Mehmet, "Şeyhülislâm" maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.91-96.
- Jaeschke, Gotthard, *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngilizce Belgeler*, TTK Yayınları, Ankara, 1972.
- Jaeschke, Gotthard, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, Cilt I: Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922), TTK Yayınları, Ankara, 1989
- Jaeschke, Gotthard, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi*, Cilt II: Mudanya Mütarekesinden 1923 Sonuna Kadar, (11 Ekim 1922-31 Aralık 1923), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989.
- Johnson, Clarence Richard, M.A. (Ed.), *İstanbul 1920*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2007.
- Johnson, Gaynor, "Preparing for Office: Lord Curzon as Acting Foreign Secretary, January-October 1919", Gaynor Johnson (Ed.) *The Foreign Office and British Diplomacy in the Twentieth Century*, Routledge, Londra/New York, 2005, s.53-73.
- Joseph, Jonathan, "Eleştirel Gerçekçiliğin Marksizme Faydalı Olabileceği Beş Nokta", *Praksis*, Sayı 1, 2001, s.149-170.
- K.H. Takahashi, "Tartışmaya Bir Katkı", M. Dobb, P. Sweezy, C. Hill, K.H. Takahashi, R. Hilton, *Feodalizmden Kapitalizme Geçiş*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s.60-97.
- Kafadar, Cemal, "Yeniçeriler ve Osmanlı Döneminde İstanbul'un Ayaktakımı: Yok Yere mi Asıydılar?", Baki Tezcan ve Karl K. Barbir (Ed.) *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2012, s.135-161.
- Kafadar, Cemal, *Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu - İki Cihan Âresinde*, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2010.
- Kansu, Aykut, *1908 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002
- Kansu, Aykut, *İttihadcıların Rejim ve İktidar Mücadelesi, 1908-1913*, İletişim Yayınları, 2016
- Karabekir, Kâzım, *İstiklâl Harbimiz*, Cilt I ve II, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008
- Karaca, Emin, *Birinci Meclis'te Muhallifler*, Altın Kitaplar, İstanbul, 2007.
- Karahanoğulları, Onur, *Türkiye'de İdari Yargı Tarihi*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2005.
- Karahasanoglu, Selim, "İstanbul'un Lale Devri mi? Tarih ve Tarih Yazımı", D. Hut, Z.Kurşun ve A.Kavas (Ed.) *Tarih İçinde İstanbul Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, 14-17 Aralık 2010, s.427-463.
- Karal, Enver Ziya, "Gülhane Hatt-ı Hümayunu'nda Batı'nın Etkisi", Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.) *Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2006, s.111-132.
- Karal, Enver Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi*, II. Cilt: Islahat Fermanı Devri (1856-1861), TTK Yayınları, Ankara, [Basılı Kopyada Tarih Belirtilmemiştir.].
- Karal, Enver Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi*, IV. Cilt, TTK, Ankara, [Basılı Kopyada Tarih Belirtilmemiştir.].
- Karasu, Koray, "İdarenin Mülkle Bağının Kurulması: Mülkileşme", Erkan Tural ve Selim Çapar (Ed.), *1864 Vilayet Nizamnamesi*, TODAİE Yayınları, Ankara, 2015, s.345-368.
- Karasu, Koray, "Kamu Yönetimi Disiplininin Kökenine İlişkin Bir Not", *II. Kamu Yönetimi Forumu Bildirileri*, Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara, 2004, s.

- 225-242 (Aynı yazı *Kamu Yönetimi Dünyası*, Yıl 5, Sayı 20, Ekim-Aralık 2004, s.3-11 künyeli dergide yayımlanmıştır.)
- Karasu, Koray, “Topraktan Bağımsızlaşma ve Merkezileşme Tartışmaları Çerçevesinde Kamu Örgütlenmesi”, *TÜCAUM Uluslararası Coğrafya Sempozyumu Bildirileri*, 13-14 Ekim 2016, TÜCAUM, Ankara, 2016, s.26-48.
- Karpat, Kemal, “The Land Regime, Social Structure, and Modernization in the Ottoman Empire”, W.R. Polk ve R.L. Chambers (Ed.), *Beginnings of Modernization in the Middle East: the Nineteenth Century*, University of Chicago Press, Chicago, 1968, s.69-92.
- Kasaba, Reşad, “Batı Anadolu’da Göçmen Emeği (1750-1850)”, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Ed.), *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s.121-130.
- Kasaba, Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi – Ondokuzuncu Yüzyıl*, Belge Yayınları, İstanbul, 1993.
- Kaya, Alp Yücel ve Yücel Terzibaşoğlu, “Tahrir’den Kadastro’ya: 1874 İstanbul Emlak Tahriri ve Vergisi: ‘kadastro tabir olunur tahrir-i emlak’”, *Tarih ve Toplum*, Sayı: 9, 2009, ss.7-56.
- Kaya, Alp Yücel, “19. Yüzyıl İzmir’inde Tüccarlar ve Esnaf’ veya ‘Hacıağalar, Beyler ve Frenkler’”, Fatmagül Demirel (Ed.), *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Esnaf ve Ticaret*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012, s.79-103.
- Kaya, Alp Yücel, “XIX. Yüzyılda Doğu Akdeniz Liman Şehirlerinde Kadastro Siyaseti: Genel Çıkarın İnşasında ya da Yıkımında Özel Çıkarların Rekabeti”, Alp Yücel Kaya, Ayşegül Sabuktay, Dilek Akyalçın Kaya ve Ertekin Akpınar (Ed.), *Akdeniz Tarihi, Kültürü ve Siyaseti – “Çoğulluğu ve Farklılığı İçeren Bir Birlik Özlemi”*, Sempozyum Bildirileri Kitabı, İzmir Akdeniz Akademisi, 2016, ss.17-38.
- Kaya, Halit, “Milli Mücadele ve Refet (Bele) Paşa”, *KHO Bilim Dergisi*, Cilt: 23, Sayı: 2, 2013, s.21-59.
- Kayapınar, Levent (Ed.) *Bizans Tarihi*, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını, No: 2298, Açıköğretim Fakültesi Yayını, No: 1295, Anadolu Üniversitesi Yayınevi, Eskişehir, 2013.
- Kaye, Harvey J, *İngiliz Marksist Tarihçiler*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- Kaymak, Muammer, “1873-1896 Krizi: Mit mi Gerçeklik mi?”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt 65, Sayı: 2, 2010, s.165-194.
- Kazgan, Haydar, *Galata Bankerleri*, Cilt I, Orion Yayınevi, 2005.
- Kazıcı, Ziya, “Hisbe – Osmanlı Devleti” maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.143-145.
- Kenanoğlu, M.Macit, “Mîrî Arazî” maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.157-160.
- Keskin, Nuray Ertürk ve Melda Yaman, *Türkiye’de Tütün – Reji’den Tekel’e Tekel’den Bugüne*, NotaBene Yayınları, Ankara, 2013.
- Keskin, Nuray Ertürk, “1919: İşgal Yönetimi ve Kurtuluş Örgütlenmesi”, Nuray Ertürk Keskin (Ed.) *Açıklamalı Yönetim Zamandizini 1919-1928*, Cilt: 1, AÜ SBF KAYAUM Yayını, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2012, s.15-194.
- Keskin, Nuray Ertürk, “1920: Bağımsız ve Halka Doğru Yönetim”, Nuray Ertürk Keskin (Ed.) *Açıklamalı Yönetim Zamandizini 1919-1928*, Cilt: 1, AÜ SBF KAYAUM Yayını, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 2012, s.195-452.
- Keskin, Nuray Ertürk, *Türkiye’de Devletin Toprak Üzerinde Örgütlenmesi*, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2009.
- Keskin, Nuray Ertürk(Ed.), *Açıklamalı Yönetim Zamandizini: 1919-1928*, Cilt I-II, Türkiye Cumhuriyeti İdare Tarihi Araştırması (TİDATA), AÜ SBF Kamu Yönetimi Araştırma ve Uygulama Merkezi, Sayı: 8, Ankara Üniversitesi Yayınları, Sayı: 360, Ankara, 2012.

- Keyder, Çağlar, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?”, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak, (Ed.) *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s.1-14.
- Keyder, Çağlar, *Türkiye’de Devlet ve Sınıflar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- Khoury, Dina Rizk, “The Ottoman Centre versus Provincial Power Holders: An Analysis of the Historiography”, Suraiya Faroqhi (Ed.), *The Cambridge History of Turkey*, Vol.3, The Later Ottoman Empire (1603-1839), Cambridge University Press, Cambridge, 2006, s.135-156.
- Khoury, Dina Rizk, “Ticari Tarımın Musul Eyaletine Girişi ve Köylülük Üzerindeki Etkileri (1750-1850)”, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Ed.), *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s.165-185.
- Kılıç, Ayşe Funda, *Türk Devrimi ve Egemenlik Anlayışındaki Dönüşüm*, İmaj Yayınevi, Ankara, 2017.
- Kılıç, Selda Kaya, “1876 Anayasası’nın Bilinmeyen İki Tasarısı”, *OTAM Dergisi*, Sayı: 4, 1993, s.557-635.
- Kılıç, Selda, “1876 Meclis-i Mebusanı ve Seçim Hazırlıkları”, *OTAM Dergisi*, Sayı: 30, 2012, s.27-40.
- Kıran, Abdullah, “Milletler Cemiyeti ve Önlenemeyen Savaş”, *GAU J. Soc. & Appl. Sci.*, Cilt: 3, Sayı: 6, 2008, s.19-36.
- Kıray, Emine, *Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.
- Kırlı, Cengiz, “Yolsuzluğun İcadı: 1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı: 4, 2006, s.45-119.
- Kırmızı, Abdülhamit, “Meşrutiyette İstibdat Kadroları: 1908 İhtilalinin Bürokraside Tasfiye ve İkame Kabiliyeti”, Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü (Ed.), *100. Yılında Jön Türk Devrimi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.
- Kia, Rukiye Akkaya, *Bir Ders Konusu Olarak “Devlet”, Bir Ders Konusu Olarak “Devlet” – ya da Genel Kamu Hukuku Dersinin Kökenleri*, Beta Yayınları, İstanbul, 2013.
- Kili, Suna ve Şeref Gözübüyük (Ed.), *Sened-i İttifak’tan Günümüze – Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.
- Kili, Suna, *Atatürk Devrimi – Bir Çağdaşlaşma Modeli*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.
- Kocataşkın, Mükremin, T.C Başbakanlık Personel ve Prensipler Genel Müdürlüğü, *Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin Kuruluşundan Günümüze Hükümetler*, Ankara, 1998.
- Koçak, Cemil, “Osmanlı/Türk Siyasî Geleneğinde Modern Bir Toplum Yaratma Projesi Olarak Anayasanın Keşfi-Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet”, Mehmet Ö. Alkan (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce*, Cilt 1: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.72-82.
- Koçu, Reşad Ekrem, *Yeniçeriler*, Doğan Kitap, İstanbul, 2015.
- Köymen, Oya, *Kapitalizm ve Köylülük – Ağalar, Üretenler, Patronlar*, Yordam Kitap, 2008.
- Köymen, Oya, *Sermaye Birikirken – Osmanlı, Türkiye, Dünya*, Yordam Kitap, 2007.
- Kramens, J.H., “Sultan”, *İslâm Ansiklopedisi*, s.24-28.
- Kunt, Metin, “Siyasal Tarih (1300-1600)”, Sina Akşin (Ed.), *Türkiye Tarihi*, Cilt 2: Osmanlı Devleti 1300-1600, Cem Yayınevi, İstanbul, 1987, s.15-144.
- Kunt, Metin, *Sancaktan Eyalete – 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, No: 154, Boğaziçi Matbaası, İstanbul, 1978.
- Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, Yordam Kitap, İstanbul, 2007.

- Kurt, Yılmaz, “Osmanlı Toprak Yönetimi”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 3, Ankara, 1999, s.59-73.
- Küçük, Cevdet, “Abdülmecid Efendi” maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.263-264.
- Küçük, Cevdet, “Ali Rızâ Paşa”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.440-441
- Küçükömer, İdris, “Batılılaşma” – *Düzenin Yabancılaşması*, Bağlam Yayınları, İstanbul, 2007.
- Kütükoğlu, Mübahat S., “Defterdar” maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.94-96.
- Lenin, V.İ., *Emperyalizm – Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, Çev. Cemal Süreya, Sol Yayınları, Ankara, 1998.
- Levy, A., “Mahmud II” maddesi, *EI*, Cilt VI, s.58-61.
- Lewis, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2008.
- Lukowski, Jerzy, *The Partitions of Poland (1772, 1793, 1795)*, Routledge, London-New York, 1999.
- Macmillan, Margaret Olwen, *Paris 1919: 1919 Paris Barış Konferansı ve Dünyayı Değiştiren Altı Ayın Hikayesi*, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2004.
- Magdoff, Harry, *Sömürgecilikten Günümüze Emperyalizm*, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2006.
- Malaparte, Curzio, *Darbe-i Hükûmet San’atı*, Günder Yayıncılık, Ankara, 1963.
- Mardin, Şerif, “Sivil Toplum”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, Bütün Eserleri 6, Makaleler 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000, s.9-19.
- Mardin, Şerif, “Tanzimat Fermanı’nın Manâsı: Yeni Bir İzah Denemesi”, Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu (Ed.), *Tanzimat – Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s.145-165.
- Mardin, Şerif, “Türk Toplumunu İnceleme Aracı Olarak ‘Sivil Toplum’”, Şerif Mardin, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, Bütün Eserleri 6, Makaleler 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2000., s.20-33.
- Mardin, Şerif, “Yeni Osmanlı Düşüncesi”, Mehmet Ö. Alkan (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Cilt 1: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.42-53.
- Mardin, Şerif, *İdeoloji*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.
- Mardin, Şerif, *The Genesis of Young Ottoman Thought – A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas*, Syracuse University Press, Syracuse, NY, 2000.
- Mardin, Şerif, *Türkiye’de Devlet ve Siyaset*, Bütün Eserleri 6, Makaleler 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.
- Marx, Karl ve Frederich Engels, *Alman İdeolojisi*, Sol Yayınları, Ankara, 1992.
- Marx, Karl, *Kapital – Ekonomi Politiğin Eleştirisi*, Cilt 1: Sermayenin Üretim Süreci, Çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan, Yordam Kitap, İstanbul, 2011.
- Mayer, Arno, *The Persistence of the Old Regime – Europe to the Great War*, Pantheon Books, New York, 1981.
- McGowan, Bruce, “Âyanlar Çağı” (1699-1812), Halil İnalcık ve Donald Quataert (Ed.), *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 2: 1600-1914, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.761-884.
- McNeill, William H., *Dünya Tarihi*, Çev. Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2002.
- Meadows, Andrew R., “The Administration of the Achaemenid Empire”, J.Curtis ve N.Tallis (Ed.) *Forgotten Empire: The World of Ancien Persia*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-California, 2005, s.181-188.
- Mısır, Mustafa Bayram, “Meşrutiyetten Cumhuriyete: Kapitalizme Prusya Tipi Geçiş”, *Praksis*, Sayı: 5, 2002, s.217-255.
- Mısır, Mustafa Bayram, *Kapitalizm, Devletler ve Egemenlik: Egemenlik Kuramının Tarihsel Maddeci Bir Eleştirisi*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi (Siyaset Bilimi) Anabilim Dalı,

- Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2011, acikarsiv.ankara.edu.tr/browse/5957/Kapitalizm.pdf (Erişim: 12/05/2017).
- Miewald, Robert D., “The Origins of Wilson’s Thought: The German Tradition and the Organic State”, Jack Rabin ve James S. Bowman (der) *Politics and Administration: Woodrow Wilson and American Public Administration*, Marcel Dekker, INC., New York, 1984, s.17-31.
- Mooers, Colin, *Burjuva Avrupa’nın Kuruluşu*, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2000.
- Moore, Wilbert E., “İşlevselcilik”, Tom Bottomore ve Robert Nisbet (Ed.), *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi*, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2010, s.359-404.
- Morgan, G., “Paradigms, Metaphors, and Puzzle Solving in Organization Theory”, *Administrative Science Quarterly*, No.25, 1980.
- Mumcu, Ahmet, *Divan-ı Hümayun*, Phoenix Yayınları, Ankara, 2007.
- Mumcu, Ahmet, *Osmanlı Devleti’nde Siyaseten Katl*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2007.
- Mustafa Kemal, *Eskişehir-İzmit Konuşmaları (1923)*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999.
- Neocleous, Mark, *Toplumsal Düzenin İnşası: Polis Erkinin Eleştirel Teorisi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2006.
- Neumann, Christoph K., “Political and Diplomatic Developments”, Suraiya Faroqhi (Ed.), *The Cambridge History of Turkey*, Vol.3, The Later Ottoman Empire (1603-1839), Cambridge University Press, Cambridge, 2006, s.44-62.
- Neumann, Christoph K., *Araç Tarih Amaç Tanzimat – Tarih-i Cevdet’in Siyasi Anlamı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.
- Ocak, Ahmet Yaşar, “Zâviyeler: Dinî, Sosyal ve Kültürel Tarih Açısından Bir Deneme”, *Vakıflar Dergisi*, Sayı XII, 1978, s.247-269.
- Ocak, Ahmet Yaşar, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler (15.-17. Yüzyıllar)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.
- ODTÜ *Gelişme Dergisi / Metu Studies in Development*, Special Issue on Transition From the Ottoman Empire to The Turkish Republic (1876-1939), Cilt 39, Sayı 1, 2012.
- Okumuş, Ejder, “II. Mahmud Dönemi Yenileşme Çabaları”, Hasan Celâl Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca (Ed.) *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.647-655.
- Ollman, Bertell, “Marx’s Use of ‘Class’”, *The American Journal of Sociology*, Vol.73, No.5, 1968, s.573-580.
- Ollman, Bertell, *Diyalektiğin Dansı - Marx’ın Yönteminde Adımlar*, Çev. Cenk Saraçoğlu, Yordam Kitap, İstanbul, 2011.
- Ollman, Bertell, *Yabancılaşma – Marx’ın Kapitalist Toplumdaki İnsan Anlayışı*, Çev. Ayşegül Kars, Yordam Kitap, İstanbul, 2008.
- Onar, Sıddık Sami, *İdare Hukukunun Umumî Esasları*, Cilt 1, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1960.
- Oran, Baskın, “Lausanne Barış Antlaşması”, Baskın Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası – Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt 1: 1919-1980, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.215-238.
- Oran, Baskın, “Mondros Silah Bırakışması”, Baskın Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası – Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt 1: 1919-1980, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.111-112.
- Oran, Baskın, “Sèvres Barış Antlaşması”, Baskın Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası, Türk Dış Politikası – Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt 1: 1919-1980, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.113-138.
- Ortaylı, İlber, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Millet”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 4, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s.996-1001.
- Ortaylı, İlber, “Türkiye’de Taşra Yönetim ve Yöneticiliğinin Evrimi”, Kurthan Fişek (Ed.) *Toplumsal Yapıyla İlişkileri Açısından Türkiye’de Mülkî İdare Amirliği –*

- Sistem-Sorunlar*, Türk İdareciler Derneği Bilimsel Araştırma Dizisi, 1976, s.1-22.
- Ortaylı, İlber, *Hukuk ve İdare Adamı olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 1994.
- Ortaylı, İlber, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- Ortaylı, İlber, *Türkiye İdare Tarihi*, TODAİE Yayınları, Ankara, 1979
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Fikret Işıltan (Çev.), TTK Yayınları, Ankara, 2011.
- Oyan, Oğuz, *Feodalizm ve Osmanlı Tartışmaları*, İmaj Yayınevi, Ankara, 1998.
- Oyan, Oğuz, *Feodalizmden Kapitalizme, Osmanlı'dan Türkiye'ye*, Yordam Kitap, İstanbul, 2016.
- Öğüt, Vefa Saygın ve Güney Çeğin, *Toplumsal Sınıfların İlişkisel Gerçekliği – Sosyo-Tarihsel Teorinin 'Sınıf'la İmtihanı*, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2010.
- Ökçün, A. Gündüz, *Türkiye İktisat Kongresi 1923 – İzmir, Haberler-Belgeler-Yorumlar*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1968.
- Önen, Nizam ve Cenk Reyhan, *Mülkten Ülkeye – Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*, İletişim Yayınevi, İstanbul, 2011.
- Öz, Mehmet, “Reâyâ” maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.490-493.
- Öz, Mehmet, “XV.-XVI. Yüzyıllar Anadolu'sunda Tarım ve Tarım Ürünleri”, *Kebikeç*, Sayı 23, 2007, s.111-128.
- Öz, Mehmet, “XVI. Anadolu'sunda Köylülerin Vergi Yüğü ve Geçim Durumu Hakkında Bir Araştırma”, *Osmanlı Araştırmaları – Journal of Ottoman Studies*, Sayı XVII, İstanbul, 1997, s.77-90.
- Özalp, Erkin, “Lenin'in Emperyalizm'i Üzerine”, *Gelenek*, Sayı: 64, Haziran 2001, <http://erkinozalp.blogspot.fr/2012/02/leninin-emperyalizmi-uzerine.html> (05/03/2015).
- Özbay, Rahmi Deniz, “17.Yüzyılda İltizam Sisteminde Peşin Mukataa Satışlarından Malikâne Uygulamasına (1656-1658)”, *Uluslararası 7. Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi Bildiriler Kitabı*, Yalova Üniversitesi-İstanbul Üniversitesi, 30 Ekim-1 Kasım 2009, <http://docplayer.biz.tr/763397-Uluslararası-7-bilgi-ekonomi-ve-yonetim-kongresi-bildiriler-kitabi.html> (11/03/2016), s.2108-2125.
- Özbek, Nadir, “Vakıf Tarihi Çalışmaları Üzerine Notlar”, *Tarih ve Toplum*, Sayı: 187, Temmuz 1999, s.60-62.
- Özbudun, Ergun, “Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmetinin Hukukî Niteliği”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı: 2, 1985, s.475-503.
- Özbudun, Ergun, *1921 Anayasası*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1992.
- Özbudun, Sibel, “Friedrich Engels ve Ailenin, Özel Mülkiyetin, Devletin Kökeni Üzerine”, http://sibelozbudun.blogspot.fr/2013/07/friedrich-engels-ve-ailenin-ozel.html#.U2hn2IF_s24 (6.5.2014).
- Özbudun, Sibel, *Ayinden Törene – Siyasal İktidarın Kurulma ve Kurumsallaşma Sürecinde Törenlerin İşlevleri*, Anahtar Kitaplar, 1997.
- Özcan, Abdülkadir, “Bâb-ı Seraskerî” maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.364.
- Özcan, Abdülkadir, “Eşkinici Ocağı”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.471.
- Özcan, Abdülkadir, “Köprülü Fazıl Mustafa Paşa” maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.263-265.
- Özcan, Abdülkadir, “Mehmed IV.” maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.414-418
- Özcan, Abdülkadir, “Serdar” maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.551-552.
- Özdemir, Mehmet, “İstanbul'un İşgalini Takip Eden Dönemde Türk Milletinin Egemenlik Haklarını Ele Almasına Yönelik Çalışmalar”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XVI, Sayı: 46, 2000, 89-116.

- Özdemir, Rifat, “Osmanlı Devleti’nin Tarikat, Tekye ve Zaviyelere Karşı Takip ettiği Siyaset”, *OTAM Dergisi*, Sayı 5, 1994, s.259-310.
- Özel, Oktay ve Mehmet Öz (Ed.) *Söğüt’ten İstanbul’a – Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, İmge Kitabevi, Ankara, 2005.
- Özkaya, Yücel, " III. Selim Devrinde Nizam-ı Cedid’in Anadolu’da Karşılaştığı Zorluklar", *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 1, 1963, s.147-156.
- Özkaya, Yücel, “III. Selim’in İmparatorluk Hakkındaki Bazı Hatt-ı Hümayûnları”, *OTAM*, Cilt: 1, Sayı: 2, 1990, s.303-334, s.341-342.
- Özkaya, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Âyânlık*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1994.
- Özkoç, Özge, *Mısır’ın Uzun 19. Yüzyılı – Modernleşme, Merkezileşme ve Özerklik*, Ayrintı Yayınları, İstanbul, 2015.
- Öztürk, Melda Yaman ve Nuray Ertürk Keskin, “Is ‘Reaya’ so Different from the ‘Serf’? A Comparative Analysis of The Relations of Production in the Ottoman Empire and Feudal Europe?”, *Third European Congress on World and Global History*, LSE, London, 14-17 April 2011, Yayınlanmamış Kongre Sunumu, http://research.uni-leipzig.de/eniugh/congress/fileadmin/eniugh2011/dokumente/East_and_West_yamanozturk_erturkkeskin_2011-03-31.pdf (12/02/2014), s.1-13.
- Öztürk, Melda Yaman, *Geç Kapitalistleşme Sürecinde Kriz – Türkiye 1979 Krizi*, Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008.
- Öztürk, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde Vakıf Müessesesi*, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995.
- Öztürk, Özgür, *Türkiye’de Büyük Sermaye Grupları – Finans Kapitalin Oluşumu ve Gelişimi*, SAV – Sosyal Araştırmalar Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011.
- Özügür, Metin, *Anadolu’da Küresel Fabrikanın Doğuşu: Yeni İşçilik Örüntülerinin Sosyolojisi*, Kalkedon Yayınları, İstanbul, 2008.
- Palaret, Michael, *The Balkan Economies (c.1800-1914) – Evolution Without Development*, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.
- Palmer, J.A.B., “Yeniçerilerin Kökeni”, Oktay Özel ve Mehmet Öz (Ed.), *Söğüt’ten İstanbul’a – Osmanlı Devleti’nin Kuruluşu Üzerine Tartışmalar*, İmge Kitabevi, Ankara, 2005, s.475-516.
- Pamuk, Şevket, “Osmanlı Para Düzeninin Gelişimi”, Halil İnalcık ve Donald Quataert (Ed.) *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 2 (1600-1914), Eren Yayınları, İstanbul, 2004, s.1055-1093.
- Pamuk, Şevket, *Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014.
- Perinçek, Doğu, *Kemalizmin Felsefesi ve Kaynakları*, Kemalist Devrim 5, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2006.
- Plessner, M., “Mulk” maddesi, *EI*, Cilt VII, s.546-547.
- Poulantzas, Nicos, *Siyasal İktidar ve Toplumsal Sınıflar*, Belge Yayınları, İstanbul, 1992, s.179-193.
- Quataert, Donald, “19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914”, Halil İnalcık ve Donald Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt 2, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.885-1051.
- Rathmann, Lothar, *Alman Emperyalizminin Türkiye’ye Girişi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1976.
- Reyhan, Cenk, *Osmanlı’da İki Tarz-ı İdare – Merkezîyetçilik-Adem-i Merkezîyetçilik*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2007.
- Reyhan, Cenk, *Osmanlı’da Kapitalizmin Kökenleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008.

- Sabuncu, Yavuz, *Anayasaya Giriş*, İmaj Yayınevi, Ankara, 2003.
- Salzmann, Ariel, *Modern Devleti Yeniden Düşünmek – Osmanlı Ancien Régime’i*, Ayşe Özdemir (Çev.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.
- Sander, Oral, *Siyasi Tarih – İlkçağlardan 1918’e*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003.
- Sarıcaoğlu, Fikret, “Siyavuş Paşa, Köprülü Damadı” maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.313-315.
- Sarıhan, Zeki, *Çerkez Ethem’in İhaneti*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1998.
- Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü (Açıklamalı Kronoloji)*, Cilt I: Mondros’tan Erzurum Kongresi’ne (30 Ekim 1918-22 Temmuz 1919), TTK Yayınları, Ankara, 1993
- Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Cilt II: Erzurum Kongresi’nden TBMM’ye (23 Temmuz 1919-22 Nisan 1920), TTK Yayınları, Ankara, 1994
- Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Cilt III: TBMM’den Sakarya Savaşı’na (23 Nisan 1920-22 Ağustos 1921), TTK Yayınları, Ankara, 1995.
- Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Cilt IV: Sakarya Savaşı’ndan Lozan’ın Açılışına (23 Ağustos 1921-20 Kasım 1922), TTK Yayınları, Ankara, 1996.
- Sarıhan, Zeki, *Kurtuluş Savaşı’nda İkili İktidar*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.
- Satlıgan, Nail, *Emek-Değer Teorileri ve Dışticaret*, Yordam Kitap, İstanbul, 2014.
- Savran, Sungur, “Azgelişmişlik: Eşitsiz ve Birleşik Gelişme”, *11.Tez*, Sayı:3, 1986, s.49-72.
- Savran, Sungur, “Sınıfları Haritalandırmak: Sınıflar Birbirinden Nasıl Ayrılır?”, Sungur Savran, Kurtar Tanyılmaz, E. Ahmet Tonak (Ed.) *Marksizm ve Sınıflar – Dünyada ve Türkiye’de Sınıflar ve Mücadeleleri*, Yordam Kitap, İstanbul, 2014, s.25-67.
- Savran, Sungur, *Türkiye’de Sınıf Mücadeleleri, 1908-1980*, Yordam Kitap, İstanbul, 2010.
- Sayar, Ahmed Güner, “Yenileşmeden Cumhuriyet’e Osmanlı İktisat Düşüncesi”, *İktisat Metodolojisi ve Düşünce Tarihi Yazıları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2006, ss.140-153.
- Sayer, Andrew, *Method in Social Science – A Realist Approach*, Routledge, New York, 2010.
- Sayer, Derek ve Philip Corrigan, “Revolution Against the State: The Context and Significance of Marx’s Later Writings”, *Dialectical Anthropology*, Cilt 12, Sayı: 1, 1987, s.65-82.
- Sayer, Derek, *Capitalism and Modernity – An Excursus on Marx and Weber*, Routledge, London & New York, 1991.
- Sayer, Derek, *Marx’s Method – Ideology, Science and Critique in Capital*, The Harvester Press, Sussex / Humanities Press, New Jersey, 1979.
- Sevinç, Sevinç ve Dinçer Demirkent, *Kuruluşun İhmal Edilmiş İstisnası – 1921 Anayasası ve Tutanakları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2017.
- Seyitdanlioğlu, Mehmet V., “Divan-ı Hümayûn’dan Meclis-i Meb’usan’a Osmanlı İmparatorluğu’nda Yasama”, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Cilt 6, Teşkilât, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.17-23.
- Seyitdanlioğlu, Mehmet, “Meclis-i Âlî-i Umûmî” (The Supreme Conseil-General) and The Transformation in the Ottoman Political Thought (1839-1876)”, *Journal for the Study of Religions and Ideologies*, Cilt: 8, Sayı: 23, 2009, s.107-123.
- Seyitdanlioğlu, Mehmet, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994.
- Sezer, Hamiyet, “Tepedelenli Ali Paşa ve Oğullarının Çiftlik ve Gelirlerine İlişkin Yeni Bilgi – Bulgular”, *AÜ OTAM Dergisi*, Sayı: 18, 2005, s.336-361.

- Sezer, Hamiyet, “Yeniçeri Ocağı’nın Kaldırılışının Taşradaki Yansıması (1826-1827)”, *A.Ü. DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 30, 1998, s.215-238.
- Sezgin, Ömür, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Siyasal Regim Sorunu*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2005.
- Shaw, Stanford J., *Eski ve Yeni Arasında Sultan III. Selim Yönetiminde Osmanlı İmparatorluğu (1789-1807)*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2008.
- Shaw, Stanford J., *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Volume I: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.
- Sırma, İbrahim, “Anonim Osmanlı Şirketlerinde Kar Dağıtımı”, *Akdeniz Üniversitesi Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 2, 2011, s.117-136.
- Somel, Selçuk Akşin, “Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)”, Mehmet Ö. Alkan (Ed.), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Cilt 1: Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.88-116.
- Sorel, Albert, *The Eastern Question in the Eighteenth Century – The Partition of Poland and The Treaty of Kainardji (1842-1906)*, London Methuen & Co., London, 1898.
- Soysal, İsmail, *Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları*, I. Cilt (1920-1945), Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI. Dizi, Sayı: 38, Ankara, 1989.
- Soysal, Mümtaz, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1986.
- Sönmez, Erdem, *Ahmed Rıza – Bir Jön Türk Liderinin Siyasi-Entelektüel Portresi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2012.
- Sunar, Mehmet Mert, “Ocak-ı Âmire’den Ocak-ı Mülgâ’ya Doğru: Nizâm-ı Cedîd Reformları Karşısında Yeniçeriler”, Seyfi Kenan (Ed.), *Nizâm-ı Kadîm’den Nizâm-ı Cedîd’e III. Selim ve Dönemi*, TDV İSAM Yayınları, İstanbul, 2010, s.497-527.
- Sunar, Mehmet Mert, *Cauldron of Dissent: A Study of the Janissary Corps, 1807-1826*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Graduate School of Binghamton University, State University of New York, 2006, https://www.academia.edu/1404184/Cauldron_of_Dissent_A_Study_of_the_Janissary_Corps_1807-1826, (12.12.2016).
- Sümer, Çağdaş, “Ottoman Regime Strategies and non-Turkish Muslim Responses”, *Middle East Studies Association (MESA-45)*, Yayınlanmamış Sempozyum Metni, Washington DC, ABD, Aralık 2011.
- Swann, Julian, “The Myth of Absolutism: Change and Continuity in Early European Monarchy”, *History Today*, Sayı 43, 1993.
- Şakul, Kahraman, “Adriyatik’te Yakobinler: Mehmed Şakir Efendi’nin ‘takrir-güne’ Tahriri”, *Kebikeç*, Sayı: 33, 2012, s.231-250.
- Şakul, Kahraman, “Osmanlılar Fransız İhtilâli’ne Karşı: Adriyatik ve İtalya Sularında Osmanlı Donanması”, Seyfi Kenan (Ed.), *Nizâm-ı Kadîm’den Nizâm-ı Cedîd’e III. Selim ve Dönemi*, TDV İSAM Yayınları, İstanbul, 2010, s.255-313.
- Şenel, Alâeddin, *İlker Topluluktan Uygur Topluma – Geçiş Aşamasında Ekonomik Toplumsal Düşünsel Yapıların Etkileşimi*, AÜ SBF Yayınları, No. 504, Ankara, 1982.
- Şimşir, Bilâl N., *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985
- Şimşir, Bilâl, *İngiliz Belgelerinde Atatürk (1919-1938)*, 4 Cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000.

- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, *Tanzimat Sonrası Arazi ve Tapu*, Yayın No: 135, Bion Matbaacılık, İstanbul, 2014.
- Tabak, Faruk, “Berekli Hilal’in Batısında Tarımsal Dalgalanmalar ve Emeğin Kontrolü (Yak. 1700-1850)”, Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Ed.), *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s.143-164.
- Tabakoğlu, Ahmet, “Öşür” maddesi, *TDV İslam Ansiklopedisi*, s.100-103.
- Tanör, Bülent, *Anayasal Gelişme Tezleri*, YKY, İstanbul, 2008.
- Tanör, Bülent, *Kurtuluş Kuruluş*, Cumhuriyet Kitapları, İstanbul, 2007.
- Tanör, Bülent, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, YKY, İstanbul, 2006.
- Tanör, Bülent, *Türkiye’de Kongre İktidarları (1918-1920)*, YKY, İstanbul, 2002.
- Tekeli, İlhan ve İlber Ortaylı, *Türkiye’de Belediyeciliğin Evrimi*, Belediyecilik Araştırma Projesi, Türk İdareciler Derneği, Bilimsel Araştırma Dizisi: 2, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1978.
- Terzi, Arzu (Tozduman), “Hazîne-i Hâssa” maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.137-141.
- Terzi, Arzu, *Bağdat-Musul’da Abdülhamid’in Mirası – Petrol ve Arazi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2014.
- Terzibaşoğlu, Yücel, “Eleni Hatun’un Zeytin Bahçeleri: 19. Yüzyılda Anadolu’da Mülkiyet Hakları Nasıl İnşa Edildi?”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı: 4, 2006, s.121-147.
- Tezcan, Baki, “The Ottoman Mevali as ‘Lords of the Law’”, *Journal of Islamic Studies*, Sayı 20/3, 2009, s.383-407.
- Tezcan, Baki, “The Ottoman Mevali as ‘Lords of the Law’”, *Journal of Islamic Studies*, Sayı 20/3, 2009, s.383-407.
- Tezcan, Baki, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge Studies in Islamic Civilization, Cambridge University Press, New York, 2010.
- Tezcan, Mahmut, “Çoklu Modernlikler Sosyolojisi ve Türkiye”, *Sosyoloji Konferansları*, Sayı: 2017-1, s.315-331.
- Thompson, E.P., *Teorinin Sefaleti*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1994.
- Timur, Taner, *Türk Devrimi ve Sonrası*, İmge Kitabevi, Ankara, 1997.
- Tomar, Cengiz, “Nâzir” maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.449.
- Topaktaş, Hacer, “Karlofça’dan Lozan’a İstanbul’da Leh Diplomatlar 1699-1923”, *OTAM*, Sayı: 37, 2015, s.307-336.
- Toprak, Zafer, “İktisat Tarihi”, Sina Akşin (Ed.), *Türkiye Tarihi*, Cilt 3: 1600-1908, Cem Yayınevi, İstanbul, 1990, s.191-246.
- Toprak, Zafer, *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.
- Tören, Tolga, “Sermaye Birikimi: Osmanlı İmparatorluğu’ndan Cumhuriyet’e Geçiş Sürecini Anlamada Bir Anahtar”, *Toros Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 1, 2013, s.138-164.
- Trimberger, Ellen Kay, *Tepeden İnme Devrimler – Japonya, Türkiye, Mısır, Peru*, Çev. Fatih Uslu, Gelenek Yayıncılık, İstanbul, 2003.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Siyasal Kurumlar ve Anayasa Hukuku*, Fakülteler Matbaası, İstanbul, 1980.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt I: İkinci Meşrutiyet Dönemi, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt II: Mütareke Dönemi, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984.
- Tunçay, Mete, “Siyasal Tarih (1908-1923)”, Sina Akşin (Ed.), *Türkiye Tarihi*, Cilt 4: Çağdaş Türkiye (1908-1980), Cem Yayınevi, İstanbul, 1997, s.27-84.

- Tural, Erkan, *Son Dönem Osmanlı Bürokrasisi – II. Meşrutiyet Dönemi'nde Bürokratlar, İttihatçılar ve Parlamenterler*, TODAİE Yayınları, Ankara, 2009.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008.
- Turan, Şerafettin, “Kuva-yı Miliye Örgütlenmesi ve Kavramının Kurtuluş Savaşındaki Rolü”, *“Kuva-yı Milliye'nin 90. Yılında İzmir ve Batı Anadolu”*, Uluslararası Sempozyum Bildirileri (6-8 Eylül 2009), İzmir Büyükşehir Belediyesi, 2010, s.15-25
- Turan, Şerafettin, “Silâhdar” maddesi, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, s.191-193.
- Turner, Raymond, “The Origin of the Cabinet Council”, *The English Historical Review*, Cilt. 38, Sayı: 150, 1923, s.171-205.
- Türkeş, Mustafa, *Kadro Hareketi – Ulusçu Sol Bir Akım*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 1999.
- Uğur, Aydın, “Batı’da ve Türkiye’de Sivil Toplum: Kavram ve Olgunun Gelişim Serüveni”, Artun Ünsal (Ed.), *75 Yılda Tebaa’dan Yurttaş’a Doğru*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.213-226.
- Ural, Selçuk, “Ali Galip Olayı’nın Milli Mücadele Taraftarı Gazetelerdeki (İrade-i Milliye ve Albayrak) Yankıları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 29-30, 2002, s.159-174.
- Ural, Selçuk, “Mustafa Kemal Paşa’nın Askerlikten İstifasının Yankıları”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 26, 2004, s.263-276.
- Uyar, Hakkı, *100 Soruda Cumhuriyet Halk Partisi Tarihçesi (1923-2010)*, Ankara, 2012.
- Uzgel, İlhan ve Ömer Kürkçüoğlu, “Londra Konferansı (Şubat 1921)”, Baskın Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası – Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, Cilt 1: 1919-1980, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.143-145.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1969.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Meşhur Rumeli Ayanlarından Tirsinikli İsmail, Yıllık Oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Maarif Matbaası, İstanbul, 1942.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, Cilt I, Cilt II, TTK Basımevi, Ankara, 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1948.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1945.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, III.Cilt, 1.Kısım: II. Selim’in Tahta Çıkışından 1699 Karlofça Andlaşmasına Kadar, TTK Yayınları, XIII.Dizi, Sayı: 16, Ankara, 2003.
- Üçok, Coşkun ve Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Tarihi Ders Kitabı*, İkinci Baskı, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, No. 455, Sevinç Matbaası, 1981.
- Üçok, Coşkun, “Osmanlı Devleti Teşkilâtında Tımarlar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 4, 1944, s.525-551.
- Ülgener, Sabri, *İktisadi İnhitat Tarihimizin Ahlak ve Zihniyet Meseleleri*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul, 1951.
- Ünsal, Artun, “Yurttaşlık Zor Zanaat”, Artun Ünsal (Ed.), *75 Yılda Tebaa’dan Yurttaş’a Doğru*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, s.1-36.

- Ünsal, Artun, *75 Yılda Tebaa'dan Yurttaş'a Doğru*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.
- Üstün, Kadir, *The New Order and Its Enemies: Opposition to Military Reform in the Ottoman Empire, 1789-1807*, Columbia University, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2013, <https://academiccommons.columbia.edu/catalog/ac:163312> (12.12.2016).
- Üşür, İşaya, "Ek Bölüm: Geçiş Tartışmaları", Maurice Dobb, *Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler*, Belge Yayınları, İstanbul, 1992, s.355-452.
- Veinstein, Gilles, "Çiftlik Tartışması Üzerine", Çağlar Keyder ve Faruk Tabak (Ed.), *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s.35-56.
- Wallerstein, Immanuel, "Dünya-Sistemleri Kavramına Karşı Dünya Sistemi Kavramı: Bir Eleştiri", Andre Gunder Frank ve Barry K. Gills (Ed.), *Dünya Sistemi – Beş Yüzyıllık mı, Beş Binyıllık mı?*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2003.
- Wilson, Woodrow, "The Study of Administration", *Political Science Quarterly*, Cilt 2, Haziran 1887, s.197-222.
- Wood, Ellen Meiksins, *Eski Rejimler ve Modern Devletler Üstüne Tarihsel Bir Deneme – Kapitalizmin Arkaik Kültürü*, Yordam Kitabevi, İstanbul, 2007.
- Wood, Ellen Meiksins, *İsyen Borusu – Kapitalizmin Yükselişi ve Siyasal Teori (1509-1688)*, Epos Yayınları, Ankara, 2008.
- Wood, Ellen Meiksins, *Kapitalizm Demokrasiye Karşı – Tarihsel Maddeciliğin Yeniden Yorumlanması*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003.
- Wood, Ellen Meiksins, *Özgürlük ve Mülkiyet – Rönesans'tan Aydınlanma'ya Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi*, Çev. Oya Köymen, Yordam Kitap, İstanbul, 2012.
- Wood, Ellen Meiksins, *Sermaye İmparatorluğu*, Epos Yayınları, Ankara, 2006.
- Wood, Ellen Meiksins, *Sınıftan Kaçış-Yeni 'Hakiki' Sosyalizm*, Şükrü Alpagut (Çev.), Yordam Kitap, İstanbul, 2011.
- Wood, Ellen Meiksins, *Yurttaşlardan Lordlara – Eskiçağdan Ortaçağa Batı Siyasi Düşüncesinin Toplumsal Tarihi*, Çev. Oya Köymen, Yordam Kitap, İstanbul, 2008.
- Yalçınkaya, Mehmet Alaaddin, "XVIII. Yüzyıl: Islahat, Değişim ve Diplomasi Dönemi (1703-1789)", *Türkler Ansiklopedisi*, Cilt 12, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.479-511.
- Yayman, Hüseyin, *Türkiye'nin İdari Reform Tarihi*, Turhan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2008.
- Yediyıldız, Bahaeddin, "Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri 1700-1800", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Sayı:3, 1982, s.143-164.
- Yeşil, Fatih, "İstanbul Önlerinde Bir İngiliz Filosu: Uluslararası Bir Krizin Siyasî ve Askerî Anatomisi", Seyfi Kenan (Ed.), *Nizâm-ı Kadîm'den Nizâm-ı Cedîd'e III. Selim ve Dönemi, TDV İSAM Yayınları*, İstanbul, 2010, s.391-493.
- Yeşil, Fatih, "Nizâm-ı Cedîd Ordusunda Tâlim ve Terbiye (1790-1807)", *Tarih Dergisi*, Sayı: 52, 2011, s.27-85.
- Yıldırım, Onur, "Osmanlı Esnafında Uyum ve Dönüşüm: 1650-1826", *Toplum ve Bilim*, Sayı 83, Kış 1999/2000, s.146-177.
- Yıldırım, Seyfi, "Balkan Savaşları ve Sonrasındaki Göçlerin Türkiye Nüfusuna Etkileri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 8, Sayı 16, 2012, s.75-92.
- Yıldız, Aysel, *Vaka-yı Selimiyye or The Selimiyye Incident: A Study of the May 1807 Rebellion*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sabancı Üniversitesi, 2008.
- Yılmaz, Fehmi, "The Life of Köprülüzade Fazıl Mustafa Pasha and His Reforms (1637-1691)", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XX, 2000, ss.165-221, s.183-202.

- Yılmaz, İlkey, “Osmanlı-Türk Tarih Yazımında Temel Eğilimler”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Yıl: 2012/1, Cilt: 11, Sayı: 21, s.123-126.
- Yurdakul, İlhami, “III. Selim’in İlmiye Islahatı Programı ve Tatbikatı”, Seyfi Kenan (Ed.), *Nizâm-ı Kadîm’den Nizâm-ı Cedîd’eIII. Selim ve Dönemi*, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi – İSAM Yayınları, İstanbul, 2010 s.105-127.
- Yücel, Yaşar, “Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona (Adem-i Merkeziyet) Dair Genel Gözlemler”, *Belleten*, Cilt XXXVIII, Sayı 152, 1974, s.657-708.
- Yücel, Yaşar, “XVI-XVII. Yüzyıllarda Osmanlı İdari Yapısında Taşra Ümerasının Yerine Dair Düşünceler”, *Belleten*, Sayı: 163, 1977, s.495-506.
- Zilfi, Madeline C., “The Ottoman Ulema”, Suraiya N. Faroqhi (Ed.), *The Cambridge History of Turkey*, Vol.3: The Later Ottoman Empire, 1603-1839, Cambridge University Press, Cambridge-New York, 2006, s.209-225.
- Zürcher, Erik Jan, “Kemalist Düşüncenin Osmanlı Kaynakları”, Tanıl Bora ve Murat Gültekingil (Ed.) *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*, Cilt 2 – Kemalizm, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.44-56.
- Zürcher, Erik Jan, “The Ottoman Conscription System In Theory And Practice, 1844-1918”, *International Review of Social History*, Cilt: 43, Sayı: 3, 1998, s. 437-449.
- Zürcher, Erik Jan, *Modernleşen Türkiye’nin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.
- Zürcher, Erik-Jan, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016.

Belge, Gazete ve Ansiklopediler

- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
- Develioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Aydın Kitabevi*, Ankara, 2007.
- Düstur (Tertip 3, Cilt 1; Tertip 2, Cilt 12; Tertip 3, Cilt 5)
- İslâm Ansiklopedisi, Milli Eğitim Bakanlığı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1952, 1964, 1966, 1974, 1986.
- Osmanlı Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.
- Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Cilt 3, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971.
- Resmi Gazete, www.mevzuat.basbakanlik.gov.tr
- TBMM Gizli Celse Zabıtları
- TBMM Zabıt Ceridesi (I. Dönem, Cilt 1; II. Dönem, Cilt 7-9, 12, 14-16, 18, 19, 21, 23, 24, 25, 29; III. Dönem, Cilt 7)
- TDV İslâm Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı, İslâm Araştırmaları Merkezi, www.islamansiklopedisi.info
- The *Encyclopedia of Islam (EI)*, Brill, Leiden, 2002.
- Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002.

İnternet Siteleri

- “Greece”, Rulers, <http://rulers.org/rulg2.html#greece> (12.12.2011).
- “Italy”, Rulers, <http://rulers.org/rulg2.html#italy> (4.9.2011).
- Encyclopaedia Britannica*, <https://www.britannica.com/> (8.07.2017).
- Güncel Türkçe Sözlük*, Türk Dil Kurumu, www.tdk.gov.tr (12.06.2016).
- Larousse, <http://larousse.fr/dictionnaires/francais/mainbour/48690?q=mainbour#48605> (01/08/2013).

ÖZET

“Güçlü devlet geleneği” tezinin hegemonik söylemi, tarihsel devinimi içinde farklılaşan yönetsel yapı ve düşüncelerin, tarihsel olarak özgül ve yapısal olarak özgün biçimlerinin ortaya çıkarılmasını ve incelenmesini olanaksız hale getirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti boyunca ortaya çıkan bütün yönetsel yapı ve düşünceler, merkeziyetçi, bürokratik ve otoriter olarak nitelenen tek tipleştirilmiş bir devlet biçimini sürekli yeniden üreten bileşenler olarak görülmüştür. Bu tez, yönetsel yapı ve düşünceleri oluşum süreçleri içinde inceleyerek, Osmanlı ve Cumhuriyet tarihi içinde imparatorluktan ulus-devlete geçiş sürecinin, hegemonik söylemin iddialarının aksine, özgül bir merkezileşme sürecine ve özgün bir biçimlenmeye tekabül ettiğini göstermiştir. Merkezileşmenin bu özgül ve özgün biçiminin, “devlet başkanlığı” makam ve organının değişimiyle görünür hale geldiğini ortaya koymuştur. “Kadir-i mutlak padişah” imgesini *explanan* olarak gören “güçlü devlet geleneği” tezi karşısında, “Osmanlı Padişahı”nı, bir “devlet başkanlığı” biçimi olarak beylikten devlete, devletten imparatorluğa geçiş sürecinde ve imparatorluk boyunca aldığı özgün formlarıyla yeniden tanımlayarak ve bir makam ve/veya organ olarak merkezî devlet içinde yeniden konumlandırarak, merkezî devletin Osmanlı boyunca farklı biçimler aldığını açığa çıkarmıştır. Tarih boyunca, Osmanlı “mülk”ü, “kişisel tabiiyet ilişkileri” üzerinden kurulan kolektif bir sömürü ve tahakküm mekanizması olarak, toplumsal iktidarın farklı şekilde merkezileştiği ve yoğunlaştığı biçimler almıştır. “Siyasal birikim”nin farklı biçimlerde kuruluşunu sağlayan bu “kişisel tabiiyet ilişkileri”, kapitalist gelişmeyle birlikte “siyasal birikim”den bağımsızlaşarak farklılaşan sınıflaşma dinamiklerinin önündeki en önemli engel haline gelmiştir. Bu süreçte, “(genelleşmiş) kişisel iktidar”ın temelini oluşturan bütün “kişisel tabiiyet ilişkileri”ni çözecek bir “gayri-şahsi iktidar” oluşumu, “siyasal birikim” ayrıcalıklarına sahip mülk sahibi sınıflardan ayrı bir sınıf olan burjuvazinin “sınıf olarak yönetme” edimini açığa çıkaracak özgün form olarak belirlemiştir. “Kişisel iktidar”dan “gayri-şahsi iktidar”a geçiş, 1923 Burjuva Devrimi’nin merkezileşme süreçlerinde ortaya çıkardığı niteliksel değişimin ifadesi olmuştur. Saltanat ve Hilafet makamı olan Padişahlık makamında merkezileşen ve yoğunlaşan, “kişisel tabiiyet ilişkileri” üzerinden kurulan sömürü ve tahakküm mekanizması, “gayri-şahsi iktidar”ın kuruluşuyla yıkılmış ve bu sayede, burjuvazinin iktidarının temelini oluşturan kapitalist gelişmenin önündeki engeller ortadan kalkmıştır. Bu kopuş momenti, bir “devlet başkanlığı” biçimi olan Padişahlıktan, Cumhurbaşkanlığına geçişle sağlanmış; 1923 Devrimi’nin ortaya çıkardığı “gayri-şahsi iktidar”, Millet Meclisi içinden kurulan özgün bir merkezî makam ve organın oluşturulmasıyla mümkün olmuştur.

ABSTRACT

The dominance of “strong state tradition” thesis has made it impossible to reveal and examine the historically specific and structurally peculiar forms of administrative bodies and thoughts that change in historical motion. The administrative forms and thoughts that emerged throughout the Ottoman Empire and Turkish Republic have been seen as the components of a centralised, bureaucratic and authoritarian form of a unique state that continuously reproduces it. This thesis shows that contrary to the dominant discourse, the transformation from an empire to a nation-state in the history of Ottoman Empire and the Republic corresponds to a specific centralisation process and peculiar formation by investigating the formation of administrative structures and thoughts in their development processes. It explains that this specific and peculiar form of centralisation has become apparent with the transformation of “head of state” as a post and a body. Against the “strong state tradition” thesis that sees “omnipotent Padishah” image as *explanan*, it reveals that the central state took different forms throughout the Ottoman period by redefining “Ottoman Padishah” as a form of “head of state” in its peculiar forms in the transformation periods from “Beylik”(Ottoman Principality) to state, from state to empire and throughout the empire and by positioning it as a post and a body in the central state. Throughout the history, as a collective exploitation and domination mechanism founded upon “personalised dependency”, Ottoman State took forms where societal power was centralised and concentrated in different ways. This “personalised dependency” that made it possible to establish “political accumulation” in different forms became one of the most important impediments to class dynamics which became independent from the “political accumulation” along with the capitalist development. In this period, the formation of “impersonal power” that dissolves all “personalised dependency” that forms the basis for “(generalised) personal power” has emerged as a specific form of act of “ruling as a class” of bourgeoisie as an independent class from propertied classes with “political accumulation” privileges. The transformation from “personalised power” to “impersonal power” has become a statement of characteristic change that the 1923 Bourgeois Revolution brought out in the centralisation process. The exploitation and domination mechanism centralised and concentrated in Padishah as sultan and caliphate founded upon “personalised dependency” fell apart with the formation of “impersonal power” and thus the impediments to the development of capitalism that constitutes the foundation of the rule of bourgeoisie have been removed. This detachment moment was secured by the transformation from Padishah as a form of “head of state” to Presidency; the “impersonal power” emerged with the 1923 Revolution was made possible by the formation of a specific central post and body within the National Assembly.